ORIENTAL INSTITUTE, BARODA.

Acc. No. 8938 Subject उपनिषद्

Name बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकव्याख्या ('न्यायकल्पलतिका')

Author आनन्दपूर्णमुनिः (विद्यासागरापरनामधेय)

Age Saka 1356. Extent fols. 423 grs. 15000

Language Sanskrit Script Devanagari

न्यायकल्पलतिका

सुरेश्वरवार्त्तिटीकाच्छसं॥

॰णां॥ अविघ्नमस्तु॥ श्रीगुरवे नमः॥ यद्दृष्टं दृष्टनष्टस्फुरितमलपटे नैषमा हे विश्रान्ते ईषत्त्यात्यावशिष्टं स्फटिकमणिशिलास्य रू ष्ट
मिष्टैष्वकृष्टं सातापैकारिजं॥ वरटतिस्सुघटितं दुःखकाष्ठानदृष्टं तद्भुक्तेवाद्य मम्मिप्रकरितकुपरस्य सूसंसारं ग॥ श्रीमच्चेद्रश्मिरत्नमणिर्नि
रिसुताविबानमतिङ्ग मणिः शम्भुच्छिन्नविलासकामलमणिर्वेल्लोडचूडामणिः॥ कालव्यालविषापशान्तिदमणिश्चिन्तामणिः त्रैकाराडीयान्मा द्विवि
लदवामरमणिर्गोकर्णकचूडामणिः॥ नोनोनावौष्ठोऽप्रतिचलितलसन्मानवप्रपत्रज्ञानश्रीमद्भट्टकारविंदप्रतिविमनकरात्यादरात्तोषकुंताकारुण्यामृ
स्यप्रवृष्ट्या ऊरूऊरूसुदृढंबाढविघ्नासितापप्रधं संतावसुप्रविशवितमिदं कृत्यबीजं प्ररादितामराडजन्मानमनपपत्तद्भिर्गिरीशकल्पद्रुमकल्पवस
ध्वी॥ हार्ररुररः सागरलग्नगंगासुपार्श्वदेकामपिदचतोतो॥ विदातवातनीरंशतपशुकथितेन्यायरत्नवप्तरं पारावारं सुतारं निगमसुखघट्टगात्मम
ऽहघोरां कारंकारं सुगाढं श्रुतमतमथिततत्त्वविद्याश्रुते यः पादादादाय तस्मादूरणन्नारणं त्रोकरं ननमामः॥ श्रीश्रीवर्जेसुरर्षेः अनिखिलज
गत्त्रासमात्मप्रत्ता बाह्विश्वाकाशावकाशे विशदतरयशोराशिभिः पूरयंतो॥ विद्वांसो विद्यमानप्रकटगुणगणं निर्जितारातिवारं वंदे गोत्रप्रवृत्तदंमु
शनिकरनुतं गासद्दवस्वपकाशं॥ अपारासारसंसारसागरात्तारसेनया॥ श्रीमातगुर्वम्बुतगिरायस्तान्नस्स्रिया॥ शिवोनानेकसन्नाबोधकृतिप्रथया
विवासुसंप्रदाययायुक्त्याच्याकुर्वेवार्णिकामृतं॥ इह खलु निखिलप्राणभृतां प्रवृत्तिरिष्टोपायाप्रस्यापुरःसरा॥ सिद्धिविधं वेष्टोइष्टमद्दृष्टावानद्दृष्ट
दृष्टमाधनताग्रावरुषप्रवृत्तिः स्वारसिकी न शास्त्रप्रदीपमाकांक्षति श्च दृष्टोपायप्रवृत्तिसिद्धार्थं तस्त्रकानाकशास्त्रप्रदीपश्चाद्रणीयः॥ ननु सर्वविद्युष्टदृष्टके
वल्पत ॰ पायप्रकाशनप्रवृत्तबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्त्तिकसारस्तसाणः क्षिप्त्रावारमनुविदधानो विशदवतानतत्त्वानुसरणतन्नमस्कार
रूपं मंगलं विकीर्षु रत्तिाप्य संबंधाधिकारिप्रयोजनप्रतिपादनायाह॥ स्वाविद्याविततवति॥ अस्यायवनियोगतः फलवत्कार्यंतरारंसतो गाश्च यं
… लत्रा … लवक्षेनिधवफलेतद्गमितिकार्यंतरश्चोपवेः वधृतस्त्रन्यारंतस्यसमापिपर्यंतत्वादपक्षिताविघ्नपरिसमाप्तिप्रयोज
… जित विघ्नंडुर्वेलमितिफलंतरकल्पनायाडुर्वेलत्वात्तथा सांप्रदायिकमथ्यनयानथ्याहि॥ स्वाध्याया विघ्ना
… नाव … मानपदप्रायागः॥ क्रितिमुख्यनिखिलप्रपंचस्यानिश्चत्रा क

...नादेशाउः परायणामप्यादरागमात् अश्रुमिध्यादफलत्वेनेनन दीयमानश्चवादितकर्मफलत्वात्तामकफलवत्...
माला लक्ष्यणन्ववनधृत गुरुत्व मस्य पातित्वात् न वियति विहंगमांगवदित्यादरनु[illegible]नाद्यावधृतमप्नावमित्यर्थः॥ जगत्कर्तुरीश्वरस्य सत्त्वेपि तस्य क्षणिकत्व
रूपेण कृत्वा मास्तिष्ठपतं सर्वेसंस्काराः क्षणिकाः अर्थक्रियाकारित्वात् त्यतिराकरणाय आशंक्य भवतां स्थिरत्वे युगपदर्थक्रियाकारित्वे द्वितीयक्षणेर्थक्रि
यासमर्थलक्षणसत्वविरहात् क्षणिकत्वेन क्रमेणार्थक्रियाकारित्वांसमर्थस्य क्षेपायोगादिति तत्राह द्यायमसिद्धमिति नन्वावदर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वं
तरमक्षणस्यार्थक्रियाविरहेणासत्वेनामूलमसत्त्वापातात् अतः क्षणिकत्वे अन्तस्यागमस्नु विप्रणाशप्रसंगात् संतानस्य संतानिनोन्यत्वानन्यत्वेनानि
रूपणादर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वप्रसंगात् नित्यज्ञानानामीश्वरत्वकल्पनागौरवत्वाच्च स्वरसतो गाविरतादयरहितमित्यर्थः॥ क्षित्यादिकं कार्यं सावयव
त्वात् पटवत् क्षित्यादिकं स्वोपादानसाक्षात्कारवत्कर्तृकं कार्यत्वात् घटवनादिति सिद्धस्यापि निमित्तत्वेव लोके निमित्तोपादानयोस्तेददर्शनात् उपादान
स्य वा विवतक्षेदर्शनादत्राह कमिति॥ विमतं चेतनोपादानकं कार्यत्वात् सुखादिवत् नात्मगुणत्वमुपाधिः॥ यद्गुणकर्मत्वादावात्मगतसाध्यव्यापकं
त्वात् निमित्तोपादानभेदशून्यमित्याशयः॥ परपरिकल्पितानांत्वं समध्यमपरिमाणत्वं प्रतिषेधति विभुमिति॥ विप्रपन्नमूर्त्तान्यतमं संयुक्तानि मूर्त्तत्वात् मंप्रति
पन्नवादिविभुत्वकं तादिवदनीश्वरत्वादितिनावः॥ तथापिनवत्यकब्रह्मणो विरुद्धधर्माधारकत्वं विषयः संभवति नापि प्रतीचामकर्तृत्वसुखदुःखेऽन
नमरणादिधर्मद्वयस्यावस्थादर्शनादत्राह निर्लेपमिति॥ जीवः परमात्मत्वेन तनिद्यते आत्मत्वात् परमात्मवत् विप्रतिपन्नसुखानि मङ्गोथानि सुखत्वा
त्संप्रतिपन्नवत् सुखादीनां दृश्यत्वात् रूपादिवदनात्मधर्मत्वात् ज्ञानादीनां ज्ञेयत्वसमव्याप्यित्वात् निर्मितनिखिलात्तदमित्यर्थः॥ यदस्मिन्नमीयते तदु
च्यते एवंविति नियमोहात्राच्यामयत्त्व स्वीकारनिधानत्वमाणाध्यक्षपरिच्छेदः स्यादत्राह सकलेति सर्वेषामन्निधानानां मनस्य च व्योध्यापारः तूष्ट
रस्थितं सत्त्वमीतियोगविता मास्यमासः॥ घ्राता वा वोनि वर्तितत्र अप्राप्य मनसामद्विनिष्क्रान्तरामयस्यापि स्वापशुघरस्य परामर्शसिद्धस्य दर्शनादव
च्यास्य कुक्षीरादिमाधुर्यस्यदर्शनादत्राह येनु रूपः स्वयंज्योतिर्विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः सुखसाक्षाकाररूपमित्यर्थः॥ त्रिविधपरिच्छेदरहित
सा कथं कारणत्वं कथं तरां प्रपञ्चस्यादः कर्मकांडस्य वचसेदां वेदनस्य प्रामाण्यं अत आह स्वेति स्वस्यात्मनः श्वात्मन्यविद्याबाध्यतमावेद विद्यात
मसः॥ निराश्रयविषयत्वानुमानात्तस्याविनवस्था सा नदविक्षेपशक्तिः न यावत्समूलाविद्यो बाध्यात्मिकानदनिन्नो हेतवपंवस्त्राम्निविषय

प्रातुर्यमण्यव्यवहारजननायादिनाम्यस्तासंमृष्टव्यवहारकारणत्वेनोत्तरकालानुसंधानयोग्यात्रींत्रींतिचिषांतस्त्वाविद्याविततवस्तुनविस्तुन
अद्वैतवस्तुं वाहितस्यस्तष्टोंतयःतचतिरादिनात्ममतिरात्मेवतिरात्मत्वेनत्त्रायवांततथानत्तुनत्रींत्र्यातिरादिनात्मभ्रमितिर्यवांतत्रों
नितिरादिनात्ममतयइतिविग्रहः।तथामस्याधिष्ठाननिरोधनसिद्धोत्रींतिसिद्धिःनतस्थतिराधानुसिद्धिरितीतरेतराश्रयात्।अनंतस्या
विकारिणोमायोपाधिकारणत्वेव्यवहारांगवस्तुबोधकप्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यंदेहात्मप्रत्ययवदविरुद्धमितितत्त्वाःसफलानिध
नमननंध्यापारहूरस्थितमितिसुखामाद्याकारएकमितिहितानुर्थनिवृत्तिशुश्रूषयाजनमुक्तं।अर्थात्तत्कामाधिकारीनिर्दिष्टानितोग
मितित्रींनितिरादिनात्ममतायार्थनागच्छोमन्वतइतिवक्त्रीच्यादितेनावचनासमानमननवरतंप्रत्यगात्मतत्त्वंब्रह्मविषयानिर्दिष्टः।प्रतिपाद्य
स्यविषयत्वात्प्रतिपादकस्यविषयित्वात्प्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वसंगतिरुक्ता।ब्रह्ममात्राकारवृत्ताःगुरुरात्मदत्तिनत्वात्गुरुदेवतात्तक्ति
श्रद्धोपहितानेमस्कारायप्रव्याजनसंपादनीतिमत्वात्तयोरुक्तत्वात्गुरुनमस्कारार्थंनपृथक्वय[illegible]त्वइतिद्रष्टव्यं।ननुयत्स्रसन्नंमंती
रंसंदिग्धार्थमनवगतार्थंवात्तद्व्याख्यानमर्हतितत्त्वनतावदङ्गीरंत्वंवृत्तेःपदव्याख्यानमात्रत्वात्नापिसंदिग्धार्थत्वाविरुद्धानेकप्रकारव
स्थितत्वेकावस्तुप्रतिपादकपादनावाताःनाप्यनवगतार्थत्वंप्रसिद्धत्वात्राय्यनामवचप्रयोगात्दृतान्नेतदर्थविवरणवार्तिकमारंतणीयमिति
शंकामुपनुदन्नस्यविकीर्षितंप्रतिजानीते।यामितिगुरुवाक्योवृत्तिंसंवक्ष्यःतस्याअर्थोविस्तरणंप्रक्रम्यतइत्यन्वयः।अंगेनीरवप्रसुक्ता
प्रत्येवृत्तिस्मृत्येति।सकलेति।सकलस्याम्नायस्यकर्मकांडदेवताकांडस्यब्रह्मकांडात्मकस्यार्थःसम्यक्बोधात्तययासासकलाम्नायार्थसं
त्राधनीतां।कर्मकांडस्यसाध्यसाधनसंबंधोवोतरतात्पर्यंबुद्धिद्वाराब्रह्मात्मनिएवंदेवताकांडस्यापिब्रह्मकांडस्यतुसाक्षाद्ब्रह्मपरत्व
मितिसंशोधयतीत्यर्थः।कांडत्रोपनिषद्भिरितिसमाख्याविरोधकथंसकलाम्नायार्थसंशोधनमात्राहाकाएवेति।सकलाम्नायार्थपरि
ज्ञानंकथमेषामत्राह।गुरुवइति।उपनिषत्ःसर्वज्ञइतियावतावैगुरुश्चवकुवचनेस्मर्यते।ननुकथंतेषांसर्वज्ञत्वंविद्योपादस्तुरात
[illegible]सानावादतानाप्रप्रणीतत्वादद्याख्येयत्वमत्राह।तुष्टइति।अनुष्टैःशुश्रूषादिनासविनागुरवायोस्तस्तुष्टैर्गुरुभिः।तथाप्य
[illegible]गंत[illegible]र्त्तिकस्यअत्राह।सतामिति।साधनचतुष्टयविशिष्टानामधिकारइतियावत्।नानिष्ठा[illegible]

त्वरान्तरस्वरूपोपाधित्वान्मुमुक्षुत्वमवसाज्ञादधिकारनिमित्तं तदिह न संभवतीमाशङ्क्य फलत्वानावादत्वाद्वाह्यांतयद्व
तो न रत्नयानर्थहृत्तिफलत्वाद्वेदान्तानां तद्धृत्तिरपि तत्फलमित्यर्थः॥ कैवल्यस्य हृत्तिफलत्वाद्वार्त्तिकस्य फलान्तरत्वावादनारंत्त्वाद्वाद्कुतो ना
र्थिकेति॥ वेदान्तानामहितपरत्वमयुक्तं तदालंबनप्रश्नादिविरोधादित्याद्विशुष्कतर्को ज्ञामं तावन्नाभिरामो वान्तरफलमित्यर्थः॥ उक्तानु
क्तदुरुक्तचिन्तनं वार्त्तिकलक्षणमिह न संभवति॥ नावश्यकानाङ्गुरुक्तामत्तवादस्त्वाद्वाह्यावरमेति वार्त्तिकरूपवाक्यनडुरुक्तचिन्तास्य हेतिनावः॥
वार्त्तिकस्य शुष्कतर्कनिरासमामर्थ्यं कुतो वाद्वान्यायसमाश्रितानीति नीयतत्प्राप्यातन्निमित्तात्पर्यांतन्तिन्यायश्च आगमसूत्रयुक्तिः॥ तदाश्रितान्यर्थः॥
आत्मनिष्ठाप्तमो व्यपरिहरति॥ लक्षण इति॥ संतोऽज्ञातव्यप्रयुक्तं विषयादिमवेद्यास्त्रस्याश्रोतृप्रवृत्तिं गवतनादौ प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वात्तान्न्वा
धिकारविषयप्रयोजनानामर्थप्रयुक्तमपृथक्त्वादनं तत्साध्यकारैरकारितत्वविषयादिरहितं तत्साध्यमारंभानर्हमिति॥ सुतरां न हीयं वाक्यमेनारभ्य
मितियाकांनिरस्यन्नधिकारविषयसमर्थकत्ताप्युहयेवकुवकैशुमुक्षिप्राप्याप्राणेष्यनयात्रधानप्रयोजनप्रतिपादनेनामपृथक्त्वादन
नाथात्पर्यमाह॥ वृति॥ व्याख्यायतयाप्यारभ्यत्तात्वन्यत्रत्वापनिषच्छब्दयोगवादिपदानामनेकार्थत्वाडुपनिषत्पदस्यापि विद्यातत्साधनाम्ना
यविषयत्वं किं न स्यादत आह॥ ब्रह्मविद्येति॥ आह्निकल्पनागौरवादेकरूपानेकार्थत्वमन्यायमपि गवादिपदानामनन्यथासिद्धप्रयो
गादाश्रितमित्यर्थः॥ कल्पनागौरवपरिहाराया म्नायविषयत्वामवस्यादत्रेहः॥ तत्रैवेति॥ उपनिषच्छब्दोऽत्तिध्यान्तदर्थस्य विशारणगत्यवसादनक
र्तृत्वस्य तत्र ब्रह्मविद्यायामेवत्तावादन्यत्र ग्रंथे त्वात्वायौगिकार्थेलानार्थं विद्यामावरतमाश्रितमित्यर्थः॥ उपनिषदः पुरुषः इत्यादावुपनिषच्छ
ब्दो रूढ उग्रत्ना ग्रंथरूढः॥ विशरणादिकर्तृत्वमादाय ब्रह्मविद्यायां यौगिकात्यागाद्रूढिवलीयसीतिमवाहततनडइति॥ न हि द्विष्टेकगावरत्वमि
त्यर्थः॥ आकाशादावाकाशस्य रूढानाकौ सैसे रूढस्य लिंगबलाद्धलिप्यापि त्यादिमाहृत्यादृत्तिरिव ग्रंथविशेषरूढस्योपनिषत्पदस्याशास्त्रारंभनिमित्तप्रयोज
नवत्त्वलानार्थे विद्यायां हृत्तिराश्रीयतइतिमत्वा तत्रानिधायार्थमेव शुपसर्गार्थे कथानकथयति॥ उपेति॥ उपनिपूर्वस्य सदः॥ किं वंतास्योपनिषदिति
रूपं सदेरवतरितिषत्वं॥ तत्रोपाप्यमार्गो हृदयवद्वार सामीप्यवत्वुच्यते॥ किमत्तावादहानदिति॥ तत्सामीप्यमबाह्यचैतन्निरूपवरितं प्रत्यगात्मनी

यर्थः। उपसर्गान्तरार्थमाह। विविधस्येति। षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विति धात्वर्थं चैव विद्यायां दर्शयन् क्विपः स्वविवारणकर्तृत्वादनीत्युपसर्गः। स्वा
र्थनिधमनद्वाराविशेषणमित्यर्थः। उपसर्गद्वयार्थं विवक्षित्वा धात्वर्थं संगृह्णाति संसारस्य शैथिल्यकरणं विसरणकर्तृत्वं विद्यायां दर्शयन् क्वाप
नीयतीति। इममेवं पदद्वयमुपात्तात्मानं ब्रह्मतत्पदार्थमपास्तद्वयमाधितमुपनीय तदात्मतया बोधयित्वा वाक्यजन्येति रूपा विद्या वि
द्यां निहन्तीति। ब्रह्मात्वममात्मानमुपनीय निदंतीत्यर्थः। उपसर्गार्थं विवक्षित्वा गतिकर्तृत्वस्य विद्यायामवसन्नत्वादफलमुपनिषच्छब्द
विद्यागोचरत्वमाह। निहन्तीति। स्वाविद्यां प्रतीत्यविद्यां निहत्य शैथिल्यविद्यापरं तद्वारतावोपलक्षितं प्रत्यक्त्वेन यागमयतीति विद्येत्यर्थः॥
धात्वपसर्गस्यास्य विद्यायां परिसमाप्तत्वात् तस्मिन्नुपनिषदिति वक्तुमवसादनकर्तृत्वमाह। प्रवृत्तीति। अविद्यासक्तिता रागद्वेषादिनिवृत्त्यान्ध
वृत्तिरिहानवसादयन्तं पुनरुत्पत्तुमयोग्यं तनोत्यवसादयदिति। संभावनायां लिडो पुरस्तादुपनिषच्छब्दस्य विद्यार्थं ग्रन्थे रूढिमूरीकृत्य प
रिकल्पितं संप्रत्युपनिषत्काण्डेऽस्यार्थः। रूढिप्रयोगद्वययोरनन्यथासिद्धत्वादौ। यद्योक्तेति। विद्याविबाधित्वात् विद्वारणादिदर्शनसा
धनत्वात् निमित्तनिमित्तिकयोरात्मोपचारात्ते मित्तकवाक्यस्य निमित्तस्य च योगं उदाहरणमाह। आयुर्घृतमिति। जीवनसाधनं घृतमायुर्
दिसाधनं दृष्टं कृषीवलस्यायं लाङ्गलमिति जीवनसाधनत्वाद्यथेत्यर्थः। इत्थं ग्रन्थस्योपनिषत्त्वेऽपि कथं बृहदारण्यकत्वं तत्राह। अरण्येऽनि
त्वदवत्तारण्याध्ययनत्वाद्वा तत्संस्कृतस्य श्रवणादिपरस्य फलपर्यन्तविद्योत्पत्तेरिति चकारार्थः। अनवच्छिन्नब्रह्मतत्त्वज्ञानसाध
नश्रवणादिप्रतिपादनादर्थात् बृहत्त्वं उपनिषदेतरारण्यकेभ्यो बृहत्त्वात्। नाम चास्मात् तत्तत्प्राप्युपसंहरति। इत्यादीति।
इत्थं चोक्तेन प्रकारेण आदिना महत्त्वेनेच्छन्ना ग्रन्थादावुपनिषद्बृहदारण्यकनामनिर्वचनेऽस्मिन् सर्वोपनिषदां विद्यायाः
मात्मद्वारा तत्साधनानां मुक्तिमात्रमविद्यास्तमयमेव न नित्यागमसाध्यमित्यर्थः। मुक्तिमात्रमित्ययुक्तं धीकर्मसमुच्चयफलत्वात् कि
वल्याया अपवादा॥ मित्यइति। विरोधइति विरोधा वैधर्म्यं विलक्षणाधिकारित्वात् धीकर्मसमुच्चयायोगात् नित्ययोगफलं कैवल्य
मोऽधिकारिणाऽनुष्ठेया वैदिकसाधनत्वादग्निहोत्रादिवदिति नाधिकारिवैलक्षण्यं चाद्यं न्यक्तेति।

प्रवक्तृत्वार्थो वा नुक्रमादिसमुच्चयार्थः॥ साधनचतुष्टयसंपन्नाधिकारसमर्थकवाक्यविरोधश्चार्थः न तादृशाव
धपरस्यामतः अत आह एतमिति एतानेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति तस्मादेवं विदित्वेत्यादिवाक्यविलक्षणानुपपत्तिः प्रमाणमित्यर्थः क
र्म्मणि श्रद्धतीति कर्म्मश्रद्धतस्य कर्म्मण्येवाधिकारः धर्म्मो सुखं च ज्ञानं वैति धर्म्मो ज्ञाह्वानेत्यनित्यकर्म्मणां ज्ञानसाधनत्वस्मृतिविरोधश्चात आह वच
नैति कर्म्मणां शुद्धिद्वारा ज्ञाने हेतुत्वान्न स्मृतिविरोध इत्यर्थः॥ किं तर्हि साक्षात् ज्ञानसाधनमत आह विविदिषंति ब्रह्मस्तात्त्विक्या इति पाठ ब्राह्मणा वा
त्विविदिषातदुत्पत्तिसाधनं कर्म्मयागएवेत्यर्थः॥ अत्र प्रमाणमाह इमंतीति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्संतः प्रव्रजंतीति माध्यंदिनश्रुतावात्मलो
कप्राप्त्युक्तेः कर्म्मत्यागविधानानुपपत्तिः प्रमाणमित्यर्थः॥ क्रमप्राप्तं संसारहेतुनिवृत्तिसाधनविद्याप्रतिपत्तये इति विषयत्वात्संख्याख्यामिति अ
क्तमिति उक्ताधिकारः श्रवणादिविधिसंबंधो यस्य तस्य विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपत्तिसिद्ध्यर्थे मित्यर्थः॥ तदं तावष्टाववचनं वैदिकं अ
त आह स्फुटमिति प्रमाणस्य प्रमेयत्वं संपदादिसाधनत्वं गावरत्वं व्यतिरेकन्यायेनाबाध्यनाशार्थे तमित्यर्थः॥ नन्वमादीनां संपदादिपरत्वाद
कात्म्यधीरप्रमान तामाहेति तत्राह ऐकात्म्यमिति उपक्रमादिलिंगविरोधान्न संपदाद्यर्थत्वमित्यर्थः॥ अविद्याया विद्यानाव मिथ्याधीरूपतया
संसारानुपादानत्वात्संसारहेतुनिवृत्तिसाधनत्वमयुक्तमत आह संसारेति॥ अविद्या न विद्या नावादिः आवरणत्वात् कुड्यादिवत् तासंबंधश्च
विद्यात्मा डड्वान् रज्जुत्वं गवनात्तनतन्निवर्त्तकधीसिद्ध्यर्थं ग्रंथरूपापनिषदारब्धा ननु वाक्यस्य संसृष्टार्थत्वनियमान्नाद्वैते ता गावर
त्वं अत आह परतीसा यादिवदंत इति वत्तागच्छ्यानजकृण याश्च इत्यार्थत्वमित्यर्थः॥ आत्मधीः समिति कर्त्तव्याकरणत्वात्तदर्ग्रो दर्शमासादिवदि
ति वर्त्तितदिति कर्त्तव्यं कर्म्माज्ञानात्यामेवावो आद्यमपवदति प्रत्यगिति प्रत्यग्धीर्नेकर्म्मापेक्षा तत्त्वधीत्वात् शुक्तितत्त्वधीवदित्यर्थः॥ ततएव तनि
तीयापीत्याह मा वति साध्यद्वयार्थमाहे पमसमाधानात्ययोमाधव्यं युक्तमसुवदति साधनेवति साधनं फलं च अधिकारी विषयाश्चेत्यर्थः॥
आदौ साधनमाक्षिपति नन्विति विधीयत इति विधिः कर्म्मलक्षणं यस्याः सा विधिलक्षणं॥ मुक्तिः कर्म्मसाध्या वैदिकफलत्वात् स्वर्गादिवत् विप
क्षे दोषं नापातां कार्यमिति क्रतियाग्य मनुष्ठेयं विना ममदं कर्त्तव्यमिति प्रतिपन्नाधिकारी न लभ्यत इत्यर्थः॥ फलकामनयैवाधिकारान्न का
र्यप्रतिपत्त्या अत आह नापीति इष्यायाह्या याग वचनाच्च साधनमात्रगावरः क्रियोपरागमंतरेण परिनिष्ठितस्य फलसंयोगायोगा॥

साध्यसाधनसंबंधोपि न लभ्यत इत्यर्थः। नोकथ्येवं किमुच्यत इत्याह। किमिति। अंगत्वेन समं बोधनं। कृत्स्नकस्य कर्म्मणः का
र्यांतरत्वाविफलसाधनत्वमपूर्वद्वारकं नियोगानुपत्तिरूपापादनप्रमाणगम्य इत्यर्थः। मुक्तिसाधनसमर्थकाव्य दांतानां कर्म्मेव
करणस्य करणांतरत्वमनुमानमित्याशंक्य वाक्यविरोधप्रकरणं दुर्बलमित्याह। विधीति। विधिलक्षणत्वमित्यर्थः। मतिसावपरो
निर्हेत्वाः। न विध्यायकः पदश्रवणमात्रात कार्यधीः। पश्योऽजीवति — स्यादित्यादो घ्यतिवारादनाह। कुर्वीतति। अत्स्फदाय स्वगादे
उद्देश्यत्वसाधनत्वमादो विधिरिवमुक्तो ब्रुह्दश्यायां सक्रतुं कुर्वीत आत्मेनमेव लोकमुपासीत प्रज्ञां कुर्वीतेति। वत्साधनवि
धिरित्यर्थः। भक्तेः साधनान्तदादिविधिकार्यत्वे तदश्रसंगमित्युक्तं नयति। नेति। साध्यस्य साध्यध्रुवाध्रुववैलक्षण्यादिति साध्यत्वासाध्यत्वे
ध्रुवाध्रुवत्ववैलक्षण्यादिति नावप्रधानत्वं कार्यत्वमतिशयत्वं च दर्शितानुमानानां पक्षिरित्यर्थः। साधाने कथानुमानमाममविरुद्ध
मपीत्याह। अन्यदिति। श्रेयो मुक्तिसाधनं प्रेयसोन्यत तत्प्रयोपि स्वर्गादयसाधनमपि श्रेयसोन्यादेवात। श्रेयः प्रेयसी नैनार्थी
विलक्षणफलत्वरूपमधिकारणमितीति। तावष्ठी तां। श्रेयस्आददानस्य ज्ञानसाधनश्रवणाद्यनुतिष्ठतः साधुत्वतृनित्यसुखल
स्यता। अर्थाधीयत कैवल्यविमुखो जननमरणप्रबंधमधिरोहतीत्यर्थः। अधिकार्येत्ते दोषागममविरुद्धइत्याह। परीक्ष्येति। लोका
न्स्वर्गादीन्कर्म्मचितान्कर्म्मनिर्म्मितानुकार्यत्वात्घटादिवदनित्यान्निश्चित्य ब्राह्मणः। स्वर्गमुक्तिर्व्रत्ता आत्मीयाग्यातत्वेदमायानक
र्मफलविरक्तः स्यात। अकृतो नित्यसिद्धो मोक्षः। कृतेन कर्म्मणा नास्तिकर्मणउत्पत्त्यादिचतुर्विधफलत्वात तेन ज्ञानस्येव तत्सा
धनत्वान्न तद्विज्ञानार्थं प्रकृतनाम तत्त्वज्ञानमित्यर्थ। मित्यर्थः। कार्यत्वापाधेः साधनत्वान्निशंकता। नन्विति। नित्यप्राप्तो साधनानर्थक्यादि
त्यर्थः। प्रतिबंधध्वंससमुक्तेः साध्यत्वात्पवारणसाधनापपत्तिरित्याह। नेवमिति। फलत्वान्मुख्यामेवसाध्यत्वं किं न स्यादत्राह। नन्वि
ति। ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति विमुक्तश्च विमुच्यत इत्यागमविरोधः स्यादित्यर्थः। नित्यनिरवद्यस्वरूपप्राप्तिप्रतिबंधमिथ्यारोपनिवारिक
साधनं। नित्यसिद्धिरत्राह। स्वतं इति स्वतएव मुक्तः। परिच्छिन्नांतरायायनं समस्वाता मुक्तांतरायः। तस्यायतनमः। कंठचामीकरादाविवतस्या
...यतत्वं विद्ययावविमुच्यत इति कर्म्मबंधस्य कर्म्मसाध्यत्ववन्मुक्तेर्ह्रीसाध्यत्वं मुख्यमेवाक्रमत्वादाविवि

स्तार३

स्ति। धातुत्रयमाम्पावस्थानं वस्थांने सर्षिकामाके कथन्तू डे करूपरोगातिनु तं तामार्द्दिनस्यतुं मे। यथादादाह्छदादिलक्षणविकिन्नयाव
तिबंधविगमप्राप्यमित्युपचर्यते। मुक्तिरमाध्य आत्मातिन्नत्वात् आत्मवदित्यावधारणार्थः तु शब्दः। आत्मातिन्नत्वादितु समर्थयते। शुद्ध
ति। ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिरात्मनो ब्रह्मत्वं नित्यसिद्धं दर्शयति। किं वा तत्त्वत्वादा मुक्त
त्वेति। यथा राजा सुप्तो वंदिप्रभृतिभिस्स्तवकथनेन बोध्यते। न किंचिन्नेदनुष्ठाप्यतां। न तद्ब्रह्मैवासि न संसारीति बोध्ये यमात्मा कृयंते। किं
विदनुष्ठेयं नानुष्ठापनीयमित्यर्थः। ज्ञानं विधीयमानं तथा फलसाधकं वैदिकमानत्वात् अग्निष्टोमादिवत् अतो नैयोगिकफलं कैवल्यं अ
आदा। किमत्रेति। ज्ञानमविधेयं पुरुषाननुवर्त्तित्वाद् दुःखवदित्यर्थः। प्रज्ञां कुर्वीतेति। श्रुतिविरुद्धत्वादहेतुरेतत्त्वाद्। श्रुतापीति। सत्यं लांछुपाय
दितिवदयात्यश्रुतो विधिरनर्थः। तस्माद्धीमानगावरतयापरिणम्युः इत इत्यर्थः। एवं मुक्तिस्तु विधिक्रियाफलविलक्षणत्वेनाधिकारित्वे
दंप्रसाध्य पराक्रमनुवदति। याद्वति। विधिमार्गाधिकारस्य परीक्षावर्त्तत इत्यादिना परिहरिष्यत इत्याह। तदपीति। यावज्जीवं श्रुतिचोदितं नि
त्यकर्म्माणि फलाकांक्षाणि मा दृष्टसाधनेकांक्षस्तेन न प्रायश्चित्तरथन्या वेन न संबंध इति प्रत्यवतिष्ठत इत्याह। अपर इति। माहस्य ज्ञानस्य नि
राकांक्षत्वान्नास्य न्यायप्रावकाशोऽत्राह। श्रुताविविति कर्म्मैवतिकथं ब्रह्म विस्पन्नोति परमित्यादौ ज्ञानश्रुतेरत्राह। नावतीति। यत्नतः पौर्वापर्य
प्रतिसंधानयत्नात न्यायतः प्राप्तप्राप्ते। कार्यागावरत्वावधारणयुक्तेरित्यर्थः। कर्म्मातिरिक्तवैदिकसाधनत्वाद् हेतुमाह। नियोधतीति। तसिः सा
र्वविभक्तिकः। सर्वतः सर्वस्य इहावदार्थविक्रिमिनिप्रवृत्तिव्यवहार इत्यर्थः। सर्वत इत्यस्य उक्तं धीसाधकवाक्यानां मन्यच्छे य इत्यादीनामुक्तत्वाद
यादौ नष्टेति। विमतानस्वार्थपरा विधिविकलावदत्वात् सोरारादीदित्यादिवदिति हृषयति। अविधायित्वनइति। वेदान्तानां स्वार्थपरत्वानाव फल
वदध्ययनविधिग्राह्यितत्वमस्तु तं स्यात् अत्राह। आम्नायस्येति। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यं अतदर्थानां तस्माद् नित्यमुच्यते। किं वा
दनाप्रमाणं। उतनाप्रमाणमिति। एतद्धेत्रूतमाक्षेपविचारादेतुत्वनिकवाक्यत्वन प्रतीतानां माध्यमारादीघ्रदरादीदिति विधिविधया
धिकारितहिष्येषणानामप्रतिपादकाते किं इदत्वार्थेन संबंध्यते। उत स्तुत्यर्थत्वेनेति विचार्यते। आद्ये त्वर्थांतरप्रतिपूर्वः पक्षः स्तुत्यर्थत्वानतिराद्धांत
द्द्वर्थत्वरूपरादना ह्यर्थस्वरूपतमस्य च कार्यं प्रतिपादयेत्तु विषमाणांतरमपेक्षणीयं कार्ये कविषयत्वात् ... प्रामाण्यमस्येति। अपेक्षमाणश्च

माणतावादप्रमाणं चोदनास्यात् स्तुत्यर्थत्वेनान्वयप्रमाणान्तरप्रसिद्धत्वं वा नवमेन सूत्रेणोपपादनं निरपेक्षत्वेन प्रमाणं चोदनेति अत्राहैकसमधि
गम्यकार्यविषयत्वेऽप्यनन्यथाप्रामाण्यं सिद्धार्थेषु बुद्धत्वतारतम्यसिद्धार्थपदानुगुणा वाक्यार्थावगतिरिति सिद्धार्थानां यथाश्रुतान्वयपर
त्वाद्यदवर्थतात्पुत्रलोकेऽपि पुत्रस्ते जातः क्रीडनकं तस्य केर्विंश्यादिवाक्येषु तूत्पन्नादः सिद्धार्थस्य कार्यप्रतिपत्तित्वानेवान्वया
दृश्यते स्तुत्यर्थत्वेन वक्तुनामसामर्थ्यं निष्प्रयोजनतावाक्यानां अश्रवणेनावान्तरान्वयविवक्षायामपि हेतुत्वेनान्वयापरिहा
र्यः शास्त्रे दृष्टविरोधादयुक्तत्वाधिकाः ॥ तेनाप्रमाणं चोदनेति प्राप्त आह ॥ विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ सर्वेषा
नां कार्यपरतया प्रामाण्यं चोदनासूत्रे प्रतिपादितं तत्र विधिरत्राह स्यादेतत् साक्षाद्वकार्यं प्रतिपादयति पदानां रागमपि तदन्विततत्स्वार्था
भिधायकतया तावेवनास्पर्यवक्त्रत्वात् तदपेक्षितार्थसमर्पणेन चानयोस्तत्परतानिर्वहति । एवं च तत्पदापेक्षायेव स्वार्थेषां पदानामन्व
याभाव्याः । तत्र यदि सिद्धार्थानां पदानां हेतुत्वेनान्वयः विध्युद्देशप्रपादकं कार्यमकार्यमिव स्यात् ततश्च तस्य प्रशस्ततः कार्यपरत्वं प्राप्त
मितरेषां पदानां तादर्थ्यकवाक्यतया तत्रैव तात्पर्यं तत्र च यमपि न निर्वहतीति तदन्वयोपपत्तये स्तुत्येव प्रशस्त्यलक्षणा स्तुतिलक्षण
या तु रपि तात्पर्यस्य बलीयस्त्वात् गंगायां घोषः प्रतिवसतीत्यादिषु सहप्रयुक्तानां प्रशस्तानामकान्वयपरतया तदुपपत्तये अप
रितस्य प्राशस्त्यस्य सिद्धिरन्यथा सर्वत्र लक्षणासिद्धिरवावसीदतात्तत्रार्थवादपादेषु व्याख्यातेन पदार्थेन न प्राशस्त्यं गम्यते न च
महावाक्यावान्तरावगतिः । तथापि तेषां परस्परान्वययोग्यतापरामर्शमात्रेण संसर्गविशेषावगमात् कौतहूसेन लक्षणा । एवं तर्हि
नामान्तरेणाद्वंवन्वय एव प्रतिज्ञातः प्रशस्तत्वादिदं कर्तव्यमिति तत्र च तात्पर्यं विदितं पुरःसरात्राह कार्यावगतिः इदं कर्तव्यमिति स्व तंत्र
एवमाह । कार्यमवबोधयति इदं च प्रशस्तमिति बुद्धेत प्राशस्त्यस्य वस्तुसामर्थ्यान्न कार्यावगतौ हेतुत्वं न तु विध्युद्देशमात्रादेव कार्याव
गतौ सिद्धायां किमर्थं वादपदैः क्रियतात्त्ववर्तनादेवं यद्यर्थवादपदानि नाश्रोष्यन्त समस्तानि तत्र सहप्रयुक्तानां सन्नूपकारित्वस्य
न्यसिद्धेवानन्तरं तदिनाद्विध्युद्देशात् कार्यावगतिः यथापातां तवतीति पदद्वयप्रयोगवाक्यपरिपूर्णस्तवतीत्यदा तस्मिन्नेव वाक्ये
न पदं प्रयुज्यते तदा रक्तं प्रयाकोहात्तुष्टाप्यनक्ति वाक्यार्थः प्रतीयते । एवमिदमपि समस्तुतिपदादेव विध्युद्देशात्कार्यावगतिः न च स्तु

स्यार्थे निष्प्रयोजनतां कार्यपरतां नीतरत्नाचानात्। एवं च शास्त्रदृष्टविरोधादीनामप्यनवकाशः। तस्मात्तस्यादिष्ठु कर्तव्यत्वविवक्षातावादत्वात् अप्र
माणं वादत्वेन तिरस्कृतम्। आम्नायस्य क्रियार्थत्वाकार्यपरत्वानुमतस्मादानर्थक्यमतदर्थानामकार्यार्थानामर्थवादादीनां तत्रानिष्टं
तस्मात्कार्यार्थत्वं शास्त्राणामनियतमनित्यमुच्यत इति पूर्वपक्षसूत्रार्थः। तत्र सिद्धान्तः व्याख्या वर्तते। विधीनां विदर्नाथ्यानां स्तुत्यार्थेन स्तुति
लक्षणेनार्थेन कार्यशेषतया अर्थवादा अर्थवन्तः स्युः विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यनेकवाक्यत्वादिति शास्त्रान्तसूत्रार्थः। तस्माद्वेदान्ताना
मपि तथात्वमित्यर्थः। कर्मप्रकारणसमाम्नातानामेव तत्र विधिशेषत्वमुक्तं न स्वप्रकरणगतवेदान्तानामत्राह। विधिशेषतयेति।
कर्मापेक्षितकर्त्रादिप्रकाशनद्वारा तेषामपि विधिनैकवाक्यत्वं लाघवादित्यर्थः। जैमिनिसूत्रबलाद्विधिशेषत्वे व्याससूत्रबला
न्नित्यफलसाधनप्रकाशकत्वं न स्यात्तच्च किं न स्यादित्याशंक्य तानचेति। वेदान्तानां विधिपरत्वे केवलं कर्मसाध्यतया अनित्यं स्यात्
यवप तदिह शास्त्रे नित्यमिष्टमित्यर्थः। क्रियाफलत्वेऽपि ध्वंसवन्नित्यत्वमस्त्वाह। कथमिति। तावकार्यमनित्यं नियतमित्यर्थः। अक्षय्यं ह वै चातुर्मा
स्ययाजिनः सुकृतमिति कर्मफलं नित्यं श्रुतमित्याह। काम्योऽप्यमिति। यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायबलवत्त्वं लिंगानुगृहीतन्यायस्य
श्रुतः श्रुतानित्यादिश्रुतिविरोधात् गुणवाद इत्यर्थः। नित्यस्य साधनानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मज्ञानेन साधनमत्वाह। तदिति। ब्रह्मज्ञानं य
वद्भिन्नत्वादित्यर्थः। फलितमाह। अत इति। साधनान्तरस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधमन्यत्राप्रसंगश्च यत इत्यर्थः। मिश्रमाणसंप्रज्ञायात् कि
वाक्यशेषात्सिद्धिरत्राह। वेदान्तेष्विति। नैयायिकस्यापि केवलस्य नानित्यत्वमिति परिहरति। नैवमिति। नैवं स्यादिति संबंधः।
यत्कृतकं तदनित्यमिति स्मारयति। कृत इति। मात्र्याधीनप्रवर्तित तत्र काम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिकयोर्मध्ये च वायजिज्ञासया।
इति न्यायेनाक्षमुपपादयति। निषिद्धेति। श्रुतत्यागेनाश्रुतोपादानमयुक्तमिति चोदयति। नन्विति। निवाश्रुतेऽमृतत्वमस्तु स्वात्म
सुच्यते। तामेव विविदिषा इति स्वर्गकाम इत्यादिसमुच्चयार्थत्वं। ज्ञानफलश्रुतेरर्थवादत्वे स्वर्गकामश्रुतिरप्यर्थवादः स्यात्। अत्रा
ह। फलेति। द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति द्रव्यफ

श्रुतिः॥ यदा तु केवलरुचा रक्षत्वाच्छ्रेयस्यदृष्टं क इति संस्कारयत स्त्रयाजानुयाजा इज्यंते वर्म्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियत इति कर्म्मेति। श्रा
मीकै फलविधिर्वार्थवादत्वसंदेहे फलविधित्वेन पूर्वपक्षे मांतराधीनत्वेन पश्चाज्ज्ञानकल्पत्वसाध्यसाधनसंबंधप्रतिपा
दकालौकिकवाक्यस्य फलविधित्वपिंडपितृयज्ञादिद्वारा प्रकृतापूर्वविशेषत्वपर्य्यंतमथादीनां न फलांतरहेतुत्वमिति फलश्रुति
रर्थवाद इति निरूपितमित्यर्थः॥ फलश्रुतेरविवक्षितार्थत्वे बाधकस्तु परार्थत्वमिदमनाम्नायत आह। आम इति। कर्म्मां
गसंस्कारतया ज्ञानेस्य क्रियांगत्वमित्यर्थः॥ विधेयद्रव्यादिफलश्रुतेरर्थवादत्वेपि विध्यायोग्यज्ञानफलश्रुतिः कथं न
स्यादत आह। विधिमिति। परार्थो मात्रप्रयोजनकमित्याशयः॥ केवलं कर्म्मफलमित्यन्ये दूषयति। नेति। न तयोर्द्वेतन्नक्षत्र
रागवैराग्यत्वर्व्विकोनत्या रूपबंधतद्धेत्वात्मकतया विरोधमनुकूलरूद्रयोरपरकत्त्वरूपासंबंधो यस्मादित्यर्थः॥ केवलस्य
स्याकर्म्मफलत्वसमर्थनार्थं तत्पक्षमनुभाषते। स्वरूपइति। साधनानुष्ठानात्पूर्वमात्मा स्वरूपेन स्थितः स्थितावति
विकल्पोद्यमनुवदति। तावतीति। दूषयति। स्वरूपेति। द्विप्राप्तो यस्मादर्थो। तं विशदयति। स्वतइति। यत्र स्वरूपेनवस्थि
तः। तत्स्वरूपं पश्चाज्जाविनत्तावदित्यर्थः॥ द्वितीयमनूद्यापवदति। प्राप्येति। मुक्तेरसाध्यत्वेपि दत्तमार्गेणेतस्याल्लेनार्थ्यं चे
वेत्र आह। कैवल्येपीति। अनादित्वावस्यपालनं स्यार्थमिति वकारस्यार्थं निगमयति। अतइति। काम्यादिवर्ज्जनस्य विषयसंप
र्क्केनानुत्तवप्रवृत्तरागादिनिरासः फलमिति शंकते। विषयेति। धर्म्मादिकं विषयसंबंधस्य कारणमुत ज्ञानमिति वि
कल्पयति। सन्निति। विषयसंबंधः सकारणः कार्य्यत्वाद्धटवदिति सुशाक्षार्थः। विषयसंबंधस्याकस्मात्त्ववादप्रयोजकत्वाद्दे
तुरत्राह। कस्मादिति। प्रथमकल्पं शंकते। धर्म्मेति। किमसंगस्य कर्तृत्वादिशक्तिरहितस्य धर्म्मादिना विषयसंपर्कः स्वतत्वाता
वा इति कल्पद्वयमाक्षिपति। किमिति। बलात्किं करोति। नत्यर्थः। मत्तागतया असंगवास्वतत्वान्नैकफलनविक्रमिवतिद्यति
रक्तदृष्टांतमाह। नद्यानकेति। अनस्वतावस्यतस्य नावनमशक्यसंपादनमित्यतदृष्टांतमाह। नादाननदीति। स्फुरत्तूत्यापरा॥

तिशयवानुक्तः सोऽपि स न घटकरणपटुरपि यो न घटीकुर्यादित्यर्थः॥ असंगस्य कर्तृत्वादिशक्तिर्न न इति मतमनुवदत्यात्मेति
कर्तृत्वादिनोऽसामुक्तिः कृतत्तेन स्थितावितिविकल्पं दूषयति। कोमादीरिति। दत्तमादाननदीति। साधनानुष्ठानात् स्वतो वापि निव
र्तेतां स्वात्मादाः स्वाभावादिति। मैत्रादिनावरुक्तः स्वभावमोक्षमिति वर्तेत इत्याशंक्याह नेति। कार्यमवप्रतिबध्यत इत्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति
नत्वति। आत्मनः कर्तृत्वादिशक्तिरव स्वतात्वा न कर्तृत्वादिरतः तस्य दवस्थान पिमुक्तरुपपत्तिरित्याशंक्याह नविति। शक्तेः सविषयत्वात् तन
स्थितौ कार्यमवश्यकपरिहारमित्याशंक्य दूषयति। मैवमिति। तत्र दूषणं ह्यनक्ति। आशक्तीति। पूर्वोपरत्वावनतयात्तदवस्थत आह। निमि
यत्मेति। तिन्नवाविशेषात्तिलजात्या चघटोपिस्यादित्यर्थः॥ तिन्नयोः कार्यकारणभाववत्कृदनियमोपि किं न स्यादत आह। कार्येति। अभेद
पक्षं प्रतिक्षिपति। आत्मादात्विति। पूर्वसंबंधनियमः कारणत्वं अपरसंबंधनियमः कार्यत्वं न तिन्नत्वमभिन्नत्वं वात्यादाह नाकुर्वदिति। अ
कुर्वदिति। कारणत्वमक्रियमाणं कार्यत्वं चदृष्टविरुद्धत्वमसदित्यर्थः॥ दोषांतराशिधिसुरभेदपक्षादोषमनुत्तापत्तात्विति। दूषयति। का
र्येति। शक्तिन कार्यं नाशोनानिष्टएवं सतिमुक्त्युपपत्तरत आह। शक्तीति। तत्ताव किमत आह। सएवति। पूर्वोक्तानिः स्वतावः स्वस्तुष्यवदित्यर्थ
वोक्तः॥ शक्तिन कार्यस्थितेर्ननिरात्म्यवसक्तिर्नोपि मुक्तेरनुपपत्तिः कार्योनन्तियात्क्यवतउपपन्नरित्यात आह। मतमिति। केवल्यमिति
घः। धर्माधर्मात्तागवासनानामसंत्तवादित्यर्थः॥ कार्याननित्यशक्तिर्मसंत्तवत्तिरित्याशंक्याह नदिति। आकेरुपादानकारणस्यतत्फलनां निमि
त्तानां धर्मादीनां संत्तवादित्यर्थः॥ मुक्तो कर्तृत्वादिकार्यस्य धर्मादिनिरसंबंधादनन्तिरयुक्तिः। अत आह। शक्तीति। शक्तानामवसंसर्गो अर्वेन
शाल्करनाशादित्याशयः॥ निगमयति। तिनन इति। स्वतिजाक्षोदतो। यस्मादवेतस्मान्न कर्तृत्वादि विक्षोभ्यादिवदत्तिष्ठ कामवत्तविदि
त्यर्थः॥ कर्तृत्वादेः सति पुष्कलकारणे उन्मनियतां नवेति विकल्प्य प्रथममत्याद। कार्यस्येति। पलयाद्यपिनत्ववदित्यर्थः॥ द्वितीयं दूष
यति। तथेवेति। एषदोषावक्ष्यमाणः समाह। नावति। विनाकारणं कार्यं किं न स्यात् अत आह निष्कारणस्येति। कारणसमत्वेन तं कार्यत्वं तदपि
निष्कारणत्वात् सुकमित्याह। कार्येति। तस्मात् ज्ञानमेव विषयसंपर्ककारणं तत्ज्ञानमात्रापदनाद्यमिति नावः। साधनानुष्ठानानु प्रागात्मनः
स्वरूपवस्थानं तदवस्थानं शानकाम्यादिवर्जितं मुक्तिसाधनमित्युक्तम्। इदानीं तदनुष्ठानमपि न शक्यमित्याह नवेति। निषिद्धकाम्यकर्मा

दिवर्जनमिति। निषिद्धकाम्ययागादिविहितस्यानुष्ठानं वनशक्यमिति इदमनुष्ठानं नीमायजादीनामपि शूद्रस्यापराधदर्शनादित्यर्थः। कालोप
येनिरवधिर्विधुला वक्ष्यतीतिन्यायात् तं सा विचित्रशक्तिचात्रकदाचित्कचित् विकल्पितदनदनुष्ठानानीत्यत आह। संशयस्थितौ। अत्र स्वर्गे
काद्यावर्त्तकः। साधकबाधकयोरभावे संदेहः स्यादित्यर्थः। संज्ञायादपि कुर्याद्यास्तत्वस्य वर्ज्जनिरत आह। प्रहोति। अदृष्टार्थत्वरज्जिति
स्वयादित्यर्थः। अन्यत्र प्रमितस्यान्यत्र संज्ञायविषयत्वात् कचित् केनचित् कदाचिदनुष्ठानं न विघ्नतीति तत्र संज्ञायप
स्मात्स्वतः सिद्धिरिति शंकते। ग्रन्थेनादूषयति। वस्तुकेरिति। अत्र केनचित्वमुपपादयति। निश्चितमिति। इदमस्य साधनत्वशंकयानुष्ठानं
त्वतिनिश्चितमवाप्नुष्ठार्थिनेपस्कपदेष्टस्यमित्यर्थः। संज्ञायविषयस्यान्यत्र सत्वमुक्तमत आह। नवेति। पूर्वदृष्टमेव संशयमान
त्वात्न प्रमितं व्यतिरेकानवाप्तापूर्वदर्शनं तु तत्रैकत्वदादिनापि तावदितितावः। अतोऽसौरनुष्ठानएवायमुपायइत्याद्
दवेति। आख्यातामनामर्थं स्तुवतामधिकारशक्तिः सहकारिणी अधिकारिणः प्रमितिजनकात्वद इतिन्यायात् आतामनु
ष्ठाधिकारत्वमितिशंकते। सहकारीति नेत्याह। नतीति। कर्तृशक्तेर्वेदिकाख्यातसहकारित्वात्। तत्समानाख्याते सहकारि
त्वानादइत्याह। मुक्त्यर्थीति। मोक्षार्थीनप्रवर्तेतइत्यादिस्मात्ताख्यातस्यैतिद्धिनीयमाशंक्याह। काम्यादीति। नान्यः पन्था वि
द्यतयामृतमश्नुतइत्यादिप्रत्यक्षवेदविरोधाद्उदाहृतवचनमत्रममूलमित्यर्थः। काम्यादिवर्जनमस्फपगम्यन्तनतः। केवलस्य सिद्धि
रित्याह। नित्याद्वीति। नैमित्तिकमादिपदार्थः। नित्याद्यनं मृत्क्रतुस्तात्पत्र्यवतइतिश्रूयमाणं विद्यायाः केवलस्य साधनत्वं बाधितं
स्यादित्यर्थः। आगामिदेवादेहत्यागवारणाय काम्यवर्जनमूरीक्रियात तन्नसिद्धतीत्याह। काम्यादिति। निषिद्धादपीतिद्रष्ट
व्यं। स्वर्गादिकमितिनरकापादानात्। अकिंचित्करत्वात्। काम्यादेरकरणे तद्उक्तवस्वर्गादिकं काम्यान्निषिद्धान्नमाभूत तथापी ष्टानत्
दिदइनामित्यत्र वक्ष्यमाणादर्थान्तरोत्स्वनावानूकुरुत्कुन्त्वादिवासनिमित्तपुण्यात्कीकसादर्शयासनमित्तपापान्नुनवदशाकाका
रणमित्यर्थः। अर्थानरासंसारान्तवर्तीप्रत्तवप्रमाणोत्तावद्दर्शनेन वरितस्याकेवलस्य मोक्षकमितिशंकते। मातइति। अन्नवनपि
मानात्तावासंदेहः स्यादितिदूषयति। अस्त्विति। किमानात्वादो तावत्तेति। संज्ञायमत्परहइव तन्निषेध द्वारकत्वं त्वयोपिनमिथ्यो

१२ स्त्वत्वाद्धापयति। नित्यकर्म्मणां फलत्वाद्भवयानपि वेदयाणप्राप्तिसाधनपरित्यागाज्जक्तचरितानामर्थे तावानेकतारणवान
न्योदिक्षुतिहृतीयस्थानप्राप्तेरुक्तोपायांमोक्षोनास्तीति निश्चयइत्यर्थः। एकत्वविकल्पस्य घरान्तरम्भमाणत्वाद्युथाजन्मांतरीय।
काम्यादिसंत्तवाद्दर्शनमप्रायाज्जकं एवंजन्मांतरीयनित्याकरणसंत्तवान्नित्यानुष्ठानमप्रायाज्जकमित्याह। नित्यस्येति — वराकीक
टादेशावासः स्वस्तावः। धार्म्मिणपापमपनुदतीतिश्रवणादैहिकनित्यानैमित्तिककरणात्प्राक्तनतदकरणादिप्रयुक्तप्रत्यवाया
दिपरिहारइति। अकृतान्नित्यादेरिति। मुमुक्षोरदृष्टफलत्वात्काम्यमपिकरिष्यतिवाऽऽगामितदकरणादिप्रयुक्तंयद्देहशरीरग्रह
णं शायनपरिहरति। तथापीति। पूर्ववदित्यास्त्विह संशयइत्युत्तरः यत्रासुवासबङ्गरितरूपः निश्चयः। नथापिपाक्तनादौनाण्ड
एवनिमित्तशरीरग्रहणस्यादित्याह। अत्रनतोदृष्टेति। मुमुक्षुं प्रतिधार्मोपनिष्टफलत्वादधर्मेष्टफलं संसारयति। सर्वेषामिति। विमत
२० मदुष्टं विहितत्वात् अग्निहोत्रवदित्याह। नानेति। वपनात्ते वैत्यड्डे तेतिविहितत्त्वेनादोषयतिवारइत्याशंक्याह। नापीति। नहिंस्या
दितिफलनिषेधमश्लोकनादईष्टत्वामनिषिद्धफलत्वसतिकर्तव्येषुनयत्बाधितत्वं विहितत्वमित्यर्थः। संचितकर्म्मणामेकान्त्यज्ञाना
न्निवृत्तिरिति निरूढः परस्यात्। एकात्म्यात्। कर्म्मणां साक्षाज्ज्ञानमोक्षहेतुत्वं प्रमाणप्रयोजनविकल्पमितिद्रूपयति। यथेति। ज्ञानस्या
पि तन्तुल्यमत्वाह। प्रधानत्वादिति। कर्म्मणां ज्ञानस्य साधनत्वप्रदर्शितं निहाराज्ञानस्य साक्षात्मोक्षहेतुत्वंदर्शितमित्यर्थः। वि
षयासांदयज्ञानमात्राधीनत्वायोंतिमिश्रत्वानुपपत्त्या कर्मणां मोक्षहेतुत्वमत्राह। नतइति। कर्म्मणास्तु शुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य
ज्ञाने। काम्यादित्यर्थः। कर्म्मणांधीहेतुत्वेयावद्धिस्यादयमनुष्ठेयत्वान्न संन्यासमसिद्धिरित्याह। यस्त्विति। अधिकारी पारिव्राज्य
इति शेषः। हेतुमाह। विरिक्तस्येति। अज्ञानेनिवृत्ते ज्ञानमात्रफलत्वादित्यर्थः। अत्रस्तनावस्थादिकर्मफलमिति। नत्याह। कार्मेति।
जन्मांतरानुष्ठितकर्म्मणांशुद्धिद्वारेणज्ञानहेतुत्वलिंगमाह। वामदेववत् चिरात्।स्मिन्नजन्मनिकर्मरहितस्यवामदेव
स्य गर्भस्थएववामदेवोऽहमिति प्रतिश्रूयमाणं ज्ञानंजन्मांतरकर्म्मणस्त्वहेतुत्वं गमयति। यो वेत्यन्यानि जन्मानि तत्तुल्ये
शानानन्ति। वदनंच यत्कृतात्यर्थवित्। एकाम्यशानेकर्मत्यागइपूर्वकश्रवणादिकांपनजन्मांतरानुष्ठितनित्यकर्मणःसाधनः शुद्धिहेतुत्वान्नप्रथम
मादेवसंन्यासमसिद्धिरत्राह। ४

स्तंतनावतायकृत्यंस्तुरुपलेदनान्यथाब्रह्मलोकस्थितिरितिपरमरूपवेश्वचर्यादवपारिव्राज्यविधानांकर्मानधिकृतामे
ध्यादर्बुलिंदर्शनंवलिंगमित्यर्थः॥अर्थांतरादितिशरीरेतमिदंतदितिनोक्तंनदर्शयति॥शक्तिति॥अग्निहोत्रादिकमिष्टिंवा
व्यादिकंपूर्तंशरणागतपरिपालनादिदत्तंतत्प्राग्जन्मांतरसंचितानामनुक्तफलानांसंततवादित्यतादेहांतरांतरासंसवो
ऽर्जनइत्यर्थः॥अस्मिन्जन्मनिचनिषिद्धपरित्यागपिजन्मांतरसंचितानांकाम्यप्रसक्तवइत्याह॥वमितिति॥निषिद्धवाक्ये
स्वप्रतिषिद्धवादनालक्षणमित्यर्थः॥जन्मांतरार्जितानामकरणप्रयुक्तप्रत्यवायादपिशरीरयदःस्यादित्याह॥नि
त्यमिति॥नित्यकर्मैववस्तुनित्यकर्मेत्राहोवायेषितियाव॥एवंतरसंततवादनुष्ठितसाधनस्यापिनमुक्तिरित्याह॥ना
लइत्याकंडजन्मांतरेनकृतंचप्राकृतनसकलकर्मणामूरीकृत्यकाम्यादिवर्जनेमुक्तिसाधनमुपात्ततन्नयुक्तमित्याह॥आन
कृति॥अनंतजन्मसंचितविरुद्धफलानंतकर्मणांनेकादेहांतरकर्त्वेवाक्तनसकलकर्मणामूरीकृत्यकाम्यादिवि
र्जनेमुक्तिसाधनमुपात्ततन्नमित्यर्थः॥अनेकशरीरविद्यातिशयादिनाप्युच्यमानंमुखंप्राकृतनप्रत्युक्तंसाधना
भावायासजनितंदुःखंपापफलमतोनेकत्वविकल्पविरोधत्रादा॥अनंततिानकुडान्मतो॥विद्यधातोब्रह्मणव
धातस्थानकशरीराराणफलाद्धेतुर्वृक्षश्वशूकरखराश्वगोजाविमृगपक्षिणां॥वैडालस्युष्कमानांश्वबुहत्योनिमृ
च्छतीतिस्मृतेरित्यर्थः॥अनुक्तफलकर्मसद्भावप्रमाणमाह॥नतइति॥वर्णाश्रमाश्चस्वकर्मनिष्ठाःप्रत्यकर्मफलम
नुभूयततः॥शेषणविशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसोजन्मप्रतिपद्यतेविष्वंचोविपरीतान
श्यंतीतिस्मृतौ॥स्वयंहकमलीयवरणारमलीयांयोनिमापद्येरन्नित्यादिश्रुतेश्चानारब्धफलनामनारब्धफलकर्म
णां[illegible]रित्यर्थः॥नित्यकर्मणःप्रत्यवायपरिहारमात्रफलमस्वरूपगम्यातेः॥इदानीनतावन्मात्रंफलमित्याह॥फलमि

६७५

तिं फलं नरकः। अतः कर्म्मणा पितृलोक इति सिद्धं। तात्पर्य्यं नित्यस्य करणे पितृलोकप्राप्तेरकरणे नरकप्राप्तेर्मुक्तेरित्यर्थः। स्मृतिं

विविच्य दर्शयति। आम्र इति। तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्ध इत्यनूत्पद्येते। एवं धर्म्मं चर्य्यमाणमर्था अनूत्पद्यंत इति स्मृतिः।

फलितमाह। कमिति। अन्यथा तत्त्ववचनमानेन नावद्यित्वात्केवलस्य संशयकारणत्वमुक्तं। इयं वच विनिश्चितिर्नित्यकर्म्मणा

मवश्यफलत्वादनुष्ठितसाधनत्वं स्यामुक्तिरात्मा। आत्मकर्त्रादिरूपाद्विद्यारत्यकार्य्यतावाक्यात्तस्यसम्पादित्वात्तन्न हि विनश्यक्तिवा

नि ५ दमुपसंहरति। कार्य्यमिति। हेतुमाह। यस्मादिति। ज्ञाक्तराश्रयविषयरूपत्वादित्यर्थः। कार्य्योत्पत्तेः प्राक्तनीमभिव्यक्तिरुत्तरकाले अ ५

कार्य्यलिंगेनानुमीयते। अतो नमादाकर्तृत्वादिशक्तिरनत्राह। कार्य्यकारणयोरिति। कुर्वतः कारणत्वात्क्रियमाणस्य च कार्य्य

त्वादित्यर्थः। अतः शक्तिपक्षे माहासिद्धिरित्याह। कर्त्रेति। सिद्धावलोकनेनीत्यापरपरिकल्पितोपायेनिष्टांतरमाह। सापरा

धत्वतदस्यापायाधिकृतानां विहिताकरणप्रत्यवायमत्तत्वादिमुक्तिरनधिकृतगर्हत्वादाकस्तविकल्पायेन पूर्वसंविता

नां कृत्याजन्मांतरारब्धकोत्तावामुक्तिरित्यर्थः। इत्थं दर्शनामवाक्यवल्यसाधनमिति साधनत्वेदसिद्धावधिकारित्वेदासिद्धः। अ

धुनात्मनकर्म्मशेषत्वादिति प्राग्युक्तपरः स्मारयति। नत्विति। कर्मशेषत्वे ज्ञानस्येति शेषः। स औपनिषदात्मज्ञानस्याकर्म्मांग

त्वेन निदर्शनत्वेनश्च वदारमिन्नात्मदर्शनस्याकर्म्मांगत्वं दर्शयन्परिहरति। न त्वस्य गपमी मानार्थनिवृत्तिरपि प्रसंगाद्

त्वाह। कर्तृत्वमिति। विनियोजकप्रमाणत्वाव्द्यतिरिक्तमेवंबंधहुद्रद्वारेण पर्य्यमर्थस्येव कर्मांगात्मद्वारेण तद्धि

यः क्रियाद्वावत्रेन युक्तोऽसाधारणोपकारकत्वरूपांगरूपांगत्वाज्ञानात। आत्मनोऽनित्यर्थः। संप्रत्यौपनिषदात्मज्ञानस्य क्रियां

गत्वं निराकरोति। नहीति। लातु। मुपादातृमिकात्मधियो। त्रापकर्तृत्वाद्युपमर्दकत्वेन विरोधित्वादनुपकारित्वाद् मुनरा

म कर्मशेषत्वमित्यर्थः। औपनिषदात्मज्ञानं कर्म्मांगं वैदिकात्मज्ञानत्वाद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानवदित्याशंक्यानाह। देहेतरेति।

आत्मनः परलोकसंबंधज्ञानं प्रेक्षावतः साधनानुष्ठानहेतुत्वात् फलरागवत् कर्मांगमिति परिहरत्येवमिति। ज्ञानस्य क्रि-
यांगत्वं विहायान्यत इत्यादिना विहितमनन्तरादानवतीति। क्रियाप्रकारेण समाम्नानत इत्यादेव नाज्ञानं वा न विधानुपपत इत्यु-
र्थः। पारलौकिकपदत्वानुपपत्त्यात्मज्ञानस्य क्रियाशेषत्वे सिद्धमिति। आचारदर्शनाच्च क्रियाशेषत्वमनुमीयते। इति छ-
कृतो नन्विति। सामर्थ्यादनुपपत्तेरित्यर्थः। व्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य क्रियाशेषत्वेपि नोपनिषदात्मज्ञानं क्रियाशेषमिति
परिहरति। नेतदिति। ब्राह्मणो गृहस्थ इति ब्राह्मणत्वगृहस्थत्वादिधर्मविशिष्टदेहात्माभिमानिनोधिकारादित्यर्थः। अद्-
हात्माभिमानो गौणो नाध्यास इति। असंगादाशंक्याह। स्वरूप इति। स्वात्मावस्थानं केवल्यं स्वात्तात्विकत्वादन्यसंसर्ग-
रूपमस्यास्थूलमज्ञानकृतमित्यर्थः। देहादिरनात्मात्मकल्पितकार्यत्वात् रज्जुसर्पवदित्यादावंगंचिति। उदस्य स्वतः परतश्च
सिद्धसंसत्वाद्ध्यस्तत्वमित्याह। स्वसंविल्पस्यमसंबंधस्य कल्पितत्वात् कर्तृत्वादिकमात्मनः प्रत्यग्ज्ञानात्तानान्यत इति फ-
लितमाह। नात इति। कर्तृत्वादिनीत्यधर्म्माद्दृश्यत्वाद्रूपवदिति तुच्छार्थः। ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाश्रयत्वं कर्तृत्वं वास्तव-
मिति। स्वीकारे किं बाधकमिति। तदुपपादनायाधिकारकारणमनुक्रामति। कामेति। पूर्वकृतं कर्म्म वासनया कर्म्मानु-
ष्ठानहेतुत्वात्। गारागाहारा। करणानि। आज्यावेक्षणद्वारा चकारात् ब्रुवाज्यादीनि। जातिर्ब्राह्मणत्वादिर्बृहस्पति-
सवादो। उरावनवासे। मरणमत्प्याप्तो। जन्मजातकर्मादो। दारा अग्निहोत्रादो। अतस्तत्त्वावाग्नीनादधीतेति श्रुत्या-
ध्यानात्। आदिपदेन देशकालसंग्रहः। कर्माधिकारहेतुत्वं यथान्तानि कर्माधिकारहेतून्निरतिज्ञावपदानि हि
सा। तत्र युक्तिः। मृत इति। असंगत्वादिति दिशाद्यर्थः। एवं तर्हि मा हानिम्नस्यति। अद्वितीयस्येत्यर्थः। तदुक्तानित्याव-
र्त्तकानीतियावत्। तादृशादरात्म्य नादात्म्यमात्मविशेषणत्वेनैवेत्ताविके अपि च विद्याकृतमित्यत्र किंचमाणस्य च

विशेषणमिति। मानासावनसः विरूढेनिराकृत्य कल्पितत्वेमेनां माह्। मोहाविति। सर्वेनः सर्वत्रादद्दादिकल्पितमन्यः॥
त्मनानात्मभानत्वात अन्यस्य विशेषणत्वात्वरज्जुसर्पादिवदित्यर्थः। सर्वे तु इत्यत्र कैश्चिदुक्तं तत्तेयत आह। वोरामाविति। विशेषण
त्वादिति। व्हातार्थे तिसार माह। नश्चितिति। उपागार पश्चमोपगच्छतः तत्र नक्षितार्थस्यापच्यस्य तत्त्रकृत्यर्थ उपगुविशेषणमादिपदेन
कैंकंचिदग्निविदादिसंग्रहः। स्वादात्म्यन विशेषणत्वस्याद्धेतुत्वान्न ह्यतिवार इत्याह। नेति। विशिष्टोप्ययं हेतुर्व्यतिरेकी
त्यत आह। पश्चादिहीति। स्पष्टत्तद्प्रतिना सएवतत्र विशेषणं विशेष्यानुप्रतितानमित्यर्थः। कर्तृत्वादरपिज्ञातस्य वि
शेषणत्वादसिद्धाद्धेतुरत्राह। नेत्यमिति। कर्त्रादिदहीनानंतः करणप्रतिशरीरावमायानिति यावत्। कर्त्रादिविशेषण
वैविशेष्यव्यतिरकावगतिपूर्वकं विशेषणत्वरूपत्वात् प्रकृत्यर्थादिविशेषणत्वविद्यायां कान्तुनत्वविरोधमाह। यतइत्या
त्तादनन्तिन्नानाम विद्यामन्तरणविशेषणत्वं किं बाधकमत्राह। नाविद्यामित्यंगीकृतसाधनत्वं गइत्यर्थः। अविद्यामूलविशेष
णत्वतः कर्माधिकारादङ्गस्य कर्माधिकौकारित्वमित्यपसंहरति। इयमिति। इयामवविशेषणविशिष्टात्तत्यर्थः। ययेन ब्राह्मण
त्वाद्यध्यसेनापत्तेकर्मणि इत्यर्थः। अज्ञस्य कर्माधिकारत्वज्ञानस्यतद्विपरीताधिकारित्वमाताने कर्मांगतत्याह। नइति। अ
नवगतमेकात्म्यायेन तस्य कर्मीकृतिाद्धेतुतः कर्मण्यधिकाराद्वृतार्ज्ञानं नप्रवर्त्तकमिति संबंधः। अत्यादीति। मननादिसं
ग्रहः। नप्रधानङ्गुणा यतइति हेतुमाह। सर्वकामेति। यतोज्ञानमाज्ञानस्यैव निवर्त्तकमित्युक्तत्वान्न कर्मनिवर्त्तकत्वमत्राह।
मूलेति। तत्रप्रमाणमाह। प्रसिद्धिनइति। तत्त्वज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकमिति शुक्तिज्ञानादौ दृष्टत्वादित्यर्थः। उरवधारणेन वति
कर्मविशेषनइति। पश्चिमन्याादङ्गुकादिद्वाराकर्मविशेषस्य तत्र फलवत्त्वा वा फलश्रवात्तस्त्रार्थवादत्वं ब्रुयतइत्यर्थः। परि
रांतविवक्षया पराकृतामवबोध्यमनुत्ताषाता। यन्निति। परिहारांतरं दर्शयति। इच्छामीति। तत्र मर्ममी यादिफलवत्

धानं वा कथं शोभेत्वात न बलवादत्यादिफलश्रुतेरर्थवादत्वमिति चेन्न दर्शाङ्गयुक्तफलश्रुतेरभूतार्थवादत्वमथ च दृष्टमिदानीमपि त्या
रत्वादाह। नन्विति। इष्टोत तेन तस्य पृच्छ्यत इति। ज्ञायत इति। स्वर्गो यद्दि लोकाय दर्शपूर्णमासाभ्यां विज्ञायत इति तत्त्वंक ररत्
फलाम्नाने भूतार्थवादाय पृच्छ्यतेऽर्थः। अभूतार्थवादत्वासावेद्यतिरेकाहाहरणे नाह। नत्वभूत इति। अर्थवादत्वेन फलाविव
क्षायां प्रयोजकत्वं प्रतितिष्ठन्तीति वाऽप्यत्रापि न त्वसंगता। अपितु मानान्तरविरोधादीति तुत्राह्यार्थः। भूतार्थवादत्वे स्वर्गा
दीनां दर्शपूर्णमासाभ्यामिति प्रधानवाक्यसिद्धानुवादत्वापि मानान्तरसिद्धानुवादित्वं वाच्यमिति ज्ञंकते। ऊत इ
ति विधेयत्वेन सिद्धानुवादित्वमित्याह। प्रयच्छं दीति। ज्ञानस्य कर्तृत्वादिनिवर्तकत्वान्न कर्माङ्गत्वमिति फलितमाह।
यत इति। ज्ञानकर्मणोः स्वतन्त्रफलत्वे सत्यधिकारित्वेदसिद्धिरिति फलितमाह। प्रवृत्तेरिति। कर्मानुष्ठानस्य विरोधतो
मुक्तिविरुद्धबन्धफलत्वात्फलद्वारा प्रतिकूलत्वात्स्वतन्त्रो नाधिकारइत्यर्थः। प्रवर्तकरागादिदोषाभावेन नत्वाधिकारइ
त्याह। प्रवृत्तीति। ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धफलयोः समुच्चयानुष्ठानपीच्छाविकल्पेन विकल्पिकमनुष्ठानमित्याशंक्य
तदसत्प्रतिपादनाय दृष्टान्तमाह। नास्तीत्यत इति। सुगमं गिरिनद्यादिप्रतिबंधरहितं। ग्रीवं कुटकोपलादिरहितं। स
वीनर्थविचार्डितं वारश्चाघ्रापघना कुलादाद्दीतिकमाह। तथेति। आत्मानं ज्ञात्वा कर्मणि कथं मनो दध्यादिति संबंधः।
क्रियाफलस्य संस्कारस्यासंत्तवमाह। विद्युतीति। विकारस्यासंत्तवमाह। विक्रियमिति। स्वतावादेव प्रवृत्तिरत आत्म
क्रियाकारकमिति। इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं कर्मानुष्ठानमत आह। निःशेषेति। तस्माद्धाकारः कर्मफलमत आह। स
त्यत्त्रयमिति। स्वप्रवृत्तमित्यर्थः। आत्मानमस्वप्नतो वस्तुत्वाद्धटवदत आह। गम्यमिति। आगमाचार्याभ्यामत आह। यत्पुरुषः स्वयंज्यो
तिरिति श्रुतिविरोधइत्यर्थः। परामर्शसिद्धस्वापानुत्तमगम्यमिति वार्थः। तस्य ब्रह्मलोकाद् कर्मफलमत आह। द्वत्वमिति। आ

त्विरपि न कर्म्मफलमित्याद्यात्। नस्थितावित्यत्र रपीत्याद्यानित्यइति। वारिपथ्योदनोपपत्तमिति द्रष्टांतस्य अपा
पानीयसत्त्वाज्ञानवद्ब्रह्मतत्त्वमप्यसिद्धं दर्शयति। साधनेति। संपादनीयसाधनहीन इत्यर्थः। ध्रुवत्वाद्ध्रुवस्यापि मुमुक्षुः कृत्व
संसत्वाकर्मोधिकारः स्यादित्याह। सम्यगिति। ज्ञानिनोपि प्रवृत्त्यादिकार्यं दृश्यते। तत्राह। पूर्ववदिति। बाधितानुवृत्त्या दर्शनमि
त्यर्थः। प्रकारकवर्क इति कूटस्थत्वादात्मनः कारणत्वायोगात्कारणांतरस्य वात्तावादित्यर्थः। विदुहिविविदिषा। कर्मण्येनधि
कारश्चेद्विविदुषोरपि तदधिकारानस्यात तावत तनत्वादतः कर्मकांडानारंभात्वादाश्रयादीति। कर्तृत्वाद्यभिमानहीनत्वमु
पाधिनंतस्य साधनत्वात्त्विरित्याह। निःश्रेयसेति। निःश्रेयसयामुमुक्षुनिःप्रजिहासिता। सोकर्त्रादिरनात्मधर्मोयस्येति
विग्रहः। कर्थमुमुक्षुणा कस्मात् प्रजिहासितइत्यत आह। विद्येति। विद्यात्मामादाया स्तकार्यत्याप्यापरस्परमत्यांतं
विरोधादित्यर्थः। कर्त्रादिरात्मनः स्वतो वा नत्ववतीति निरस्तसमवदोषांतरात्ति धिक्कयामुनराशंकां निराचष्टे। डित्ता
मितुरिति। नहूयणांतरमादा। कर्त्रादिश्चेदिति। विहदनुनवविरोधः। आदिपादनकर्तृत्वादिनोत्मधर्मोऽयत्वात कू
पादिवत्। अपूर्वीनंतनाराबाह्यः कृत्स्नः प्रमिजावनएवतीति। अनुमानागमविरोधसंग्रहः। अनिर्मोक्षप्रसंडनमि
त्यपादनमिति लोकायतिकत्राह। [illegible]ति। विक्रियावत्त्वं तः जन्मादिविकारवत्त्वनानित्यत्वादित्यर्थः। उक्तादयो
दहधर्म्मीनात्मनात्राह। निवदिति चिकारमततरणनात्मागयोगइतिनाव। तान्कथमपिशुद्धरवनात्मनात्राह। नो
त्वदिति। विकारानात्मवृत्तीनाबाहाकाशवदसत्त्वमित्याशयः। आत्मानित्याविकारित्वाद्धर्मवदित्यत्र हेतोरसिद्धाहूष
यति। नेति। आत्माविकारीनावयवात्तंतुवदत्राह। मूर्त्तेति। उडवमुपाधिरित्यर्थः। नेत्वावनात्मानोमत्वमित्याह। प्रती

रइति। नावानाव साधकत्वे तन्नास्याभावः। केन सिध्यदिति नावः॥ अथ यद्कर्मं तारणविक्रियांनागोनस्या दिति नचा
द्यावमति। संवद्धं बाधात्तागइत्यर्थः। नहिं तन्निमित्तार्थमेव विकारं स्यादत्राह। प्रमावति। स्वतूनानुनावेनात्मान
मनुतवति विषयांश्च तदाकारहेत्वस्य वछिन्नतानाकांक्षाकल्पातत्यर्थः। नहि स्वतः सिद्धस्य प्रागतावादयः स्व
तोन्यातावास्मि इत्युक्ति प्रागतावादिमत्वब्याघ्रंवैकारिवं नात्मनः इत्याह। वाधवृन्निं इति प्रबाधकं इति। रानूतस्य संव
साद्रस्याविर्नावात् विक्रियावत्त्वं आत्माविकारी अतिप्रसक्तत्वं नतिष्टत्किमवान्तु अग्निवदत्राह। दयादीनामिति। आ
विपादनवाद्यादिमेयदः। अरन्नर्थं काद्यावर्तकः। कार्यनिमित्तनाछिनत्यादिपादनयुजनानिछानादिमेयदः। त
थांशो श्चावदेतमाह। कार्येति। प्रकीयद्दतारमिद्धिमाह। नन्विति। आत्मानानन्तिछ्रत्याद्यनावछवणादिवि
फलमत्राह। मुख्यावितिनाविकाविनोवादिमत्वप्रयोजकआद्युनावाद्य नदसंतवइत्याह। अन्यतइति। आविर्ना
वतिरोनावयोः क्रियाफलत्वाच्च न विक्रियावत्वमित्याह। नन्वपतति। निछ्रषेणाहिनाजायमानात्तिछ्र। क्रिमी
दर्शादिविक्रियत्वेत्यर्थः। आत्मानात्यविकारित्वं तच्च प्रतीयमानकर्तृत्वादेः कागतिरितिनामाह। तद्वति। कर्तृत्वादि
छितात्सुखत्वधुपपातिकस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपगमे रज्जुसर्पादिवत्कल्पितत्वमित्यर्थः। कर्तृत्वादेरकल्पितत्वे
वज्ञानापानाद्यं वेशान प्रागतावस्य वत्तविध्यतीत्याह। नहीति। स्वप्रागतावनिवृत्तिरवज्ञानेनतन्निवर्त्तक
मित्यर्थः। कर्तृत्वादेस्तुतन्यथदात्मस्वतावत्वातोज्ञाननिवर्त्यत्वादनुरसिद्धमित्याह। कर्त्रीद्यात्मेति। कर्त्रीदिव
नदात्मस्वतावत्वनात्तिमतमितीं चकत्र्यायात्मस्वनावांतमस्याद्वास्यदृष्टपत्वात् पटादिवदनात्मधर्मेऽ

वा५

त्यर्थः ॥ अहं कर्त्तेत्यादिप्रत्यक्षविरोधे ह्युपचारादतो रत्रादौ मात्रैवेति तास्त्वहं दंडीतिवदहं मे प्रत्यययोर्देहकारावच्छिन्न
देहादिविषयत्वान्न साक्षिणि कर्त्तृत्वाद्युपनावानुमानविरोधीत्यर्थः ॥ आत्मगतकर्त्तृत्वादिग्राहकप्रमाणमात्मग्राहक
वाच्यं न तदतिरिक्ताश्रयविषयमस्तु वेति ज्ञानस्यातिरिक्ताश्रयविषयत्वनियमात्तानुपपत्तेरात्मनि तदत्ताबादित्याशय
नादहं वक्ति मितिमात्रादमीनग्राह्यत्वं परिकल्पितमंगीकृत्योक्तं मितिनापसिद्धांतः ॥ विषयग्राहकस्य मातुरन्यग्राह्यत्वे
साक्षिणः परिग्राह्यत्वं स्यान्न ग्राहकत्वादत्राहमसाक्षीति ॥ उक्तत्वमुपाधानेतस्य साधनव्याप्तिरवाह ॥ केवलेति ॥ साक्षिणः
नस्वग्राह्यत्वं वृत्तिविरोधश्रूतोनाप्यन्येन ॥ उक्तस्याधिकमानान्ना ॥ अजडत्वेनास्य व साक्षित्वादित्यर्थः ॥ प्रमात्रादिग्राहकमानं
न साक्षिणि प्रवर्त्तितीयकं नेत्याह त्वं नरमादहपरार्थं इति ॥ यायदिल्लक्षणेन सततं नु साहकपञ्चरूढगावरा ॥ यथा प्रका
शात्मना विरुद्धानततानेकप्रत्यक्षं विरोधीवि विरुद्धत्वं बात्मतानान्यत्रापत्त्वादिमत्वादिनात्मनो विपरीतत्वादित्यर्थः ॥ स्व
येका मायाङात्तत्यादिश्कातिरिक्तादरात्मधर्मात्वतसमानाधिकरणकर्त्तृत्वादरात्मधर्मत्वमत्वादहो ॥ छिति ॥ साधिकारवा
कामधर्मसवदात्मविषयमित्यर्थः ॥ केवलात्मधर्मे च ममेव विवक्षितं किं न स्यादत्राह ॥ कामइति ॥ न केवलं श्रुत्यैवै
तदर्थो वगमाद्युक्त्यापीत्याह ॥ स्मृतेति ॥ इच्छादिरनादिः साक्षिवेद्यो ह्यत्र तदविनाशाद् निर्मोक्षाद्धि ॥ द्वितीयनिर्हेतुत्वे
नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसंगः ॥ सादेस्तु वा किमात्मादेस्तु चेन्मनात्मादेस्तु कत्वात्मुत्तयदेस्तु कत्वं वा ॥ आद्यस्य सदा
कार्यं स्यात् ॥ इतरयोरप्यनात्मन इच्छादिकारणस्यानित्यत्वे सदा कार्यमनित्याच्चेत्तत्रापि कारणान्तरकल्पनायामन
नवस्थानात्तदकल्पनायां कदाचिदपि कार्यं न स्यादित्यर्थः ॥ इच्छादेरात्मवृत्तिकात्वविशेषणदूषणमाह ॥ इच्छादी

नामिति । तन्निर्दिष्टपरदेवतां कां वा मास्तामित्यत आह । तमाश्रय इति । परस्य निरपेक्षकारणत्वात्परिङ्गता । पिपुनः स्यादित्य निर्यनामुक्तिः
स्यादित्यर्थः । परत्रसुक्तमनर्थं प्रश्नेक्वात्मा स्वयं परिहरिष्यतीत्यत आह । करणैरिति । निष्कलं निष्क्रियमिति श्रुतेः । परि
हारापायादव्रत्स्यादिकरणं नास्तीत्यर्थः । उक्तदूषणमन्यत्रातिदिशति । नात्यति । परस्यात्मातिप्रायानुसारित्वमात्म
नः परात्तिं प्रायानुसारित्वं वा आद्यन कदाचिदनर्थः स्यान्न द्वितीयं प्रत्याह । परात्तिप्रायेति । विकल्पाहृषणजालं
तवापि समानमित्यत आह । निर्दिष्टविति । आत्मानः विद्यापनो ह्येव सदापातादनामानाउड ... विद्यात्मकस्य तदायोगा
स्याप्य
दुपायासंतत्त्वात्राह । परागिति । परांवार्थोः प्रामयात्ययोतसुप्रमाणेषु वेदांतात्किप्रमाणतः वेदांतवाक्यप्रमा
णस्य । वाक्यकृतवृत्तिव्याप्तिवितन्यमज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः ॥ त्वाहत्तानन्तुगतवितन्यं वाक्यं प्रामयहृत्तिव्याप्तम
ज्ञाननिवर्तकमिति । कथं ग्राकांवक्तुं । मुपामनानियोगपरवाह्वदांतानामित्यत्राह । प्रामाण्यति । वेदांतानामपि
तपरत्वं कर्मकांडमनालंबनममानं स्यादिति वादयति । नविति । ज्ञानकांडप्रामाण्यमस्माकं परिपालनीय
मत्राह । वेदांतष्विति । वेदेकदेवशवादित्यर्थः । किं नत्राव्ध्वन प्रामाण्यस्य हानि । कृतव्यावहारिकप्रामाण्यस्य । ना
त्ये४
ह्या । स्फपगमादित्याह । नतद्धिति । द्वितीयं विपिबुसाह्वाकारान्नुर्वमुत्तरकाले वा । न प्रथम इत्याह । यत इति । द्विती
यपीहपत्तिरित्याह । तत्वत्निति । विद्धुषोपिहितदर्शनात्तत्र न सर्वसमान्विरत आह । नातइत्याह । भेदसत्त्वेपि दर्शनं बाधि
तवादित्यर्थः । कथमानांतरणमानांनराणां बाध्यत आह । त्वपतति । मलीमसांतःकरणाधिकारिणामूरीकृत्यप्रवृत्त
कं व्यावहारिकप्रामाण्यस्य तद्विपरीताद्वैतदर्शनं वा बाध्यः । साधितं । काधमराध्यधिकारापादि प्रवृत्तत्वपनाद

रहिंसाविधिनायष्टेत्यर्थः। वदत्वात कर्म्मकांडमपि ब्रह्मकांडवत्तत्त्वावेदनप्रमाणं अत आह। कर्म्माणीति। अविद्याथावंतं
नरं मनुष्याहं गृहस्थ इत्याद्यध्यस्तविशिष्टमित्यर्थः। सर्वीताविरक्ताधिकारित्वमुपाधिरित्यर्थः। साधनद्याप्तिं परिहरति। नन्विति।
कर्म्मणां विविधपश्वादिफलानां चित्तशुद्धीनां मुक्तिसाधनत्वात्तत्वेव विविक्तिनोधिकारो त अत आह। सर्वमिति। कर्म्मफलत्वे मोक्षस्य
सातिशयत्वानित्यत्वादिप्रसक्तिरित्यर्थः। कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति स्मृतेर्विवेकिनः कर्म्मकर्त्तव्यमत आह। कार
केति। कर्त्राद्यनुमानस्य तद्विलक्षणब्रह्मात्मानस्य च विरोधादित्याशयः। संसिद्धिरत्राप्तिन बुद्धिशुद्धिरूपा न परमसंसिद्धिः संसि
द्धिरत्राप्ता यथाब्रह्मेत्यादिना परिष्टादभिधानादिति चकारार्थः। यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतं। एवं तपश्च विद्या च संयु
क्तं तपजं महदादिति स्मरणात् शुद्धवस्तुदर्शनकारणं च्यापारः स्यादत आह। कांत्रेति। कारकेति। स्मृतो विद्याशाब्देन मनुगतज्ञानमु
क्तमित्याशयः। परः शंकाता विरोध इति। न च किं प्राक् कर्तृत्वज्ञानं। पश्चादकर्तृब्रह्मज्ञानमथवाज्ञानवतापि पश्चात्कर्तृत्वज्ञानं
पूर्वमकर्तृत्वमिति विकल्पाद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयति। नेति। तत्र दृष्टांतमाह। नोष्मेति। उदितानुदितनदोमेव देशाप
न्यथात्वं वः स्यादत आह। करोतीति। एकदेशीशंकता। तदिति। परिणामिब्रह्मणानकरमवाकारकाकारकबुद्धीकृमणावि
रूढ इत्याशयः। असं तावन्नप्रत्याहाननेति। तद्ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वा। आद्यं प्रत्याह। नोनेति। नानेकास्यति। कथं बाधनार्त्तरकांतं
स्यादित्यर्थः। अतद्ज्ञानमपि मानममानं वा। आद्यं दूषयति। तथेति। तदुपमर्द्दनेत्ति तदधीनेस्यान्तस्थितवस्तुविषयत्वादित्य
र्थः। नत्वारमानत्वेनत्तिन्नं नास्ति न्नमिति शून्यं स्यादिहिनाबदिति। यद्वेतन्न पश्यतीत्यत्र प्रतिबद्धे तवायं पक्ष इत्याहाने
ति। मायेति। सर्वप्रमाणानां सविशेषविषयत्वान्निर्विशेषमद्वैतं अप्रमाणिकमत आह। एकात्म्यस्येति। तद्भेदमित्यादावाद्य
तामवाज्ञातत्वान्मानगम्यमुचानइत्यर्थः। नादयति। वस्तुनीति। अस्तावनच्यूपलक्षणं चन्द्रादीनां। लोकत्रयीसमदिः

मी॥ लोकेत्र्यस्रादिसिद्धेः ह्य एव तासमतेनानेदमिति तावत्॥ तत्तु पमर्द्दनाद्धेतदर्शनामगमाद्भवतीत्यत्राह॥ ततान नि
निरवकाशप्रावीनत्वस्य स्रादिविरोधसत्त्युर्थः॥ एवं वदान्नकालदेशवस्तुष्यः॥ ब्रह्मणो जगथावृत्तिगोह्यातानवा॥ उत्त
यत्र ह्यप्रणमाह॥ तादवेति॥ प्रथमपदं दूषणं विशदयति॥ ब्रह्मणइति॥ वस्तुतः परिच्छेदादित्यर्थः॥ अतदपदं दोषं
दर्शयति॥ तद्वदिति॥ जगत्तु ब्रह्मसत्तातो निवर्त्यो मत्वाद्वैह्यानर्थकं ब्रह्मणा जगदन्तरं दर्शात्राभमित्यर्थः॥ ब्रह्मे
वाज्ञानवा॥ न्मयमित्युक्ता॥ तस्यैकस्याज्ञानो॥ ब्रह्मणो न्यस्यान कस्यापि वा॥ त्रयमेव ह्यपयति॥ ब्रह्मेति॥ सर्वज्ञासेगाद्वि
तीयस्य प्रकाशस्याविद्याश्रयत्वे द्याद्वातन्न्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति॥ निरविद्य इति॥ निवर्त्यत्वावा॥ तेब्रह्मणि तदश्र
स्याधततमस्याविद्याश्रयत्वायोगाद्विह्यानर्थकामिन्यर्थः॥ स्वातंत्र्यं च तस्या न हेतुरिति कारार्थः॥ वास्तवासंगादिनक
ल्पिताविद्यासंगविरोधीति परिहरति॥ तत्ति॥ अविद्यातकल्पिता॥ अनादित्वात् ब्रह्मवदत्राह॥ ब्रह्मेति॥ वस्तुतो॥ तत्त्वेष
टतत्त्व ब्रह्मापदार्थानतुगमप्रसंगादित्यर्थः॥ अज्ञातस्यामयवि॥ ज्ञानमपिमानविषयो न ततनिवर्त्यमतत्र आह
यतइति॥ अज्ञानसाक्षिवध्यैमैनस्तत्त्यातत्राज्ञाननिहाष्या तोशायैक्यं वेद्ध्नगत्याज्ञान विषयत्वस्यात्॥ ब्रह्मास्मी
त्यनुभूतिर्वीक्याजांतःकरणवृत्तिः॥ केवलस्य साक्षिवद्या याथेत्यर्थः॥ ज्ञाननिवृत्तेर्न कल्पितत्वं कल्पनाद्वेतावा
दतः तयासिद्धिनीयत्वमत्राहप्रमाण्यतीति॥ अविद्यापरमार्था॥ जगत्कारणत्वात् ब्रह्मवदत्राह॥ ब्रह्मणीति॥ ज्ञात
ज्ञातवाऽज्ञानसंबंधस्य प्रमातृमात्रकत्वान्नैष बाधी मिथ्याज्ञानकारणमज्ञानं वस्तुतो नास्तीत्यर्थः॥ अविद्यापरमार्थ॥ १२

अस्या विद्यासंबंधस्य चाद्धुक्तवदत्राह। अविद्यावानिति। निरूपमाणा इमत्त्वमज्ञानत्वादिति दृष्टांतः। अज्ञानं मिथ्या अप्रा
माणिकत्वात् शुक्तिरजतवदिति। सप्रतिपक्षत्वमाह। वस्तुन इति। अविद्यावस्तु अवस्थात्रयानुगतत्वात् आत्मवदित्याह। विद्यात्वेति
मान संबंधयोग्यत्वमुपाधिरित्यर्थः। साधनव्यापकायं तदाह। सोऽविद्यया अनुमानागमगम्यत्वादत्राह। विद्यायाऽइति सदस
द्विलक्षणत्वमात्रमनुमादिना साध्यात् स्वरूपं तु केवलसाक्षिवेद्यं स्वाप्यपितदनुत्तवादित्यर्थः। अविद्यातत्संबंधमिथ्यात्वसाधने
ननु कार्यसंबंधमिथ्यात्वमुक्तं न दृश्युक्तं। अविद्यायास्तस्याः संसारकारणत्वस्य राप्रसिद्धस्य कल्पनीयत्वादत्राह। तत्पदेति।
सर्वस्य तत्त्वज्ञानात्तन्निवृत्तिः संसारस्यानादेः परमार्थस्य निवृत्तिमवेक्ष्य न कस्यामाह। स्यानित्यत्वं चमानविरुद्धं कल्प्यमित्यर्थः। न तथा
स्वभावत इत्याह। कल्प्येति। आश्रयोपि कल्प्य इत्याह। सारेति। अहमज्ञ इत्यज्ञानाश्रयत्वं चेतनस्य सिद्धमित्यर्थः। अविद्यात
संबंधकल्पिनत्वं साधनफलमाह। तत्त्वमसीत्यादि वाक्याधीने संसारापादानाज्ञाना। निवर्त्तिका धीर्वा नष्टवद्धीवदत्राह। अ
तद्वाक्येति। वाक्यात् गोचरत्वमुपाधिनुत्तुत्येकरूपतद्वयाद्वैत्ममाचतयाधस्तत्वादित्यर्थः। एवं तावदविद्याविकं विहितं कल्पनि
नं९
कमित्युक्तं नत्र परस्मादादावतेति। स्वर्गापूर्वादिपरादिपदार्थः। लोकप्रसिद्धिसत्तेत्रमानानां तान्निर्द्धारितविशेषमध्य
स्थापकत्वमदिति। ५ः विकल्पासहत्वं दूषयति। नेत्ति तदिति। यत्प्रमाणाद्यबलादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। तिमानश्रुतीति। अयं च
प्रत्यक्षेय मानुमानिकश्रुतीर्यत्रातिमानस्य सा मिथ्यात्वं स्वपरात्तयाद्धेतुरित्याद्युक्तं व्याप्तौ वा तेन प्रामाणिकं जगदित्य
नर
र्थः। आह्वेतमपि नत्वप्रामाणिकं ताद्वात्वरागमजन्यपराह्वज्ञानस्य तद्बाध्यत्वाद्विरोधः। तत्रमानत्वादत्राह। प्रत्यक्षं चेति।
किं मिथ्यात्वमप्रामाण्यं किं वा साप्यक्षत्वमनुवादत्वं वा नाद्यः। सर्वं प्रत्यक्षमविषयस्यागमजज्ञानस्य परामार्थत्वग्राह

देतरंगत्वात् यथा लिंगसापेक्षत्वादनुमानाद्वदनपक्षं प्रत्यक्षं संनिहितमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति ज्ञानमिति। वंचकत्वाद
डंडस्य साधकात्मनुत्तवस्य तनदीपकत्वमिति विशिष्टार्थः। टनीयत्र यथा द्वात्मानुत्तवति। प्रत्यक्षाद शात्मसत्त्वाये च सत्त्वापरा
श्रिषयत्वस्यात्तायाज्ञतात्मसाधकत्वमित्यर्थः। कल्पितसंसारनिवृत्ते श्रीफलत्वा साधनान्तरादधिकारित्तदं च साध्यकृता
स्मृतो च विहितं कार्मेवेच्छ क्रमनुवदति। यावत्ति सिद्धितो ज्ञानस्य चासिद्धित्वादिति शेषः। नान्यः पंथा इति साक्षान्मोध स्ता॰ ४
न च निषेधाद्वि विहिताद्वारा संस्कारद्वारा वा मुक्तिहेतुत्वं वा यत्नदिष्टमात्रया हाकान्तति। विविदिषापक्षेनामतं वेदानु
तवचनानतथा दिवा कांमानयति। तमिति। द्वितीयस्य स्पात च चत्वारिंशत् संस्कारा अष्टावात्मगुणाः। स ब्रह्मणः सायुज्यं सलो
कतां च गच्छतीति स्मृतिप्रमाणयति। संस्कारा इति। गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनविष्णुबलिजातकर्मनामकरणान्न
प्राशनचौडोपनयनानुप्रतिष्ठामणस्यान्नप्राशनएवानतूंत चत्वारिक्ता चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयो
गः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां च एतेषामिष्टकाः पंचयज्ञा एवोद्गता इति विंशतिः संस्का
राः। अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। ऊर्द्धमाग्रहायण्यास्त्रयाऽपरप
क्षाः तेषामेकैकस्मिन्नेकैकाष्टकात्वति। श्रावणीशब्देन पाकरणमुच्यते। चैत्रीशब्देन शूलगवः। आश्वयुजीतीद्ध
ऊहोमः। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यपशुबंधः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः। अग्नि
ष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः इति चत्वारिंशत्संस्काराः। ज्ञानं तु मर्थसाधन
त्वेनाविहितत्वाच्छास्त्रबाह्यमित्युक्तं तत्राह। यद्यपीति। श्रुतिस्मृतिजन्यत्वादित्यर्थः। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिना क्रिया १५

शेषत्वेपि स्वं वस्तूपदिश्यात न स्यात् तं चोदनेति यदुक्तं तदनुवदति। यद्येवेति। नन्वुक्तनीत्या निरस्तमिति। प्रवृत्तिनिरसिद्धत्वे
त्याह। तद्धेति। विधिप्रतिषेधमात्रवाक्यार्थस्य युक्तत्वाद्यमनुवदति। विध्येति। परिहरति उपनीतिपाठेनाप्रकारइतिशेषः।
प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यप्रयोजनासत्त्वान्न सिद्धपरत्वमित्युक्तमनुपदति। यद्येति। सिद्धमात्राबाधनमसिद्धमात्रात्याह। ख्यानेति
तृत्वदिद्इत्यर्थः। आख्यानप्रायुर्यस्तु राजसुरसंग्रामादिप्रवृत्तिपादनादिति द्रष्टव्यं। वाक्यावगतवस्तुसामर्थ्यात्प्रवृत्तिनिवृत्तिष
सिद्धेः फलत्वमात आह। रामइति। आमधियोफलत्वेन उद्देशेन श्रवणादिविधानानर्थक्यमत्राह। पारेति। आज्यावेक्षणव
कर्मांगकर्तृसंस्कारतया। क्रियाप्रशेषत्वमित्यर्थः। पत्न्यावेक्षितमाज्यं भवतीति विहितावेक्षणस्य प्रकरणात् दर्शपूर्णमासांगत्वं
न तथेह विनियोजकमस्तीत्याह। ज्ञानेति। वेदः कर्मज्ञः। अत एवानास्तिकः श्रुतिरिति च्याख्यातीत्यर्थः। स्मृतानमोक्षनाधिकारस्ते इति
तिन्त्राप्तत्रय्याह। कइति। प्रत्यहं ह्यात्मधीफलं इत्युक्तत्वं तं च फलसाधनत्वमुक्तं तत्र को मोहः कः शोक इति मंत्रवर्णो श्रेयं
एव स्यात्तात्पर्यार्थः। निरतिशयफलसाधनज्ञानगोचरत्वादुत्कृष्टोयं कर्मकांडेति स्तुतिपरत्वान्न फलश्रुतेस्तत्परत्वमित्या
हानचेति। ज्ञानिनोपि सुखादिदृष्टेस्तत्फलस्य संसारनिवृत्तिः प्रत्यक्षमसिद्धमित्याशयः। अधिकारित्वे ज्ञानस्य तंत्रफल
त्ववाक्यवस्तुपरत्वमाशामात्रविजृंभितमित्युक्तं दूषयति। अवेति। ज्ञानफलस्य किमनिष्टत्वात्याग आपतनीयमानत्वाद्वा बाधि
तत्वाद्वा नाद्य इत्याह। नित्रेतमिति। सुखदुःपरित्यागत्वादित्यर्थः। अवगतसंगतिकस्य प्रतीतेन द्वितीय इत्याह। गम्यमान
मिति। न तृतीयोपि स्येयतया विधिवाक्यवत्स्वतः प्रमाणत्वादित्याह। प्रमाणत इति। ननु हायुक्तकल्पानत्रस्यानामित्या
हालक्षणयेति। ननु हान्यादिकं स्पष्टयति। अन्नामिति। अन्नस्यापि स्वर्गस्य यथा विधिश्रुतिकल्पनं तथैहापिस्यादत्या

धा।२

हानेत्तिचेन्नामिति। कर्तृत्वादिगोचरशब्दं प्रत्ययविशेषः फलवत्तं ज्ञानवत्त्ववत्त्वं व चोदमानमत्रवादा नत्वेति। भिन्नविषययोरविरो
धादेकविषयत्वं वाच्यं ननदस्ति। विशिष्टतस्माद्दविषयत्वात्प्रत्यक्षागमयोरित्यर्थः। विरोधप्राप्तिमंगीकृत्योक्तं नसा
पीत्यादि। श्रुत्येति। महामस्यदृष्टांतनस्थानत्रयतद्धर्माणामात्मत्वेन तद्धर्मत्वनिरासादित्यर्थः। सापि स्मृतिरत्वेत्यत्रा
हाबकुश इति। असंगोह्ययं पुरुष इत्यसंगानहि सज्जत इत्यान्त्यासक्तात्पर्येलिंगमित्यर्थः। ननु मानारथकल्पि
तमिथ्यात्वाद्भ्रममनुवदतीमनोरास्येति। याथार्थ्यानुपलंभत्वविरोधतज्ज्ञानिनोपि सुखादिदर्शनान्न बाधितानुवृत्ते
परितोषमात्रत्वादित्यर्थः। तद्यथादिनिर्लुयनीत्यादिकृतिसिद्धत्वात्ते बाधितानुवृत्तिः परितोषमात्रं नापि याथा
नुपलंभत्वबाधाविरुद्धदनुत्तत्वमिद्धित्वादिति परिहरति। श्रुतादिति। विशिष्टाधिकारिणो वाक्यात्तद्धीः स्याद्वोधिकारि
णः प्रमापकं वचो न प्रमाणं स्यादित्यर्थः। आत्मज्ञानेन वाक्याद्भवति तर्कशास्त्रपरिकल्पितात्मलक्षणाधीनत्वादत्रसदाति
त्येति। वाक्यस्यधीहेतुत्वं तच्छ्रावणं सर्वेषां ज्ञानप्रसंगात्वाह। वाक्येति। बाधितपदार्थज्ञानवतां विशिष्टाधिकारिणामे
वेत्यर्थः। पदार्थयोः प्रत्यक्षादिगोचरत्वाज्ञानासिद्धौ वाक्यमबाधकमेव स्यात्तत्राह। आह्वयेत्यात्मनोवस्थात्रयेत्युग
माद्ववस्थात्रयस्य परस्परव्यभिचारादित्यादिवत्ते विधात्रयव्यतिरेकात्मामित्यर्थः। शोधिततत्पदार्थज्ञानं तथापि दुर्ल
तां तत्वव्यतिरेकयोर्दुरधिगमत्वादत्राह। एवमिति। आत्मानेवं पदार्थनिर्द्धेः स्वसंसारधर्मानाक्रांतं प्रतिपद्यते तेष
सत्येवमक्रियं जगत्कारणत्वादिरहितं ब्रह्म श्रोतात्मव्यतिरेकात्सांप्रतिपद्यत इत्यर्थः। पदार्थावगमकाल एव वा
क्यार्थावगम्यतेनेहि स्वरूपैक्यव्यतिरेकेणद्यवाक्यप्रमेयमेकं यान्तरमस्ति। अन्तानुवादत्वेनाप्रामाण्यमत्राह॥ सदेव

तिासदेवसोम्येदमित्याद्युपक्रमेच्छ्रुतत्वमस्यादिवाक्येस्यडत्यर्थः।प्रत्यभिज्ञामूलवाक्यवद्भेदनिवर्तकत्वेनप्रमा
ण्य।मनुवादत्वात्।त्वपिसंशयत्वेनप्रामाण्यमत्राह।स्फुटेनारेति।तत्त्वमादिवाक्येनापरोक्षधीजनकंवाक्यत्वात्कर्मवा
क्यवदत्राह।दशमइति।वाक्यप्रामाण्यंवक्तृगुणाधीनंदृष्टंतदपौरुषेयेनत्वमसितिनस्यादत्राह।मानत्वेति।स्वतःप्रा
माण्यान्नाप्रामाण्यंवाक्यस्यार्थः।स्त्रगुल्म्यादिवाक्यस्यप्रत्यक्षादिविरोधादमानत्वमत्राह।मानान्तरेरिति।मानान्तरागमया
रकविषयत्वात्तावादकविषयत्वेपिसंवादितदोषतयामानान्तरमेवबाध्यमित्यर्थः।शाष्टयुक्तिप्रसंख्यानात्माख्यापाद
वत्तुष्ट्यविशिष्टंमानंत्वपरोक्षधीफलंनवाक्यमित्यत्राह।वस्तुतीत्यापारादेवस्तुनिपरोक्षेऽज्ञानंजनयतःशास्त्रस्याप्रा
माण्यमित्याहियुक्तिरित्यर्थः।ज्ञानस्यफलंतत्तोवाक्यादेवेतिवदन्तितात्पर्यकारइत्युपस्कारः।दशमसंख्यापूरकत्वेना
मपरोक्षधर्मिएवदशमस्त्वमसीतिवाक्यादुत्पत्तेनान्यस्यादेवंप्रत्ययसिद्धस्यवाक्यानपेक्षणादितादृशंतत्रासाधवि
कल्पत्वादानवेति।चेंपदसमानाधिकरण्यसाधनत्वइत्यर्थः।हार्दीतिकमाह।पविद्धेति।स्ववत्तवाकथामसत्वादाप्रत्य
गितिसंविदस्तिन्नतयासदाऽपरोक्षेप्यनानियथाकोऽहमितियैडिज्ञासाननिवर्ततेतथावाक्यजज्ञानेपीतिननिरा
कोऽहंवाक्यमत्राह।बुभुत्सेति।दृढयवाधितनिश्चितिरूपेत्यर्थः।प्रत्यगज्ञानेननाच्छिन्नत्वातपूर्वंबुभुत्साज्ञानेनाज्ञात
निवृत्तोनबुभुत्सातिदर्शयति।प्रत्यगज्ञानेति।बुभुत्सोच्छेदिनेत्वकत्वात्संन्यासस्यापिसंनिपत्योपकारकत्वं
निरस्तंस्यादतश्चश्रुतातेर्विद्वेनतज्जयमित्युक्तविरोधस्तत्राह।निःशेषेति।विद्वत्संन्यासस्यार्थिकत्वादनुपकारित्वे
पिविविदिषुसंन्यासस्यविहितस्यश्रवणाद्यंगत्वेनसंनिपत्योपकारत्वमित्यर्थः।तत्रप्रमाणमाह।त्यागइति।मुख्यात

त्यज्ञ समोऽस्तो ज्ञानं तत्साधनमुत्तमम् अंतरंगमिति यावा(त्)। उत्तमादाः आ(रु)जातति। कर्तव्यानि मानि नो ब्रह्मावगमायो मादि
त्यर्थः॥ शमादीनामंतरंगत्वं नसंन्यासस्य तथात्वमत्राह। आज्ञाताऽइत्याप रतऽइत्युक्तसन्निविधि मिरु संन्यासमादाय श्रवण
विधानात्सर्वत्रास्वा प्रथ्य यन्नाप्यनशमादिवत्संन्यासोऽपंगमित्यर्थः॥ कषायपक्कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्ततऽइति स्मरणा
त् कर्मसाध्यं ज्ञानेन संन्याससाध्यमत्राह। प्रवृत्तीति। प्रयुज्यन्ते ताननि तियागः कर्मप्रवृत्तिरनुष्ठानं अविविके कर्तृकं लक्ष
णकारणं यस्य स प्रवृत्तिलक्षणऽइतियावत। तायदि त्यागस्य त्वोत्तमसाधनत्वं तर्हि किं कर्षांति स्तु रु पार्थिं नामेव कथं कर्म
ण्यत्तिन्निविक्तो त्राह। मुक्तश्चात्याच्चं मदेवानो मितिऽस्कता॥ कर्मिणा (द्)वपथ्यवस्त्वेषां तत्र ज्ञानाद्(द्)वपथ्युत्तमोऽसात्र स्य
तऽइत्यर्थः॥ मा(द्)नापि दधुरज्ञानकार्यरागादिनाच्छादितत्वं॥ सर्वत्यागस्य ज्ञानहेतुत्व कस्मात् न संज्ञासाए वश्रु
तावदेतनाः किंविन्नमुच्यत त्राह। नऽइत्या त्मावबुध्यता यन सत्रात्मा वबोधवि राग्यं आत्मा व बोधता वैराग्यात सं
न्यासतिसंबंधः॥ अनधिकारिणा कृतं श्रद्धया गवद्विफलमित्यर्थः॥ उदाहरन्त वाक्यानीं कृतकत्वं शंकापरिहारयादेतित
स्ववीति॥ तान्यंतरमाह। ताश्रुत्याध्यात्मिकान्यो ना त्य यं माहा सर्वेति॥ स्मृतिमाह। सात्यति॥ सत्यानृते सुखदुःखे वा
दा निमं लोकममुं वरि त्यज आत्मानमन्विच्छेदिति स्मृतिरपि इममर्थमाहेत्यर्थः॥ नदृष्टे निःस्पृहार्थं स्मृत्यंतरमाह। त
त्यक्त्वा ध्यात्मिकान्योगान् प्रवृत्तिसेव्या यसद्विनाननेश्वरिकानामात्मलात्तान्परं विद्यत्ऽइत्यादिना आपस्तंबोऽपि
संन्यासपूर्वकं श्रवणमाहेत्यर्थः॥ कुर्वन्नवदहकर्माणि जिजीविषेदिति श्रुतेर्नित्यकर्मणां त्यागानस्तुक्ता त्राह
नत्याशांतः फलरागाद्वरिनकर्मक तृत्वत्वस मा हिताः। नित्यकर्माद्यष्ठानोयासस्ताः तमानसाः। विषयप्रवण रिताः। एवं

१८

॥वर्णगये तर

नृतस्यज्ञानाभावान्नमुक्तिरितिप्रतिपादकत्वंयुज्यते।संन्यासिनएवश्रवणादिमतोज्ञानाद्वारामुक्तिरुक्तेत्यर्थः॥इ
त्थंमोक्षार्थिनांज्ञानसाधनश्रुत्याविनियोगाज्ज्ञानार्थंत्यासंन्यासविधानातकांडयोरधिकारिभेदःसिद्धस्तत्रलिंगमा
हावदतीत्यन्ननइति।सप्रथमार्थः।स्वतंत्रफलानांकर्मणांसंयोगपृथक्त्वेनज्ञानसाधनेनकर्मणांतद्भिन्नाधिकारिवं
द्योतयतीत्यर्थः॥कर्मणांविनियोगादेवतदर्थियावज्ज्ञानंतत्तेषामनुष्ठेयत्वान्नसंन्याससिद्धिरत्राह।ज्ञानेतिधर्मा
मुख्यत्वज्ञानेवर्ततिक्कवितज्ञानहेतुत्वंगम्यते।विविदिषंतीतिकविद्विविषादत्वं।संस्कारादितिकविःसंस्कारत्वं।श्रनु
पदत्तर्विनावर्ततिक्कविस्रुतुविप्रधानत्वं।श्रतोनेकवलाकर्मणांज्ञानहेतुत्वमात्रंगम्यतेनतुकर्मविवर्ततिविशेषः॥
तस्मात्कर्मणांशुद्धिद्वारणहेतुत्वंतत्त्यागस्यसाक्षादवर्तिनविरोधइत्यर्थः॥कर्मत्यागस्यज्ञानसाधनत्वेपिनविशेषा

न ६

यज्ञोपवीतादित्यागयोग्यंतत्त्यागिनःस्नानाचमनादावनधिकारादत्राह।मुंडइति।बाह्यविशेषैरहितोमुंडः॥बाह्य
यज्ञोपवीतादिरहितोपरिग्रहः॥श्रथपरिव्राड्विवर्णवासामुंडोपरिग्रहः।शुचिरद्रोहीभैक्षाणोब्रह्मभूयायभवती
तिजाबालश्रुतिः।श्रथपरिव्राडेकएककाष्ठेकसटीपरिहितोमुंडइतिमैत्रायणीब्राह्मणंसभिक्षवपवनेरुवाबद्धिः
मूत्रंयजेद्बुधः।तस्मात्कर्माननुवर्ततीयनयःपारदर्शिनइत्यादिवाक्यंवप्रमाणमित्याह।इत्यादीत्यावंसाधनादित्ते
दृश्यमाह्यबाह्योनरमनुवदति।यत्वितिश्रवणस्यवैधिकारामित्रिद्धिर्ज्ञानेवानाह्यइत्यादौद्देषइत्या।लम्पकरणेश्र
वोनरवाक्यत्तदनश्रवणादिनियमविधंगीकारादित्यर्थः॥द्वितीयंदूषयति।विधीनिविद्दितेपन्नाधिकारद्विवाराज्ञा
नस्यापिविहितत्वात्स्वर्गादिवत्फलवत्त्वाज्ञानाधिकारवितेत्यर्थः॥ज्ञानस्यापिवैदिकसाधनत्वाद्विधियत्वादिविशेषे

शुा२

दिप

स्वा

बंधनिमित्तमधिकारो विचार्य एवेत्यत आह। विस्पृष्टेति। आत्मनः सुखरूपत्वात्तदाकारवृत्तौ धिकार इति। यद्विष्टसाध
नं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं शक्यं अन्यत। अत्राह न हेव विधिगोचर इत्यर्थः। नवं ज्ञानं अनिष्टविषयत्वात् फलं तादृश्या
द्धा। चरम्वृतेति। आत्मनः सुखरूपत्वात्तदाकारवृत्तेः सुखमाह्लादाकारतया स्वर्गवत्पुमर्थत्वात्तद्विधेयत्वमित्याह। ब
ध्यावच्या। आत्मानं सुखरूपस्तत्परवेदगम्यत्वाद्धर्मवेदनात् पुमर्थ इत्यसिद्धादिहेतुरत्राह। नात्मनीति। पुत्रादौ वि
षये पुमर्थत्वेन संमतस्यापरोक्षसंवेदनस्याविदौ तत्रामयस्यात्मत्वात्पुमर्थत्वमात्मन इत्यर्थः। इष्टमात्मनः पु
मर्थत्वमनुत्तत्वसिद्धमित्यर्थः। किं इदानीमनुमानस्य श्रुतिविरोधमाह। विज्ञानमिथ्या। नेदस्य जन्मादिमतः आत्मत्वं
कथमत्राह। आत्मावत्या। आत्मविदे संवेद्यमानान्नानाध्यस्तत्वाज्जन्मादिकल्पितमित्यर्थः। मानेमानादिवित्तागम्युद
च्छेदविरोधमुत्थानमयत्वमत्राह। मात्रत्वादीति। ज्ञानानामुत्पत्तिप्राक्काले अर्थक्रियासमर्थमात्रादिकामाश्रित्य
जायमानं ज्ञानं तन्निराकुर्वदेव जायात ततनश्चन्मास्वप्रकाशत्वात्स्वत एवापरोक्ष इत्याशयः। किं वा ज्ञानं स्यवि

धंपि

धेयत्वं किमबाध्यार्थत्वात् उत विद्यानिवर्तकत्वाद्वार्थे। नाद्य इत्याह। नतदिति। वामदेवस्य सूतस्तुरीषाद्यानेकदाषद्ध
षितत्तुकस्तोशथानस्यापि जातं ज्ञानं न बाध्यते। तत्त्वज्ञानेनाध्यस्तस्यैव बाध्यत्वात्। एवं ज्ञानस्य तावत्त्वादतो
न तदर्थो विधिरित्यर्थः। नापि द्वितीय इत्याह। नचेति। उदाहरणमापपादयति। व्याधेति। कस्यचिद्राज
कुमारस्य गर्भनिःसारणानन्तरं चष्टराज्यतया वनं प्रविष्टस्य व्याधैः स्तन्येन यापोषितस्य दृढतां विना व्याधत्वा
वासिनो षष्ठादिसिव याध्रात्वराज्यसामर्थ्यस्य तत्रोत्पत्तिप्रिन्नविज्ञापदर्शनेनावगतराजत्वावस्यनापि त्वेनत्वा।

ध्मराज्जेविति बोधितवाकायं बोधः । बोधश्चेमेनापरमपेक्षते यथेत्यर्थः ॥ दोषघ्नं नितकर्त्यं यत्नो वमिति । विधिमंतरेणा-
पि फलसाधनसमर्थस्यावघातस्य विधेयत्ववत्तज्ज्ञानस्यापि विधेयत्वं किं न स्यादित्याशंक्याह यत्नेति । तत्र दृष्टममत्वेनादृ-
ष्टफलमस्तीत्यर्थः ॥ अत्रापि नियमविधिरेव कल्प्यतां मन्त्रादावत्र अनर्थक इति । सुखस्य धर्मफलत्वान्मुक्तेश्च सुखरूपत्वाद-
दृष्टसाध्यत्वान्नानर्थक्यमन्त्रादावित्याह त्रिरिति । पिंडात्मत्वफलं संयवनं विशिष्टसंयोगेनेति विधीयते । पयःप्राप्तिफलं दो-
द होऽनेनगां दुह्यादिति । व्रीहिसंस्कारफले प्रोक्षणं व्रीहीन्प्रोक्षतीति । व्रीहिविकारफलायावघातो व्रीहीनवहन्तीति । मुक्ते-
रतस्यामन्त्रानमत्वं कल्प्यतां न साधनविधिसिद्धयेत्याह मुमुक्षोरिति । अनाद्ययातिशयकूटस्थनित्यात्मस्वरूपत्वादि-
त्यर्थः । स्वरूपासिद्धौ क्रिया विद्यादिमलनिरासो वा संस्कारकर्मलिंगस्तीत्यत्राह ज्ञानस्येति । न क्रियार्थमिति फलत्वाज्ञानावृष्टत्वं फ८
तत्त्वतोऽक्तं । क्रियाफलत्वप्रतिषेधपरिशेषाकारकत्वेन कर्मांगत्वं ज्ञानस्यापि तदंगत्वमत्राह नापीति । वेश्यादीनामन-
नधिकृतहृदस्यतिसवादिवाकाध्ययनं जपोपयोगितद्धे सर्वविधिपरत्वे दाता जपोपयोगित्वाद्विवक्षितार्थस्यत्राह
तत्रेति । स्वातन्त्र्यविककार्यत्वेषतावानपवादाद्विधेयासंतत्वाच्चेति नावृतविधिमज्ञावनज्ञानमात्रात्तत्त्वतन्मैत्रस्यतान
दत्ताविधीडन्ममात्राद्यविदविद्यास्तमयसिद्धरलेकारापीयादा अलंकृतिरिति । विद्यावतो नियोगा उक्तनपदार्थ
विवेकस्य मुमुक्षोराह्येश्याद्दाबादनानिशीरिति । द्वितीयं द्रष्टयति स्वामीति । नामरूपप्रपंचवामदविद्याविलसितद्
तिपरतान्तनिश्चयात कर्मतत्फलतन्त्रमाणानो स्वामीत्यर्थः । तद्वादवावदातस्वामित्वान्नेषामपि तत्त्वप्रामाण्यं न स्याद-
त्राह माबाधनीयइति । लक्षणया तदाकारवृत्तिजननद्वाराऽज्ञाननिवर्तकत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ अथ[illegible]ताधर्मज्ञि

ज्ञोऽस्मीति वेदार्थोऽपि मे विचारप्रतिज्ञानात् ब्रह्मणोऽपि वेदार्थस्य विधिसंस्पृष्टत्वेन अतः साधनाधिकार्यैक्यमित्याशंक्याह ततो
दनेति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । अत्र्यर्थोऽस्यां प्रमाणलक्षणं वाच्यते । प्रथमसूत्रे अथातःशब्दाभ्यां वेदाध्ययनस्यानु
वृत्तत्वया विचारं प्रति फलत्वेन सर्ववेदार्थविज्ञानस्य धर्मं प्रत्येव गृह्यतां न वेदार्थमात्रं प्रति धर्मोपाध्यायैव मे
शयस्य पक्षयोर्दर्शितत्वादित्यर्थः । एवं तर्हि माऽस्तु धर्मस्यैवेति धर्मजिज्ञासा चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति च तस्यै
व विचार्यत्वलक्षणं च प्रतिज्ञानादित्यर्थः । धर्मशब्दस्य लक्षणया वेदार्थप्रयोगस्तत्रादानन्विति । अध्ययनादरपि वेदार्थ
तयाऽध्यावर्तितासिद्धेश्चोदनासूत्रे अर्थशब्दत्वे यथ्यादित्यर्थः । धर्मस्यैवाध्ययनस्य कटयति । अथात इति । सांगाध्य
यनवतः स्वाध्यायादापातप्रतिपन्नोऽर्थो बाधितः । अबाधितो वेति संदिहानस्य न्यायेन निर्णेयार्थमथातो धर्मजि
ज्ञासेति सूत्रितं । तत्र न चाध्यापनविधिसत्त्वमुपनयनस्य तदंगत्वमध्ययनस्य तन्त्रमुक्तं चेत्तदाचार्षतयाऽस्तं तत्रा
धिकाराश्रुतिचेत्वाराशीमर्थोत्ता । तत्र वेदार्थविचारापायरूपतयाऽवनिबंधनिरूपणमीमांसाशास्त्रविषयास्त
क्किमनारब्धमुतारब्धमिति संदेहात् तत्र स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधीयमानाध्ययनस्याष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेतेत
मध्यापयीतेति । अत्र उपनीय तु यः शिष्यमित्यादिस्मृतेश्चोपनयनांगत्वाचार्यकरणविध्यधिकारनिष्ठतिफ
लत्वात् स्वाध्यायस्य च तदर्थत्वाद् अन्यपरत्वमस्य विवक्षितस्यार्थ इति चिपयोवादनारंभेशास्त्रमिति पूर्वः प
क्षः । उपनेतयनांगकाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादप्यध्ययनस्य न ननिष्ठेष्यातिरवफलं गुरुनरस्तत्वेन बहिरंगत्वाद्दर्थज्ञानं
ध्ययनोऽनंतरस्नानविधिरूपाधरसमावर्तनानंतरंगत्वात् फलं तथा चाध्ययनस्य नियोगोऽर्थधीश्चेति शब्दार्थज्ञानफल ह यो

का० ४

१९

षं२

नचैवमर्थज्ञानकामस्यानियोग्यत्वं प्रागध्ययनाद्वेदार्थानवगमात्कामनैयोगात्परश्रुत्यावानुष्ठाननियोज्या
पहात्वाद्वार्थधीरधिकारहेतुरतःस्वाध्यायस्य विवक्षितार्थत्वाद्विषयादित्वाद्वादारत्वं शास्त्रमितिराद्धांतात्तावद्वेदार्थोपाधि
विचाराद्वेदार्थजिज्ञासैव वक्तव्या न धर्मजिज्ञासेति नृतु ब्रवीति अतः कर्मकांडार्थ एव विचारितव्य इत्यर्थः॥ ननु वादनामूत्र
ब्राह्मणापि विधिशेषत्वेन गम्यात तद्विजिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातवेदार्थरूपं तत्प्रमाणं ग्राह्यस्यार्थस्याशिं चेत्कार्यस्यैव तदर्थ
त्वमित्यर्थः॥ विद्युष्टयमादपूमारभ्य तत्रावेदार्थो विषयः॥ स किं सिद्धरूपोपि किं वा कार्यरूप एवेति संशये सिद्धज्ञानमतं न
ब्राह्मणयादिषु सिद्धार्थदृष्टेस्तदर्थ्यैर्निश्चयादेव च तावाकार्याध्याहारासिद्धेर्व्यवहारं विनापि सिद्धार्थेषु पुत्रजन्मादिवाक्ये
ष्वेषु व्युत्पत्तिसंभवान्नदनुसरिवातात्पर्यस्यासिद्धिरूपोपि वेदार्थः संभवतीति पूर्वपक्षे व्यवहारस्य वक्तृत्वाद्वादि
मौग्र्यं वा स्तुत्रजन्म वाक्य च तज्जन्मारब्धस्तद्भोद उत्पत्तिपावकता थाऽरवधारणत्वाब्रह्मपुत्रदर्षोद्भवोत्पादेत्तृषु संताव
तपूपारिशिष्टाध्यायागाद्यवहारस्य च विशिष्टार्थविषयत्वाद्दृष्टस्य शक्तिकल्पकत्वमंततावानस्य च कार्यार्थ इतिवारा
त्तत्रत्राक्रियत्वादावाप्योद्धारास्पाचविवाघतः सिद्धः तर्हि किं मारिवाग्रनात्पस्यार्थस्याशिनः ग्राह्यत्वात्कार्यस्यैव सि
द्धेः दृष्टकार्येष्वपि वाध्यायकाद्यध्याहारलक्षणयोरन्यतरस्यावश्यकत्वात्तवेदानानामपि यथाकथंचिद्विधिशेष
त्वेन कार्यपरत्वं न तु कार्यरूप एव वेदार्थ इति राद्धांतितं तथा च वेदार्थेर्चा ब्राह्मणापि कार्यशेषतया विध्यनुप्र
वेश इति तत्राद्दातावोदानतिप्रवर्त्तके ब्राह्मणवादनानत्वेहदरणस्वङ्गमाणायार्थः श्रेयस्करः ज्ञानात्यतिरिक्तः सध
र्म इति सूत्रार्थः॥ धर्मजिज्ञासेत्यस्याकाधर्म इत्याशंक्य चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्युक्तं चोदनेति क्रियायाः प्रव
र्त्तकं वचनमिति ब्रुवताध्ययनानंतरं धर्मविचारः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवतीत्यर्थः॥ ननु तदुक्ताधिकारेऽङ्गीभ्यन

ब्रह्मविधिस्पृष्टामहर्षीं तथाहि शिवादवाक्यानि विषयास्तानि मानांतरस्पष्टाणि तन्निरापद्यानीति संशयः॥ तत्र विद
ग्धव्यवहारवाक्यात्तदर्थावगमपि वादवाक्यस्य स्वस्तदार्थान्तरत्वात्तस्य वाच्यार्थमात्रे हीनसंबंधत्वात्तत्कस्य नाय्याते सं क
तस्य स्वीकर्तव्यत्वाद्वेदवाक्यानां मानांतरमापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः॥ यिवाल्लोकावत्वेद पदार्थयो
रनन्यत्वाद्वेदवाक्यार्थावगतलौकिकव्युत्पत्तिमूलवाक्यार्थान्वितज्ञानशक्तीनामेव पदानां विशिष्टार्थवाचकत्वाद्वेद
नांकाय
कानां वाक्यत्वासंकेतानापेक्षाणां वैदिकवाक्यार्थधीहेतुत्वादपौरुषेयाणां तत्प्रमाणत्वात्तत्प्रामाण्य
मिति सिद्धांतितं॥ अतो लोकाबोसिनकार्यसंगतिद्वारा ब्रह्मण्यपि वाक्यं बाधकमिति तस्य कार्यसंबंधाद्विधि
त्वोषात इति तत्राहा तद्भूतानामिति। तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोर्थस्य तन्निमित्तत्वात्तेषु पदार्थेषु भूतानां पा
दानां कार्यरूपणा वाक्यार्थेन तत्स्वरूपतिपत्त्यर्थत्वेन समाम्नाया संभूय वाक्यत्वेनोच्चारणामाकेकपदस्मृतार्थ
मिथितस्य वाक्यार्थप्रतिपत्तिनिमित्तत्वात्पदानामेव हि पदार्थस्मृत्यवांतरव्यापाराणां वाक्यार्थबोधकत्व
मिति सूत्रार्थः॥ अन्वितमात्रसंगतिग्रहात्स्वतंत्रमेव वाक्यमेवं ब्रह्मेति सावः॥ तदर्थवादाधिकरणन्यायेन यं६
ब्रह्मणो विधिशेषत्वं ब्राह्मणानां वादाम्नायस्येति तत्रापि विधिप्रकरणपठितार्थवादानामेव नाहं शेषत्वमुक्तं
नावदानानामपि तेषां तत्र विषयत्वेनानुवादरूपादिश्यर्थः॥ तावार्थाधिकरणन्यायेन ब्रह्मणो विधिशेष
त्वं न तथा हि तिरिक्रयाय पुनर्तपश्चकाम इत्यादिषु किं प्रतिपदं नियोगसमर्थकत्वं उत कामेव पदमेकं मिष
ग्वाक्यतु बंधसमर्थकमिति तरत्तदर्थमिति संशयः यो कार्यार्थे चास्य पदानां साक्षात्संबंधसंतत्व परस्पराश्रय १७
णात्तु पपत्ताप्रतिपदं नियोगविषयत्वं नार्यवंचित्रयायाज्ञातेति तत्रनीयमानक्रियाकारकसंबंधपरित्यागः॥ अरु

णोकमहायनीवदर्थोऽपरस्परसंबंधसिद्धेरिति पूर्वपक्षे प्रतिपदं नियोगविषयत्वे प्रतीयमानक्रियाकारकसंबं
धबाधप्रसंगः कल्पनायामपारककार्यान्वयाऽउत्तरविशेषणविशिष्टस्य कार्यस्यान्वयथासिद्धान्तुपपत्तेरर्थान्नियमः
सिद्धमिति । उच्यते । कार्यान्तरादानक्रियाकारकयोर्नियमानुपपत्तेः । तस्मादन्तरानुगृहीतस्यान्यत्र सर्वविषयसमर्थक २३
त्वमिति स्थितं । किं च द्रव्यगुणानामपि विषयसमर्थकत्वं । तु ततावच्छ्रोतुर्नाम चोत्ति संज्ञायविनियोगविरोधस्तावा
द्विभाषाग्रहादनियम इति प्राप्ते द्रव्यगुणयोर्विधिविषययावत्क्रियां प्रति तयोरीप्सितत्वेन कर्मत्वान्न कारकत्वं सं
तवतीन च कर्म कारकं । कारकावस्थाश्रितः । क्रियाजन्योतिशयः कर्मेत्युच्यते । न तु क्रियासाध्यस्य तस्य क्रियां प्रत्ये
व कारकत्वं । मतो विनियोगविरोधाद्कस्यास्वतः साध्यत्वमन्यस्य न त्वोगादिति स्वतः साध्यस्येव तत्त्वावार्थस्य विधिविष
यतया स्युक्त त्वान्वयार्थमपूर्वं प्रति समानपदोपात्तस्य तत्त्वावार्थस्याश्रयाविषयत्वं पदांतरोपात्तयोर्द्रव्यगुणयोर्नावी
क्यादिति तत्त्वावर्थानामेव विधिविषयत्वं मित्तारघोनादर्थोक्षिप्तिराद्धांतितं । तथा च वेदान्तानामपि सिद्धमर्थमपेयतो
विधिविशेषत्वानाक्षेपतिति तत्राह । तत्त्वावार्था इति । तत्त्वावार्थाः कर्मशास्त्रस्यः क्रियाप्रतीयोतेषट्स्यार्थो विधीयतां । सं
ति कचित्केवला तत्त्वावार्थाः शास्त्राः तत्त्वावत्तव न मिथ्याद्योनात नियोगवादिनः संति च केचित्केवलाः कर्मशास्त्रायोगो
दानमिथ्यादयस्तपि न नियोगवादिनः । यत्तु तत्त्वावार्थाः कर्मशास्त्राः यदोतत्त्वादयस्तेन्त्यः क्रियाशास्त्रिः साध्येकरू
पा नियोगामगाम्यतां यस्मादेष नियोगाख्योऽर्थो विधिनाविषयीक्रियते तस्माद्यथोक्तस्यः शास्त्रेत्योविनियोगवत्ती
तस्मादर्थ्यक्रियाकारकपदानामिति सूत्रप्रतीयातं ब्रह्मणो क्रियाकारकस्यानेकन्यायविषयत्वमित्याशयात्त

न्या०१

प्यापि मद्दस्याधिकरणानामन्यतमगोचरो ब्रह्मनियोगोपरक्रमत्राद्वेदान्तवमिति। कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा क[illegible]ष्ठं किंत
द्विषया त्वाक्ये न मीमांसानपरं निष्पन्नब्रह्मतावच्यर्थः।। त्वाक्येन मीमांसनस्य धर्मप्रमाणत्वे वेदान्तानां त[illegible]परीताद्वि
तप्रामाण्यं न स्यादत्राह। वेदान्तेति। धर्मनिरूपणापस्तु कृत्वा यत्प्रतिपादकशास्त्रत्वलक्षणीना वेदान्तार्थनिकारणम
मर्थः। हेतुमाह। तदिति। तत्र धर्मकरणोपकारकत्वेन प्रमाजनकत्वाद्वादिति यावत्। विरुद्धार्थत्वादिनाहेत्याः
प्रामाण्यानुपपत्तौ छायायानुगृहीतकर्म्मानुगृह्यदेतस्यैव प्रामाण्यं मंतव्यं न वेदान्तानामत्राद्वामानमिति। मांत
रेस्त्वत्वाद्वेदनप्रमाणे वेदान्तेत्यनिते निराकर्तुमानेत्याव हारिकप्रमाणं कर्म वा कथं नालौकव्यवहारांगार्थं कि
यासमर्थस्यार्थमात्रबोधनपर्त्वादित्यर्थः।। तत्रयं स्वस्वस मामनुग्राहकतर्कविकलानां न त्वाद्वेदनप्रामाण्य
र्द्धं वंचनौ द्वाथातऽ इति। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिसूत्रवाक्यं नयाद्वितं वा कथानुग्राहकतर्कग्रथनपरं मी
मांसान्यायवत्त्वात्पा। सूत्रसंदर्भस्य मीमांसत्वप्रसिद्धेर्न्यायवत्त्वप्रसिद्धेश्चेत्यर्थः।। न्यायस्येत्यत्र ऽः स्वजन्मवृत्ति
त्तिदोषमिथ्याज्ञानानां उत्तरोत्तरापायेन तदनंतरात्तावादपवर्गऽ इति सूत्रेन आरंतणाद्यधिकारणसूत्रेति ना
नुमानादिश्च द्रष्टव्यः। धर्ममीमांसानाक्षिवदिति वदता धर्ममीमांसायां न्यायवत्त्वमुपगतम नन्तत्तयात्क
पगतत्वात्क्षेवमानं न विवृतिपन्नब्रह्ममीमांसा त्वाद्वावमिति। न चानवर्विषयव्यवस्थायां सर्वांतत्वमाद्यनुकू
लार्थमानांतरानपेक्षतविषयमिति यावद्वाक्यप्रामाण्यं तात्पर्याधीनं नास्ति धनुरुक्तमति धानन्तात तस्मात्त्वयेस्य
बलीयस्त्वान्नन्यमानांतरविरुद्धतात्पर्यमत्राद्वासार्वेति। सर्ववेदान्तविषयं समावोपनिषद्धृतं महावाक्यानुपक्रमा

दिलिंगगतिसामान्यात्सोंतत्परमित्यर्थः॥ उपक्रमादिलिंगंकर्मवाक्यस्याप्यविशिष्टमनस्तदपिचावदद्॥ किंकिन
स्यादत्राह॥ न्याप्यति॥ सम्वनिपक्वाद्वा॥ वारिवद्ध्यारप्पत्रामाप्यपत्रमक्तिइत्यर्थः॥ ति॥ योगस्यालौकिकस्यसंगत्य
गावरस्यविधेयत्वपित्ताद्यनिष्ठात्ताविकृत्यापत्तात्तावुनाविधीयते अतस्तदपेक्षत्तार्थेसमर्थकत्वनत्वदांतानां
तात्तुषत्वमत्राह॥ ननत्वति॥ किंकिनकथंतावद्येदिथैयात्रयाप्यदात्तावनानेहमंतवति॥ करणोपात्तावादिनि
तावः॥ तावानेवतदिंकापिनतावदत्राह॥ इतिकर्त्तव्यतेति॥ फलेश्रयावदितस्यस्वर्गादिकामनयाप्रवर्त्तितस्य
स्वर्गादित्तात्याद्वानधनत्वर्थकरणादानप्रयाजादीतिकर्त्तव्यादानंयत्रतत्रविधिःशब्दत्तावनास्यःस्थानसप्तर्छ
नप्रतिरूपकोनिपातस्थानवाच्छायुक्तइत्यर्थः॥ साधनचतुष्टयविशिष्टस्याधिकारिणफलरागास्वपूर्त्तत्त्वोद्य
सिद्धौकरणादिसिद्धिरत्राह॥ स्वतेति॥ अप्रत्तापरिकृतयोःप्राप्यपरिहार्ययोरायागात्ततदित्थ्याशयः॥ रा
गागावरत्ताद्यायोगपिकरणांशेशसत्वाज्ञाद्यांतरंपरिकल्प्यत्तावनास्फापयात्राह॥ ननिवृत्ताविति॥ प्रम
र्थेस्यस्तुखमादाकारस्यात्मरूपतःस्वतःप्राप्तत्वान्निरंतरायत्ताप्रतिबंधवाज्ञाद्यांतरस्यकल्पयितुमश
क्यत्वादित्यर्थः॥ शास्त्रारंभवैयर्थ्यकिमपिसाध्यफलमपेक्ष्यंत्रत्ताताद्यसिद्धोत्तावनासिद्धिरत्राह॥ नावति॥ अ
विद्यास्तमयःफलंधीसाध्यंधीश्चतत्प्रयत्नमपेक्षतइत्यर्थः॥ वदांतानांविधिपरत्वनिराकरणेनसाधना
धिकारित्तादसाधितत्स्वरूपथ्यःशंकते॥ मादिति॥ अस्तुयथादितंज्ञानादवकैवल्यंनवत्तनत्र[illegible]मात्रव्यव
हितंकैवल्यमत्राह॥ कदाचइति॥ कैवल्यस्यक्रियासाध्यत्वान्नसाधनाधिकारित्तदइतितावः॥ [illegible]तावद्वस्तां

दा२

यद्द्वयमविद्याकृतं।तत्राविकं वा।इंद्यस्याह।निवृत्ताविति।आगंतुकस्य निःशेषसंसारस्य निखिलबंधकारणकर्मैव
तावंस्य निवृत्तौ संज्ञासवृर्वकधीसाधनश्रवणाद्यधिकारः स्यात्धीमात्रात्पौढ्यवाद।विद्याया इत्ययं।अविद्यानि
वृत्तेर्धीफलस्यैवापितदाशानिवृत्तेः।कर्मफलमवाद्यात्मेति।नरोपीतितत्रदंशाह्याया वृत्तेः साध्यं विष्ण्वर्थः।कार्य
त्वमप्यविद्यंत्राविकं वा।अद्योगादिना वद्यमितिदृश्यतां।कर्त्तव्यमिति।अविद्यातत्कृतविकारद्वनिवृत्तेर्धीफलत्वादित्य
र्थः।कार्यस्य कारणात्मनापत्तिः।क्रियाफलमस्तीत्यत्राह।कारणेति।विकाररूपस्थितेनाविकारिब्रह्मतापत्तिर्विरो
धाततन्निवृत्त्यात्मत्वाति धीमात्रस्यैव साध्यतात्रायवाना दृष्टदापत्तिरिति।ज्ञानस्याकारकत्वात।क्रियाफलं साकिं
नस्यादित्याह।सावृत्तिःपरमार्थस्यैवेतत्थ्यवदनिचर्सवाद।विद्याकृतंज्ञानापनोद्यमित्यर्थः।अशब्दविकारत्वायाः पर
मार्थिकत्वपक्षे कार्यकारणयोस्तादात्म्येतिंद्वा।कामणदूषयति।कार्यैति।तत्राद्वैतात्मा।तत्तदविकल्पदूषणस
मुच्चयार्थः।अतदपक्षेद्वाषां तरं दर्शयितुं मुक्तेः स्वरूपमनुत्तापात।विज्ञानेति।विज्ञानात्मविकारस्य ब्रह्मविका
रस्य ब्रह्मांशस्य च कारणे कथं मंत्रितेर्नकथंत्वित्यर्थः।फलितमाह।कार्म्येति।नकेवलं निरर्थकं केवलं प्रतिकूल
संसारांतकत्वादनर्थकरं चेत्याह।अपनर्थायेति।एतद्यन्नक्तं प्रतिकूलमिति।अरुतमपायस्थितानां कर्म
णां फलारंतावश्यंत्वावादितित्वावः।विकारस्यतेदधिकात्तिर्धिसयानत्वद्वमनुत्तापतो।विकारइति।अर्थं त
त्तिन्नस्य नाशमेनतारणब्रह्मात्ततासंतवाज्जीवनाशएवमोक्षःस्यादित्यर्थः।तत्रत्राह।घटेति।तत्कर्म
ज्ञानयोर्निष्फलत्वंदाघडयाह।चापीति।अपिचाप्ताज्ञानसमुच्चयार्थः।फलितानांतावत्फलासंततवादित्य

पि२

२१

त्तिसंधिः। परस्माद्व्यतिरिक्तस्य प्रतीचः संसारित्वं वास्तवमवास्तवं वा। ग्रन्थादानेवेति। तत्र विकल्पविरो

१२ त्मत्वं वदन्निवृत्तिरित्यागायः। अंगे स्यात्तदप्यतस्समभित्याद्दास्वरूपेति। द्वितीयमनुवदति। यद्वेति। पूर्वोक्तः पक्षः

केवलज्ञानफलत्वान्मोक्षस्य साधनाधिकारित्तद्दपक्षः एव न वह्निरपि निर्वेदलीय एव स्यात्। तावन्नतन्निदपक्ष

स्यार्थः। नायं निर्वेदलीयो मतान्तरविरोधकत्वाद्दासर्वेति। आत्मज्ञानान्निः। अथ यस्याधिगम इति सर्ववादिना

मविवादपदमित्यर्थः। ममैवांशो जीवलोके एतस्मात्मानो च्छत्वं रंति रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यादिशास्त्रसि

द्धत्वादवयवविकारप्रतिबिंबकल्पनानवारयितुं पारयामादृश्यतस्मादेतत्तद्वीति। शास्त्रकृतः प्रतीतः स्वतः

श्रामाण्यादवयवादिकल्पनानां विकीकिंनतत्वेदाचाद्दापूर्वमिति। तिः। अथ यस्य परमानंदरूपब्रह्मस्वरूपं सर्वत्र

कारांतानां वापलद्धिनस्वरूपमितियावत्। तर्हि विद्यानर्थक्यं स्वतां मुक्तत्वात्। सचातानस्यादिति। आबाधध्वंसस्यानि

त्यागमाध्यत्वाद्विधिसिद्धिरत्वाद्। अनर्थकत्वं कत्वमित्ति विनियोगपायागाधिकाराणां अनुष्ठेयगोचराणाना धि

विद्यानिवर्तकविद्यायामुपपत्तिरित्यर्थः। वेदांता विधिपराः वदत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवदत्वाद्दात्पत्तदिनि

ज्ञानं न विधेयं अमृतत्वं तन्नापि केवलं फलस्य स्वर्गादिवद्विधेयत्वादित्यर्थः। वस्तुतत्त्वनिराकृतिरित्युक्तं वि

शदयितुं वाद्यमनुवदति। यद्वेति। सो आम्नायस्य सामर्थ्याद्विदांनानां विधिशेषत्वं। तत्र क्रियार्थत्वादानर्थक्य

सामर्थ्यात्। प्रथमं व्याख्यानाद्वेति। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादितिसूत्रं आम्नायस्य त्वनविधिवाक्यानां मो[illegible]धनात्र

सर्ववेदवाक्यैकवाक्यत्वमित्यर्थः। आम्नायस्य सर्ववेदवाक्यस्य विनासंकाराक्रमाणमनुपचाराण[illegible]दकदश

वाचकत्वमस्त्वितिनमत्राह। विधय इतीनामिति। चोदनासूत्रे विधिवाक्यानां मंत्रप्रामाण्यस्य साधितत्वात्सिद्धा
स्मात्राह। दृष्टत्वेनातिधानादिति तावत्। द्वितीयं दूषयति। क्रियेति। अर्थवादाधिकरणविषयत्वे वादानां
क्रियासंबंधमंतरेणाप्रयोजनतास्तावास्मात्राध्ययनं इत्यर्थः। वेदानां प्रकरणात्तु रस्थानां क्रियाविधिशेषत्वा
नावधिपिस्य प्रकरणगतापासना विधिशेषत्वं तत्र विष्ठतितत्राह। तन्निति। द्वारज्ञाननिश्चयनेकानां निवि
धिमात्रशेषत्वं स्यादाय्यः। पार्थगर्थस्य दृष्टफलत्वस्य चार्थः। सिद्धांतस्तु त्रमविधिशेषेण सिद्धार्थवादि
त्ववद्वाक्यानां विधिशेषत्वं प्रतिपादयनीत्याह। विधिनेति। पूर्वपक्षे वाक्युर्वे धि श्रादवलत्यादीनामा
नर्थक्यस्यत्रो कित्तत्राह। सिद्धांतपि कर्मतत्समवतार्थस्तावकत्वेन विधिशेषत्वं प्रतिपदीयतीत्यत्राह।
विधानेति। स्तुत्यतत्स्यागयास्तत्र विषयाविनानुदाहन्तवेदानानामप्यर्थवादसमानगतित्वात्सिद्धं विधिशे
षत्वमत्राह। तत्राववेदांतेति। विहदजुतत्वसिद्धफलत्वादित्यर्थः। केवलस्याधीकर्मसमुच्चयफलत्वान्नदृष्ट
थगर्थत्वमत्राह। तदिति। मपदादिपरवाक्यवेदांतानां एकधीरप्रमानाज्ञाननिवर्तिकात्राह। व्याख्येति। एवंक
र्मविज्ञानकांडयोर्भिन्नवाक्यत्वं स्थितं संततवाच्यकवाक्यत्ववाक्यात्तदन्तुनष्टं तद्गतिरांकतेत्यत्राह। थेति। कर्म
ज्ञानयोः प्रयाजदर्शपूर्णमासवदंगांगित्वात् तन्नकांडयोस्तद्वाक्यवदेकार्थ्यादारकवाक्यत्वं संततवेदांतदे
नकल्याणगोरवादित्यर्थः। ऊत्वेतन्दृपलवसमत्राह। तिदृष्टवादिति। नत्वमेविचारितामर्थानिधानसंयो
गान्नावस्वाध्यायत्वावः स्यात् तत्रावादिनयानावादितांतिधानादर्शपूर्णमासयोर्नियापमंत्रा:र्दवस्य

यसवितुःप्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यामग्नयेजुष्टंनिर्वपामीति सवित्रश्विपूषशब्दानांविकृतौ
देवतांतरप्रकृतिमूहःउतनोहइति।तदर्थंचकिंप्रकृतौसमवेतार्थाउतनासमवेतार्थाइति।समवेतार्थ
त्वेविकृतावपिसमवेतदेवतान्तरप्रकाशनायतदभिधायकंपदांतरमूहितव्यंसमवेतार्थत्वानतिप्रकृतकर्मणि
सविचादीनामविनियुक्तत्वादपिमन्त्रवर्णात्तेषामपिदेवतात्वकल्पनयागौण्यावृत्त्यावाप्रकृतेनाग्न्यादिवचन
त्वेनयथाकथंचित्स्वार्थपरत्वंतावन्निर्वापस्तुत्यर्थतयापदार्थान्तरविशेषणत्वायोगाद्गम्यमानत्वैकवाक्यत्व
तस्मिन्सीदेतिवदर्थात्तादर्थ्यवाक्यात्तदभ्युपेत्वात्समवेतार्थाइतिपूर्वःपक्षः॥सिद्धान्तस्तुसवित्रादीनामविनियु
क्तत्वान्नसमवेतत्ववचनतांतरवत्तिानवमन्त्रवर्णात्तेषांदेवतात्वकल्पनयागौण्यावृत्त्यावाग्न्यादिवचनत्वेनवा
क्यात्तदाश्रयणयुक्तोनिर्वापस्तुत्यर्थत्वम्।यत्तुनैकवाक्यत्वावगमात्तान्नदिकल्प्यार्थात्तदर्थ्यंभ्रामकवाक्यतांबा
धितुमर्हति।तस्मिन्सीदेत्युक्तत्वादर्थात्तदभ्युक्तोमन्त्रविनियोगः।नत्वेवंसवित्रादिशब्दानामदृष्टतार्थेना
प्रयुक्तंयन्निर्वापस्तुत्यर्थत्वेनतत्स्वकाशनपरत्वादेतासमवेतार्थत्वादनूहइति॥यथेकार्थत्वावगतौवाक्यात्तदक
ल्पनानयुक्तातथार्थात्तदगनात्वैकवाक्यकल्पनापिनयुक्तेतिपरिहरति॥यथेति॥सामर्थ्यवाक्यात्तदर्थस्यादि
षस्तोर्धोश्चयादिषुकिंयजुरित्तदाउतैकंयजुरितिसंशयात्तत्रप्रश्लेषपागनुग्रहायवनीकग्रहणेनाभवत्वस्यार्जि
त्वाततन्नसंहितस्यापिछेदनेविनियोगात्तत्स्तनस्यवाक्यान्नाघतयानअविपदमध्याक्रियातेनार्थाद्धिविकल्प्योषव
स्थितन्नसंहितस्यानुमार्जनेविनियोगादेकार्थत्वप्राप्तेऽपवादतिच्छिनत्तिजाड्यंविच्छिन्नमार्ष्टीतिछेदनेऽनुमार्जे

तयोर्वेदनविनियोगादर्थात्तदावगतेः। प्रकृते च पादस्यादृष्टार्थत्वान्न विधिर्वाक्यगतत्वाच्छ्रवणस्य प्रतीकग्रहणं नेतु ग्रहणा
नुपपत्तेः। वाक्यात्तदादानकं यद्बुरिति हितीयस्थितो। विविदिषंतीति कर्मणां ज्ञानविनियोगात्कर्मवाक्यानां ज्ञानवाक्यत्व
प्रत्वमन्यत्राह। ज्ञानेति। विनियोजकं विविदिषावाक्यादेतु। प्रमाणं यस्य तद्विनियोजकादेतु। द्वाधा ऐकवाक्यं पदैकवा
क्यत्वं वाक्यैकवाक्यत्वं चाद्यं दृष्टश्चायनार्थमप्रतिपाद्यैवावाक्यांतरेणान्वयो यथा मेत्रार्थवादानां विधिना। द्विती   द१४
यं दृष्टगुणोत्पत्ययनावांतरवाक्यार्थप्रतिपाद्यवाक्यांतरान्वयो यथा दर्शपूर्णमासविधेः क्रतुविधिना। तत्र वाक्यैक
वाक्यत्वं कर्मज्ञानवाक्ययोरित्यर्थः। एकाध्ययनविधिपरिगृहीतत्वाद्वेदस्यैकार्थपर्यवसायित्वात्पदैकवाक्यत्वम
प्याह। न्यायेनेति। दृष्टफलत्वमुक्तं वक्ष्यतीत्यर्थः। दृष्टमर्थं चेन्निगमयति। पार्थेत्यर्थमिति। प्रश्नाद्यः कर्मवा
क्यानामन्यदयसाधनं कर्मार्थ इति समुच्चितानोति। उपनिषदामात्मज्ञानमर्थं इत्ययुक्तौ आन्नावदां नानामपि ऐक
वाविज्ञानं तुदयादन्याह। निःश्रेयसेति। संन्यासपूर्वकश्रवणादिनिष्ठान् ज्ञानसाधनमित्यर्थः। दृष्टञ्च परमात्मक
तिं न युक्तं प्रधीनावदस्य कर्मविचिकीर्षोरेव श्रवणादावधिकारात् अत्राद्याधिकारापीति कर्तुः कर्मानुष्ठानुः। सि
साधयिषोरित्यर्थः। ज्ञातुमिच्छायज्ञासा ज्ञानकार्यत्वादज्ञातेन सेतत्त्वतीति कथमज्ञस्य श्रवणादावधिकारात्राप

नं २   ब्राह्मेति। सांगाध्ययनेनऽत्तवत्ता विचारप्रयोजकमायातं दर्शयन् स्वयमपि मा गाणत्वागच्छ स्यातां संदिग्ध्युनिश्चयफ
लं प्रारोहेपरारोहज्ञानमिष्टं तदित्यर्थः। पुनरपि साधनाधिकारिण मुख्तिमात्रमवमिति। ज्ञानविनियुक्तकर्म्म व नि
पादकत्वेनावरत्वेनाच्छप्रक्र [illegible] मावेतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्यतिज्ञा [illegible] नोपसंहारादुपक्रमोपसंहारपर्यालो   २२

वनयावदात्मैकवाक्यत्वेन ज्ञाननित्याग्निरूपेकार्थे तिष्ठत्व मुमुक्षुयतो नाधिकारित्वदादिकामेव मित्यर्थः कस्य तर्हि श्र
वणादावधिकार इत्यत आह। तातेति। यावता ज्ञाननियामपारावदस्तु स्मात्सर्वकर्मकारिणाधिकार इत्यर्थः। साधनचतुष्टय
विशिष्टस्याधिकारित्वमुक्तमत्रा आह। सिद्धहीति। पावीपर्यत्रति सिद्धासिद्धसाध्यार्थेत्तादनतिन्नवाक्ययोरेकवाक्यतानस्य
दृष्याङ्गेनादिषिवास्मात्तिरतिहितत्वादकार्यतास्पर्येन्नवदत्तिहितनसंत्तवदत्तीत्याह। तामेवमितिपारास्केत्याधिकारं निराकरो
ति। नापीति। सर्वांधवं दतमारस्त्यसहस्त्रसंवत्सरपर्यंतानां कर्मणामानंत्यादित्यर्थः। अश्वमेधादिकर्माननधिकृतानां तत्फ
लार्थिनां तदुपासात उपदिष्टत्वात् सकलवदार्थकारिणाधिकार इतासाममविवक्षितत्वं स्यादित्याह। संपदामेति। तत्राष्टानज्ञाननि
त्यागद्वोषात्वकर्मवाक्यानां स्वर्थादिफलानामविवक्षितत्वं स्यादित्यर्थः। किमतो त्वाह। तानेति। सकलकर्मकारिण सिद्धर
धिकारिणः त्रमितांजनाकावदर्शितिस्थितस्य तः प्रामाण्यपूर्वेतत्रनिरूपितं विदतं स्यादितित्तावः। तगवत्पादप्पधिकार्य
तावादत्रामाण्यपत्र सक्तिस्तुल्येति वादयति। किंचेति। निपातानामानकार्थत्वात् अन्वर्थेकिंचेति प्रयोगः। आत्मानात्रब्रह्मतुर्य
नेष केवल्यमनवमेव तनकाम्य तज्ज्ञानकार्यत्वात् कामतायाः। अवगतंरवेतु सिद्धत्वा कामनां निरुध्या। हतामुमुक्षुत्वो नाधिका
रीत्यत्ति संधिः। समाधत्ते। तातेति। मानुहृदत्व पिमदुःखसुख वस्यामहं मेदतिनिरतिद्वायानंदनित। त्राषात्तर्थे निवृत्ति
पार्थना दर्शनात्। तास्वत्र काश्रतयावगतप्रमाणादतवगतोकेवल्ये कामनानुपपत्तिरित्याशयः। मुमुक्षुत्वा स्वादिसा ज्ञानो
५ षिर त्रसाधनज्ञानेकारास्तु किंश्रवणादौ तकल्पनीत्राह। किंचेति। विधिविषयेऽधिकारविनाविहितत्वनिविधिमात्रेऽधिकारस्यास्य
दिनोक्तत्वाच्चैतरसमन्वयार्थे किंचेति प्रयुक्तं। ज्ञानसंयुक्तं तत्त्वाद्दृष्टार्थत्वाद्यन तत्राधिकारपरीक्ष्येत्यर्थः। वैदिकसा

यार

यत्नत्वाविशेषात्कर्मणोपि सर्वेषां न स्यादित्यादि। कामिनेति। अग्निहोत्रादिः शास्त्रैकसमधिगम्यफलत्वान्न तत्त्वविन्नयम
धिकारयितायत्यर्थः। ज्ञानमपि इष्टार्थश्च तद्ब्रह्मणोपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शिनादेहादाविद्यया संसारेति। अ
दनशीलं घस्मरं। श्रवणाद्यतिरिक्तं ज्ञानसाधनं नत्त्वविन्नद्यं अग्न्यत्थादिवदिति न श्राविणो सर्वेषां ज्ञानप्रसंगा
दित्याशयवानुक्तेति। कुत इति। विरोधकल्मषनिवृत्तिर्ज्ञानसाधनमित्यादि। नष्टेति। भूतस्य वर्तमानस्य
वाप्रतिबंधस्य यस्य कारणत्वेन तस्मिन्नित्यर्थः कर्मानुष्ठेयं साविनस्तथात्वेनादो संज्ञा समसिद्धिरित्यादि। सावि मा
नोऽकर्माणि तरन्ते तत्कर्मपरिक्षीणप्रतिबंधानामादौ संन्यासः इतरार्थो क्रमसंन्यास इत्याशयः। प्रतिबंधस्य
स्याविद्याहेतुत्वात्किं प्रमाणमित्यादावीतेति। अनुष्ठितसाधनस्य विद्यानुदयानुपपत्तिरत्र मानमित्यर्थः। श्रु
तिरपीममर्थं गमयतीत्याह। हिरण्येति। न यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरंतो न विंद नर
अहरहर्ग युः। एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंतीति श्रुतिः। प्रतिबंधस्य यस्मात्तारणे विद्यानुदयं दर्श
यतीत्यर्थः। ज्ञानं नान्वयव्यतिरेकसिद्धफलत्वे दिकसाधनत्वात्कर्मवदित्याहोत्तिष्ठतेति। परादिरण्यग
तस्मिन्न र्भोपवारानिरूपतोप्यस्मिन्नपरावरब्रह्मावदवाप्नुवंतीत्याह। इति। विरोधमपीत्याह। आदिनेति। श्रु
त्यंतरमाह। सइति। इमामूर्वेरुद्धां संप्राप्य सुरम्याक्षात्मे ईति। अन्यत् इतिवस्थिति साकेन स्यादिति प्रश्नः।
यन्न स्यात्तान्निष्ठा एवं कृत्वा यं निरुपावरितेन न स्यात्तेन ततानिवृत्ता एवमुक्ते एवेति। ज्ञानस्य दृष्टफलत्वे
दर्शितमित्यर्थः। मुमुक्षोः श्रवणादावधिकारो न ज्ञानेच्छयः सुकेदृशामेदयागानंतत्र कामनानुपपत्तिरत्रा

ऊका

वि॰ हा। ग्रंथे केनित्प्रवर्तीकृषी। माह स्वहितप्रयकामनानानिवारयितुं ग्रां कयत्यर्थः। स्वर्गस्यापि प्रीत्युत्कर्षतया
मोक्षत्वान्नकामापि मुमुक्षुः स्यान्न अत्राह। दृष्टेति। दृष्टे साधने साध्यस्य पुत्रादिसुखस्य दृष्टे साध्यस्य
स्वर्गादिसुखस्य च सविनाशित्वाविनाशान्न स्वर्गेः प्रीत्युत्कर्षः। किं मतान्नाह। नान्तवादिति। अनित्यत्वाचन
नत्र कामो विवक्षितं न इत्याह। किं चेति। किं चेत्यर्थः। मोक्षाह प्रवृत्तिः साध्यत्वादित्याह। नित्यं तु केनित्। कर्मणा
न दर्शितप्रकारेण कर्त्राक्रोडयोरकांश्चमत्राह। संस्कारेति। संस्कारो नाम करणशुद्धिः प्रवत्यादिविविदिषा द्वार
ण मोक्षहेतुत्वं उक्तं नतु साक्षादित्यर्थः। भिन्नवाक्ये कवाक्यत्वकल्पनागौरवात् एकवाक्यत्वं कल्पनीय
न्ऽ मत्राह। तृष्णायेति। एवमिति। नानुष्ठेयसमाहेऽइति न स्वस्य कर्मसु तानाधिकारादित्यर्थः। इष्टं साधनादिति। तदिष्टि
तपरमानंदं स्वर्गेऽश्च वा स्वर्गेकामो यजेत इत्यत्र गृहीत्वा तदमाह। इप। नि। असारेति। अल्पीयः फलस्यापि
स्वर्गो नित्यत्वात् यातान स्वर्गकामो मुमुक्षुः रावत्यर्थः। स्वर्गोऽपवर्गेऽतदिति प्रसिद्धेरपवर्गोऽदितराः स्वर्गे इत्यत्रा
ह। तृष्णायेति। रागाप्रेरितानू दृष्टां प्रीतिं साधयन्नाल्पां प्रीतिं साधयतीत्यर्थः। प्रीतिरल्पत्वं वाक्यांशं क्याह। प्रीत
रिति। ह्यानिति। होमे न स्वर्गकामो यजेत न वाऽपायेन स्वाराज्यकामो यजेत इति श्रुतं तद्यर्थः। स्वर्गा
दिपदमपिपरिच्छिन्नसुखवाचकं न चावगतसंगतिवादत्राह। नापीति। प्रीतिं नत्वपरिच्छेदवाचकत्वशक्तिगो
रवादित्यर्थः। मन्नडुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं। अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदमिति स्मरणात्
स्वर्गपदस्यानिरतिशयप्रीतिवाचकत्वपितदविहाय्यागादिकमनुतिष्ठतीत्यत्राह। नन्वेति। निरतिशयसु

खस्य स्वर्गत्वात्तस्य मोक्षत्वात्तत्साधनत्वेन यागादिविधानान्न साधनादित्वदिति भावः।अविवक्षितविशे
ष्यप्रीतिमात्रं स्वर्गः।प्रीतिविशेषाभावादिति विकल्पान्तराद्धानीत्यर्थमपि तिष्ठति पति।प्रीतिविशिष्टितिपश्वादिफलानां
चित्रादियागानां फलत्वं स्यात्तत्पयःपानादिजन्यसुखस्यापि स्वर्गः स्यादित्यर्थः।द्वितीयमनुवदति विशेषेति
तीपुत्रपश्वादिजन्यसुखादिलक्षणसुखस्य स्वर्गत्वमित्यर्थः।दूषयति विलक्षणसुखनिरुपाधिकोऽसोपाधिको वा। जाति
नाद्यः।तस्यामानान्तरुपस्य स्वर्गेऽशास्त्रप्रसिद्धत्वाभावान्न तत्सुखसाधनद्वारेण यसुखेतत्स्वर्गे इत्युक्तत्वात् अवगम
वादित्याशयः।स्वाप्नेऽपि च येऽप्रेक्षावतां दृष्टसुखत्वात् ब्रह्मानन्दवदन्यदा मुक्तावितिसन्देहः।ओं॥ मासानुष्ठा
नानैरन्तर्यायोत्पत्तियोजनव्यावृत्तिरनुष्ठानानावृत्तिः कर्मणां निरन्तरानुष्ठानेन न स्यादित्यर्थः।प्रयोगान्तर्के विरोधस्त्र
दर्शयेश्च इति विरोधं दर्शयति।जवाद्धीतिनानकर्मणां न प्रकृत्ययादिश्च इति रादिपदार्थः।पुनरपि तद्दमाप
जा प्रश्नमुपतीप्रश्नान् इति।विधिविधायकं लिङादिपदमेतयस्य न विधेयं तं विधायकवाक्यमित्यर्थः।यावज्जीवञ्च
गाप ति वोदितकर्मणां यागादीनां कामविकारणं फलरागवानधिकारीत्यर्थः।विनीषिकां कुर्चेता विनीषिक्रत्ये
वद्वत्पणेविन्नाषतां प्रत्याहापनिष्पदितिसाधनचतुष्टयविशिष्टस्य श्रवणाद्यनुष्ठानमेकान्तानि ष्टा
सन्नावेदोतसिद्धान्तइत्यर्थः।नहिंकर्मविधिवाक्यानां ज्ञानविधिवाक्यानां चमिथ्याविरोधमदधिकार
त्वदोषतावान साधनीयोत्राहा।विरोधमाणइति।कस्य कुत्राधिकारः इति विवेदहितानानामव विर र
रोधकतुरणमित्यकस्यातारर्थः।अपारणानुनाविरोधपिपोश्चात्रष्टतानामवश्यंवध्यनयनि २५

ऽविरोधे हेतुमाह । प्रयत्नेति । ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति विरक्तस्य श्रवणाधिकारस्य स्मरणादकौतो वाक्ये
कामइति सरागस्य कर्म्माधिकारश्रवणात् काण्डयोरविरोध इत्यर्थः । प्रयाजेनाधिकारित्वाच्च पुष्पसंदेहेति । न स्मादिति
विविदिषन्तो यावदेतुमिच्छन्तो मुमुक्षूणामित्यर्थः । संबंधत्वाच्च व्याख्यानायपानानि कोकरोति । तस्येति । काण्डयोः संबंधप्र
तिज्ञायाकनाक्षिप्तव्यापणनासावशिष्टितइतिभावः । संबंधपादेनाभिहितएवासावत्राह । स्फुटमिति । प्रतिज्ञासामर्थ्या
दुत्तरत्राध्येणाहितएवासावत्राह । अत्रैतिधीयतइति । प्रतिपाद्यान्तरत्वात् संबंधप्रतिपादनमेव तत्र किं न
स्यादित्यत्राह । सिद्धइति । प्रतिज्ञानन्तरं संबंधविधानं निबंधनम् अत्रैतिर्थेषु यथा कटकृतेति वदन्तेति । लोकावगतसंग
तिकानां पदानां वेदगमकत्वात् लोककार्ये संसर्गिलिंसंगत्यवगमस्य वेदनानुवृत्तिप्रतिपादितत्वात् प्रमाणनिष्ठ
त्वेन वस्तुनिवृत्त्यात् तस्य प्रामाण्यनिश्चयाशंकाकुतः । तत्र च रणाविदांतानां प्रामाण्यं प्रतिपाद्यैव संबंधाभिधानमुचि
तमित्यत्रिप्रायइतिभावः । तस्यास्य कर्मकाण्डेन संबंधइति सिद्धांतं तयाश्चाख्याय पूर्वपक्षवादस्य संबंधानभि
धानविहितविधानं स्मादाह । स्थितादति । तस्यास्य ब्रह्मरूपारादुपकारकत्वाद्ब्रह्मकाण्डस्य कर्मकाण्डप्रतिसंबंधानि
संबंधाभिधीयतइत्यस्मिन्नर्थे व्याचष्टे इति । संबंधइति । नियतपूर्वापरत्वावस्थानलक्षणः संबंधस्तस्याकुतत्रा
हपइत्याह । कथमिति । एककाण्डत्वादेवनसंबंधोभिन्नाधिकारणत्वात्तस्येत्यर्थः । सिद्धसाध्यमर्थात्तदस्य सिद्धत्वा
देकावाक्यार्थकल्पनादोषाभावात्तीत्याह । नार्थेति । विरुद्धार्थयोः हेयोपादेययोरपि प्रामाण्ययोगात् तयोरमात्र
मेकस्याभावमावं च कृत्वा तन्त्र यथापि संबंधोभिन्नविषयादिवनभुंज्यत इत्यर्थः । नत्वानन्वविषयतयाद्वयोरपि
श्राद्धमाह । नयनेति । तयोरकार्यत्वे मनकार्यत्वं वापरमंप्रयाद् । सातत्ति । व्यापारीवदाकौ द्वयोरपि संबंधस्तलत्वादियस
प्रथमं व्याचष्टे । एकार्यति ॥ ३

ति५

य६

र्थ्यमाणत्वादुपकार्योपकारकत्वावगत्यपेक्षितत्वाच्च संबंधः संतवनीति सामर्थ्यात्॥ श्रुत्येति। जघन्याङ्गेन क्रतुविधेरभि-
व कर्मविज्ञानत्वाङ्गयोः संबंधस्य विनियोजकश्रुत्यालिङ्गेन चानुस्यूतो सो संबंध इति तावत्। नातिदेशभवि-
य र्थः॥ नाद्दिसंबंधत्ताप्यमेव नारंतमर्हतीति निर्विषयत्वादत्र्वाद्वाप्रसाध्येति। विनियोजकसिद्धसंबंधमाक्षिपति।
त्वादिति। विधिरनुष्ठानं। काम्यानां काम्यमानसाधनत्वेन विनियुक्तत्वादिति तावत्॥ नित्यानामेव विनियोग-

च्य माणत्वात् न तु यज्ञाङ्गत्वेन विद्याप्रयुक्ततः सर्वेकर्मणां ज्ञाने विनियोग इति समाधत्ते। यादृशेति। विनियुक्तविनियो-
गात्यागात्तफलोनार विनियुक्तानां ज्ञाने कथं विनियोगात्॥ वाद्वा संयोगस्येति। उत्पत्तिविधिसिद्धविशादीनां
ं पश्वादिसंयोगात्याथ्यविविदिषासंयोगश्चर्थः॥ न तु कामिकस्येत्यत्र संयोगपृथक्त्वाममिहोत्र
दध्ना जुहोतिदाधेंद्रियकामस्य जुहुयादितीति तत्र किं तु रूपार्थे तेवरद्धः॥ उ न कामवत्थे नापीति संयोगः॥ द-
ध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति गोदोहनादिवत्फलान्वयश्रवणादन्वयव्यतो दधिसंबंधाद्धोमत्वाप्यपेक्षा
याम कामसंयुक्तस्यापि वाक्यस्याधिकारसूत्रस्य तदपेक्षार्थसमर्पणेन तात्रिकत्वशास्त्रेण च मग्निहोत्रं जु-
हुयात् स्वर्गकाम इति कर्त्वर्थमन्य उपादेयमिति प्राप्त उच्यते। अधिकारवाक्यस्यालौकिकसंबंधानुवादि-

कर्या३ त्वात् फलरूपपत्तेर्नवा तराणेक्षा दध्ना जुहोतीत्यपि प्रकृतेनाग्निहोत्रहोमानुवादेन दध्नो विधानात्तस्य सन्नि-
धावनुष्ठानसिद्धेरधिकाराकांक्षा नास्तीति न संयोगपृथक्त्वता उत्तयार्थत्वमिति॥ कर्मकांड एवात्मनः सिद्धत्वात्को-

पा१ ऽतत्तद्भावकस्य कतृ संबंधत्वादाख्यातेन उतिनैर्हृते तु वा कर्तृत्वेन कर्मकांड आमामल्पत्वानिरर्थकवादामाना-

णां तारतम्येन सिद्धस्य गर्त्तसाध्यणां साधनसंबंधस्याप्यमाणोक्यत्वादाह न विरोधश्चेत्यादानविति। व्यावहारिकत्वामा-
णमित्यर्थः। कर्म्मैव तज्ज्ञानस्यापि स्वप्रकरणावगतांगेषु परिपूर्णस्य कर्म्मानपेक्षत्वात्तत्कांडायानोस्ति संबंधस्या-
ह। अविरोधादिति। शुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनत्वं कर्म्मणामुपनिषदोक्तं साक्षाद्धीद्वेतुत्वमित्यवेकस्मादवदस्यज्ञानहेतु-
त्वेन संबंधः श्रुतिसिद्धान्यायदृश्यो स्मात्तिरपि न ह्यतस्त्यर्थः। कर्म्मणां विविदिषार्थत्वमुक्तमाह। पतिना। नात्रेति। शुद्धिद्वा-
राधीहेतुत्वे नित्यनैमित्तिककर्म्मणामविरुद्धमित्यर्थः। वैदिककर्म्मत्वात्काम्यानामकार्यत्वमवनास्ति मपिधीसाधन-
त्वसिद्धिरत्यादा। सर्ववादीति। तच्छ्रूहेति वाक्यकपूरणाः। कूर्वं याद्यानिमापद्यरन्निति निंदानिंदनत्वात्काम्या-
नां कार्यत्वमवनास्ति दूरधीसाधनत्वमित्यर्थः। स्वर्गकामा यजेतेत्यादिविधानात्काम्यानां कर्त्तव्यत्वमुपपन्नमिति
परिहरति। विधीति। तर्हि निंदाश्रुतेः का गतिरत्याह। फलेति। फलरागं निंदा स्वरूपे विधिः श्रुतः फलरागरहितेना-
नुष्ठितं विविदिषायागादिधीसाधनमित्यर्थः। तन्न्प्रकरणपठितकर्म्मणां विनियोगमुक्त्वा तं शुद्धिद्वारेण धीसाधनत्व-
मस्तु विद्याप्रकरणपठितानां तूपासनानां विद्यावन्मोक्षसंबंधित्वमत्याह। उपासनं इति। उपासनानि का-
निचित्कर्म्मसमृद्ध्यर्थानि कानिचिदभ्युदयार्थानि कानिचित्कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थानि। कथमेषां धीसाधनत्वमत्याह। विमु-
च्यमानइति। इतो विमुच्यमानः क्रमिष्यसीत्यपक्रम्यानतिक्रान्तानीत्यादिना निर्विशेषात्मज्ञानापादकत्वादर्चि-
रादिना ब्रह्मलोकं गतानां तावदंते विज्ञानसुनिश्चितार्था इति कैवल्यापादकत्वादनात्रयोजनमात्रपर्यवसायित्व-
मित्यर्थः। शुद्धिद्वारेण कर्म्मणां धीसाधनत्वमुक्तमुपसंहरति। इच्छेवमिति। अत्रापादकेण च कारसंस्कारतया क-

कं।

म्योगवंज्ञानस्येति किं न स्यादत्राह तोच्यथेति । अत्रास्मदाप्नं कर्मगिन्नध्येन्नवाक्य उधीचानतुङ्गीथोपासनवदत्राद
नावति । अस्तु पयोगाद्विरोधात्कर्मत्रावाद्धारात्तावाद्यस्यार्थः । यथैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति कदाचिद्विन्न
ीरसीत्यादिमन्त्रस्य गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वं श्रुतिर्गमयति तथा यत्र विधयाकारानीति तृतीयाश्रुतिर्डीने
कर्मणि विनियुङ्क्ते इत्याशंक्याह श्रुत्येति पदेन रतिरापन्नः । आद्यः श्रुतिलिङ्गपादस्थितां व्रनानां व्युपम
र्थ ऐन्द्री स्यादग्निश्च यातनि विद्धिनः संगमनो वसूनामिति । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति किमयं मन्त्र इ
न्द्रोपस्थानार्थः उत गार्हपत्योपस्थानार्थ इति विशयगार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राध
न्यावगमादपि मन्त्रस्यास्य गार्हपत्यात्तिधान सामर्थ्यादिन्द्रा त्तिधान सामर्थ्याद्विनियोऽप्यानुसारित्वाद्विनियो
गस्य न तादर्थ्यं अर्थनीयं । अतानीसिनात्थे द्वितीयाकारकमात्रे दृष्टत्वात्कारकत्वं च यथासत्तवमस्य प
ठं नद्या गार्हपत्यमुपस्थाप्य उपतिष्ठत इति अध्याहाराद्विन्द्रोपस्थानार्थे इति वा । आद्य द्वितीयया गार्हपत्यस्य प्राधान्यावगमा
न्तृतीयया मन्त्रस्य गुणतावावगमादनीप्सितपि क्रियाफलत्वालिन्त्वस्य च समवेतत्वाद्यात्तिचारिण्या द्वितीयार्थत्वान क्रियाफ
लत्वालिन्त्वपि प्रयोगाऽनवधैप्रधानमीप्सितमिति विना गादत्र द्वितीयया गार्हपत्यस्य साध्यत्वावगमात्स्त्वायोऽनवनः
प्राधान्यं प्रतीयमानमर्थविप्रकर्षेण दुर्बललिङ्गापहारागावरइति निश्चयात् । द्वितीयस्य च साध्यात्वाद्ययज्ञसाधनं ऐवंगा
र्हपत्योपीति सादृश्याङ्गोऽप्याञ्चत्वात्श्रुतिधानानपपत्त्यान्यथासिद्धत्वाद्गार्हपत्योपस्थानार्थ इति न दर्भिन्द्रोपस्थाना
र्थं । अत्र यथाशमिन्द्री स्यान्नाऽक्रतानवचनसामर्थ्यान्नागार्हपत्यमीप्सितार्थे द्वितीयाश्रवणादिति सूत्रार्थः । यदेव विद्यायेति श्रु

तिरुद्गीथादिविषयत्वमाश्रय॥ श्रोतार्थधियोंतारणं क्रियानुष्ठानवशात्मनुपपन्नार्थं तत्सामर्थ्याद्रूपलिंगं कर्म्मण
णि ज्ञानं विनियुंक्त इत्याहतानापीति॥ स्वतंत्रफलसाधनत्वान्नानुपपन्नमिति स्थितं॥ यतिस्कमुदाहरति॥ बर्हिरिति॥ श्रुत्यर्था
तिधानसंयोगान्मंत्रस्तुत्युपस्थानाविः स्यात् तस्मात्कुत्स्नमिति संबोधनार्थेन नित्यसंयोगात् इह लिंगवृत्तिनिर्देशात् मंत्रोऽत्र दा
दरणं बर्हिर्देवसदं दामीति सदेनोच्यते माद्यः॥ किं तेषां मुख्यएवार्थे विनियोगः॥ उत गौणेपीति संशयः॥ आद्यादवयत्र
थ्यावगतिः मुख्यः॥ यत्र च तिदितार्थसंबंधगुणयोगात्स गौणः॥ तत्र सामर्थ्याविशेषाद्रुत यत्र विनियोग इति श्रा
प्ते यद्यपि गौणेपि सामर्थ्यमस्ति तथापि न सामर्थ्यमात्रं विनियोजकं किंतु तदुपस्थापितकार्ये विधिरवमेत्रं भवि
नियुंक्ते॥ तत्र मुख्यपूर्वकत्वाद्गौणत्वस्य प्रथमं मुख्यविनियोगं कल्पयति॥ तावता च कृतार्थत्वान्न गौणेपि विनियु
क्ते॥ यत्र तु न मुख्यस्यासंभवस्तत्र गौणेपि विनियुज्यत एव विनिस्थितं॥ श्रुत्यर्थाभिधानसंयोगान्मुख्यार्थाभिधानसामर्थ्य
मेवैधान्मात्रस्तुप्रकरणान्मात्रस्तुत्युपस्थानाविगत्वं प्रकरणेनि मुख्यस्यानतगौणस्यातद्दत्तिधानसामर्थ्यात् मुख्या
भिधानद्वारा गौणाभिधानसामर्थ्यपि मुख्याभिधानस्यावश्यकत्वात् मुख्यार्थेन नित्यसंयोगान्नियतसंबंधाद्विनि
योगानर्थक्यपरिहारायतां॥ तस्मात्कुत्स्नमिति संबोधमुख्यविनियोगार्थवानिति सूत्रार्थः॥ बर्हिर्दृश्यत्रणेतिधानसाम
गर मर्थ्याल्लिंगमत्रेवानबर्हिर्दामीत्यस्य विनियोगान्न तृणसदृशोलवानाम्॥ आदिपादतो —— एषस्त्व —— उत बज्रपति
स्यादिसंग्रहः॥ किं विदितारस्याधीतं तरति आकमात्मविदितिविद्यानं वा क्वानेव कर्तृद्वारणं किं यांपविद्यानुपर्द्धमयीत्रै
दिवदित्यत्राहाबितिनीयच्छत्तो सर्वार्थमप्रकरणात्॥ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति यस

खादिरः स्रुवो भवति छंदसामवत्मनावद्यतीत्याद्यनारभ्याधीतवाक्यविहितपर्णत्वादिकं प्रकृतौ नारनिविश्यते। तत्र प्र
स्रु कृतावपि निविंना जुह्वादिसंबंधेन क्रतुसंबंधादनारभ्याधीतानां तेषां जुह्वादीनां प्रकृतावि निश्चितासावोनप्रके
तो प्राकरणिकत्वमावगतो ग्रुपकारकल्पनया तेषामेव प्रकृतावनिवेशादनारभ्याधीनाम ति। शब्दशतेप्र
२४ त्रेः हि रुक्त्यतावाक्यसर्वार्थमिति प्राप्ते आर विहितरुपकारक्रत्वावनारभ्यविहितानाममन्वयप्रवनस्याद पूर्ववत्तदास्वा
द्यस्तत्फप्रथापीयासेत्तवादवेवसतिवादकेप्रापन्नजुह्वाद्यानविधावपरिहार्येव विहितक्रमेन प्रकृतो निवेश्या येइति।
ञ्यतिरकेइष्टांतकथमपुह्विनसमर्थकवमत्वाद्धा जुह्वादीति पर्णत्वाद्यनावजुह्वाद्यसिद्धिः प्रकृतिद्वयात्तावादतः
कर्मोत्पत्तिन जुह्वाकारसंपद्यापि ह्यापूरणसमर्थपर्णतादिकं तु प्रविशादित्यर्थः। अपेक्षापूरणाद्गमवान्प्रतिकूल
वाद्भतेवमात्मज्ञानमित्याद्धा कर्मेति। फलसिद्धिः कर्मसंबंधद्वारकत्वा क्रतुप्रवनज्ञानयाद्धा। स्वातंत्र्येपीति। पर्णतादेरि
वाद्ग्रास्तिचरितद्वारानावाद्भनवाक्यस्यो विनियोगइत्याद्धा जुह्वादीति। अनारभ्यविहितस्यापि पर्णतादेः क्रत्वंकौत
जुह्वादिसंबंधेन क्रतुनियोगप्रवृत्तिद्वानात्तदंगत्वमित्यर्थः। श्रुत्यादिप्रमाणमंतरेणापि प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासां
गत्ववदात्मज्ञानस्यापि प्रकरणादेव कर्मांगत्वं तथाविधासंनिदर्शपूर्णमासादिषु प्रयाजादीन्यारादुपकारकाण्यंगानि
तत्रास्तु किं पूर्वोक्तश्रुतिलिंगवाक्यवाद्यतिरिक्तप्रकरणं नाम विनियोगे प्रमाणमस्ति नवेति विना यामधिकारवाक्यस्थ
लिंङुपदेन संनिहितपदार्थैरिदमाष्यंनान्वितपरमापूर्वोत्तिभ्यनाकरणोपकारकायाराविदमर्थ्यात्पत्तिविशिष्टायान्याया
दिकरणात्रुद्धकाथ्येन तदुपकारकतया प्रयाजादीनामन्वयेन विनियोगस्य श्रोतत्वा भामामान्यानेदमर्थ्यमात्रावगम
२९

पि करणोपकारकत्वेन विशेषान्वयस्याशाब्दत्वपरिहाराय तस्याप्यन्विताभिधानदशानुप्रवेशाद्द्योतनत्वान्नति
प्रात्तव्यात्। असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थत्वात्। इदं संयुक्तं श्रुत्या लिंगेन वाक्येन वानन्यप्रकरणादितिकर्तव्यतार्थि
त्वाद्य। तदितिकर्तव्यताकांक्षिणः संनिधौ परिपठ्यमानं समर्थमुपनिपततीत्यवंतं तत्त्वेन साधकवाक्यतां यातीति न प्रथममे
व प्रकरणापकारकत्वेन पदार्थैरन्वितमपूर्वमनुयात्। किंतु फलवदफलसन्निधावफलवदर्थमफलमितिसामान्य
नेदमर्थो धीः। कथमिदमर्थोमिति विशेषाकांक्षायां किं विकरणतया किं विदुपकारकत्वान्निति विशेषान्वयार्थं मांत
रमाश्रयणीयं। तत्राग्नेयादीनां करणत्वमौपादानिकं प्रयाजादीनामुपकारकत्वं प्राकरणिकं। यद्यपि वाक्यार्थे यात्प्र
करणसंबंधस्तथापि श्रुतिविधानिकस्य सामान्यान्वयस्योपपादनाय विशेषान्वयः कल्प्यत इति शाब्दत्वमिति स्थितं। अत
तत्राहात्तारस्येति। आकांक्षादिमंति पदानि वाक्यानि पदं वाक्यद्वयसामर्थ्यमारस्याधीतविषयं प्रकरणं तदिह नास्ती
त्यर्थः। क्रमवर्तिषु पदार्थानां क्रमवर्तिपदार्थैर्यथाक्रमं संबंधस्थानं। संज्ञासामान्यं समाख्यानं। यथान्यतरबलाकमंगत्वं ज्ञान
स्थानादीति वक्तुं तद्विषयमाह। स इह इति। लिंगक्रमसमाख्यानाकांक्षुं बुद्धं समाम्नातौ। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्। इन्द्राग्न्यभ्यां
ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्विपिघरस्य संज्ञानावीन्तुरिष्यादीन्यकादवत्यानि बहूनि काम्यानि कर्माणि क्रमेणाम्नातानि। तथा
काम्ये याज्यानुवाक्याकांडमिति समाख्याततः क्रमेण नाद्वतयानि बहूनि याज्यानुवाक्यायुगलान्याख्यातानि। इन्द्राग्नी रोचना
दिवः। पूर्वर्षणिस्पा इन्द्राग्नी नवतिं पुरः। श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजमित्यादीनि। किं तेषां भावलिंगं विनियोगे तन्न क्रमात्स्वसमा
ख्यात्याविनियम इति संशयः। प्रकरणाद्दलीयसा लिंगस्य प्रकरणाद्दुर्बलक्रमसमाख्याभ्यां नितरां बलीयस्त्वादिति लिंगमूत्रे

तुल्यवदनुक्रमणेन लिंगस्यापि सामान्यसंबंधानपेक्षत्वावगमाच्च सर्वत्र निवृत्ताइति प्राप्ते नहीदमस्य समर्थमित्येवक
स्यापि विशेषणत्वप्रनीतिः अपि च पूर्वसंबंधोत्तरकालमाननानूर्वीस्याप कर्तृत्वं लोकेनापि हारणेऽन्यपृच्छाया एवंसति
समाख्यया लिंगानुक्रमणेनात्र प्रकरणेनावा सामान्यसंबंधावगतिरिनि तदनुसारेण निवृत्तिरिति स्थितं ॥ नाम्नः ३।३
क्रमाच्च सामान्यतः कर्मेति संबंधसिद्धिर्लिंगान्तदनुसारिणा विशेषावगतिरिति वार्त्तिकं ॥ याजनीयं लिंगक्रमात स
समाख्यानाच्च समाम्नानं याज्यानुवाक्यायुगलं काम्येष्टौ विशेषसंबंधमिति सूत्रार्थः ॥ क्रमनाम्नोरेव तारणहो
पि विनियोगः स्यात्तथाहि क्रमस्तावद्दर्शसामान्यात्तादृग्दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानामस्तु मंत्राणामंत्र प्रथमाम्नाय मानिष्ठपांशुयाज
क्रमदर्शिनीमासीति मंत्रः ॥ स किं सर्वप्रधानशेषः उतोपांशुयाजार्थ इति संशयः ॥ तदर्थं किं दर्शमासान्तविशेषविनि
न८ योजकं नावतीति संशयः ॥ अविशेषलक्षणस्य नियोगे दमर्थ्य— स्य करणमात्रावृत्ताय नाप्युपपत्तिविशेषसंबंधस्याग्राह्य
त्वान्निति प्राप्ते नादृश्यिरसीत्य— मात्रस्य समनिहितत्वात्क्रमेणोपांशुयाजादेवतयोः सनिहितत्वात्तयेव सद्वान्वि
तात्ति धनादत्तिधन सामर्थ्यवशेन नत्र विनियोग इति दृष्टान्तएवायेसंबंध इति स्थितं ॥ तथा समाख्यास्यापि वेनद
र्थत्वात् ॥ संख्याधूर्यवृअग्नात्र मित्यादि समाख्यानानि कर्माणि ॥ तत्र किं याद्यन समाख्यायतेन त्वानेकेव तेष्वा ॥ पुनानि
यमादित्येतदर्थं किं समाख्याति विनियोजिकानावतीति संशयः ॥ लौकिकत्वात्समाख्याया यावद्विषयमंगोनितावं
निबंधं सामर्थ्यानावादतियमत्वात्पोकर्मणां कर्तृविशेषाकांक्षत्वाद्वाध्वर्य्वादीनां च कर्तृणामनुष्ठेयकर्माकार विशे
षाकांक्षत्वात्समाख्यायाश्च संबंधप्रतिपादनसामर्थ्यात्तद्वाचान नियमोस्तु तां ॥ लौकिक्यां कस्यापि समाख्यानस्तु स्त्रा

धीनत्वेनापेक्षितत्वात्तापेक्षाभावे च नित्यत्वात्स्वातंत्र्योपपत्तिरिति सिद्धांतं अत्राह । ह्रस्विति । क्रमसमाख्ययोर्लिंगस्य बलवत्त्वान्नक
र्मांगत्वापत्ति मित्यर्थः । फलितं निगमयति । तस्मादिति । फलश्रुतेर्वर्त्तमानार्थापदेशत्वेन यथार्थवादत्वात्पापश्रुतिवत्कर्मांगि
मंत्राद्विनाभवति । अर्थवादत्वस्य विधानेकवाक्यत्वनियमादित्यर्थः । उपनिषदां मंत्राणामिव कर्मतत्समवेतार्थप्रकाश
कत्वेनादृष्टार्थत्वात्तत्क्रियात्वाद्विनाऽप्येव मंत्राद्दृष्टार्थत्वाद्विलातत्त्वाधिपायाध्यस्य ध्वंसो वियच्युतिरकसिद्धफलमित्यर्थः । न केवलं
ज्ञानस्य कर्मांगत्वं विमानानात्वाः कर्मणांधीताऽप्यत्वेमानमस्तीत्याह । तमिति । अनिष्टसंबंधिना रासेनत्स्व हृसंबंधाच्छ्रुतिः
इष्टानीकामप्रविलयद्वारेण कर्मणां ज्ञानांगत्वं पक्षमुपक्षिपति । अन्यत्विति । कामप्रविलयस्याशक्यत्वादेकान्ताधि
नेत्याद्यत्राह । द्विधेति । यत्समस्तहिरण्यगर्भोपासनं तद्विविकत्वमतिः इत्थाः कर्मोणि । पूर्वेष्वपूर्वेषु इतरकर्मानुष्ठान
नकुत्रफलप्राप्त्या तातानिवृत्तरागानित्यानुष्ठानसमुत्थितहिरण्यगर्भोपासनात्सर्वप्राप्यन्तर्ज्ञोपिज्ञानवैराग्याब्रह्म
स्वरूपं गच्छतीत्यर्थः । लोगस्पृरागनिवृद्धिदातानंतन्निवर्त्तकत्वमिति तद्दूषयति । नेति । कुतस्तदहितन्निवृत्तिरत्राह । अनिवृत्तिरिति
लोगाद्रागाविद्वद्वीपरासरवचनमुदाहरति । नजातुविति । लोगस्पृरागानिवर्त्तकत्वं व्यतिरेकद्वारा प्रतिपादयति ।
निवर्त्ततेति । कर्मकांडानारंभसाधनानवगमादनुपत्तुकस्त्वर्यादोरागायोगात्स्यादित्पानिवार्त्तत कर्मविधिर्दर्शि
तविविधापयात्तुकस्त्वर्यादिस्नानपानाद्यानुष्ठायतत्फलमेवप्राप्नुयादाताना तल्लोगाद्रागानिवृत्तिरित्यर्थः । ता
पिर गाद्रागानिवृत्ताचधिश्रुतब्रह्मानंदेन विषयानंदरागमंदीकरणात्परियागानब्रह्मसाक्षात्करणाद्वृत्तिरत्राह । ना
नंदइति । मानना विषयीकृतइति अनुपत्तुकद्रत्यर्थः । निवृत्तिर्दोषदर्शनादिपकं निगमयति । कामेति । नद्विपक्षार्थेना

वन्नमिति रागविरुद्धस्य विषयदोषस्य दुःखानुषक्तत्वानित्यत्वादर्शनमित्यर्थः॥ स्वमनसमुपसंहृत्यान्वयव्यतिरेक
सिद्धं निगमयति॥ विधयइति॥ कर्मविधयः कामहृद्धिद्दन्त वइत्यर्थः॥ प्राज्ञापत्यं पदं तु केचित्केन दूषयति॥ द्वारमिति॥ तत्त्व
स्य निर्विशेषत्वादस्मिन्नुपाधिसाधनपोष्कल्यं न तत्त्वज्ञानात्केवलमित्यर्थः॥ स्वतत्त्वस्य निर्विशेषत्वे फपाधिना रतन्मासा-
तिशयत्वमत्वादेनाकाशस्येति॥ द्वाणीगिरिदरी॥ कल्पिताकल्पितनिमित्तस्यन्नानुत्पन्नस्थितिइत्यर्थः॥ असामान्यस्यब्र
ह्मणो व्यतिरिक्तत्वात्स्वरूपत्वस्य स्वतः सविशेषत्वात्तत्त्वस्य हिरण्यगर्भवस्थास्येवतानामनुक्तिरत्वादेः सन्नत्वेति॥ सद्रूपाणां वि
शेषणानां तदनिःस्वत्ता वत्त्वापानानां नतानां तदइत्यकसद्रूपांतर्गतानामात्मानामपि न तदइति विशेषः कल्पितः॥ तत्वं त्व
सामान्यविशेषात्मकमित्यर्थः॥ ब्रह्मणो सामान्यरूपत्वेपि कारणत्वात्तत्वविकारकार्यः सविशेषत्वमत्वादेः कार्येति॥ कार्यस्य
कारणाद्भेदादनवद्यकार्यत्वात्स्वरूपात्तदस्याद्यादेन त्वात्तदः परिच्छिन्नत्वात्॥ न च कारणाद्भेदत्वं कारणात्तत्त्वमपि घटप
टवत्कार्यकारणतावविरोधादतः कल्पितं कार्यमित्यर्थः॥ स्थीलत्याद्यादेनावर्तिकूटकादिर्वैचित्र्यस्वादि विशेषपि द्र
स्वरूपस्य निर्विशेषत्वान ब्रह्मापि निर्विशेषमित्यर्थः॥ निगमयति॥ अतइति॥ न किंनाम नन्वन्त्रमितमनत आद्यागमत
श्रुति॥ तद्योग्याद्वानो वेद्यत्वबुद्धितस एवतत्तदन्तवत् तथ्यत्नषीणां तथा मन्वष्याणामित्येवंरूपादित्यर्थः॥ मुक्तेः सर्वोष्टि
कारात्त्ववाक्यमुक्तालिंगमादायतिंदति॥ प्रज्ञापतोज्ञानो वनतत्त्वस्य निरन्तिशयत्वश्रुतिमाद्रेकइति॥ कामवृत्तिलयप
देत्वनिष्टिप्यसमुच्चयपक्षमुपक्षिपति॥ विज्ञाननिति॥ ज्ञानं प्रधानं कर्मोपसर्जनं कर्मप्रधानं ज्ञानमुपसर्जनं द्वायाः ३०
समप्राधान्यं वा वतित्रिविधः॥ ब्रह्मविस्तुएपस्त्वदिति वाक्यमत्रप्रमाणमिति दृष्टव्यो॥ दूषयति॥ द्वावेति॥ साक्षात्वारंपर्य

स्यात्कृतत्वविदःस्यादितनपरत्वादविद्यादर्शिनोहितस्याविद्यामात्रापनोद्यत्वात्त्रिविधोऽपिसमुच्चयइत्यर्थः॥त्रिधासमु
च्चायसाधारणदूषणमभिधायविद्वत्पदूषणमाहएवाक्यतेति॥कर्मज्ञानकांडयोरारकवाक्यत्वस्यानात्वात्फलात्तदाद्गुण
प्रधानताविनसमुच्चयःक्रमाननुक्रमोनापिद्युतिरकादृष्टांतमाहावाक्यतेति॥नीयचिंतितं॥आर्थिकत्वद्रव्यगुणयोरारे
ककर्योर्नियमःस्यात्तात्ड्यानिष्टोमस्त्ररूपाणेकहायन्यौपिंगाक्ष्यासोमंक्रीणीयादितिश्रुतंतत्रसंज्ञायः॥किमारुण्यंक्रमस्व
करणनिविष्टातक्रयएववा॥एकहायन्याइतितृतीयानिर्देशाद्वाक्यनक्रयसंबंधवगमामपिगुणस्यामूर्त्ततयासाक्षात्कार्येषु
यानुपपत्तेवीकंतिवासामर्थ्येनघाकरणकद्रव्यमात्रात्पत्तयानिवद्धइतिप्राप्तेगुणस्याप्याकृतिवत्द्रव्यपरिच्छेदकत्वाप
पत्तेर्गुणश्रवणेपितद्विषयाकांक्षायात्रपिकल्पनासंतत्वाद्द्रव्यगुणयोविशिष्टःक्रयोविधीयतइत्यरुणिमाक्रयसाधनमितियच
द्रव्यगुणयोरार्थिकंश्रुतंतत्रनावदवतस्मिन्पदार्थेनियमयातां॥एककर्मादिककार्यत्वात्॥एवंद्विक्रयसंबद्धारव्यकार्यमत्रश्रुत
मितिसूत्रार्थः॥परस्परमनुपकारकत्वान्नसर्वप्रकारकसमुच्चयइत्याह॥तदितिब्रह्मज्ञानेनकर्मसमुच्चितंवैदिकज्ञानवादिवता
ज्ञानवद्वादहादिवततिकर्मांगतांकर्मोगत्वंकर्माननत्वमितियावद्देवतादिज्ञानयुक्तस्येवकर्मत्वान्नतस्यकर्मसमुच्च
यइत्यर्थः॥देवतादिज्ञानवद्विशिष्टस्येवकर्मत्वंसत्यंकृतधर्मजिज्ञासस्यकर्माधिकारान्नस्यादतश्चविशिष्टावारविरोधशा
हातद्विशेषइति॥देवतादिज्ञानाधिक्यफलाधिक्यंयादेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीति
श्रुतोरतात्॥तान्नमीमांसस्यकर्मनवीर्यवत्तरमित्यर्थः॥ज्ञानेनतावपिकर्माणावीर्यवावज्ञानंनकर्मांगमितिसमु

च्चयोपपत्तिरित्याह । समुच्चय इति । फलातिशाय ज्ञानविशिष्टस्यैव साधनत्वाद्दं गानस्यान हीननांगिनः स्वस्य न समुच्च-
य इत्यर्थः । आत्मधीर्नैकर्म्यसमुच्चिना तन्निवर्त्तकत्वान्न प्रायश्चित्तादिवदित्याह । यत्त्विति । ज्ञानस्य कर्म्मापेक्षत्वं यत्फलदे-
तुत्वान्निवर्त्तकत्वमसिद्धमित्याह । कृतेति । गौरवः साध्यफलमज्ञानहानेन न त्वप्रमाणस्य कर्म्मापेक्षेत्यर्थः । किं च हृ-
द्धर्म्माध्यासवदात्मज्ञानस्य कर्म्मसमुच्चयोऽत्र नेति । विविदिषात्मज्ञानस्याङ्गत्वमङ्गीकरोति । ब्राह्मणा इति । विवि-
दिषन्त्यादि । कामस्येति । न चाज्ञानसंनिपत्यारद्धफलातिरिक्तकर्म्मणो विलयान्न समुच्चय इत्यर्थः । यावज्जीववादानाव-
श्यान्नित्यकर्म्मणा समुच्चयो वाच्यो विदुषोऽपि शरीरयात्रार्थकर्म्मदर्शनान्नेत्याह । यथावस्थितेति । कृतमपीति स-
त्यकेऽपपलायनादिकमित्यर्थः । एवं ज्ञानस्वरूपपर्यालोचनया समुच्चये निरस्य प्रमाणत्रयालोचनया रत्नावन्नापिति
रत्नावाह्यान कार्मेति । श्रुत्यादय इत्यादिपदेन लिङ्गादिग्रहणं । धीकर्म्मणोर्विरोधाद्विधय एव बाध्येरन् किं न स्यादत्राह । आ-
नरंगं हीति । अंगेन तरंगस्य बाह्येरंगास्य बलीत्वाद्वा स्वबलेन दुर्बलस्य बाधो युक्त इत्यर्थः । तदौष्टम्यस्मादन्निष्टमा-
नूद्दिश्य न विच्छिन्नत्वमर्थमर्थयमानानां कर्म्माणि रथ्यामिव स्यादत्राह । संस्कारकं चेति । प्रत्यक्प्रावण्यकारणां-
तःकरणशुद्धिः कर्म्मफलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं कर्म्मनिवर्त्तकं ज्ञानत्वात् ज्ञानान्तरवदित्याशङ्क्याह । ययेति । ब्रह्मज्ञा-
नमध्यस्तनिवर्त्तकं तद्धीवान्नशुक्तिज्ञानवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमाह । सम्यगज्ञान इति । ज्ञानं न कर्म्महेतु-
निवर्त्तकं कार्यत्वाद्घटवदिति विद्यायां कात्याहत्वासिद्धिमाह । नित्येति । बुद्धीद्धबाधस्याबोधध्वंसकरत्वादित्यर्थः । एवमु

पंस्वरूपतःफलतोहेतुतश्चविचित्रांकिंचातोवादान्निर्यंवेतिश्रमंजातविरोधितियावत्पूर्वेसिद्धत्वादित्यर्थः।कर्मोपस
र्ज्जनंज्ञानंप्रधानंइतिमतेप्राग्विरोधदूषणेणमुदितामिदानींसमप्राधान्यानुपपत्तेर्हेतुमाह।स्त्रयीतिसंप्रतिकर्म
णःप्राधान्यंज्ञानस्यगुणत्वावइतिअत्रविरोधदूषणमाह।तिष्ठतिज्ञानसमस्वाश्रयात्मादिमापदत्वोस्मात्तंत्रमसि
द्धमत्वादाह्यतइतिन्नतान्तोवस्तुप्रमाणापदत्वपिस्वकार्येपरनिरपेक्षमाताज्ञानान्निन्नत्वेनज्ञानस्वरावर्त्तीयत्वया॥न
वस्तुनरावर्त्ततइतिकर्मणोध्यानान्निश्रवणादेकफलत्वासमुच्चयोत्राह।नावृत्तिश्चेति।प्राप्तिसमयेतुनरावृत्तिव
सत्यत्वात्वेनाप्रसक्तप्रतिषेधत्वान्नवस्तुनरावर्त्तिष्यतइतिकल्पनायांमानांतरविरोधइत्याह॥स्फुटेति।ज्ञानस्य
करणास्यतिकर्त्तव्याकांक्षयाकर्मसंबंधत्वाह॥ज्ञानादेवेति।नान्यःपंथाइत्यादिविरुद्धार्थः।साधनविचित्र्यसाध्यवैचि
त्र्यमविचित्रसाधनादविचित्रसाध्यसिद्धिरितिदृष्टंलोक"मायेनापिज्ञानादेवकेवलंनकर्मणेइतिप्रतिपादयि
तुमाह।एकरूपंचेति।साध्यतयासाध्यसाधनसंबंधमाहाकरूपस्येति।विचित्रस्यापिकर्मणःफलांतरानन्वयान्नो
क्षणान्वयावाह।तस्मादिति।यस्मात्तमात्रसाधनंदित्यर्थः।तस्मादित्यर्थः।वैदिकसाधनस्यकर्मणःकथंसंसारफलत्वंज्ञा
नस्यापितत्त्वसाक्षात्कारत्वाद्दाह्यशास्त्रेरिति।तच्चइदहरमलीयवरणइत्यादिश्रुतिरित्यर्थः॥७॥संप्रतिप्रपंचविलयद्वाराक
र्मकांडस्यज्ञाननियोगांगत्वमतआह।नत्विति।कर्मानुष्ठानपरंकर्मकांडंनान्यप्रतिषेधपरमत्राह।तादर्थेति।स्व
र्गकामवाक्ययागादःस्वर्गसाधनत्वमात्रपर्यवसितमत्राह।दर्शादिति।इहानात्मत्वनिरासमंतरेणस्वर्गादितो
गायागातेदनत्परवाक्यस्यत्वयत्नादिविरोधतत्त्वमांकवानुपपन्नादर्शात्मन्वलयपरं॥ स्वर्गकामवाक्यस्य

र्थे कामवाक्यं स्वर्गसाधनत्वं चनुपारणापि वाक्यत्वमेव तावधिकारणत्वायेनत्याम्नायः। कस्यचित्क्वचिद्दित्युक्तमन्यस्य प्रतिषेधात्र
नीत्तरत्वाद्वा। गोदोहनेनेति। स्वर्गकामितया दर्शपूर्णमासयोरधिकृतस्य पशुकामिना गोदोहनविधानादित्यर्थः। निषे
धनित्यविधीनां परस्परविलयपरत्वात्तावात्रु काम्यविधीनामपि तथात्वमाविष्यत्वाद्वा। रागेति। निषेधानां साक्षादेव
प्रवृत्तिनिरोधत्वं नित्यविधीनामनुष्ठियांतरनियोगमुखेनेत्यर्थः। नित्यविधीनां कार्यांतरपरत्वे प्रवृत्तिनिवारकत्व
त्ववाक्यत्वं तदाःस्यादत्वाद्वा लोकपीति। अर्वांतरपरमतात्पर्यं तदादविरोधइत्यर्थः। पूर्वपक्षं निगमयति। एवमिति।
आत्मज्ञानाधिकारार्थो ज्ञाननियोगवृत्ताषाइतियावादमिन्द्वात्वादिविधीनां फलांतरापेक्षत्वाद्यपरत्वामुतत्रक्र
मादिलिंगनतत्परत्वावगमादुतलयस्यस्तुमर्थत्वात्तावाप्रत्यमंप्रख्यावष्टोऽनेनतदिति। द्वितीयं दूषयति। वदइति। स्व
र्गादिफलश्रवणादित्यर्थः। तृतीयेति। रस्यप्रतावादीति। आम्नायस्य मवदिक्रियाजन्यत्वात्स्वत्वात्स्तावतत्स्वरूपपण
पुमर्थत्वाद्युत्यर्थः। दुःखात्तावतत्सुखात्मुत्तवादत्वात्सुमर्थत्वमित्यत्वादावस्तुनइति। द्वेत्तुमादा ताव पीति।
प्रविलयविनियोगस्य दृपरत्वलाघेताखापपन्नत्वान्नब्रह्मावगतिसाधनत्वमित्यर्थः। प्रपंचलाघ सत्य पिस्तुत्विप्रल
प्रत्या ब्रह्मानवगमाद्युत्वाद्वा स्तुषप्तावेति। प्रपंचोनादिः सादिर्वा आद्यं दूषयति। स्वात्ताविकइति। नदिस्वा ताविकंश
कालयं। तिःस्वात्ताद्यप्रसंगादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। कार्यात्स्वदिति। अनादित्वा वीस्यात्मयद्दनिवर्त्त्यत्वाद्युपा
दाननिवृत्तिमंतरेण कार्यस्यात्यंतिकलयासिद्धस्तत्कारणाज्ञाननिवर्त्तकाज्ञाननामवाश्रयणीयमित्याशयः। कुस्त्वः
प्रपंचस्य विलापकः। तदकुदमाखाव्याआद्य प्रत्याद्वा। कस्त्विति। द्वितीयं दूषयति। इंद्रियेति। स्वाप्रि पकरणादीनामनति

द्वितीयमात्रं न त्वयं इत्याद्यात्मिकप्रपंचलयः कार्यद्वयाद्वेतोर्द्धि तस्येति। इष्टयग्राह्याया नइति। प्रलीनस्य पुनरङ्कुरवादनु
त्थादनियोगतः प्रलीनस्यापि पुनरङ्कुरवत्संत्तवात्तथा सा नर्थक्यमित्यर्थः॥ नानर्थक्यं नियोगाङ्कुरवत्। लयस्य अकाशका
रणनाशकत्वादिति शंकते। प्रपरावर्त्तते। नायं स्वप्नतियोगीगुरुपादाननाशको नाशत्वात् घटनाशवदित्यादि। निवर्मिति
कारणमथ्वविद्याबुद्ध्यादिवत्। द्विधापि नत्रपंचलयान्निवृत्तिरित्याद्या कारणस्येति। अविद्याद्याकृष्टलक्षणो नित्यत्वादुभय
र्थः॥ नाशत्वाविद्यापाकारणनाशोपि कार्यनाशकानस्यादं ज्ञाननाशात संसारनाशस्युदिष्टानसिद्धत्वादारहि
तित्वाज्ञाननाशादथास सतिवृत्ति। अथवा सनाशादज्ञाननिवृत्तिविति कृत्वा। निगमनमसत्वादार्पणेति। लयपरत्वे
वेदस्य वस्तुपरत्वमुक्तयपरत्वे वा। इत्यादालयति। नाचस्तुमिद्धिदिति। न्नाषाः। द्वितीयद्रूपयति। अर्थेति। तृतीयं निस्स्व
ति। नावतीति वाक्यान्तदापाद्यस्येत्यर्थः॥ आगामिनः प्रपंचस्य लयः साध्यातौ नु तस्यात्र वाता वा। आद्यं दूषयति। नावीति। अत्रा
त्वेरित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह तू तपीति। तृतीयं परावष्टे प्रपंचइति। कर्मकांडं लयपरं साध्यसाधनपरमुक्तयपरं वा। आ
द्ये अवद्यमादाङ्क्षतेरिति। द्वितीयमुपवदति। फलेति। अंगेप्रत्यादावाक्येति। इतश्च नलयः साध्य इत्याह प्रपंचेति।
संसारात्तावस्य प्रविलयनियोगनसिद्धत्वादिद्यानर्थक्यमित्यर्थः॥ दृष्टफलत्वादिद्यायानानर्थक्यं वेदत्वाद्वातद्
ति। कर्मकांडस्य ज्ञानकांडवत्तस्वफलोपदृष्णत्वात परस्परानपद्वातकर्मविधीनां ज्ञाननियोगात्तावत्वमित्या
हास्वकार्येति। दोषांतरं संत्तापत्ता। विधीनांवतीति। लयपरत्वाद्वेदस्य स्वर्गापवर्गसाधनविधावतानयतिफलासिद्धे
शास्त्रविकल्पमित्यर्थः॥ स्वर्गादिफलद्वारणकर्मणां ज्ञाननियोगपरत्वान्नशास्त्रानर्थक्यमित्याह। स्वार्थेति। कर्मस

विधीनां स्वफलद्वारेण ज्ञाननियामकत्वोपपत्तेः प्रमाणेऽनावादस्तु क्रमत्वाद्वा। यथेति। पूर्वपूर्वकर्मोपदेशस्वरामापद
त्वाद्योषः मार्ग्योपदेशात्मा ग्रे स्थ्यामोपादवदित्यर्थः। प्रमाणिकाफलोपदेशत्वमुपाधिरिति दूषयति। नतिसा
धनत्वाप्रिपरिहरति। स्वर्गादेरित्ति। उपाधेः साध्यव्यापकत्वं शंकते। अध्येति। नगरमार्गस्थगुणसंकीर्त्तनं ग्रामविष
येत्वलोत्तनार्थी। तथा स्वर्गादिकीर्त्तनमपि तन्नफलश्रवणप्रवृत्त्याद्याषत्वमित्यर्थः। अधः [illegible]के त्वलोत्तनार्थत्वेनात्वमि
तात्वसति प्रामाणिकाफलोपदेशत्वमिति विशेषणेनाव्याप्तिरित्याह। मेवमिति। पौरुषायवचसि प्रलोभत्ति
त्वायस्यमितत्वादस्तु तथात्वं नापौरुषेयवदस्त्वित्यर्थः। निर्विशेषणस्योपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमित्याह। द्वैध
याद्वति। यत्र ग्रामादावुपच्छेद्यप्रलोभनीयं यतत्तत्रैव नात्पर्यं नगरावाप्तौ मानानावान्नगरव्याप्तिनात्पर्यं ज्ञा
नस्याप्रातयेनुत्पन्नत्वात् इत्यर्थः। मार्गस्थग्रामप्राप्तिनगरप्राप्तिसाधनत्वाज्ञोपदेशानां न मरगम नापदेश
त्वाषत्वमित्याशंक्याह। यदापीति। वस्तुत्वे वस्तुस्वत्ता वस्तदापि नगरप्राप्तिरर्थान्नमानत इति। एवं विशेषत्वम
र्थस्तं तं न शक्ष्यस्तनमित्यर्थः। मुखातापतीतकस्यापार्थिकत्वं यथा विविहितप्रयोगतथा ज्ञाननियामकत्वोषत्व
मार्थिकं कर्मविधीनामत्राह। अर्थादपीति। व्युतिरकदृष्टांतमाह। त्वाव्यति। यस्मिन्नपीति। पुरुषस्य नस्यलिप्सार्थ
लक्षणाविसक्त्वा। ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमार्जयेत् राजन्यो जयादिना वैश्यः कृ[illegible]ष्यादिना इति तेषां
नियामे र्द्ध्याद्येनेश्रूयुत। किमेतिनियमाः कत्वर्था पुरुषार्था वेति संशये नियमनितिनियोगानां साक्षाद्धस्वना
धिकारत्वाद्विषयफलालोचनालस्यस्पधनकामस्य विधिमनर्थक्यं संभावनाधिकारित्वानुपपत्तेर्द्रव्यमुखेन तद

।पेक्ष्य साधिकारकर्तृविधं गछ्येसंस्रावर्तिविश्वजिन्न्यायानवतारात्‌ कर्त्रर्थो ऽस्ति प्रोक्ते तेषां न्यूनं गन्धेऽप्यधिकरणाद्यसा
धारणत्वात्‌ नापि ज्योतिष्टोमादिकर्तृत्वेन ज्योतिष्टोमकर्तृसंबंधस्येति वाराणसीविषयराज्ये प्रवृत्तानाधिकारी धनकामेच्छ धिकारो
रिति विधानवैयर्थ्यात्‌। अत्र तु प्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं तन्न सामान्यतापायान्वेषणयाप्रवृत्तस्य कर्तव्यतया पुरुष
र्थीत्वेन नियमत उपदिश्यत इति पुरुषार्थमवद्योतेनैकरूपकारकमिति तेत्वं नानानिरूपितमिति तावा। अत्र च तथा
वात्तावदित्युमादाय ज्ञाप्यते इति श्रुतिलिंगादरनावाम्नार्थिकं तात्पर्ये मित्यर्थः। आक्षिप्यस्य योदो नात्पर्यमुक्तावुक्त यत्र वा
ऽत्राद्यं दूषयति। स्वार्थेति। द्वितीयमपवदति। मुक्ताविति। अत्रेत्यं निरस्यति। वाक्येति। कर्मवाक्यानां ज्ञानकार्यत्वाद्यर्थमंगस्य फ
लश्रुतेरर्थवादत्वेन स्वर्गादीनामविवक्षितत्वाद्वादत्वाद्‌ इत्याह। नावतीति। दर्शपूर्णमासापूर्वे गृहीतानामन्योन्यविशेषवाद्यो
गास्याधान्यायाग्या[illegible] तत्स्वरूपमेव वपुकं उपानिष्ठोमादस्तु ज्ञाननियोगगृहीतत्वमानानावास्याधान्यप्रत्यथा
त्यर्थः। विधिनिषेधानां स्वात्ताविकप्रवृत्तिप्रलयद्वारा ज्ञानकार्यत्वविशेषात्‌ कामप्रविलयद्वारावतिविकल्पयति।
वक्तव्येनेति। आद्यमनुवदति। यदीति। अर्हमंगीकरोति। अस्त्वेवमिति। निवृत्तेरुपकारकैनइति निवृत्तिद्वारा पका
राद्वित्यर्थः। अनंगीकृतमाह। विधयस्त्विति। पंचपंचनकोतद्या इति वत्परिसंख्याचविधिता दृष्टानिवृत्तिद्वारोपकारा दृष्ट
[illegible]। अमत्वाहानदीति। उत्तयत्रप्राप्यत्तावादित्यर्थः। प्रागुक्तस्वएवत्तजीतेतिनियमकारितयान्यानिवृत्तिफलत्वम
त्वाह। नापीति। पाक्षिकप्राप्यत्तावादित्यर्थः। उत्तयोनावदितुमाह। अन्यतेति। अपूर्वविधित्वप्यन्यनिवृत्तिफलता किंतु स्या
दित्याह। पाक्षिकप्राप्तार्थ इति। सर्वादीनामकफलानामकत्रप्रवृत्तस्य साध्यादितरनिवृत्तिवत्स्यास्वीयत्वालोकिकवद्वृत्ति।

नां संसारफलत्वात् शास्त्रीयव्यवहारप्रवृत्तस्यार्थादितरनिवृत्तिरित्यनेनाह। सावधेति। कुत इत्यत आह। यत इति। वि
हितक्रियाणां यथोक्तत्वेनानंतरफलत्वात्तद्विपरीत्यास्त्वाता विकल्पवृत्तीनामवानरविलक्षणेत्येवं यत इत्यर्थः।
सिवासांग्रहिण्यारकार्थत्वमुपपद्य शास्त्रीयेतरप्रवृत्तीनां नन्वास्तीस्तु कामिदानीं तयोरपि नत्वल्पफलत्वनिय
म इत्याह। ग्रामेति। सवायायाग्राममात्रफलत्वे तावासां ग्रहिण्यास्तन्मात्रफलत्वादविरुद्धत्वमित्यर्थः। ग्रामः कामः
संग्रहिण्यां यज्ञातं तिशास्त्राणां पायां नरस्य निषेधानुवृत्तिविरामश्चाह। क्रियात इति। तल्पफलत्वविपिविल
क्षणमाह। क्रमेणेति। अतो नहत्र तत्त्वं संन्यासवत इत्यर्थः। यत्किंचित्स्यात्ताविकप्रवृत्तिनिरोधस्य सदासत्त्वात्कृत्स्न
तन्निरोधे रागमूलत्वाद्दोषजनविधिनिरोधस्य द्वेष्टिद्वाराच्चानुपपत्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यमित्याह। रागेति। शास्त्रीयेत
रप्रवृत्त्योः संसारैकफलत्वान्निवर्त्यनिवर्तकतावत इत्याह। दृष्टेति। विधप्रवृत्तीनां केवल्यफलत्वात्केवलफल
त्वमसिद्धमत आह। अपापेति। कर्तृत्वादिप्रपंचात्तिनिवृत्त्यामूलत्वस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादि
फलत्वात्तत्फलगमात्केवल्यफलत्वमिति न्यायफलता। काम्यमिति। निराकरोति। उक्त इति। स्वर्गे कामाधिकरणाज्ज्यो
तिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु किं स्वर्गो गुणः कर्म प्रधानं उत कर्म गुणभूतं स्वर्गः प्रधानमिति
चिंतायां तावदर्थाधिकरणन्यायेन नामपदार्थस्य स्वर्गस्य साध्यत्वायोगात्तेनावार्थस्य साध्यत्वात्कर्म प्रधानं स्वर्गो
गुण इति प्राप्ते कार्यबाधकत्वस्य लोकलिंडादीनामवगतत्वाद्विकार्यात्विधानमाश्रयणीयं। कार्यस्य तु
चिकार्यत्वादनुष्ठानसाध्यत्वोपपत्तिरित्यनुष्ठानमंगीकरणीयं अनुष्ठानं च कर्मणैव श्रये निबंधनमिति वाष्टए

३५

चकस्य यदि कार्यतया प्रतिपादयतीतिमं तद्धे कामिनश्च श्रुतत्वान्न तस्येव कार्यबोधं चाक्षेण नयेत्र कामी च काम्यमानस्य
साधनत्वेन संबद्धं त्यागाद्युपवाबाहतया ग्रहीयताम् इत्यत्राह ग्रहितेत्यर्थः कर्त्रपेक्षितीयसंबद्धत्वसंगत तथा साध्यपर्यंतस्यार्थेन
विशिष्टे पुरुषस्यार्थे कामपदानामत इत्याह निर्वर्त्यः प्रधानं नात्र साधनत्वेन कर्मेत्युपगन्तुं न मितरा द्योतितं नेहिता धश्त्यर्थः ॥ स्व
र्गादि फलं च निर्निमित्तं स्यादत्राह फलं च नि ॥ कामस्य विलयद्वारा विधीनां ज्ञानमित्याग न्नाष च मि निघरि शिष्ट कल्पयतु
ज्ञापयति ॥ सर्वेति दूषयति ॥ वार्हमिति ॥ कथमित्यत आह ॥ यदिति ॥ यतः कारणात् प्रवृत्तिः सा स्वकारणस्य कामस्य कथं नि
वृत्तिकेत्यर्थः ॥ कार्यस्य कारणनिवर्तकत्वं शत्रुघ्नादौ दृष्टमत्राह ॥ प्रवृत्त इति ॥ कामोपायप्रवृत्तो मत्यों विषयः स्यात
न तस्तत्रागः पुनः सजातीयसंपादनमिति मन्तुपायान्निवर्तेतेत्यर्थः ॥ भोगस्य नाकेवलं ज्ञानानुत्पत्त्या तावत्रातिं
कृत्यमनीत्रादौ ॥ द्विजातेति ॥ प्रमाणमाह ॥ अपीति ॥ अपि चेदसावनश्नन्नश्नन्नालवे सङ्गच्छति ॥ नन्वनिर्विषयं मा हृंकरा
विदपि गोतमइत्तिरागिगीनमत्र प्रमाणमित्यर्थः ॥ परोक्तमनुमनुवदत्युक्तमिति ॥ दूषयति ॥ नान्वेति ॥ स्वर्गकामा
दिवाक्यानां साध्यसाधनसंबंधविधिपरत्वादित्यर्थः ॥ ददाह ॥ दृष्टारिक्तस्य स्वर्गस्यागयागयोग्यस्या स्वर्वस्वर्गसाधनयाग
विधानायागानादद्धादिलप्यवोतरतात्पर्ये कल्यानतित्र्यांकतां ॥ क्लतपीति ॥ अनन्यथासिद्धकल्पकात्तावनदूषय
ति ॥ तान्नेति ॥ माक्षेोच्छ्रुयमाणश्रुतानुपपत्त्यानकल्यामित्यत्र दृष्टांतमाह ॥ सान्द्रादिति ॥ किंतन्त्यय कृवचने तन्नतादह ॥ अ
स्थूलेति ॥ सिंहावलोकितन्यायेन पुरस्तान्निरस्तमपि निगममधिकरणविचक्षणयाऽनुत्ताषात ॥ विपर्ययाणेति ॥ सर्वज्ञा
नस्य कर्मोवाधवेवक्तुं शक्यमितिदूषयति ॥ वाक्यमिति ॥ प्रकरणप्रमाणकर्मांगत्वे ज्ञानास्य यत्राशानतो ॥ विधर्म्ये ह ॥

ष्टांतं स्फुटयति। प्रस्मातेति। प्रश्नोनां प्रवृत्तिकारणतया यस्य व्रीह्याऽऽदि समुदायस्य वक्तारा मुसीर्त्ति र्यापरियस्यु
तस्य सव्रीह्यादिन समुदायः। त्रस्नानाच्चर्वसंबंधस्तत्वस्तणापरत्वेनतद्गमकात्वनव्रीहीनप्याहतीयच व्रीहि
शब्दस्य स्थितिरित्यर्थः। द्वितमादावप्युरूपप्यहीति। व्रीहिमात्रे प्रोरुणस्यानर्थक्यादृश कथं चाव्ययर्थः। निगमाय
ति। प्रक्रनाश्रविताति। नर्द्विहाक्याहि नियोगमवगमावा ह्यानापीति। दृष्टांतं स्पष्टयति। जुह्वादीति। जुह्वादिकार्म्मोप
स्थापयितन जुह्वादिद्वारेण पसितादि कर्मणि प्रवित्रादित्यर्थः। प्रोपलक्षणोस्थितामतद्वियादावाक्यानेति। दा
ष्टीतिकत्वेधर्म्मो माहात्म्येति। नादवविद्दृणोति। नापीति। ज्ञानस्याकर्म्मांगत्वे फलिनमादावेवेति। आत्मज्ञानं विना
मुक्तिकफलसाधनानुष्ठानानुपपत्त्याज्ञानस्य कर्म्मांगत्वमित्यत्राह। आर्येति। कर्त्राद्यात्मज्ञानं कर्म्मांगं नाशनाया
द्यतीतात्मज्ञानं। अन्तु पायागाद्विरोधाभावइत्यर्थः। कर्णानित्रीएप पास्त्र्यमनोमोक्षे निवर्त्तायते। अनपाकृत्यामो
क्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः। इति स्मरणात् इलाषाकरणद्वारेण कर्म्मणांज्ञानवाधकत्वमत्राह। त्रय्यादेति। ब्रह्मचर्या
द्वव प्रव्रजेत्तदृत्यादिश्रुतिविरोधान्न स्मृतिरप्रमाणमिति। अविरक्तविषया कल्पनीयेत्यर्थः। कर्म्मणां मुक्तिका
रणत्वात्तज्ज्ञानवाधकत्वं विनान मुमुक्षोरिति। अत्राह। नवेति। चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वान्नतुमुमुक्षुविचारादौ
सो२ निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः। ज्ञानस्यांगीविधीयमानो मोक्षादिहेतुः। तर्जीनेष्वनन्तदर्थमित्यत्राह। नवेति। ज्ञा
नस्यात्यामात्पदत्वमस्यामात्रापवर्गः प्रतिबद्धत्यत इत्यर्थः। केवलात्मज्ञानात्कैवल्यंनस्यात्यापाद्विज्ञानपदप्र
माणत्वामत्राह। स्वतइति। सर्वोपिपवदइत्यादिनाप्रवाख्यानइत्यर्थः। आयत्ता दिवासनादैनिराधेमनानि
दा

रोधो वा। वेदो वेदांतस्तु विधीयात् अतो वेदांतानां कर्मविधीनां च न तच्छेषत्वा कांडयोः संगतिरिति मतांतरमाह॥
अन्य इति। आत्मागमातिरिक्तमानागम्यः सिद्धवस्तुत्वात् घटवदित्यर्थः। किमतोत्राह। नागमादिति। व्रीह्यादेः अग्रहणादिभि-
र्भावनाविषयत्वं यथा कर्तव्यतापरं व्रीहीनिति योजनेत्यादिवाक्यं तथा वेदांतवाक्यमपि इतरथा अनुवादापातादित्यर्थः।
रूपादिरहितस्येंद्रियादिविषयत्वसंबंधग्रहादनुमानाप्रवृत्तेः कथं मानांतरागोचरत्वमत आह। अन्वयेति। अत्र वस्त्वा
त्रियमाहावनात्मस्फुरणाद्भवस्थात्रयस्य व्यतिवारादात्मस्वरूपत्वं तदिमे तयोरन्यागाद्याद्यपूर्वविरोधः। सोहमिदा-
नीमिति प्रत्यभिज्ञानाच्चात्मानविच्छिन्नावस्थितस्य तु न मेनापेक्षा वेदांतापेक्षा वा न स्यादित्यर्थः। तर्हि तत्रापि कथं वेदां-
तप्रामाण्यमपूर्वार्थत्वाभावादत आह। नह्यमानेति। हेतुमाह। मानांतरमिति। मानांतरगम्यत्वेनात्मत्वाभिमोपनिषदत्व-
विरोधस्त्वत्राह स्वयमिति। वासनास्तु निरूह्या स्वस्वयमेवात्मा सिद्ध्यति स्वकाशत्वादित्यर्थः। वेदांताः स्वार्थप्रमा-
णत्वावरूपवदत आह। एवमिति। लौकिकमानवत्प्रमाधिरित्यर्थः। न विधिवाक्यसाध्यमात्मविदुः। वेदांततत्त्वस्य लो-
किकत्वेन विविक्तत्वादिति दृष्टांते तरति शोकमात्मविदिति ज्ञानस्यामोक्षसाधनत्वश्रुतेः कथं निरोधो मो-
क्षहेतुर्विधीयत आह। वासनेति। विदुषोपि संसारदर्शनात् ज्ञानस्यावज्ञानकृता वासनामात्रकृतेत्येवेत्यर्थः। य
द्धि न प्रमीयते तत्तस्य प्रामेयं प्रमीयते वात्मा वेदांतैरत्राह। सत्तामात्रमिति। शब्दप्रयोगस्यानपेक्षं प्रामाण्यं मि-
थ्यागाधीनमित्यर्थः। नन्वहमादिवाक्यस्य मुख्यार्थेलाभात्तार्थमात्मनि नियोगः स्यादत्राह। सिद्धवदिति। क्रियाविषयत्वा-
दित्यर्थः। दार्शपूर्णमासादियकामस्य क्रत्वयादित्यादिगुणविधीनां सिद्धवस्तुविषयत्वं दृष्टमित्याशंक्याह। न वेति। हेतुमा-

द्धातस्येति। नाचार्थाधिकरणे सिद्धं गुणविधीनामपि गुणानुरक्तनावार्थविषयत्वमतो न सिद्धपरत्वमित्यर्थः। स्व
यंप्रकाशात्मत्वेति पदं दानप्रयोजनान्तावाच्यनन्तत्वम्नामाण्यमित्याह। किंवेति। अनुत्तमाभावरस्यमादका
द्दारव ऊमर्थेवं नानुनूनरित्यर्थः। तर्हि विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति विज्ञानस्य ऊमर्थत्वाद्यानतकचाक्यानोकागति
रित्यत्राह। ततश्चेति। चक्रनमुपसंहरति। प्रतीयमानइति। अनुनूयमानतया ऊमर्थेतियागस्यांगत्वेनानु
नूतः ऊमर्थत्वमन्त्राह। तापीति। सिद्धं वस्तु वेदांऊपादीयमानमङ्गत्वगम्यमानमपि ऊमर्थं न साधयति कर्म
ण्यनिर्जीनांगत्वावकं स्रुवादिना कर्मत्वाषवेनानवगतमित्यर्थः। यद्वाग्निहोत्रकर्मण्यनुष्ठीयमानमपिद
धितद्वारान ऊरूपार्थसाधयति तदंगत्वेनाज्ञानत्वादित्यर्थः। उपादीयमानमंगं त्व ऊमर्थसाधनमिति अर्था
ऊक्तंतत्तद ऊक्तं। अंगस्यानुपादयत्वेपि ऊमर्थसाधनत्वादत्राह। अनुपादीयमानुष्ठेति ज्ञानंमंतांवकम
पित्वमसादिन ऊमर्थसाधनं। यदागादोहनादिना प्रणयनतदात्वमसस्याप्रादीयमानत्वादत ऊत्तयमद्य
प्येहितमिति चकारार्थः। न नुत्वसिद्धवाहो आत्मानानवगतांगत्वादनुपादीयमानत्वाच्च नियोगांगत्वेना
पि न ऊमर्थसाधनमवत्वमिति। आत्मानः कर्मांगत्वं वाक्येनमाणमित्याह। उपासीतेति। नियोगचादीनि
राकरोति। महदिति। इतः। श्रान्तः। तामवपंथानं पश्यति। क्रियतेति। नियोगानुरागितया च सिद्धस्य वेदश
मयत्वं न शुद्धस्येत्यर्थः। पूर्वपक्षमुपसंहरति। इतिप्राप्तेइति। दूषयति। नेतदिति। निराधमनुक्तिसा
धनत्वे चोदितकेवलस्यमानानेरासिद्धे विधिरनर्थक इत्यर्थः। मामानेनरतः। सिद्धिं दर्शयति। तदिति। सव्यां वास

नायं जाग्रदवस्थायामनर्थदर्शनात्स्वप्नस्यापदर्शनात्तज्ज्ञानवृत्तिविच्छलिंगाद्वासनानन्त्यत्वं संसारस्यावगतमित्य
र्थः। तथापि कथं वाक्यानर्थक्यमत आह। तस्मादिति। निरोधवादिना संसारस्यानन्त्यादिना वासनानन्तत्वं वाच्यं। अतश्चैतन्नि
वर्तकनिरोधस्यापि लोकत एव सिद्धिरित्यर्थः। लिंगादावाच्यवकारश्च वच्छेद्यमाह। अन्तरेणेति। बोद्धराद्धान्तवाद्भिदवच
सामञ्जस्यमाणस्यादित्यर्थः। अशक्यत्वाच्च वासनानिरोधमनविधेय इत्याह। अतीतेति। अनेनानामपि वासनानां ज्ञाना
भ्यासान्निरोधसिद्धिरत्राह। साक्षादिति। निरोधाद्दरप्रयायाज्जकत्वेपि विदावगतनियोगबलात्कैवल्यं स्यादत्राह। नि
योगेति। आत्मापत्तुत्तवापाय इत्यारम्भ इत्यर्थः। पदार्थत्वान्मानान्तरगम्यत्वानुमानादेव सिद्धिमाह। न पदार्थ इति। त
स्योपनिषदर्थत्वं न स्यादत्राह। तदिति। तस्य विषयत्वादर्थस्वप्रयासो ख्यानं नन्ततितन्नियतो वा वा निवर्तनेन इति ल
क्षणावृत्त्याय ज्ञानितं ज्ञानं तत्त्वयोग्यत्वादोपनिषदत्वमित्यर्थः। वासनानिरोधस्यात्मनः कैवल्यप्रथमनेवेति युक्तं
तद्युक्तमपि स्वापच्यति चोरतीत्याह। वासनानामिति। वासनामात्रमूलं संसारस्योक्तमपि न युक्तमित्याह। सत्वेति।
कार्यस्य समवायिकारणत्वमनन्वयादनवस्थानाद्यानुपपन्नमतो विद्येवमवासनस्य संसारिस्यतिदानमित्यर्थः।
नियोगानुप्रवेशं विना वाक्यस्य निरपेक्षत्वेन सत्त्ववतीत्यक्तं दूषयति। सत्तावगन इति। सिद्धवन्नियोगस्य सं
तवइत्यतत्स्थ्याह। स्वानुभूतीति। नियोगादेर्जडस्य सिद्धावनुत्तवापद्यात अनुत्तवसिद्धेन नियोग इत्य
र्थः। आत्मनः स्वप्रद्योविषयत्वादागमस्य कार्यपरत्वाद्विना नियोगसंसर्गं न सिद्धिरत्राह। यस्येति। ज्ञानाज्ञान
योरविसाधकत्वादित्यर्थः। उक्तमुपसंहरति। स्वप्रधानत इति। अनुभूयमानस्य वस्तुमर्थत्वं नानुभूतरिति यदुक्तं। तत्रा

दाकृति। अनुत्तमाद्यस्य पुमर्थत्वं वदतानुत्तमत्वविशिष्टस्य पुमर्थत्वमुक्तं अनेनालाघवादुत्तमसिद्धत्वाद्वानुत्तमतिस्वि
रत्वपुमर्थत्वं इत्याशयः। अनुत्तमत्वस्याप्यनुत्तमाद्यनिष्ठस्यानुत्तमाद्यत्वादनुत्तमाद्यस्यैव पुमर्थत्वं मत्वाह। प्रतीतेरि
ति। जडस्यार्थस्य प्रमाणफलाश्रयत्वायोगादात्मनिष्ठ एवानुत्तमत्व इत्यर्थः। वेदान्तानामपि मनिष्ठामालंयं
नसंततवतीतियदुक्तं तत्राह। नावेति। अनुत्तमत्वस्यैव ज्ञानत्वसंततानां सर्वप्रमाणगोचरत्वमित्यर्थः। अनुत्तमत्व
स्य पुमर्थत्वमुक्तं तत्र माह। लौकिक इति। यदर्थं सर्वमुपाधीयते तद्धनान्यार्थं निसुखमितिलक्षणमात्मनि ९५
परिशिष्टमित्यर्थः। निरुपाधिप्रेमगोचरत्वादस्यात्मनः सुखरूपत्वं साधयितुं परप्रेमगोचरत्वे श्रुतिमुदाह
रति। न वा इति। न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीति। तादर्थ्य
यः पुत्रादिति च श्रुतिः। ननु प्रमात्राद्येव बोध्यानां कथमात्मनो बोध्यत्वमत आह। नेति। कर्त्रैव स्थाक्रि
याश्रयत्वात् प्राधान्यं तत्कथं तत्त्वकारकप्रधानत्वमत आह। आत्मन इति। आत्मा तिरस्करणप्रयत्नोदिप्रमाण
त्वं नास्तीत्युक्तमयुक्तं शुक्त्यादेरन्यद्विषयत्वादत आह। नापीति। उदाहृते उपरिष्टादध्यारूढविचारादावित्यर्थः। त
स्यास्य कर्मकाण्डेन संबंध इति व्याख्यातामिदानीं सर्वोपयोगित्वं वद इत्यादि तात्पर्यं व्याचिख्यासुः स्मृतिरस्यम
त माह। नाहमिति। साधनाधिकारित्वेदं यथोक्तसंबंधमेकात्म्यं वा प्रमाणीकृत्येत्यर्थः। तत्त्वमादिवाक्यसि
द्धिकात्म्यमादरणीयमत आह। कार्येति। कार्यत्वसिद्धत्वपितामालभ्यस्यादत आह। मात्रेति। उत्तयपरत्वे वाक्य
त्तदादिकपराविकार्यपरत्वं प्रमाणवाक्यत्वादित्यर्थः। प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणं न कार्यपरिच्छेदकं प्रत्यक्षा ३१

ादरयोग्येत्वादाह नहीति। मानान्तरमितस्य सिद्धत्वात् तन्निष्ठस्य मानान्तरसंत्त्वासंत्त्वाभ्यामन्वयव्यादेवं युक्तं वाद

ने२ व्यापारस्यान्तरवृत्तेर्मानान्तरागोचरकार्यपरस्यैव प्रामाण्यमित्यर्थः। शङ्कते आकरेत्। कार्यान्वित एव गोचरत्वाद्धानसि

द्धपरमित्याह नाद्यहेति। अस्यायमर्थः इति संगच्छते इति प्रयोजकवृद्धस्य व्यवहारपि गवादिसिद्धपदार्थावगम्य

तत्वादाह लोक इति। सिद्धाबाधफलत्वाभावात् कार्यपरं वचो न सिद्धपरमित्याह नेति। प्रवर्तकत्वात् कार्यादिव स्तु

त्वस्य जातन्त्वादिसिद्धार्थे वाक्यादपि संगतिरित्याह न कार्यमात्रपरत्वमत्राह। संबोधतीति। तत्रापि कार्यसंसर्गि

लक्ष्यतइत्यर्थः। हेतुमाह प्रवर्तकादिति। गामस्याजेति वचनश्रवणानन्तरं तत्र व्यापारदृष्टेः प्रवृत्तिः। प्रवर्त

कधीपूर्विका स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवदिति। अनुमतधियः। शङ्कते तत्त्वमस्यादिनावधार्थप्रतिपादमा

वाप्राधान्याल्लिङादिपदं प्रवर्तकाभिधायि इतराणि तदन्वितस्वार्थाभिधायकानीत्यवगमात् कार्ये शक्ति

रित्यर्थः। फलितमाह कार्येति। क्रियाकारकसंबन्धेवाक्यप्रमेयान कार्यमात्रमत्राह क्रियेति। प्रतीत

त्याह क्रियाकारकसंबन्धस्य मानान्तरयोग्यत्वान्न सिद्धाबाधकत्वेनुवादकत्वमन्यथा योग्यानुपलब्धिविरो

धान्मिथ्यावाधकत्वमतो नियोगप्रामाण्यवाक्यस्येत्यर्थः। नियोगप्रत्ययसमानमत्राह मातरिति। बाल

र्थं१ कानुमानस्यापि न कार्यविषयत्वं शाब्दत्वान्न वानुमीयमानत्वादित्यर्थः। नहि तदसिद्धिर्वस्मात्साधकत्वाद्वाद

त्वाह शाब्दादिति। लिङादिपदात् प्रवर्तककार्यावगतमत्र प्रामाण्यमित्यर्थः। वादनतिक्रियायाः प्रवर्तकं वचन

मा कुरु इति साध्यकारवचनाल्लिङादार्प्रवर्तकत्वमत्राह। प्रवर्तनामिति। वाच्यवाचकयोरात्मदापवाद॥

× तत्रापि हेतुमाह । लिङादयस्तिरागादीनां प्रवर्तकत्वं प्रसिद्धं शास्त्रान्नवगतो ऽज्ञातास्त्वप्रामवगतिरत्राह । मानान्तरात् ॥ ७

एवं रयनत्राष्टः प्रवर्त्तकइत्यक्तो ताष्टकारणेत्यर्थः । हेतुमाह । ज्ञापकत्वादिति । प्रवर्त्तकवाचकत्वेन च शास्त्र
स्य प्रवर्त्तकत्वेपि रागादिप्रवर्त्तकोन नियोगस्तत्राह । शास्त्रादिति । हेतुमाह । रागादिति । इष्टसाधनमादि
५३ पदार्थः ॥ शास्त्रात्वतिपन्नस्य प्रवर्त्तकत्वेऽनकोरागादिरितिसावः ॥ तर्हि शास्त्रत्वे यथार्थमन्यानवतसिद्ध रत्राह । व्या
रणेति । ध्वनिंशास्त्रः प्रवर्तकबाधकइत्यर्थः ॥ व्यतिरेकतांवाद्य नरागस्य प्रवर्त्तकत्वेन शास्त्रार्थत्वमित्याह । इ
ति । आचार्यादिनानियुक्तस्य सिद्धादर्शवानयनादिर्ष्टादनेकतिव्यत्ययनपूर्वकप्रवृत्तिमत्वस्य दर्शनाद्रा नि५
गादस्त्रत्रातावाच्छब्दानां न रप्रवर्त्तन्तिनरागादरित्यर्थः ॥ उत्तमवृद्धाकाप्रसादहर्षात्राकानामव्युत्पन्न
५७ लिङ्गार्थो प्रवर्त्तकः स्यादत्राह । स्वामीति । न प्रवर्त्तकइति भावः ॥ तर्हि तदीयमनानतिप्रायज्ञानात्प्र
वृत्तिरितितत्राह । हृदयाकूतेति । कृतइत्यनत्राह । शास्त्रादिति । तादवमानान्तरमाह । धिगिति । तत्रमना ×
र्थाधिकृत्राह ॥ अंगेतिसंबोधनं । अनुमानसिद्धास्तत्प्रवर्तकाइत्यर्थः ॥ रागादेःप्रवर्तकत्वात्ताव्याप्र
रणाकारीत्येतदप्युक्तं धमत्वर्थसाध्यत्वान्नियोगस्यात्राह । रागादयइति । धमत्वर्थसाधकत्वेन नियोगसा
धकाइत्यर्थः ॥ लौकिकवाक्येषु रागादिसंसृष्टस्यैव नियोगस्यावगमान्नियोगएवप्रवर्त्तकोनरागादि
रितिकुतो विनिगमात्राह । अन्नएवेति । अतःशास्त्रार्थस्य दृष्टयति । लाडादीति । फलरागं विनापि कश्चि
त्प्रवर्त्तीत । अतोयत्रशास्त्रानन्तरं प्रवृत्तो रागादिसत्ता व ना तत्रापि नियोगस्यैव प्रवर्त्तकत्वं निश्चयइत्य
र्थः । परः परिवादयति । नन्विति । इदं वाक्यं श्रोतुः फलपर्यवसिनमाहवाक्यत्वात् । अत्रवाक्यांतरवदिति । २८

प१

ङ्गडयामं तद्ग्रंथं दास्यामीत्थं महावाक्यसंबंधमनुमानात्प्रवृत्तेः स्वार्थविनानकवित्प्रवृत्तिरित्यर्थः। परिहरति।
महावाक्येति। लिङादेर्लिङाद्यर्थनियोगादिति यावत्। महावाक्यानुमानमिति। नियोग। प्रवर्त्तकोऽरागो वति वि-
चारनियोगादेव प्रवृत्तिर्निश्चीयत इत्यर्थः। एतत स्पष्टयति। लिङादेरिति। यस्मिन्विषये लिङादेर्बालस्य
रागः संतत्र वृति तदानयक्रमात्क्रिबालःप्रवर्त्तते तत्तत्रावधारणेऽर्थे नाज्ञायाता प्रवर्त्तकनियोगार्थतालिङादीनांग
म्यत इत्यर्थः। मानान्तरानुप्रावेशान्नियोगस्य न सक्यत इत्युक्तं न तत्राबोदयति। आदेति। अज्ञातसंबंधस्य

७६

नैनियोगो गम्यत इत्यर्थः ... मित्यर्थः। अज्ञातसंबंधस्यालिङादेर्बोधकत्वे ब्रह्मादिपदस्यापि बाधकत्वमस्तु वि-
शेषाभावादित्याह। यदीति। ब्रह्मादिपदस्य संगतिग्रहणार्थं मानांतरमपेक्ष्यं। एवं चावदातानां अनुवादकत्व
मिस्तु पालंत्तानन्युक्त इत्यर्थः। परिहरति। यदेति। प्रवृत्तेः कारणं तर्ज्ञात्वाऽज्ञानं तरत्ताविप्रवृत्तेः कारणा
वदकत्वमाणे। शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुगमकोगम्यते। अर्थो नियोगः प्रमाणान्तरागोचरो नामपदार्थस्त्वो
विवत्यइत्यर्थः। लिङादिपदस्य गृहीतसंगतिकस्य बाधकत्वे नियोगस्य मानान्तरगोचरत्वेऽनन्तरथापदधर्म
व्यतिक्रमाचाह। अन्वयेति। अन्वयव्यतिरेकव्याप्तलिंगजमनुमानं वाक्यार्थो नियोगः। इयं प्रवृत्तिः प्र
वृत्तत्वाचविराधिधीपूर्विका स्वतंत्रप्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवदिति मध्यमवृद्धस्यवाप्रवृत्तिमनुमायम

यर

ध्यमवृद्धेनत्राक्षानगतेनियोगबालेन संगतियहोतंन्नियोगस्य मानरागाचरत्वमित्यर्थः। अनुमायेति
क्रियादिनियोगस्य कथं मानान्तरायोग्यत्वमत्राह। वाक्यार्थेति। चंद्रादिविवापरस्य स्वरादिर्कारहेगाव

नरा

रत्ववन्नियोगस्याशक्य एव तस्योपाधिकस्येव मौगाचरत्वं न स्वरूपेणेत्यर्थः॥ विवक्षाकार्यतया शाब्दानां तदनुमापकत्वात्। नन्वे
वप्रत्ययार्थो न नियोगस्तादात्कर्त्तव्यतेति। कर्त्तव्यत्वं विवक्षानन्यत्वादात्। विवक्षायाइति। ऊनएतदत्यन्तशाङ्कते। वि
वक्षामात्रं गमकत्वविशिष्टव्यवहारायामादर्थो विवक्षितविवक्षागमकश्चेत्यर्थस्यैवलाघवात्तद्धितार्थत्वमित्यर्थः। व
कर्त्तृविवक्षितत्वविकारशब्दप्रवृत्तिरिति ज्ञाया स्वरूपत्तिनिमित्तविवक्षायाः प्रथमावगमस्यात्स्वार्थत्वमत्रादात्तदि
दिति। अथान्यथामरूं विवक्षनूसागरंभूयादित्यर्थः॥ विवक्षाः प्रथमावगमस्यत्वस्य सिद्धमित्यादात्। सद्धीति। तत्प्रसङ्ग
रत्वं तदिति। विवक्षायादिसंसृष्टोपि नियोगो विवक्षादरस्य सिद्धत्यर्थः। शाब्दान्वयादिमत्त्वस्य शब्दार्थत्वमप्युक्तंका
र्यस्यापितथात्वप्रसक्तेरत्रादात्। शाब्देति। नियोगापाधित्वेनाद्वेषादीनां लोकिकलिङादिशाब्दान्वयव्यतिरेकवत्त्वं नत
दर्थतयेत्यर्थः। द्वेषादेर्नियोगस्य च शाब्दार्थत्वमविशेषादत्रादात्। नचेति। अपौरुषेयत्वे वेदद्वेषाद्यर्थत्वस्य शंकाया
अनुपपत्तेर्नियोगएव लिङाद्यर्थं इत्यादात्। तिष्ठायेति। अतिष्ठायत नोत्तावादित्यमिद्धा हेतुः॥ वेदस्याग्नीषद
ग्नीन्वि हरवर्हिस्तृणीहि पुरोडाशान लं कुरुव्रतोनः सामानिगायति क्रामतत्त्वशलादोतारदीक्षादिप्रेषाप
लाप्वारत्वादात्। प्रयोगतिसांगप्रधानकर्म्मणि प्रवर्त्तको नियोगः प्रायो गविधिस्तत्त्वेष्यन्नात्स्वप्रत्युक्तत्वं मंत्रव
त्वेन नियोगस्यापाराएवतदित्यर्थः। द्वेषादेरकार्थत्वं प्रतिक्रियावा फलसाधनतावाकर्त्तव्यतानासुलोकतथात्वप्रसि
द्धवाहत्वादात्। द्वेषादिस्यइति। क्रियानियोगयोः साध्यत्वसंभ्यात क्रियेव नियोगानान्योमानानावात्स्वत्वादात्। नतिः
पचतीत्यत्रच क्रियाप्रतीतावपि कर्त्तव्यतायाअप्रतीतेर्न क्रियेत्यसेत्यर्थः। पचतीत्यत्र लङर्थस्पेनावार्थविश

२८९

षण्त्वेनानुरागो कर्त्तृव्यापाराधीनत्वं भवतीति वोदयन्निति। इष्यतीति। विवेकाभावमुपपादयति। कालेति। सं
ज्ञेदपि क्रियातिरिक्तो नियोगानामिच्छेद्वा। कर्त्तुरिष्ट इति। ग्रामं गन्तुमिच्छत्यादौ व्यापारविलक्षणेऽपि ग्रामादौ प्र
त्यय सामर्थ्यात्कर्त्तृव्यापारप्रतीतिः। क्रियायामित्यर्थः। क्रियायां कार्यत्वाभावेऽपि तत्फलमेव कार्यं तत्रापि कार्यता
प्रतीतेरत्रादौ फलाश्रयेति। तत्र ग्रामादौ फलप्रतीतेः प्रागेव कर्त्तृव्यापारप्रतीतौ फलाश्रयत्वेऽपीत्यर्थः। कर्त्तव्यः
कट इत्यादौ व्यापारतो भावि नियामात्तु गमनमुक्तमाक्षिपतीति। तयोरेकस्य केवलथोऽइति भावकर्मणोरित्यत्र

२५

त्र्यार्थं विधानात् भावसंत्ताव कर्मण्येवार्थं तद्यदित्यर्थः। भावकर्मणोरपि प्रयोगादि कार्यप्रतीत्युपाधिमवेत्वामवनत्
यो धिलयव्रथ्यार्थत्वमिति परिहरति। मेवमिति। भावकर्मणोरवतिनियममंगीकृत्योक्तमिदानीमापि ग्रास्तीत्या

तिप

हा। प्रेषादिष्विति। प्रेषादिस्वर्यं प्राप्तकालश्चपि कृत्यास्त्विति कृत्याः स्मर्यन्ते। अतिसर्गः कामचारानुज्ञा। प्रेषः प्रेर
णानिमित्तहेतुमत्यपि कालस्यावसरः प्राप्तकालता एतेषु गम्यमानेषु कृत्याः स्युर्वेति चकाराट्टो व्हाट्टाश्चेति सूत्रार्थः॥
तत्र प्रेषादिवन्नियोगेऽपि कृत्यानां विधानाद्भावकर्मणोरवतिनियम इत्यर्थः। कृत्यानां कर्मत्वं निधार्यैव युक्तिवि
रुद्धं वेत्यादौ। कृत्यानामिति। युक्तिं दर्शयति। यथेति। कटं करोतीति प्रयोगे द्वितीयया कर्ममात्राववोधनात् कर्त्तुरी
प्सिततमाभिधानमनुद्भूयते यथा तथा कर्त्तव्यः कट इत्यादावपि तद्व्यत्ययस्य कर्मार्थत्वे तदभिधानानुत्त्वा
सावत्तानतथाभावतिसाध्यत्वमत्राभिधानानुत्तवाततस्मान्न कर्मत्वविधायकं कृत्यस्येति वार्त्तिकार्थः। ननु कटः
कर्त्तव्य इत्यत्राप्युक्तमिति द्वितीया स्यादिति विवक्षितं नतिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहित इति कर्मणि द्वितीया

त्तिधानात्तन्तु नेष्टस्य नियोगवचनमवेक्ष्य स्यानसिद्धितत्वात्करः कर्त्तव्य इत्यत्र करमिति द्वितीयाद्यादिग्याशं
क्याद्वा । कर्त्तव्यत्वादिति । अनिष्टस्याकर्त्तव्यत्वादीप्सिततमत्वमतीष्टतमत्वं कर्त्तव्यत्वसामर्थ्यादवाप्तिद्धितमिति न द्वि
तीयाप्रसंग इत्यर्थः । अर्थादत्तिद्धितस्याप्यतिद्धितत्वान्न द्वितीयानवसमज्यत इति कथमुक्तमिष्टत्वस्य नियोग
रूपस्य साक्षादत्तिधानादत्वादानतरेति । सिद्धस्यापीष्टाविषयत्वादसिद्धस्यैव कार्यत्वान्वयात्तदित्यर्थः । कार्य
स्य क्रियादिविलक्षणे क्रियादौ कर्त्तनाधीः किंनिबंधना त्वादानतस्मादिति । प्रेषादिविलक्षणं एणामव कार्यं लिङ
वैदिकवाक्यमिति यदुक्तं तत्र चोदयति । लोकवदिति । यागतदङ्गादिष्वादौ मानान्तरावगतयागादानसावाथ्येक्ष
गम्यतया केवलस्यानवगमादित्यर्थः । किमतोऽत आह । तत्श्चेति । आरोग्यकामः पथ्यमश्नीयादिति वाक्यं मानान्तरसि
द्धार्थविषयं यथा सापेक्षं तथा यजेतेत्यादिकमपि मानान्तरगोचरसाध्यसाधनसंबंधविषये सापेक्षं स्यादित्यर्थः । त
तो वा किमनिष्टमत आह । तदितीति । मानान्तरसिद्धसंबंधविषयो नियोगः ताकादरीतकीसक्षणादिष्वादिवत्प्रेषत्तुल्यः स्या
दतश्च विधेयाय यजेत पशुकाम इत्यादावनन्तरफलादर्शनात्सामान्यं न स्यादित्यर्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यम
त्याप्रत्ययपरिहरति । नैवमिति । पौरुषेयेषु वैदिकवाक्यमानान्तरसिद्धप्रेषाद्युपाधिककार्यबाधकेन तदर्थमा
नान्तरसंगतत्वादिति । मानान्तरसिद्धसाधनसंबंधप्रधानात्प्रवृत्तिर्न नियोगसिद्ध्यर्थं इत्यर्थः । लौकिकनियोगस्य मानान्तरगोचर
रसंबंधविषयत्वेऽपि वैदिकस्य तत्त्वं नरमात्रासाध्येति । हरीतकीभक्षणादौ फलसाधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादन्वयव्यतिरे
कसिद्धत्वान्मानान्तरगोचरविनियोगगोचरत्वं नियोगस्येत्यर्थः । एवमपि न लौकिकवैदिकविवेकोऽत आह तदिति

नि हरीतकीं भक्षयेदित्यादौ नियोगस्य मांतरसिद्धविनियोगविषयत्वात् कर्तृत्वेनान्वयो नाधिकारित्वेनेत्यर्थः। वा
दितप्रवृत्तौ नियोज्यत्वेनान्वितस्याधिकारान्वयेऽकर्तृत्वेनान्वयो युक्तः। अन्यथावादेऽपि कर्तृत्वप्रयुक्तत्वादत्राहास्व
तइति। यत्रानधिगतं कार्यं प्रवर्तकं तत्र नियोज्याधिकारिकर्तृत्वयोः। कामेनस्फारत्र त्रमानां तरसिद्धत्वाद्धि नियोगस्य
तत्र स्वतएव हरीतकीतक्षणादौ प्रवृत्तः पश्चात्कर्तृत्वात् पश्चात्तस्याधिकारित्वमित्यर्थः। फलस्याधिकारिविशेषणत्वं
युक्तं न कर्तृविशेषणत्वमत्राह। पदं वदति। वैदिकवाक्यानामप्येषैव गतिरत एवाह। वदेदिति। वैदिकविनियोग
स्य लौकिकमानागम्यत्वात् स्वर्गकामिनां यागे नियोगानुपपत्तिरूपोपपादानप्रमाणगम्यत्वमित्यर्थः। एवमपि कथं
तावत्कर्तृत्वपूर्वकं पश्चात्कर्तृत्वयलातो ऽत्राह। तथाहीति। स्वर्गकामो यजेतेति त्वत्र्थयास्वतीतनियोगाकांक्षायां स्व
र्गकामो ममायं नियोगइति नियोज्यत्वेनान्वीयनियोगविषयकरणे कर्मण्येश्वर्यमधिकारं प्रतिपद्यत इत्यर्थः।
स्वर्गकामपदस्याधिकारिसमर्थकत्वे कर्तुरन्तावान्तप्रयोगानन्तत्ववदत्राह। नियोगादिति। सांगकर्मणि ममायं नियो
गइति नियोगस्वामित्वेनान्वितो नियोगा ममयासाध्यतइति नियोगद्वारेण नियोगविषयत्वात्वार्थेनापि कर्तृत्व
न संबंधत इत्यर्थः। कामस्याधिकारिविशेषणत्वे देवेनरमाहाकाम्यस्येति। फलविषयत्वात्कामः प्रधानत्वस्य स्वा
मित्वेन प्रधानत्वेनाधिकारिविशेषणत्वे प्राधान्यं युज्यताम्। कियं वति गुणभूत कर्तृविशेषणत्वे प्राधान्य
हानिरित्यर्थः। तत्प्राधान्यानपायता। तत्प्राधान्यापरित्यागेन तद्विशेषणतावाच्येत्यो जनीयं। नकारकोन कं
र्तृत्यर्थः। तर्हि वृथा नाम व गुणभूतत्वमस्तु प्रधानस्य तदयागेन गुणत्वाप्यामादत्राहाप्रवृत्तेति। लौकिकविनि

योगसृष्टमां तं रासिद्धत्वादुदीरितकीर्तनद्वारा दोषप्रवृत्तप्रवृत्तवेधिगादाव प्रवृत्त्यैव प्रवृत्तिर्नियोगफलं अप्रधानष
स्य तदुद्योगेन प्रथान्येऽङ्गत्वेन प्रधानस्य तदुद्योगेनाप्राधान्ये अनायाससाध्यमिति न प्राधान्यत्वं गड्यर्थः
विदिकी प्रवृत्तिः प्रवृत्तप्रवृत्तिः प्रवृत्तिचाद्यो किंकृपवृत्तिवदत्राह। प्रवृत्तस्येति। योगादौ शास्त्रात्प्राकृप्रवृ
त्तिश्च तत्रायोऽकर्तृत्वनियोगस्य यानायदिति णिङन्तनवचनं स्यादित्यर्थः॥ स्वामिनः कर्तृत्वेनायादव
दत्तस्य स्वमिति। वस्वर्गकामस्य नियोगइति स्यादित्याह। क्रियतेति। नियोजकस्या नामार्थत्वान्नेतञ्जोद्यमि
त्याह। नेति। शेषिकी संबन्धसामान्यविवक्षयेत्यर्थः। नहि द्वितीयादरनवसरएवनामयोगनिमित्तयान
षष्ठ्याऽयत्वाह। क्रियतेति। यामं गच्छतीत्यादौ क्रियाकारकसंबंधेगम्यमाने द्वितीयादिः स्यात्प्रातिपदिकार्थ
मात्रस्य क्रियायोगत्वातिपदिकार्थक्रियायोलडादिरुत्पत्सां कर्थं वित्तनीनामित्यर्थः। मानद्वितीयादिः स्यात्प्रा
तिपदिकार्थी नामार्थयोगषष्ठीति उत्पलस्य नीलमिति स्यात् न तु नीलोत्पलमित्याह। नीलेति। निमित्तयो
र्नामपदार्थयोर्योगषष्ठीत्यर्थः। स्वर्गकामस्य त्वयैव कमेवान स्वर्गकामपदे न द्वितीयां तत्र न तु विततम
त्राह। लिङर्थइति। द्वितीयात्वेतत्तथातावन्नातथा। क्रियावेन द्वितीयात्वाव दितियोजना। क्रियाविशेषस्यक
र्मीपदत्वात् क्रियासाध्यस्य नियोगस्य न कर्मीत्पन्नेत्यर्थः। नियोज्याधिकारि कर्त्रैक्ययानामुकं कर्मनुपसं
हरतीति। तस्मादिति। यस्मात्साधकत्वेन नियोगकामिनामन्वयस्तथादित्यर्थः। विषयं साध्यमित्युक्तेदाह्नादिय॥
कामस्येत्यादौ नियोगविषयस्य दध्यादरसाध्यत्वाद्दत्वाह। राज्यादिवितिना तावानुविद्यावन साध्य दध्यादर्नियोग ५१

स्मार

विषयत्वसिद्ध्यर्थादप्रमादः स्वरूपतोऽवसाध्यत्वं स्यादत्राह। तावतार्थास्यत्ति। क्रियैव साक्षात्साध्या न तद्द्वारतरदित्यर्थः। स्व
र्गकामस्य स्वर्गसाधकनियोगानेवत्त्वयाद्यागनान्वयान स्यादत्राह। तितनेति। नियोगानान्वितस्य हि विषयान्वियो
नियोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। वाक्यस्य नियोगपरत्वे स्वर्गकामशब्दलिंगसंख्यायार विवक्षितत्वादनुष्ठातुरनियमा
दनुष्ठानियमानिस्यादत्राह। विवक्षितमिति। वाक्यस्य नियोगपरत्वेपि स्वर्गकामश्रुतलिंगसंख्यापरित्यागेन लिं
गसंख्यान्तरकल्पनायोगात्तादवलिंगादिकं ग्राह्यमित्यर्थः। तथापि फलादरविवक्षितत्वादनुष्ठानेनस्यादत्राह।
पश्यतीति। कर्तृफलमिति। कर्तृत्वन्तावसंनिधिश्रुता एव गृह्यंत इत्यर्थः। लिंगादिविवक्षाफलमाह। ततश्चेति। स्वर्गका
मानाधिकारिणः किं त्वयं स्वर्गकामं स एव स्वर्गं साधयेदित्यर्थः। स केन साधयेदिति पृच्छति। केनेति। उत्तरमाह। या
गेति। यद्यपि यागस्य नियोगादुत्तरत्वेन हि स्वर्गस्याकर्मकार्यत्वान्नियमस्वाभाव्यात्तरस्य तरत्र संगतत्वादाह। नवेति। न
कामिनोऽधिकारिणः स्वर्गोत्पादनेन स्वार्थं मन्तिराकृत्य यागः स्वविषये नियोगं न साधयेदित्यर्थः। ननु एत
दत्राह। अनुष्ठातृदातेति। निषादादिनाधिकारोपि यागनोत्पादितनियोगापीत्यर्थः। यागस्य स्वर्गोद्देश्यत्वान्नियोग
वाक्यार्थत्वं संगतत्वादाह। अधिकार इति। स्वर्गकामपदमिति। नियोगाधिकारो यागस्य स्वर्गसाधनत्वापादकान्तवर्ती
त्यस्योपगमः। निष्ठापत्तिर्येतोत्ताधिकारः स्वविषयायण स्वसिद्ध्यर्थमवश्यं स्वर्गं साधयस्वयं सिद्ध्यतीत्यर्थः। यत्क्रिया
नेनतरः फलेनात्क्रियामित्यतिमर्दनस्वस्वादोऽदृष्टत्वादिहानंतरफलेनंतरफलादर्शनात्स्वर्गस्य विराधदागमस्यात्रामाण्यम
त्राह। तन्नेति। क्रियानंतरफलाननियोगात्तानविसंवादशंकेत्यर्थः। क्रियानंतरफलानुपलब्धाफलानांतावन्नि

श्रयात्तावद्द्वैतश्रमादा। प्रत्यर्थिनीत्रिा द्वत्रमाह। मानेति। प्रत्यक्षादिनावप्रमाणानामन्यानमस्याप्यत्तावत्नुप
लब्धिरत्तावप्रमाणामन्यथानुपपत्तिप्रसंगादित्यर्थः। फलक्रत्येवगमादरनेतरफलत्वप्रतीतस्तद्विराधे त्वाह। आनं
तर्यमिति। फलवत्त्वमात्रंवादितेनानंतर्यमित्यर्थः। यत्तानुष्ठितयागादरवश्यंतावि फलंत्रातायागानुष्ठानानंत
रं फलानुफलेत्तादात्मानमफलं मन्यमानस्यानाधिकारइत्याह। तदिति। मंत्रार्थवादनाम्ना — — यानामकार्यार्थ
नां वदस्यानियोगपरत्वेकागतिरत्वाह। मंत्रेति। अनुष्ठेयस्मारकतया मंत्राणां तस्तावकत्वेनार्थवादानां तत्संज्ञावेन
नाम्नां विधिनैकवाक्यत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः। पूर्वपक्षमुपसंहरति। वदांतानामिति। सिद्धांतयति। अत्रेति। किं विष
यत्तावादप्रामाण्ये सिद्धवस्तुसामर्थ्यात्तावाह। प्रथमं प्रत्याह। निःशेषेति। मानादेः कारस्तत्यारागद्वेषादयः
तिः। त्राषामात्तत्त्वत्यानिखिलोनःकरणतद्वत्तयः। तज्जन्मनो स्वतःसिद्धसंबोधनस्वयंप्रकाशात्मनांद्याञ्झिरा
त्मस्वतावानुराधा। बुद्धितद्वृत्तीनामात्मव्याप्तानां ज्ञायमानात्वात्तसाक्षीवदांतप्रमेयइत्यर्थः। बुद्ध्यादिव्याप्तात्म
नो विकारः स्यादित्याह। वियदिति। आत्मनोबुद्ध्यापि व्यापकविकारप्रवर्तिकाव्याप्तिर्वा तबुद्धिविषयप्राप्तिवदत्वा [व्याप]
दाघटेति। कार्यत्वमुपाधिरित्यर्थः। साधनव्याप्तिं परिहरति। निर्देविति। वस्तुरूपतइति। आत्मस्वतावानुराधादि
त्यर्थः। घटादिसाधकत्वव्याद्यादसात्माधीनसिद्धित्वे किमधीनास्यात। आत्मसिद्धिरत्वाह। बुद्धीति। अव्याप्तामानं विद्यो
तयस्मिन्नासानव्यमस्मादितियावत स्वप्रसइतित्तावः। आत्मनःस्वप्रकाशत्वेत्वदांतानामनुवादकत्वेनाप्रामाण्यस्यात्
दिति। तादयति। नन्विति। प्रमाणविरक्तेत्यापादोविनामानं तावादित्यर्थः। परिहरति। मेवमिति। वाक्यजनिनाप [४२]

रार्द्धज्ञानानाश्यागढमर्थ्योक्तो मां नजानामीत्यात्मनो प्रतिपन्नत्वस्य स्वानुभवेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ परि र द रात्ति
त्वदीतानामज्ञाननिवर्त्तकापरोक्षधीजनकत्वमप्युक्तं त्वाहस्यपरोक्षधीहेतुत्वादत्वादृश्या साक्षादिति ॥ अपरोक्षेपरो
क्षधीहेतुत्वो स्वप्रमाणत्वात् ज्ञानात्वत्तिमात्रेणापरोक्षानुभवश्चेत्यर्थः ॥ स्वयं ज्योतिष्ट्वज्ञानमनुपपन्नं कदाचिदप्यज्ञानं च
घुक्तमत्वादा ॥ बाधकेति ॥ स्वप्रकाशस्य बुद्धत्वमबुद्धत्वं च दृष्टमयुक्तमनुपपन्नं चान्यथाज्ञत्वमत्वादा दृष्टं चेति ॥ किं बलात् तत्कस्य
सामर्थ्यात् तद्यु- पिकल्पनत्वे पि स्वरूपमात्रेण निरसनीयमनुभवविरोधादित्यर्थः ॥ अनुभवस्याज्ञानसाधकत्वं तदाश्रय
त्वं च न युक्तं विरुद्धत्वादत्वादित्यनुपपन्नादाश्रयेति ॥ मात्रादिविरहे पि प्रमात्राद्यभावे पीतरसंबुद्धाभयमात्रत्वापाश्रयाद
ज्ञानाश्रयप्रत्यक्त्वे तत्त्वबलाद्यासिद्धिः ॥ सदाद्यज्ञानविस्त्यादित्यर्थः ॥ अन्नाव प्रमाणान्तरस्यापापत्तिः ॥ नानुभवमात्रादत्वाद
नावतिप्रमानुरत्नावा तदाप्रमाणप्रवृत्त्यायामादिति दृष्टमात्रादित्वं तरमादा मात्रादीति ॥ सुषुप्त्यादिनो ममात्राद्यभावः ॥ सात्निर
कथं मात्रादिनामात्राद्यभावः ॥ सिद्धो तात्र तात्रानुभवादत्वतत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ किंत्वनर्थ्यो येनात्मनि वेदांतप्रामाण्यमादा
यमितिाद्याद्विबोधाननवरितार्थोत्थपि प्रत्यक्षादीनि यस्मिन् प्रमाम नुत्पाद्य स्वयंजडत्वात् ॥ अनात्मानं प्रमातेन
घ ज्ञातविषयसुप्तिष्ठानतयानुगतत्वेनत्याचरणेनागतेनवानात्मनः साधनीयत्वादवं वान्यत्राचरितेवत्वः ॥ किमतिप्रमाण
नस्यादित्यर्थः ॥ वेदांतानां विषयासावादप्रामाण्यं निराकृत्य सिद्धार्थस्य सामर्थ्याभावादप्रामाण्यं निराचिकीर्षुः सर्वोच्च येवे
दृश्यादिनाष्टानात्पर्यमाह ॥ मीमांसकइति ॥ अमी नियोगवादिनामं सिद्धवदप्रामाण्यमाक्षिपंतीमत्सिद्धवदप्रामा
एयवाद्यमीमांसकान् विचारहीनः कइति ॥ आपूर्वे निमित्तमाद ॥ यदिति ॥ यस्मात्तत्र ज्ञानात्ततत्स्याज्ञानस्यग्रं॥यथेमु नर व चः॥

सार्वापीत्यादिलक्ष्यमित्यर्थः ॥ किं तदुत्तरं वचस्तदाह ॥ सार्वापीति ॥ स्पष्टं निश्चितधीजनकमित्यर्थः ॥ सिद्धसाध्यविषयावदस्य
कथमेकराशित्वेन ग्रहणमत आह ॥ मानतेति ॥ अन्तीडियार्थत्वमापकत्वात्पथ्यमित्यर्थः ॥ तत एव तद्विकांडे कथं स्यादत आह ॥
कांडेति ॥ सिद्धसाध्यत्वेनामयात्तदादित्यर्थः ॥ मानस्वभावमाश्रित्येति ॥ बाधकत्वमुक्तं यदन्तयुक्तं कारकत्वादत आह ॥
मानं हीति ॥ ज्ञापकत्वादित्यमाह ॥ सिद्ध इति ॥ स्वकारणात् सिद्धघटादौ स्वतःसिद्धगगनादौ तौ बाधकत्वमतो मा
नस्य निश्चयमयमात्रमनन्वगतं वस्तुमात्रं विज्ञेयात् तत्प्रकाश्यत्वेन परिज्ञेयात् बाधकामित्यर्थः ॥ लौकिकप्र
माणस्य ज्ञापकत्वेऽपि न वेदांतस्य ज्ञापकत्वमात्मनः स्वतोज्ञातत्वादत आह ॥ न हीति ॥ कर्मज्ञानकांडयोरेकवाक्यत्व
मेकराशीकरणे हेतुरित्यर्थांतरमाह ॥ एकेति ॥ अर्थैकत्वेनैकवाक्यत्वं दृष्टमाह ॥ पुरुषार्थेति ॥ स्वाध्यायाध्ययन
विधेर्वेदः स्वाध्यायोऽधिगतव्यः ॥ सरहस्यादिज्ञानमिति वाध्ययनविधारकमाह ॥ ज्ञापकावदाध्ययनकर्तव्यता बाधक
त्वादित्यर्थः ॥ कर्मविधीनां स्वर्गादिफलत्वात् ज्ञानकांडस्य मोक्षफलत्वाद्भिन्नवाक्यत्वमत आह ॥ निःश्रेयसेति ॥ स्वर्गादर
निश्चयावंतस्य समर्थितास्तत्वान्नन्तरत्वाध्ययनविधिनास्पर्शमित्यर्थः ॥ ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिफले विनियुक्तानां
फलांतरे विनियोगात् यागायागात् कथमेकार्थत्वमित्याशंक्य तात्पर्यस्यार्थांतरमाह ॥ असिद्धार्थस्येति ॥ स्वतःस्व
त्वाधतीति रहितस्य सिद्धिः सत्तासंपत्तीति रूपा साध्यानुष्ठेयकमात्रतामिति ॥ सार्वविज्ञानक्रिकाः स्वप्रकाशाद्वितीय
ब्रह्मरूपेणावतीत्यर्थः ॥ तत्कार्थं साध्यमवतारयति ॥ सार्वापीति ॥ वेदनावदत्यात्मान्वयं येन सर्वोऽपि प्रपंचो वे
द एव किंलक्षणो सो तदाः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनप्रकाशः परशेषार्थता अस्य विवक्षितेत्यर्थः ॥

तत्र युक्तिमात्रात्सिद्धिरिति। एकात्मासौ संविदेकसंविदात्मा चेकसंविद्व आत्मैकसंवित्तत्वतः सर्वस्य सिद्धिस्तत्वाधारादि
त्यर्थः। एकस्य च तत्त्वयाद्वसंयोगपृथक्त्वकारणमिश्रकृत्वात् विनियोगविरोधाभावात एकार्थत्वसंसत्वनीत्या त्वं का व्याख्या
तस्मादाद्यामिति। उडुस्याज्ञानकार्यस्याज्ञातत्वायोगादात्मन एव तत्संसत्वादनुत्तव एव सर्वोत्वदराशिः प्रमाणमित्युच्य
तइत्यर्थः। आत्मन एवाज्ञानत्वमध्यारूतविचारवस्यतइत्याह तथावनि। सिद्धवस्तुनि वेदान्तानां प्रामाण्यानुपपत्ते
कथमत्तद्दुक्तमत्वादादित्यदिति। कांडयोः प्रामाण्यप्रयोजकस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमेवेत्यर्थः। दृष्टाद्दित्तस्या
र्थः कर्मावबोधनमिति। आबरत्नाष्य विरोधाद्वेदान्तानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याशंक्य शंकरत्नाष्य विरोधात्कर्मकांड
स्य न स्वार्थमात्रमित्याह। वेदान्तानामिति। किं तत्प्रामाण्यप्रयोजकमिति तदाहापीति। प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमोत्कर्वं त्व
वसंति प्रामाण्यं यांति अनवगतार्थाधिगंतृत्वं तत्प्रामाण्यमित्यर्थः। वेदान्तानां स्वार्थे प्रमाणं सिद्धार्थावेदकत्वाद्दर्थवादवद
त्वाहा विधानेति विध्युद्देशेन मंत्रार्थवादयोः पदैकवाक्यतावस्यप्राप्ताकरादिति रसिद्धित्वात्स्वार्थफलाभावाच्च न
स्वार्थे तात्पर्यमित्यर्थः। अर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यं तावत्सति अर्थवादिके प्रतिष्ठारूपे फले कथमधिकाराद्धेतुः स्या
न तत्र तात्पर्यं विततं। कृतो फलार्थवादमर्थवत्कर्मेति निःप्रतितिष्ठंति ह वाय एता रात्रीरुपयंत्येत्र सत्रे एव किमधिकार
द्धेतुरुतार्थवादिकं फलमिति विशाय अर्थवादानां नियोज्यविशेषणतया फलप्रतिपादकत्वाभावात्सत्रे एव कोल्प
यितव्य इति प्राप्ते कल्पनायामपथ्यर्थवादानामप्यनीवपाराच्छत्तिपरिहाराय वाक्यशेषप्रतीतफलमेव विधिःकल्प
यतीति तत्वाद्यार्थवादतः स्वार्थप्रमाणबलान्नतद्वदेणं विधिशेषत्वेन प्रामाण्यबलादेवनत्र अद्वैतादित्यर्थः। अर्थवा

अध्य२ ६:

तेषां स्वार्थे विधौ च तात्पर्यप्रामाण्यं च किं न स्यादत आह। विध्यर्थेति। एकार्थत्वेनैकवाक्यत्वात्तत्र यत्र तात्पर्यं वाक्यस्य तेन तदन्वयसं
गादित्यर्थः। तेषां परेषामपि वाक्यानां स्वार्थे श्रौतेऽदेवताविग्रहादौ न सिद्धिः स्यात् अत आह। अविरोध इति। मानान्तरविरोधगु
णवादे तु पवाराः स्वार्थे हि वृत्तिः श्रुतिमात्रमिति यावत् अत्र च धर्मेतरमानान्तरावगतात्तद्विदां मानान्तरविरोधे चाप्यारता
वा भूतार्थवादाः यदि स्वार्थं समर्थयन्ति तदा ह्यत्र विधिनाप्यत्र न बाधकेन तत्त्वमादिना क्लिप्ता स्तुतिरिति शोकमित्यादयः किमिति
न प्रमाणमित्यर्थः। मानान्तरप्रत्यक्षानुमानोपमानमिति विशेषणादुपमानादिगोचराब्राह्मणेति संवादवेदान्तानामनिर्दिष्टमस्य

कंभादेः

स्तप्रभृतिमिति वदनुवादकत्वं तद्धि यज्ञमात्रे प्रसरज्ञाति बहुणवादत्वमत आह। प्रत्यक्षेति। आगमादन्यद्यन्मानान्तरं तद
काव्यावबोधकत्वं तत्र न स्तुकत्वात् प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यमिष्टं अन्यत्र तु न हि विरोधे तु अहिताग्नेर्गमो न प्रमाणमत आह। असिद्धेरिति। प्रमे
येऽनवगतप्रागवगतः प्रमाणं प्रवर्तते अत्र तु प्रमाणप्रवृत्तावज्ञातत्वमिति स्वस्वमितौ प्रमाणप्रवृत्तिरिति इत
रेतराश्रयात् न ततः विवादे न प्रमाणत्वं प्रत्यक्षादेरित्यर्थः। फलितमाह। तत्त्वमस्यादीति। आह त्वंतरमाह। सर्वेति। अनुत्तवस्य
सकलप्रमाणविषयाधिष्ठानत्वादागमस्यानुत्तमैवविषयत्वात् स्वप्रत्यक्षादेरनामविषयत्वेन तत्र विषयत्वाद्वत्त्वेन विरोध
इत्यर्थः। वेदान्तानां मानान्तरविरुद्धार्थत्वेऽपि स्तुमर्थफलार्थविधाहृदत्वात् नैकवाक्यत्वमत आह। तस्मादिति। कुत एतद
त आह। सत्यज्ञानादि इति। उत्तत्य विधिफलावाप्तिरात्मज्ञानादेव तिन्तर तरति शोकमात्मविदित्यैव जनिकपाशोऽसौ ज्यादिप्रमाणासि
द्धमित्यर्थः। स्नात्वीपीत्यादिनाप्ताकं वहलान्निवेदान्तप्रामाण्यं नष्टैर्यमासादयति पूर्वपक्षबीजानामदूषितत्वादत्रादेहो
वमिति। न मिथ्याधीजनकत्वमप्रामाण्यं नापि फलाभावस्तेन मापदत्वं नानुवादत्वं न तात्पर्यं भद्रितत्वामेच्छेनस्नात्वीपीत्या

दित्ताश्चार्थश्च नपूर्वपक्षबीजनिरासक्रमेणाभ्यामिरस्तिषीय तदुच्यर्थः॥ प्रकृतं वेदांतप्रामाण्यप्रसाधनमुपसंहरति वेदांतेति॥
वेदांताः स्वार्थप्रमाणं न च फलाहेत्वात् ज्योतिष्टोमेन यजेतेति वाक्यवदित्यर्थः॥ शाक्यप्रयोगस्य कार्यपरत्वात् तत्रैव शाब्दप्रामाण्यं न
सिद्धस्य चाहातेनेति॥ उक्तानियमात्ताविदेश्याशंक्य सिद्धपरप्रयोगदर्शनादित्याहदिदृष्टेति॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिं वेति पादकपदार्थानां वादि
यर्थः॥ प्रवृत्तिनिवृत्त्योरगृहीतार्थावबोधायोजनानां वादेन प्रामाण्यमत्रादाह सुखादीति॥ पुत्रस्ते जातस्तदृश्यादीहि कार्ये वयमपि विधिविकला
न्यपि सुखोत्पत्तिहेतूनि सुखोत्पत्तिः फलं न यादेतः प्रवृत्तौ व्यषांतानि प्रत्युद्यामभिव्याहितिविधिवाक्यवदित्यर्थः॥ तत्रापि सुखी
स्व भवतिविधिरध्याहार्यः तत्राह सुखीति॥ सुखोपायस्य पुत्रजन्मनः सिद्धत्वात्तच्छ्रवणसामर्थ्यादेव सुखस्यापि सिद्धेर्न विध्यपेक्षेत्य
र्थः॥ पुत्रस्ते जातस्तस्माज्ज्ञातकर्मकुर्विति प्रवृत्तिविशेषवाक्यतात्पर्यमित्याशंक्य ताविशेषस्तीति॥ जातेनेति सुपसमाधायेत्यादिविध्यंत
रप्रयुक्तत्वाज्ज्ञातकर्मप्रवृत्तेर्नेदं वाक्यं तत्परमित्याहानेवमिति॥ सुखफलसुतजन्मज्ञानजनकत्वेन वाक्यफलवदित्यर्थः॥ एवमपित
त्र मादिवाक्यस्य प्रोक्षणादिवाक्यवत्कार्यतात्पर्येन प्रयोजनार्थमुरीकार्यमत्राह नार्थक्येति॥ स्वार्थफलालाभावादित्याक्षणादिवाक्यस्या
न्यत्र तात्पर्यकल्पनापि स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य तत्र कल्प्यते यथा तथा त्वमादेरपि स्वार्थफललाभादित्यर्थः॥ प्रथमावगतकार्यत्व
त्यक्त्वा नानाधपुत्रस्ते जातस्तत्रापि कार्याध्याहारस्यावश्यकत्वान्न तदृष्टांतेन वेदांतानां वस्तुपरत्वसिद्धिरत्राह किं भवतीति॥ सुखाधीतिभ
विधिः पुत्रजन्मनिवर्तयति सुखभवति विकल्पार्थः॥ आद्यं दूषयति॥ द्वितीयमपवदति नापीति॥ पुत्रजन्मातिरिक्तं सुखोपायप्रवर्तको
यं विधिरित्यत्राह नेति॥ सुखोत्पत्तिहेतूनीति दुःखनिवृत्तिफलं वाक्यमादिपदापात्तं दुतेदाहरति॥ किं भवतिमात्रे भीरिति नियो
गपरत्वं तत्रापीत्यत आह नेति॥ स्वकृतज्ञानादवसयकंपादिनिवृत्तिसिद्धेरिति देहमाहाराभीति॥ नियोगविषयेप्याद्वर्थे विधिज्ञानोत्त

श४
वति
२

रकालप्रवृत्ते नियोगफलस्यासावावक्तुस्ते जात इत्यादौ न नियोगोऽश्यादौ ख्याख्य इति। लौकिकवाक्यानां वस्तुनिष्ठमर्थपर्यव
सायित्वमिष्टमपि न वेदानां तथात्वं। कार्यमन्तरेण वादफलादर्शनादित्याद्वाह्विति। वेदानां नाम कार्यपराणामेव वस्तुस्व
साक्षात्कारफलत्वं लौकिकवाक्यमुदाहृत्य दुःखनिवृत्तिफलत्वं श्रुदादहरति। सुतस्तहलेति। देशान्तरगतबंधुविषयकत्वं
लब्धतामित्यर्थः। प्रवृत्तिनिवृत्तिफलत्वं वादाह्रां स्वानमपि विधिपर्यवसितमवादावस्तुमात्रेति। तस्कर प्रतिरुद्धोऽयं मार्गो वि
धिमानप्रवृत्तो गइत्यादिवाक्यश्रवणानंतरं प्रवृत्त्यादिदर्शनात् सुतस्ते जात इत्यादिवाक्यानामपि प्रवृत्तिनिवृत्त्योः
ज्ञानतरपरत्वमनुमीयत इति शंकते। यावत्रेति। साध्यहीनेन दर्शनं निधर्मसंबंधप्रतिपादकत्वेनापश्यीणावादावाक्यस्येति इ
ष्ययति। तत्रेति। ऊनस्तद्विषप्रवृत्तिनिवृत्ती नवत इति रागद्वेषाभ्यामित्यादौ नरास्यति। प्रवृत्त्यादिलिंगं न विधिनि
षेधफलत्वं तत्रानुमीयत इन्यतत्रादौ कामिति। विधिप्रतिषेधयोरश्रवणादिति भावः। तयोरप्रयुक्तत्वे पि वक्तु
र्विवक्षितत्वान्नत्रिष्ठं वाक्यमिति शंकते। नन्विति। यस्य शाब्दस्य यस्मिन्नर्थे शक्तिः स एव तस्यार्थो न विवक्षित इति परि
हरति। नेति। तात्पर्यं शाब्दार्थ एवेत्यर्थः। नैवक्तुरेवमस्त्वपरामपि विवक्षितम् एवास्माकं शाब्दार्थो न्यायादात्तवक्तिरिति। अपो
रुषेयत्वे वैदिकशाब्दाद्विविक्षितार्थप्रतीत्यायोगादित्याहेतुमाह। वक्तीति। लौकिकः शाब्दो न विवक्षितगमकः शाब्दो वा
वैदिकशाब्दत्वाद्विपक्षे बाधमाह। नानेति। विवक्षितार्थयासत्वे शाब्दावक्तीति प्रायायोगमकाः ननः साध्यविकलो दृष्टान्तो
नाद्वावधृत्वतिविति। यत्तिज्ञास्यानतदेवप्रत्यक्षादिप्रमयमित्यर्थः। प्रतिसंदिग्धप्रवृत्त्याद्वा। अतएवतत्रापिप्रमेयत्वं किं
न स्यादवाहा। प्रतिपत्ततिः। प्रत्यक्षादिनेन्द्रियादेः संबंधाभावादित्यर्थः। शाब्दानविवक्षितगमकः प्रमाणवात्प्रत्यक्षवद्वि

४५

निरिष्टालादेवं तरमादाह तथेति। निधिमानेय तु सांगव्यक्ते विरक्तस्य दानबुद्धिर्जायते। तत्र शास्सदितो रूपेच्छा बुद्धिः कामक
लुपितस्य दानबुद्धिरिति शुद्धस्य मानं बुद्धिवैचित्र्यं पर्यवृत्तेः। शाब्दार्थविद्युथेव तस्यादकस्य शाब्दस्यानकार्थत्वस्य साधुत्व कत्वादित्य
र्थः। एव वर्णक्रमेव वाक्यमिति नरशाक्यनियममभिधक्तामिदानीं नियमास्फपगामापिनामपदार्थानां परस्य रसंबंधेषु विनियोगान
सिद्धादर्शो दानावति। तत्स्त्वति पादनाय विकल्पयति। किमिति। पदानां पदार्थमात्रे शक्तिरुत कार्यान्विते अन्यमात्रान्विते त्वेति
विकल्पानामर्थः। प्रथमप्रथ्या वाद्वे। स्वार्थेति। पदानां पदार्थमात्रधीजननमामर्थ्यओत्रुः संसृष्टार्थधीः संसृष्टव्यवहारदितुर्न
स्यादतश्च प्रायान्तुः। प्रायोगानर्थक्यमित्यर्थः। मध्यमंबकुवकव्यमुक्तेर्घ्यातदाषमाद्वा परार्थेति। शक्ता वगतार्थजधियः शांदव
सुज्ञावगतलिंगादिजबुद्धेरथ्यद्भवापातात्स्वथमकल्पानुपपत्तेोलाघवादन्वितमात्रे सामर्थ्यस्वीकारतवपद्धद्भतिरित्य
र्थः। व्यवहारस्य शाद्वेस्पतित्राषः। द्वितीयं दूषयति। कार्येति। कार्यान्वितशक्तिरितिपक्षेतिडादिपदश्रूयते तानुवादकांस्तु चस्नेआ ३९
तइत्यादिवाक्यात्तवाक्यार्थप्रत्यायानस्यानत्रतश्चप्रयोकुः प्रायोगस्यापिवैयर्थ्यमित्यर्थः। विवादपदानि पदानि नकार्यान्वितस्वा
र्थनियतसामर्थ्यानि पदत्वात कार्यपदवदितिप्रयोक्तुं दूषयंतं साधयति। कार्येतरस्येति। गामानयदंडनेत्यादौ कार्येतरा
त्वा वा तदन्वितस्वार्थाभिधायित्वायोगादर्थांतरान्वितं स्वार्थाभिधायक वा नस्फपगाममदंडनेत्यादितिः संबंधनसवत्वात्रतः
कार्यपदमन्वितमात्राभिधायीत्यर्थः। विपक्षे बाधमभिधत्ते। कार्यान्वयिन्व इति। अनापक्षत्वात कार्यसंबंधानेव चरितार्थत्वादित्यर्थः॥
२२ तत्थां परस्य शतन्त्वाय पिकार्यसंसृष्टपदशक्तिरिश्च स्मडाग्वंतसिद्धिरत आह। नियोगइति। सोमेनयजेतत्य त्वत्सामसा
ध्ये योगनियोगाधीनस्यादक पदार्थसाधुत्व नियोगः स्यात्। सामेनयागं भवति तद्भवयमप्यनिष्टमित्यर्थः॥ सोमसाध्य

धर्मार्थविषयत्वं नियोगस्यानुरूपयत इत्युपपद्यतीति माश्रित्याशंकते। अथेति। नियोगानुरागात्स्वागेव सोमयागयोः संसर्ग

दृ तुं पृच्छति। कइति। सोमयागयोरसिद्धसंबंधं नियोगो ग्रहणत्यादसिद्ध इति। असतीति पदच्छेदः। विशिष्टविषये सिद्धव

तीति अस्मति निर्विषयो नियोगो न प्रतीयत इत्यर्थः। प्रागभावाय देत्तुं संकते। अथेति। किमयेव संबंधादनु रिति शेषः। अ

नुतमात्रे शक्तिरियं वंसति। स्यादिति दूषयति। सिद्धमिति। अत्र त्वा बरत्वा शब्दापकमाद्य। तादेति। प्रतिपदाधिकरणा कि

सविषंपदार्थानां प्रत्येकं नियोगेनान्वयः। उतेति केकेन वनियोगान्तिसंददप्रत्येकमिति पूर्वपक्षे पिचार्यादिकस्मात् यप

पूर्वं तदनरत्वदर्थं स्यादिति सिद्धांतितं संगतं स्यादित्यर्थः। तस्मान्न कर्तव्यतावेश्यादत्र विषय कर्तव्यत्वं नियोगाधीन

मित्युक्तं दूषयति। विषय इति। यागादेः कार्यत्वं कार्यसंसर्गाधीनं त्वदभिमतविशेषाकार्येपि कार्यत्वं कार्येनरायत्नं स्यात्तदनावा

त्नकार्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। ननु तावता किं तत्राह। तदन्तावादिति। कार्यार्थेना नियोगसिद्धर्थता यागादेरिष्टान सिद्ध्यादित्यर्थः॥

स्व नियोगस्य स्वतः कार्यत्वान्न लोकादावषद्गत्यादा आशयेति। नियोगस्यापि स्वतः कार्यत्वं नियोगकल्पना व्यर्थेति। दूषयति। विषयस्य संन्वतान

ति। लौकिकस्यात्मकस्य कर्मणः कार्यत्वान्नियोगाधीनं कार्यत्वमिति शंकते। विषय इति। दूषयति। तदापीति। न कार्यमपि नि ६

योगास्य विषयमापेक्षते तन्मे तारणसाधुरूपत्वादित्यर्थः। फलितमाह। कार्यपीति। न चापि किं दूषणमत्वाह। व्यावृत्ति॥

नियोगस्य कार्यत्वे सति विषयस्य कार्यत्वं न तत्त्वनियोगस्य कार्यत्वमिति इतरेतराश्रयः स्यात्। नियोगस्य धर्मत्वं कार्यत्व

सिद्ध्यर्थत्वात्तद्वाधान्यं वनस्यादित्यर्थः। एवं यागनियोगयोः सामान्य पाद्यायागस्येव कार्यत्वे वक्तुमुपक्रमते। तत्तु व्यापार

सिद्धस्यापातो वस्तुं व्यापारमपेक्ष्य यस्मात्तनकार्यं इतिसाध्यं कार्यमनुगत इत्यर्थः। सा दो तन्नति साध्यं व्यापारमतिव्यापकं परंप ५६

रयात्स्वर्गेऽस्तिगतमित्यादावायोगेति। एवं कार्यस्यापि व्याप्तिमुक्त्वा असंभवमाह नाकार्यमिति। तदुपपादयति। स्वतइति। स्मृति
माचारोपाधिकं स्वं नियोगकार्यत्वमित्यपगमे घटादिवन्मांतरागोचरत्वापत्तिरित्यर्थः। स्यादेतद्विनियोगस्य स्वतएव कार्यत्वमत्रादौ का
र्योऽस्पति। कार्यत्वाधिकरणं नियोगः। कार्यत्वमेव वा अन्येन तस्य शक्तिप्रतियोगित्वं। आकुतोऽरवशाब्दार्थत्वात् द्वितीयेन न त्वका
र्यत्वं अनवस्थानात् यथा त्वोऽस्य न श्रुक्तता किंतु पटादेरेव मा। अनन्ध्यकर्तृत्वानावश्यादित्यस्य निरस्तत्वादन्वितमात्रे शक्तिः
परिशिष्यत इत्यर्थः। अन्वितमात्रस्य शक्तिप्रतियोगित्वफलमाह घटेति। घटनियोगकार्यक्रियागुणः। स्वरूपेणनिष्पन्नाद्व्यकार्यत्व
लनापरिस्पंदजातिमात्राश्रियरूपेणस्थिताः। स्ववाचकशब्दैर्योग्यान्विताः अभिधीयंते यदा तदा धात्वर्थः शाब्दस्यानवगतसंगतिप्रसं
त्तिपादनविरोधात्वान्न नियोगाधीना प्रवृत्तिरित्यर्थः। आकस्मिकीत द्विप्रवृत्तिः स्यादित्यादावप्रबुद्ध इति। न शब्दः प्रवर्त्तकोऽनियो
गात्तागएव प्रवर्त्तक इत्यर्थः। कृतिसाध्यत्वं नियोगस्य नास्तीति यदुक्तं तत्साधयति। साधनेति। यागादिसाधनं। प्रयाजादीति कर्त्त
व्यं स्वर्गादिफलमनंतरं व्यतिरिक्तं कः प्रेरकत्वात्साधायता। फलबाह्यत्वं स्पष्टयति। पुरुषार्थादिति। इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारव्यतिरिक्त
इत्यर्थः। किंपरेण नियोगः। प्रयत्नो। क्रिया वा। फलं वा। अन्यद्वा। कालत्रयासंस्पृष्टत्वेन वाच्यो वा। नीरूपो वा। कापीति विकल्प
यति। किंचेति। आद्यं दूषयति। नेति। प्रवर्त्तकविषयशब्दव्यापारस्यावरणेवान्न प्रवृत्तिहेतुकार्यत्वमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। नं
तरापीति। लिङादिश्रवणानंतरं स्वस्थावस्थाताः प्रत्यक्षतिरूपप्रयत्नस्य मानसप्रत्यक्षत्वादपूर्वकार्यत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। तृतीयं निर
स्यति। नेति। क्रियायाः कर्त्रन्वयित्वात्। नियोगस्य नियोज्यान्वयित्वादित्यर्थः। तुरीयं निराकरोति फलमिति। सुखदुःखप्राप्तिपरिहा
रादन्यत्वादित्यर्थः। पंचमं परावष्टांकोऽरकमिति। नियोगस्यासिद्धत्वात्सिद्धस्यैवकारकत्वादित्यर्थः। षष्ठं विघटयति। नापीति। माना

कारकं वप

वि०

त्वादित्यर्थः॥ सन्नमनिरस्यति। नवेति। देवमाद्दा घटेति। घट इत्यर्थः कालत्रयस्यास्पृष्टो घाटतानाति। इतरथा घटोत्पत्त्यादौ न
डाद्यर्थस्य द्विरन्निष्मनव संगादतो घटकार्यतामात्रत्वज्ञातिरूद्याद्विरितित्नाव। श्रंग्रं व्यातयति। नियोगापीति। व्यापाराति र
क्तस्य इष्टिनत्वास्पाराराश्याविनियोज्यव्यापारः सइति शरीरत्वेष्टा नरवत्स्यद्व्यचमित्यर्थः। एवं नियोगस्वरूपं निराकृत्य तत्कृत्यनि
कारणतात्वेन निराकरोति सिद्धेष्विति। अनुष्ठिता धात्वर्थोनियोगसाधक इति शेषः कृतसिद्धिरिति। कालत्रयास्पृष्टोऽनाराध्य
त्वाद्वो नियोगो न कर्मसाध्य इति दूषयति। नेति। आप्युत्पत्ति विकारसंस्कारा न नियोगस्य कर्मसाध्याः तस्यानारो
प्यस्वभावत्वात्ऽनाधेयातिशयत्वेन स्वीकारादित्यर्थः। एवं नियोगस्यासिद्धिं स्वरूपं च निरास्य अपूर्वादिसाधकत्वं निराकर्तुमुपक्र
मते। कार्यस्यतः सिद्धिं स्वर्गादिसाधकं। किंवा तत्स्वरूपव्यापारत्वस्वरूपं। आद्यं दूषयति। कार्यमिति स्वस्वरूपेण सिद्धं रनन्यापेक्ष
त्वेन सदेकरूपत्वादित्यर्थः॥ द्वितीयमनुवदति। क्रियाव्यापारेति। दूषयति। नस्येति। कालत्रयेपि तस्य विनाशाभावात् तत्तद्व्यापा
रादसिद्धेन कदाचन फलं स्यादित्यर्थः॥ नियोगस्य निर्विशेषत्वात नियमसत्त्वासत्त्वायारन्यतरस्वीकारजन्मासंभवं व्यतिरेकं
दृष्टांतेनाह। संतापमानेति। यागस्तावद् नियोगि न इति यावत्तसंपत्ति साधकं तद्दृष्टांतमाह। द्योमेति। यागादरपिन कार्य
स्वरूपं यागः कर्तव्यादानं कर्तव्यमिति न तात्तदप्रतीतेरेताहृचीमेव कार्यमित्याशंक्याह। कर्तव्य इति। कार्यं कर्तव्य
मिति तत्रैव नमात् कर्तव्यतायां नियोगत्वात्तत्वपि तद्धर्मत्वमस्तीत्याशंक्याह। कार्यकर्तव्यातेति। नयोग्याभ्यागिवतितरकानवस्था
द्वत्यर्थः। यदि कार्यं कर्तव्यतायाः कार्यतानेष्यते तत्राह। तस्मादिति। यत्र कर्तव्यता नास्ति तदकार्यमेवाकाशवदिति। यागः क
र्तव्यत्वं कर्तव्यमिति। शशशृंगगगनकुसुममिति वक्ष्यमाणहेदिकल्पमात्रमित्यर्थः॥ तस्मान्न नियोगस्य साधनं विविक्ताशेष

तराःकार्यमिति स्वमतमुपसंहरति। अन्त इति। नान्यत्पृथगिति। अर्थोद्यात्तावात पृथक्कुगुणवद्देइयर्थः। यागजन्यस्वर्गसाधक-
नियामप्रमाणेन वाच्यं तदसिद्धिरित्याह। लिङादिरिति। प्रेरणा ग्राह्त्तावनात त्वप्रमाणे लिङादिनतियागइत्यर्थः। प्रेरणात्वं तु तत्त्वेनावये-
तीकापि विषयप्रवृत्तेः एषप्रवर्तयतीति विषयत्वेन नियोगान्वयो नाह। विषयत्वानतीति। भावनायालिङाद्यर्थत्वे सिद्धे न विरोधेन वादाप्रे-
रणापीति। अंगीकारमात्रेणोक्तमित्यर्थः। कृत एतदत आह। समस्तेति। साधनादित्रयाह। ह्यमित्यादिप्रसंगादेवं तरमाह। मित्यत्तावतइति।
आक्षव्यापाराद्विनाक्षतावनानवनाक्षपरिस्पंदः परिणामो वास्ति। अमूर्तत्वात्विभुत्वात्। नापिप्रयत्नः। अचेतनत्वादित्यर्थः। किंवालिङर्थस्य ९८:५
पं वा प्रेरणा शक्तिर्वा शक्तिव्यापारो वा प्रेरक पुरुषव्यापारो वा न प्रथम इत्याह। नेति। लिङादेर्जीवना वाचकत्वात् यद्यपि तद्रूप इत्यादिभ्यं वा लिङा-
दीनां रूपसंपदपि भावनायाएकरूपत्वात् इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। शक्तेरिति। प्रेरणायाः लिङादिवाच्यत्वोपगमाच्छक्तिशक्तिमतोरभेदाह अत्रा-
वाचकत्वात् संभवादिति। तावत्तृतीयं निरस्यति। नेति। अत्र मंगीकारणादित्यर्थः। चरमं परा चाह। प्रेरकेति। कथं तर्हि लिङादेर्विधित्वमत आ-
आह। अन्त इति। समीहितेति। भावनाया अभिवदस्याज्ञातज्ञापकत्वे प्रामाण्येपि प्रमाणेनास्या वेदस्यत्वादातथात्वेति। ववदेः बुद्धबोधक १९
त्वेन तव प्रमाणं प्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिवदित्यर्थः। यागादेरिष्टसाधनत्वं लिङाद्यर्थ इत्यतक्रियानंतरं स्नानादिवत्फलस्यात तदनुपलंभात्। ३
अदृष्टादवलिङादिवाच्यमत आह। निष्ठादिति। यथायुरुमतेयागानुष्ठानादुत्पादितनियोगस्यकामादिवाकोपि माणपातफले
नियतं तथागस्तुतयागस्यापि वेदप्रामाण्यादेव फलमीश्वरप्रसादादिद्वारकं नियतमित्यर्थः। तियोगस्य क्रियात्मनोनंतरफले वा
सः तु पि यागादेः क्रियात्वान्महेदनवनंतरफले नत्तवितत्वेतददर्शनात्स्वन्यस्ता दिविसंवादागमस्याप्रामाण्यमत आह। विसंवादापी-
ति। उपायत्वस्यावद मितत्वादित्यर्थः। धात्वर्थे इति साधनत्वबोधकत्व वेदप्रामाण्यस्येवादिष्टत्वाद्वेदकत्वादितिर्ककि यत्तु यत्तः त्वादः॥

नानंतरति। अत्र यागशब्देन क्रियोच्यते तस्याः प्रक्रियाऽनंतरफलानियमेन न दृष्टसंवादोऽस्ति चारादित्यर्थः। फलिनमा
दात्रतइति साध्यसाधनसंबंधबाधकपरं लिङादिपदं न नियोगबोधमित्युक्तं तत्र संबंधस्य कालत्रयसंबंधदासीदस्तिनव
त्स्यतीति प्रत्ययायानावतत्राह। स्वसामर्थ्यादिति। हितसाधनत्वस्य लिङाद्यर्थत्वेप्युक्तं नरमादासाद्यादिति। यागस्वर्गयोरव्यव
हितसंबंधसिद्धिर्नियोगस्य लिङाद्यर्थत्वे तेन यागस्वर्गयोर्व्यवधानरूपविलंबनास्यात सानघुक्तागौरवादित्यर्थः। अरुण
दिगुणानां द्रव्यव्यवधानेन क्रियत्वावनायां संबंधवद्यागसंबंधवद्यागस्वर्गयोरपि नियोगव्यवहितसंबंधः किं न स्यादि
त्याह। साक्षादसतीति। अव्यवधानसंबंधस्तावत्परंपर्यंन त्वसति तत्र पारंपर्यस्वर्गकामो यजेतेत्यत्र न युक्तवत्रक्षणा दा (विव६
इत्यर्थः। व्यतिरेकदृष्टांतं स्पष्टयति। श्रुत्येति। अरुणया क्रीणातीति श्रुत्या अरुणो गुणः क्रियायां विनियुक्तोऽपि प
शुद्रव्यविभाग्येव सामक्रयस्य साधकं गुणस्यास्वतंत्रत्वात् अन्यथा केवलस्य गुणस्य साधकत्वे योगादृष्टस्यादित्य
र्थः। क्षणिकस्य कर्मणः कालांतरीयफलसाधनत्वसिद्धाय मध्यवर्ति किमपि व्यापि स्वीकार्यमितो नियोग एव किं न स्या
दित्याह। याग इति। स्वर्गादिफलमनुत्पाद्य नियोगं न साधयति। स्वर्गादरदृष्टत्वात् अनुष्ठितोऽपि न यागः स्वर्गनियोगयोः
साधकः स्यादित्यर्थः। फलमनुत्पाद्येव व्यापारांतरेण यागो नियोगं साधयेदिति चोद्य। नत्विति। क्षणिकस्य कर्मणो विरघ्य
स्थापारत्यागात् फलजनकव्यापारेणैव नियोगजनकत्वमिष्यते। फलं च न दृश्यते अतः स्वर्गस्य साधकत्वान्न कार्येण प्रिया
गः साधकत्वेन संबध्यत इत्यर्थः। यागो नं तामवस्वर्गादिफलमदृष्टरूपमारस्तते स्वर्गकामादिवाक्यप्रामाण्यमिति शंकते। आश्र   दि २
यते। समाधिसाध्यमाह। नामतो। आततानानेनरफलादर्शमाद्विसंवादाशंकेत्यर्थः। एवं सामग्रीमापाद्य स्वपक्षे विशेषमाह। आम   ४८

मत्वास्त्वेति। आनंतर्यानियमान्मम कालांतरेपि फलं स्यात् तान्नत्रुस्वर्गसुखाद्येव यागापूर्वं साधयदिति तदलाबादसाधकं
साधमदीनमपूर्वं स्यादित्यर्थः। नियोगस्य धात्वर्थसाध्यत्वेपि किमेक एव नियोगो यागदानादिसाध्यः किं वा प्रतिधात्वर्थमन्यो बंधत्तदा त्त
त्तदा प्रथमे प्रत्याह। कार्येति। द्वितीयमनुवदति। अन्तु बंधेनेति नियोगभेदादिति विशेषात् दूषयति। नन्वेवं ति यतो नियोगभेदस्तत एव
फलं स्यादिति नियोगाद्वय्यर्थः। भेदस्योपाधिकत्वमनिष्टं नरमाद्दोपाधिकत्वेति। उपहितस्य स्फटिकलौहित्यवन्मिथ्यात्वान्मिथ्या
नियोगसाध्यः स्वर्गादिरपि मिथ्यैव स्यादित्यर्थः। पूर्वोत्तरवादयोः स्वयमेव दूषणानुवादपूर्वकं संबंधमाह। एवमिति। आत्मा द्रष्टव्य इति
किमात्मनि विधेस्तद्दर्शने वा नाद्य इत्याह। प्रतिपत्तीति। विषयप्रतिपत्तिशाद्धे नलस्यात्। विधेः क्रियाविषयित्वादित्यर्थः। अनुपपत्तिं प
स्फारयति। सिद्ध इति। आकाशवन्नित्यसात्त्वस्य वस्तुष्ववन्नियामस्यापि न विधिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। न चेति। विधिरिति। ब्रह्मज्ञानस्यापि विधे
यत्वेनागृहीविशेषणाविशेष्यबुद्धिरिति न्यायात् ब्रह्मप्रतिपत्त्युपनयामवंचब्रह्मज्ञानमुत्पन्नविधिर्विधिनस्मदुस्यात्तिरितिइन
८६ एतन्नाश्रयादित्यर्थः। वस्तुनो विधेयत्वं न संभवतीति यदुक्तं तदपि स्फुटं रूपापादि विधेयत्वेन समर्प्यमाणत्वाद्ब्रह्मदाद्दीनत्वति। प्रकृतिद्रव्यस्य
सिद्धत्वेपि रूपाकारस्यासिद्धत्वादेकान्यस्य उक्तदोषनित्यत्वाद्रूपांतररहितत्वादित्यर्थः। स्वतःसिद्धस्यापि विधिविशेषत्वेन समर्प्यते
बाधकमाह। असिद्धत्वादिति। प्रतिसिद्धं दर्शनमिति सिद्धोस्मत्व॰ स्फुट इत्यर्थः। विधिपरवाक्यान्निष्ठो कथं चमतसिद्धिरत्याह। तन्निष्ठत्व
ति। उपक्रमादिलिंगादित्यर्थः। ज्ञाननियोगशेषत्वेन वस्तुनः समर्पणे कथं तन्निष्ठत्वमत्याह। द्वार्येति। विधिविकलवाक्यस्याबो
धकत्वाद्विधिपदं वस्तुबाधकत्वसिद्धार्थमध्याहार्यमतो निर्बाधवेद्यार्थत्वमत्याह। सर्वमिति। किंच। विधिरपि ज्ञानोपदेश इत्यर्थः। सुत्व
न्नुभन्नियमफलसाध्यं वा। नान्यथार्थं वा। फलार्थं वा। ब्रह्मणः स्वरूपार्थं वा। पदार्थसंसर्गार्थं वा। नाद्य इत्याह। आत्मेति। वाक्या

दवोत्पत्तिरित्यर्थः। अत्र दूषणांतमाह। यागादीति। यागकर्त्तव्यताज्ञानमेतद्वाक्यव्यतिरेकेण न विध्यंतरमीक्षते। विधिज्ञानस्य
विध्यंतरापेक्षत्वेनानवस्थानात्। नापीमं विधिं यागकर्त्तव्यता पा[र]ंवादस्यात् तस्माद्वाक्यादेव कर्त्तव्यताज्ञानं। एवं ब्रूसज्ञानम
पीत्यर्थः। इतश्च न ज्ञानान्यत्वं त्ये विधिरित्याह। प्रतिपत्त्रिति। प्रवृत्ते प्रागेव विधेयमवगम्य प्रवृत्तिर्विधिफलं विधिना प्रवृत्त
स्य विधिविषयज्ञानाभावमतिरिति परस्पराश्रय इत्यर्थः। पूर्वमुत्पन्नावितरेतराश्रयत्वमुक्तं इदानीं प्रतीतावितिभेदः। उत्प
न्नेनाज्ञातविधिरनुत्पन्नत्वान्नाद्य इत्याह। बाधेऽस्मिन्निति। अनंतर इत्याह। अनुत्पन्ने वेति। तरवृत्थमाह। प्रवृत्तेरिति। प्रवृत्तिदे
तोऽर्हीन स्यात्तावादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदति। आस्यति। दूषयंतुं विकल्पयति। स इति। प्रथमं प्रत्याह। प्राक्षादिति। विधिवेद्य
र्थत्वमेवापन्नमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। अन्यस्मिन्निति। मानांतरापेक्षत्वाद्वेदस्य स्वतःप्रामाण्यहानिरित्यर्थः। विधिबलाद
र्थपरत्वं त्वाख्यास्यति तृतीयं शंकते। विवक्षितेति। पदानामन्विताभिधानपरत्वं विधिरुक्तं वाक्यस्य वा नाद्य इत्याह। नवमिति। लोकवे
दाधिकरणन्यायेन ज्ञानानामर्थबोधकत्वं स्वारसिकमित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। अविशिष्टेति। अविशिष्टेषु वाक्यार्थ इत्या
दिना वाक्यमात्रस्य स्वार्थपरत्वं सामर्थ्यात्प्राप्तं स्वारसिकमित्यर्थः। न्नेतमित्यत आह चान्नविधिरुक्तमित्यर्थः। किंचाविधिमात्रपे
बलादर्थपरत्वं। अध्ययनविधिव्यतिरिक्तविधिबलाद्वा प्रथमे प्रत्याह। पीति। दृष्टार्थता अर्थधीफलतेत्यर्थः। द्वितीयमपव
दति। विधिरिति। न स्यापि विदितार्थत्वार्थं विध्यंतरस्वीकारे तस्यापि तस्याप्येवमनवस्थानात् स्वार्थपरत्वासिद्धौ वादाद्यविव
क्षितार्थः स्यादित्यर्थः। निगमयति। तदेवेति। न वमुसर्ग्रतां यस्मादित्युक्तन्यायेन विधिर्न कल्प्यत इत्यर्थः। तृतीयमनुपठम
ति। विधिमंतरेणाविवक्षितफलं ज्ञानं स्यादित्यर्थः। ज्ञानस्य वाक्याद्व्यतिरिक्तं फलं कर्मेताडवकालांतरप्राप्यं तत्र ब्रज्ञानेव

मतमिति

स्वा

४५

सिद्धमिति दूषयति। नेयेति। केषांचिन्नद्धानामर्थज्ञाकद्यमात्मगतमिति मतं तत्राप्याह। यद्यपीति। दृष्टमाद्यामारमानेति। मानफल॥
स्यानुत्तवस्य मात्रमानामयकर्त्तृक्रियादिसाधकत्वेन स्वतंत्रएवानावादित्यर्थः। परममनुक्रामति। अथापीति। उक्तप्रकारवदुष्टयासंत
त्वपि ज्ञाननियोगगामीकार्योऽन्यथा केवलसिद्धस्य मानांतरगोचरत्वात्तन्निष्ठ वयमोनुवादत्वं स्यादित्यर्थः। नियोगगामीकारेऽपि सिद्धस्य मा
नांतरयोग्यत्वादुक्तदोषता दृवस्थामत्राह। विधेयार्थेति। नियोगस्य मांतरगोचरत्वात्तत्संसृष्टत्वेन ब्रह्मणोपि अपूर्ववल्लांतरइत्यर्थः॥
अनात्मत्वं मांतरायोग्यत्वं च प्रयोजकं न सिद्धत्वमिति संक्षयद्दूषयति। वस्त्विति। स्यत्तावद्या मायोगादत्यथा सिद्धसंबंधन्नियोग
स्य मांतरगत्यत्वं स्यादित्यर्थः। सिद्धार्थवचसोनुवादत्वं विकल्प्य तिदूषयितुं। किमिति। विद्यमानबोधकं अनुवादकं मानांतरावग
ताबाधकं वेत्यर्थः। प्रथमं परा करोति। तत्रेति। एतदुपपादयति। मानांतरेति। अनवगतपरिनिष्पन्नवस्तुगोचरप्रत्यक्षादेरिव
वचसोपि प्रामाण्यमविरुद्धमिति। नाद्यः। वस्तुपरिछेदमात्रेण प्रामाण्यमिनरप्रामाण्यवद्वाक्यस्यन युक्तं वस्तुमर्थपर्यवसानस्यायु
क्तत्वादत्राह। वस्तुमर्थश्चेति। वस्तुस्वसंविद्रूपत्वादात्मनइत्यर्थः। वस्तुमात्रपरत्वेदोत वाक्यमनुवादकं सिद्धमात्रबोधकवाक्यत्वात्समरि
तीरादिवाक्यवदत्राह। उक्तेति। पुरुषवलीतवाक्यवस्तुपाधिरित्यर्थः। ब्रह्ममांतरगम्यं सिद्धत्वाद्घटवदित्यनुमानान्मांतरसापेक्ष
त्वमित्यत्राह। नवेति। अन्यथा नियोगस्यापि पक्षयचनलौकिकमानगम्यत्वप्रसंगादित्यर्थः। शंकामंगीकृत्याप्याह। वाक्यमानस्ये
ति। तदापेक्षयात्राह। एवं किमित्यप्रमाणं शास्त्रापेक्षया मानांतरमेवाप्रमाणं किं न स्यादित्यर्थः। सापेक्षत्वमंगीकृत्योक्तं इदानीं मानां
तरापेक्षमानमित्युक्तं तदप्ययुक्तं इत्याह। नापेक्षते। तदुक्तमाह। मानांतरेति। विद्यमानावेदकत्वेदस्य प्रामाण्यमेव नास्तीत्यत्राह। मानांत
रेति। अज्ञातार्थबोधकत्वादिकं मानमेव अनवगतावगंतृत्वं प्रमानलक्षणत्वादित्यर्थः। द्वितीयमनुवदति। अथेति। मानांतरापेक्ष
मनुवादकंमयावबोधकंत्वमित्युक्तापकमित्यर्थः। आह्वतदितरमानयोरकस्यावस्तुबोधनक्रियायां अपेक्षत्वादनपेक्षत्वं तुल्यमिति परिह

तिः द्वयोरिति। पूर्वं प्रमाणगृहीतज्ञापकाः शब्दो मानान्तरानवगतगोचरं पूर्वपदस्थ प्रमाणमिति गोचरसेदादेकक्रियात्वेऽपि सिद्ध इति शं
कते। अथेति। अनधिगतत्वस्य दुरधिगमत्वादृवतीनार्थविसाग इति प्रतिपादनाय विकल्पयति। मानइति। मानव्यापारात्प्राग
ज्ञातत्वं मानसिद्धं स्वयंप्रकाशो वा अनुत्तवगम्यं वेत्यर्थः। ज्ञातत्वसाधकमेव ज्ञातत्वसाधकं किमत्र दृष्टान्ते अत्राद्य ज्ञाततयाऽर्थे
ति। न तावत् स्वप्रकाशमपसिद्धान्तात्। नाप्यमानगम्यं मिथ्यात्वात्। ज्ञानत्वस्येति। प्रसिद्धिरिति तदस्य पराहतत्वादित्यर्थः। अज्ञानत्वं न नि
वर्त्तकज्ञातीयप्रकाश्यं निवर्त्तत्वात्तमोवाद्विपक्षे बाधकमाह। मानेति। अज्ञानत्वस्य वा स्वस्य निवृत्त्ययोगात् रूपादिकमप्य
ज्ञातमेवेति व्यवहारलोप इत्यर्थः। प्रामाणिकस्य तमादरिवाक्यो ज्ञानस्यापि निवृत्तिः स्यात् तत्राह। न तथेति। संज्ञायादस्य
प्रकाशत्वसाक्षित्वं च बाधाय तर्कगीकारान्मानसिद्धस्य न निवृत्तिरित्यर्थः। अज्ञाननिवृत्तिमन्तरेणापि मानानां मानतास्यादि
ज्ञातार्थलाभादिति शंकते। अज्ञानत्वेति। दूषयति। ज्ञानस्येति। प्रमाणमज्ञातपदवृत्तं तत्त्वात् नेति। यंशयमदेवं उद्देयं थादवय
वापमाणम एवमज्ञातादन्यमिन् ज्ञातपदवृत्तः शक्तस्त्रातिशयम उक्तीनत्व प्रमाणं किं नस्यादित्यर्थः। मानान्तरावगम न ब्रह्म
गोचरवाक्यप्रामाण्यात्तावेकारणमाहाऽपि एकार्थ्येति। अव्याप्त्याद्दूषयति। तथात्वेति। प्रसंगबीजमाह। एकस्यामिति। प्रस
गांतरमाह। व्याप्त इति। मापदाप्रमाणातिशेषः। फलमाह। प्रमाद इति। एवं मानान्तरागोचरवाक्यप्रमाणमित्युक्तं इदानीं
नियोगस्यालौकिकत्वात्तद्रूपगामब्रह्मणोपि अलौकिकत्वमित्युक्तं दूषयति। नियोग इति। नियोगत्वमलौकिकप्रयोज
कं। वैदिकनियोगत्वं वा। आद्ये विरचनकामा दरीतकीं भक्षीयादित्यादिवाक्यमनपेक्ष्यं स्यादित्यर्थः। द्वितीयमुत्थापयति। नै
ष इति। लौकिकवाक्याद्वक्तृज्ञानावगतसाध्यसाधनसंबंधधीरव जायते न नियोगधीरिति। सापेक्षो चोत्तवदत्र नियोगधीरि
त्यनुपपन्नत्वमित्यर्थः। प्राज्ञा प्राप्त विवाक्ये न पौरुषेयत्वे सापेक्षत्वप्रायाङ्कनं सिद्धनिष्ठत्वमिति परिहरति। नेवमिति।

दृष्टीनक्यादिवाक्यस्य नियोगविषयत्वाभावोऽपि पेरुत्वं न पौरुषेयत्वेनेति परः। प्राग्युक्तं स्मारयति नेव नियोगगतिः। नायं विष-
योगः। भीषयिंदर्नीतिसेत्तवनीतिपरिहरति। नेवमिति। प्रयोगाचोदनात्तावादर्थः कत्वमवित्ताचात। लौकिकवैदिकयोः श्लिष्टतदर्थयो-
रेकत्वान्न कश्चसंदेहः। लौकिकवैदिकयोः पदयोस्तेदाऽहाद्वप्राह्येला कावगतसंबंधस्य शब्दस्य वेदो बाधकत्वाद्भूत्‌ यत्र शब्दार्थैक्यं॥
ध्यपदश्चानेदसुमापहत्वानापह्निचनिबंधनः इति यदाशब्दार्थयोरैक्यं स्यादित्यर्थः। प्रयोगचोदनानां लौकिकवैदयोः शब्दार्थौ तदे-
सत्त्वादन्यथा शब्दस्तत्सादाकार्थ्यानपतीयतननवास्तयत्र विनागएषामुपलभ्यतइति सूत्रार्थः। सिद्धमापहदंदइत्यत्र सिद्धिः

ना१ स्वरूपलाभोऽनुत्पत्तिर्वेतिविकल्प्याद्यंदूषयति। स्वरूपेति। लब्धसत्ताकस्य न स्वरूपलाभार्थमानापहरणमित्यर्थः। द्वितीयम-
नुवदति। अनित्यत्वं कोप्यति। अवगतस्यावगत्यर्थमपिनमानान्तरापेक्षेति परिहरति। अनित्यत्वे कस्येति। कस्य नहि मानान्तरा-
पेक्षानतत्वाद्वानराङ्कावितितातननदर्थिमानतरसंत्तवो नसि[illegible]द्धकार्यवेत्यर्थः। पष्ठपक्षमादत्ते। क्रियामिति। क्रियास्वीकारे-
तद्वारेण विधिनिवेशोऽन्यथावाकात्वत्तंगइत्यर्थः। निराचष्टे। क्रियेवेति। अपेक्षापियाग्राक्रियायामवत्तवते[illegible]तीति
विधायेवमास्वीकार्येतिशंकते। क्रियाचेति परिहरति। तद्धीति। तच्चममस्य देहब्रह्मास्मीत्यादावस्यादिका क्रियायाग्यास्तीत्यर्थः।
क्रियास्तित्वकर्मणातत्रमभावतफलेनवत्तवितत्वमत्राह। कर्मचादिति। अन्तरकर्मकक्रियावचनवादात्मनो नित्यत्वाद्वेत्यर्थः।
पदार्थसंसर्गमेगीकृत्योक्तं इदानीं सापिनास्तिवाक्यस्याखंडार्थत्वादित्याह। असंसृष्टेति। सत्सामान्यं ब्रह्म सदादिवाक्यार्थं- गा२
अतः सामान्यविशेषसंसर्गार्थत्वं वाक्यस्येत्यत्राह। [illegible]सइति। अद्याहत्तानानुगनव्यगात्मनासत्यात्मेति सदर्थस्य ब्रह्मणो-
त्तिसंबंधसत्तासामान्यमननासदविद्यादिवाकोतनानाद्यत इत्यर्थः। किंतद्धि सदादिपदप्रतिपाद्यमत्राह। शब्दादीति। शब्दाद्यगा-

वरत्वादेनाबाध्यत इति व्याख्यातमत्रादौ। लक्षणेति। सदात्मनि त्रिंशत्। नत्वप्रामाण्ये नानपेक्षत्वसिद्धिर्मानयोग्यत्वस्य सत्त्वपदार्थत्वादि
त्यैति गुरुमतमाशंक्याह। यद्वापीति। मानेत्यायोग्यत्वस्योपलक्षणं। विशेषणं वा। आद्येमानस्यामयत्वाविशातावादेनपेक्षत्वसि
द्धिरित्यर्थः। द्वितीयं व्याचष्टे। मानेनारणेति। अनुवादकमपि प्रमाणमित्यत्र नवप्रत्ताकरनत्वेयद्यपि न किंचिन्नष्टं तथापि
दृष्टांतनोक्तं साधयति। उपगतीति। मा तरावगतगमकलौकिकवाक्यस्यैव वेदांतानामपि प्रामाण्यमित्यर्थः। आप्तवा
क्यप्रमाणमिति वादिनामुक्तेन्ताध्यकारणोक्तवादसंप्रतिपन्नमुद्दाहरणमत्रादौ। ज्ञानेति। आप्तवाक्यं वक्तृज्ञानेन निरु
पेक्षं प्रमाणमित्यर्थः। तात्पर्याकारस्य नर्दिकालसंधिरत्वाद। मानांतरेति। वक्तृज्ञानानुमानद्वारा अर्थधीहेतुत्वादर्थ
निश्चायनिरपेक्षत्वं नास्तीत्यर्थः। अर्थनिश्चायकत्वासावादाज्ञानपूर्वविरचितवाक्ययोः प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा तुल्यं स्यादत्रा
ह। मानयोगपीति। एवमाप्तानाप्तवाक्यविलक्षणं अपूर्ववाक्यं कथमर्थं बोधयद्वारावाहत इति। मानद्वारणा अर्थेपि मानत्व
मित्यर्थः। दृष्टांतप्रतिपादितमर्थं दार्ष्टांतिके समर्थयति। एवंवेति। स्वरूपज्ञानमेकात्म्य व्यवहारकारणमलौकिकप्र
माणं दृष्टत्वात्। एवमपि वेदांतानां वस्तुपरत्वप्रतिज्ञाहानिरत्राह। अर्थसिद्धिश्चेति। मासिद्धौ स्वरूपबोधस्य वाक्यजत्वबु
द्धिवृत्तिर्व्याप्तो सत्यामर्थसिद्धिरेकात्मविषयाज्ञाननिवृत्तिः सिद्धा वर्तिनी नपुनर्वेदांतः साध्यत इति निवर्तकत्वेन व
स्तुनि प्रामाण्यमित्यर्थः। मानयोग्यत्वं सत्यैव मित्युक्त्युपगमवादे पि निरपेक्षत्वं प्रतिपाद्यवस्तुनमेव स्वरूपसत्त्वमनुसृत्याल
किं वति। एकात्म्यं मानांतरगम्यं सिद्धत्वाद्धटवदित्यनुमायां नित्यामात्मानांतरगम्यः कार्यत्वाद्ध्यणवदित्यनुमानात्रिष्टस्यापि मा
त्यपेक्षत्वमित्यर्थः। नित्यो गम्यो स्यकार्यत्वमसिद्धमत्राह। नित्यामात्मेति। उक्तदृष्टेन निवृत्तं प्रतिव्यापारः प्रेषणा। सकारस्तु वेदेका

यापारोद्देषेण आदिपदेन निमंत्रणादिसंग्रहः। प्रेरणादिद्वारेण नियोगे संगतिग्रहात्तत्तुल्यत्वं अन्यत्वादपि कार्यत्वस्या
सिद्धिरित्यर्थः॥ नियोगो मांतरगम्यः पराधीनात्मलाभत्वात् घटवदित्याह। पराय त्तेति। कृति साध्यत्वपक्षे न कार्यं नाहृष्टं कार्यत्वं घ
टादौ नास्तीति कथं तस्य तरसाम्यमत आह। यत्त्विति। कृत्युद्देश्यत्वं प्रधानत्वं स्वयोद्दारावेति कृतिसाध्यत्वमात्रं कार्यत्वं घटादिष्वप्यस्ती
ति न साध्यविकल्पमित्यर्थः॥ कार्यताधीविषयत्वं नियोगस्य कार्यत्वं तन्न लिङ्वाच्यत्वात्मकस्तु प्रेरणादिष्विति साधनविकल्पामवस्थे
कातंऽयथेति। कार्यमिति। अपूर्वे घादिव्यपदेशमित्यन्वयः गमा कार्यताधीविषयत्वं घेषादिष्वपि तुल्यमिति परिहरति। न त्विति।
वैदिकलिङादिजन्यज्ञानं कर्तव्यतया भूविषयं बाधयति न लौकिकं लिङादिजन्यज्ञानमिति वैलक्षण्यमाशंक्याह। प्रमाणेति॥
ज्ञानं स्वविषयकं एवज्ञामयात तास्य इष्टसाधनत्वमनिष्टसाधनत्वं वानुमाय कर्तव्यतामकर्तव्यतां वा प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥
ब्रह्म मांतरगम्यं सिद्धत्वाद्घटवदित्यस्यातिप्रसंगत्वमाह। इदानीं नियोगव्युत्तिचारमाह। सिद्धत्वेति। अनुष्ठानानंतरकालं नियो
गस्यापि सिद्धिरित्यर्थः॥ नियोगसाध्यैकस्वभावस्य न कदाचित्सिद्धत्वमत आह। यागादीति। स्वर्गोद्देशसिद्धविधिविषयत्वोपाता
दित्यर्थः॥ ब्रह्मणि मांतरानुप्रवेशमस्य पगम्य प्रतिबंद्यावेदांतप्रामाण्यं साधितं इदानीं तस्य तावता नास्तीति आह। ऐकात्म्ये
ति। ऐकात्म्यं मांतरगम्यत्वं तावद्वाक्येत्तवदिति। वेतानजडावापाधरित्वादामात्रादीति। यत्र मात्राद्याबाधानन्नानं तावत्वेत्यर्थः॥
क्रियामात्रस्य संसर्गे प्रयोजकत्वान्नावदांतप्रत्युविधिसंबंधइत्यत्र केतचावादयति। विध्यर्थेति। वेदांतपदार्थसंसर्गो निया
गाधीनः वैदिकसंसर्गत्वात कर्मवाक्यपदार्थसंसर्गवदित्यर्थः॥ लौकिकसंसर्गस्यापि तथात्वाद्धेद कत्व विशेषणं व्यर्थमत
त्राह। लौकिकइति। रचनान्यथानुपपत्त्या सिद्धइत्यर्थः॥ रचनानुपपत्त्या लौकिकसंसर्गस्य मांतराधीनत्वं साधयति। रचनात्विति।

मानांतरेणार्थं वगम्य विवक्षितसंबन्धस्य प्रतिपन्नाय वाक्यप्रयोगाल्लौकिकसंसर्गस्य मानांतराधीनत्वमित्यर्थः॥ निपक्षे बाधकमा
हा एवं त्विति॥ लौकिकवैदिकसंसर्गे प्रयोजकानां नेत्रीकारेऽत्रत्यं तवाक्यार्थप्रत्ययाविमः स्यात् इत्यर्थः॥ यान्यन्तरपदार्था
धीनः संसर्गो न लिङाद्यर्थाधीनः इति परिहरतीत्युक्तं इति॥ संगतेर्विध्यधीनत्वं दूषयत्यङ्गीकृते॥ संसर्गस्य हीति॥ संसर्ग
स्याकांक्षादित्रयायत्तत्वेऽपि मात्राधीनत्वे विध्यानर्थक्यं किं स्यात् स्वविषयसंसर्गस्याप्यन्यतो लब्धतया स्वस्याकिंचित्करत्वादि
त्यर्थः॥ संसर्गस्य नियोगकार्यत्वे नामपदार्थविदयर्थमिति सिद्धांती वादयति॥ नन्विति॥ इतरपदानामर्थमात्राधीनत्वेन
साफल्यस्यैव अत्र वादाविशिष्टेति॥ फलितमाह॥ एवमिति॥ उक्तया रानर्थक्यं सममित्यर्थः॥ परः परिहरति॥ लिङादिपदस्य
मानांतरानवगतनियोगविषयत्वाद्विषयांशेऽपि मुख्यो विधेः संसर्गोऽपरं नन्वनार्थतानियोगबोधकत्वं न स्यात् नियोगस्य
सर्गे विषयत्वादाता विध्यानर्थक्यन्तः संसर्गे इत्यर्थः॥ नामपदानामपि संसर्गोपि तत्र मन्तव्यतामानर्थक्यं समानमेवत्याह मानां
तरेति॥ अनुवादकत्वेनामानत्वान्न संसर्गोऽवरूपकत्वमित्यर्थः॥ लिङादिपदमगृहीतसंगतिके बोधकं गृहीतसंगतिकं वा॥ आ
अप आद्यं दूषयति॥ अग्रहीतत्वादपीति॥ गृहीतसंगतिकोऽबालेपि लिङाद्यर्थावगमपूर्विका प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः॥ द्वितीयं शंकते॥ आ
ख्येति॥ मानांतरावगतबोधकत्वेन नामपदानामिव संसर्गोद्देपकत्वं न स्यादित्याह॥ सिद्धार्थमिति॥ प्रथमकल्पदोषांतरमा
हास्वधर्ममेवेति॥ उपसंहरति॥ तस्मादिति॥ संगतिज्ञानापेक्षया बोधकत्वं वाक्यस्येव न पदस्य नियोगोपि वाक्यार्थ इति
तिसंतावनामात्रेण मानांतरमुपस्थापयति॥ वाक्येति॥ लोकसिद्धो वाच्यवाचकलक्षणः संबंधो वाक्यस्य वाक्यार्थेन योगा ५२
नत्वपदस्य पदार्थेन इत्यर्थः॥ दूषयति॥ तद्धीति॥ तस्य गामानयेति वाक्यस्य गवानयनलक्षणविशेषमात्रविषयत्वात्तस्य गावे
न

घनादिविशेषांतरस्योपस्थापकत्वाभ्युपगमे तु विशेषसंगतिग्रहप्रसंगेन तस्यानैतन्नाशक्यबाधकस्याकं संबंधीर्नस्यादित्यर्थः ॥ सा
मान्यविशेषस्यैवस्यागाच्च स्य विशेषनिष्ठत्ववद्विशेषस्यापि विशेषांतरवृत्तित्वमित्यतश्चाह ॥ ननित्यादत्वमाह ॥ नैराकांक्ष्येणेति
विशेषस्य विशेषांतरत्वं ग्रहत्वात्तावादित्यर्थः ॥ स्यात्तदपि पदस्येव पदार्थेन संबंधधीर्नितावता नियोगस्यामाँतरगोचरत्वं स
क्षावगात नियोगलिङादेः संबंधग्रहणमिति ॥ प्रागुक्तं क्वचादित्याशंक्याह ॥ संबंधमिति ॥ उक्तमस्य हग्रहणमुक्तेश्लक्षणाध
मस्य ह्वदावगतिनियोगमध्यमस्य ह्वग्रहत्वात् संबंधग्रहात्तदहतियन्मन्यात तन्नमच्युगित्यर्थः ॥ मध्यमस्य द्वयस्य त्वामनु

आ मीयमानत्वाच्छब्दैकगम्यत्वविरोधादिति ॥ दृत्तमाह ॥ नृवेति ॥ तस्यानुमानस्यशब्दावगतनियोगप्रवृत्तेः शब्दैक
गम्यत्वं नियोगस्येतिशंकते ॥ तस्यापीति ॥ अनुमानस्य पूर्वं लिङर्थं प्रवृत्तत्वाच्छब्दबोधा ॥ किमित्यनुमानपुरःस
रानस्यादित्याह ॥ लिंगतेति ॥ एतन्नस्यस्ययति येनाछ्वांबाधापीति ॥ नत्वपूर्वलिंगयोः ॥ स्य प्रयुक्ता लिंगमेव लिङर्थ्येपदार्थं प्रवे मण
शदृतिविशेषमाह ॥ नियोगमिति ॥ नियोगगोचरलिंगव्याप्त्याभिफलितमाह ॥ व्यर्थदिति ॥ इदियगम्यप्रवृत्तिरूपकार्यलि
गानानुमेयत्वात घटवन्नशाब्दैकगम्यत्वमित्यर्थः ॥ नियोगामांतरगम्यः परायत्नात्मलानत्वात घटवदितियदुक्तं पुरस्तात्
तत्राहत्वमिद्धिमिसिद्धा वालोकिकन्यायेन शंकते ॥ नवदिति ॥ नियोगमंतरणऽहलौकिकस्यकर्मणः स्वर्गाद्यसाधकत्वादनुष्ठानवि
रथ्यमितिपरिहरति ॥ कार्थं इति ॥ अनुष्ठिता याग ऽनादिमिदनियोगद्वाराफलिष्यतीत्यत्राह ॥ सिद्धेति ॥ एवं यागतान्या नियोग
इत्युक्तं एवमपिन तस्यालौकिकत्वं मध्यमस्य हनातरणशब्दावगततरत्वात्मध्यमस्य स्यानुमानप्रवृत्तेरित्याशंक्यातस्यापि
गृह्य पूर्वं वादिशैवे तव्यवंवयति ॥ व्याप्यस्यावेति ॥ अनुमानव्याप्यमानिश्चययस्यापयत्तावानलौकिकत्वं निश्चययइत्याशंक्य नि

योगं शाब्दे नोबुध्येत तत्र परं वयमिति द्वैधेति। अनुमानमिद्धनियोगानुवादकत्वं लिङादेरित्यर्थः॥ शाब्देन सदा तन्न विषयत्वादनुमा
नस्याप्यनुवादकत्वमत्राह। बुध्यत इति। यद्यपि बालःस्वेन शाब्दावगतमनुमानान्नाधिगच्छति तथापि मध्यमवृद्धेन शाब्दावगतम
नुमिमीत इति लिंगस्यानुवादकत्वमत्राह। भिन्न इति। एकेनावगतार्थ इति भिन्नेऽन्येन वा विषये याधीरन्या बोधकत्वरिज्ञातं तरे
ङायत। मानानुवादो निवृत्संगादित्यर्थः॥ नियोगस्य प्रवृत्त्यानुमेयत्वं स्वीकृत्य वस्तुं न रसाख्यमुक्तं। इदानीं तदेवानास्तीया
त्वप्रवृत्तीति। प्रवर्तकमात्रे प्रवृत्तिसिद्धेः परिशेषान्नियोगसिद्धिरत्राह। लौकिकेनेति। बालस्य प्रथमज्ञानादिमूलप्रवृत्तेरस्मा
नादरिष्टसाधनत्वं मूलमिति तस्यैवात्मवृत्तेतानानुमानादित्यर्थः॥ स्वतंत्रप्रवृत्तेः कार्यधियाप्यास्तत्त्वमुक्तमित्यत्राह। कार्ये ति
पलायनप्रवृत्तौ सर्पादिज्ञानस्यापि हेतुत्वादित्यर्थः। इतिकर्तव्यताचोपलक्षितहितसाधनत्वस्य प्रवर्तकत्वं बलादापादयति।
पुंप्रवृत्तेरिति। इष्टसाधनताया वाकार्यत्वं प्रवृत्तेः फलं तदेव कार्यं विध्यर्थो लिङादिना प्रतिधीयमानं प्रवृत्तेः कारणमिति नियोग
वादिनो राद्धान्तमनूद्य विरोधं दर्शयति। प्रवृत्तेरिति। फलमप्रवर्तकमिति साधिते वोच्यते तदेवं विधविरुद्धत्वं नानु
मन्तः फलस्येति फलकार्ययोरेकत्वं स्वीकुर्वता सिद्धस्य प्रवर्तकत्वं स्वीकार्यमित्यर्थः॥ वस्तुबोधस्य प्रवर्तकत्वेऽपि का
र्यत्वफलमविरोधादत्राह। अपसर्पस्येति। सर्पादेः सकाशादपगमनस्य कार्यफलं दुःखनिवृत्तेः फलत्वादित्यर्थः॥ न हि दुःखनि
वृत्तेरेव सर्वत्र फलत्वोपपत्तौ न तदतिरिक्तसुखसिद्धिरत्राह। नवेति। दुःखाभावस्यापि सुखोपजनकत्वेन फलत्वमित्यर्थः॥ लिङादिपद खर
स्य संसर्गाद्रूपकत्वप्रतिक्षिप्ततदर्थस्य नियोगस्य संसर्गाद्रूपकत्वमिति शंकते। नियोगोऽस्येति। साधानतिकर्तव्यफलाधिका
रिसंसर्गीति विरुक्तानुपपन्नत्वान्नियोगस्य प्रमाद्रूपो विधिशब्दप्रकाशितः॥ तस्मान्मानान्तरानपेक्षासंसर्गाद्रूपकत्वेन से ५२

समर्थप्रमेयत्यर्थः॥ नियोगस्यापेक्षत्वेनाक्षेपो वा मानान्तरस्य द्वा। नाद्य इत्याह। स्वर्गे वृत्तमिति। नियोगबोधनोपक्षीणत्वादिति नियावता नद्वि
तीयः अनुफलेनाक्षिप्याद्धानावति। नियोगस्य मानान्तरगोचरत्वे दोषमाह। कृत्स्नेति। अकृत्स्नप्रवृत्तो कादाचित्कत्वाद्वाक्यमिति।
अकृत्स्नप्रवृत्त्यनन्तरूपगमादित्यर्थः॥ अनन्यसाधारणविषयत्वात्वान्न नियोगस्य प्रामाण्यमित्याह। प्रामाण्यं वेति। तदुपपादयि
तुं विकल्पयति। किमिति। किं यागादेः संसर्गो वा यागादेः फलसाधनत्वं नत्यर्थः॥ आद्यं निरस्यति। नेति। यागादिपदादेव तत्प्रतीते-
रित्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति। लौकिकापीति। यागादिपदार्थसंसर्गोऽन्यविधिधीनालौकिकत्वादित्यर्थः॥ लौकिकत्वं साधयति। विद्या
मात्रवदीति। राज्ञः पुरुष इत्यादिविधिविकलवाक्ये संसर्गदर्शनादित्यर्थः॥ तृतीयं शंकते। फलेति। स्वर्गकामिनो यागेन नियोगानुपप-
त्त्या यागस्य स्वर्गसाधनत्वं गम्यत इत्यर्थः॥ प्रकृत्यस्येष्टसाधनत्वं प्रत्ययार्थ एव तत्रास्तु लाघवादिति परिहरति। नेवमिति। नियोगप्रा
माण्यनिरसनफलमुपसंहरति। तस्मादिति। नियोगानात्वपि विदप्रामाण्यमस्तु सिद्धमित्यर्थः॥ निनिमित्तत्वादिपदार्थसंसर्ग
एवतस्यादत्यन्दा। तस्मात्सर्वेति। अयमतिप्रसक्तो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यत्र राजपदस्य पुत्रपादिनान्वितस्य निराकांक्षत्वस्य पुरुष
पदेनान्वयादाकांक्षासंबंधकारणाभावान्न नास्ति वदिव्यादावप्याप्यार्थनन्वयाद्योग्यतापिकारणं नित्यवाक्यगतायोः संसर्ग
सन्निधिरविरुद्धेत्यर्थः॥ एवं निष्फलत्वेन विधेर्निरस्तत्वे तदन्तर्भूतविधिरूपेतत्य अप्यथा पक्षस्यानुपपत्तिरिति वादयति। नन्विति
यथाग्नेयोऽष्टाकपालाः कर्तव्य इत्युत्पत्तिविधिः कर्मैकर्तव्यतामालोचपर्यवस्यति न प्रवर्तयत्येवमात्मा द्रष्टव्य इति विधिज्ञानक
र्तव्यतायां प[illegible]र्यवस्यति न प्रवर्तयतीत्यर्थः॥ तर्हि प्रवर्तकाभावात् द्वार्थो विधिरत्याह। कामेति। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्या
दिविधिनोत्पन्नस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रवृत्तिस्तद्वदिहाप्यत्र प्रज्ञां कुर्वीतेत्यधिकारबलेनान्मोद

कामिनो वहितज्ञाने प्रवृत्तिरित्यर्थः। विधिद्वयं विविच्य दर्शयति। अप्रवृत्तेति। उत्पत्तिविधिना अपूर्वमबुद्धबोधेन मधि-
कारविधिनानुप्रवृत्तप्रवर्त्तनमित्यर्थः। निगमयति। एवमिति। दूषणं संस्रवति। नानुपपन्नीति। किं तदित्यत आह। कर्मेति।
कर्मोत्पत्तिविधेर्व्यापारः कर्ममात्रबोधनिःफलनपर्यवस्यतीत्यर्थः। कुतः। हि पर्यवस्यतीत्यत आह। कीदृक्त्विति। उत्पन्नस्य क-
र्मणः फलाकांक्षत्वादधिकारसंबंधनियोगाद्वारा अनुष्ठानपर्यवस्यतीत्यर्थः। उत्पत्तिविधिमित्युक्त्वा ज्ञानस्याधिकारविधि-
संबंधस्त्वात्रापीत्यत आह। अधिकारेति। प्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वादित्यर्थः। आत्मनः सत्त्वमित्वेनाधिकारसंबंधाभ्युदा-
राज्ञानस्यापि तस्य गतिरत्राह। यस्येति। सिद्धत्वादित्यर्थः। विधेयत्वेनास्ति मनात्मज्ञानस्याधिकारिनियोगसंबंधस्ताववृत्तांते
नाद्धा। ब्रीह्यादीनि। एवमात्मज्ञानमपीत्यर्थः। शाब्दज्ञानस्याविधेयत्वेपि तदन्यस्य मनसस्य विधेयत्वाद्विधिपरत्वं वेदांतानामित्या-
ह। अन्योपीति। इतिकर्तव्यतावाकरणमात्रं न विधेयमत्वात् आह। सोपायइति। शमाद्युपगमसहितः साक्षात्कारफलः पश्येदित्या-
दो विधीयत इत्यर्थः। पश्येदिति दर्शनं विधीयते न प्रसंख्यानमत्राह। दर्शनस्येति। साक्षात्कारस्य फलत्वेनाविधेयत्वात् मनसा-
ध्यसाधनत्वाव संबंधसंबंधीव प्रसंख्यानरूपायत्नोलक्षणा विधीयत इत्यर्थः। सोपायइत्येततस्पष्टयति। शमादीति।
अर्थवादस्यालिंगत्वात्प्रसंख्यानविधिरित्याह। सर्वमिति। इदं सर्वं यदयमात्मेति गुणवादो यं प्रत्यक्षादिविरोध-
दित्यर्थः। मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति मननध्यानयोर्विहितत्वात् किमत्र लक्षणया न विधिकल्पनेनात्राह।
मननादीति। तत्रोत्पत्तिविधिसिद्धस्यानुष्ठानार्थमयमधिकारविधिरित्यर्थः। पारवानदिति। अनेन प्रसंख्यानं विध-
त्तमप्राक्यमिति सिद्धांतीवादयति। पश्येदिति। आत्मदर्शनकामः प्रसंख्यानं कुर्यादिति पश्येदित्येनप्रयत्नो विधी

त्थय२ त्त२

यतोवत्सदाविधीयमानयत्नसाध्यत्वाद्दर्शनंफलंस्यात्तन्नतस्यलक्षणसिद्धस्यैवलक्षणत्वाद्वाश्रवणादिदर्शनसंबंधमंतरेणप्रसंख्या
नविध्ययोगाद्दर्शनोपलक्षकमुपपद्यतेतर्हितदनुष्ठानान्नियोगवशसिद्धत्वान्नतत्फलमित्यर्थः॥परिहरतिलोकइति।शास्त्रश्रवणादेर्दर्श
नप्रसंख्यानयोःसाध्यसाधनभावोलोकसिद्धइत्यर्थः॥किमतस्तत्राह।अवादपीति।प्रसंख्यानंदर्शनसाधनंभवतिनवेतिविचारे
दर्शनेनप्रसंख्यानमुपलक्ष्यदर्शनफलेनविधीयतेतयोःसंबंधमात्रस्यसिद्धत्वादसंबंधादसतस्थोपलक्षणत्वाविरोधा
दित्यर्थः॥दृष्टांतेनेनसाधयति।सामान्येनेति।कषायपानंसामान्येनज्वरनिवृत्तिकंदृष्टंतत्कृष्टज्वरस्यनिवर्तकंनिर्वर्ति
संदिह्यतन्निवर्तकत्वेनांगविशेषविशिष्टंविधीयतेयथातथालोकदर्शनसाधनंप्रसंख्यानंभवदपिस्यात्तन्नतुविधेयसा
धनंस्याद्भवतिविशेषणोपदिश्यतइत्यर्थः॥लोकप्रसंख्यानात्मामाणिक्यसाक्षात्कारदर्शनात्सामान्यतोपिनसाध्यसाध
नतावासिद्धिरित्याशंक्याह।नइति।सत्यमादित्वतोनूनेतिदर्शनोदृष्टौनप्रसंख्यानविधानान्नेतरेरागमनतरप्रमाणैःप्रसं
ख्यानाद्दर्शनात्तावन्निश्चीयतेतावाद्वितीयमानेप्रसंख्यानंदर्शनफलायतत्त्वद्वितितावः॥अतावन्निश्चीयतेतावादित्यत्रयुक्तं
प्रसंख्यानस्यदृष्टफलत्वात्कृष्यादिवदनंतरफलत्वानुपलंभेतन्नतद्भावतिनिश्चयादनादापश्चाद्भावितानकारीय
दितुल्यंप्रसंख्यानंकिंतुशिवादिवत्तुल्यं।एवंचविशादि[illegible]दैनंतरंफलत्वंस्यात्तदनंतरादर्शनजन्मांतरंभवतिनिवर्ततिवीक्षायांतु
नवेत्यवश्यंतावन्निश्चीयतात्तावाद्धावाप्रमाणपादवश्यंभवतिविकल्प्यातस[illegible]यथाएवमिहापीत्यर्थः॥अदृष्टाश्रुतकल्पनायां
स्वपुष्पाद्यविकल्पनीयंनिवारकान्तावादत्राहापैरवशाप्यस्मितिश्रुतत्वादत्वापायासाध्यत्वान्नतवश्यंभवतिविपर्ययनिश्च
यान्नविधिबलादनुपादेयस्यकल्पनमित्यर्थः॥प्रसंख्याननियोगस्वीकारेत्रयंतानांविधिपरत्वादेकात्म्यासिद्धिरित्याह।एव॥

एवमिति। प्रसंख्यानविरोधेरकात्म्यज्ञाननात्पयेत्वसिद्धिरित्यर्थः। नु तत्त्वज्ञानोपदिश्यत इति ज्ञायादेकात्म्यश्रुतिरवविधि

५२ त्वापत्रयुक्तेन तु न विधिस्तत्र वमत्राह। विधीति। यद्यप्यत्र विधेः प्राधान्यमस्ति तथापि तत्रापि प्रवत्ते तथाप्यत्र विधिप्राधा

न्यस्वीकारे प्रमाणान्तरावादिकात्म्यं न सिध्यतीति तन्न विधेरन्यत्रापत्रमिष्टमित्यर्थः। तत्त्वमादिवाक्यादेव तत्सिद्धिरित्याह।

तत्त्वशास्त्रमिति। तत्त्वमादिवाक्यस्य विधिपरत्वे स्वार्थेन प्रामाण्यं प्रत्यक्षादिविरोधादित्यर्थः। तत्त्वमादिवाक्यस्य स्वा

र्थपरत्वे तु एव वस्तुनः सिद्धे दृष्टार्थो विधिरित्याह। तृप्तिशास्त्रादिति। तर्हि प्रसंख्यानविधानादेवैकात्म्यसिद्धेस्तत्

त्वमादिशास्त्रेणेत्याह। मानानतेति। न हि दृष्टावियोगतः तत्साक्षात्करणेच्छानुपपत्तेरिति यावत् तत्र स्वात्मनिशा

स्त्रादुत्पन्नमानं विज्ञानमपरोक्षमात्रस्य यत् तत्र स्वात्मनोपरोक्षत्वादन्यथा न तत्र ज्ञानाभावात् पन्नमिति भाष

ज्ञाकारोदाहरनप्रसंख्यानविधानानुपपत्तिरित्याह। श्रुतेरिति। यः श्रुतेरवगतात्मतत्त्वः स शास्त्रसंवित्तावात्म

परोक्षमेव वागच्छतीति तत्स्थानन्तरं तमपि स्वके स्थाने गच्छतः प्रसंख्यानं पश्यदिति विधीयत इत्यर्थः। वस्तुबाधकत्व

प्रसंख्यानविधायकत्वे वार्थात्तदा वाक्यात्तदर्थं स्यादित्याह। स्वव्यापारेति। शास्त्रस्य स्वार्थे प्रतिपादने प्रसंख्यानं स्वार्थैकं

तरव्यापारस्ते नार्थात्तदा वा वान्नवाक्यात्तदित्यर्थः। हि करते यथार्थं द्वयप्रतिपादकात इत्यर्थः। प्रसंख्यानरूपव्यापारे

णाप्यवधानाच्छास्त्रस्य नार्थाबाधकत्वमत्राह। स्वव्यापारेति। योगमप्यवधायकमिति ज्ञायादित्यर्थः। तत्त्वमादवैस्तु

परत्वे प्रसंख्यानविधानोपपत्तिरित्युपसंहरति। तस्मादिति। शाजन्यधीमात्रेण स्वतार्थबाधानुसन्धानोदाहरनप्रसंख्यानं

विधेयमत्राह। बाधयित्वेति। पारोक्ष्यधीमात्रेणाकेवलायायागादपारोक्ष्यधीद्वाराकेवल्यार्यं तं स्याक्रियत एव शास्त्रं इतर ५५

थाऽऽत्ममर्थपर्यवसायित्वेनाप्रामाण्यप्रसक्तेरित्यर्थः। शाब्दस्य परोक्षधीहेतोरपरोक्षधीहेतुत्वं यत्तावद्विरोधाद्युक्तमत्रा
ऽपरोक्षेति। असंभावनानिरासफलां युक्तिमंगत्वेन स्वीकृत्य परोक्षप्रमां करोत इत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां युक्तेरेवब्र
ह्मात्मत्ववादे तु वाक्यस्य प्रसंख्यानापायाद्वैयर्थ्यमत्राह यथात्मेति। सा युक्तिरप्यात्मसाक्षात्कारं जनयितुमशक्तापरोक्ष
धीहेतुत्वस्यात्ताख्यानात् तस्मात्प्रसंख्यानं शास्त्रं वस्तीकृत्यैव प्रवर्तत इत्यर्थः। तर्कादेर्नशास्त्रानुग्राहकत्वेन तद्ग्रहवतः श्री
माण्यादत्राह यावदीति। शाब्दी युक्तिमात्मानं प्रसंख्यानं वाऽप्यपद्यवस्तु साक्षात्काराद्बाधयन्निर्दिष्टं प्रतिबाध्यमान्यत्प्रवर्तमानः श्री
माण्यं लगनात तर्कादिप्रवृत्तिर्बन्धविगममात्रकारित्वादित्यर्थः। वाक्यस्य संसृष्टपरोक्षधीहेतुत्वस्वाभाव्ये न प्रसंख्यानस्य तत्ता
पिनिवर्तीत्यत आह। समर्थेति। यत्तावताह्वरमरणादिकारिणा दष्टविषादमेव शर्करासंपर्कोऽतुष्टिकरत्वप्रतृप्ता स्वस्य न
संसृष्टत्वप्रत्ययप्रकारिणोऽपि मदकारित्वेदानद्विपरीतप्रत्ययकारित्वमित्यर्थः। शास्त्रमसंसृष्टपरोक्षं वस्तुगमयतीति तदसंसृ
ष्टपरोक्षत्वं तावन्मवतदत्राह यत इति। अवेद्यापरोक्षस्वरूपे श्रुतितात्पर्यलिंगमाह। निर्वर्त्यमिति। नबिलेतिकु
तश्चानतिफलश्रवणादित्यर्थः। विधिं प्रतिप्रधानत्वमित्यस्तुक्तं युक्तं अनुत्तवोद्द्योतन प्रसंख्यानविधिसामर्थ्यात्प्रसंख्या
नादवान्तरवसिद्धेरत्राह। शास्त्रेणेति। तत्त्वमादिवत्साब्रह्मणोऽनतिध्यानशास्त्रे ब्रह्मण्यप्रतिपन्ने प्रसंख्यानमनि
त्यामपि विषयत्वेन ब्रह्मणः प्रागवगमानन्तरज्ञातत्प्रसंख्यानद्यावर्तकज्ञानविषयत्वेन प्रागवगमेन तद्ज्ञात इति याव
त्। अतस्तुल्यं वाऽद्वयोः प्रसंख्यानात्रिधिश्रुत्योरनुपपत्तिस्तुल्या। यथा शास्त्रं प्रसंख्यानं विनाऽनुपपन्नं तथा प्रसंख्यानम
पीति तुल्यं परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः। प्रसंख्यानविधेरन्तिधश्रुत्यपेक्षायामपि न तस्याः स्तपदे ह्रचं स्वार्थप्रतिपादनसा

मोमेऽर्थे व्याख्याने सर्गिकत्वादत्राह। विधिमिति। श्रुते काम्यः शास्त्रमात्रादवगततत्त्वो विधिर्विना तदर्थावगमादृते प्रसंख्याननि
योगात्तावन्न तदर्थानुत्तावात्तावात्र स्यापायमनयाज्ञानत्वादे काम्यशास्त्रस्यार्थवादतां कुर्यादप्रामाण्यं मन्येत। अन
न्वतः शास्त्रं प्रसंख्यानापेक्षमित्यर्थः। न हि शास्त्रस्य प्रसंख्यानस्वरूपोपकारितया तदंगत्वात्सुयुक्तं प्राधान्यं प्रत्यक्षतिरि
त्याशंक्य विधिस्यातेत्युपदेहीत्युक्तं प्रपंचयति। विधीति। विधेः स्वतंत्रत्वेऽप्रतिपन्नश्रुतेः स्वच्छे प्रत्येतत्ता हयवत्स्वसिद्धत्व्यु
परत्वे मानांतरविरोधादवताधिकरणन्यायानवतारादृता विधेरकाम्यनिवेदनं तत्र वा प्रतिफलं द्वताधानवकल्प्य
स्यादतो नि विधिनिष्ठमेकाम्यवाक्यमित्यर्थः। शास्त्रादवगतवस्तुतत्त्वस्यापि प्रसंख्यानोपायोपदेशो यो प्रसंख्यादिनाश्र
वगततत्त्वोऽपि प्रसंख्यानादिकमपह्नुतत्यनवस्थास्यादत्राह। प्रतिपन्नेति। प्रसंख्यानादिनेति शेषः। न हि शास्त्रेणावगत
तत्त्वः प्रसंख्यानादिकं नापेक्षते। विशेषादत्राह। ज्ञास्यतीति। अस्मा[illegible]त्ततः ब्रह्मास्मि तत्त्वमसीति श्रावितोऽपि श्रवणफलं।
सासाकेरणेन प्राप्नोति। अस्मात्प्रसंख्यानादविनतितदापह्नुत इत्यर्थः। शास्त्रेण प्रसंख्यानादिरपेक्षितं तद्युक्त्युपमंद
रति। शास्त्रमिति। अन्वयव्यतिरेकोऽस्यामवाम्नातुत्त्वसिद्धेः। किं प्रसंख्यानादिनात्राह। नान्वयेति। आम्नानासिद्धेकस्मु
कनान्वयव्यतिरेकावितितस्यात्मनः सिद्धेतान्वयव्यतिरेकोस्यानो। तास्मामात्मसिद्धिरितीतरेतराश्रय इत्यर्थः। शा
स्त्रात्तु केऽपि प्रसंख्यानापेक्षया अर्थबोधकत्वे दृष्टांतमाह। यथेति। विश्वजितायजेतेति विश्वजिच्छब्दस्य तृतीयांतस्य कर
णानूतया गनामधेयत्वाद्विश्वजिद्यागवाक्यस्यापेक्षितस्वर्गकामिकल्पनया स्वार्थबोधकत्वं तद्वत्तावप्रवृत्त्यात्तावाद्विश्रुति
द्यागपदयोः स्वर्गकामनस्यार्थानुपालनं कुर्वता मौनत्वं यागस्यार्थवादत्वमिति दृष्टां। तिकमाह। तद्यथेति। प्रसंख्यानेविनासा

चि५

५६

का२

स्वाकारजनकत्वात्तावात्मामाण्यन संभवतीति तावः। पूर्वपक्षमुपसंहरन्निर्गतरथ्यमेकात्म्यानुत्तवार्थमित्यर्थः। सिद्धांतयति त स्वमिति

निर स्वतिा प्रसंख्याननियोगस्य वस्तुापराक्षफलं नमासाक्षनिवृत्तिवीनाद्य इत्यादाव प्रमात्रादीनि प्रमात्रादिसाधकत्वे हेतुमाह।

संविदितिा द्वितीयं दूषयतिा पराक्षमिति। अदंकारादिजडत्वात्मीं दृपाराक्षमपि साक्षाद्यनानुदूयमानत्वात्सादिनावोतित

स्मिन पराक्षधीः कथं। द्वैतेतरमाह। आत्मरूपात्कमिति। यस्यात्म वाद्य स्मिन्निकच्चांधम सादात्मना वा तानीत्यर्थः। यस्मात्का दिति मा ४

पादयेस्या पराक्षत्वादित्यर्थः। आत्मनोप्रत्नीतिनिवृत्यर्थं प्रसंख्यानविधिरत्राह। पीति। अज्ञानमित्याज्ञानसंशयज्ञानसाधक

त्वेन स्वतःसिद्ध आत्मेत्यर्थः। आत्मनः स्वतः सिद्धत्वेवदेनानामभानत्वं स्यात्ता वादत्वाह। स्वमहिम्नेति। देहादिसाधकत्वं दृरत्व स

ध्यत्व वत्तसाधकत्मनोपि स्वद्यतिरिक्तसाध्यत्वमत्राह। सार्वेति। जडस्येवान्यसाध्यत्वमितियावत्। तत्र विद्यादिनिवर्त्तकत्वेन वाक्य

प्रामाण्यमितिनावः। आत्मनः प्राणचेष्टादिलिंगगम्यत्वात्पराक्षत्वात्त त्पाराक्षनिवृत्यर्थं वेद्यर्थं प्रसंख्यानमित्याशंक्यपराक्षम

पि सच्चितो नत्वपेक्षयति। मात्रादीति। प्रापादोवमात्रादरता वतत्वतावसामच्छितया। आत्मेष्वतायनकेनकारणेना विद्युत्वाह २५

नित्यात्वे तन्मस्वताबाइत्यर्थः। नन्वशक्ष्यत्वन्मुक्तिमित्यारत्याधिकारवार्त्तिकप्राबदोनार्थं सर्वप्रकारविधर्निरस्तत्वात स्याबदे

पुनर्निरासे पुनरुक्तिः स्यादत्राह। तावानिति। तत्तन्मतानुसारेण विधेः सत्त्वाशिद्दितइति तावः। इदं तु ब्रह्मदत्तमतावलंब

नेन विधेः सत्त्वं प्रतिपद्यते। अतो न पुनरुक्तिरित्याह। नियोगेति। पुनरुक्तिपरिहारप्रसंगात्स्वमतं नावतां निराकरोति। एका

त्म्यात्स्यादिति वंधप्रतीतिविरोधित्वेन स्वतो मुक्तत्वं प्रत्याह। अज्ञानादिति। स्वतः सिद्धत्वावनानावत्तात्वं व्यतिरेकदारणादासाध्य इति। स्वतो

मुक्तस्य तत्र मुक्त्यर्थं यथा ज्ञानमिथ्यात्तथात्तावनापीष्टतामत्राह। नामामात्रेति। असाध्यसाधनसाध्यसाधनत्वावद्दीन इत्यर्थः। प्रासंगि

कंपरिसमाप्य प्रवृत्तं प्रसंख्याननिरासमनुस्मरति॥ यदेति॥ साक्षात्कारकार्य प्रसंख्याने विषये कार्ये नियोगः साध्यं प्रतीयते यदा तदा
प्रसंख्यानविरोधिरैकात्म्यमनुपपन्नमित्यर्थः॥ श्रवणमात्रमननं न मुक्तिरस्तित्वादा॥ कार्ये त्विति॥ नु तं तत्त्वार्थमिति स्थितिरि
त्यर्थः॥ अमृतत्वकामः प्रसंख्यानं कुर्यादिति नियोज्यस्याधिकारिणो विशेषणममृतत्वमुपदिश्य विधीयमानप्रसंख्यानस्यन
त्परवमनश्राद्धा॥ विशेषणमिति॥ प्रसंख्यानं नियोगविषयः अमृतत्वं तु तेन साधनमनुवर्त्यमानफलत्वान्नियोगवि
षयस्याप्रमाणत्वादित्यर्थः॥ नियोगस्य प्रसंख्यानविषयत्वमंगीकृत्योक्तं तदपि न युक्तमित्याह नानावार्थेति॥ प्रसंख्यान
मपि क्रियेतेति तत्राह वृत्तिर्हीति॥ क्रियावृत्तिः प्रसंख्यानं न क्रियत इत्यर्थः॥ श्रवणमननावृत्तिविषयनियोगानावपि
तद्विषयं कार्यमस्तीति शंकते श्रवणेति॥ दूषयति तदेति॥ श्रवणमननावृत्तिविषयनियोगमभ्युपगम्य तत्परित्यागेनश्र
वणादिगावरनियोगमंगीकुर्वतोऽपराद्धान्त इत्यर्थः॥ दाक्षायणयज्ञेन यजेत स्वर्गकामः साकंप्रस्थानीयेन यजेत
पशुकामः संक्रमणयज्ञेन प्रजाकामो यजेतेति प्रकृतदर्शपूर्णमासयोर्गुणात्फलमिष्यते यथा तथा श्रवणाद्यावृ
त्तिगुणान्नियोगद्वारा फलसिद्धेर्न सिद्धान्तविरोध इत्याशंक्याह दाक्षायणेति॥ आवृत्तिविशिष्टत्वादेवंविधविषयत्वफलसा
धनमित्यर्थः॥ तन्त्रान्तरनिरूपितं॥ अयानस्तु चोदनां फलेतसंयोगात्प्रसंबंधात्तद्दर्शपूर्णमासयोर्दाक्षायणयज्ञेनेति श्रुतौ
कर्मान्तरं विधिः प्रकृतेनायाग्रवा दर्शपूर्णमासयोर्गुणविधिरिति संशये अ...नेषामावृत्तिगुणकेषु कर्मसु श्रुतेषु समस्त
संज्ञान्तरात्कर्मान्तरमिति प्राप्ते दक्षस्यापत्यानि दाक्षायणानि तेषामयनमावृत्तिरित्यावृत्तिगुणयोगात्प्रकृ
तदर्शपूर्णमासयोरेव दाक्षायणशब्दप्रयोगात् साकंप्रस्थायीयशब्दस्य सहप्रस्थानगुणयोगात्तेनैव वृत्तेर्न कर्मान्तरम्॥

मिति। न च ... अनुद्योतीत्यादौ केवलस्य ज्ञानस्य विधिविषयत्वदर्शनादावृत्तेरपि विधेयत्वं स्यादित्याशंक्याह गुणइति। क्रि
यापरत्वं केन वाक्येन विधेयं न केवलमित्यर्थः। विलक्षण्यान्तरमाह सोपीति। अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितं जुहोत्यर्थमाख्यातेनानूद्य तदुपर
क्तो दधिगुणो दध्नेति विधीयत इत्यर्थः। अत्रापि श्रवणादिलक्षणव्यापारो धात्वर्थस्तदुपरक्तावृत्तिरूपगुणविधिः स्यादत आह। श्रवणादे
रिति। तत्र [illegible] कपादानावादित्यर्थः। श्रोतव्य इत्यादिविहितश्रवणानुवादेन तद्विशिष्टावृत्तिविधानमचाह गुणादिति। नापि विश्व
जिज्ञास्या यावत्तावो गुणविधेरसिद्धत्वादित्यर्थः। कस्य तर्हि विधेयत्वं दर्शनस्यैव तद्वत् न मिथ्यादापश्येदिति। दीति दर्शनस्याविधेयत्वा
दावृत्तेर्विधेयत्वमुक्तमत आह नापीति। मुख्यासंभवे तत्प्रागनतलक्षणावृत्तेः साक्षात्कारोपायतया विधानं युक्तमत आह
कार्यमिति। प्रमाणफलस्य क्रियात्वेन साध्यत्वासंभवादित्यर्थः। शास्त्रस्य युक्त्याद्यपेक्षत्वं यदुक्तं तद्दूषयति स्वयमिति। लौकि
कवाक्यवाह्यस्य तत्सापेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यहानिरित्यर्थः। मानान्तरापेक्षत्वे संवादात्प्रामाण्यमिति स्वतःप्रामाण्यहानिरकी
दरमानत्वात् तदपेक्षस्य स्वतःप्रामाण्यं न विहन्यत इति शंकातामुक्त्यादीति। युक्त्या मननं गत्वा मन्नमानान्तरं [illegible] पिपासा।। द
संभूयबोधयंतीति चेदित्यर्थः। दूषयति। नेति। तैलादयः संभूय दीपमुत्पादयंति स दीपार्थप्रकाशयति तद्वत् स्यादाह संभूयमितः
स्वरूपलाभाय तत् [illegible] मयापलब्धा य इत्यर्थः। व्यतिरेकं दृष्टमाह। संभूयेति। फलमर्थोपलब्धिरूपमिति यावत्। तावदेतानां तद्द
ष्टे दूरं तु न वैयर्थ्यमंगीकृत्य मित्यर्थः। कारकाणां संभूय क्रियाकारित्वमिव प्रमाणानामपि उपलब्धिकर्तृत्वं स्यादत आह संभूयेति। क्रियाकार
कसंगतः। क्रियार्थं कारकाणां संबध्यंत इति यावत्। मिति स्वरूपलाभव्यतिरेकेणार्थव्यक्तये नान्यदपेक्षितमित्यर्थः। स्वरूपला
भतो नान्यदित्युक्तमिति स्वरूपादन्यानां प्रमाणानां मितावर्थोपलंभने सहायत्वादत आह। तालतिलश्रद्धेन यावानर्थः प्रकाश्यते

आप्तनि।

तांचानेवस्तुकथादिनागम्यत्वेऽधिकोवा। आद्यं प्रत्याह। आद्येनेति द्वितीयं शंकते। प्रमेयत्वेदान्नसंभूयकारित्वमित्याह। असंप्रा
प्तेति। एवं पादानां संभूयकारित्वे सामान्यनिरस्य युक्तीनां तन्निराकुरुते। लौकिकश्रुत्केतिराख्याशापत्वावैदिकीत्वेवी
आद्यं दूषयति। स्वत्वेति। अवस्थात्रयस्य च्युतिवारादात्मनोः च्युतिवारात् अवस्थात्रयस्थे धर्मसंबंधेन वा स्वत्वइति। लो न२
किकेनकोदात्ममिलिन्हो वदस्यानुवादकत्वमवैदिकत्वं वात्मनइत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। वैदिकत्वेपीति। वदगम्यान
कश्चित्तर्कोस्ति तदस्तित्वे वा वस्तुपरवाक्येन च प्रतिपन्नार्थप्रतिपादकत्वात्तर्कस्यानुवादकत्वमित्यर्थः। तेगांतरंतत्प
ति। स्यादेवेति। वदतां तर्कस्यान्यत्र करणमप्युक्तं अन्यथा लिंगप्रकरणादीनामवैदिकत्वप्रसंगादात्मानं त्रिपादेव प्र
स्यादित्यर्थः। युक्तिनिरस्य प्रसंख्यानं निरस्यति। आवृत्तिष्वेति। प्रमाणवृत्तिः प्रसंख्यानं वायेष्टं न वा वृत्याध्यादिप्र
मायेत्युतिप्रयोगाद्दृश्यात्। आद्ये न तत्प्रसंख्यानस्य प्रमाणपादत्वमित्यर्थः। संदोधकारकदूरावस्थितवस्तुनिश्चयः प्रमा
णाद्वृत्यासनवनीति प्रसंख्यानस्यातिशयकरत्वमतत्राह। यत्रापीति। तत्तिन्नविषयत्वं विशदयति। पूर्वमिति। घटपदादिम
यत्तदपि चक्षुरादिमानात्तदैव तत्रापि प्रमाणात्तदा तावर्त्तमानं प्रमाणं निश्चयकरमित्यत्राह। परिच्छेदेति। डि
डी इत्ययज्ञानास्य च परिच्छेदफलत्वं न वस्त्वादिज्ञानानामत्राह। तदत्रापीति। वस्त्वादिप्रत्ययेषु सर्वेषु पूर्वप्रत्ययवत्त्वं
तीत वस्तुरूपस्यैवानुसंधीयमानत्वान्न प्रमाणत्वदइति शंकते। आद्येति। प्रत्यक्षादिप्रमाणपंचकस्य वस्तुग्राहित्वे ते
क प्रमाणत्वापातइति परिहरति। वस्त्विति। अत्तिन्नमानतत्तिपरिच्छेदः। प्रसंख्यानस्य विधितानुष्ठीयमानस्य कारक
त्वात्न दोषैक चैमानोगत्वमित्याह। साध्यमानमिति। एकेन संभूयकारित्वमित्यर्थः। आम्नानापि संसारिणोमानांशत्वं प्रसं

सारिणो वानाद्यन्त इत्यादावमातेति लौकिकस्यात्मनः प्रमाणाश्रयस्य ननन्दैवाद्वैतं तन्त्र्यथा द्वयस्य गुणाद्यं गत्वप्रसंग
दित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति परश्चेदिति। घटादेः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वप्रसक्तेरित्यर्थः। अनुत्तवापायत्वेन प्रसंख्यानविधानमुक्तं द
षयति। कथं त्वति। स्वरूपस्येविदन्तुत्वास्त्वेजकत्वनिर्वाच्यत्वमप्रत्याद्यः स्वरूपमिति। द्वितीयं निरस्यति। नदिति। प्रमा
णामवप्रसंख्यानफलमित्यत्राह तत्रेति। तत्त्वमस्यादिवाक्यफलं वृत्तिरूपज्ञानेन प्रसंख्यानफलमित्यर्थः। मतिवद्वीननपा
दानां फलं संगत्वं वदितमपि न घट इत्यादावशेषमिति। परोक्षवृत्तिः संसृष्टपरोक्षार्थधीजनकत्वं शास्त्रस्यतयोः स्वत्ताव इत्य
र्थः। शास्त्रजत्वेमिति वृद्धिहेतुत्वेदोषमादावमितितश्चेति। प्रमायस्य वृद्धो विषयस्यातिशय सिद्धत्वमितरद्धिः। अर्थनेव विशे
षोद्धि निराकारतया धियामित्यर्थः। मितिवैचित्र्यं मनतारणामयविविच्यं नास्ति मानाधीनत्वान्मेयसिद्धेरिति अन्योन्याश्रय इत्यर्थः
शास्त्रादेकात्मावगाममपि वेदन्तत्वाद्यपर्युदवं उक्तं तत्कर्मवाक्ये पूर्वसंगाद्युक्तमित्याह। ज्ञात्वाद्यापीति। शास्त्रजन्यपरोक्षधीमात्रे
ण फललाभ नान्तरस्वाध्यायस्तत्त्वात् दपेक्षातत्रौ ... पास्येति। शास्त्रं दवगच्छतद्दति संबंधः। शाब्दज्ञानादशेषानर्थनिवृत्तिर्नास्ति न
हेतापि यथा कृष्णं संसारित्वदर्शनाद्दशाद्यद्याकाववेति। रज्ज्वादितत्त्वविज्ञानं सर्पाद्याकंपनाशनं सर्पारापतत्कृतकंपपलायनादि
नाशकं कुर्वत इत्यन्वयः। विमनमध्यस्तनिवर्तकं तत्त्वज्ञानमवान्तरज्जुतत्वज्ञानवदिति तात्वः। तत्त्वमादिवाक्यस्य प्राधान्येतच्छेषत्वं प्र
संख्यानविधिरुक्तं दूषयति। गुणेति। एववाक्यत्वमप्येकार्थत्वादेकफलत्वाद्वानाद्यन्त इत्यादावस्त्विति। नद्भमादवैस्तुपरत्वात्प्रसंख्या
नविधिर्नियमपरत्वादित्यर्थः। उत्तरयो मार्गिरूपरत्वात् द्वितीयकल्पोऽनुतत्वादनावति। व्यतिरेकमुदाहरति संगतिता यदोष्नयाष्टा
कपालोऽसोऽमो स्यायामित्यादिना कालसूक्तांप्नयाहिकर्माण्याधारयति इत्यादिना वाघारादीनि कालासंयुक्तानि श्रुतानि सर्वाणि किं

पौ

सम्बन्धनानि। किमाग्नेयादीनि प्रधानान्याहो आरादीन्यंगानीति संशये पौर्णमासामावास्याशब्दयोः कालवाचकत्वेन प्रकृता
नामश्रुतत्वाद्दधिकारवाक्यस्थोपपदस्य यजिसामानाधिकरण्येन नामत्वकल्पनात्तत्परत्वाद्यागजन्यस्वरूपयागमात्र
वचनत्वात् सर्वेषां प्राधान्यमिति प्राप्ते। य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति वाक्यद्वयस्य यजतिबलात्समस्तार्थयानुवादकत्वात्पौर्णमा ।स२
सीमावास्याशब्दयोः समुदायद्वयार्थतया प्रसिद्धार्थबाधाधिकारिकमुपादानं तत्रैवेति तदनुरोधाद्द्यन्तरपिताद्
र्थ्यादाग्नेयादीनामेवाधिकारसंबन्धस्याभ्यन्तरमन्येषामंगतेति द्वितीयेऽस्थितमित्यर्थः। अंगानामफलश्रुतेरर्थवादत्वा
त्फलवत्त्वं मिथिसमाम्नातानां तदेकवाक्यत्वे फलवत्त्वसिद्धय इत्येदं नेत्याशुक्रमिति प्रतिपादयति। अत्र इति साध्य
मनुष्ठेयं प्रसंख्यानं मोक्षस्य नोपकारकं किमनतस्तद्राहानावति। स्वर्गादिफलस्यानुपकारकं गमानादिन साधनया
गादेरंगेनत्त्ववतीत्यर्थः। प्रयाजादिवत्फलोपकार्यंगत्वाभावे श्रोतृणादिवत्स्वरूपोपकार्यंगत्वमिति। वैतद्भिन्नसंख्या
प६ नेशास्त्रस्य स्वरूपे अर्थबोधनसामर्थ्यं वा उपकारकं। आद्यं प्रत्याह। आम्नेति। द्वितीयं दूषयति। अन्वत इति। गुणप्रधान
ताभेनिराकृत्य प्रसंख्यानस्यानुत्तवफलत्वाता वं पुनरपि प्रतिपादयति। प्रसंख्यानवति। दृष्टफलत्वात्त्व संख्या
नस्य सहृदनुष्ठितादेव तस्मादनुत्तत्वात्तावामावाद मन्तरमनुष्ठानपि नत्तावा। अतो तदनुष्ठानेफलादर्शनविसंवादा
दनस्तद्विधायकशास्त्रस्यामानतेत्यर्थः। अस्मिन्काले एतावत्संख्याकं प्रसंख्यानादनुत्तत्वात्तावदितिविद्धिनवादम
न२ ननुष्ठितात्फलसंवादानावति। तथ्यादाविव फलसंदेहादपि प्रसंख्याने प्रवृत्तिरोदाद्दानापीति। प्रसंख्यात्फलस्य क
दाचिदप्युहरेरित्यर्थः। संदेहात्प्रवृत्तिश्चोक्तन्यायेनाकल्प्येति। दूरमारुह्याप्यसकृदनुष्ठायापि विसंवादपराङ्मुखः। एका ५९

नारत्वर

त्वानुवृत्त्यानुपलंभेन विशुद्धीभूतोऽन्तराले निवृत्तश्चेद्दृष्टान्तो यत्र किं विकुर्यात्कथं विद्यावद्धीव मनुष्यान्तिति भवन्ता
र्थोत्तावदन्यस्यानुवृत्तवादस्मान्नानुवृत्तवादर्शनादित्यर्थः॥ कथं पतनं नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिमिति स्मृतेरत्वाद्वावृष्टेति
पतनात्तावत्प्रसंख्यानविधानमदृष्टफलं अग्निष्टोमादिवददृष्टफलस्य कर्मणो वा अनुष्ठीथविधानवत्त्वदित्यर्थः॥ अदृष्टार्थप्रसं
ख्यानं शास्त्रवाक्यमस्तु कोदोषोत्राह नानन्यश्रुतेः॥ प्रसंख्यानविधेरदृष्टफलत्वे सएव प्रधानं नावकाशोस्त्रे ताल्लेषं स्याद्वेदेकस्मा
दपूर्वत्तदितरदैवतदर्थमितिन्यायादतश्च प्रातिलोम्येन कार्यप्रामाण्याकल्पितानाविधिरप्रामाण्यायमंरतश्चेति विपरीत्येन
५६ फलं स्यान्नादृत्तमादाशास्त्रवाधनादिति॥ अन्यपरस्य प्रत्यक्षादिविरोधप्रामाण्यायोगादित्यर्थः॥ दोषांतरमाह अश्रुते
ति॥ प्रसंख्याननियोगादनुष्ठानानुपलंभादिति तावः अदृष्टफलत्वे कथमनुपलंभेनादृश्यपाचाह कार्येति॥ निर्विषयः प्र
संख्याननियोगान्न स्यादित्यर्थः॥ नियोगविषयाज्ञानावृत्तिरिति ज्ञानकारणं चावर्तनं किं विधिवाक्यं तत्त्वमादिवाक्यं वानाद्य
ज्यादावस्थितेति॥ प्रसंख्यानविधिवाक्यस्य नियोगपरत्वेन वस्तुतत्त्वाप्रतिपादकत्वादित्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति॥ शास्त्राद्वे
ति॥ तत्त्वमादिवाक्यस्य नियोगनिष्ठस्य परस्य प्रत्यक्षादिविरोधे स्वार्थप्रामाण्यानुपपत्तिरित्यर्थः॥ किंचं तत्त्वमादिवाक्यं
स्वार्थं न प्रतिपादयति प्रतिपादयति वा॥ तत्राद्यमनुवदति॥ यदीति॥ दूषयति॥ नस्व सिद्धिरिति॥ प्रसंख्याननियोगपरत्वात्तत्त्व
मादिवाक्यमर्थवादो प्रमाणं स्यादित्यर्थः॥ द्वितीयमादत्ते॥ अथेति॥ प्रत्यक्षादापरोक्ष्यादिति॥ वाक्याज्ज्ञानादेवात्मापरोक्षसिद्धे
र्द्धेः पारोक्ष्यहानिकृत्स्वप्रसंख्याननियोगाद्वार्थः स्यादित्यर्थः॥ वस्तुनासंस्पृष्टापरोक्षस्वतावत्वेपि शास्त्रस्वसामर्थ्यानुसारे
णसंस्पृष्टपारोक्ष्यं बाधयतीति न सांक्षात्कारणाय प्रसंख्यानविधिरत आह॥ शास्त्रादिति॥ अबाधकत्वे न मिथ्या बाधकत्वे

नर्वंशास्त्रप्रमाणं स्यादित्यर्थः। संसृष्टपरोक्षत्वेनापि बोधकत्वान्न बोधकत्वं नापि मिथ्याबोधकत्वं बाधकत्वाभावादत्राहानन्तेति। अथा
श्रितेन गवित्रसंख्यादेर्द्वारादिना सिद्धेर्विना तत्राज्ञानादस्य स्वसिद्धिः। एवं संसृष्टपरोक्षरूपेकस्मिंश्च वस्तुनि शास्त्रात्प्रतिपन्नेपि [श्रिर]
किं मायातमसंसृष्टापरोक्षवस्तुन इत्यर्थः। शास्त्रप्रामाण्यं प्रसंख्यानानर्थक्यं च परिहरन्नाशंकते। शास्त्रादिति।
श्रवणमात्रेणानुत्तवाऽरूढवस्तुशास्त्रात् सिध्यति प्रसंख्याननियोगादनुत्तव इत्यर्थः। असंसृष्टापरोक्षवस्तु निश्चितमनि
श्चितं वा। आद्ये वाक्यादेव वस्तुनुत्तवाऽरूढं सिद्धं हि नीत्येदोषमाह। वस्तुनीति। असंसृष्टापरोक्षविषयस्यैव यथा
र्थत्वं च इति। राकणानुत्तवात्मकत्वमन्यत्नास्ति यथा वस्तु त्वछांस्वार्थप्रत्ययोत्तुत्तवान्यथा प्रमाणे स्यात्तदानुत्तवात्मक
मिति वदता वस्तुनि निश्चितमिति वा तीमात्र सुक्तं। न देवं विज्ञानमर्थं शृण्वं। अर्थवादच्छस्ति। अतो नार्थवादं तत्त्वमादे [व८]
र्विना षष्ठ इत्यर्थः। तत्त्वमादिवाक्यस्यार्थवादसाम्यं किमनिष्टं तत्राह। नन्वत्रेति। यतोऽर्थवादसाम्यात्तत्त्वमादेः कार्य
परत्वे फलाद्वाप्तति। तस्मात् प्रसंख्यानवादि तिस्तन्नियोगनिष्ठं वं शृण्वेव परिस्फुक्तं वस्तुतात्पर्यविरहात्तद्बोधक
[पत्न्यप] त्वात्तावे संसारं प्रसंख्याननियामपरं स्यात्। तस्माद्वस्तुपरं शास्त्रमिच्छता न प्रसंख्याननियोगगामी कार्य इत्यर्थः। वे
दान्तानां कथाऽरूपत्वात् प्रसंख्याननियोगं विना वस्तुमात्रपरत्वेन प्रामाण्यं न सिध्यतीति। श्रुतत्राहानवेति। अननो
क्तमनेन गृहीतमिति। विशिष्टस्थस्य मंशोन विविद्धितात्यथावेदस्यापोरूषेयत्वापहेरित्यर्थः। तद्धित्वमर्थं श्रुत्वै [हृ०]
यास्व्यायकाकथ्यात तन्त्राह। भमर्थोवाननि। विशिष्टमप्युरुषस्त्रीसंबंधेनात्फदयामाहू साधनत्वज्ञार्थमित्यर्थः। कार्य
निष्ठत्वं मुख्येन परिचर्हितं मिथ्यात्वावदान्तशास्त्रं कार्यपरिमिनुक्तं मत्वा मन्त्रोदयति। पौरुषेयेति। कर्मशास्त्रं नियोगपरमे [ह५]

वं यदि ब्रह्मशास्त्रमपि तदा पुनरुक्तिः स्यात् तत्तयत्र प्रतिपाद्यनियोगस्यैकत्वात् अतो ब्रह्मशास्त्रं न कार्यपरं त्वसंख्यानका
र्यं ब्रह्मशास्त्रपरमित्यर्थः। यद्वा कर्मशास्त्रवद्ब्रह्मशास्त्रस्यापि नियोगपरत्वे पौनरुक्त्यस्य परिहर्तुं शक्यत्वान्नियोगपरत्वं कथं दो
षत्वेनोच्यत इति शोदयति। पौनरुक्त्येति। [illegible] अबद्धिःसाधनो नियोगोत्र प्रतिपाद्यः पूर्वत्र बद्धिःसाधन इत्यर्थो ति
रस्त्रेमित्यर्थः। अथवा वादो तेन नियोगो की कार्य इत्युक्तं तत्राह वादयति। पौनरुक्त्येति। प्रसंख्याननियोगात्तावत्तत्त्वमसीति सई
क्य तादात्म्याद्युत्पन्नज्ञानात्केवलत्वं त्वक्तं स्यात् तदा तत्त्वमसीति न वक्तव्य उपदेशोऽर्थः स्यात् पुनरुक्तिः प्रसंगात् अतत्परिहाराय
शास्त्रात् शेखत्वेन प्रसंख्याननियोगाङ्गीकार्य इत्यर्थः। परिहरति। एकात्म्येति। कर्मब्रह्मशास्त्रविनागार्थमेवं कल्प्यते सविना
गो ब्रह्मशास्त्रे नियोगानस्वरूपगमए वस्यात् तानियोगानरूपगामत्वं तं तद्यायेति नियोगप्राधान्यात् कर्मशास्त्रं स्वनिष्ठनियो
गपरत्वं ब्रह्मशास्त्रे तु स्वात्मा प्रसंख्यानकार्यपरमिति न विनागः स्यात् नापि बद्धिं साधना बद्धिःसाधनत्वेन विनागः। द्वितीयतृ
तीयाध्याय वादकशास्त्रत्वेष्येवं विधिविनागसंत्तवात् तस्मादेकात्म्याक्तेविधिः इत्यर्थो नास्तीति हेत प्रकल्पनं शास्त्रविनागसिद्धि
रित्यर्थः। तृतीयदोषपरिहारस्तु तत्त्वमसीत्य संसदन्यो सबलात्प्रसंख्यानकार्यस्वीकारविडाषापितद्वैकात्म्यस्वीकारे वा क्य
द्वितं विना विधिर्द्यार्थो न घटत इति द्वितप्रपंचः परमार्थो स्वरूपगं तद्यासन संस्तवतीति। एवं तावदेकात्म्यवगतत्रुक्ति प्रसंख्या
नयोरनुपयोगत्व मुक्तो नन्वनुमानगृहीतपि वस्तुनि असंतावनादितिरस्कृत कार्यत्वक्त्या पक्षालोक वस्यादिति तत्राह नार
ति। प्रयोजकज्ञान गृहीतमुक्त्याद्यापक्षयामपि अपराहत ज्ञानविषये तदापक्षानयुक्ताकर्त्रवादरूपमाह इति तत्रातत्प्रमितापौराक्षा
त्रं पापि प्रमाणप्रदानिरपीत्यर्थः। अपराहत प्रमितापौरा द्वायामुदाहरणमाहा। प्रत्यक्षेणेति। प्रत्यक्षाच गातः स्पिष्टकारणज

नर्थकः (right margin, beside lines 4–5)

स्वतः (right margin, beside line 13)

अनपेः (left margin, beside line 14)

मिदमदृष्टकारणकं भवतीति विचार्यादृष्टकारणजन्यावधारणायेत्यपेक्षतिशंकते। अदृष्टेति। यदजन्यावदनस्यादृष्टकारण
जत्वमदृष्टवाक्यप्रमाणवचनेन सिद्धमिति परिहरति। सिद्धमिति। विधिसंबंधविधूयतत्वमादर्नस्यार्थबाधकत्वमध्यस्थादिबाधा
वर्हिताश्चेत्तु न विरोधस्तस्य सर्वप्रमाणबलवत्त्वात् अत्राहाप्रत्यदेति। विधेः सर्वप्रमाणबलवत्त्वे प्रमाणान्तरावाहितिधिपदेऽपि विरो
धतादवस्थादेकात्म्यवाक्यस्याप्यपरस्य सनि विरोधे यजमानः प्रस्तर इतिवृ प्रामाण्यमित्यर्थः। प्रत्यक्षादिनिरासेन प्रम
रवानन्नियोगादृस्तुसिद्धिरिहेत्यत्राह। तन्निषेधादिति। विरोधपरिहारद्वारेण वस्तुसिद्धिः प्रमाणादवस्तुकेत्यर्थः। शा
स्त्रावगतनियोगानपेक्षायां त्ववंतरमाह। कार्येति। शास्त्रं तत्त्वमादिवाक्यं तत्र योर्नियोगब्रह्मणोरावयोर्विभ्रमाण
त्वेन यदि तर्हि साध्यमस्ताववादज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानफलत्वादनर्थको नियोग इत्यर्थः। शास्त्रादवगतवस्तुत्वनपेक्षायां मूढा
दिदृष्टांतः। शास्त्रेणोपदिश्यमानम्यायानर्थकमवाह। तुमर्थमिति। श्रुतिः प्रतन्त्वेव स्वारसिकमामर्थो नैव संविदानेदं व
स्तुप्रतिपाद्यासेत्तावनाविपरीतत्तावनान्निवृत्तमापातदर्शनस्तुत्याद्यतदसत्तावनादिनिरासफलस्तुक्तिरिम दवदं
तीत्यार्थमखंडापारोक्षमीत्र्वात सद्योमुक्तिफलमनुत्तत्वंप्रभूत इत्यर्थः। शास्त्रादवगतेः प्रियुक्तिापदाय्यमत्पदत्रस।
क्तिरत्राह। नेति। ज्ञानस्य स्वार्थनिश्चयेन युक्त्यपेक्षा किंतु प्रतिबंधविगम इत्यर्थः। अर्थनिश्चितिरेव युक्तिफलं किं नस्या
दत्राह। शाब्देति। अनपेक्षत्वं ज्ञानतः तु वावावत् मापेक्षत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रतिबंधविगममात्रे युक्त्यपेक्षायां दृष्टांतमा
ह। नावायारिति। वाक्यार्थेऽपि छादवतत्तिष्ठि प्रकारिणं कथनेनश्वेतालं तस्य विवृतिसाधनत्वज्ञापनाय विधित एवन
मिषेधैः किं तु प्रारोचनाद्वारेत्युपपत्यर्थः। एवमत्रापि ज्ञानस्यात्यन्तो अर्थनिश्चितौ च न युक्त्यपेक्षा अपि तु प्रतिबंधविगमए

२५ ॥वेद्यर्थः॥ अवस्थापेक्षणीयं मुक्तिसारवात्मनो ब्रह्मत्वसिद्धेः। किं शास्त्रेणानाद्वा जायदिति। त्वंपदार्थविवेको मुक्तिफलं ब्रह्म
चतुत्त्वावाक्यफलमित्यर्थः। ब्रह्मात्मनिश्चयो वाक्यस्यापि फलं। आवृत्तिसाध्यत्वादत्वाद्वासिद्धमिति। आत्मज्ञानमस्य स्यमानेनापरोक्षत्वमिति
ऽनर्केज्ञानत्वात प्रत्यक्षादिज्ञानवदित्याशंक्यानर्वाहा निरदृष्टांते साध्याविकल्यं परिहरति। नावृत्ति। यथा लौकिकवाक्यस्य संसृष्टपरोक्षधी
हेतुत्वेपि तत्त्वमादेरसंसृष्टापरोक्षबोधकत्वं। एवमस्य त्राह तन्नापेक्षत्वेत्यत्र तदापेक्षत्वं स्यादत्राह। अध्याहरेति। आत्मनो संसृष्टापरो,
क्षचात्त्वमादेस्तबोधकत्वेपि नाहत्वापेक्षप्रमाणस्यात्र संतत्वान्यायात्तावादित्यर्थः। ब्रह्मात्मतोमानांतरादवगत। गतावगतत्वात्त्वा
प्रथमतत्त्वमादेरबोधकत्वमित्याह। आलौकिकेति। द्वितीयमनुवदकत्वमित्याह। ब्रह्मेति। विषयोपलब्धिहेतुव्यवहारसं
बंधाग्रहादात्मशास्त्रानालौकिकत्वमिति परिहरति। हेहातधीतारर्थानुगमननिरंकुशमदत्त्वविशिष्टब्रह्मनाष्टकत्वात्तद्ब्रह्मशो
ऽपि नालौकिकत्वस्यादा। बाह्येति। तत्त्वेनुवादकत्वं वाक्यस्य स्यादत्राह। एवमिति। अन्यत्रगृहीतसंगतिकानामन्याबोधकत्व
मयुक्तमित्यत्राह। पूर्वेति। कृतिसाध्यमात्रे संप्रदानकारकमात्रे सुखमात्रे वा पूर्वादिशब्दानां लोके गृहीतसंगतिकानां वेदस्व
र्गकामादिपदानामस्मत्तित्याहारणविशिष्टार्थबोधकत्वं यथा तथात्रापीत्यर्थः। तवंहृयोः पर्यायत्वे पदमात्रादेव तस्मिन्हेर्वा
क्यापादानमनर्थकमित्याशंक्य लक्षणया खंडपर्यवसानं वक्तुमन्वितमात्रसंगतिप्रतिपादनायाह। नापेक्षेति। मध्यमवृद्ध
व्यवहारकरं ज्ञानमपेक्षापूरणं तत्राशंकेस्तडुत्पादनसामर्थ्यात्तावान् पदमात्रस्य तदर्थमात्रस्य वातो न प्रयोगसमवायि
नानोपार्यताः। तत्र हेतुमाह। वाक्यादिति। पदावगतानामर्थानां संसर्गबोधकत्वद्वारा व्यवहारहेतुत्वं न वाक्यस्य। त्रादावा
क्यार्थोयति। संसर्गज्ञानस्यात्राशाष्टत्वपरिहाराय तन्निमित्तीकृत्य प्रवृत्तकवाक्यं प्रपवापाशपार्श्वामस्यपदस्यान्विनर्थ

सामर्थ्यमिति गृह्यत इत्यर्थः। अथवापोह्यापोद्दर्शयति। नागोतरे इति। वाक्यस्यैव पदानामन्वितार्थधीजनने सामर्थ्यं पद
वाक्यतदर्थात्तदानन्तावदत्राह। वाक्येति। नदस्तेदाह्यक्यात्तदः पदार्थात्तदाह्यक्यार्थात्तद इत्यर्थः। यस्य पदस्य त्ववशा
द्वाक्याद्वाक्यांतरं स्निह्यात तत्पदं स्वार्थप्रमाणमद्यथात्तदकत्वात्सिद्धरतः सर्वपदानां प्रामाण्यमविशेषादित्याह। यत्ताग
स्येति। निमित्तं स्मारकमित्यर्थः। यथापदं स्वार्थस्य वाचकं एवं वाक्यमपि स्वार्थवाचकत्वात् पदपदार्थयोरिव वाक्यतदर्थ
योरपि असागत्वात्संततावस्वेति वाक्यसंबंधग्रहण संगस्मारकत्वमेव न प्रमापकत्वमत्राह। अत एवेति। अतः शब्दापराद्ध
हेस्पष्टयति। वाचकत्वेपीति। पदार्थसमुदायबोधकत्वादित्यर्थः। इदानीं स्मारकत्वं परिहरति। तश्चेति। अतः शब्दो
पतद इत्यर्थः। वशाब्दएवकारार्थे यतो वाक्यतदर्थयोर्नागवत्वमवततः समुदस्यवाचकत्वं प्रमाणत्वमवस्थितमि
त्यर्थः। एवमात्मब्रह्मादिशब्दानां योगांतरसंसृष्टेगृहीतसंगतिकानामपि कथं त्वदखंडार्थबोधकत्वमत्राह। तावं
त्वेति। आत्मादिपदानां लोकसंसृष्टार्थज्ञातशक्तीनां त्वदसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यतावविरोधपरिस्फुर
णे तीगत्या गलक्षणया सोयमित्यादिवल्लौकिकत्ता वदारावगतसामर्थ्यादेव सिद्ध इत्यर्थः। लौकिका एव पदार्थाद्रि
च्यमुक्तं तथासति न ह्यदवमापद्ध नापानादत्राह। अनुविवृदेति। ह्यवायाह्यवधानमर्थमुपलभ्य विवक्षितावायायाम
दित्यर्थः। लौकिकत्कत्पश्यनुमारणत्वाद अर्थनिर्णयिना खंडार्थसिद्धिः। कार्यन्वितत्तत्र संगतियहणादत्राह। नन्वेति। कार्यप
रत्वेनेत्यर्थः। सर्वत्राद्यान्तिचारिणः कार्यसंसर्गस्य त्यागान्नुक्तो बाधकाभावात् अत्राह। गवेति। कार्यान्वयस्यावशक्तिप
तियागित्वेऽत्र समे ज्ञात इत्यादौ नामपदार्थसंसर्गप्रतिपत्तिर्न स्यादित्यर्थः। उत्तरस्ते ज्ञातस्तस्यक्रीडनं कुर्विति कार्याध्याहा

नि॰२

तस्याविवक्षितत्वात्तत्रापि प्रतिपत्तिरस्त्वादाय यथेति। परिनिश्चितत्वज्ञानमुच्यते न प्रामाण्येऽपि नानपेक्षत्वं शब्दार्थसंबंधस्यामां कर्ति
कत्वात् तदवच्छिन्नादिपदत्तदर्थसंबंधवत्त्वादादिनादीति। शब्दस्यानानुविकेसामर्थ्यं नार्थबोधकोऽबोधकत्वान्नकुरादिवदित्यर्थः।।
शब्दानामर्थधीजननसामर्थ्यस्यानैसर्गिकत्वे प्रथमश्रवणमात्रात्तदर्थप्रतिपत्तिप्रसंगो बाधो वाद्यः प्रथममिति। संबंधग्रहे सत्यर्थ
प्रतिपत्तेः शब्दस्यार्थधीसामर्थ्यं ज्ञायते न संबंधग्रहात् स्येनसामर्थ्यं स्यादित्याद्यः चक्षुरपीति। चक्षुरपीति रूपग्रहणकरणमपीत्यर्थः।। अन्
यस्मिन्निति बाह्यप्रकाशस्येत्यर्थः। कृत्वतिः स्वविषयसंबंधमुत्पाद्य तद्बोधार्थं बोधयतीत्याद्यः कृत्स्नेति। वितनस्येव कर्तृत्वप्रसि
द्धिरिति दिशा शब्दार्थः।। प्रज्ञायत इति। ज्ञायत इत्यर्थः।। अस्तु तर्हि वितनन एव संबंधस्य कर्तेति चेन्न। किमभावसर्वज्ञः। सर्वज्ञत्वानाद्य
त्वाद्या। संबंधति। अनंतत्वादित्यर्थः।। द्वितीय इति। तत्कर्तुरिति। तदस्य स्मारमानानामवादनेनायं जनइति कर्तृस्मरणनाबाधइत्यर्थः
परपक्षं प्रतिपक्षस्य स्वपक्षसाधनमाद्यात् ह्वितेति। विमतः संबंधो निश्चयाद्यवदारा विच्छेदसत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मनेवदित्य
र्थः।। संबंधकर्तुरिसत्त्वेवं तदस्मरणं जीर्णकूपादिवदित्यन्यथासिद्धिमाशंक्याह जीर्णेति। शब्दार्थसंबंधकर्तृस्मरणे यत्न जीर्णकूपा
रामादिकर्तृस्मरणतुल्यं नतत्वतिय तदिदं संप्रदायाविच्छेदसत्यस्मरणं कर्तृज्ञानावागमकं न वेत्याह शब्दार्थसंबंधेनास्य जीर्णकूपादेस्तुल्य
ता। शब्दार्थसंबंधस्यानंतत्वेन कर्तुमशक्यत्वात् कूपादेरल्पत्वेन कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः।। अनावगमकमिति किं कथमुक्तं जीर्णकूपारावि
वकर्तृरिसत्त्वे वा स्मरणं कर्तृज्ञानावाह्वेति संज्ञायादत्त्वाह। क्वचिदिति। देशांतरकालांतरवाइ हेषु स्थालान्वादिषु हरबमंदोधकारादिकार
णात् स्थालुत्वेषु रुषाद्वेतिसंज्ञायाः। नत्वनंतापरिहेषु सत्समरसादिषु तत्संबंधकर्तृरस्ति। तान्युपलब्धौ ह्वयन संज्ञायइत्यर्थः।। क
लिप्तमाद्यः स्वतावइति। अयुक्तशब्दस्यार्थबोधनसामर्थ्यं स्वतावइत्यर्थः।। सिद्धावेदांतप्रामाण्ये सिद्धमित्युपसंहरति। मेनिरुक्तेति। तस्मा

द्धाराप

दर्शधीसामर्थ्यस्य स्वाभाविकत्वाऽसंनिहितयोग्येनरार्थसंसृष्टस्वार्थमात्रप्रतिपादकत्वादित्यर्थः॥ किंचावेदांतानां ब्रह्मण्यप्रा
अं२ माण्यं किमबोधकत्वात् उतायज्ञानकत्वाद्वा मिथ्याधीजनकत्वाद्वा स्वार्थे प्रयोजनविरहाद्वा तत्रपक्षत्रयं प्रत्याचष्टे ।। नद्विति
अनुवादत्वप्रमाणमात्रा अबाधादिवदिति ।। वेदःसिद्ध एवार्थे प्रमाणं प्रमाणत्वात् चक्षुरादिवदित्यर्थः॥ तुरीयं निरस्यति ।। पुरुषा
र्थेति ।। कर्मज्ञानवाक्ययोस्तुल्यप्रमाणत्वे तुल्यफलत्वान्निरतिशयफलार्थिनां न नियमेन ज्ञानसाधने प्रवृत्तिस्त्वादा ।। वि
त्राषाहेति ।। प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यसुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ पुरुषार्थौ न जात्वात्मनि संभवतः ।। तोरादाद्गमानिति ।। इष्टानि
ष्टप्राप्तिपरिहारमात्रमपद्धातनसाध्यत्वमपीत्यर्थः ।। तत्परःफलवत्साधनयत्नवानिति यावत् माध्यएवतुमर्थेनासा
ध्यास्तीति आशंक्य न प्रतिपादनायविलज्जते ।। ग्रामादीति ।। प्राप्यं विना अपरिहार्यं विनजतापरिहार्यमिति ।। प्राप्तपरि
हृतप्राप्तिपरिहारो प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरसाध्ये फलत्वासंभवति पन्नवदत्रादानियातति नह्निःसिद्धप्रातज्ञानस्त्रौ
साधनमपिनानुष्ठेयमत्राह ।। ज्ञानेति ।। पुमर्थातिशयत्वं तद्इति यदुक्तं तदेवं सतिसिद्धमित्याह ।। अत्रेत्याहेति ।। यस्मात् ज्ञाना
दन्यत् पुरुषार्थसाधनं नास्ति तस्मात् श्रुतिस्तत्त्वमादिवाक्यात् श्रुतब्रह्मात्मैकत्वेऽवगतज्ञानेन मोक्षप्रमाणं तोऽज्ञा
नहानात्कृतात्वाख संसारक्लेशोऽनवतीत्यर्थः ।। किंच वेदस्य प्रामाण्यमनधिगतार्थगंतृत्वात् ।। कार्यनिष्ठत्वाद्वा प्रथमं प्रत्याख्या
वदस्येति ।। कर्मज्ञानवाक्ययोरज्ञातज्ञापनं तुल्यमित्यर्थः ।। द्वितीयं दूषयति ।। कार्यनिष्ठत्वे प्रामाण्ये प्रामाण्ये सति कार्यनि
ष्ठत्वमित्यत्राह ।। तुमादेः ।। कस्येति ।। कार्यनिष्ठत्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं असत्त्वादिस्तु रूपं इदानीं अव्यापकत्वादप्रयोजके ६२
मित्याह ।। अउदासीनत्वादिति ।। तत्रोदासीनत्वमेवकार्यमिति तन्निष्ठत्वे न प्रामाण्यमत्राह ।। उदासीनमिति ।। रागप्राप्तब्रह्मणाद

×कार्यादिनिर

ननकलंजनत्वरूपादिक्रियानिवृत्तिरित्यर्थः॥ निवृत्तिरवकार्यत्वाद्दास्वरूपेति प्रवृत्तिक्रियाप्रतिबंधस्याप्र
नावच्छेतप्रवेरूपेणावस्थानमौदासीन्यं न तत्र नियोगसंतत्वस्य क्रियाविषयत्वादित्यर्थः॥ वदंतानां कार्यांशो प्रत्ये
नप्रमाणंमिथ्यार्थविदश्चानमोरादीद्दित्याविवाक्यवद्दित्याशंक्य कार्यफलविकलत्वदृष्टत्वमुपाधिरित्याहासाराद्दी
दिति। साधनत्वाच्छिंपरिहरति। तचेति। अकारणमप्रयोजको हेतुरित्यर्थः॥ वदंतानां सिद्धपरत्वादिति मितावा
माण्यानावपिस्युश्चारायादिर्मिथ्यात्वात्तन्नि तंज्ञानमप्रमामिथ्याधूमजज्ञानवदत्राहानवति। मिथ्यात्वं ज्ञानाप्रामा
ण्यकारणं नशंकनीयं उपायस्यैकान्त्यस्यसत्यत्वेन न तद्ज्ञानस्य प्रतिबिंबजन्यबिंबानुमानस्येव प्रामाण्योपप।
त्तावुपायमसत्यत्वानादरणादित्यर्थः। उपायमिथ्यात्वं ज्ञानमप्रामाण्यकारणं स्वरूपेणवानाद्यद्याहाएकान्त्यतिन
त्रमाहाकारास्वायुपायस्यानमिथ्यात्वधीर्बाधनावातायस्यापुत्तरकालंमिथ्यात्वावगमस्तथापिनप्रामाण्यविरोधोरु
पत्तेः प्रमाणफलस्यप्राप्तत्वेन तदनादरणादित्यर्थः॥ द्वितीयपिकिमर्थक्रियात्तावापिमिथ्यात्वं। परमार्थत्वात्तावोवा।
नाद्यो सिद्धान्ततरानुपयोगादित्याह। उपपद्यते। मितज्ञानस्यसाधनस्याप्रमत्यधीजनकत्वमंतरेणनात्यसत्यतानु प्रामाण्ये
तीपयोगितीयता घटस्यस्वरूपसत्यात्वपिनाग्निप्रमाजनकत्वमित्यर्थः॥ उपायबोधनामवमिथ्यात्वेबाध्यधूमादि
वह्निस्यादत्राहाधूमेति। अनुपायत्वमप्यास्वंतत्वकारणं नासत्यत्वं व्याप्तस्यप्रतिबिंबादृगमकत्वादित्यर्थः॥ श्रुत्यादि
सत्यंप्रमाहेतुत्वात्धूमवदित्यत्राहाधूमवदिति। हेतुमाहातथेति। एकमेवाद्वितीयेनहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतिविरु
द्धकालात्ययापदिष्टत्वमित्यर्थः। किंचश्रुत्यादिनप्रमाजनकंमिथ्यात्वात्मिथ्याधूमवदित्यत्रपरमार्थसत्यताविधुर्यीव

मिथ्यात्वं स्वसंदेहे घ्याटोदो यत्तिचारस्तिं कार्यपरत्वात्तावश्चे स्सिद्धिरित्यत्राबाध्यवद्धिति। नाशो। द्वैमनपेक्ष्य णादित्यु स्तं:
क्तं तत्र द्रष्टांतं दर्शयितुमाह। श्रुतेरिति। आत्मा मिथ्याकल्पितकेडन्य विषयत्वात् स्वप्नदृष्टार्थवदत्राद्वबा
द्याप्ति। उक्तं च स्वप्नपाधिरित्यर्थः। यदि वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं तर्हि ब्रह्मना खंडवाक्यार्थत्वात्त्वो किं कवाक्या
र्थवद्वत्वात्त्वावेवेति। तदा क्रियाकारकसंसर्गोत्तिद्वे तदितिवत्पादनात् गामानायेत्यादौ वाक्यार्थः। शुक्ला
घटइत्यादौ तु संसर्गः समवाय स्वादानत्य लक्षणो वा वाक्यार्थ इत्यर्थः। जीवस्य से मास्त्याब्रह्मणः परा ह्वा ज्ञान
त्यारेक्यमवादृ ब्रह्मण इति। अज्ञानं लक्षणं कारणं यस्य तदज्ञानलक्षणं। विमतमज्ञानकं तज्ज्ञानेन समूलं निव
र्त्यमानत्वात् द्रष्टृशुक्तगवादित्यादावान्यादिति। प्रत्यक्तं ब्रह्मणो नीलोत्पलवत्तत्त्विन्नात्विन्नवात संसर्गादिरवा
क्यार्थः। त्वात्त्वान देति। ब्रह्मणो नात्मत्वे आत्मनोऽब्रह्मत्वे वाज्ञानकृतमित्युक्तं तत्र विपरीतं किं न स्यात् अस्मता ब्र
ह्मणः कल्पिताब्रह्मता चात्मन इति तत्राह। ब्रह्मेति। हेतुमाह। त्र्यास्मादिति। अध्यस्य स्य तातत् इति धर्मि
प्रतियोगितावसिद्धौ तत् सिद्धिस्तेद सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यत्रोतद्स्य कल्पितत्वमद्दैत तदा स्वात्ता विकारमार्थद
इत्यर्थः। फलितमाह नात्मेरिति। षष्टीगुणक्रिया जातिरूढयानापदृष्टं तद्य च हेतुमाहो काहिति। द्ववृत्ति तिरके द्वा
रापपादयति। तत्किमिति। ब्रह्मात्मनोरत्ते द पिनाखंडार्थसिद्धिप्रत्यक्त्वं पराक्तिं पश्यते द्वितीयव स्य द्विता
नेरपेक्ष्यवादत्वाहा मत्वं वेमिति। कथं तत्किं तद्वत्वाहा प्रत्यक्त्वमिति। पराक्तत्वातावोपलक्षितं तद्रूपं प्रत्यक्त्वं सर्वप्रकारातावो द्द ५
पलक्षितं द्वितीयवमित्यर्थः। दृष्टांतं साधयत्यापरार्थादिति। अनन्यात्वात्रापघात्वात्रातावोपलक्षितं स्वरूपं बोधक

यर्थः॥ अवांतरप्रमेयमुपसंहरन्नाहापीति॥ महाप्रमेयं निगमयन्नाहाब्रह्मेति॥ एवं प्रत्यगद्वये ब्रह्मणि वेदांतानां प्रद-
र्शितं समन्वयमाक्षिपति न चेति॥ विधिनिषेधरूपकर्मकांडेन प्रत्यक्षादिना चाद्वैततदालंबनेन विरोधान्न वेदांतप्रामाण्यं
ब्रह्मणीत्यर्थः॥ व्रीहियववाक्यवत्कर्मज्ञानवाक्ययोर्विकल्पेन प्रामाण्यं दर्शपूर्णमासवाक्यवत्समुच्चयेन वा स्यादत्राह॥
नावति॥ तर्ह्यक्तित्तदप्रमाणानामहितागमेन बाध्यत्वमत्राह। नापीति॥ विकल्पसमुच्चययोरभावे हेतुमाह। विरुद्धेति॥ विरुद्धत्वाम-
तन समुच्चयः क्रियाचान्न विकल्प इत्यर्थः॥ आत्मनो भिन्नाभिन्नत्वादस्ते दालंबनं ज्ञानवाक्यं इतरस्तु दालंबनमिति न विरो-
धस्तत्राह। तदेति॥ न केवलं भिन्नाभिन्नत्वासंभवमदृष्टपगमस्तवत॥ सिद्धांतविरोधपीत्याह। भिन्नाभिन्नमिति॥ प्रामाणि-
कवाद्ययामवसिद्धांतः किं न स्यादत्राह। नेदेति॥ इदानीं प्रत्यक्षादेरद्वैतवाक्येन बाध्यत्वे हेतुमाह। अवसीदीति॥ वर्णपदा-
दिविभागविषयस्य प्रत्यक्षादेः कर्मकांडस्यात्मज्ञानहेतुभूतसंस्कार्यकर्मविधायकत्वेन चोपजीव्यत्वेन प्राबल्यादित्यर्थः॥
का न द्वैतवेदांतानां गतिरिति तत्राह। उपचारेति॥ अन्नं ब्रह्मेतिवदद्वितीयत्वोपासनपरमित्यर्थः॥ निरवकाशत्वाच्च प्रत्यक्षादेरबा-
धत्वमित्याह। अबाधादिति॥ इदानीं कर्मकांडविरोधं तावत्परिहरन्नुद्यत इति॥ एकस्य वाक्यस्योभयपरत्वायोगात्सा-
ध्यसाधनसंबंधपरत्वं तत्वपरत्वं वा। आद्ये न विरोधः स्यादालोकत इति॥ द्वितीयं दूषयति। न त्विति॥ हेतुमाह। तत्त्वस्येति॥ र-
त्वाद्वत्वतः सिद्धत्वादित्यर्थः॥ तुमर्थमंतरेण तृणादिवागोचरस्य प्रत्यक्षादिवत्प्रामाण्यं स्यात् अत्राह। तुमर्थत्वेनेति॥ एवम-
र्थस्य ध्यानबाधे समाधि य इतिवत्॥ तत्र किं प्रत्यक्षं वस्तुग्राहकं उत नयग्राहकं वा। प्रथमे न विरोधः स्यादाह। वस्त्विति॥ उ-
क्तिं ज्ञानमिति तिरोधः। फलि नमाह। एवं न तानति॥ द्वितीयं दूषयति। प्रामाण्येति॥ तदस्यापि वस्तुवात्त्वामियच्च मत्राह। नवे

ति॥ आशंकते एवं वस्तुस्वभावमनपेक्ष्य तद्वति तादिनिवीता वः तत्रयद्याहकत्वे पि निषेधपूर्वको विधिर्युगपद्वेत्येव
वा विधिपूर्वको वा निषेधस्तत्राद्य कल्पद्वयं निषेधति॥ लाघ्वीति॥ धर्मिप्रतियोगिज्ञानकार्यत्वादन्योन्याभावरूप तत्र
ज्ञानस्येत्यर्थः॥ एतदेव व्यनक्ति॥ मानांतरेणेति॥ प्रतिपन्ने वस्तुनि प्रतिपन्नस्य वस्तुनो नेदमित्यनिदमिति वा निषेधस्य च ध्यानेव
व निषेधे सर्वनिषेधप्रसंगादित्यर्थः॥ विधिपूर्वको निषेध इति कल्पं प्रतिषेधति॥ श्रृंजकस्येति॥ द्विज्ञाहेन ज्ञानमात्रव्यापा
रज्ञानस्य विरम्य व्यापाराभावः प्रसिद्ध इति दर्शयति॥ प्रदीपादेर्घटादिसंयोगानंतरं गादेनतिवृष्ट्यादित्यर्थः॥ किम
तो चाहु॥ नाभावेनेति॥ याद्वत्स्यावैधर्म्यादिरूपत्वेदनं वक्ष्यर्थः॥ तदाभावयोरवस्तुत्वे सिद्धमद्वैतमित्याहानात इति॥ अद्वैते
प्रमाणमस्ति न वा॥ आद्ये प्रमाणप्रमेययत्तदात् द्वितीय प्रमाणाभावाद द्वैतासिद्धिरत्राहा नेति॥ प्रमाणप्रमेययत्तदाद्यैव
हारिकइत्यर्थः॥ किंवा किमभावयोर्भेदः किंतो वाभावाया॥ रूतभावानो नात्र इत्याहा नाभावयोरिति॥ यागाः तत्ता वि
वक्षितः॥ अभावत्वानेकरूपत्वादित्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति॥ अभावेति॥ अभावस्यावस्तुत्वाच्छेद धर्मिप्रतियोगिवा
योगादित्यर्थः॥ तृतीयं निरस्यति॥ भावेति॥ भावशरीरस्फुर्तिदा तदानघटानां तदकामीभावादित्यर्थः॥ तदंनिराक्ते
याभावं निराचिकीर्षुः संबंधं विकल्पयति॥ अनित्यत्वास्यति॥ अनित्यत्वे गिराऽभावानवस्थानाभासंयोगं प्रत्याहाधाय
ति॥ अभावस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः॥ अभावाभावाच्छिन्नः॥ अभिन्नो वा नात्र इत्याहानन्हीति॥ द्वितीयं दूषयति॥ भावात्मान
ति॥ कातर्द्दिअभावप्रतीतगतिश्चेति च मिथ्याद्वा॥ ताभावइति॥ अभावप्रमाणगम्यत्वाद ज्ञात्वापि वस्त्विति शंकते॥
अथेति॥ दूषयति॥ द्वयोरिति॥ अभावस्यापि वस्तुत्वे वस्तुनि तदभावाद्भावाभावयोनीगासिद्धिरित्यर्थः॥ परमतपर्या

लोचनयाघ्रत्वा यं निराकरोति। विश्वमिति। कुत इत्युक्तहेतुं स्पष्टयति। नचेति। सत्त्वोपयोगात्सत्त्वानुन्नतिह्यने एवं सत्त्वोपीय
पं२ र्थे। सत्त्वासत्त्वयोः समवायैकप्रत्यासत्तेः सत्त्वायोगमिति सत्त्वासत्त्वयोः सहावस्थानप्रसंग इत्यर्थः। पुनरपि संयोगमवच्छेदयति
त्यागमायमिति। सत्त्वेन संयोगसमवायान्यतरत्वं तराभावः सत्त्वव्याप्तं ध्वंसत्वं च इत्याह नयोग इति। अनुपलंभात्सत्त्वमं बंधस्य
दाह्निति। द्वावित्यादि इति। घटानुपलंभात्तत्सत्त्वं निश्चयन संबंधानुपलंभात्तत्त्सत्त्वनिश्चयस्तत्त्वादिति भावः। यदि सत्त्वासत्त्वयोः
द्वात्म्यं तदा किमसत्त्वस्य सत्त्वात्मेदास्तत्वस्य सत्त्वात्तदा वा प्रथमे प्रत्याहासदात्मेति। सत्त्वेत्तदामिरिति सत्त्वं। द्वितीयं दूषयति।
नासत्त्वात्मकतेति। तथा सति धर्मिग्राहि तियोग्य मिद्धिरसत्त्वासिद्धिप्रसंगादित्यर्थः। सत्त्वस्यासेद मत्स्फुपगच्छापत्त्यादापीति। असत्त्ववे
निकरूपत्वादूर्द्धा सिद्धो संबंधसिद्धिरित्यर्थः। अयमस्मात्भिन्न इति धर्मिवृत्तियोगिभेदात्तदाकोसूः न कथं तदासि। सुहिरन्नाद्यावदिति। उ
त्पत्तिस्थितिलयप्रतिष्ठं ब्रह्मैव सर्वमुपगंतव्यं। सद्रूपत्वेनात्तदादित्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह। सदेव सदमिति। सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। स
प्रजा।\ न्मूला सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यादिश्रुतेरद्वितीयब्रह्मसमात्रमित्यर्थः। असत्त्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वात्त्वप्रियाग्रानुपलं
भगम्यत्वमिति सत्त्वादमतमाशंक्याह। मानात्सत्त्वस्येति। असत्त्वमानं निराकर्तुं मानलक्षणमाह। बोधकमिति। न ह्यत्र लक्षणं याथार्थ्यानुपलंभं तत्ता
स्तीत्याह। नचेति। अनुपलब्धिर्ज्ञाता किमसत्त्वे हेतुः सत्तामात्रेण वा यद्यादयस्तत्राह। मयासत्त्वं इति। प्रत्यक्षादिप्रमाणपंचकं। न दसत्त्वबो
पं२ \ त्वाति विकल्पयति। गमकः क इति। प्रथमं प्रत्याहानेति। सत्त्वबोधकत्वादित्यर्थः। ननु रश्यादानयत इति। नदसत्त्वानगमक इति संबं
धानापि सत्तामात्रेण गमकत्वं सत्तानिर्गनस्पादवदन्वयस्याभावात्। कनविस्पष्टश्चतुभयाः सोजिज्ञामिन इति दृश्यमानमं देहा
सत्त्वप्रसंगादिति सत्त्वं। प्रत्यक्षादरनुत्पत्तिः प्रमाणसत्त्वं दृष्टा तान् प्रत्यक्षादिविलक्षणं पंचकं विज्ञापनमनुपलंभं तत्स्यो। पलक्षणं वा

तत्राद्यमनुवदति। नीलादिवदिति। दूषयति। विशेषणेनेति। विशेष्ये एकबुद्धिविषयस्य विशेषणत्वात्तेन विशेष्यस्य संबंधत्वा
त् प्रतियोगिनिष्ठश्चश्चादौ विशेषणे सति तद्वत्तावान् संभवतीत्यर्थः। द्वितीयं शंकते। आश्रयेति। विशेषणे विशेषणशून्यत्वाःव
च्छेदादिना प्रतियोगिनापलक्षिताऽत्तावो मानामित्यर्थः। दूषयति। मायेति। उपलक्षणतावत्तेदाकूपादिरित्यर्थः। प्रतियोगिनउ
पलक्षणत्वेनापि तद्धक्कचा घटाद्यत्तावामयामिश्र्य ताद्यत्तावामानमिति न संकर्षमवाद। घटेति। समर्थः पदविधिरत्यन्वययो
ग्यपदानां समासविधानाद्वा तात्तावपदानामन्वयासामर्थ्याद्घटात्तावदिति समासो न स्यात् सामर्थ्यात्तावच्छत्तावात्तावयोः ध
सात्मकत्वेन निरात्मकत्वेनान्वययोग्यपदानां समासविरोधादित्यर्थः। तावात्तावपदयोरन्वयसामर्थ्ये सति समासास्वदंतारण
वा न द्वितीयाः समर्थपदविधिरिति सूत्रविरोधः। दोषं प्रश्नाहातावेति। घटादिना तावनात्तावस्यानपेक्षत्वात्तदापेक्षाकार्यदी
नत्वादित्यर्थः। घटस्य तावदिति संबंधप्रतीतरनपेक्षत्वं असिद्धमत्राह। तावस्येति। न संयोगादिः निरूपरत्वात् न विशेषणविशे
ष्यतावः। मूलसंबंधतावन्नस्यातिप्रसंगित्वात् स्वस्वामितावस्यावनन विषयस्याव तते संभवादित्याह न कश्चिदिति। तावांतर
वाद तावस्यानीरूपत्वं कथमिति शंकते। वस्त्वंतरमिति। तावांतरतावपदयोरपर्यायत्वादेकार्थ्यमसुकमित्याह। नपदिति। घ
टतावः पदार्थः पटादपि घटतावात् तयोरत्तदानमसुकइत्यर्थः। तावांतरतावो नातिरिक्तावपर्यायशब्दवाच्यो घटपटव
दित्सुकं। विपक्षे बाधकमाह। अन्योपीति। नीलवद्विरोधः। नीलकंबलयोरिव तावात्तावयोस्तादात्म्यं स्यादित्यर्थः। इष्टापादन
मिदमिति शंकते। संगतावितिनादात्म्यं नास्ति विरोध इत्यर्थः। दूषयति। नतीति। येन संबंधात् तस्य स्वसंबंधिना निवर्त्तकेत्या
दत्तावस्येत्यर्थः। ताव निवृत्तिरवात्तावानन निवृत्तिस्तत्राह। न संबंधतीति। संबंधस्य ह्याश्रयत्वात्तथापि प्रतियोगिन्यसति

गा

६६

मंबंधेन स्यादित्यर्थः॥ व्यतिरेकद्वारा व्याप्तेः संबंधविरह इति॥ स्वात्मत्वादित्यर्थः॥ एवमत्तात्वं निराकृत्य प्रत्यक्षेणेतरासिद्धिं प्रपंचयितुं
विधिनिषेधयोर्योगपद्यं विविधिपूर्वकनिषेधत्वप्राप्त्यत्वं तेनुक्तदूषणमाह॥ विरोधादिति॥ निषेधपूर्वको विधिरित्यत्र संगमेतरमा
ह॥ नीलत्वेति॥ पीतत्वज्ञानवज्ज्ञानद्वारा नीलस्य ज्ञाननत्तवर्तीयत्वाद्भुमानमाह॥ नदीति॥ अनीलमिदं न त्वर्तते॥ किंतु नीलमेव वर्तवतीति निषे
धपूर्वकविधौ प्रथममनीलमिति नीलनिषेधोनमिति द्वितीये नीलनिषेधपूर्वं नीलस्य दर्शनायोग्यत्वादित्यर्थः॥ किंचाऽनीलस्य पीतत्वे
रत्तावा नीलस्य विज्ञापत्वं स्वरूपं वा नाद्य इत्याह॥ नान्येति॥ अन्यस्य पीतादेरवगतो नदत्तावावगतो नदत्तावावगति॥ तत्स्वतस्त्व
नीलविज्ञापत्वैं एव मीग्य रादर्थ्यस्या सर्वज्ञस्य नमिद्धादित्यर्थः॥ द्वितीये पत्तावस्यत्तावात रत्तीवस्यास्यादा त्तावः शून्यो त्तावव्यतिरेके
ण त्तावात त्तावस्या त्तावांत त्तीवसति त्तावः स्वस्तुष्ठ्यं त्तावः स्यादित्यासाय नाह॥ अन्यात्तावेति॥ परमतं दूषितमपि दूषणांतरं वक्तुं
नरस्तु वदति॥ त्तावांतरमिति॥ तदात्तावायास्तीवातिरेकेण त्तावादाद्वैतमायातमित्याह॥ सिद्धमिति॥ तदात्तावयोर्मानसिद्धत्वात्कथम
द्वैतमत्राह॥ तदिति॥ मानतिवस्तुमात्रप्रकाशानिश्रतो व्यावृत्तिर्न दात्तावश्चनाकनापि गम्यत इत्यर्थः॥ चित्रप्रतीतिरेव नीलपीतादि
व्यावृत्तौ प्रमाणं नीलपीतादिव्यावृत्तिव्यतिरेकेण चित्रस्य चित्रत्वानुपपत्तेरित्याह॥ चित्रपीति॥ चित्रत्वस्य वस्तुनि व्यावृत्तिर्न प्रती
यात चित्रस्य वस्तुत्वात सद्रूपस्यैकत्वादेकमानतः सदित्येकरूपप्रत्ययासद्रूपेण तदासात्वापगमे तं न सदद्वैतविरोध इत्यर्थः॥ चि
त्रस्य वस्तुत्वं स्वीकृत्याकें संप्रतिदेवतास्वीयाह॥ प्रत्येकमिति॥ यद्वा चित्रावयविव्यादिप्रत्यक्षेण व्यावृत्तधीः तदवयव नीलादीनेक
प्रत्यक्षोरित्ति विकल्पप्रथमं निराकरोति॥ चित्रेपीति॥ द्वितीयं दूषयति॥ प्रत्येकमिति॥ तद्धीरित्यादिणीतिवदत्तावस्तुग्राहकत्वं प्रमाणा
नामुक्तं॥ तदस्यापि वस्तुस्वरूपत्वात्स्वमानगोचरत्वमित्यत्राह॥ वस्तु न इति॥ अनन्यापरतद्रूपस्य त्तदत्वे वस्तुन्येकस्मिन्नवधर्मित्व

त्तियोगित्तावप्रसंगादेकामिहौतत्रमाहारुरूपानेकासिद्धेःशून्यंस्यादित्यर्थः।अन्यापेक्षंरूपंत्वदःततोनोक्तदोषोत्राह।अन्यैतित्ते
दन्यधर्मप्रतियोगेनरापेक्षंरूपनरापेक्षस्फाटिकलौहित्यादिवत्कल्पितवान्निरुपाधिकंवस्तुरूपमहिनीयंस्यादित्यर्थः।ने
दवदन्तेदस्यापिवस्तुमत्तावाचात्तरस्यवस्तुरूपत्वेपिनवस्तुतावस्तुत्वात्राह।तिन्नेति।वस्तुरूपेणानेदान्तरयोरविरोधइत्यतआह।व
त्म✱ स्तुत्वेनेति।यन्नरूपेणनायोरविरोधस्तदेवमानगम्यमित्यर्थः।प्रमाणमस्तुस्यवस्तुविषयत्वेपिघटापेक्षयात्तिन्नःपटइतिप्रमी
यमाणपटस्यरूपत्वाद्धदस्यप्रमाणविषयत्वमत्वाह।सत्यमिति।घटपटाकारयोर्वस्तुत्वेवस्तुतदासिद्धेर्वस्तुत्वेतदात्मानेक
त्वाद्भेदःप्रशंकातद्वस्तुस्वरूपत्वांतिमात्रशरीरःकथंसत्यंवस्तुसिद्ध्यात्परमार्थतावस्तुस्वरूपा।नित्वव्यवहारंकार्यादित्यर्थः।
पितरमुपक्षम्पुनः।प्रतीयतद्वत्रमपेक्ष्यापितानयोश्चपरमार्थत्वं।मर्वंपरापेक्षत्वतिपत्तिर्नतदापिपरमार्थोत्राह।तत्त्ववादी
ति।सुवर्त्ता।बोधजत्वंपिरत्ताबोजनकत्वं।तद्वन्नयंसर्वंसिद्धिकस्मिन्वस्तुनिकल्पितमित्यर्थः।एवंप्रत्यक्षातावास्यां।तदानमिथ्या
तीत्युक्तं।इदानीविमतंजगत्कल्पितंतत्त्वकार्यकरत्वात्पटत्वेतुवदित्यनुमानात्त्रसिद्धिरित्यतआह।दाहेति।दाहादिकरणान्नोप्य
विविच्या सिवारादित्यर्थः।कारणाविविच्यमेतरणकार्यंतूपपद्यातत्सिद्धिरत्राह।वस्तुत्तदिति।दाहपाकप्रकाशादिकार्याणांवविच्य
५ पित्तकारणाग्निवस्तुनोत्तदनवस्थितरथापिदेरन्यथापपत्तिरित्यर्थः।दहनपचनप्रकाशनशक्तीनांतिन्नानामेवका
रणत्वान्नद्यतिवारानाशून्यथोपत्तिरत्राह।विनिन्नेति।शक्तिमतःकारणत्वात्केवलशक्तीनामकारणत्वादौत्तिवारादितद्वस्थं ५३
केवलशक्तीनांकारणत्वेपियाथेकरसःस्यात्प्रश्नेकशक्तिसमवायित्वंएवमपिनत्सिन्नसिद्धातीत्याह।घातेति।घटस्यानाबोधदा ६५
ता वः।पटस्यस्मिन्घटत्ताबपटसिद्धघाटानत्तवतीघटानावनयानिष्यान्नपटघटःसिद्धान्ततदनावनयापटस्यानावःपरानाव
२ ✕कस्यकारणस्यानेककार्यसमकायित्वमविरुद्धमित्यर्थः।कार्यत्रितालादत्तारतराभावमथ्योपगस्यकारणनन्निरासंतं।इदानीकार्ये २

वा घटस्तस्मिन्न पटात्मा तावद्घटे निष्पन्ने घटो नन्तवर्तीत्येवं परः। मिद्धादित्यन्योन्याश्रयादन्योन्यात्मतावासिद्धौ तदपेक्षोत्तरोपि न सिद्ध्यदि
ति भावः॥ स्वरूपोन्यान्यात्मतारतेदानीं द्रव्यरूपतानात्मपि पृथक्त्वापरपर्यायतेदस्य द्रव्यरूपत्वं गुणत्वादतन्त्रोद्धा द्रव्यरूपत्वमिति। पृथक्त्वस्या
सत्वात्समत्वं वा। आद्यगुणसन्मात्ररूपप्रत्युक्तमानां द्वितीयेन तस्य द्रव्यरूपविषयत्वंत्र वस्तुत्वादित्यर्थः। घटात्पटः पृथगिति पृथक्त्वविशि
ष्टतयावस्तुवप्रतीयत इति शंकातान्तस्थेति। दूषयति। तदेति। शुक्लो गौरिति यथावस्त्वन्यवविशिष्टप्रत्ययं तावद्रूपे विशेषणविशेष्य
त्वमानं तथा चापि वस्तुनि विरोधाभ्यां स एवमानं न तद्गं तस्माद्वस्तुत्वेन तदयोग्यस्यैत्वादित्यर्थः। पृथक्त्वमपि भावाद्भिन्नमभिन्नं वा। आद्येप्र
त्याहा। तदानेति। वस्तुमात्रमद्वितीयं स्यादित्यर्थः॥ द्वितीयमनुवदति। न तद्ध इति। पृथक्त्वात्तान्यायदितदाश्रुनवस्थानात् पृथक्त्वमिहो
वस्तु पृथगभिन्नमित्यर्थः। किंच। भावाभावयोः पृथक्त्वं नास्यामभिन्नं भिन्नं वा। प्रथमे प्रत्याहा। भाववति। भावपृक्स्वरूपातिरिक्तत्वदा भावान
भावाभावस्वरूपमपृथक्स्यादित्यर्थः॥ द्वितीयमनुवदति। भावाभाववति। अनवस्थेत्याशयेन परिहरति। पृथक्त्वेति। भावाभावयोः पृथ
परस्परं पृथक्त्वान्न स्यात्। भावाभावात्मत्तदस्यात्तादवेस्त्वनरवन्नातामसंबंधादित्यर्थः॥ घटस्य स्वस्मादेव पृथक्त्वमन्यस्माद्वा। नाद्यो
वुक्तत्वविरोधात्। द्वितीये दूषयति। अन्यापेक्षमिति। परापेक्षस्य मिथ्यात्वे रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वाद्घटोऽखण्डः स्यादित्यर्थः। पृथक्त्वात् पृथक्त्वे धर्मत्व
तस्य वस्तुत्वात् पृथक्त्वमपि वस्तुत्वव्यत्वाद्वा। द्विधाऽपीति। समवायो धर्मिणा सार्द्धं संबंधधर्मत्वविरोधात्। संबंधसंबंधस्यापि संबंधेन व
स्थानात्तत्र संबंधसंबंधत्वासिद्धेर्धर्म्मयोरध्यस्तत्वाद्घटादिवत्तस्मात्तद्रूपाद्यानकधर्मचतोपकल्पनादारकत्ववदित्यर्थः। धर्म्यात्तदा किंमि

६

थ्यं तदाहा। न इति। गवादात्तदपि गवादित्वोपेषत्यत्तिचारपि सन्मात्रमप्यत्तिवारिमानयाह्यमित्यर्थो। गोत्वादिरपि मयत्वात्सन्मात्र
मित्यसंगतमत्वाद्धा। गोत्वादीति। गोत्वाश्वत्वादिष्वप्यत्तिवारिसु सन्मात्रस्यानपायतोऽन्वयात् देवमयं गोत्वादिशाबलेयादिवक

त्मितं व्यभिचारिणां कल्पितत्वस्य रज्जुसर्पादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः॥ सद्रूपस्याव्यभिचारित्वं साधयति। सद्रूपत्वेति। कुशपलाशादिविशे
षनिमित्ताव्यवहाराणां मनुकुशोऽयं न पलाशः इति प्रतीयते। तस्मात्सत्त्वं तेषु व्यवस्थितं अव्यभिचारि स्थितं इतरद्व्यभिचारि॥६ तत्र
कल्पितानीत्यर्थः॥ कथम्भूतेतरेषां कल्पितत्वं द्रव्यगुणकर्मविशेषसमवायानां षण्णामपि परमार्थत्वादित्याह। सत्तानोपीति। यस्मा
मान्यस्यानुगतत्वात् द्रव्यादेर्व्यावृत्तत्वाद्दृष्टत्वाद्भेदस्यास्तो सत्तायामपि सामान्याद्द्रव्यादेस्तादानस्यात् एवं सत्त्वान्यताः परस्प
रतो भेदः कुत इत्यर्थः॥ सत्तासामान्याद्भेदान्तावं साधयति। एकाकारेति। द्रव्यादिसद्रूपानन्तिद्यात सद्बुद्धिवेद्यत्वात् सद्रूपवदित्यर्थः॥
त्तिव्यावृत्ताकारगोचरत्वं समवायादपि स्यादिति विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजनत्वमत आह। समवायादिति। विभिन्नयोः सं
बंधस्समवायश्चानेकरूपाणामेकाकारधीगोचरत्वमन्यथा मिथ्याधीत्वप्रसंगादित्यर्थः॥ बाधकान्तरमाह। तद्वदिति। ततः समवा
यात्तद्वदेकाकारप्रख्यानं त्वदेकबुद्धित एकाकारज्ञानाद्घटादिजातेरप्येकत्वनिश्चयो न स्यात्। समवायादेकाकारधीः स्वरूपात्ते
दा वेति संदेहादित्यर्थः॥ समवायं स्वीकृत्योक्तमिदानीं सत्तासामान्यं द्रव्यादेः स एव नास्तीत्याह। संसर्गेति। संसर्गधर्मता
समवायाश्रयात इत्यर्थः॥ किंवा द्रव्ये गुणकर्मादेः समवायः स्वयोग्युता। तत्र समवायस्य समवायिभ्यां संबंधोऽस्ति न वा। यद्याद्य
स्तत्राह। समवायिनेति। समवायिनोः समवायेन संबंधे संबंधद्वयवदारकादत्तः। संयोगाद्वा समवायाद्वेति। न निष्ठुयी
त इत्यर्थः॥ एतन्न स्पृष्टयति। संयोगश्चेदिति। संयोगस्य वियोगो न वा कदाचित्समवायिभ्यां विश्लेषस्य समवायस्यानवस्था
ननित्यगुणाद्द्रव्ययोः संबंधः स्यात् समवायान्तरे नवस्थेत्यर्थः। समवायस्य स्वपरनिर्वाहकत्वात् संबंधान्तरमन्तरेणैव सम
वायिभ्यां संबंधत्वमिति कल्पान्तरं शंकते। स्वतश्चेदिति। द्रव्यस्यापि गुणादिना संबंधता स्वत एवेति समवायो व्यर्थ इति दृष्ट

उभयात्मकस्य वस्तुनः मिथोऽनेकत्वात् न विकल्प्यः संभवतीत्यादि विवक्षिति

यति। कल्पनेति। एकतासंबंधितत्यर्थः। एवं समवायनिरासेन विपक्षबाधकं प्रतिपाद्य प्रकृतानुमार्थं निगमयति। सत्त्वेति। सद्वि-
शेषाः सत्ताद्याः स्वव्यवहारयोग्या न वेति। अत्र तत्त्वेषु तासमानात्तदात्रान इत्यर्थः। एवं द्रव्यादयः षट् पदार्था इति पक्षेत्तदामिति
रुक्ता। इदानीं सामान्यविशेषात्मकमेकं वस्त्विति मतं विवादास्पदमिति सिद्धिमादायषामिति। न सामान्यमात्रं वस्तु न विशेषमात्रं किं तूभयात्म-
कमिति मतेऽपि वस्तुन एकत्वाद्‌इदं। कुतः। वस्तुन एकत्वादुभयात्मधर्मोत्तदन इति। यस्य सामान्यविशेषोभयात्मकत्वात् सामान्यविशेषयोः
परस्परापद्रवतीतिकयोरवस्तुत्वादित्यर्थः। धर्मोत्तदासिद्धः। सामान्यविशेषयोर्धर्मयानैकान्तेन तत्कारणधर्मिण्यपि तद्भाववशाद्
त्वात्तदाश्रयपि इति। सामान्यविशेषाधारीतादृतन बुद्धिः स्यात् सामान्यबुद्धिर्वा विशेषबुद्धिर्वा मानयोस्तदं न साधयति स्वविषयमात्र
निष्ठत्वात्। नापि बुद्ध्यंतरं तद्विषयं इतरेतराश्रयादिदोषात्। अतः सामान्यविशेषयोरपि न ते दोषाः कुतो धर्मित्वमित्यर्थः। सदे-
नया बुद्धिरियमनुगतमात्राकारा व्यावृत्तमात्राकारा वा सा कार्येण ज्ञायमानज्ञानद्वयात्मकेति व्याख्येयं किं च। सामान्यविशेष-
धर्मिणोऽत्र भिन्नं वा नाद्यः इत्यादि एकत्ववदिति। द्वितीयं दूषयति। तद्वदिति। सामान्यविशेषवत्त्वं तत्र या गौः एतद्वस्तुत्वं स्यादित्यर्थः। उ-
ना॰ भयात्मकेऽपीदृ विशेष एव वस्तु स्यात् खंडस्या गा मुंडगत्वेन यान तद्विशिष्टस्यापि तदनुगमात् सामान्यमात्रस्यावस्तुत्वादित्यर्थः। व-
स्तुनां सामान्यविशेषात्मकत्वेऽपि नैकं रूपं सदसद्रूपत्वादित्याशंक्य आह। स्वरूपेति। स्वरूपेण सदात्मकं पररूपेण सदात्मकमित्यत्रा-
पि वस्त्वेकं स्वरूपेण सद्रूपं माविषयमस्तु पररूपेणावस्तु सत्त्वमसत्त्वापा प्रमाणेनावान्तसिद्धे इत्यर्थः। प्रत्यक्षादिप्रमाणयं वकानुप-
लिरसावमानमितिप्रंका। तत्प्रत्यक्षेति। साक्षिमात्मनोति व्यापाररूपेण व[illegible]नां वस्तु तरज्ञानं तावांतरं वति विकल्पयति स्याद्-
ति। आहामनुवदति। त्रेनियामिति। सद्रूपातिरकेणातावानास्तीति श्रम्मनं सिद्धमित्याह। तदिति। द्वितीयमनूद्य स्वेष्टप्रसंगान-

×बोमदृयाहि ३

प्रत्याद्याख्यति। तृतीयेपि स एव ग्रन्थः संगच्छ इत्याह। तावन्तरमिति। एवं मानानन्त्यनिरासेन मेयानन्त्यं निरस्यात्तावाधीनसिद्धि
कस्यत्तदस्य प्रामाणिकत्वं सिद्धिमित्युपसंहरति। तस्मादिति। घटोयं पटोयमिति प्रत्यवमर्शेन घटादेः स्वेतरसकलव्यावृत्त
रूपं प्रतीयते [illegible] इत्यत्राह। घटइति। निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा नाद्यः तस्य वस्तुमात्रगोचरत्वात्। नेतरः। घटाका
रानुत्तावतदितरसकलपदार्थव्यावृत्त्योरस्फुरणादनारूप्यात् घटानुत्तवस्य तदाकारत्वाभावात्। तथा घटोयमिति संवि
त्तेः प्रमाणयान व्यावृत्तिरित्यर्थः। घटप्रागभावादिघटनिष्ठो। गनिष्ठो वा। नाद्यः। [illegible]नवादित्याह। घात इति। न द्वितीयइ
त्याह। अर्थनिरपीति। दत्त्वमाह। प्रत्युत अर्थं तायति। संबन्धहीनत्वादित्यर्थः। नाष्ट्रज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पोऽत्तावधी
रित्याह। तस्मादिति। घटोयमिति ज्ञानात् तदितरसकलपरिहारेण घटपरिच्छित्ति दर्शनान्न घटज्ञानं तदात्वेत्यनव
त्याशंक्य घटोयमिति संवित्तेरित्यत्र पंचयति। घटादीति। घटः स्वाकाराकारितं संविदं कुर्वन् स्वयं सिध्यति। न परा
नद दत्तेदमन्तावंवालतत्स्वार्थः। उक्तन्यायं परादावति दिशति। पटेति। एवमपि नाद्वैतसिद्धि[illegible]रांतराणां ज्ञानादीनां परस्प
ज्ञेव रतः व्यामयवेत्तिन्न चोदयत्राह। संविद्भिरिति। संशयो विपर्ययः प्रमाणं च ज्ञानधर्माः। अतः करणधर्माः संविदे विशेषयत् स्वयंसि
द्धानामयानुनत्तिघात प्रत्येकं परस्परं च नत्वत्तेदधीरुक्तन्यायादित्यर्थः। तुशब्दः प्रत्येकमत्तिसंबध्यते। उक्तामेवनी
तिमन्यत्र प्रसारयति तथेति। ज्ञातामेतास्त्रो तद्याद्भिनाद्धर्माणामपि परस्परात्यान्यतस्थात्तदासिद्धिरनुत्तवधियस्ताः सि
ध्यंतीत्यर्थः। सर्वस्यानुत्तावधिस्त्वचेत्रानुत्तवस्य कुत्राधिस्तवमत्राह। संविदिति। अधिष्ठानत्वेनरक्षादिवदच्चत्रानध्य द्।प
स्तचेदस्तुगामकत्वादिविशेषणे दर्शयति। प्रकरणार्थमुपसंहरति। अत इति। संविदितिरकणविश्वस्यासत्तदोऽनेदा

वानास्तीत्यर्थः। कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यमवाद्यानदिति। तत्स्पृष्टेन तु त्वाघ्यत्वविशिष्टविषयत्वेन मानांतिमानत्वं लक्षयतो
तस्मात्प्रमादेः केन विरोध इत्यर्थः। अनुत्पन्नवादन्यत्र प्रमाणं नाम प्रवृत्तैर्नेतो। समन्वयो विरुध्यत इति प्रतिपादयितुम स्वरूपम
मेतावदाह। विज्ञातत्वनिश्चयमागमात् प्राक् स्याज्ञातस्य सिद्धेरित्यर्थः। यत्सिद्ध्यति तन्मानाद्वेति मन्वानः शंकते। मानकमिति।
मानव्यापारात् प्रागज्ञातत्वात् तत्वगमिमानमवनिर्विषयेनस्यादिति दूषयति। कथं वेति। अज्ञातत्वस्य मानासिद्धो दृढं तस्माद्। अ
ज्ञातत्वविनिश्चयो ज्ञानतामानाद्वगतात् तन्मानानिवर्त्यानन्तावदित्यर्थः। उक्तं स्वार्थं ज्ञातत्वसिद्धिं तत्राद्याह तदिति। न स्वतः सिद्धं प्रकाशेना
न्यतः प्रमाणादपि सिद्धमित्यर्थः। अनुत्पन्नसिद्धत्वं साधयति। नाज्ञातमिषमिति। ज्ञानान्यत्वेः प्रागज्ञानत्वेनानुत्तन्यपरामर्शदर्श
नाद्ज्ञातत्वमनुत्पन्नसिद्धमित्यर्थः। मितघटज्ञानात्वपनीत्ता घटमानादज्ञातत्वमिति स्याद्वाद। प्रवृत्तमिति। मानं स्वगोचरपरिच्छेद
फलं नतस्य ज्ञाततान्नान्याहितव्यापारः। कारकत्वेना प्रामाण्यप्रसंगात्। नापि प्राक्कालाज्ञातत्वज्ञापनं उन्मातिरिक्तव्यापारात्तावदित्यर्थः।
प्रथमस्तु नापि शाब्दार्थविषयाज्ञानानुत्पन्नबाधनतत्स्यामयत्वमिस्याद्वा। सर्वापीति। प्रमाणसामग्रीमंतरेणानुत्पन्नयमानस्तावद्ज्ञान
यत्वमिस्याद्वा। निःश्रेयति। गाढमहमद्यसुप्तो न किंचिदवेदिषं इति परामर्शदर्शनात्स्वापपि ज्ञाग्राह्याधत वाज्ञातत्वमनुत्पन्नयत इत्यर्थः। जा
ग्रतिप्रमाणमज्ञावान्ने नेवाज्ञातत्वसिद्धो सौषुप्तिकमज्ञातत्वं तदानीतनज्ञानास्मरणलिंगगम्यं स्यादत्राह। सैतेति। हिमवत्सूक्ष्मलज्ञानि
वसूनि न्नयाऽप्र वमतानानीति केन विस्मृष्टानतिब्रवीति तत्र प्रमाणव्यापारात्तावत्तत्सुखज्ञानविशेष इत्यनुत्पन्नवगम्याज्ञातत्वमित्यर्थः।
मित्सुत्तवास्यवातावातकथं तद्वलादज्ञातत्वसिद्धिरत्राहानवेति। अत्र जाग्रत्तिनानुत्पन्नवलोपादानदमहं जानामीति दर्शनात् प्रागनवगतम
वगम्यतावंतं कालं नाहमिदमवेदिषमिति दर्शनाद्वेत्यर्थः। संप्रमादेदनुत्पन्नावान्मनस्यनित्यत्वमवाद्या प्रमानिति। व्यापत्तुत्पन्नवातावः

द ना — स्व ५

स्वापकालीनानुभवान्नसिध्यति। आपानात्। अतो जाग्रदनुभवासिद्धिर्वाच्या। मानमंतर्वतीत्यादावनवति। दत्तमादानदीति। उपाधिपराम
र्शमंतरेणाहंपांश्रुंवित्ता श्यामामत्तो नत्तदस्यानुभवस्यानन्तमइवदृश्यादित्तेदेन्नेदासंभवात्संनिधेर्नेत्रनुभवइत्यर्थः। नित्यत्वेपिकापिल
परिकल्पितगुणवत्परिणामिनित्यत्वं अत्राह। बोधादिति। स्वसाधकत्वेन प्रागवस्थितानुभवविकारदेहत्वं नकालादीनामित्य
र्थः। मयत्वादात्मनो विकारित्वं स्त्रीरादिवदत्राह। मानमानेति। प्रमात्रादित्वात्तावमाधकत्वादात्मास्वप्रकाश इत्यर्थः। प्रमा
तृमानतन्मेयग्रहित्याधारत्वनिर्देशादात्मनोत्तदोः। याह। प्रतीतइति। प्रतीतवारिणमद्यप्रतीतवारिण्यनुभवे जन्मस्थितिलया
नानात्मनीत्यर्थः। अनुभवस्याद्वितीयत्वं सर्वत्र प्रमाणविषयत्वं च फलितमाह। तत इति। अनुभव एव विषय इति कथं घटा
देरपि मेयत्वादत्राह। तानेति। अज्ञातत्वस्यानुभवसिद्धत्वेन दृष्टानानुभवेनवाज्ञानत्वेन प्रतिपन्नघटादीनामज्ञाननिव
र्तकाद्यज्ञादयोमात्वं यांतिमाज्ञातज्ञाततोन्यथामानासिद्धाज्ञातत्वस्यमाननिवर्त्यत्वायोगादित्यर्थः। आत्मानः स्वरूपप्रका
शेनाज्ञाननिवृत्तेः प्रमाणानर्थक्यमित्यत्राह। घटादय इति। वृत्तिव्याप्यघटादीनामज्ञाननिवर्तकत्वादात्मनो वृत्तिव्याप्यस्य
तन्निवर्तकत्वं स्वरूपज्ञानस्याज्ञानसाधकत्वादित्यर्थः। आत्मनः प्रमाणापेक्षस्याज्ञाननिवर्तकत्वे घटवदप्रकाशत्वमत्राह। जागि
ति। अयमेव ब्रह्मास्मीति ज्ञानोत्पत्तेः प्रागज्ञानव्यवहितानुभवादप्रपंचसिद्धिरात्मास्वप्रकाश इत्यर्थः। प्रत्यक्षादावात्मनि मानत्वेतिनै
वाज्ञानहानात् किमागमेनात्राह। हास्येति। फलितमाह। तेनेति। प्रयोजनरहितत्वादप्रमाणमत्राह। प्रमर्थश्चेति। सुखरूपत्वा
दात्मैव फलमित्यर्थः। सुखस्य दुःखाभावत्वान्नतावद्रूपात्मत्वमिति वृद्धवैशेषिकस्योदयति। नचेति। सुखस्य दुःखाभा
वत्वे लोकानुभवो मानमित्यादौ लोकेपीति। तावद्रूपसुखरागमंतरेण सुखदुःखजन्मद्वित्वितरनुपपन्नाचाह। व्यतिरिकेति। ८॥

अ४ :

१०

खनिवृत्त्यर्थेति शेषः॥ स्वरूपसुखं तु काव्यवेद्यं अवेद्यं वा॥ आद्यं दूषयति॥ असंवेद्यमिति॥ मंदिरमध्युनिद्रितघननिवयवदित्यर्थः॥
द्वितीयमपवदति॥ नचेति॥ निद्रा घे दिवाकरकरव्याप्तशरीरस्य मंदाकिनीह्रदनिमग्नाधोऽन्तागस्यापरपर्यायमवाङ्मदः॥ खसंवेदना
न्मेवमिति॥ सादानेचमिति॥ दुःखाभावः सुखत्वेनाभिधीयते तत्र तु सुखाभावो दुःखं किं नाभिधीयते इत्याशयात् सुखमेवेति॥ दुःखविकलाना
मपि सुखरागात् वृत्तिदर्शनात् तावत् रूपं सुखमित्याह॥ दुःखिनामपीति॥ अदुःखिनां सुपालप्रवृत्तीनां साधनाभावात् कथं साधनप्र
वृत्तिरत्राह॥ वंदनेति॥ कष्टकथाश्रवणे वर्तमानानां सुखं दृश्यत इत्यर्थः॥ तत्रापि दुःखाद्यप्राप्तिनिमित्त दुःखनिवृत्तिरव सुखमत्राह
दुःखादीति॥ दत्तमात्रा संविन्नरिति॥ ननु तत्त्वादित्यर्थः॥ असंवेद्यमानमपि दुःखमस्तीत्यत्राह॥ असंवेद्यमिति॥ ननु नूयमानं न दुः
खं दुरूषां तरगतं दुःखं पुरुषांतरस्यानुनूयमानं वा यथा न दुःखमित्यर्थः॥ दुःखनिवृत्ते रन्यत् सुखमित्यत्र लिंगांतरमाह॥ तिर्यं
चामपीति॥ कस्तूरिपुष्पगंधकनिवृत्तिस्यानरागो विनाशोत्राहानमिति॥ लौकिकसुखस्य तावत्वेपि आत्मसुखस्य न तथात्वं मानाना
वाद इत्याह॥ वदद्इति॥ पदपदार्थयोर्लोकवेदयोरविशिष्टत्वादित्यर्थः॥ तथाविधवाक्यं नास्तीत्यत आह॥ आनंदादिति॥ आदत्तत्वेय:
श्रुतेर्नदनस्य योविज्ञानादिस्याह्यानकथ इत्यर्थः॥ आत्मनां पुरुषार्थेति॥ विरागित्वं संसारासारतादर्शनेन निष्ठत्वं संसारद्विष्ठित्वं पुरुषा
र्थी तत्संबंधसाधनत्वेन मात्रसंबंधत्वदधीनाप्रवृत्तिर्न संसारायेति नत्वधि र्गतं यथा तथापरानंदात्मिलाषोपि पुरुषार्था
त्तिसंबंधीत्वत्रत्मूलाप्रवृत्तिः कस्मात् संसारकारणत्वेन निषिध्यत इत्यर्थः॥ विरागित्वं न द्वेषः॥ किंतु संसारदर्शनजन्यो द्वेग इति विवक्त
द्विपरमानंदेच्छापि श्रद्धेवन रागाऽविद्याक्लिष्टानूनगुणात्मिनिविज्ञस्य रागस्य लक्षणत्वात् यदीच्छामात्रं रागस्तत्र दोषमाह॥ त्यतिके
ति॥ मद्व साक्षात्कारोपायतयायोगानुष्ठानं परिरिष्टं तत्र विविक्तदेशासेवित्वमरतिर्जनसंसदीत्याद्युक्तं यो गाच्छापि रागास्यादि

यथेर्ने आत्मनः सुखत्वेन किंचिद्बाधकमित्युक्तं तत्रैव वाक्यांतरमाहाथेति। तद्यथैतं मानुषा आनंदा इत्यादिति। स एको ब्रह्मण आनं
द इत्यंतेर यद्यानंदयातीति वात्मनः सुखत्वं प्रकाशितमित्यर्थः॥ आत्मनः सुखत्वे सुषुप्तानुतत्वोपिमानमित्याह। स्थाने इति।
सुखस्याववद्यत्वे दिनप्रसंगइत्युक्तं परिहरति। आनंदेकेति। जडस्यानात्मनो वद्यत्वेन पुमर्थत्वं न तु स्वतो परात्मसुखस्य
त्यर्थः॥ सर्वोपीत्यादिना ग्रंथव्याख्या यस सर्वपुरुषाणामित्यादिना श्रुत्यात्मर्थमाह। धिकारस्येति। सुखं मस्यात् दुःखं मा भूदि
दैति स्वनवछिन्नसुखदुःखत्वाप्तिपरिहारातिलाषस्य पुंसां दर्शनात्तावन्मात्रस्य मोक्षत्वात् सुमुक्षूणां सोलस्यंन युक्तं काम
नानुक्ताविद्यादिना प्रपंचितमित्यर्थः॥ सर्वपुंसामित्युपयुक्तं स्वर्गादिकामानामपि दर्शनादत आह। स्वर्गादीति। उपसंहरति। सर्वे
षामिति। अनिवारितइतिपदं॥ दृष्टविषये आदर्नोगमान्वेषणे अंतस्तुताष्ठस्यार्थवक्तुं पूर्वपक्षयति। श्रुत्कामिति। आचार्यवच
नानंतरं प्रवर्त्तमानं मध्यमनरं दृष्ट्वा बालोनुमानं करोतीत्यर्थः॥ किमनुमिनोति तदाह। ज्ञातमिति। एतस्य वर्त्तकमिति — याव
त्। यद्यस्माल्लोकमेकं गवानयनं इयं प्रवृत्तिः प्रवर्त्तकधीजन्या स्वतंत्रप्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवदिति। विपक्षे बाधकमाह। प्रा
मिति। गवानयनानुष्ठानमस्याश्रोतुर्दृश्यात् न वानुष्ठानात्यागज्ञानस्यानुष्ठेयस्यानुष्ठाने अतो गवानयन कर्त्तव्यत्वमवगतमि
त्यर्थः॥ दूषयति। यद्यर्थमिति। कारकाधीनमर्थश्रोतुः प्रवृत्तिलक्षणं न कारणानुमा प्रवर्त्तकनियोगानुमानं प्रमाणांतरगम्यत्वा
ल्लौकिकत्वं घटत्तुल्यमित्यर्थः॥ किं वालिङादर्शार्थो नियोगः कारकसाध्यो न वा। द्वितीयमनुवदति। नावदिति। दूषयति। ज्ञानस्ये
ति। ज्ञाप्ताववगतस्यापि कथमनुष्ठितिमेध्यमद्वद्ध प्रवृत्तिसाध्यत्वं न संभवतीत्यनुष्ठानवैफल्यमित्यर्थः॥ प्रथमकल्पेपि तिव्यसानुत
न्नित्यासन्नात्वागसन्नोत्तयात्मकोवातिविकल्प्याद्यं दूषयति। न सिद्धइति। नदिनित्यसिद्ध आत्माकारकापक्षइत्यर्थः॥ द्वितीयहू

षयतीत्यापीति। नृशृंगवदित्यर्थः। तृतीयं शब्दस्य तत्कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा आद्यं दूषयति। आरब्धमिति। शब्दस्य कारकत्वेन वेदेन
प्रामाण्यं बलादापतत्तत्सिद्धे इत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। ज्ञापकत्वेति। दीपादीनां पूर्वसिद्धघटादिज्ञापकत्वदर्शनादित्यर्थः। नित्यासत्त्वेनादायोत्तरमादावा
कस्येति। नृशृंगादिज्ञानस्य विकल्पमात्रत्वादित्यर्थः। नित्यसत्त्वे पि दूषणांतरमाह। नावदिति। तुरीयकल्पमनुवदति। अथेति। असिद्धे सिद्धस्य
प्रामाण्यानुपपत्तिः। सिद्धे प्रामाण्योपपत्तिश्चेति दूषयति। उक्तेति। पक्षश्चायमसंततवीत्याह। नावतीति। विहितवाक्यं सिद्धमानं मानत्वात् प्रत्यक्ष
वदित्याह। सिद्धस्येति। विध्यर्थस्य सिद्धत्वमयत्नाद्घटवदित्याह। वादानतिति। सिद्धत्वं तुच्छत्वेलक्षण्ये त्वसिद्धसाधनं ज्ञप्तिसाधनत्वं तावच्छेद्यागसा
ध्यत्वावगमविरोध इति शंकते। मतमिति। यागानुष्ठानात्प्राग्सत्त्वे नियोगस्य नृशृंगस्येव न वेदगम्यत्वमिति दूषयति। यागेति। विधिप्रामा
ण्यलोपो यागानुष्ठानात्प्रागपि नियोगस्य प्रवृत्तिप्रयोजकस्य सिद्धिरभ्युपगम्यत इत्याशंक्याह। प्रागिति। यागानुष्ठानं निष्फलं स्यादि
त्यर्थः। सिद्धस्यैव नियोगस्य यागसाध्यत्वमित्याह। यागसिद्ध्यापीति। सिद्धस्य साध्यत्वायोगान्नियोगप्रयुक्तानुष्ठानत्वं यागस्य हीयते
त्यर्थः। नन्वभिव्यज्यमानयोमिति शंकते। यागसिद्धा न सिद्धिमंगीकृत्यापि दूषणमाह। यागादीति। कारकव्यापारात् घटादेरात्मला
भवत् यागानुष्ठानान्नियोगनिष्पत्तौ घटवदेव कालपरिच्छेद्यत्वात्कालत्रयास्पृष्टत्वं तेन इत्यर्थः। साक्षात्कालापरामृष्टत्वे प्रतीतावपि
स्वरूपेण कालपरिच्छेद्यत्वमिष्टमित्याह। प्रमर्थ इति। नियोगस्यापुरुषार्थत्वात् स्वमापकं वाक्यं प्रमाणं स्यादित्यर्थः। उपादेयत्वे
दिमात्र रत्र प्रवृत्त्वत्वा माण्यं स्यादित्याह। प्रवृर्थिनीति। कृतियोग्येष्टसाधनविध्यर्थे विरोधिनि सति नियोगपरत्वं न याद्यमित्यर्थः।
८२ लोकगामानयेत्यादौ कार्यधीदर्शनाद्वैपि कार्यं लिङाद्यर्थ इत्याह। लिङादीति। कत्रौ केत्रौ रूत्तमत्वं दमध्यमत्वद्वयोरुपकाराद्यपेक्षं
इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वापेक्षं हितसाधनत्वमातकर्तव्यमितिमानमज्ञानमहितसाधनवगातान्दकर्तव्यमिति ज्ञानं यो ज्ञौ तस्तः का

यीकार्यीयामानि मप्रत्यक्षत्वादिष्टसाधनत्वमनिष्टसाधनत्वं च लिङाद्यर्थ इत्याशयः॥ अत्र गमकमाह॥ नावदिति॥ कर्त्तमिष्टमहृ
दाकस्यचिदात्मनः प्रत्तोर्वा विधेर्लिङादपदात्तु मर्थोनि संताध्यते तावत् दिति साधनेनावगतं यदि तदा न कोपि शिल्पिग्रावाव्य
वर्त्तितत्यर्थः॥ किंचानियोगमत्ति संक्षय यागादौ प्रवर्त्तेत फलं वा तिविकल्प्याद्यं प्रत्याह॥ आद्यार्थेति॥ प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदो
पि प्रवर्त्तत इति न्यायादित्यर्थः॥ द्वितीयं शंकते॥ अस्तु मंर्थमिति॥ फलरागस्य प्रवर्त्तकत्वं दूषयति॥ फलमिति॥ नियो
गस्य प्रवर्त्तकत्वेति फलरागापहस्य प्रवर्त्तकत्वे स्वयं व्यतिरकात्यां रागस्यैव प्रवर्त्तकत्वं देते नोपहस्य॥ नियोगस्य प्रव
र्त्तकत्वे दोषमाह॥ मंत्रेति॥ भूतादिष्टस्य प्रेरित मंत्र प्रयोगाद्यथा प्रवृत्तिः परवडीद्यर्थैः शब्दं लिङाद्यर्थी नियोगात्प्रवृ
त्तिः स्याद्यंदितदा सर्वः परवशा वर्त्तेतेवेति नित्यानामकरणे निमित्त प्रत्यवायवान्न कोपि न स्यादित्यर्थः॥ निरये॥
रु नियोगस्य प्रवर्त्तकत्वे दोषांतरमाह॥ प्रवर्त्तकत्वमिति॥ यथा मंत्रप्रेरितो मंत्रात्प्रवर्त्तमानो यदि मंत्रमतिक्रामति तदा
न कश्चिद्दोषः एवं प्रकृतेपीत्यर्थः॥ किमतस्तत्राह॥ नयागादेरिति॥ नियोगातिक्रमे दोषाभावात् धर्माधर्मयोस्तु अभावे तत्रात्नि
योगसिद्धिरेव न स्यादित्यर्थः॥ एवं नियोगस्य लक्षणं दूषयित्वा पूर्ववं निराकरोति॥ कारकेत्यादि॥ कारकाद्यन्तत
मत्वे श्रुतत्वं विरोध इत्यर्थः॥ नियोगस्य मांतरगम्यत्वाद्वेदार्थत्वं ब्रह्मणोप्येतत्समानमत्राह॥ कार्येति॥ मानिकर्ईषद पी
त्यर्थः॥ अलौकिकत्वे संगत्यग्रहमायोगाद् वबोधकत्वं अत्राह॥ आनतीति॥ गृहीतसंगतिर्न अत्राशेषे गृहीतसंगतिकेरवस्तु
लादिशब्दः संमृज्यमानत्वाद्वाबोधयन् लक्षणया तदधिष्ठान ब्रह्मणि बुद्धिमाधत्त इत्यर्थः॥ नियोगस्य क्रियाकारक
फलव्यतिरिक्तत्वादपूर्वत्वमिति वृत्तानामा मानंतरावान्तरेन लौकिकत्वं नियोगस्य यत्सिन्नर्थे तादृशमावताः यति॥ इत्यक्तमि

१७

तिा नवासतीत्यादित्ताध्यस्य सर्वथापीयतः प्रक्तनस्य तात्पर्यमादाय्यामिति। तच्चमादेः प्रामाण्यं तावन्निष्ठत्त्वदेतस्मान्निर
पेक्षदिशेयात्फक्त्वंसिद्धवस्तुनिवेदस्य प्रामाण्यं नातः कर्मवाक्यानामपि प्रामाण्यं न स्यात् तदेतोंतरसंबंधात्मानाप्रामाणिकस्यासि
द्धरतो तद्विष्याद्दृढसंबंधात्मनि वाक्यप्रामाण्योपगमेनच मादरपि सिद्धप्रामाण्यसिद्धरित्यर्थः॥ दृढांतरसंबंधात्मज्ञानं विना घट
स्पार्थवृत्तस्त्रुपपत्तेर्नसिद्धवाक्यप्रामाण्यमत्राह। तत्तविष्टादिति। तथाविधस्यात्मनः सांख्येरंतःकरणेरिस्वतिबिंबं सन्निधिरन्तु रास
रंप्रतिबिंबत्वात् संमतवदित्यनुमानेन साधितत्वात् किं वाक्येनात्राह। नापीति। सांख्यतंत्रस्यात्मनोऽसंगत्वादित्यर्थः॥ कस्यत

व

र्हि कर्माधिकारइति। देहादिव्यतिरिक्तस्य तदधात्मसूतेइत्यस्मिन्नर्थे नाष्यमवतारयति। कर्मेति। कर्माधिकार्यात्मनः स्वतः सिद्धत्वात
त्प्रमाणगवेषणं व्यर्थमत्राह। कार्यन्त्यइति। न स्वतः सिद्धं लोकायतनादिविप्रतिपत्तिदर्शनादित्यर्थः॥ स्वतंत्रकर्तासांख्याभ्यु
पगतामापितथाविधइत्याशंक्य नापि संख्याप्रमासिद्धमित्येवं तत्प्रपंचयति। कथं वेति। मानुकर्तात्राह। नावेति। आत्मे
क्य न प्रधानं स्य कर्तृत्वात्मासमपि गुणाहत्त्याकर्त्रीति फलीस्यात् इति शंकते। गोणेति। दूषयति। स्तुतरामिति। कर्तृत्वेवरोकृत्व
स्याप्युपचारसंभवादित्यर्थः॥ ज्ञानंचिकीर्षाप्रयत्नसमवायीस्वएव कर्तीत कैवास्याबगतोस्ति इतिअत्राह। मुख्येति। परमार्था
र्थकर्तृत्वस्य पदार्थसाधर्म्य वैधर्म्यनिरूपणपुरःसरात्मतत्वसाक्षात्कारान्निवृत्तिरत्राह। मानानेति। दृढांतरसंबंधात्मानामानां

मा

तरसिद्धत्वान्न वाक्यापेक्षेति चेत् तर्हि किं प्रयोगैस्तन्मानानमनुमोपर्यापत्तिरत्राह। वानाद्यइत्याह। दृढांतरेति। द्वितीयद्वतीयो दूष
यति। लिंगमिति। नापिश्रुरीयइत्याह। नाहादिति। यानिमान्येवृपदेशोतशरीरत्वायादद्विमइत्यादिवाक्यप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः॥ नपंच
मइत्याह। नानात्वइति। अन्तावप्रमापकत्वादित्यर्थः॥ देहादिव्यतिरिक्तआत्मादमिति मानमप्रत्यक्षसिद्धइतितत्त्ववाक्याप

देतिज्ञाताद्यस्तानुपपत्याह। नात्मावेति। अनात्मावच्छेदकत्वादित्यर्थः। नस्वेति। कर्तृकर्मत्वाविरोधादित्यर्थः। इदं बो-
धरूपस्यात्मनोदृष्टान्तेन कर्मत्वं बोधयित्वा ज्ञानकर्तृत्वमप्याह। बोधयतीति। इदंशब्दस्य घटादिसाधारणस्यानात्मत्वस्य प्रकाश-
यमात्मानाहंप्रत्ययगम्य इत्यर्थः। न परमस्मादिति अहंप्रत्ययानात्मसाधको दृश्यत्वात् घटवदित्याह। यस्येति। विपक्षे ना-
त्मत्वापत्तिबाधित इत्याह। मानादिति। मयस्यापि न जडत्वमिति शंकते। नन्विति। तर्हि स्वप्रकाशस्य नाहंप्रत्ययापद्ध-
त्वादात्मनेरापन्नमिति। आत्मानात्मनः प्रत्ययात्तं नाहंप्रत्ययगम्य इत्याह। स्याज्ञेति। इतरतराश्रयं विशदयति। आत्मन इति।
अहंप्रत्यया यो नात्मग्राहकः। न कार्यत्वाद्घटादिवदित्याह। अहंधीरिति। आत्मानाहंप्रत्ययग्राह्योऽव्याप्यव्यापकत्वाद्यो यस्य
व्यापको नासौ न व्याप्यो यथा पटव्यापकस्तंतुर्नतद्व्याप्य इत्याह। तायतेति। आत्मामात्रस्याहंधीगम्यत्वं क्रियाविशिष्टस्य
वा नाद्य। मुक्तावपि तस्य संगात्। द्वितीयं प्रत्याह। क्रियेति। नाहेरहंप्रत्ययग्राह्यस्याद्यपरिमाणस्य वा परमात्मन कर्तुः क्रियां प्र-
तिकारकत्वेन गुणत्वात् क्रियाक्षणे तस्यैव कर्तृत्वमावक्रियां प्रतिकर्मत्वेन बाधनं पासं तवात् क्रियासिद्धो क्रियास्थियको
लेवमयतानस्यात्। नापकत्तरकालं क्रियायाः क्षणिकत्वादित्यर्थः। असंविद्रूपस्यानात्मत्वात्संविद्रूपस्याहंधीगम्यत्ववदो-
षमाह। संविद्रूपयति। प्रमाणफलस्य संविदात्मत्वात् नात्मपलं न विरोधत्वादाह। नात्ममयमिति। असंवित्स्य प्रत्यक्षा-
रादेरपि लिंगत्वायोगादित्यर्थः। संविदन्याफलेन तवदित्यत्र दृष्टांतेनाह। घटेति। संविद्विविधा संविज्ञाचारत्यर्थः। किं वात्रा-
त्मनोमयत्वे मानफलं किमात्मन्यात्र वेति विकल्पयति। चान्तरीति। नाद्य इत्याह। नमात्रिति। प्रमाणफलं प्रमेयगतमेवस-
र्वत्रेत्यत्राह। नापीति। घटादिनिष्ठत्वमानफलस्य रूपादिवत्प्रकाशत्वापातादित्यर्थः। घटादेर्जडत्वात् फलानाधारत्वे पि आत्मनो

पु ३

मार

जडत्वात्फलं च मितिशंकते। जडत्वादिति। आत्मा जडोमयत्वाद्घटवदित्याद्यामयतइति। विपक्षबाधकाभावात्संविदात्मेतिशंक
ते। आत्मसंविद्भिन्नेति। तद्यात्मनि प्रमाणज्ञानसंविन्नस्यात् संवित्तद्वयानवस्था आदित्याद्यामिति। द्वितीयविकल्पोऽयं न दूषितो मे तद्वः॥ नाहुमते
धर्मधर्मिणोरत्नेदाश्चनादं धीगम्य आत्मेत्याद्याधर्मीवानेति। द्वेद्यबोधरूपस्यात्मनो द्वयोरज्ञानामयत्वेपि बोधात्मनामानफलाश्रयत्वमविरु
द्धमित्यत्वाद्यादृश्येति। आदिपादनमेयत्वसिद्धिः शक्तिः ईशाततप्रतीचिप्रवृत्तियेस्याद्दं बुद्धः साप्रयमृत्तिस्थानि गोचरानान्तवादित्यर्थः॥
अदं धीगम्यत्वेत्तं मांतरमाद्या स्मादिति। ज्ञानस्पघटादिविषयस्य प्रत्यक्कर्तृरिप्रत्यक्रूपकर्तृरिघटादयो ह्यस्य प्रदीतरीतिया वक्ताव
वेदनं तत्कर्मकमस्य न्यायागसंतिन्नमद्दं शाक्षाद्धि खितं च याय डुपघ्नस्तंतत्रे बोधमिद्धं नाद्दिवाषोनद्वयबुद्ध्य यानाहेस्त्वथाल
ह्लोकविज्ञानस्येकस्यग्राह्यग्राहकत्वावविरोधाद्दात्मत्वं निरस्तं मविरोधेवापि तुल्यइत्यर्थः। द्वेद्यबोधरूपस्येकधीविषयत्वानाव
स्तुत्वं तरमाद्या ज्ञानेति। ज्ञानबोधनज्ञानबोधं ज्ञानुसावनात्माद्वयोर्ज्ञानमितानसिद्धः नाप्यात्मसंविदाज्ञानं। द्वयोर्ज्ञानत्व
नाबाधेपि मेमितान्योन्यमाकारत्तेदादनत्रत्नयरूपस्यात्मानानादं प्रत्यायतनसिद्धिरित्यर्थः। रूपद्वयमध्यात्मनानमत्रवतीत्याद्यानवे
द्यमिति। आद्यं मासानद्यादिति। तित्रयो रूपयोरात्मात्व सतिएकस्मिन्नृवृत्तो रूपद्वयप्रसंगादित्यर्थः। एकरूपस्यात्मनः कथंसिद्धिरत्राद्यात्तद
गुत्वइति। स्वयंप्रकाशइत्यर्थः। अद्दंरूपस्यानात्मत्वं प्रतिपादयितुं विकल्पयति। किमिति। आद्यं दूषयति। प्रत्यक्षत्वादिति। अपरा
ज्ञानुसस्यविषयत्वान्नमानत्वेरागादिवदित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याद्यानात्मेति। परतंत्रत्वानूजडत्वात्स्वयर्थः। अदमाकारज्ञानं प्रमाणं तदाका
रप्रदज्ञा नामयो। तानविकल्पावकाशस्त्र आद्यानवापीति। मितयाद्दं बुद्ध्यात्मसिद्धिरात्मनात्र मितेनाद्दं प्रत्ययसिद्धिरितीतारनराश्रयद्द
र्घः। चकुरादिवद्ज्ञानस्येवाहं प्रत्ययस्यात्मसाधकत्वान्नेतारतराश्रयोत्राद्या अज्ञानमयादीति। अदंधीत्र काशमानेवसाधिकाडजत्वेद

प्रकाशत्वे सति साधकत्वादालोकादिवदित्यनुमानप्रयोगमाद्यतोऽवरतिमितरतरानाश्रयत्वमित्यर्थः। निष्फलं निःक्रियं शान्तमित्यादिश्रु
तिविरोधश्चेनात्मनानारूपत्वमित्याह। निरंशस्येति। अहंप्रत्ययस्यात्मैवकारणामुनान्यदपीयंश्रुत्याद्यात्मेति। इयं विषयेम
नवोधेऽहंप्रत्ययेसदास्यादितिसुखाद्यसिद्धिरित्यर्थः। प्रमातुरात्मत्वं स्वीकृत्य तस्याहंधीगम्यत्वं निरस्तमिदानीं तन्न्यायेनाहंप्रत्ययग
म्यत्वेऽपि नविरोधोनात्मत्वाद्दित्याह। अज्ञातत्वमिति। प्रमातुःस्वप्रकाशत्वानंगीकारान्माभूदज्ञातत्वसिद्धेर्निरस्तत्वादनुत्तावध्या
साद्ज्ञातत्वं सिद्धमितियद्योंगीक्रियते तत्राह तन्मापीति। सर्वकल्पनामूलानुवृत्तवस्तुवाज्ञातत्वे कथं ब्रवदस्तत्प्रमाणं प्रत्यक्षादी
नामपि तत्वे प्रमाणत्वादित्याह। प्रमाणेति। अनात्मन्यपि तत्तत्कालोपलक्षितप्रमेयाकारते दास्य प्रमाणसंप्लवोयदानप्य तततदा
प्रतीतिविनाशदर्थोपिधानते तदनतत्त्वस्वयंव्यावाह इतय एव प्रमाणसंप्लवो निरस्त इत्यर्थः। अन्यत्रापि प्रमाणसंप्लवाभावं स्पष्टयति
अज्ञातेति। अज्ञातस्यावगमपूर्वप्रमाणेनमातरिफलमर्थिता। नामयेनूतावेतन्यवासानुपपत्तेरवसुत्तरोरपितत्रैवफलमुत्पा
द्यतमानत्वाविशेषादित्यर्थः। अतःस्वाद्धवस्तुनि पूर्वमानवदुत्तरमानानां प्रवेशान्नसंप्लव इत्याद्दांत इति। तथापि पूर्वप्रमाणवि
षयेऽज्ञातेऽवशादुत्तरमानानां संप्लव इत्याह। मांतरारिति। पूर्वमानेनज्ञाते मांतरे रवबुद्धेपि नसंप्लवः। उत्तरमानविषयस्याज्ञातस्य
पूर्वमानविषयत्वाद्ज्ञातात्वान्यदृज्ञातेदियत्वादित्यर्थः। घटः स्फुरतीत्यनुवृत्तवातनफलस्य प्रमेयाश्रयत्वोपगमेपि न संप्लव इत्याहाथा
पीति। पूर्वप्रमाणस्य फलाविशिष्टे प्रवृत्तस्याऽत्तरस्य तद्विशिष्टप्रवृत्तेरथातदादित्यर्थः। पूर्वोत्तरप्रमाणयोर्विशिष्टस्वरूपस्ये
क्यप्रतीतेस्तत्रसंप्लव इतिचत पूर्वप्रमाणनिश्चितप्रत्ययत्वमुत्तरंप्रमाणं। अप्रमाणंवा। आद्येनसंप्लवः फलान्तरादर्थाकारत्तदान।
द्वितीयमनुवदतिपूर्वणेति। परिहरति। नचेति। संदेहशाबानानुवादलक्ष्यता। उत्तरप्रमाणादनुवादज्ञानं स्यात्। पूर्वस्मान्निश्चय

नाप

त्वन्नोपि न प्रमाणसंप्लव इत्यर्थः ॥ एवमनात्मनि प्रमाणसंप्लवं निराकृत्यात्मन्यपि तं निराकर्तुमाह ॥ निःसामान्येति ॥ निर्गतसामान्यवि
शेषस्यात्मस्तु मातृसंविल्लावाहरापसारितस्यावेदकस्यापि मानस्याप्रवेशादित्यर्थः ॥ नास्त्युपनिषदत्वमात्मनो हीयमानात्वाद्वाक्यानुत्थितिवे
दांतस्तु विदांत वाक्योल्लेखनयात्रतिपाद्यब्रह्मात्मनि विषयेष्विव मानानामसंप्लव इत्यस्य नामित्यर्थः ॥ आत्मनो वस्तात्रयवित्रिष्टस्य
स्व चं न संतवती त्युत्राद्वायतइति ॥ अवस्थात्रयादिमा ॥ द्विवादान्मनः सब्रह्मत्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ आत्मानास्तु स्वरूपस्य ज्ञानानंदरू
पब्रह्मात्मत्वमात्युत्क्रमत्वाद्वायातासिद्धानीति ॥ देहादौ विज्ञडानियतः ॥ सिद्धेति ॥ अजडात्मवदात्मासंततप्रमात्रादीनां ताता तावोचयद्वा
अयोयद्धीनो सिद्धौ नान्यानन्यार्थः ॥ संवेद्यदर्थमितिस्तु स्वलक्षणलक्षितत्वेन स्तु स्वरूपापायआत्मा सब्रह्मेति तत्तु मादिवाक्ये
नबोध्यत इत्यर्थः ॥ विश्रुद्धं पदार्थमात्रावकथं नस्यतदार्थ्यकमत्वाद्वा प्रामाण्यतिा प्रमात्रादिनावातावसाधकानिराकर्तुं श
क्यत इत्यर्थः ॥ स्थापतस्यद्युत्तिचाराः संदेहमत्वाद्वा ॥ संकुचितेति ॥ अग्रस्त्रयोरिव स्यापिपितसाधकानुत्तवसत्वमित्यर्थः ॥ यथास्तु त्वो
तिर्विनाशोत्तुवन्तथाइतरावस्थां हायपीमाद्वात्त्यथिति ॥ साक्षिचाद्वोकिकसाक्षिवत्तस्य विनाशवमत्वाद्वा माद्येति ॥ साक्षिवाद्वतो
रसिद्धावपिवाद्यवात्मद्यत्वाच्घटवत्र्विनाशवमत्वाद्वा प्रत्यगिति ॥ अनुत्तवस्यानुत्ताद्येन संबंधकर्तृत्वाकर्तृत्वादिसंसारः पर मा
र्थत्वाद्वास्मादिति ॥ ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ संसारानिवर्त्तत इत्यर्थः ॥ अनाद्यज्ञानस्यावितन्यवन्निवृत्तिरत्वाद्वास्मानात्विकीति ॥ अनादि
त्वं प्रागभाववद्युत्तिवारनीयर्थः ॥ ब्रह्मज्ञानंज्ञाननिवर्त्त्यं अज्ञानत्वात्शुक्त्यज्ञानवन्नच साध्य विकल्पा अनुत्तवसिद्धत्वादित्याद्वा ॥
नादीति ॥ सूर्यदियानावतिज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ अनन्यापरत्वमुक्तं अयुक्तं अस्यामापक्षचादत्वाद्वामावति ॥ स्वयंप्रकाशत्वाद
त्मनानाविद्यासंबंधत्वाद्वा एवमितिा ॥ कल्पत्वेः प्राक्कवमादिवाक्यात्ज्ञानात्पदेः पूर्वमित्यर्थः ॥ यस्मात्तत्त्वमादिवाक्यजन्य ॥

ज्ञानात्प्रागज्ञानत्वं तस्मादौपनिषदत्वं सिद्धमित्याह तत्त्वमसीति। सर्वथा अस्यात्मत्वादिना अथ तात्पर्यमाह नन्वस्येति। वदद्भ
स्य परत्वेऽसिद्धो विविक्तिनः संबंधः आकांक्षेति अनइति सिद्धेव दत्तमाणोऽप्रमाध्यकर्मणां शुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वात् कोंडयोरूप
कार्योपकारकत्वं संबंधो न तन्नाथेणोति धीयाऽनइत्यर्थः। कर्मेति रवस्तुमर्थसिद्धत्व उपनिषदा मननेपेक्षितारं तं केवलं संबं
धो दूरनिरस्त इति शंकते। नन्विति। उक्तमेव स्पष्टयति। सक्तेति। इष्टानिष्टप्राप्तिहानी छानिदानाज्ञानस्य ज्ञानं विना निवृत्ति
नियोगाहेतुं तारं तो वश्यं ता वीतिनि तदिति। कर्मोदरिका हेतुत्वं नाज्ञानस्यात आह। निःश्रेयस इति। तथापि कथं तदिच्छाया
अज्ञानकार्यत्वमत आह। आत्मन इति। प्राप्तेच्छाया वस्तुतोऽनुपपत्तेरज्ञानादेवच्छेतीत्यर्थः। फलस्यात्मरूपत्वे मानमाह।
त्यतिश्चाथैष एव परम आनंद एषोऽस्य परमानंदः। यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुतेः। परप्रेमास्पदत्वेन सुखत्वानुमानात् परम
श्च कल्पितत्वात् सोऽस्तु आनुमानात्मनो द्विविधं फलं स्वरूपं सिद्धमित्यर्थः। स्वर्गशब्दोऽपि तत्र मानमित्याह। स्वर्गेति। यत्र आम्नाय यो
दितत्पुमर्थो निरतिशयानंदनिःश्रेयसादर्थनिवृत्तिरूपः स स्वर्गशब्दवाच्य इत्यर्थः। स्वर्गे लोके विशालमित्यादौ स्वर्गशब्दस्यात्मा
गद्दो यो वसिद्धत्वादात्मनि प्रयोगान्नासौ वाच्य इत्याह। स्वर्गमिति। स्वर्गं लोकमितः कान्ताविमुक्तोऽप्यहरहर्गच्छति एवं विक्षये लोकामे
त्यनेन तत्स्वर्गलोकः। ज्याय प्रतिष्ठेत्यादि वाक्ये रात्मा स्वर्गशब्देनानतिशया नंदःप्रकाशित इत्यर्थः। स्वर्गकामो यजेते
ति स्वर्गसाधनविदितयागादिकर्मणो न तद्धिद्धे विद्वानारंभो नर्थक इति शंकते। स्वर्गमिति। कर्मणां स्वर्गसाधकत्वं ननु
स्वस्वर्गसाधकत्वमिति परिहरति। उत्पत्त्यादीति। मा भूत्सुखस्य कर्मसाध्यत्वं किं तु नन्यादिनाऽऽह। स्वात्मेति। यस्य कर्मणो य
त्फलं विधिना ह्युक्तं तत्कर्म तस्य फलस्य साधनं न फलांतरस्येति समर्थमित्यर्थः। आत्मस्वरूपत्वेन फलस्य नित्यसिद्धत्वात्

ज्ञानानर्थक्यमत्राह यथोक्तेति। अनात्मेरज्ञानसत्त्वेपि तदज्ञानं कर्मभिरवन्निवर्त्तनामत्राह। विद्येति। कर्मणाममानत्वेपि
प्रदीपवदर्थद्योतकत्वादज्ञाननिवर्त्तकत्वमत्राह। द्योतकमिति। फलितमाह। कर्मभिरिति। स्थितएवाज्ञानेकर्मभिर्मोक्षः स्यादत्राह।
यावदेति। कर्मणां नमाहस्तुखहेतुत्वं तस्यनित्यत्वात् नाप्यज्ञाननिवर्त्तकत्वं मानत्वात्। अतः परं परयापि नमुक्तिहेतुत्वमत्राह। ना
लमिति। काम्यमिति। नित्यस्यापि यद्वर्णामतावान्त्रिकामेहस्तुकचामानानुकाम्यानां फलानां विनिश्चितानां वैराग्यहेतुत्वमत्राह। अ
साध्यति। निषिद्धं ब्रह्महत्यादिस्वकार्याद्विनिवर्त्तकमसत्त्वाद्दुःखफलत्वाच्चेतिशेषार्थः। दार्ष्टीतिकमाह। तथेति। गत्वा सादिफलवाका
म्यमपिस्तुसा वैराग्यकारणमित्यर्थः। कर्मणां परंपरयामुक्तिहेतुत्वमित्येतदर्थं परंपरयायावद्दितं नापनीयतइत्यादिना भ्रमितादो
स्तुकेति। उपकार्योपकारकसंबंधवदस्यैकवाक्यत्वसिद्धिरन्यथावाक्यभेदात्तदानुक्तिविरुद्धः स्यादित्याह। एकवाक्यमिति। संततवत्वेकवाक्यत्वे
वाक्यात्तदश्रुतत्वाद्इतिसुक्तिः। वैराग्यार्थं कर्मफलं प्रपंचयति। दक्षिणेति। केन कर्मणा कां गतिं प्राप्नोतीत्याह। कर्मभिरिति। कर्मसंतारसं
कृतः कर्मात्मकं साधनं साधितं येन स तथा। दक्षिणोत्तरमार्गस्थां विशिष्टादेवयोनिप्राप्तेन कर्मफलाद्वैराग्यं संतवः। अत्राह। ब्रह्माद्ये
ति। अज्ञानमात्रकार्यात्वकारणाविद्याप्राप्तजगद्वैचित्र्यं न स्यादत्राह। नामेति। नामरूपक्रियात्तदात्तविचित्रा दृष्टांतमाह। स्वप्नेति। स्वप्न
प्रपंचविचित्रोप्ययं कस्मात्प्रत्यगज्ञानस्य विवर्त्तोयित्यर्थः। त्रिविधं कर्मफलमज्ञानकार्यं नामाद्यात्मकत्वात्मायाविनादर्श्यमानाह
स्त्यादिवदित्याह। मायेति। विमतमनित्यं कर्मफलत्वाद्दृष्टवदित्याह। धर्मेति। तन्नामरूपास्यां एव द्याक्रियतेति। नामरूपात्मनाजगतेति
श्रुतिश्च व्याकरणान्नप्रत्यक्षादिसिद्धस्याज्ञानकार्यत्वमत्राह। व्याकृतमिति। जडस्याधिष्ठानात्मसत्तैव सत्तातनात्मन्यात्मन्यत्तित्युक्तेतदेन
नित्यत्वमुच्यतइत्यर्थः। आत्मनश्वात्तिरामात्प्रागास्तित्वमिव लक्ष्यमाणमपि जगदनित्यत्वंकोरवत्कदाप्युक्तं नास्यादत्राह। विद्येति। त

ब्रह्मसाक्षात्कारविद्वान् सर्वज्ञः स्यादित्यर्थः ॥ फलसाधनाधिकारित्वेदं संबंधं च मदत्ताकं उपरावणप्रतिपाद्य फलिसंदरतीत्यत इति उ
पनिषदित्यादस्य विद्यार्थी मुख्यत्वाद्विद्योतोपनिषदिति विशेषणं ॥ उपनिषदारंभस्य विद्यार्थत्वे ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्यादि
ब्रह्मप्रतिपादकमेवारब्धव्यं किमनेनोषा वा अश्वस्येत्यादिवाक्यनिचयेनेत्याकांक्षायामाह । यथोक्तेति । एतदारंभस्यापि विद्येतं फलं प्रतिपाद
यितुं प्रथममश्वमेधोपासनस्य फलमाहाय्यमिति । ब्राह्मणविश्ययोः क्षत्रियस्य वेदव्यादि संपद्यते स्यादश्वमेधेनाधिका
रात्तत्फलकामानां तत्सिद्ध्यर्थमिमं तदुपासनं विधीयत इत्यर्थः ॥ विज्ञानस्य कर्मोत्कर्षवादं गमस्य फलश्रुतेरर्थवादत्वान्नस्यादित्येत
फलमितिकाह । कर्मेति । अश्वमेधानुष्ठानतदुपासनयोर्विकल्पेन फलसाधनत्वावगमात् कथं विज्ञानमित्याह । विकल्पे
ति । सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां तरति योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेति विकल्पश्रुतिमुदाहरति । यजत इति । फलश्रव
णमर्थवाद इत्यत्राह । नोपात्तेरिति । विधेयार्थवादत्वं धीफलश्रुतिमात्रत्वं नेतियावदुपासनस्यापि कर्मत्वादिति तत्राह नन्तत्फलश्रु
तिरर्थवाद इत्यर्थः ॥ उपासनं न कर्त्वर्थं किंतु पुरुषार्थं कर्त्वनधिकृतानामपि अस्मात्फलं स्यादित्येतावन्मात्रेण तदृष्टांतं तु कर्मप्र
करणपाठेऽपि तद्वत्स्यादुत्कर्षमिति । किं विद्याप्रकरणपाठेनेति वादयन्नाह । तावदिति । विद्याप्रकरणपाठे प्रयोजनं दर्शयन् परि
हरत्युक्तत्वादिति । ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरिति स्मृतेरित्यर्थः ॥ अस्तु प्रस्तुते किं स्यादत्राह । सोऽपीति । अशना
यादिसृष्टकः संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सर आसेति कृत्यायामित्यादियोगश्रवणात्तज्ज्ञानं तु कर्मत्र कर्तुर्वरस्य संसारफलत्वं किंतु चक्रस्येतु
क्रमणोमिति कर्मफलविरागद्वारा विद्यासाधनप्रवृत्त्यंगत्वेनात्र पाठ इत्यर्थः ॥ साधनत्वात्कर्मवत्तज्ज्ञानस्याप्यल्पफलत्वानुमाना
त्तत्रनियतप्रवृत्तिर्नास्तीत्याशंक्याह । व्याप्त्याभावेति । न रतिशयाक्रमात्मविद्विद्याया निरतिशयफलत्वश्रवणादित्यर्थः ॥ का ॥

म्यकर्मपरित्यागेऽपि न नित्यानां त्यागस्तेषां मुक्तिफलत्वादिति शंकते। संसारेति। नित्यकर्म संसारफलं बाह्यकर्मत्वात्काम्यकर्मवदि-
ति परिहरति। नेत्यादिना। इतीति। एवं चाविकाम इति सर्वकर्मणां सामान्येन फलश्रवणात्तु स्वार्थे पश्चाद्दः काम्यकर्मफलत्वेन विशेषश्रवणात् कर्मणा पि-
तृलोक इति श्रूयमाणं फलं नित्यकर्मणां हि यस्मात्तस्मात्तेषां न मुक्तिफलत्वमित्यर्थः। नित्यानामपि फलवत्त्वे नित्यकाम्यविभागो न स्यादि-
ति शंकते। फलवत्त्वे हीति। फलवत्त्वेऽपि पापक्षयप्रधानं नित्यं त्यागप्रधानं काम्यमिति विभाग इति परिहरति। नेत्यमिति। काम्यं
शुद्धिकरं विहितत्वान्नित्यवदित्यत्राह। काम्येऽपीति। नित्यनैमित्तिककर्मणां तु पापदुरितनिर्बर्हणद्वारेण फलानन्तरस्वीकारे
तत्फलं शुद्धिप्रतिबंधकं स्यादित्याह। नित्येष्विति। स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नर इत्यादिशास्त्रादित्यर्थः। बुद्धिशुद्धावपि तु राधत इत्यत्र
विविदिषावाक्यमपि प्रमाणमित्याह। तमेतमिति। नित्यकर्मणां नित्यत्वसमाख्यया नित्यफले केवल्ये विनियोगान्न शुद्धिमात्रपर्य-
वसायश्च मन्त्रादाराद्दिति। तथापि यावज्जीवश्रुतिवादिनानि कर्माणि न ज्ञानं ज्ञानं कुमः इत्याशंक्याह। तत्त्वप्रकेति। अविरक्तविषया यावज्जी-
वश्रुतिरित्यर्थः। एवं केवल्यस्य धीमात्रफलत्वे सत्यात्मविद्यानिवर्त्तकज्ञानजन्मा न वेदांतारंभस्तेनिगमयति। तदिति। शब्दमात्रस्तु पर
वाक्यख्यानयोग्यत्वं दर्शयति। परेति। विज्ञानसंस्कारोदयोपेतस्तुरज्ञाननिवृत्तेस्तदर्थमित्यर्थः। ॥ ॐ ॥ ॐ नमो गणपतये। ॥ आदौ ब्रा-
ह्मणद्वयेनाश्वमेधोपासनमुच्यते। तत्राश्वमेधस्यांगांतरातिक्रमेणाश्वविषयोपासनाभिधाने कारणमित्याह। तत्रेति। अंगेषु मध्ये
अश्वस्य सर्वदेवताप्रधानः प्रजापतिर्देवताश्वमेधकर्तुः ऐश्वर्यस्याश्वनामांकितत्वाच्छ्रैष्ठ्यस्य प्रधानत्वात्तदुपासनमादावुच्यत इत्यर्थः।
उषा इत्यादिना श्रौत्र्याख्या वष्टे। अश्वस्येति। सूर्यश्रुतेरित्यादिकमुक्तं न्यायात्। तदश्रेष्ठत्वेन द्यावष्टो द्वारेरिति। अश्वस्य श्रुत्यर्थः। कालादि-
दृष्टिरश्वांगेषु क्रियत इति नियमः कस्मादश्वांगदृष्टिः कालादौ क्रियते न तिष्ठत्याह। संस्कार्यत्वादिति। अश्वमेधस्य ...

स्वनुष्ठानादेव तत्फलप्राप्तेरनधिकृतता नाम त्वोपासनाधिकार इत्यत आह यस्मिन्निति। अत्रोच्यमानापोश्वोत्राश्मकपासनानां सिद्धत्वाद्वा
क्यात्तदोत्राह। कर्त्तारमिति। प्रजापतत्वं कृत्स्नस्य शास्त्रोद्धिरण्यगर्त्तोत्ति धीयतां अश्वमेधयजमानं उपास्याश्वमग्निं च विद्यं करतुफ
लभूतं अर्कं च सर्वं सर्वमात्मानं व्रकचात्मकप्रजापतिरूपं प्रणा। चिंतयन प्रजापतिरेव भवतीत्यर्थः। ब्राह्मणग्रहणं वैश्यक्षत्रि
त्योपलक्षणार्थं॥ सोवर्णरजता विद्यादित्ता ध्येध्याच ष्टोऽग्न्विति पात्रात्पोमिती ॐ तावद्द्वीयापात्रात्मकाविद्यर्थः। पूर्वं सम्मु
द्र इति सम्भ्यानसंगतिरत्राह। छायात्यनतीति। यानिरुत्पत्तिकारणं वेधुः स्थितिकारणं। समुद्र ईत्राह्यथत्रदेतुमाह। सर्वस्य
तीन्द्रनीयुग्प्रथमं ब्राह्मणं॥ अग्निदर्शनं विधात्तुमुत्तरब्राह्मणमिति तात्पर्यमाह। अस्वेति। नेवेहेत्यादो। सापस्कारमु
यमानलन्मानर्थकमत्राह। तद्दर्शनेति। सिंश्चद्वमोनित्त्वेनोपास्यः श्रूयत इत्यर्थः॥ एवं तात्पर्यमुक्त्वाक्षराणि व्याचष्टे॥
गुणेन योऽयतीनामवदिति। इह संसारमंडले। कार्यकारणप्रपंचस्यास्य ते। आगमत्वेत्युक्तमाह। प्राणादीनि। घटादे
रुत्पत्तिमत्वंप्रत्यक्षं प्राणादस्तु प्रोतमिति न पूर्वसत्वमित्यर्थः। एवं शून्यवादिनाकेकाणादमतानुसारी कार्यस्यासत्व
प्रायाऽकचेनाकादलोरत्तावात् कारणस्यनासत्वमित्याह। कार्यमिति। अनुपलंना कार्यवकारणस्याप्यसत्वमत्राह। न तथा वेति। उत्प
त्तिमत्वानुपलब्धिरसंत्तवादित्यर्थः। शून्यवादीपरिहरति। सर्वस्येति। जगदुत्पत्तेः। प्राक्कारणमसत्वदानुपलभ्यमानत्वात कार्यव
दित्यर्थः। स्कन्निति। प्यवमित्याह। यतइति। निवहकिंवनेति। श्रुततरनत्तिद्यक्रमानरूपात्तिप्रायत्वमिति मन्वानः। सिद्धांतयति।
नेवमिति। साहरेत्ति। तात्पर्यं दर्शयति। सापष्टमिति। संज्ञयादिकं व्याचष्टे यति। सवासाध्यविकलोऽदृष्टांतऽऽऽऽइति मत्वाकं
प्रपंचयति। मृत्स्केनेति। मृत्स्काष्टेन शून्यात्विधानात्तकारणसत्वमत्राह। प्राणेति। सूत्रात्मा प्राणः। पिंडाविराट्। आदिप

दनंतद्वाद्वीनां संग्रहः ॥ समुद्र एवाम्बुबिंदुरित्युक्तः ॥ परमात्मैव मृत्युरित्यर्थः ॥ निर्विकारस्य कथं जन्मादिकारणत्वमत्राह ॥ ज्ञानेवि
सत्त्वं यथा यथावृत्ताः ॥ मिथ्यैव वस्तु सर्वत्र तेन कारणस्य वस्तुक्ता प्रत्यक्षेणापि न दोषः ॥ सबीजमिति ॥ सदायतनमिति ॥ ज्ञानतो लयेपि सद्रूपगतबद्ध
व्यातिरेकस्याव्यतिसिद्धिं साधयितुं सतोसत्तिन्नमतिन्नं वेति विकल्पयति ॥ सदिति ॥ आद्यं दूषयति ॥ व्यतिरेकेति ॥ विमतं नासत् तत्त्वदाश्र
यत्वात् सद्द्वतश्चतो सच्छब्दस्य न ज्ञानस्य वा किमालंबनमुच्यत इत्यर्थः ॥ सदसतोर्नास्ति तदुपलक्षे एव न संभवतीत्यादाह ॥ नान्हेति ॥ सापेक्षत्वा
त्सत्सतेः कल्पितं वेतसातोप्यसदपेक्षत्वात् कल्पितत्वमत्राह ॥ सन्निति ॥ द्वितीयमनुवदति ॥ मतमिति ॥ सर्वत्र सत्या दूषयति ॥ सत्त
दिति ॥ भेदः इदं मम सत्त्वेन विवक्षितमसत्त्वं ज्ञातं तत्र तेन ज्ञातोपि सदात्मनि निष्ठितं सद्रूपेण तादात्म्येन स्थितं यस्मादित्यर्थः ॥ अत्र
तिरेकपक्षस्थ न संभवतीत्याह ॥ अन्योन्येति ॥ वैधर्म्यादित्यर्थः ॥ सदसतोर्व्यतिरेकपक्षे तयोः संबंधे ज्ञानं वा नाद्य इत्याह ॥ वि
नाधिया चेति ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ स्फुरणापीति ॥ आज्ञेनापीत्यर्थः ॥ हेतुमाह ॥ नातिविधानानतिः ॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिजात्यादीनां तत्रासंभवादि
त्यर्थः ॥ अज्ञातस्य तावद्विशेषणत्वेन न तस्य निरूपत्वात्तावाच्छब्दवाच्यत्वमिति शंकते ॥ वस्तुन इति ॥ दूषयति ॥ नश्येति ॥ विशेषाद्य
वस्तुनाशात्तवाहं दंडादिवन्न निकृतिरस्तावानमिद्ध्यादित्यर्थः ॥ ध्वंसो नाशक्रियानतस्फलं वा ॥ उक्तयथापि नियतप्राक्सतो घटस्य तत्का
रणस्य नातननिवृत्तिरित्याह ॥ क्रियेति ॥ अत्रेस्वकारणकाष्ठनिवर्तकत्वं ध्वंसस्य प्रतियोगिनिवर्तकत्वमित्यत्राह ॥ नाश इति ॥ ध्वंसस्य
नियमनप्रतियोगिकपरकबुद्धिगोचरस्योपादानं प्रतियोग्यतो न निवर्तकमित्यर्थः ॥ करणत्वपक्षे द्वयं प्रति द्विपक्षणकपक्षेपि
तमाश्रित्य प्रतितद्यथाह ॥ ध्वंसस्य विज्ञानात्तादा ॥ विज्ञानस्य ध्वंसात्तदा वा ॥ आद्यं दूषयति ॥ विज्ञानेति ॥ दत्तमत्र यादृशिकत्वापत्तिरित्य
र्थः ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ ध्वंसादिति ॥ ध्वंसस्य निरुपत्वादित्यर्थः ॥ सत्त्वं हंति कथमित्युक्तं मतावस्थावन प्रतिक्षेपरूपत्वादत्राह ॥ नइ ॥ नियतो

क २

१

तावस्य कार्यत्वं अतस्तेन सर्वसिद्धिरिति । उक्तं स्वकारणसत्तापेक्षत्वात् कार्यं कारणपूर्वकमिति घटादौ दृष्टत्वादित्यर्थः । जगत्त्वं
नानात्वेनादिरनंतरश्रुतिमातः । अपि तत्र साध्यत्वं मानं तस्य सन्मात्रग्राहित्वात् तन्नास्त्यनुमानमित्याह धर्मसिद्धिरिति । धर्मादेरसि
द्धेः सिद्धे सर्वशून्यत्वहानिः । रसवेदः प्रसिद्धविरोधश्चैवं वदतो शश्वयामिद्धिस्वरूपासिद्धी । दृष्टांतो घाश्रयहीनः साध्यविकलश्चेत्यर्थः । य
स्त्वतीयात साक्षीः यथा बुद्धिः प्रतीयंत तामीत्तावाद्यस्त्वनुमानेऽपि धर्मादीनां मिथो । तद विज्ञानमात्रवानुपपत्तिरस्तेदपक्षधर्मि
त्वाद्यसिद्धिरिति विज्ञानवादिनोऽपि अतिदिशति । विज्ञानेति । तन्मतेन वगनार्थासंतत्वात् मानमात्रं न सिध्यतीत्याह मानेति । अ
ज्ञांशस्याज्ञातत्वं शंकतो । नादात्म्येपीति । अज्ञाननिवृत्तिर्मानफलं न स्यादिति दूषयति । मानादिति । प्रकाशकत्वेन मात्वं नाज्ञा
तज्ञापकत्वेनाचाह । ज्ञातेति । व्यतिरेकदंडमाह । नादिति । तुच्छं व्यधीः प्रमास्यादित्यर्थः ॥ किंचासिद्धविरुद्धादीनां ज्ञानात् व्यति
रेकोऽव्यतिरेको वा । आद्य इति । सिद्धांतविरोधः । द्वितीये अप्रामाण्यप्रसंगः इत्याह । विज्ञानेति । एवमेव निरसनस्तूरः
सरसं कार्यकारणयोः सत्वं समर्थितं तदयुक्तं आदिनत्वात् क्रूपादितिशंकते । अजमिति । स्वतः सिद्धमनादृगिति सत्वाप्र
तीत्योः स्वातंत्र्यमुक्तम् । कार्यकारणविलक्षणतत्त्वप्रतिपादनार्थं कार्यकारणयोस्तुच्छत्वाद्वृत्तिः साध्यतइति परिहरति । एवं नु
ततिमृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्यावादितान्यथा । उपायः सोवतारायनास्ति तदा कथं चाना । तिगोडपादार्यैरुक्तमित्यर्थः ॥
अद्वयस्य हयातावद्या कार्यकारणविलक्षणेऽपि न तदसावविलक्षणमत्राह । कारणादीति । हेतुतत्सत्तावापलक्षितत्वं मात्र
त्वाधनादित्यर्थः ॥ नन्वेमवतद्विप्रतिपाद्यतां किं कार्यकारणयोः सत्वप्रतिपादकघटविचारेणेत्यत्राह । आसदिति । अनुमयत्वाद्य
त्वाद्यंतरसाक्ष्यतात्पर्यं हृत्तसंकीर्तनेन कीर्त्यतिसदवितिमृत्स्नानेवत्सागमात् सत् बीजमित्यादिश्रुत्यक्षाश्चसत्वं सावितामिरा

गुए
७८

नीअनुमाननासाध्यतइत्यर्थः॥ कारणसत्त्वं तावत्संसाधयति विवादेति॥ दृष्टांत त्वाग सिद्धसाधनत्वपरिहाराय विवादगोचरत्वविशे
षणं॥ यत्तु तदगन्मात्रस्य धर्मित्वेपि तन्मनो ऊरुतत्यादिवाक्यात्राषान्मनो बादी॥ तु कांडगतआकस्मिकत्वात कथं तत्कारणस्य सत्त्वानुमत्वाद
द्वउमोर्हिति॥ वियदादिना गकार्यत्वमसिद्धमत्वाद्दा वियदादीति॥ वित्तकत्वादिति॥ त्रोषा॥ तस्मात्सकारणकमनुमीयतामित्याद्दा तदपीति॥ सत्व
नुमानं शंकते॥ सदिति॥ विमतमसत्कारणकं कार्यत्वादंकुरवदित्यर्थः॥ बीजाद्युपमर्द्दनांकुरादर्जन्मदर्शनान्नसाध्यवैकल्यमत्वाद्दा सर्वमिति॥
अनुत्पन्नस्य कारणनिवर्त्तनसामर्थ्यं नास्ति॥ किं वास्तीति विकल्प्याद्यं दूषयति॥ स्वकारणं त्वदिति॥ तन्नूतः॥ प्राक्कार्यजन्मनः पूर्वमित्यर्थः॥ द्वितीयम
नुवदति॥ स्वादिति॥ दूषयति॥ द्वयमपीति॥ द्वयोरस्तित्वोपगमादेतुमाह॥ नहीति॥ बीजाद्युपमर्दः कार्यात्कार्याद्वा॥ द्यतत्त्वानन्तरात्येकं तिरु
नेत्याद्दा विनाशस्येति॥ द्वितीयमनुवदति॥ नवदिति॥ दूषयति॥ नाशयेति॥ अकार्येणोपमर्द्दनाबीजादेर्नाशोनसंभवति॥ निर्यासत्वप्रसं
गादित्यर्थः॥ विमतमसत्कारणकं कार्यत्वादंकुरवदित्यत्र दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यं स्पष्टयति॥ नुविकल्पयति॥ स्वकारणेति॥ किं वा तोत्वाह्यानात
यत्वेति॥ सिद्धपक्षदोषं विशदयति॥ सिद्धं त्वदिति॥ कारणनाशमंतरेण कार्योत्पत्तौ कारणनाशकल्पनापि व्यर्थेत्याद्दा॥ स्यन्नेति॥ द्वितीयमनु
वदत्युपमृद्नातीति॥ दूषयति॥ नदिति॥ द्वितीयकल्पेकार्यस्य न स्वकारणोपमर्द्दकत्वं अजनकस्याकारणत्वादित्यर्थः॥ किं वा उपमर्दः स्वकार
णमनुपमृद्यैवोत्पद्यते॥ जायतां तदुपमृद्यवा॥ नाद्य इत्याद्दा उपमार्द्दापीति॥ द्वितीये सविद्यमानोनाशयेदविद्यमानोवा॥ नहितीयद्वत्याद्दादेत
शीति॥ प्रथमकल्पे दूषयति॥ नंदृष्टमेवइति॥ उपमर्द्दोनाशयविद्यातीक्रियावत् गमिकियावदित्यर्थः॥ क्षणिकपक्षे कार्यकारणतावएवनसंभव
तीति॥ ऊनः॥ कार्यस्य कारणनिवर्त्तकत्वमित्याद्दा॥ निर्दिवित्ति॥ मृदादाद्दः स्वरसनं गुरुत्वादिति॥ नावा॥ पिंडस्य घटकारणत्वं नष्टदृश्यत्वाद्दा घटादिरि
ति॥ मृदःकारणत्वं मावगमं साधयति॥ यादवति॥ मृदोर्यसंधीमानत्वेननित्यत्वाकारणत्वं॥ पिंडादेःकार्यत्वानान्वयादनवस्थानाद्यनकारणत्व

मित्यर्थः॥ कार्यत्वादकारणत्वं मृदोपितुल्यं कुलिकत्वादिति। तत्सविनाशो मृदोऽनित्यायाः तान्यो वा आद्यमनुवदति। विनाशादिति। अतिश
यतदाश्रयः सत्त्वं स्यादित्यादा प्राप्यत्वादिति। द्वितीयं शंकते। नोवदिति। अनास्पृष्टत्वा घटादेः कार्यस्यतकारणमृदादेश्च सत्त्वं स्यात् इत्या
शंक्येति। प्रकारांतरेण नाशं विकल्पयति। क्रियावती वस्तु द्वौ पिण्डादेः सत्त्वं उवीरमित्यादा सत्त्वमिति। तदेव व्याचष्टे किं क्रियापीति। म
वीत्त सत्वान्नाशवाशकत्ताव इत्यर्थः नाशोनेवास्तीति कल्पोऽनंगीकारपरस्तेइतिशंकते। सत्त्वेवेति। प्रस्याद्। सत्सतिति। अ
सेत्वादित्यर्थः॥ अन्यथा नाशश्चास्थानेवनाशप्रसंगादित्यादा एकोत्यपीति। नात्रासिद्धोपि पिंडादेः कार्यत्वासिद्धेः कारणत्वमवि
रुद्धमित्याशंक्य यादव कारणमित्यतन्यपंचयति। पिंडादिनेति। अतो मृदादेरिति संबंधः॥ फलितमाह। मृदाद्येवेति व्यव
हारदशायां पिंडादेनित्यदर्शनान्मृदादेस्तद्दर्शनादित्यादार्थः॥ मृदादेरेवकारणत्वे कथं पिंडानामेवं व्यवहारस्येति नियमात्रा
हा विरुद्धेति। पिंडादिव्यतिरेकेणानुगतमृदादेरनावृकारणत्वमपि शंकते। पिंडादीति। मृदुक्ते मृच्छरावइत्यनुबंधानस्यानु
गतमयव्यतिरेकणां योगान्नेवमित्याहानेति। तन्यपंचयति। पिंडादीति। ततः पिंडादेरन्यमृदादिकारणं लक्ष्यमित्यर्थः॥ मृ
दादेः सावयवत्त्वा कार्यत्वात्पिंडादिवनुगमायोगादनुवृत्तज्ञानं व्याहन्त्वागावरमत्राह। पिंडेति। पिंडादाविव मृदादावपि प्रमात्वे
त्वेवं सति पिंडादिवत्तदिति रेकेण मृदादिकारणं न्वनुवृत्तं सिद्धं अन्यथा पिंडादेरप्यपलापापातादित्यर्थः॥ व्यावृत्तास्वनु
वृत्तस्यातदात्तदास्योंड निरूपयन्नानुवृत्तं कारणमत्राहा असाधारणेति। अनुवृत्तप्रत्ययस्यसादृश्यनिबंधनत्वमवान्तानुगत
त्वसिद्धिरितिशंकते। सादृश्यादिति। मेवं बाधकाः तावादित्याहा नेवमिति। मृदाद्यवयवानामिति शेषः। विमतानीवाः कुलिकाद्यर्थ
क्रियाकारित्वाद्दीपवदितिकुलिकत्वसिद्धेरन्वयदर्शनं भ्रमइत्याशंक्याहा प्रत्यभिज्ञायमानइति। प्रत्यक्षात् कार्(?)ऐकाधीः अनुमाना

तद्देश्यौः। अत एतयोर्बाध्यबाधकभावस्तुल्यकक्ष्यत्व एव। आह। विरुद्धेति। विरुद्धविषयेण विनाप्युत्तरं विरुद्धं व्यभिचारित्वं तदभावदेतु
मात्रादप्यनुमेति। व्याप्तिपक्षधर्मताविषयप्रत्यक्षापेक्षमनुमानं दुर्बलमनुमानापेक्षं प्रबलमित्यर्थः। एवमपि विरुद्धविषयप्रमापकत्वेन वि
रुद्धव्याप्तिवारित्वं किं न स्यादत आह। विरुद्धव्याप्तिवारित्वमिति। कारणस्य स्थिरत्वानंगीकरणे बाधकमाह। क्षणिकत्वे वा इति। प्रत्यभिज्ञा स्मरणाद्यबाधक
मीनुष्ठानानां क्षणिकत्वेनुपपत्तिरित्यर्थः। विमता प्रत्यभिज्ञा न प्रमाणं बुद्ध्यन्तरसंवाददहीनत्वात् दीपप्रत्यभिज्ञावदिति शंकते। क्षणिकमिति। अ
स्मातिः। स्वतः प्रामाण्योपगमान घटादिप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचार इत्याशयेन संवादात् प्रामाण्ये अनवस्थितिं दूषयति। अन्यथेति। क्षणिकत्वबुद्धेरपि
स्वतो मानत्वाभावात् बुद्ध्यन्तरापेक्षा स्यात् तस्यापि तथात्वेऽनवस्थानात् तस्य न प्रामाण्यमिष्टं स्यादित्यर्थः। किं चेदं क्षणिकत्वमिति दृशा
नेकक्षणसत्ताविनीज्ञानयोर्यापद्यायायोगात्। तयोरेकाश्रयत्वेन तदाश्रयस्यात्मनः क्षणिकत्वविरोधाद् भिन्नाश्रयत्वं वक्तव्यं तत्र दूषणमाह। आदमि
ति प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यबलादंगीकारयति। अज्ञातमिति। अविसंवादिज्ञानं प्रमा अर्थक्रियास्थितिश्च अविसंवादः स एव कुतः कथं तदधीनप्रत्यभिज्ञाप्रा
माण्यमत आह। अनवस्थेति। अर्थक्रियाज्ञानस्याप्यर्थक्रियाज्ञानान्तरापेक्षत्वादित्यर्थः। परतः प्रामाण्ये स्वतोऽप्रामाण्यमिति वदतः क्षणिकमपि
न सिध्यदित्याह। अविश्वास इति। सोयमित्यत्र तत्तादेशकालविशिष्टबुद्ध्योः संबंधोस्ति। किं वा मतिसंबंधबुद्ध्योः सादृश्यात् तद्धीराद्य
तत्स्थिद्यर्थस्थिरीस्कंधपिण्डस्यासंबंधयति। कर्त्तरीति। ज्ञातरीत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। नावेति। कथं सादृश्यासंबंधासिद्धिरत आह। ध्वंसिनोरिति।
ग्राहिकस्थायन्यसतीत्यर्थः। कुतो वा आह। नष्टिरिति। प्रतिक्षणं ग्राहकस्य भिन्नत्वात् क्षणद्वयग्राहिणोऽभावादित्यर्थः। संविदेकमानात् वान्न
सादृश्यमपीत्याह। बुद्धीनामिति। बौद्धसिद्धांतनिर्विकल्पप्रत्यक्षमानं न तत्रनाशादिविरुद्धमन्यावग्राहकं अतोपि न क्षणिकत्वमित्याह। नाशे
ति। कुतोमितः कस्मान्नानादित्यर्थः। हेत्वंतरमाह। अनुपपत्तेरिति। घटो नुत्पन्नः सन्नुत्पित्सुः उत्पाद्यमानः सन्नुत्पन्नो नष्टोति नंक्ष्यन् नष्टो नष्टो

नवनीति। अथ दूषणावस्थायि चान्तस्य क्षणिकत्वेनार्थापत्तयोः सादृश्यं न योरन्योन्य विषयत्वमस्ति न वा। आद्यस्य संवद्य त्वदृ नि। द्विती
यदोषमाह। अन्यो त्यन्ति। सनिर्विषयत्व ज्ञायमानबुद्धेर्थाद कापन्हा यामा सादृश्य बुद्धेर्न नदपरत्वेनिश्शंकात। सादृश्येति। किमिदं बा
ह्यार्थवादिना च्यतो विज्ञानवादिना शून्यवादिना वा। आद्यं प्रत्याह। मूलगति। न दिदं बुद्ध्योरपि निर्विषयत्वापातइति अर्थः। द्वि
तीयमनुवदति। अथ सदिति। क्षणिकं ज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यास द्विषयत्वेन विज्ञानवादासिद्धिरिति दूषयति। नैवमिति। र
तीयं शंकते। अस्त्विति। सो बाधी निर्विषयत्वयस्याः सविषयत्व संवीर्ययामतदृष्टान्तेन सविषयत्वानुमानान्निर्विषयत्वस्या
दप्रामाण्य सिद्धिति परिहरति। नैवमिति। कारणसत्वानुमानार्थमुपसंहरति। कारणस्येति। कार्यस्य वा नित्यत्व क्षिलिंगत्वादिति
ता थ्यतात्पर्यार्थमाह। कार्यस्यापीति। विनतं प्रागत्ति ध्वंसकेः सतन्त्र तिथ्यज्यमानत्वात् आलोकध्वंसवत विपक्षेः पराहृथ्य त्य
नुपपत्तिरिच्यशायनाह। सावृत्ति। नृश्टंगस्यापरादृधी सामग्यसतावादपराद्धे ज्ञाना नावान च समचोदत्वाद। सत्यामिति
वस्तुरालोकादन्त्विपीत्यर्थः। सचानुमानस्य सदोपलब्धि प्रसंगबाधशंकात। सर्वमिति। उपलब्धिसामग्यां सत्यां विद्यमान
स्यनश्वपतीति नियम इति परिहरति। नेति। विरुद्धमिदं कारणापरिच्छिन्नेवपि नापलस्य नइति तत्राह। गीकर्तव्य मिति। कार
णसामग्रीरूपेण कार्यत्ववति पूर्वापरत्वावनियमस्य कार्यकारणत्वावस्थ विरोधादतः सदत्तिथ्यज्यत एवेति नियमानान्यप
गंतव्यः। अर्थान्ये क्षणिकत्व प्रसंगादित्यर्थः। क्षणिकमाबादन्तितवान्यस्यापि क्षणिकत्वमवद्युत आह। प्रमाणेति। प्रमाणा द्य
तिरकेणान्तादनप्रामाययात्तवनसिध्यनावनसिद्धेत विषयविषयत्वावस्यात्तदापक्षवान्। विपक्षे दोषमाह। मानादिति। स्थि
रत्वेपि प्रायुत्पात्तरसदवकार्यप्रागमतः सतासमवायदीयत्वात्तदुत्पात्तरत्राह। कारणस्येति। अन्यान्यर्वधद्यादित्यर्थः। समवा

बा

८०

या समवायिनिमित्तानां कार्यात्तावदुपस्थानादन्योन्यं च तत्त्वमसिद्धमत्राह समवेतेति। व्याप्टतंतुकार्ये द्व्याप्टतं नावत्तिं विकल्पयति अथ इति तथापि
न कार्यसिद्धिरत्राह तथापीति। प्रथमपक्षदूषणं विशदयति। सत्तामात्रेणेति। ङ्खमस्तीति लयकारणानां सुदा सत्त्वाविशेषान्मा दाचित्तयं सह
तावदित्यर्थः। सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् तन्तुरूपमात्राविशेषादिति। दोषांतरमाह अविशेषाच्चेति। ननु तावता किमनिष्टं तत्राह सर्वदेति। तेलार्थिनां तुष्म
दिपरिग्रहाकरणे तिलखलु नियतप्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यर्थः। कारणानां समवायाद्यादिति तदनभिव्यक्तमप्यभ्युपगम्याह नीलीति। व्याप्टतपरं मनुवदति सं
तनुयतीति सं तनुयामलकशब्दवाच्यः कारणत्वेन निरापेक्षः स्वसापेक्षो वा नाद्य इत्याह तादिति। द्वितीयं शंकते। कारणेति। एकैकस्य कारणस्य सापार
द्भुतिः। शेषः। तस्य तस्य कारणत्वे तद्व्यापारस्य कारणत्वे तयोः तारण साध्यत्वापाताद् अरं सवादानुपपन्नः इत्याह तस्येति। यदुपलभ्यते
तोदेव सदिति नियमाद् उत्पत्तेः प्रागनुपलब्धं कार्यं न सद्भवदत्राह वस्तुन इति। व्यमयस्य समवायासत्त्वायवान सामर्थ्यव्यक्तिमात्रं हेतु वादि
त्यर्थः। तर्हि सतानुपलब्धिः किं निमित्तं इति तदाह द्विविधमिति। कारस्य कार्यं वरणत्वेनायातं तदा घटकुड्यवदत्राह मृदात्मनेति। स्वकार
णेन व्याप्तं कार्यं स्वनामरूपतिरोधानेन कारणानां गतिमिति कार्यं वरणं कारणे न तु घटकुड्यवादिनान्तर इत्यर्थः। नियतत्वाविर्भावो नावि
नारनन्वितयोः कार्यकारणतावत् कथं कारणव्याप्तं कार्यमत्राह कारणत्वादीति। हेतुमाह तद्गत इति। कार्यार्थं एवाकारणस्य इत्यर्थः। का
र्यस्याग्रत्वे ... कारणस्थस्यातिव्यक्तौ कारणस्यैव प्रयोजकत्वे सदोपलब्धिर्दुर्निवारेति शंकते यदीति। कार्यस्य घटाद्याकारविना
वत्तोपलब्धिः स्यात्। अत आह सदात्मना वा इति विकल्प्याद्यं दूषयति कार्यमिति। कारणेति। द्वितीयमंगीकरोति। सदात्मनेति। कार्यस्य सदा सत्त्वेन नष्टो घट
उत्पन्नास्ति नास्तीति शब्दप्रत्ययभेदः कथमत्राह नष्टेति। पिंडाद्यावरणसंगमनात्तिव्यक्तानुत्पन्नव्यवहारः प्रदीपादिनाभिव्यक्तावस्थितव्यव
हारः कपालादिना तिरोभावे नष्टादिव्यवहारः। पिंडादिना तिरोभावे नास्तिव्यवहार इत्यर्थः। भिन्नदेशस्थयोः सत्कार्यावारकत्वदर्शनात् कुंत

दरत्तिन्नवेशपिंडादिनावरणं न स्यादितिवादयति। ऊष्मादीति। न्ने तत्। क्षीरनीरादीनामेकादशानां तद्दर्शनादित्याह। नेदमि
ति। क्षीरघृतयोर्नीरतैलयोश्चैकप्रकृतिमनयोरावृतत्वादावरणत्वे दर्शनादित्यर्थः। यद्वा क्षीरनीरयोर्घृततैलयोरेकद
शयोस्तद्दर्शनादित्यर्थः। कार्यकार्यंतिरावरणमित्यत्र युक्तं मतिकपालादौ घटोपलंभाद्दतो सत्यादेवप्रागुत्पत्तेरदर्शनमिति
शंकाता नावरणत्वमिति। तन्न कपालादीनामवावरणत्वमिति परिहरति। न साधितिति। आत्तु तन्त्वादुपलंभे तदावरणत्वं तंगएवय
त्नः कार्यीयमिन्नुत्तरव विरोधइत्याह। अथेति। निराकरोति। नेति। आवरणत्वंतागानेवाति युक्तिनियमासावादितिहेतुमाह। नदीनि
तादवकृतत्वाद्दा। आनकेति। आनकसाधनत्वं दर्शयति। दीपनेति। घटादिस्तमसा हृतो दीपनद्युद्युत तदुधाद्याहृतं नवनी
तादिमध्यापिंडाद्यावृत्तः शरावादिश्चकादिनेत्यर्थः। दीपनान्यइत्युत्त्वादयति। तमइति। घटादिस्तमसावृतो दीपनं सदवस
र्वव्यउत्पतइत्युच्चनकश्चिद्विरोधइतिपरिहरति। किमवमिति। इदानीं युजकव्यापारार्थप्रकाशार्थ एकावरणतंगस्याथिकिःसर्व
त्वेतिदर्शयित्वा ज्ञातश्चेति। मातिनो मानव्यवहारिणइतियावन्मानसंबंधमदज्ञातत्वं नश्यतीत्ययुक्तं घटमानतदज्ञानहानायाःकिं
पूर्वं किंपश्चादितिपूर्वापरत्वावानवधारणादित्याह। यतइति। अज्ञानहानस्य क्रियाफलत्वात् ज्ञानक्रियायाःएकत्वात् क्रियाफलयोः
पूर्वापरत्वावस्यविवक्षितत्वादित्यर्थः। मानक्रियायाः पूर्वत्वं साधयति। ज्ञातुरिति। ज्ञानस्योत्पत्तिविषयसंबंधविषयाकारत्नजन
विषयाज्ञानहानानां क्रमःसुप्रसिद्धइत्यर्थः। ज्ञानस्य विषयाकारत्नजनानंतरमज्ञानहानस्यावस्तुकत्वेहेतुमाह। व्यवधानमिति
तर्हिव्यवधाननिवृत्तिरेवपूर्वंस्यादत्राह। प्रकाशवदिति। अर्थस्य मानव्याप्तिव्यतिरेकेण नाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः। अज्ञानस्थितौ
ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ॥ तद्विरोधमानप्रवृत्त्यनुपपत्तेरज्ञाननिवृत्तिरेवपूर्वंनविरोधेयुक्तेयत्राह। प्रमाणेति। प्रदीपप्रत्तावकुंठितस्य घटस्य

तमोनिवर्तकत्वं च तज्ज्ञातस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात् अतो ध्वंसजनकस्य नावरणत्वं गणेश इयत्त इत्यर्थः। ध्वंसजनकस्य तावन्मात्रार्थत्वात् ज्ञानावच्छेदे वं त
रमाह यदीति। कार्येतिरं विदलत्वस्यादिकं तन्नायुक्तत्वाद्वितीयप्रतीयतेत्यर्थः। विदलादिसंभवे घटादिवदित्यर्थः किं स्यादत आह ध्वंसप्रवक्ष्यमाणांतरमिति तात
स्माद्विदलादेरन्यकार्येतिरं ध्वंसप्रवक्ष्यमाणांतरमित्यर्थः। तस्मादर्थद्वयस्यार्थं ध्वंसजनकत्वात् परार्थे वा निर्णयादत आह अतएव इति। प्रसंगागतं वाह्य परिसमाप्य कार्य
स्य वेतनुमानांतरमाह अतीतेति। विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वादतिरेकेण चाह प्रत्यक्षमिति। अतीतानागत इति। ईश्वरज्ञानस्य निरालंबत्वेन अप्रा
तत्वप्रसंगः। प्रत्यक्षस्य विद्यमानोपलंभनत्वादित्यर्थः। अमितित्वद्वचाह प्रत्यक्षमिति। अप्रतिहतत्वे हेतुमाह अप्रविद्धेति। अप्रविद्धत्वमतीतेतिरधि
कबलं बाधकं मांतरं यस्मात् तदप्रविद्धमितिसीतीत्यर्थः। विपक्षे बाधकाभावात् अनुमानानामप्रतिपत्फलं वा पसंहरति। घटइति। अनागतातीत
नश्च घटो नास्तीति। किं तस्यानागतादिकाले सत्त्वनिषेधः। किं वा वर्तमानकाले। नाद्य इत्याह एवमादिति। दृष्टांतमाह वर्तमानेति। वर्तमानाना
स्तीति वचनव्याघातादित्यर्थः। द्वितीयमपि चमितत्वविषयादिरूपप्रतिषेधो रूपांतारणवानाद्या। व्याघातादित्याह गृह्यमाणइति। वर्त
मान इत्यर्थः। रूपांतरेण प्रतिषेध इष्ट इत्याशयः। प्रागतावादयः सङ्कुपातित्वाद्वस्तुवदित्याह प्रागिति। प्रागसत्वादयो घटाद्भिन्ना घटस्यानात्
फुल्यमानत्वात् तद्वन्यो न्यानाववदित्याह न चापादत्वादिति। विधिप्रतिषेधविसागसिद्ध्यर्थं मत्ताखो स्फापयोगात् अएवं वतित्यागतावादःमवान
स्फापगामघटेः संबंधानस्यादित्यर्थः। दृष्टांतमाह तावयारिति। तावयोरत्तावयोर्वा यथैकत्वानपरस्परं बंधस्तथा तावातावयोरपि विरो
धादित्यर्थः। हेत्वंतरमाह असत्वश्चेति। संबंधस्याक्रियत्वाद्विपनापिकारकं सिद्धिरत्वाह संबंधश्चेति समवायाजातरथी। संयोगाद्युडधर्म
त्वर्थश्च प्रायणक्रियत्वार्थः। घटस्य प्रागतावः प्रध्वंसाताव इति प्रसिद्धा संबंधइति चेत् मर्द्भिः प्रागत्ताबादित्वाद्देनाघटएवोत्पातात ताल्पो वा। ति
कल्पाद्यं दूषयति। प्रागत्ताव इति। घटासत्त्वं च निराकृतं स्यादित्याह नाचति। कल्पएवायं न संजवतीत्याह प्रागिति। हेतुमाह अवधीति। अ

सं४ छाण

अवधिः प्रतियोगी तद्भिन्नत्वादित्यर्थः। पुरुषस्यापरिणामित्वमिति वस्तुसंबंधप्रकल्पकं घटस्यानात्वजतित्यपादत्वाद्याद्वा अन्येति। संबंधस्य क
ल्पितत्वे संबंधिनापि कल्पितत्वमिति परिहरति। कुत्रत्येति। द्वितीयकल्पमनुवदत्यार्थान्तरमिति। व्यतिरेकसदेवासद्विद्यादिनोक्तं स्मारयाद्यो क
मिति। अस्तावं निराकृत्य प्रागसतः सत्तासमवायः स्वकारणसमवायो वा जन्मापरे रिष्टं तन्निराचष्टे। शाश्वेति। असतो पृथक् सिद्धस्य कारणसं
बंधशंकते। अथ यातायुतसिद्धत्वमेव संततवतीयादीनतिनस्मात्सद्वकार्यं प्रागुत्पत्तेरिति तन्निराचष्टे। नत्वावा तावयोरिति॥
॥७॥ मृत्कनावत्तमित्यत्र मृत्सुवर्णादिना समुद्रशब्दः परएवोक्तः तदुक्तं कथं समुद्रशब्दस्यार्थान्तरकृढस्येश्वरविषयत्वमत्राह
द्वितैतति। समस्तव्यस्तात्मको विराडात्मनः परमेश्वरस्य कार्यं विराट् कारणमीश्वरः समुद्रएवास्य बंधुरित्यत्र समुद्रशब्देनो
क इत्यर्थः। कृदरपि लिंगांतरानुगृहीतायोगवृत्तिर्बलीयसीति समुद्रशब्दस्य परमेश्वरवृत्तिं दर्शयति। संदर्शयति। मिलत्येत्य
त्यर्थः। संदर्शयात् पृथग्वेतिलयं गच्छंतीत्याकाशादीनि भूतान्यस्मिन्नितिच्छत्पत्त्या समुद्रः परमेश्वर इत्याशयः। परमेश्वरस्यास
गविन्मात्रस्य कथं कारणत्वमत्राह। नसमुद्र इति। विना वाशानं ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामः किं न स्यादत्राह। इदमिति। चेत्
वी परस्परं तदा ब्रह्मणश्चात्तदा यथापारमार्थिकस्तथा कारणत्वमपि पारमार्थिकमत्राह। स्यात्। तत्रेति। स्वस्य ब्रह्मण आत्मा
सायस्मिन्तदज्ञानं आत्मा सततद्वारस्वाविद्या कल्पितादेरण्यगर्तविराडादिदृश्यं बहुत्वमिति तं गतमित्यर्थः। सर्वं मधासरि
रइसइति श्रुतेः। सर्वात्मतत्त्वमिव कारणत्वं पारमार्थिकमत्राह। कारणमिति। कूटस्थविद्रूपं ब्रह्म मायावेशान्ततः प्रसूतीनि भूता
नि सृष्ट्वा तदात्मना वर्तिष्ठतेत्येति कारणमित्यर्थः। संबंधध्यं सिद्धानार्थोवंदितानां तानुपपत्तिरत्र प्रमाणमित्याह। साध्यसाधनता
मिति। एवं सति कार्यकारणतामन्तद्य ब्रह्मप्रतिपादनप्रपंच्यतेनात्याय्यर्थः। सत्त्वचित्त्वान्तवदिति सन्नार्थत्वेवतिवायायोगात् परमार्थि

कामेव कारणत्वं मन्त्राह। अकारणमिति। निर्विशेषवस्तुत्वेनेति पद्यर्थं स्वाविद्याद्वारेण जगत्कारणं नेत्यवदेत्यादिना जंगमज्ञैर्ज्ञावान
इति। तावत्कश्चिदद्वैकाद्वैगज्ञानमश्रूयात कश्चिद्वदं तर्यामिणः। कथं ब्रह्मणः कारणत्वं मन्त्राह। अपीतेति। अगतः प्रत्यक्षादिप्रसिद्धस्य
नानाभूतकार्यत्वं मन्त्राह। अज्ञानेति। अद्वितीयज्ञानस्थितत्वया निष्क्रियः। सा न तदा तामस्यर्थः। यास्त्राचार्यादिमिथ्याविवेकज्ञानं तानान
स्यात्त्राह। सम्यग्ज्ञानेति। उपायमिथ्याविवेकज्ञानमप्रमास्यात् तत्प्रमात्तासजन्याग्निज्ञानवदत्राह। पश्येति। त्रासंगिकं परिसमा
प्यमृत्स्नपदार्थमाह। नामेति। मृत्युराज्ञ्यन प्रत्यग्ज्ञानं कारणत्वं नइत्युत्स्वं भूस्तुर्वेति मः छाया। तानेवाउयानि षामृत्युतमु छायां
तरति सा न त्र प्रायश्चित्तिरिति तैत्तिरीयब्राह्मणे मृत्युत्राष्टस्यानुत्रेत्रयायाः। यथा सत्त्वमत्राप एवेदमय आसुस्ता आपः सत्यम
सृजंत सत्यं ब्रह्मत्यपाकारणत्वश्रवणादत्राह। मृत्युरिति। मूलकालैरणमज्ञानमेवननत्वतयोच्यतइत्यर्थः। जगतो विद्याकार्य
स्यात्माचद्धपिनाद्वैतसिद्धिः। द्वैतस्याविद्याकार्यत्वात्तावदत्राह। तस्येति। कार्यकरणाकारपरिणतात्मानुतस्यः समुच्छाय
समुच्छानं सोष्टयतिस्थातासा नात्मजन्मनास्वप्रतिबिंबादयद्याराद्वैतजञ्चयातीत्यर्थः। अज्ञानायया अंतःकरणधर्मेण हिरण्यगर्भ
स्यात्कारणब्रह्मत्वा तेनाद्यासततस्यज्याग्रोकातत्त्रतिपादनायश्रुतंतर प्रसिद्धसृष्टिक्रममाह। पंचेति। अपंचीकृतभूतशब्दमात्रमात्रा
त्मणुत राः शब्दमात्राः सत्यमपंचीकृतपंचभूतात्मकं सूत्रमसृजत। क्रियाविज्ञानशक्त्यात्मा बुद्ध्युपाधिर्ब्रह्मा द्वितीयस्य हिरण्यगर्भात्तोपि विरा
जमसृजत विराट् प्रजापतिं असृजात्स्वरवंसतिनेवद्व किंचानस्वाद्यानल्वदं तत्साद्याकृतमासीदित्युक्तं ता कार्यस्य जगतो द्वैयद्रूपं मूलकारणं
तद्विवाहत्येवपद्वेतैशाह। कार्यरूपणेति। कथं तद्वैतानायाप्राक्स्यमृत्स्वकार्याष्टनसामानाधिकरण्यमत्राह। त्रानायेति। पाप्मा एव मृत्युत्वाति
तिसंबंधः। हतमाह। तत्वेति। प्राणोऽध्यात्मं वागादीनां संहारादधिदैवतं वायावग्न्यादीनां संहारात्स्यमृत्युत्वमित्यर्थः। मूलकारणत्वेन स्थि

रिष्टार दाकाशात्वमुखावाप्यात्तं चत न्मनो कुरुतेति। वाक्यशेषानुरूपवृत्तिरिति शंकां तिरस्कृत्य ईश्वरे कीर्तितां सृष्टिपरिपाटीं कीर्त
यन्नेव। तस्मादिति। तन्मनो कुरुतेति मूलकारणस्येक्षणव्यापारस्य विवक्षितत्वान्न विरोधः स्यात्। तयवानादा। सृष्टिमिति। तदिति। म
नसो निर्दिश्य इति तात्पर्यमनुस्यूतार्थान्तरमाह। यद्वेति। मूलकारणं स्वात्मनास्थितं विराजमुद्दिश्य संकल्याद्यात्मकं मानाकरादिद्य
र्थः। आत्मन्वी स्यामित्यस्यार्थमाह। तमन्वीति। सृष्टिकारणं हिरण्यगर्भः संवृत्त इत्यर्थः। सासिधायस्यापि सामर्थ्यविकल्पस्य न स्व
रूपत्वामित्याशयेन सोऽर्चन्नचरदित्यत्र ताद्धकुरुत। स्वतिस्तूतीति। आकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति। नाद्यं सर्वभू
तापलक्षणमिति। व्याख्यातं तदाक्षिपति। यातिकत्वसिद्ध्यर्थी विद्येति। दृष्टेर्विवक्षितत्वे स्यात् उपलक्षणं न तु विवक्ष
तमर्थः। अत्रैवार्हत्वंतरमाह। तथा रतीति। अर्चतीत्यादेरर्थमाह। तत इति। यथा मृत्परीश्वराः सूत्रात्मजातः तथा तद्रूप
णार्थे शाब्दवाच्यानुविद्य्यर्थः। सूत्रात्मनोऽर्कनाम निर्वचनफलमाह। उपासनमिति। अतः शब्दार्थं स्पष्टयति। अर्केति। अप
वसंज्ञासंबंधस्यापरत्यागात्तावात् अन्याय्य इत्यर्थः। सिद्धान्तमाह। यद्वेति। कथमग्नेरर्कनामत्वमश्ववणाद् इत्याह। पञ्चत्व
बीजवत्तच्छुनावस्थाशरः शाब्दानाद्यन्त इत्याह। सर इति। सा पृथिव्यभवदित्यनद्यावाष्टां सेति। सूत्रादिराजोऽजन्मत्या
र्थावाक्यांतरमुदाहरति। तपोऽभिमिति। अपंचीकृतभूतरूपस्थूलसंकल्पं कुर्वतीषु हिरण्मयं ज्योतिर्मयं विराडंगारीरंता
त्यानिर्हत्तमित्यर्थः। आपादवाइदमग्र आसुः सलिलमेवता अकामयंत कथं नु प्रजायेमहीति ता अश्राम्यं न् स्ता स्ता
प्यात तपंतताः स्वनहिरण्मयमंडं संबभूवेति श्रुत्यंतरात् कमित्यादा। तिष्ठुतिरिति। द्वेतादे ताभ्या हिरण्यगर्भः स्थूलंद
हमात्मनः। सृष्टवान् इत्यादेरेवमिति। तस्यामश्राम्यदित्यादेस्तात्पर्यमाह। थितिः स्थूलसृष्टानंतरं सूत्रात्मनः स्वबु

स्तेन स्थूलेन परिच्छेदः सृष्टिर्विवक्ष्यत इत्यर्थः॥ तस्येत्यादौ पदद्वयार्थस्तु न स्फुटमर्थमाह। श्रां तस्येति। तेजो रस इत्यनयोर
र्थमाह। तास्वदिति। निरवर्त्तत शब्दार्थमाह। अनवच्छिन्नेति। असौ प्राणस्यानवच्छिन्नवपुषः इति संबंधः। सूत्रस्य स्थूलावच्छेदफलमा
ह। नामेति। शरीरद्वयवच्छिन्नपरा गिरा च्यत इत्याह। सूक्ष्म स्थूलेति। परमादेहद्वयावच्छेदे किं प्रमाणमत्राह। शारीरमिति। प
रस्येव देहद्वयावच्छेदः सूत्रस्यापि स्थान एव दृष्टिज्ञान विराजो विग्रहो यो नाह। विराडिति। स्वस्य कंतादिनवासोरितुक्तार्थमनुव
दति उपासनं दर्शयितुं। उर्वीमिति। तदुपासनमाह। स्थूलेति। सूत्रस्य स्थूलदेहावच्छेदस्तु राणवाक्यमुदाहरति। सावइति। अत्र
त्वाधव्यादेरर्थमाह। अनुपारख्येति। कस्ते धात्मानं वित्तजदन्नाह। स्वरूपेति। विधाता वक्तव्यो विराडिति पूर्वपदः। इदानीं सिद्धंतमाह
मूलात्मेति। तस्य प्राचीदिगित्यादेस्तात्पर्यमाह। तस्येति। तेजो रसो निरवर्त्तत स एषोऽग्नुप्रतिष्ठित इत्यस्य स्तु किमाह। यस्मादिति।
यत्र क्वावेती। यादेरर्थमाह। अतिष्ठेति॥ सो कामयतेत्यादेर्नोष्याकसंबंधमाह। त्यावादीति। सलिलावनिवृत्तिक्रमेणेत्यर्थः। क
नीयान्तं करिष्य इति वाक्यशेषालोचनया संबंधांतरमाह। त्रिविति। तेजो रसो निरवर्त्ततेत्यत्र समर्थस्त्रिकोऽग्निः सर्यउच्यत इत्यर्थः। सं
बंधांतरमपि दर्शयति। त्रयधेति। तेजो रसो निरवर्त्ततेत्यग्निरुक्तः। इदानीमादित्यस्य संवत्सररूपेणाम्नायत इत्यर्थः। समन
सत्वादेद्यावदृष्टीमतमेति। उगद्रव्यात्तं प्राकृज्ञानसाधनात्वात्कथमालोचनमत्राह। ज्ञानेनेति। ज्ञानमप्रतिष्ठं यस्येति स्मृतेरि
त्यर्थः। मिथुनपदार्थमाह। आलोच्येति। अज्ञानायां मृत्युरित्यज्ञानायायद्दणेनात्पर्यमाह। अन्नं न ररति। ररतः शब्दार्थमाह। अन्नेनेति।
जगन इति। उरा साधकावस्थायामित्यर्थः। तत्रयं किमर्थं कदा वा प्रादुर्भूतमिति तदाह। सृष्ट्यालोचनहेत्विति। सृष्टेरालोचनं
हेतुर्यस्य तत्तथोक्तं। तच्च बीजत्वं दर्शयति। तदन्नावेति। आविर्भूतज्ञानादिशुक्रस्तेनैव पंचीकृततत्त्वैर्नदेहैर्वितेति। निष्पन्नात स्तुत्र

विश्वस्य जगद्धेतुत्वेनोद्भवनगर्त्तवानासीदित्यर्थः॥ किमत्र मौनं मन्त्राह। पयएवेति। आपो द्रवा शब्दमय्य आसुः सलिलमेवेत्यादि श्रुतिरप्य
त्र मानमित्याह। आपइति। क्रियन्तं कालं अंडं नगर्त्तीबभूवेत्याकांक्षायामाह। संइति। कालं निर्माता आदित्यः संसंवत्सरं स्तद
पपतिपर्यंतं मत्तीबभूवेत्यर्थः। तं ज्ञानमित्याद्यर्थमाह। ब्रातान्यतिति। यस्मात् दनशील संपुत्रमत्तिलक्ष्ययाद दानिदिति
यावृत्तापरमकारणाद्भत्तन्नस्य तु च तत्त्वरूणमयुक्तं धर्मातिक्रमप्रसंगादत्राह। तिनत्तीति। कुक्षिन्तस्य धर्मातिक्रमात्तवती
त्य नत्राक्षो क्राद्दर्विनाः इदानीं प्राणस्य तु त्वादनमुचितमिवेत्याह। नइति। ताणिति प्राक्षुक्करणकारणमाह। जन्मांतरेति
आदिपादनसंस्कारयद्दा। प्राणिकर्मणश्च तत्राह तु माह। जान्यतिति। दिं स्वस्वतावः कस्मात् तं नतक्षित्रिनवान् अत्राह। ययोक्तेति
प्राणिकर्मवैद्यादित्यर्थः। अतिस्वरस्य प्रजापतेः कथं बालकशब्दप्रयवणादीरत्राह। अयं नमिति॥ स एव तत स्यस्यार्थमाह।
एवमिति। अत्तिपूर्वो मिन्यातदिंसार्थं इतितासु मयुक्तमिवत्तातिप्रमाणत्वावादत्राह। मन्यतिस्रुति। रुद्रास्य पशूनतिमन्ये
तानास्य रुद्रः पशूनतिमन्यातपज्ञात्तिमं स्य इति तातावेरुद्रः पशूनास्य मन्येत तत्यादिश्रुतिप्रसिद्धितइत्यर्थः॥ कथमन्नस्या
त्ययमत्राह। कारणादिति। कारणाभूत्रा ह्विराज शरीरमन्नबीजंद्दन्न श्चिदितमसम्बनाम्नाख्यात्त्वाततात तत्राद तुमाह। अदिति
यंदिति एतद्व्यापकाचिनस्य त्रस्यादितिवयतइत्यर्थः॥ अनुस्तानार्थमाह। नन्नापीति। तद्रूणेन तालव्याद प्यन्नमलं नवेतान
स्यान्नबीजत्वादित्यर्थः॥ अन्यच्चं साधयति। लोकपीति। स तथा वाचव्यादरर्थमाह। कुमारेति। स्वद्दृष्टच मच्चं चां। किं कदाचिद
वा तु तं सर्वं दत्ति। सर्वदतित्वाद। स्वप्नरात्रिरिति। तदातरहितिच मित्यत द्याचाह। सर्वमिति। सर्वमस्यान्नं तवतीत्ति त्रिषुनरूकमिति
यं कातां सर्वाश्चवानति। सर्वीस्य तस्यात्तातीवति इत्यानानेवार्थः॥ सिद्धंमर्वस्यान्नचमित्यर्थः॥ अन्नस्यान्नचामचनाद्भुत्वामि

स्द
वा५
ईय५

तिष्ठतिपद्मस्यार्थमितद्वाक्यमितिपरिहरति॥ अन्नामावन्ति॥ यएवमेतदितिवाक्यार्थमाह॥ प्राणेति॥ पूर्वोत्तरवाक्यसंगत्यभावा
दुत्तरवाक्यमव्याख्येयमित्यत आह॥ अश्वेति॥ प्रजापतेरश्वोश्वमेधस्य वाच्यावृत्तिनिमित्तमुत्तरवाक्यनाक्तमित्यर्थः॥ संगतिमु
क्त्वाक्षराणि योजयति॥ यदश्वदिति॥ सोकामयतेति ब्राह्मणं॥ भूयान्मे यज्ञः केत्यत आह॥ अश्वमेध इति॥ भूयस्त्वहेतुमाह॥ भूय इति॥
याव्यादिवत्पुष्टयमेवाश्वादिस्तस्य वर्त्तितुर्दिक्षिणा॥ तदेवमिष्टधनं सदश्वस्य सम्भवत्यर्थः॥ कथमकामयतेत्याह॥ यज्ञायेति॥ तावमाध
ता भूयज्ञस्याश्वायागकारणं साधयति॥ कृत्वात्मेति॥ अतीतजन्मनि यजमानः कर्त्ता अभूत अश्वमेधस्य हिरण्यगर्त्ता भूयायज्ञे
यित्याह॥ अत इति॥ कर्त्ता तदा कथं भूयः स्यादित्याशंक्याह॥ पूर्वजन्मनीति॥ यजमान एव हिरण्यगर्भत्वं प्राप्तो नान्य इत्यर्थः॥ कर्मज्ञानफ
लत्वेन कल्प्यादौ यजमानस्य हिरण्यगर्भात्मना सत्त्वं स्पष्टयति॥ कृत्वात्मेति॥ हिरण्यगर्भस्य फलभूतस्य कथं भूयः सात्मकयागक
रणं त्वात्वाह॥ कारणेति॥ तमेव वाक्यमत्र प्रमाणमित्याह॥ प्रश्नमिति॥ प्राणा वै यशो वीर्यमिति प्राणानां यशस्त्वं वीर्यत्वं वाक्तं नत्र
हेतुमाह॥ यशेति॥ तदेवमित्यादिना श्रुत्यर्थमाह॥ उदक्रामदिति॥ यशो वीर्यकहेतुत्वादिन्द्रियसिद्धावित्युक्ते तु मीनात्तावादत्वाह॥ लिंगे
ति॥ स्थूलाद्देहात्प्राणसंबंधे सत्यवयवा वीर्यनाम ते न्यन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः॥ शरीर एव मन आसीदित्यस्यार्थमाह॥ भूतेति॥
ज्ञोतेर्देहान्निर्गमः किमकरोदित्याह॥ जातेति॥ ततोऽश्वः समभवदित्यादेरर्थमाह॥ अपवित्रेति॥ कथं यागतः प्राणनिर्गमनाद
श्वयद्रष्टुन्नतं गतमित्यर्थः॥ तन्मेध्यमभूदित्यादिवाक्यं व्याकुरुते॥ सत्पवेति॥ प्रजापतेरश्वत्वमश्वमेधत्वं च नचपतिपादनीयं प्र
योजनान्तरं वादत्याहेति॥ अश्वाश्वमेधयोः प्रजापत्यात्मना कथमतिस्तुतेत्तत्वतामिति निरूप्यैवं तत्तपत्तेश्च वमश्वमेधकं
त्वाच्यतद्रूपमर्थः॥ क्रतुंगयोरश्वाद्योरूपासनस्य सिद्धावे एवंह वा इत्याद्युत्तरवाक्यं किमर्थमत आह॥ कालेति॥ उक्ता श्वास्यफपास

तू

नायम्मतिन्नत्वं किं तु एकत्वमेव विप्रतिपादनायोत्तरग्रंथारंभ इत्यर्थः॥ पूर्वत्रोपासनविधायकपदाभावेनोपासनहृदयमप्यवि
वक्षितमत आह कथं तदेकत्वप्रतिपादनमत्राह। विधायकेति। अत्र संगानमसंबंधस्थच्छेकानीत्यर्थं विधिपदसहितमुत्तरत्र
कं प्रवृत्तमित्यर्थः॥ पूर्ववाक्यादितरदिति वेदितव्यमुपासनविधिः न प्रधानविधिः। अत्र पुनरश्वमेधविवादेतिप्रधान
विधिविशिष्टविनाशं मयाऽक्षराणि योजयन्नाप्य इति। विधिपर्यवसानमाह। विधानादिति। अस्य विधेः प्रकरकरणार्थं पुराह
त्वमाह। मानमिति। आदिपादन्यदेवसंसंयद॥ ननु किमकरादत्राह। तुलीकेति। निरवयवत्वं निरंकुशं स्वच्छंद
स्वच्छाचारिणं। तं सेवन्न रस्य परस्मादित्यर्थमाह। तत इति। प्रजापतिरवंचन्नुवानित्यत्र किंप्रमाणमत्राह। यत
इति। प्रदर्शितार्थवादस्य विधिविशेषत्वमाह। यतस्तस्मादिति। अथ त एवं प्रजापतिरूपासि सर्वान्। अत्रातान्या विप्रजा
पतित्वफलार्थी वरूपासीतेत्यर्थः॥ एष ह वा अश्वमेध इत्यादेस्तात्पर्यमाह। कामेति। अश्वमेधोपासनफलं वक्तुमुत्त
रं वाक्यमित्यर्थः॥ तात्पर्यमुक्त्वाक्षराणि योजयति। दर्शनेति। अश्वमेधोपासनमश्वमेधस्यादित्य एवेत्यर्थः॥ क्रियायाः
कथमादित्यत्वं। अपूर्वद्वारत्वादाह। अश्वमेधेति। उषा वा इत्यादिना कोऽश्वमेधशरीरमित्यर्थः॥ तस्येति वाक्यार्थमा
हा। तस्येति। अयमग्निरर्क इत्यस्य तात्पर्यमाह। तस्यार्कत्वात्मन इति। योयं पार्थिवोग्निश्चित्यः स आदित्य एवेत्यर्थः॥ त
स्यमित्लाका इत्यस्यार्थमाह। मान इति। कत्वं गस्यान्नः। कथं कतुनूतादित्यकमत्राह। कत्विति। [illegible]तारामा आदित्यस्त
त्फलत्वात् कतुसाधनत्वादग्निस्तोत्राणामेव च्यकत्वेनोपास्योप्यधमतावकल्पनाफलस्योपासनादित्यवहारस्यासि
द्धत्वनतया निषिध्याधिकारत्वादित्यर्थः॥ अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यादेरर्थमाह। अशनायारतीति। प्राणदेवतासर्वस्मात्मात्र

कर

८५

ऽरामरोविदुषआत्मस्यादित्यर्थः॥ दद्दिनोऽडुःपरिहरएवाध्यात्मिकमृत्कसंबंधः इत्याशंक्यतेनंमृत्युरित्यादरर्थमात्ताने
नमितितादवस्यंछेति॥ सस्त्रदिति॥ नचाद्दन्तुवानेतासांदवतानामितिवाकंयायाऽयति॥ आदीति॥ परस्परब्राह्मणस्याउ
नरुक्तमर्थंदर्शयितुंवृत्तमनुवदति॥ शास्त्रेति॥ ज्ञानसहितकर्मणाः केवलोपासनस्यचमृत्युत्तावः॥ फलमुक्तमित्यर्थः॥ मृत्युः पर
मात्मातन्नेवचस्यधीकर्मसमुच्चयसाध्यत्वेब्रह्मविद्यानर्थक्यमत्राह॥ आध्यात्मिकेति॥ यस्मेगाश्वयाऽस्यमृत्वात्मानाहमितिध्या
नादाध्यात्मकादेहादिपरिच्छेदाभिमानस्यावृत्तिः मृत्वात्मैवमृत्युरित्यर्थः॥ अश्वमेधतदुपासनयोः फलंमृत्युप्राप्तिरुक्ता॥ ना
पास्तेतराणांकर्मेतराणांत्वस्यत्वाद्दायाविति॥ धीयुक्तकर्मेतराणामपितत्फलत्वेपितृलोकाद्यल्पफलाध्याप्तिरत्राह॥ अत्रलीय
इति॥ वैदिकधीकर्मणोरल्पत्वेऽश्वमेधस्यपितत्स्वसंगात्याह॥ अल्पत्वमिति॥ रागादिदोषदूषितत्वान्नतद्वत्वमितिअर्थः॥ रागाद्य
नितृनयोः पितृलोकादिफलमित्युक्तंप्राणाद्युपासनस्यापितदतिनवसंत्तवादनतिनूतधीकर्मणोरत्तावादितिशंकते॥ कुतइ
ति॥ कस्मात्कारणात्तत्समुद्रइत्यर्थः॥ नायोरुद्धवकारणमुपास्याप्राणादेवतेतिदर्शयितुंविस्तारेणानूदितमर्थंसंक्षेपतोऽनुवदप
ति॥ मृत्युमिति॥ पोरुषाधस्यब्राह्मणसंबंधमाह॥ ननुज्ञानेति॥ मृत्युप्राप्तिफलज्ञानकर्मणोरत्तिनवकारणंरागादिर्विघ्नस्त
स्यापध्वस्तिरुद्धस्याणयाथात्म्यज्ञानंतदर्थमुद्गीथब्राह्मणमित्यर्थः॥ उद्गीथज्ञानकर्मणोर्मृत्युप्राप्तिफलत्वमाक्षिपति॥ नन्वि
ति॥ मृत्युमतिक्रांतादीप्यतइतितदतिक्रमफलस्यवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः॥ परिहरति॥ नेति॥ उद्गीथज्ञानकर्मणोरस्यादिदेवता
त्मत्वंफलमिच्यवाद्दउमाहातत्फलेति॥ अस्यादिदेवतात्वस्योद्गीथज्ञानकर्मफलस्यवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः॥ किंतर्हिमृत्युमतिक्रां
तइतितत्राह॥ नाविकेति॥ दृष्टकफलमवांतरफलंपरमफलंतुत्वात्मत्वमित्यर्थः॥ ब्राह्मणार्थमुक्त्वेदानींआख्यायिकायाः अ

स्वामय नि॥२

८७

२९

तमर्थमाह। कासाविति। तस्मात्स्वात्मनः केन साधनेन वृत्तिः स्यात् कथं किंच तत्रेति कर्त्तव्यमित्यर्थः। तदेतं निरूपयितुं तत्र श्रु
तिरित्याह। यथोक्तेति। किमन्नत्वेन याथात्म्यनिरूपणस्तु द्गीथोपासनस्य द्गीद्गीथोपासकस्येवान्नसावेषां प्राणोपासको
नामिति। सर्वेषामित्यादि। प्रजापत्यमिति। इति निपातार्थमाह। पूर्ववेति। प्राजापत्याऽन्यत्र प्रजापतिपदार्थमाह। नविष्टा
दितिस्तु स्वार्थला नार्थैहि रूपेण गन्तएव किं न स्यादत्राह। अस्त्रिति। स्वयं फलरूपत्वादित्यर्थः। फलस्तु तस्य ग्रहणं किं न स्यादत्रा
ह। अन्नानीति। प्राजापत्यानां वागादीनां देवासुरत्वकल्पनया प्रजापतेर्ज्ञानादि कर्त्तव्यमुच्यते तद्यजमानग्रहणे घटते। सर्वैः
सर्वथेति। अन्योन्यस्मात्तस्य गुणप्रधानभावेन समप्रधानत्वेन सर्वप्रकारइत्यर्थः। तस्यैव प्रजापतेरित्यादि साङ्ख्याख्यान
कर्मेति। वागादीनामेव ग्रहणे लिंगमाह। वागादीति। नन्वाख्यायिकायाः प्रयोजनं कर्माङ्गत्वज्ञानस्य स्तुतिकरत्वादत्राह
ह। उद्गीथ्यति। उपास्यप्राणशुद्धिराख्यायिकाफलमित्यर्थः। स्वनिष्ठेत्याख्यायिकायामुद्गीथसंबंधः संश्लेषपाठादपि स्यादत्रा।
ह। स्यारादिति। असतो मा सद्गमयेत्युपोद्घोष्टितं गमयति वक्ष्यमाणस्यारादुपस्योद्गीथोपास्तेश्च प्राणएव देवतान
वागादयः कस्मादिति दिक्कार्या तस्माद्देवतायाः परीक्षाख्यायिकया क्रियतइत्यर्थः। एतदेवाकथं न प्रमाणप्रश्नं सापरं वागा
दीन्द्रियपरत्वादत्राह। अन्वयेति। प्राणानां कथं देवासुरत्वमत्राह। शास्त्रेति। वागादीनामौपाधिकं तदेहस्थं तमाह
सहस्रेति। सूत्राधिकारेत्तद्देनानेकस्थानसंबंधिनः सूत्रात्मनः षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकास्तदः कति देवा याज्ञव
ल्क्यत्यादावुक्तत्वात्। यथा तथा वागादीनां शास्त्रीयेतरकर्मादिवासनावैचित्र्याद्वैविध्यमित्यर्थः। असुरत्वमायस्येत्याह
माह। सहजमिति। वागादिभिः प्रभिन्नेन्द्रियाण्येकानि हत्त्वानि तदधिष्ठातृदेवतागृहीतं तदितिदर्शयति। इति। इत्येतन्माह

रवतेति। वागाद्युपासनफलैर्वेना स्यादित्याशंक्य मानत्वादित्यर्थः। प्रसिद्धवागादीनपेक्ष्यास्यातात्विकीह्नीति तत्संख्याच
ष्टाद्विंसति। लोकश्रुतिनिमित्तनूतेष्वुच्यतन्नाष्टौ व्याचष्टे धर्मीति। देवानामन्ति प्रायमाह। आसुरत्रय इति। देवेःस्पर्धंकिर्वताम
सुराणांकाईति प्रायाय आह। दावस्य इति। देवानांत्वेच्यादित्साध्यतात्पर्यमाह। हायत्वेति। एवं कर्मीयस्त्वादित्तिनूयमाना इति तात्पर्यं
व्याचष्टे नूय इति। तेहहदेवाऊचुरित्येनयोच्यते। अतीदमाणा इति। क्रियतामविचारणेच्येतत्हं नत्राक्षेनोच्यते इत्याह। ते
तेनात्तुमनाविति। असुरान्यङ्गनङ्गीत्यानन्य तद्याकुरुत। अस्मादिति। भङ्गातुरात्माप्राणस्तदाश्रयेणासुरत्तावपरित्याग
नप्राणतावं यास्याम इत्यर्थः। प्राणप्राप्तिः केन स्यादत्याह। उद्गायेति। आख्यायिकाया विधिशेषत्वेनार्थवादत्वात्तैलानं नेदानीं वि
वक्षितं इति नेत्याह। विधीति। उपविधिविशेषत्वामुद्गीथविधिशेषत्वं वा नाद्य इत्याहतानेतदिति। द्वितीयमनुवदन्नुद्गीथे
तिपरिहरति। नेति। अङ्गानस्य कर्मणः प्रकृतौ प्रस्तावसन्निधेस्तु राकल्पस्य हृदयत्वादिः श्रवणात्तत्काण्डषत्वमवाचोद
त्तानुपपत्ति। क्रियाप्रकरणेतद्विधानाद्विनियोजका नावान्तरत्ताण्डषत्वमित्यर्थः। अत एवोद्गीथविधिरिति नेत्याह। विद्येति। उ
पविधिशेषत्वात्तावदाहवैतरमाह। उपास्यति। उपमंतारणाणिविद्याफलसिद्धेरुपस्थातस्यात्मनुष्ठेयत्वात्सावाद्विद्यामंत
रेणउपासादेवफलाभिव्यक्तेश्च विद्याप्राधान्यादवं विस्त्ययोज्यत्वं उपस्थेयत्वार्थः। तादृशत्वात्काण्डादेवत्वनुक्तेष्टफलश्रवणाच्चोपा
पासनाविधयस्याह। उदारतीति। प्राणोपासनस्य विधेयत्वेलिंगांतरमाह। शुद्धीति। एतद्व्यतिरिक्तत्वात्स्वानापपादयति। वागादी
ति। अनस्यप्राणास्येत्यर्थः। यतस्तूयतततद्विधीयत इति न्यायादपि विधिः कल्प्यत इत्याह। तत इति। प्राणस्योपास्यत्वे मृत्यु
मतिक्रान्तादीप्यत इति फलवचनमुपपन्नं स्यादित्याह। प्राणेति। फलितमाह। उपासनमिति। तत्त्वतो नाम प्राणस्योपासन

मित्त्वसिद्धिं नाशंक्य व्यवहारोपासनमनोरिति। गुणत्ववमपि प्रतीयमानत्वादुपगंतव्यमिति देवताधिकरणन्यायेन परिहरति। गुण
वत्वेति। स्याद्भूतत्वादिति नाशंक्य ख्यापयन स्यादित्येतद्व्याचष्टे। मानांतरप्राप्तिविरोधयोरत्तावित्युक्तेनः। प्रामाण्यवादिति रर्थवाद
स्य स्वार्थे प्रामाण्यमुपगंतव्यमिति परिहरति। प्रामाणिक इति। गुणवादिगुणस्य प्राणसंबंधमानांतराप्तावादस्यानुपलंतात्मि
शात्वमवाहानतहीति। साध्यसाधननिश्चितो यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वं निश्चीयमानं विद्वायश्रुतं विना न केनचित्प्रमाणां
तरेन पश्चीयत्यामान्य नश्रुतिगम्य। साध्यसाधनसंबंधस्य मानांतरगम्यत्वेनायं श्रौतः। गुणवादिगुणमानांतरानुपलब्धोर्हषा स्या
दित्यर्थः। प्रत्यक्षमिति व्याचष्टे सच्चवादे मृषात्वमिथ्यात्वासन्वचेति। विमतः सुधीभवयोः न मिथ्याप्राणगुणत्वाद्वा सन्यवादिवदि
ति प्रयोगप्रकाशात्वविरुद्धत्वमुपाधिरित्याशंक्य साधनव्याप्तिमादर्शयति। प्राणगुणवादिवक्तुराप्तीनां मानांतरविषयत्व
मत्वाहाश्रोत्वेति। इंद्रियाणां विषयव्यवस्था यथा न तथा सर्वप्रमाणानाम साधारणविषयत्वान्न शुद्धादिप्रमानांतरप्रवृत्तेश्च
र्थः। मानानामयं संबंधव्याद्विप्रमाणांतरमियस्यापि स्फुरणान्नासाधारणमयत्वं मानानामित्युच्चावादानन्मायति। यथ्यनेसंबंधः
माननमेयसंबंधः साक्षिवद्दृश्यर्थः। मृषावस्थाद्वंवचवासंश्रुआदरमृषात्वमिति प्रतिपादनाय विकल्पयति। परमार्थेति।
परमार्थाद्भिन्नमत्तिन्नं त्वतिविकल्पार्थः। कस्मिन्नसति किंस्यादव्यादातेवमपीति। पक्षद्वयेपीत्यर्थः। प्रथमकल्पात्वुपपत्तिं
प्रथयितुमनुवदति। लक्षतदत्ति। दूषयति। स्वमहिम्नेति। परमार्थाद्भितिरिक्तस्यातनसंसर्गाया गास्त्व तएव सिद्धेर्वक्तव्यवा
द्वमिथ्यात्वमित्यर्थः। द्वितीयदूषणं विशदयति। परमार्थेति। तत्तदपक्षमंगीकृत्य दूषणमुक्तं इदानीं सएव न संभवतीत्याहाभ्र
मशसेति। परमार्थाद्व्यतिरिक्तस्य स्वरूपसिद्धं रसयस्याविहितीयद्वस्वरूपसत्वंमदाल्मनावाच्यमित्यर्थः। सत्यासत्यविताग्रत्व

८९

यापीष्यते कथं सिद्धेदत्वाद्धा मस्येति। अज्ञानकल्पितत्वफलमाह। ज्ञानद्धोषादिति। ईश्वरादेः स्वार्थस्य परमार्थवादीन्नि न
ष्टं पंचस्यापि परमार्थत्वमत्राह। स्वातंत्र्यात्मासति। ईश्वरत्वं कारणत्वं साक्षित्वं वा विद्याकृतमित्यर्थः॥ सर्वस्य कल्पितत्वे मानमाह। ज्ञानदज्ञा
नमिति। हेतस्य मिथ्यात्वे प्रत्यक्षादेरनालंबनस्यामानमत्राह। एकात्म्यति। अहितस्य तेरमानत्वादेकात्म्यमेव न मिथ्येति इत्याशंक्य
तदुपादानायाः प्रमाणरूपज्ञाफत्वाभ्यां कारणमाह। मिथ्येति। हेतुः स्यात् प्रमाणसामग्रीति। न्यायः। पूर्वत्तत इत्त्यमपि नास्तीत्याह। नव
ति। श्रोतज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यात्वं न मिथ्यात्वमिथ्याह। मितरिति। आहेतज्ञानस्य प्रमाणत्वात्त ततः किं तत्त्य मिथ्यस्मिन्नर्थे विपरीतार्थप्र
तिपत्तेरित्यादिनाऽप्रमितत्वमाह। तस्मादिति। विपरीतार्थत्वादेव हेतुरुक्तः स्यादाह। विपरीतेति। संसृष्टापराद्धधीरिति। शास्त्राद
संसृष्टापराद्धार्थधीर्विपरीतार्थाऽत्राह। वस्तुनिष्ठेति। अपराद्धाद्वितीयवस्तुगोचरेव प्रमा तदज्ञानजन्यसंसृष्टापराद्धगोचरा
न त्वनीश्वरार्थः। न त्वज्ञानादज्ञानकार्यं संसृष्टाद्यर्थस्याऽनिवृत्तिरुक्ता तेन न विपरीतार्थत्वं तत्राऽकस्मादाह। तस्मादिति। किं चाजडस्य स्वतो
५८ सिद्धस्वरूपावरमानस्य न साधनत्वं न त्वबोधनिवर्तकत्वं वेति द्विकरता स्यात् स्वयं प्रातस्तु निर्वर्तकत्वमेवेति न द्विकरत्वमतो
पराद्धाखंडविषयात्प्रमयाह। न चेति। ज्ञानयाथार्थ्यं चात्मविषयत्वेनेव स्यात् अनात्मनः कल्पितत्वादित्याह। यथाभूतेति। ई
श्वरादेः कल्पितत्वस्वीकारात्कथं यथाभूतार्थत्वमिदं मानानामत्राह। श्वरेति। कारणादिप्रपंचस्य कल्पितत्वे शून्यताशेषः स्याद् अधिष्ठा
नासावादत्वादाह। न मृषेति। अविपरीतार्थप्रतिपत्तेरित्यादिनाऽप्रस्य परस्परमिथ्यात्वानिरूपणार्थमर्थप्रतिपाद्यतामेव नाप्रस्य
प्राणसंबंधिबुद्ध्यादिगुणसत्यत्वमर्थांतरमाह। यावदिति। शास्त्राद्यर्थार्थप्रतिपत्तेरवश्रेयोवाप्तिरित्यत्र व्यक्तिसारं चोदयति। ना
स्तीति। तत्रद्प्रतिपत्तिपूर्वकत्वाभावान्निवृत्तस्तदृष्टेन मिथ्यात्वं न स्यात् प्रतिपरिहरति। नेति। उक्तेऽर्थेन प्रतिमावदित्यादिना संयोजय

ति। प्रतिमा वदंति। दृष्टांतं स्पष्टयति। यथेति। भिन्नयोरगृहीतात्तद्योरस्तेदधीर्मिथ्या। तदन्तावाच्चनान्निब्रह्मधीर्मिथ्या स्यादित्यत्राह। अज्ञाने
ति। असतो ब्रह्मणो तद्धर्मित्वायोगित्वायोगाद्विवेकपूर्विकेव नामादौ ब्रह्मधीरिति शंकते। ब्रह्मेति। इदं नामादौ ब्रह्म
दृष्टिरवारोप्यतां ब्रह्मत्वं नास्ति मानानातावादित्यर्थः। ब्रह्मदृष्टिः सदर्थात्रात्मीयदृष्टित्वात्। यद्दयामवर्यग्निः सामत्यादि
दृष्टिवदिति परिहरति। नेति। नामादब्रह्मत्वा वामुखा ब्रह्मपूर्वेको गोणवाद्य एवं स एवं यथा माणवकस्याग्निसा
वामुख्याग्निपूर्वेक इत्याह। गोणस्येति। ब्रह्मबुद्धिः मालंबनबुद्धिवाद्धदबुद्धिवदित्याह। नावतिरजतादिष्वाद्धो यति
वारइत्यत आह। सावेति। रजतादित्तावात्तावसौकसंविदवतत्राध्यालंबनमितित्तावः। तत्त्वमादिवाक्यानां विधिविकल
नामव माणवान्नतत्त्वो ब्रह्मसिद्धिरतानास्तिनदित्यत्राह। नावति। कुत इत्यत आह। क्रियार्थैरिति। जिज्ञास्यत्ते दानेति
साध्य कारारवदन्निति। विद्याषइश्याशंक्य विवृद्धि तसाम्यमाह। उपातिष्ठामेति। विन्निष्ठादर्शपूर्णमासादित्योन्यानेने
कसाधनापिपुष्ठ्यीसूक्तादियुक्त्याएवंक मव युक्तोगादीन्हूलीयषिः प्रायणीयषिः प्रवर्ग्यादिः अग्नीषोमीयपशुः। अतः सव
नमित्यादिषु क्वाएवं फलास्वर्यादिषु क्वचित्। ततः किमत आह। दृष्टांतानुवादेन दार्ष्टांतिकमाह। तत्पतिषु अबाधकत्व क्व
रुणो प्रामाण्यात्त्वादिमिथ्या। बाधकत्व संशयितबाधकत्वयोरन्यतरदप्रामाण्यमत्राह। नावेति। निरस्तामवालाद्यमधि
कविषद्यानुवदति। कार्येति। नियोगनिष्ठत्वेन प्रामाण्य प्रयोजकं वेद्यं वंदतस्वर्ग्यकामइत्यादौ द्योतिवाराता किंत्वबाधि
तानवगतार्थबाधकत्वमिति परिहरति। नेति। नकिंबुद्धेर्वाक्यजज्ञानस्येत्यर्थः। नियोगापरागमंतरेण प्रामाण्यं कथमि
ति चेत्। किमर्थस्य परमार्थत्वार्थतदापन्ना। ज्ञान प्रमात्वार्थं वानाद्यइत्याह। तत्त्वावनार्थस्येति। कर्तृ स्वार्थस्य पूर्वकर्मकांडसाध्यास

र्थकर्तव्यार्थत्वान्न तथात्वमनात्मनियोगेष्वतिवारात् । किंतु मानावगतत्वादित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति । नापीति । कर्तव्यतानाज्ञानस्या
पि मात्वं न तदर्थत्वादनात्मनियोगाज्ञानेष्वतिचारो किंतु माकरणजत्वादतोऽकिंचित्करं कार्यपरत्वमित्यर्थः । कार्यपरत्वे प्रामाण्य
मति प्रामाण्ये कार्यपरत्वमितीतरेतराश्रयाच्च न द्वयोरेकमित्याह । अन्यानन्यपेति । वाक्यस्य प्रत्यक्षवद्बुद्धबाधकत्वेन मात्वे का
र्यकार्यधीः कुतोऽत्राह । प्रमाणेति । मानसी मस्त्वित्युक्ते संबंधयेदर्थं वेदस्यैकत्वात्कस्मिन्न सिद्धसाध्यत्वामात्वं स्यान्नविरुद्धानेकवस्तुनि
यत्राह । एकरूपमिति । विरुद्धानेकाकारपटादिबोधकाध्यक्षवदबुद्धबाधकत्वेनावदमात्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मणो वा कार्यत्वं पदार्थत्वं वा ना
न्वयस्याहानन्विति । क्रियापदव्यतिरेकेण पदसंगत्ययोगाद्वाक्यासिद्धेरित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति । पदार्थत्वादिति । वाक्यप्रमाणत्वं न स्यात् ।
संगत्यवगमोपायत्वेन प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव पदार्थसिद्धेरित्यर्थः ॥ प्रथमकल्पांगीकारेण परिहरति । आगमेति । आख्यातपदासा
वात्तवाक्यसिद्धिरुक्ताऽत्राहास्यमीति । सोदाहरणमुक्तमप्यछययास्तीति । शुक्लरूपपीतलोहितरूपवत्त्वस्य द्रव्यविशिष्टं द्रव्यमस्तु र
स्तीति । सा द्रष्टव्यात्मवीदोधीरस्ति तथा सर्वत्रापी संसृष्टमात्रे धीसंतत्वान्न कार्यमात्रपरत्वं सर्ववाक्यानामित्यर्थः ॥ दृष्टांतानुवादन
दार्ष्टांतिकमाह । असम्यगिति । ब्रह्मधीरफलावस्तुमात्रधीत्वात् समतवदिति शंकते । सर्वादीति । विद्वदनुभवविरुद्धकालात्ययापा
दिष्टमिति परिहरति । नेवमिति । श्रुतिविरोधमपीत्याह । तद्धैतदिति । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्यनीति फलश्रुतिरविवक्षितेनाऽत्राह । आन
र्थक्यादिति । ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादीनां मात्वमंगीकुर्वता तद्वदेः स्वार्थपरत्वं न निराकर्तुं शक्यमित्याह । निषिद्धेति । ब्राह्मणवधादरनि
ष्टफलसाधनत्वं वेदैकगम्यमित्यर्थः ॥ अहननादिकार्यमिति परत्वमेव निषेधवाक्यानामत्राह । निषेधेति । फलेऽनुरंजनं विवल
मनं ग्रामकुक्कुटं भक्षकं विड्वराहं च मत्या जग्ध्वा पतन्नरः । इति वचनात् स्वतोऽवप्राप्तक्रियानिवृत्तौदासीनत्वं प्रतीयते नान्यदित्य

र्थः॥ लसनविशेषणं फलं इ॥ निषेधवाक्यासिद्धार्थधीरिव तत्त्वमादिरपीत्याह यथेति॥ वाक्यार्थवेद्यात्पापरमदेहज्ञानान्त्यत्तौ
लौकिकदृष्टान्तमाह नाश्रुमिति॥ ब्रह्मन्तमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ दार्ष्टान्तिके निगमयत्यात्मेति॥ अज्ञानसंततकर्तृत्वाद्यध्यासविषवि
रोधनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यमित्यर्थः॥ कलंजभक्षणादेरज्ञानकार्यत्वादनर्थफलत्वाच्च निषेधवाक्यानां तन्निवर्तकत्वेन प्रामा
ण्यमुक्तं श्रोतकर्मणामज्ञानमूलत्वानर्थफलत्वयोरसत्त्वान्न तन्निवर्तकत्वेन वेदान्तप्रामाण्यमिति शंकते॥ कलंजेति॥
अज्ञानहीनस्य ब्राह्मणो मम इदं कर्मेति अनुपपत्तेरज्ञानजत्वादित्युल्यमिति परिहरति॥ नैवमिति॥ अज्ञाननिवृत्तौ
कर्मनिवृत्तिरिति फलितमाह नाज्ञानइति॥ काम्यकर्मणामज्ञानहेतुत्वं च मनर्थकरत्वं च न नित्यानां केवलशास्त्रमूलत्वादिति
शंकते॥ शास्त्रेति॥ नित्यानामपि केवलशास्त्रमूलत्वमसिद्धमित्याह नेति॥ दृष्टान्ततो निरूपयति॥ स्वर्गादीति॥ किंच॥ काम्या
नां दुष्टत्वमिष्टं तद्दुष्टानामपि दुष्टत्वमष्टेष्टुं उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकाररूपात्तदादित्याह नस्यइति॥ कथं तर्हि
तद्विनियोगान्नाह कर्तृस्थानेति॥ नित्यनावतितद्राषः स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यविधिरिष्टानिष्टप्राप्तिप
रिहारमात्रार्थिनो नित्यविधिरित्यर्थः॥ कामप्रयुक्तं काम्यं जीवनप्रयुक्तं नित्यमिति विनियोगेऽत्राह॥ आलानाद्यानेति॥ नित्यस्या
पि फलरागप्रयुक्तत्वात्काम्यस्यापि जीवन एव विधानादित्यर्थः॥ कामादिरहितस्य कर्माधिकारे तस्यैव ज्ञानाधिकारोपीति ना
धिकारित्वदोषः स्यादत्राह॥ आविरिंचादिति॥ विरक्तस्य विद्याधिकारमाननमाननमाह परेति॥ परांचः कामाननुयंति बाला
स्ते मृत्योर्यंति विततस्य पाशम् इत्येककामाश्चः कामयातमन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्रेत्ययं परमपि वाक्यं निदाहार
ण विरक्तस्य ज्ञानाधिकारं दर्शयति॥ अथाकामयमानो यो अकाम आप्तकाम आत्मकाम इत्याद्याश्रुतिः सा ह्यादवदर्शयतीत्य

कर्म नाप नित्या८

र्थः॥ विरक्तस्य विद्याधिकारान्न ज्ञानकर्मणोरेकाधिकारत्वमुक्तं तदप्युक्तं य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामवकाष्ठां
गच्छतीत्यादिश्रुतेः कर्मणामपि मुक्तिहेतुत्वेनाधिकारित्वदायोगादित्याशंक्याकर्मणां साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं ज्ञानहेतुत्वं वा
ज्ञानसाधनहेतुत्वं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति। द्वितीये दूषयति ज्ञानेति। तृतीयं परास्यति शमादीति। कातर्हि श्रुतिगतिः कर्म
विषयायास्तत्राह बुद्धीति परंपरयापि कर्मणां मोक्षोपयोगश्चेत् किमिति साक्षादेव नाभ्युपेतव्यं तत्राह आत्मेति। नष्टाज्ञानस्यापि क
र्मदर्शनात्तदपेक्षा स्यादत आह आयदर्शनादिति। ज्ञानात्पत्तेरूर्ध्वं बाधितानुवृत्त्या प्रवृत्त्या नासङ्गयर्थः। उत्पन्नज्ञानस्यापि न नाशा
दूर्ध्वं कर्म स्यादत आह दानवदिति। स्थितः प्रवाहरूपेणेति शेषः। तिरस्काटनादेरिवाग्निहोत्रादेरवसरः स्यादिति शंकते कर्मण
इति। विदुषोऽतिस्फाटनाद्यवसरोपि नास्तीत्याह दानेति। भस्मणावस्तुत्वात् घटवत्कालसंबंधित्वात्तदतिरिक्तस्य विदुषः कालसंबं
धेन कर्मसंबंधोपि स्यादत आह दानवदिति। कस्य कालापेक्षात्राह क्रियेति। विदुषा नष्टाज्ञानस्य न कार्यमित्युक्तं न तु नष्टस्या
ज्ञानस्य तु नरूढत्वे कर्म स्यादिति नेत्याह समत्यागीति। विदुषोऽतिस्फाटनादि न संभवतीत्युक्तं इदानीं तत्संतावपि न तस्यास्य प्र
ग्निहोत्रादेरित्याह प्रबुद्धेति। केवलक्षुधादिदोषादेव निमित्ताद्भिक्षाटनादेरित्यर्थः। दोषादेव निमित्तं तिरस्काटनादिव तद्जी
वनाद्युत्तिमानादेव निमित्तं कर्मापि स्यात् तत्राह क्षुधादीति। तद्वदेवं स्यान्नियतत्वात्कर्मणः सायं प्रातरादिनियतकालत्वाद
नुपपत्तिरित्यर्थः। तिरस्काटनादर्दोषहेतुत्वेपि वा तद्वत्स्याद्विचारकैरेककालेचारकैरयतीनां तु वत्तुर्गुणं इत्यादिनियमवद
स्मिन्नत्वाददिति यमो विदुषः स्यादिति शंकते नादोषेति। दोषहननाय पि चाङ्घ्रिक्षालनाचावादौ यथाकालवर्णसंख्यानियमस्तथाग्निहोत्रा
दिनियमोपि स्यादिति याऽऽशयः। नियमशास्त्रं न विद्वद्विषयं तस्य विधिं नात्यतिक्रांतत्वात् तिरस्काटनादेर्बोधिताऽनुवृत्तिवदिति परिहा

रति॥ नेतदिति॥ विद्वद्विषयत्वेपि न नियमविधिरयं किंतु परिसंख्याविधिरिति दर्शयति॥ नेत्यायमिति॥ परिसंख्याविधि
रपि क्रियामात्रविषयत्वात्सङ्कोचयति॥ सा खल्वन्यनिवृत्तिं प्रयोजयति॥ न क्रियामिति॥ कुतोग्निहोत्रादिव संगइत्यर्थः॥ वि
धेर्न्नोवार्थविषयत्वं नियमादस्ति क्रियापेक्षेकत्वमित्याशंक्य न विद्याविरुद्धक्रियाक्षेपकत्वमित्याह॥ तस्मादिति॥ लिङादेः
श्रुतेर्दोषस्तत्त्वात्कर्मणोऽतथात्वाद्विषयमित्यर्थः॥ नहीति॥ नह्यज्ञानात्प्रवृत्तिरवयातरस्यासमिच्छन्नादहास्तिमानत्वाद
त्वादा॥ नानइति॥ कनइति॥ यतः परिसंख्याविनिवृत्तिफलान विरुद्धक्रियाप्रयोक्त्री न स्मात्ततोऽस्य धियाबाधिकेत्यर्थः॥ नि
षेधवाक्यवद्वदोतानांप्रामाण्यं यत्तु रागवत्तुतंतदवान्नुत्पाह॥ सर्वकर्मेति॥ कुत एतदित्याह॥ सर्वयज्ञादिति॥ विचारमि
दमर्थं निगमयति॥ तस्मादिति॥ ज्ञानाग्निसंगिकं परिसमाप्यातहवावमित्यादिग्राविरस्याः श्रुतः स्वतंत्रवादह्यवहितं प्रकृतमि
ति तास्माप स्कारमनुवदति॥ स्वानाविकेति॥ यजमानादत्त्वस्थवागादीनाम विद्याकार्यरागादित्तोत्थवहार आस्तुरः
शास्त्रीयज्ञान कुवीकादेवः तयारास्तुरदेवयोर्विरोध तत्तेषां स्पर्द्धेत्यर्थः॥ उत्तयपामेकस्मिन् कार्यधिकारसंत्तवान्॥
कुतो विरोधमित्याह॥ प्राप्तेति॥ अज्ञानकार्यसंगत्त्वर्वकज्ञानसहितकर्माणि सुरहिषामधिकार प्रवृत्तिरित्यर्थः॥ अ
धिकृतेः सुराणांडयपराडयचासुराणांयतितव्यमिति दर्शयितुमादौ॥ कर्षइति॥ किमत्र प्रमाणमतआह॥ प्रजेति॥ य
तो धर्मादि फलानिरूर्विका निम्नुच्यसिप्रतानां नाएस्त्रलोकस्त्र स्पर्द्धत इति वाक्यमाह वादवीचीन फलंदहादिनिमित्त
मिति॥ दर्शयतीत्यर्थः॥ विरोधस्तन्निबंधनइति फलनिमित्तस्पर्द्धेत्यर्थः॥ दवेः स्पर्द्धां कुर्वतां देवतयानामतिप्रायमाह॥ अ
स्मलोकेति॥ यस्मादिमा सुरनिश्चस्तस्मादुत्क्रष्टायायमिति॥ बुधनां विकीर्षितमिति संबंधः॥ स्पर्द्धामुपपादितां निगम

१७०

यतिानरेतिातुविध्यस्वजापतिादहइत्यर्थः। कदादेवानांजयः कथंवस्यादत्त्राहयोयदेति। आसुरजयपरिज्ञानमंतरेणना
स्मोशकृप्रतिबंधइतितमप्याहास्तुरीत्विति। असुरसेनापाप्मुर्विदत्तुमाहापाप्मनाविकचादिना। कदाचिदपितद्दिस्तुराणांजय्या
नस्यादत्त्राहास्वकृमसिति। तामवप्रतिंवकटयति। उद्गीथमिति। तद्वावयमनुरित्यादरर्थवादस्यवागादिगतत्वेनह्यवक्तारंद
र्शयतः तात्पर्यमाहा कर्तृवादीति। इहात्मनिष्ठकर्तृवादिदृष्टंतद्वागादींद्रियसंबंधकृतंनस्वत्ताविकमित्यर्थः। नकेवलंध्यायती
वलस्रायतीवत्यादिवाक्यादिके त्यावावाक्यशेषादपीत्याह। लोकिकइतिमनआदाविप्यादिपदनवाकृत्वाणयोर्ग्रहणं। पर
मात्मनिकर्तृवाद्यस्तावपिदृत्त्वऊस्यतदस्तेत्वतासमानत्वादेतानानायारत्तादात्त्राहानूतादइति। एवंतात्पर्यमुत्त्वोपदशे
र्थमाहा एवमिति। उद्गीथपरीहांप्रकम्य कथामोङ्कारकर्मणिवाग्नि● श्रुत्यात। उद्गीथादिमामसक्तिविशेषस्त्वेवनिश्रुत्यताम
त्वाद्दावारमिति। वावस्तत्वव्यापारदर्शनपिकथमोङ्कारतन्नियागउद्गीथादस्यादाङ्कारस्यफक्ताबाद्यस्यकः परिहारः। इत्वा
हा उद्गीथइति। वति। हत्तुमाहास्त्वावणेति। अथातःपवमानानामितिपवमानास्त्वास्तात्त्रसंबंधप्रतीतेः सयत्रत्रस्तुयानतदे
तानिजपदितिलिंगोत्यर्थः। अत्रततनाश्रुतुरादयः कथमावतनोवाचंनिश्रुजातत्वाहावामिति। अध्यात्मनियोगः। अग्निर्वैत्रूवा
स्तुरवेप्राविवादितिक्षातरम्निरववाग्देवतादेवताग्रहणादेवंतरमाहा उपासिक्रियायति। वायुपास्तेरग्निनावफलत्वात्वेवा
कृत्वाहेनतङ्गहणमित्याहानत्कृतरिति। इंद्रियमात्राग्रहणेदित्तुमाहानचिदिति। उक्तंनिगमयत्याव मिति। असुरजयस्य
कृत्वाहेनतञ्जहणमिप्यादानत्कृतरिति। इंद्रियमात्राग्रहणेदित्तुमाहा नचिदिति। उक्तंनिगमयत्याव मिति। अस्त्रुरजयस्य
उपमेत्वात्निाध्ययप्राणादवताधीनत्वात्तंपरिश्य उपकथंवावमुपासितवंतात्वाहाङ्पतिा। नाथेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाहा दावति। द
वानामस्फदयेकार्यतङ्पायउङ्गानेनस्मादुदगायमित्यर्थः। कोसोवाग्निबंधनात्तागमत्त्राहायानतिा। वाग्देवतानिवद

नाम निमित्तेन साधारणोपकारेण कार्यकारणसंघातमवतीत्यर्थः। कस्त्रिषु याजमानो भोगानं कथमात्मार्थमिति विभागं
दर्शयति। पवमानेष्विति। ज्योतिष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि तत्र पवमानाख्येषु त्रिषु याजमानमावाड्गानं कर्मफलास्यात्मग
गा नता यजमानमिवात्परिशिष्टेषु नवस्वार्त्विज्यमित्यर्थः। आत्मार्थत्वेन किं गीतमत्राह। यदिति। कीदृशं कल्याणवदनं तदा
दायाथेति। व्याकरणादिलक्षणोक्तत्वादिरूपा। न संबंधस्तु गुणत्वेनातिद्रुतत्वादिदोषहीनं यथा भवति तथोच्चा
रणे सामर्थ्यमार्त्विज्यमागीनमित्यर्थः। पवमानेषु गीतं याजमानं किमतो विलक्षणमिति तत्रायुक्तं विविच्य दर्शयति।
कल्याणेति। तद्विदुरित्यत्र वाक्यशेषाद्गृहीतामसीति। आसुरस्य रागद्वेषादेर्बलस्यापचयाच्छिद्रं गादसुरैः सुरान्ति ज्ञा
त्वावगतमित्यर्थः। किंनदितितदाहानानेति। वाचः कल्याणवदनसंगवदितरेषामपि स्त्रीयद्यापारतिषंगात्तद्वदि
त्याह। कर्मणीति। संप्रतिशब्दस्तु क्रमसुराणां सुरान्तिप्रायज्ञानलिंगमादायदिति। छिद्रान्तु कल्याणवदनासंगरूपादि
त्यर्थः। ज्ञात्वाईत्तिप्रायं किं कृतवन्तोऽत आह। तिज्ञात्वेति। केनात्तिप्रायेण वागादयः क्रियास्वद्धेऽसुरत्वादाहानानादिति। प्रजा
पतेर्भक्तात्मनस्तामसमदोषसंसर्गो यागादत्रू नार्थवादमात्रमेतदत्राह। आनानेति। प्रजापतिसृष्टप्रजावर्गगतेनानु
रूयमानासत्यवचनादिना प्रजास्तुनामसमदोषजन्नीयमानः कारणगतस्तथाविधातिशयपूर्वकः कार्यगतातिशयत्वात्तूय
एवं सत्येवं यथा परास्तोक्ष्यादिस्त्वकारणतं तु ग्रोक्ताप्पुरः सराआन्यथा आकस्मिकत्वप्रसंगादित्यर्थः। स यद्वत्यादस्मा
त्स्यर्यमाह। कल्याणयतीति। किमाचष्टे तदाह। ह्यहानेति। सकारवच्चछस्यस्यापुनरुक्तमर्थमाह। स यदिति। स यः पाप्मा प्र
जापतेः कार्यभूतासु प्रजासु दृश्यते कोऽसौ पाप्मा विरोधिविधिप्रतिषेधशास्त्राविरोधियदसत्यजीतमादिवदनं तत्र

६९

तस्यप्रजापतेःकार्यसमाश्रयंसपाप्मेत्यर्थः॥उपरितनसंस्कारहेत्वर्थमाह॥सएवेति॥प्रजासुदृश्यमानःपाप्मीयःसएवप्र
जापतेःचोविपाप्मेत्यर्थः॥उत्तरपर्यायतात्पर्यमाह॥प्राणमिति॥कर्मेंद्रियाणामनुक्तानांग्रहणंद्रष्टुमाह॥कर्मेति॥अत्रप्रामाणि
कमतम्॥तमात्रग्रहणेलाघवादत्राह॥कृत्स्नमिति॥इयंपृथिवीसर्वेषांभूतानांमध्वित्यादौसर्वासर्वस्यसहकारीतिवदन्मा
दाध नावादिकस्याधींद्रियस्यनिखिलजगदानीयस्वव्यापाराद्धेतुत्वंनास्तिकिंत्वाध्यात्मिकनिखिलकरणस्वीकारमंतरेणेदं
१५ उत्वंनास्तीत्यैता॥तदुक्तमनुक्तानामुपलक्षणमित्यर्थः॥निखिलस्यसहकारित्वेनोपपन्नस्यवागादिवदुपास्यत्वप्रसक्तिरत्राहाय त५
द्यपीति॥उपास्यत्वेनश्रुतस्यवागादेरिवापास्यत्वंनतुकार्यानुपपत्त्यासहकारित्वेनागतस्यजगतःयस्मादर्थादर्थोनसवादना
र्थइतिन्यायादित्यर्थः॥यथावागादिषुपाप्मावधिविज्ञायतेनतथानुक्तेषुतानितेषामुपलक्षणमत्राह॥कल्याणमिति॥वागादि
पि ष्वपिकल्याणस्पर्शनादिकंदृश्यमानंपाप्मावधमनुमापयतीत्यर्थः॥एवमुखल्वेताइतिश्रुतिमुक्तार्थेवतारयन्व्यातइति॥विमतं
पाप्मानुविद्धंतत्कार्यत्वाद्वागादिवदितिप्रयोगोविवक्षितइत्याह॥सिद्धानीति॥पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्निति॥अनयो
रर्थात्तदात्वावास्तुपुनरुक्तिरित्यत्राह॥विध्यन्निति॥पाप्मभिरुपासृजन्नितिव्याख्यानवाक्यमितिमत्वातदर्थमाह॥स्वैरिति॥अविध्य
न्नित्येतद्व्याख्येयमितिदर्शयन्तदर्थमाह॥यदिति॥व्याख्यानव्याख्येयत्वादस्तुनपुनरुक्तिरितिभावः॥पूर्ववाक्येरसुराःपाप्मत्वि
वागादीनहिंसन्नेवंतदुक्तंवाक्यार्थमिदमोत्राह॥याइति॥पाप्मोपसंसृष्टवागादिदेवताप्रकरणमवांतरमुपसंहृतमित्यर्थः॥
उपसंहृतप्रकरणस्यविवक्षितमाह॥आसंगतेति॥अथादमित्युत्तरस्यार्थमाह॥एवमिति॥वागादीनांस्वप्रधन्योनानापास्यत्वंप्र
तिनिरस्तमित्यर्थः॥अथशब्दार्थमाह॥अथेति॥इयमभित्येतद्व्याचष्टे॥तथेति॥सेकतीवशाद्विवक्षितार्थप्रकाशकः॥कायावयं

व्यापारो त्तिमयः। अत्र वा त्तिनयोगे इत्याह। वसिष्ठवादिति। आमन्त्रपदूर्मिताः स्त्रीति। केनाभिप्रायेण सूत्रेणं त्वालोपगमम

न मन्त्रवादः। आपत्ति। मंत्रप्रकाश्या ङीथा देवताश्रया इत्यस्तु रजयस्मानिश्रुते वैत्ते दुन्नयं प्राणस्य निज्ञात्वागतवं नञ्चर्थः। कथं

प्राणस्य मंत्रप्रकाश्यात्वाना ङीथा देवतात्वमत्राह। मंत्रवतिति। तस्मात्प्राणस्यासुरपराजवहेतुत्वं। अन इति पदच्छेदः। असमन्तामा

सङ्गमये व्यादिमंत्रार्थस्य तत्त्वेव संस्तवादित्यर्थः। तर्हि प्रथमतएव तन्निर्दिष्टं यथा इर्वेत्र वागादिविचारणमत आह। परीक्ष्यमा

माणा इति। कुतः पुनरियमाख्यायिकाश्रुत्यापणीयत इत्यत आह। आख्यायिकार्थं नामिति। या वाचित्ता गइत्यादिवदत्रापि कस्मा

न्नोयतदुक्तिशंकतायइति। ध्रुवच्छेद्याताद्विशेषणानुपादानमितिपरिहरति। वागादीनामिति। तर्हि वागादीनामप

पि तासां न विशेषः प्राणात्तागवदत्राह। असंगत्वेति। अविषक्तत्वन्निच्यस्यार्थमाह। अतिसंधिरिति। तदेव स्पष्टयति। अ

निष्टितेति। पापसंसर्गकरणेच्छा आसीदित्यर्थः। स यथेत्यादेस्तात्पर्यमाह। विध्वस्तेति। प्राणविधानच्छेद्यमात्रेणेत्यर्थः। य

थेत्यादेरर्थमाह। विनिक्षिप्याइति। अश्मानात्तदायेन छयतियावता। लोष्टः पांसुपिंडः। नखनिर्भेद्यकात्तटंकादिनिरि

तिश्च खनएवाखणः। दाष्टीन्तिकश्रुतेंर्थ्यारष्टे। अपघृष्टमिति। विध्वंसा विनश्युरित्येतदर्थं स्पष्टयति। अतइति। नतादेवा

इत्यतदर्थमाह। प्राणेति। अस्मादुपासनात्प्राणसावात्तरवंपापं निहृष्टं वक्तुरादयः एवंश्वादिया [illegible] दितावंगताइ

त्यर्थः। नवस्तात्मनीनत्यादिकं व्याख्यायेति। वागादीति। आगः पापं परिच्छिन्नात्तिमानमुपासनाद्वचातदूपस्यादित्यर्थः। विरा

पाधिराव नन चालघटादिवन्नोपास्यत्वमत्राह। अविति। उपास्तेरविधिमाह। यावदिति। दहात्मत्रय्ययवादेवतात्मप्रत्ययहा

हूर्यावश्यादित्यर्थः। ज्ञानमात्राब्रह्मप्राप्तिवदत्रापि ज्ञानमात्रात्तद्भावसंततवादस्यासानर्थकात्राह। तावानिति। देवनाज्ञानम

८५

ज्ञानहिसितंकर्मसाधनंनैवनिवृत्तिद्वाराब्रह्मज्ञानवत्तज्ज्ञावफलमत्राह।तत्रमइति।हेतुमाह।कार्यत्वादिति।प्राणतावस्यसा
ध्यत्वात्साधनापेक्षायांज्ञानंहिसितंकर्मसाधनत्वेनसंबध्यतइत्यर्थः।प्राणात्मतावस्यधीमात्रसाध्यत्वंब्रह्मत्तावदनुमीयतांअ
नुमीयतांइत्यत्रैक्यश्रुतिविरोधमाह।वदइति।नहिप्राणवदात्मनोवापिनधीमात्रस्यादत्वाद्ब्राह्मेति।ब्रह्मप्राप्तेःप्रा
ग्पिब्रह्मैवसंज्ञीवोऽज्ञानादब्रह्मवद्भासमाना।विद्ययाऽविद्यानिवृत्तौब्रह्मत्वावनाद्यदापद्यतइत्यर्थः।ब्रह्मत्तावदात्मणतावो
पिस्वतःसिद्धइत्यत्राह।स्वनइति।अताऽद्यदात्तैनहनानास्तिकिंचनसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधःस्यादित्यर्थः।अथा
हनादेःस्वतःसिद्धत्वेनाकेवलंमानविरोधामानमपिनास्तीत्याह।नाद्यान्तवतेति।स्वतंत्रस्याद्यान्तवत्प्राणादेर्नित्यसिद्धत्वाचतन्नि
वन्निवृत्तिरपिनस्यादित्याह।तायेति।अनादित्वेपिकल्पितत्वान्नानिर्मोक्षइतिशंकते।अथेति।अंगीकरोति।तदेति।निवृत्त्यास
द्वितीयत्वमत्राह।निवृत्तिरिति।वृत्तिव्यक्तिचैतन्यमात्रमित्यर्थः।परास्यद्विषन्नित्यादेरर्थमाह।प्राणस्येति।द्विषन्नितिविद्याप्रमाण
मनर्थकंद्युवच्छेद्यात्तावादित्याशंक्यद्युवच्छेद्यंदर्शयितुमाह।द्विषंश्चेति।आत्मरूपया।आत्मद्यइत्येवंरूपया।आत्मद्युःसापत्नः।
यच्छब्दयोगःप्राथम्यमित्यादिलक्ष्यस्यलक्षणं।तत्त्रमेवकर्तुःस्यादुपादेयलक्षणंइतिन्यायात्।यएवंवेदेति।नविधिर्यच्छब्दापबं
धादित्याशंक्याह।यइति।हेतुमाह।फलेति।फलवचनस्यश्रुतविधिलिंगबाधिरण्यगर्भप्राप्तिफलंतदुपासनंविधीयतइत्यर्थः।य
द्यामुक्तिफलत्वेनतदुपासनविधिर्हिरण्यगर्भस्तावस्त्वानुषंगिकफलमित्याह।अनुषंगीति।तत्रप्रकरणंप्रमाणयत्यात्मेति।हिर
ण्यगर्भोपास्तेर्मुक्तिफलत्वेब्रह्मविद्यानर्थक्यमत्राह।आत्मविद्येति।मूर्त्तोपासनंतत्प्राप्तिफलंशुद्धिद्वाराब्रह्मविद्यामुत्पाद्यत
द्वारामुक्तिफलमित्यर्थः।नकेवलंप्रमाणंप्रकरणमेववाक्यमप्यस्तीत्याह।वाक्यस्येति।उक्तोपनिषत्कइतोविमुच्यमानःक्वगमिष्य

संहिर

२५

मीतिवाक्यादपेतत्वं गम्यत इत्यर्थः॥ तद्धोत्तुरित्यादेर्गुणविशिष्टब्रह्मोपासनाविधौ तात्पर्यमाह तथेति। अंगरसादेरार्थिकत्वा
द्धोत्कसिद्धस्य चानुवादान विधिरित्याह त्वनुवादादिति। उपासनानुवादेन कोगुणविधिः। को वा गुणविशिष्टोपासनाविधि
धिरित्यनन्तरं तत्र्यदर्शयति। श्रूयत इति। दाध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र प्रधानाग्निहोत्रफलात् स्वर्गात् फलान्तरास्येन्द्रियपा
त्रवस्य श्रुतत्वाद्गुणविधिरेवायं प्राप्तहोमानुवादेन यथा तथात्रापि श्रेष्ठः पुरोगंत्र्यादि फलान्तरं यत्र श्रूयते स गुणवि
धिरित्यर्थः॥ आयोस्यादिषु प्रधानफलात् फलान्तराश्रवणाद्विशिष्टविधिस्स्यादित्याह प्रधानेति। प्रधानफलं श्रुतमस्तु तं
वा स्तु फलान्तरं यत्र न श्रूयते तत्र विशिष्टविधिः आग्नेयोष्टाकपाल इत्यत्राष्टाकपालविशिष्टद्रव्याद्देवतासंबंधवि
धिः तदात्तित्र्ययागस्य द्रव्याद्देवतयोस्तथात्विधिसंबंधस्तद्वदत्रापि आदिपदाम्नानमनयाऊतं तत्स्तुत्वात्तिविधिर्विशिष्टवि
धिश्चयाथ्यत्यर्थः॥ एवं तात्पर्यमुक्त्वा अक्षरार्थमाह अथ वा प्रतिति। किमूत्त्वुरिति तदाह अनंतेति नुत्राष्टोवितकोर्थ इत्याह।
वितर्कयंत इति। आत्मस्थे विवारमेत रत्णामगं तुशक्यत्वाद्बाह्योविचारो चाह लोकपीति। आस्येत रित्त्रो नरितिवि
ग्रहणेत्युत्यमाह सामान्येति। आस्य इत्यकेव गादरपिव्राणत्व्रसाक्तिस्तेनिरासार्थमेतरितिविशेषणमित्यर्थः॥ क
थं वागादयः प्रमत्किरत्याहान्वगिति। तर्हि नरितिविशेषणेन तद्यावृत्तिर्नस्यादत आह आस्यपर्यंतेति। अंतरितिविशेष
णस्यार्थं तरमाह सर्वेति। अंतःशब्देन वागादीनां स्वरूपं प्राणत्वं च्यतादित्युमाह अरनातीति नान्याश्रयाणामराणां रथ
नाभावर्पितत्वं दृष्टान्तादखिलस्यापि तत्र ह्रूतितिकत्वं यस्य प्राणसमर्पितत्वं वस्तुकार्थानुसारणश्रुतादर्शितमित्यर्थः॥ सो
यास्य इत्यस्यार्थमाह अयमिति। आंगिरसत्वमापादयत्यंगानामिति। करणसारत्वं प्राणस्य गुणमाश्रित्यैत्यत स्यांगिरसत्वमि

।मति विवक्षितमाह। तद्गुणेति। वागादीनामन्यतमस्य करणसारत्वं प्राणस्यैवावनिःक्रान्तानिर्णयायाह। कथमिति। स एषे
त्यादिस्तात्पर्यमाह। नाय्येति। अंगरसत्वं प्रथमप्रतिपाद्यमप्रतिपाद्य दूर्गुणं प्रतिपादयति तत्र कात्तिद्वायस्तमाह। पास्तीति। दूर्गु
णः प्रथममनुपास्यः पश्चादंगरसगुण इत्यर्थः। दूरं ह वा इति। गुणोपासनफलश्रवणात् गुणविधिरेवायमित्याह। विशिष्टेति। सूत्रा
त्मोपासनस्यादृष्टफलं पापक्षयस्तद्भावश्रुतत्र दूर्गुणोपास्ते दुरितक्षयफलश्रवणाद्विशिष्टविधिरित्यर्थः। संप्रदानकारकत्वे
न क्रियायुगणभूतादवनाशब्दप्रयोगात् कथं प्राणस्यादवनाव मत्राह। क्रियामिति। पापक्षयस्य नित्यनैमित्तिककर्मफलत्वात्क
थं कास्योपासनफलत्वमिति शंकते। दूरमिति। तीर्थस्नानादरिवापाप्मनस्यापि पापनिवृत्तिफलत्वमिति परिहरति। एवं विवे
ति। ब्राह्मणादिपरिच्छेदाभिमानिनां पापसंबंधः प्राणात्माभिमानिनस्तदभावान्न पापसंबंध इत्यर्थः। परिच्छेदाभिमानो वा तस्य
कस्मान्न स्यात् अत्राह। विषयेति। परिच्छेदाभिमानेन बाधितत्वाद्धेतुकपापसंबंधोत्राह। चक्षुरादीति। प्राणस्य पापसंबंधाभा
सिद्धोनदभिमानिमस्तदभावः सिद्ध इत प्राणस्यैव पापसंबंधः कथं प्राणत्वादिनरवदत्राह। परिस्पंदेति। चलनरूपावृत्तिर्दि
हमात्रव्यापिनीत्यर्थः। प्राणेन रवृत्तिरपि तथैव व्यत्तत्राह। अथेति। अथशब्दः शंकाद्योतनार्थः शब्दो विशेषार्थः। तमेव वि
शेषं दर्शयति। शब्दादीति। श्रोत्रेण न रूपदर्शनं चक्षुषा न शब्ददर्शनमिति परिच्छिन्नत्वात् कल्याणसंगिदूषितत्वार्थः। परिच्छेद
स्यैव पापफलत्वादपरिच्छेदस्य तु पुण्यफलत्वान्न प्राणवृत्तिर्दूषितेत्याह। न परिस्पंद इति। एवं प्राणस्य शुद्धत्वमापाद्य तदुपास
कस्यापि तदाह। मृत्युरिति। दिशामंत इत्यस्यार्थमाह। दिशामिति। दिक्शब्देन मध्यदेशो गृह्यते तदंतस्तदतिरिक्तो देश इत्यर्थः।
कुत एव तदत्राह। नंतेति। आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमवतयोरिति मध्यदेशः स्मृतिप्रसिद्ध इत्यर्थः। विंधस्य दक्षिणस्ता

गकलौवासः। असम्यतां तत्र वेदाख्य यज्ञाख्यं योगादावरीनदीतिस्मृत्यंतरविरोधोत्राह। श्रुतीति। श्रौतस्मार्तकर्मसंस्कृतबुध्यः
पुरुषा मध्यदेशो नार्यवित्रे एवान स्यापि मध्यदेशत्वं नाहृदश पुरुषाधिष्ठितत्वाद्देशस्य यथा तत्र चंडालाद्यधिष्ठितदेशस्य याग
योगादित्यर्थः। मध्यदेशशब्दस्यतर्हि निकार्थत्वं स्यादत्राह। मध्यदेशेति। विशिष्टपुरुषाणामेव मुख्यं मध्यदेशत्वं इतर
स्यतत्संबंधादुपचरितमित्यर्थः। मध्यदेशस्यो कलक्रुणा वेकालातस्तत्राह। प्रायंतीति। पाप्मानाविद्धदक्षदियेन द्या
व्याप्तं तद्विनेति। एकस्य परित्यागे अर्थादितरपरित्यागस्य सिद्धत्वाद्द्वितीयमित्यमुक्तमुक्तं अत्राह। अजनइति। अतिशायन
पापसंस्पृष्टत्वप्रकटनार्थमुक्तं यंत्रायुक्तमुक्तमित्यर्थः। तत्पाप्मानमित्यादरर्थमाह। समाहारइति। नदियेकं पदं
नइतिपदद्वयं वेत्यर्थः। पदद्वयपक्षेकार्थस्तत्राह। अनीप्सितेति। समाहारएकपदत्वे अविवक्षतेतपदद्वयमिति पक्षे
अनीप्सितस्य अनिष्टस्य पापस्यानिवृत्तिवाक्यार्थः स्यादित्यर्थः। तदेव विशदयतीष्टमिति। तस्मान्नजनमियादिति श्रुति
रितमहमिनइच्छे नकुर्यां यदि तदा पाप्मानमन्ववायतिसंगच्छेयां तस्मात्प्रतिषेधश्रुत्या यथोक्तं तथैव कर्तव्यमित्यर्थः।
अखंडपदत्वे विवक्षितमाह। माइत्यर्थस्त्विति। पाप्मानं मान्ववायानीत्यर्थः। प्राणोपासनप्रकरणात्तदुपासकस्य
वायं निषेधो न सार्वत्रिकमित्याशंक्याह। सामान्यति। प्रकरणं प्राणोपासकस्य वाक्यं तु सर्वस्य तयोः समवाये पर
स्य प्रकरणस्य दौर्बल्यं मलवद्वाससा संवदेतकलापविधानवदिति वाक्यं बलवदित्यर्थः। प्राणोपासनस्य पाप
क्षयफलमुक्त्वा अग्न्यादिदेवदेवतानामवफलकथनायोत्तरवाक्यमित्याह। सुरतीति। अथशब्दं व्याचष्टे। ज्ञाननइ
तादेवतास्वरूपज्ञानानिवृत्तिस्तत्तस्मिन्नुप्रसूतध्यानप्रकर्षात् तन्नवइतिक्रिययोर्त्तदादानं तयोर्यथा अथशब्दः

त्यर्थः॥ मृत्युमत्यवहदित्यनेनैव वागादीनामग्न्यादित्वावस्थसिद्धेर्वासावेवाव मित्याद्युत्तरवाक्यं व्यर्थमत्राह॥
मृत्युमिति। प्रथमामिति वाचः प्राथम्यं प्राधान्यमुक्तं तत्र कादृत्तुरत्याह। ऽदीयसीति। अंतरंगत्यर्थः। वागादीनामग्न्या
दित्वावपि किमुपासकस्य स्यादित्याह। वागादीति। वागादीनामग्न्यादिप्राप्तिरेवोपासकस्य वैराजप्राप्तिरित्यर्थः। प्राणोपासन
स्य विशिष्टफलवाच्चागादिकं हित्वा प्राणमुपासीतेत्याह। कल्याणेति। मृत्युवर्जितं दोषरहितमित्यर्थः। वागादेस्ताज्यथैवोक्त
वीदनुपासनमेव प्राप्तमत्राह। वागाद्येरिति। पंचभिरिति त्वगादीनामुपलक्षणं। प्राणो विराड्भावमापादयति। साधिभौति
कमिति। आध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदत्यागः प्राणविराड्भाव इत्यर्थः। परिच्छिन्नत्वं प्राणस्योक्तत्वात्तस्य कथं परित्यज्यतेऽत आ
ह। साधिभूतेति। प्राणस्य सर्वात्मत्वं श्रुतौ प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। प्राणस्यापरिच्छिन्नत्वे तदुपासकस्य तदात्मतापत्त्युक्तेति फ
लितमाहानामकमिति। आत्मानेन्नाद्यमागायदित्यस्य तात्पर्यमाह। उक्तमिति। वागादिशब्दवाच्यं यजमानस्य पवमाने
ष्वस्तुत्यर्थमागानमुक्तं इदानीं परिशिष्टेषु स्तोत्रेषु प्राणस्यान्नाद्यरस्फदयार्थमागानमुच्यत इत्यर्थः॥ अन्नाद्य
शब्दयोरपुनरुक्तमर्थमाह। सामान्येति। कार्यभूतप्राणिभिरन्नस्वीकरणं दृष्टं तत्कारणेन तत्स्वीकारणमनुमातुं च शक्य
त इत्याह। यत इति। अनात्मनि प्राणोऽनीत्यर्थः। यद्धि किंचेत्यादेरर्थमाह। यद्धीति। प्राणेनैवान्नावधारणमुक्तमि
तरेषामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनादिति शंकते। आत्मोपकार इति। परिहरति। प्राणेनेति। उपकारणस्य प्राणो द्वा
रकत्वे किंमानमित्याह। कथमिति। इह प्रतितिष्ठतीत्यनवद्यमानमित्याह। इय्येत इति। इह प्रतितिष्ठतीत्यस्य व्याख्यावत्त्वे शंकां
नरमाह। नन्विति। स्थित्यर्थत्वेनान्नस्य स्वीकारात्प्रागर्थत्वेन तदस्वीकारान्न पापसंबंध इति परिहरति। स्थितीति। आद्यद्या

ख्यानवाक्यं योजयति। असाविति। असुप्राणस्तस्मिन्प्राणे प्रतिष्ठितं सदन्नं देहं प्राणं आवनि तस्मादन्नेनावश्यं च धार
णमित्यर्थः॥ द्वितीयव्याख्यानवाक्यं योजयति। स्थितिमात्रमिति। यद्वेति वाक्यं व्याख्यांतरपरं दीर्घं तदेवाह स्यादिति। स्ताय
र्थमाह। अस्तु नैवेति। अस्तु वर्णादिरादिपदार्थः। गुणविशिष्टविधरूकवान् किमर्थमिदमत्राह। यमिति। एतावदिय
स्यार्थमाह। उद्यमिति। देहलिंगस्थितिरन्नाधीनानान्या यत्रेत्यर्थः॥ किमतस्तत्राह। वायेति। अन्नेनास्मिन्नन्नश्चा
न उदास्वच्छस्यार्थमाह। संतर्प्येति। अनजस्येति। प्रधानकर्तृव्यापारविधिश्रवणे कथं हेतुकर्तृव्यापारविषयत्वेना
र्थकल्पमतत्राह। छांदसत्वादिति। तदेवमित्यादेरर्थमाह। मामिति। ततेनात्मा सृष्टं नीत्युक्तं अद्य त्वन्नात्वनानापर्ट
प्रायोगादिति शंकते। तानेति। उक्तं थामवपरिहरति। उद्युतइति। असितमन्नेत्वधाविधीयतइत्यादिश्रुत्येत
रात्रुराधनाह। मृत्स्नामृत्तिकादेवताः प्रीणयति करणग्रामं प्रीणयतीत्यर्थः॥ अन्नरसेनात्मनाप्युत्वेननाघं
चकार्यदर्शनाद्बोतिकत्वापत्तिरित्यत्राह। स्वामीति। उत्तेनयैस्थितिसृष्टिः। तुष्टिरातुरउपचाया द्वहिरित्येतद
नरसपरिणामकार्यकार्यकारणसंघातार्थमित्यर्थः॥ तद्धितन्निमित्तं सुखमपि तस्येवेति पूर्णेनात्मवादप्रसं
गोत्राह। नतत्त्विति। अलिष्टोरसायामांदेवं नानां तु विकरः नाः कनीत्यत्राह। नाइति। करणग्रामस्याशपिवास्य
नं च्यवमत्किरत्राह। सायमिति। कानितानीत्यत्राह। बुद्धीति। देवताश्राङ्कनकरणसमुदायोपादानं तस्य स्थूलदे
हाश्रयत्वान्नाज्ञानाशान्मुक्तिरेव स्यादत्राह। पान्तेति। तूतपं वक[illegible]पिकार्यत्वेनाकारणत्वान्न करणग्रामाश्रय
त्वमिति। रततत्क्रिमूलकारणमेवाश्रयइत्याह। पायाईत्तावद्वितीति। तन्मूलकारणं प्रधानमेव नात्मेत्यत आह। कूट

स्थेति। निर्विकारा एव तन्याश्रयविषयो मोहः कूटस्थबोधतन्मोहः कूटस्थाबाधे तस्य तैस्मोक्त इति यथकेत्वे सूत्र विराजा
त्मास्थे तन्य प्रतिबिंबनादकरूपतया मीयत इति मात्रा तया सामान्यविद्यमात्र विना वस्थाद्वयं संहृत्य संप्रसादश्चाज्ञा
त्मना वर्त्तत इत्यर्थः। मकारवाच्यमुक्तमिदानीमुकारवाच्यः सूत्रात्मापि पर एवेत्याह। अपान्तेति। तथाद्यकारवाच्यस्य वि
श्वस्य तत्त्वत्वाभावान्नाहितसिद्धिरित्याह। जाग्रदिति। अवस्थात्रयानुगतस्य संसारिणः परस्मादन्यत्वमाशंक्य वाक्यतूत
त्वेन वलंसं प्रयकुव स्तणोरकत्वमाह। समष्टइति। कारणत्वेन सूत्रत्वेन विराडात्मत्वेन च परमात्मेव प्राणरूपेण कर्त्रा
त्मिरूपेण ज्ञातेत्यर्थः। इंद्रात्मनाकारातीति वा ये प्राणात्मानन्य मुक्तमुक्तं वागादिकरणग्रामद्वारा दर्शनशक्तिं च सिद्धेर
न्याद्यात्मना पश्यतीत्यपयुक्तमत्राह। हृदयमिति। क्रियाविज्ञानशक्तिरूपेण प्राणशब्दस्यावस्थानपिनाहितसिद्धिरत्रा
दित्तदादत्राह। आद्येति। अन्नाग्निरादं सोम इत्यत्राद्यतदश्रुधि हृदयत्रसाध्यं हे। प्राणए काङगदहमित्यर्थः। आष्टौ
वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इंद्रः प्रजापतिरिति त्रयस्त्रिंशत्। त्रयस्त्रिंशतादेवानामवांतरत्तादनेकाः संघातिः। कि
मत्रावांतरसंख्यानि विशेषमायावशादक एवानेकधा विकल्प्यत इत्याह। नेतेति। भिन्नाभिन्नत्वात्पदार्थानां कथमहितसि
द्धिरत्राह। समस्तद्यस्तेति। यद्यथा ज्ञानितत्तथैव वस्तु सत्यो नाहितमेव पारमार्थिकं किं न स्यादत्राह। साक्षीणेति। यथाधिकारं त
त्तत्स्थानमभिकाम्यतियावता विगीतं स्वानुगते कस्मिन्कस्मिंश्चित्कल्पितं वित्तक्तं चातूरज्जौ सर्पधारादिवदित्यर्थः। उक्तत्रयो
गस्यानुग्राहकेतर्कमाह। नदीति। कर्त्रादीनां मध्ये किंचिदपि कारकं जगदुद्भवाय वनान्तं पादय क्रियाये क्रियासिध्यर्थं निरत्तव
तिहिमधुब्राह्मणे च सिद्धमतदर्थं नानादतदयागात्मर्वात्मना परमात्मा तादनेव व्यवहात इत्यर्थः। सर्वस्य सर्वकारणत्वेदु

कृतंरमाह कारणत्वेनेति हिरण्यगर्भः समस्तजगदुत्पादकर्मज्ञानसाधनः सर्वपदार्थनिष्पन्नसाधनत्वाद्यथा स्त्रान्हीतथात
कार्यलिंगादपि सर्वमादाय कार्यैककारणीत्यर्थः। सर्वस्य सर्वकारणत्वे अनुमानमाह एकेति। हिरण्यगर्भस्यैकसाधकाव
स्थायामपूर्वामकाष्टहीतनप्रसूतं जगदात्मातं परस्परसहकार्यपेक्षामवकार्यपरामकापूर्वप्रसूतत्वाद्देवदत्त
शरीरत्वागवदित्यर्थः। त्यागसाधनत्वमुपाधिरित्याशंक्याह इष्टमृष्टं त्यागसाधनमिवेति साधनव्याप्तिमाह। अधमत्वे
ति। आदिपदनावांतरत्वदयहणं एकापूर्वप्रसूतत्वादेतारसिद्धिमाशंक्य श्रुतिगम्योयमर्थ इति परिहरति। यत
इति। किं दर्शनं। नाद्य इति। अस्य यजमानस्यानंता नाड्यो रश्मयो नाडीषु रश्मिदृष्टिः कार्या इदं यत्सूर्यमंडलदृ
ष्टिः कार्या। पूर्वं यजमानेन चितोऽइष्टका अग्न्यर्कशब्दवाच्याः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यासन् त्रीणाच्छुभः स्वरूपस्याहोरात्र
अपितावंतएतयासंपदा संख्यायानतद्विदा संख्यासामान्याद्विदा यजमानेनाग्न्यर्कशब्दवाच्यास्विष्टकास्वाहोराव
दृष्टिः कार्येत्यर्थः। परस्य सर्वात्मत्वमुपपादितमुपसंहरति। एकैकस्मिन्निति। यस्मात्सर्वं सर्वस्य कार्यं कारणं च त
स्मादेकैकस्मिन्नरिस्यादव्यापार सर्वप्राणादवनास्थितत्यर्थः। तदेव विशदयति। अध्यात्मादीति। एकत्वसमानत्वे
अनेनायस्थानं न स्यादत्राह। खंडादाविति। प्रजापतेरुक्तमाहात्म्यानुवादेन तदुपासकस्यापि तद्दर्शयति। एवइ
ति। एवंहवादृएनमित्यादेस्तात्पर्यमाह। गुणेति। अक्षरार्थमाह। वागादय इति। तत्त्वादो मतिसुरागंरवमकिंध
विकरत्वान्नवकुव्यमत्राह। यथाकेति। अन्नादश्च मनपहिनवामनावामत्राह। सर्वमिति। अधिष्ठायपालनमाम
र्थ्यमाधिपत्यं तस्यापि संकीर्त्तनीयत्वं व्यतिरेकाहापरापपादयति। द्विषन्निति। सुखवपतिपत्त्यर्थं तत्कं संक्षिप्याह। बाल

इतीयत्राहैवंविदमित्यादिनाकार्यतात्पर्यमाहप्राणसंस्पर्शिनइति।एतदेवस्फुटयतिअतिबुध्नंपश्यतीत्यनेनापोजयति।उद्धृत्य
तीतिसर्ववातावच्चनं।श्रेष्ठत्वाद्यतावाप्येलक्षणंप्राणविदः।श्रेष्ठाद्रूकंचानंतद्धेष्टुतदन्नावस्ययुक्तत्वादित्याह।नासावि
ति।सोयास्यआंगिरसइत्यादिकत्तरवाक्यंनव्याख्येयंअनंतरश्रुत्यासंबंधाभावादित्याशंक्यतद्वदतितनसेवंधमाह।सइ
ति।तदेतदंगानांहिरसइत्यादिविस्तरवाक्यस्यतोकिंशब्देनाचाहपूर्वोक्तस्येति।अनंतरार्थमाह।सिद्धइति।तत्रप्रमाणंहक्ष
ति।प्राणइति।हिशब्दोक्ताप्रसिद्धिरेवमानमित्याहहीति।हेतावितिकासोप्रसिद्धिरतआह।तद्व्याख्यानायेति।ल
ब्धावष्टंभायस्मादितिन्नुर्नरस्याउपसंहरतितायतइति।एषउएवद्व्यादस्यात्पर्यमाह।कासौप्रसिद्धिरितआहार्यति।आंगि
रसत्वप्रतिपादनेनकार्यकरणात्मत्वंप्रतिपादितंभवतिशक्तदारभेअरण्यात्मेतिसुत्यर्थंप्रतिपाद्यतइत्यर्थः।स्तुतिःकिमर्थातत्रा
हएवमितिवाक्यस्यतात्पर्यांतरमाह।बृहस्पत्यादितिरिति।पुनरपिवाक्यस्यार्थांतरमाह।वागितिवाचःप्राणमात्रत्वात्मा
णएवोद्गीथदेवतानवागितिप्रतिपादनार्थोस्तुरास्तुतिरित्यर्थः।कौवाक्प्राणयोरपर्यायशब्दवाच्ययोःकथमेकत्वमत्रा
ह।कोक्षेति।कोष्ठनिष्ठेनाग्निनाप्रेरितावायुरूर्ध्वंगच्छन्नुरःप्रभृतिस्थानेरितोहन्यमानःपंचावाद्वसौतादेनध्यज्य
तइत्यर्थः।बृहस्पतिशब्दस्यस्तुरयुरोरूढत्वात्सएवपरिगृह्यतामत्राह।यजुरिति।उत्तरवाक्येवाग्वैब्रह्मेतियजुषः
श्रवणात्तत्रयजुःपतित्वंब्रह्मणःपतित्वमुक्तमितितदनुसारादत्रबृहस्पतित्वमृक्पतित्वमित्यर्थः।तत्रापिब्रह्मश
ब्दोहात्यादर्थांतरपरइत्यत्राह।नइति।एषउएवासामस्य सामपदार्थमाह।सामेतितीवाचःस्त्रीलिंगवाचीस्त्वतिधानं
प्राणस्यपुंल्लिंगत्वादमइत्युत्तिधेयस्यर्थः।समस्तसामपदस्यकिमितिध्ययमित्याशंक्यवागुपसर्जनःप्राणःसामेत्युक्तियाह।

सामेति। गुणप्रधानत्वात्तावदपि वाक्ययोर्न दानकथाम एकवचनप्रत्याग्योगात्राह। एकार्थेति। वायुपसर्जनेति कस्मिन् प्राणे सा इमश
ष्टयोर्द्वितीयस्मान्न सामान्यैकवचनमित्यर्थः। गीति गुणा मा माख्यति रिति नान्यस्यैव सामर्थ्यमुक्तमत्राह। नरस्यापीति।
यद्धेवसमधुपिणेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह। निर्धारयति। सार्वेः समत्वात्सामत्वमित्यर्थः। सर्वसमास्यैत्वेन प्राणस्यानंत्यप्र
सिद्धादनादुःखणस्मन्नस्यादनंतत्वयायोगादत्राह। प्रत्यर्थेति। आपन्ह्निकमितिशेषः। समसुषिणेत्यर्थमाहात्रेति
श्रुत्येति। सामानत्राकानन्त्यादिवाक्यं दृष्टं तत्रैनयोजयति। मत्राकेति। सामानन सार्वत्वेनेति दार्ष्टांतिकद्रष्टव्याह। तथेति। प्रा
णस्यात्मानास्कत्वेपि गगनं गगनोपममिति वदुपमानोपमेयत्वाबापपत्तिरिति। तावत्। प्रामस्य सर्वसाम्यं चोद्यहेतुमा
त्रमाह। वाक्यात्मनीति। एकस्य सूत्रकं कथं नत विरुद्धपरिमाणयोगित्वमत्राह। सर्वेति। प्राणिकर्मानुरूपत्वेनास्तिसमा।
णमित्यत आह। प्रतिप्राणीति। यथाक्रमं यथाश्रुतमितिश्रुतिरत्रमानमित्यर्थः। परिच्छेदवदानंत्यमपि जन्यकर्मनिमित्तत्वा
दनवस्थितमत्राह। धर्मेति। श्रुतसामनद्व्यादिफलवचनार्थमाह। सामन्द्र इति। एकात्म्यं जीवब्रह्मणोरिव स्वरूपैक्यं न
भवति किंतु समानशरीरेंद्रियत्वागित्वमित्याह। प्राणरूपतामिति। सार्ष्टिसहितं सालोक्यसायुज्यं च फलं शास्त्रप्रामाण्या
दर्थ्यापासनादेव स्यादिति शंकते। विकल्पेति। उपासनानां रतन्म्याद्वफलत्वेदः कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्याधी
नत्वादिति परिहरति। वैचित्र्यादिति। कारणवैचित्र्यं श्रुतस्य कल्पनायां गौरवप्रसंगादकरसमेवोपासनमिति शंकते।
तूयधृति। कारणस्य वैचित्र्यात्तावत्कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकत्वापात इति परिहरति। नतदिति। हेतुमाह। प्रयोगाति। कालस्या
द्धिः कालोदिरीश्वराभिरत्यगत्तीं तस्मादुपासनैकानां न्यायागेश्चर्यज्ञानकर्मातिशया समासिद्धि रुक्तेष्ठ ज्ञानकर्मसामर्थ्यात्।

संसिद्धिसायुज्यं। अथ। मायाज्ञानकर्मणोरसिद्धिरल्पफलं सालोक्यं मध्यमायामभ्युदयमफलं स्पष्टीत्तवतीति यस्मादित्य
र्थः। हेतुफलवैचित्र्यमद्वैतवादेन स्यादत्राह। कामावतीति। जगन्मूलमज्ञानं चेतन्यात्तासर्वं चितिसाधनादिभेदेन विवर्तेनइ
त्यर्थः। अज्ञानमप्यविद्यमानं कथमुत्पादयदत्राह। कयोदिति। सर्वस्य विकारस्य कल्पितत्वमसिद्धं शरीरेंद्रियमनोबुद्धि
विष[illegible]राट्सूत्रांतर्यामिणां परमार्थवादित्य न्नत्राह। अतत्वज्ञस्येति। ऊगातोध्वस्तत्वे किंफलमिति तदाह। अयगिति। ऊ
गातोध्वस्ता सिद्धस्यादेतन्नूदेवासिद्धमत्राह। नात्मेति। पुरस्तात्प्रमाणेन कार्त्स्न्यं साधितं माध्ययिष्यात वापरिष्टादित्य
र्थः। एषउवाउद्गीथ इत्यत्रोद्गीथशब्देन सामसक्तिरोद्गात्वे कर्मवाच्य इति वादयद्योः। उद्गानमिति। सामसागादेर्नि
द्गीथत्वमित्याह। मिवमिति। उद्गीथशब्दस्य प्राणयोगिकत्वं वक्तुमुत्सदोर्थमाह। उपसर्थ इति। प्राणेनतदर्थं दर्शयति। उ
त्पत्तिमिति। इत्वरं गत्वरमित्यर्थः। उद्गीथशब्दस्य प्राणवाचकत्वे कथं सामादोवृत्तिरित्पपचारादित्याह। प्रसिद्धिरिति। प्रा
णनिर्वर्त्यत्वादित्यर्थः। प्राणस्याभ्युदयार्थयागाद्युक्तागीतेथाशब्दार्थयोगं वक्तुं तदर्थमाह। नयतीति। उन्नययागाद्युद्गीथः प्रा
णइत्याह। नाड्वेति। उद्गीथदेवताप्राणएवनवागादय इत्युक्तार्थदृढिम्ने तत्पाप्विद्धम्मदत्तइत्यादिवाक्यमित्याह। ज्ञानेति। ने
मिषारण्यवासिनामृषीणां सत्रे बहुकर्तृके कर्माणि उद्गातारसोपासनादायास्याङ्गिरसवद्वायुपसर्जनं प्राणमोङ्कार
देवतात्वेनगृहीत्वा प्राणप्रधानयावावागायत्त्वस्मात्प्राणएवादेवतात्यपोत्थो विचारपूर्वं निर्धार्यते इत्यर्थः। देवतादि
ज्ञाप्रविचारानकार्यफलवादत्राह। बृहस्पतीति। उद्गीथदेवतां प्राणं बृहस्पतित्वादिगुणविशिष्टमुपास्य स एव तत्त्वविद्रत
स्य दृष्टिकरणाय विचार्यत इत्यर्थः। फलवत्वेपि तद्विचार्यत्वमसंदिग्धादत्राह। हृदयानेति। वजा प्रबुद्धिर्देवताज्ञानं वाचबु
ति।

द्धो सन्निहितमिति हृदयेन ह्यात्मनो ज्ञानसंबंधस्तज्ज्ञापितृत्वो ऽधीथदेवताभिश्चैकः पक्षः। पक्षांतरमाह। सवितेति। हृ
दुमाह। मनःश्रितइति। मनसश्चंद्रमादेवता सविता चावचेङः। योऽसमास्मादितश्चंद्रः। सूर्य इव्यक्तिधीयत इति वचनात्। प
क्षांतरमाह। वागीश्वरत्वादिति। वीर्यवत्कर्मेंद्रियनिष्पाद्यवाद्यावावाग्निरात्मव्याप्तज्ञानस्य च्यार्थः। मतांतरमाह। यदि
त्वेति। वर्णाद्यात्मकं हि ज्ञानस्य तद्दत्तिमानित्येवादेवतेत्यर्थः। आदिपदेन करणाध्योद्योषादिसंग्रहः। सोऽदद्दवीडं विश
तिपत्तिं पूर्वपक्षं च घदर्श सिद्धांतमाह। एवमिति। यस्मिन्याज्ञवल्क्यदत्त उज्ञानावत्तवतत्रदिव्ये या समागतश्च वि
प्रतिपन्नेषु मस्सुब्रह्मदत्तास्त्वाद्दिनः प्रतिवायुपर्जनः प्राणएवाऽधीथदेवता ततिन्त्रापथं च कारा त्रा पथकरणादे
तुमाह। प्राणेति। पूर्वेषामृषीणां यत्र याम्या नामर्त्विक् प्राण प्रधानतया वायोर्द यीं यदिति निश्चितो हि यस्मात् श्रुतइ
त्यर्थः। त्रापथं प्रकटयति। यदीतइति। देवांतरणप्रज्ञातिप्रवृत्तिना सोऽगायत यदितदामिथ्यावादिनो मूर्धानं सामः
पातयत्विति श्रुत्युक्तरणसंबंधः। आयासाएवकस्मादत्र साक्षी क्रियात आग्रहएव साक्षी स्याद्दत्राह। सावितेति। पूर्वस्मिन्काले स
त्रिणां नैमिषीयाणां सत्त्रे सआयास्यउक्तानामसवर्षमाणत्वात्। सर्वेषामाह। तस्मादधीथदेवतामुद्दिश्य विवादे
न साक्षीकरणं युक्तमित्यर्थः। यदीतानप्रधानाइत्यादिना क्रमप्रवृत्ताश्रुत्युक्तरार्थमाह। उक्तेति। वाचाब्रह्मैवसप्राणेन
त्वादगायदिति श्रुतत्त्वात्। त्स्यार्थमाह। श्रुतिरिति। शपथेनोक्तमर्थं श्रुतिरपि स्वमुखेन साधयतीत्यर्थः। शपथस्य स्वतंत्र
मानत्वात् किं श्रुतिसमर्थनेनेत्याशंक्याह। शपथास्येति। श्रुतिमूलत्वादित्यर्थः। वायुपर्जन्यप्राणस्याज्ञानकर्तृदेवतात्वश्रुति
माह। वायवइति। ब्रह्मदत्तादिविग्रहवता तत्स्मरणादिवदनिश्चया संदिग्धविषयत्वाद्वा कस्यापि लौकिकवाक्यवत्साप्रसक्तत्वेन

स्मृतः प्रामाण्यहानिरनर्थादानं ओं चेति॥ तस्मादेतस्य याद्देशात्पर्यमाह उद्गीथमिति॥ स्वसुवर्णं प्रतिष्ठा विघ्नना यो ह्वरं व
देत्यर्थः॥ गुणोपासनं क्रियच्छाउमानमाविद्यं वा क्रियादित्यनिश्चितत्वान्नियमार्थमाह याजमानमिति॥ स्वसुवर्णादिगुणज्ञाना
त्सामगायामादिगुणविशिष्टं यत्साणोपासनं मुक्ते न यजमानस्वामिकं फलं स्योऽर्थे ता यजमानगामित्वानापे च माध्यायादिवाक्याप
न्यस्त अपतनान्स्वकेचान्नववाक्येन यजमानात्तृप्त्याराद्भिमति मुच्यत इति याजमानं च श्रवणादित्यर्थः॥ स्वादिगुणज्ञानं पियाजमा
नमित्युचाह॥ स्वसुवार्णेति॥ स्वादिगुणज्ञानफलं मुक्त्वा तृगामी यत्रदत्तुमाह ऋत्विगिति॥ तस्माद्वार्त्विज्यं करिष्यन्निति गुणवय
स्यास्ज्ञानं सोयागादमामादित्यर्थः॥ उ यजमानेन दक्षिणया क्रीतत्वात्परकर्माणि प्रविष्टस्याज्ञातुर्न विज्ञानफलं नागित्वमत्वादे
षइति वचनमित्यचात त्रखेणोपलक्ष्यमानत्वात्स्वर्यर्थः॥ विज्ञानविविच्य स्वादिपदार्थमाह कण्ठोनमिति॥ कंठमाधुर्यसामपदा
नि तस्य प्राणस्य स्वमित्यर्थः॥ तस्मादार्विज्यमित्यादरर्थमाह यत इति॥ माधुर्यस्य स्वत्वे गमकमाह धनवंतमिति॥ तस्मादेतस्य
याद्देशात्पर्यमाह बाह्येति॥ सो स्वर्यं कंठनिष्पन्नाधर्मवाक्यसंसो वर्णत्त्व वसा श्रयत्वादं नरंगमित्यर्थः॥ प्रतिष्ठागुणस्तास्या
मप्यं तरंगः प्राणस्येत्याह तदनतरतम इति॥ तस्माद्दावे वा गव प्रतिष्ठेत्यस्यार्थमाह जिह्वेति॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठ
शिरस्तथा॥ जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेत्यन्नदेह इत्युक्तेक आकुरित्यस्यार्थमाह अन्न इति॥ कास्य प्रतिष्ठाया हीनस्य
कस्य प्रतिष्ठो ह्ययं प्रयुक्तमत्वाह अन्नि निषेधादिति॥ अन्नग्रहस्यार्थं दर्शयन् तत्र युक्तिमाह अन्नस्येति॥ व्रीहियवबाक्यसैव तुल्यबलत्वा
द्दोलौ विकल्पइत्याह उपासनमिति॥ अथातः पवमानानामिति श्रुतावुदरनंतरग्रंथस्य नकः संबंधइत्याशंक्य प्रसंगकरातीयदर्थमि
ति। यस्य प्राणोपासनस्य त्ताविति ह्याषच्चेतजपविध्यर्थमनकयुणतत्फलोक्तिद्वारा प्राणस्य ध्यानात्मा महिमा वर्णितः सो ग्रारो

×कितद्वा स्वं धनं किं वा यदं तं नरं ञ्चाह बाह्यास्यति ६

दृ ड पो नंतरवाक्येनोच्यत इत्यर्थः॥ अतः साद्यार्थमाह॥ यथ यथोक्तेति॥ मंत्रजपस्य कर्मांगत्वे कल्पसूत्रकारैः सूचितत्वप्रसंगात्॥ आह॥ एवं वि
द्वदिति॥ तेन विद्वत्त्वायोनुपात्तविद्वत्त्वयोऽध्यनार्थं न तेनानियत्वमित्यर्थः॥ एवकारार्थमाह॥ उद्गीथेति॥ उद्गीथेनाग्रया मन्वं
न उद्गायतीत्युद्गीथ संबंधवगमात् गान मात्र कालजपकर्मत्व सक्तावव कारेण कालसंबं कार्यः क्रियत इत्यर्थः॥ पवमाने
ष्वपि सर्वत्र प्राप्नोपवमानप्रस्तावकाल इत्याह॥ ततोपीति॥ यजुर्मंत्राणामनियताक्षरपादत्वादसतो मासकृमायत्या॥ स्वं
कालोद्वेव मंत्रा विचार्या इत्याह॥ एतानीति॥ एषां मंत्रत्वमेव स्वरेण तल्लक्षणग्रंथोक्तेन न वितथमित्याह॥ स्वरतो वितेति॥ ब्राह्मणे
ष्वपन्नत्वात ब्राह्मणस्वर एव मंत्राणां स्वर इत्यर्थः॥ अग्न्याराद उपक्रम्य उपक्रमे विधानं प्रक्रमविरुद्धमित्यत आह॥ आजपतीति
रुद्धस्ताविपियोगिकी वृत्तिरित्युक्तं तत्रायागमाह॥ हविषेति॥ सयदाहेत्यादि ब्राह्मणे तात्पर्यमाह॥ तिरादिति॥ लाघवाद्वाक्या
र्थ एव कथ्यतां किं पदार्थकथनेनात्राह॥ पूर्वमिति॥ पदार्थज्ञानकार्यत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येत्यर्थः॥ असतामासद्धमायत्यत्रास
त्पदार्थमाह॥ यदिति॥ सत्पदार्थमाह॥ सदिति॥ कर्मकांडोक्तमग्निहोत्रादिकमनुष्ठाताद्यादिनोक्तं ज्ञानेन च सत्पदवाच्यमित्य
र्थः॥ मृत्युर्वा असदित्यादिब्राह्मणार्थमाह॥ असदिति॥ तयोः शास्त्रीयाशास्त्रीययोर्मध्ये तावदशास्त्रीयज्ञानकर्मणी मृत्यु
स्तयोर्हेतुत्वादित्यर्थः॥ अमृतं मा गमयेति॥ शास्त्रीयं तदादिति वाक्यार्थमाह॥ आस्तु इति॥ मृत्योर्मामृतं गमयेत्याननं
वाक्यार्थस्याक्रुत्वात पुनरुक्तमिदमत्राह॥ मंत्रार्थेति॥ तात्पर्यवचनमिदमित्यर्थः॥ अथशब्दो वाक्यार्थकथनानंतर्यं तात्प
र्यं क्ते दर्शयति॥ न मा सा मा ज्योतिर्गमयेति द्वितीयमंत्रानुवादोद्याख्यानार्थ इत्याह॥ द्वितीयेति॥ पूर्ववदेव मद्वयस्यार्थम
हो आपेनकत्वादिति॥ तारतम्येन वर्तमानानित्यफलत्वादित्यर्थः॥ तथापि कथं तयोः तमस्त्वमत्राह॥ ज्ञानार्थमिति॥ मृत्योर्मामृतं गम

त्यतिवाक्यस्यार्थमाह। साधनादिति। अमृतं माकुर्वि आदिना त्यर्थवचनार्थमाह। फलेति। अतःशब्देन ध्वंसादिस्य नेन संबं
धः। अपूर्वार्थाभावात् तृतीयमंत्रानर्थक्यमत्राह। पूर्वयोरिति। नात्रेत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह। प्रसंगमिति। पूर्वयोर्मंत्रयोस्त्रिरा
हितार्थे नामालक्ष्यतायारिव च रममंत्रस्य संगमालक्ष्यनाव इत्यादिव च आदेश्यर्थः। उत्तरसंगतिकथनाय वृत्तं संकीर्तय
ति। अथेति। पुरावागादितिर्यथा प्रार्थितं यजमानेभ्यो वांछितमननतिलंघ्यात् तदर्थं त्रिष्टुभो विष्टुभ आगानेत्रुवा परिशिष्टं ष्टुभा
र्थमागीतं तथान्याप्यपीत्यर्थः। अथ यानीत्यादेरर्थमाह। अथेति। आत्मानमिष्टमितिवचनादुद्गातुरपि फलसंबंध
वगम्यत इत्यर्थः। परकर्मप्रविष्टस्यात्मार्थमागानं कथमिति शंकते। कस्मादिति। उद्गातुःस्वात्मार्थमानसंतव दुद्गतुस्त
त्त्वरवा क्यानावतइत्याह। हेतुरिति। एष एवं विदुद्गातेति हेतुवचनं व्याचष्टे। यस्मादिति। आत्मानमित्यादेरर्थमाह। तस्मा
ति। तस्मादुद्गातेत्यादेरर्थमाह। यस्मादिति। तस्मिन्नेव सूड्डीयमाने एतदुद्गातुःकामं इत्यर्थः। तद्धैतदित्यादिवाक्यावतर
णार्थमाह। तथापीति। ज्योतिष्टोमप्रकरणे आम्नाद्दर्शनविधानात्तस्मादुपकर्मणोश्च समुच्चयादेवतावात्रिरित्यर्थः। कि
मतस्तचाह। तस्मान्नकाचिदिति। उक्तार्थं शंकामाह। अपेति। इह देवेति। समुच्चय वक्तुं तत्र शंकां साधयति। अपेति। शंकापरिहारार्थं
वाक्यमित्याह। तद्धैतदिति। श्रुतिविवक्षितं परिहारं विशदयति। मनुष्यस्यादेवात्मानो शंकायुक्ता न तु देवस्येव तदा वाक्य
विशयर्थः। शंकानुपपन्नोक्तं तरमाह। कर्मिणोपीति। देवतावस्याधीमात्रफलत्वे कर्मानर्थक्यात् समुच्चयादेवतत्वा विवि
च्यत आह। समुच्चयादिति। देवतावस्य समुच्चयफलत्वे यथागमः प्रमाणं तथा केवलधीफलत्वे प्यागमादेव निश्चय इ
त्यर्थः। श्रुतिं योजयति। तद्धैतदिति। न हैवेत्यादेरर्थमाह। नहेति। मनुष्यात्मनीति परिच्छेदाभिमानविरोधादिदेवनफ

x जीवन इति ४

लत्रुतत्वमत्वाद्वेदेवास्तुरति। कर्म्मसमुच्चितमुपासनं केवलं वफलसाधनमुक्तं। तत्र समुच्चया फलावाप्तिः कास्य
त्विनिर्द्धारयितुं विचारयतीदमिति। स्वस्तुवस्मादिज्ञानफलवसमुच्चयफलमप्युक्तात्तरवस्यादित्याशंक्याह। न समु
च्चय इति। कर्मणांतावदेतुमाहापारति। ज्ञानमुपएत्य कर्म्मांतावमुक्त्वा ज्ञानमपि तस्य नास्तीत्याह। क्रियेति। उक्तज्ञान
क्रियासंबंधस्तउक्तंरनाम्नइत्यर्थः। क्रियायां व्याप्टतस्य ज्ञानाभ्यासासंतावपि यथाशास्त्रमुक्तानानुष्ठानाद्देवतासा
क्षात्कारः स्यादत्वाहा साक्षात्कृतिरिति। ब्रह्मसावव्यद्देवतावापिज्ञानमात्रास्यादत्वाह। नारेति। उक्तं तु विज्ञानाप
गमेऽपि न समुच्चयः स्वीयकर्मतावान्नर्द्दियजमानकर्मसमुच्चय इत्याशंक्याह। उक्तं तुरिति। तर्हि यजमानस्य
समुच्चयाद्देवतावश्य तत्राह। यजमानस्येति। इष्टमुत्तयोः समुच्चयाद्देवतावेनिरस्ते यजमानस्य तावस्मु
च्चयाद्देवतां साधयतीमतमिति। यजमानस्य कर्मतावदस्ति यस्याप्युक्तं प्राणोपासनं तद्याजमानं मतमिष्टमिति
धीकर्मसमुच्चयात्फलं यजमानस्येत्यर्थः। पुनरसमुच्चयवादी शंकतात्यमिति। उपासनस्य याजमानत्वेन निष
त्यर्थं मुक्त्वाचापक्षानस्यात् स्वयं तत्र यजमानस्य सामर्थ्यादिति त्यर्थः। समाधत्ते। कर्मणीति। यदि कर्मणि याज
मानेऽपि निषस्यार्थं मुक्त्वाचापक्षेतिमतं तर्हि तद्देवज्ञानेऽपि याजमानेजन्मार्थं तदापाद्ये निसमुच्चयाद्यजमा
नस्य देवतावश्यर्थः। उक्तं तुरपिसमुच्चयाद्देवतां साधयति। उक्तं तुरिति। यथा ज्योतिष्टोमे तारेण ज्योतिष्टोमादि
क्रियामास्ति तथा तामंतरेण ज्ञानापि न सिध्यति। क्रियाकृताभ्यासाज्ञानस्य चाधनात्। अतोज्ञानस्य क्रियया समुच्चयाद्दे
वमित्यर्थः। निन्नाधिकरणत्वासमुच्चयात्तुपपत्तिरिति। उक्तं मतत्राह। याजमानमिति। यथा जेयमानस्वामिकं कर्मा

र्त्विग्येन समनुष्ठितं सदङ्गाङ्गाद्युपविज्ञानमन्त्रादिफलं साधयति तथा तज्ज्ञानं तस्याङ्गाद्युद्दीनं यजमानेनार्त्विजं तेन समनुष्ठि-
तं सद्यजमानकर्मस्वफलं साधयति। तस्माद्भिन्नाधिकरणयोरपि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयाद्भिन्नयोरपि द्वन्ता संबंध्न वक्ष्य-
र्थः। नहि केवलाज्ज्ञानादन्यद्वाप्तिं काम्यस्याश्रयवानाह। समुच्चयाद्वेदिति। श्रुतिस्त्वामाह केवलाज्ज्ञानात्फलमिष्टं वदन्ति कर्म-
हीनानां वर्णिनामाश्रमिणां च तदिति। राद्धान्तमाह। सार्वेति। केवलज्ञानस्य फलहेतुत्वं साधयति। दादवति। यथा कीथ्यापासनं पारा-
र्थमपि याजमानमपि समस्तकर्तृत्वरिमुज्ञानात् संस्कारात्स्ववादवत्तावंगमयात्म्यवा तस्याभिकमपि तद्वदनपेक्ष्य कर्तृत्वामिकं क-
स्मात्फलं न च यदुक्तमित्यर्थः॥ छा॥ तृतीयं ब्राह्मणं॥ ३॥ ज०॥ वृत्तवर्तिष्यमाणब्राह्मणयोः संगतिप्रतिपादनाय वृत्तमनुव-
दति। ज्ञानेति। ज्ञानस्य केवलस्य कर्मसमुच्चितस्य च यथावन्निरूपं फलं ज्ञानकर्मविषयं पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे प्रकाशितमित्यर्थः॥
आत्मेत्याद्यर्थविद्यादेरिदानीं स्थूलतात्पर्यमाह। आत्मेवेति। फलभूतस्य प्रजापतेः सृष्ट्यादेः स्वातंत्र्येन सिद्धमित्यतः प्राकृतग्रंथे-
नाद्युक्तमित्यर्थः। परस्यैव जगज्जन्मादिकारणत्वं न स्वतन्त्रस्येत्याह। जगदिति। नियंतृत्वं च परस्यैव सूत्ररूपेण स्थितत्वान्न म-
विरोध इत्यर्थः। स्वातंत्र्यकथने किं फलमत्राह। सुखयेति। आत्मेवेत्यादेरवांतरतात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह। विवि-
क्तं तत्त्वेति। तौ द्वावनर्थकारणं चेत्तत्राह। वैदिकमिति। ब्रह्मविद्याधिकारतः ब्रह्मधीप्रकरणपाठादित्यर्थः। ज्ञानकर्माख्यसा-
धनस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धस्य संसारफलत्वप्रतिपादनस्य किं फलमत्राह। तद्वैराग्येति। वैराग्यं वा किमर्थमत्राह। यत इ-
ति। कर्मज्ञानफलादविरक्तस्य न विद्याधिकारः। अतो वैराग्यं वर्ण्यमित्यर्थः। परस्यानन्तरग्रंथे तात्पर्यमाह। आगावरत्वमपुनर्थ-
त्वादत्राह। तदेतदिति। तदेतत्प्रेयमिति वाक्यात्स्वमर्थत्वं सिद्धमपुमर्थस्य पदनीयत्वानुपपत्तेरिदं वेतरमाह। पुत्रा

मा २

१०

नादिच्छइति। ज्ञानकर्मणोरर्थफलत्वे कर्मणस्त्वमनर्थपर्यवसायीत्याशंक्याह। वादादेकमिति। सत्वशुद्ध्या किं स्याद्
सिर त्यत आह। संगृह्यमिति। शुद्धांतःकरणस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकोत्पत्तिरित्यर्थः। विवेकाद्वैराग्यादेश्च स्यादित्याह। हृष्टेति। यद्वि
विविधविषयवैराग्यं सर्वेषां सर्वदास्तीत्यत आह। विरिंचादिति। कर्मकांडस्य काज्ञानसाधनादेव संसारापरमलो
भाद्वस्तु विद्यानर्थक्यमत आह। नावेति। कुतस्तदित्यत सिद्धिरित्यत आह। वागिति। अनर्थानिःसारसाधनानि संसारागमि
गमिनानापायां। सर्वकर्मत्यागपूर्वकश्रवणादिजन्यज्ञानं संसारनिवर्तकमित्यर्थः। काम्यनिषिद्धयोस्त्यागेऽपि नित्यानि
न्यासां त्याग आयावल्लीव श्रुतिचोदितत्वादत आह। नित्यानीति। कथं तर्हि नित्यकर्मणां त्यागो करणे प्रत्यवायप्रसंगाद
त्यत आह। संसारेति। शुद्धांतःकरणो हिरण्यगर्भपर्यंतं फलं जननमरणादि संसारतापजं दुःखं संतापयति। तस्य सां
सारिकं सकलं कुंतीपाकवदनुभवतो नित्यानुष्ठानहानितो जायाद्दुःखवत्तरं दुःखं किमस्त्यतस्मात्तस्मादेव तामवस्था
मापन्नः करणादेव ब्रूते नरडुःखं मन्यमानस्य ज्ञात्यैव नित्यान्यपीत्यर्थः। विरक्तस्य कर्मत्यागमात्रमादौ किरिति। मु ६
स्फुटानिश्चितप्रमितिः इनिक्त्यर्थः। एवं महातात्पर्यमुक्त्वेदानीं ब्रह्मैव समस्तजगत्कारणमिति प्रतिपादयति। अ
विज्ञानमिति। ब्रह्मणो मूलकारणत्वेऽपि स्वादरवांतरकारणत्वमत आह। आद्यादिति। सर्वकार्यविशेषणं सर्वकार्यका
रणमित्यर्थः। स्वयंप्रकाशस्याविज्ञानत्वमयुक्तमित्याशंक्याकं विशदयति। ताततेति। स्वस्यात्मा सोयस्मिन्नज्ञानतस्मात्माता ६:
संतमस्तदवधिः परिछिदादेश्चर्यस्य सात्मान्नातासतमावधिः तेननातनपूर्वंरिह्यस्मात्कार्यविशिष्टः महानुइत्यर्थः। १०४
कारणत्वेष्टदादिद्विकारप्रसंगाच्चाह। विष्टव्यति। कारणस्यानित्यत्वे च नत्परं परामाताजस्यनित्यत्वेवाव्यसदाकार्यस्याना। १०१

किमिदमित्युक्ते आगिति तत्रादावनिर्वाच्यमिति। प्राकृतशब्देन तत्पदसंबध्यतां प्रागित्याग्रमित्यर्थः॥ विशेषेण ऊर्जनिमकारणं बुद्धेर्ल
केंतत्रक्रमं दर्शयति। ज्ञानेनेति। आदिपादेन तत्से स्कारस्वीकारः। मूलकारणाद्धिरण्यगर्भस्य जन्मक्रमत्र प्रतिपाद्यते तत्रादावियति। न
ह्वरमित्यादौ चस्यान इत्यर्थः॥ विराजामन्त्रादिस्त्रष्टिरत्रोच्यत इत्याशंतरेति। अंतर प्रलयादघि परस्माद्या विराजामन्त्रादिस्त्रष्टिःसमयमि
मामवात्मानंदधपातेइत्यन्वाचत इत्यर्थः॥ विराजामन्त्रादिस्त्रष्टावत्र पुराणवाक्यं प्रमाणयति। सवाइति। एवं तात्पर्यानिमत तात्पर्यमिति
भयपरमात्मपरत्वनीत्मेव दमित्यादिवाक्यायाउपनिषच्छ्रात्मपदार्थमाह। प्रत्यगितिपरार्थस्य कार्यकारणेभ्यः प्रत्यक्स्वरूपोनन्त्या
नुत्त्वं प्रतिपाद्यतत्त्वतः। प्रकाशतया मइदवाक्यआत्मानन्तच्यत इत्यर्थः। कार्यकरणविलक्षणत्वादात्मनःपरिच्छेदःस्यादत्वादाहान्
ति। नन्तात्मात्वंडियात्मावच्चादीयथादहादिकमात्मन्यध्यासादात्मशब्दे तथाकार्यादिरूपात्ममात्रत्वान्नवस्तुनःपरिच्छेद इत्यर्थः॥
एवंशब्दार्थमाहाएवेति। मत्वादिजन्मन आकाशादिजन्मन इत्यर्थः। जगतोज्ञातात्ममात्रत्वेपितद्विषयाज्ञानसद्भावादेवच्यायाया
गत्यवच्छेदासिद्धिरत्राहाध्यात्मादीति। अपच्यत इत्यपच्छाद्यवक्रियमाणमज्ञानंतद्वतावादिरित्यर्थः॥ प्रायुक्तत्वेदर्शयस्यप्रपंचा
नावश्यत्वतेवस्यादत्राहाभियइति। इदंप्रमाणमिदंप्रमेयमयंप्रमातेतिपरस्पराच्छेद्याच्छेदत्वताबादात्ममात्रमित्यर्थः॥
आत्मएकरूपत्वात्तन्मात्रत्वे जगतोप्येकरूपंस्यादत्राहापरागिति। सृष्टोत्पद्यमानं विचित्रमिव द्दश्यत इत्यर्थः। प्रतीत्या
कुगाद्विचित्रंतितिवेकिंफलमित्याशंकाज्ञातस्यतस्यमुक्तिहेतुत्वमज्ञातस्यसंबंधहेतुत्वमितिसोदाहरणमाह। अपामार्गेति। अ
पामार्गमंजरीयथायतआरुत्याधास्पृश्यमानाप्युस्पर्शाद्युखकरीत्तवति। विपरीत्यनेडःस्पर्शाद्वाखकरीवत्यर्थः। ज्ञानात
आत्माबंधहेतुत्वमितिसोदाहरणमाह। आत्मघातज्ञानात्मवदित्याशंकासावितितिदिति। इत्यादिष्किति विराधमइत्याह। घाक

तति। व्यक्ताव्यक्तरूपेण वर्त्तमानं प्राणिजातं प्रत्यक्चैतन्यसाक्षिकं तयारतिकामादिदूषितं नवनीत्यर्थः। ज्ञानानामात्मनस्तया
दिमांता मन्वात् अज्ञानमवदिष्यत्राहादमिति। नविति। उक्तं अश्वानत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः। आमंगिकं परिसमाप्य
सर्वंकृतनमरूरध्यास्यानमनुसरतीदमिति। इदंधीनामगम्यपराक्प्रत्ययशब्दगम्यं प्रत्यग्दादिसंनिधापितं जग
त्सर्वं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञात्तरूपवितं हिरुक्। प्रत्यक्तप्रत्ययगूपाद्धि नामयस्यज्ञानीत्यर्थः। मन्वादिसृष्टेराकाशादिसृ
ष्टेः प्रागित्यर्थः। पुरुषविध इति। कोशपंचकेनापन्नेरूप्यमानत्वादपि पारमार्थिकोऽन्यत्राह। एतावदिति। यत्पुरुषप्र
विधत्वंमादेशमित्यर्थः किं तदिति। सदात्मकोशेति। प्रत्यक्परमात्माप्यज्ञानतः कामादिदोषसंसर्गी कोशपंचकत्वं
यत्तान्नमयाद्यानंदमयांतानामात्मत्वेन मन्यमानः पुरुषाकारः संवृत्तः। किमतः कष्टं वर्त्तत इति। मात्रस्थानीयाश्रुति
रत्नुकोशतीत्यर्थः। पुरुषविधशब्दः पुरुषप्रकारवचनवा। कोशपंचकेन प्रतिपादयद्वाचाआनंदति। आनंदमयः॥
न कारणाकाशः कार्यमायाऽन्नमयकोशमध्यन्तु कोशास्त्वयं कार्यकारणरूपाः नान्यक्तत्वान प्रत्यगात्मन्यध्यस्ततयात
न्मात्रं पुरुषविधशब्दाद्याऽलक्ष्यदित्यर्थः। पुरुषादीनादिपादनकर्त्रादिरूपसंग्रहः। पुरुषविधत्वमेवाश्रुतिः कोशपंच
कमलक्ष्यदित्यत्र गमकमाह। अहं खल्विति। एतदुक्तं भवति। वाङ्मनइति। मनोवाचं प्राणमिति मनोमयविज्ञानमयप्रा
णमयाख्यान्नप्रकारेणोवाकुशब्देन विज्ञानोपलक्षणात् पुरुषविध इत्यन्नमयात्तिदितः। तद्विदं नह्यद्यासत मितिका
एतस्य कोशानिधीयतानितिवत् किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति च कारणकोश उक्त इत्यर्थः। अग्निर्मूर्द्धा १०८
नत्तु पादौ चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः इत्यादिमंत्रवाक्यान्नमयकोशमानमित्याद्या श्रुतिरिति। प्राकाशितो

स्त्र महतितच्छब्दः परस्यैव कोशपंचकात्मकत्वे लिंगं न रमाहा सामानाधिकरण्यं चेति जगद्रूपकोशपंचकवाचीदंशब्दस्याद्वा
त्मपरवाचकतच्छब्दसामानाधिकरण्ये पृथिव्यादिपंचकस्य परपर्यवसानगोचरा वक्तव्या यच्चात्र लिंगमित्यर्थः। एवं स्वमते
नात्मशब्दः परमात्मगोचर इति व्याख्यातं। इदानीं साध्यकारान्तिमतं विराजमेवात्मशब्देन गृहीत्वाह। स्वयमिति। स्वयंकावेतन्यानु
गताहंधीमात्रगम्या विराडात्मा श्रवणविद्यामयं विश्वं श्रविद्योत्थं यावद्दृष्ट्वा तद्वीक्ष्य नात्मानान्यरूपत्वं पश्यदित्यर्थः। आपेक्षासंतवा
रस्तु शब्दानर्थकाचाह। यदिति। विराडहमिति यद्दर्शनं साधकावस्थायामस्त्येव तदापश्चादर्थेऽत्र स्तुत्याय मनुवाक्यस्य
चार्थः। अवीक्षणे किं फलमत्राह। अहमेवेति। अन्यस्यादर्शनहेतुमाह। तस्मादिति। ततः किमकारादत्राह। सोहमिति। द्विती
यदर्शनाभावे मनसो निर्विषयस्यावस्थानायोगादात्ममात्राकारेण परिणतमित्याह। बोलाक्यति। अहं ■ क्लिखितवच्य
मस्येवोत्पन्नो लोकादच्चरत आह। सृष्टेति। अहंशब्दस्य सर्वप्राणिसाधारणत्वात्प्रजापतेरहंनामत्वं किमर्थमुपदिष्टमत्राह। उपास
नार्थमिति। प्रमाणमाह। तस्येति। तस्याध्यात्मकस्य वाक्पुरुषस्याहमिति रहस्यं नाम यत्तद्वाक्यादहंनामत्वमुपासनार्थमि
त्यर्थः। अहंनामत्वस्योपासनार्थत्वादेवात्मवाचकशब्दं तत्परिहारेणाहंनामप्रयोगइत्याह। अतइति। ततोहंनामेत्यन्तस्यार्थमा
हाह। अहमिति। प्रजापतेरहंनामत्वे लोकप्रसिद्धिरपि प्रमाणमित्याह। तदिति। विराट्पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तन्निरूप
णं सविपुरुषत्वस्य तत्त्वादिप्रयोगानुपपत्तिरिति शंकते। यथाक्रेति। पुरुषत्वं देहरूपदेशपरमं स्तंवरं वा व्यमित्याह। इति हे
त्विति। वाक्यार्थं कथयति। मियइति। अहं सर्वमहं पूर्वमिति। प्रजापतित्वेष्वनां मध्ये प्रथमं एवज्ञानादिसाधनातिशयाच्छ्रेष्ठ्यं गत
तस्मात्तत्त्वार दग्ध्वं वह्निता नवंतोत्तस्मात्पूर्वमोषदिति। स्वरूपा विराडित्यर्थः। तस्मात्पुरुषइत्येवदर्थमाह। विराडिति। प्रजाप

यप्रतिबंधकानामेव न संदेहकत्वमिति त्वासामात्रं सर्वत्रापि न अपदिति श्लोकव्याख्याव्यादित्याह । अपदिति ततः प्रतिहवादुत्याद
स्तात्पर्यमाह । यथाव्याकृतिप्रज्ञापश्चप्रेक्षणादापामकानो षि वा स्वरूपो न वदति स्वरूपगुणविशिष्टविराड्रूपेण सकः प्रजाप
तेरवस्यादित्यर्थः । विराडात्मना जगद्रूपत्वेनोपासनं सार्वपर्णादित्यसिद्धत्वान्न विधेयमित्याशंक्य तत्स्वरूपं मनुना व्य
हंश्रयति । यया सावितिः अतींद्रियो बुद्धीन्द्रियविषयः । अथाह्यः कर्मेन्द्रियाविषयः । दृश्यतः श्रुत इति । ततदिंगदात्म
त्वं न स्यादित्याह । अव्यक्त इति । रूपादिरहितत्वादव्यक्तः । राद्य यावान्त्वं शब्दस्तत्त्व मित्यर्थः । स परमात्मा सूत्रात्मनावस्थितोऽवि
राडात्मना प्रादुर्भवतीति ध्वनयति । स एष इति । अरविंदाबुद्धे रगोचर इति यावत । तावद्रूपनाम निर्वचनं निष्प्रयोज
नं कस्मान्नैतत्प्रत्ययेच्याह । स्वरूपोऽस्मीति । सो विदित्याह । स्तात्पर्यमाह । अस्ति सुत मिति । धीकर्मफलं प्रदृष्ट
मपि संसारणवतिप्रतिपादनायात्र वाक्यमित्यर्थः । [illegible] सुतमित्यर्थः । प्राज्ञापत्यपदस्य संसारां तत्तविः किना
तिप्रायणोऽयमत्र व्याह । प्रव्ययमिति । धीकर्मफलात्मनः प्राज्ञापत्यज्ञानवत्वान्न संसाराश्चाह । निरस्तेति । नयादिवर्गस्य च व्या
न्नातनाविद्यास्तु मानमन्वाह । नदीति । मेदमध्यमाधिकारिणे साधनत्वेन विराड्रूपासनस्य विधित्सितत्वात्तदुक्तं सनेनप्र
सुतानुगुणमन्वाह । प्रव्ययमिति । तस्मादकाकी बिभेतीत्येतदर्थमाह । यतइति । तीतः किं कृतवानत्राह । एषमिति । तदी
णस्पृश्यति । नायतिः । नयनिवर्तकं तत्त्वज्ञानं संपादितवानित्यर्थः । तयनिरवृत्तिः किंतु तत्त्वज्ञानं स्पृश्यतित्रलोकवदितिदृष्ट
ते स्पृश्यति । सख्डीवितिः । आलोचनफलमाह । आलोचनयन्निति । आत्ममात्रस्य किं फलमत्राह । प्रव्ययमिति । तत्त्वज्ञाना
नेतरं नानाज्ञानाद्वाज्ञानात्प्रपश्चमार्गादि मित्यमन्यतेत्यर्थः । यन्मदन्यं नास्तीति वाक्यमच्छस्यार्थमाह । दादृहेति । आदिपादन

तत्त
ल्प३
अतिपु
तं सं ९

१९२

कर्तृत्वादिसंयद्ः। नात्वार्थेन्वयित्वं पदार्थज्ञानफलमाह। तद्दृष्टेति। पदार्थज्ञानादेवान्तनार्थत्वाद्वाक्यार्थज्ञानानर्थक्यमित्याशं
क्य वाक्यार्थधीहेतुत्वेनैव पदार्थधियः फलसाधनतेत्याह। प्रतीचीति। कस्मान्नुविनमीच्यस्यतात्पर्यमाह। त्वच्यामिति। वाक्यं
द्यावत्सो। प्रत्यक्कामिति। यच्छब्दार्थमाह। यस्मादिति। कस्माच्छब्दः। स्वरूपार्थः। इत्याह। विद्दिमायतीति। हेतुत्वं स्पष्टयति। प्रत्यक्केति। च
पायतल्लक्षणानिवर्त्तनतीत्यर्थः। ततएवास्यतत्वबीयात्यस्यार्थमाह। ब्रह्मेति। अनिष्टमिष्टंमिश्रंच त्रिविधं कर्मणःफलमि
त्यादिस्मृतिसमुच्चयार्थश्चकारः। किं तद्वयकारणमिति तदाह। प्रत्यगिति। पूर्ववाक्यार्थसमर्थनार्थत्वादुत्तरवाक्यस्य नपोकर्तं
त्रं कर्मीयमित्याह। कस्मादिति। प्रजापतेर्ब्रह्मज्ञानात्केवलस्य मुक्तममुक्तं देवत्वनावनशानामंतवादिस्यादित्याह। पतीति। प्रजापतेरिति। नि
रतिशयैश्वर्यविता न ग्रामादिसंतत्वविना। पि मन्यामः। अनधिकारात्तनचग्रामस्त्वश्रवणात्। माचार्यमंतवादित्यर्थः। कृत्वा चार्यादिनिर
पेक्षं तस्य ज्ञानमिति शंकते। अन्यानपेक्षमिति। विमतं ग्रामादिसापेक्षं तत्त्वज्ञानत्वात् अस्मदादितत्त्वज्ञानवदिति निराकरोति। नै
वमिति। प्रजापतेर्यज्ञमानावस्थायां ग्रामाचार्यादिषु सामदाद्युत्पन्नं ज्ञानं संस्कारं फलावस्थायामकर्त्तव्यं सामर्थ्यं न इति शंकते। मनमि
तो। द्रष्टयति। निरर्थकेति। सर्वतः। सर्वस्मादस्मदादेरित्यर्थः। निरर्थकं साधयति। दाम्विति। श्रुतमसत्स्यापि ज्ञानादज्ञाननिवृत्ता
वेता विनानेककल्पस्यास्मदादेः कार्यकृत्यर्थः। यद्यपि साधकावस्थायामस्य ज्ञानमनूत्तथापि तस्याज्ञानाद्धिरण्यगर्भादिरु
[illegible]ज्ञमादिसंतत्वर्थं तत्कालोत्पन्नस्येव तस्य तन्निवर्तकत्वादस्यावानंनकालीनत्वादिति शंकते। अन्य एव हितमानिर्वर्त्तक
त्वेनांत्यन्तादिकं प्रयोजकं मरणकालीनदेहात्मप्रत्ययादोषत्तिचारादत एकात्मज्ञानत्वमेवप्रयोजकं वीक्ष्य। अत्र दूषण
माह। तस्मादिति। अन्यां तु सूपांत्यादिविषितियावता एतद्युतक्ति। नांत्यइति। तस्मात्प्रजापतेर्ज्ञानं तत्संतवनीति पूर्वपक्षोऽसि

ऽन्वेशारयामिति।सद्गुणाणमादौर

र्त्तयति।सर्वैरिति।वा शाब्दः पस्पष्टो वर्त्तकः प्रवृष्टाद्दृष्टाः कार्यकरणस्यान्तर्भावितराभ्यस्तपदपदार्थो वाक्यतदर्थस्य सम्
र्थमाणपदवाक्यादिसामर्थ्याद्धेवलास्मीतिज्ञानं संभवतीत्यर्थः।लोकवदिति दृष्टान्तं विशदयति।यथेति।सद्द
ग्रहणसामर्थ्यामिधास्थैर्यमवबलविचित्रं दाष्टीतिकमाद्गृज्ञानमिति।प्रवृत्तिं प्रवृत्तिं वर्द्धमित्यर्थः।श
सर्वे स्यसर्वैद्यावन्नयादरन्तुपपत्तिः कारणान्तावादिति शंकते।सदेवेति।परिहरति।नेवमिति।सदसिद्धशाक्ष
स्याचार्यादिनिरपेक्षपरत्वात् केवलश्रुतिपर्यालोचनाद्विवित्तेन ज्ञानात्मत्वेनेत्यादि हि रूपं गतस्य संभवती
त्यर्थः।ज्ञानात्मत्वः प्रागुक्तयादि संभवपिनाचार्यादि निरपेक्षज्ञानसंभवः।शास्त्राविरोधादिति शंकते।अहृति
आदिपदेन ग्रामादिसंग्रहः।परिहरति।ननु इति।यत इत्यत्र केंद्रं स्पष्टयति।गुणवदिति प्रकृष्टं गुणवां अ
पकृष्टं वा दोषवत्वं।प्रत्यक्षादीनामुपचितानामपचितानां विकल्पितानां समस्तानां च ज्ञानेऽन्यस्मिन्नवाहेत्वात्
विकृतं रूपज्ञानाद्धेतु चक्षुरालोकादीनां विकल्पसमुच्चयवदित्यर्थः।लोकवदित्येकं विशदयति।रूपादीति।नके
वलं विकल्पो गुणवचादिकमपि दृश्यत इत्याह।गुणवदिति।आदिपदेन व्यवहारसंग्रहः।कश्चित्तदेन व्यवस्थित
विकल्पा हुदाहरति।दृष्टं ग्रादय इति।माङ्गीरादय इत्यर्थः।विकल्पार्थं प्रकारान्तरमाह।अतीतेति।हेतूनां गतमि
तिदोषः।कथं तर्हि समुच्चयो नाम्नाह।अस्माकमिति।धीहेतूनामुक्तविकल्पादन्यो विकल्पो न दृश्यते अत आह।दोषवदि
ति।कुत एतदत्राह।मावितिमातापरिणामी तस्य प्रदीर्घमंदप्रसज्याद्दितदादिर्यं गला।मानं चक्षुरादितस्यादोषो मंदश
क्लिवादि तद्धि तवं गुणो।मयाद्दशोऽहरतादि तद्धितवं गुणत्वात्स्मात्त्वज्ञापतः।अन्यादिष्टितिरेकेण ज्ञानादयि प्यसम
॥२

एप७

द्वादशश्वद्वादिदेतुसमुच्चयादेवनडुत्वत्वे नैश्वर्यादि विफलमित्यर्थः। यजमानावस्थायां प्रजापतेर्ज्ञानिं नान्तरीयकत्वादिति
यदुक्तं तदङ्गीकरोति। नातिक्रामतीति। आदिपदेन दुःखादिसंग्रहः। यस्तु नरं च्यावयेद्वज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं निराकृतं तत
क्का२ दपीष्टमेवेत्याह। विद्यायां रविदिति। कस्य प्रजापतेरिति यावत्तनत्रमोहः कश्चादिवाक्यानमुक्तयश्चातःश्रुतस्यानय
मनार्थो सत्वामेवं स्यादित्यर्थः। विराडेकदेशज्ञानं तीति निवर्त्तकमिति पूर्वपक्षं रचयन्नादौ मोवित्तदित्येतदर्थमाह। एका
किन इति। वाशब्दः सिद्धान्तं द्योतयति। एकाकित्वे न तत्र यदुक्तं हितीदर्शनस्यानन्तयोजकत्वादत्राह। विद्यतीति सहाय
मित्यादेरर्थमाह। नात्यतीति। यन्मदन्यन्नास्तीत्यादेरर्थमाह। मत्त इति। द्वैतकल्यादौ नाग्न्यादस्तीति यस्मादथत्र सर्वस्माद्वितो
रदं कस्माद्बिभेमि किंनिमित्तं त्रासं करोमीत्यर्थः। द्वितीयात्तावस्यत्रयात्त्रावप्रायाडकत्वं घ्रुतिरकस्मुखनाह। एक एव
ति। अदमवशरोरथाद्यादिवायवश्वरत्वे एक एवास्मि द्वितीयः सहचरो नास्तीति द्वितीयाद्वयदेहत्रतयाद्दृष्टात्त्रो रादर
गीयाद्भीतिः प्रसिद्धेत्यर्थः। तत एवास्येत्यादेरर्थमाह। तत एवेति तत्त्वनिवर्त्तकैकज्ञानादरतिरपि निवर्त्तनात्राह। कोकीम
ता परज्ञानादेव विराजोऽनयनिवृत्तिरनिवृत्तिररतिरिति किं न स्यादत्राह। समप्रमिति। फलितमाह। नाविद्येति। दग्धाज्ञान
लेशवशादरत्याद्यनुवृत्तिः परज्ञानादेव विराजो नीतिध्वस्तिः। अत आह। नारतीति। पिण्डस्थत्वे विराजो मन्वादिसृष्ट्यधिका
रो नाकस्मात्प्रकरणविच्छेदं विनेत्यर्थः। सृष्टिप्रकरणेऽपि विशिष्टफलत्वादात्मज्ञानस्योपदिष्टमत्राह। प्रकृतायेति। परज्ञानस्या
नवकाशात्विद्वत्त्वं नरमाह। मिथुनेति। आदिपदेन द्वितीयेच्छादिसंग्रहः। आगमेनाह। आत्मेति। उदाहृतं श्रुतेरेव ग्राकतर्क
माह। कार्येति। सिद्धान्तयत्नाः पूर्णत्वादिति। व्यासपराशरप्रभृतीनामुत्पन्नविद्यानामपि प्रारब्धकर्मवशाद्दिदृक्षादिदर्शनात्स्व

ज्ञापतेरपि स्याधिकारसमाप्तिपर्यंतमुत्पन्नविद्यस्य तया रत्यादिनविरुद्धमित्यर्थः। यच्चकालकुसुमानीवर्तिक्रियानुवि
तस्य मुक्तस्य चाह। प्रविशेदिति। यन्मदस्थन्नास्तीत्यावेर्वाक्यस्य बुद्धलः स एव इदं प्रविशेदिति शाब्देन प्रकृतमगामिना परा सर
मर्शादिन्यत्र कृतस्य प्रस्तावात्तावान्नच्छेदमित्यत्राप्य प्रस्तुतपरामर्शित्यागादत्र कृतप्रस्तुतमित्यर्थः॥ सविनेव रमद
चारतिपदार्थमाह। असंपेति। विषयाच्चाप्यासंतापस्तदनंतरमस्मानतश्चेतसानवस्थितिररतिरमणं स्वा
तवसिद्धमित्यर्थः। तस्मादकाकीनरमतइत्यस्यार्थमाह। असंतोषेति। यत इति। कार्यगतमररमणं कारणस्तस्य
मकमित्यर्थः। अत्र कार्यलिंगकानुमानगर्भं कारणमिति परत्वांतिरवमानमित्याह। प्रोत्यतीति। स द्वितीयमिच्छ
दित्यस्यार्थमाह। अरतीति। ज्ञात्वा त्वद्वेः प्राकृत्यविधानेच्छ दित्यर्थः। सदेनावानासोय स्यार्थमाह। सारतीति। त
स्यतावतारिमाणञ्च किंकारणमित्याशंक्यापासनाकर्मसामर्थ्यमित्याह। स्त्रीपुंसा मिथुनौ स्त्रीयद्वर्णं किमर्थं कृतमा नि
त्राह। ह्कतिं। अरातः स्त्री संबंधवधनिवर्त्यं चात्तदत्तानातदर्थं छानाद्योग्यतया द्वितीयं स्त्रीपिंडामैच्छ दित्यर्थः। तदिय पिंडा
त्युधेवसमादिष्टार्थसिद्धिकारणानावादत्राह। उपस्थितेत्यवति। सइमामेवात्मानमित्यादेस्तात्पर्यमाह। मिथुनेति
मानमचाविकस्पेष्टिकृदासेनकायिकीस्पष्टिरवोचातं इत्यर्थः। सआत्मानमपातयदित्यस्य कं कर्त्तृकर्म नाव विराध
इत्याह। इममिति। संसक्तस्त्रीपुमानं पिंडं द्वेधापातनयदित्यर्थः। ततइत्यादेरर्थमाह। पातनादिति। तस्मादित्यादेरर्थ स्त्री
माह। यापिदिति। विदलं तागः। सोद्विपदनवंशादिसंयहा। तस्मादयमाकाशइत्यादेरर्थमाह। स्त्रियेति। कोदोहीति १०८
यामस्तुमाकाशइत्यर्थः। द्विधापातयदितिमनुयातद्रूपायाः सृष्टेर्विवक्षितत्वात्तत्रयाः सृष्टिरनुक्तेति शंकानकार्येत्याह। वि

रात्रमिति। तां समस्तवदित्यादेरर्थमाह। तामिति। अतद्रूपाया मनोः स्रष्टृत्वानन्तर्यमस्य वाक्यस्यार्थः॥ सा गोरित्यादेस्तात्पर्यमा
हा। चूरीति। आपिपीलिकमित्यत्र द्विग्रहणं यत्तिद्वंद्वं हि तेति। सोऽवदित्यादि द्विधा सृष्ट्वा त्वं इतं संकीर्त्तयति मानाविति। पिंडाद्बहिराद्धा नमतो
सृष्टिर्मनोः पिंडांतरीराम्नत्वप्यस्ति सृष्टिशिष्यान्तिकेत्यर्थः॥ अनुग्राहकसृष्टिरत्नकत्वाकथमर्दवाच सृष्टिरित्युवक्ष्यतिवानमत्र
हा। सामिति। यावत्स्यमाणा अनुग्राहकसृष्टिः सा पूर्वके वानुग्राह्य सृष्टिं वदतीत्यन्यतविराडित्यर्थः॥ सृष्टसंकीर्त्तनं तरवाक्या
र्थमाहा। अमदिति। ततः सृष्टिरत्नवदित्यस्यार्थमाह। अहमिति। सृष्टामित्यादि फलवचनार्थमाह। यद्यपीति। अथैत्यमन्थदित्यादे
स्तात्पर्यमाह। सृष्टानामिति। अनुग्राह्य ब्राह्मणादि सृष्ट्यनंतरमनुग्राहका स्यादि सृष्टिं वक्तुं उत्तरवाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः॥ अ
नुग्राह्य ब्राह्मणादिरूपाणामग्न्यादीनामप्युपस्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात्कथमिकस्यैवानुग्राहकत्वमनुग्राह्यकत्वं चात्राह। तत्त्व
दिति। अग्न्यादीनामधिष्ठातृरूपमाह मादि देवतादानात्कथमत्तदादकेऽपि देवतायाश्चानेकधात्वात्स्वरूपाकल्प्य ब्राह्मणे
रत्ति प्रायं प्रष्टुं यो नु ग्राहकेति। तत्र को तिप्राय इति विशेषः अतिप्राय माह। विद्येति। अविद्या प्रकरणे कर्म माण वेद
सु ब्राह्मणादिसृष्टि रूपात्तदा अतः कल्पितात्तदादत्व ग्राह्यानुग्राहकत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ अनुग्राहकस्य पि प्रसूत तादक
रा वादित्वाः क्रात रत्ति प्राधीयं पृष्ठं त्वानुग्राहकेति। तत्र कोऽतिप्राय इति विशेषः। अतिप्रायमाह। विद्येति। अविद्याप्रकर
कर्म सन्निधेर्देवमयाम्नानं देवात्मनो विद्यात्मककर्मात्त्र प्रवृत्तत्वं विद्यात्राप्रवृत्तमिति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः॥ इदं ज्ञादिस
र्गविद्यानविदषत्रह्म व सार्वदेवा इत्यप संज्ञातानम्युक्तो वाह्य। तमिति। तद्यदिदमाहुरित्यादेस्तात्पर्यमाह। अविद्वदि
ति। अविद्वयामककर्म्मापरस्या देवतायो याज्ञदा॥ प्रत्ययः॥ स्तन्निषेधार्थं तद्यदिदमित्यादि प्रवृत्तमित्यर्थः॥ कथमेषां परस्प

दतोऽत्रिं दंतीयत्राहा । तद्दर्शितं गुणेति । अथ अग्नये पावकाय अग्नये शुचये इत्यादेर्गुणत्तदा । द्वतात्तदीय दान्नियाग्ना कप
लोनवंतीतिप्रोसर्मा स्यादिकालयागात्पत्तिदर्शपूर्णमासयोरवप्रधानानुयाजादिक्रियाते दो केदतत्रिवे
[illegible]ध्येऽपय इति दधिपयोरूपांत्तदारग्निमूर्धादिवक [illegible] अथ यमग्निः सदस्त्रिणः अग्निमीलेपुरोहितं इत्यादिस्तु
तिस्तद्दाहद्ध्यानरं द्वादशकपालमामायाग्रा [illegible] इत्यादिनामंत्तदात अदिपदादेश्च अग्नमस्तीषोमीयमित्यादि
देवतातरमाद्दचर्यादित्यर्थः । अमुं यजामुं यजेति वाक्ये यजयतिना यदिदमिति कर्मवत् ज्ञानिनामपि श्रेयोमार्ग
[illegible]दिर्यनिंदा स्यादत्राहा यजनेतीति ज्ञानिनामपि कर्मणि चेज्ज्ञानस्य कर्मांगत्वादत्राहा यस्मिन्निति । अत्र स्मिन्नाक्यमुक्तस्य
कर्मतावत्ववत्ताशंक्य तस्यतात्पर्यमाहाउत्पुक्षेति निंदायां निषेधलिंगवात्र निषेधदर्शयतीति । मिथइतिप्रतीप
वित्तदा तावत् किंचनन्यायेनाहा । तादति । अकृतिपरित्तदा तावमानमित्याहा नानावेतीत्नाति कं सर्वं सूत्रं व्यतिर
केणनास्ति तान्यपि स्थूलानि विराट्संज्ञकानि सूक्ष्मतन्तुं व्यतिरेकेण न संति तान्यपि सूक्ष्माणि सूत्रसंज्ञकानि मूल
कारणव्यतिरेकेण न संतीति तत्र सातो समज्ञानं मूलकारणं ब्रह्म गामव्यतिरेकेणास्ति न [illegible] यथारथस्यनातावाराः
समर्पिताः न थाधारा न्मादिवित्तत्रं जगत्पर परायाप्रतीत्यध्यस्तमित्यर्थः । एषउद्धव सार्वादवाइति देवतात्तदनिराकर
णप्रतिज्ञातवाद वरुणयत इत्याहा विविधेति । प्रतिज्ञावाक्यं यावत्यति यतइति प्रजापतिकार्यं जगद्यत इत्यर्थः । प्रजाप
तिरविद्यादितत्त्वरूपं तेन तस्मिन्नस्मिन् कार्यसंबंधध्यनिपद्यत इत्याकांक्षायां कं तानेति घादत्तमत्राहा एक एवेति मणि
पाणदर्पणादिष्विवक त्तत्वाधियेकएव कुंत्ता त्तिष्ठ न इत्यर्थः । एक एवां तत्त्व नात्मा [illegible] भूतेस्थवस्थितः एक धावइ

भावेव दृश्यते जलचंद्रवदित्यागवासिष्ठस्मृतिरत्रमानमित्याह। तिन्न इति। प्रजापतिरेव सर्वं दिवाइत्युक्तं तस्य स्वरूप त्तर
निर्धारणार्थं विप्रतिपत्तिमाह। तत्रेति। अ संसार्येव मह इत्येकः संसारीत्यपरः। स्वतः परएवायमविद्यया संसरतीति सिद्धांतः। तत्र प्रथमपू
र्वपक्षमाह। तदन्यतीति। द्वितीयपूर्वपक्षमाह। संसारीति। प्रथमपूर्वपक्षे प्रमाणं दर्शयितुमाह। विरिंच इति। अत्र स्मृतिद्वयमुदाहरति। ए
तमिति। द्वितीयपूर्वपक्षानुवादाननत्रमानमाह। संसार्येवेति। श्रुतिं दर्शयति। पाप्मेति। आक्षिप्य समाधत्ते द्वितीयपक्षे। श्रुतिसंग्रहं
श्रुतमिति। श्रुतिमानादित्यर्थः। मेत्रमुदाहरति। हिरण्यगर्भमिति। स्मृतिवचनान्युपितस्य संसारित्वमस्मान्न्यायं तीसाह। स्मा
र्तानीति। तानि संगृह्णाति। ब्रह्मेति। विराडात्मा विश्वसृजो मन्वादयः। धर्मो यमः। महान्प्रचेति। आद्यो विकारः सूत्रात्मा। अव्यक्तेक
र्मपूर्वप्रज्ञादिविशिष्टरूपेण मूलकारणमिति विवेकः। एवं पूर्वपक्षविचारमिति सिद्धांतं दर्शयितुं प्रसंगमाह। मिथ इति। सिद्धांतयति
त्र नेति। कथं संसारित्वविरुद्धार्थवचनानामर्थप्रामाण्यमित्याशंक्य संग्रहवाक्यं विवृणोति। प्रत्यगिति। प्रत्यग्स्वरूपोपाधयो ज्ञा
नाज्ञानेकविरुद्धोपाधिसंगतस्य चार्थः। स्वरूपोपाधेरेकस्य प्रामाण्यमत्राह। पास्तेति। अज्ञानमात्रमुपाधीरित्येकस्य सविशेष
वाक्यस्य प्रामाण्यमत्राह। स्वातासेति। कारणोपाधिरीश्वर इत्युक्तं संप्रत्यपंचीकृतभूतपंचकोपाधर्ज्ञानक्रियात्मकिमदंतः
करणवशिष्टस्य सूत्रात्मतामाह। तत्रेति। पंचीकृतभूतपंचकोपाधेः स्थूलखंडाख्यमाह। आकारपरिमाणमंतःकरणविशिष्टस्य
देवतं विराड्वाचात्मं जीवत्वमित्याह। तमइति। वेति। कृष्णं तरमुपपादितमुपसंहरन्नाह। तिर्येति। अपूर्य किं वस्यादि
त्याया ज्ञानात्तावाद्यन्नमस्य हिर्नवकत्याचाह। अज्ञानानावदन्ति। यत् किं वति। तरतः आक्षिप्यमाह। जगदिति। अन्नमसृजंतेति
श्रुतिर्यथा। सामएवान्नं अग्निरन्ना वृद्धयत्रावधारणस्य विवक्षितमाह। सामइति। अग्नीषोमात्मकं जगतः सिद्धमित्यर्थः। अ

वाको या जयति२

नस्य सोमत्वं न नियतं अग्नेरपि जलादिना संभवात् । तदनुसिद्धं च न नियतं । सामस्यापि क्रतावितिदृश्यमानत्वेनात्र चोदनादानात

त् । अग्निरपि दहतीति क्रियाकर्मत्वेन संबद्धं । सामर्थ्यात् । साम्यमपि दहनक्रियाकर्तृत्वेन संबंधाग्निरित्थं वधारणसिद्धिरित्यर्थः । एत

द्वस्पष्टयति । सामर्थ्यं एव वेति । अत्र न प्रकरणमुपसंहरति । द्विधेति । सोऽयं स्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । फलतीति । एवं समुदायता

त्पर्यमुक्त्वा अतिदिष्टं द्रष्टव्यमित्यतः । प्राकृततात्पर्यमाह । ततस्तु नीतीति । तादवस्थ्यं हि सुत्यमित्यर्थः । वाक्यं व्याजयति । अनुया

त्मकेति । अतिसृष्टं चेदेतु मान्याः स्वाध्यायाः स्युः इति मन्मर्थः । सन्निति वाक्यार्थमाह । मन्त्रेविति । अतिसृष्ट्यं दृष्टं एते स्यामित्येत

दर्थमाह । प्रज्ञापतिरितिश्रुतिः । पूर्वेण नरं यथासंबंधप्रतिपादनाय तत्त्वं संकीर्तयत्यविद्येति । अज्ञानां ज्ञानकर्मत्वं साधनं हिरण्य

गर्भेति फलं यद्यप्युक्तं यास्त्रया व्याख्यातुमिति वेद्यादिना तद्वियदेवस्थाने तं जगत्कर्मकाण्डप्रतिपादितसाधनसाध्यं लक्ष्यं संसा

बीजा

रात्मकमित्यर्थः । तस्य संसारस्य जीवावस्थातास प्रत्यगविद्यावरुद्धेति । तदिदमित्यादिवाक्यमित्याह । अथेति । प्रधानादि

कार्यं जगत्प्राज्ञानस्य नमत्वाह । संसृतीनीति । तत्तदत्राह । यतइति । आत्मसामर्थ्यमविदित्वापरदारादौ प्रवर्तमानस्यान

र्थदर्शनादित्यर्थः । संसारस्याज्ञानकार्यत्वं लात्तमाह । तेद्धुमादिति । कर्तृत्वादिसंसारानर्थस्याज्ञानमूलत्वं स्वापादावपित

त्त्वसंगदृश्यात्वाक्यमेवं दर्शनमप्रत्ययद्वारेणानर्थकारणत्वादित्याह । जिज्ञासितस्येति । शारीरतावाङ्कृतः स्यादत्राह । बाध

नीति । नतु इदमरणीयत्वरणा इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । धर्मादिकमप्यविद्यामूलत्वात्स्थाप्येदो । किं न स्यादत्राह । विहितमि

ति । अनुष्ठानमपूर्वस्य कारणमित्यर्थः । दृष्टमादत्वे नदीतीति । क्रियायतः । किं कारणं यतः स्वाप्यतदत्ताबोवाह । नाकारकस्य

२०

तिकारणत्वं क्रियाकारणमप्यतस्य किं कारणमत्राह । कारकत्वस्येति । रागाद्युपाया प्रवर्तकत्वेष्वनिरपिमानमित्याह । सयथे

गा२

तिः। सयथाकामो भवति। तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत इति श्रुतिश्रुत्वादा प्रसवं रागाद्युत्पत्तिमुक्त्वा यायाकाम
आप्तकामस्याद्याव कामात्तावक्रत्वात् रता वमवददित्यर्थः। वकारान्तव्ययव्यतिरेकसमुच्चयार्थः। रागादिद्वेषयोः किंकारणमत्राहास
धिति। ज्ञानेनात्मनो नाशासानिर्मूलत्वान्न तावदित्याशंक्य ज्ञातास्येत्यर्थे तन्मूलमात्मानमाह। अन्तःकरणेति। ज्ञातत्वं कुतः स्यादत्राह प्रमा
तृत्वादीति। ज्ञातत्वादतः प्रमातृप्रमाणादिसंबंधस्यानुभवादर्शनात्तस्य ज्ञातत्वकारणमित्यर्थः। अनुभवेन साधयति।
नत्वघटेति। नावाचा तावज्ज्ञानं तावदनिष्टं दृष्टमित्यर्थः। स च स्वभावायाः किंकारणं तदात्राह प्रत्यगिति। उक्तविद्धशेकालेवस्तुनिवृत्त्य
र्थः। अत्र लक्षणः सर्वेस्वतावकिं दृष्टमित्याशंक्याप्यावद्धारिके सर्वं विद्यान्तमेत्याह। प्रत्यग्याथात्म्येति। आत्मानात्मसाधारणमज्ञानं इत्य
नर्थकारणं न तु प्रत्यगज्ञानमिति तत्राह। असाधारणमिति। आत्माश्रयमात्मविषयमज्ञानं आत्मनोऽसाधारणं न त्वात्मानात्मसाध
रणमज्ञानमस्ति यस्मादहमज्ञ इति प्रतीत्यैव ज्ञानं निष्ठितं अन्यस्याज्ञानाश्रयत्वेनानुभवायोगादित्यर्थः। अनात्मनोऽप्यज्ञातत्वमे
...मयत्वादत्राह। एतदिति। आत्मन एवाज्ञातत्वं मयत्वं भवति प्रतिज्ञामात्रमित्याशंक्यास्यार्थस्य प्रतिपादनाय नन्वदमित्यादिवा
...मित्याह। एवमिति। आत्मन एवाज्ञातत्वे प्रत्यक्षादिप्रवृत्तेस्तानेवात्मसिद्धेर्वेदान्तश्रवणानर्थक्यमत्राह। क्रियतेति। यद्वक्रियतरति
...ख्यातास्यवक्रियमाणं जगदस्मिन्कारणाज्ञानानुगमात् क्रियाकारकनिर्मुक्तं वस्तु न प्रतीयत अतो विशिष्टस्यमांतरमयत्वं किंव
लस्यावेदान्तगम्यत्वमित्यर्थः। जगत्ज्ञानपि वस्तु न ज्ञायत इत्यादहिनद्वा निरत्राह। नन्दीति। प्रत्यग्वस्तुतत्त्वतः प्रत्यक्षाद्यदृष्टं सदनेज्ञानं
तत्कार्यं च सर्वं वित्तिर्ति। अतो द्वितीयकल्पितत्वान्न तद्विनविरोध इत्यर्थः। द्वितीयस्य द्वेत्र संगत्व विरोधो वाह। असक्तमिति। संबंधस्य
कल्पितत्वेमानमाह। असक्तमिति। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ चेति स्मृतेरित्यर्थः। अज्ञानानाश्रयं जगदित्यप्रु

ॐ ज्ञातात्मन्यपि कर्तृत्वादिस्फुरणादस्मादीदृशत्वमिति। यत्र विद्यावस्थायामकार्यकारणात्मकं वस्तु प्रत्यग्भावनापरावृत्तं भवति
तत्र कर्तृत्वाविरहज्ञानाज्ञानयोः क्रियत इत्यर्थः। उपासनकांडस्य खंडार्थं सिद्धं ज्ञानकांडसाफल्यमत्राह यथा सिद्धेति। ज्ञे-
ऽरूपदार्थास्तु वादेन हिरण्यगर्भाद्युपासनविधानात्तत्र वस्तुस्पष्टमित्यर्थः। तथापि कर्मकांडवस्तुनं सिद्धत्वात्त-
न्नत्वमादिनाह तत्पदानीति। इष्टस्योत्पत्तिकाललोकान्तावृद्धेश्च व्यवहारादिदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाध-
नमित्यनावस्थपदार्थं कर्मशास्त्रेन वस्तुपर्यवसितमित्यर्थः। एवमनन्यसाधारणं विषयं प्रतिपाद्यफलितमाहात
ष्विति। उत्तरग्रंथसंदर्भं प्रतिपाद्यानंतरतात्पर्यमाह। अतस्तावदिति। अज्ञानत्वनिरूपणा यतत्त्वेदमित्यादिवाक्यमि-
त्यर्थः। प्रतिपाद्यवस्तुतत्त्वमेव निरूप्यतां किमज्ञानत्वनिरूपणेनेत्यत्राह। संसारेति। संसाररोगनिरासाय निदानज्ञानस-
तिश्च व्रणादिचिकित्साफलवती स्यात् संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयं। व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषगि-
त्युक्तेर्हि तत्त्वादित्यर्थः। संसारस्याकस्मिकत्वान्मूलमेव नास्ति सदपि वा तत्प्रधानादिकमेव नाज्ञातं ब्रह्मेत्यत्राह। ऊ-
र्ध्वेति। ऊर्ध्वमित्युत्कृष्टमज्ञातं ब्रह्म मूलं यस्य संसारस्य स तथा। ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इति श्रुतेः। ऊर्ध्वमू-
लमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति स्मृतेरित्यर्थः। ज्ञानिनापि संसारदर्शनान्नाज्ञानं तत्कारणमत्राह। आत्मेति। नानर्थ-
निवृत्तिमात्रं धीफलमानंदावाप्तिरपि तत्फलमित्याह। पुमर्थश्चेति। आनंदस्वात्मावाप्तावात्मन इत्यर्थः। आत्मनानानंदरू-
पत्वं मानान्तराबाधिताशंक्याह। एष एव परमानंदः। यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुतिरत्र मानमित्याह। निरस्तेति। प्रतीचः सुखरू-
पत्वे दुःखसंसार्यपि स्यात्तत्सुखं दुःखाविनाभावादित्याशंक्याह। सुखापि सुखं नु वा ह इति वचनादित्यर्थः। तात्पर्यमुक्तोक्तं काचासंगि-

कं च परिसमाख्यापैरार्थमाह। अज्ञातेति। न द्वात्मकेन सतीया बीजावस्था सा सा सा समञ्च गौर्ये विद्वेति चारात्मेवर्मीद्द्वास्व तय्
तिकानर्हिङ्गः स्वनिवारकवाक्यानां गतिरप्राप्त प्रतिषेधप्रयोगादिति त्रांति प्राप्तिनन्निवारणं गतिरित्याह। तथापीति। नलिप्यते
१ त्लोकदुःखैर्नैष्न्नूपं उगमाराहं तदत्तिधायि सर्वनाम्नात त्याद्दमोक्षमित्यर्थः। उगतः पराकृत्वेद्दत्तुमाह। अथ्याञ्च तस्येति पराङ्कृते
तिशेषः। हशब्दार्थमाह। स्तुस्वतिइदं शब्दार्थमाह। नामेति। आदिपदं कर्मार्थं। सामानाधिकरण्यतात्पर्यमाह। सामानाधिकरण्येनै
ति। अतःश्रवणादित्यर्थः। कार्यकारणयोर्वस्तुत्वाच्छेदइत्यत। तर्हि निष्क्रियं कारणं सक्रियं वा नाद्य इत्याह। निष्क्रियेति। क्रि
यारूपकार्यत्वाभावे इत्यर्थः। द्यतिराक दंडमाह। निष्क्रियमिति। हन्त कारणवदित्यर्थः। द्वितीये कार्यकारणयोर्योगपद्याद्वपूर्वापरता
वा वा नाद्य इत्याह। तयोश्चेति। द्वितीयं दूषयति। क्रियान्तरेति। प्रथमकार्यस्य निष्पन्नत्वार्थं क्रियापेक्षानन्नक्रियासिध्यर्थं क्रियान्तरस्या
र्थ ज स्यावश्यं तावादनवस्थेत्यर्थः। कार्यस्य क्रियापेक्षायामपि न क्रियायाः स्तदपेक्षास्वयं क्रियावादिस्मात्रं क्वसापि कार्यमकार्यं वा
अर्थं प्रत्याह। कार्यत्वेति। चशब्देनाकार्यत्वनिच्याफलोच्छित्तिस्यादित्यर्थः। विपक्षे दोषमाह। अकर्तृकेति वदिति। कार्यकारणयो
र्विचारासहत्वाद सत्त्वामवन्यतआह। कारणत्वादिति। कारणं सदृश्यस्यकार्यछ्रुकारणत्वात तुच्छत्याद्वत्तिमेत तणकारणत्वायो
गकार्यमपिसत्वतुच्छत्याद्वत्तं मतएवकार्यत्वांद सतोनृशृंगादेस्तद्योगादित्यर्थः। अन्यास्य तर्केवा कार्यकारणयोस्तदात्वा दाअ
२३ त्पात्वेति। तदात्तद्योऽप्ययोगात् द्वयमपि कल्पितमित्यर्थः। एवं सत्वे अ सत्वे च जन्मानुपपत्या कल्पितत्वे सद्ज्ञानाशादिविकारानु
पपत्यापितावदाह। अतइति। कार्येनिरन्वयेनश्यतीति नाकिंकिरंगीका रातकथं तदसंत त्वा वाद्द। क्रियेति। न किंचन नास्य वति
यावता पदर्थत्र्दप्रयपितदसंत वमाद्देशामिति। प्रथमकल्पानुपपत्तिं प्रकटयति। क्रिया याऽइति फलानानास्थिरत्वात्

धस्तित्वसंभवतीयच्च हेतुमाहानंतेति। क्रियाकारकफलरूपेण मूलकारणमेव प्रथते सर्वस्य स्वरूपत्वस्फुरणान्नाज्ञातानक
स्यापि निरन्वयनाश इत्यर्थः। दृष्टांतेनैतत्स्फुटयति। यथेति। आदिपदेनहृद्यादिसंग्रहः। नाशोपि नंष्टुस्सं[illegible]केतुर्विनाशि
ता ॥ हुताशनस्यानुत्सृष्टतेजसोवा तत्तदाश्रयवादित्यर्थः। निरन्वयनाशनिराकरणफलमाह। एवं चेदिति। जन्मनाशयो
र्निरूपत्वं यदीत्यर्थः। संसारस्य निरन्वयनाशमेतारणकेवल्यायामादष्टाद्यासावचाहानावेति। अन्यानाशो निरन्वयना
शः इत्यर्थः। तद्व्याकृतपदार्थयोरर्थमाह नामेति। असर्वज्ञानां सदाजगदनन्तित्वक्रमावतीति। तद्दीति विशेषणवैयर्थ्यमत्राह
विद्येति। मिथ्याज्ञानमविद्या धर्माधर्मौ कर्म विविधकार्यवासनाः संस्काराः सूत्रग्राहणेन सूतहृयग्रहणाद्पंचीकृतपंचभूतानि
स्वमूलकारणे लीनानि तान्याकाशनामसहाव्याकृतशब्दवाच्यानीत्यर्थः। तन्नामरूपाभ्यामिति व्याकृ[illegible]वचनान्मूलकारणम
त्र नाम्यात इत्याशंक्याह। कार्येति। उक्तवक्ष्यमाणप्रपंचाद्उपरिष्टात्तमाभिव्यक्तं तदित्याकाशेनेन नामरूपाभ्यामित्याकाश
प्रमुखं जगदुत्पातेन प्रसिद्धेन नामरूपेण च तद्व्याक[illegible]वृत्ते मूलकारणमिति। लिङ्गहणंतुक्तमित्यर्थः। सामानाधिकरण्य
कार्यकारणयोस्तदनिराकरणाद्युक्तं अविवादत्वं तर[illegible]व्यथत इति। कार्यकारणयोरज्ञानशरीरत्वाद्युक्तं सामानाधिक
रण्यमित्यर्थः। नामरूपाभ्यामिति तदवधारणार्थमाह। मा[illegible]रूपादिति। शुक्तिरिव रजतरूपेण विश्वं नामरूपाभ्यामेवाभिव्यक्तं न
स्वरूपेण प्रत्यगात्मत्वेनेत्यर्थः। नामरूपाभ्यां व्यक्ते राजतामसे[illegible]दवं तरमाह। सामानाधिकरण्येति। इदं तद्व्याकृतमिति सामाना
धिकरण्यादित्यर्थः। आत्मव्यक्तिं विना जगतामुख्यप्रत्ययतावस्तुत्वं नरमाह। तदीति। व्यक्ते जगति कार्यमद्वितीयं ब्रह्मे
तिनापलत्वात्तद्वियस्मात्तस्मात्स्वच्छत्वयावाधप्रादनसात्वाह्यक्तिः। कार्त्स्न्येनेति। कार्त्स्न्ये हेतुमाह। व्यक्तस्येति। अकार्त्स्न्यदर्शि

२०५

नाहि तत्त्वत्वादित्यर्थः। न चेदमित्यादावव्याप्तेस्तत्राहेऽज्ञानं वस्तुप्रतिपाद्यं न सिध्यति मानाभावादिति शंकते। प्रमाणादीति
स्वरूपानन्तवादत्यक्तसिद्धिर्न मानादिति वक्तुमनुनवं साधयति ज्ञानसंबंधताव कथं न सिद्धिरत्याह। अन्मादिमतज्ञानकेन
द्विपरीतात्मरूपमत्याह। कूटस्थेति। ब्रह्मण एव ज्ञानरूपत्वं जीवोत्पत्त्याभावात्याह। बुद्ध्यास्मीति। फललिंगानुमेयं ज्ञानं भापराकृत्वच्यन्तुम
त्याह। तिरोहितत्तेति। फलात्फलेन स्वस्थास्यात। फलं च नप्रदीपवदित्यर्थः। आमनसं विकृपत्वेपि नकोन्वस्थविरतोदयस्वयंरसं तु
गुरज्ञान त्वादत्याह। सादेति। सविशेषत्वघटादिवद्दृश्यत्वं न। विशेषत्वे दृष्टं गमाशुं निर्विशेषस्यावस्तुवादत्याह। निःसामान्येति। अन्य
विशेषश्यून्यत्ववादित्यर्थः। एवं नित्यत्वं दृश्यत्वं च साधयत्युक्त्वं प्रसाधयति। चतनेति। शुद्धत्वेपि न सुक्तत्वमत्याह। संगतिरिति। पूर्वमज्ञा
तस्यकत्वमिदानीं निरविद्यमित्यनोद्याघातो त्याह। एवमितीति। स्ववतनइन्ननतस्फुरयति। नमोहत्वमिति। एवं नित्यानुवृत्त्य साधयत
तत्र सादादज्ञानत्वसिद्धिमाह। स्वानुप्रकटयति। स्वानुभूति। तायस्मिद्दतिनम्मानादावन्यत्याह। मानेति। मानदेशात्कारकाद
रतावुविद्यर्थः। स्वप्रकाशात्मनोऽज्ञानयोगा कथमज्ञानत्वमत्याह। तमिन्निति। अप्रसत्वमेव प्रकटयति। स्वानुभूतिरिति। स्वतःप्र
काशमात्मन्यज्ञानसंसर्गेकृतं न स्वनिवृत्तिरत्याह। ह्यज्ञातेति। अज्ञानसंसर्गविगामेश्वसेमत्वविरोधमत्याह। अज्ञतेति। अन्येनेतियाव
त्। न चात्र वान्यामज्ञानस्यामयात्वविपिन्नरूपेण नस्राणगम्यमत्याह। नवदिति। प्रमाणतः सिद्धिर्येतिरकेणेति। निर्वाधःक्षति
रेकारतिरकान्यामप्रामयंस्वरूपेणापि नमेयमित्यर्थः। नदेदमितिवाक्यमिथमज्ञानमपमत्याह। नाद्धिति। आतनद्यौवा
क्यनव्याप्तेनाद्यासतरूपयोरक्तिः। कथन मात्रमामितत्रप्रमाणेयायानाम्रज्ञातनाकेवानुसवमिध्वात। अनूदितवाला
निवीकर्येकात्म्यवहाक्यमयतेत्यर्थः। अज्ञानत्वस्याप्रामयात्ववाघातं वक्तुं न स्वरूपमाह। अध्यात्मेनमितीति। नह्या स्वानमविज्ञा

तमिति। किमनत्यादावप्रमाणेति। प्रमाणस्याविषयत्वं तं प्रमाणाक्षिद्यतीति त्याह तं प्रमाणं विषयत्वे तन्निरस्यत्वानुपप
त्तेरित्यर्थः। प्रत्यगात्मैवाज्ञानस्याश्रयो विषयश्च स्वरूपानुत्तवादेवतस्मै बंधसिद्धिरिति स्वमतमुक्तं। इदानीमेवमन
मिय नुपपत्तेौ तीमानौ व्यवहारसिद्धिं चक्रुः मत्कप्रमममादौ विज्ञानतिसोज्ञानःस्वतःस्फुरति प्रमाणाद्यसाक्षिणोवेति विचार्य
इत्याह कुत इति। अज्ञानतत्वस्य सप्रकाशचानं मीकारसाक्षि विष्यत्वविरोधान्न सिद्धान्तसिद्धिरित्यत्र निर्धार्य प्रमाणगम्यत्वपक्षे
विचारं तत्र माहाज्ञाता वेति। अज्ञानत्वेन प्रमाणगम्यत्वे स्वप्रकाशस्यवा जडस्यवा जडतयात्मकस्य चैतन्यात्मकस्य वेति विचार्यमि
त्यर्थः। जडस्याप्रमेयत्वेन तार्किकैरंगीकृतं उपपन्नं विदामवतत्वाह मायेति। जडस्याज्ञानत्वेन मेयावमानमिदं मेयमिदमिति
नज्ञेदनमाममस्तीत्यर्थः। विषयविषयितावेन नयोरन्दसिद्धिश्च तन्नहिज्ञानरूपेण मानविषयत्वं अज्ञानरूपेणवा नादृष्ट
त्याहाज्ञातस्येति स्फुरिन्नरूपस्य मानादृत्तिश्च वात्त्रेद साधक मानं तत्र स्वीकार्यमनवस्थानादित्यर्थः। ननुरुत्याहा अज्ञा
नस्येति मानस्यपदे वेदात्मज्ञातस्य मानेन स्फुरणानुपपत्तेरित्यर्थः। क्रियातत्कर्मणोर्भेदनियमात् कथं ज्ञातस्यात्यतिरेक
स्तुमीन्नाहाजगतीति। प्रमाणशमोत्पत्यौ व्यवक्रियमाश्म स्वतत्र ववज्ञाता व्यवक्रियमाणत्वात्क्षुद्विविदित्यर्थः। स्वागारस्था
रत्वा नादपि व्यवक्रियमाणत्वं संतावाद घटादाव कोद्वोषमोदा मानादिति। अर्थस्याज्ञानत्वानुपपत्तिरप्रमानं अनन्यात्मा मानतिाद्य
नःसिद्धोपि मयोमानाभिध्यतीत्यत्वादावदीति। इदानीमवज्ञातत्वानुपपत्त्या तस्य मानफलत्वसिद्धिरित्याद्वाज्ञातेति। पूर्व
नवगमगता विदानीमवज्ञातत्वगतिरतश्च पूर्वानवगमावगानरिति नरतराश्रयइत्यर्थः। उपसंहारति। एवंचविदिता ज्ञान
स्यावृत्तिरिक्वमज्ञानत्वांस्यामा च वंयदीत्यर्थः। जडस्य स्वतएव नर्हि सिद्धिरस्तु तत्त्वादो ऽनतर्वेति। अपारामार्थीनादिरितित्ये ११०

पा।ज्ञाड्यविरोधात स्वतोसिद्धे मतिरासिद्धावंधकारप्रवृत्तवत सर्वव्यवहारलोपः स्यादित्यर्थः। द्वितीयकल्पं निरस्यति। ज्ञाताव
ति प्रथमकल्पमेवं वदति। स्वत एवेति। दूषयति। न चापीति। मानादयं सिद्ध इति विशेषा।। वगमायोगादित्यर्थः। यथा तत्र स्वत्वका
शस्येव मेयत्वं एवं ममापीत्यर्थः। अनन्यायत्तेति। मत्पक्षे मानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वात् स्वपक्षे ज्ञानस्य पारमार्थिकस्य नित्यस्य योगा
दस्तु सिद्धेर्त्ताविकल्वादित्यर्थः। किं च मानमेययोर्मिथो न पक्षे वं सापेक्षत्वं वा नाद्य इत्याह नितिः साधकेति। मेयत्वं मानसाध्यत्वा
त कथं तद्विना सिध्येत्। मानमपि मेयं साधकं विना मेयं निरालंबत्वं न सिध्येदित्यर्थः। द्वितीये मानमपि स्वतः सिद्धं न वा प्रथमे
प्रत्याहात्युक्तेति। मानमेययो रूपयोः स्वतः सिद्धत्वे मिथोपेक्षा न स्यादित्यर्थः। अपि च प्राक्तस्य तो सिद्धत्वे मानांतरसिद्धत्व
नवस्था अत्यंतासिद्धावसत्त्वमित्यर्थः। किं च स्वतोऽसिद्धयोः परस्परापेक्षा सिद्धयोः सिद्धासिद्धयोर्वा नाद्य इत्याह नासिद्धयोरिति। स्वा
तासतारस्कुरयोश्च न मिथोपेक्षा वंध्यासुतखपुष्पवदित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति सिद्धयोश्चेति। हेतुमाह नापेक्षेति। अपे
क्षाफलाभावादित्यर्थः। तृतीयं पि सिद्धस्यापेक्षाकर्तृत्वमसिद्धस्य वा नाद्य इत्याह नापीति। द्वितीयमनूद्य वदति तथेति। विमता
नापेक्षाश्रयत्वं असत्त्वान्नरशृंगवत् अपेक्षत इति। असतः क्रियाश्रयत्वायोगादित्यर्थः। सिद्धस्यापेक्षा तु रस्तान्निरस्ता। संप्र
ति सिद्धामाविर्निर्दिशंगीकारे पूर्वापरविरोधेत्याह व्याघातेनेति। असिद्धस्यापेक्षानिरासपरत्वाद्विरोधतार्किकस्य विद्दपिकेत्यपि
दपापेक्षानुक्रमायनातः स्वतसिद्धाज्ञातः सिद्धिंनापेक्षित इति नकारानुषंगनीयः। एवं कस्यापि नापेक्षा घटत इति प्रतिपाद
नेनार्थान्मापेक्षत्वरज्जुभुजंगवत्कल्पितत्वात द्वितीयं स्वतः सिद्धं वत्ती विकल्पितं मित्यर्थः। तत्र तत्र गवद्वाक्यं मानमिथ्यात्वविभ्रम
रापीति। वाक्यमुदाहरति। नामत इति। उत्तरार्थः। सदसतोरंता निर्णयः। तस्मादकस्मिन्न ज्ञातावानावचं कल्पितमित्यर्थः। अत्रेव

वाक्यांतरमाहाग्रयमिति। ब्रह्मनसंज्ञं ज्ञानमनुत्पन्नं इत्यन्तराद्दैक्षुपजीव्यं। वस्तुताजन्मादिविकारास्तावपि मानमाहाततथैति
विधस्तांशत्य ब्रकल्पनमाह। इति संबंधः। आत्मनो ज्ञापकलनामूलत्वं स्मृतिर्निर्मूलानमानमन्नाह। वासुदेव इति। इदं सर्वं ...यिद
मयात्मेत्यादिश्रुतिमूलमित्यर्थः। निर्विकारजन्मादिकल्पितं मानमाह। अहमिति। प्रतीत्वा विश्वकारणत्व विषयस्मृते
र्मूलश्रुतिमाह। सत्येति। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यावेदनिदितं शुद्धया मिश्रब्रह्मणः प्रत्यगात्वमभिधाय तस्माद्वा एतस्मा
दात्मन आकाशः संभूत इदं सर्वमसृजत यतो वा इमानि भूतानीत्यादिना तस्य कारणत्वमुक्तमित्यर्थः। प्रधानादिकार्य
प्रपंचस्य परामर्थवादज्ञानान्नात्मनि कल्पितत्वमन्नाह। अज्ञातेति। कर्मणैव बंधश्चास्माद्दुरितस्य वायग्निशादिनित्यचा
हा कर्मत्यापीति। दुरितमपि देहात्मप्रत्ययमूलवाक्कल्पितमित्यर्थः। केवलं तरमाह। तस्येति। अज्ञानात्मलोपिनकारणत्वं बंधुकं
अन्योपगम्यमानोपगमसिद्धांतविरोधात्तथा तदसिद्धिरितिशंकनाच्छामीति। अनुत्तवगह्याज्ञानत्वानंगीकारबाधकं दर्शयि
तुपरिहरति। तथापीति। सार्वसर्वज्ञस्फाकविदप्यज्ञानाद्वा दित्यर्थः। कमीलामादिप्रतीतानवानवेदाश्रयकोनंनिदर्शनं
श्रीतिप्रतीनांवदज्ञानमनुपपन्नं तन्मूलवाक्युतःमानप्रतीतं वदन्नाहानावतीति। छष्ठचादित्यर्थः। इतश्चाज्ञानमनुपपन्नमित्या
हाज्ञातेति। ज्ञानादर्थादितिरकेणान्यनाज्ञानार्थनमानीनांमाचं ज्ञातकातिशयोमितररितिन्यायात्। इतोऽज्ञातासच्चेम्ये
यापकृतिस्तत्फलापकृतिश्चस्यादित्यर्थः। किमतोत्राहात। ततश्चेति। वदगम्यधर्मीदः प्रत्यक्षादिगम्यरूपादश्च सिद्धार्थमज्ञा
नमनुपपन्नमित्यर्थः। ज्ञातो वार्थोस्यवाज्ञात इतिपक्षद्वयं व्याख्याति। नत्राज्ञातपक्षः कपिलात्मनःस्वप्रकाशत्वोपगमादि
दानीमुत्तरं वतिप्रतीयपक्षं बोधन्तिमतं प्रतिरूपति। नत्विति। मानान्मयानत्तिष्ठात इतियथां मतंतत्पांमपनव

विकारस्र

ज्ञानत्वे०

नि२

नि४

×स्वविषयाकारस्य २

गतस्य मेयत्वमशक्यसंपादनमुचितत्वञ्चेत्यर्थः। अतो दमानामेयत्ववता राशिसिद्धिश्चेत्तत्तादनस्मिद्धिरनत्र्याद्या ज्ञाने
ति। मानव्यापारात्प्राग्ज्ञानस्य मानिसिद्धस्यानंगीकारमानस्य संवेदनम्ह्लौलिकत्वात्तस्य चेत्स्वकालीनार्थसाधकत्वात्स्वा
न्तरकालयोरर्थसत्त्वमानानावादर्थस्यापिह्लौलिकत्वत्वसंगाद्बोह्यसिद्धान्तेत्रक्तिःस्यादित्यर्थः। अर्थस्य स्वतःसिद्धत्वान्नह्लौ
लिकत्वमत्राह। स्वार्थमिति। परार्थस्य जडस्य स्वार्थप्रत्यवस्वतःसिद्धिमपेक्ष्यैव सिद्धेरन्यथासिद्धा हेतृत्र्यायाः संयोगासि
संसर्गीयोगाद्विद्यात्मतिकल्पितःस्यात मानातसिद्धरूपत्वे प्रागुक्तन्यायेन ह्लौलिकःस्यादित्यर्थः। नवस्तुबोधदशायां मानःकादा
षः तत्राह। ज्ञानत्वेति। मिथ्यात्वं साधयतिमित्येति। तयोर्बाधान्मानकाले चाज्ञातत्वायोगाद्विज्ञानवादेनाज्ञानज्ञापनमित्य
र्थः। एकस्मिन्नपि ह्लौलमानमेयत्वावार्थमित्यातिन्नविनाशोतेर्वस्यैकत्वादज्ञानज्ञापकमानसिद्धिरितिशंकते। अथेति। दूष
यति। मानेति। मानातिन्नमेयात्मकाज्ञानत्वं न मानानिरस्यं स्वविरोधितानाम्पत्यन्तसत्त्विवृत्तेरयोगादनंगीकाराज्ञातत्व
वकारोऽऋद्रव्यर्थः। मानातिन्नमेयस्याज्ञानत्वं स्वातविकमागंतुकं वेति विकल्पयति। स्वतो वेति। प्रथमं दूषयति। स्वत
श्चेदिति। स्वाभाविकस्य निवृत्त्ययोगात्तज्ज्ञानत्वमेव न मा वत्यज्ञातकल्पितं स्यादित्यर्थः। नवोत्तरयमितितुरीयमतम
नुवदति। अथेति। अज्ञानादज्ञातं वस्तु ज्ञानाज्ज्ञातं स्वतोनाज्ञानं ज्ञानं वेत्यर्थः। दूषयति। किमिति। उत्तरयोः परस्परं तद्
न यव्यतिरिक्तं वस्तुरूपं वाच्यं तच्चसंततवतीत्यर्थः। वस्त्वादेरोध्यस्वातात्याद्ये तु लोवा ततनेस्वा त्याद्यमितिशंकते। मानादिति
अन्वयव्यतिरेकयोरनुपपत्तेर्मानासिद्धिरित्याह। मेवमिति। अन्वयव्यतिरेकानुपपत्तौ मानानुपपत्तिं प्रकटयति। अन्वाय
ति। मानव्यापारात्प्राग्ज्ञानसिद्धौ ज्ञानमिदमिदानीं मानादिति मानेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतमुत्त्वत्वादिव स्वरूपं स्यात्॥

न४

× मिथ्याज्ञानादमनिसिद्धिवदज्ञानस्यापिसा किंनस्यादत्राह ज्ञानमिति मानसिद्धस्यतामिवत्वचायागादित्यर्थः ।८

त्पागाज्ञातत्वानवगाममानायंविज्ञाघःसिध्यतीत्यर्थः ।। नस्मातज्ञातत्वंरज्जुसर्पवदित्यवस्थितं ।। नत्वाज्ञातत्वंकल्पितं ।। पारमार्थिकं
वा ।। आद्ये अपसिद्धांतः ।। द्वितीयोदोषमाह ।। नावति ।। सोगतमतएव प्रसंगाद्दूषांतरमाह ।। स्वसंवेदनत्वेपि ।। स्वत्वेप्रमा
ज्ञानसंसर्गाभावयोगादज्ञानत्वायोगइत्यर्थः ।। स्वसंविदि ।। तदज्ञानापगमादोषमाह ।। तथेति ।। स्वरूपज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः ।। हृ
दीतराह ।। आद्येनतत्रकर्मादावित्युपज्ञानंस्यात द्वितीयेअपिसिद्धांतः ।। स्वसंवेद्यत्वस्वीकारादिति ननिवृत्तस्तुपपत्ति
रित्यर्थः ।। अज्ञानत्वमपिधीरूपमधीरूपंवा द्वितीयेत्वनीयातसाधीरितिसिद्धांतमाह ।। नाराद्ये ननिवृत्तिर्नस्या ।। स्यादप
दुर्बलानामितिज्ञानादज्ञातत्वनिवृत्तिरवमानुदित्याशंक्य प्रकाशितमासोरिवतयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वशक्त्वेवसंबं
बंधइत्याह ।। बाधयति ।। स्वसंवित्तेचमात्रवननमसः संततवइत्फकेतत्त्वेवद्वित्वेतरमाह ।। नावति ।। जाड्याविद्ययोर
कत्वासंविदि तजाड्यविरोधादित्यर्थः ।। जाड्याविद्ययोरैक्यमानमाह ।। अविद्यामिति ।। इवीदहेतत्त्वकेप्राप्तृत्वंमत
प्राश्रयास्तिमिनतानाम विद्यांप्रापद्यावतनंस्त्वानमनुपसंहरति ।। वस्तुमात्रअज्ञातजाड्यमेवाविद्यइत्यर्थः ।। अज्ञा ×
नंनयथामानादितिकथंसर्वमानानामज्ञानादोमनिवादत्राह ।। पीति ।। स्वप्रत्नमत्रेणानादीतितन्नत्राह ।। स्वतइति ।। ज्ञा५
तदपातत्पतमन्मानमित्यतकथमित्याशंक्य किंतत्त्वबाद्यप्रथबद्धमानेनतमानसमप्रपमानेनवा ।। तिविकल्प्यना
द्यइत्याह ।। नतावदिति ।। द्वितीयंदूषयति ।। नावति ।। दुःखादिवदज्ञानत्वादनुमानसप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ।। दुःखादेरपि
साक्षिवद्यवामानसप्रत्यक्षत्वंमंगीकरणवादः ।। तृतीयंनिराकरोति ।। नास्येवेति ।। अनुभूतिज्ञानफलंतताज्ञानाम ११२
वाच्छमयंनाद्रुतवादीत्यर्थः ।। अज्ञातत्वादरपरोहवाच्यनानुमेयत्वमित्याह ।। प्रत्यक्षेति ।। ज्ञानत्वलिंगनज्ञानस्यानुम

ज्ञा२

यत्वमंगीकृत्योक्तं तदपि न संगतं वतीयाद्दा प्रत्ययत्वादीति। फलस्यामेयत्वे ऽनवस्थासाम्ये यत्वे लिंगासिद्धिरित्यर्थः। फ
लस्यामेयनिष्ठत्वाद्रूपादिवन्मेयत्वमत्वाद्दामाफलमिति। किंचिदिफलस्याद्वेषीत्तावस्थायां निष्ठत्ववत माफलस्य नामेयनि
ष्ठत्वं रूपादिवद् प्रकाशत्वेनार्थसाधकत्वं प्रसंगादित्यर्थः। घटः स्फुरतीति सामानाधिकरण्यान्मेनीयाश्रितं माफलमित्या
शंक्या ह्यापीति। स्फुरणं ज्ञानकज्ञानविषयत्वात्तथात्ववव्यवहारात् अन्यथानुमावे तच्छ्वादप्रसक्तो मादृक्साधनानुष्ठानवैय
र्थ्यादित्यर्थः। अतो ग्राह्यत्वतिप्रमात्रैरत्यन्तप्रमेयमाफलस्य कात्सादृशात्म्यवादनिरासानुपपत्तिरिति दोषः। किंच फलं स्वप्रकाश्य

न २ मप्रकाश्यं। मा दृश्यं वा। आद्ये न तस्य जन्मादिसिद्धिः। द्वितीये नेतस्य तृतीये प्रत्याह्दामाफलस्येति। इदं प्रमाणानुमाविशेषः। प्रमा
तत्फलयोः कार्यकारणत्वसंबंधात्फलस्यापि मेयत्वं मेयत्वाद्दा प्रमेति। विमतं सहेतुकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानगम्य कं ९
म इत्यत्वाद्दाशापीति। तस्यानुमेयत्वे ऽपि स्यादनवस्था। तत्रापि फलांतरसंबंधापत्तेरित्यर्थः। यथा रागादि रात्मधर्मस्यामेयत्वं ए गा ८
वं ज्ञानस्यापि मेयत्वं स्थितो परिशेषात्फललिंगानुमेयत्वसिद्धिरत्याह्दानावेतितन्द्रिस्तो रागादिनीति वेत्यत्रांकास्वप्रतानु
त्वंसिद्धत्वान्नातावद्दाद्दा रागादेरिति। नान्नुत्वस्य स्वप्रत्वं विनत्वात्ततुकार्यस्याद्वादत्राह्दानावेति संवदनस्य सिद्धि प्र ५
वेलात्मानकार्यत्वमिति निश्चं कतोमानति। कार्यत्वे फलं मानमानयोः साधनकं स्यात् कार्यसंस्कारवादतश्चतायारत्तावएवस्या न ४

गकूर दितिदूषयति। नस्यादिति। मानामेयात्मकं जन्यमेवास्तु कोदोषत्राह्दा तदत्तावत्वेति। मात्रादेरसत्वे मानतावध्याघातस्तद
त्तावे साधकतावातश्शून्यासिद्धिरित्यर्थः। प्रसंगात्तु शून्यनिरासस्य प्रवृत्तेनेकार्यस्य फलत्वं निराकरोति। क्रुत इति। मातात्तावा
दर संवृत्तावद्यर्थः। प्रमात्राद्यत्तावस्यामेयत्वात्प्रतियोगिनो मात्रादेरपि मेयत्वं मत्वाद्दा प्रमात्रादेरिति। अपि शब्दस्त्वा

वेर

त्वदर्थः। स्वापमात्रात् एतावत्तद्विषयमानानुदयस्यमानत्वात्तावदेतु माहामानृत्ववादिति। नहि प्रत्यक्षाद्यन्यतमेन नश्चसिद्धिरस्य न
श्चाहानेति। मात्राद्यतावागन्तुतइतिवाधः। अतो मानृत्ववादितिद्वातारावच्यर्थः। दृष्टान्तमुपपन्ति। अतानुपपत्तिर्वोपपत्ति
वीजं तदत्तावाच्च स्वापे मार्थोपपत्तिं सन्तवस्यादाहा नदीति। उपमानानुपपत्त्यावपिदिश्चं नरमाह। मानृस्येति। मात्राद्यताव
साहृश्यदर्शनाद्यागोत्र इत्यर्थः। तावमानागोचरस्याज्ञानत्वादिरतावमागोचरत्ववन्मात्राद्यतावस्यापि स्यादत्राहामि
थ्याति। तावतावमानागोचरत्वान्तर्ज्ञानादिकं न सिध्यदत्राह। त्यं तति। अर्थेन गादावत्यं तादृष्टपूर्वेवागिमेनदृ
ष्टवानितिपरात्रुत्य दृष्टपूर्वविदृष्टापि मान्नातज्ञायतानस्मादज्ञानत्वादिप्रतिपत्तिज्ञासिद्धमित्यर्थः। तर्हि ज्ञानत्वादेः
प्रत्यभिज्ञागोचरत्वान्मयत्वमुन्नाहाह नवेति। इदानीमेव दृश्यमानवस्तुनाज्ञानत्वगोचरमानुवृत्तो [illegible] प्रमातुरतावा
पूर्ववृत्तमानात्तावन्नतज्ज संस्कारात्तावास्मामाणिक प्रत्यभिज्ञासिद्धिरित्यर्थः। कथं नहि प्रत्यभिज्ञायत[illegible]हादिस्फुरम
त्राहाहनप्रमाणादिति। अनुभवसिद्धत्वादज्ञानत्वादः प्रत्यभिज्ञागोचरत्वोपचारइत्यर्थः। अज्ञानत्वादेरामयत्वादनुभ
वादवसिद्धिरित्युपसंहरति। तस्मादिति। स्वार्थनि [illegible] प्रमाणदनन्यत्वाषस्य प्रकाशप्रत्यक्षावेतत्साधित्यर्थः। आत्म
ताना ज्ञानत्वादिसाधकत्वमियत्वाहृदयवदत्वादानरमिति। जडत्वमुपाधिरित्याह। स्वतःसिद्धमिति। साधनव्याप्तिनि
राकरोति। अनन्यमिति। संविद्रूपमित्यर्थः। विश्वस्य माहि वेद्यत्वं स्फुट। [illegible] यदि तु मिथ्याज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वे
तु माहामयेति। मिथ्याधियार्थसाधकत्वात्तावाज्ञाथसंवेदनेन सिद्धिरित्यर्थः। नहि साधकाज्ञावानास्य विषयआ
दाज्ञानत्वादिति। अनुभवसिद्धत्वात्तदतावापिलक्ष्यतइत्यर्थः। [illegible] तनदृशा स्मृतिरेव मिथ्याज्ञानमिथ्यादाप्र

भाट

१२३

वा

त्पात्तादिति। अपरोक्षात्वेनवोदित्यर्थः। रजतान्तरादिगतरजतस्य सहचारदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारात्स्मर्यमाणत्वा
त्पाच्यच्यमस्मितमत्राहेदमितिरूपमारोप्यादर्शान्तरादावपीदंमेत्रावच्छिन्नं प्रतीयमानकमपीत्यर्थः। तथापीदंरू
पमितिविशिष्टरूपं। किंशुक्तावस्ति। रूपं वा बुद्धेर्वा दर्शान्तरवा कालान्तरवा नाद्युद्ध्यादानेति बाधविरोधादि
त्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। नेदं तत्तिरजतस्य परोक्षत्वात् प्रमादख्यातिवादिनेत्यर्थः। पूर्वशिष्टकल्पाद्दूषयति। नेदं च्यात्व
ति। साक्ष्यादोबुद्धौदावित्यर्थः। प्रमाणतावादितिकत्रैरत्रविवक्षितात् विमतं ज्ञानं यथार्थज्ञानत्वात् संमतवदित्यत्र ना
नविशिष्टैकज्ञानेऽपितुनिरंतरोत्पन्नविविक्तानेकज्ञानमत्राप्यत्वेनाविवेकस्य वस्तुमात्राग्रहणायोगात् भ्रांतिवाद
पपत्तिविरोधमत्रमात्यार्थज्ञानमित्यर्थः। एवमनिर्वचनख्यातिं प्रसाध्य तस्य साक्षिवेद्यत्वसाधनायाह मिथ्येति। किमत्रप्र
ष्टव्यं मानान्तरसिद्धस्थियाद्दा सम्यगिति। तन्मानसप्रत्यक्षमनुमानं वा। नाद्यइत्याह। नेति। तस्याः सम्यक्कैरगाधित्वमत्यनसर्वं
बंधात मिथ्याज्ञानस्यामयावन्नहि गोचरत्वेनतयामियावन्न तदर्थस्यापि सत्त्वप्रसंगान्मिथ्याज्ञानंमेयमित्यर्थः। एतद
वेत्यप्रेयतामेयतासत्वादिसादृश्यस्य मिथ्याधीविषयत्वान्नस्फुरणलिंगेन मिथ्याधीरस्तु मेयतिद्वितीयमाशंक्या
हानवति। हेतुमाहानास्यतिरूपादेरसाधारणत्वेनत्वाकारेणज्ञानविषयत्वान्नतत्त्वज्ञानस्य सामान्यमात्रं विषयश
त्यर्थः। मा दृश्यस्य मिथ्याज्ञानकारणत्वाद्विषयत्वानवतकारणत्वमत्राह तस्मादिति। यस्माद्रजतसदृशमिदमितिनप
तीयते तस्मात्कारणेनरायोगात्स्वयं तु नु रजतसंस्कारसहितां तत्कारणविछिन्नप्रत्यग्ज्ञानाद्रजतभ्रांतिः संस्का
राद्भवत्वात् स्मृतिविस्मृतिरूपेत्यर्थः। मिथ्याज्ञानादेः साक्षिवेद्यत्वे पक्षीनंमेयंत्वनादिचादात्मावद्वित्यत्वाद

य

नर

रि४

ज्ञानतो। ज्ञातृत्वेनेति ज्ञानमंतःकरणं तस्य ज्ञाताकारस्थानुभवः तद्व्यतिरेकेण तमस्य ज्ञानविन किंचिदावदिघम
त्साक्षी स्वज्ञानसिद्धिकाले मेयं मानस्यापं रूपं न विद्यातान्तस्मादज्ञानं प्रमात्रा सह प्रत्यक्षमनुभवावद्यमित्य
र्थः। अज्ञानस्य साक्षिविद्यत्वेपि मात्रादेः साक्षिविद्यत्वं कुतो नात्राहानंदीति। सर्वविषयसंबंधस्य परमार्थसत्तानु
त्तिरूपत्वात् संविदध्यस्तत्वेन नन सिद्धिरिति द्दुतमाह। संविन्मात्रेति। अयं ज्ञातायमज्ञातइति ज्ञानस्य प्रमात्रान्व
यत्वादनध्यस्तत्वं च मत्वाह। अज्ञातायमिति। कर्तृत्वस्य कल्पितत्वात्तदाश्रयाधीरपि स्मृतिः प्रांतिरित्यर्थः। य
थार्थज्ञानस्य कथं भ्रांतित्वमत्राह। आनंदीति। वस्तुनस्तुराधे सत्वानुसारि पारमार्थिकमित्यर्थः। ननु स्वादिज्ञाताज्ञा
तविताग सिद्धिरिति अत्रनुतवादित्याह। ज्ञातेति। ज्ञानेन गतं ज्ञातत्वादिव तद्विषयगतत्वज्ञातत्वादिकमपि मानग
म्यमित्यत्राह। संविदेति। मितज्ञातिस्यज्ञानैर्नासिद्धिरपि त्वाद्दश्यात्तानासिद्धिश्चानुसर्वं नद्युमानांतरेणान
वस्थानादित्यर्थः। अज्ञातत्वस्य परिशेषादनुतवगम्यत्वं साधयति। वस्त्विति। अज्ञातमयमिति स्वीकारादज्ञा
तत्वस्य साधकं वाच्यं ज्ञानकार्यं न ज्ञानत्वात् तत्सिद्धिः तत्फलाद्यवहाराद्यनाद्यः। तयोर्ज्ञातत्वाज्ञातत्वयोः भिन्नकाल
त्योः संबंधानुग्रहाताननतोघ्यवहारस्य ज्ञातत्वमात्रगमकत्वादज्ञातत्वं तु तवगम्यमित्यर्थः। ज्ञानत्वसाधकमेवा
ज्ञातत्वस्यापि साधकेन स्यानन्यूर्वस्वादत्राह। अयनइति। ज्ञातत्ववद्यलानुतवात् ज्ञातत्वस्य सिद्धिस्तत एवमान
त्वमपि सिध्यति। संविदद्वैत अनुतवं विनान्वयमज्ञातत्वं ज्ञातत्वं मानत्वं च न सिद्ध्यतीत्यर्थः। अज्ञानत्वादिन
त्ययात्तत्ता स्वविषयत्वादाभाषेति। अपरोक्षत्वादित्यर्थः। तदिदं घटवत्स्वत्वतः सिद्धत्वमत्राहानंतेति। प्रमात्रा

कर

दरमत्वेपि स्वापेक्षज्ञानानुत्तवस्य परामर्शलिंगागमकल्पनानवादिति दत्तु माद्राप्रमाचादीनि स्वानुरूप्यनुसारेणोत्तुन्नयेतिसंबं

धः। स्वापेक्षानुत्तवसाधकस्यापेक्षाचाङ्क्षयमज्ञानविशिष्टानुत्तवसिद्धिरत्राद्राप्रमाचाद्यात्पत्तेरिति। अज्ञानत्वादमेतु ववनगम्यत्वान्न

साक्षिविद्यत्व मत्राद्रा। सीदिति। अपज्ञातं प्रागुत्पत्तेः प्रत्यक्षागम्यं अलक्ष्णलो अलिंगागम्यं अविद्यं परिशिष्टमानागम्यं अनुत्त

वसिद्धानुवादकं नुह्वव नमित्यर्थः। अज्ञातत्वादरमयाव कस्यमयत्वमित्याशंक्यात्मन एवाज्ञाततावोपलक्षितस्य त्वाद्राप्रयत

इति। स्वकाश्यस्यज्ञातेन त्वमत्राद्राएप इति। दत्तु माद्राएतावदिति। समस्यज्ञौंस्य वमज्ञानादृष्टिमात्रत्यापि स्तत्र कलित

त्वेन सिद्धेरज्ञानादृज्ञातत्वेनस्य स्फुटमित्यर्थः। अज्ञानस्यानुत्तवसिद्धत्वे युक्त्यंतरमाह प्रत्यक्षेति। ज्ञातत्तस्य साक्षिणा घ

टाकारपरिणतांतःकरणप्रत्यगात्मनाघटाद्यमिति ज्ञाने घटाकारानुरूपयतः परोक्षे तत्वविषयत्वाने वमहमज्ञः इ

ज्ञीनिःशुस्यज्ञानानुरूपमाने ज्ञानसाधकसाक्षिव्यतिरिक्तं साधकं स्फुरतीत्यर्थः। अज्ञातत्वस्य मानतः स्फुरणासत्त्वेपित

तुल्यत्विमानाद्भवतीत्यत्राह। ज्ञातत्वमिति। अज्ञातत्वस्य मानाअज्ञातत्वस्फुरणजननयोरत्वावत्तुक्तत्वेस्यादत्रा

स्य पवान्वानुरूप्यमिति। जडस्य साक्षिवेद्यत्वानुमानापेक्षावदनुत्तवस्य सर्वसाधकस्य स्वतः सिद्धस्यस्तुतरां तदपेक्षा ना

स्तीति मानवैयर्थ्यमित्यत्राह। संवित्तेरिति। अनुत्तवस्याज्ञातत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं तस्मिन्मानतत्वमादिवाक्यापेक्षास्यादि

त्यर्थः। संविदज्ञातत्वे जडत्वादन्यसाधकत्वेन स्यादत्राह। प्रत्ययेति। यथाज्ञानगर्भ...त्वमपरोक्षमनुत्तवति...

तन्यबाधगं... काशांतराविषयं साक्षादेति नत्वकर्तृकर्मकरणक्रियात्वादेतुरकारक इति। तत्र युक्तिरे

कांस्यादिति। अज्ञानादिकमनुत्तवसिद्धत्वादनुत्तवं स्वं च स्यादित्यत्राह। परागिति। आत्माकेवलात्मनिपराकृत्य वर्णया

व

दृश्याऽज्ञानं संभावयति। अनादिसिद्धस्याध्यासेनात्मानं साधयति। अंशः। अज्ञानेस्याध्यासवान धीस्थं स्वात्मान्यं किं नाध्य
स्तबुद्धिरूपेण। स्थितं स्तस्मं ज्ञानकार्यं देहेन्द्रियादिकमारोपयतीत्यर्थः। एतादव्यतिरेकस्य भावनापादानात्। ववित्वाद्य
ज्ञानस्यानुत्तववबध्यवे स्तुत्तोस्थितस्य न किंचिदवदिषमिति तत्स्मृतिर्नस्यान् अनुत्तवस्था। विनाशिनः संस्कारा
तावानुभूतामानगम्यज्ञानमित्यादानं स्पष्टइति। आत्मनः कालापरिच्छेदात्तद्गताज्ञानस्यापि कालापरिच्छेदात
तस्यागामित्रैन स्मृतिः। किंतु कालाज्ञानं न समास्य ध्वस्तत्वात्तत्तेव प्रथत इत्यर्थः। प्रतीचः कालात्पौपरिच्छेदं साधयति। न
नूतनेति। कार्यत्वादिव संगादित्यर्थः। प्रतीत्वादे शाह सेबाधित्वादित्यादः। स्थातं त्र्यात्यपरमार्थत्वमसत्वादात्स्यार्थेति। सविपि
७ अ ष्ठो रज्जोत्तु उत्संगवदृष्टवर्त्तते। अनौपाध्याज्ञानानुपातीवस्तुशून्यविकल्पइत्यर्थः। प्रत्यक्षादिसिद्धस्य कथं विक
ल्पत्वमसत्वादान्नदीति। प्रत्यक्षस्य वर्त्तमानमात्रीयाद्विचादनुमादेश्च तन्मूलत्वादित्यर्थः। कल्पितस्याधिष्ठानादित्य
त्वादाहितदानिरत्वात्दायतनेमिति। अनुत्तवस्यापि कार्यत्वात्कल्पितत्वमिति शून्यतास्यादत्राह नस्मादिति। य
स्मादात्मातिरिक्तवस्त्वातुस्लुप्तइद्दशामातं समीक्षतत्तस्मान्न कूटस्थइत्यर्थः। ननिदत्तं तेदान् कथं कोटस्थ्यं
मत्वादादर्शनारक्षितिः। सकारणप्रपंचस्य कल्पितत्वादेवं नरमादावेनन्त्यति। अन्वयति। अत्रोनैमात्यवकोऽर्थदं
शनि। व्यवक कूटस्थनिष्ठत्वात्स्वस्यगात्मन्यध्यस्तत्वात् विमतं च अध्यस्तं जडत्वात् रज्जुसर्पवदित्यर्थः। कथमज्ञानस्याव
तन्यव्यतिरेकेण स्वरूपानावः। स्वकार्याश्रयत्वादज्ञानास्यात्रात्राह। नेवति। कार्याणां तन्मात्रत्वं साधयति। डाडति
कार्याणां कारणोऽभिन्नत्वात्कथं तन्मात्रत्वमत्वादो। वमिति। मानानावनात्त इदं निराहत्यात्तदं साधयति। अव्यायति। अत्र

नित्यस्यैव कार्यदर्शनादसति मुक्तावदर्शनात् तद्ज्ञानरूपजाड्यं नातिक्रामति कार्यमित्यर्थः। फलितमाह। कार्यत्वेतीयतावि
द्यैव कार्यकारणत्वमनतः। सेवा नद्वन्तचिका कार्यकारणेनिर्मुक्ता न्मनविकेत्यर्थः। हेतुमाह। नावति। दृगदृश्यसंसर्गायोगादि
त्यर्थः। आत्मापरायत्तसिद्धिकोवस्तुवान् घटवदत्राह। स्वार्थत्वेति। स्वयंप्रकाशत्वादेशावं तामारूपाज्ञानादेरविद्यानमित्य
त्राह। स्वतः इति। विद्यादयाहृइं तदत्तावांगीक्रियातेनपूर्वमनुत्तवसिद्धत्वादित्यर्थः। स्वप्रत्तावदविद्याकालमुह्यानंदव
स्तुप्रकाशात्वहिराधएवव्याह। यद्यपीति। यद्यादृश्याविद्यस्यतन्निकृत्तुरविद्यानिवर्तकब्रह्मबोधकस्यापि निर्वीतिरवंज्ञा
नोत्पन्नः। प्रागद्वयात्मानानिर्वृतिरसंकल्पत्वमज्ञानबालादित्यर्थः। तत्केसदृष्टांतमाह। काकेति। याकाकादीनोप्रसिद्धा
निशानस्यामुत्रुकाजागर्त्तिपर्यदनिद्रैतेष्वासानिराक्रियाता। यदा बालूकादीनां निशानदाकाकादयोजाग्रति। ततद्वैतदर्श
नंविदुषांनिशा। मूढानांपुनर्द्वैतरूपनिशा इत्यर्थः। प्रमाणमाह। यानिशेति। स्वरूपबोधस्याज्ञाननकार्यसाधकत्वान्नतन्निव
र्तकत्वमित्युपसंहरति। तस्मादिति। उत्पन्नः प्राक्तत्वज्ञानात्पूर्वमित्यर्थः। तर्हि ज्ञानंननिवर्त्तेत निवर्त्तकाभावादित्याशंक्य बु
द्धीद्वावाधस्तन्निवर्त्तकइत्याह। प्रमाणेति। श्रुतिरत्रमानमित्याह। तत्वेति। ब्रह्मणो विद्वदविद्वत्साधारणत्वाद्विद्वानपिन
स्यात्तातिविद्वान्यातानाति। ब्रह्मश्रुताविद्वानमुत्वाकंत्रेत्यादिनासमुत्ताप्ययदातरयं प्रतिष्ठां विदात अथसोत्तयंगतोनव
तीति तृत्तिफलकारुढत्वेतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वनिश्चयंकारातीत्यर्थः। वृत्तिव्यक्तत्वेतन्यस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वेरूपादिज्ञा
नव्यक्तत्वेतन्यस्यापिशुक्त्यादितत्वप्रसक्तेरत्राह। ज्ञानेति। आत्मनोयोसाधारणार्थखंडानंदस्वतावस्तन्मात्रग्राहकनया
त्वं। यद्रूपं नद्वलादेवतद्यक्तत्वेतन्यमानत्वमज्ञाननिवर्त्तकत्वं नतातक्वलंतन्नव्रापदं। वृत्तिमात्रव्यक्तं चानलतन

इत्यर्थः॥ वाक्यात् धीजन्मकाले मात्रादिविभागोऽस्ति वासापि विरक्ताकारः॥ आदिकस्यात् नेत्येक कारणाभावा
त्रिजात्येतात्राह॥ तावतः स्मात्रितिमात्रादिविभागाधीजन्मकाले सत्त्वपि ज्ञानबाधितः अत्यागतस्यादि
त्यर्थः॥ धीकर्त्तृप्रतीचोऽ॥ अत्र तु अहं न हानिः॥ अनन्त्यस्य तदा मनः। कौटस्थ्यहानिरत्राह। स्वविदा ता॥
स्तीति। इति विद्यक विनत्यमज्ञाननिवर्त्तकमिति वृत्ता विनत्वं नित्यमित्यकं तदस्तु कं तस्य कार्यत्वादत्राह। सुर्वेति
धीप न केवलमनुत्तवस्य कार्यत्वमानानावा। तद्विशेषो त्याहा न जायत इति। न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न
बभूव कश्चित्। आज्ञा जरो मृतः अपूर्वोनिनरोबाह्यरुक्तः। अज्ञानं घनएव एवं वा अरइदं महद्भूतमनंतमपारं। विज्ञा
नघनएवेति श्रुतिविरोध इत्यर्थः। आपादौ कार्यत्वावपत्तत्वत्तावत्तस्य कार्यत्वमित्याह। प्रमात्रादीति। स्वापे कारकात्
त्वोऽस्मिन्नित्याह। एतदिति। अनुत्तवस्य कार्यत्वं निराकर्तुं अकुर्वत्कारणं कुर्वद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति। अकुर्वदिति। तत्कार
णत्वा कार्यकारणयोः सदातनत्वे को दोषोऽत्राह। कार्यमितीदं कार्यमिदं कारणमिति निश्चयो न स्यात् अविशेषादित्यर्थः। अकु
र्वदपि कारणं कार्यस्य दीमवत्ता विश्वत्तावादत्वत्राह। विरुद्धेति। द्वितीयमनुवदति। अथेति। कुर्वद्रूपस्य कार्यत्वात्तत्रापि कारणां
तरं तत्राप्येवमित्यनवस्थेति दूषयति। न कार्यं तदीति। कुतएतदत्राह। कार्यमिति। क्रियोपरक्तस्य कारकत्वादित्यर्थः। कार्यका
रणतावस्थ कल्पितत्वेन गवधाकौमानमित्याह। आगीरितरीत्या संविदा कार्यत्वे कथं न कार्यत्वप्रसिद्धिरत्राह। भ्रामयेति। कूटस्था न्वर
पालुतूतिः भ्रामयादिनिमित्तमज्ञानवशात् ज्ञायत इत्यर्थः। प्रमात्रादिनिमित्तव्यापारमाद्यतिरेकाद्वितज्ञानिरत्राह। आपेति १२६
तथोक्तमिति विशेषः। तस्येत्यतिरेकात् स्वप्रं वस्तु स्यादत्राह। तद्वदिति। अव्यतिरेकेणापि तत्सिद्धिर्नीति संबंधः॥ इदमाह। घटेति

× मापनि ३

x--------------

ति। यर्थः। व्यतिरेकाभिन्त्यो देवं तरमादानन्दीति। ननु सतः कथं विभक्तिनिरकाङ्क्षैः सदसतोर्विरोधात्तस्यापि सद्व्यतिर
कानभ्युपगमे तु दापत्ते वा किमु सद्रूपस्य घटादेरित्यर्थः। सतोऽसत्तावात्तावत्यात्तैर्दोषात्तदोनिरस्य संविदस्तत्वात्मनो निराकर्त्तुमा
यापयति। यथा संविदा विना सदसदपि संतत्वानां नेति जडत्वान्न तद्दृत्तावद्रूपत्वासं विद्रूपादिं व्यतिरेकेण न संतत्व तितन्मा
त्रत्वत्वसंगादित्यर्थः। तस्मान्न कारणत्वादि तस्य कल्पितत्वं सिद्धमित्याह। आविद्येति। कल्पितत्वदृष्टांतमाह। नीलेति। आकाश
मरूपमवाङ्मुष्यैव स्पर्शरहितद्रव्यत्वादात्मवदिति। तत्रं प्रति साधर्म्युदाहरणं। तार्किकान् प्रत्यक्षदाहरति। द्वित्रेकेति। अना
वद्रूपेतमन्मितानल्लमारोपितमित्यर्थः। जडस्य मिथ्यात्वे हेत्वंतरं चानुपपत्तिं सर्वपार्थपत्तिमानमिथ्यात्वास्व मदित्यमर्तोर्हि मात्मना
धर्मतया सिद्धिरित्यर्थः। आत्मा जन्मादिमानधिष्ठानत्वाच्छुक्तिवज्जन्मादिर्वा ऽजनादिव कल्पितत्वमत आह। नावेति। वस्तुत्वस्य
गात्मनो नावानावा नेति न संगच्छते यस्मादात्मनोऽनन्तत्वं प्रत्यास्यातं निरस्तं तत्सांख्यवादित्यर्थः। अतोऽजन्मादि कल्पितमित्युपसं
हरति तस्मादिति। प्रत्यग्ज्ञानकार्यहेतित्युद्धिजन्मनाशाभ्यां न दृतीवलक्ष्यत इत्यर्थः। जन्मनाशौ तावपि परिणामादिविका
रास्त्येव अन्यथा तेन्कुवादसंतवादत्राह। स्यात्मेति। विक्रियाणां दृश्यत्वान्नात्मधर्मत्वमित्यर्थः। आत्मा न जायत इत्याग सत्वाच
दीन वादादौ कार्यवदित्याशंक्य नाप्यकार्यमिति। द्विवर्मिमुद्धरति। तस्यापीति। एवमविकारिवस्तुत्वं न्यायसिद्धं वेदेवतत्किं वेदनमा
तानत्याहाप्रमाणारीति। मायामेकात्म्यमिदमानन्नमोऽप्रमात्रादिना बोधरहितेत्यात्यमसिद्धमपसंविदितरूपकमनिर्वृत्तिशता
मतो वेदाद्वेदोनवाक्यादन्यतान्यस्मिन्नकापिनतदज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः। अज्ञाननकर्त्तानाचाज्ञानवत्याः परमार्थत्वान्नवेदान्तवा
क्यधियानिवृत्तिरित्याह। वस्तुवृत्तमिति। आद्वैतदृष्टान्ते तत्कार्यं च नामिथ्यानि विरोधात्। तथा स्वातानमिथ्यति जडत्वात्तन्नापिप

रतः संसर्याग्याभानात्तनोनिर्वाच्यमित्यर्थः। अथ यान्हन्त वाक्यमेयत्वात्तमसो नानिवाच्यं तमत्राह तन्नमात्मेदेति। अस्या
वाद्यस्य विद्यायामवासित्वात्प्रकल्पकं नद्रष्फक्रवादित्यर्थः। स्वतःपरतश्च सिद्धसंबन्धं कथम ज्ञानप्रतीतिरत्राह। वि
शाता समिति। वेतन्यप्रतिबिंबविशेषमज्ञानमनुनवाश्रिमध्यनीत्यर्थः। शुद्धस्य वात्मनो जन्यकारणस्या व्याहृतं तत्र ज्ञाने कि
मज्ञानेनात्राह। जडगादिति। परस्यैवकारत्वावतनात्वननविताग: कुतो न्त्राह। तमइति। विषमांसृष्टिं विदधाति। विषम्यने
षुतां। एषस्य नोमत्राह। तावनति। प्रलयकालीनकर्मणाम नन्तिव्यक्तचानन्तनिमित्तकारणत्वमत्राह। तायावदिति। अंतःक
रणेगतं कर्मादीश्वरांदेहमदहमन संस्काराद तिद्यक्तमीश्वरस्योपकरणं तवतीत्यर्थः। प्रलयेकर्मादीनामविद्याम
नासंवृत्तानां कथमसां कार्योपप्रतिरूपं चावस्थयाकालनियमेन वाततिः स्यात्तिरत्राह। हातमइति। प्राग्भक्केन्नाइाडूर्डम
ध्यवाज्ञानकार्यणातनथाहेयस्मात्तिदेवाज्ञानं स्वकार्यकर्मादर्थेवस्थयाद्यक्तो नियामकमित्यर्थः। ईश्वरांतर्या
मीनियामकोनतामोत्राह। नियम्येति। अज्ञानोपहितस्य किमिति नियामकत्वं वास्तवामवत आह। तृमवेत्याशंक्या
स्त्राहि वमपिकल्पितमित्याह। तद्यवति। प्रलये ब्रह्मी भूतं वैकर्मादिश्रुतं त्यक्तमित्ययम्भवाश्रये दर्शयत्राह। तिगीर्ष
मिति। यथाकं। संस्कात्तदृष्टमुपदृश्यमुकानदृष्टक्षाणितं। आदन्तेप्रथमं दंसांद्धीरंद्धीरादकादिवति। आदिपदा
दोषधविशेष संग्रहः। तावनादरहकार्यवात्र नदाश्रयतेस्या हो। स्पतीति। नहि ब्रह्मणः सर्वकारणत्वं बानिरत्राह।
कार्यविति। नतकार्यरूपेण स्थिवापरामवकारणमित्यत्र अनिष्टदाहरातानतेडमिति। संधेरकरणं विवक्षितं नएवसं
धिर्त्तवनी। तन्यायात्तेडसोऽपीवजडानामीरुणायोमान्नतं रूपस्थितं मदेवब्रह्मप्रतिपाद्यनइत्यर्थः। संवर्यविद्याधि

२२१

कारेणाणत्वमप्रमाणस्येश्वरस्योच्यते। तदन्यस्योपास्यत्वाद्यागादीश्वरस्यैव फलहेतुत्वादित्याह तथेति। अथवायावी
ध्रुवमप्रकृतमुपासनार्थमित्याह अधिदैवतमिति। वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येतीत्यधिदैवमध्या
त्ममपि प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादि श्रूयत इत्यर्थः। एकस्यैवात्मनस्तत्तद्रूपोपाधिकस्य स
र्वकारणत्वे वाक्यान्तरमाह नामेति। यद्वै किंचेतद्दृष्टं गीष्टा नामैव तन्नामोपास्स्वेत्युपक्रम्यान्ते यथा वा अरा नाभौ सम
र्पिताः एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमिति वाक्यप्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भूतानि भवतीति श्रूयत इत्यर्थः। सर्वाणि ह वा
इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिवमानमित्याह सर्वाणीत्येवेति। भूतपंचकोपाधिकस्य सतत्त्वस्याकाशशब्दनिर्देशमा
हात एतदिति। एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिना परस्मात्सृष्टेः प्रत्यक्तत्वादित्यर्थः। वाक्यान्तरमाह प्राणेति। प्राणो ह्येष सर्वै
र्विभातीति श्रूयमाणं मुख्यप्राणस्य कार्यत्वादयुक्तमित्यर्थः। प्राणशब्दस्य ब्रह्मत्वे वाक्यान्तरमाह प्राणेति। तदाहृतश्रुती
नां तात्पर्यमाह सार्वेति। सर्वकारणत्वात्सर्वात्मेत्यर्थः। हेत्वन्तरमाह मिथः परस्माद्भिन्नत्वाकथनमद्वितीयमयमाहोपदेति। आदि
पदादादर्शनादिसंग्रहः। जननमरणादिविरुद्धधर्मकत्वाच्चेत्याहाद प्राणेति। इहलोके शास्त्रे वेत्यर्थः। अजन्मनोऽस्वतोऽज
मरद्वितस्य विषयत्वमित्यर्थः। तथापि न परस्य कारणत्वं तदवस्थात्तदस्याध्यारोपेनाख्यस्य जगत्कारणत्वादित्याह एतस्मादिति
आगमात्परस्य कारणत्वावगमाद्ध्यारोपितं न तात्त्विकमित्यर्थः। परस्य सत्त्वमात्रस्य विशेषापेक्षस्याध्यारोपितं विशेषः। तत्ता
त्पस्वतत्त्वमाह तदेतदिति। श्रौदेकालादेरज्ञानकार्यस्याकार्यत्वेनेति। सामान्यरूपं च मायेति किं च वाकल्पितमित्यर्थः। अज्ञानस्य
वलस्य कारणत्वे कार्यस्याकारणत्वमिष्टं स्यादज्ञानस्य मिथ्याज्ञानरूपस्य कार्यत्वादत आह तदेतदिति। श्रौदेकालादेरज्ञा

नकार्यत्वात्स्वकारणपरिच्छेदकत्वायोगादज्ञानमतादीत्यर्थः। प्रागतावन्नरानादेर्निवृत्तिर्नस्यादत आह। नित्यस्येति। अज्ञान
निवर्तकत्वेन मानानां मानत्वं यदि तर्हि किं न तन्मानं मेयं चात आह। प्रमानतरेरिति। अज्ञानमुपलक्षणं न विशेषणत्वेन म
योनर्गतमितिमात्रावार्थः। आत्मन्यज्ञानस्यानादित्वात्तावदोषमाह। गंतुत्वदिति। यथा मुक्तेरर्थवगासदज्ञानमा
विर्भूतं तथानष्टमपि तदाविर्भवेदित्यर्थः। अज्ञानविशिष्टं ब्रह्म कारणं जगत्कार्यमिति स्वीकारे अत्र हि नदा निरत्वा
दाकार्येति। अत्र हेतुः निरकड्त्यात्तदइत्यर्थः। नसिःसर्वावित्तक्षिकः। एकत्वे कार्यकारणतानस्यादत आह। गुणानिरकुन
दध्यस्वसमर्प्यायारिवस्वातंत्र्यरूपेणकार्यकारणव्यवहारइत्यर्थः। कारणस्यस्वतंत्र्यस्य त्ववित्ततन्यवत्परमार्थत्वमत्रा
हा। नकारणमिति। अपेक्षाफलमाह। विनेति। घटादिष्वनावपि मृदादिदर्शनाध्यो कहत्या कारणं स्वतंत्रमनुक्तं नवस्तु
भूताप्रेक्षामित्यर्थः। कारणस्यास्वातंत्र्यहेत्वंतरमाह। तावानिति। आदिपदेन ध्वरादिसंग्रहः। हेतुमाह। तद्भूताव
तौ तावनादिष्ठकोकार्योत्पत्तेस्तदष्ठकोकार्यस्याष्टानूनानातानुपपत्तिरिति। तस्य प्रयोजकं तस्मापेक्षं त्वकारण
मित्यर्थः। तत्रवनादिकिमर्थं जगदारततेनत्राह। स्वकर्तुरिति। तर्हि वाद्याकाव्यात्पत्तौ किं प्रयोजकमत आह। वाद्याका
शाविति। आकाशापवस्वास्तृष्टिर्दृष्ट्या। साधनशब्दादितत्पूतपंचकस्यकार्यत्वं कारणत्वं वा कस्तुपसंहरति। प्रायो
जकेति। कर्मादिःसदासत्वात्सदाकार्योत्पत्तिप्रसंगात्वाह। प्रयुक्तिरिति। ईश्वरस्यनियामकत्वे राजादिवत्सशरीरत्वम
त्वाह। स्वकर्तुरिति। वाप्यारिति। यथा वायुरशरीरः स्वकार्ये नियमयति तथा निर्निमित्तादशरीरादीश्वराज्जन्मादिकार्यस्या
दित्यर्थः। कर्मादिर्जगत्स्पत्तिनिमित्तत्वात्तत्प्रयोजकं प्रयोजकमत्राह। नवप्रयोज्यइति। त्वागार्थवाक्यागद्यक्येर्यदात्ता

गेनप्रयुज्यते सदा कर्मेंद्रियाणां सद्भावी यत इत्यर्थः। यथैतस्याधिष्ठाननिरपेक्षस्य कारणत्वं एवमज्ञाननिरपेक्षस्यापि स्या
दित्याह। स्मृतेति। न केवलं कारणत्वं कल्पितं साक्षित्वमपीति प्रागुक्तं स्मारयति। अज्ञानेनेति। स्वयंप्रकाशत्वयोगात्तिन्नब्र
ह्मानुत्तवस्य सदा व संगान्नाज्ञानसंतावाशाक्षा। ज्योतिषामिति। अज्ञानानां साक्षित्वमित्यसंगत्वमुक्तं साक्षी। चेता केवलो निर्गु
स्प ५ णश्चेति श्रुतेः। न क्षुवणादत्राद्या। मादेति। अज्ञानेन कार्यविस्तृतं यस्मिंदात्तमज्ञानं तेन ततासंगतः परः साक्षी। न स्मा
दज्ञानाच्छिदानां साक्षुसाक्षित्वमित्यर्थः। अद्वितीयस्याज्ञानवशात् कारणत्वं कल्प्यते किं फलमित्याशंक्याह। प्रपंचनस्थिति
पत्तिः फलमित्याह। इदं तदिति। ईश्वरेण सर्वकर्त्रा वितनुत्वात् कुलालवदित्याशंक्याह। यः सर्वज्ञः सर्वविदिति विरोधमाह। सर्वज्ञ
इति। कचिदुपरानंतस्य कारणत्वं कृतं कचित्स्वरूपानमस्य कचित्विना किं नः। अनः कथं ब्रह्मणः सर्वकारणत्वं अत्राह।
यः पृथिव्यामिति। पृथिव्यादेस्तस्यांतर्यामित्वेन स्थितिश्रवणादित्यर्थः। कारणत्वमज्ञानकृतमस्तु साक्षित्वं तु न तत्कृतं स्व
रूपत्वेनात्मनस्तदुपपत्तेरित्याशंक्याह कूटस्थस्येति। तद्धि परिणामिनः प्रमातुः साक्षित्वमिति चेतनानां तस्यानित्यत्वान्न इत्याद
काचित्तापीति। अनित्यत्वे हेतुमाह। नाशानेति। विकारस्य नाशावश्यंभावित्वादित्यर्थः। तर्हि नाशस्यैव साक्षित्वमत्वात्माज्ञाने
तीत्यत आह नित्यसमवायान्न कर्तृत्वं यथा पारमार्थिकं तथा साक्षित्वमपि तत्राह। कर्तृत्वादीति। अज्ञानमपि कल्पितद्वारेण सा
क्षित्वप्रयोजकमित्याह। प्रत्यग्रूपस्येति। आत्मन्येव तत्प्रतिबिंबस्यामादनाविद्यया प्रत्यग्रूपस्य बिंबरूपेण चेतन्य
स्य च साक्षात्संबंधेनावयात साक्षित्वं न स्वतोऽविकारित्वादित्यर्थः। आत्मनोऽज्ञानस्य कः संबंध इति चेत्। अध्या

सद्रूपाद्ब्रह्मणि। किं तन्नज्ञानमिति तदाह। परदृशि। रूपनाम्नां कारणं रूपनामविवर्त्तकाज्ञानमित्यर्थः। नदीज्ञानमात्रमन्योऽव
तिकथमवधारणमीश्वरादपि तत्संतत्वाद्वयाद्देशा। ग्रादीति। अत्रवक्ष्यतिमुदाहरतिमायांविततिर्ईदेवीति। अथ रमानं
दृष्ट्वा वक्तारस्तवेतिविश्वोरपामाययतिमात्रमिरपि तत्र मानमित्याद्दावेस्सवीति। एकोपि चाष्टावस्तुत्वनुपपत्तिम्
नयति। द्वितीयः समुच्चयार्थः। मानध्यापारस्याकेवलतिपन्नमज्ञानत्वं मानप्रवर्त्तकत्वयं प्रत्यादृष्ट्या स्याज्ञानत्वसा
कत्वात्मतवानस्यवाज्ञानत्वं मानगम्यत्वं वावर्त्तिष्यतिपाद्यत्वं संकीर्त्तयति। मानानतरेति। आत्मानएवाज्ञानत्वमङ्गी
चेत्वात्वत्वेकरात्र्यमितितन्नेदमित्यादिनोक्तमित्यर्थः। अज्ञानात्मकार्यं जगदिति तन्नामरूपात्मा मित्यादिनो
यानइत्याहाएतदिति। मिथ्याज्ञानमिति कार्यस्यक्लृप्तत्वात्कल्पितं जगज्जातं कारणानंतरं कार्यनिरूपणमिति
संगतिमाह। अधुनेति। अज्ञानस्यकारणस्य मिथ्याज्ञानस्यकार्यस्य मिथ्यात्वदाह्येना सिद्धिरत्वाहायदे
वेति। तन्न्याय्या। कार्यकारणतावासंतत्वान्वयोरस्थितिवारतोतद्विदीप्यर्थः। अज्ञानश्रुत्यादौ रिंद्रियमहा
भूतात्मसमरतनादिनिवृत्तिदर्शनादज्ञानमानाविनतापदास्यादि विवर्त्तइत्याहआदेवंनारितिइंद्रि
यनाद्यामाणां प्रलयसंहनस्वात्मेद्रियादीषाक्रूगदुमइत्यर्थः। अत्रदृष्टांतमाह। सुषुप्त्यादिति। दृष्टांतनसे
नाविनार्थमनो वाक्यमनदृष्टयोर्निश्चितता। यथारज्जुरंधकारविकल्पिता सर्पधारादिति तात्विकस्यब्रह्मणो
विकल्पितइतिवाक्यं सदसत्ताजन्मनाशासंतबद्धीयस्तदृष्टमित्यर्थः। तात्पर्यमुक्ताहराथमाह। नद्गमिति

धिर

मि

अर

दा

न्याः

हि

वाचकत्वस्तीनां वाच्यत्वस्तीनां वानंत्यान्नामरूपात्मकमिति द्विवचनमसुक्रमत्राह । नित्यनेति । वाच्यवाचकमा
मान्यायाद्विवातद्विवचनोपपत्त्यावपिनश्यतीत्युपपद्यते नामरूपयोरजिह्वत्का वकारेणचाहि न्यायोक्तं नाक्र
मीयत्याह । एवमिति । अन्योन्यामायमित्यचामाविच्यसार्थमाह । नामरूपेति । द्वंद्वग्रहणं द इत्यादिना । षष्ठ्यावष्टो । वि
शेषणमिति । विशेषणानामन्नामसामान्यं विशेषणनामाद्वंद्वादिना । सन्यायस्त्वाताष्टचेत्क्रिकृत्यतदर्थ्य । इदं रूपस्य च
लोप देशस्थार्थमाह । न इदमिति । इदं रूपं श्लोकमित्यादिना । षष्ठी विसर्गलोपेतत्रुपात्ते नि । रूपसामान्येविशेषेणनिर्दिष्टं श्लोकस्यादिरू
पलोपान्ने नाधिकारे रिसूत्रार्थः । एवकारार्थमाह । एवेति । मानुष्या कनधीः सुमामिति पूर्वोक्तमवद्य व बद्धेध माह । न
विति । विधस्तानि । दोषाः अश्यगङ्गा नेन ॥ सामान्यात्तदा तानिश्चक्रायायस्मित्रेकान्यतदाख्यानतेनानन्यथ
तात्पर्यनास्त्रं चकाशानुस्तवरूपेणेत्यर्थः । न इदमित्यादरर्थमाह । आहविति । नामरूपात्मसमुच्चितात्मामवद्याकर
णं नरक्रिकान्यो नदर्थमवधारणमित्याशंक्याह । नामेति । यस्तेनसमस्तेनव्याकरणमुदाहरति । इति नइति
आदिपादानाश्वातानत्रसंग्रहः । व्याक्रियामाणानां संख्याक्रमोकस्मान्नाम्नावत्राह । अशातेति । तर्हि सृष्टिरकरूपा
निष्पन्ना नस्यादत्राह । व्याक्रियतेति । यद्यविवक्षिता सृष्टिस्तर्हि किमर्थमुच्यतेत्याह । पुंसामनीतिसृष्टेरविवक्षितत्वे
लिंगमाह । प्रतिश्रुतीति । अविदाकाशप्रभृत्वाकविते जः प्रभृत्येत्यर्थः । सृष्टीनां विरुद्धरूपत्वेकात्रसाधीमंतव्यात्राह । द
वायते । श्रुतिप्रतिपन्नजन्मादीनां ब्रह्मलक्षणार्थत्वाद्विवक्षितेनवसृष्टिरित्याह । आदिति । अन्यथामाह । अथ नजायत
मिंयते वेत्यादिमंत्रमर्थमिउदाहरति । नजायत इति । आदिपादेनकर्तृत्वादिर्मां यः भिन्नत्रियाक्यरूपसंग्रहाणपक्षेन
हेः

मावच्छाणोत्ताष्ठुकारायदाहय अर्थात्सर्वज्ञात्सारंतइतितस्यंकुज्ञाति।यदर्थमिति।वात्स्यायनादिसर्वज्ञात्साणांकि
मर्थमारंतात्वाद्वाम्नोति।आम्नधीफलत्वेशास्त्राणांमिथोविराधेनस्यादत्वाद।विराधइति।पदपदार्थी।षोडशप
दार्थाइत्यादितन्नछोशास्त्रात्तिधेयार्थविषयंविराधप्रतितानंनतुनात्पर्यार्थीविषयविशेषनिवृत्तिद्वाराप्रमाणा
कफलत्वलक्षणमित्याताशुक्तमवतन्नाष्ठमित्यर्थाः।स्वर्गपशुपुत्रादिषुरूपातिमतद्यानतेनशास्त्रंकिमितिप्रमाणं
नस्यादत्वाद्वा।स्वतइति।स्वर्गादिःपुमर्थात्तासत्वानस्वतंकर्त्तव्यतयासिद्धत्वाद्वनहेतुबोधनेनशास्त्रस्यपर्यव
सानायोगाद्यागादिनिवृत्तिद्वारासर्वसंसारविधुरब्रह्मगामनिष्ठामाएव मित्यर्थः।आम्नानोत्यस्यानवगतस्वायो
गाच्चतत्त्वेवृप्रमाणंएवंयुक्तमित्याहापीति।वात्स्यायनादिशास्त्रंनरस्नाष्टसामर्थ्यात्विनीयमानत्ताणादिषुरक्त
स्यततोनिवृत्त्यसंतवानकथंतेषामेकास्यपरत्वमत्वाद।प्रवर्त्तमानइति।अनिष्टाच्चपारतंत्र्यादिदोषांदृष्टा
ति।प्रवृत्तिविषयान्निवर्त्ततइत्यर्थः।मीमांसान्यायविस्तरादीनांवावाक्यापकारकतयात्मज्ञानपर्यवसानवि
नसोगनशास्त्रस्यतत्परंत्वम्।आत्मनिराकरणपरबौद्धत्वाद्वा।अनिष्ठति।निराकर्त्तरात्मत्वेनतन्निराकरणा
सिद्धेरित्यर्थः।सर्वशास्त्राणांरागादिवनिवर्त्तकत्वेऽपितेक्तिपरत्वंस्थिरीकर्त्तुंरागादिष्टस्यमुक्तिादत्तत्वमान
मात्वात्यागएवेति।सर्वशास्त्राणांमुक्तिपरत्वेदिगंबरादीनांपाशुपतस्यप्रसिद्धिविरोधइत्याशंक्याहयदर्थइत्यादि
नाष्ट्यस्यार्थेतिरमाह।एकवाक्यत्वइति।सर्वस्यावेदरूपशास्त्रस्यैकवाक्यत्वादेकात्मज्ञानार्थ।आरंतइत्यर्थः।
सिद्धसाध्यस्यर्थात्तिदकथामनैकत्वकवाक्यत्वमत्वाद्वा।नात्पर्येति।मर्थविराधस्यपदमात्मतंनीयकार्थप्रतिपादकवा

कथान्तु यादृक् तर्कमाह। प्रमाणानीति। आत्मनोऽनुपपत्याज्ञानत्वात्तावादृज्ञातार्थपरिच्छेदकत्वेनेव प्रामाण्याभ्यादिकाल्प
परः सर्वावेद्य इत्यर्थः। अस्मिन्नविद्यायत्यादिनाभिप्रेतार्थमाह। यस्मिंश्चेति। मिथ्याज्ञानतत्संस्काररूपाविद्या ह्यावर्त्त
यति। स्वानुतिविषयेति। अध्यासस्यानात्माध्यासं कारणसत्त्ववादाक्षिपति। नन्विति। सामान्यविशेषभावहीनत्वान्निरुप
रास्त्वात्मानान सामान्यग्रहणादिकारणत्रयमस्तीत्यर्थः। स तावदस्याग्रहाध्यासव्यापकस्तदनावाच्चानाध्यास
इत्याहायत्विति। द्विनारूतात्मवादमिथ्याधीसिद्धिर्तदाग्रहसंत्ववादत्वाकाममस्त्वेति। तत्संशस्यात्तदंशादर्थानतेदा
नावत्त्वादृग्रहप्रसंगादित्यर्थः। सामान्याद्यवणोदत्वाद्याराप दर्शनान्नसामान्यग्रहादिकं तु मप्रयोजकमित्यस्या
त्तिरस्कपगमात नवाध्यावकाशइतिपरिहरति। ननइति। भ्रमस्याज्ञानमात्रकार्यत्वं साधयत्यज्ञानमिति। भ्रमस्या
ज्ञानमात्रकार्यत्वं साधयत्यज्ञानमिति। भ्रमस्यज्ञानकार्यंच मज्ञामान मात्रकार्यतयानदात्मत्वे सत्त्ववस्यान नान्यथे
त्यर्थः। किस्तदीदं वाधं परिहरति मज्ञानमिथ्येति। अंतिज्ञानमेवाविद्येतिवदन्नेकदेशीवादयति। नन्विति। अंति
ज्ञानस्यापत्तस्यममिथ्याज्ञानस्येति। अज्ञानादन्यन्मिथ्याज्ञानं वस्तुनूतमसिद्धंयकारणमित्याशंक्या
हानथाद्वेति। अज्ञानेन कारणं वस्तुत्वात मिथ्याज्ञानं तु कारणं वस्तुत्वादित्यत दन्तुरासाधनास्मात्तिरिव वार्तिक का
रेरुक्तेमथामाण्यं विधात्तिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंज्ञायोर्वस्तुत्वान्नु हि विधस्यदसंत्ववाद्वहकारणातत्र विज्ञानेतु दे
शागणाध्यासाराने व विद्याता कारणानावनस्त्वेवतन्मिद्धं नस्तु उक्ति वृदिष्ये तदर्थ नत्रदाहरत्याप्रामाण्यमिति। अ
ज्ञानस्यताना ईस्याद नस्यनादत्तत्व मस्तुत्वान्मिथ्याज्ञानस्यानर्थहेतुत्वं रूपपन्नमादोहस्यवादिति। निगमयति। अनए

तद्दिति। मिथ्याज्ञानं मानननिवर्त्यमिवतिकिंकुर्त्यवति। किमिति। आंध्यमन्तुवदति। सदपीति। दूषयति। तस्मिन्निति। ज्ञानस्य
वस्तुनिवर्त्तकत्वे सर्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्यात् विषयं मानमेवनस्यादित्यर्थः। पक्षे एवायमसंतत्वीयात्। ध्वंसकत्वा
दिति मिथ्याज्ञानस्य वस्तुत्वमेवासिद्धमित्याह। मिथ्येति। त्वंति ज्ञानस्य स्वरूपबाधनतावाहि पयमात्रबाधान्नस्य वस्तु
त्वमुक्तं नद्दपादोरज्वाह। मिथ्यानद्दिति। ज्ञानस्याबाध्यत्वे तद्विषयस्यापि बाधा योगादित्यर्थः। रज्जुसर्पतज्ज्ञानादर्व
स्तुत्वविज्ञाननिवर्त्यत्वं दृष्टमत्राह। स्वतोपीति। यद्यपि सर्पादिमति ऽज्ञानस्याबाध्यत्वे तद्विषयस्यापि दिश्वरवां
दृश्यमानः स्वतो वस्तुतथापि रज्ज्वात्मनानिर्वाच्यमेव बाध्यमित्यर्थः। मिथ्याज्ञानमस्तु पगच्छद्धिरनाद्यज्ञानतत्का
रणमस्त्कपगंतद्यमित्यत्तिसंधायाह। मिथ्याज्ञानस्येति। ध्वंसवत्त्विमित्तमाचान्मिथ्याज्ञानसिद्धिरत्याह। कारणमिति।
अत्ताववतरकार्यं निरुपादानमितिडित्तिकेवलके रुपिदोस्यनद्दित्यर्थः। मिथ्याबुद्धेः नकार्यत्वात्सोपादानत्वानुपि
नाज्ञानसिद्धिः। कारणदोषस्य तद्धेतुत्वादिति शंकते। रागेति। कार्यस्यानन्वयादनवस्थानात्। ज्ञातुपादानत्वाद
नाद्यज्ञानं तदुपादानमिति परिहरति। कार्यमिति। अज्ञानेनोपादानेनावविलक्षणत्वान्नृशृंगवदत्याह। वस्त्व
पीति। तदज्ञानं वस्तुरूपाज्ञावादत्तानान्यत्वाद वस्तुपिवस्त्वेवस्तुष्ठ्यादृत्वेवादज्ञानमुपादानमतावतरानादित्वा
त् ब्रह्मवदित्यर्थः। अज्ञानादिसत्वे सत्तावविलक्षणत्वात् ब्रह्मवदितित्रिविनन्। किं मानवस्त्रसच्चवेमियवचा। नाहेइ
त्याहोपात्तेति। विषयाकारज्ञानस्य तदीयसत्त्ववेदद्वेमाहानद्धलानति। विषयाकारतजनं सत्त्वेमोहादे
रपीत्याशंक्यानुपलंतविरोधेन दूषयति। तद्विपर्ययमद्दिति। द्वितीयं दूषयति। नावृतिर्वस्तुमतत्वं। मियत्वमस्येव

मित्यर्थः॥ मानस्याप्रबोधनव्यतिरेकेणरूपेणासत्यत्वमभावादपिसत्यत्वमत्राह॥ मायेति॥ जन्योऽर्थक्रिया
कारित्वंदित्याद्याकारकाणांदीति॥ तादृशासत्यत्वमज्ञानादरपीष्टमितिभावः॥ पारमार्थिकत्वंनसत्यत्वमर्थदस्तीत्यत्राह॥ बा
नइति॥ प्रमाणप्रयोजनस्थलत्वमित्यर्थः॥ मा॥ द्वादमिथ्यात्वेपिमानाभावाइत्याशंक्यानुमानंदर्शयितुंव्यतिरेकव्याप्तिमाह॥ यदि
ति॥ यतस्वात्मनेवास्तिपरमार्थसत्तत्पदार्थपरतंत्रंनभवतिचैतन्यवदितिव्यतिरेकमुक्त्वाक्वयमाह॥ पारार्थ्येनेति॥ परस्
स्मादित्यैकेचितन्याद्भेदेननास्तीतियावत्॥ विमतंमिथ्याजडत्वाद्युक्तिरूप्यवदित्यर्थः॥ जडस्यकल्पितत्वेदृष्टांतरमाह॥ सर्व
मिति॥ सकलंघटादिस्वमात्रयासत्तामनुभूतसन्मात्रत्वेनसन्घटःसन्पटइतीयमाणमनन्यापेक्षंस्वतोभवतीत्याह॥ अनन्यापे
क्षंसद्ब्रह्मैवभवतिस्वात्मरूपाश्रमसत्तस्यप्रत्याहृतोमरूपातेष्टथस्मिन्नमत्वेपिनलसंसतातान्पस्यामावात्॥ तस्माज्जडंकल्पित
मित्यर्थः॥ सापेक्षस्यकल्पितत्वंप्रतीत्यापिकल्पितत्वंशास्त्रापेक्षत्वादत्राह॥ स्वानेवेति॥ अज्ञाननिवृत्तेरन्यापेक्षत्वेपिआत्मनो
वस्तुनानापेक्षेत्यर्थः॥ जडस्यवसापेक्षत्वप्रतिपादनफलमाह॥ तस्मादिति॥ ब्रह्मास्मीतिज्ञानाद्विद्याध्यस्तानकविरुद्धधीः
सर्वप्रकारापित्तादाबाध्यतोयस्मात्तस्मादित्यर्थः॥ अज्ञानमात्रस्यबाध्यत्वान्नमिथ्याज्ञानस्यबाधात्रमत्राह॥ मिथ्येत्यत्ता॥ वि
ति॥ अनुत्पत्तिशब्देनानाद्यज्ञानंविवक्षितंनज्ञानप्रागभावमात्रंतन्निवृत्तेर्मिथ्याज्ञानप्रयोजकत्वाभावादितिद्रष्टव्यं॥
अज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्यान्यत्वादस्यापेक्षांतरमाह॥ मिथ्येति॥ अज्ञानकार्यत्वादित्यर्थः॥ मिथ्याज्ञानस्यस्वरूपमवं॥ निरस्य
संसारहेतुत्वंनिरस्यति॥ मूलेति॥ विगीतप्रत्यययायथार्थाःप्रत्ययत्वात्घटप्रत्ययवदितिमिथ्याज्ञानादरपिमानत्व
मसत्यंचानुमानात्मानंनमूलत्वमत्राह॥ मायेति॥ यथार्थत्वंस्वात्याद्युक्तेदाबाधइत्यर्थः॥ मिथ्याज्ञानादरज्ञानात्मत्वंसा

धर्यथाज्ञानमिति। अस्मिन्विषये मध्याज्ञानमस्ति संशयसत्वाद्विषयांतरेप्यज्ञानमस्ति मिथ्याज्ञानसत्वादेवं लोकव्यवहारा
नुपपत्तेरज्ञानमवनवंनिश्चितं अनस्तस्वरूपविवक्षायामज्ञानमेव विविक्तमितिस्तद्व्यतिरेकस्थायर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्या
मिति मिथ्याज्ञानादेरज्ञानशरीरत्वमित्याद्वाज्ञानइति। यस्मिन्नज्ञाते सत्यन्वयस्मिथ्याज्ञानादिभवति तस्मिन्ज्ञाते न तु
न स्याताम्। तस्मादज्ञातवस्तुनि मिथ्याज्ञानादिसत्वात् ज्ञाते च तदसत्वात् सर्वत्र सर्वप्रकारणत्तादृग्नात्तत्तन्नत्वासत्वादनिर्व
ऽनमिप नीयाज्ञानमनमस्ति इत्यर्थः। किं चा मिथ्याज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपेण सत्वादज्ञानकार्यत्वात्तावत्त्व्यतान्यस्वरूपेणच सत्वाद्व
थमं प्रत्याह। मिथ्याज्ञानस्येति। सर्वस्याधिष्ठानरूपेण सत्वात्तस्याकारवत्तं प्रमाणयति। रज्जुसर्पइति द्वितीयं रूप
यति। स्वतस्त्विति। अविचारितसिद्धत्वं साधयति। न स्वतइति। स्वातानमिथ्यैतिजडत्वात् न परतः संबंधासिद्धेरित्यर्थः।
आत्मनः स्वरूपसत्वात्तयोस्तदिःस्यादत्राहातनादावति। तत्कृष्ट्वतद्वानुप्राविश्यतदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रु
तिस्तदिंकल्पितमाहेत्यर्थः। उभयमस्याज्ञानप्रयुक्तवेपिरजतादिभ्रमस्य सामान्यग्रहणादिप्रयुक्तवाद्दृष्टगामाध्यस
प्रयोजकस्यान्यत्वमाहाननवति। संप्रतिपन्नाज्ञानमात्रकारणे संभवति न विप्रतिप्रतिपन्नकारणांतरंकल्पनीयं
गौरवादित्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वान्नकल्पनागौरवमित्यत्राह। सामान्यांतरेति। नोक्तंप्रवराववत्तिशुक्तत्व
योः शुक्तित्वमप्रत्यक्ष सामान्यांतरैः परसामान्यैः सत्वद्रव्यत्वजडत्वादित्तिकल्लक्षेन भ्रांतिप्रयोजके निर्दुष्टं सत्वा
दीनां बाधकेपि प्रतीयमानानां भ्रांतिहेतुत्वात्यागाद्यथा तथा साधारणेपि शुक्तित्वत्रिकोणादित्तिः प्रतीयमा
ननया भ्रांतिप्रयोजकरच्छिन्नेति। मुक्तं प्रतीयते। तस्मात्परसामान्यज्ञानं परसामान्यज्ञानं वान भ्रमप्रयोजकं।

स्वयमसामान्यत्वमिति सामान्यरूपेण तत्तवच्चेव व्यक्त्यन्तरानापन्नत्वेनैव प्रतीतिरित्यर्थः॥ सादृश्येनत्वमप्रयोज-
कं विसदृशापीतसंखशंखादिज्ञानमापलं तान्नापि स्मारणमित्याद्यानवतिष्ठुरा वर्तिनाल्पत्तरूप्यनादात्म्यस्यापरादृष्टवादि-
त्यर्थः॥ फलितं निगमयति॥ एवमिति॥ इदमंशावच्छिन्नत्वेनत्याद्यात्मनानुत्तव सिद्ध इत्यर्थः॥ अनिर्वचनीयत्वमाति॥ इदं चि-
तं रजताद्येतारतुपपत्तिमाह॥ प्रत्यक्षमिति॥ प्रत्यक्षमज्ञातं कारणं न विद्यत्वेयस्य तदप्रत्यक्षं भ्रान्तिज्ञानमित्यर्थः॥ सामा-
न्याधारजताद्या द्यास्त्वांभवति विकल्पयति॥ केन इति॥ आद्यं दूषयति॥ विशिष्टेति॥ रूप्यत्वसामान्यमात्रमिति हेतुः॥ पुरावर्ति-
शुक्तिगा इह हि रूप्यायोग्यावष्टाकालो वर्तमाना धर्मः॥ त्रिकालानादिः॥ एतेः रूपतंत्रांत्रितो त्वानं सत्यरजत सदृशं शुक्त्यज्ञा-
नादन्यतः सामान्यमात्रात्वसिध्यतीत्यज्ञानामवच्छेदत्वरित्यर्थः॥ असाधारणरूपधियः सामान्यं विषयत्वेनादत्तुरन्यथा
वानादृश्याद्यसाधारणेति विविक्ताकारेणजनिता मिथ्याप्रत्ययान साधारणकारणः सामान्यं विषयतया कार-
णत्वनिरस्य सतथा विशेषज्ञानस्य सामान्यं विषय इति प्रसिद्धत्वावात्र द्विरजतं शुक्तिकासर्पो रज्जुरिति
वाद्यपादद्व्योऽस्तित्वानापि प्रकारान्तरेण तत्रापि प्रसिद्धत्वावादित्यर्थः॥ रजतानि मिथ्याधीरिति कल्पं दूषयति॥ न वेति॥
अत एव तृतीयापि निरस्तः॥ रजतज्ञानस्य स्मृतित्वात्तन्नात्र रजतं तत्तवितनद्यमत्वात्॥ शुक्तिकेति॥ रूप्यस्येदमात्म-
नाद्वनीतनतद्धियः स्मृतित्वमित्यर्थः॥ स्मृतरर्थहीनत्वात्तूप्य बुद्धेर्बाध्यालेवनत्वाच्च न स्मृतित्वयोत्तानालिंगित-
त्वाधर्मादिनिर्युक्तं शुक्तिरूप्यरूपेण परिमाणमान्नाज्ञानापेक्षात त्वाद्धाधर्मादीति॥ परमार्थरूप्यज्ञानपि किम-
रूप्यरूप्यरूपं परिणतं तातिरूप्यमवाक्यअनिश्चयः स्यादित्यर्थः॥ एवमपि दृष्टबीबगतगाचरत्वात् स्मृतरनालिं-

गिनवा स्वार्थेयमुक्तमिति शंकते नन्विति। रूपयति। वक्ष्यामीति। अस्मा वर्थेऽनुननयानाज्ञापि किंतु स्वात्तत्वका
लश्यमिति वर्त्तमानत्वेनैव तस्माद्भिन्नत्वस्यानन्तुनत्वात्कथं स्मरणं अन्नत्वात् तज्ज्ञानं स्मरणमित्युना। अर्थेनि
र्मुक्तिकमित्यर्थः। ज्ञानस्य लक्षणिकत्वाच्च ननु नार्थविषयत्वमित्याद्याशङ्क्य मनसीति। उत्पत्तिकालएव ज्ञानाङ्गत्वात्का
लीनरस्थमर्थं न स्पृशतीत्याद्याशङ्क्याह। मिति। ज्ञानं नित्यमित्यत आह। विभुत्वेति। ज्ञानस्य विषयाश्रयत्वान्ता
त्मनः सर्वज्ञत्वप्रसक्तिरत आह। श्रितेति। विषयस्य जडत्वान्न समवायिकारणत्वमित्यर्थः। किमतस्तत्राह। वर्त्तमाने
नीरूपधियोः स्मृतावपि नाज्ञाननिर्वर्त्तकत्वं कारणत्वं यजन्यज्ञानत्वस्यत्व मलक्षणत्वादत आह। सम्यगिति। यत्रा
ज्ञातं ज्ञायते मत्र ज्ञाताज्ञातयोः सामान्यरूपं ज्ञायते विशेषाग्रहस्तु संस्तावत्तत्र सर्वत्र निर्नार्थो ज्ञानेन केन चिन्न
त्रिगृह्यते स्मृतिश्च तत्रास्य ज्ञातएवमयाज्ञायनइतिनतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वादिति लक्षणमतिव्यापकमित्य
र्थः। तु लक्षणं यत्रास्ति न तन्मिथ्याज्ञानमिवतिनानिद्यापिरत आह। तथा सतीति। एवं च जगन्मिथ्यात्व मसिद्धिरिती
यवं च वदिवसाधितमित्याद्याशङ्क्येति। अज्ञातत्रमदर्शनादसति तद्दर्शनादज्ञानत्वं भ्रान्तेर्यस्त्वं वर्युक्तं तन्नि
ममयति। अभिन्नेति। अज्ञानजमपि ज्ञानं घटवत्स्वतऽवाकारवाद्यन्तविषयाकारं तज्जनविषयाकारणोवाका
सा३ रवास्याद्विषयाकारस्य ज्ञाने नवाविरुद्धत्वात्तज्ज्ञानाद्बहिर्विषयसद्भावमानानां वानुलक्षणवाद्संगात्राह। स्वतइ पर
ति। यथाप्रक्तिः स्वत आकारवती रजताकारं गृह्णाति तद्वदपि स्वत आकारवती घटाद्याकारं तत्तत्स्फुटिकोपि
स्वत आकारवान्नवालक्ककाद्याकारं। एवं ज्ञानस्य स्वत आकारवत्तापि विषयाकारस्तज्जानापपत्तैर्न लक्षणत्तमवाद १२३

प्रसंगादित्यर्थः॥ सिंहावलोकनन्यायेन पुनरपि स्मृतेरर्थमैवं दूषयति। नापीति। स्मृतिः प्रमाणं स्यादि
त्यर्थः॥ स्मृतेरर्थाव्यभिचारेपि न मानत्वं अनधिगतार्थत्वाभावात् संस्कारमात्रजन्यत्वाच्चेति भावः। तत्राह। नावर्तिस्मर्य
माणे सदृशाकारस्यानवगतत्वादात्मख्यातिज्ञाने न संस्कारसहकृतेन मनसोऽन्यत्वात् स्मृतेः संस्कारमात्रजत्व सि
द्धमित्यर्थः॥ नष्टार्थस्मृतिदर्शनाच्च न सार्थत्वमित्याह। ध्वंसादिना। अनष्टस्यस्य प्रध्वंसोदिप्यानेन संबंधः॥ मिथ्या
ज्ञानस्य स्मृतीतरत्वाकारणांतरानिरूपणादज्ञानं कारणमित्युक्तं। ननु कथमज्ञानं कारणं मिथ्याज्ञानव्यतिरेक
णोज्ञानत्वाभावादत आह। किंचेति। आप्तवचनादिना सर्पादिमिथ्याज्ञानापन्नत्वेपि अगधिष्ठानसाक्षात्कारात् किमिदमि
ति बुभुत्सा या जिज्ञासा सा वस्तुध्रु[illegible]धिष्ठानाज्ञानात्॥ अवशिष्टमुपपन्ना मिथ्याज्ञानस्यानिरस्तत्वादात्। नान्यज्ञानमुप
यमित्यर्थः॥ अपरोक्षरूपायां ध्यामप्रध्वंसमंतरेणाप्याप्तवाक्यादिजन्याधिष्ठानतत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तिदर्शनाच्च
मिथ्याधीव्यतिरिक्तं तदस्तीत्याह। शुक्तिकेति। साधिताज्ञानस्यैव मिथ्याज्ञानहेतुत्वं दृष्टिसत्त्वे सामान्यादिविषयमंतरे
णापि भ्रमदर्शनान्न तत्कारणमित्याह। नीलतेति। आकाशस्य सामान्यविशेषनिर्मुक्तत्वात्तद्विषयस्य मिथ्याधीहेतुत्वं बाल
स४ आकाशे तलं न पश्येयुरित्यर्थः॥ ननु स्याच्चक्षुषात्तन्न ननुज्ञानं भ्रांतिरत्राह। नहीति। अन्यत्र मिथ्याज्ञानस्य कारण
त्वे यजन्यत्वनियमात् काचकामलादिधीः प्रमेव स्यात् तत्राह। दृष्टिसाम्यादिति। आदिपदेन कृष्णाकारादिसंग्रहः। अ
नन्यथागौरवादिदं सिद्धमित्याह। यतइति। अज्ञानस्यैवात्र मदहेतुत्वे शुक्तौ रूप्यभ्रम एव न दृश्यादित्र म इति
नियमानस्याद्यथाह। कर्मेति। अदृष्टेनातम मेपि नियमस्यार्थः। परमात्मापि भ्रमानियमस्यादृष्टेन तत्त्वं साधयति

त्रुरीति। यद्वा सामान्येऽग्रहणे श्रुक्तिगतं तच्छ्रो। कामवरजनत्वमकारणं वस्तुत्वादि सामान्यं स्वाश्रयहस्वादित्त्वम
कारणं कस्मान्न तवेति तस्माद्धर्मादिरूपेण नवनवापि नियमइत्यर्थः। ज्ञो ऽन्यस्यैव स्वाश्रयव्यक्तेर्धीजनने व्यापा
राद्विनाप्यदृष्टेर्नियमोपपत्तिरित्याशंकेति। ज्ञो ऽस्परजनखलाकादितिरनेकेरथैरत्तिसंठं धमादित
र्थः। श्रमस्यत्वयकार्यत्वात्तावाद्द्धेनरमादा ज्ञाकारेति। सामान्यादेः स्वविषयज्ञानमात्राद्धेतुत्वाद्रूपा
दिविविशिष्टज्ञानार्थमसामर्थ्यान्निनद्वाद्रूपत्वांतिरित्यर्थः। एवमपिद्वांतरादिस्वस्यरूपस्यतत्क्रम
द्धेतुत्वान्नाज्ञानमात्रकार्यत्वसिद्धिरत्याद्दानदीति। विश्वरूपस्यापराद्धत्वेतुष्टाद्दस्यसर्वज्ञत्वेत्रसंगइत्य
र्थः। रूपंश्रुत्वाज्ञानंविलसितमितिदृष्टांतंप्रसाध्यहेतुंसंकीर्तनपूर्वकंतोष्योनरमवतारयति। आत्मनीति
पिप पुनरुक्तिंवारयति। जगदिसा... नूत्वात्कल्पितमित्याद्दापदार्थेति। मापेक्षत्वाद्धेतुंसाधयतिप्रमात्रादीति।
इहलोकेयत्किंचित्स्वमात्राह्यत्पात्वापेक्षसिद्धित्वास्वयगज्ञानज्ञंतद्दपिह्वर्वाक्तिदृष्टांतवन्मिथोऽयन्वयः। श्रुत्वाय
ज्ञानाद्रूपाद्यस्सवनत्रयगज्ञानान्तत्वानात्माद्धमसंप्रसाध्यहेतुसंकीर्तनपूर्वकंतोष्योनरमवतारयति। आत्म
नीति। पुनरुक्तिंवारयति। यस्मिन्निति। निवर्त्तमिततत्त्वादान्नपुनरुक्तिरितिपरिहरति। प्रधानेति। निमि
त्तोपादानयोर्त्तद्पक्षप्रतिक्षिपायां कामवपुनरक्तिरन्पुतयस्मादित्यर्थः। प्रधानवादनिराकरणाद्धेतु
माह। ह्यातइति। जडस्यनियतकालप्रवृत्त्यनुपपत्त्यादिकायुक्तिः॥ रुद्रार्कमधुब्राह्मणादौ। यश्चात्माकइत्या
दिनाश्रुतात्पर्यमाह। ह्यायद्दामकेइति। अविद्यात्मनत्रफलमाह। तदइति। अप्रमाणत्वंप्रमाणादीनत्वंबाध्यत्वमित्यर्थः॥

॥ लो २

बुद्धे

सलिलादिवद्यादिनास्य तात्पर्यमाह । नेति । आदृत्तुगीरिति । यथा फेनतरंगादि सलिलोत्थं सलिलमात्रमेवम
ज्ञानब्रह्मोत्थं जगत्तावन्मात्रमित्युदाहरणोक्तिरित्यर्थः । यश्चानित्यशुद्धबुद्धमुक्त इत्यादिनास्य तात्पर्यमाह । स्वस्थिति
शुद्धरूपमपि नहि स्तु वाक्योत्थबुद्धिदृष्टौ रूढमेवाविद्यानिवर्त्तकं न केवलमविद्याध्वस्तायसमर्थमित्येतत् स्वतिप
न्नायतन्नाश्यमित्यर्थः । बाधिकरसत्वं शुद्धावादृत्तुरिस्माह । स्वतइति । द्वितीयतनत्संबंधशून्यत्वं शुद्धत्वमित्युक्तं । द्वैत
तत्संबंधयोः सत्यत्वादिसिद्धयोः परमार्थवादत्वमाह । याद्याक्तेति । सृष्टावस्थानां परमार्थता कथं द्वैतमिथ्यात्वमत्राह
श्वरेति । जगन्मूलमध्याहृतं । जगतोऽन्तः स्थित्वा नियंता ईश्वरः । आदिशब्दात् शरीरविषयसंघातः समाधिकारोऽनुपलभ्यमा ग्लब
नत्वादिति हेतुमाह । प्रत्यगिति । परमार्थद्वैतत्वादस्तित्वपं तत्राह । अनारतेति । परामृष्टे मिथ्यात्वेन दृष्टत्वादात्मनापि मि
थ्यात्वं तत्राह । परांचीति । पराज्ञानगम्यत्वं प्रतीत्यतत्स्वरूपत्वे रुक्मत्राह । नइति । प्रत्यग्रूपाद्विरुद्धमानत्वं पराक्त्वमिति

ह्रेतद्वैप्

अपि त्वविश्रान्तरापासमाके विश्रान्तर प्रसादादेव ब्रह्मकुंडाक्यमित्यर्थः । नित्यत्वादिकं सुतः कदतुरिति तात्पर्यमाह । नि
त्येति । न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इत्यादिवाक्यैक्यमानीतमित्यर्थः । एवंविधस्याकारणत्वानुपपत्तिरत्राह । एवंभूतापी
तीनामरूपसृष्टेः कल्पितत्वाद्धेतुमाह । सइति । स एष इह प्रविष्टइत्यत्र स इति सूत्रात्संसारी परामृश्यते एष इति सं
सारी जीवः तयोः सामानाधिकरण्येनैकत्वं ब्रुवदाह तस्य कल्पितत्वं दर्शयति । अन्यथा तयोरेकत्वायोगादित्यर्थः । अ
थात आत्मभूतनामरूपव्याकुर्वन्नित्यादिनास्य तात्पर्यमाह । व्याकुर्वन्निति । प्रविश्य वाक्यस्थं चाक्षार्थमाह । स्वात्मभूनी
ति । न क्वचिदमित्यत्र कानानप्रतीचः सन्नाहेन परमशीहेतुमाह । प्रकाशतेति । पराक्स्य स्यापरास्तस्मैमत्रोपग्राहकेनक

प्रमुच्यतेत्याह। परामृश्येति। स एवाज्ञानःपरा बुद्धिस्थ एष उच्यत इत्यर्थः। सामानाधिकरण्योक्तमैक्यमाक्षिपति। विरु
द्धेति। स्वस्वःसर्पवदिति। स्वस्वःसर्प इति गुणगुणिनोर्यथैक्यमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः। कार्यकारणयोर्मिथः सापेक्षत्वेन
कल्पितत्वान्न विरोध इति परिहरति। कारणादिति। बुद्धिस्थकार्यस्य ब्रह्मकारणेऽन्तर्भूतत्वान्न विरोध इत्यर्थः। संसारित्वा
संसारित्वेन विरोधस्तथापि तु परिहर एव वच्यत्याह। ज्ञातेति। अज्ञाधीनपित्वमर्के चक्षुरायोग्यस्य न समश्चक्षुषा — श्री ५
दर्शनमतत्राह। [illegible]ति। प्रविष्टपदार्थमाह। इत्यक्तेति। स एष शब्दैः सामानाधिकरण्यप्रतिपादितैक्यप्रतिपन्ना
त्व५ र्थमिति यावद् विकाराकारस्य कथं प्रवेशोऽत्राह। स्वात्मनेति। विवत्त्य प्रतिबिंबस्याज्ञानसंबंधात्प्रवेश इत्यर्थः। इद
शब्दार्थं व्याकुर्वन् ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेष्विति। निष्ठोक्तकर्मस्यार्थमाह। ब्रह्मादाविति। तच्छस्यावयवार्थमुक्त्वा लोकना
मर्थमाह। ब्रह्मादीति। देहादिष्ववस्थिता संबंधेनात्मनीति ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेष्विति। ताद्धि कर्मफलत्वादुच्यत इत्य
न्वयः। इदानीं प्रविष्टशब्दस्यार्थांतरमाह। प्रत्यगिति। प्रत्यगात्माहं प्रत्यग्विद्यामरूपाणः बुद्धिरंतःकरणं च
क्षुः श्रोत्रं तद्विषयाणि सर्वाणि गृह्यंते। देहं स्थूलशरीरं आदिशब्देन कर्मादि संग्रहः। एतत्सर्वं रूपं येषां ते प्रत्यगात्मा
हं मरूबुद्धिचक्षुर्देहादिरूपिणः क्रचज्ञास्तेषां प्रविष्टवत्समावृत्तणोकत्वमप्यद्वैतं श्रुत्युक्तेर्लोतयोरिव गुण — ता४
प्रधानरूपामतत्र उपहितं सर्वत्र उपाधिकीनधर्मस्तत्वात्तन्मात्रमित्यर्थः। चितन्यस्योपाधिसंबंधेऽप्यसंगत्वविरोधेत्र्या
हा नाद्धोकत इति। सर्वस्य प्रत्यक्त्वेन वास्तवत्वे दान्तावास्तवः संबंध इत्यर्थः। परागर्थसंबंधस्तावत्कथं साक्षित्वमत्रा
हानादहेति। जगत्साक्षित्वस्याज्ञानकार्यत्वे दृष्टान्तमाह — —ति। प्रत्यग्ब्रह्मणोरैकत्वं प्रविष्टशब्देनोच्यत इत्युक्तं तत्र — १२५

युक्तिमात्रत्वायानं ति। स्वापच्छक्तोगहेतुकर्मोत्तावाद्येन ब्रह्मणान्वितस्तदात्मतामापन्नस्तत्स्वात्तार्थं कार्यका
रणविलक्षणं तदवाच्याषाः स्यात्तत्माज्ञोतावदयं जीवः तस्मिन्न ध्वंवाद्यथा घटो मृत्तिकारस्तन्मात्रस्तद्वदित्यर्थः॥ प्रत्य
गुह्लणोरेकं प्रविशिष्टपदार्थद्वयमुक्तमुक्तं प्रत्यगात्मपूर्वं प्राप्तः प्रावच्छावादच्चादास्त्वात्मेति। प्रत्यगज्ञानेयः प्रत्यगात्मा सा
क्षाप्रावच्छः सर्वा एव न कार्यं प्रपिप्रावच्छउच्यात। प्रावच्छौ नरस्या संगाविक्रियः संतवादित्यर्थः॥ मरुद्भ्युआदिकृपिष्टि
त्कत्त प्रावच्छाश्रयाणां सूत्रादीनां नत्वमाद्धापायोत्तावदिति। क्रियाप्रधानज्ञानोपसर्जनशक्तियुक्तं सूत्रमित्यर्थः॥ कृत
स्तद्भवतीत्यत आह। कर्तृत्वस्थेति। कर्तृरूपेण स्थितं तत्ताविकं तावएवत्तावकं कर्तृस्थताविकं सूत्रकारणमज्ञातं ब्रह्मस्था
सुनियं कर्मरूपेण स्थितं कर्मस्थतावकं सूत्रं चलमति। अंकर्तृस्थतावकाद्भवतीत्यर्थः॥ हिरण्यगर्भेनतुसूक्ष्मवान स्थूलो
पाधिहीनेवितत्पवातब्रह्मवदित्याशंक्याह। हिरण्यगर्भेपरूपतज्ञायमानमित्यादिवचनविराधमाहाबुध्यात्मत इति। तम
वविज्ञिनष्टि। प्रवसायात्मत इति। नानाऽज्ञानप्रत्यगात्मन इत्यर्थः॥ कार्यलिंगानुमानं प्रत्ययति। उपादानमिति। सू
त्रात्मनास्थितः परमात्मा विराडं सृजतीत्याह। विराडमिति। सूत्रात्मना स्थितः परमात्मा पृथिव्यादिपंचकाद्धत्र विज्ञागवि
भागवान् विराड् स्थूलप्रपंचात्मकं स्थानं गच्छा विराड् च्यात। सचाग्निसूर्यादिकारणवानित्यर्थः॥ तत्र प्रमाणमाह। तथावे
ति। इंद्रोऽहं वरुणोऽहमित्यभिज्ञानरूपेण स्थितादेवता विराजो विकाराः इत्याह। तदुपादानेति। प्रवेत्राधाराणामवं रूप
त्रपिप्रविशष्टवेतन्यस्यकवे कथंदेवज्ञत्तदात्वाह। धित्तोतिके ति। पूर्वोक्तानां प्रत्यग्ज्ञा दमरुत्थुद्धिरित्यादा युक्ता
नामित्यर्थः॥ प्रवच्छावाक्यार्थस्वरूपं संदरति। सूत्रादीति। स्वस्थात्तासत्प्रतिबिंबं यस्मिन्नज्ञाततत्स्वात्तासंतन्न दकसदकारि

ऽनात्मतद्व्यर्थः। कृतर्थात्मनः प्राधान्येनात्मपादानं श्रयाद्या। ...मिश्रि... लइति। जगद्विकारि त्वात्मेवति प्रयोगपर एव तच्छब्दार्थ इ
त्यर्थः। कृत्वा तयविवक्षया जगच्छब्दः॥ श्लो॰ २०

यस्यात्मनः सत्त्वात्मिकसद्रूपात्मेति विग्रहः॥ सच्छुद्धः प्रविष्टत्वे पूर्वापरविरोधं द्योतयति। नन्विति। तु रात न्मात्मरूपा
त्माभिव्यक्ते अर्थः। न केवलं स्वच्छुरनावाद प्रावश्रः किंतु परस्या प्रच्छन्नत्वाच्च मइत्निपरामर्शनुपपत्तेरित्याह। कस्मा
दिति। अप्रच्छन्नत्वे प्रकटयति। परात्मन इति। परस्य प्रच्छन्नत्वं दर्शयन् पूर्वापरविरोधं परिहरति। नेमइति। व्या
कृतरं तारणनियंतारं मइपपत्तेः कर्मकर्त्तरिलकारस्य सोकर्यमात्रात्पर्क्क वान्नियंत्रादिष्वकं जगत्कृत्याकृतश
ब्दाना च तद्व्यर्थः॥ कृतएतदत्राह। इदंशब्देति। अतः शब्दस्य पंचम्यंतेनान्वयः। इदंशब्दसामानाधिकरण्यं कथमव्या
कृतजगतोनियंत्रादिष्वकं गमकमत्राह। इदमिति। प्रत्यक्षःप्राकृनाशाहूर्द्धं चेतनगतेनसाक्षिकं जडत्वात् वर्त्तमान
त्वं पंचवदित्याह। मानमिति। परस्मेवप्रवेशादेवं तस्मादाह। जगदिति। अव्याकृतवाक्ये परस्य नच्छन्नत्वं एकस्याव्या
कृतशब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत्राह। विवक्षानश्चेति। आदिपादतननगरादिसंयत्नः। हष्टांतस्पष्टयति। निवासश्रुति।
श्रुत्यो ग्रामागतायामायामं निविशेद्दित्यादावित्यर्थः। दार्ष्टांतिकं विभजयति। कचिदिति। कुत्रकस्याग्रहणमत्राह
यत्वेति। जगत्कृत्तिनाशादिमदित्यादिप्रयोगश्रमात्मेवजगच्छब्दप्रयोगइत्यात्रोक्तत्वेदमित्यादावित्याह। प्रत्य
क्षमिति। अव्याकृतवाक्ये परस्यप्रच्छन्नत्वाम्रइतिपरामर्शोपपत्तिरित्यक्तं इदानीं तत्प्रच्छन्नत्वात्तावपितत्तः प्रा

तर्‍ ग्वेयुमदत्यदित्यत्रश्रौ स्यप्रच्छन्नत्वापरमर्शोपपत्तिरित्याह। यदिति। व्याहृतो विशेषोऽनुगतंसामान्यंतनकृत्तयविल
क्षणत्वात्परस्य प्रावेशात्नुपपत्तिरितिनिरोदयति। अव्याहृतेति। इदंच्छब्दमात्रादावित्यर्थः॥ अनुपपत्तिं प्रथयति। अप्रवि
ष्टमिति। स्वनाकार्यानतप्रावेशैनश्रावंतेतनमद्रव्यविष्टत्वादित्यर्थः॥ द्रष्टिः व्यादिरूतानांनोसर्प्पकीटकादिकृत्पणपरित्ति

सवेगानमिति।

तानां पाषाणेऽवस्थावत्परस्यापि परिणामहारत्वाद्याद्दोषावस्था इत्यर्थः। निशंकते सर्पादीनामिति। सर्पादिरूपेणत्य
र्थः। सर्पादिस्तत्र प्रविष्टाव पाषाणे महाजंतस्थः सर्प इति कथं तत्राप्येसहृदत्राष्ट्रोत्पादात्पुवति पाषाणाद्बहिःस्थित सर्पादि
त्र न प्रविष्ट इति प्रतिपन्नमर्थः। सहृदत्राष्टइत्यर्थः। हेतुमाहात्मन इति। पाषाणरूपस्थित पंचभूतपरिणामत्वात्सर्पादि रि
त्यर्थः। परिणामहेतुमाह। परिपाकेति। परिपाकस्य परिणामहेतुत्वं अनुत्तं वमानयति। दृश्यत इति। करकाद्येतस्थितो
य सहृदरितभूतानां बाह्यपरिपाकात्परिणामदर्शनात् पाषाणे सर्पवत्परस्य स्वविकारजीवरूपेण अयुद्याद्दोषावस्थाइ
त्यर्थः। स्वकुर्णवविरुद्धतास्येव प्रावस्थाशंकातः पाषाणवत्स्थावस्थानुपपत्तिरिति दूषयति। नेवमिति। सत्वाच्छेन्न वस्तुत परामर्शः
सिध्यति। नस्याविरुद्धतत्वं केनेति। न सृष्ट्यादावत्र घाविद्यादिति शंक्यं तत्रादिति। आप्नायन दृष्टांतमाहात्याप्यति। दार्ष्टांति
कं दर्शयति। मर्थति। अविरुद्धतास्यैव नहि प्रावस्थासुनत्वाद्दानावति। परः परिच्छिन्नप्रावस्थाद्वैवदिति शंकते। मतमिति।
सादिति। आप्नायन दृष्टांतमाहात्य्यति मतमिति। श्रुतिविराधनप्रत्याद्वानेनदिति। श्रुतिसुदाहरति। दिव्य इति। व्र
त्तिबिंबन्यायेन प्रावस्थांशंकते। रवीति। उपाधिसंयोगवियोगाभ्यां गात्मैव मिथ्याद्दानेनदिति। व्यतिरकहाराव पंच
यति। संयोगाभ्युति। गुणस्य द्वाच्य प्रावस्था वत्परस्य कार्यप्रावस्थ इति शंकते। गुणेति। परस्य कार्यनाश्रितत्वान्नेत्याश्र
के मिथ्याद्दानमिति। एनतस्कुष्टयति। द्वाच्येति। स्वान्तंअमसिद्धमतआद्दाएषइति। विरोधं तरण प्रावस्थांशंकते। बीज
वदिति। यथा फले बीजस्य प्रावस्था एवं परस्य बुध्यादाविस्यर्थः। कार्यत्वादिप्रसंगात्मैव मिथ्याद्दानेवमिति। प्रावस्थु
विकारसंबंधको दोषस्तत्वादर्शस्थूलादद्विक्रियाषट्कस्य चप्रतिषेधश्रुतेरित्यर्थः। पाषाणदृष्टांतेन फलबीजदृष्टां

अस्थूलादिः

॥ सर्पे

लोगतार्थइति। श्लोकानान्वितिफलबीजयोरवयवावयविताव: पाषाणसर्प्पयोराधाराधेयतावद्रूस्यर्थविशेष
स्तेनरूक्तिरित्याशयेनपरिहरति। नैषइति। अग्रद्धीनास्तिसंधिस्त्वोदयति। कुतइति। अस्तिसंधिस्त्रकरयन्परिहरति। ना
गेति। एवंपरस्यसर्वथाप्रवेशायोगात्नतोऽन्योजीवःप्रविष्टःपरःस्वमननुपसंहरतिपरस्मादिति। एवंपूर्वपक्षेसिद्धां
तयति। स्ववृत्तिति। परस्यप्रवेशआत्मनाकस्यरससंक्तिःस्यादितिशंकते। परएवेतिसमाधत्ते। नैषइति। हेतुमाह। आ
त्माचनित्यइति। तदतद्दिनोरात्मास्वरूपमतोनततिद्यात। अन्यथातत्तदेहानिनिस्स्वरूपत्वप्रसंगादित्यर्थः। एतदेवव्याचष्टे। आ
त्मावति। आत्तदसंगततरिक्तसंबंधादित्यर्थः। परस्यप्रविष्टेरात्तदपिनानात्वमनेकधात्तित्त्वमत्राह। नन्वात्वमिति। तत्त
त्वेऽखंडादितिरत्तिन्नगात्वस्यात्तददर्शनादित्यर्थः। किंचाह्निन्नेरसेदादत्तिन्नस्यात्तदश्वेदत्तिन्नादात्तदाह्निन्नानांजीवा
नांपरस्यारेकिंकिंनस्यादित्याह। बहूनामिति। अह्नित्तिन्नत्वस्यनेदसाधकत्वोलोकविरोधइत्याह। नवेति। संयोगश्राष्ट
नोत्तवोलइत्यतो। नकेवलंलोकविरोधः। आगमविरोधश्चेत्याह। तथेति। तोष्याक्रमागमश्रुतिंदर्शयति। एकइति।
परस्यनानात्वप्रसंगंपरिहृत्य-च-दोषांतरंपरिह्रिंद्धीषुश्चोद्यमुद्भावयति। आत्मानमिति। दोषांतरंविशदयति।
संसारित्वादिति। अग्रानायादिपामेश्चाकंमोदंराजेषुत्कमत्यतीतिश्रुत्वप्रात्तनपरिहरति। नेति। अनुत्तवावष्ट
त्तनतरांकतो। सुरखीति। उक्तमेवपरिहारंस्मारयति। नैवमिति। उपजीव्यतयाप्रथमप्रवृत्तनिरवकाशप्रत्यक्षविरा
धश्रुतेरेवबाध्यत्वमितिवादयति। नन्विति। अहंकारापाक्षेप्रतिबिंबितावेतत्र्यमुपाधिमाश्रित्यजनिताविज्ञाप
त्तकुनदुःखादियाह्रिप्रत्यक्षस्यमिथ्याधीवाच्युतवेतन्यस्यप्रत्यक्षागमकागमविरोधानास्तीतिपरिहरति। नेति।

रोरस्त्ति

राध

२२५

उपाधिसंपर्ककृतत्वाद्दुःखित्वं मिथ्येति कस्मात्कल्प्यते स्वत एव दुःखित्वं चेतनस्य किं न स्यादत आह दुःखीति दुःखि-
त्वासाक्षित्वादनुमानादेतनेति। विकारिणो जडत्वात् साक्षित्वं मिथ्येत्यर्थः। धीविक्रियासाक्षित्वं स्यादात्मनोऽविकारित्वं साक्षिणो
साक्ष्येण संबंधात तत्र तत्राह सुखवति। यथा दंडवतो दंडेन युक्तं दंडिनमीक्ष्यमाणेन स्वयं दंडेन संताप्यते तथा सुखा-
दिमतीं बुद्धिमीक्ष्यमाणेन सुखादिना युज्यत इत्यर्थः। बुद्ध्यात्मवान्नान्यस्तद्द्रष्टात्वादाह शरीरेति। त्रयस्त्रादीनाममनात्म-
विषयत्वादागमस्यात्मविषयत्वाद्भिन्नविषयत्वान्न विरोधः फलं कं न त्वं श्रुतिमुदाहरति। परांचीति। आत्मनो दुःखित्वप्र-
तीच्यतावच्छास्त्रारंभमभुक्तं प्रवृत्तास्तविरोधेऽर्थे तस्मात्प्रत्यक्षस्यानात्मविषयत्वादागमस्य तद्विरोधित्वादेतदाह ताद्यति। यथा ब्रात्म-
लोऽहं स्थूलोऽहमित्यादिप्रत्यक्षादिसिद्धमपि मिथ्या तथैव दुःखादिधीरपि परात्मनो मिथ्यात्वादित्यर्थः। हेतुमाह। सामाना-
धिकरण्यस्येति। ब्राह्मणोऽहमित्यादौ तासमानैक्यस्य मिथ्यात्वात्तद्धियो मिथ्यात्वं यथा तथा दुःख्यहमित्यादौ तास-
मानाधिकरण्यस्य कल्पितत्वात्तद्धीरपि मिथ्याधीरित्यर्थः। दुःखादेर्ग्रहणस्यात्मनि समवायकृतं सामानाधिकरण्यं न तत्सं-
बंधस्य कल्पितत्वमत आह तोयमिति। दृष्टेपनद्द्रष्टुरेकप्रतिज्ञानात्तन्मिथ्यादृश्यस्य द्रष्टुरात्मत्वतन्धर्मत्वायोगायोगा-
मर दित्यर्थः। दुःखादयो नात्मधर्माः दृश्यत्वविशेषणात्वेन तासमानत्वाद्दंडादिवदित्याह नासिकाग्र इति। विपक्षे बाधकान्ना-
वादत्रायाजकातत्त्वमाह। प्रतीचीति। सर्वगतत्वं स्वातविकत्वे चेतनस्य व्यापादित्यर्थः। आत्मस्वरूपत्वात दुःखादेर्नघटा-
दिवदपरिच्छिन्नत्वमित्याशंक्यात्मगतत्वे तत्स्वरूपतापि न स्यादित्याह। द्रष्टुस्थत्वादिति। कर्मस्थं कर्मत्वेन स्थितं जडरूपं
सदित्यर्थः। सुखस्य चात्माश्रयत्वं शंकते। रवसीयतात तत्समानाश्रयत्वात् दुःखादीनामपि तदाश्रयतेति शंकस्वात्म

२।४

नस्थितिः। दूषयति। नहीति। आत्मनि कल्पितसंसारानुवादमानंदरूपत्वप्रतिपादनपरवाक्यादुराकृतं श्रुतेरित्याशये
नेत्र्यलिंगमाह। यत्त्वेति। विरुद्धत्वेन विरोधश्चात्मानानंदुःखादिसंबंध इत्याह। ममेति। आत्मनः संयोगादस
मवायिकारणत्वादात्मनिष्ठ ध्यादयो विशेषगुणा जायंत इति अस्फपगमबलेन शंकाते ममेति। श्रुतिमूलत्वमनुप
सथ पर्येति तर्कनिरा विरोधादनादरणीयो न्यथाद्विगंबरादिविरोधात्नैयायिकशास्त्रप्रामाण्यादित्याह। नैवमिति।
सहवनात्मसलक्षणाः योगिनां तार्किकयुक्तीनां नात्तिरात्मनि संसारसिद्धिरत्याह। नावतीति। विपर्ययपर्यवसा
नादित्याप्रत्यक्षता तार्किकयुक्तिरित्यर्थः। तदात्मसंवेद्यत्वं नरमाहापरामिति। दुःखादेः परात्मादात्मनः प्रत्यक्षान्मि
त्याविरोध इत्यर्थः। दुःखादिवदात्मनापि प्रत्यक्षत्वान्तर्द्धर्मत्वमत्राह। प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षादर्द्दुस्यात्मनात्मासाधक
सिद्धत्वात्सुननद्विषयत्वं मिथ्या त्वात्तच्छायेति। प्रत्यक्षादिसाधकस्य तत्साध्यत्वात्तावदृष्टांतमाह। यायतइति।
प्रत्यक्षाविषयत्वेपि दुःखाश्रयत्वं अप्रत्यक्षस्याकाशस्य प्रत्यक्षत्वाश्रयत्ववदिति शंकते। प्रत्यक्षमिति। गुणगुणि
नोर्व्याप्यके कधीगम्यत्वात्तावात्तदक्षाकाशयोर्न गुणगुणित्वमित्याह। नैवमिति। अस्तु तर्हि सुखादियादि प्रत्यक्षत्व
णात्मनो ग्रहणमत आह। नस्सुखेति। पृथिव्याद्यष्टद्रव्यव्यतिरिक्तस्यात्मन इच्छादिलिंगानित्यानुमेयत्वात्पग
मादित्यर्थः। प्रत्यक्षसिद्धस्यात्मनः स्पष्टीकरणमात्रार्थत्वादनुमानस्य नात्मनो नित्यानुमेयत्वमत आह। कथमिति।
केतापदपृत्तावात्। एकस्येवानुयायायथाहकर्ता वादितिशंकते। विषयित्वमिति। विषयविषयिणोरन्योन्यापेक्षत्व
क्रमानुपपत्तेः कान्कानिवतदृलयमंत्रात्मनो वा। नाद्य इत्याह। नेतदिति। कर्तुः क्रियायां गुणत्वात्कर्मणः प्राधान्याद्दि २५८

कास्यकादाचित्कत्वेनगुणप्रधानताववविचाराभावादित्यर्थः। दृष्टान्तस्ययागादेःसेवात्रापीध्वंसंकथंविघटयतीन
कीतिप्रकाशेकरसंदीपनमःआप्यांतावातनलेडुप्रकाशप्रकाश्यत्वमित्यर्थः। कल्पांतरंप्रसाद्यप्रतीवश्येति। एकस्यत्राहे
त्यादकत्वनिराशमनासोगतमतमपिनिरस्तमित्याह। आत्मेति। प्रथ्याहूणदुःखादरात्मगुणत्वासिद्धावपिदुःखादयःसाश्र
यागुणत्वाद्रूपवदितिपरिशेषानुमानात्सिद्धिरित्याह। अथेति। दुःखादरंतःकरणधर्मत्वात्परिशेषासिद्धिरित्यर्थः।।
सुखादयोनात्मधर्माः। विद्युवाद्रूपवदित्यादावनित्यमिति। दृष्टावयवगतत्वेनप्रतीयमानत्वादनात्मधर्मत्वमित्याह। रू
पादीति। दुःखादीनामात्ममनःसंयोगजत्वेदोषमाह। दुःखस्येति। संयोगित्वात्सावयवत्वंअतस्यविकारित्वानित्यत्वो
नात्मत्वप्रसंगइत्यर्थः। संयोगित्वस्यविक्रियावत्त्वादिनाव्याप्तिमुपपादयति। नेति। आत्मनोज्ञानसुखाद्याकारपरि
णामित्वमिष्टंवार्त्तिककारीयैरतआह। नवेति। आत्मानगुणीनित्यत्वात्समवायवत्। द्विपक्षेघटादिवदनित्यत्वंस्यादित्याह।
\\ग्रा९ नापीति। शब्दगुणेननसिद्ध्यतीत्यपाराअतआह। आकाशस्येति। परमाण्वादौव्यभिचारात्आह। नापीति। मूर्त्तत्वेनपरमाणू
नामपिकार्यत्वानुमानात्कालादीनांकार्यत्वश्रावणाच्चेत्यर्थः। यस्मिन्विक्रियमाणेतदेवेदमितिबुद्धिर्नविद्यतेतन्न
त्परिणामिनित्यमितिस्वीकाराद्विक्रियावतोऽपिनित्यत्वमितिशंकते। विक्रियावदिति। दूषयति। नेत्वमिति। विकारि
णोऽन्यथात्वावस्थावश्यंतावात्तस्यैवानित्यत्वरूपत्वादत्यंतानात्वस्यपुरस्तान्निरस्तत्वादित्यर्थः। अत्यंतानात्वस्यमा
ध्यमिकेरिष्टत्वात्कथमसंभवइत्याशंक्यसमानसिद्धःस्वप्रकाशत्वादितिविकल्प्याद्यंप्रत्याह। सत्त्वेति। मेयत्वादूघ
टवदित्यर्थः। द्वितीयंदूषयति। संविदिति। संविदेवप्रमाणंसंविन्नप्रमाणंत्वेनन्यंनादेवसद्रूपत्र्ञात्मातननविति

यावत्तास्त्वपत्त्वे तेषां तारणात्मेवास्तिहितान्त्वविदिति ॥ तावः ॥ अत्यंतानावस्यं दुर्निरूपत्वादन्यथात्वमेवानिश्चयेऽस्फुप
संदेह इति ॥ नागमिति ॥ स्यादात्मनोपि न द्याविधानिश्चयत्वमेवाकं नित्यनीगवादिति ॥ देहपरिमाणात्मवादी शंकते ॥ आथ ति ॥
वस्त्रादिः संयोगपूर्वकः सावयवत्वात् घटवत् वस्त्रावयवसंयोगो विनाशावसानः संयोगत्वात् घटसंयोगवदिति
परिहरति ॥ संयोगेति ॥ अनित्यानामेवावयवसंयोगपूर्वत्वान्नित्यस्य कुलिशादेः संयोगपूर्वत्वमसिद्धमिति शंक
ते ॥ वस्त्रादेरिति ॥ आदिपदेन तत्तुल्यसिलोत्तरपरिग्रहः ॥ वस्त्रादिसंयोगारब्धं सावयवत्वाद्घटवदित्यादौ न ति
फलितमाह ॥ अत इति ॥ शास्त्रारंभानुपपत्त्या आत्मनः संसारित्वं शंकते निर्दुः खित्व इति ॥ सत्तामुक्ते अविद्याध्य
स्तबंधध्वंसार्थं शास्त्रारंभ इति परिहरति ॥ प्रत्यगिति ॥ विद्यारूपे परमात्मनि कथमविद्येति तत्प्रतिपादनाय दृष्टां
तमाह ॥ नत्विति ॥ दार्ष्टांतिकं दर्शयति ॥ निःसंगइति ॥ दृष्टांतेन प्रतिपादिताज्ञानस्याज्ञानान्निवृत्तौ दृष्टांतमाह ॥
नीद दशमोसीति ॥ दार्ष्टांतिकमाह ॥ तत्त्वमसीति ॥ मुक्तिसाधनं तत् ज्ञानं उक्त्वा नवनीतं दर्शयन्निगमयति ॥ प्रत्यगिति ॥ मा नद
यया ॥ शास्त्रादकस्मात् ब्रह्मधिया तद्विरुद्धं शास्त्राचार्यादि तद्विरुद्धं प्रतिपन्नं नानिश्चयर्थः ॥ परस्य ब्रह्मणो संसारि
त्वं परिछिन्नत्वावस्था स्वदृष्टप्रबोधकवादिव्यादिव्यादेः शास्त्रबलेनोक्तं मुक्तापि स्थापयितुमाह ॥ शास्त्रेति ॥ शास्त्रा
दिवस्त्वावस्थापिकल्पितत्वान्न किंचिदयुक्तमित्यर्थः ॥ एकात्म्यस्य प्रतिपाद्यत्वात् न द्वैषत्वं प्रावस्थाप्य न युक्तमत्वाद
ध्यासतमिति ॥ स्वतावता विना शास्त्रोपादानं लोकतो घटादिदृष्टांतादित्यर्थः ॥ द्वैतानुवादनाद्वैतप्रतिपादनात्
ध्यानवावस्थाकल्पनं युक्तमिति नाप्यमवतारयति ॥ यत्नइति ॥ प्रतिबिंबवत्स्वविशस्य निरस्तत्वात्कथं नस्वीकार इ । शंके

तो बिंबात्मनेति परिहरति संभवादिति। अनन्वैच्छिन्नत्वे तस्य स्वरूपकनापि विप्रकर्षाद्यसंयोगात्‌ कथं दृष्टत्वात्‌ इत्या
शंक्याह कथमिति। कल्पितत्वस्वीकारेण विप्रकर्षादिस्वीकारस्य परिहरत्यस्त्वेति। युक्तिं प्रकटयितुं प्रथमं प्रतिबिंबस्थानीयाज्ञा
वाद्ब्रह्मणो बिंबस्थानीयस्यान्तदं साधयति निष्कृतेति। तत्त्वात्तदंशाद्यावर्त्तयन्त्येव विभागवानिति। तद्धि साधकं तावाद्दसिद्धिरत्रा
दावनात्मतिनामादिज्ञमतः पुराणादिवाक्यं गङ्गानामर्थो नैस्य दृष्टादिरूपतां प्रतिरेको सर्वस्मातानिः प्रपंचं वस्तुनान्यनाऽस्तित्वदृष्टे
श्चादिश्रुतिविरोधश्चान्तानामादीति। सर्वगं ऽहं बुद्धिस्थप्रतिबिंबरूपेण सएव दृष्टादिरूपं इत्यर्थः। जीवपरयोरकत्वे कथं ज
दृधीरिति व्यवस्थानादि दादिति सदृष्टांतमाह स्यापात्वेति। स्थानान्तदासंज्ञात्तेदाद्यपरमार्थ एव तयोर्भेदः स्यात्किमवधं वदत्रा
ह द्वादृष्ट्रिति। उपाधिकान्तदादवसंज्ञादितद्दित्यर्थः। स्थानान्तरादमौष्टु [illegible] रूपनिषद मुपमेदरति स्वप्नेति। आद्यो विश्रुते
जसो मिथ्याज्ञानत कारणाज्ञानबुद्धो। प्राज्ञस्वापान्तिमानी मिथ्याज्ञानहीन [illegible] केवलाज्ञानवद्धः। आदिपदेन कृदयादिस्था
नसंग्रहः। जीवातिरिक्तः परमात्मा नास्तीति मीमांसकास्तान्प्रत्याह जिघ्राणीतीड्‌ मेगंधमहं जिघ्राणीति गंधादिज्ञानक
र्तृत्वेन स्थितं प्रमातारं यः पश्यति सआत्मा प्रमातृत्वावतावयाः साक्षी वेदांतप्रामाण्यादस्तीत्यर्थः। प्रतिबिंबवत्स्वत्वशा
स्य दुष्टत्वे कथं तत्र दूषणमुदितमत्राहार्थेतिरति। ब्रह्मातिरिक्तप्रतिबिंबाभावे [illegible] वा स्वप्रतिबिंबवस्त्वत्वशास्त्यर्थः। प्रति
बिंबस्यादर्शादौ कीदृशः प्रवेश इति तत्स्थत्वेन मिथ्याज्ञानात्पत्तिरित्याह दर्पणेति। [illegible] इदापीति। ए
वं प्रकाशे रप्रवेशप्रतिपादकवाक्यानि तात्पर्यकाणि रूपादाहृतानीत्याह यथोक्तेति। उक्तविधप्रवेशाद्धिम्नतस्य प्रका
रांतरंपरास्यतीति दिग्दृश्योक्ति। स्तुवक्रुनितिस्तु [illegible] प्रश्नोपान्तिनवाक्यांतराण्युदाहरति अग्निरिति। अग्निर्यथैको भुवनं
× साध्यं निरस्यामावनप्रतिबिंबवत्‌ प्रावस्थाद्दूषणात्तर्के तदनावादर्थान्तरनिरासाभावात्‌ ब्रह्मातिरिक्तप्रतिबिंबाभावा र

प्रविष्टः सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः॥ वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव विश्वक् तयत्रदाह्याययि
ङ्गाऽग्निन्मादरेकस्य प्रतिपन्नार्थयो वा य एकल्लिन तन्त्र्याह प्रत्यगिति ज्ञानार्थत्वमेव क्रूतात्राह न दृष्टेरिति द्व
नाधिकरणन्यायेन स्वच्छ्यादिश्रुतः स्वार्थेपि प्रमाणत्वाज्जन्मादेः परमार्थत्वमत्राह श्रुत्येति श्रुतिं प्रत्यथयति नासत
इति स्वच्छ्यादेः फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति श्रुत्याधीत्राषत्वमुक्तं ऽदानीं तत्र श्रुतिमुदाहरति नथेति रूपंरू
पं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिवक्षणाय तिष्ठति तस्मात्तच प्रतिपत्त्यर्थं प्रावश्योरारापत इत्याह आत्मन इति दिप
प्रावशस्य मिथ्यात्वेत्त्रातः कर्तृनियमात्तावाद्यस्यकस्यापि प्रवेशः स्यान्न ब्रह्मण एवेत्यत आह ह्यान्तिरिति कार्यविषयध्या
याप प्तिः प्रावशपदवाच्या ब्रह्मकर्तृका वह्निनयोरेव साक्ष्यात् तविरोधमत्राह असाधारण इति इतरेतरध्याहृत्त रूपत्वा
दित्यर्थः एवं तर्ह्युत्पत्तिन्नस्यप्तिन्नत्तिन्नतया वध्याप्तिः पारमार्थिकी स्यादत्राह मिथ इति विनिन्नयोर्नासाविति दृष्टा
नाच्चनानुवादः त्तिन्नसामान्ययोर्त्तिन्नत्तिन्नयोरिति यावत् असाधारणत्मत इति कृपात्तदादित्यर्थः फलितंनि
गमयति कार्येति धत तद्विमुख्यध्याप्तिरितिवत अधिष्ठानाध्यस्यमानयोरित्याह यत्रेति सादाद्रणं प्रवेशवि
चारमुपसंहरति नमसेति आकांक्षापूरणपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति कायेति अत इत्याकांक्षितत्वादित्यर्थः॥
उक्तमर्यादायां श्रुतिमाह नाखतीति सामान्यवृत्तावेतन्यमात्रेत्यर्थः यथेत्यादि दृष्टांतद्वयतात्पर्यमाह दृष्टांतेति सामि
तिक्त्स्वकारणं विश्वमूलमज्ञानं तत्कार्यं महदादितत्वानत्यत्रत्वतत्पात्तामोपपद्यमनसामान्यो विशेषध्याप्तिद्वयं
नद्वयेन दर्शयितीत्यर्थः विशेषध्याप्तिं विशदयति मिथ इति कुराधीयतयस्मिन् तत्कुरधानं तदीयावांनसञ्छिद्र

संबंधस तत्त्वगुणाणां परस्परमसंबंधवदात्मनो नाडीनां तदसंबंधाद्विशेषव्याप्तिरित्यर्थः। विशेषव्याप्तेरोपाधिकत्वेन
तुल्यन्यायतया सामान्यव्याप्तिरप्यौपाधिकीति व्याप्तिद्वयस्यौपाधिकत्वात्तत्कृतं च वस्तुनाविकमित्येकासिद्धिरि
त्याह। उक्तेति। उपाधीनां परमार्थत्वादद्वैतहानिरित्यादवस्थामत्राह। प्रज्ञानेति। गंधादेर्भूम्यादेः पूर्वपूर्वलक्षणेन दशगुणा
धिकपरस्परमवस्थाने यन्निष्ठा प्रज्ञानव्याप्तिव्याप्यः समाप्तिः स्यदात्मनान्यत्र तासामपि प्रज्ञानरूपेणेत्यर्थः। द्वितीयदृष्टांतवा
क्यगतविश्वंतरपदार्थमाह। विश्वंतर इति। दार्ष्टांतिकमाह। संव्याप्येति। नन्वत्र व्यतिरेकमुखेन विशेषव्याप्तिमुदाहरति। त
स्थाविति। कस्मिन्नगमवस्थायां कीदृशी वृत्तिरित्याह। वृत्तौ इति। अतद्धानिनिति पदाम तद्वतः तद्वत्त्ववादतमत्राह। प्राप्नयेति। एवं
यं त्ताति कादद व्याप्तिद्वयमुक्त्वा नतान्यत्र दर्शयितुं पदार्थावित्तताता महासत्तेति। वियद्व्रस्तमहासत्ता सामान्यमात्रमस्या विशे
षा अंतु कार्याणि युक्त्या विशेषा एव। महदादीनां सामान्यविशेषत्वमत्राह। सामान्यानीति। विभागफलमाह। सामान्यस्मि
न्नाकारेण सामान्यव्याप्तिरंत्यविशेषविशेषव्याप्तिर्मध्यवर्तिष्वित्यर्थः। एवं सर्वत्र व्याप्तिद्वयमुक्त्वा दादविशे
षव्याप्त्याननुगतवं मानयति। आवृतेति। नामरूपात्स्यादेतु स्यां ग्राह्यादिज्ञानलक्षणक्रियया यावदिष्टितमापादितं श्रोत्रादीन्द्रि
यस्थं श्रोतृमे दृष्टादिरूपमनुष्यादेवदत्तस्योपलभ्यते। भ्रातेति विशेषव्याप्तिरनुगतवसिद्धित्यर्थः। बहिरपि व्याप्तिद्वयमुक्तं
स्पष्टयितुं उगातः सामान्यसर्वांति विशेषत्वे मानमाह। असाधारणेति। अत्रगमकमाह। सार्वतिनतः सर्वमातः प्रसिद्धत्वा
सामान्यादरविदिकत्वादतः सामान्यविशेषरूपत्वादात्मा तेन पश्यतीति। अस्त्या वक्रव्यापन तद्इत्यर्थः। नर्हि उगातामानसिद्ध स्य
वस्तुत्वात्तताता वक्तव्यापनमत्राहं यमिति। आग्रत्नामयादि मिथ्यामियादित्वात् स्वप्नामयादिवदित्यर्थः। नन्मिथ्यात्वफलमा

त्वात्मन इति। सामान्यविशेषरूपेणत्य न्नइ एवात्मनोः सामान्यविशेषत्वादित्यर्थः। विभुस्यात्मत्वात्तशरीरस्यात्मधीरविद्यया
त्वाच्चेति। अहं पश्यामि शृणोमि इत्यादिकारकरूपाभिमानस्याबाधितत्वात्कथं तन्निषेधो त्राह। यद्यपीति। आत्मदर्शन
स्यावांतरत्वान्न तन्निषेधे नत्युक्तः। दिव निषिद्धकः प्रतिषेधश्रुत्यायादित्याह। मानन्विति। तन्नामरूपाभ्यां स एष इह प्रविष्ट
इति वचनेन सर्यादरात्मनोऽर्थवान् स्ववचनमेव नदिति परिहरति। नवमिति। मर्यादिज्ञानार्थत्वे प्रागुक्तं मंत्रं त्या यंच
स्मारयति। मंत्रापीति। दर्शनस्य वचनेन व्यपि ज्ञातोदयमयुक्तः प्रतिषेध इत्याह। पश्यंतापीति। सामान्याद्यात्मना दर्श
नस्य ज्ञातित्वात्तत्वज्ञानानाशवासित्वायेण प्रतिषेधान्न व्याघात इति परिहरति। मयेति। मानोत्तरानप्रति विषयत्वात्तक
र्थत्वान्निवृत्तमत्राह। सदाविति। ऋस्वमित्यस्यार्थोऽद्वयमिति। आत्मस्वरूपपर्यालोचनयापि द्वितबुद्धेर्मिथ्यात्वं साधय
ति। अद्याद्वैतेति। आत्मनोपरिच्छिन्नत्वेद्वैवं नरमाह। आत्मेति। शुक्तिरिवारोपितरूप्यमात्मानात्मानमनवशेषेण व्या
प्नोतियतास्तस्मात्तरन्यस्यानवशेषादपरिच्छिन्नो तोन्यथा निरवशेषेण व्यापकत्वात्तावपरिच्छिन्नः कल्पितः स्या
दिति भावः। अनात्मापि प्रतीवोत्तिदन्नसिध्यति। तत्तदनवानाद्यइत्याह। अनात्मेति। आ[illegible]त्मनः प्रत्यक्त्वादनात्मनः
पराक्त्वादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। प्रत्यगिति। जगतः कल्पितत्वेद्वैवं नरमाह। दग्नातइति। जन्याद्यवस्थां द्विवा दृष्ट्या
दिप्राप्तिरवस्थातोव्यतिचारः गुणव्यतिचारं आदिपदार्थः। मूर्तत्वादनित्यत्वाच्छिन्नत्वात् विकारित्वाद्गुणत्वाच्च कल्पि
तमित्यर्थः। अत्रकस्मोदीयस्यनात्मयमाह। प्रतिज्ञातेति। हेतुवाक्यं प्राणं त्वचयादिनासमर्थनं इत्याह। आपीति।
नपश्यंतीति प्रतिज्ञाऽकस्मोदीतिदहेतुनसमर्थनं प्राणत्वियादीति वितत्यसमर्थनं स्फारयनीतदिति। आत्मिति

१३१

पदार्थमादाय स्मिन्निति यत्र घटादौ दृष्टेपि तादवादृष्टं स्यादनेकांतत्वात्तदन्यत्पटादिकमप्यदृष्टमवशिष्यते न
ध्यापटादावदृष्टेपि दृष्टः स्यात्सान्निस्त्वइत्यर्थः॥ द्रष्टुरात्मनः सर्वात्मत्वात् कथमकर्तृत्वमत आह॥ विक्रियिष्यन्निति द्रष्ट्रादि
रूपस्यात्मनः स्यत्वासद्ध्यर्थमकर्तृत्वाहीति हेतुवाक्यार्थः। घ्राणेनेत्यादिना समर्थ्यत इत्यर्थः॥ दर्शनादिकर्तृत्वः आत्मवा
ताकेवलात्मवदत्राह नदीति। तदुपपादयति परस्यतर्ति। परस्य निर्विकारस्य कथं घ्राणनादिक्रियाकर्तृत्वेन घ्राणादिशब्द
वाच्यत्वं अत आह। संहतेति। अज्ञानाकर्तृत्वेपि किं तत्र करणं कर्म वा स्यादत आह। तस्मिन्निति। घ्राणनक्रियायां घ्रायाः साध
कतमत्वात् करणत्वं क्रियाव्याप्यत्वात्कर्मत्वमित्यर्थः॥ नहि कर्तृत्वमपि तस्यैव स्यादत आह। साक्षादिति। नहि कर्तृकरणकर्मणां
परमार्थत्वादद्वैतहानिस्त्वादाह। कर्त्रादीति। माहेण पिद्यतिवारित्वेन कल्पितत्वात्कथं न तत्र प्रमाणं द्वैधासात्राह। साक्षि
रूपमिति। चिन्मात्रस्य निर्विकारत्वान्न तस्य कर्तृत्वादिरूपमित्यर्थः॥ कस्य तर्हि तद्रूपमत आह। कर्त्रादीति। अज्ञानतत्का
र्येत्युक्तमुपहितचैतन्यस्य धर्मादिकृतं कर्तृत्वादिरूपमित्यर्थः॥ तमांनस्यनित्यत्वात्तद्गतकर्तृत्वाद्यपि नित्यं स्यादत आह। अनि
त्येति। धर्मादिनिमित्तस्यानित्यत्वादनित्यं च कर्त्रादि तत्तत्प्रतीवातकृतइत्यर्थः॥ तर्हि ज्ञानमपि दृश्यत्वात् कर्त्रादिवदव
नित्यमत आह। नित्येति। न च ज्ञानं निवर्त्तवान् नित्यं तु भुत्याग॥ कर्तृत्वाद्यवातित्यमाकाशादिनियमित्यत आह। नन्व
गिति। हेतुवाक्यार्थमापादिनमुपसंहरति। अतइति। यैतनापरिच्छिन्नस्य नित्यवादिनयुक्तं अतः। त्वनीतिष्ठ्यसिवाराकर्तृ
त्वादेरन्तस्तत्वात्केन मिथ्यात्वमुच्यत इत्यर्थः॥ ध्यतिवारं सोदाहरणमाह। अज्ञानायामिति। घ्राणाममित्यादिना अथ
घ्राणव्यापारकर्तृत्वात्तिधानहेतुमाह। घ्राणाम्नयइति। बुराबुद्धेः स्वप्रबोधस्त्वामित्यर्थः॥ घ्राणनादि कर्तृत्वं स्कृतत्वात्वा

रमार्थिकमिति॥मध्याह।नामनइति।एवंशब्दार्थमाह।प्राणनेति।तदर्थं।तिरूपतः।आत्मीयवदनकर्त्रादिरूपादति
मतरूपस्यात्तस्त्वमित्यर्थः।व्यतिचारः।प्रदर्शयन्नित्यर्थः।रूपांतराद्व्यतिचारं साधयति।कर्मेति।प्राणनादिव्यापारं कुर्वन्न
वात्मानत्वापारात्पत्तिकालएवप्राणनादिसंबंधेन निमित्तसत्त्वेवतन्नाम तद्रूपश्चतवद्यसमकालंवक्तानादिव्या
पारांतरसमकालंप्राणइतितात्पर्यात।एवंसर्वत्रातात्यतिचारइत्यर्थः।असमकालमित्याध्याहारः।आत्मेना।प्राण
नादिव्यापारकर्तृत्वावच्छेदकतावपिकरणत्वेनकर्म॥२ तत्तस्यच्छयति।प्राणनादीति।प्राणव्यापारकर्तृत्वानंतरं
धीन्द्रियव्यापारकर्तृत्वंदिग्वाकर्मेन्द्रियव्यापारकर्तृत्वातिधानहेतुमाह।प्राणनेति।ग्राहकर्मेन्द्रियव्यापारकर्तृत्वमि
॥१त्रलिङ्गपिली२ हुंडिता।त्वेनव्यावच्छेदाइष्टव्यइत्याह।वक्तीति।उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति।पश्यन्निति।यस्मंबंधदात्म
नोनकर्तृत्वंतस्यक्रियादरसाधारणव्यापारमाह।चक्षुरिति।चक्षुःशब्देनसर्वेन्द्रियग्रहणं।आलोचनशब्देनस
र्वेन्द्रियव्यापारग्रहणं।किंचशस्यासाधारणव्यापारमाह।साक्षीति।आत्मनोवस्तुतोनकर्तृत्वादीत्यर्थः।प्रतीन्द्रिय
व्यापारं साक्षित्वदमाशंक्याह।यदिवेति।प्राणनादिकर्तृणामिनरतरव्यतिचारपिनतेषामात्मनिव्यतिचारस्त
त्राह।निरस्तेति।आकाशस्यनिरंशत्वाद्विन्नाधिकरणानां विहागरागादीनांनतत्रवास्तवीस्थितिसिद्धिर्यथेत्यर्थः।ना
न्यस्येतानीत्यादरर्थमाह।प्राणेतिति।नस्वतइतिकल्पितवस्तुकंतत्रहेतुमाह।अन्यात्यतिनाम्नोवाचकस्य
वाच्यापेक्षत्वाद्रूपस्यवाच्यस्यवाचकनामापेक्षत्वादन्यान्यानात्मत्वेनान्यान्यरूपव्यतिचाराच्चकल्पितत्वमित्यर्थः।अ
कल्पितत्वफलमाह।यतइति।नास्मीति।हीठेतावन्नीयासयोनइत्यादरर्थमाह।तत्त्वेति।यः।प्राणनादिक्रियं

न्तद्रष्टानसंवादतिसंबंधः। उपास्त इत्येतद्याचष्टे। इतिजानातीति। उपास्त इत्यनेन स्वतावाज्ञानातीत्येन न तु च्यतनवि
हितिमुपासनं। उत्तरस्य निंद्यमानत्वादित्यर्थः। स्यात्तर्हि स्वात्माविकज्ञानस्य विधायकमत्र वाक्यान्नेति। युगपन्न सर्वविषयज्ञा
नम सर्वज्ञस्यास्ति नापिक्रमेण परिशेषाकृतिपर्यार्थज्ञानमस्ति तत्र प्राप्तत्वादनूद्यते न विधीयत इत्यर्थः। अनूक्तिरनुवादः
नद्विवरणं प्राप्तेति। नसावदात्मकेकोपासनं निंद्यातेकोपासनविधिरत्राह नानात्मकेति। अत्राह्यत सर्वएकं नवंतीति
श्रय५ नविशेषज्ञानस्याभावमानत्वान्न समस्तदर्शनं मिथ्यादृष्टेः तदपिवाक्यं समस्तद्रष्टृदर्शनपरिमितं यद्दासमस्तेति। सनघट सर्वदृष्टि
प्रस्तु५ इत्यादौ लोकसंख्यातसमस्तद्रष्टृज्ञानोनुवादनं निषेधश्च वधी स्यात इत्यर्थः। नत्रैव पंचमतमुत्थापयति। समुद्रेति। त ५
रंगद्यावाणां समुद्रनरूगापकनावदात्माणादः सर्वस्य परिस्मिन्निकत्वात्तस्यापि समुद्रादिवन्नानात्वं विविक्तं नमिति
दृष्टांतबलाद्याचष्टे इत्यर्थः। तादृशं वस्तुप्रतिपाद्यतां तदुपासनं वा विधीयत इति विकल्प्याद्यं दूषयति। नानेति। ब्रह्म
त्तिन्नात्तिन्नं ब्रह्मोपादानत्वात् समुद्रवदित्यनुमानान्निश्चितं न तथा सति वाक्यमनुवादः प्रमाणमित्यर्थः। द्वितीयमुत्थाप
यति। निःशेषेति। दूषयति। नादृष्टमिति। तदानीमानंत्यान्निरवशेषद्रष्टृदर्शनासिद्धेरित्यर्थः। हेतस्य मिथ्यात्वाद्दर्शनसम
स्तद्रष्टृदर्शनं विवक्षितं न मिथ्यात्वात्प्रत्यगिति। अहंवृत्त्ययस्य स्वरूपबोधस्यात्मत्वयमर्थो विषयत्वादनुभूतिः सिद्ध इत्य
र्थः। इतश्चैतदेवमित्याह ज्ञानमिति। ब्रह्मतं पर्युदस्ते त्वन्यत्रात्मनो ब्रह्मविदद्याद्याश्रुतिरिदं बुद्धिमपवदति। न तथात्मवेदमग्रे
यआसीदितिच मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यर्थमेकात्म्यं वक्ति। तस्मान्नानात्वदर्शनं मिथ्यार्थः। तदविवक्षायां द्वैतेनरमात्मा प
रोवीति। आत्मानात्मदृष्टारिनिरंतरविरोधात् न समस्तव्यस्तदर्शनं विधित्सितं मिथ्यात्वात्प्रत्यगिति। आत्मानात्मम

स्तथ्यस्तावत्किं न स्यात्तत्वं स्या[illegible]न्यो नान्यत्रि। अन्येन मीयत इत्यनन्यमेयं यद्रूपं तदेव मानं अनन्यमेयत्वंमा
न मात्रं स्वयं मेयं मानं मातावेति स्वप्रकाश इति यावत्।।हेतुमाह। अविनाभावादिति। न ह्यापन्यस्य मेयस्य मानं वामा
ता वा स्यादत आह। मेयमानमात्रेति।।हेतुमाह। एकमिति। क्रियाकारककर्त्रेदहीनत्वादित्यर्थः। आत्मनस्तत्वमुक्त्वा सम
स्तवस्तुदर्शनमिव दूषयति। संसारेति।।द्वैतदर्शनानिवृत्तिलक्षणो मोक्षोनुपपन्न इत्यर्थः। तमेव विदित्वाति मृ
त्युमेति यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवा इति श्रुत्या विरोधमत्ति वेत्याह। अवयंत्विति। न दूषणमुपसंहरति।
उक्तं त्वेति। दूषितात्मना मुक्त्युद्धीनामित्युक्तं तत्र हेतुमाह। नादूषितेति। प्रसंगिकं परिसमाप्य प्रकृतिव्याख्यानम
नुवर्तयन् प्राणनाद्युक्तेंद्रियव्यापारोपलक्षणार्थमित्याह। प्राणनेति। क्रियाशक्तिसमुद्भवः कर्मेंद्रियव्यापारैः
रुतालक्षित इत्यर्थः। चक्षुरादींद्रियव्यापारमुपलक्षितवन्निमित्त आत्मनः स्पृष्टत्वादिपरिच्छेदो विवक्षित इति श्रुत्यु
क्तेसंबंधं विना लक्षणायोगादत आह। नामेति। प्रकाश्यप्रकाशकव्यतिरेकेणाद्वयं नास्तीति तत्र वक्तुः श्रोतुश्चात्यांप्र
काश्यते नत्वेंद्रियानतिरेखात्नैकविषयत्वं लक्ष्यलक्षणयोः संबंध इत्यर्थः। गंधत्वादिपरिच्छेदार्थमनुक्तकर्मे
द्रियव्यापारोपलक्षणेपि संबंधमाह। नामेति। सर्वक्रियानामरूपव्यंग्या प्राणाश्रया वा तत्र प्राणाश्रयनामवि
षयव्यापारणक्रियाव्यंजकत्वं वाचोदानादीनामपि प्राणाश्रयक्रियाव्यंजकत्वाद्विषयत्वमेव सं
यर बंध इत्यर्थः। वा विप्राणार्थं क्रियाव्यंजकत्वं वचनादानव्याहारनादिव्यंजकत्वं याजनीयमित्याह। एवं सर्ववृत्ति
नामरूपशास्त्रांप्रसिद्धनामरूपग्रहणेन प्रकाश्यप्रकाशकमात्रग्रहणं। आनातेनेकविषयत्वेन वक्तुः श्रोत्र

व्यापारस्य वागादिव्यापारस्य च लक्षणं कथमत आह। श्रोत्रेति। मन्वानो मन इत्यत्र मनःशब्दार्थमाह। ज्ञानेनेति। स
र्वेन्द्रियव्यापाराणां साधारणमन्तःकरणं मन इत्यर्थः। एकैकक्रियाविशिष्टं विद्वान विद्वानित्यत्र हेतुमाह। प्राणे
ना नादीति। यः समीकृतेन सजातीति प्राणव्याघातं परिहरति। यावदिति। विशिष्टद्रष्टुरज्ञत्ववचनाच्छेरस्थाविन
त्यैकरसं वस्थितं फक्कं तस्य सिद्धि किं। स्वापे ज्ञानाभावाद्दोषान्नात्मेत्याह। व्याहतत इति। अनतिव्यक्तो रज्ञानप्रतिबं
धं दिशत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। व्यक्तोवतीति। अज्ञानेन कार्यप्रतिबंधादित्यर्थः। स्वापे तत्र मज्ञानप्रतिबद्धं इतरथा ज्ञा
न कार्यप्रतिबद्धमित्यत्र मानमाह। कार्येति। किंचानिमीलितकरणो जानास्तु उन्मीलितकरणो वा। द्वितीयं प्रत्याह। वि
ष्वारिमितेति। आद्यमपवदत्यापीतेति। एतदुत्तरवाक्यमवतारयति कथमिति। बाह्यहेतुरज्ञानेन
न्निवृत्यर्थमितियावत्। बाह्यनिसमार्थमित्यपदार्थमाह। तिरोहितेति। अवस्थात्रसाक्षित्वादिंद्रियागोचरत्वा या८
दात्मा सदा स्वत एव स्फुरेतीत्यर्थः। यद्देवरूपं वस्तु स आत्मेति संबंधः। आत्मनः स्वतः स्फुरणे वाक्यश्रवणानर्थक्य
मित्याशंक्य तदाकारबुद्धिवृत्तौ वाक्यजायां स्फुरतीत्याह। प्रत्यक्त्वेति। आत्मनो द्वितीयानुवर्तमानमाह। निष्क्रामी य
तीति। इतिशब्दार्थमाह। अस्तित्वेति। एवकारार्थमाह। व्याहतेति। कार्यकारणविलक्षणत्वमात्मने प्रतिपादयितुमेवकार इ
त्यर्थः। उपापसर्गार्थमाह। उपेति। तन्निष्ठात्वमापन्नेति यावत्। तादृक्त्वमाह। कार्येति। कार्यकारणत्वं प्रतीचः पृथक्क
रणं इदितज्ञानिरत्याह। व्याहतेति। आसीनपदार्थमाह। फल्गोरिति। दृश्योपाधिष्ठानत्वान्नात् दृश्याद्गुणाय कृत्स्न
विलत्वं दृष्टपणाव्यतिष्ठतेत्यर्थः। अध्यात्ममानन्तगगनत्वेनात्मैकरसमस्य वस्तुत्वं कथं तद्धि रूढाहतप्रतिज्ञाने मत्वाह। श्याक्ते॥
या१

निदर्शनादर्शनयोः उदाप्रात्मत्वमयत्वात् नानात्वाद्वादित्यं। अत एव तीक्ष्णत्वात व्याघात इत्याशंक्याह। आत्मनि।
अनात्मनः कल्पितत्वे वृत्तीत्यादिकल्पितत्वं स्यात् स्फुरत्याचार्योक्तिरनात्माधीनसिद्धिकत्वात् अत्राहानात्मेति। व्यव
हारदशायामात्मप्रसादादनात्मसिद्धिः। तस्य स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः। अनात्मसाधकत्वे दात्मा कूटस्थत्वमसंगत्वं च व्या
३४ हतं स्यादत आह। आत्मन इति। नात्मसिद्धः कल्पितत्वान्न विरोध इत्यर्थः। विमतमकल्पितं व्यवहारावस्थायामबाधितत्वा
त्। आत्मवदिति चेत् नहि किमात्मनोऽन्तर्दन्तत्सिद्धिरन्तदनवा। तेष्विद्यत्याह। आत्मन इति। आत्मग्राहस्य स्वरूपव
त्तेन त्वानतत्वात्वात् तृष्णवन्निःस्वानाद्यादसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीये प्रत्याह। अतथेव निद्वयोरसाधारणरूपेण
५० स्थितयोरारकत्वविरोधात्ममात्रत्वेनात्मानात्मनोः स्वातन्त्र्याद सिद्धिः तस्मादहलु सर्पवत्कल्पित इत्यर्थः। अनात्मक न:
ल्पितत्वे तत्संबंधस्य मिथ्यात्वादाह। तस्मादिति। कल्पितसंबंधदोषाद्यदि रात्मनः कथं सिद्धिरत्राहात्मन इति। बं
या धामात्मारात्मनः मविशेषत्वाद्घटादिवन्नः स्वतः सिद्धिरत्राह। यावानिति। निर्विशेषस्यात्तावदिति यावत्। तद्धृत्त
यासंसारपिदत्वादिष्ठनात्मस्वात्मानं ननीत्यादिष्वातरविविशेषं पश्यादित्यर्थः। आत्मानमनात्मस्थिति
तदालिधनादद्वैतविरोधश्चाहाबुध्यादरिति। प्रत्यक्षामयत्वाह उमाहा। मीयत इति। अनात्मन आत्मी
यत्वात्मनः स्वरूपं रज्ज्वादिरिव सर्पादिरित्यर्थः। आत्मानात्मनानामीयत्वावः संबंधोऽपि तु स्वस्वाम्यादिल
क्षण इत्याशंक्य सोऽपि कल्पित इत्याह। तद्यथात्मेति तस्यामात्मनाबोधरूपत्वादनात्माधिष्ठानत्वात्तु तस्याना
त्मना समागमेन स्वस्वाम्यादिनावसंबंधः। किंतु रज्जुसर्पयोरिवारोपितरूपः इत्यर्थः। संबंध एव च कल्पितानानात्म १३५
वं।

नास्वरूपेद्रष्टृस्थवनस्पत्योरवाच्यादाह। प्रतीचइति। संबंधवदनात्मनोपिकल्पितत्वेद्वितंतरमाह। अनृतइति।
प्रत्यक्पराक्त्वविरोधादित्यर्थः। मिथ्यात्वं तस्यनात्मनः सत्वं अत्राह। नात्मेति। तदेवस्पष्टयति वस्त्विति। बुद्धिसाम्यार्थं
दृष्टांतमाह। स्वात्मनीति। यथाघटादिषुस्वरूपेणतत्रसदेवान्यत्रादर्शनादेसिध्यति। मृद्युसज्ञानान्यत्रसिध्यति।
तथाब्रह्मकार्यंजगद्ब्रह्मणिनदन्यत्रवातावाकल्पितमित्यर्थः। आत्माकल्पितानाद्यत्वाघटवदित्यत्राह। मात्रेवे
ति। मात्रत्वापादितइतिकथं आत्मनःस्वयामवक्तृत्वादत्राह। कर्तृत्वेति। नहिद्रष्टुर्दृष्टेरित्यादिश्रुतिर्याद्रष्टासद्
वद्दृष्टिस्तस्यविपरिलोपोनेति। समानाधिकरणषष्ठ्यादृष्टिंद्रष्टुर्विशेषणंकर्तृत्वप्रतिषेधार्थमाहेत्यर्थः। द्युक्त
द्युक्तवित्तागायमित्यारभ्योक्तमनुवदति। प्रतीचइति। वस्तुरूपेवृत्तंपरमार्थरूपमितियावत्। अनन्तरसंदर्शितात्स्व
र्थमाशङ्क्येति। आत्मपदपर्यालोचनयावस्तुतोद्वितीयकूटस्थसंविन्मात्रमुच्यतइत्यर्थः। तत्स्फुटयितुंपुराण
वाक्यमुदाहरति। यच्चेति। तच्चाकर्तृयच्छब्दवत्तच्छब्दंव्याचष्टे। यस्मादिति। आत्मेति। व्याप्नोतीत्यात्मेत्यात्मस्वपना
यदर्थमाह। व्याप्नोतीति। आत्मानात्मनोःसमव्याप्तिर्वादात्मनानात्मव्यापकत्वमत्राह। साविशेषेति। यदा
दत्तइत्यस्यार्थमाह। स्वविशेषेनासेति। अत्रचशब्दंतरमाह। अपरइति। संप्रतिष्ठंसंक्रियेतइत्यर्थः। यथातीव्यत
दर्थमाह। स्वात्मेति। अत्रापागमंमानमाह। विष्णोरिति। यत्रास्यसंततोनावइत्यनद्यावचे। व्याहृतेति। अत्रपूर्व
पूर्वस्यानतरातरादुक्तत्वातद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यंतिसूरयः। दिवीवचक्षुराततमितिमंत्रमन्यादाहरति। तदिति
वद्रूर्वदानतमादित्यवद्व्याप्तमित्यर्थः। इत्थमात्मनोद्वितीयकूटस्थत्वफलितमाह। नास्त्यन्यमिति। उक्तमर्थंस्मा।

वाक्ये पुनरुक्तिरियं शंक्यसंबंधक्रम भवदति

कर्ता ब्रा ५

शब्दाभ्यां बोधयतीति। यदादर्शनं इत्यस्यार्थमाह स्वविदितात्मेति। अत्र श्रवेन रमाहा परं ईति। दृष्टं दर्शन
दाहरणमाह। सो वेत्ती येति। सर्वस्यात्ममात्रत्वादात्मज्ञानात् तज्ज्ञानाच्च वस्तुतः किं स्यादनश्वात्रेति। सर्वदर्शना
ति। दृष्टान्तं स्पष्टयति। स्वप्नेति। सर्वस्यात्ममात्रत्वादात्मज्ञानात् ... वाक्यं व्याख्याय विधिनिराकरणार्थं नन्वत माहाके
दात्मनि दृष्टे सर्वस्य दृष्टत्वादित्यर्थः। एवं विवक्षितार्थपरत्वेन दृष्टं वाक्यं व्याख्याय विधिनिराकरणार्थं ... त्वा नविधिरस्ति ब्रह्मणः स्वतः
विदिति। आत्मधियः सदा सिद्धत्वान्न विधित्रयं संभवतीति दूषयति। न तावत् स्वलिङ्गज्ञानवान् न विधिरस्ति ब्रह्मणः स्वत
विदिति। आत्मधियः सदा सिद्धत्वान्न विधिर्ययं संभवतीति। ... ज्ञानाया विधिः संभवत्युक्तेः उत्तरसंदर्भनिर्थक
सिद्धत्वात् तज्ज्ञानस्य मानवस्तुतंत्रत्वादित्याह। ... तद्गतिवस्तुतन्त्रज्ञाननैयत्याः सर्वप्रकारविधिनिरासस्य संबंधग्रंथे सिद्ध
मात्रोक्तदृढीकरणं प्रयोजनमित्याह। मा स्त्वन्नद्गतिवस्तुतन्त्रज्ञाननैयत्याः ... इति विधायकशब्दश्रवणात्
वाद त्वापि तस्मिन् यथेति। परस्या पुनरुक्तार्थमाह। लिङ्प्रत्ययेति। आत्मेत्येवोपासीतेति विधायकशब्दश्रवणातरा
त्मनि तज्ज्ञाने बाधितत्त्वोक्तनिरासायेतरत्वाविचार्यत इत्यर्थः। पूर्वपक्षवादेन निरस्य पश्चात्पूर्वमुपन्यसनीयत्वा
श्रा कारः। सिद्धान्तमुपन्यस्य पूर्वपक्षोपन्यासे तत्र को हेतुरत्राह। सिद्धान्तेति। प्रदर्श्यते पश्चादिति। ...
वं क्रमातिक्रमकारणमुक्त्वा तात्पर्यकारीयमुत्तरपक्षं दर्शयति। नापूर्वेति। कथं पक्षे प्राप्तिरात्मधियात्वादॄति
श्चिति। तस्मिन् नत्वाप्येज्ञानस्य नित्यप्राप्तिर्विधिक्षेत्रत्वात्। तावदगमनमन्त्राद्धा पाक्षिकीति। तिष्ठत्वावदित्या
दौ नाप्यनित्यावेति। प्राप्यागवश्यादपूर्वे नाप्य नित्यप्राप्तिविधिर्हि प्रवर्तिनी रित्यर्थः। वाक्यात् ज्ञानजातवि
धिरनन्तेत्या। नाद्य इत्याह। यदिति। नाप्यथो ज्ञानविधिः स्यात् विदुषापि यवहारप्रस्थादिसाम्यादेवाह। कारका
लीति। कारकत्वस्या विद्याकृतत्वादित्युमाह। सन्तत्वमिति। ज्ञाननित्यायत्वमादिप्रवृत्तिदर्शनात् कथं कारकानां वाचा।

प्रवदन्ति। प्रारब्धाद्दृष्टवशात् तुल्या पादादीनामात्मानाविस्मरणमनात्मस्मरणं च संभवतीति। प्रतनदृष्यर्थतीयसा
ताद्वियादिप्रासवादियंतस्यामात्ययमिाह। ५

तत्र

वि ८०

य ३

×

२३५

हायदज्ञानादिति। ज्ञानस्याविधेयत्वेपि तत्संस्कारो न विधिरिति चेन्न किमर्थं न तद्विधानं ब्रह्मज्ञानावाप्तौ मविद्या
ध्वंसस्यार्थं वानाद्यस्याद्दायादीति। मोहनिमित्तं वा दर्शनादिति। आक्षेपः। किमर्थं तद्विधिनेति वा विनिदिध्यासनादिक्रियापेक्षा
नचाहापयति। संसारकारणमज्ञानं कर्तृत्वादिरूपं तत्। अनन्तज्ञानेन नकर्तृत्वं पक्षे वा न च शुद्धिद्वारेणास्यातो क्रियापेक्षे
यथा। द्वितीयकल्पमपवदति। नचेति। आत्मज्ञानविधिज्ञानोत्तरं वा आवृत्त्यास्याद्दर्शनाध्यायति। संसारिणो ज्ञानं विधे
यमसंसारिणो वा नाद्यइत्याह। देहेति। शरीरादिव्यतिरिक्तं द्रष्टव्यं द्रष्टव्यं ह्रदवदिति। परात्मा वगतं प्य पारसं
यी ज्ञानं विधेयमत्राह। नाद्य इति। इह संसार्यात्मज्ञानमित्यर्थः। असंसार्यात्मधीर्विधेयेति केचित्तं शंकाते। नन्विति। श्रु
तदृष्ट्यस्य सत्तामत्वेपि तन्नसंस्कृत्या अवगतस्य पहनपाश्चादियुणस्य ब्रह्मणोपदर्शनपाक्षिकं स्तुदाश्रद्धवकाला
नियमात्तेस्मादिस्मरणे प्रवृत्तेः प्रासीतस्थः संसार्यात्मज्ञाने नियमविधिरित्यर्थः। अपूर्वविधिवादी त्वाहयति।
पाक्षिकीति। अपूर्वविधिसाधनायोपासनशाब्दार्थमाह। एकार्थेति। प्रसन्नतचात्मज्ञानमेव विधेयं नापासनं श्रुत
स्तत्स्वरूपकथं नं पहतानुपयुक्तमितिशंकाते। नेति। ज्ञानोपासनशब्दयोरर्थैकत्वादिस्यादात्मेवमिति। एकार्थ्यम्प्र
श्चयति। सर्वत्रेति। इहेति। श्रुतवाक्यान्मनुवृत्तवतीयएवं त्वादात्मादौ ज्ञानार्थविवदशब्दस्यतदन्यासमवायिनदर्शनादिरू
पिज्ञानोपासनयोरेकार्थ्यं श्रुपासनाप्रकरणादित्यर्थः। एतद्दृढयन्नुमन्यत्राप्यफपाठ्ने विधिदृश्यत इत्याहार
र्मीनिति। एकपुत्रब्रदाबेणादित्योपासननिंदयाराश्चुपासतेन ब्रुद्धचफलं विदितदृत्यर्थः। उपासनस्य फलमा
धनत्वमानमाहादवइति। एके कृत्सुपासते इत्यूपासनानापक्रमादात्मेत्येवोपासीतेति तानाापसंहारान्मध्य

नमोदेवेति त्वमुक्तो वेदशब्दस्योपासनार्थत्वनिश्चय इत्याह। देवं इति। सय इति। उपक्रमादिं वाक्यार्थनिश्चयो बु
कइति यौवमवेन नाद व्यपदिशयति। ब्रह्मत्वो बनि। अनेन नहीत्यादेर्वेदशब्दस्यार्थान्तर व दिशापि स्यादर्थान्तरमि
त्यवादात्ताथैति वेदशब्दस्योपासनार्थावफलमाहौं स्यामास्पति। विधिं विधानावहान्तैयागाश्च ब्रवत्तं को विधिर
पूर्व इत्याह। अवस्थिति। फलरागादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्व्यर्थो ज्ञानविधिरत्याह। ननु ज्ञानेति। कर्मविधिसामर्थ्योपासन
विधिरपूर्व इत्यावाया ह नेति। यच्चेत्यादिना। श्रवणमनारभ्येत्युक्तमिति। कृतइति। कर्मात्मज्ञानविधेः शब्दतो वि
शेषाय यथा तथेत्यादिना। श्लेषणाह। तात्पर्यादित्यर्थः। अर्थतो विशेषं दर्शयति। मानसीति। उभयोरपि विधेः
मानसी क्रियाविषयत्वेनाविशिष्टाय स्मात्तस्माद्वषट्कुर्यादित्यादौ यथा मानसी क्रिया विधीयते। तथोपासन
वाक्ये ध्यानमेव विधीयत इत्यन्वयः। उपासनविधेर्द्वैतपरमार्थतावगतेति। नात्यनिष्ठो नावकव्यापारो तावता नामा
द्वैधा। शब्दभावनार्थभावना तदाश्रत शब्दभावनामाह। स्वाध्यायस्येति। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिः स्वविषयस्या।।
ध्ययनात्मकं लिङादिशब्दं वदतीति। प्रेरणाव्यापारवल्लिङादिषु ध्रुवरूपा। ज्ञानादर्थवादज्ञानाद्याधिकारिणं प्रयत्नरूपां
प्रवृत्तिं करुद्धमिति तथा लिङादिपदं शब्दभावनात्मकस्याधिकारिणः स्वाध्यायावचकति। तुं प्रवृत्तिः तादृशं प्रेरणाख्या
लिङादिव्यापारः शब्दभावनेत्यर्थः। सामान्यतोक्तां शब्दभावनां विशदयति। करणेति। प्रेरणाधर्मीको लिङादिः।।।।।।
शब्दो विधिः स ज्ञानं शब्दभावनायाः करणांश इत्यर्थः। भाव्यमाह। किमंश इति। तुं प्रवृत्तिरूपं शब्दभावनाया भाव्यांश
इत्यर्थः। अंशांतरमाह इति। कथं भवतीति। शब्दभावनाया [illegible]मिति कर्तव्यतांशः प्रशंसित्यासनं।।।।।।।।।।।।।।।।

क्तामानाप्नोतीत्याद्यर्थवादज्ञानमित्यर्थः। तं प्रवृत्तिस्नावनांशश्च यमादाय वृत्तस्येति। नरः श्रोष्यसावनार्थी इति दृष्टांतश्च
तिष्ठन्निर्त्यर्थं द्रष्टेति किं सर्पयन्नाह यायथेति। इष्टात्मज्ञानं पीत्यर्थः। स्वर्गश्च ये वितजना। किमेवाइति मुक्तरूपेण साध्यत्वाह
मीत्याद्यंशोऽइत्यर्थः। तत्परत्वेनमादिवाक्यविरोधमन्त्रज्ञानविधिरित्याशंक्य तस्य विधिशेषत्वान्न वस्तुपरत्वमित्याशयेन दृष्टान
माह। त्रस्मेति। प्रकरणरूपस्यार्थस्य विधायत्वात यात्मोतिष्टोमादिविधिशेषन्यायत्यर्थः। दृष्टांतिकमाह। तथेति। उपासावि
धिप्रकरणस्थवाक्याज्ज्ञातस्योपास्तिविधिशेषत्वेनोपयोग इति शेषः। एतद्विशनूयति। आत्मार्थेति। विधिविकल्पं वदंतं सा
तमात्मोपास्तिविधिशेषतया विनियुज्यत इत्यर्थः। असंस्थूलादिवाक्यानां विषयसमर्पणेन विधिशेषत्वमाहोस्विति। ब्रह्मैव
दब्रह्मैव भवति तरति शोकमात्मविदित्यादीनां फलसमर्पकत्वेनोपयोगं मत्वा फलं ब्रुस्तावः समनिदानं बंधध्वंसो वोत्पाद
फलमिति। वेदांतेषु मुक्तिफलमात्मोपासनं विधेयमित्युक्ते इदानीं मुक्तिफलं ज्ञानांतरं विधेयमिति मतांतरमाह। संप्रस्र
यतिमहात्मानं संप्रदायविद इति वक्तुं प्रवेदांतानां विधिपरत्वे मुक्तिमाह। विधीति। अज्ञानज्ञापकत्वे नेव वाक्यप्रामाण्यं
नियोगानुप्रवेशाननासाह। नानुवादेति। सिद्धस्य मानांतरयोग्यत्वादित्यर्थः। विधेयात्तावान्नवेदांतानां तत्परत्वमि
तिशंकते। क्रियेवेति। क्रियायामपि विधिप्रत्ययसामर्थ्यान्नियोगगामी करणमेव मान्मादृष्टव्य इतिश्रवणाद्धेदार्थे
पिविधिरित्याशंक्य किमात्मा विधेयस्तज्ज्ञानं वा नाद्य इत्याह। नात्मेति। द्वितीये दूषयति। नचेति। किं तद्विध्यंतरं तदा
हात्मध्यायतीति इदमुमुक्षोः समापितः समर्पित इत्यर्थः। आत्मतज्ज्ञानयोरविधेयत्वाद्वविधिपरत्वेतिहितम्। पूर्वंवा
द्यादास्यादित्यदिति। अध्ययनविधिप्रापितादन्यादववविधेयमित्यर्थः। प्रत्यक्षादिप्रमाणविनियोगातिरपेक्षेत्व

दोतवाक्यं फलवदर्थसमर्पकं किं न स्यादत्राह तुमर्थेति। बुद्धेर्वाक्यजायाः इति शेषः। आत्मज्ञानस्य नैयोगिकफल
त्वाद्विधिविषयज्ञानताद्रूपफलसत्वात् आत्मनि वेदान्तानां प्रामाण्यमित्यनवगतपराप्तिसंधिः। सिद्धान्ती शंकते। नान
कात्म्येति। परः स्वात्रिधायें अकर्तृत्वाहायेति। सर्वगतत्वाकाश्चमानात्वात् अन्मोक्षफले ज्ञानं मननादिसाधनस
न्तिविधेयमित्यर्थः। ग्राह्यज्ञानं निवृत्तस्येणसिद्धत्वात् किं ज्ञानान्तरविधिनात्राह। कैनहीति। कर्मवदिति व्यतिरेको दाह
रणं। कृविहितकाले पदस्य वेद्यत्वे अर्थः। हेतुमाहानातनेति। असंसृष्टे पराङ्गार्थे न द्विपरीनज्ञानं प्रमाणभूतं ग्राह्यः
कथं तत्कुर्याद अत्राह ग्राह्येति। विषयानुरोधात् बुद्धिरंगस्वतावानुरोधान्तरंगा बलीयानित्यर्थः। ब्रह्मणोतीन्द्रिय
यो ग्राह्यज्ञानगोचरत्वं धर्मादिवदत्राह वाक्यं वेति। यदुक्तं यत्तीन्द्रियार्थग्राह्यमानोत्रत्तीन्द्रियं ब्रह्मानन्त्यापिन स्प
ग्राह्यं परिहृतं। ज्ञानाविषयत्वात् ज्ञानान्तरगोचरत्वार्थः। आत्मानाविदगम्यत्वानावेदवेदार्थना न स्यादितिशं
कते। नन्वादिति। वेदविद्विलोपायेज्ञानं ज्ञानविषयत्वाच्छिदाद्यार्थेति। परिहरति। नेवदिति। ज्ञानान्तरस्य वेदान्त मि
विधेयत्वमानमास्तामविवेति। ज्ञानकग्राह्यत्वस्यासंतान्तत्पर्यलिंगमाहावेदान्तस्य ग्राह्यज्ञाने ज्ञानान्तरं वा मास्तु य
विधेयमितिप्राप्तेसिद्धान्तयति। मुमुक्षोरिति। तुमर्थस्य ब्रह्मणो मुमुक्षुस्वरूपत्वाद्ज्ञानमात्रव्यवधानाद्ज्ञान
स्य ज्ञानान्निवृत्ते अस्य रवाक्यमात्रजन्यत्वाद्नतु अयमा वात विधिरनर्थकः स्यादित्यर्थः। ज्ञानादन्यन्न विधेयमस्त्विति न
ज्ञानामव विधीयतामत्राह। तुलैयस्यादिति। मुक्तेरपि फलत्वेगास्वर्थादिवमाध्यत्वात्। विधत्वेति। वाक्यबोधमात्रे
ण विधेयान ज्ञानमित्युक्तं दृष्टान्तमाह। यथेति। ज्ञात्मज्ञानता दृग्विधेयो नास्तीत्यर्थः। अस्यामादिक्रियात्वंवे २३९

धीयते मवाह विधत्तीति। वाक्यबाध्यमेधमन्वर्थौ विधेयो ज्ञानमित्यत्र दृष्टांतमाह यथेति। इदानीमज्ञानना
दृष्टिविधेयानास्तीत्यर्थः। अस्यासादिक्रियात्र विधीयतामात्रादुत्पत्स्यमानादिति मुक्तेरपि फलत्वात्साध्यत्वादि
वसाध्यत्वात्तत्क्रियापेक्षास्यादिति वेता किंतस्याः स्वतानानात्मत्वादिकिमस्ति किंवास्वत एव नदस्तीति विकल्प्य
क्रमेण दूषयति। उत्पत्स्यादीति। अस्फदयस्याप्येवं कर्मापेक्षा न स्यादत्राह। उत्पन्नादाविति। तदुक्तस्य कर्मापेक्षा
नस्यात्कूटस्थमवदिस्यादनान्यथेति। क्रियाकारकयोरवात्यान्यापेक्षत्वात्तमनसाद्विलक्षणत्वान्नातयापे
क्षाभीत्यादावप्रवृत्तेति। अधिकार्यत्वाच्चनात्र विधिरत्राह। संत्ताविति। विदुषोपि कर्तृत्वाद्यभिमानाद्विधि
तनादिप्रवृत्तिदर्शनान्नविधिरत्राह। दृष्टाविति। ब्रह्मात्मनोरैक्यस्य स्वाभाविकत्वाद्विदुषोनतियोगइत्याह
आत्मन इति। इतश्च विदुषो नाधिकार इत्याह। बाध्येति। वाक्यजनितेत्यादिना। यद्वा विद्यावस्थायांविनि
श्चितमित्यर्थः। प्रवृत्तिरुपादानावाद्वनाधिकार इत्याहा उदासेति। अमूढ इतिपदं ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे
मानमाहतावितीति। इतश्च विदुषो नाधिकार इत्याहबाध्यमिति। वाक्यजनितेत्यादिना। श्रेष्ठत्वाद्यनुरूपवयति
मतमिति। परिहरति। नतदिति। ज्ञानस्य त्वांनिवर्तकत्वादिधनानामिति यत्नतथानन्यर्थः। एकात्म्यपरवा
क्याज्ज्ञानस्याज्ञाननत्कनिवर्तकत्वादिति। हेतुमाह। कृवममीति। वाक्यांतरमनुवदति। अस्थूलेति। दूषयति। य
न हीति। हेतुमाह। मुक्तीति। नविधिस्त्रापद्धवं हेतुमाह। नियावता ज्ञानान्यस्यार्थो विधिरदृष्टमइति शंकते। प्रत्य॥
मिति। इदानीमनिज्ञांतरवाद्वादिनमनुपानिबद्धितकल्पेयस्य श्रवणमात्राद्धीसिद्धेर्न विधिफलमित्या

सि६ सि विधिश

विधिवादीर

त्यागान्नेति। धीसाधनश्रवणे विधिरित्याशंक्याह। नेति। अनिष्टार्थी अस्मादिरूपवाक्यस्य विधिर्विनाश्र
वणं च वेदांतानामपि चिंतने च विधिं श्रवणमविरुद्धमित्यर्थः। वाक्यमात्रश्रवणस्य विध्यधीनत्वे नेगांतर
मात्। अनवस्थेति। विधिवाक्यश्रवणे विध्यंतरं तच्छ्रवणेपि विध्यंतरमेवमिति
प्रसंगादित्यर्थः। यस्मान्न विध्यायत्तं श्रवणं अतो वाक्यश्रवणमात्राद्वात्मधीरित्याह। न तदिति। अनवस्था
स्पष्टयति। याथेति। तत्त्वयाथार्थ्यज्ञानेन वाक्यमवबोध्यते। वाक्यज्ञानान्त्यासमन्वं हि विधीयतामिति शंकते।
मननमिति। वाक्योत्थज्ञानानंतरं न्यासस्यार्थांतरत्वाद्विधेयत्वमित्यर्थः। आह। किं पतिता। नेचमिति। तस्मिन्नात्म
निसच्चिद्वीति प्रत्यक्षमिव वस्तुबोधस्य प्रमाणज्ञानस्य साक्षात्परोक्षानुत्तव रूपस्य संभवादित्यर्थः। वाक्यो
त्थज्ञाने सत्यसंभावनाकारणसंसारतिलदृस्यायोगात्संतानाविधेयत्वमित्याशंक्याह। तापीति। विद्वत्स्वपि दृष्टमेवत्यर्थः॥
प्रमाणेन मनिवर्तकं तदस्यासंनिवर्तक इति दुःसंपादमित्यर्थः। अनानायाद्यनीतब्रह्मज्ञानविध्यसंततवा
असायोन्मधीसंतानाविधेयत्वानुपपत्तिं दर्शयितुं सर्वस्यापि तन्त्वाप्तिमाह। तापीति। प्रत्यगज्ञानं प्र
त्यक्तमस्मद्दप्रसिदाविनन्त्वाप्तामवेन कार्यबुद्धिन हंतायापि विनत्वाप्तावित्यर्थः। द्वयोश्च तन्त्वाप्तो
कमेलोदाहरति। तापतेति। बुद्धिनहतीनामतत्त्वं व्याप्नोलोकोत्ताच्छाहामागिति। विधयतेनरपेक्ष्यसि
द्धिरित्यर्थः। अनात्मनिपराहे मानफलं स्फुरणं यथामात्रमेयसंबंधव्यवधानेन तत्वात्र्य वमात्मधीफ
लस्य तद्व्यवधानादस्ति विधेयापदोऽन्वाहामावादीति। अवगतेरवफलतः स्वरूपावेतन्त्वास्येव फलत्वा

इत्यर्थः॥ विवेतन्यथाप्ति पूर्विकाविषयव्याप्तिरित्यत्रोदाहरति॥ खवतीफलितं निगमयति॥ तस्मादिति॥ आत्मज्ञानसं
भूतस्यापि विधेयत्वं हेत्वंतरमाह॥ आद्वेति॥ निवाद्या नेत्पक्षम् स्वात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः॥ पूर्वादमात्रं श्रुतब्रह्मणामपिपूर्व
वत्संसारदर्शनादित्याह॥ आमनीति॥ विघदन्नु तवविरोधश्चेत्यर्थः॥ ज्ञानस्यादृष्टफलत्वात्तत्संतानविक्षेने विरोध इत्याह॥
तविष्ठादिति॥ अग्निजन्मकार्यप्रकाशादिवसिद्धं ब्रह्मविदोषयोतरानावादात्मधीस्मृतिसंततिरर्थसिद्धत्वात वि
धिरित्याह॥ विधिश्रुतीति॥ हेत्वंतरमाह॥ बाधश्रुतीति॥ ब्रह्मविदाविषयात्तावासिद्धः श्रवणनायादिदर्शनादित्याह॥ समये॥
ति॥ अनात्मस्मृत्यंगीकारे पि नतयात्मस्मृतिर्बाध्यत्याह॥ प्रमति॥ अनात्मस्मृतेरप्रवृत्तेस्तु विधानहेतुमाह॥ बाध्यत्व
नेति॥ द्वैतधियाद्वैतधीबाध्यत्वादप्रामाण्यात्तत्संस्कारजस्मृतेः प्रमानन्तु विधायित्व मित्यर्थः॥ ज्ञानस्याज्ञानमिव बाध्यत द्वै
तधीरत्राह॥ बाध्यमिति॥ आत्मानुत्तवस्याज्ञाननिवृत्तिद्वाराद्वैतधीबाधकत्वे पि तत्स्मृत्यार्विपरीता बाध्यबाधकता वाच्याह॥
स्मृतिरपीति॥ आत्मस्मृतिमस्फपगम्योक्तं मापिन संततवतीत्याह॥ नस्मृतिरिति॥ सन्नहितानात निःश्चापरात्क इत्यर्थः॥ आत्म
निस्मृतिमस्फापात्येव दोषांतरमाह॥ नाष्टीति॥ आत्मधीतत्संतानस्यारविधेयत्वे विज्ञ निरोधे मुक्तिसाधनत्वं विधीयता
मितिशंकते॥ निरोधइति॥ निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वे विधेयत्वं योगशास्त्रे मानमित्याह॥ तत्वेति॥ अथयोगानुशासनमि
ति निःश्रेयसहेतुःसमाधिः सूचितः अस्य लक्षणं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति तन्निरोधावस्थायां आत्मनः स्वरूपप्रति
ष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानमितीत्यर्थः॥ श्रुतिविरोधेन दूषयति॥ नेति॥ नान्यः पंथा ज्ञानादेवतु कैव
ल्यमित्यादिस्मरणादित्यर्थः॥ निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वे पि न विधेयत्वमित्याह॥ अनन्तु साध्यति॥ ज्ञानादृश्य निर्विषयत्वाद्दे

वच्चित्तवृत्तिनिरोधसिद्धविधित्वानानुष्ठेयत्वमित्यर्थः। अभ्युपगमे परिहरति। अभ्युपगम्येति। निरोधस्याप्यु
क्तिसाधनत्वं सिद्धांतमिति तावत्। यस्तु नरुक्तं श्रवणाचयं विशिष्टज्ञानावनौ एवं किं न स्यादत आह। सम्यगिति। योगशा
स्त्रप्रामाण्यान्निरोधस्यापि मुक्तिसाधनत्वमत आह। तान्यामिति। अनुमानादिकं तार्किकैरिव स्वतंत्रमानमस्मा
त्तिर्नाभ्युपगम्यते इति तावत्। यस्तु नरुक्तं श्रवणाचयविशिष्टज्ञानावनाद्वेदांतपीतितत्दूषयति। सावतितावत्तानां संतवे
विनियोगांगीकार्यान्यथानुपपत्तेरत आह। मानेति। अज्ञानज्ञापनस्येव विधित्वादर्थवत्त्वमवतर्को
विधिरित्यस्मात्तिरनंगीकारात तज्ज्ञानस्यान्तरंतत्वात्तावन्त विधेयत्वात्योगास्त्वित्यर्थः। ज्ञानस्याविधेयत्वाद्देहत्वेनरमा
हानियोगात्वेति। अनुद्धबोधकत्वेन विधिरपि लिङादिसहितवाक्यमतानधिगतबोधकवेदांतानां तविन
यैलिङादिघटितवाक्यानामाहाशक्ष इति। एवमपि तु स्तएः शाक्षतदुष्ठज्ञानविषयत्वान्न तत्र वाक्यप्रामाण्यमित्या
शंक्याविषयतायेव बाधकत्वाद्विरोध इत्याहाय तद् इति। अनतिधायाववाध्येति चाहनस्तु कमवाचोदपा
दीति। सलक्षणाय इत्यर्थः। ब्रह्मात्मनोऽविषयत्वे तत्रपदसंगत्या योगात् ज्ञानानात्वादज्ञाननिवृत्त्यनुपपत्तिरत आह। मा
नात्समिति। दृष्टांतमाह। रज्जुरगइति। अवाचकत्वेयादिनादश्रवणेऽपि तिज्ञानिवृत्तिदर्शनादित्यर्थः। अयुक्ती
नसंगतिपदस्याबोधकत्वे कृत्स्नब्रह्मत्वादि इसंभाचादाह दुर्बलत्वाद्वेति। विशिष्टज्ञानसंगतिपदं केवल
लयाज्ञानं जनयतीति नानादुर्बलत्वाद्विद्याबाधतइत्यर्थः। अनादिनावक्रूपाज्ञानं ज्ञाना दुर्बलवदिति
किं न स्यादत आह। दुर्बलत्वादिति। अध्यासकारणमज्ञानमधिष्ठानतत्त्वज्ञानादुर्बलं लोकप्रसिद्धमित्यर्थः। श्री १२९

गृहीतसंगतिकस्य बोधकत्वेऽप्युक्तेऽवांतरमाह। आद्येति। विषयमंत्रादिषु आद्यस्य सामर्थ्यमविरुद्धं दृष्टमित्यर्थः। दृष्टां
तमुपपादयति। अगृहीतेति। उन्निद्रादेव दाह इति बोधितानाद्यस्यार्थः। स्मृतानां संबंधग्रहणस्मरणापेक्षात्वावदृत्त्वमाह। आ
अवदिति। दार्ष्टांतिकं निगमयति। ध्वस्त इति। श्रुतस्येति। बाधकं इन्यायेन आद्यत्वबद्धृण यो यस्तज्ञानं दज्ञाननिवृत्तो वृत्त
त्वात्फलेस्यादित्यर्थः। ज्ञानादज्ञाननिवृत्ताववि ज्ञाननिवृत्तिर्निवर्तिकांतावादेतो हेतदानिरवधानं विद्येति। अज्ञा
ग्राहि नतत्कार्यनिवृत्तौ शून्यवाद्यापत्तिः स्यादस्तु मानानां तावद्वादवाद। अवशिष्टमिति। मुक्तं च फलमाहुः नात इति। मुक्तं च फल
माहुनापीति। ज्ञानस्य तावनादि क्रियापेक्षस्येवाज्ञाननिवर्तकत्वं नात्यत्तिमात्रेणेत्याह। क्रियेति। वाशब्द एवकारा
र्थो। ज्ञानस्य ज्ञाने क्रियाविशेषाता वा तद्ज्ञानामेवाज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः। अज्ञाननिवृत्तेरेवात्मनः सद्वितीयत्वमत्राह
नतदिति। द्वैतनिवृत्त्यैव तन्मात्रं ज्ञाने ज्ञानं दानि निर्णेयार्थः। क्रियापत्तेर्विरहादित्ययुक्तं ज्ञानक्रियाऽज्ञाननिवृत्तिक्रिय
यार्त्तहाद्वाह। क्रियेति। ज्ञानं क्रियानत्फलमज्ञाननिवृत्तिर्न क्रियेत्यर्थः। फलितमाहुः प्रयोगितिा ज्ञानस्यात्मनि
मात्रेण फलाहेतुत्वं वैधर्म्यदृष्टांतेनाह। निष्कंपेति। नातः स्यान्नाद्भावनापेक्षानापि मानांतरं प्रतीक्षमुक्तं। तत्र तावना
नापेक्षमपि ज्ञानं मानांतरापेक्षं सिद्धस्य तद्योग्यत्वादत्वाहुः। लौकिकवादिति। स्वप्रकाशब्रह्मज्ञानं मानांतरं प्रतीक्ष्युक्तं
योग्यत्वं तत्त्वमित्यर्थः। किं तर्हि तद्योग्यत्वप्रयोजकमत्राह। बाध्येति। उडवं मानांतरयोग्यत्वप्रयोजकमित्यर्थः।
तर्हि धर्मादिरपि मानांतरापेक्षः स्यादत्राह। परतंत्र इति। रूपादिमतो मानांतरयोग्यस्य तदपेक्षा। इतात उडत्वेऽपि मा विद्या दृष्टार
दमेनिरापेक्षेत्यर्थः। आत्मनो मानांतरायोग्यत्वं व्यतिरेकदृष्टांतेन स्पष्टयति। नद्याद इति। सर्वसाधकत्वाब्रमो

नरयोग्यत्वौ सैद्धस्याह। प्रमातरीति। देशकालादिव्यवहितत्वान्मोतरयोग्यः परमात्मा स्वतुंमीयत इत्यत्राह।
जाग्रदिति। यथा घटादिविज्ञानविनाशे धियादेशादिव्यवधानेन घटावर्त्तकघटादादर्शादिव्यवधानात्तानेव
मात्मनो वस्तुत्वाय व्यवधानमित्यर्थः। सविज्ञाप्यज्ञानस्य स्वरूपत्वात्मानं न तस्याग्राह्यत्वमाह। इदमिति। आत्मनो
मानव्यापारमंतरेण स्फुरणान्न तद्यपाह्नुत्याह। कथमिति। असंकीर्णत्वं स्पष्टयति। अविच्छिन्नमिति। वि
च्छेदपतकारणाज्ञानसाक्षिरूपमनुवर्त्तत इत्यर्थः। एवंविधं वस्तुवत्नास्ति मानात्ताबाद इत्याह। प्रमाणमिति। प्रमा
णादीनि लद्धत्वात्सु साधकात्व प्रमांकेवंतीत्यर्थः। तर्हि मानरत्वत्वमादरपि ननु च मात्वे अविशेषात्त्वत्रा
ह। प्रामाण्यमिति। स्वतःसिद्धानुस्तवाकारवृत्तिद्वारेणाज्ञाननिवर्त्तकत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः। नियोगस्यापि
जडस्याजडबाधं विना संसर्यादिबोधकत्वात् योगादिविधिवाक्यप्रामाण्यवादिना प्रत्युक्तत्वात्स्वरूपगतत्वाद्
त्याहानियोगस्येति। अनुत्तवात्मानात्मांतरायाग्यस्य सात्त्वपिज्ञानेविधीयातपत्रेपेदितिश्चात्तरत्वात्प्राप्य
दिति। ज्ञाननियोगात्तु रूपं नियोज्य स्फूर्तिवरितार्थमिति। वस्तुबाधकत्वादत्तिवेन वस्तुसिद्धिरित्यर्थः। वि
धेयज्ञानविषयत्वेन नसिद्धिरित्याह। स्वव्यापार इति। ज्ञाताविनविषयमपि विधेयज्ञानं स्यात् घात विदग्निज्ञा
नवदित्यर्थः। ज्ञानविधिमत्स्वरूपगम्यो ज्ञानसएनास्तीत्याह। स्वत्वात्कीति। ज्ञानस्यापुत्त्वं च वान्न तत्र विधिरित्यर्थः।
वाक्यस्य ज्ञाननियामपरत्वे वस्तुसिद्धिर्तानं नियोगशून्यास्ती स्फुर्त्तं नत्र वस्तुसिद्धिं परिहरति। अनितिधतिधी
विधायकवाक्यातिरक्तं तत्त्वमादिवाक्ये वस्तुसिद्धौ तात्पर्यतात्पर्यात्प्रतीयत इत्यर्थः। अन्यपरस्य मांतृ विरोधेन १४०

स्वार्थमाचमितिपरिहरति। विधीति। ष्ठी विध्ययकवाक्या ज्ञाननियोगासंभवं सोदाहरणं प्रपंचयति। स्वभो
ज्ञानीति। नियोगवशात्स्वाणस्यागाद्दोशवाक्यप्रवृत्तिस्यात्। नान्यतान्यत्राशवाक्यननियोगानप्रवृत्तिरित्यर्थः।
अंशवाक्यनियोगादनुष्ठानानुपपत्तौ विधर्महृष्टान्तमस्तुकामाधर्महृष्टांतमाहाशवाक्यइति। मोषपरिमाणस्य
हृन्नः पंचमोंशः कृष्णलः पंचकृष्णलिकमाषइत्यकवानप्रजापत्यंचरुंनिर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामइत्यत्र
कृष्णलचरुपाककार्यवाकार्यत्वंसंशय्यविक्लेदनार्थस्यपेवात प्रयोगान्नकार्यपाकइतिवाक्षेमेवः पचतीति
हृत्तु व्यापारप्रयोजगत्स्ववातस्तदर्थत्वात् कृष्णलस्यापिसद्योगात्कर्तव्यापारद्वारानद्विष्यचात्प्रथमप्रतीतत्वा
पारवाविनायायुक्तत्वाद्वचनादहृष्टार्थतया पाकः कार्यइतिद्ग्रामसराद्धांतितंयद्यपिनेथापिविक्लित्तिप्रधानः संता
पः पचातेरर्थइतिन्यायाद्विक्लित्तिं तत्र कुर्वन्नश्रममाचरन्नाप्नुयादित्यर्थः। अत्रदृष्टांतमाहतस्करकंडुवत्। कंडु
नामकश्चित्तस्कराराजमंदिरामंडिपाद्विणापरास्ततद्दैःरन्विष्यमाणः आत्मप्रच्छादनार्थं पाकशालायामपू
पकारिष्वमध्ये प्रविश्य स्वयमपूपंकर्तुमजानंस्तत्कौरणेचवृत्तस्तदपाटवलिंगेनायमसौतस्करइति
ज्ञात्वा तैर्गृहीत इत्यर्थः। ज्ञानस्याविधेयत्वेपि तत्साधनत्वेनोपासनं विधीयतमत्राह। सैशानास्यतीति। किं
वानुपासनार्थस्यागतीनवा। आद्येवस्तुतंत्रत्वान्नविधयत्वं द्वितीयदोषमाहानार्थस्प्रगिति। नहि दृष्ट
नविषयत्वरूपेणात्मनः साध्यत्वात्तत्रनियोगात्तत्वत् अतत्र आहाइष्ट्यभ्युदिति। निषेधं दर्शयति। मनु
तइति। वाक्यनान्यर्थमाहाप्नंगति। कावसंपन्नहीरालोरितिष्टष्टः श्रृंगंगृहीत्वागा प्रथमनोयथानांदर्शं

यतिनहृस्वरं स्याच्छ्रेयइत्यर्थः॥ न केवलं ज्ञानाभ्यासेन विषयस्य ब्रह्मत्वं नहि परीतस्य ब्रह्मत्वं वाक्यमित्या
ह। ज्ञातेति। ज्ञानद्वयस्योरविधेयत्वे कस्य विधेयत्वमत्राह। वाक्येति। किमनन्तत्वाद्। विपरीतइति। ज्ञा
नस्याविधेयत्वाद्धेतुतरमाह। यथावास्थितेति। विधेयत्वे प्रमात्वं नस्यात् इत्यर्थः॥ श्रेयःपापायामः॥ स्तुत्यारङ्
तियावत्। विधेयत्वे ज्ञानस्याप्रमात्वोपपादनफलमाह। वस्तुमात्रेति। शाब्दप्रत्यया विषयवाक्यब्रह्मणो
ननतज्ज्ञानं विधेयमित्याह। प्रतिषेधयमिति। विध्यधीनज्ञानाधीनवस्तुबाधदोषांतरमाह। पीति। मा
नांतरबाधं प्रतिषेधस्य तिसमर्थितं वस्तुबाधलिङ्गादि विधत्व इमं स्वपक्षमनियोगवादीनि वर्त्तयेदित्य
र्थः। कथं निवर्त्तीयइत्याह। मानांतरेति। विधीतरमानो यन्न ज्ञानप्राप्ते विधेयस्तुमोनिषेधइत्यतइतिम
यीदृतदं तिक्रमेण नियोगादेव तत्र ब्रह्मास्मानात्वबुद्धेर्विनियोगत्वं सविषयनियोगसिद्धिः सिद्धा
ब्रनियोगाद्ब्रह्मसिद्धिरितीनरोऽतराश्रयइत्यर्थः॥ शाब्दज्ञानस्य प्रमाणत्वाद्विधेयत्व प्रसंगे हसापरा कृ
ब्रह्मध्यानविधाननियोगानुप्रावज्ञानावदोतास्तेत्याह। ताध्यतइति। प्रत्सोवा वलोकागोनमा सि
रित्याद्योलोकासिद्धपदार्थायाः प्रसिद्धत्वादेव पितादास्यनाध्यानत्वं स्तेणप्रमाणांतरेश्रुत्यावाप्रसिद्ध
त्वाकथं नतध्यानविधिरित्यर्थः॥ उक्तरूपब्रह्मणोलोकिकत्वपिवेदिकत्वान्नध्यानविधिरित्याह। क्रियतइ
ति। अलौकिकोपिनियोगादिः कर्तुर्ज्ञातुर्वशकार्यतनस्यपदार्थसंसृष्टरूपेत्वात् तत्र ब्रह्मज्ञानसंसृष्टरूपम
खंडत्वात्तनास्य शास्त्राद्दष्टत्वाद्दाध्यानंऽरनुष्ठेयत्वाद्विधियमित्यर्थः॥ किंवावाक्यार्थभूतेब्रह्मणीवा॥ १४२

पा३
३

स्यादेव गतंभः नांतरायाह नेति विकल्पयति । श्रवणात्मार्थेति नाद्यो वाच्यो नान्तद्वितीयमनंगीकारेणनिराकरो
ति वाक्येति । अनस्फुरणमासिद्ध इतिशंकानामाह नेति दूषयति । विधिनः श्रवणमननिदिध्यासनानुष्ठानान
र्थक्यमित्यर्थः । द्रष्टव्य इति साक्षात्करणानुवादेन निदिध्यासितव्य इति तत्साधनध्यानविधानात्कथं ध्यानानुष्ठान
वैयर्थ्यमित्याह निदिध्यासनेति । द्रष्टव्यादिवाक्यात्कदर्शनाद्युक्तवादिवाक्यदर्शनानित्यादौ विज्ञानेनेति
निदिध्यासनस्यस्थानप्रमाणोदत्तवादात्तस्य समयस्ज्ञानत्वं निश्चयादित्यर्थः ॥ किंचासंसृष्टरूपं ब्रह्मवाक्यदृगम्यतान
वा प्रथमे प्रश्नाद्वाक्यात्मेति ब्रह्मणो मानांतरागावरत्वात्संसृष्टरूपमेवज्ञेयमित्यर्थः ॥ संसृष्टवाक्यमेयत्वेपि ध्या
नागष्टुमसृष्टसिद्धिनीत्याह यादृगिति । द्वितीयेवाक्यादसंसृष्टसिद्धिः स्यादिति दृष्टांतेनाह घटेति । विज्ञायप्रज्ञा
मिति वाक्यसिद्धत्वादर्थवाक्यबोधविधिरूपफल गम्याश्चाह । विज्ञायेति । तद्वाक्यव्याख्यानावसरेवक्ष्याम इत्यर्थः ॥
वेदांतस्य विधिसंनिवासनत्वमादिर्वस्तुपरत्वमुक्तं विमतंतत्स्वार्थमानं सिद्धार्थवाक्यत्वात्सारादीदिमादिवाक्य
वदिति शंकातास्वरूपेतिफलवत्त्वे निश्चयाजनकत्वमुपाधिनिपरिहरति । प्रामाण्येति । फलवन्निश्चितिजनकत्वस्य वाक्य
प्रामाण्यप्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिपादयति तद्यथेति । नत्वप्रयोजकं तच्च मादौविद्यतइत्याह नतथेम
सीति । नरतिवाक्यमात्मविदितिश्रुत्यनुगृहीतविहदनुत्तवविरोधइत्यर्थः ॥ स्यात्तर्हि प्रतनप्रयोजकं किमतोत्र
ह्यतस्मिन्निति । परहृष्टांतत्वेनाक्तस्मारादेर्देफलवत्ज्ञानमस्तिनवेति विकल्प्याद्यदृष्टांतसाध्यविकल्प
माह्वासारादीदिति । द्वितीयानुवादेन प्रागुक्तोपाधीनदृढयन्नाह । अथेति । तत्त्वमादिवाक्यं स्वार्थमानं फव

विव४

लवत्निश्चयजनकवाक्यत्वात् ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् विपक्षे विधिवाक्यमप्रमाणं स्यादित्याह। अथेतरथेति।
विपक्षबाधकं स्फुटयति। यत इति। वाक्यप्रामाण्ये च वेदान्तेषु च सुपाधिरिति शेषः। कृत इत्यत आह। प्रवर्त्तकाबोधकत्व
श्चागमवाक्येतिव्याप्यकात्वं नदूषयति। प्रामाण्येति। यदुक्तं वेदान्तेष्वप्रवर्त्तकधीजनकत्वेन त्वमाहात्म्यं
कारहिता तत्वमादरितिशेषः। विधिविचारहेतुमधिकर्तृ याश्रुवदति। यथ्येति। विज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतेत्यत्र विमल४
त्वोक्तमनुवदति। येत्यादि। नमिति। ज्ञानान्तरविधायकत्वं यथानसंभवति तथानत्त्वाक्यव्याख्यानावस
रवर्त्तामीस्तुक्तमित्यर्थः। शाब्दज्ञानतत्त्वेतानयोरपि विधिसंभवमत्र वमित्याह। परमेति। विवक्षित
मधिकं दर्शयति। आत्मानमिति। अहमित्यात्मानुसंधानपूर्वकमेवलौकिकीवादितिश्रुवानात्मप्रवक्तृरा
लौकिकस्मितात्मवादरिकल्पितात्मज्ञानानां हेतितिध्यानं वा नविधायत्यर्थः। किंवादप्रत्ययविषयवीत्यात्म
नाज्ञानानां वृत्तिर्विधेयात्तु तवाश्रयतयापरात्तस्य वा नाप्नुत्याह। अहमित्यत्र यति। अनात्मभ्रमप्रत्ययस्यानुभवस
यपूर्वकं चेपितदस्या। सा किं न विधीयात्र त्वात्माति। द्वितीयप्रत्यासविज्ञानत। रत्नमात्रज्ञानानामिति। अ
नात्मधियामात्माश्रितत्वादात्मनस्ता वाक्यार्थज्ञानइतियावत्। सर्वप्रकारविध्यसंभवे कथं त्वाश
ह्रता। विज्ञायेत्यत्र नियमविधिं गीकारात्तु नियमतेति। सिद्धान्तएव किं न स्यादत्रापि न कश्चिदित्ताा नियम
विधिप्रकारं दर्शयितुं प्रक्रमतादर्शनान्मितिं। एतमर्थं दृष्ट्वा तत्ताप्रत्ययेति। इदानीं हेतुं तं वक्तुं ते नियममा
हाय ब्राह्मणत्वेतान। खलेविदलनादिनापितं डुलयत्तिसंभवादवघातस्य पाक्षिकी प्राप्तौ यथावहन्यादित्य १४२

नि२ स२

वधातो नियमस्यातन इत्यर्थः। दार्ढ्यातिक्रममाह। तथेति। नियमफलमाह। अनात्मोपास्तेरिति। नियमविधेरंगीकरण
वादेवाप्यनायात्मोपास्तिनिश्चयश्चाप्तिंदर्शयन्पाक्षिकीप्राप्तिंदूषयति। यदीति। कृषिहृत्वादावित्यर्थः। अस्य प्राप्ति
रिति। नन्वाह्वाप्ययमिति। तत्रापि दृढत्वमाह। प्रागिति। नूपात्मोपासकस्तदात्वावृद्धनात्रनियमविधिरित्याहोउपास्य
ति। न केवलंसेदात्वावान्नियमासंनत्वापि अन्यत्कर्मानिश्यमित्याह। कन्यायाद्रपीत्याहोउक्तंवेति। अतोऽंगीकरणवादा
यंनियमविधिरित्युपसंहरति। विधेरिति। तत्तुश्रुतेकारात्। हि नियमविधिमपूर्वविधेर्दोर्ब्रह्मार्थमुक्तवानन्तउक्तन्यायेन नि
यमविधेरर्थायोगादित्यर्थः। मुक्तस्य वस्तुहन्तफलंकर्मविश्येरागाद्यारूपतित्तस्मात्मनाविरोधादन्यथासवाद्यातु
क्लोडीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधादिति। विदुषोप्यात्मविस्मरणसंभवान्नियमविधिरितिनाशंक्यंकारणमाधितत्वान्तकथ
मुपत्त्यवादेत्याह। मुक्तेष्विति। यथा ब्रह्मविदोरागाद्यसंत्तवासस्तथा आगमाद्वेदात्तब्रह्मब्रह्मास्तेतवतीतित्रिह्वा। कलाव
स्त्वस्यचसमतः कृतोरागादिसंततवाइत्यत्रवक्तव्यत इत्यर्थः॥ विधिनिरासेन वस्तुपरात्वेदांताइत्युक्ते इदानीमात्मविद्य
यैविधिश्चावतिशाक्षस्य विवक्षितार्थंदर्शयितुंवादयति। अनात्मेति। प्रियमित्येनदुपासीतेत्यादौ प्रियादिगुणकस्य प्र
णादेरूपास्यत्वेवद्यात्मगुणकानात्मनोप्यानुन्नत्वेन प्रकृतप्रधानादरूपासनमित्यर्थः। आत्मगुणारोपणात्मवा
पास्यतीमचाहा। आत्मेति। द्वैतंतरमाह। आत्मानोपास्यचेति। विलक्षण्यमिवाह। आत्मानमितीति। आत्मानमेवलोकमु
पासीतेत्यादौ हितीयाश्रवणाद्वितद्वात्मवादात्मनःप्राक्ष्येति परवाचाबविलक्षण्यमित्यर्थः। इतश्चानात्मोपासनमि
त्याह। आत्मोपास्तीति। तदमनात्मोपासनंतत्वविद्वाक्यशेषतत्त्वात्मोपास्यत्वावगमादिति परिहरति नात्मेति॥

वाक्यशेषं विशदयति। पदनीयमिति। तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा। आत्मान
मेव प्रियमुपासीत तदात्मानमेवावेदिति वाक्यशेषादात्मनोपासनमिति सिद्धिरित्यर्थः। प्रियमित्येतत्स्पष्टयति। आत्मा
नमिति। फलितमुपसंहरति। तस्मादिति। तं न पश्यन्तीति निषेधविरोधाच्चाहेत्यस्त्ववादिति। कस्मादेतिशास्त्रार्थे चाह
शास्त्रेति। अत्र मानमाह। यत इति। यत्तु कृत्स्नमात्मोपास्यत्वे वैलक्षण्यादिति तत्त्वव्याख्यानात्मेति। आत्मानमेवावेदिति
तदात्मैवाच्यवोपासीत तस्माद्वाक्यान्तरमित्यत्राह। नात इति। अत्रवाद्येत सर्वमेकं न वंतीयत्वता त्यर्थमात्मेति। तदर्थ
माहोकास्येति। अद्वितीयत्वमानेनात्यन्तइत्यर्थः। अद्वितीयत्वं साधयति। आत्मन इति। अविशेषाव्यतिरिक्तांशो
न विद्यते यस्य तदनवशेषं तेनानवशेषेण तदात्मेत्यर्थः। येनाश्रुतमित्यादिवाक्यमपरत्र प्रमाणमित्यत्रोप
पत्त्यन्तरमाह। सर्वमिति। आद्यन्तवत्त्वादिति द्वैतनिष्ठानात्मा कल्पितइत्याह। प्रबु [illegible] मिश्रेति। आत्मावदनात्मन
स्तत्वं अनकरं स्वप्रसक्तिरत्राह। अनात्मतत्त्वमिति। कल्पितस्य न वस्तुतात्त्वदा। [illegible] दिरुतत्त्वमित्यर्थः। आत्मनो
ऽनन्त्वतत्त्वानात्मनमिथ्यायोगादन्यत्रात्मसिद्धोऽत्राहेत विरोधे चाह। स्वतन्त्र [illegible] ति। साधकान्तरं नास्तीत्यर्थः।
अन्तु तावत्सर्वस्याध्यस्तात्त्वफलितमाह। ज्ञानायामिति। अत्रवाद्येत सर्वमेकं न वंतीयत्वतस्त्वमतनस्याद्वाय तत्तृप्त
वंशव्याख्यानमस्तु वदत्यात्मेति। विशेषणानादिव्यापारविशिष्टाइत्यर्थः। सामान्यविशेषरूपस्य परस्परं तत्स्व
वान्तु पपत्तिरत्राह। सामान्यनेति। प्रकारान्तरेण ब्रह्मणः स्वत्वमाह। अवस्थावदिति। ब्रह्मावस्थावद्वृक्षगदवास्थ्य
र्थः। कार्यकारणात्वनांशांशित्वावनवनदाह। कार्यंति। अंशांशित्वावेनदृष्टान्तमाह। नानीति। यथारथवक्रस्यावयवि
२५३

सद्‌
नाप

नास्तिर्निमिरराध्याव यु वाइत्यर्थः। दूषयति। अक्रूराणामिति। कीदृशं तद्दिंस्त्वमव मस्ति प्रेतमिस्तत आदाः अन्नात इति
जगत्कल्पनाधिष्ठानं नेत्यर्थः। सामान्यविशेषात्मना सर्वं तावन्निराचष्टे। सामान्यानीति। घ्राणत्वक्चक्षुरिन्द्रियादिव्यापारवशि
ष्टवदित्यर्थः। ब्राह्मणो नानामेवमपि दर्शनार्थं गुरुपासनार्थं वा। नाधीत्याह नदानं चादिति। द्वितीयं दूषयति। नादात्म्य
लिस्त्वद्भूयतो वगतानानुपासनीय इत्याह नतानाम वगमात्यागादित्यर्थः। एकेन ब्रह्मोपासनं कर्तुमशक्यमपि बहु
भिस्त्वच्छेत्यानुष्ठानं दृष्टिर्व्या बहुतिर्निर्गीरथादिति गंगावतरणवदित्याह गंगेति। एकेकस्मिन्नधिकारिण्येक पा
स्यमात्राकरणं सर्वात्मना तस्यादित्यर्थः। मातृस्नाहाकरणमित्याहादेवदूति। तस्यादुपास्तेरककर्तृक एवात्यफलि
तमाह नेतिमर्वेति। एकेकस्य तुं सः सर्वपदार्थेषु ध्यानमशक्यं विधिशिष्टमित्यर्थः। यस्मिन्नदृष्टे तत्स्वरूपमन्यत्वसवी
त्मना नगच्छति तस्य तत्त्वं वेदितमित्याह। यत्कृतमिति। आत्मनि ज्ञाते तदभिन्नवादनात्मापि ज्ञात एव स्यादित्याह। पर
मिति। परा दैत्य दृष्ट्वा ग्रयगव नम वत्स्वयं दृष्ट्वा पराग्दृष्टिरपि स्यात् परीत्याह परांचीति। आत्मनानेकरसत्वं श्रुति
विरोधश्चायुक्तिमित्याह तथेति। आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीय नाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातं मतिकस्मिन्नु सर्वे विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुतिविरोधइत्यर्थः। सामान्यं दृष्टान्त विज्ञानाद्दृष्टान्ताः स्फ
स्तेषां तत्वं न तावा तास्थो तानेकज्ञानं सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधश्चाहात्मेति। तदात्तदयातं दृष्टान्त व स्तुमात्र वा
च्छादितं चापि सदां तरत्वं समत्यानवस्थानादस्तुको दैयं पत्ह इत्याह समस्तेति। अस्थूलादिवाक्यविरोधाश्चेत्याह अरूपवे
ति। आत्मधियानात्मानां बाधश्च नदुक्तं मेत्याह पराणीति। समस्तव्यस्तातो प्रति वयोक्तं वचनमयुक्तमित्यर्थः। इत

अनयुक्तमित्याह। तथेति। हेत्वंतरमाह। स्थूलादीति। अशेषविशेषनिषेधेनाक्षरस्य निर्विशेषत्वोक्तेर्न समसत्त्वादि
रूपं ब्रह्मेत्यर्थः। मानान्तराबाधेन समसत्त्वासत्त्वमित्याह। नवेति। न केवलं मानान्तराविरोधोपीत्याह। मानेति। अ
न्यादेव तद्विदितादथो अविदितादधीति श्रुतेरित्यर्थः। विद्वदनुभवविरोधश्च न समसत्त्वादिरूप…त्मेत्याह। न
ति। प्रत्यक्षवर्णयाद्देहश्चा वह्निस्तु न शक्यं इति शेषः। अत्रापूर्वं सर्वमित्यादिं तमाना निर्विशेषत्वं विवक्षितमि
त्युक्ता तदन्तं पदनीयमित्युक्तत्वा वर्त्मशंकामाह। कस्मादिति। अग्निहोत्रादिकं कर्मविद्या आत्मज्ञानं कस्मादाद
रणीयमित्यर्थः। एतदुत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति। पदनीयमिति। हेतुं स्पष्टयति। न हीति। हिरण्यगर्भादिज्ञा
नेप्यतमित्येदत्राह। अनात्मेति। अस्येति षष्ठ्यर्थमाह। अस्येति। अनात्मज्ञातस्यात्ममात्रसाधनार्थेयं षष्ठी नक
र्मार्थेत्यर्थः। कर्मषष्ठी त्वसंबंधस्यात्तदापरुत्वादात्मानात्मतदः स्यादत्राह। प्रतीतेति। तदस्य प्रामाणिकत्वा
दित्यर्थः। विज्ञानव्यतिरेकेण संबंधेन नाव्यत्तदात्तदिवदत्राह। नत्वमिति। फलितमाह। प्रत्यगिति। कथं तर्हि सर्वेष
की षष्ठीत्युक्तमत्राह। अतएति। प्रतीत्वात्तदनवद्यत्वादिसिद्धः प्रपंचस्य कथं रज्जुसर्पसाम्यमत्राह। पराक्तये
ति। ज्ञानस्याज्ञातत्वं व्याहतमत्राह। शुक्तिकेति। प्रत्यगात्मेवामायानान्य इति प्रतिपादनार्थायं षष्ठीत्याह। निर्हरि
णेवेति। हेतुमाह। प्रतीत्यादीति। अन्यस्याज्ञानत्वेव दंशानत्वमपि स्यादत्राह। ज्ञातेपीति। यद यमात्मेत्यस्यार्थमा
ह। अनात्मात्मनोस्येति। सदृश्यात्मत्वं दृष्टान्तेनाह। खंडादाविति। यथा विशेषमामान्यं तदनन्दरूपतते नैवमनात्मा
दिरूकममीत्युनरस्यार्थः। …लिनमाह। नयदुति। अपदनीयत्वकारणादप्रतिपाद्यत्वादज्ञानत्वानावादित्यर्थः। अ

कुथा

ई

फ

मात्त्वोनानात्मेत्यकत्वात्तयोर्भेदात्मन सर्वात्मत्वविरोध इति चोदयति। नन्विति। तत्र स्थानेन न स्यात् तस्य सर्वावि
दितिवाक्यशेषविरोध इत्यर्थः। तदस्याध्यस्तत्वान्न विरोध इत्याह। सत्यमिति। तृतीयार्थमाहात्मनेति। हेतुमाह। इदमिति।
सर्वस्यानुत्तवमात्रत्वं साधयति। घटइति। घटादौ नास्तीति सर्वप्रमाणोपलक्षणं सर्वप्रमाणेस्याः फलत्वेनानुत्तावानाती
त्यर्थः। तथापि कथं तत्र जगदध्यस्तं तस्यापि नाम मानवादत्वाहानेनेति। संविदात्तादसंसर्गीयोगान्नानात्मसिद्धि
जडयोरकत्वविरोधाज्जडवादवस्थाताप्यसिद्धेरनुत्तवध्यस्तं जगदित्यर्थः। निर्विकल्पिकानुत्तवानुविद्धतया नाम
मानानात्मार्थस्य नश्यति रिक्तेणानावात् अनुत्तवमात्रत्वं सर्वस्येति। इदंत्वं न रमाहोपलक्षोऽस्तीति। सन्निति। सन्नामा
मात्मयोगोऽस्तीति स्वरूपसत्त्वमिति। तदः अनुत्तवस्यापि कार्यत्वेन कल्पितत्वान्न सर्वाधिष्ठानत्वं अत्राह। कर्त्रादी
तिमात्रादिव्यापारात् प्राक् स्वापादौ स्वात्मन्यवस्थितत्वादिदं संविद् विनाशकार्यकारणात्तदानावादस्तु पास्या का
र्यकारणत्वशून्या हीनाप्रमातृव्यापारात्प्रमाफलवदावशेतीति स्वतः कूटस्थेत्यर्थः। स्वगतविकारमंतरेण कथमं
धिष्ठानत्वं संविदात्वाहाक्रियापीति। संविदस्त्रक्रियाश्रयाधिष्ठानत्वालुक्किवत्तनवाकाशवत्तिवारा। तस्यापि जडस्यावि
कारित्वेन सपक्षत्वादत्राह। नन्वघटेति। यतो विश्वस्यानुत्तवसत्त्वेवमत्वे अतोनजघटार्थोऽतावनाथा संविद्रू
पमात्रत्वेनापकृष्यत तत्रूपः प्रत्यगात्मा सर्वं पश्यति। तस्मात्साक्षित्वाद्विक्रियइत्यर्थः। विकारस्य जाड्यप्रयुक्तत्वा
दनुत्तवस्याविक्रियत्वमपि प्रतिद्वंद्वं तदा सर्वात्मत्वं नानुत्तवस्यात्राहे देहिमिनागइति। यथाहन्यादिवाक्यंत्रोक्तो पूर्व
कमवतारयति। कथमिति। नद्यान्वस्रोपरमार्थेति। यथागवाश्वादिवर्णात्मकं पदं नित्यसर्वगतवर्णस्वभावविक्रमा

संतत्वात्स्वरूपेणासत्यमपि परमार्थात्मनाब्रह्मरूपेण सत्यं स्वार्थस्य बोधकमेवं अगकल्पितमपि ब्रह्मात्मना स
त्वात् ब्रह्मणो बाधकमित्यर्थः। अर्थक्रियाकारित्वं सत्यत्वं व्यतिरेकेण स्वरूपसत्यत्वस्य कार्योपयुक्तत्वात् उप
योगित्वात्कल्पितस्य धीसाधनत्वात्। उपायनिपदशब्दस्यार्थं निरूपमाह। गवादीति। अस्मिन्पक्षे ब्रह्मण उपा
यना संगसिद्धिः फलमित्याह। नवेति। एवं फलमुक्त्वा विवक्षितार्थं स्फुटयितुं दृष्टान्तं स्पष्टयति। गवादीति
अस्मिन्पक्षे ब्रह्मोपायेनाप्रतीतमुखरादिबिंबमिति। न बोध्यगवादिगावरां स्फुरतज्ञानात्मसंसृष्टगवा
दिविषयायोग्यत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति। आदिपदेन क्रियाग्रहः। कल्पितस्य धीसाधनत्वसिद्धये यथा
रूपादिवाक्यं व्याख्यायात्मानासंगत्वमित्यर्थमपि व्याख्यातुं वादयति। प्रमाणेति। आग्रस्वप्नयोरहितासिद्धि
रहितान्वयात्तस्मात्पे विद्यास्वया तदसिद्धिरिति मोहात्तदुपपन्निरित्यर्थः। बोधरूपत्वादात्मा स्वाविद्यातत्कार्ययो
निवर्तयेदत आह। नहीति। शुक्तिकादिवस्तुस्वरूपेणैवाविद्यादिन निवर्तयतीति दृष्टत्वादात्मवस्त्वपि वस्तुत्वान्न
वर घ्यत्यर्थः। स्वरूपबोधस्याबोधकत्वदोषांतरमाह। संसारेति। बाह्यान्तरत्वेन वाक्यमवतारयति। इत्येतावति।
परिहारं स्पष्टयितुं वाक्यं व्याचष्टे। यावदिति। गवादिखुरशक्तिं तद्देशं दृष्ट्वागता मिति विशिष्टमाणां प्रत्यक्षेणोपलक्ष गा४
तायथा तथा प्रत्यक् कूटत्वेन त्वम्शब्दवाच्यो बुद्धिदृष्ट्या हितावस्थायामेवाहंताबोधेनाखंडाकारं प्रपरमपदं
जानातीत्यर्थः। पदार्थधीकार्यं वाक्यार्थधियस्तु पदार्थविविच्य संदर्शयति। प्रत्यक्तयेति। दहेद्रियमनोधी
ष्वप्रत्यक्तया यदा नातीतं तदमितिसंबंधात्साक्षित्वद्वारमाह। तेनतयेति। तेषां दृश्यत्वादृष्टं तु माह। अदृष्टेति। अ

जडमिति भिन्नत्वात् घटादिवत् साक्षित्वमत्राप्येकमिति। साक्षित्वादेवाविकारित्वमित्याह। कूटस्थमिति। दृदा
दः। कूटवत्तिष्ठत्यविकारित्वादात्मनोपि तथात्वमत्राहानात्मस्थितिः। देहपरिमाणस्यात्मनः सावयवत्वेनात्मखंडनत्वम
त्राह। सेहातस्थितिः। अवगतस्वपदार्थो ब्रह्मात्मैकत्वस्य पदमित्याह। नास्यतीति। पूर्वमिथ्याभूतस्यैवावायौदिरूपायत्वमु
२४ क्तं नतु पाप्यामिथ्याभूतापि स्वतः सिद्धरूपायत्वात्तु द्वितं पदार्थदातानन्त साक्षित्वमात्मनो नाहास्त्वमहत्तिमात्मनेति। प्रत्य
गत्वेत्यादत्तिन्नासोत्तितन्ना। तिन्नात्तिन्नोवा। आद्यंच्याद्यापरमार्थादिति। तादनात्तदा तादनवासंत्तवाऽव्याश्नुतेविचारा
दौ युक्तो नु सोऽयमित्याह। नादीति। ब्रह्मणः सामान्यविशेषात्मकत्वात् कथं जगतः कल्पितत्वमत्राह। ननिति। असंतोषात्म
विशेषब्रह्मणोऽपि [illegible] निरस्तमपि नादनत्रयमिथ्यादोनिरसितत्व इत्यर्थः। यथाहेत्यादरथेति
रंवक्तुं ज्ञातं नह्यनन्तसर्वमियत्वोक्तमनुवदति प्रत्यगिति। उक्तज्ञानफलकथनाययिदं वचनमित्याह। निःशेषेति। तस्य ज्ञान
स्य फलं तत्फलं साधनात्तिन्नं स्वरूपज्ञानस्यैव वा कोऽन्तु बुद्धिवृत्तिरूपस्य साधनत्वादित्यर्थः। अनेक्यनन्तसर्वीवदति न२
ज्ञानानीर्थिन्नापकस्यानुविंददितिलाभार्थीनापसंस्कारोऽनुवित्तमेंनुवदंति। इति वादयति। नन्विति। परिहरति। ज्ञानेति
एकार्थत्वादनुमात्मविद्येति। हस्तगतविस्मृतहाटकवद्ब्रह्मलाभाभ्यां विद्यारूतत्वात् तत्रानामवत्तद्रामत इत्यर्थः। अतो
नापकामापसंहारविरोध इत्याह। तानतिलाभस्यज्ञानमात्रत्वं दृष्टांततो नाह। नित्यति। तदुपादनायलाभ ज्ञानस्यत्वच्य
ग्ब्रह्मणो रकत्वमित्यर्थः। इत्याह। आत्मेति। फलं लाभ आत्मनालाभो ब्रह्मतत्वार्थः। तयोरात्तदिकथम पर्याय पद्वावाच
नत्राह। यावदिति। फलितं निगमयति। ब्रह्मेति। ज्ञाहति विशेषणादन्यत्र ज्ञानत्वात् तथाज्ञायारथेति। दांगीत्ययैतस्ये दृश

यतिलक्षितादवदत्तो लक्षाग्रामादिलत्वादवदत्तोऽग्नातावघटादिद्वयं यत्र तत्र ज्ञानता नार्थः किंचयोरपि फलयोर्त्ते

दिर दृश्यर्थः। सुखेकतानात्वेतत्स्यनलक्षयार्थमेनवतीत्यत्राहा। उक्तितातत्त्वलक्षयादिमेननीत्याहानत्वेतितदि

क्रियानुष्ठानवाहूस्वयादिरवस्तुरूपरागगोवरत्वान्नकश्चिन्मोक्षायात्निष्टेदत्राह। नादृगितितानस्योत्मिनालात्तापि

लोनत्वान्मिथ्यत्वाच्चाहा। विपरीततति। आत्मानात्मलात्तादितियावतास्त्रात्माविकत्वेश्रावणाद्यनुष्ठानवेयर्थ्यमत्राहा

ज्ञानतातिमिदमर्थनिगमयति। आरस्येति। कीर्त्तिशास्त्रार्थमाहा प्रस्थानइति। श्लोकंविदितइत्येतद्यावद्दोमंदृति

रिति। मुमुक्षोरनिष्टत्वात् कथमेतत्ज्ञानफलंस्यादत्राहा। लोकेति। इदानींकीर्त्तिश्लोकंत्यो। साक्षादत्तिमतमर्थ मात्मुइ

माहा। कीर्त्तिरिति। ज्ञानलात्तयारत्राथत्तदानास्तिआत्मब्रह्मणोरत्तदादित्येवंविधानात्मज्ञानंतत्फलंचप्राप्नो

तीत्यर्थस्तत्‌ददतस्त्वेयद्वत्यादस्तात्पर्यमाहा। व्याख्यातति। सृष्टिसंकीर्त्तनमात्माज्ञानार्थंहतंसृष्टेचबैजगतिसक्रिया

त्मज्ञानप्रतिबंधइतितन्निवृत्त्यर्थमुत्तरंवाक्यमित्यर्थः। विषयासक्तिज्ञानप्रतिबंधत्वहेतुमाहा। शास्त्रादीति। तात्प

र्यान्तरंमाहा। दद्वंतारति। आत्मनः पदनीयत्वेतस्येवाज्ञातत्वंहेतुरुक्तस्तत्वेवहियत्वास्यादहेतुरनितानायातद्य

र्थः। आत्मानात्मस्वरूपवादविवेकनिबंधनंबंधध्वस्तिमात्रेणमुक्तिरितिमननिरासायस्वदंवाक्यमित्याहा। सांख्य वाउ

ति। तात्पर्यमुक्तापदान्याविततइति। तत्वादीति। आत्मनविथतरोर्थंतत्वादः विषयत्वमादाशुत्वइति। विषयरूपतां

विषयरूपत्वनत्यर्थः। प्रत्ययार्थंदर्शयतीमैयस्तुनितिबहूनात्मकस्यांतितिज्ञायत्रतीतोतमपाविधानादत्रा

पिदत्वनीतरितिदहुमाहाशुत्वादीनामिति। द्विवचनविस्तज्यापादनखीयस्तुनावितितरपासमानार्थीस्यायस्तु स्थद

नः कथं तमवर्थत्वमत आह । छंदसत्वादिति । व्यत्ययो बहुलमिति न्यायसिद्धमित्यर्थः । तरबर्थत्वाभावे किं न स्यादत
आह । प्रियतम इति । संततत्वं प्रकटयति । वित्तादिति । वित्तशब्दस्यार्थमाह । वित्तमिति । मानुषं कर्मसाधनं गोहिरण्यादि द्र
व्यमुपासनात्मज्ञानमिति द्विप्रकारमित्यर्थः । दैवं वित्तं मुक्तिफलत्वान्नात्र ग्राह्यमत आह । दादवतीति । विद्यया देवलोक इति श्रुते
रित्यर्थः । आत्मानात्मनोः प्रीतित्वात आत्मनः कथमिति शंकायामाह । प्रीतिसाधनत्वेनेत्यादिति । प्रीतिसाधनत्वं चाद्गता
रित्यर्थः । सुखसाधनत्वेन प्रियत्वे दृष्टांतमाह । बंधकीति । वश्या प्रीतिवदित्यर्थः । सुखत्वे लिंगमाह । बाधीति । आत्मापि
सुखत्वाद्धेतुत्वात् प्रिय इत्यसुखत्वादित्यत आह । व्यतीवीति । आत्मनो निर्गुणस्य सुखं तादुःखात्मत्वं सुखात्मत्वं वा नास्ति । गुण
त्रयात्मकानां बाह्यपदार्थानामेव तत्स्वाभाविकमिति सांख्यमतमनुवदति । त्रिगुणेति । तावनामाकाद्यात्मत्वं दूष
यति । नविति । केवलमात्मा केनात्मकारादयश्चोरस्यामोहकारादयो गणोद्दुःखकारा इत्यर्थः । सुखकारा दृश्य
ता तस्माद्दुःखादीनां रजआदिगुणकार्यत्वमयुक्तमित्यर्थः । सोपि गुणत्रयात्मको नास्ति वा असंमतवदत आह । समिति
ति । एवमनुपगमे सिद्धांतविरोधः इत्याह । गुणेति । सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टं गीकारात्तस्य प्रकाशोकरसथ्य सत्त्वेकरस
वादित्यर्थः । एवं परदर्शनमुपसंहरति । प्रमाणेरिति । प्रियतरत्वं तरतरत्वं हेतुं श्रुत्योपनतद्दशाह । त्याजेति । अंतरत
रत्वसाधनायोत्तरवाक्यमित्याह । तद्धेतु स्थिरिति । न केवलमात्मानां तरतरत्वमुच्यते । किं तु तरत्वापीति तात्पर्यलिं
गमत्यांसमाह । यायवेति । अंतरतमत्वादेवं तरमाह । प्रत्यक्तेति । आत्मत्वसामान्यापेक्षत्वादनात्मनस्त्वात्मापेक्षत्वा
दात्मांतरतमश्चेत्यर्थः । एवं सर्वमंतरतमवत्वं सुपपन्नमसर्वपं रमात्मोन्तदत्तं पतनिमाह । यायस्यति । श्रेयान्कृतं तयमि

सूत्रविराडाद्याविष्कृद्देहेन्द्रियाँलीनतः करणविषयावस्थानां बाह्यान्तरत्वानास्ति। यथा घटशरावादीनां मृद्विकाराणां मृ-
द्रूपत्वं तथावस्थानामात्मेव तत्त्वमिति मतं तरतत्त्वमात्मानोऽस्तीत्यर्थः। न च प्रतिज्ञामात्रेण परास्फपगमतं
गच्छान्यथा च दृष्टोपगमस्यापि संभवसंवादत्वात् अनृतत्वात्। तस्मादनात्मनो बाह्यान्तरत्वाबाध्य इति सावाः॥ ए-
वं परमतं निरस्य स्वमतं निगमयति। नाक्केवति। आत्मनः प्रियत्वेऽनात्मनः प्रियत्वे व्यवस्थिते तन्निर्वाहकत्वेन रूप-
रवाक्यं नान्यत इष्यादाएवमिति। स योऽन्यमित्यादिवाक्यं व्याकुरुते। पुत्रादीति। प्रियं रोत्स्यतीत्यादि प्रतिवा-
दिवाक्यार्थमाह। यस्त इति। तथैव स्यादित्युक्तमर्थं आह। यथोक्तस्येति। आत्मेव प्रियत इति। प्रतिज्ञातु द्वि-
तीय तथैव स्यादिति श्रुतिः प्रतिवाद्युक्तार्थस्य संवादमाह। हेत्वन्वयः॥ आत्मानमेव प्रियमुपासीतेत्यत्र तद्व्याकरो-
ति। यस्मादिति। स य इत्यादिफलवचनतात्पर्यमाह। स य इति। आत्मसुखस्यापि सुखैरुत्तरादितरसुखवत्वा-
त्तनाशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यमित्यर्थः। प्राणादिप्रियमुपासीनस्य विद्यामाहात्म्यान्न नश्यतीत्येवं परमिदं कर्म
स्मान्न स्यादित्याह। प्रमायुकमिति। मूर्तस्य मरणं वाऽऽदित्यर्थः। अधिकारिस्वरूपपर्यालोचनया पिधीफलत्वेन प्रा-
अ।ना४ णादेरविनाशो नाम्यत इत्याह। आवृत्तेति। मुमुक्षोः संसारात्माकुमिच्छ तद इत्यर्थः। मुमुक्षोरपि मुक्तिसंनिकृ-
ष्टहिरण्यगर्भत्वोपपत्तेस्तदनाशकीर्तनं युक्तमित्याह। विरिंचादिति। स्वदिति वैराग्यदौर्लभ्यं प्रकटयति। अ-
त्र प्रमाणमाह। परीक्ष्येति। स्मृतेरपि चेत्यर्थः संबंधः॥ तृच्प्रत्ययनीयायाः संगतिप्रतिपादनायां तृजमनुद्रवत्वामे-
ति। श्रावयामपूर्वस्य स्यादादा विद्यार्थोपनिषदा रघ्वापरविषयत्वात्तदर्थः। विद्यायाः सूत्रमात्मेत्येवोपासीतेति वाक्य

मित्याहात्मेति। नचेदं तत्त्वख्यानं तन्मिथ्यावादीत्येवानवगतात्मयोनिरूपितइत्यर्थः। अज्ञातो हीत्यादावुक्त
मनुवदति। अज्ञस्येति। जडस्यात्मयज्ञमनसश्चवाक्यैन निरस्तमित्यर्थः। आत्मेत्येवोपासीतेतिवाक्यमनूद्य बाधक
मेवनाप्रवृत्तप्रवर्तकं विधिप्रयासं तंवादिकक्तं तदस्युक्तं वाक्यस्थप्रत्ययसंतंवादिस्याशंकामुपेत्यापि विद्यासा
धानविधिवक्तुं विद्यामनुवदत्यात्मेति। सप्रत्ययान्वयव्यतिरेकाख्यव्यापारं विधिमाहाकादमिति। दृढादिप्रवतन
त्वेनलोकवादिगृहीतप्रमध्येऽहंकारादरादारावकष्ठामिलितस्यतातान्यस्य वाक्यकस्याहंकृतो नूतनेपेरकादन्य
स्याह्राहमागतः। यदिदिदृढादिप्रत्ययेतातान्यस्याहिकः। संसार्यवासंसारीपरोवादं कथंवास्वतंत्रएववाविद्याकाम
कर्मपरतंत्रोवावानौनायत्येति। प्रत्याज्ञकमात्रविचारप्रवर्तकमुद्दिश्युक्तस्येत्यर्थः। मुमुक्षोस्तुपदार्थः। साधनीयादुक्त

पू ८

त्वेतर्हिनावर्ततेवंवाक्यार्थधीसिद्धेस्तत्पदार्थज्ञानवैयर्थ्यं अत्राह। त्यजतीति। धीसाधनत्वेनान्वयव्यतिरेकव्यापारः। श्रु
त्यंतरविविहितइत्याहातपसेति। नपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वतपोब्रह्मेतिवचनाद्धीसाधनत्वेनप्रसिद्धंतपोवि
धीयतइत्यत्राहाव्ययेति। कृतएतदत्राहायतइति। अन्यानायातावाङ्मानिनूतानियातइतीरितब्रह्मलक्
णज्ञानायतपोविधानादन्वयव्यतिरेकाहृत्यां व्यापारएवतपइत्यर्थः। यआत्माऽपहतपाप्मेत्यपक्रम्यसो
ऽन्वेष्टव्यइतिवाक्याअन्वयादिव्यापाराधीदृश्चत्वेन विरोधयइत्याहायइति। प्रसंगाडुदाहृतप्रजापतिवा
क्यतात्पर्यमाहात्मकेति। एकग्रांतंदृत्वेवर्षाणीति श्रुतेर्ब्रह्मचर्यवासनिद्रायथान्वयव्यतिरेकास्यामप्रियममुखरू
पमनात्मानंहित्वासुखरूपमात्मानमनुसंहितवान्। तथात्यारण्यमानिद्रमदंतित्वमित्यादिश्रावणीयसाधनविशेषो

वयादिनात्मानं जानीयादित्यर्थः। एवमन्तवादश्चायं प्रसंगादन्वयाद्विधेयत्वस्तु कार्यवदर्थं तु वादस्तदात्म॥
ति। आत्मधीदत्तावननन्तं स्वप्रतामाह। यदर्थेति। नहि सूत्रव्याख्यानादेव समस्तावदर्थनार्थसिद्धिस्तदाकुरित्या
दित्यर्थमवाह। सूत्रितिरिति। सूचितन्नस्तविद्याया स्तदाकुर्दरित्यादियं थो वृत्तिरूपं चान्तफलवानन्तविश्रुतीत्यर्थः॥
आत्मेत्युपासीत तस्यैकमेव सूत्रमुत्तरमस्य विवरणमित्यक्तमिदानीमव्याकृतकेडिकानतदेवात्मयइति॥
कंडिकावसूत्रमतद्विवरणं इतीयाध्यायः समस्तोवा सूत्रमुत्तरं विवरणमथवा वत्रयोध्याय यस्य सूत्र मुत्तरं वि
वरणमिति कल्पनामाह। आत्मयाज्ञिकमिति। संभवति न वृद्धिपंचकल्पनां दर्शयति। अव्याकृतमिति। अंगीकरातिति। तत्
यापीति। तानि सूत्राणि विनष्टत्। अव्याकृतमिति। एतत्प्रायथोपन्यस्तानां वृत्तिस्थानीयत्वत्वातायेथ चारस्यात
त्मा परिसमाप्तः। शाखस्येतमाह। याज्ञिकानामिति। एवं विनष्टेतदाकुरित्यादस्तात्पर्यमाह। व्याविख्यास्तुरिति। सू
चितं तानं व्याख्यातुमिच्छेद्वा ज्ञानफलकथनार्थमुपाद्यान्तं विंतां प्रकृतमसि व्यर्थामुपाद्यानं प्रवक्तृत इत्यक्तल
दृणमाह। पंकारातीत्यर्थः। तात्पर्यमुक्त्वा व्याख्येयवाक्यस्थ तत्पदार्थमाह। वरमात्मेति। यः स्व विद्यया सर्वमिदमाद्विवा
कयवतिपाद्यं वस्तु तत्स्वरूपेन परामृश्यत इत्यर्थः। किं तत्प्रतिपाद्यमित्यत आह। ब्रह्मेति। ब्रह्मज्ञानं सर्वभावसाधनमित्यत्रमु
मुक्त्वा ब्रिज्ञासावाक्यस्य मत्रिधीयते प्रयोजनमाह। ज्ञास्यद्वारवाक्यप्रतिपाद्येतदर्थ इत्यर्थः। गुरुं विज्ञानेष्टे विज्ञातेति। अपरा
स्त्राज्ञानमाह। ब्रह्मणीति। समित्पाणिश्चादिकमाह। न्यायादिति। अधिकारिणि धीद्वत्वाहेतुरस्य तद्विप्राचरणमाह। यज्ञादीश
तिश्रुतश्रुद्धयः सालिसरागादिमलाद्द इतियावत्। काम्यप्रतिषिद्धत्यागपूर्वनित्यकर्मभिः पापवतानां त्यागमात्राहाल्पकैति॥

२उा
व३

हिरण्यगर्भोपासनं न सहितं च कर्म न त्याज्यं विशिष्टफलत्वादत्राह विरिंचादीति विशिष्टाधिकारिणो गुरुं उपास्यानु
पपत्तिमत्त्वं वाक्यमाकुरित्याह साद्यमिति। यो दिफलालिप्सव स्तदीयं चाह निरपेक्षा इति। शुद्धबुद्धीनां श्रूयमाणवाक्या
द्विद्यास्वरूपः किमर्थं गुरुणा मननमत्राह गुरुद्वारेति। आचार्यवान्पुरुषो वेदेति श्रुतेरित्यर्थः। तदुक्तिरिति व्याख्यातं यदित्याद्य
वतारयति। किमिति। नेहरूक्तमिदं तदिति वक्तुं अन्वयमाह अमन्यं तइति। ब्रह्मपदार्थमाह आत्मेति। विद्यापदं व्याचष्टे तद्याथ
ति। पदार्थमभिधाय वाक्यार्थमाह सर्वमिति। पर्यनुयोग कोभिप्राय स्तमाह ममवेति। यत्पारमार्थिकं वस्तु न तत्पूर्व
मेवापूर्वमत्रवदीत्याह अवक्तुं यातातस्मिन्न इत्ययत्रमाणं न ताद्याधनार्थत्वाद्यमित्यर्थः। रूस्नामवस्थुक्तं पनीवाव्योत्स्य
ह्यस्तावस्य परिच्छिन्नत्वादन्यत्राह ब्रह्मविद्येति विद्याया मोक्षसाधनत्वं न कथमविद्यामात्रथ्यवहितत्वमिति शिष्वाद्याह द्योतिक
ति कर्मसमुच्चितधीफलत्वं मुक्तेरर्थान्निरस्तमित्याह उत्पाद्यादीति। मोक्षस्य साध्यत्वेपि विद्याया द्योतिकत्वमविरुद्धमत्राह सि
द्धइति। सर्वत्रिसाक्षस्य ज्ञातत्वाविकारित्वफलितं निगमयति अत इति। मनुष्यग्रहणाभिप्रायमाह अधिकारेति। विद्यासाधनश्रव
णादौ विधितः संबंधोधिकारः मनुष्यग्रहणस्यार्थांतरमाह इहार्थेन इति। संसारनिष्ठतिफलस्य दृष्टत्वात्तत्कामी सर्वोपि वि
द्यायामधिकारी न त्विन्द्रादिरात्राद्यधिकारनियमवदत्र नियमोस्तीति वक्तुमिदं मनुष्यग्रहणमित्यर्थः। विद्यायामोक्षार्दत्वं चोक्तं
तानिष्ठितं मानविरत्वाहे तत्र लिंगमाह प्रत्यबुध्यतेति। तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति देवादीनामपि वि
द्याफलत्वाद्वेदवर्तमानत्वादित्यर्थः। विद्याया मोक्षहेतुत्वं उक्तानिष्ठितं मानविरत्वाह कर्मस्विइति। उत्तरवाक्यमवतारयति तु
क्तं निगमयति यन्मन्ये तइति। वाद्यवाक्यं व्याचष्टे किमिति। परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेत्यर्थः। विधेनिरस्तादयति। किं वापी

तिआत्मानात्मवस्तुं विदित्वा सर्वमस्तवस्तुनान्यदित्यर्थः। परिच्छिन्नत्वे दोषमाह। ब्रह्मेति। प्रमाणादेः परिच्छिन्नत्वादप्रतिपाद्यत्वदो
षप्रसक्तस्य स्याद्यापि प्रसक्तेरित्यर्थः। अपरिच्छिन्नब्रह्मणि संभवति परिच्छिन्नग्रहणं वा युक्तमित्याह। कल्पनेति। दृष्टांत
माह। नदीति। मुख्यस्यासंभवे मुख्यग्रहणं मुख्याभावे प्रतिनिधानवदित्याह। मुख्यमिति। ब्रह्मधिया मुक्तिसाधनत्व
श्रुतिविरोधोपीत्याह। नन्वेति। प्रमाणादिविभागसिद्ध्यर्थं परिच्छिन्नत्वं ब्रह्मणः स्वीकार्यमित्याह। मायेति। संतिन्निमिथ्या
त्वदृष्ट्वा स्वप्नवत् इत्यादिवदित्यर्थः। अनन्तकल्पदूषणं निगमयति। अनन्तस्येति। परिच्छिन्नकल्पमालंबते। ब्रह्मैक्यमिति। प
रिच्छिन्नत्वकल्पे दोषाभावाद्ब्रह्मणो नैस्वपदस्य मुख्यार्थलाभा[illegible]ह्यानमर्थ एकं संवंतीत्यत्र ब्रह्मणः परिच्छिन्नस्य
प्रतनत्वा[illegible]इत्यर्थः। पूर्णब्रह्मणि मानं फलं मानाभिमानित्वाः किमस्तीति विकल्प्याद्यं प्रत्याह। नेति। द्वितीयं दूषयति। नदन्येति।
मात्रादिव्यतिरेकेण स्वप्रत्ययब्रह्मसिद्धेरित्याह। नावेति। स्वप्रतिपिदव्यवहारहेतु प्रकाशात्तदानात्तोपलब्धि नस्वरू
पत्वाद्ब्रह्मणो न स्वव्यवहारपरापेक्षेत्याह। समदिति। स्वरूपज्ञानमज्ञाननिवर्तकं ज्ञानवृत्तिप्रमाणज्ञानवदित्याह। नदी
ति। विमतं मानमानापेक्षं स्वाज्ञाननिवर्तकं वस्तुत्वात् स्वगादिवदित्यर्थः। उक्तं वमतोपाधिरित्याह। तत्कार्यापीति।
मानादिव्यावृत्त्यानर्थक्यप्रसंगश्चेत्यर्थः। [illegible]मानादो व मानमनुत्पन्नं तेनावबोधमेवत्याह। मानादीति। द्वितीय
यमपहरति। नदिति। आवृत्तिमीनाद्यपेक्षया परिच्छेदादित्यर्थः। अपरिच्छिन्नत्वेपरिच्छिन्नत्वाच व प्रत्येकं दो
षमुक्त्वा साधारणं वक्तुमुत्तरगायं[illegible]त्याह। कथमिति। एतदेव प्रकटयति। कस्मिन्निति। ब्रह्मपरार्थं स्यात्
स्वत्विति[illegible]वक्तुं विकल्पयति। ब्रह्मत्वमिति। तस्मिन्न[illegible]इत्यर्थः। स्वतोपि दोषमाह। यदीति। स्वतः पूर्णस्यापूर्णत्वानिमि

१५५

दि२

त्ताज्ञाननिरासार्थं ज्ञानमर्थवत्त्वाद्धाज्ञाननि। शास्त्रारंभ इत्युक्त्वानर्थकाज्ञानस्वतः स्याद्धाशास्त्रादीति। अद्मद्वय
द्स्यननुत्तवादनपलं त्वबाधोपीत्याह। स्यान्नुक्तनीति। अनुक्तवविरोधपरिहारमप्युथ्याः शंकते। यापेति। यापावावगो
तमान्निरितिवक्तास्त्वस्यापास्तिपरत्वेनमानांतरस्यवस्तुपरत्वेननिन्नाधिकरणं ताता। निन्नविषयत्वादित्यर्थः। तन्निविष
यत्वं विवादयति। मद्रसीति। मावाध्यं। वेद इत्यत्र वस्तुपरत्वं शास्त्रस्योक्तं इदं क्रियापरत्वात्को पूर्वापरविरोधमदनुत्तव
विरोधः स्यादवतिवादक एव दूषयति। नेतदिति। अत्र सं न वक्तव्यस्य पदस्येत्याद्धाशाक्येति। परस्यापि मानांतरसिद्धत्वान्नायं दूष
इति शंकाता। अध्येति। दूषयति। नावतेति। ब्रह्मधीमात्रात्सुमर्थमात्रसिद्धावपि निखिलस्तुमर्थसिद्ध्यर्थं ब्रह्मोपासविधिरिति
त्याह। नह्यस्मावेति। एवं पूर्वैरसिद्धस्य स्वतंत्रस्य प्रतिक्षिप्यपरस्य प्रत्याचष्टे। परतापीति। यतस्तत्कर्मत्वं तत्कर्मवाज्ञातं वा उत्तत्वं
त्वतिविकल्पयति। क्रियानङ्ति। आद्यमपवदति। नेति। उत्पत्त्यादिमद्वब्रह्म स्यात्कोदोषो त्वाह। नस्यादिति। कालपरिछे
दाष्ठास्य विरोधमात्रेत्यर्थः। द्वंद्वं न रमाह। अपवादश्चेति। नास्य कृतः। कृतं न किं प्रज्ञया करिष्याम इत्यादिनिषेधश्रुत्यर्थः।
कर्मकार्यस्य मुमुक्षुत्व मुमुक्षुप्राप्यमोक्षस्य नित्यावता तस्मादपवादाद्धेतोर्ब्रह्मत्वं न कर्मकार्यमित्याह। नात्वतारिति।
द्वितीयमनुवदति। अथेति। स्वास्मादनन्याद्धि दिवानस्केन मत्तव तउतान्यानन्यदन्यादववा। सर्वथापि ब्रह्मासिद्धिरित्याह।
न्यति। अनन्यमयत्वे कथमिष्टासिद्धिरत्याह। क्रियेति। क्रियेति। न दृष्टे ईशारं पश्येदित्यादिश्रुतिविरोधोपीत्याह। अग्र
त्येनरति। ब्रह्मणोनन्यस्य ज्ञानफलत्वे ब्रह्मैव ज्ञानकार्यं स्यादित्याह। तथापीति। प्रथमं दोषं कल्पदाषाद्दिति दृशेन द्विती
यमपवदति। अनान्यति। तृतीयः नवस्थामाह। अध्रुवेति। यदर्थं न्यज्ञाना न्नदनवत्तत्किमन्यादध्रुवं न तथा तून मन्यत्नमंत्रवती

यर्थः॥ विपक्षे दोषमाह॥ न चेदपीति॥ न स्यादन्यस्य ब्रह्मत्वं स्वात्मनो विकृतिनाशवत्त्वे इत्यत्राह॥ निर्निमित्तस्येति॥ अतःपदस्य उतोऽन्य
स्मदादेस्तथात्वमत्राह॥ पक्षपात इति॥ तस्य च स्य समुच्चय फलत्वे प्रत्याह॥ समुच्चायेति॥ त्रिविधः समुच्चयात्मत्वहृत्त्वाह॥ ब्रह्मणो
निरसिष्यति॥ निरस्तसमस्तसंबंधग्रंथग्रंथ इत्यर्थः॥ उपोद्घातमुपसंहरति॥ इत्यादीति॥ तत्कारणस्य सत्यत्वेऽन्यत्र व्यवदास्याद्ग्म
त्विक्षुवाक्यं गयनकदाचिदपीत्यादिपदार्थः॥ सिद्धांतयति॥ न कश्चिदिति॥ अत्र विवर्तवादब्रह्मसन्धाना न्मोक्षोपपत्तिम
पपरिष्टाद्दर्शयिष्यत इत्यर्थः॥ आत्मविवर्तमिति विशेषणकृत्यमाह॥ अन्यथेति॥ परिणामिवादिकल्पनायामित्यर्थः॥ उपोद्घातवा
क्यं भगवत्पादीयमतनयाख्यायवृत्तिकारमतनयाख्यातुमाह॥ एवं तर्हीति॥ तदाकुरितिति स्यादनधीफलमु
यत इत्याह॥ नादत्तदीति॥ फलकीर्तनं ज्ञनर्थं तत्राह॥ नस्वहृत्तीति॥ वारयति॥ वक्ष्यमाण इति॥ न तस्तोक्ताउरिष्ठ
पोद्घातः कीर्त्यतेऽनतः पारणे तदात्मा नाम वाविर्दिति ब्रह्मविद्या॥ तस्मात्तत्परस्मात्तत्सर्वमभवदिति फलोक्तिरनो
वक्ष्यमाणत्वादेवहितत्वाद्धक कथं तस्यादनफलोक्तिरित्यर्थः॥ समाधत्ते॥ अनंतरेणेति॥ न ह्यस्य विद्यायं प्रमामुक्तं नवतीत्य
त्रन संबंधः॥ सामर्थ्येऽप्यसति विप्रकृष्टेन सर्वात्मतावफलेन तस्य स्यामानतः संबंधात्कृत उच्यते॥ ऐमालिक एव
त्यर्थः॥ आकुरिति तदर्थमाह॥ हितेति॥ तत्फलं त्वस्य समाप्यवर्तमानदेहेनावनाच कर्षाद्गुत्वयतस्माकृक्तेऽथ फले
केवल्ये ज्ञानश्रद्धावक्ष्यमाणप्रकारेण कुरित्यर्थः॥ अग्रावनुत्वं विशदयति॥ संत्यागत इति॥ ह्येतिक त्वज्ञानादेव केवल्य
सिद्धेः किं ब्रह्मधियात्राह॥ हीति कत्वेनि॥ सुष्ठु तु वः किमाकुरित्यन आह॥ ब्रह्मेति॥ यस्य ब्रह्मणो ज्ञानात्मर्वसावापन्नाम
मुष्यास्त ब्रह्म किमत्वदश्यनात्वदिति मुमुक्षुर्निरावाधीनं प्रश्नतदर्थः॥ अथ प्रश्नः कर्तृविषयः कर्मविषयो वा इति विकल्प

×ब्रह्मधीर्नास्ति ताकरीषीवान् संमनवद्रत्राह॥ हीति॥ २

२६

प

१५०

यन्ति। किमत्रवदिति। विकल्पं विशदयति। विद्याया इति। कर्मप्रश्नश्च निपादनाय कर्तृत्वाश्रयादोषमाह। ब्रह्मणेति। प
रिशिष्टमाह। तस्मादिति। कर्तृत्वाश्रयविनाशदोष इति समाधत्ते। वस्तुतिति। अदोष इति पदच्छेदः। कर्त्तरि प्रश्ने विवक्षिते पि कर्मार्थि
क्याद्वैध्यादेव विद्याया वस्तुनिष्ठत्वाद्वस्तुविषयत्वात्। तस्मात्कर्त्तरि कर्मणि वा यं प्रश्न इत्यंगीकारे पि अदोष इत्यर्थः। एवं नात्य
र्थस्तुक्त्वा ब्रह्मविद्यापदार्थमाह। सर्वमिति। हेतुमाह। सार्वकत्वेति। किं तत्सार्वकत्वमिति तदाह। सार्वकत्वमिति। सतत्वमिति
पदच्छेदः। सर्वस्य ब्रह्मतत्त्वमित्यत्र दृष्टांतमाह। तदज्ञानेति। कथं तदित्याह। तत्त्वनीतिरत्राह। उक्तेति। द्वैतत्वतिज्ञानस्या वि
द्याधीनत्वे फलितमाह। तमोघ्नेति। कथं द्वैतस्यात्ममात्रत्वं सूत्राद्यपरावस्थङ्गतः पारमार्थिकत्वं न भर्तृप्रपंचैरंगीकारादत्रा
हायाख्याक्केति। सूत्रादिभेदज्ञानमविद्याधीनमित्यर्थः। निर्विशेषस्य सविशेषज्ञानं दृष्टांतांतरमाह। ब्रह्मैवेति। अकृतिवल्ला
कृष्णस्यात्ममात्रत्वमिव तदज्ञानकारणवशात्स्पष्टे तद्रूपेणज्ञानमित्यर्थः। उपासनादीनां विशुद्धहेतुत्वान्नाविद्यातद्धेतुर
त्वाह। नावनेति। सूत्रादिकं नाविद्याकार्यं सत्त्वाद्वेतत्ववदित्यत्राह। नहीति। विमतं मिथ्यामापद्यन्त्वात् स्फुटिकालोहि
त्यवदित्यर्थः। विमतमविद्याकार्यं अविद्यान्वये सति विनश्यत्वं स्वप्नवदित्याह। मादेति। विमतं मिथ्या दृश्यत्वाच्छुक्तिरू
प्यवदित्याह। सार्वपीति। प्रधानपरिणामो ब्रह्मपरिणामो वा जगन्नाविद्यात उपादानमिति मतं निरस्यति। अविद्यैवेति। अ
मीषां सूत्रादीनां प्रागनाव उपासनमिति यावदुपासनादिकं निमित्तमित्यर्थः। उपासनाज्ञानफलं विशदयति। यथेति। यादृक
सूत्राद्युपासनं तादृक तत्फलमित्यन्तस्य सूचयति। उपास्यामिति। पिंडात्मदर्शी पिंडात्मानमेवाप्नोति संपद्यतप्राप्त्यादिनाथ्य
वारत्ता। पिंडेति। सूत्राद्युपासनाफलमपि नित्यं नदित्यत्राह। संस्कारेति। नहि सत्वाद्ब्रह्मणोन्यत्वं जन्मादिमत्वादत्राह। ब्र॥

सत्तोन्यदिति। यदन्यदिव दृश्यते न तत्परमार्थतो ब्रह्मैव सत्तद्बाधात्तदन्यद्यतऽनित्याऽनात्मबाधं ब्रह्मैव
त्वयुक्तं ब्रह्मज्ञानमन्यन्न ज्ञानादन्यत्फलं वा तन्न्यत्रोदाहृत्यादीति। ज्ञानकार्यं च ब्रह्मभावस्या नित्यत्वं च मुक्ति-
रत्राहां ब्रह्मेति। कर्मानित्यत्वं च मात्रमाचवकोश्यत्वादित्यर्थः। ब्रह्मभावो नित्यं फलं त्वान्न कर्मफलवदित्याह
अनित्यमिति। उ इव मुपाधिरित्यर्थः। अमद्रुत्तत्वनंगीकारात् विद्यानिवर्त्तकज्ञानस्य नित्यत्वात्मदा मम
रान्नुदयः स्यादत आह अनित्यमिति। स्वप्रकाशावरणस्यानादित्वात् तन्निवर्त्तकज्ञानं कादाचित्कमित्यर्थः। तदा-
वरणं कीदृशं इति दर्शयन्नाह मिति। नास्ति। परमार्थत इति। स्वापः। अविद्यानिवर्त्तकज्ञानवत्स्वरूपज्ञानमप्यनित्यं ज्ञान-
त्वाविशेषादत आह परात्मनीति। ज्ञानानन्तश्रुतिविरोधइत्यर्थः। तर्ह्यज्ञाननिवर्त्तकज्ञानं नित्यं ज्ञानत्वात्स्वरूपवदत्रा-
हा तदन्येति। वाक्यजन्यत्वादनित्यमित्यर्थः। ब्रह्मैवेदित्यन्वयः। अहं ब्रह्मेत्यपरिज्ञानमविद्यास्फुरितं तत्र किं फल-
मित्यत आह नन्वितीति। तस्मिन्नर्थ एवं निश्चितं तया ब्रह्मात्मप्रबाधात्ताकार्यमित्यागवासक्तितः सोविद्योरुत्वाद्ब्रह्मात्मनवहि-
त्यन्वयः। परिच्छेदस्यापि विद्याकार्यत्वात्तज्ज्ञानान्निवृत्तो मुक्तिरित्येतदयुक्तं ज्ञानात्प्रागस्य ब्रह्मत्वावस्यासिद्धत्वाद-
त्याह तु रापीति। आत्मज्ञानस्याकर्तृसंस्कारत्वात्कथं मुक्तिफलत्वमत आह प्रमाणमिति। नहि ज्ञानत्वाद्ब्रह्मज्ञानमपि स्यार्थमि- ५४
त्यनुमीयते। अत्राह अहं ब्रह्मेति। आत्मज्ञानस्य स्वातंत्र्येणैवं तरमासनि। श्रोषितेति। उपोद्घातमुपसंहरति। तत्त्वं प्रपं-
चेति। यस्य ज्ञानं मुक्तिहेतुरिति मनुष्या मन्यन्ते तं ब्रह्मात्मानमवविदित्वा सर्वमसत्ववउता विदित्वाऽन्या द्विदिति।
वावा। आद्यजीवनामपि स्वज्ञानादेव तत्फललाभात्किं विया। द्वितीयपि तथा। तृतीयेन वस्त्वज्ञानकर्तृविपरस्याब्र- १५१

स्तत्वसंसारित्वतात्म्यानकर्मात्वघटादिवत्तत्रब्रह्मत्वांतस्मान्नज्ञानमुक्तिहेतुरितीदमुपोद्घातत्वाय्यैंविवर्त्तमातानुसा
रेणव्याख्यातीतथान्यदप्येतस्यत्वाथ्यंविवर्त्तमताहुमारणानतव्यमित्यर्थः॥कथंतद्धितमतंतावच्छ्रुतेर्निरस्यतेत्तत्राहाब्रह्मेति
ब्रह्मवाऽहमस्मीत्यत्रब्रह्मत्राहेनब्रह्मत्वाबीजीवात्तिधीयतइतिमद्वचः॥एवाविवर्त्तेननवेद्यप्रपंचस्मिद्धांतइतियुर्वोनास्त्यम
निरासार्थोत्तावच्छकारीत्याविशारइत्यर्थः॥उपोद्घातवाक्यमतद्व्याख्यायपरिहारवाक्यमवतद्व्याख्यानुरूपंतात्पर्यमाहा
यथोक्तेति॥आत्मेत्यवाच्यकंसूत्रंकेचिकाद्वयंवत्याकृतसूत्रार्थप्रायाज्ञानात्तिधिक्षायत्यर्थः॥विद्याफलसिद्ध्यर्थमुपोद्घा
तोक्तदोषःपरिहार्योनचविद्याफलंसंभवतितदर्हस्याधिकारिणोनात्तिधननात्तत्राहाब्रह्मेति॥विषयाधिकारीब्रह्मैव
२१ वानाताम्नावाऽन्यानाम्नावक्षरवाक्यैर्निरूप्यतइत्यर्थः॥एवंसमुदायार्थमुक्त्वातत्त्वंप्रपंचमतानान्तरवाक्यस्थब्रह्मपदार्थ
माहाब्रह्मेति॥सर्वप्रकारपरिछेदरहितंवस्तुब्रह्मपदेनोच्यतइत्यर्थः॥कथंतर्हिपरिछेदप्रतीतिरत्राहा॥अविचारितेति॥अ परिछि
परिछिन्नस्यानयानानमविद्ययापिकथमत्राहावश्यमिति॥बाधस्याकमजातीयंविजातीयंचनानासमानमपिनिरस्तमो २८
हानसंनावयतियथेत्यर्थः॥दार्ष्टीतिकमाहा॥एवमेवेति॥उक्तार्थेपुराणवाक्यमुदाहरति॥सुप्तेति॥तत्त्वधीरहितस्यमिथ्या
धीसद्भाविनिष्ठयोजनावस्थावाच्चरक्रमेणोदाहरणद्वयंविदुषोद्वैतप्रतिभानमसंकल्पमविदुषोब्रह्मासंकल्पा॥मप
रिस्फुटैत्तेरित्यर्थः॥द्वैतस्यमिथ्यात्वेव्यवहाराहेतुत्वंनस्यात्नियतत्वाकस्मतः॥कारणत्वाद्वत्राहा॥यदीति॥यद्यप्यारोपितानां
तापितसर्पयोःस्वरूपवैलक्षण्यमस्तितथापिकल्पितात्सर्पोनीतिप्रतीतरमार्प्यणत्वात्वास्तवत्वात्परमार्थसत्वान
ववाताराणादनंनस्यव्यवहारादर्शनादित्यर्थः॥ब्रह्मवाऽहमस्मीतित्रजीवोब्रह्मत्राह्मेनोच्यतइतितेरंगीं॥

कारकत्वं ... स्तरमार्थो ... त्वाने शब्देन मुख्यस्य ग्रहणमत्राह । ब्रह्मेति । इदं चास्यार्थमाहेदमिति । ब्रह्मैव कार्यावच्छिन्नं इदंश ८१
ब्दवाच्यमित्यर्थः । नामरूपरहितस्य कथमिदमादिशब्दवाच्यत्वमत्राह । यासाविति । अविद्याकृतसंगतोऽज्ञानां कममाकृष्टोऽ
ज्ञातासांतःसंमोह इति विविक्तविशिष्टमासीदित्यर्थः । तद्धि कूटस्थत्वात्संगत्वादिविरोधे चाह । व्याकृतादीति । मिथ्यात्वं दृष्टांत
न स्पष्टयति । प्रागिति । तदात्मानमेवावेदित्येतदर्थमाह । अविद्येति । अतएवोक्तनीत्या प्रत्यग्भूतब्रह्मानतिरेकं अविद्यातस्मात्त त्मकं ४
न्निरस्य स्वात्मानमेव ब्रह्मावेदित्यर्थः । कर्तृकर्मतावेनात्तदात्मानमावत्यमुक्तमत्राह । ब्रह्मेति । एवमपि ब्र
ह्मात्मैकधीमात्रात्संसारनिवृत्तिर्विदुषोपि तन्निवृत्तिर्नानाहानोत्यामादिना तद्वितथमित्युक्तमत्राह । नदीति । तद्विद्वे
घस्मृ काहंत्वं चममिदं ब्रह्मणः समस्तरूपत्वादत्राह । हेतोरिति । सर्वप्रकारस्वेदानादेपलब्धिनमखंडं वस्तुवदांतवद्धीनानक
रममित्यर्थः । समस्तादिरूपत्वादात्मापरस्याकाशाद्यात्मवादनुपपत्तिरत्राह । तस्मादिति । मिथ्येति । आकाशादिसंपत्तिरप्यवि
द्याकृतास्यादात्मनोऽत्राह । निरवद्य इति । तस्मात्तत्सर्वमभवदित्यस्यार्थमाह । तस्मादिति । ब्राह्मेव पूर्वमेवासीत्तस्याविद्या
या पूर्वस्वैवावतनं अत्र पूर्वसिवित् कथमनन्यस्यान्यत्वं स्यादत्राह । यदिदमिति । उपसंहरति । तद्रूपं भवति । प्रोक्ततावि
रवं श्रुत्वेन्यत्रतेन्द्राग्रथ्याख्यातृणां तूतिनिरासार्थो तात्पर्यकारी यो विचार इत्युक्तविचारं दर्शयितुं तस्मात्तन्नब्रह्म
पदार्थमाह । ब्रह्मेति । सूत्रात्मो यत्तद्स्यार्थः । विद्यानपक्षवित्तदुत्तमाह । परस्येति । नपरमित्यत्राहेवंतरमाह । तथेति । अ
तब्रह्मपदवाच्यं वेदिरण्यगर्भस्याप्यत्युक्तमितिशंकते । नन्विति । यद्युक्तं विरंतरूपपद्यत इति तत्राह । मीदिति । ववि
प्रतीतकालमात्रसंबंधिन्यामीदिति प्रयुज्यते । तानेन सूत्रात्मकालत्वादित्यर्थः । मनुष्याधिकारात्तदादित्यात्थमनुष्यरावन

वनारयति। अत इति। मनुष्योऽधिकारं स्पृश्यति। मनुष्य इति। तस्मात् ब्रह्मज्ञानाविपुरुषोऽत्र शास्त्रे नोयात इत्यर्थः। अस्य शा
स्त्रस्य परस्मिन्मुख्यत्वात्तस्यैव ग्रहणं किं न स्यादत आह। ब्रह्मण इति। तस्यैव कार्त्वाप पत्नेर्हिरण्यगर्भेऽगृह्यतामत आह। तस्यादीति
तद्योत्याद्देवानामित्यादिना सार्वविषाम विशेषेण ब्रह्मज्ञानं मा सदृश्यत उरुश्चात न हिरण्यगर्भमात्रस्येत्यर्थः। अयोगव्यवच्छेद
मात्रस्य विवक्षितत्वाद्धिरण्यगर्भग्रहणे विरोध इत्याह। उन्मानतीति। तस्मात् ज्ञीवो ब्रह्मपदार्थं इत्युपसंहरति। द्वितीति। समुच्चयानु
ष्ठानं स्वाप्तसूत्रे तावपि विषयविशेषेणाराब्रह्मशास्त्रेनान्य इत्यर्थः। सूत्रधारस्तावपि कथं निरंकुशं वैराग्यमत आह। निःशोषेति।
तदधिकफलतावास्मैवता विरक्तः शास्त्रा स्पर ब्रह्मज्ञानात् विद्यं तदुपचयात्तत्वावीत्यर्थः। यो ब्रह्म तु वेष्टीति। समग्रब्रह्मेति। न विष्णुह
त्याअत्यागलौकिकोदाहरणमाह। न विष्णुदिति। आदिपादेन घटं करोतीत्यादि गृह्यते। शास्त्रे ववत्यादिना अस्थमादिपदं व्याचष्टे
गृहस्थ इति। गृहस्थः सद्दृशीनार्यां विंदतीति। गोतमसूत्रं पूर्वपक्षमुपसंहरति। एवमिति। ब्रह्मपादेन परस्याग्रहणमुक्तिरनि

सार्वत्रि

त्यास्यादिति दूषयति। साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वं किं न स्यादत आह। साधनेति। आत्मनोऽन्तस्तत्वं कल्पितमकल्पितं वेति विक
ल्पाद्यमादत्ते। अथेति। तर्हि परमवब्रह्मपदार्थः स्यादिति परिहरति। कल्पितेति। हेतुमाह। यत इति। मैथुनेनेति। स्वतः पूर्वस्या
स्तत्त्वं कथमत आह। केवलमिति। अनन्तस्य कल्पितत्वाकालात्वाचादाय इति। कल्पितत्वं बध्येत्वेन तदुपपादितमुपसंहर
ति। एवं विदिति। कल्पनानुपपत्तेर्द्वैतं तरमाह। अकल्पितेति। अनन्तत्वं पारमार्थिकमिति कल्पितं तरमुत्थापयति। अविद्याके
ति। दूषयति। तेनेति। उपायासंगत्वामिष्टो ब्रह्मज्ञानस्योपायत्वादत आह। नित्यत्वं तु कमिति। सामान्यतोऽनित्यायं प्रकृतत्याऽरूयति।
नापोद्भिति। पारमार्थिकं वदतस्तत्वं धी बाध्यं न स्यादित्यर्थः। तर्हि प्रमाणज्ञानं कमति त्रायेकुर्वत्फलं स्यादत आह। स्वप्नमयेति।

ब्रह्मज्ञानेनात्मानिवृत्तिफलं ब्रह्मण्यज्ञानानुपपत्तेरिति शंकते। तस्मादिति। किं साधकानां वादज्ञानस्यानुपपत्तिरुत स्वरूपज्ञा
नविरोधादिति कल्पाद्ये दूषयति। तस्मादनतेति। द्वितीयं दूषयति। अथवेत्यादिना। तत्त्वमसीति विद्याविधानाद्ब्रह्मण्येव विद्या
सिद्धेत्याह। विद्येति। ब्रह्मण्येव विद्या वयं साध्यते नाद्यः कालेष्वनादिशुक्तिकायामित्यादिना मिथ्याज्ञानं साधितं अन्ते विरो
धन्त्वादाह। अज्ञानमेवेति। परस्याविद्याविषयत्वं स्वीकृत्य तदाश्रयत्वं न युक्तमिति शंकते। स्विति। अज्ञातत्त्ववदज्ञत्वम
८५ पि तस्यैव स्यादत आह। नहीति। सर्वज्ञत्वाविद्याश्रयत्वं विरुद्धमिति विवक्षितमनुनाविकारित्वात् तत्कर्तृत्वं विरुद्धमिति। नाद्य
अहेतुनात्वनीत्य विद्याश्रयत्वेन स्फुरणात् द्वितीयं प्रत्याह। यद्यविद्येति। अविद्याकार्यत्वमनित्यत्वाद्दृश्यत्वाद्घटवदिति
३१ वैसंकता। अथेति। उपचाररत्नाद्येन निवृत्तिरुच्यते। परिहरति। तथापीति। अस्त्वविद्याया कार्यत्वं तथापि ब्रह्मण्येवात्मनि तोकु
र्यादित्यर्थः। अन्यासंतत्वे स्पष्टयति। नहीति। यद्यपि ब्रह्मणोऽन्याद्रष्टा नास्ति तथाप्यनात्मा स्त्री त्याशंक्याह। क्रियत इति। प्रमा
णमाह। श्रुतयश्चेति। ब्रह्मणोऽन्यस्याऽस्यानावत्वगास्त्वारंतानर्थक्यमिति शंकते। नत्विति। ब्रह्मणोऽन्यस्यावापादशः। प्रथमं
प्रत्याह। उपादत्त इति। ब्रह्मत्वस्यात्वरमिकत्वादसंसारित्वाद्ब्रह्मत्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। असंत्वादिति। ब्रह्मण्येवापदेशमा
फल्यं साधयन परिहरति। बुद्धेति। स्वतामुक्तमपि ब्रह्मण्याकृत्ज्ञानासंसार्यसीदित्यर्थः। अविद्ययापि संसारित्वे वत्
हष्टाभिव ब्रह्मशास्त्रानर्थक्यमत आह। अविद्येति। अविद्याकृतबंधस्य मिथ्यात्वान्नश्छदा सेन शास्त्रमर्थवदित्यर्थः। स्वप्र
कासैविद्यास्वदस्ति न निवर्तते तास्वरूपज्ञानस्यानिवर्तकत्वादन्यस्य निवर्तकस्याभावादत आह। घामितिति। वे स्वप्नेन पज्ञा १५३
नमनुत्तवसिद्धं यथाथा तथा तन्निवर्तकज्ञानमपि वाक्यजमनुत्तवादवस्थाकार्यमित्यर्थः। अन्तुनवसिद्धमपिज्ञानं नि

साघात
२

फलं ज्ञानिनोपि संसारदर्शनाद् ज्ञानेन निश्चयायोगाद्वा हाप्रमेयमिति। विदुषो विद्यादर्शनं बाधितानुवृत्त्येत्यर्थः। ज्ञान
स्यार्थवत्त्वमुक्त्वानर्थक्यमवगातं अन्यत्रावितिविकल्प्याद्यमङ्गीकुर्वन्नाद्यमवतारयति। सात्वासमिति। स्याद्दाङ्कुरित
कं हासः। सात्वासः सुमनाक्स्मितमिति निघण्टुः। अवगगिरवस्य काशिनमुक्तात्स्यात्तावादिशङ्कात। अथेति। स्ववत्तन
वगमस्तन्निवृत्तिश्चानुपपन्नेत्यत इति परिहरति। नचापीति। नाज्ञाननिवृत्तेरद्वैतमानमन्तवाह्नेतथा घानादिता द्वोकात्म्यङ्गति।
ज्ञातवस्तुन्यज्ञाननिवृत्तेरनुपपत्तिरज्ञातवा। आद्यं प्रत्याह। लब्धेति। ऐकात्म्यलाभस्य फलत्वात्तदिति रिक्ताज्ञाननिवृत्त्य
नुपपत्तिर्न दोष इत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते। प्रसिद्ध इति। स्वरूपप्रकाशस्याज्ञानानिवर्तकत्वादन्यस्य जडस्य तन्निवर्तकत्वायोगा
दिति अतत्थत्राक्षार्थः। नौष्ण्यं शङ्कते। बाधदशायां बुद्धिस्तन्निवर्तिकेति मत्वा हैं दृष्टान्तपरिहरति। नाद्येति। दृष्टो ह्यज्ञाननाशानुपप
त्तइत्यत आह। संवीत्यपिति। बृहस्पतिना विप्रुरूपकल्पनां निरस्य स्वमते शास्त्रार्थवत्त्वमुक्त्वा वृत्तं संकीर्तयन्नुक्तानीति। पुण्यो वा पुण्ये
नेत्यादिना ह्यतात्पर्यमाह। तथापीति। जीवपरयोरकत्वादद्वैतपक्षनिरासस्य दृढत्वान्निरस्तमतापत्त्या मोनर्थिकात्वादावा
क्यार्थेति। जीवपरयोरारोपात न तत्त्वद्वतिपादकवाक्यत्रमनिवृत्तमर्थमित्यर्थः। नाद्यो शङ्कते तमनूद्य तदर्थमाह। पुण्य इति।
एनकर्मतत्फलयोगित्वमित्यर्थः। वाक्यान्तरमपि संसारिविषयमस्तीत्याह। तथेति। एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता
बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मेत्यादिश्रुतेरपि परस्मादन्यः संसारीत्यर्थः। जीवस्य परस्माद्भिलक्षणत्वेपि न तस्य ततो विलक्षणमत्रा
हात स्मादिति। न केवलं परस्य विलक्षणत्वं श्रौतं उपपत्तिरप्यस्तीत्याह। तथेति। विमतस्थिति। सलिले प्रयत्नवद्भूतगुरुत्वे सत्य पा
तित्वाद्धिर्योतिविहङ्गमां गवदित्यादिन्यायेरित्यर्थः। जीवपरयोर्भेदे हेत्वन्तरमाह। इच्छापूर्वकत्वादेः। रचयति। मिथ्थेरत्वेदमु क्लिष्टत्वा श्रोतं लिं

विरोध?

गमाहानमिति। तं विदित्वा न विप्यते एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छंतः एवं वेतमात्मानं विदित्वा एतमिति। ब्रह्मास्मि संनवि
तास्मीति कर्म्मकर्तृत्वादन्जीवपरयोरुक्तेस्तयोरत्यंतत्तादात्म्यग्राधयोरिवेकस्मिन् कर्मकर्तृत्वायोगादित्यर्थः॥
लिंगांतरमाह। मुमुक्षोरिति। अस्यादिदशत्वदनिर्द्देशाद्विरिच्यर्थो गेहत्यनेदच्युतिरकेणायं निर्द्देशः स्यादत्राह। तदङ॥
ति। अमतीतिपदं। तर्हि मास्तु ङ निरन्वयादाह। दृष्टिलेति। उक्तरमार्थ्योपदेशानर्थक्यमित्यर्थः। अतत्त्वदगमनानुपपत्तेोकार
णां तरमाह। गेनयेति। ङीप्रत्ययलिंगांतरमाह। नयेति। परस्यैव साधनाधीनामुक्तिः स्यादत्राह। नदीति। पूर्वपक्षमु
पसंहरति। ब्रह्मभावीति। ब्रह्मैव सन्नित्यो नाच्यते किंतु ङीब्रह्मभावी ङीवानिधीयत इत्यर्थः। सिद्धांतयति। नैवमिति। त
न्तुमाह। संसारीति। यदत्र ब्रह्मशब्दस्तज्ज्ञानादेव मुक्तिश्चेत् जीवस्य ब्रह्मशब्दत्वे न ज्ञानात् कैवल्यात्तत्त्वमस्यादिब्र
ह्मोपदेशानर्थक्यमित्यर्थः। ब्रह्मोपदेशस्य मुक्तेरन्यफलमिति। तत्राह। नन्विति। कर्मविधिशेषत्वेनार्थवत्त्वं स्यादत्रा
ह। उपमर्थेति। अत्रोपदेशस्य तदुपासनार्थत्वेनार्थवत्त्वं शंकते। मतमिति। ब्रह्मधियस्तदुपासांगत्वं द्योतितरकत्वा
त्तोपपादयति। अविनिर्ज्ञातङति। व्यतिरेकमुखेनोक्तमन्वयमुखेनाह। नस्मिन्निति। ब्रह्मविदः कृतार्थत्वान्न किंतु उपा
सनानतिवादयति। नन्विति। ब्रह्मधीर्न स्वतंत्रा फलहेतुर्ज्ञानत्वादाउपासनावद्गुणवदिति पूर्ववादी परिहरति। नैवमि
ति। मुक्तिज्ञानवाविचारं मत्वासंबंधयेथा दोषोक्तेः स्मारयन्परिहरति। उक्तवादिति। शब्दसाधुत्वाज्ञानस्य शब्दस्तु मि
वासंस्कारकारित्वेन घटयोगी गौणवंक्तनुव्याकरणाधिकरणे वार्त्तिककारोक्तिमत्र मानत्वेनोदाहरति। सर्वेति। ज्ञा
नस्यापि विनियुक्तसंस्कारत्वं विनियोज्यमाणसंस्कारत्वं वा न प्रतीनयाता। मिवामुपांशुयाजांगत्वं ताउपाविरुद्धणवदस्य

विनियोज्यमाणसंस्कारत्वोपपत्तेरित्याह। परांगत्वेति। नहि ज्ञानत्वादात्मज्ञानस्यापि कर्मांगता नतत्वाद्वा कर्मेति। अपहत
पाप्मादिशास्त्रेण ज्ञानेनामाकुहेतुभावज्ञापेन तद्बीजीयत्वाज्ञानांतरं परार्थमित्यवधारणान्नश्चेतं च मेव मुक्तिफलमित्यर्थः। इ
पर
तिपदव्यतिरेकेण ब्रह्मात्मदयोः सामानाधिकरण्येन तयोरैक्यावगमाच्च न संपदमित्याह। सामानाधिकरण्यस्येति। न हृश्रीयः
त्यात्मेति। अहंयत्वाद्यात्मनानेन संपदित्याह। अन्यस्येति। अहंयत्वमसिद्धमत्राह। इष्टत्यात्स्येति। वेदांतेषु प्रतिपिपादयिषित
स्यात्मनो ब्रह्मवदिदं सर्वं यदयमात्मेत्यहंयमबुद्धिरित्यर्थः। इतश्च न संपदित्याह। नदोपत्तीति सूत्राद्ध्युपासनानंतरजन्यवबंधध्वलो
पासनादिपि नरूवःस्यादिति शंकते। वचनादिति। प्रत्ययप्रवाहस्यांतजकस्याकारकत्वादन्नतावसाधकत्वायोगादिरणग
तोऽस्यपासनादपि न ताविकोन्यस्यान्यता वः। स्थितस्य नष्टस्य वा भावदृश्यामादिति परिहरति। नेवमिति। नरूवःस्यानाविकत्वे
त् कुतोनानुरूपत्वादाह। तत्कामात्रेति। नाप्येतनानुरूपतदृश्यर्थः। न मानिवृत्तिरुपासनाफलं न ज्ञानफलमत्राह। तत्वे
तोऽसम्यक्ज्ञानफलस्य मुक्तिफलत्वौज्ञोत्र। निवृत्तिफलत्वमत्राह। तमोध्वंसेति। स्थितस्य नष्टस्य वा अन्यात्मतानुपपत्तेरि
ति तर्कमात्रेण कथं तद्भावनिरासो ब्रह्मावद्ब्रह्मैवं न वतीत्यादिवचनसिद्धत्वाच्चात्तस्येत्यत्राह। वस्तुनइति। ब्रह्मप्रतिपाद
नस्यौपासनात्वेऽपत्ता वादवेतरमाह। नीहेति। ब्रह्मात्मनोरैक्यज्ञानं प्रमाणिकं मुक्तिसाधनं तत्त्वविदिष्टेन त्वातत्वर्थः। सं
मारिधियामुक्तिहेतुत्वासंभवं ब्रह्मत्वाद्वा यो वाह। नवतिः। संमारिधियाउं तं च त्वन्नमदासिद्धत्वान्नमुक्तिहेतुत्वमन्य
थानिच्यमुक्तिपातादित्यर्थः। जीवपरायात्तेरैकल्हसरणकप्रतिपाद्यार्थतेगःस्यादित्याह। सर्वादीति। मधुकांडयाज्ञवल्कीय
कांडवचनस्यैवप्रतिपाद्यत्वहेतुमाह। नाववदिति। अन्नदाताप्रमेन्न तपिवृद्धत्वाइदमित्यादेत्तनदानापक्रमः स्यादित्याह॥

नैनचेति। कल्पितं मिथ्यमयति। नत्वेवमिति। क्रमो मंस्कारयोरिष्टस्यात्तद्बाधं स्यादित्यर्थः। त्वमिति। त्वदच्चात्मा॥
रंतइति। ब्रह्मवाः ;;;;;;;; इदमित्यत्र ब्रह्मत्वाद्यन परस्यामदत्तो ब्रह्मविद्यति संज्ञा विरोधो ईत्याह। मामारव्य
ति। जीवज्ञानब्रह्मवि ष्याशाब्दा कृतात् वृहद्विरोधत्रयकस्मादित्याशंक्य वदच्चाह। नापीति। आदिपदेन
कर्मादिसं यहः। अत्रोक्तं ब्रह्मशब्दार्थो जीवादन्यस्तदात्मानमेववेदित्यत्रात्मपदेनोच्यते न हि द्योब्रह्म
विद्यति संज्ञासिद्धिरित्याशंक्येतीति। वाक्यानामविरोधेनप्रत्याहानेति। परस्य पितृत्वकाकरस्मादस्याघटा य५
काशस्य महाकाशात्तदपि घटाकाशादिवमहाकाशइत्यत्राह। अनीवइति। आत्मान्यात्तदं वित्राहयति। ब्रह्मेति। ब्र
ह्मधर्मस्य कूटस्थत्वस्यात्मनिश्रुतत्वादात्मधर्मस्य ब्रह्मणि श्रवणात्तयोरैक्यमित्यर्थः। तयोरात्मदब्र
ह्मविद्यतित्युपदेशोमुख्यः स्यादित्याह। व्याहतेति। प्रत्यग्ब्रह्मणोर्नात्तद एवत्तदस्यापि स्वीकारादत्राह। तालेतो॥
तीत्वतीति। वानिधर्मकत्वान्नत्वकथं तदात्तदात्म्यविरुद्धधर्मसंबंधस्यार्थः। ब्रह्मत्वरूपेत्वं साधयति। धर्मिति। प्रत्यग्ब्र
स्याप ह्मणोर्तदात्तदंगीकृतानपितद्विद्याब्रह्मविद्योति ब्रह्मणो वरवादत्राह। भिन्नेति। निमित्तविषयद्वयाविद्याविषयत्वे
ब्रह्मणेव विद्याया विशेष्यत्वेनस्यादित्यर्थः। कथं तर्हि स्यादत्राह। किं के विकल्प्यातात्वेति। कदाचिद्ब्रह्मविद्यतिकदा
चित्से मारा विद्यतित्युपदेशः स्यात्तद्द्वयात्तद्विषयत्वादित्यर्थः। वस्तुनो द्यात्मत्वाद्वियापिद्विरूपेत्यत्राह। नत्वितिः। मेश
त्यो विस्यात्ताकारो पोत्राह। तिष्ठितमिति। यच्छ्रुत्या द्वानेविविकित्स्यात्सीति श्रुतरित्यर्थः। प्रत्यग्ब्रह्मणोर्तदैक्यं तदात्तद १५५
याश्रासिद्धेर्बुद्धिरिव ब्रह्मशब्देनोच्यते इत्यर्थः। नन्वनुभवी नविनाभवादयति। परमात्मनीति। तदात्मानमेवावेदिति

ब्रह्मणोऽकार्यत्वोक्तिः। स्वकर्तृकज्ञानान्मोक्षइत्याद्युक्तमित्यर्थः। परिहरति। शास्त्रेति। किंचात्माल्पत्वयोच्यते माध
कत्वं तत्राप्युक्तमिति। सकलसंसारस्य नत्वेवात्रापितत्वादित्याह। देहमिति। विदिकरमेवस्तु नितद्विपरीतस्याराविन
त्वं दृष्टांतनाह। नामात्मेति। सकलकल्पनामूलं परं वस्तु ब्रह्मपदेनाभिधीयते तस्मात्तस्मान्निःशेषानर्थनिदानाविद्या
निरासार्थी ब्रह्मैवाइदमित्याद्याश्रु। निरारभ्यत इत्याह। तस्मादिति। स्वेष्टं ब्रह्मपदार्थं मौच हेतुब्रह्मत्वेति। अत्र चाहित तस्वं
एकं नवतीत्यात्मनः पूर्णत्वं प्रकृतं नतस्मारणार्थी वेत्राह इत्यर्थः। ब्रह्मत्वान्नाहिना खंडवस्तुग्रहदेहत्वं न रमाह। प्रकृता
र्थेति। आत्मशब्देनाद्वयब्रह्मणः प्रकृतत्वान्न गवत्पादनाष्ठ वृक्ष्मानउपेद्घाता कृदोषानावाज्ञेयार्थः। यथोक्तदो
षानावादिति क्तमसदमनाश्चोदयति। नन्विति। अस्फुरणीयतां तर्हि नक्षिद्यर्थं मानमानादिकं अथवा दं। अस्फुरणेताव
ति। तत्रहासिद्धवादात्तदंशेन मानादरूपपत्तिरस्ते तंत्रोन ब्रह्मत्वस्य घ्राचाह। तिन्नेति। मानाद: कल्पितत्वात्राहितवि
रोधइति परिहरति। वस्तुतारति। किंचाप्रतिपन्नं द्वैतमानादिविरुद्धतो। अप्रतिपन्ने वा नाप्रतिपन्नइत्याह। तावस्तुन
रस्येति। नप्रथमइत्याह। मानादीति। अवगतं द्वैतमानादेरनपेक्षिनवानविरोधत्वं केच्यर्थः। प्रतीचस्त्वकाशवा
स्वत एवद्वितीयात्वेनापाराकृवास्त्वमात्राद्विविघातोत्रा हानवति। स्वरूपप्रकाशस्याध्यस्तबाधकत्वमनुतत्वेनासा
धयति। वास्तवाइति। मानानपेक्षयावस्तुसिद्धेमानाडेरादद्वैतबाधानइत्याशंक्यमितत्स्वदवमानडय्येतत्स्वपंचय
ति। मेयति। उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा प्रपादयति। नहीति। मानयुग्मेयानुसारित्वे मेयमप्यद्वयात्स्वमानाद्य विरो
धीतिद्वैतं नद्वस्तुमेवाचाहा। मानेति। नहिमेयवत् मानस्यापि मेयविराधितास्यादत्राह। नहीति। स्यादनात्मवा

धकत्वेन मानस्य मानत्वं स्वप्रकाशोक्त्या तावान्न तदाश्रयं मानत्वमत्राह । वास्तव्या इति । मानस्य मात्वमित्यर्थं स्व
रूपसत्त्वस्यापि अपेक्षा इति न ज्ञानिरवाह । स्वप्रमायेति । स्वरूपसत्त्वं मानत्वप्रयोजकं प्रतिबिंबादावव्याप्तेरित्यर्थः ।
॥ टीका ॥ मानेमेयविरोधिनस्त्वर्थोक्तं मितेनाद्यन विरोधमानस्य तत्त्वेन मानात तिशंकते । अर्पितान्तेति । मित
स्य मानानपेक्षणात्तद्विरोधेन दोषः स्यादाह । अस्त्विति । तर्हि विरोधात्मेयस्य मानापेक्षानुपपत्तेर्मेयार्पक
त्वेन मानस्य मानता न स्यादित्याह । प्रागिति । आद्यते मानाविरोधं च कुंभे यं तावदाहाज्ञान इति । तत्राज्ञातः इत्येतम
नस्य विरोधिज्ञातता नायं स्यादज्ञात इति । न द्वितीय इत्याह । ज्ञाततेति । ज्ञाततविरोधता चेदेतत्तेन तरसाद्याह । मेयेति ।
मेयतत्त्वबोधकज्ञानस्य च प्रमाणत्वाद्धेतोर्मेयस्याप्याद्येनानुगुणत्वात्मेयाद्भेदानावान्नविरोध इत्यर्थः । घटेद्र
ष्टुर्घटाद्भेदवद्ब्रह्मद्रष्टुर्ब्रह्मणो भेदादद्वैतविरोधमाह । पश्येदिति । ब्रह्मविद्ब्रह्म स्यान्नदपि ब्रह्मततोत्तिन्न तत्राह
ब्रह्मेति । व्याहृतस्य ब्रह्मत्वायोगाद्वयथा कथं चित्स्वरूपेणितरस्तद्व्याह । यथेति । तस्मास्यैव ब्रह्मत्वादीनीकर
णवादेन ध्रुक्षेद्ध्यर्थः । ब्रह्मणां परतः कर्तृत्वे किंक्रियातो ज्ञानतो वा नयतो वेति विकल्प्य दृष्टं तत्कार्यत्रयं स्वतः स्वी स्व ५
कारान्निरस्यमित्याह । स्वत इति । स्वातांविकत्वे मानमाह । साधनेति । साधनव्यापाराद्वर्ध्वं प्रकृत्याब्रह्मत्वेति श्रु
त्याकृमित्यर्थः । आसीदिति प्रागेव ब्रह्मत्वावधारणान्नोर्द्वेति तत्राह । मीदिति । आसीत्क्षणोत्यस्यापेक्षोपि
वेज्ञानव्यापेक्ष इत्यर्थः । स्वप्रकाशे ज्ञानायोगान्नन्ति वृत्त्यपेक्षोपि कथमासीत्क्षणो वा द्वासादिति । नायमिद
मज्ञातत्त्वमनुत्तावनसाधयायकमिति । ज्ञानत्वं वदज्ञानत्वमद्भूतत्वमिदमित्यर्थः । ब्रह्मस्वरावविद्येयं न कथं

वनेतिपूर्वेद्युरक्तस्य प्रज्ञानाऽसंभवमुक्तः कथमिदानीं नहि रूढं तत्त्वज्ञानमनुमातत्त्वाहाध्यक्षोपजीवीति शास्त्रानारंभ
त्वाद्युपरिहरति। स्वतःप्रमाणत्वेति। अज्ञातस्य नानादिप्रवृत्तिमत्त्वदनिवृत्तिरत्याह। अनादेरिति। मानानापेक्षत्वादनुत्तरवस्था॥
ज्ञानत्वसाधकत्वे स्वात्मसाधकत्वमपि तथैवास्तु किंमानेनेत्याह। अनुभूतेरिति। किमुत तद्ब्रह्मत्वयवेद्यमित्युत्तराद्युप
रिहारेण वकिंवापि तद्वेदित्वेन तद्वाद्यमपि परिहृतमित्याह। पूर्वेति। नस्वमिद्धितः पूर्ववादायुपरिहृत्येवेत्तरखो
द्युपरिहृतत्वसिद्धिरित्यर्थः। एतादवस्थ्यं नक्ति। व्रतीचड इति। अन्योन्यवद्युत्वानावान्नावस्थास्वत्वकार्यान्नस्वात्मनि क्रिया
विराध इत्यर्थः। श्रुतिप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो विषयत्वाहठ तत्त्वमस्याद्याह। घटादीति। अन्यादेव तद्धदिन्नादित्यादिविषयत्व
निषेधाच्छास्त्रस्य प्रमाणकत्वं न स्यादित्याह। यथोक्तेति। अतो खंडैकरसब्रह्मणि वेदांतप्रतिपाद्यत्वं न कश्चिद्दोष इत्युप
संहरति। तस्मादिति। अज्ञातमानप्रवृत्तिरज्ञानध्वस्तिश्च न तत्फलं संभवति यस्मादित्यर्थः। सएष इत्युपविष्ट इति यत्कृणगक्
रणमुक्तं तदेवात्र ब्रह्मत्वाहृष्टमित्याह। यदिति। इदं शरीरस्थमित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह। तस्येति। इदंत्वहृयावच्छिन्नं ब्र
ह्मेदं पदप्रतिपाद्यमित्यर्थः। आत्मकार्यस्पृष्टत्वार्थो विशब्द इत्युक्तं इदानींतास्य तदनुसारेणार्थं निरमाह। वेति शब्द इ
ति। ब्रह्मात्मावबोधकत्वात्तद्धीरत्याह। अनिर्ज्ञातेति। तद्विज्ञाता दयाद्युद्देशमपि त्वदसंधीः स्यादित्याह। यदिदमिति। तदाह
रणेनेतन्न स्पष्टयति। रज्जुवदिति। अयोग्यत्वाद्दृष्टान्तप्रतियोगिकार्थस्य प्रतियोग्युनिर्देशानुपपत्तिरिति शंकते। ब्रह्मे
ति। तद्गंतुस्यवेतः पूर्वमायापदार्थपरिहरति। सूत्रेति। इदंशब्दवाच्यावेतत्सन्मात्रसापाधिकस्य जगत्स्वाग्रावस्थायां ब्रह्ममात्र
त्वं यद्वेनेतपश्यमीत्येवापि नैवरूनइत्याह। यद्येतदिति। जगतोऽज्ञानकार्यत्वात् ब्रह्मत्वे ब्रह्मणोऽज्ञानकार्यत्वादज्ञानस्य त

तत्र कारणत्वेनान्वयस्यादित्याह। नाविद्येति। ब्रह्मणो कार्यत्वान्न तन्निष्ठत्वेन तस्य कारणत्वेन संगतिरित्यर्थः। तर्हि ज्ञानक
र्यसंबंधादसंगत्वविरोध इत्याह। तमोऽजस्येति। अकारणत्वं ब्रह्मणः स्वदकारित्वादित्यर्थः। कार्यकारणरूपं वस्य जड
स्य बुद्धेस्तत् ब्रह्मबंधानाव कथं सिद्धिरित्याह। वश्चक्रायति। स्वरूपप्रच्छेपणानात्मनो ब्रह्मसंबंधफलितमाह। वि
त्तेषादिति। सर्वस्यानित्युरव्येन विक्षेपाश्चिन्मात्रत्वादद्वैतसिद्धिरित्यर्थः। कल्पितस्य चिन्मात्रत्वे चितोपि कल्पित
त्वं स्यादित्याह। तत इति। निरधिष्ठानकल्पनायोगादधिष्ठानशेषान्नासौ कल्पितो धर्मकार्यवदद्वैतवदित्यर्थः। छेदनक
ल्पनामूलमज्ञानं न केवलज्ञानेन कैवल्यं निरस्यं किंतु कर्मसमुच्चितेन ज्ञानेन न केवलकर्मणा वा निरस्यमित्याह। प्रत्यगि
ति। आत्मसंबंधिनयाप्रतीतमोहादः कथं धीमात्रबाध्यत्वमित्याह। कोटस्थेति। तर्हि ज्ञानादेः स्वातंत्र्यप्रसक्तिरित्या
ह। स्वतनइति। अज्ञानसंबंधस्य कल्पितत्वे दृष्टांतमाह। कालीनेति। उपसंहरति। अन्यतइति। आत्मद्रष्टापरूया अ
नात्मनः संगत्यन्ताव्यपविद्या दृष्टापरूया आत्मसंगतिः पारमार्थिकी स्यादात्मनं त्रत्वादविद्यायाइत्यत आह। प्राव्रवि
त्येति। निरात्मत्वं न्यगतो सिद्धं आत्मव्यतिरेकेण वादिति स्वस्य सत्त्वसमर्थनादत्याह। प्रत्यगिति। अनित्यस्य जगतः
कथं तिच्यात्ममात्रत्वे अत्राह। कूटस्थेति। कूटस्थश्रुमावादिस्वरूटस्थादिः स एव नामांतारं तन्नाज्ञानप्रत्यगात्मा
त्तद्नास॰॰॰ [illegible] वनिरासात तद्रूपेण जगन्नित्यमित्यर्थः। अतइत्यस्याव्यतिरेकतइत्यानन्यसंबंधाः। जगन्निसंघत
कथं जन्मादिप्रतीतिरित्याह। आतो विद्येति। छेतस्याविद्यामात्रत्वेप्रत्यक्षादनिर्विषयत्वादमात्रत्वमत्राह। यथाव्याख्या
तेति। अपंवापाधिरात्मेव मानत दातासानामाश्रया विषयश्चेत्यर्थः। अर्थ संहृतस्याद्वैतोपाधित्वं विरुद्धमितिव

ए।२

१५१॥

न्तोपाधेः कल्पितत्वादित्याह। अविचारितेति। अज्ञानवत्तत्कार्यं मिथ्यात्वफलमाह। अतद्इति। ध्वस्तस्य वितिसे ऽसात्वागा
त्मानाद्वयो चाह। नित्येति। उद्धुषं वसत्यप उड आत्माद्वयऽइत्यर्थः। आत्मानाद्वयदशाद्यपेक्ष्य वाद्वद्वदित्याह। त्वाह। नेति। आ
दिपादन उत्पत्तिस्थितिहेतुसंग्रहाद्दशाद्रात्मापेक्ष्य वाज्ञात्मानं दनपेक्ष इत्याह। दशादरिति। अनात्मवत्तु सापेक्षत्वप्रयो
जकत्वाज्ञात्मानं रपेक्ष इत्याह। दशेति। इदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यलक्ष्यमर्थमुपपाद्य वाक्यार्थमुपसंहरति। मात्वादीति।
सप्रपंचस्यापि तन्तस्य महद्ब्रह्मत्वात्तस्मान ब्रह्मता साधनाधीनेत्यर्थः। जीवस्य ब्रह्मत्वाच्च कथं तद्विपरीततात्वाचाह। ब्रह्मापीति। ब्रह्म
णोऽन्यस्यापि तन्तस्यात्मा विवेकस्य विद्याधिकारात्वाह। अविद्येति। अंतःकरणाद्युपहितमित्यर्थः। द्विविधमाह। स्वतऽइति। संसा
रित्वं प्रकटयति। अध्यात्ममिति। तत्तच्छद्देनात्तिधीयतऽइत्यर्थः। मुमुक्षुत्वं पदार्थधीरपि वाक्यार्थधीहेतुरित्याह। हिर
ण्यगर्भेनामिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपरिच्छिन्नत्वेनत्वंपदार्थज्ञस्य वाक्यार्थधीरित्यर्थः। विद्याफलं दर्शयन्निगमयति। एवमि
ति। तदात्मानमेवावेदित्येतदर्थमाह। आत्मेति। चराचरवित्तकं जगदन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिशेषणात्ममात्रत्वेन तद्ब्रह्मावे
दित्यर्थः। सर्वविद्रूपस्य ब्रह्मणो नयगतत्वाद्योगादात्मानमेवावेदित्युक्तमत्राह। विचारितेति। आत्मा ज्ञानसाधनफलमा
ह। प्रवर्तीवीति। ब्रह्मलोकादिनिखिलस्तुमर्थनिवर्तिका ब्रह्मज्ञानकस्याप्यर्थित्वायोगादधिकार्यत्वात्तत्कथंज्ञानादज्ञा
नतत्कार्यनिवृत्तिरित्याह। विरक्तऽइति। विरक्तस्य ज्ञानार्थित्वेऽपि धीसाधनं किमत्राह। नास्तीति। धीसाधनत्वेन विदिनान्वयव्य
तिरेकमाह। परागिति। विवेकफलमाह। कामिति। यत्क्रानात्मनरस्फक्तचाद। त्मनात्मानेदात्मैकात्म्यसिद्धिर
त्याह। अनत्रमिति। वस्तुनो द्वितीयत्वाद्ध्वस्तबाधनाधिष्ठानतत्त्वपर्यवसितं वाक्यमुक्तमित्यर्थः। वस्तुनो द्वितीयत्वेऽइत्याद

न्यस्य ज्ञानाधिकारित्वात्तदभाववन्निरधिकारं ज्ञानं प्राप्नुमत्राह । प्रविष्ट इति । बुधस्तु प्रविष्टः परिच्छेदाभिमानित्वाद्धिक्रियइ
त्यर्थः । अधिकृतस्यान्वयादिव्यापारेण वाक्यार्थधीसिद्धं वाक्यमनर्थकमत्राह । संस्कृत इति । दिदृक्षितिपश्यतीत्यर्थः । कथ
महं ब्रह्मास्मीति धीर्बुद्धेस्तादृशमर्थीयान्तेदादत्राह । मान्योन्येति । अन्वयादिव्यापारस्यैकन कारणपदार्थधीसाधनत्वमत्रा
ह । संस्कृतानिति । प्रत्यन्तःकरणप्रविलक्षणचैतन्यानामनहंकृतानात्मनः संस्कृतानात्मनो विरहय्य गर्तो व्याकृतास्यानात्म
स्तानात्मनः ननु व्यक्तिशरीरलिंगसुषुप्त्याख्यानन्वयादिनात्यक्त्वा चैतन्यानामसवन्मेनापरिशिष्टात्मन्नविवेकज्ञानना
स्तुनीयात्मनात्मानमात्मरूपेणत्वमर्थज्ञात्वाहंकृतानात्मानं प्रपश्यति वाक्यादहं ब्रह्मास्मीत्यनुभवतीत्यर्थः । तदात्मा
नमित्यादेरर्थसंक्षिप्तं प्रपंचयितुं पृच्छति वचनवाक्यं ब्रह्मास्मीति । उक्तेति । उक्तादोषत्रयापाद्धानोक्तदोषः । अत्र ज्ञानान्मु
क्तिरित्यत्र न दोषइत्यर्थः । तदात्मानमित्यादेस्तात्पर्यमाह । ब्रह्ममयमिति । किमवेदिति यन्मेहंयस्मा ज्ञानात्सर्वमभव
दिति यस्मात् ज्ञानं वेदोक्तं तदुक्तं यमनेन वाक्येनोच्यत इत्यर्थः । कथमानात्मयोक्तिरिति । नतु स्पृशतीति । नकुत्स्नेति । एव
कारार्थमाह । आत्मेति । कथमनुत्तवावधारणमनात्मनः तज्ज्ञानयोर्ज्ञावाप्तत्राह । नात्मेति । आत्मज्ञानमेवानात्मज्ञानं न
मित्यनुक्ते घटाद्याकारेणानात्मनः स्फुरणादित्याह । स्वमाचादीति । घटोऽयमिति ज्ञानोत्पादादौ तत्वार्थ्यान्नतेन घटो
ज्ञायते न त्वात्मत्वेनातेनचैत्रघटोऽनज्ञायतइत्यर्थः । हेतुमाह । तन्मामात्वेति । मिथ्याधीत्वादित्यर्थः । अगतः प्रत्यज्ञामोच
त्वावेशित्वं न स्यादित्याह । प्रमयमिति । अज्ञानस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमित्यत आह । यदिति । अघटमानविधानपटीयसी माय
त्यर्थः । नात्मनुत्तवावमः शिष्टिः किंतु प्रमाणादित्यत्राह । तमोपीति । मानव्यापारात् प्रागवतमात्मनुत्तवा दित्यर्थः । अत्र

मध्ये

दर्शीत्वमुपपन्नोक्तं तदेवासिद्धमित्याह ब्रह्मणीति। मानान्तरयोग्याज्ञातं यदात्मचैतन्यं तद्वेदमित्यत्रोक्तं तदज्ञानं नि
वर्तकत्वेन मानत्वमानत्वं जडस्याज्ञानानावादस्याद्दरात्माज्ञाननिवर्तकत्वाभावादमानत्वमित्यर्थः॥ नेनं पश्यतीति वाक्याद
प्यस्यादरमानत्वं गम्यत इत्याह नेतीति। शब्दादिज्ञानस्य विशिष्टमस्यादिति। पश्यंतो प्यात्मानं न पश्यंतीत्यर्थः॥ किंतु मानत्वं ही
ति। विशिष्टविषयाच्छब्दादिज्ञानविशेषं निर्मीयत इत्यर्थः॥ यद्यात्मनानाच्छब्दादिगम्यत्वं तर्ह्यचैतन्यात्मानमात्मा [illegible] वानाद्य इत्या
ह। आत्मानमिति। जडत्वादित्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति। असाधारणेति। असंगतिन्नो माधारणस्य त्मातामानं मेयं तद्रूपत्वादा
त्मनिमात्रादिवितागानावान्नाशब्दादिगम्यत्वमित्यर्थः॥ नस्वागमगम्यत्वमपि नस्यात्तस्यानियोगगावरत्वादत्राह असाधारणे
ति। आत्मनि मतज्ञानवाननियोगइत्यर्थः॥ आत्मनः प्रमात्रादिविताग्रहीनत्वे किं मानमत्राह सर्वमिति। एकज्ञानेन स
र्वज्ञानानुपपत्तेर्मानमित्यर्थः॥ तदनुग्राहकतर्कमाह युक्तयेति। आत्मनानात्मरूपत्वेनान्वयअसंगत्वविरोधेनाह
नात्मेति। आत्मसत्तावतीतिव्यतिरेकेणानात्मसत्ता प्रतीत्योरनिरूपणादनात्मनत्वकल्पितइत्याह असिद्धत्वे
ति। एवमज्ञानतत्कार्यबाधकास्तु तत्वाइयास्तु [illegible] तदयुक्तं तत्त्वादिविचारदर्शनादत्राह सार्वेति। अश्रुतवस्ता
व अस्वेः स्वीकार्यान्यथा व्यवहारायोगात्तस्य स्वप्रकाशस्यात्तदा ह्यसिद्धद्वयत्वादिसिद्धिरित्यर्थः॥ एवमप्यनाद्यज्ञानं वि
दितेनोपगतमत्राह नोविसंवादइति। मानार्थवत्त्वायाज्ञानमुपगतं तस्यकार्यत्वेऽनवस्थानादनादित्वमित्यर्थः॥ अनादित्वे
तस्य चितनवच्छाधेन स्यादत्राह तद्वदिति। मद्विलक्षणवात्तस्यानिवृत्तिरिष्टा अध्यासव्यवहारसंगादित्यर्थः॥ किमत
तो त्राह एतावतेति। अश्रुतवस्याद्वयत्वादज्ञानादेरनिर्वाच्यत्वादित्यर्थः॥ तद्दृष्टान्तस्य सिद्धान्तवदिति तद्दृष्टान्तरसिद्धे

तानामपि सिद्धिरत्राहोस्मादिति। तदहष्टेरज्ञानमूलत्वादित्यर्थः। तद्दर्शनस्य भ्रामालिकत्वादत्तेदर्शनमज्ञानमूल
मिति किं न स्यादत्राह। तस्मिन्भाविति। तदवादिनिरपुनुत्तनवनस्य प्रकाशादरवश्यास्वरूपयत्वादिति। तावः। सिद्धांता
तराणामविद्यामूलत्वं विशदयति। अज्ञानमिति। सर्वराद्धांताः प्रत्यगविद्याविलसितास्तन्मूलत्तदालंबनत्वादि
त्यर्थः। अज्ञानस्य प्रतीतिवाकः संबंध इति तत्र व्याघ्यामस इत्याह। कूटस्थेति। उभयकर्मेति नियामं त्या गलहस्तनेत्यर्थः। ए
कमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यैरात्मनोऽद्वितीयत्वावगमाच्चेवंविध एव संबंध इत्याह। एकमिति। वाक्यजज्ञानस्य सं
स्पृष्टानेकाकारगोचरत्वात्कथमद्वैतमविद्याविलसितमत्राह। तावन्मात्रेति। कार्यकारणप्रपंचस्य सन्मात्रत्वादा
त्मज्ञाने सन्मात्रनिष्ठं नानेकाकारमित्यर्थः। अनुभवः सर्ववाद्यस्वरूपग इत्यनुसंभूत्यावादिना तदन्तर्भावावग
मादत्राह। सार्वेति। इदं तदानासमलक्षणाधीनं कृपणादिकं नानुभवबलाश्रयमत्राह। साधनमिति। लक्षणा
दिनाप्यनुभवः कार्य इत्यर्थः। अनुभवानां च साधकत्वेनाप्यनुभवस्य स्वीकार्यत्वान्नासौ शाक्यापक्षवदित्याह। शाक्य
तावदिति। तदनावसाधकानां वा स्वनन्तनिक्षवदित्याह। तस्येति। स्वापेऽनुभवव्यतिरेकारात्स्वप्नदृष्टत्वमत्राह। जा
गरितेति। अवस्थात्रयसाधकत्वेनाद्यस्फुरतीत्यर्थः। साधकांतरस्वीकारेऽनवस्थानात्तदस्वीकारे साधकानावा
दसिद्धिरत्राह। स्वमहिम्नेति। यस्मिंश्छित्तितन्मानादावति नियमान्मानांतरगम्यत्वमनुभवस्य घटवत्स्याच्चेदत्राह।
नस्येति। अनुभव एव स्वात्मानुभवस्य च तमानंतदुस्य मत्वायायोगाद्वस्वेवदित्यर्थः। प्रतीताद्यसितिमाराद्यतिवारित्तेदा
दलाहावात्मबुद्ध्यायोगात्सर्वव्यवहारलोपोऽत्राह। देहादेति। स्वापेऽपि देहादिसंस्कारादित्यर्थः। शुक्तिवारजतवदि

तुनेवस्थ

का

१५९

ग्यर्थः। मुक्तं देहादाव हं बुद्धेरबाधाद्देहादारवात्मवादश्चाहादहंतादिति। एकोयंत्राक्षः सत्यर्थः। चार्वाकास्तिमता

त्मानो देहादिविज्ञतयात्मीमांसकाश्चेतिमंतात्मनोहंकर्तृर्गोगर्याश्चेतिमन्वात्मनः प्राणादन्योयः सञ्चात्मबुद्ध्यावगम्यतइत्यर्थः।

अतएवादेहादिधर्मानात्मानं स्पृशंतीत्याह। अदेहतइति। अनात्मतद्धर्मास्पृष्टः प्रत्यगित्युक्तवान्नालक्षणमाह। हीनइ

ति। मन्मतइति यावत्। आत्मलक्षणमाह। नहीयतइति। आत्मानात्मानात्मानोर्निर्लक्षणत्वात्तदादर्द्धितहानिरत्राह। नाविद्या

मिति। क्रियाकारकादिवत्। विद्याविलसितइत्यर्थः। अनात्माकल्पितो दृश्यश्चास्य प्रदृश्यवदित्याह। जडइषुरिति। अज्ञा

नात्मस्वाश्रमिथ्येत्याह। आत्माज्ञानेति। अज्ञानस्य मुक्तत्वं साधयति। नस्यादिना। तद्ज्ञानात्राद्यनन्त्यादिति। अविद्यामंतरेण

तत्कार्यमात्रादात्मसंबंधस्तावदित्यर्थः। आत्मानापितर्हि ज्ञानत्वाज्ञानगतस्यात्मिथ्यापपत्तिरत्राह। नावेति। कथं तर्हि तद्द

र्शनमत्राह। आर्येति। एवमात्मीयमवस्त्वहीरवमानमिष्टकं इदानीं तज्ज्ञानार्थं गुरूपादापसर्पणं कार्यमित्याह। चमिति।

तद्ध्रस्तशश्चाप्रनु तं गुरावुक्तात् किमनुद्यात तदाह। तद्विति। एवकारार्थमाह। एवेति। तदवधारणप्रकारमाह। आत्मेति।

त्वप संतवमुपपादयतिब्रूतेति। तर्हि तावत्तद्धीः कथमत्राह। तथाथात्मेति। विपर्ययप्रकारमीरयति। आत्मापीति। विप

र्ययस्याज्ञानकार्यत्वफलमाह। वाक्येति। आत्मनामेवावदित्यत कर्मकर्तृविरोधमदयुक्तमिति शंकते। विज्ञातारमिति।

अविषयत्वेनात्मनो ज्ञाना कर्मकर्तृविरोधेनास्तीति परिहरति। दृष्टेरिति। दृष्टिद्रष्टृत्वं साधयति। प्रत्यगिति। प्रत्याग

वबुद्धिः प्रत्यवौग्बुद्धिः। वितन्वं साध्रमात्रादोसाक्षित्वेनतानिइतरथाजडमिथ्यायागादित्यर्थः। तर्हि साक्षिसाध्यस्तदः

स्यादत्राह। अलुप्तेति। न तर्हि साक्षित्वं तत्तदानावादित्याशंकाकल्पितानात्तदानुपपत्तिरित्याह। अव्ययार्थमिति। कथं सर्व

× निरपेक्षं प्रत्यगनुभवस्येत्यर्थः ५

स्यान्तःपूर्वत्वं चानुभवस्य क्षणिकत्वादत आह। स्वस्वेति। चेतनाहंरूपेण प्रतिबिंबितोनुभवो विषयज्ञानादिसाधकत्वेन नास
मानत्वादद्यतिचारीत्यर्थः। अनुभवात्मनः क्षणिकत्वं निरस्य शून्यत्वं निराचष्टे न चेति। अनुभवात्तावन् किं विशिष्ये दिस
र्थः। विनेवानुभवं प्रमाता सर्वं साधयतीति वत् अत्रावोन्यापीति जडोजडो वा वेद्यमनुभवकल्पितं स्यात् सर्वोत्तदानाम
नुभवमात्रत्वाद जडश्चानुभवान्नतिघ्रात। अनुभवितत्वाभावस्योक्तत्वात् स्वानुभवः स्वप्रकाश इत्यर्थः। विषयानुभ
वाश्रयत्वेन सिध्यन्नात्मा कथं स्वप्रकाशानुभवोत्तवदत्वाद प्रत्यगिति। आत्मप्रकाशपूर्वत्वादानात्मप्रकाशस्य वि
षयानुभवं आत्मविश्रामासंवेदनेनस्य प्रमात्रादिवित्तागादीनत्वात् कथमात्मानुप्रकाशो वाद। आत्मानेति। आत्मे
वात्मज्ञानमित्यर्थः। मानफलस्य न तत्प्रयानुभवनिरपेक्षं प्रत्यगनुभवस्येत्यर्थः। न्नदवतज्ञानस्यापि तदः स्याद त्वा
दात्म्यमिति। स्वप्रकाशकात्मनात्मफलयोरकरूपत्वादित्यर्थः। तथापि विषयतदाकारवृत्त्योरनुभवान्यत्वाद विन
दानिरत्वाद्दाप्रमातेति। अनुभव एव विषयाद्याकारेण च्यवक्रियते अन्यथा: स्मीनात्म न तु छ्वापानादित्यर्थः।
डगतात्यान्तनात्यान्तनात्मकस्यात्ममात्रविनष्टेण दोषसंबंधः स्यादत्वाह। अनानात्वाद्दाविततन्यति। आत्मना
विद्यातत्कार्यासंबंधश्चविद्यातत्कार्ययोरात्मसंबंधादसंगत्वविरोधश्चाह। स्वतइति। परस्पराः संबंधे सा विद्यस्यडग
त्ता सिद्धिरत्वाह। स्वतः सद्धुमिमिति। प्रत्याख्यातस्य तावाप्यात्मानतिशेषात्। इतरथात्मतानसंबंधः इत्याह। श्रुतिमिति।
सामान्यस्य विशेषेसंबंधेनवतिष्ठतीतासामान्यत्वाभाकनामपि संबंध इत्यर्थः। नहि विशेषत्वा सामान्येन संबंधः। स
स्यादत्वाह। विनज्यमान इति। एकत्वं साधयति। द्वयातावीदिति। व्याप्यार्थवादात्मनो गवादिवत्सामान्यत्वं विशेषत्वं ग

नचाहात्तादिति। आत्मनस्तद्भिनानात्वमिद्धेः कथं सिद्धिरत्याहात इति। कथमसामान्यविशेषरूपत्वे बंधमोक्ष
स्यादात्मनैकरूपत्वे बंधमोक्षायाशात्मरूपत्तदाद्वतयत्रागोत्ववद्बस्यानुसंधानादत्याह। याहृगिति। कूटस्थत्वेनन्यम
वात्मानाद्रूपमित्यर्थः। ये तन्नमेवावदात्मनाद्रूपेतदविद्यावस्थायामपिद्रष्टव्यद्यादिसिद्धां किं वाक्यादज्ञाननाशा
हा। आपस्तेति। वाक्याद्धीफलमाह। ब्रह्मगिति। अपूर्वादिमानकार्यकारणविनिर्मुक्तोहं स्यामित्यर्थः। आत्म
नापूर्वादिरूपत्वेनुस्तवं प्रमाणयति। ब्रह्मपतितितदात्मानमेवावेदित्यस्यार्थमुपसंहरति। कालादीति। तस्मात्तत्त्व
वमतत्ववदित्येतदर्थमाह। ब्रह्मेति। याहस्यत्रगमात्तावदेवमाह। याहृशीति। द्वितीयानावंसाधयति। हृशीति। अ
द्वितीयत्वे प्रागुक्तं लिंगं स्मारयति। नानानमिति। अहं ब्रह्मास्मीत्येतस्मिन्वाक्ये तु ममस्मीति पदार्थमाह। सामानाधिकरण्ये
ति। ब्रह्मास्मीति ब्रह्मिमानापदस्यादेक्यस्य सञ्चावगमात्रातून तवन मित्यर्थः। पदार्थयोः सामानाधिकरण्येनैकस्मिन्नर्थे वृ
त्तिमुक्तानदर्थयोर्विशेषणविशेष्यतावसंगतिमाह। ब्रह्मेति। कस्य विशेष्यत्वं विशेषणत्वं वा त्राहो दमर्थ इति। त्वंपदा
र्थस्य प्रसिद्धत्वेनाहश्यत्व संज्ञवा विशेष्यत्वमहमर्थस्य स्वरूपनिश्चायकत्वाब्रह्मपदार्थस्य विशेषणत्वमित्यर्थः। चमर्थ्य
स्यव्यवच्छेद्यत्वेन प्राधान्यविशेष्यत्वमेव कृतो विशेषणत्वं किं न स्यादत्याह। विशेषणतामिति। स्वतंत्रं विशेष्यं प
रतंत्रं विशेष्यमितिरेदवदत्रादोषमिद्धमित्यर्थः। नादौ विशेषणविशेष्ययोर्लक्षणयोत्तदादत्रिमतसंबंधमि
द्धिरत्याह। विशेषणेति। आत्मदलरूपसंगतिरित्यर्थः। तत्रास्त्ययतिडपात्तेति। संबंधमनुदाहरति। तिउपात्तइत्येति। विशे

षणविशेष्यतावोत्तिन्नयोरवच्छेदंडादेवदत्तादावन्वाद्वानति। समानाधिकृतपदवाच्यत्वेसतिविशेषणविशि
ष्टतानदंडादावित्यर्थः। विरुद्धयोर्ब्रह्मादेःपदार्थयोःकथमत्तदसंगतिरत्वादेकादेति। नयोरंशांशिभावत्ता
वादेक्यानखलोब्रह्म विरुद्धानांवन्हत्वादीनामक्तमर्थंतद्विरुद्धपाराद्यादीनांतदर्थेनसंत्तावान्नीत्यर्थः। स्वविरु
द्धानामितिविशेषणानुपमादापरस्पारति। दीर्घःशुक्लोमेवडष्यत्रदीर्घत्वंरुस्वत्वमिवस्वविरुद्धंतत्रनिवर्त्त
यतिनशुक्लत्वं। शुक्लत्वमपिरिक्तत्वादिकंव्यवच्छिनत्तिनदीर्घत्वं। अतःसर्वत्रविशेषणानांव्यवच्छेदकत्वाब्रह्म॥
विरुद्धानामक्तमार्थंअक्तमर्थविरुद्धानांब्रह्मणिनसंत्तवइत्यर्थः। विरुद्धांशनिवृत्तिविशेषणविशेष्ययोरत्तद
संगतिरित्यतकाथंतास्यानवाक्यस्याचाह। विशेषणेति। विशेष्यत्वेनतीत्वानेकरसत्वंउत्पलादिवदत्राके। क
ति। सजातीयविजातीयस्वगतत्तद्दीनविम्बात्वचाद्वात्मनोविशेषणविशेष्यत्तावानविवक्षितइत्यर्थः। विशेषण
विशेष्यतावेवाक्यस्यकथंबोधकतात्राह। विशेषणालोमिति। विशिष्टगृहीतसंगतिकनपदद्वयनाद्वयंवस्तु
लक्ष्यमित्यर्थः। वाच्यार्थयोःकेवलेनवाक्यार्थेनसंबंधस्ततावाबच्छ्लणानसंत्तवतीत्याशंक्यकेवलविशिष्टयोस्तादा
त्म्याध्यासात्सीतिमत्वाहानन्यति। ब्रह्मसंसृष्टत्वमर्थेनब्रह्मणोनिरूपयसिरितब्रह्मस्वकेंलक्ष्यातयत्वकसंसृष्टतया
शात्येनत्वमर्थस्यपूर्णतालक्ष्यनइत्यर्थः। अत्यक्ब्रह्मणोरकत्वादेकोनैवपदेनतस्मिन्बोपदेतरंव्यर्थमत्याहानिव
र्त्यति। यथामानिवमिदंत्तित्वमहिंमेत्यादिपदस्यानिहृत्यपलक्षितस्वरूपमात्रनिष्ठत्वेपिनिवर्त्तमानदंतादिनदान्

त्तिसार्थेनात आब्रह्मार्थे पराद्भव महमर्थे सद्वितीयत्वमिति निवर्त्तितं शान्तत्वं पदार्थयोरर्थस्ते दान्न विसंवाद्यमिथ्य
र्थः॥ नवीवित्वं शास्त्रोक्तिन्नार्थाव तु नरूक्तानकशास्त्रवाद्दृष्टपटशास्त्रानेवदत्वाद्दा॥ नान्येति॥ प्रत्यक्ब्रह्मविदस्माज्ञानन्न नास्मात्परमा
त्मिधसाधनमित्यर्थः॥ तादात्वापदार्थसमर्यो वा अन्यापाद्भावा वाक्यार्थः॥ प्रसिद्धइति स एवात्मापिस्यादित्यत आह॥ तद
दति॥ कश्चद्वन्यज्ञानेन डाडुनात्मा गम्यते वोदाहादि अन्यनापि किं न गम्यते आह॥ कर्त्तुरिति॥ परांचिखानीति श्रुते रस्मादि
त्यज्ञानेशब्दादेविषयमित्यर्थः॥ शब्दादिदृष्ट्या सद्वितीयत्वप्राप्तिरत्वाद्दा॥ नादिति॥ अद्वयप्राप्तिके वल्यंनज्ञानकालेना
विश्रान्तफलत्वात्कर्मफलवदत्वाद्दा॥ स्मीति॥ अनुमानस्य श्रुतिविरोधमुक्त्वा नस्मात्सर्वमित्यादिवाक्यविरोधमाह॥ वाप्रम
गिति॥ ज्ञानामक्र्तत्वप्तिस्वत्वमेवकेवल्यमित्यर्थः॥ तस्मादितिवाक्यमित्यर्थः॥ ज्ञानस्य सर्वत्वावः फलेश्वतंनब्रह्मस्तत्वदस्या
शेक्य सर्वशास्त्रस्य ब्रह्मपर्यायत्वात् ब्रह्मनावएवस्याद्दा॥ विद्यति॥ सर्वशास्त्रस्य ब्रह्मपर्यायत्वेदहेतुमाहा॥ त्मेति॥ नाद्यायोदे
वानामित्यादस्तात्पर्यमाहा॥ कर्मैवदिति॥ नादस्तरार्थमाहा॥ वदादीनामिति॥ एवशास्त्रार्थमाहा॥ प्रस्तागिति॥ कर्मादरपि
त्मार्देहहेतुत्वात् ज्ञानादावस्यमुक्तमत्वाद्दा॥ आत्मेति॥ ज्ञानस्यात्मावायस्मिन्निति ज्ञानानात्मावः॥ कर्मेत्तावनादिकं सर्वेन मा
त्रूपत्वान्नमुक्तिहेतुरित्यर्थः॥ ज्ञानस्यैवमुक्तिहेतुवाद्विद्यया सर्वेन विद्यामइतिमनुष्याणां वचनं हयुक्तमित्यात्मा॥ मनु
ष्यारति॥ उपाधानात्कदाषत्वा वाक्यथेमाधुत्वमत्वाद्दा॥ नकश्चिदिति॥ ब्रह्मैवाविद्ययासंसरति विद्ययामुच्यत इत्यक्तत्वात्त
दिरूढदेवादीनामविद्याविद्यास्यां बद्धत्वमुक्तत्वं वा यमानमित्याहा॥ प्रत्यक्तायति॥ यतः सर्वस्यानात्मनः सुखमात्वे

वतस्तत्तत्प्रत्यक्त्वेन तस्य संबंधादौपाधिकलोकदृष्टेरद्वैतवादीनामिष्टाविद्यातत्संबंधैव नरूपणस्थि
ते ब्रह्मण एवाविद्याविद्याभ्यां बंधमोक्षाविति धानान्न विरोध इत्यर्थः॥ देवादिनात्कृष्टेन प्रत्यक्तया संबंधस्य न निरूपणम
शक्यादिना प्रत्यक्त्वेन संबंधोनवादी त्यादि। तद्धेतदिति मंत्रं व्याचष्टे काममाहेति। अत्र इदं ज्ञानेन विशिष्टाधि
कार्यपदं विशिष्टपुमर्थसाधनत्वात्तकमपि दिश्यर्थः॥ आत्मानं तरत्वं न मंत्रमवतारयति। नेति। नाकेवलमनुमानस्य
मेव विरोधेऽप्यागमे विरोधोपीति मत्वा मंत्रस्यार्थान्तरमाह। श्रुतीति। अत्र इदं रार्थमाह। यत्त्वेति। अह इदं मनुरित्यादि
वाक्यं वामदेवसूक्तस्यादिशापनार्थमित्याह। सूक्तेति। सूक्तस्य तात्पर्यमाह। एकात्म्यमिति। ज्ञानान्मुक्तिरस्मिन्नर्थे च वि
वक्षितेति वक्तुं मंत्रपदानि व्याचष्टे यो वदेत्यादिना इति। पश्यन्नवेति। पश्यन्निति लटः प्रयोगतात्पर्यमाह। पश्यन्निति। द
र्शनादिय एव हितं ब्रह्मप्राप्तिः कथं ज्ञानकालस्यादत्ताहा ब्रह्मेति। ज्ञानस्य परार्थत्वात् कथं स्वातंत्र्येण पुमर्थसाधन
त्वमत आह। अविद्येति। कथमविद्याध्वस्तौ पुमर्थप्राप्तिः न तद्ध्वस्तावपि विद्याकार्यरागादिदर्शनादत आह। स्वात्मा परिच्छिन्नत्वा
दात्मन इति। घटादिवदात्मानो देशकालादिविशिष्टत्वात्मज्ञानं घटादिविज्ञानवन्न सर्वात्मना त्वमानिवर्तकमत आ
ह। सर्वमिति। ज्ञानेनानाप्य ज्ञानेन कार्यमस्तु वर्तते जीवन्मुक्तिदर्शनादित्याशंक्य बाधितानुवृत्तिरित्याह। ध्वंसेति
ति। प्रत्यर्थिनि ज्ञाने इति शेषः॥ ज्ञानस्य प्रत्यर्थित्वमसिद्धं अबाधकत्वादत आह। तातेति। तदिदमपि नर्दर्यादिवाक्य
मवतारयितुं चोदयति। सर्वापत्तिरिति परिहरति। नतदिति। विशिष्टया निष्ठा द्वैविशिष्ट ब्रह्मप्राप्तिादत्तवानास्म
माहु। ननित्याश्रमत प्रातुसारिवा योगादित्यर्थः। फलितं निगमयति। यनइति। ऊर्ध्वमानानपेक्षत्वं न केवलार्थमित्यर्थः

आदर्शेति
कस्मात्
ननिवृत्तौ

१६२

परिहरत्यत्रितिधीयत इति परिहारं स्पष्टयति। युक्तेति। जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते इति श्रुत्या दीमयत्वप्रतिमन्त्रपाणमधमर्ष वादे वं

दाद स्तस्यापि रन्वाहोत इहीति। ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य तादत्तमाह। पीति। अनिज्जात्वं न कारणमित्युक्तं तत्र हेतुमाह। नहीति। न
स्याहत्यादतात्पर्यमाह। श्रेयांसीति। विद्याफले विघ्नमाशंक्य तं निरासार्थमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः। तद्यावदिति। नास्येति। क्वेत
माह। आदवाक्ति। विद्वुष इति। शेषः। देवादीनामीश्वरस्यैव कर्माश्रित्योक्तं न देवविहितद्विषयेनास्तीत्याह। इत्यादि। बाधितानु
वृत्त्येत्यर्थः। तद्यावदिति। तं स्येति। आत्मा ह्येषामित्येतद्याचष्टे। मात्मान्धः राणामिति। उत्तरत्वेन वाक्यमवतारयत्यात्म
नि। श्रेयांसि बहुविघ्नानि त्वं ति मद्दत्तामपीति। कैवल्यप्राप्तिविघ्नशंकपरिहारत्वेन तस्य देत्यादिवाक्यं व्याख्याय
तर्हि श्रवणमननादवतारयति। तदाद्वानेति। मुनेरस्य कर्मफलस्य विनापत्त्यागमनिर्वृत्तेर्ज्ञानिनापि न कैवल्यमिति
शंका निरासाय दमवतारितमित्यर्थः। तन्मात्रवाक्यं योजयति। कैवल्यतिमनद्वयानुराधनवाक्यं व्याख्यातेन तत्र वाद
यति। ब्रह्मेति। धीफलात्तो विघ्नकरणशंकाया निर्निमित्तायास्तावादप्राप्ते प्रतिषेधमयमित्यर्थः। पतिपशुवान्यथा श्रय
वोऽन्यात्मा मर्दिषांनानां लोक इति सर्वेषमाणेनात्ताद्यवश्यातं कर्मिणां पारतंत्र्यादेवदयस्त्तद्विघ्नस्तात नवंनीत्यर्थः। ज्ञाने
सत्यपि देवादिपारतंत्र्यान्ते विघ्नकारिणः स्युरवत्य वादा ब्रह्म स्वबितिज्ञान मतिपारतंत्र्यनिरासो मानमाह। वियतिन स्मा
दवान्नित्रिविधं सर्वाणि नुतानि श्वरिष्टमिछंतीति ब्रह्मज्ञानापारतंत्र्यनिवृत्तिं सुचि यर्थः। फलितमाह। तस्मादिति। उक्तहेतुबला
त्सामर्थ्यात्रित्यर्थः। समर्थबाधी फलविघ्नकारित्वे कर्मफलविघ्नकारित्वमपि स्यादित्यनाश्वा संशंक्य तान्वन्वितिसमर्थानां विघ्न
कर्त्वेपि न संगान्तरमाह। तथेति। एनं तस्यष्टयति। कर्मेति। तस्मात्स्वसत्तावावादाम्युक्तः इस्फपसंहरति। देवादय इति। प्राणिनां
स्तुस्वादि वेवित्रर्हष्टात्तेलादिकार्यार्थिति स्विलादिकारणोपादानाश्च न युक्तः स्वत्तावाद इति दूषयति। नेव मिति। श्रुत्वा

दी३

त्वब५

ादवा नांपमु रि।८

ना४

कर्मफलं जगत् किमनन्तत्वादाह सुखादीति। देवादीनां कर्मफलत्वे विघ्नकारित्वात् तावद्धेतुमाह कर्मणेति। तस्मिन्देहे
त्रैधातिरस्कारेण द्रढयति नान्यानमिति। देवादीकर्मफलानुगुणत्वे किं सिद्धमित्यत्राह यथेति। फलेति। यथा कर्म
देवाद्यपेक्षं तथा देवादयः कर्मापेक्षा अतोऽनन्तफलविघ्नकारित्वमिति। तदेवं तत्र माह यद्यपीति। अन्योन्यापेक्षत्वे हे
तुमाह सर्वमिति। कथं तर्हि क्वचित्कस्यचित्प्राधान्यमत आह प्रधानेति। सर्ववादिनिरिष्टं तदंशम्यामित्यर्थः। देवा
दः कर्मापेक्षत्वाद्देवं तत्र माह विघ्नेति। विघ्नलक्षणं यत्कार्यं तदपि कर्मानपेक्षा देवादयो न कुर्वन्तु कर्मस्तु सर्वेषां
देवानां सामर्थ्यस्यानिराकार्यत्वाद्धेतोः विघ्नकरणेऽपि कर्मसामर्थ्यस्यानिरस्यत्वात् तत्र तेषां यथा कर्मापेक्षा तथान्य
त्रापि सर्वत्र तदपेक्षेत्यर्थः। कर्मापेक्षत्वेऽपि तेषां प्राधान्यात् तत्फलविघ्नकारिता त आह गुणेति। अन्यथानुपपत्तिं
प्रथयति यादृति। बहूनामेकस्मिन्कार्ये समप्रधानानां भिन्नमतित्वे कार्यादयप्रसंगादतिन्नमितिव मिथ्यार्थः
ण प्रधानत्वालक्षणमय इति यावत्। गुणप्रधानत्वावगाढे विघ्ना हेतुविघ्नतात्राह एवमिति। गुणप्रधानतायो
स्तावदस्मिन्देशादाविदं प्रधानमस्तु तिंधनयति वर्वामीति। पोऽस्मन्नामापदेशादौ कालसूर्यादेः प्राधान्यवन्नि
ष्वेः न कर्मैव प्रधानमत आह यद्यपीति। हेतुत्वप्राधान्यमिति यावत् कर्मणः फलहेतुत्वमेव नास्ति कारीयादिषु द्वि
त्विचारात्कृतस्य प्राधान्यमत आह कर्मण इति। क्वचित्फलदर्शनात्कारीयादौ तद्धेतुत्वं सिद्धं यत्र तत्र दृश्यत इति त्वा
गादिविकल्पं वाप्याकमित्यर्थः। कर्मफले देवादीनां विघ्नकरत्वं निरस्य विघ्नफलतदाशंकितं निरस्यति नमस्तु वदति।
विघ्नमिति। परिहरत्यपनुत्यर्थमिति। परिहारेऽवकरयत्याविद्यतिहेतात्तेन तस्य स्पष्टयति वक्तुरिति। अज्ञाननिवृत्तेः

सार्वप

जाघ

साधनांतराधीनत्वात्तज्ज्ञानसमकालाकेवल्यापत्तिरत्राह यथेति। विमतमज्ञानोत्थं ख्यातिवारित्वात् सर्पवदित्याहास
पेति। स्वभिन्नसर्पधीगृहीतायां न दंडादि त्वेति दंडादिधीगृहीतायां न सर्पत्वमाय यथा न थात्मान्यकल्पनया रजताय स्वपर
रूपेण गृह्यते न स्वप्न भ्रमः स्वप्नभ्रमगृहीतेन ज्ञायते मइत्यर्थः। सर्वात्मनेति पाठ स्वडिय यथा विशेषरूपेण गृहीतायां न
दंडादिधीरवात्मान्यद्वितीयरूपे गृहीतन्तु पलस्मात्वे ते तत्वधीज्ञे वर्त्यत्वान्मिथ्येत्यर्थः। अतिवारित्वे किं पुनन्योयनाद
ज्ञानान्यतीइत्यत्र जगन्मिथ्येत्याह रूप्यमिति रूप्यधीकालीनस्य बाधकत्वमत्राह निर्निमित्तं शुक्तिकाधीर्नबाधिकामित्या
त्मनि स्वरूपज्ञानं बाधकं वाक्याज्ञ्ज्ञानात्मा पूर्वं तत्काले वा स्तितस्मात्स्वतिपान्नापाधेनिषेधविषयत्वान्मिथ्येत्यर्थः। स्वरू
पज्ञानमेवानास्ति रूप्यं तस्यबाधकत्वमत्राह निर्निमित्तमिति। प्रमात्वादरनात्मतस्यैतन्याकारजनं स्वाभाविकमतः
प्रमात्वादिसाक्षित्वेन रूपान्तरवंःसिद्धइत्यर्थः। प्रमात्वादस्य तन्याकारस्वीकारवदात्मानापिषुमा। कारजनस्य स्वाभाविक
त्वाइ कल्पितस्य यतस्मात्सनिमित्तमिति। अविद्यादोषप्रतिबिंधनस्वरूपान्तरवसिद्धिरत्राह। कइति। प्रतिदत्तमदमे
कात्मकइत्यदं प्रत्ययसाक्षित्वेनाक्रसिद्धोनाविद्यादोषाविराधीत्यर्थः। स्वरूपान्तरवेलिंगां तरमाह मिथ्येति। मि
थ्याज्ञानादरसमयकं त्रनात्मानं प्रत्ययेवात्मनि त्रु समप्युज्ञानमेव सदा तस्य त्वेनन्यतजनाद्भनोन तत्साधकान्तरवानावइत्य
र्थः। मिथ्याज्ञानादस्यैतन्याकारत्वजनं किंपुनन्यायनाद्यज्ञानमिति। संशयादस्य तन्याकारत्वजनप्रतिषादनफलमा
ह। मिमितइति। अस्मात्संशयादिज्ञानात्स्वमात्रमिष्टेत्रानीतिनदोषानापिबाधकमित्यर्थः। कारणस्य जगतां न त्वधीबाध्य
त्वप्रज्ञातं किं स्यादत्राह मदिमानइति। आत्ममात्रत्वासर्वस्येत्यर्थः। नत्रमानमाह यत्रेति। अत्रात्मा होषामितिहेतु

का:१

५२

मवं२

स्पा०

५२

स२

वाक्यतात्पर्यमाहोस्विदापीति। तदात्मत्वमविघ्नकर्तृत्वाद्धेतुचेतान्यतरत्यर्थः। दृष्टांतं व्याकरोति यतइति। अनन्त
ज्ञानराशित्वर्त्तित्वं दिवादिवद्युक्तं विद्याविषयत्वमित्यर्थः। विद्याधिकारिणो मानवस्य कथं दवाद्यात्मत्वमत्राहात्मे
ति। ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ विद्वान्‌षामात्मानवतिष्ठते। तानतविघ्नकर्त्तारइत्यर्थः। कर्तादीतषो विघ्नकर्तृत्वमत्राहाका
लेति। ज्ञानानिग्रहानुग्रहसमर्थातइत्यर्थः। विद्याकालेतस्मादातरितिषड्कं नचस्वद्धयं कतोपीति। अज्ञाना॥
मिवतत्वज्ञानामपिनद्भवसास्मीति ज्ञानसंमननिर्ज्ञानस्थानंनरफलचोपगमादतानग्नाः विद्यानिवर्त्तिकेत्यर्थः। मरण
कालोत्पन्नज्ञानमेवाविद्यानिवर्त्तकं न प्राक्तनमिति कुतोवगम्यतइत्यतआहतस्येति। प्रागिवाङ्गमपिरागोद्दर्शना
दित्यर्थः। अत्रत्वबाधस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं अत्यन्तादात्मविषयत्वाद्व्यतिरेकेण ह्याह्यहं मनुष्यइतिवरमज्ञाने
प्तेकोतिकतात् द्वितीयादोषमाहानितदिति अनुमानविरोधमाहनांत्यति। ऐक्यज्ञानमविद्यानिवर्तकं आत्मवि
षयज्ञानत्वाद्व्यतिरेकेणघटज्ञानवदत्राहातारिति। अस्यामस्याविद्यानिवर्त्तकत्वादत्प्रज्ञानस्यनदत्तावानुमा
नेसिद्धसाधनमत्राह। अनेकांतिकतेति। संततातरस्याविद्यानिवर्त्तकइत्येतत्रोऽहंवेत्यात्मविषयत्वाद्वहाद्युसंत
तावानेकांतिकतेत्यर्थः। मानानामस्यासामान्येनयार्थनिश्चायकत्वादात्मामातुस्तन्निश्चायाविद्यानिवर्त्तकइत्यत
आह। दानवेति। मानस्यात्मसंबंधमात्रेणार्थव्यञ्जकत्वादित्यर्थः। किंवाअविच्छिन्नाधीसंततिरर्थनिश्चयहेतुरुत
विच्छिन्नानानाद्योसंभववादित्याह। तानानादाविति। द्वितीयलौकिकात्मज्ञानस्यासमाप्यखंडब्रह्मज्ञानस्य
त्वविकल्पयन्नथमेवसाधयन्निति। लौकिकात्मधीसंततेः सार्वेषां स्वतःसिद्धत्वान्नतावताविद्यानिवर्त्तकानिष्ठ

७१

दि६

१६४

यद्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। ज्ञानस्येति। कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं ज्ञानं कृतनाशस्यासदित्यर्थः। यदुक्तं स्वविहि-
तधीसंतानस्यानुपपत्तिरिति तत्र परः परिचोदयति। तादृगनादीति। ज्ञानस्य वस्तुतं त्वादिस्कंधेः परिहार इत्याह। केति। पत्त्यु-
न्यायमसंगत इत्याह। कान्तुदिति। अस्यासकार्यत्वमानात्तावाच्च न संततिकार्यस्याद्दा। तोऽनेनेति। अत्र संयोज निश्चयस्या विवि-
धो निवर्त्तकत्वेद्दाषोन रमाका। संततीनि। आत्मेत्युपापमीत तिधीसंततिमात्रं मुक्तिसाधनं निश्चितमित्याह। मतमिति। दूषय-
ति तथापीति। फलव्यत्तिवारिश्वं विशदयति। समानेति। अत्र संततिमुपपत्त्या क्रासेवन ध्रुक्तत्याह। मरणेपीति। अत्र स्वकालेन
वंकृष्ट विनाशाद्धि किंचोनमुच्यते तिद्दिनं नित्यानीने मिति कानुष्ठानपरिछिन्नस्वकालस्यनुष्ठितमधीसंतानानाम निदानसंसारनि-
वृत्तेः किंयावद्गीवावच्छिन्नतरस्यासे न स्याङ्गो क्या हाकमीति। इष्टयाज्ञानस्य कर्तुमशक्यत्वं स्पष्टयति। वस्त्विति। आत्मधियाद्य-
वृत्ता रक्ष्णां यांसदा स्वसात्त्विकत्वात्त्व न वर्तिक्ष्य तस्याज्ञानन्यति। धीमात्राद्विद्यानिवृत्तियोगादस्यामापक्षाचाद्दानवतिः। अत्र
मिर्नरनीति वदात्मधियाविद्यानिवर्त्तनं इति स्वानुत्तन व विरुद्धमित्यर्थः। वदांतानामन्यपरत्वादेकधियाप्रमाणत्वान्ना-
विद्यानिवर्त्तकत्वमप्याह। सर्वेति। नन्यपरत्वं सर्वार्थ्यं वदइत्यत्राक्त मित्यर्थः। अदंधीसिद्धात्मविषयत्वान्न वदांतानामनुवा-
कत्वाद्दमात्वसित्याह। तादृगिति। अहंधीगम्यः प्रमानातन्त्रात्माक्षिणो ब्रह्मत्वं वदांता बोधयंतीत्यक्तं परिहारे स्मारयति। नतिसा-
क्षिणोऽहंधीगम्यत्वानावेहत्वमाहाहं बुद्धेति। विचारफलमुपसंहरति। यत इति। पारात्क्रमनूद्यपरिहरति। यद्विति। परिहा-
रं प्रकटयति। आरब्धेति। येन कर्मणा शरीरमारब्धं न कार्यत्वाद्धि तुषाराग्गादस्तज्ञाया केवल्यमवश्यं न वनीत्यर्थः। कर्म-
वाद आरब्धकर्मणोऽप्यनारब्धकर्मवन्नाशानाश्निवृत्तिः स्यादत्याह। तावतेति। आरब्धफलस्यात्ता गादवोक्तयोः। अन्यथा ज्ञाव

न्मुक्तिशास्त्रविरोधादित्यर्थः ॥ प्रारब्धकर्मणः फलहेतुपणोत्पन्नत्वात्तथ्यमुपमं न राज्ञावान्ननविवर्ज्जकं धीरित्याहा ॥ तीत्त्वा
स्तुतीकश्चातर्द्विज्ञानमिति त्रिविरस्वावायदिति ॥ स्वात्मा अयं तत्त्वधीविषयात्मगतमितियावदर्द्दत्त फलं कर्मणे फेहपणो ॥
त्पिस्तुज्ञानान्त्तरकालीनाविरधीबाध्यमित्यर्थः ॥ अनिष्टं प्रसंजयितुं सिद्धांतनाक्रमत्ववदंति ॥ अनारब्धेति ॥ विमतं
मधीबाध्यं कर्मचारारब्धकर्मवदित्यनिष्टं दर्शयति ॥ प्रारब्धेति ॥ द्वितीयं तत्वात्त्यकर्मणीतिश्रुतिविरुद्धकालात्ययापदि
ष्टमित्यचात्रानावदिति ॥ वर्त्तमानापदेशत्वादर्थवादायमित्यर्थः ॥ किं चाविदुषो यथेष्टचेष्टापि स्याद्वर्त्तमानादाह
पतितदेहानराननगीकारादित्याह ॥ तुसोपीति ॥ किमारब्धस्य धीबाध्यत्वं साध्यं अनारब्धस्य तद्बाध्यत्वं वा प्रथमं
प्रत्याहानवेति ॥ ज्ञानादारब्धफलकर्मस्तु गदाम्बुतन किं विरुद्धयाज्ञनमस्तीति दृष्टपातत्वान्नेत दर्शनासावारुपत्तु
क्त्यनावादित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ अबीजत्वावेति ॥ उत्तरकालं समारस्य बीजतानावान्मुक्तिस्यादवानारब्धफलं क
र्मणां ज्ञानाद्दाहश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वान्नचयत्थ्यप्रवृष्टातन्मूलदोषत्वाभावादित्यर्थः ॥ ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वे तत्व
कुलंस्यान्नज्ञानान्मुक्तिश्चितनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वादत्वादासर्वेति ॥ तथापि न धीमात्रान्मुक्तिरंदब्रह्मास्मीतिनि
रंतरवृत्यप्रवाहेऽनितमावनापचयस्य तद्धेतुत्वादत्वादाह ॥ तावदिति ॥ तद्वचयस्य न मुक्तौ निमित्तत्वं मानाभावा
दुपादानत्वे तस्यानित्यत्वान्मोक्षोपनिष्ठयैस्यादित्यर्थः ॥ तदनित्यत्वमसिद्धमितिचेत्तत्राह ॥ दुःखीति ॥ केनत्वदहिमु
क्तिरितिज्ञानादित्यादाशास्येति ॥ ज्ञानादपि न मुक्तिर्विदुषोपि रागादिदर्शनात् अत्राह ॥ रागादय इति ॥ ब्रह्मविद्ब्रह्मै
वभवतीत्यादिश्रुतेर्ज्ञानादेव मुक्तिस्तावता ब्रह्मज्ञानान्मोक्षइत्येतावन्मात्रं प्रतिपादनं न शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् उपनि

ज्ञाच ५

सत्त्वयोजनस्य पर्यवसितत्वात् ज्ञानश्च वीर्यरागाद्यनुवृत्त्यापि न विराध्यत इत्यर्थः। अस्मादेव विदुषोऽप्य दृश्यवी
र्य एव रागादिरस्तु प्रवृत्तिनकार्यं दर्शनादनादागमादिति। रागादिकं सर्वं बाधितमनुवर्तीत अन्यथा विनिर्थक्यादित्यर्थः।
ब्रह्माधिपायात्मनबाधितत्वान्नतया रागादेर्बाधितत्वे मत्वादज्ञानेनावृतमिति। अत एवेति कथं ज्ञानाहृष्टेरन्तं प्राचादत्वाद्ज्ञासम्य
गितिकारणाभावाद्वानमिथ्याधीरित्याद्वालोक इति। सम्यग्ज्ञानेऽपि मिथ्याधीकारणाज्ञानतावाभानविरुद्धत्वचा
सम्य ५ द्धात्सम्यग्ज्ञानपीति। अज्ञाननिवृत्त्यमानमभाने स्यादित्यर्थः। अस्तु को दोषस्तत्राह सम्यगितितस्मादिदशो मिथ्या
ज्ञानाभावान्नरागाद्युपप्लव इत्यर्थः। ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वे तत्क्षणमकालं देहोपातात्सद्यो मुक्तिः स्यादित्याह सम्यग्ज्ञा
नेति। प्रारब्धकर्मविपाकशरीरस्थितेन सद्यो मुक्तिरित्यर्थः। अनारब्धफलानां ज्ञानाद्दाह इति प्रवृत्तं निगमयति ज्ञा
नेति। अत्र मानमाह दर्शयतीति सर्वकर्मनिवर्तकज्ञानाद् एव मुक्तिरित्युक्तं मोक्षदृष्टान्तनिष्ठानप्रतीतस्तत्रा
प्र५ ह मत्वेति। दृष्टान्तगतार्थं दर्शयितुं यथाशिनिहन्तं वस्तु चक्षुषा यादृतो दिशो गंधाराएतां दिशं व्रजति स ग्रामाद्ग्रामं पृ
च्छन्निति। तामेव श्रावी गंधानेवोपसंपद्यतेति श्रुत्यर्थमाह ज्ञानवतीति। पिंडिनदृष्टस्यार्थमाह। सम्यगिति। तामेव
श्रीन्यूनदृष्टार्थमाह दान्ययंतमिति। एवमाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यस्यार्थमाह यथेति। दृष्टान्तगतस्य मवेस्य प्रत्य
नस्य निवारणाय तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इत्यस्यार्थमाह निर्वापेति। नष्टाक्षं ह्याव चष्टानस्यानि ब्र
ज्ञानिन्हं सामद्वितीयया संपमाराव स्थातोविशेषो वा हापच्यमिति। अत्रिनहनं संबंधः। अज्ञाननिवृत्ते

दा १
घा २

द्धीद्धबोधमात्रमित्यर्थः। तत्र गमकमाह। नस्माहितिति। सकार्यमसा नेनामीदस्मिन्नविष्ठतीति त्वयांगीकाराक्त

थं तत्राह। वेस्तुकमत्राह। यस्मिन्निति। वाक्याद्धज्ञानमतिसंवदज्ञानत्वात्तं तस्मास्तु शकथं स्यात्तासीदस्तीत्यादि

सर३ वस्तुहत्वात्पहमित्यर्थः। ज्ञानस्य कार्योविरोधात्वान्निवर्तकत्वादेतच्चसिद्धमित्यपसंहरति। [illegible]मितिजीववस्तुकिंस्मा

— धेयवादवादीनामस्तु तत्र वस्तवेपिफलश्रुतिवैयर्थ्यं न स्यात्तंयमित्यत्रकं तत्राहतुं पृच्छति। कणिनोपीतिपरिहरस्य

तिपरिहारं स्पष्टयति। ननेतिय तः कर्तृत्वात्तावादित्यर्थः। [illegible] विदुषोस्तिकर्तृत्वादीत्यत्रमाम। मा तायत्वेति। विदुष २५

स्त्रदत्वावमानमाह। [illegible]नितियच्चत्र सूत्रं सर्वमात्मैवाभूदितिश्रुतेरित्यर्थः। ज्ञातितोधर्मेस्त्वा नावंकेस्तु तिकन्या

यमाह। नावनीति। [illegible]दद्रमित्यर्थः। याज्ञामानाविधाहानाडस्ता[illegible]दिवाक्याहूणित्वमित्याह। ववनादितिनूप द०

वद्दानिरवपदेयतदस्य पदान् विधिनिकवा[illegible]पार्थवादत्वात्तस्वार्थमानमिति परिहरति। नवमिति

२४१६ धीफलस्यावश्यकत्वात् विदुषिद्वादीनामस्वातंत्र्यं तुत्रत्वात्तंत्र्यमिति पृच्छति। विधामामिति। त्वथाया

मिप न्यायविद्याद्यवतारयति। साधुतेति। [illegible]स्यवाक्यस्यार्थान्तरमाह। आमाएवमिति। अविद्याकार्यमाद्यसाध

नाद्रिकर्मश्रुतः आमाएवमुच्येतऽतिइत्यर्थः। नाविद्याकार्यकर्मादीनतस्तु तमोत्वंविदुषोपिकर्मापत्तेवा

दृशाच्चा समयमिति। कर्मफलस्य[illegible]स्यादिः सम्यग्ज्ञानसमाप्तज्ञातबाधितत्वादित्यर्थः। तात्पर्यमुक्त्वा[illegible]राथमाह

पूर्वहलतिति। [illegible]मित्याद रथमाह। [illegible] विहितं मानसंकर्मोपासनपदवाच्यमित्याह। नास्ति कथंतुपा

[illegible]कुमत्राह। [illegible]मावितिनसावेदनस्य तात्पर्यमाह। किंमूलमिति। तत्स्वदर्शनकारणमुच्यतऽइत्यर्थः। स १६६

ज्ञानिस्य पशुत्वमुक्तं श्रुत्या तत्साधयत्यात्मेति। ज्ञानस्य पार्श्वस्थितिमानवानेव पशुर्नो विद्वानित्यर्थः॥ अन्यस्य स्वक
गर मेति रूपकारकत्वेन दृष्टांतमाह बहूपकारस्येति। अश्वादिः पशुर्विवैलक्षण्येन रपश्यागादावनेकेकेतियथादेत्याहि
हष्टांतु नास्य यमाहेोकेति। एकाधिष्ठितानादनाद्य्किकक्रियया कदादकस्यापकरातिकेदाविदनाके संभूय
टा४ ग्राकृष्णुस्वहनादिक्रियायोपकषातीत्यर्थः। रात्रीतिकमाहानूरितिवृक्षेर्थैवाक्यमवतारयत्यास्येति। एकस्मिन्नेवत्या
दिकमवतारयितुं भूमिकां करोतियतइति। ब्रह्मज्ञानस्यादेवपशुत्वनिवर्त्तकत्वादित्यर्थः॥ अत्र हरार्थमान्नायीतितस्मा
त्पा मित्यादेरर्थमाहासर्वस्येति। कथं ब्रह्मधियः परिमाषितं वमत्वाह सविंतिः स काये विद्यानिवर्त्तकत्वादित्यर्थः। ज्ञा
नस्याज्ञानमात्रनिवर्त्तकत्वान्नद्वैतनिवृत्तिरत्वाहानाविष्टनइति। देवादीनां कर्मिणो देवप्राप्तिरपिनस्याकिंतु
त्प्राप्तिरित्यत्र सवाक्यमुदाहरति। क्रियावद्भिरिति। देवादीनां विद्याप्रतिबंधकत्वेमुस्तुक्तेपवृत्तिर्विफल
स्यादत्वाहातस्मादितिद्वस्तुडन्मनिजन्मांतरवाभ्युत्तुष्ठितस्तुदृष्ट्युधिरित्यर्थः। विपर्युद्दंडमाहातद्विपरुस्वितिदे
वाधाराधनानावमुमुक्षोर्नरकप्राप्तिः कुतइतिचादविवकिनोनिखिद्दाचरणावश्यंभावादित्याहप्रमादिनइति
न्याय अविवेकः प्रमादः अविरक्तस्य संज्ञी सोनधी साधनमित्यत्र तगवद्वाक्यमाहानकर्मणामिति। तर्हिसंन्यासस्यैवविशे
षाद्विरक्तानां संन्यासोपिनधीसाधनमित्याशंक्य स्मृतिविरोधमाहाकषायमिति। कथंतर्हिब्रह्मचर्यादिप्रवृत्तिजे
कर हितमसंन्यासविधिरत्वाहानावितेरिति। मोक्षसाधनत्वमुक्तं नउपपादयतितमामायेति। एतत्कारिकाद्व
यंश्रुतकजनकसंवादजनकवाक्यं। श्रुतिस्पृश्यदुर्वेदपारिवाज्यंधीसाधनमित्यत्रोत्तेगवद्वाक्यं माहंतमानमुपसंह

दि३

२१

रति। इत्येवमिति। अस्य वाः शेरमित्यादेरनीतग्रंथेन संगतिकथनाय इदं संकीर्तयति। आत्मार्थ इति। आत्मेत्येवेतच्छ्रु
तिताभ्यनद्यन्तदाक्रुशितासाहिनामा कफलं तयोः संबंधश्च मा धनसाधनलक्षणं उक्त इत्यर्थः। अथ यथा नाम मिथ्याद्
त्युक्तो मनुवदति। समारतीति। विस्तरेणोक्तं संक्षिप्याह। विद्यावदिति। इदं संकीर्तयति रसंगतिमाह। सामर्थ्यादिति
सकलकार्येण सह विनाशे विद्यायाः प्रपंचार्थं उत्तरग्रंथ इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। यद्यविद्या कर्मादिस्वरूपेण वितावत्य व
स्तु कं तद्धि विनश्यति। यथा केति। अत्र तदेतद्भुवत्सरवाद्य इति मानवगुंतः कर्मोपि चिंपराणां त्तिधानाद विद्याप्रप
चनार्थं उत्तरारंभ इत्यर्थः। यस्मादविद्याकार्यैरेव तावदयं वंचंतस्मादितिप्रसंदरंति। अथ ध्यायति। समुदाय तात्पर्य
क्षा श्रुनेनरवाक्यमवतारयत्यत इति। अविद्याकार्यप्रपंचनार्थं त्रिदेवं तमेमाहात्म्यनि। अथ सत्यमेव थ इति त्थत्
याह कदेवतामयं त्रकम्पात्मरवरस्य सिरुक्तानविंजादीनां इत्यविद्यां च स्तु त्पातेषां सृष्टिरुच्यते अनायम
र्थो गम्यत इत्यर्थः। एवं तर्हि निमर्योप्यविवबाध्यो विद्याकार्यवादत्वादापरिहरणीयेति। अनात्मविद्याकार्य
धोऽलिनमाह्ययत इति। सत्कृमपर्वदित्यर्थः। प्राजापत्यसृष्टिहरणार्थं न त्वग्निसर्यकांतत्वविजादिसत्वं यावित
त्विवबाध्यो यथा लदघ्नृते रवाद्येजादीति। केनतर्हि निश्चयेनतत्कौतेन मन्वाहाविद्येति एवं संमतिस्तुक्ता
ब्रह्म पदार्थमाह। स्वहृदिति। आत्मेवेदमग्र आसीदित्यत्रात्मशब्देनोक्तेव स्याप्रिसृष्टान्तरूपं अस्य स्पष्टमेवजात्य
त्रिमान्यस्मिन्वाक्यव संगाह्योनाम्रत इत्यर्थः। एकामवत्यस्यार्थमाह। प्राह्यति। अध्यापनादरकजातिमाध्य
वान्नातेकजातिमहेतुत्वं कर्मणो बाह्यावान्तर्वर्णमिति। पालकानां बनदण्डशाक्यकरणमित्यर्थः। यान्यनानीस्या

धिका ॥५

जातस्या

७५

१६७

दृष्टानि निषिद्धं च दृश्यन्ते इत्याशयमाह । गृहीतिरिति । हविषयस्योद्गमचरणापनार्थमित्यर्थः । पालके हृचेष्टुषे के
मो गुप्तानमस्तवा तु वसोन्नि रम्हृष्टि किमर्थान स्वाद्दाधर्मातिरिति । तस्मात्तह्नि चादित्यादर्थमाह । ब्राह्मेति । तस्मात्तथा
स्राण इत्यादिप्याकेरा । तितस्माद्वेति । आसंदोह्नेमं वा कृहमित्यर्थः । उपास्ति प्रकारं प्रकरयति । ब्रह्मेति । समेषत्यादि
वाक्यार्थमाह । स्तवस्येति । तयोर्ब्राह्मण एव स्यत्तु लब्धादि केवलानि स्याद्वत्राह । यद्यपीति । सूत्रस्य त्रासमय सूत्रिक
उ काल एव नान्यात्र वर्त्यर्थः । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मे वां ततउपनिष्ठयतीत्यनया चाह । ब्राह्मे वावति । स्वयायानि मित्रैस्वाति   २५
प्रायमाह । स्वामिति । यउपनमित्याद्दिरर्थमाह । यस्त्विति । उक्तार्थं हृष्टान्तेन स्पष्टयति । उद्गमेति । सूत्रे स्वतो निर्वे
सू १   त्सोरवकर्मानुष्ठानमिदं । किं धर्महेतुत्वाचाह । सूक्ष्मापीति । ततो धर्मोग्यायोरूपं प्रसूज तत्त्यर्थः । कथं धर्मस्यास्यायां व
मचाह । ब्राह्मेति । धर्मस्यप्रष्ठत्वादवं तरमाह । तदतदिति । तस्माद्धर्मादित्यादर्थमाह । स्वस्यापीति । अथोऽ
त्पादस्त्याश्ययमाह । अयोत्पत्तेति । एवं तत्पर्यमुक्त्वा वाक्ययोजयति । आशो मतऽइति । यथा यादेवमित्यस्यार्थोऽति
रमाह । बलीयसेति । धर्मस्य सत्यवाहसमुद्रमइत्यादेतदाहेति । एकायतः शक्षतन्त्राष्टार्थे प्रस्तुक्त्या वाऽस्या
दृत्वास्येयमाह । तस्येति । धर्मसत्ययोरत्यान्यादहं च वस्तुयतऽस्यर्थः । तयोस्वरूपं विविच्य दर्शयति । प्रयोगेति । अ
ग्निहोत्राचाद्यनुष्ठीयमानं धर्मः । तदवशात्पाधर्मादिष्ठमानं मत्यमित्यर्थः । ज्ञानस्तयोरत्यान्यादहं च मचाह । अद्रोहेर
ति । धर्मः संदेशो निश्चितं शास्त्रार्थवशात्स्नात्यो पि संदिग्धः प्रयोगवशान्निर्णीतमिदं इत्यर्थः । तयोरभ्यास नियो
मकावाक्यो का नावाचाह । यथार्थेति । शिष्टाचारमुखेन प्रज्ञावानन्यथाव्याख्यानसमर्थस्तथाशास्त्रमनाहत्य धा

धे ध्रुवादित्यथावरतीति धारणमित्यर्थः। अन्योन्यातिक्रमं मा भूदेवं स्याच्छ्रयत्वतथानीति। कथं तर्हि ज्ञानानुष्ठानेऽयानि-
यमात्राक्षात्राक्षात्र्य इति। धर्मशिक्षेन च सिद्धं धर्मं गृहीत्वा तात्त्विकमुपमित्यादिश्यास्मानं इदानीन् मगृह्य इत्याह। न२
नायमिति। कस्तर्हि धर्मप्रदार्थो चात्वादेव तन्निादेवतानां धर्मोऽपि प्रवृत्तिनिमित्तमाह। धर्मस्येति। क्रमनपचा- ति३
दिशायुर्वमिति। अस्मादिशाक्षत्वा अप्रवादेवता इत्यर्थः। सृष्टादेवतानां च कुर्वादेहेन लोनिरत्याहा एके
वेति। यतः परादेवता जगत्कारणं तस्मादित्यर्थः। नदेन छन्दस्याह स्वात्पर्यमाह। यथा के इति। किं तु उत्तर-
मिति तदाह। ब्राह्मणस्येति। देवेषु इन्द्रादीनामुपोक्तत्वादत्येष्यत्यमंथ दिग्वाल्पत्रक्षत्वेपि तस्यातिशुद्ध-
न१ ब्रह्मणस्य शुक्रवात् कथनार्थं चातुर्वर्ण्यमुपसंहरति। दग्निनेत्याद्या श्रेयोर्वप्रत्यर्थः। अर्थान्तरमाह नि१
देवेति। अग्निरिन्द्रो क्त्यादेवेषु ब्राह्मणस्य अकृत्वादेवेषु ऋतत्वाद्विनाशे गस्य मनुष्येषु कथनार्थ-
मारंतइत्यर्थः। ब्राह्मणक्षत्रराजन्ये रिग्यन्तस्य पेदयति। इत्यादीनामिति। द्वितीयार्थं वाक्यस्याक्रप-
वयति। देवता इति। तदग्निनेत्यादि वाक्यं द्यावत्यदिति। यदुं तूब्रह्मा देवेष्वग्निरूपेण तत्र वहति द्वाग्नि-
तावापन्नं मनुष्येषु ब्राह्मणरूपेण तत्र वदित्यर्थः। अग्निवाणेयात् सत्कथं मामानाधिकरण्यमत्राह। याया-
जातिरिति। एकाद्धकथं नियम्य नियमकात् त्वाज्ञाक्योपाधिस्त्तदादिस्याह। जातीति। अत्र गमकमाह।
त्स्ययइति। क्षत्र राजन्योवै ब्राह्मणइति वाक्यादित्यर्थः। अग्निर्ब्राह्मण वृद्धिद्द राजन्यात्याराग्नि नियन्तृ।
नियमकं चेन्द्रो राजन्य इति दर्शयति। नियम्यमानेति। देवविट्श्रद्ध नियमनं मनुष्य विट्शूद्रयोर्अर्थमकर्ता।

यति॰

॰न्तीति। तद्ददिति। तस्मादस्माद्विसादत्स्तात्पर्यमाह। ब्रह्मलोकेष्विति। पूर्वीया रश्मिं ब्राह्मण्यो शकाशाद्यात्मनावि-
स्ततमपि ब्रह्मस्वरूपादिरूपेणा। विस्तृतं स्थितं स्वरूपादौ पुनः रश्म्यादिरूपेण विस्तृतं स्थितं यस्मादित्यर्थः। आप्नो ब्रह्म-
णावतिसन्नमप्यर्थमाह। स्थितेति। लोकत्राहेन परमात्मा च यन्न इति तत्पूर्वपंचमतं तत्रस्याह। कामीयतीति अग्निब्राह्मण-
संबंधिकर्मसाध्यत्वश्रुतेरित्यर्थः। परमात्मयाहविकर्मसाध्यत्वं स्यादत्राह। धर्ममितीति। हेतुमाह। अज्ञातेति। कर्मठी-
नानां स्थूलतादीनां ज्ञानातन्मुक्तिश्रुतिर्धीरवसाधनमित्यर्थः। अविद्याकार्यप्रकरणपठितत्वाच्चने लोकोपरिष्टरहमा- न५
हाविद्युतीतत्पूर्वपंचमते ना विद्याकार्यत्वकरणत्वमसिद्धमित्यत्राह। यान्तेति। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमिति श्रुवि-
द्यासूत्रव्याख्यानमथायान्या मिथ्यादिग्रंथ इतितत्रापि स्त्रीकारान्नपासलोक इत्यर्थः। प्रद्यान्ततनकार्यायाः परलो-
कास्तिद्युक्तिरहेतुर्वात्र तृष्टेन विरोध इत्यत्राह। ध्यान्ततयाकरणेति। स्वर्लोकमदृष्टापेक्षीत्यत्र वालोकस्य स्वर्गशब्दे- परस्पर
न विशेषणात्वकर्मफलामवाच्य लोकत्वत्वाद्वा। तत्रैवेति। पदृष्टान्तरपि विशेषणोपपत्तेरित्यत्राह। लोकशब्दे-
नेति। परमात्रे यत्कृतथा व्यर्थता वाहिशेषणत्वेयर्थमित्यर्थः। स्वमात्रविशेषणार्थत्वमाह। स्वर्वेति। लोकश-
ब्दस्य कर्मफलार्थत्वं ब्रुवता ब्राह्मणस्य ज्ञातिमात्रवाचिना स्तुमर्थसिद्धिरुक्ता च मातम। दानाप्यनेति। तन्मात्रादस्म-
द्यल्लात्तपि कृतस्वतोनिःश्रेयससिद्धिः नच संज्ञीत्या समस्तकर्मफलार्थत्वं विधानात्व ब्राह्मणस्यतित्ताध्यकारेरु-
ण२ क्ता। तत्र ब्राह्मणयदूमवेवकृतं विवकृतं वाद्यन्तमात्रात्स्तुमर्थसिद्धोनायं हेत्वाद्धितीयश्चेत्यत्राह। त्रयाणामिति।
ब्रह्मचर्यसमाप्त्यादिकायां इत्यर्थः। ब्राह्मणाः पवेज्ञातीति विशेषणात्तु सामान्यश्रुतिर्विशेषणीयत इत्याशंक्या-

स्या लिंगेवेति। अन्यपरवाक्यस्थं श्रुतिसामर्थ्यं लिंगं तस्याप्यदीनं सामान्यश्रुतिमप्यनबाधित्वेत्यर्थः। पोरवृन्दा
श्रायतवनिवसंयमस्याश्रयाः। प्रसाद्य सर्वेषकद्यापांडुप्रव्रजितानावन इति। हि च यस्यापि विरक्तस्य संन्या
साधुधर्मायदर्शनाद् ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणमित्यादो। पलक्षणं चेति। ब्राह्मणस्यैव प्रधानत्वमित्युक्तं राजन्य
वैश्ययोरपि राजसूयवैश्यस्तोमयोर्ब्राह्मणवलात् तादवादा ब्राह्मणावेति। व्यतिरेकमुखेनैतत्साधयति।
ब्राह्मणमिति। पूर्वयोरग्निब्राह्मणयोरित्यर्थः। सापेक्षत्वात् तत्कृत्वाद्‌रप्राधान्य ब्राह्मणोऽथ ब्रह्मा माक्षेनक्षत्रा
व्यपेक्षत्वाद्वा नावसंतारेति। ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यार्थेन स्वेच्छापेक्षेत्यर्थः। ब्राह्मणस्य प्राधान्यफलमाह
ब्राह्मण इति। एतान्यामित्यादेस्तान्ययं माक्षोप्रनीति। वाक्यं व्याकरोति। एतान्यामिति। अन्तोस्त्वायाः प्राधम्य
मितित्रोघः। स्वयमित्येतत्स्फुटयति। अग्निब्राह्मणयोरिति। एतास्यांदीयते ब्रह्मशब्दः परमात्मानमिति सर्व
वर्षपं समतं प्रस्याहा ब्रह्मेति। ब्राह्मणजातिरवस्थरूपेणाग्निरूपेण वा तद्वदित्यर्थः। अन्यथापरस्य सर्वा
त्मत्वादसिं ब्राह्मणरूपेणावस्थितिर्विशेषतानमुक्तेत्यर्थः। दातारमुक्तं प्रकटयति। सर्वेषामिति। सर्व
स्यतावन्मात्रत्वमानमाह। ब्रह्मेवेति। अविकृतमग्ने ब्राह्मणयोरितरत्र विकृतमिति विशेषः। वायेवेष्य
तत्समवाहा। स्वयादाविति। आकाशादिरूपेण विकृतं च्युतक्षत्रलोग्नि ब्राह्मणपक्षेरित्यर्थः। सर्वस्य तावन्मा
त्रत्वमुक्तमुपसंहरति। तत इति। सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजा इति श्रुतेरित्यर्थः। उपसंहरत्यग्नीति। अग्नि
ब्राह्मणरूपेण ब्रह्मण एवावस्थितत्वात् तद्द्वैधकर्मब्रह्मचापिसाधनमित्युक्तमित्यर्थः। अथ स्याद्धर्मपरवाक्यनिर

॥महाना राता॥१

का५

ग्निप

१६५

त्याग्यारस्योन्यनियामकत्वे किं सिद्धमत आह स्यादेतदिति एवं निग्रम्यनियामकरूपेण वर्त्तमानोग्निः कर्मिणं तु हत्वा नाका
यश्रेवयिष्यति किं ज्ञानेनेत्यर्थः॥४

स्य एष मा तावदसीति स्वाधिकारनियंत्रतत्स्वस्मिन्नधिकारः स्वामित्वेन संबंधो यस्यां पुंसां तन्नियंतृत्वाच्चेनवा
दवाते वधुर्मशासेक्त्यर्थः। फलत्वास्त्वर्ग्यैव दपवर्यस्यापि कर्मस्याधुत्वमिति फलितं निगमयति। तानेति। तत्वृंध
पै वेरत्वधां क्य निरस्य पक्षमुक्तं दर्शयति। नियंतेति। ब्राह्मणस्य नियंताग्निः कर्मणां नियम्यात कर्मवाग्निनत्य
र्थः। तेषां सिद्धांतं सूचयति। तत्वेति। तदीयसंबंधमुपसंहरति। व्यावर्तनत इति। तदीयमपि संबंधमंगीकरोति। तान
कश्चिदिति। अनयविधः संबंधः आत्मनेत्यर्थः। प्रदर्शितमतद्वयनिरासेन वाक्यमवतारयति। नेति। नास्यर्थ
मुक्त्वाथशष्टमवतारयति। आशंकितेति। अल्पफलानामपि कर्मणां संत्यानुष्ठितानां निश्रेयसफलत्वमिष्ट
त्वादाह। कामीति। स्वलोकमिति स्वशब्दविशेषणेनस्वमात्मानमेवेति। अस्माल्लोकादित्येतद्व्याख्यातुं विद्वद्विध
न्मरणविनाशमाह। ज्ञानेति। नश्यति। अज्ञमरणं व्यपंचयति। मृत्योरिति। तमः संसर्गोवृत्तिः अज्ञस्येत्यर्थः। अविद्यम
रणाघ्रातनाद्यास्माल्लोकामिति वाक्यमत्याख्यादा। विदुरिति। एतद्वाक्यार्थमाह। यज्ञादिति। स एनमित्यादिवा
क्यमादाय ज्ञातवइति। विना ज्ञानेन कर्मणां मुक्तिः सिद्धरज्ञातापि परः पालयेदित्याह। नहृष्टीति। आत्मधीमात्रा
कैवल्यसिद्धेरित्यर्थः। यथा वेदर्थस्यादर्थमाह। वदस्यति। यदिदमित्यादेर्यो वर्त्तमाह। तुरीनि। समस्तदूरस्थिवा
दकस्मात्कर्मणो तुं कौ नावप्यमहदनुष्ठितादानकर्मणः सा स्यादित्यर्थः। उत्तरत्वेन वाक्यमवतारयति। नैवमि
तितनधावहो वज्ञातेति। कर्मकार्यत्वे कैवल्यमनित्यं स्यादित्यर्थः। लोकत्वसिद्धेस्तदुपपादयति। हंतास्यति। आ
त्मानमेवेत्युत्तरवाक्यमाकांक्षापूर्वकमवतारयति। मोक्षस्य केवलज्ञानफलत्वाहैवं तरमात् उक्तेति एवश

प्रार्थमाह। निःश्रेयसेति। एवं शास्त्रस्य श्रौतमर्थमुक्त्वार्थिकमर्थमाह। अत्रत्यज्ञानेति। धीकार्यं चेद् मोक्षो नित्यत्वाप स्या
२२ त्तिरत्राह। द्युतिमिश्रस्य केवलज्ञानफलत्वं विदधदन्तरमाह। अन्यद्यमिति। यत्तत्कामयत इत्यादेस्तात्पर्यमा
ह। असत्त्वेति। अस्मिन्नर्थे वाक्यं योजयति। यद्यदिति। आत्मज्ञानेन सर्वसुखावाप्तिरात्मसुखस्यानंत्यादिति भवा
चेमानमाह। सहस्वेति। भावेत्ता। मोपक्रममुपसंहारस्तत्सुणं वध्यात्मनोऽनंतत्वात्सुखवान्केस्तत्वा
ह्लो। सर्वसुखावाप्तिरित्यर्थः। उपसंहरत्यंततो वदति। आत्मानमावतिवाक्यं केवलज्ञानेन मुक्तिरित्येवमर्थं
व्याख्याय तत्पूर्वपंरव्याख्यानमनुवदति। स्थितस्थिति। अखंडत्वं प्रतिपादकवाक्यविरुद्धमित्यर्थः। तदी
यव्याख्यानं दर्शयितुं तदीयपूर्वपक्षमाह। नाम कामीति। कर्मफलं नित्यत्वादित्यर्थः। तर्हि देवतामुक्तिकार
णमत्राह। कर्मस्विति। कर्मणि परकत्वाद्देवतानमुक्तिकरीत्यर्थः। ज्ञानात्तर्हि मुक्तिरित्यत्राह। नेति। याव
ज्जीवश्रुतिविरोधात् कर्मत्यागासंभवात् अत्यक्तकर्मणः अस्तज्ञाना मुक्तिरित्यर्थः। अज्ञानतः एवं तत्त्वात्मा मु९
मुक्तिसाधनमित्यत्राह। अन्यदिति। ज्ञानकर्मसमुच्चयानन्तरभाविकर्मणो ज्ञानाद्योगादिस्फुरत्केवलत्वमाह
देवतेति। विरोधं स्फुटयति। कर्मण इति फलितमुपसंहरति। नानेति। कर्मणो ज्ञानानुपपत्तिः त्यागिनो पु४
ज्ञानं स्यादिसाशेव्यत्याग एव नमुक्तस्तदस्यादाकूतानीति। तदीयपूर्वपक्षमुपसंहरति। एवमिति। धीकर्मस
मुच्चयो मोक्षोऽनपेक्षकेवलत्वात्स्यादिति निरूपयति। धीकर्मणोः समुच्चितयोः मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादयता
योत्मानमवलोकमित्यादिवाक्यमिमाह। वीक्ष्येति। सिद्धांतवन पक्षस्तु श्रुतिप्रकटयति। लोकमिति। १२०

धीकर्मणोरथ्यविद्याय लोकं द्वैतावस्थं आत्मानमद्वैतावस्थमाप्याद्योपासीनेति समाधिधर्मिनं स्यादित्यर्थः॥
द्वैतावस्थ एवात्मा कस्मान्नोपासितव्य इत्याशंक्य न उपासकस्यादोषं वक्तुं तदवस्थायानास्ति चमाहाद्वै
ततितिद्यारुतावदवस्थचादद्यारुतापिनस्थैश्वरीमत्राहावस्थेति अवस्थाद्वयमुक्त्वाद्वैतावस्थोपासक॥
स्यादोषमाहान्तावितिा अद्वैतावस्थोपासकस्य गुणमाहायःश्रुनरिति कर्मावस्थाद्वैतावस्थामित्यर्थः॥ एव
मुपासाबुनकर्मापिन्नतं स्यादताद्वयारथ्यवह्नेतिफलितमाहाव्रसेति कर्मफलस्यानित्यत्वान्नहानस्येतिा वा
हनमच्चाहाद्यक्रमितिा तन्नैवपंचमतेदूषयितुं तदुपगतसमुच्चये विसृजन्ताद्विरण्यगर्भेतिा हिरण्यगर्भो
पासनस्य कर्मणा समुच्चयएकोद्वितीयाद्विरण्यगर्भोपासनस्य कर्मणोपासनया समुच्चयस्यायमिष्टइत्यर्थः॥
आत्मानमिवनिवाक्य द्वायामध्येकतरः समुच्चयस्येदत्तिमतइतिष्टकतिा द्वयोरितिा सामान्येनदूषयति
म६ नतिा आद्यमनुवदतिा वर्थेश्च दितिा द्यादतिरिक्तवारणाद्वयःस्तवक्तुं किमनेनजहातीत्यत्रपराक्रेद
शयितिा त्रायतिा आद्यसमुच्चयानुष्ठानाद द्योषस्तुर्गेष्टुक्तचीत्तागृह्याकामकर्मद्वयाच्छरीरद्वयवियोगस्त्व
र्थः॥ विदेहकेवल्यामवतद्विचथमसमुच्चयानुष्ठानफलंस्यादच्चाहानतइतिा शरीरद्वयवियोगासकलाद्वै
ताद्यावृत्तस्य परस्माद्ज्ञानमात्रत्यवद्वितस्योतरालावस्थानमाचैद्य समुच्चयफलमुक्तमित्यर्थः॥ तथापि
कथंयाघातात्राचाद्वितिा आत्मानामवस्यत्तुनहास्येत्यादिनाकामकर्मणोरद्वतिः प्रथमसमुच्चयफ
वया२ लमुक्त्वा नहत्रिंशा स्यानमतादिराधइत्यर्थः॥ द्वितीयमनुवदतिा अथेतिा दूषयतिा नतिा विरोधेवक्तुमवि

ह्ययामृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इत्यत्र तदुभयसमुच्चयफलविभागमाह फलमिति। द्वितीयसमुच्च
यस्य विवक्षितत्वे च फलं दर्शितं मृत्युव्याप्तमनस्य कामकर्मेत्यूर्ध्वफलमाह्वितापासनायाश्चात्मविद्यायाश्चामृतत्व
फलमितीहत्तु कामादेरस्य यस्य तत्फलत्वेन कीर्तनाद्याहतिरित्यर्थः। न केवलं पूर्वापरविरोधादनुपपन्न
मिदं व्याख्यानं श्रुतिविरोधाच्चेत्याह कामेति। कामकर्मणोः संसारस्तद्धेतुत्वाच्चोक्तो व्याहत इति न्यायविरो
धमाह कथमिति। व्याहतत्वं तरमाह इतश्चेति। नास्य दृष्टविरुद्धं पूर्ववाधकं पारेः सिद्धांतत्वेनापि न समुच्चयदृति।
श्रुतिनिरादवताज्ञाकरत्वमुक्तं मिथोव्याघ्रमनुष्ठानेन तन विरुध्यात ब्रह्मधीरिति वायात्कमिच्यर्थः। किमत
स्तत्राह समानेधेमिति अनुष्ठानकाले वस्तविक कर्मब्रह्म तावेन पश्यतीति मुच्यात ज्ञाता विरोध इत्यर्थः। दोनी
कालत्वेदनाविरोधं शंकते। ब्रवीमिति। अग्रः सन् कर्म कृत्वा पश्चात्तन ब्रह्म तावेन पश्यतीत्यर्थः। दूषय
ति। एवमिति। कर्मस्वहेतुत्वं शंकते। अयेति। अयेकर्माधिकारी तदनुष्ठानकाले कर्त्रृत्वादिविभागधीः
कर्मानुष्ठायश्चुदामागादीह्यस्क्षिविव कर्म ब्रह्मास्तीति पश्यतस्तनास्ति तस्य मुक्तिहेतुत्वमित्यर्थः। दूषयति। एवं
समादधन स्यातिपाह्निकत्वंस्य दृष्यति। तदमिति। मरणस्यानियतकालत्वाद्विभागज्ञानवतामृतस्य बंधः
कर्मब्रह्मतावेन पश्यतो मृतस्याज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः। संभवति कर्मिणः पाक्षिकत्वपि मुक्तिर्नास्तीत्याशंक्यात्तद
ति। नेमर्यिकालत्व्धियाब्रह्मज्ञानाबलवत्वाक्रुत्स्नज्ञानन्स्यात्तच्छयाकर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। एवं काल
त्तदादविरोधध्वस्तेकर्मकाल एव ज्ञानान्मुक्तिस्यादिति शंकते। कुर्वन्नेवेति। पूर्वोक्तं व्याहतिमाह सा द्वतेत्॥ ११।

ए६

णसाधनं कर्मैव ब्रह्मपरतया कर्माण्यनुष्ठितमिति यदुक्तं तद्दूषयति। उपास्तेति। कर्त्राद्यभिमानपेक्षमपि विवे-
किकर्मज्ञानसद्भावविस्मारकत्वाद्दोष इति। न च विरोधस्य वाक्यस्य तन्मानत्वादित्याह मानमिति। नन्दम-
नमानमिति परिहरति वाक्येति। एतेन तस्य पृथग्वं विधस्येति। अल्पार्थत्वं तु स्वदविरिस्यादित्युक्तिरेवं विधकर्म-
णो मानमित्यर्थः। एवं मुमुक्षुप्रयत्नाय निरस्तकर्मणा त्वविद्यायां मुमुक्षुस्मृतीय स्यादिति शंकते। तत्त्वस्यापि-
त्ति मानात्त्वाच्च न दूषयति। अज्ञानानिवृत्तेरिति। उपसंहरति तस्मादिति। दृष्टहृदयनाशस्याद्यमुमुक्षुप्रयफलत्वमेमीक्ष्यो-
क्तं। इदानीं तदपि न युक्तमित्याह कार्येति। स्थूलशरीरं कार्यमिति यावत्। श्रुतिविरोधं विशदयति। छेत्तेति। पृथि-
व्येवेन मयेश्रुदेवीवागाविश्रादयंतीत्यादिवचने त्यन्नादाविलक्षणसूत्रानामप्राप्तिगमकं श्रूयत इत्यर्थः। देहादे-
र्नाशनं फलं कुत इति च्यवहितेन संबंधः। ब्रुवाणो वायं लोकान् जयच्च स्वच्छाष्टम्यातिक्रमार्थवादो ह्यमुमुक्षुवि-
यानुष्ठानत्लोकत्रयातिक्रमवद्देहहृदयनाशोपि फलं स्यादिति तत्राह हानेवेति। देहहृदयोर्नाशस्य मोक्षस्य ह्यस-
मुमुक्षुप्रयफलत्वात्तावद्विद्यायोज्ञानफलत्वं स्यादिति शंकते। मननमिति। दूषयति। नेवमिति। संसारनिवृत्तिर्वाधीफल-
त्वात् कथं विद्यातिष्फलत्वमत्राह संसारेति। देहहृदयपूर्वकत्वात्संसारस्येत्यर्थः। ज्ञानस्याज्ञाननाशनिःफलोनरम-
स्त्रीति शंकते। ध्वांतेति। अज्ञाननिवृत्तिरनर्थनिवृत्तेर्हेतुत्वेन फलेन स्वरूपेणेति परिहरति। सार्वेति। स्थिता-
विद्यायाः संसारात्मादृक्त्वादनन्तानाशनन्तविशेष्यतम आज्ञानस्य वाताति। अत्र हेतुमाहाकामेति। कामकर्मादिकार्य-
भूतस्याविद्याख्यं कारणेन हि कारणोका[illegible]र्यस्मान्नाशादयमीत्यर्थः। स्थितावविद्यानष्टे कामादिकस्याविद्यय न शेव

ति॰ ए

प४

नवितव्यमितिशंकते। विद्येति। नेति। दूषयति। नेत्यमित्येन तस्य ष्टय नि। अविद्येति। कामादेर्मा विद्योपनाशस्य
ह्यसमुच्चयफलत्वाद्विद्यायामसत्यां पुनः कामादिः स्यादिति तन्नावबोधेन नाशमित्याह। श्रुतेति। नाशश्च नाशस्य पु
नरपोदासर्वेषां स्वतःसिद्धिर्नवमित्याह। सर्वाननपेतीति। कामादेर्निरन्वयनाशादर्शनं च समुच्चयफलमित्याह। श्रुतेर्ग
ताविनाविनेति दूषयति। देहेति। देहस्वात्मदेहत्वयेष्याति रातस्यैश्च चवणाद्यनुष्ठानं परिहारल्लोच्यमानमपि
नयुक्तमित्याह। अपि चेति। आद्यसमुच्चये कर्तुर्विराद्ध्विवक्षयालिंगविपर्ययोगश्चागोणस्यमनत्वाद्यवणा
द्युपपत्तिरिति शंकते। वैराग्येति। दूषयति। स्वव्याख्यानेति। विविधदर्शयितेनद्वीयव्याख्यानमाह। सर्वेति।
विरोधमाह। जीवातेति। देहद्वयवतासदेनर्द्दुकं फलं विरुध्यतइत्यर्थः। प्राणानांस्वकारणेनिमज्जनेनसमुच्च ग्रथम
यफलमत्राह। फलं वेति। फलितिन मास्ता तस्मादिति। विद्वन्प्राणानामात्मनिमज्जनेपि तस्याविशिष्ट
त्वाल्लिंगत्वं गव्यागोणत्वमनत्राह। वचेति। स्वचेवसममनीयेत्यादिना आद्यसमुच्चितवान् तिकनाशफल
मुक्तानव्यातास्याद्यात्मन्येव संज्ञामात्रयोपिणोनस्य परिज्ञानं विद्यायाः कूपायानान्निमिवनि दर्धयं तु स्यातां
विद्यापन्यथा विद्यास्यादित्याह। द्वितीयमिवं पंचमसूत्रं व्याख्यानेन न विरुद्धं देहद्वयवतादेहादिसंघान
स्यागोणं विवारणमितीदं वाक्यमाता। दुर्घटं विशारणस्यागोणत्वमित्यर्थः। ऊषरवादयसूत्रं यथा सलिलं वि
कारस्तयः विद्यापरस्य विकारइतीतारकल्पये। तदप्ययुक्तमित्याह। निषिद्धेति। सूत्रोत्तपदमात्रस्यैव
किंवल्पमिति यद्द्वितीयं कल्पनं तद्दूषयति। हिरण्यगर्भेति। तत्रैकं प्रायेणाकरयति। देहेहिरण्यगर्भवदिति

त्यस्मादित्यन्तं ब पर्यंन तत्त्वञ्चस्य ब्रह्मानात्मतम विज्ञिष्टं तव मा दिश्यास्त्र त्या सो साधीकस्य न नेत्यर्थः मृ
त्यादर्वाचीनजीववर्यंश्याविद्याकार्यसंसारपारतंत्र्यान्न नत्र मुक्तिरित्याद्यासंसारिततो विद्यांवसादिमं च स्तु
मस्तुत्रयप्रकाशकचाकृत्नयविधफललाल्ताचाहाविद्यांवितोपरस्परविरोधित्वमसिद्धंयद्वैद्वस्तहृदोनयेस
म्कतिसदृश्कृतिरन्याहाक्कायोगादितितोविनिन्द्यायागाम्ममानकर्तृकयाः पूर्वकालेभूतितांतद्विधिरविद्यायाः वि
द्यातः पूर्वकालत्वमित्यर्थः॥ विद्याविद्यायारसमुच्चयोपिधीकर्मलो॥ समुच्चयः स्यादित्याशंक्य मंत्रं ध्यावष्टे अन्यदेता
विकमिति॥ अविद्ययामृत्यमित्यत्र विरनाकरणेनिषिद्धकरणंवमृत्यस्तादन्तुत्रातविद्यां चाविद्यां वतनुतापि विद्यास्त्री
येकर्मविद्यास्तुक्ष्यिधारानदेवत्तत्वाअत्मानाविकंकर्मस्तुत्यपादादित्ममविद्यानिवर्त्यनिवर्त्तकतावेम सकृत्ताववबनोत
त्राविद्यायाः पूर्वत्वविद्यायाश्चोत्तरोदितयामृत्यंपूर्वचाविद्याअश्लोदितमतिकम्पाकेवलब्रह्मविद्याया कैवल्यमाप्नोती
त्यर्थः॥ संभूतिंचविनाशंचयस्तद्वेदोत्तयेसहंविनाशेनमृत्युंतीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुतइत्यस्मिन्मंत्रेमृत्यनिषिद्धं
२१५ नसंगतनांदिदर्शनमुच्यातविनाशांदृहेनशास्त्रीयंहिरण्यगर्भोपासनंनत्रापिसहत्तावानिवर्त्यनिवर्त्तकत्ताववनवि
नाशेनमृत्युंत्राकृपासनेनत्र्वचसंभूतिश्चश्लोदितनमृत्यंतीर्त्वातिक्रम्यसंभूत्याकेवलब्रह्मविद्ययामृतमश्नुते
अतामससमुच्चयावकाशइत्यर्थः॥ सर्वकर्मसामिनः शुद्धसत्त्वस्याज्ञानान्यत्विवाक्यार्थनसमुच्चयइत्याहानेतिना
विरतादुश्चरितान्नाशांतानासमाहितः नाशांतमानसोवापिप्रज्ञानेनैनमाप्नुयादित्यादिश्रोतंतवरमेइत्यर्थः॥
समुच्चयनिरासमुपसंहरति तस्मादिति॥ अपवर्गेनिगमयतितनस्मादुक्तमायति अत्र चरणसंमतिमाहासुत्ये

घुलप्येति। आत्मानमेव स्वस्य कर्मफलभुजं नाद्रियत एव गतौ लोकइत्येकेनैव दृष्टुकमित्याशंक्याह नेति। स्वं लोकमदृष्ट्वे-
ति स्वशब्दविशेषणेन संबंधाल्लोकशब्दार्थस्यात्मलोकस्य शब्दः परः अचैतन्य इति स एवात्र याह्योऽन्यथा अह्ने-
तराना ब्रह्मतत्त्वक्रियाप्रसंगादित्यर्थः। द्वैतंतरमाद। आत्मानमिति। स्वशब्दपर्यायेणात्मशब्देन लोकस्य विशे-
षितत्वादित्यर्थः। लोकशब्देनात्र परस्य गृहदेवं तरमाद। विद्यतीति षष्ठ सवा एष मदानि स्यादि ह्यो वि प्रकार
तो दैवी नैरमीदाय षोनो यमात्मा ये लोकइत्यात्मशब्दार्थेन लोकस्य कर्मफलनिवृत्त्यर्थं विशेषणादत्रापि स
एव ग्राह्योऽन्यथाद्भुतं परब्रह्मधानादित्यर्थः। लोकशब्देन परस्य देहस्माद्येवेति काम्यफलोऽन्यत्रिभुवनमद्यु-
क्तस्यान्त परात्मनो निर्विकारस्यावादितिशंकते। यस्मादिति। अन्यार्थदर्शनं न्यायरहितं दुर्बलं प्रकरणा-
दिति परिहरति। स्वलोकस्येति। अर्थवादत्वं साधयति। साधनांतरेति। भूयानभूयनइति यावता विदुषो
ह्नीमासर्वफलाप्तियोगात्स्वांतरसंवादमाह। यइति। याकामनश्चाश्चकामश्चात्मकामइत्यादिनेत्यर्थः। प्रकार-
णात्परमात्मग्रहणमुक्त्वा तत्र लिंगमाह। यदीति। आत्मशब्देनापरिच्छिन्नार्थेन समानाधिकरणेन लोकशब्दवाच्यः
परएवेत्यर्थः। यद्यपि रागानुगृहीतं न तदा विशेषणं वाच्यमिमासान्यथेति। ब्रह्मानुना वस्थादिति। विशेषणं कु-
तो वाच्यमत्राह। आह्नेति। स्वं लोकमिति प्रकृतेनएर मात्मलोकनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। विशेषणं विनेवार्थसिद्धे-
दृष्टमित्यत्र परस्मादन्यग्रहणे किं न स्यादित्याशंकानान्यस्मिन्निति। आत्मानमित्यत्र परिग्रहे मुक्तावृत्तं संकीर्त-
यति। अक्रतेनेति। आत्मा विदास्मादित्यत्र नाकेवलाशुक्रमित्यर्थः। उक्तरत्नान्यकर्मादाकथमित्यत आह। कथं॥

उक्तमिति२

इदवादीन्प्रत्युपकार्यो दृष्ट इत्युक्तमर्थं थोयमित्यादिपरायं भाष्यं व्याचष्टे अर्थः । तस्य शब्दं विज्ञाय यत्र वर्णेति प्रतिप
त्तिमात्रकार्यार्थं विस्तरेणोक्तं संक्षिप्याह समविश्वादिति विद्वद्घोषादि रथ्यागजादीनामितरस्य तु कृतस्य पारतन्त्र्यमुच्यत इ
त्यर्थः । तात्पर्यमुक्त्वा अक्षरार्थमाह अथ इति अविद्वानविद्याकार्यं द्वेतदृश्यं वा न च शास्त्रदृश्यं वा अन्य इति
कार्थोऽन्य इत्याह यागादीति । एवं विधस्य सर्वप्राणिनां एवं कृतम् इति सकामोपासनं इत्यादिसाहित कर्मणेति । देवा
दीनां दृष्टिद्वारोपकारकत्वं कर्मणोपासनानामालाद्यतिरिक्तो मिद्धाराद्वा देवादयापीति । यद्यस्योपकारकं तस्य
कर्मणि प्रहितमिति विशिष्टाविशेष्यत्वात्तन्नीतावादयाहाकवेति तन्मापि विज्ञेयं कृतपात्कर्मोद्देशे तत्त्वान्निदृष्टिविचारयत्य
र्थः । कवेदं यदिति वदतात्मनः कर्तृत्वापगमा दृष्ट्वा ब्रह्मनादात्म्यं श्रुतिविरोधे चाह कर्तृत्वं भवति । कल्पितत्वं फल
माह विद्यायामिति नानुक्तं द्वीयात् कर्मेत्यादि स्मृतेः सम्यग्ज्ञाने कर्मफलत्यागो वश्यं तावीत्यत आह नानुकृत्ये
ति अन्तानान्नादित्यर्थः । न कर्मार्हितं तदुपकारकमिति भावोक्ते स्थितं सर्वथा सर्वत्र माहात्म्यं परया लाप
कारकत्वाकार्यकारणानां व्याप्यवस्थितः स्यादत आह सर्वइति कर्तृत्वं नाकृत्वनियमा सर्वथा तो कृत्वे घटादेरपि तस्यात्
त्वाह विस्वाधनेति क्वानाममहागइनित माह बाह्येति आक्षा ध्याकारज्ञानानामनुनवद्याज्ञिलिंगइत्यर्थः । स
र्वः सर्वस्य कार्यकारणं वत्सत्वमानमाह मधुब्राह्मणेति सर्वस्योपकार्योपकारकत्वे प्रवृत्ते किं सिद्धमत आह ए
वं सतीति समयत्तु होनीयत्वा देवावर्तिशंकामाह देवादिभिरिति तद्भुरत्वेन वा कामवतारयतीत्यसयेति याग
होमश्राद्धाया रत्वेनरुकार्थमाह य इति श्राभेवनं प्रक्षेपः यदनिवादनाद्द्यादेवतानुये समुदायस्तु नार्थाचात्

क७

ति१

ग्रा०१

यद्रूतिर्स्मिन्धियोर्थीत्तरदातिष्ठुहोतीतिश्रुत यद्दीनांत्तद्देनास्वतिसंज्ञायसाग्नान्स्वेच्चाविशेषान्नेतिग्राह्येद्व्यस्या
गस्य यागाद्वातस्थैवृपवश्रूपाधिकस्याद्विमत्वात्स्वरस्वीकारपर्यंतस्यान्नत्वात्तत्तद्रसेषामितिस्थितमिच्यर्थः॥द्
मादविधेयत्वाकथंसिद्धवन्निर्देशाच्चाद्वालोकवच्छेति॥ नत्र्त्रैषपंचमतमाद्वानात्रूक्तिमितिया
णकीतदासवाहवादितिशास्त्रीतिनसृष्टिसादेवानी दिवाद्यर्थत्वनदोमादरवश्यकार्यत्वाद्यत्तद्धिधी
यतद्यर्थः॥द्रूषयति॥नतिदोमादरत्वोक्षमानस्यावश्यकार्यत्वेच्छानिच्छयावांवच्छोवश्रूतःसिद्धत्वान्नो
त्वविधेयत्वमताद्देवादितिशङ्किंतत्वादितिहेतुवचनमात्राग्निहोत्राद्देविधेयत्वनघरद्यर्थः॥द्रूष
यति॥नेतिदत्तुत्वतद्स्यादेरर्थमाद्वायत्रेति॥उक्रमनपत्वातिदिश्यति॥उत्तारयिति॥यथाद्दत्वादेरर्थः॥
माहायस्मादिति॥स्वादहवदिस्यवाद्देतुमाह॥स्वकामीति॥कर्मणोधिकारिणः॥विनाशमिक्षतांद्देवादीना
मत्तिप्रायमाह॥ब्रह्मेति॥यदिद्वत्तविद्याकर्मणोत्तवतीतदाकर्त्तृत्वच्छनाशः मनाशोमहान्मुनःकर्त्तृत्व
स्यासेपादयितुमत्याकथाद्येनु कर्त्तृत्वनाशोद्यथाद्यत्तावनिमित्तः सत्वाकथंचिकिंसोत्रूयापिद्यथाऽतनना
तःद्रूर्वस्मान्नाशादधिकारिणांदवादयोरत्नंतीत्यर्थः॥स्वत्वगमकमाह॥ [illegible]श्रुतीति॥तद्य एवद्विदितमित्या
दरर्थमाह॥अवश्यमिति॥आदिशब्दाद्वरहृत्तोत्ता बलिंहरंत स्वदरहर्द्ध्यादरहःकेस्वधाक
यादरहःस्वाहाकुर्यादित्यादाधययाध्यत्तोद्वत्यादिश्रुतिसंग्रहः दानकर्मणामनारंभात[illegible]
त्वैवतस्मात्वंतदर्थंकर्मकौन्तेयमुक्तसंगःसमाचरेत्यादिस्मृतिप्रत्यर्थः॥मीमांसितमित्येतद्याचष्टेऽव

कानयु

न६

दानतिहृदयस्याग्रेवद्युतीत्याद्यवदानविधिस्तस्यकरणेऽऋणंह्येवावजायतेजायमानोवैब्राह्मणस्त्रि
भ्रदेवेभ्यऋषिभ्यःपितृभ्योमनुष्येभ्यइत्याद्यर्थवादश्रियर्थः॥आत्मैवेदमित्यादरूत्तरस्यापापाननिकोकायाति
प्रवृत्तोवेति॥आत्मेच्छयावापासीनतिनिवृत्तिमार्गोऽन्यायान्यामित्यादिप्रवृत्तिमार्गश्रेयस्कोश्रोतयत्रसामर्थ्यं
निवृत्तिमार्गंपरित्यज्यप्रवृत्तिमार्गएवप्रवर्ततेऽत्रहेतुर्वीर्यइत्यर्थः॥दिवादिरूपंनत्रकारणंमुक्तमितिशंक मु४
तोऽरक्षन्तीतिऽहृषयन्तीतिनन्दन्तीतिपितृहत्यादिकेऽरक्षैमितिनब्रह्मचारिणांतस्यानिष्ठकादिसर्वाश्रमसाधारण्याद
तस्यनियमिनप्रवृत्तिमार्गस्वीकारकारणंवाच्यमित्यर्थः॥स्वतंत्रवादवादयामनुष्यमात्रंकर्मण्येवप्रवर्त्त
येतीत्यादान्यथेति॥दिवादिरूपेणप्रयोजककर्मणास्तेनकृतंचादिन्यर्थः॥आत्माविद्यानियामिकास्यादितित
चाहानापीति॥वस्तुच्छादनेनमिथ्याधीमात्रहेतुत्वादित्यर्थः॥स्वतावत्वादमार्गकामादानर्थेति॥ब्रह्मस्वादि
दुःखफलत्वंज्ञानत्वापीत्यर्थः॥संसारफलेकर्मणिप्रवर्त्तकमात्रहेतुःपरिहारायवाच्यइतिफलितमाहानस्मादि
ति॥एतदर्थेविराष्ट्रकतिरित्यादोन्यार्थइति॥प्रवर्त्तककामप्रकाशनार्थेत्यर्थः॥प्रधानंतुमर्थःकामोवाधकः॥
प्राप्तस्तत्प्रवर्त्तकत्वमादानमानानतिश्रायसुखरूपत्वात्कुतःकामसंतवान्नादाप्नेति॥विपरीतज्ञानंप्रकरय
ति॥अनाहेति॥मिथ्याज्ञानात्कामइत्याहात्यकामयतेति॥कामस्यप्रवर्त्तकत्वंनिगमयति॥अविद्येति॥यतःकामऽ
मसाऽविद्यैवप्रवर्त्तिकास्तुकिंतनात्राह॥अथोखल्विति॥अथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषइतिश्रुतिस्तस्य
प्रवर्त्तकत्वमाहेत्यर्थः॥स्मृतिमप्याह॥कामतइति॥कामस्यप्रवर्त्तकत्वमुपसंहरति॥प्रवर्त्तकइति॥कामस्यप्रव॥

र्तृकत्वमुक्तो वाक्यं ग्याव ष्टोग्रामिति। एवकारार्थं लोकत्वसिद्धमादर्शयति। विस्तारितमिति। कथमिति। तदाह। प्राप्स्ये
ति। स्वरादेर्दनास्यागात्मविकइतिसंबंधः। आत्मेवेत्यनेन तत्स्पष्टयति। आत्मेति। सा कामयत तत्त्वत्र स ब्रह्मक्षार्थ
माह। कादीति। का मादरसेषण्य बीजमज्ञानं न दाक्मानदधीन इति यावत् कामात्मा। केनाति यद्देणाविशिष्टरस
र्थः। विपरीतनिश्चयामवाहास्वतइति। किमकामयत न दाह। कामेति। कर्मणि स्वामित्वेन तुंसः संबंधः कथं
जायां दृत्तु रचाह। कर्मसाधनमिति। व्याख्यात्माय यत्नेन दर्शमाक्षार्थेति। त्र्यवमानमाह। सइति। मत्त्वावगे
वास्मिंल्लोकत्वं निनिष्ठतीति। तिम्रोतेवचइत्यर्थः। कर्मकुर्वीयत्वस्यार्थमाह। दावति। एतावानिन्यस्य तात्पर्य
माह। एतावानिति। स्वर्गादिसाध्यं लोकत्रयं साधनं तत्तीह्यावधारणमित्यर्थः। हेतुमाह। साध्येति। स्वर्गादि
नास्वर्यादिसिद्धेः कर्मण एव तु मर्थासिद्धिरित्याशंक्यामेवं कर्मतत्साध्ययोः कामात्मेन त्वानानर्थवादिश्या
द्वेफलति। लोकत्रयस्य साध्यस्य पूर्वमनुक्तत्वात्तावानित्यवधारणमयुक्तमिति शंकते। कामेति। साध
नो किंसामर्थ्यात्साध्यस्यार्थोऽनुक्तत्वादनुपपन्नमवधारणमिति परिहरति। नेति। साध्यमाक्षिप्य साधनं।
साध्यमादितरत्कर्मारव्यं साधनमाक्षिप्य साध्यमित्यर्थः। साध्यस्याक्षिप्य साधनत्वं व्यतिरेकद्वारोपपादयति। लो
कत्रयमिति। साध्यमिति। साधनेन साध्यस्याक्षेपविव्यतिरेकमाह। समाप्तिरिति। साध्यसाधनयोर्मिथ्यात्व
द्वंद्वंकृत्वमिथ्यावाक्यापषववृत्तिरित्यादेफलति। तत्रस्वरूपेणैव वस्त्रत्वेनेत्यर्थः। साधनात्कार्यसाध्यसा
प्यौक्तो दृष्टांतमाह। स्वप्नादिनि। साध्यसाधनयोः कामात्मत्वेनानर्थत्वं स्फुरतरति। यमाह। साध्येति। किं नहि।

या॥ कार्यमित्याह। अकृत्वायतीति कर्मसंमोमंचाधीसाधनश्रवणादिकमनुतिष्ठेदित्यर्थः। न कुर्वन्नित्यादरर्थमाह। इकुर्वन्नि
ति। अविद्यावस्थायां साध्यसाधनसंपूर्णपरिपूर्णत्वादित्यनहितिरकम्मुखोनाह। एकैकमिति। अनुग्रायनापदायावदि
ति। मनएवास्यात्तदवतारयितुं भूमिकामाह। आत्मेति। आत्माद्यः पंचपंक्तिरिति पंचापि इति संख्यासाम्यादित्यर्थः।
मनएवस्य यत्तात्पर्यमाह। वागित्येति। उक्तंमहिपादवागुपेति। आधानमयसेऽमनसि यजमानबुद्धिः कार्येत्याह।
अध्यात्ममिति। उपासार्थमध्यात्मिकविवादिविद्यमाह। वागेति। मानाधीनत्वे स्पष्टयति। यदिति। मानेवाकमाद्य
व्यापारयज्ञाधीः कार्येतिवक्तुं प्राणशब्देन क्रियाग्र नइन्याह। संप्रधार्येति। प्राणः प्राणस्य स्यार्थमाह। आगमार्थ
मिति। उपासार्थमध्यात्मिकविवादिविद्यमाह। विद्येवेति। चक्षुषा रूपधीः श्रोत्रेण शब्दधीरिति कार्येत्यादित्यर्थः।
चक्षुषा मानुषवं श्रोत्रस्य दैवत्वं कथं स्यात्क्रमेणाह। दैवतिति। चक्षुः श्रोत्रे रवित्रयसाधनत्वादुपचारतः त्याध्यन
इत्यर्थः। साधनत्वं स्फुटयन् चक्षुर्मानुषमित्यादिवाक्यान्वयति। परीक्ष्येति। आत्मवादेव वित्तधीः कार्येति। आत्मैवदेवमि
त्यादिवाक्यावष्टादेवति। आत्मेति वाक्यस्यार्थमाह। नात्कार्येति। आत्मादेहस्य च कर्महेतुः कार्येत्यर्थः। पांक्तो
य ज्ञमैं इत्यस्यार्थमाह। संमिनडनीत्यविधायज्ञः पंचसंख्यायामात्पांक्त इत्यर्थः। पांक्तः श्रुक्तिरित्यादरर्थमाह। ज्ञान
कार्यवादिति। तदिदं सर्वमित्यादरर्थमाह। पांक्तेति। साधनं साध्यं वहिरण्यगतं तु पंपांक्तिमित्युपात्म्यर्थः। अर्थाप्य
वत्वर्थं ब्राह्मणं। ब्राह्मणयोः संगत्यर्थं वृत्तमाह। अप्येति। यथा यान्यामित्यारभ्य अध्यायसमाप्तेर विद्याविषय
तयः वपंच्योत इत्युक्तमित्यर्थः। अथो अयमित्यादावुक्तमनुवदति। अन्नवतीति। एकस्य डगकर्तृत्वेनान्येषां नका।

त्वं चेत्तत्करणायोगादत्राह एवमावर्त्तिते एकेकस्य जगद्धेतुत्वं दृष्टान्तेनाह अन्नेनेति। यथा सर्वज्ञा
णि त्रिराकेकः कर्मोर्जितं एवं एकेकेन जगदाहक्लिन्नमित्यर्थः। कृत्स्नमाह स्वदिदहवदिति। स्वकर्मणा नाहक्लिन
मपि तत्वो स्यान्तस्वनदीवदित्यत्राह स्वकर्मलेति। सर्वस्य कर्मणः प्रति पुरुषमसाधारणस्य साधारणफल
त्वं कथं साधारणवस्तुतो गङ्गेत्यत्राह स्वोत्तावतदति। आदिपादेन मिश्रकर्मसंग्रहः। एनद्विशदयति।
गुणेनेति। सूत्रादिकं ... तं प्राणिजातस्य यत्कर्म तद्गुणप्रधानता वनोत्कर्षनिकर्षरूपेण सामान्यविशे
षात्मनावैचफलमारत्नात् द्विधा त्यागदृष्टेरित्यर्थः। आविवधुक्त्वं तरमाह अद्येति। आदिपादेन क्रियासंग्रहः॥
स्तानेति। द्रष्टादिदृष्टिविविच्येणेत्यर्थः। एतत्तस्य पश्यति कविदिति। रम्पाद्यानादिदर्शनादो कविकृतयथाका
र्यं किं विस्वकलत्रदर्शनादावसाधारणं कविन्तु व्यवहणादौ सामान्यरूपमित्यर्थः। उपसंहरति समासेति
अत्रेमधुब्राह्मणं मानमित्याह सर्वे इति। अनुवाद सर्वं सर्वं स्यकार्यमिष्फका तत्रत्र ब्राह्मणे तात्पर्य
माह यदिति। उपासनार्थमिति शेषः। तेषां मध्ये तत्रयं फलं इन रकर्मणः साधनमित्याह ... ति। मनन एव
पितति ... तर्मनसः पिष्टचमात्रेत्यात जगत्कारणत्वात् ... विज्ञानात्मेति। जीवस्य कर्म...
रातजगत्कारणत्वात् स एवाच पितत्यर्थः। इतश्च ... सिसृक्षितवान्भुतेमातादिरण्यगर्भीयाः
कार्यीयाः कारणत्वात्योगादित्यर्थः। मिथ्याज्ञानार्थमाह ग्रापयति। किं तज्ज्ञानमिति तदाह ... ब्रह्म
ज्ञानादन्यत् ज्ञानमात्रमित्यर्थः। तपःशाब्देन विवक्षितमाह तपःशब्देनेति। कर्ममात्रं तपःशब्दवाच्यमित्यर्थः॥

परस्माद्धीकर्मप्रवृणोत्व(?)तायारत्वायहणमित्याह।धायतीति।इनश्चतायारवयग्रहणमित्याह।पांक्तेदीति।एषपां
क्तोयज्ञइतिकर्मप्रकृत्तंयएवंवेदेतिअन्नमत्ताप्यत्रामधातपसीज्ञानकर्मणीइत्यर्थः।द्विशाछार्थमाह।मेधयेति।म
धायीत्यादिश्रास्तच्छ्रुतिस्तेनैवस्पष्टत्वमाहेत्यर्थः।एकमस्यसाधारणमित्यस्यार्थमाह।स्यति।साधारणमन्नंश्र
न्यादेवकिंनस्यादित्याह।यदिदमद्यतइति।सयएतदुपास्तइत्यस्यार्थमाह।सइति।साधारणमन्नंश्रसाधारणमन्न ५४
ति।श्रसाधारणीकुर्वतोदोषमेवमेणापकइत्याह।मिश्रमिति।मोघमन्नंविन्दतेअप्रचेताःसत्यंब्रवीमिवधइ
सतस्य।नार्यमाणंपुष्यतिनोसखायंकेवलाघोभवतिकेवलादीतिमंत्रोविश्वदेवाख्यंसाधारणंत्राछ्वाच्छ्म
वस्मात्तोन्नमितितत्त्रैरूप्यंवमतमाह।वैश्वदेवंहीति।तदुपासकस्यकथंपापादनिवृत्तिरित्याह।नालमिति।स्मार्तकर्म
णाकस्यचिदेवपापस्यनिवृत्तेरित्यर्थः।इष्यतीति।नवेति।अधूकामवाता।अनूकेरिति।वैश्वदेवाख्यमपिप्रत्य
क्षसिद्धत्वाद्यदिदमित्यनुवादयोग्यमत्राह।प्रायश्चित्तेति।हेतुमाह।ग्रास्येति।वैश्वदेवस्यासिद्धस्यगृहस्थेनानावि
धिपूर्वकंशास्त्रतःकुर्यादिवनात्याब्राह्मणोदिममवहामित्यादिशास्त्रगम्यत्वादित्यर्थः।अपच्यकस्यव्यतिरेक
दृष्टान्तेनाहाययतीति।स्वपक्षेतस्योपपत्तिमाह।व्रतिश्राणीति।ग्रात।वैश्वदेवस्यानसाधारण्यमित्युपसंहरति
सर्वेतितद्वसाधारणीकरणेपापादनिवृत्तोमानमाह।नानाप्रार्थमिति।नात्मार्थंपाचयदन्नंनवृथाघातयत्पशून्
नवैकःस्वयमश्नीयानविधिवर्ज्जंननिर्वपेदितिस्मृतिः।सडंगावदाधायीचूणस्तद्वानकेचूणदास्वकीयान्माद
श्नीयंपापंमाभिर्दिपनीतान्नदातेपापहेतुयस्मरणादिति।तस्यपापादनिवृत्तिर्गम्यतइत्यर्थः।वैश्वदेवान्नग्राममड

कार्त्स्न्यं तत्तीयाग्नेनादव्याख्यमित्याहानस्येति परमतिदोषांतरमाहाग्न्युष्टेति विश्वदेवान्नग्रहे सर्वत्राप्याद्युष्ठ
पिरस्तुष्टत्वं विनियुक्तत्वं चनस्यादित्यर्थः॥ शास्त्रविहितविश्वदेवग्रहेतडुपामकेष्ट्या पापनिवृत्तिर्वाक्यं वाद्यु
क्तमित्याहाग्यात्रतिष्ठेति स्मार्त्तकर्म्मानुष्ठानादल्पपापनिवृत्तिप्रतिपादकं तत्रवाहाल्पीयइति मिश्रं स्यो
तादितिवाक्याक्को हेतुर्मतुक्कात्रयदगमकइत्याहासवीहोति॥ कोसौ हेतुस्तत्रमाहासाधारणेति॥ स्व
मतस्वपसंहरति साविति मिश्रं स्यात दितिवाक्यं परमतनिरासार्थं व्याख्यातमपीदानीं क्रमप्राप्तं व्याचष्टे
पाप्येति कृतं च प्रकृतं च विचयस्यार्थमाहप्रकृतेपइति तस्मादित्यादेरर्थमाहादेवच्यइति॥ अथोत्राकृदर्श
पूर्णमासा विति निष्कर्षस्य विकल्पोहेतुमाहयतइति द्वादवानंताडयदिति सूचपदद्वित्वमाचष्टे वर्णादि
त्रीषाश्रवणात्कृतप्रकृतान्वादर्शपूर्णमासावितिविकल्पितमित्यर्थः॥ विकल्पितेहेतुंतरमाहास्मार्त्ते
तिसर्वोन्नस्य साधारणत्वाच्चेन यद्दात्तस्मिन्नस्मार्त्ते नष्याद्येचेनोतत्तीवासदनंतरस्वकवातद्वादवा
मनाउययैदिति सूत्रेचपैहेवमावैश्वदेवोलोहिविरोषापाकृतप्रकृतन्यायोगृह्यास्तद्वदिदमाङ्घ॥ अग्रमेयज्ञास्तु
युजेति चरुस्यचनचादर्शपूर्णमासयोःयद्दविकल्पस्यात्मदोषदुष्टत्वेपिगत्यंतराभावान्नद्वीहिवदिवदि
कौगीकृतामावित्यर्थः॥ उपसंहरति मांवइति निहियाउक्तःस्यादित्यस्यार्थमाहादर्शश्चेति सिद्धपतः
श्राबल्यादौर्बल्यमंतरेवपिप्रहतन्त्वादित्यस्यादिविकल्पइति पूर्वपक्षः॥ राद्धांतस्तु विषमशिष्टत्वाद्धिन्नत्वात्तस्मा
त्तैयानैत्रीहियौविदिसामासमितिमाहंबाधित्वाश्रोतमववयाख्यमितितावेतदपिवाक्यंगमकंदष्टंवात

यच

१११

स्यु २

ष्टियाजुकः स्यादिति काम्यदर्शपूर्णमासयोः सर्वथा निषेध एवेत्यत आह। नानतिदृत्तमाहेति। नास्तीलिकेति। आके:
तष्ठीलेन तद्धर्मेण साधुकारिष्विष्वधिकारश्चक्रश्रधिकारश्च यत्स्वपदर्शाय्युष्मकमुद्रितत्वश्रद्वेतुच्छांदसत्वा
नद्युदात्तश्रवणमित्यर्थः। नीएवात्मानं करुतेति मंत्रपदक्रमप्राप्तेर्हिरण्यपश्वन्ततुरीयत्वेनैष्याख्यातत्वात्तिष्ठायमा
हापृसक्तानीति। तृक्तान्नं च यस्य साधनत्वात् पश्वन्नस्यापि साधनत्वातेः संगत्फपपवेः। अन्नं च यस्य फलत्वात्त्योन्यत्वो
पपन्नेरित्यर्थः। दिवं नरमाहास्सो कार्येति। साध्य सानया विस्ति गकरणे प्रतिपत्ति सोकर्या पश्वन्नस्याख्यायान्नं चेयं या
या ख्यायाग्नेः अध्यात्माधिभूताधिदैवविषयत्वेन विस्तीर्णविषयत्वाद्वेत्यर्थः। पशुत्वोदनमन्नं दर्शयति। पय इति। पशु
निःसृतत्वात्पच्यमानत्वात्स्थय एवमस्युक्तमत्वाद। तुंजत इति। अनुमीयते दृष्टानुमाराकल्प्यत इत्यर्थः। तस्मात्तुमा
रं वा कपमावृतमाह। पशवइति। तद्वत्वरत्वेन वाक्यमवतारयति। एतदिति। वाक्यं व्याचष्टे। यतनइति। यतः पशवत्रंपयः
तिष्ठत्यर्थः। तेनैव स्यादर्थमाह। नस्यति। अथवा संज्ञात्तमित्यादर्थमाह। पशुष्विति। तस्मिन् सर्वमित्यादि व्याकरोति।
प्राणीति। पयसि सर्वं प्रतिष्ठितमित्युत्तमानेमिति तिर्यक्ता। पयसीति। अकृतिं प्रसिद्धिरूपन्यायाङ्गम्यत इत्याह। प्रसिद्धे
रिति। आदौ याज्ञिकप्रसिद्धं दर्शयति। आकृतिरिति। यदाज्यं पयो वाकृतिमयं तं सर्वं पय एवेति घृताकृति वीप
य आकृतिर्वास्त्ययं वेनत्वयएवेति ष्कति मानड्गम्यत इत्यर्थः। अपि वेवश्वंतरमाह। अथेति। पुरोडाशादेः कथं प
यस्त्वमत्वाह। द्वयेति। सर्वस्य पयस्त्वेपि प्रश्नातकिमायातमत्वाह। पयसीति। अग्निहोत्रयत्वय स्नावेव प्रतिष्ठितमि
त्यर्थः। प्रतिज्ञामात्रमतदन्वादात वाइति। तेवाएत आकृतीकृतत्तङ्कामतस्तेन रिकृमाविज्ञानड्याद्विकृनाव।

५५

मित्यादि ॥ ६॥

यर

७ त्रावर्तीति इदानीं सार्धं ज्ञानहीमायारात्रिवासराया अविभागविशेषाधिकसप्तशतानि भवंतीत्याह । शतानीति प्रजापत्यष्टकानां ... माडे ।
नां मासिवसरस्येत्याह ६

जु अग्निहोत्राद्यैर्न्नातः पायारूपायाः परिणामो ज्यायानसौ मित्यर्थः ॥ स्मृतिरप्यत्र मानमित्याह । अश्नाविति पयः परि
णामश्वाहुगतः तस्मिन्नुगन्मनमिति । शास्त्रार्थमुपसंहरति पयोऽङ्घ्रीति न्द्रुदिद्कु रित्या दित्स्वात्प यमाह ।
यथोक्तेति । परद्रव्यनिंदानानिषेधार्थाकिं च चविधिमितो पासनस्तुत्यर्थेत्यर्थः । तात्पर्यमुक्ता वाक्यांयाडय
ति । पयसेति । अत्राग्निहोत्राहोमास्तूक्ताडयः श्रूयंतसोपानेसोदित्यात्रांको पासनदर्शयितुं संख्यासाम्यमा
इय ह । संवत्सरस्येति । सायंप्रातः क्रियमाणोऽग्निहोत्रहोमानाममेकस्मिन्संवत्सरेषष्ठ्युत्तरत्रीणिशतानिभवंतीत्य
× र्थः । अहोरात्राणामपि संवत्सरस्यापि ... याजुष्मत्यो पीति संवत्सरात्मकमित्याग्निरूपप्रजापत्यवयवभूता ॥
याजुष्मतीसंज्ञकाइष्टकास्तुत्रयोगात्तदनंतर्यधिकविंशत ... दन विंशत्यधिकसप्तशतत्वं ददाति
क मानिनः साधर्म्यानाडिश्च स्थूलादित्तद्दतोक्तसंख्यासत्त्वेतीत्यर्थः । विवक्षितमुपासनमाह । संपादतीति । अग्नि ॥
होत्रादिकृतीः सुसंबंधिन्यहोरात्राणि संवत्सरावयवभूतानि विवित्त्यापि तस्याग्न्यंताडीश्च दुं संवेविधि
नीः प्रजापत्यात्मकयाजुष्मत्येष्टकारूपेण संख्यासामान्यात् ध्यायन्योऽग्निहोत्रं संवत्सरं जुहुयादपज
यति मृत्युमित्यर्थः ॥ अवयवोपासनमुक्त्वा अवयवक्षपासनमाह । सुमानितिनाज्यहोरात्रयामृत्यु
स्तुतेः नाड्यादिगत संख्यासामान्येन संपदान्मानूसंवत्सराग्निश्च समानेन सामान्येना नानोऽग्निश्च संव
त्सरात्मप्रजापत्यात्मनासमम्व मापाद्याग्निरहं प्रजापतिरित्यग्निहोत्रहोमकाले ध्यायतन्मृत्युं जय
ति । मृत्युंकालात्मकं प्राप्नोतीत्यन्तसंवत्सरं पयसा कुरुतीतिश्रुत्योश्च नद्यर्थः ॥ एतदुभयतिऽल्पवमि ॥

तिाक्रम सर्वस्य दृश्यतीापश्यमीतिापयः श्रुतिश्चैविश्वमितिविज्ञानयसाग्निहोत्रं जुहुदकाये वाग्निहोत्रा
कृत्यासंवत्सरात्मानमाप्नोतीत्यर्थः॥ किमनेनाश्चादातावेवमितिायदृहारावतिवनिङ्गावाक्यं योऽन्यतापयइति
६२ सर्वेहीतिं उवाक्यार्थमाहाएकायवेतिा दृ आदवान्नस्य श्रुत्कृतयत्वंविद्यार्थः॥ तयागांतरात्तुपदेशोदत्तमा
हाकुत्तमितिाकस्मान्नानीत्यादरत्ति श्रायमाहाउक्तवादितिाफलश्रुतिरितिाबीएयन्नान्यस्तुक्तान्यफल वहूहीवाक्यश्रक्रियतइत्य
र्थः॥ तात्पर्यस्तुक्ताद्वराथैमाहा श्रूयमानानीतिा स्तुरूपावाक्यस्नुतिरित्यितडत्तरवेनावतारयतिा ब्रश्नास्यतिा इत्यतिरकहाताप
॥दि१ पादयतिाआज्ञतिावंतिाम न्नविधमन्त्रेयुज्यत एवन दैवुर्जुतितस्तुवस्तुक्तदूषणंस्यातन वनङन्यातेकिंतुपिसामैनन्यतएवच्य ६१
र्थः॥ स्तुरूपावाक्याद्वितिरितिपदार्थमाहाब्रह्मेतिा सहीदमित्यादरथैमाहासहीतिाहेतुवाक्यार्थंनिगमयतिाक्रियतिाज्ञान
कर्मसामन्नजनकत्वेहेतुमाहाात्मादस्येतिाकर्त्तृत्व वात्ताहश्चायामिथ्याबंधादित्यर्थः॥ तत्कर्तृत्वं कथं कर्त्तृत्वप्रयोजकम
त्राहासुखेतिास्तुखदुःखयाराामादिहातरणस्तुताश्रुतंकर्मत्याग्रहजगाद्धेतुतत्यर्थः॥ रागादेःसफलक्रियादेतुत्वमन्वयव्य
तिरेकाभ्यामन्वयमाहरागादीतिाायावेत्तामितिवाक्यमवतारयितुंपातनिकांकराेतिाकादेत्तुरितिाकस्मात्तानिनत्ती
यंतइतिप्रश्नस्योत्तरंस्तुरूपावाक्यद्वितिरित्यक्तमित्यर्थः॥ नहीवाक्यमवतारयितुंतिा ब्रथेतिा अद्वितिरवगुणविशिष्टस्या
त्मस्मकप्रज्ञापकैस्यपासकस्यफलकथनायायावेत्तामन्द्वितिमितिश्रुतिःप्राक्तनामवप्रश्नस्तुद्धापयतीत्यर्थः॥ प्रश्नस्वरू
पप्रदर्शनपुरःसरंसहीदमितिवाक्यमवतारयतिा अद्वितिवमितिा नद्याववष्टासहीतिास्तुरूपस्थान्नेता क्त वाक्यंतत्कर्तृ
त्वमत्राहायथेतिाकर्तृत्वत्ताकमिथ्यावंधस्योक्त्वादित्यर्थः॥ कार्यत्वादनुत्पाद्यस्य विनाशिनःकथमसत्यत्वमत्राहाएव

मिति॥ गंगाप्रवाहवत्‌ श्रोतोरूपेणेत्यर्थः॥ उगमनःस्फलिकसं कस्माड्डुच्यात वादे न वेति॥ विरागेण वा किमवाहासंसारादि
ति॥ हेतुमाह॥ फलेति॥ संसारसुखतद्धेतुरागादेश्चाविनाशित्वादित्यर्थः॥ विरक्तस्यापि मुमुक्षोर्न श्रवणादौ प्रवृत्तिः कर्मवा
र्यत्वात्‌ मुक्तेरत आह॥ सत्यागिति॥ फलितमाह॥ कर्मकेति॥ कर्मत्यागपूर्वकः संन्यासः स एव साधनं श्रवणादिकं कुर्यादित्यर्थः॥ प्रासं
गिकं परिसमाप्य व्याख्यामनुवर्त्तयति॥ तु सङ्गति॥ ज्ञानमर्थं व्यतिरेकद्वारा पादयति॥ न वेविदिति॥ साद्यवानित्यादेर
र्थमाहापीति॥ शब्दसंदर्त्तनात्पर्यमाहान्वेति॥ साधनात्मकाद्वच्छब्दं व्याख्याय स्थूलसूक्ष्मादद्वात्मस्थितफलरूपा
न्तत्स्मृव्याख्यानायोत्तरग्रन्थ इत्यर्थः॥ सम्यदाद्वत्तात्पर्यमुक्तम्‌ अनेन नरवाक्यतात्पर्यमाह॥ वस्त्वेन इति॥ आद्यवाध्य
त्मिकस्मत्त्वयत्तुच्य नइत्यर्थः॥ हविर्विरयादित्वेहेतुमक्वावात्तावकथं नन्दनेनरमि नै न ऊक्तं एनन्दनं तरं तकिं
नस्मादत्राह॥ प्रयामाति॥ दृत्तानुवादेन संगतिमुक्तावीण्यात्मनइत्यादेरर्थमाहाउत्पाद्येति॥ अन्यत्रमनाइत्यादेर
स्तात्पर्यमाह॥ मननसइति॥ नहिस्वरूपं वतिनात्थमसंगतं तुनरुक्तवादवादासतश्रुतिरूपालिधमोइत्यर्थः॥ विवेभ
क्तात्पर्यमाह॥ अविद्येति॥ किमत्रमानमत्राह॥ व्यतदिति॥ एवं विनऊतात्पर्यमुक्तान्यात्वव्यादेरर्थमाह॥ हह
ह्निते तात्पर्यमाह॥ अविद्येति॥ किमत्रमानमत्राह॥ साकल्येमतिकदाविदिवजायमानज्ञानं विषयाद्यतिरिक्तादेतुमाप्येदं
ति॥ इतरावर्त्ती॥ तिद्योपःउरइवधीदेतुसाकल्येमतिकदाविदवजायमानं क्षिदिक्रियान
तस्मिन्‌ मतिकदाविह्नायमानवाद्यदेवं नदेवं यथाक्षिद्यादिसमवधानकक्ष्मैदाविदवजायमानक्षिदिक्रियान
दतिरिक्तकुठारमापेद्धेत्यनुमानमित्यर्थः॥ इत्युकारस्य माङ्किदेवसिद्धं वनदिस्याद्द॥ विपर्यान त्ति॥ मानातिरि
क्तधीकारणसाकल्ये मतिकदाविदवधीजन्मा सुपपत्तिरर्थापत्तिश्रुमानमिस्यादातबेति॥ द्वेवविशेषणाभ
सिद्धिमाशंक्य परिहरति॥ अस्तीति॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हायस्मिन्निति॥ किं विकारणामिद्धावपि नमनः॥ सिद्धिर

वा

११५

आहामनइतिा व्रसिघ्यापिमनः साधयतिा व्रसिघ्यावेति। तामाह। अनूदिति। अन्यत्रमनो नूख। तोऽतोमाप्राह्य मि न्यर्थः।
मनोास्तित्वसाधनस्य पसंहरति। मद्पीति। आत्मास्तितन्मनइत्यर्थः। हसात्ववादनात्रर इत्यर्थः। मवतारयति। निःशेष
ति। कामादद्देशाविधर्मेव नदस्य यद्यातिरकवचाकथं मनोा धर्मेत्र मनाम साधनानीति। कामादिपदार्थमाह। विषयेति।
नेध सामान्यानादरणाव्यविशेषणैर्नावधारणे कामसह्यलेसंकल्पइत्यर्थः। अधृतिरग्रदेनिधृमि अधयारसाव व कामाद्य ना
वः। कस्मान्नोको आह। धृतिगृहीतेति। अत्र धृत्या कामादि हेतुवावायाए ताव क्य न कार्य कामाद्य नाव पयर्थादुक्त एव इत्यर्थः।
धृतिरिस्पादर्थमाह। धारणवतीति। बुद्धिं हित्वा मतस्तात्मक स्माडुत्यात तत्राह। बुध्यस्थेति। कामादिवर्हिरिन्द्रियाण्यपि मानाद्
नयइतिएवंपरवेनतस्मादपीतिवा क्य व्याकरोतीन्द्रियाणीति। हेतुवेनपृष्टनशक्तनद्याचष्टे। यतइति। उपसंहरति। मनए
नृ९ वेति। सर्वस्य मानानामात्रश्वकिमर्थं विधरुराद्यात्मनामेसोवस्थानमत्राह। प्रभुसइति। धीरवचनुराद्यात्मनास्थितस्य व मानभा
हा निवृतीति। न व्यापिन मनसः सर्वे च विषयस्य तातात्त्वादाह। प्रभुकमिति। सर्वस्य धीवि वर्तते धीरवाहयानात्मच्या
चाहा नयतीति। सकार्यमिमनुष्टिमात्र मित्यर्थः। प्रासंगिकं चाद्यं परिहृत्य प्रकृतमेवाहानानइति। सर्वस्याधीकार्य व विदस्य
सिद्धिमानयं यति। धीरिति। तत्स्वधिष्ठानवादिया सद्यत्वं आत्मवदिति आह। त्यार्यीननि। तस्मादपीति वाक्यं संख्यपातावा
श्रा रव्यानोदइदानीमहरास्त्र व्याकरोति। अपीति। हष्टनइत्यनद्विवादयति। पराङ्मुखइति। मनसा सेवतिकथमवधारणं वचा
पिस्यथधी हेतुवाद चाहावृत्ते। फलितं निगमयति। मनसेति। अबोधकरणानामिन्द्रियाणां स्वार्थेषु विषयेषु धीत्त
नासानात्पत्तिरित्यर्थः। यः कथंसाद्स्नात्पर्यमाह। मनसावदिति। आध्यात्मिकवाकरणं यथा ख्यापयनइत्यर्थः। सविशे॥

पात्ता । कस्मादित्याह । यः कश्चेति । ध्वनिवर्णः पदं वाक्यमित्यनेः सह वर्णुहलादिसंयोगतो विप्यागङश्रुशब्द ॥
स्तदुक्तप्रत्ययः करणं नरस्तप्रत्यययथ्यशागावेतिप्रतिपत्त्यर्थं इत्यर्थः । सर्वस्य वाक्यं दर्शयति । कृतइति । न ॥
माह । यस्मादिति । नामरूपाद्यारविद्याकार्यत्वात् समानत्यानिर्वं नत्र समानत्यानेः प्रकाश्यस्य वागवबोधिका
प्रमाप्रकाशकं ज्ञानं यातानः प्रत्यवादित्वोक्तमुपपन्नमित्यर्थः । धीशब्दाद्वाङ्मात्र किंमाननमित्यत्तरवा ॥
कथमवतारयितुं द्रष्टुमिति । वागाविति । सिद्धस्यादित्युत्तरत्वेनावतारयति । स्वार्तिति । ध्वनयति । स्वार्तिध्वयावबाध ॥
स्यात्यर्थं यत्ना प्रवृत्तेति संबंधः । विविद्धिनेविशदयति । अर्थेति । अर्थज्ञानार्थवाचः प्रवृत्तत्वात्तु तोन्यत्रस्यानकार्यं
मित्यर्थः । प्रकाशकमात्रं वाक्यशब्दानाच तदुक्तं केन तत्वादयति । शब्द इति । अर्थीगीकारेण परिहरति । सत्वमि
ति । अमंगीकृत्य माहाहविति । अतत्त्वय सर्वात्मत्वप्रसिद्धवागिंद्रियगृहीत्वपपत्तेरित्यर्थः । वागिनशब्दइति ।
वा च प्रकाशकमात्रं ग्राह्यमित्यन दृष्टांतनादामनङति । प्रकाश्यमात्रं रूपं विवक्षातमप्यत्यर्थः । शाब्दिंद्रियमावं ।
त्वं प्रकाशकमात्रस्य ग्रहणार्थमिषाद्विनेति वाक्यमित्याह । प्रकाशस्येति । एषाद्विनेत्यस्य तर्हि प्रपंचमानमत्यावा ।
र्यं दर्शयति । रूपात्मकमिति । परिहारत्वेन वाक्यमवतारयति । इतीत्याद्यमिति । परिहारं स्पष्टयति । नयमिति ॥
दीपाय यथा सजातीयग्राह्यकानन तथा वा । किंतु प्रकाश्यमात्रप्रकाशिवानः प्रकाशमात्रं वागित्यर्थः । रूपमात्रप्र ॥
काशकस्य वाक्कृत्वं तु मात्रस्य वाक्प्रपतास्यात् तनान्यस्यात्राह । श्रोत्रेति । प्रदीपवद्दृष्ट्यादीपः प्रकाशकः प्रकाश्य
मानेवं वागित्यर्थः । कौ प्रकाशकत्वं नाक्रमादीदरणमाह । प्रकाश्यमिवेति । प्रसिद्धमानरूपग्रहनिवृत्त्यर्थमिति ॥

२८०

१९०

क्षणमाह। प्रकाशयमिति। लक्षणयोरन्योन्यस्याति व्याप्तिमाशंक्याह। नानामेति। हृत्तानु वाद न चाण ... स्याद्यवतार
यति। एवमिति। प्राणादि तेद्वा पाधिकान स्यारा विकृद्वि मवा दी तडति। प्रादिसंबंधादित्य तद्विभाद यति। उभयडति। वि
डद्धप्रा णेति निर्दिष्टस्यात्ननि तिरिति यावत्तत्र वा ... व्या रिव्य तस्य स्फुटीकरणमथशास रद्ध ... कर्षाद्वस्तुपपादयति। उ
स्फुट यकर्म द्वदिति। सर्वकार्योप संहृतिः सर्व ... नस्य पीत स्य ... सर्व ... दाद्ध सस्तुपद्धति नैयन्त न ... रिय थी। अनमाश
र्थमुक्तात्तस्य स्थानमाह। यस्येति। किं तच्छ स्वरूपं तदाह। आकसेत्यति। कस्मिंस्तदानः प्रतिष्ठित इति समान इति समानग
ता नाक्त्रस्य यर्थः। ड त्वत सर्वं प्राण एव स्य स्तुके प्राणस्थ वृत्ति विशेष वादि त्याशंक्याह प्राणमात्र्यर्थमाह। प्राणेति। एतम
न्माया वा च्य यमात्व स्य वा न्य ग्राह्यार्थमाह। प्राणेति। नामेति। नामादर्मिथ्यास्व द्व न वं सा ... यति। संकीर्णमिति। मिथः संकीर्णद्वि
पिंडीभूय स्थितं मिथ्यर्थं वा इयद् स्यादर्थमाह। एतावानिति। प्राधान्यं किं नामादि विस्तृततानामेति। हृद्वंसी की ...
र ना त्य यमाह। अनयैव यति। वाग वा यमित्यादिः पर्याय पंचक स्यार्थमाह। तुल्लोकमिति। या वागि ... धि ... का नाक्तु
लोकमुप्ये द्वेवसानं नायाद वाग्या माता यत्नु विज्ञा तं तस्स वैचा गा वच्य चयः। यथा तुल्लोलोकादि धीर्वा विकार्यो तथा श्रोत्र गो
साद्विधीर्मन सिकार्य स्याह। श्रोत्र रित्व मिति। द्युलोकादिदृष्टिः प्राणे कर्त्तव्यत्याह। द्युलोकडति। यत्किंचविज्ञानमित्याद र
र्थसंक्षेपमाह। यत्किंचिदिति। द्युरादीनां प्रत्येकं विज्ञातादिरूपत्रयरद्या कथं वा गादः तद्रूपत्वमत्राह। तुरिति। तत्रापि
विज्ञानादिकं वागादितरवत्यर्थः। विज्ञानादेर्विशेषतानिर्दिष्टस्य संस्तवाद्यंकिं वनि सामान्योक्तिरनर्थिका स्यादाह। अ
पि तु न इति। सामान्योक्तिरूपलक्षणेन वाधितानि कसंग्रह मिति द्वेविर्गवा य मित्याद्यनर्थक मत्राह। लक्षणेनेति। तुरा

द्यात्मना वागादीनामुपासनार्थमित्यर्थः। किं तत्साक्षिवाक्यमाधिस्तोतीति कविस्तरस्यैवोपसंहारार्थमि... मिदानीं
सकारणं जगदात्मनोपसंहृतमित्याह। व्याख्यानइति। किं तत्कारणं कार्यं वा तत्राह। प्राणेति। ... नामसप्रयोग
विद्यात्मावोपसंहारफलमाह। यतइति। तच्च मनोवाधादिरूपमुक्तमथ्यात्मानमुगतं च वक्तव्यतावादं वादे। विज्ञा
तादिति। वागनन्तरूपं चावतीत्यादरर्थमाह। विज्ञातादीति। विज्ञातादिस्वरूपेण हृतामइति चापः। न तस्यैवाधिष्ठ वइ
त्यादः संगच्छते संकीर्तयति। वागादयइति। तस्यैवावइत्यादरस्यार्थमाह। अध्यात्ममिति। अध्यात्माधयत्व
नाद्वेविध्यस्याधिविदेविकवावः। दृथिव्याध्यात्मिगाधयइत्यर्थः। न ह्यावसीत्यादरर्थमाह। अध्यात्ममिति। अ
वितागनः सेव्यास्ताकार्यं वा न कारणरूपपातागत अत्म्य नसंगतत्यर्थः। नस्याइत्यादिस्तष्ठे नात्पर्यं तत्त्वा व्याख्या
नमिदानीं पदशो व्याचष्टे। तामसमिति। आधिदैविकी वाक्कारणमध्यात्माधिभूतं वा कार्यमिति व्याख्यानमि
धम १ दानीं तत्र्यपंच व्याख्यानं स्वीकार्यं दर्शयति। अत्मेति। अवस्थावस्थावस्थावनां योग्यतावनवालरिष्टावा
दृवताइत्याह। तथान्याहृगिति। नत्याव्येववागित्यादस्तदुक्तमर्थमाह। तत्त्वेति। एवमर्थं निश्चये सत्येवं सामान्या
दिरूपेणैवाविव्याख्याता यावती वागाधिदैविकी तस्याइत्यादिना व्याख्याना अध्यात्माधिभूतपरिच्छिन्नायावा
कुसा तावती न दत्तिनेत्यर्थः। अध्यात्मादिपरिच्छिन्नवार आधिदैविकवागनिन्नचमुक्काधिदैविकवाध्यात्मादिवागा
त्मैवमाह। वागिति। तावानयमग्निरित्यस्यार्थमाह। एकेकवेति। दृथिव्यात्मना वागात्मना विकेका ग्निवधिकारष
ग्निः कार्यं न दृष्टव्यरूपइत्यर्थः। आग्येनास्यादिको थितं नाय मतिदिशति। यथादित्यमिति। तो मिथुनमित्याद
मित्यादस्तात्पर्यमाह। अध्यात्ममिति। मनएवाबीमा १८१

ब्रह्मण

वा५

स्यात्मा प्राणः प्रजेत्यध्यात्मे मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेत्यधिदैवते च वाङ्मनसयोः प्राणस्य प्रजात्वमुक्तं तथापि
धिदैवे पितृत्वं तस्य तत्त्वजात्वं वाच्यमित्यर्थः यंकृतिरित्यर्थः। असावादित्य इत्यादिकं उक्तं न र विरोधमाक्षिपति मनस इ
ति। दैवतं विंडा मनसा चंद्रेण चंद्रमा मनसो जात इत्यादाविव्यर्थः। परिहरति विवक्षितं चादित्यादि त्यधित्याद्यानः प्रजाद
यादितिवृत्तिरादित्यादेवताप्रसिद्धेरित्यर्थः। हेत्वंतरमाह प्रभवतीति मनसः प्राणस्य प्रभवत्वान्न तत्र प्राणो जायत इति
प्रभवत्वमुपसंविष्टादेवत्वान्मनसस्तत्संबंध इत्यर्थः। तर्हि चेद मनःसंबंधप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरित्याशंक्याह प्रत्युपये
ति। स्वाद्यपरिष्कृत्याद्यादित्यस्यामाधिदैविकवाङ्मनोरूपाश्रयं प्राणोत्पत्तिनिमित्तमात्रमिति। प्रकारान्तरमाह किं विज्ञान
किं विज्ञायतेऽप्रकाशात्मीरव तथापाकमंतारणापि न किं विज्ञायते पाकक्रियादिस्वात्मक इत्यर्थः। ततः प्राणो जायत
तस्यार्थमाह तायारिति। उक्तार्थे दृष्टांतमन्यत्र स्पष्टयति प्राण इति। मातापितृवं प्राणमित्युच्यते प्राणोत्पत्तेरुक्तवाक्यं तु न
स्तदुत्पत्तिरुच्यते नाह नातिन्ति। वायोः पांडुमफलस्यापि पांडुत्वोपपादनाद्यत्पत्तिरुच्यत इत्यर्थः। कोऽसौ प्राण इत्य
त्राचाह असपत्न इति। प्रत्यत्तु तत्प्राणस्यार्थं व्याचिंतुपावात्तु र्गकाशा स्कामानावादित्यर्थः। तस्येव वा सपत्नत्वं उपापदे
शादुपासनार्थमित्याह स एष इति। अर्थं द्वितीयत्वं देवे सपत्नोऽसपत्नत्वादिंद्र इत्यर्थः। वाङ्मनसयोर्द्वितीययोः
सत्त्वात्कथमसपत्नत्वमित्याह नवितिति। प्राणाधीनवाङ्मनसयोर्न द्वितीयत्वमिति परिहरति नेदमिति। तयोः प्राणाधी
नात्वं यद्दानेनान्नमविनितानेनास्तृप्यतीति वाक्यं तस्मादेत एतेनाख्यायते प्राण इति वाक्यं प्रमाणमित्यर्थः। किम
नस्तवाद्भ प्राणस्यति। नास्य सादिफलवाक्यार्थमाह नास्य सपत्न इति। त एते सर्व एव समा इत्यस्य तु मंत्रे प्राणं सवाहे

त्राण।सैषैव ह्युपवर्धनरणाद्वाद्वा।केति।तोमिथुनमित्यादिना पांक्तकर्मफलस्यापि पांक्तत्वार्थमेतन्निर्दिष्टं श्रा
णस्योत्पत्तिरुक्ता।इदानीमन्नत्रयविनाभावं न स्थितं वागादिविषयापास्त्यर्थं साम्प्रतं केर विराध इत्यर्थः।तद्वा
क्यार्थमासाधयन्नमिति।पूर्वापरविरोधेनाद्यतितन्निवृत्ति।आधिदैविकरूपेणान्नं सोक्रेरविरोध इत्याह।।
नेति।लोकतदं तन्नवर्त्तिपदार्थानामपि मदाधिदैविकवागात्मनानेनं किन्तु वाच्यवागादरित्याह।आलोकादिरपी
ति।सर्वेस्यानेत्याद्रव्येन रमाह।अधिकारेति।अधिकारिपरिच्छेद एकस्य व्यापारनिष्पत्त्वात।ततन्तरमन्नेवसं
हन्यात न स्मात्संहरत्यकार्यकरत्वाभावविशेषाणामानंत्यमित्यर्थः।संहत्यकार्यत्वं त्रयमसिद्धमित्याशंक्य मधुब्राह्म
णसिद्धमित्याह।अस्याधिकारेति।त्रिविधान्नं तराद्धिग्रमानं स्वबह्वनां व्याप्ति नमनादाहुतेति।सयादिनानित्यादि
रर्थमाह।एवं सतीति।उक्तमर्थमुपसंहरति।यत इति।अपरिच्छिन्नमन्नत्रयमस्त्राध्यात्मतावनादित्यर्थः।अन्न
त्रयापासनं तत्फलं चाप्युक्तं वाङ्मनस्वरग्रन्थविरोधमाशंक्य सूत्रं संकीर्त्तयति।अधिकार इति।द्वयोरधिकारमे
वाह।प्रवृत्त इति।पांक्तकर्मणोधिकाराव्यापारः प्रवृत्तः तत्क्रियाफलं तदपि प्रवृत्तमन्नत्रयवित्तिं नत्वप्रवृ
त्तमित्यर्थः।अनेनाक्तमनुवदति।तत्रेति।उत्तरवाक्यार्थमाह।पांक्तस्येति।किं तद्वक्तव्यं तदाह।अधिदैव इ
ति।वित्तं कर्मैव परिशिष्टं वाह्यमित्यर्थः।कस्माद्वित्तं कर्मणोऽपि वाच्यमनाह।पांक्तास्येति।तस्मात्फलं पांक्तवा
र्थं वित्तकर्म प्रतिपादनायोत्तरग्रन्थ इत्यर्थः।स एष इत्यादेः संगतत्वमुत्तरमाह।लोकेति।वित्तकर्मप्रतिपादनायो
त्तरवाक्यमित्युक्तं नन्वकथं न धीरत्वाहापद इति।इदमसिपदादिकरणस्याकर्मलक्षणं तथा पंचदशकलानाम्

१८२

पञ्चया पञ्चयात्मक चाञ्चंद्रमसि विलञ्च मित्यर्थः॥ नाभ्यज गद्धिपरिणाम यिर इवं कार्मत्फक्वं तद्रवकुलाद् काक
लेति नवादि लक्षणमन्याकां नलिनीदलसंहित्यां श्रूसूक्ष्म्य तिविधानदलेदले त्रुयः कालः स काला लव वी
व कालाव त्रुटिः स्यात्रिंशद्भिः कलैता वचत्रुटिं विद्धि॥ काष्ठाता षट्कलाद्वया नाच काष्ठानिमिषकड ति॥ प्राणि
डात्मकः सूक्ष्मविराडात्मेति यावत्॥ सामावास्यामित्यादि रथमाहायिकनितत स्माद्वित्यादि व्याचष्टे राका विनी हक
ला मत्राष्टस्य योगिकार्थमाह केलात्तिरिति॥ रक्तमव व्यनक्ति मामीति क्षय इहिं मितस्या पिहिमानका येत्यर्थः॥
सकला मत्राष्टस्थ प्राणिविद्या षडहिंसा श्रित्याह॥ कला सहति॥ एतस्याद्दत्यादि रथमाह॥ एतस्याद्दति॥ सा
मान्यन हिंसा निषेधे सिद्धविद्याप्रत्ते न न्निषेध स्येवत्फलमित्यर्थः॥ सामान्यतो हिंसा निषेध मानमाहाम्
नाविति वनस्पतिगत सामय स्तु हिंसा द्वन स्पतीनाघारा यांचुलहसायां यदुत्पातनात्र भैग्रायः॥ वीरध्नधा
तत्यघस्तु वीरूभ्यं स्वनिग्राक राप वंवाघात यत्यकंब्रह्मदत्यो सवित्नी तिस्मृतिः॥ रमावास्यायां विशेषहिंसा
निषेधस्तु पापमृत्यादिफलं नरमाह॥ विशिष्टेति॥ यथा सत्य वचन विशेषण विहितमपि व्रत स्य विशेषेण म ५
विधीयत इत्यर्थः॥ यो वै स संवत्सर इत्यादि स्तात्पर्यमाह॥ कवलेतिनस्य वित्तमवसादस्ता त्यर्थमाह॥ वित्त
नो ३ मिति॥ याः पंचदश प्रजापतेश्चंद्रमसः स्तामि वित्तमवत पञ्चया पञ्चयत्वादि नित्य विश्रो पंचदश कलाद हिंस
वाधको षोडशी कलास्वादं तंकल्पयित्वेहैव उपासीतेत्यर्थः॥ षोडशी विस्त कलाशोपसाधर्म्यमाह॥ अर्थोविर
त्रूनप्रजापतेरात्मनि दृष्टा तोपर्कि गुणमाश्रम चोद्गुयाय्याक्ततोः॥ अब्याकला त्मक एकादश द्वियपंचत्र्तात्म

किंस्वरूपं तेनेति समाराध्येत्यर्थः ॥ स्वीयविवेकर्मीत्याप्तमाधुर्यमाहात्म्यविज्ञानेति तज्ज्ञावफलस्य प्राप्त
स्फ पासनास्या रू वाद्यार्थमुक्त खवाक्यमित्यतन्त्र्यां व्यासाकामयतेति ॥ साधनात्मेषु साध्यमपफ कमचाद्या सा
मर धानेति ॥ हेतुफलयोर्मिथ्यावकुचेपीदस्य फलमिति विचारबधीनेत्वियाविनेत्यर्थः ॥ उण्तास्मिनसंनयस्पष्टतेव
निगमयति ॥ पिना पुत्र शुज्ञातस्य पापापाद्यर्हीवातामुखमित्यादिषुकाले ॥ भुवादीनामुक्तिहेतुवेनलोकवयमा
त्र सेवंथमत्राद्या ॥ भुवादीति ॥ उक्तेश्वातरर्थवादत्त्वासाध्यस्यानित्यत्वपातेश्च ॥ तोरक्षतितंगडय्यर्थः ॥ लोक
फलत्वं पुत्रादेरुच्यमानमप्युक्तं तत्वज्ञानानुपायोगादत्राह्याव यद्दति ॥ वयोवाक्यत्वादिवाक्यश्रुतत्वेपेवाक्य
सेवंधमाह्या त्यये ॥ तामेवव्वकुं तदीयहृदयपद्दमाह ॥ अज्ञानादिति ॥ आत्मोपासनंज्ञाने नज्ञावश्यमुमर्थः ॥ नदेवम
स्पष्टयति ॥ निःश्रेयेति ॥ तदीयसिद्धांतमाह ॥ नायारिति ॥ पुत्रकर्मणोरपि आत्मोपासनासमुच्चिसायाः फल
वत्व घतिपादनाया तरश्चय्यंग्रहइत्यर्थः ॥ तदृत्तिमनंसमुच्चयंतिराकरोति ॥ परीहृति ॥ समुच्चयोग्युक्तोनवतिवि
वार्ययाद्यमित्यर्थः ॥ समुच्चयात्युक्तिमानवकिमत्रविचार्यमत्राह ॥ स्यफलइति ॥ साधनानोमिथः साध्यफलाप
त्रहेतुत्वानिराप्तत्वंसिद्धमत्राहात्याति ॥ साधानेक्यात् समुच्चयइत्यर्थः ॥ नुयादनसाध्यत्वान् व्याप्तेति
राप्तत्वाणासमुच्चयहृष्टांतेनतरमाहात्मेविविति ॥ कूटोपदानेदीरणं ॥ एथकातानिराप्तत्वादितियावत ॥ नसमु
त्ययिकफलदत्नुनामसमुच्चितिहृष्टांतमाहात्मवीति ॥ एवंतत्त्वप्रपेवप्पूर्ववादीनदत्तिमनसमुच्चयेनिरस्यसमुच्च
मीणोरानर्थक्यप्रपसंहरति ॥ लोकेति ॥ आत्मोपासनायालोकत्रयात्पहेतुत्वासमुच्चयायोगात्यर्थः ॥ १८३

१८२

सत्त्वेव पंचोपरिहारमाहतानेनदिति कथं पृथक्त्वमत्राहाश्रावकमिति। किमत्र मानमत्राहश्रुत्येषैतिश्रुत्वी
णोवत्यवधारणमस्तु कोऽत्याविषेमंलिकं जयतीति मनुष्यलोकं जयादित्वं मरश्चातरिस्याशं क्यन एव परिहरंती मा
ड्यातिषेति। परिहारं स्फोरयति। आहीति। ज्योतिष्टोमेनास्य लोकस्य ध्यातिः प्राहश्च श्रुत्वाणेति कमा। तात्स्तु कमवधा
रणमित्यर्थः। नहि श्रुत्यास्यादनादनेन मनुष्यलोकं जयामीति तां प्यथाकारातिनिनदिति। अवधारणमस्तु कमित्यवं
वाद्यं न यस्मात् श्रुत्यामपि प्रतिरेकेणायं लोकः साध्यते न रजन्य इत्यादवदनस्कृत इति वाद्यं। निराकस्य वहि गमयत
नइति। अथ सर्वं साधयति। ज्योतिष्टोमेनेति। न कर्तुर्त्तीगास्येथीम वास्य ज्योतिष्टोमेन प्राप्तिरिति कमस्तु श्रुत्वाणेवान्य
ता प्राप्तेः। स्यापत्यनापृथक्त्वे तदा श्रुत्वाः साध्यानुवाद्यार्थस्यात न च श्योतेनिविषयं श्रुतं अनश्योदितमसदित्यर्थः। श्रुत्वै
णेवाथं लोकाद्यश्च इति वत ज्योतिषेमें लोकं जयतीति श्रुतं न त्वत्यपि जयातिकमास्तुकः सनस्तु श्रुत्वाणेव ज्योति
र्वा कथं ह्यं स्यादिति शंकतेनायदीति। गाशास्त्र वदनकार्थत्वेन विरोधइत्यकमेव परिहारमाहमेवमिति। अस्य
व्याख्यानद्या हृयत्वमाहनिति। निर्युक्तिकमिति। कथं निर्युक्तिकत्वमत्राहाऽइत्यइति। अवधारणेनान्ययोगव्यवच्छेद
दार्थेन विरोधन ज्योतिषानन्तफलत्वमत्राहनापि तायत्तुप्राप्तस्य ज्योतिषत्वादिनत्राहातिकमइति। ज्यो
तिष्टोमेनास्मिंल्लोकत्यागान्ते ह्यणेमहलादवातिकमसिद्धः श्रुत्वापियर्थमित्यर्थः। ज्योतिष्टोमस्याप्ति कमार्थत्वं कर्म
णापितृलोको विद्यया देवलोक इत्यत्रापि तस्यानुवर्तमानत्वातिकमार्थत्वं वाचं स्यात् तत्र श्रुतकमित्याहापितृलो
केनाहृष्टं न रात्रावादित्यर्थः। नान्यत्र स्पलोकोऽस्तीति नत्रावज्ञाताविद्रुरिति क्त्याव्यातिरेकद्वारा स्तुतन्स्यालोका

त्याकस्य ६

२४

पृ१

विहितत्वात्कैश्चन नातिक्रमार्थत्वमित्याह नेतीति। मेदफलं विवेकेषु निदर्शितमेवमित्याशंक्य मेदपालेनेति कं हि कि
मर्थमाचरितालोकामनेव तपसाचिता॥ किं मयानुष्ठितेन तत्र यस्य यदि कर्मणा फलमिति मेदपालेन दृष्टेन संकान्तपाकि
यात सर्वं यज्ञेन तपसा कृतेन तपस्वी यज्ञश्च नापि नश्यति विद्यानुष्ठानेति स्नुतस्यलोकाद्यिसाधनत्वे पितदपिक
मस्यत्वमर्थवादानां दर्थ्यं कल्पनीयमत्राह श्रुतमिति श्रुतिप्रसंगादिदं तिनावः अनन्वर्थादिफलत्यागनक
र्मणां विविदिषार्थत्वं यथा वाक्याच्चातनथात्वनश्रुतलोकाचिहान्यात तदेतेनिक्रमार्थत्वं कल्पनामत्राह श्रुत्य
मिति। विविदिषा वाक्यस्यार्थात्वनिक्रमार्थत्वनिमोंऽर्यविकल्पयति किंत्वतिहृष्ययनानेति प्रथमकल्पादोषं वि
आहयति गुरुकेति गुरुत्वे यथामित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति तत्त्वज्ञानप्यनति लंघ्य कर्मतीत्व मिश्रानुस्यर्थः। तेमोनर
माह। नैरर्थक्यमिति स्यादिहि गुरुक्रमेति क्रमपरमुपरपव स्याशेषमुत्वात्तावत्पातिक्रमत्वकर साह नरस्तावत्पीतिनि
त्यकर्मणामपि फलमावश्यकं किंतु काम्यानामित्यस्ति संधायनित्यानो फलं च च माह वेदेष्वस्ति तिसर्वएव से
तुण्यलोकान्तवतीतिश्रुतरित्यर्थः। तत्त्वादित्वयस्यालोकत्वयातिक्रमार्थत्वं दोषांतरमाह। स्तुतेति। स्तुतोतिसं
घानतुत्वादिवयर्थ्यमुक्तं सेवनितागादशेषवंधस्याया नस्तुकोत्तारादहृष्टवीमात्तरिस्याह। नुविहितश्रुति॥
परमतेनिरस्यकर्मणास्यादिवाक्यार्थमाह। कर्मणेति। नस्तुवादिसाधनत्साधनत्वेन नस्याः श्रुतरित्यर्थः। विद्युये
मत्र विद्याद्वात्पार्थमाह। कर्मेति। उपास्यमास्येवद्वस्तवाद्युपामनत्सवेद्वद्यत्या शंकाव्रतानापास्यंश्रुतिविताप
मदियाहामनुतनइति। उक्तमक्रान्तरन्तिवायमाह। उपासीति। कर्मणान्नित्यायादिनाकेवलेनदिनमोकाजितवा

यट
परन्ति)

मान१

गाध

१८४

त्यान सूत्रेण नापि विद्यया विद्ययादेव लोको न सूत्रेण नापि कर्मणेति तत्राण्यानुमातल्प्यारख्यातं इदानीं विद्याकर्मणोर
वकारे प्रद्विष्ययास्यानं तच्छकारीयमसूक्तमित्याह । विद्ययेति । निवकारात्तिसंबंधात विद्यायैकर्मणो नवति । न सूत्रेणेत्यनुषज्यम
त्रिदिस्यादिना साधनांतराधीनत्वस्यापिवक्ष्यमाणत्वात् । तत्रापि विद्यायाश्चावकारसंगतिरित्यर्थः । देवलोक इत्यादेरर्थमाह । सु
यः फलेति । देवलोकस्यैवाव्यवसानं परमतमनुक्तमित्याह । आलोकानामिति । सर्वलोकप्रथमस्यायमेव माक्षार्थमितीत्यर्थः । तृतीय
स्यादिरितिक्रमार्थीवस्ववचनविरोधइत्याह । अत्याश्रमादिति । सूत्रादिनालोकचयातिक्रमादेवद्वयवियोगादतिक्रांतवं धर्म
र्मत्रयातिक्रमसिद्धेः संन्यासिनामनात्मना वापि नासिद्धत्वं परिच्छिन्नं दिति । अपाकृतमस्य यस्यानुष्ठानं किंविरुद्धं येत्यर्थः । अपाकृ
नमस्यात्वनुष्ठानं ब्रुवतो मनुवाक्यविरोधश्चेत्याह । ऋणानीति । योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशुग
च्छति सान्वय इति । वानपाकृतऋणस्य तु सुसान्निध्यवृत्तेरथ तरस्य तु ब्रह्मचर्याश्रमस्यानिष्ठत इत्याह । अनधीत्येति । अपाकृतऋणस्या
नुष्ठानं तावद्विवक्षितं तरमाह । आहृतेति । अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशये
दिति । क्वाप्यत्र यस्य ऋणत्रयस्य पूर्वकालत्वमनुष्ठानस्य तत्रार्थः । एवं परमतं परास्यार्थमित्यादेस्तात्पर्यमाह । नीचेतिस
संन्यासाश्रमे संन्यासांगत्वे कोपीतकिश्रुतिसंवादमाह । यदेति । यानुक्रमेण संन्यस्य संन्यास्ते तत्र वति । का यं संन्यास उच्यते
कथं संन्यस्तो भवतीत्यपेक्षायामाह । क्रियातिः संस्कारानीत्यादिनेति कर्तव्यता ज्ञानम् तु काश्यशिखानाकथानुस
न्विस्त्रस्य यज्ञोपवीतं निष्क्रमेति संन्यासं विधाय पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकस्त्वं सर्वमित्यनुमंत्रयीतेति स्पष्टमत
दर्थं वचनमित्यर्थः । संन्यासवादकं संन्यासमप्यापि संपत्तिरंगमनाद्धा । अनतृक्रमेति । तु नित्यग्निहोत्रिणः संन्यासे तत्पक्ष
सक्रमसंन्यासमापुत्रस्येति नचोक्ता । यदीति । यदुक्तं त्वात्मन्येवात्मानमवसंदधात चान विरुधमाणं प्राचीनदीवीवा

। ना २ म२

हिंसाप्रवृत्तेरित्यादिवाक्यं तु चदीनस्यापि गृहिणः संन्याससंभवघटितनान्यथेत्यर्थः। ब्रह्मचारिसंन्यासविषय
मेतद्वाक्यं। निरस्तेतियत्तु त्र इति प्राप्तप्रतिषेधवादः प्राप्तप्रतिषेधस्यागतिकत्वादित्याह ब्रह्मचारिणस्तु त्र धा
ष्यतां वा न तद्विषयमित्यर्थः। ब्रह्मचारिणो न संन्यासोऽस्ति मनुवाक्यविरोधात् विरोधमेवाह ब्रह्मचर्यादिति तु वोत्था
दनात्रिकर्मणि एवं मुक्तिसिद्धेर्न तु ब्रह्मणः संन्यासो चाह। वदति। वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्यादिरन्यत्र नाम वविधानात्॥
मुनिर्भवतीति वाक्यात्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यवधारणात् नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति निषेधाच्च ज्ञानादेव
मुक्तिरित्यर्थः। अवैव वाक्यान्तरमाह। आनन्तीति संन्यासांगं संप्रत्तिरित्युक्तं तत्कर्मपरिष्कृत उपासनांगत्वेन तदुक्तेरथा
ह। संन्यासमिति। उपरिष्टादकामयमानं वरादिति सर्वथा पारापरमविधानादवसंन्यासविधिरित्याह। सार्वेति। गा
र्ग्यः। सर्वसंन्यासं कृत्वाऽज्ञानश्चत्तु उपगत्ता विद्यार्थमिति वक्ष्यमाणवादवतद्विधिरित्याह। तत्र इति। गार्ग्यस्य संन्या
सिवंके तावगतमिति। तत्ताज्ञानार्थमजानश्चागमनादित्याह। नामेति। व्यास्तरणस्य कृतिया पसदनाः तावपित
दस्तुतयाश्रवणादित्युक्तमित्यर्थः। संपत्तिवाक्यस्य तात्पर्योक्तं संबंधमनुवदति। अथेति। तं संबंधं वक्तुं हत्तमाह॥
सुवैति। उच्चादिव्यस्य लोकत्रयस्य यथाक्रमं फलसाधनमित्यात्मान्यं संगारं निर्यन्मा व्याख्यातं इत्यर्थः॥ जायावि
त्तयोः ब्रह्मत्रयार्थविनियोगं न्नून ब्रवमचाह। तु ब्रतिजायायास्तु चार्थोऽकर्मार्थविवितंकर्मार्थं तस्मात्त्रयमवस्तु चादि
कं साधनमित्यर्थः। असस्तु वत्तमेवं प्रस्तुतं किं स्यादत आह। स्वरूपेति। विद्याकर्मणी क्रियात्मवानस्वरूपलाननमात्रेण
साधने पुत्रस्य तु दृष्टान्तेन भावेन साधनत्वं क्रियापरत्वास्येव कृतारादेः साधनत्वात्तु तस्य साधनत्वेत्यर्थ
संप्रत्तिवाक्यार्थसस्येत्यर्थः। निगमयति। इत्ययमिति। नायं दृश्यते इत्यादेरस्मादिति। तस्य कारीयसंबंधस्यादुष्ट

सृ९

त्वकर्मणापितृलोकज्यादव्याख्यानमपितदीयमदुष्टमितिविद्ययादेवलोकान्॥ अतश्चादेवकारणादित्याद्यु
क्तमुक्तमित्याशंक्याह॥ पुत्रदिति॥ द्विविधमेवहिलोकजयः पुत्रेणपितुरध्ययनादिकर्तृत्वाद्याद्याघात्दृष्टानांतागस्यतना
द्योजयोहित्वेनपुत्रेणैवनान्येनातःपुत्रेणैवजय्यवधारणमुपपन्नं॥ द्वितीयस्तुजायाकृत्वेनारणापिस्यात् उपा
तिप्रतिश्रुतः॥ इममेवविनागमतिश्रेयाग्यागयवच्छेदार्थमेवपदमुक्तमित्यर्थः॥ उत्तरवाक्यद्वयेप्येवकारोनु
पपत्तिमाह॥ पितृदेवेति॥ पितृलोकजयापितनित्यकर्मणैवसंकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीतिश्रुतेर्नापिविद्याये
वदेवलोकजयः॥ संन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः॥ अतद्धात्मेश्वेतिइद्धशान्ब्रह्मत्वेश्रुतेरित्यर्थः॥ यत्रै
वकारःश्रुतस्तान्यथैवकारानगच्छंतीतिस्थीयव्याख्यानमेवयुक्तमित्याह॥ व्याख्यानमिति॥ एवंसंप्रत्तिवाक्यस्यसंबंध
द्वयमुक्त्वाअथातःशब्दयोरर्थमाह॥ अथेति॥ संप्रत्तिःसंविधीयतउपासनफलार्थंतदंगत्वेनक्रमसंन्यासोपयोगि
संप्रत्तिविधिरित्यर्थः॥ अतःशब्दस्यार्थांतरमाह॥ यत इति॥ उपासकस्योपासनांगंसंप्रत्तिकर्मेत्युक्तंतस्यस्वसंबवा
रभिलाषाद्विकर्मांगत्वाह्वाचाह॥ विदुषेति॥ स्वातंत्र्येकर्मांगत्वेवकल्पसूत्रकारैःसूत्रणीयेनचसूत्रितंतस्माद्विद्यांगमि
त्यर्थः॥ संप्रत्तिशब्दार्थमाह॥ संप्रत्तिरिति॥ स्नानादिवत्संस्कारकर्मसंप्रत्तिरित्यर्थः॥ तस्यार्थांतरमाह॥ प्रतिपत्तीति॥ रामि
तिलोगृहीणोर्थान्मुमूर्षोःकर्मत्यागत्वाहेत्याचालेकृष्णविषाणंवास्यतीतिवत्पुत्रसमर्पणरूपेणकर्मसाडदिति
प्रतिपत्तिक्रियासंप्रत्तिरित्यर्थः॥ मुमूर्षुकालस्यदुर्ज्ञानत्वात्कथंतत्रतत्कार्यमित्याह॥ जातकेतिप्रभृत्यादिपदाद्युःस्वप्नादिसं
ग्रहः॥ अथमुमूर्षानंतरमितियावत्॥ संन्यासांगत्वेनसंप्रत्तिविधिपक्षेप्रैष्यन्नित्यस्यार्थमाह॥ कर्मत्यक्ष्यइति॥ गत्यर्थीनणाम
भावनाद्युक्तोपसर्गस्यप्रव्रजमोर्थत्वादपादानापेक्षायांप्रयोगतयाकर्मत्यक्ष्यइतिसिध्यतीत्यर्थः॥ त्वंब्रह्मेत्यादिनाप्य॥

४ त्या

र्थमाह। अकृतमिति। पितरं परस्मादिति। ज्ञापः। प्राप्तिच्छिन्नवैद्युतिरं कथा राह। प्रतिपत्रुमिति। यद्वै किं तत्राद्यवतारयति। स्तुचेति
अत्र रार्थमाह। अनुक्तमिति। श्रीचं ब्रह्मेति मन्त्रस्य विविक्ति नार्थत्वा हल एवोक्तया। उभि तेन माह। यविवेकारवादि
ब्रह्मणार्थमाह। यावदिति। यज्ञादिमकर्तृकं सर्वं च कर्तृकमस्त्वित्यर्थः। यविवेकबलोकाइति लोकस्य हेतन्तु यज्ञय
दान्तकिंचयाइति पुनरुक्तमित्यत आह। लोकेति। उक्तानुवादेनेतावदुक्त्वादस्मात्स्य यमाह। ब्रह्मेति। वं ब्रह्मत्या
दिवाक्यतात्पर्यमांछकथनपरमित्यर्थः। एतावद्वाइदं सर्वमित्यस्यार्थमाह। एतावदिति। एतन्मासर्वमित्यादरर्थमा
ह। यथोक्तेति। अध्ययनादिविकीर्णपुत्रस्तम्भयस्त संस्कृतश्चेताधिकारसंबंधानां मनुष्यनिमित्तान्मोपालयथनीयर्थः।
इति। अत्र्यार्थमाह। इति वतसीति। वं ब्रह्मेत्यादरर्थान्तरपुरतत्वान्नाक्रमपकत्वमत आह। वमिति। तस्मात्स्वत्रमिम
त्यादरर्थान्तरमाह। यनइति। श्रुतीति नरकम्पारव्याङः रव्वनरकं विद्धः। श्रुतिवाणादयान्स्वत्रमिदृच्छेतिपरत्वाव
ति। तुत्रमात्रस्यालोकृदिनत्वस्मृतः। किं तदत्रशिष्ट्यात आह। अनुशिष्टइति। तस्मादनमित्यादरर्थमाह। पितुरश्चे
ति। संप्रत्तिविधिनदर्थं व्याख्याय स एष संप्रतिष्ठ यावज्जीवति न तावदमिलात्र सुस्मृजदिति न त्वैषपापाकं कुष
यति। संक्रामिति। कर्मत्यागपिनमानष्टोमस्तीत्यत आह। संप्रत्तीति। अन्यत्र संन्यासांगत्वेन विहितं संप्रत्तेरत्र प्रती
तरंगिसंन्यासात्र विधिस्मितः। सर्वेशारवाप्रत्ययामकंकर्मिति न्यायादित्यर्थः। त्यक्तात्मा पासकस्य कर्मत्यागालतं
नरमाह। यातेति। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिविरोधान्न संन्यासः कार्यइति शंकनोयावदिति। अ
ग्निहोत्रादेर्नियतकालत्वात्कालान्तरे तस्य वच्छेदात्केवमित्यादाह। प्रयाणेति। जीवनायथाकालमवश्यंकार्यमग्नि
होत्रादीत्यवमर्थः यावज्जीवश्रुतिरत आह। जरिणइति। जीर्णावाविमदित्यादिश्रुतेरित्यर्थः। विरक्तस्य संन्यासः॥

व मिति र

किंपुनर्न्याय्यमाह । अत्रातरितिाद्यापोसिमास्याह्व अमावास्येयज्ञेत एकामेवयज्ञोनतिष्ठन्तः प्रातरादिप्रायोगिका ।
लीनचान्तकमधिकारस्यमाश्रित्य नदनधिकाराद्व्याधिसाधनसंपन्नस्यापिसंन्यासानविरुद्धः किंपुनर्विरक्तस्य संकामि
तान्मता रस्यावाच्यमित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थादिसंप्रतिवाक्यमपिसंन्यासपक्ष एवप्रक्रमिस्याह । संन्यासिनतु तिाद्दवमाह । सर्वा
त्मतिविपकेदंडमाह । नानदितिा संप्रतिवाक्यास्सर्वकर्मत्यक्तुं नेष्टं वननं तु संप्रत्तिाकनाप्यनावकार्यमिति वाक्यं स्यात्
तदत्तावातनिरवाद्यावणकर्मन्यागाः प्रविधयइत्यर्थः । तत्रमानरमाह । कोकीति । प्रतनऊर्द्धमनवानमपोप्रवेश्यानं म
हाप्रस्थानं वाश्रमेवागच्छेत तु विश्वार्यवाव सदिति गृहस्थस्येव संन्यासप्रयुक्तइत्यर्थः । तन्मूलस्मृतिमाह । संन्यस्या
तिसंन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषनपानुदत्नानियतात्ताववेदमन्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखंवासदिति मनुनोक्तंकर्मसंन्यासमाह
वेत्तरमाहा उपास्तीति । यथाकृतसंप्रतिकेस्यापास्तिफलं पृथिव्योर्वेनमित्यादौ तुच्यात तथासर्वकर्मसंन्यासः संप्रति
वाक्येनाविवक्षितस्वेदमिति वाद्यपि तस्यानेनरवाक्यप्रतिस्तुत्यनंतदत्तावं संन्यासोविवक्षितइत्यर्थः । तत्संप्रत्ते
र्पोपास्तिफलमेवप्रस्तूयते प्राणनादिव्यापारस्यप्रतिप्रसवादवादेकमिति । एकमेवप्रतंरदिदिक्तकप्राणनाद
प्राणोपास्तिवेषु संस्कारवत्त्वनमनोनिग्रहद्वारा सर्वोपरमहेतुत्वात्संन्यासाविरोधि चेत्प्राणनादङ्गीवनार्थत्वे च स्थि
तिहेतुत्वात्संन्यासाविरोधित्वमित्यर्थः । सयदेवंविदिसादरथमाह । म्रियतइतादहिन्नादहस्यवानादहंतरेनि
त्वशोन्यसात्यथवादित्यमाह । प्राणिनिषुम्रियमाणवादिकर्त्तव्यविषयसंकल्पस्यसुतःपोममित्यर्थः । सुरस्यप्रावशं हि
वाकस्मादोपाधिकमावरायाह । नाहाजलेतिा सविवेजले संकोमिविंद्युपहितस्यपिण्डमयकार्यसंकल्पस्य स्वपञ्चकृ

×फलरूपणाधिकारी।४

न४

पातासांतरत्वप्रावेश्यामादात्ताः संक्रांतिरन्याहन्नासेर्थान्तरव्यागादित्यर्थः। प्रतीकंकोटस्थमसिदंवित्तत्कात
न विकारित्वादस्वाहा। क्रेविति कार्यतासंकल्पा विषयबुध्य पलक्षितविधानोः सर्वादेवमाहिदे तेनेत्याह दधी ग्रीं निम
त्त्यर्थः। प्रकृतनवर्ग्रहणमुपसंहरति। स्वाधिकारेति। नह्येकस्यैवाधिकारित्वमनधिकारित्वं च कदास्यादत्त्वाह साध्यमि
केऽंति। स्वरूपेणाधिकारी स्वेत्यर्थः। एकस्यादेहस्यैव्याद्दतनमत्वाद्दावतिसमयस्थानेनेत्यादरर्थमाह। नाकरी
ति। फलितमाह। संस्कृत्येति। देवरूपेणवर्तमानस्यपितृः संस्पृष्टकार्यत्वादेतन्माह। पितृरिति। सत्त्वत्वेणेवास्मि
मालाकदत्यादर्थमाह। भूतरिति। सुत्वेणेनस्त्रोकजयमुपसंहरति। जयमीति। एवं सुतानंतिविज्ञाषणस्य व
च्छेद्यमाह। वित्तत्विति। सत्त्वस्येवास्मिन्नाननृत्विति। स्वतो सन्निमात्रेणानेत्यर्थः। अयेन मित्यत्राद्य शब्दार्थमाह।
प्रत्येति। एतमितिप्रकृतपरामर्शकत्वात्तु चपरत्वाशंकास्यात्तन्निवृत्त्यर्थमयपदमित्यर्थः। एनमित्यादरर्थमा
ह। कृतेति। तत्त्वमात्रा वित्तं सोवप्राणेष्वात्मतावतायुक्तमित्यर्थः। कथं प्रविशंतीत्यत्राह। शुष्कमिति। शुष्कमिति
प्राप्तर्ववासोदापास्यदिर्व्यगर्तस्य वाकतस्याः परस्मात्पृथिव्याश्चस्तेरितिवपंचमी। दिवीवागितिप्रथमातं
तोज्ञानायासुपासकवाचीत्यर्थः। कथंस्वपासकवाचस्त्रातांतत्राह। वाचमिति। वाक्यस्थो(?)सोत्रीवाचमितियावत्

सिद्धवान्तं ब्राणपिह्र तः२

स्त्रचस्यस्वत्वं। सिद्धानदतिस्वरोस्तुपासकवाचापिञन्मनयुक्तमन्यथात्तित्रस्तरप्रदीपप्रकाशवदत्तियत्रि। मात्रं
वा वदतिताश्च विवाधादित्याशंक्याह। सूत्रादः स्वतः सिद्धिरसिद्धेमाहातन्दीति। ताशुकारीयात्तिश्रुवाक्यास्वतःसिद्धि
किंतस्यादत्राह। धियतिवागादःस्वतासिद्धावाक्योनरमाहात्तेति। अपातात्पंदात्वंशवावारंतत्पणविकोरानामधेयमेत
×द्वयि यैविनि। अग्रथशब्दस्य प्रकरणविच्छेदार्थत्वयुक्तार्थंतरमाह। त्तविनि। पृथिव्याःपरत्रेवदेववाक्यकथमकत्वेवपंचमीप्रथमा
×व्यत्याशंक्याह।।६

क्रिर

स्मात्तायातपापं इत्यादिकमपि कार्यत्वेमानमित्यर्थः ॥ अत एव वदन्तं मं रमात्ता करीतिरिति ॥ उक्तार्थे श्रुतार्थोपपत्तिं मान
यति ॥ व्रातेवति ॥ नास्माकमिति यावत् ॥ तच्चादि च यस्य लोकश्च याज्ञिकः तत्रमुक्तामिहावलोकितनीतस्य नदतिक्रमार्थत्व
मनुवदति ॥ तु चेति ॥ अतिक्रमार्थत्वे किं फलमत आह ॥ एवमिति ॥ लोकातिक्रमात् द्वयातिक्रमात् बंधध्वस्तिरित्यर्थः ॥ हृषय
ति ॥ श्रुतिरिति ॥ उपासकस्य स्तुत्वा ज्ञिः पृथिव्यादिभिर्नम इत्यादिना श्रुत्यर्थः ॥ तु त्वादः संसारफलश्चेदनंतरमाह ॥ कामयमि
ति ॥ श्रुणश्रुतिस्मृतित्वात् तु त्वाद मुक्तिफलात्मत्वमाह ॥ विद्येति ॥ तस्या विद्याविषयेत्याह ॥ प्रजायतेति ॥ ब्रह्मि ध्येयो जकारि
ष्यामीत्ययणानायमात्मायं लोक इति वाक्यमप्यविरक्ताधिकारत्वे प्रमापयतीत्यर्थः ॥ अनित्यमर्थत्वं निरस्तं निगमयति
त्याहृदयार्थानीति ॥ सूचात्मशाश्वतिरवाकेवल्यमित्याशंक्याह ॥ नावतीति ॥ धियाधियति ॥ पानः स्तुत्यं यवेतन ऊर्यातृश्रीयनाह
ति हृदयश्रुत्युयनइत्यर्थः ॥ दद्दव वश्रुतात्श्चनन्तज्ञावात्मुक्तिरित्याह ॥ पृथिवीति ॥ पृथिवी वायुराशीरं ज्योतीरूपमयमग्निरिति
श्रुतेस्त्वयं वाइदं नाम रूपं कर्मेतिश्रुतात्श्चेत्यर्थः ॥ सूत्रपाठे विफलं कर्मादिनमुक्तिफलमित्युक्तं न च विरक्तस्य संसारफ
लमपि कर्मादि विरक्तस्य मुक्तिफलस्यादित्यत आह ॥ कस्यचिदिति ॥ अग्निप्रकाशस्य जलादश्रानकार्थत्ववादकवाक्य
स्यानकार्थता किं न स्यादत आह ॥ तुरिति ॥ वाक्यत्तेदप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ एकमपि वाक्यमनेकार्थं हृष्टं इत्यत आह ॥ स्वतइति ॥ इ
ता ॥ सोप्याधावतिश्च तोधावतीति यानकार्थत्वं विवक्षा वेचित्यातत्वापौरुषेयमापौरुषेयस्य नचार्थैकवादित्सादरन
ति लंघ्यत्वादित्यर्थः ॥ स एवं विदित्वा दस्मात्पर्यमाहाति ॥ ताषोति ॥ न द्वाकं व्यावष्टे सार्वेति ॥ न केवलं विद्वान् प्राण एव
किंतु वागाद्यपीत्याह ॥ वा ऊइति ॥ सार्वोपादानात्वन सर्वात्मश्रुतमुक्तम् अन्तकस्य परिच्छिन्नत्वादिमत आह ॥ वाक्ज्ञानमिति

तिसमयाद्येनामित्यादेस्तात्पर्यमाह। किंत्वतिन त्याकरोति। पूर्वे इति। यत्किंचमाइत्याद्यवतारयितुं वादयति। सर्वेषु त
तानि तस्यैतदुःखसंबंधो परिच्छिन्नधीवादि इति परिहरति। नतिः। अपरिच्छिन्नाति मानस्य दुःखाता वाक्त्वं च्युति
रकमुखेनाह। स्मादीति। एवं तरमाह। ईश्वरवाचनेति। उक्तोर्थस्फूर्तिमवतारयति। इत्योदीनि। आदिपादेन सर्वे
श्वादिसंग्रहः। यदुक्तं वामाइत्यादेस्तात्पर्यमुक्ताकरार्थमाह। यच्छ्रेयं नीति। एवं तात्मना पिनश्लोकस्य सर्वेषु
तात्मत्वादो ज्ञादाः। यद्योक्तेति। एतन्नामादिकं स्पष्टयन्नन्तु एव मावृत्त्यादिकं व्याचष्टे तु एवमिति। एवं तत्वाः पाप
से सर्वीतावं ह श्रुतान नस्पष्टयति। श्रुविमिति। अथातो व्रत मीमांसेत्यादेस्तात्पर्यमाह। सर्वेइति। त्रयाणां स्मा
त्मनापासनं प्राणस्यैव प्राधान्येन तिप्रतिपादनात्योचरं वाक्यमित्यर्थः। एवं तं मकीत्यौक्तं स्पष्टयति। एवं म
तिसिद्धेतिशेषः। किं व्रतं कस्य व्रतमिति विचार्ये प्राणस्यैव ति निश्चीयतइत्यर्थः। स्नाप यौंतरमाह। सर्वेति। प्रा
णव्रतप्रतिप्रसवार्थमित्यर्थः। अथात इत्यादिकं प्राणोपासनविधानइत्यत्राह। वक्ष्यइति। मत्यादेतान
नं तानि त्रिवक्ष्यवचनेन प्राणोपासनस्यापि सिद्धत्वान्नेदं न विधायकं किंतु नदंगीकारणं नंदगव्रतविधायक
त्वात्म्याद्य्हितानि निपूर्वं वाक्यमापन्नतइत्यर्थः। वाङ्मेन सत्यारूपासांनिरुक्त्य प्राणोपासाविधिपरमित्यप्र

वि ४

ह्नावाग्निरिति तस्मात्प्राणव्रतं विधिपरमावतितात्पर्यमुक्तान स्मादित्यादेस्तात्पर्यमाह। मृत्युनेति। यस्मादित्यादेरोवं
त्पस्ययेति वागादस्यः श्रामेतीत्यर्थः। अथेमभित्यादेरर्थमाह। तमुपदइति। तस्यैव तत्पवधारणोदितमाह। प्राणइति। अध्या
त्मं प्राणोवागादस्याधिदैवं वायोर्यावज्जादयइत्यर्थः। तस्मादेतदित्यादेस्तात्पर्यमाह। प्राणेति। यथा वागादीनां

प्राणनामरूपत्वमेवं न कुप्रासको वि नन्नामारूपः स्यादित्यर्थः। वागादीनां प्राणेन नामरूपत्वमुपपादयितुं तत्त्वबल
नस्य प्राणधर्मत्वमाह। स वेति। किं या पदं च कार्ण्स्यात्फलं हृणं प्रकाशग्राह्ये वचनादेरपि प्रकाशत्वं विद्यत्तु बलनस्य
प्राणधर्मत्वात्तेषां प्राणनामरूपतेत्यर्थः। अध्यात्ममुक्तमधिदैवतायां नयति। यश्चेति। एवं चलनस्य प्राणधर्मत्वात्तदात्म
कत्वमुक्तमित्याह। सर्वेति। तत्र नेत्यादेरर्थमाह। प्राणेति। यत्तद्वेवं विदित्यादेरर्थमाह। यश्चेति। अथेत्यादेरर्थमाह। प्राण
णेति। मंत्रनागप्रश्नाख्यानकान्तावपि प्रकृते दर्शनीं प्रश्नं चेत्युक्तमित्याह। यत इति। प्राणोदादित्यादवादेमानं छे
ति। नानात्विति। तत्र मानं दर्शयितुं वागादीनां तदसत्तो मानमाह। यदेति। स यदा स्वपिति प्राणमेव वागप्येति प्राणं× चक्षुः प्रा
मात्रमित्यादिश्रुतिरित्यर्थः। अस्मादित्यादेः प्राणादुत्पत्तोयदा मुख्यो स्वामतिवायुमेवाप्येतीत्यादिश्रुतिं मानयति। अ णं ६
धिदैवतमिति। प्राणस्यासंघनृगदेतु चैव हृत्कारणं च वाक्यं गाथाह। त्मेति। अत्रैवमुनीनां तस्मादास दिति। एवमे
व खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपाश्रयते प्राणबंधनं हि सोम्य मन इति श्रु
तरेव प्राणाश्रयः परमात्मा न तत्त्वेति किंच सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तमसदासीदित सच्छब्दितं प्रकारेण चक्रम्य तस्मा
त्प्रियवाक्यस्योपदिश्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिवाक्यात्। सा सा वादिस्य इत्यकर्तृं प्राणश्राद्धपरमात्मेत्यर्थः।
प्राणस्वामतीति मंत्रतात्पर्यमाह। वागादीति। स एवेत्यादिश्रुतिचेष्टा। अपीति। तेर्वागादितिरित्यर्थः। यद्वा एतदित्यादेर
र्थमाह। प्रियंततति। अस्मादित्यादेरर्थमाह। अतन्नमिति। किं तद्व्रतमिति तदाह। प्राणेत्यादिना। व्यापारांतरेणकर्यादित्य
र्थः। आदेकमाह। अतन्नो वइति। चलनस्य प्राणकर्तृकत्वं तदेवकार्यमित्याह। प्राणेति। एकमिति नव धारणं कथं वागादे

×यत इति। अन्यद्वा इत्यादेरर्थमाह २

द्विद्यापारस्यावश्यंभावादत्राह। प्राणात्मनेति। नद्वित्यादरर्थमाह। वामादीति। यदीत्यादुर्थमाह। प्राण इति। तथाच
तेसकीस्यैव रब्रह्मणमवतारयति। नन्विदमिति। स्तुतिनसकार्याज्ञानस्याथयान्यामित्यादिनानिस्तुनस्याप
संहारात्याद्वरं ब्रह्मणमित्यर्थः। किं नदुपसंहारणेत्याहाज्ञातेति। विरक्तो विद्यायां कथं वा गोदि द्यापारस्याव
~~श्यंभावादत्राह~~ नामाधिकारी स्यादित्याशंक्यास्यायस्तुपसंहारः क्रियतइत्यर्थः। अविरक्तस्यापि
विद्याधिकारात् किं वैराग्येणेत्याह। अविद्यास्त्विति। अविरक्तस्यानधिकारमानमाह। बाध्येति। सर्वस्याविद्याकार्यत्वे
त्वेराग्यादिसिद्धिः न द्वेकस्मादित्यत आह। अविद्येति। तत्त्वद्वैत्रयमित्यादिनाचनतदित्यर्थः। ननु तस्कृत्वयित्वे इत्र
माह। ज्ञानादीति। अदृष्टफलरूपस्य कार्यकारणभावरहित आत्मैव ब्रह्म स्यात्। तद्दृष्टफलरूपं जगदस्याज्ञानाद
सिद्ध्यतीत्युक्तानवेद मित्यादाविद्यर्थः। त्रयमित्यादेस्तात्पर्यमाह। नामेति। उक्तं तद्द्वयं न आह। कारणत्वेति। तात्प।
र्येमुक्ताश्चरूपार्थमाह। नानकेति। उत्तर वाक्यस्यापुनरुक्तमर्थं दर्शयितुमाह। त्रयमिति। वाकृत्याक्षार्थमाह। वा
गिति। शाब्दविशेषाणां हेतुत्वमाह। पञ्चरूपितत्वादिति। एतदेषामुक्तमित्यस्यार्थमाह। एषामिति। एतादृशं साम
२४ स्यादस्यार्थमाह। नाम्नेति। सामान्यानुविद्धा विशेषा न नानात्मानि भवेयुः स्यादाह। नदीति। एतदेषां ब्रह्मेत्यस्यार्थमा
ह। आत्मत्वापत्तेति। कारणत्वादिनैकत्वसाधकश्रुतेस्तात्पर्यमाह। कार्येति। तदनिषेधपरत्वलिंगमाह। एवं सती
ति। त्रयं रूपाणां बहुरित्युच्यते बहुः। शाब्दिनरूपसामान्यग्रहणं स्यादाह। बहुरूप इति। हेतुमाह। रूपाणामिति। रूपाणां
बहुरित्यत्र रूपविशेषाणां कार्यत्वे बहुरूपः कारणत्वमितिसंबंधादित्यर्थः। एवं नरमाह। रूपेति। बहुरूपा रूपमात्र १८९

त्तजोविकारत्वेनरूपात्मत्वाच्चेत्यर्थः।रूपत्वाश्रयेनशुक्लाद्येवकिंनगृह्यतेत्याह।यद्यदिति।तेजसस्त्वंसाधयति।याव
मिति।रूपरसादिसर्वंसविकृतंतेजसापच्यमानंवाशुक्लंतेजएवेत्यर्थः।प्रकृतंनिगमयति।तस्मादिति।कारणत्वादितिएक
त्वसाधकश्रुतेर्तदधीविरोधश्चमात्वमित्यत्राह।वृक्षविति।एतदपासामन्यस्यार्थमाह।नतुविश्वेति।एतद्वीत्यादेरर्थ
माह।सामान्यमिति।तद्धिसामान्यविशेषत्वादपारमार्थिकइष्टःस्यादत्राह।नेति।एतदपाब्रह्मतत्त्वस्यार्थमाह।नाथेति।
एतद्वीत्यादेरर्थमाह।सर्पादिकानिति।उक्तमस्यसंगतिमाह।उक्तमिति।नामविशेषाणांनामरूपविशेषाणांरूप
त्वेकत्ववस्तुक्तंकर्मविशेषाणांकर्मत्वेकत्ववस्तुच्यतइत्यर्थः।त्रयमात्मादिदंसत्तिर्निर्देशकर्मसामान्यमात्मशब्देनाच्यतइत्या
ह।वागितिदिकुमाह।सर्वेति।आत्मातनिकर्मसामान्यग्रहणोक्तत्वंतरमाह।आत्मेवनिनदेतत्त्रयमित्यादेरर्थमा
नामेति।तत्रयंदहमाचंकनरूपणानामादीनांदृष्टिरित्याशंक्यमिथोहेतुफलतावत्साह।विकर्तृत्वेनेति
ञ्चेदहडितियावत।आत्मनात्माश्रयात्वेनापिस्थितिरित्याह।रूपमितिवति।कर्मात्मकत्वाणस्याप्याश्रयत्वमाह।प्राणेड
ति।रूपकर्मणोर्वागाश्रयत्वेनकाचिद्युक्तिरित्याह।तदेदिति।उपसंहरति।आश्रयेति।एकात्मानामिति।एकस्यात्म
नासुखदुःखफलत्वेनस्थितानामित्यर्थः।आत्मेकःसन्नित्यादेरर्थमाह।एकइति।देहस्यआत्मकत्वेऽसंतरमा
ह।एतन्मयइति।उक्तत्रयव्यतिरिक्तमपिकार्यमस्तीत्यत्राह।एतावदिति।अत्रश्रुतिमुदाहरति।तदेतदिति।अमृत
नमित्यादेरर्थमाह।एकत्वमितिदेहस्यात्मकारणनामनि।वैराजशरीरेणसत्यशब्दितेनसोऽवशरीरममृतमा
हतनमित्यर्थः।प्राणोवाअमृतमित्यस्यार्थमाह।प्राणेति।नामरूपसत्यमित्यत्रसत्यार्थवक्तुंमतत्सत्पदत्यार्थमा

द्वाद्वयिवीति॥ मध्यपदार्थमाह आसायेति॥ यस्येदमायतनं तस्य कारणस्य किं मतत्त्वमत्राह आस्येति॥ स्थूलदहनाम
करणं न विश्यतीत्येन कथं दहन रश्मीकारात्राह ग्राह्ययेति॥ न त्र समः स्तुषिणस्यादिवा कंयमो नमित्यादत्रसुश्यादि
नति॥ अथासन्तस्य जगतो देहद्वयस्येवानापसंहारानिष्यत्रो नाह पात्रेति॥ कस्मात्तिमानिवं विशदयति॥ हेर
एवगर्त इति॥ किमात्रापसंहारस्य फलमुक्तमिति वन्वा देहद्वयानिरक्तस्य निर्गुणश्चानाधिकारित्वमित्याह अ
स्त्नेति॥ हप्तबालाकिर्देहद्वानो गार्ग्य आस इत्यादिकाव्यस्यार्थः॥ तात्पर्यमित्यादरथमाह नामेति॥ स्वमतस्तु क्रा
परमतमाह संप्रदायेति॥ त्रयमित्यादिवाकं नामादर्शिन्नात्तिन्नं वक्तिन ब्रह्मणे आह आत्रयमिति॥ नामादिब्र
ह्मणो दृष्टान्त उत्याते आनन दृष्टान्तेन ब्रह्मत्तिन्नात्तिन्नं विद्यादित्यर्थः॥ दृगादिना क्ति तिन्नात्तिन्नं वादकत्वेन
स्यादत्राह दृगादीति॥ एकत्वाद्भिन्नात्तिन्नस्य ब्रह्मणस्तावैकश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः॥ एकं द्विरूपमिति विप्रतिषिद्धं
अत्राह स्नानेति॥ खंडादयो गाढ्यघनरूका मिथ्यायाबन्नापिनगावाद्यावन्तीतगोवमस्तु द्वत्तामकेयत्थं
अर्थः॥ दृष्टान्तास्त्ववादन दार्ष्टान्तिकमाह त्रितेति॥ ब्रह्मत्तिन्नात्तिन्नमयत्वाङ्गवादिवदित्यर्थः॥ ब्रह्मन त्तिन्नात्तिन्नं
गडुपादानत्वाद्ज्ञानवदेत्राह पारेति॥ सर्वस्यात्तिन्नात्तिन्नत्वादित्यर्थः॥ अनिष्टप्रसक्त्या दूषयति॥ अनुमानेति
आगमगमाव वस्तु स्फुटीकरणार्थत्वाद्नुमानस्यानागमविरुद्धमत्राह नात्रेति॥ स्फुरविश्वं न र दृष्टान्तश्रु
त्यासामान्यविशेषतावनिषेधाद्विकरसं ब्रह्मेत्याह विश्रायेति॥ तं द्वैतं न पश्यतीति न विशेषधादित्यर्थः॥ यत्तु मे
परपक्षेन दृष्टान्त इति न त्राह ग्राह्यति॥ स्वदोषाय मुदाहृत इत्यादेवेति॥ मास्मादिस्व यथा गावमित्का

दृष्टांतइतिवत्तु गोत्वं तस्योऽस्तिन्नं तिन्नं तिन्नातिन्नं वा। आद्यं दूषयति। निः सामान्यादीति। सामान्यस्य विशेषमा
त्रत्वाश्रिगेन सामान्याविशेषाः स्फुरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। अनेतीति विमतं न सामान्यं तिन्नातिन्नं वा न खंडवदि
त्यर्थः। तिन्नातिन्नमिति तृतीयं विशेषा घ्यावृत्तमतिन्नं आष्टना। यानस्वाहत्वं वाद्यं दूषयति। घ्यावृत्तमिति। तिन्ना
नविशेषः सामान्यमिति मूढत्वापितमित्यर्थः। द्वितीयमनुवदन् घ्यावृत्तमिति। निः सामान्याविशेषाः स्फुरिस्फुतं समार
यत्नारिद्धरति। सामान्यास्यति। विशेषएवतिकथं घ्यावृत्तिषत्तु वृत्तमनुष्यस्यवद्यात्वेन सामान्यसिद्धरवादानदीति
अघ्यावृत्त विशेषमात्रत्वादित्यर्थः। फलितमाह। तिन्नेति। विधांतरंणातिन्नपदार्थं विकल्पयति। अतिदइति
संबंधानात्तद्व्यवहारादिः संबंधत्वासंयोगवदिति दूषयति। नेति। द्वितीयआनि घ्यक्तिद्वयमत्तदागोत्वमात्र
त्वतिविकल्पयति। घ्यामिश्रमिति। दूषयति। नेति। अतिघ्यक्तोरसाधारणरूपेणास्त्रिनयोरकत्वविरोधादित्य
र्थः। पुनरप्युक्तदोषं विकल्पयति। तादृशमिति। ईषद्भिन्नमत्यंतनित्तिन्नं वेत्यर्थः। उत्तयत्रदोषमाह। सामान्यं वेति। उ
पयोगत्रनुपयोगे च सामान्यविशेषिवंज्ञानंउपयुक्तत्वानुपयुक्तत्वयोः साधारण्यादित्यर्थः। यद्वितीसंतवस्त्त
घ्यापिनतिन्नातिन्नातत्वाहोपयुक्तमिति। खंडाजिन्नस्यगोत्वस्य खंडवघ्यावृत्तत्वादितरष्ट्र खंडमुंडादि
वनत्वयान्नतिन्नातिन्नात्मनापन्निरस्तयारकेकस्याघृत्तात्तु वृत्तरूपघयायोगादित्यर्थः। सामान्यविशेषयोरितरे
तराश्रयत्वयोर्मिथ्यात्वेनतिन्नातिन्नातत्वाहावस्तुवृत्तमिति। परः सामान्यादत्तेरादिसाधयति। अत्रतिशातइ
तीनदिदं गोत्वमितिखंडमुंडस्थगोत्वप्रत्यभिज्ञानान्वदत्तदधीः खंडागोरितिघ्यक्तिसामानाधिकरण्यात्तूघ्यं

कत्तेदाघ्रक्यात्मनासामान्यस्यात्तदइतितिन्नातिन्नवृंतयोरित्यर्थः। अनुवृत्तव्यावृत्तधियोर्भिन्नविषयत्वान्मे
वमित्याद्य॥ तिन्नतितनस्फुरत्यनि सामान्यइति। ब्रात्तद्बुद्धः सामान्यविषयत्वात्तेकाधिकरण्यमित्यर्थः।य
तुवच्यत्तिज्ञानाऽस्तदइतितिनचाद्यावच्याद्वाणेति। ज्ञानकव्यक्तिवनीतिसाएदृवनीतिकसामान्यस्यैकत्व॥
तीतोपूर्वेमवृतीतवाङ्ग्वमितिस्मरणायोगान्वयत्तिज्ञानुपपत्तिः पूर्वानुभूतानुसंधानात्मकत्वात्प्रत्य।
त्तिज्ञायाइत्यर्थः। तदातद्बुद्धः सामानाधिकरण्यंनास्तीत्यक्तंनडुपगामिपितदातदासिद्धिरित्याद्यसामा
नाधिकरण्यस्यतिज्ञातच्चे किंसामानाधिकरण्यात्तदतिन्नवंत्वायामानंनसिध्यतितिन्नायाएवनीलोत्पला
दिषुसामानाधिकरण्यात्तनह्निनीलंनीलमुत्पलमुत्पलमितिवानद्भवति किंतुनीलमुत्पलमिति। ननतन्नवृत्ति
नायोरतदायोगाद्घटपटेवसामानाधिकरण्यंतदामवसाधायदित्यर्थः। तिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मि
न्नर्थेवृत्तिंसामानाधिकरण्यमितिलक्षणासमानाधिकनयोर्भिन्नातिन्नत्वमितिवना। किमतत्तदग्राह्येनत्त
दातावतुच्यातातदन्यस्तविरोधीवायद्याद्यस्तचाद्यातिन्नतितिन्नपदग्राह्यात्तदन्योत्तरपादनवतिपन्नो
पाधेनिषेधात्कुन्यतास्यादित्यर्थः। द्वितीयंद्रूषयति। ववइति। एकत्वात्तदतदतावयोरसिद्धरात्तदग्राह्येनव
स्तुतरातिधानादित्यर्थः॥ कथमतत्तद्ग्राह्यस्यात्तदनिषेधार्थीत्वात्तदस्यशून्यता। सर्वत्रप्रात्रस्यकारणानि
षेधात्स्तुत्यात्वीत्यादधिदीयतमित्यार्थोत्वापाधेकोंडिन्य। ब्राह्मणसदध्नस्तकंकोंडिन्यायतिविशेषविधि
नानिषिद्धस्यनसर्वत्रशून्यत्वमवाद्यानकति। सर्वत्रस्तुतिन्नासिन्नमिच्छसातसर्वापिपवाद्यायाविषयव्यवस्था १५१

द्दिवत्तावात्तत्तद्गुणनात्तदशाक्षेन तत्तद्गुणनात्तद्वृत्तिविधाद्दिदमुक्तमिति त्यर्थः। अत्तदत्त्वाश्रयस्य विरोधिव
वन च कल्पप्रपस्यति तिन्नाविति। विरुद्धयोरेकाधिकरणसंबंधाभावान्नयर्थः। एतद्दूषपरिजीहीर्षयाज्ञानादेर्वृत्त्यादि
त्तदोषमात्रयदित्तावाहासिन्नमिति। स्वरूपत्वेनांतरंगात्तद्विरोधात्त्वरापेक्षुबहिरंगात्तदासिद्धिरित्यर्थः। तिन्नयोस्तिन्नयो २३
सामानाधिकरण्यायोगात्कल्पितात्तादात्म्यपपत्तिरितिमन्वानस्तदस्या मिथ्यात्वमाहान्येति। अंतरंगांतरंगत्वकुंतदत्कपगममा
हायोगात्वेति। सर्वादिसामान्यानि खंडादौ विशेषश्चिनानि तिन्नवत्वखंडादिषदवत्तिन्नानि ब्रीकियांतपरस्परम। तिन्नानि
त्यर्थः। दूषयति। नननेति। तिन्नत्वनाहत्वनानात्व। विरुद्धतान्योन्यं तिन्नतातिन्नस्यात्त्वयोगादत्तिन्नत्वरात्तदायोगादित्तिन्नत्व
दित्यर्थः। एतादवानुत्तावनाविष्करोति। यदकमिति। जातित्वव्यक्तोरत्तेदपिल्लोकानुत्तववविरोधइत्याह। तदाइति। त
वत्तु बाधइतिवदत्राप्यासावतिः। सामान्यविशेषयोर्दृष्टांतूंतिन्नत्वेतरत्ति विकल्प्याद्यं दूषयति। यदकमिति। जातिव्य
क्तोरत्तेदपिलोकानुत्तववविरोधइत्याहात्तदाइति। सामान्यवतिद्रव्यतावाद्रव्यात्तिन्नाविति यादृ। सामान्यविशेषनि
र्देके द्रव्यमात्रवातात्स्वरूपानावात्तयोस्तिन्नातिन्नता दूरनिरस्तेत्यर्थः। आत्तदपि द्रव्यस्य सामान्योदावंतनीवां सामा
न्यदद्रव्यवा। आद्यं प्रत्याहायुणेति। आश्रनात्तिन्नत्वमाश्रयस्य प्रसिद्धि विरुद्धं वा एकस्यानकत्वं बृयादतमित्यर्थः।
~~आत्तदपि द्रव्यस्य सामान्या~~द्वितीयं दूषयति। द्रव्याणेति। गुणानामाश्रितानामितियावत्। आत्तिसंबंधादत्तदात्म्यो
न्यानत्तिसंबंधान्मिथ्यात्तिन्नत्वाअतिन्नत्वयोरयोगान्न द्रव्यमात्राणां मिथ्यर्थः। द्रव्याश्रयात्तिदकल्पमनुवदति। सा
मान्यतिद्रव्यासामान्यतरोवत्तिन्नात्तिन्नाविति वाषां दूषयति। नदिति। सामान्यविशेषयोस्तिरेकेण द्रव्यसिद्धेर्द्रव्य

तिरस्केणैव लयोऽस्मिन्सेर्मिथ्यात्वमानस्यादित्यर्थः॥ तृतीयमुत्थापयति॥ अथेतिति॥ आत्मकां वानिरासः॥ दूषयति॥

३।२

सदिति॥ द्रष्टारस्यति॥ आत्तदोर्गेनद्रष्टस्य सामान्यविशेषभाववान्द्रष्टृत्वाद्वा नायारन्यो नास्ति द्रष्टा धीन
वात् द्रष्टा तावेतावेव यारतावस्यादित्यर्थः॥ जातिव्यक्त्योरप्यतदा दार्ष्टान्तरमाह॥ तिलेनेति॥ परस्परं व्यवधाय स
बाधमाह॥ अन्यान्यति॥ सामान्यस्य व्यक्तौ तेदद्रष्टृगतज्ञानकर्मकारकत्वं नस्यादित्याह॥ दृष्टेति॥ तिन्नस्या
सामान्यधीकर्मवेद्यद्रष्टृबाधकमेकारकत्वं नस्यादित्यर्थः॥ विपक्षे दंडमाह॥ दृष्टान्तेदपीति॥ अत्रद्रष्टृत्वं साम
न्यं द्यावृत्ताद्यनिरितिलक्षणात्तदनतायास्तेदादेवासिद्धिरित्याह॥ असाधारणेति॥ साधारण्यमैक्यमित्यर्थः॥
त्तदात्तद्वादिनांव माणतदतावेसद्यवस्थावन्नस्यादित्याह॥ सर्वेति॥ दार्ष्टान्तरमाह॥ निषेधेति॥ अधिकारा
णांप्रवृत्तिनिमित्तं ब्राह्मणत्वादीनां सर्वव्यवस्थापक दंडलादिष्वपि तावादित्यर्थः॥ किंच सर्वं सर्वस्माद्भिन्नात्तिन्न म
किंचित्कुतश्चिद्वाह्यप्रत्याहृतावतिप्रदादृष्टेतलाद्यान्नमनागृह्यमाणस्थायायोग्यानुपलंभासिद्धिरित्यर्थः॥ द्वि
तीयं शंकते॥ स्वविज्ञापति॥ गोत्वं स्वव्यक्तिति तिन्नात्तिन्नं अश्वत्वाद्युपितथ्येत्यर्थः॥ दूषयति॥ समस्तेति॥ कचिदत्वं नसे

वाप

द्दनद्दृष्टान्ततनान्यत्रापित्तिन्नयोरत्वेनानदनुमानादित्यर्थः॥ निरंकुशत्तित्ता॥ तत्त्वं तथा वोपासनार्थकल्प्यातप
रणनदसर्वज्ञस्याचाक्यमिसाहानवतिति त्तिन्नासिन्ननिराकुरणमुपसंहरति॥ नवेदार्थ इति॥ ठ॥ इति श्रीमत्परम

१५२

हंसपरिव्राजकाचार्यश्रियानंदपूज्यपादशिष्येणानंदपूर्णमुनीन्द्रेण विरचितायां सुरेश्वरवार्तिकटीकायां न्यायकल्प
लतिकायां तृतीयोऽध्यायः॥ समाप्तः॥ ठ॥ समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः॥ ठ॥ श्री॥ ठ॥ श्री॥ ठ॥ श्री॥ ठ॥ श्री॥ ठ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ विद्यासूत्रवसंयुतव्याख्यानाराधनतोऽहं मां गुरुं संतानवयं नत्वा विद्यां तत्त्वाधिविन्नतं ॥ तु-
ष्टेन सकलात्मना अस्मीन्नेस च विशुद्धवात्मनो ॥ धान्यध्यान्नामात्मधर्मेन पुष्पार्यादयाननं क्रिया ॥ ३ ॥ विद्यानफलत्यार विह-
द्यातकार्यया श्रुतीयव लिंतवाक्रिमुतराध्यायनतिश्रोकामप्राकर्तुं हत्वं संकीर्त्ययति ॥ तदिदमिति ॥ अत्र वाक्यना-
के स्थिरीकरोति ॥ अनिश्चितेति ॥ अविद्यामूलत्वेन ङगतोऽनर्थोत्वाक्तिः किं फलात्वादनर्थेति ॥ अज्ञातआत्मेति ॥ अथ ॥ ॥
सादृश्यमनर्थमतद्यसादृत्यमर्थमाह ॥ पुरुषार्थ इति ॥ ननु एतदत्वाह ॥ निरस्तेति ॥ धीसमुच्चिनं केवलं कर्मर्थो मुक्तिहे- २१५
तुरत्वाह ॥ मादृति ॥ वक्ष्यात्तावादध्यायानर्थक्यावाद्यं नदेव स्फुमत्वाह ॥ आत्मेति ॥ अनात्माबाधदपिन स्त्रिाद्यिः किमात्म-
धियात्वाह ॥ चनीचीति ॥ अत्र मानमाहायत इति ॥ ननु ह्यैः विद्यासूचिता त्वाहार्थेति ॥ किं तद् विद्याकार्यमिति तदाह ॥ अ-
ध्यात्ममिति ॥ अयं वा इदमित्यादावुक्रमनुवदति ॥ संक्षिप्यानीतं तदेतत्त्रयमित्याद्युक्रमनुद्रवति ॥ व्ययस्यापीति ॥ इ-
ममर्थं स्पष्टयति ॥ विलोकयति ॥ अतनीत ॥ अखिलादेवता यस्मिन् ॥ संतनीता खिलानंतदेवतानिखिलदेव-
तात्मक इति यावत् ॥ इह ॐ हृत्समनूद्य संगतिमाह ॥ विज्ञातेति ॥ तदध्यस्तेति मानवान् अविद्यारापितनदेहद्वयात्तिमा-
नी विषयायाधिकारी ॥ एवं लक्षणवस्तुनि सूचात्मनिमान्नातकनात्मत्ताकस्तद्भावनात्ताविनश्युद्धिरितियावत् ॥ विद्वान्-
गार्ग्यः कथं विद्याधिकारी त्विमानाख्याप्यतत्वाह ॥ हरस्त इति ॥ दृप्तवस्त्रात रखवत्स विदितिर्थः ॥ अजातशत्रुवारण्यत्र-
स विद्यादातार्यत्वानुपपत्तिस्त्वाह ॥ समाप्तेति ॥ एवं ब्राह्मणसंगतिमुक्त्वाध्यायसंगतिमाह ॥ व्याख्यातायामिति-
तर्हि विद्यासूत्रमेव व्याक्रियतां किमाख्यायिकयात्वाह ॥ सुखवति ॥ स्वमानन संबंधमुक्त्वा नरे ये पंचमतेनाह ॥

अन्ये त्विति। अन्ये त्वाध्यासपाद्याद्वायारित्यर्थः। कथमिति तमाहास इति। स एष इह प्रविष्ट इति श्रुतिरित्तर्ब इत्यर्थः। नस्यार्थस्यासंदिग्धत्वा
द्यर्थस्तन्निर्णायाय चाह। कर्तेति। करणाधिष्ठात्र्यो देवता एव वदेदस्वामिम्या न तदतिरिक्तो जीवात्मेत्यर्थः। कथं तर्हि सिद्धान्ते
त्याह। आत्मन इति। आक्षिपति। निष्फलत्वादिति। प्राणादेवतायाः कर्तृत्वादिनिरासेनात्मनः कर्तृत्वादिसिद्ध्यर्थमुत्तरग्रन्थस्य प्रण
यनमित्ययं संबोधनयुक्तो ग्रन्थः। तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरिति तदामानमवावदियत्र ग्रन्थस्य तं न सिध्येदात्मनः पारमार्थिककर्तृ
त्वादिप्रतिपादनात्। ग्रन्थतानन्तसंबंधादित्यर्थः। निष्फलत्वं साधयति। देवतेति। कुलदेहातिरिक्तात्मनोऽस्तित्वादिवि
वक्षितं। ता हृदेहातिरिक्तप्राणादेवतास्तित्वपादकपिलोकायतमतं निरासेन तस्याएवात्मतत्त्वेन कर्तृत्वाद्युपपत्तेस्तदति
रिक्तात्मास्तित्वादिसाधनं व्यर्थमित्यर्थः। स्वमतानेकोपि दोष इत्याह। ज्ञातेति। सर्वेपक्षे तयाप्यूर्वाचागादिनया [illegible]
त्वाविवक्षितयदा तदा सर्वोपयत्नः फलवानित्यर्थः। स्तुखावबाधायास्यायिकायेस्फकामिदानीं [illegible]
इति। अधमादनुज्ञामात्रेण विद्यापत्तिर्नोपसर्भसापारः। नेपातार्केणमितिरापतनयेच्छादिपदार्थः। एवं सति [illegible]
हस्तवालाकिरित्यादेरर्थमाह। यथोक्तेति। अविज्ञातं दर्पकारणस्याज्ञानस्य घस्मरं तत्कृतं तत्त्वं येन सो विज्ञातद
र्पकारणघस्मरः। कथमस्याजातशत्रुं ब्रह्मत्वाहानज्ञानइति। ब्रह्मपदार्थमाह। ब्रह्मेति। नाप्ष्टः। कस्य विद्वयान्नवा
ल्पायनष्टस्तुनः। ज्ञानत्रिपिस्म मधवीजडवद्धोकमावरादिति स्मृतिविरुद्धमृषिलाञ्छनमितिश्लोकतानाष्टष्ट इति ब्र
वालीद्रस्य पृष्ठामीत्यर्थे वायोगाद्विरोध इत्याह। दर्पादीति। अनात्मदर्शनं स्वमितिशेषः। मुख्यार्थयन्द्दपि
न दाष इत्याह। अवहानुवादेति। अत्र व्यतिरेकद्वारामानमाह। धर्मिति। अनधिकारिविवाकोनाधिकारीयत्वाह॥

धर्माधर्माविति। अश्नन्नित्यतिरेकेणापीति शेषः। अन्तरेणान्नं भुंजानं भुवाणीति प्रश्नोदयं तं नरमाह। नष्टेति। मानुषवित्तम
नास्य किं साधयेत्याह। वित्तदत्वानिति। सहस्रमपि तस्यामित्यादरर्थमाह। ब्राह्मेति। जनकस्यादस्तात्पर्यमाह। ता सहस्रे
नि तदर्थमाह। शुश्रूषमिति। तथापि। सदेहस्य दानं वा श्रावाकस्मादत आह। मोढमिति। ब्राह्मणेन किं तदुक्तोपदिष्टमित्य
त्वि तदाह। आदित्यैर्नि। विना वेदवचनमस्य ब्राह्मणो मया शतं वा तद्वेवास्मिंस्याह। तथेति। मामिति। द्विर्वचनं तात्पर्यमाह
निषेधति। गाथा हि विनास्यापदेशं राज्ञां ज्ञानतः ब्राह्मणः प्रकार्षणे वदन्नीलस्तस्य पदाधबुद्ध्या निषेधो राज्ञस्य
स्तामुख्यस्य ब्राह्मणस्तेनानुक्ते स्थित्यर्थः। विनात्तदुक्तिं कथं तातत्त्वमिति चेदत आह। सुप्रसिद्धमिमिति। ब्रह्मार्चेजा
नासि नापासागुणफलावीस्या शंकाह। तदुपासामिति। प्रतिष्ठा गुणं वा चक्षोः प्रतीच्छति। शाठ्यस्यार्थमाह। वर्तुर्मु
डिति। उत्तरवाक्यार्थमाह। सद्य इति। सद्यो वा वचत्यादिस्तात्पर्यमाह। मतीतीति। य एवासावित्यादेरर्थमाह। वंद्य इति। दह
छ्रार्थमाह। नान्विति। पांडुरवासाः। सामद इत्यस्यार्थमाह। श्वेत इति। नीपाडच्यस्यार्थमाह। व्यास्त्रयति। सामग्रा
ह्निनलतासामापिगृह्यत इत्याह। तुल्येति। सामद इत्यत्र विधानं प्रयास्तुल्येन तासामपि क्कासरख्या। रव्याधर्मापि विध
त द्विविपत्रादिरूपेण बहुरित्यर्थः। देवतापिदिमांशुरारकोवति तां विगिमप्राप्ति। अन्वदस्यात्तात्पर्यमाह। शुक्लं ब्रह्म
त्ताण तथा चादत्ताह। बालेति। उक्तव्याख्यामुत्तरपर्यायप्रतिदिशानि। तुल्येति। व्याख्यातादेव प्रकटयति। गुण इति। ता
वादरपि तज्ञस्त्रियाविद्युत एव तज्ञस्त्रिवंकथ विद्याप्रगुणेनाह। नान्विति। आकाशब्रह्मणः शुर्ममप्रवर्त्तीति यु
णहृदयं व्यावाहृ। स्वंड्रवाइति। अविकृतं वासूर्ममप्रवर्त्तनादचलवादप्रवर्त्तीयर्थः। अप्रवर्त्तिदृस्यार्थं निरमाण

× स्वामिनोऽन्यत्रापि वारूलिकं फलमविरुद्धमित्यर्थः। उपास्याकं पिफलवक्तृत्वमुक्तमन्याह। फलमितित्ति। अन्नमानं दृष्टिजीरकरुः। रवना हीनफलमिति ७

क्रियत्वादिति। स्वयं न क्रिया क्रियावतामधिकरणमित्यवगतीयर्थः॥ यस्तु रित्यादि फलत्रयं व्याचष्टे। त्रिस्तुरिति
गुणत्रयोपासनस्य फलत्रयं वितनाति। त्रिस्तुरिड्रति॥ विषामहित्वमस्ये सुक्तमित्याह। स्यादिनमिति। यएवायमक्षिम
दित्यर्थमाह। अक्षिन्निति। ज्ञानानि मानि दवच्छ्यवति वित्रादयकार्यं गुणस्तदुपासकस्य फलमपि नाह। गित्यादा प्रति
विंबतिप्रतिशब्दादनर्थप्राप्तिफलवतीतस्माडुपासत्यत्राह। स्वयंष्टेति। स्त्रस्त्वरूपड्रतियावत। किंनदस्त्वरूप
त्वमत्राह। स्त्रनीति। एतन्नस्तुणोपासकस्य स्वतोद्य स्तुरूपः स्तुत्रादिस्यादित्यर्थः। एवायमित्यादर्थमाह। राविस्त्विति।
दीप्यमानरहस्य कांति। सदिनमित्यर्थः॥ राविस्तुर्ध्वस्यादिना स्वगतं च फलमस्त्युयानविद्यादामवाकायारथ्यतिज २५
स्त्रीहृत्यादिना नयत्र फलमुक्तं स्वामिगामवन्तमुक्तमित्याशंक्याह। यच्चेति। फलवक्तृवेन तात्यमित्यर्थः॥ यएवायं
यंतमित्यादर्थमाह। गच्छंतमिति। गच्छतः किंयुनकारणमत्राह। शुभइति। वृत्तिविशेषेण गतिस्तेदोनत्यर्थः॥ ग्राह्य
स्तुरूपस्यास्तुरिति गुणस्तदुपासाफलमाह। साध्विति। यएवायंस्ताया मयं इत्यादर्थमाह। इतीति। द्वितीयानुपग
तइत्यस्यार्थमाह। द्वितीति। सद्वितीयत्वं साधयति। द्वंसताद्येति। गुणच्छायोपासाफलमाह। साध्विति। यएवायं छा
यामयइत्यादर्थमाह। छायेति। अश्नुमृत्युमिति गुणः फलं दीर्घायुष्यं रागाद्यत्राविशेषइत्याह। इतिकाल
दिति। यएवायमात्मनीत्यादि व्याचष्टे। विराडात्मनीति। आत्मन्वीगुणो विराट्स्वरूपस्येति। शेषः। तदुपासकस्य वश्या
त्मत्वं फलं प्रजा च वश्यात्मा स्यादित्याह। आत्मन्वीति। अवांतरं विशेषमाह। आत्मनामिति। आत्मपर्याय समस्त द्य तत्स्थ
प्राणस्योपासनं पूर्ववत्स्थ आत्मनामवेत्यर्थः॥ विवदन्नोवसीति। विनादयति। पत्याख्यातानि। सर्वं विज्ञाणमशक्य १५४

सिध्यन्तु चापर्यायिकमस्तं आलोकं तत्र विशेषां तत्रावं तस्मिन्नपि विषये ब्रह्म स्ववदनाद् परतत्वा नियमार्थः॥ उक्तो
दन्यस्य ब्रह्मत्वे चासदात्परिच्छिन्नत्वमत्राह॥ यत्कृत्स्नमिति॥ एतावता तु द्वयस्य तात्पर्यमाह॥ वा कृत्स्नमिति॥ प्रतिज्ञाहान्या
निगृहीतो मा भूद् गार्ग्येण श्रवणे संबंधास्मिन् वाक्ये श्रुतिरित्याह॥ निगृहीतो मा भूदिति॥ वाक्यस्य दृश्यते उदाहृतद्वयं तस्मिन्नधिकार
विनाशात् प्रवृत्ति वचनाहरित्यस्मादिति तथाप्युत्तरतो निगृहीतो नियोगवति श्रुतुन विधान प्रति प्रतिज्ञाहानि निगृहीताद्दर्शम रा दि ४
त्त५ ह्मणो भक्तस्य श्रेष्ठ ब्रह्मणो तावादत्वा ज्ञातानिति॥ कस्मात्स्यस्य ब्रह्मवादत्वमाह॥ ब्रह्मवादत्वेति॥ नेतावतत्पत्तात्पर्यमाहाय
स्मादिति॥ कायस्थ ब्रह्मविद्वमविदित्वाकथमुक्तमुपमायानीति नत्वा ज्ञातमिति॥ तथाकथं याचते॥ गार्ग्य इति॥ प्रति
लोममित्यादरर्थमाह॥ पारति॥ धर्मशास्त्रेरिति॥ ब्राह्मणादधीयनमापत्काले विधीयत॥ तान्तु ब्रह्मरस्य शुश्रूषायाक्त
ध्ययनं गुराणां ब्राह्मणे गुरोरिष्यो वासमात्यतिकं वसमं तां ब्राह्मणे वानमूर्वानकोद्धूनगतिमत्रु तमामित्यादिति स्यार्थः॥
पाद् गाद्धमार्थमीश्वरमधिगच्छेदित्यादिना ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियगमनं न्याय्य प्राप्तमत्राह॥ योगमिति॥ अलब्धलाभो
योगः॥ पालश्च रस्य पालनं क्षेमः॥ धृत्वस्त्येत्यादरर्थमाह॥ नइति॥ तनः किमकरादित्यत्राह॥ इत्यादीति॥ कार्यविवक्ष
या न्यनतस्पष्टयति॥ गार्ग्य इति॥ ब्रह्मभीषामादित्यादीनामित्यर्थः॥ गार्ग्यस्तिमतं ब्राह्मणस्यात्ता कृत्वं निरस्य तामते रित्यादर्थ
माहादवेततिः॥ सतापस्थाविशेषनव्याकरोति॥ संबाधमानिपीति॥ सनिद्दिनं दिव्याद्यवद्ववं दितं श्रुत्वगमनमप्युक्तं॥ मि॥
तिसांकता॥ जायदिति॥ गार्ग्यस्त्वमनोनिष्क्रियजायति काश्यपस्य दर्शयित्वा मत्राकाश्यवादित्यत्राह॥ स्पष्टत्वादिति॥ सर्वपदा
र्थानां जायतिस्पष्टत्वा काश्यपा॥ निमत्ताद्दर्शयित्वेशाकातं द्वयार्थः॥ जागरपदार्थानां द्वीरनीरवशं सुप्त्वा दिवकामिदिति नि

परिहरति। घ्राणानामिति। कास्मो विवेक इति न माहात्ताक्तवमिति। त्ताक्तवादात्मनो विकारित्वमिति। वान्नात्ताक्तव
ष्ठासो स्थितामात्रवादित्याह। संकीर्णवादिनियत्तु स्पष्टवादिनवाहानस्मादिति। स्वापपिसंकीर्णत्वं समभिव्यवा
हात्मनत इति। त्ताक्ताकरणेश्च सहाधिष्ठानादवनानान्तु पसंहारान्तत्वज्ञाकाविदकत्वमित्यर्थः। उपसंहारहेतुमाह।
ज्ञेयादिति। मार्गेति। तात्मानाप्रकर्षं पसंहारात्र स्यापि नत्तागात्वाहाघ्राणेइति। नत्वमानमाह। घ्राणेति। घ्राणेन
रक्तत्ववरेककलायमिति। घ्राणस्यात्तु पसंहारात्स्वापि वस्यनत इत्यर्थः। वाक्यान्तरमाह। घ्राणेति। घ्राणान्नय एवेतास्मि
स्मृतं जायतीति श्रुतस्तथा सिघानस्तमिति। तादेवतायहायुरिति श्रुतात्पर्यर्थः। उपसंहरति। अर्थांतइति। अर्थश्रु
ष्वात किंस्यादत्राह। यायथेति। घ्राणस्य स्वापः संबंधश्च नामत्वेति। रामेवणानत्ववृत्तेतनत्वादित्यत्राह। घ्राणस्येति। अ
ष्वितस्य घ्राणस्यापः शरीरं ज्योतिरूपमसौ चंद्र इत्यादिनेत्यर्थः। नहि सर्वात्मत्वात्माण स्यादित्यादिनामत्वेर
पिसंबोधनप्रसक्तिरत्राह। सुहवानिति। हेत्वंतरमाह। सामर्थ्यादिति। सूत्रघ्राणयोरैक्यसामर्थ्यादनुक्तादि
त्वाद्विनामत्वेरपि संबोधनत्वानित्यर्थः। एवं चंद्रनामत्वेनिमित्तमनुक्तानदयदृणात्मनोक्तं च घ्राणस्यात्मा
हायदीति। सर्वनाम्याप्पन्नात्ताक्तास्यादित्यत्र यः। सद्बुद्धिनामयहाघ्राणेनात्मस्फक्तित्वीकार्त्तनवेति। आत्मा
शाखापलब्धानानात्मेच्छनावतानविवेकासिद्धिरित्यर्थः। हेतुमाह। उक्तिनत इति। घ्राणस्यात्तु द्वन्द्वेनिमित्तांतरा
दश्रवणयोगाच्छक्षुस्तु पलमकेनाक्तिनमित्यक्तानकालसंदेहादित्यर्थः। विशेषदर्शनास्मसंदेह इत्याह।
नेवमिति। विशेषदर्शनं विशदयति। घ्राणनस्तामितइति। विविधज्ञमध्यापि वैप्रातुक्ते विशेषांतरमाहाहाश्च।

ना १

संसाध
।न५

॥वत्साप
रा द्र२

घमात्मेति। शाक्षकर्तृत्वं समस्तस्वव्यापारकर्तृत्वं विशेषांतरमाह कूटवदिति। ब्राह्मणस्य कूटस्थानीयत्वात्तस्याभिप्र
परत्वव्यापारानर्हत्वं श्रुतिवमक्तिरचाह। नत्वेति। ब्राह्मणस्यैवात्ताकृतं यस्मात्तस्मादिदमत्रानिष्टं पर्यवसितमित्याह। तस्मा
दिति। इष्टमेतत्माशंक्याह। नावेति। संबुद्धिनामाग्रहणं संबंधाग्रहणादिति। शंकाता। स्वात्मनि। श्रसंत्तवेन प्रत्या।
हायाहेति। नामास्तुतरमीत्मत्वं तदत्ति वेत्तात्मानाविपिसममिस्पादाव स्यादपीति। निराचष्टे एवमिति। परिहारं सह त्ते ४
ष्टांतस्य स्पष्टयति। अयुलीति। यथांगुलिः कुनखस्फेकेन दृवदत्तस्य सकलदेहाभिमानिन उत्थानमेवं काष्टात्मनांगु
लिस्थानीय ब्राह्मणमत्रात्तिमानानानावात्तेनामग्रहणेन त्वनात्मत्वादित्यर्थः। ब्राह्मणस्यापि स्वेकादशवेदनामामुत्रणा
दयाहानत्वनात्मत्वादत्ता तां ब्राह्मणस्येति। गोत्वेवसमस्तवस्तुषु समानत्वाच्चेदहमत्तिमानानापपत्तिरित्यर्थः। प्राबेणोक्ति॥
तात्मपिसूर्यस्य सर्वीतिमानत्। मिथ्याबोधा बाधितेत्यात्रात्ता बाधति। विज्ञानस्य कथं चक्षुसद्याधीनं इत्वमत्राह
पत्राय यैवे सं कद्ध्रानत्कादर्शीपंकि आरत्वाय मपर्वापंसम पंक्तिमध्ये पर्यवंभवदिनवेत्रा दृविदन्यास्यति। दृष्टप २
२ वादत्वतनवेंत्र्यात्तनत्वाहेश्यत्वमित्यर्थः। विधिशिष्टकायात्ताकृतिनदृस्फपगमस्तत्रमानंत्वप्रयत्नमेवेष्टं तत्रि
रावष्टा नावेति। वित्तात्वस्पष्टत्वादित्यर्थः। विधिमिष्टस्य प्रयत्नावसएवदाह। अनज्ञानात्कर्तृकर्मविराधतत्त्वादृष्टांतितिस्तो॥
ज्ञानातनानष्टस्याद। विरूंबाधति। अस्त्रप्रकाशवाधदृष्टांतरात्ताकृत्वमित्याह। तवेति। विधिविशिष्टग्रहविशेषणवित्ता
पियाह्यत्वाधिनंतविरंतरंगाधकविरुद्धासिद्धनीपविदित्याह। अजहीति। चितंमिनातिविभिन्नवादित्यर्थः। विज्ञाहक
त्वमाणमप्यजडं त्वत्तमसमानमित्यविता। गोजडं वदत्याह। नावेति। जडसाध्यं घटवद्जडसाधकत्वं अप्रयुक्तमित्यर्थः। वेत
त्ताग्यवमित्यर्थः।५

त्मस्य कार्यत्वे प्रत्यक्षमनुमानं मानं वा नास्य इत्याह आदित्यादिति। तस्य रूपादिमदर्थविषयत्वादित्यर्थः। द्वितीयं मि
द्धान्तविरोधेन प्रत्यक्षादात्मादि गमयति। प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः स्मादमित्यादि प्रत्यभिज्ञानसिद्धति तच्च संस्कारस्या
प्रत्यक्षत्वात् कार्यलिंगानुमानस्यानिष्टेरिमादाय यथेति। अर्थान्तरसंबद्धेशोष्ट्रादिविषये दृष्टश्रुतप्रत्यक्षे यथा
नमानमस्ति तथानुसंधानमित्यपि मानमित्यर्थः। दृश्यत्वादिनादेहस्यानात्मत्वार्थमनुमानप्रामाण्यं साधयति
वा गतिर्वा गतिर्व्याहृतिरनर्थकापरङ्गत्वे संगतेर् प्रापञ्चत्वशादित्यत्रय॥ मनुष्यशरीराच्छिन्नात्वपरस्य प्रत्ययांस्या
दित्यूनतन्न प्रत्यक्षं इन्द्रियसन्निकर्षोत्पादितमिव दृष्टान्तनपरस्य साक्षादर्थज्ञानमनुमेयं लिंगमात्रानिष्टेरित्यर्थः।
चार्वाकस्याप्यास्य प्रमाणायनमप्यनुक्तं अनर्थादेवत्वादित्याह अहमात्मेति। स्वर्गापवर्गयोर्न स्तो देह एवात्मेति स्वम
तानुसारप्रतिपत्त्याशास्त्रार्थबुद्धो मोक्षं स्यादित्यर्थः। हेतुमाहसाधर्म्येति। एवं साधुलोकमिति यावत्। देहस्याना
त्मत्वाद्वेतरमाहारप्रसङ्ग [illegible] इति। अनुभवात्मेत्यर्थः। स एवमुख्यानात्मवादात्मानवतीति प्रतिबिंबाद्बिंबादित्यवा
तस्यात्मा मातृकल्पबाधोऽस्त्वित्यर्थः। आसक्तिपरिसमाप्य प्रकृतबाधमनुसन्धावयति। संसज्यते। तत्तत्संस्मार
णपरिहरति। सुखेति। इन्द्रियव्यापारापरमादर्शवणन्न वनात्मत्वादित्यवाच्यात्मात्मवादरतुपसंहरं दृष्टान्तनाह
नेन्द्रियाणामिति। प्राणनामवेनाशसिद्धनात्मा बाधितत्वादनुमानं नानात्मत्वादिति चेत् कातर्नीदवनानात्मा सं
श्रुतो फलमात्रादवतनादवनामस्तिरिति सिद्धं नतागंवित्तज्ञाता प्राणस्येति। प्राणऽत्यादि स्वनाम्ना संबाधि
तस्यानुच्छानात्प्राणस्यानात्मत्वसिद्धादवनानामस्तिः संबाधनं वंद्यदवतास्मिन्नदेहकचीत्ताक्रीतिशंकाति
[illegible]

रमार्थमित्यर्थः। घ्राणस्यानात्मत्वमुक्त्वा इंद्रियाणां तदाह स्मृतीति। प्रत्येकमिंद्रियाणामनात्मत्वं स्मृत्याद्यनुपपत्ते
रित्यर्थः। न च महतस्यानात्मत्वाद्घ्राणादे रूपमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति संधानानुपपत्तिरिति वक्तुं नउच्यादित्याह। चेतन्या
दिति। रूपस्य चाक्षुषत्वमित्याह। विदन्यस्येति। करणानामनात्मत्वे देहत्वं नरमाह। रंडेति। यस्मिन्देहे श्वपाल साऽस
देह एव पिपीलिकानद्दितिः। किंतु नरशूपात्तदेव नड इति भावः। युग्ममंते घ्राणस्यानात्मत्वे घ्राणायस्तकरणानामनात्मत्वसि
द्धिरित्यर्थः। घ्राणकरणं वंद्रादव नामामनात्मत्वपि दवतानीतरस्यात्मत्वमत्राह नावेति। हृत्वा परविरोधे शंकते। न
त्विति। न तस्य घ्राणमात्रत्वादित्याह। नेवमिति। घ्राणादात्मत्वं निरस्तः स्थूलदेहस्य तन्निरसितुं पूर्वपक्षयति। संघातइ | नीतेरस्थिश्च
ति। स्थूल न चक्षुष्यसमाहारादत्वोतावामनुष्याहं पश्यामीति प्रत्यक्षेण ताकृत्वव इत्यर्थः। दूषयति। अवतनत्व | ननति

१५ मसिद्धमिस्य पूर्वं बालेऽनेनकस्तुटस्यनतां पंक्तो माध्यावस्थितसंबंधे कस्तु टएकामीपं किमध्यपर्यंतापषणइति व्याति
रकस्तु खनेनतु स्यष्टयति। यदीति। देहातिरिक्तस्यात्मनोऽप्यनधिगशषानुपपत्तिरत्राह। दादेति। किंतत्समंजस

६६ त्राह। पषणेति। धर्माधर्मवमानासंबंधस्य नकृतसंबंधस्य वरवाडविषयत्वात तदनुक्रमस्तुकानंनयुक्तमित्यर्थः। इष्टदे | य५
हेनांबकुविधत्वाद्बाह्यानविशेषइत्याह। स्तुरवेति। स्तुषयस्वमस्यशब्दादिवहनां नत्वर्थः। स्पर्शमात्रेण सर्वस्याध्या
नाहापषणानर्थक्यान्न तद्बलेदिति रिक्ता कम सिद्धिरत्राह। स्तीति। किमतस्तत्राह। नइति। देहस्य वात्मत्वस्वापनस्था।

७२ त्ताकृत्वा योगावतिरिक्त आत्मसाह। तुनति। स्यापिधर्मवताविकाराद्वनित्यत्वमत्राह। काधेति। देहादरनात्मत्वमस्तु
क्ताघ्राणस्यानात्मत्वेहत्वं नरमाह। पीति। संहतत्वमसिद्धमत्राह। रहस्येति। फलितमाह। यतनइति। परार्थइति॥

ना१

त्वाप॥ यदर्थः॥ प्राणादि॥ कोसावात्मेत्याह॥ देहत्येवेति॥ प्राण॥ संहतस्याशेषेण॥ शेषः परार्थत्वादस्यानादिवद
त्याह॥ स्वात्मेति॥ प्राणः॥ स्वागास्वजातीयविलक्षणः॥ त्वाज्यत्वाद्गृहवदित्यर्थः॥ आत्मा संहतान्यापि त्वाद्गृहवद
वेतव्याह॥ स्वजात्मेति॥ स्वस्य गृहस्य जन्मा पचुयोस्या निर्विपरिणामानाशा आख्याकृतिस्थ तषां स्ववै
जन्मादीनां दृकु सवृत्तानजन्मादिधर्माननपश्येसलब्धं सवं स्फुरणं वायननानूद्रष्टा अर्थरूपकः संवर्ता
ङ्कावराणां गृहन्तधर्माणां संद्रष्टा स एव विज्ञानानन्दार्थत्वमेवंविधदेवदत्तार्थत्वे शब्दादिरुपलब्धमित्यर्थः॥
स्वतन्मेसारच्य विज्ञावेर्थमित्यंतं समस्तं पदामकामिव सप्रतिसाक्षीनिकमादा॥ प्राणस्येति॥ प्राणतद्धर्मो
य॰ १ णां वतथा च मन्तुमयमित्यर्थः॥ अव्यतिरिक्तात्वाद्देहाद्यतिरिक्तात्मा स्थापितस्त त्राव्यवादयति नन्वि
ति॥ परएववस्तुनगतावं साधयति॥ एकात्मेति॥ अवस्तु वस्तु तत् किंस्यादितत्स्वाद॥ कल्पितेति॥ किंवा कल्पितस्य
कल्पितादन्वयव्यतिरेकावकल्पितस्याकल्पितानाद्यानाद्यद्याह॥ नेति॥ द्वितीयत्वात्॥ कल्पितस्येति॥ अथ
यवादित्यर्थः॥ तस्मादन्वयाद्यर्थं वास्तवमास्तापहृतिप्राप्तेरप्याह॥ तुष्कृत्यन्तीति॥ कल्पितस्तस्माश्रित्यात्मेशा
नार्थमन्वयादिश्रवणेनाद्यर्थः॥ नन्वन्वयादिनैवात्मसिद्धेः किं नवमादिनेत्याह॥ नचेति॥ नहिश्रवणान्यागा
त्मानासिद्धेरन्वयाद्यसिद्धिरित्याह॥ विद्येति॥ स्वप्रकाशत्वात्मागपि सिद्धेरित्यर्थः॥ विषयसंविदाश्रयत्वेन सि
द्धस्य कथं स्वप्रकाशत्वमत्याह॥ नवेति॥ जडत्वप्रसक्तेरित्यर्थः॥ फलितमाह॥ तदिति॥ यस्मादन्वयादिनात्वं पदार्थ
सिद्धिस्तस्मात्तमिद्धर्थनित्यर्थः॥ अन्वयादेरुपमाह॥ विदन्वयादीति॥ अविद्यानतां स्विदन्तासाक्षुगतिं॥ १५७

ष्ठिर्दृश्यायाज्ञायते यद्यवस्थानां माके कानाव विविता नवस्थानं व्यतिरेक इत्यर्थः। किं चायमिति। स्वयाद्युप
पत्तिरमिते वा व्याघ्रेन दसंतवादाषट्प्रेष्टइत्याह लोकात्म्येति। एकात्म्यं स्वकाशा चास्मदादिति मनामवेत्य त्राहातदिति।
स्वतुपधीनिष्ठिया दिविराधिनीत्यर्थः। का तर्हि तद्विराधिना सिद्धिरित्याह। प्रमाणेति। कीति फलितमाह। तदृति। प्रमाणे
काः सिद्धिरस्वयादिविराधाद्वमिति। स्यादेकात्म्यस्थ पुनमीनापद्धाया मद्यादिविराधः स्यादत्राह। नवतिः सदा
दु यत्न धिया विद्याधुस्तेरापद्धाद्यार्थेत्यर्थः। आमितद्वयस्य यादिविराधकल्पं द्रूषयति। यावदिति। अवयादिहि से
स्तत्वाक्य ज्ञधियानसंसारनिवर्त्तकं बंधेनस्य सत्यत्वादित्याह। ज्ञानं त्वति। तत्वधियः कल्पितत्वात्कथमितरबा
धकत्वमत्राह। कुशानामिति। विद्याउार वात्मा प्राणादिर्हृत्स्यं त्वावकल्पितइत्यपसंहरति। अथमिति। विचारं परिसमा
पातं पाणिनत्वादिवायव्यावशेषं वृहन्नितिस्वन एवाह्ना नकिमापेषणादिनात्राह। कारणानामिति। आका
शामत्रोत्पत्तिनिमित्तमपि स्तुरारावानाह्यपेक्षामव मात्मा कर्मादिमाएक्तइत्यर्थः। स्वापस्थानात्मा त्पत्तिरुध्यानमि
त्मान्मानाघरत्तस्पवमत्राह। पाषादिति। तोक्तुरुधं स्तुह्यमित्यादरर्थं स्तुपसंहरति। नस्मादिति। कथं न हि प्राणस्य
त्माकृत्वप्रसिद्धिरत्राह। श्रद्धाककानामिति। हन्तपैमनुन्यैश्चसदेत्यादरर्थमाहात्र्यदेति। कथमहष्टतात्राह। प्रापेषणे
नेति। विज्ञानमयइत्यत्र विज्ञानपदं नबुद्ध्यातिधानात्रद्धिकारचंजीवस्योक्तइतिमतनिरासार्थमाह। दांनंकरणेति।
ल्फडं तस्या विज्ञापदस्य वाचकतया अंतःकरणसंबंधकृत्स्यरत्यर्थः। स्यादिज्ञानातीति विज्ञानमिति चतुरादिसं
बंधविज्ञायातानानतिकरणार्थं स्यात्क्रियायांवाच्यायां चिदृप्तिविज्ञानमिति तिनावार्थः स्यात्तावामयः संबंधविज्ञायतनइ

७२

यत इति विज्ञानमिति कर्मसाधनः स्यादित्यर्थः। किमतो मात्रा यद्येवमिति। क्रियाकारकफल विलक्षणे कर्तृत्वादीनाम॥
नावाद्विज्ञानपदेन ब्रह्मज्ञानत्विधानानन्दिकारित्वानुपपत्तेः विज्ञानमिति ज्ञानवार्थस्यात् प्रमेयसंबंधविज्ञान
मयः॥ हिरण्यगर्भो ततः करणप्रत्यय इत्यर्थः। अमेरा ममात्मन कथं तत्रायमवमत्राह। स्वात्मनामिति। इदं वं तरमाह मात्रि

३४ त्वानति। सर्वस्य नमाहि विबुध्या ह्यापद्ध तत्तत्राह। तेये इति। नन्वायमविज्ञानं तरमाह। विज्ञानेन तेतिम
यार्थ त्व विकारार्थं वा नावलिंगं दर्शयन्नुपसंहरति। विज्ञानमय इति। स्वरूपत्वाक्षार्थमाह। नात्मन इति। पुरि
शयनात्स्वरूप इति कस्मान्न गृह्यते तत्राह। अस्मिन्निति। पूर्वसंवात्स्वरूप इत्यत्र नात्मत्वेदित्युमाह। स वा इति॥
सवा अयं पुरुषः स वा एतु पूर्व पुरिशयात्तेनेन किं च नानाहृतं तेनेन किं च नासंवृतमिति तत्पूर्वत्वन्निर्दिश्या
तत्वेव नात्मार्थसिद्धिरित्यर्थः॥ तत्॥ पदार्थोद्यवहितेन संगतिः क्रियते इत्यादाय मितितदर्थं पृच्छति। प्राज्ञस्य

न६ ति तर्हि प्रपंचरीतिमाह। वाचो इति। तदनुमिमित्यर्थः॥ कथं प्रश्नवाक्यं ते हृद्विषमत्राह। अं मोस्येति। आत्मश्रि
तु पद्यानुक्तेर्वा किं ज्ञानसाधनं करणानां तावा कथम प्राकेदाविकं ज्ञानमित्यर्थः॥ आत्मानात्मविषयज्ञान
कोदाविकं वस्तुविः प्रयोजिके अत्राह। विज्ञायतीति। स्वापेदृत्त्वागनाद्यत्र गतवान् ष्टवा ज्ञानतत्वेयु नरा
गतिदृत्तवर्ध्य इत्यर्थः॥ श्रिष्टवाङ्मार्गेणेन सर्वं दृष्टं किमिति मदृष्टं मृतिरदर्शनवादित्याह। प्रदृष्टमि
ति। अज्ञानाड परतं मा प्रराजान्तः प्राज्ञो दृश्यत्वाहानेवति। इना राजा बाधकत्व तिज्ञानादित्यर्थः॥ प्रति
ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽज्ञानत्यागाकोदोषावाहा अर्थिन इति गाय्यस्य प्रश्नाकरणे राज्ञस्तु करणेत्व नात्पर्य १९८

म\ मुक्त्वा प्रश्नव्याख्यानं संबंधः संक्षेपतः स्फुटयति। तस्य बोध आत्मा न कादाचित्कज्ञानो नित्यज्ञानमतो नापि नष्ट
इति विवक्षितार्थः। न किंचिदवेदिषमित्यनुभवविरुद्धमेतदित्याह। कादाचित्कमिति। कदाचिज्ज्ञानं कादाचित्कं वास्तु
तथापि प्रत्ययरूपेणात्मनः इति। अथ वा कादाचित्कज्ञानं युक्तमिति यावत्। एतदयुक्तं सोऽयं यत्र न युक्तमित्युक्त
मिति नित्यं वा। एवं प्रश्नवाक्यं तन्मात्रेण व्याख्याय तदीयप्रतिवचनं व्याख्यातुमाह। देहादिप्रति तु घटादिमान्हि चा
के तस्याबाधस्यापि देहस्थस्यैव कादाचित्कबोधो देहाद्यभिमानरूपो युक्तः तत्र धर्मादिकार्यत्वात् धर्मादेः फलदा
नायोग्यत्वाद्देहाद्यभिमानो नान्यदेति नित्यबोधत्वं कादाचित्काबोधत्वं चाविरुद्धमित्यर्थः। तद्धेतोर्धर्मादेः सदा
सत्त्वाद्देहाद्यभिमानः सदा किं न स्यादत आह। तदिमिति। तद्व्याख्यां प्रत्याख्याति। प्रतीचीति। स्वापकाले प्रतीच्येव जीवस्य स्थिति
रुत्थानकाले च तस्माद्बाह्यस्थितिरिति वक्ष्यमाणप्रतिवचनार्थगतम्युत्तरीया प्रश्नार्थस्य प्रत्यक्षेण प्रतिकूलत्वा
न्न परामार्थता प्रश्नस्य युक्तेत्यर्थः। प्रश्नमुपगम्योक्तं स एव न संवेत्ति वतीबीजत्वादित्याह। गत्यादीति। ...पारया॥
यात्म्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यनभ्युपेतं स्वतमिदानीं दर्शयति। साक्षादिति। किं तथास्त्वमिति तद्विविच्य दर्शयति। क
र्मादीति। अविद्यातत्कार्यं सर्वं वस्तु नाव न च यावत्तन्निवारितदृश्यमित्यर्थः। दृश्यस्वरूपमाह। निमित्तमिति। क्रियाकारकफ
लविलक्षणं वेममन्यमात्मानात्मरूपमित्यर्थः। एवंविधं स्वरूपं स्वापबाधयितुं दृष्टमित्याह। त्यागिति। अनात्मनां प्र
विचारं साधयति। यातास्येति। नित्यबोधमात्रमात्मरूपं संहरति। यत इति। एवं तात्पर्यमुक्त्वा अक्षरार्थमाह। क
ता। प्रबुध्यन्ति पावमात्मा...दिति। स्वापस्वरूपादन्यत्र स्थिता तु न आगच्छेत् क्रियाकारकफलं प्रबुद्धाः समभूत्स्यात्॥

स्वस्मिन्नेव संस्तुवात तस्मादागतत्वाक्रांतो येय्यवहारः एकत्वतदयोगादित्यतिप्रेयष्टत्वानित्यर्थः॥ तदव्यवहारमि॥
थ्याच्चेमानमाह॥ यत्रेति॥ तद्धेतुत्वादर्थमाह॥ वक्तुमिति॥ साक्षाद्वा वा व्यवहारयति॥ न नइति॥ तद्वविशद
यति॥ दृष्टांतेनेति॥ अस्यार्थमाह॥ यत्रेति॥ यस्मिन्निमित्ते मिन्कपाधकपसंहारेण तु स्वल्पवस्थानं निमित्तीकृत्येत्यर्थः॥
षष्ठीव्यासगतामर्थमाह॥ त्रैविध्यमिति॥ गम्यमानपदार्थेन यविवक्षया षष्ठीव्ययोगइत्यर्थः॥ अर्थवद्यंविक्रिया
त्रा॥ अयगिति॥ तेषां मध्यात्यत्राणामेषामिति निर्धारणार्थषष्ठीत्यर्थः॥ कर्मेत्यादेश्याप्यस्वरूपावस्थानेव
क्तं कर्मेदृक्तं क्रोबंधकत्याह॥ बुधादरिति॥ अज्ञानविद्वांसमयोरपिबंधात्तत्त्वमाह॥ स्वात्मेति॥ आनासमवशा
दग्नोत्नोकारगृह्याज्ञानाकर्तीत्यकस्यत्नस्वसिद्धिविराधेत्याह॥ द्वायेति॥ कर्मोदःसृदानावाकुलाश्यस्त्विरत्वा
दा॥ जाग्रदिति॥ स्वतत्र्याफलद्वलांतद्दिश्च यद्यमुक्तिवसक्ते विद्यानर्थक्यमित्याशंक्याह॥ कृचादीरत्नोयद
त्वत्वा स्वात्मज्ञानाद्विच्छेदइत्याह॥ नाक्तिति॥ संस्काराज्ञानयोर्नावानमुक्तिरित्याह॥ सुखेति॥ ताकृचाद
रन्योन्यहेतुत्वफलमाह॥ अन्योन्यमिति॥ संस्कारानुच्छेदफलमाह॥ विद्येति॥ संस्कारमुपस्थविज्ञानमादाय
तस्यार्थमाह॥ जाग्रदिति॥ बाह्यानांन्द्रियाणां अर्थेधीशक्त्यानावनान्नमादायाकाशित्वात आदायेति॥ कर्त्रा
तल्पनइति संबंधः॥ विज्ञाननानत्वस्यार्थमाह॥ संबुद्धेति॥ अज्ञानात्मनायउद्भूतं माना बुध्यादिमद्भूपि
लानध्यापकेनाधिरूपाधिरज्ञानं तत्स्वत्तावजननतत्रतिबिंबितत्वेनग्रानासेनेत्यर्थः॥ कर्त्तारं विविच्याह॥
स्वयगिति॥ आनासवानुत्नेत्यर्थः॥ विज्ञानमित्यस्यार्थमाह॥ दीयमानमिति॥ इंद्रियाणां विषयग्रहणसामर्थ्य

सार

वा ५

मित्यर्थः॥ तदुक्तं करणानां धीसामर्थ्यं वितन्वाना तामेनाप संकुल्याज्ञानतत्रस्या काज्ञाहात इति वाक्यार्थस्तुकं॥ थैंति रमाह॥
शक्तय इति॥ सविषयाणीन्द्रियाणि परमात्मा, ता साज्ञानात्मना संग्रहणीतीत्यर्थः॥ स्वापे कार्यजातं कारणात्मना संहृत्य पर
मात्मा स्वस्वरूपावान इत्यत्र मानमाह॥ तस्येति॥ स्वास्वापे कार्यलयानुसारेण वा बुद्ध्यैतानि सर्वाणि वेदे घ्राणाद्यैता
न संगृह्य इति श्रुतिर्वर्णनीयेत्यर्थः॥ बुक्तं वेतदिति हामात्यनेनेति॥ कारणो दन्यन कार्यस्याप संहाराना स्तीत्यर्थः॥ वाक्यान
रमाह॥ नामेति॥ प्राणो वा आशायान्तू यान यथा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमिति श्रुत्यन्तर पी
त्यर्थः॥ आदानशब्दार्थमाह॥ आविर्भूतेति॥ रतीयां करणेत्वा रव्यायार्थौ निरमाह॥ सहार्थ इति॥ प्रमाता सह कारणा
नामुपसंहार इत्यर्थः॥ पुनरप्यर्थातिरमाह॥ यदीति॥ सहेतोः कार्यस्य वितन्वानात्मनोपसंहृतिरित्यर्थः॥ यएषशब्दा
र्थमाह॥ अनन्येति॥ प्रत्यक्ततत्त्वात्स्वप्रतत्त्वतत्पदार्थैक्यत इत्यर्थः॥ तत्त्वमसि पदे तत्पदार्थैक्यसंप्रतिपत्तिः सम्यक्प्रतिप
त्तिः॥ तमर्थानेकधीस्तदर्थं प्रतीवाक्हृदयं स्थानं तदेव परस्यापीत्यैक्ये नयोरैक्यसिद्धिरित्यर्थः॥ एकधा ज्ञानाय त्वं
पदार्थविवेकमाह॥ परागिति॥ देहादिभ्यो नादार्थादात्मानं विविच्य विवेकदृष्ट्या प्रवगच्छेदित्यर्थः॥ कथं पदार्थविवि
च्यते त्वाहात्मेति॥ अनात्मबुद्धिष्वयतिचारिष्वात्मबुद्धिरात्माव्यभिचारीति निरूपणं विवेक इत्यर्थः॥ स्वरूपहेतोः॥
कूटस्थत्वं कथं तत्र कर्तृत्वादिधीरत्राह॥ बुद्धेति॥ बुद्धान्मानदानातदात्मकाहं धियः कूटस्थापि देहायनात्मस्वात्म
विभ्रमात्कर्तृत्वादिधर्मवतीवाभातीत्यर्थः॥ कर्तृत्वादेः कल्पितत्वफलमाह॥ अस्थ इति॥ पदार्थविवेकस्तु काततद
कधीरायत्यादिना प्रवतइत्याह॥ दायोति॥ तमर्थं आदायत्फच्यात तदर्थप्रकाश इति॥ ज्ञानेति॥ नादकत्वमित्य

र्थः। मां सपिंडार्थं हृदयग्राह्येन कथं बुद्धिरूपात्तत्राह। नाम्नादिति। विवक्षितमेकं दृशां तेनाह। घ्राणेति। आग्राग्र
ह्योतृताकाशाहृद्धइति तदवाचयाह्रम तत्राह। बुद्धिरिति। आकाशशब्दोक्तानामनमन्तरं श्रवणतो जगत्सुप्तेति
श्रवणोत्ता आकाशः परइत्याह। प्राणादीनामिति। अन्नेवक्ष्यमाणतरसंवादमाह। पीति। आकाशोविनाम नामहृ
पयानिर्विहितत्वत्रापि नृताकाशः किंनस्यादित्याशंक्य सतासोघ्यतदासंपन्नोत्तवतीतिस्पृश्यतिसुदाहर
ति। सततिः सयनशब्दार्थमाह। स्वतइति। प्रसिद्धायनेकस्मान्नस्वीक्रियते तत्राह। दृष्टान्तश्चेति। सयथाक्रमा
त्रावस्थादिवक्ष्यमाणदृष्टान्तबलादित्यर्थः। तानीत्यादिवाक्यं व्याचष्टे। माहाद्दहाहीति। ऊत्तरत्वेनवाक्यमवतारय
ति। स्वपितीति। आहन्तुं स्पष्टयति। इतश्चेति। ब्रह्मरहर्ब्रह्मलोकं गच्छेत् इत्यादिश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः। तदे
षामित्यादिस्वयंव्याख्यायपरव्याख्यामाह। प्राण इति। अस्मयाख्यानविस्मिनात्मोपमन्वानाबुद्धो वागादिज्ञानमा द। ५ं८
दायहृदयाकाशोशाग्नइति प्राणतद्रूतइत्यर्थः। आदायसंतरसमुच्चयार्थश्चकारः। तदेषामित्यादिस्वयंव्या॥
ख्यायतत्फलोपसंहारक्रममाह। सुषुप्तिरिति। सुषुप्तोकारणानिमनोरूपेण संहृत्य मनोपिस्वात्मन्येवसं
हरतीत्यर्थः। एवमुपसंहृतः करणस्य कथं स्वप्नदर्शनमत्राह। विजानीतीति। जाग्रति मनोवागादिज्ञानवि
ग्रहा स्वापे संहृतकरणव्यापारो जाग्रद्वासनायुक्तो विज्ञानेनेति निर्दिष्टकरणसंततयाबुद्ध्या स्वप्नमनु
भवतीत्यर्थः। विज्ञानेनेत्यस्य कर्त्रादिविषयत्वं किं नस्यादित्यत्राह। विज्ञानानीति। विज्ञानशब्दः कर्तृविषये
विज्ञानानीति विज्ञानं हृच्चक्षुः स्यात् परस्मिन् विज्ञानशब्दप्रवृत्तो विज्ञानमिति परस्मान्नव्यवहितत्वेयेस्मुक्तं आह

त्यंति

दीयति हेत्यथ कर्तृनिर्देशादित्यर्थः॥ देहावयवानां तत्रावच्छिन्नाकाशानां हि वा हृदयाकाश एव स्वापेक्षस्मादा
त्मनः शयनस्थानत्वेनोक्तं हार्दाकाशेति॥ आत्मा वेन तथैकं सूक्ष्मनाडीद्वारा बाह्यादिविषयं तत्र वर्ततीति दीर्घीकृत्वा तदवच्छि
न्नाकाशशयनमित्यर्थः॥ वागादिज्ञानमात्रायत्येतदुपपादितमुपसंहरति॥ स्वागाचारेति॥ एतत्रयनार्थमाहा नाव
ततिज्ञायद्यासनात्रुरूपं विश्रान्तंहादीकाशाकर्मवशाददृष्टिक्रमर्थवच्छेदादि विषयाकारवज्जानीतिहार्दाकाश
शयनमुच्यत इत्यर्थः॥ उपसंहरत्येवमिति॥ प्रतिपत्तिपरीक्षेति॥ व्याख्यानद्वयं परीक्ष्य तत्र गत्वा दीयं याह्यं तत्तु
त्वपञ्चीयन्तुपंहृदयमित्यर्थः॥ तदाह पूर्वंसमर्थयतात्रतीयं गृहीतं मन इति बुद्ध्यहंकारपरमश्रुतेत्संस्थाप्य संहार कल्पनम
युक्तमित्यर्थः॥ परमतं पराकृत्य शङ्कते व्याख्यामन्तु संधत्ते स्वागाचारवतिना मबलास्थापे स्वामति स्थानमिदमित्या
हास्मार्थेति॥ ग्र स्वकस्यादिवदपि नाम संत्तवान्तद्वन्नादिष्टसिद्धिरित्याह ह्यतिवाताया पीतितदि स्वरूपावस्था
नत्वमुक्तिरुत्तरवाक्येनोच्यत इत्याह तत इति तत् हीन एव प्राणो न वर्तीत्यत्र प्राणशब्दं व्याकुर्वन्नक्ति मा प्रावा
गादीति॥ एवं करणव्यापारात्ताव संसारात्तावाद्वा पाराणि तं संसार इत्यक्तेतदयुक्तं तवान्न करणव्यापारात्ताव
पि संसारदर्शनादत्राह तावासानतीति॥ स्वव्रहन्नुमाह वागादीति॥ स्वसंसारित्वमितिपदं। सर्वं यत्तत्स्वादः शंकमाह
न चितिपरिहरति॥ मेवमिति॥ उक्तार्थवाक्यमवतारयति॥ इत्यत इति॥ स्वत्वमिथ्यात्वं किं तु न च्छीयनादान्यास्थे
ति स्वसदेवतर्हि स्ववस्थाश्रयमत्राह वागामिति॥ स्वतावविद्यात्माविद्येवेत्यर्थः॥ एतदेव विशदयति॥ स्वप्न इ
ति॥ स्ववस्थात्रयस्य कल्पितत्वेकिं तु न त्यागमाह मायेति॥ तं गतः कल्पितत्वे कथं प्राणेनाकर्तृत्वं स्वस्य संसारस

पा२

प्र१

सत्यत्वबुद्धिरत्राहाविवेतेति। अज्ञानासंसारित्वोक्तिसामर्थ्यात् ज्ञानान्मुक्तिरिति तिरोक्तं तत्र तद्भगवद्वाक्यं प्रमाणय
ति। अज्ञानेनेति। श्लोकोपठितानन्यादिनामामावत्वादेरर्थमाहा अज्ञानेनावृतिज्ञानात्तमुक्तिश्च दृढादित्तनिना
दपिज्ञानास्यादत्राहावस्तुगेति। वेतिरित्यर्थः। तत्त्वज्ञानासंबंधदसंगवस्तुनिरूपोदाहवस्तुगान्नीतीह
श्यत्वात्स्वप्नादमिथ्यात्वमित्याह। स्वार्थप्रतीति। स्वप्नः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वाज्जाग्रद्वदिति शंकां तां वागा
दीति। स्वप्नस्य सत्यत्वे स्वप्नजायत्तादानस्यादिति दूषयति। अवसेति। स्वप्नस्य मिथ्यात्वेऽदृष्टं तर्माहादाय
ति। काप्ययतावायागस्य समानकर्तृककियायोः पूर्वे क्रियाविषयत्वात्स्वालाद्भः स्वापात्सह वेजागरवामत्वा
वगमाद्युत्तिवारित्वाद्धतुतुतं गतमिथ्यात्वमित्यर्थः। एवं स्वप्नदृष्टार्थमिथ्यार्थधीः स्वप्न एव स्याज्जागरत्वेयुत्वा
द्वेतितूनार्थीति। सूनार्थ्यौ जायत्स्वपं वः तत्संबोध एवज्ञानं तानामीलितचक्षुषां तनावागतजायत्पदार्थानां स्व
प्नदृष्टपदार्थामित्यात्तवंतीत्यर्थः। उद्वेलाद्वेषाः इष्टवियागनिमित्तं मानसं दुःखं द्योकइष्टप्राप्तिनिमित्त
मानसविकारो रतिरितिविवेकः। एवं ब्रह्मविदापिजगद्धर्ममित्यादतिद्वारतीति। विद्योदयात् प्राकद्दगार्थसंबद्ध
ज्ञानगाद्याद्विविषयालोकचक्षुषाग्राह्यादीन्द्रियद्वारेणज्ञातमश्चात्याचार्यप्रसादादहं ब्रह्मेति संज्ञातेधियासकार्या
विद्यानिवर्तनेऽद्यर्थः। एवं जडद्या मिथ्यात्वमुक्त्वा तत्रश्रुतिमवतारयति। विज्ञानायविषुरिति। स्वप्नयावरतीनि
मध्यादिनपागस्यार्थमाहा स्वप्नइति। तया दर्शनाख्यायावृत्त्याचरतीत्यर्थः। कदाये स्वप्नः स्यादत्राहा। निशायामि
निद्राद्यायवलञ्जुर्णां बाह्येन्द्रियैरर्थोपलब्धिरूपां कर्मोपार्जितसंस्कारः स्वप्नात्तागदकर्मणा समुद्बुद्धजायः॥ ३०१

टीका

दासनइत्यर्थः॥ किंतत्रकारणमितीच्छायांदोषान्तराणि॥ कामादिसाध्यत्वेस्वप्नदृष्टसमस्तमिथ्यात्वाद्बोधइति॥ स्वप्नस्य
दृष्टत्वाद्युक्तिरजतवन्मिथ्यात्वंस्वप्नदृष्टार्थानांमिथ्यार्थः॥ तद्रूपत्वाद्दोलाकशास्त्रार्थमाह॥ लोकइति॥ नउत्तया
द्दोविविधशास्त्रार्थमाह॥ तेषामिति॥ स्वप्नलोकोमिथ्या नकालाव्याप्तिवारित्वान जाग्रल्लोकवदिति॥ द्वंकातानविति॥ कामा
दिसाध्यत्वसाध्यावैकल्यं वक्तुं सिद्धानीपाणिपेषणवाक्यंस्मारयति॥ नन्विति॥ साध्यवैकल्यंफलितमाह॥ तत्थावेति॥
दृष्टवादीपरिहरति॥ नेतदिति॥ साध्यत्ववैकल्पात्तावादहेतुं दूषयति॥ कृतइति॥ तमाहयतइति॥ देहद्वयातिरिक्तस्यात्म

वा ६

धीसामर्थ्यातङ्नकर्तृत्वादिमिथ्येतिसिद्धंति॥ जाग्रन्मिथ्यात्वसुक्तमप्यविद्यमानसमंसत्वाद्वादयतीत्यर्थः॥ अतोदृष्टांता
पपत्तिरित्याह॥ तस्मादिति॥ जाग्रद्दृष्टांतेनस्वप्नमिथ्यात्वमाशंक्य तन्निरासेनस्वप्नवज्जागरितमपिमिथ्येतिसाध्यतइत्यर्थः॥

सि०

पाणिपेषणवाक्येऽर्थोजागरितमिथ्यात्वोक्तेः आत्मशुक्तिरजतासिद्धेर्वा नइतिपुनरुक्तिरत्याह॥ किंचेति॥ यत्किंचित्सामान्या
तोनरुक्तेः सर्वन्यायानांतथ्यादर्शनरत्नदानदोषोनरुक्त्यमत्रापिममंस्तुवेदवाक्यशुद्धिनाकानः संविदेकरसत्वाद्दा
र्थिकंजगन्मिथ्यात्वं इहतुलोकशास्त्रेनकर्मफलमात्रस्वीकारश्रोतंनदितिनेदादित्यर्थः॥ लोकशास्त्रेनस्वप्नार्थमात्रमाद
पिनपौनरुक्त्यंस्वप्नदृष्टांतेनात्रतन्मिथ्यात्वसाधनादितिस्वप्नमिथ्यात्वंसाधयति॥ महाराजादयइति॥ विमताःस्वप्नद
ष्टुसिद्धंतदृश्यत्वात्घटवदित्यर्थः॥ जाग्रद्दृष्टावैधर्म्यादृष्टत्वात्स्वप्नार्थानांमिथ्यात्वमाह॥ पर्यंकइति॥ स्वच्छंदीयस्याद्
दानुत्तत्वात्॥ तः पर्यंकेशायितएवाहंवनंगतइतिराज्ञानुभवविरोधदर्शनादाह॥ स्वात्मस्थलीति॥ जाग्रद्वस्थायांव्याप्तिवारा
स्वप्नमिथ्यात्वमुक्त्वास्वप्नेव्याप्तिवाराज्जागरितस्यामिथ्यात्वमाह॥ जाग्रदिति॥ यावत्कालस्तावाज्ञस्वप्नोमिथ्येत्याहाद

श्रे ३

रिति। यश्चाहं तु सावाअमिथ्याश्चाह। संकल्पानीति। मानांतरविरोधश्च तदाह। स्तृतानामिति। उपवित दशानावाबस्व
न्नामिथ्येत्याह। हिमवदिति। दहानि गेधप्र पर्वतादिदर्शनान्न विरोधश्चाहानापीति। किंदादन तं विनागमनसिद्धि
रत्वाहांतरेणेति। निःस्वप्नोक्तिरस्तु तत्र विरुद्ध इति शंकातानश्वितात तद्दुत्तरत्वेन समयप्येत्यादिवाक्यमवतारयत्याचाष्टा
न तदिति। एवमविषद्वत्यादरर्थमाह। स्वादिति। अत्र स्थावा विवाषाह्लागरितमप्यधस्तमित्यर्थः। सर्वेषां मिथ्यात्वे मिथ्या ४
धूमवत्तत्र वधीहे तुत्वं न स्यादत्याह। सत्यत्वेति। स्वयावायीदित्ति रितियावन्मलस्य कल्पितत्वं साधयति। निःसंगस्येति
कर्तृत्वादे नधीस्तत्वं विदुषापि तद्दर्शनादत्याह। कूटस्थेति। कूटस्थेन दत्तानुज्ञत्वं स्पष्टयति। व्याख्यानमिति। स
कारले संसारनिवृत्ते तद्बोधितानुवृत्तेत्यर्थः। अथ यदत्यादेः शंकामाहानन्विति। कामादिसंबंधस्तु स्वमि
त्याहामेवमिति। अविद्यातत्संबंधनात फलमाहोवमिति। कामादिसंबंधस्तावंदृष्टांतनाहानयत्येति। तत्र मान
त्वेन पंक्ति अथ यदत्यादिवाक्यमवतारयतीत्यर्थः। स्यात्ति। स्थैवार्थांतरमाह। विशुद्धिमिति। नत्वदत्यादरर्थमाद
नति। ज्ञानकर्तृ साक्षेवामानन कर्तृत्वशुत्यंतरमाहात्येति। अधायायत्वददंदिह्रणीतर्हि आत्मत्यादिनाम
नासाद्दितं त्वकमित्यर्थः। तर्हि प्रमातृसाक्षी वा मानवश्रयादरिथ्यवाहा। कचिदिति। कथं तर्हि नवदति निषे
धेत्याहानदिति। कस्येति निषेध्यं र्थमाहापरतित्यात्मनो ज्ञानवश्य विषयसंबंधत्वातत्र संबंधप्रक्षेधभ्य्र्थीमाह। म ३
कर्मणः प्रमात्वादेश्च यः कार्यकारणत्वात्स वा सात्र त्रसुकाः प्रक्षेधश्यार्थ इत्याह। कामीति। कर्म कार्य वा मानादेः स्वापे
कर्मात्ताव तत्कार्यत्सावा किमपि कर्त्रादिकं नानुवर्त्तीत्यर्थः। तत्रयस्यार्थमाह। अथ इति। स्वापद्धगन्नवव २०२

स्तावेपिनास्तीत्यर्थः। कस्मादस्तावनिषेधे चाहात्रोषेति। अस्तावा ज्ञोपोगुणत्वात्तत्राकाशस्यापीत्याधान्याश्रयावि
शेषज्ञानात्तावस्तु स्थितिरित्यर्थः। प्येदित्तानामित्यादस्मात्सर्यमाह्वोतिनिनाडीस्वरूपेवर्णकुं हृदयच्छानमाह। अस्तीना
निनइति। हृदयच्छिद्राणांविनियोगमाहास्वनेति। सुरमलीदिदुष्टानीत्यादियश्चत्राकाग्निः पर्यायोवियद्वितिद्वाभ्रा
णोपाततोयानंत्र उदानःसमानइतिमस्याः। आदिपदेनवलुः श्रोत्रंमानोवाक्यासुरितिप्राणस्तेदायदृह्यात एतांसुषये
आग्रवेदस्थायामिस्वप्नेविविषयज्ञानमदेतवइत्यर्थः। सुषिश्रोनिर्गतनाडीनांसंख्यामाह। एकेतिनाशैडीशतस्या
दंविनियोगमाचर्यशिरिछिद्रनाडीनांकिंफलमत्राह। अनंततिशानंतेकेत्रैहृदयस्थानाद्यश्चेत ह्रामसंततिसहस्राणी
तिकस्याश्चत्तवाह। एकेकस्याःशतंकथंतामांश्चाविरितिमवाद। कथंवतिनाडीमांद्वितचंकेथमत्राह। द्वितमिति
सुरीतमदश्चहृदयावष्टनार्थेवाकथंदेहस्याविकच्यतेवाह। सुरीतदितितातनदव्यापलस्तनइत्यर्थः। नातिरित्यादे
रथेमाक्षास्वर्वेतितातथापिकथंस्वापिमिध्योवाह। स्वाप्नानितिस्वप्नानंतरंजागरितदेवकिंनस्यादत्राह। जाग्रदिति
केनप्रकारेणस्थनइत्यौह। सामान्येतियथाश्येनःपरिपतनमहत्तत्र्यमनिरासार्थनाडीमाश्रयेत तथास्थानद्वयइति
मश्रमापाहायस्वापंयातीत्यर्थः। प्रवचनिगमनकर्त्तृवाद आत्मापरिस्थिनइयायांकामेवंश्रंतःकरणद्वाराकेवात्व
त्वश्रादरित्याहाधियइति। किंमत्तावाह। पतनइति। इंद्रियाणिविषयात्सुखानिकरोतितदनंतरंधीद्वितीःश्राद्धा
द्विज्ञानाद्विनिष्यवर्हीयनीत्यर्थः। तथापीडियत्रेरकवादतमनःसक्रियवमत्राहावमार्यइति। एवंनिर्गमितबुद्धि
रूपाधिवसुकाप्रवत्रोपितदाहातारवनिष्कुचेराविसीविनितरानवात्मात्मनःसक्रियत्वं --- दृष्टांतेनाह।

व५

श्रो:

तृ५

त्यर

जेरे

बुद्धीति। नास्तिरित्यादरयेत्नुपसंहरति नास्तिरिति। इंद्रियाणां हृपापणावस्थानात्कथमुक्तस्वापसिद्धिरत्रा
ह। स्वप्नादविति। इंद्रियाणि कारणात्मनाविनाथात्थं तमकार्यात्मना त्यर्थः। स्थूलत्वात्यत्ति मानो वहदवि
शेषयावन्निर्बुद्ध्यादौ इत्रहत्वा द्युत्तिमानो विशेषयाविति। स्वापे नदत्ता वदहत्तमाह। सुषुप्तावितिा खवमा
नमाह। हानीत्यादीति। नदास वौत्ताकान्तहृदयस्य नवति [illegible] पिना पिनात वनीत्यादिवाक्यं चविशेषा।।
यात्तस्ताव मानमित्यर्थः। सयात्यत्वादिपुन स्वास्यर्थमाह। सर्वेति। कुमारह संतत विवक्षित मर्थमाह।
स्तनं धयइति। यागाद्यसंतवदहत्वं नरमाह। [illegible] महाराजा वस्य स्यार्थमाह। सर्वचेति। मह
त्रासणादृष्टो तंद्यावहे विज्ञातेति। महाब्रासणएकएव दृष्टांत इतिदृश्ययितुमाह। बालादीति। एतद्य
लादिविषयमपि न दृष्टांतः। किंत्वेक एव दृष्टांत इत्यर्थः। तदेव द्यनक्ति। बालेति। बालो मूढो महोन्मराजानाद्द
षद्वयनिरासाय महाब्रासणोक्तिरित्यर्थः। बालेदोषं पृष्ठा महाराजस्य [illegible] दीति। तत्रापि दोषं हष्टा महाब्रास
णयदात्म एव दृष्टांत इत्याह। बालस्येति [illegible] मिथ्यार्थमाह। यतीति। दृष्टांतात्त दंमीत्यत्यैव विवक्षि
तमाह। निर्विकारेति। एवमिव [illegible] कार्यमाह। परमिति। अहंकारादिनामात्मकं जीवाद्ब्रासणो
नात्मसंबंधस्वापयानीति [illegible] इत्यर्थः। स्वापे ब्रह्मणैकत्वं गतस्य ददे [illegible] कस्मात्त्र
ज्ञानाति तत्राह। यंतेति। अत्यंतु सन्निकर्षेप्यज्ञानविरोधिवात्तथानवगमइत्यर्थः। दृष्टांतस्तु स्वेवो
लादिस्वापावस्थेव [illegible] दृष्टांतवोक्ति दृष्टांतदार्ष्टांतिक [illegible] याश्विशेषणोच्चाद। [illegible] ब्रह्मवदत्तमाह।

५

या२

दर्शीतिकत्वेनेति। दुःखं तरं वदंति गमयति। आपीति स्वच्छावस्थापि सुखा सा वान्न हृष्टा ला चाहाद्याद्दूतेति।
तच्छायापन्नायां नैशयेनोद्दिमवाकथं निरतिशयसुखमुच्यते। यावदिति। दुःखबहुत्वं सुखाल्पत्वं प्रयोजकमित्यर्थः।
रागादिदुःखाद्योरल्पत्वं सुखबाहुल्यं प्रयोजकमित्याह यावदिति। रागाद्युक्ताव्यवकुल्यसुखप्रागमकमाह अत
रति। आनंदस्य पराकाष्ठा ब्रह्मलीनस्य सुखस्य तरमाह यत्रेति। पा वे दृष्टं सुखमिति निरतिशयसुखं वंतमनंतसु
तमित्यर्थः। तृष्णिपरानिष्ठता श्रुत्या प्रियचिनिर्दिष्टाः उदाचाह्यानंद इति। मयश्चोऽसीनातिरिस्याद संगति बकुवत्तम
माहामार्गमिति। काबुदितिश्रुत्युनिर्णयकिंफलमत्राह ज्ञानेनेति। वंपरार्थसिद्धिः फलमित्यर्थः। तत्र संगतिमाह
कुत इति। अध्यजीवस्य सुषुप्त्यादिसंबंधः पुनरुक्तिः। किं वक्तुं लौकिकन्यायावष्टंभेन वादयति। फलितमाह न
स्मादिति। प्रथमप्रश्ननिर्णयेनोत्तरप्रश्ननिर्णयादित्यर्थः। कुत इति पंचम्यानिमित्तमाक्षेपाद्योनापादानम
तो न तु पुनरुक्तिरित्याह निमित्तेति। ब्रह्मसत्यं सोऽहागमनिमित्तं न तच्छ्रुतेन नापितं नात्र किं नित्यर्थः। नर्द्दिश पादा
नार्थे वा तु पंचमीति। शंकाता प्रकृतावितिपुनरुक्तिः मुक्तां परं स्मारयति। नन्विति परिहरति। नेवमिति। प्रथ
मप्रश्नेन शुद्धिविवक्षातेत्यर्थः। उत्तरप्रश्नतात्पर्यमाह आत्मवेति। प्रश्नद्वयस्य फलेन समकार्याविद्यानिवृत्तिरूप
स्य ब्रह्मणः प्रतिपादयिषितत्वान्न पुनरुक्तिरित्याह ज्ञानेति। प्रश्नद्वयस्यैतदर्थत्वं स्पष्टयितुं रतीयार्थ
मनुवदति। विषयाविति। नद्विस्तृति नत्वा विशेषाद विद्याकार्यमपि प्रतिपादनीयमत आह ज्ञानेनेति। अथ
योन्यानित्यज्ञानं सकार्यं स्तुवितं तत्प्रस्तुतमाष्टनीयसमाप्ते विहितमित्यर्थः। विद्यासूत्रस्य परिशिष्टस्य व्याख्या॥

मा४

न६

स्यैयच्चात्मनर्थे वस्तुदयत्र वृत्तिरित्यार्थः। अविद्येति। कथमविद्यावतिपदाविद्यावाहा। हत्विति। विरोधं दर्श
यितुमविद्याकार्यमाह। कारकेति। आधाराधेयव्यवहारस्याविद्याकार्यत्वे हेतुमाह। आधारेति। अपादानकर्तृ
त्वावस्थातथात्वे युक्तिमाह। नहीति। क्रियाकारकादित्तदरहितं वस्तुविद्याविषय इत्याह। विद्याया इति। इष्टे
ष्टावस्थायां फलमाह। क्रियेति। प्रतिवचनतात्पर्यमाह। नान्य इति। आधाराधेयोत्तावापादानकर्तृतावादिनि

राप मीमांसो विविक्षितः इत्यर्थः। हेतुमाह। तदेति। इति प्रतिवचनोक्ताविति यावत्। इदं हि तोरज्ञानस्येत्यर्थः॥ वस्तु
तरनिषेधमाक्षिपति। नन्विति। प्रमाणादर्मिथ्यावादानुपपत्तिरित्याह। नेति। तत्र प्रमाणं पृच्छति। कथमिति। उ
त्तरं वाक्यमानमित्याह। दृष्टान्त इति। अवेद्यमानस्फोरवास्तवत्वं प्रतिजानीते। वास्तवमिति। तदुपपाद
यति। नासन इति। आत्मधीविषयत्वाच्च स्फुटिर्नवास्तवीत्याह। स्वप्रबाधेति। स्फुटेरात्मज्ञानार्थं वेदप्रधानसंवादः॥
माह। निःश्वासेति। नह्येकमाह। स्फुटो हि। स्फुटेरथार्थत्वे फलमाह। स्फुटाविति। चोद्यमाह। कोटस्थ्यादिति

माप स्फुटेरनिर्वाच्यत्वाद्व्याख्यानवतारसमर्थतादिपरिहारवाक्यानर्थक्यमत्र। ब्रह्मबोधादीनि। सापरुच्चेनीश्व
रत्वमननपदस्वाने ह्युत्पादिकमित्यादिपदार्थो। एवमुक्तसमारणवाद्रुणैव नश्वोद्यस्य परिहारायेति। नावा। ता
त्पर्यं तु क्व वाक्यस्य वदेत्कृत्पमिति। किं तत्त्वदुत्यमानं कर्मतदाह। तदेति। स्वयमेव कर्त्री करणो वक्ष्कान्य
न कथं स्वत्वं चमाह। स्वत इति। दार्ष्टान्तिकं योजयति। तथेति। वचनात् कथमित्यत आह। परिहरति। अवत न इति। अ
थाश्रुतेरित्यादिव्याकरोति। विस्फुलिङ्गादीति। स्वस्वरूपादात्मनः इत्यन्वयः। वाचानस्तु विस्थानस्यापि हेतुतामाद चा २०४

विध

प्र६

सुषुप्तेति। अस्मादात्मन इत्यत्र इत्यत्र तिर्यक्त्रिनामरूपं प्रपंचं सलक्ष्य तदर्थः। प्रधानादिकं जगत्कारणं न ब्रह्मेत्याश
ङ्क्याह। नेति। एवं स्वमतमुदीर्य स्वसूत्र्यमतं निरस्यति ब्रह्मेति। ब्रह्मणि लीनस्य उत्पन्नरूच्यातो न ब्रह्मादन्तरवि
कारित्वान्नाप्यचेतनस्य दत्तावादित्यर्थः। तार्किकैरुपादानातिरिक्ततदधिष्ठात्रीश्वरस्वीकारात्तदधीनत्वं यच्छुष्टिरित्यादितत्त्वमिति
दूषयति। सापीति। स्वतः प्रवर्तकमेव युक्त इति कल्पस्त्वाद्यं दूषयति। स्वतश्चेदिति। द्वितीयं प्रत्याह। अथेति।
स्वभावस्य वादसंतत्वो किंकारणेनाह्वानं नापीति। सदा तत्त्वप्रसक्तेरित्यर्थः। किं कार्यकारणयोस्तादात्म्यं तदेवाद्यं
दूषयति तत्त्वमिति। द्वितीयं प्रत्याह। नापीति। कुर्वत्कारणं वा आद्येन वक्तव्या कार्यकारणात्तदासिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। नापि
पीति। सदा कार्यप्रसंगादित्यर्थः। कार्यमपि क्रियमाणमक्रियमाणं वा। आद्येन वक्तव्या क्रियायाः अपि क्रियमाणत्वापात्तेन
त अनवस्थां दूषयति। तत्रेति। आमादरपि कार्यत्वापत्तेरित्यर्थः। अकुर्वतः कारणत्वे तत्त्वापसिद्धान्तापीत्याह। क्रियत इति। का
लादिवशात् कार्योत्पत्तिरित्यवस्थामाशंक्याह। नापेति। कुर्वतीति। कुर्वतीतावानकारणत्वं किं तु शक्तिमत्कारणमिति मत
भेद शक्तिर्नित्याऽनित्या वा। आद्यं प्रत्याह। नित्येति। एकत्वे निरवयवत्वे तदुपगमनं साधयन्ति। विमतं न शक्तिजन्यं
कार्यवाच्छक्तिवदिति। द्वितीयं दूषयति। नानीति। नापि केरपि तत्त्वं सर्वं वा साध्याविकल्पमित्यत्राह। नाद्यपीति। नियतत्वाकेस
कारणं नियतान्तरसकार्यमिति यवस्थामाशंक्य तन्निरार्थ्यं कालतत्त्वं दूषयति। किमिति। किमन्यया पदार्थात इदं
सामान्यात्मविकल्पाद नाह। नत्वेति। एकत्वे निरवयवत्वे तदुपगमनं साधयन्ति। नित्यमिति। आदित्यादिक्रियाकाल
त्वदोपाधिरित्याह। आदित्येति। कालः कालोपाधिरित्यावन्तं दूषयति। अवधेति। स्वतानादात्मनः आदित्यादेरूपतो

सर्वात्मकतिस्तद्उपाधिःस्यादित्यर्थः॥ किमतो यावता दित्यादेरितितस्मात्कृतगडुत्पत्तेः वामितित्यपादन्नोनस्यादित्य
र्थः॥ यथादित्यादिक्रियेव काल इत्याशंक्याननवार्त्तिकननिरस्यति॥ कार्यसमवायिकारणं कारणसूत्रेविति॥ अने
कधयावयवेकस्यावयविनःकार्त्स्न्येन युगपद्वृत्तिर्व्याहता अवयवतानतरणवृत्तावनवस्थेत्यर्थः॥ निरवयवत्वेक
वोक्तदोषवत्त्ववादननिःसामान्यं वाद्दवंनरमाहानिः कलेति॥ अवयवीनानेकत्रसमवावात्तनिष्कलत्वाद्भिःसामा
न्यवादकत्वाद्गगनवान्नवसंयोगसामान्यं वादोद्यत्तिसारस्तस्यपदकृत्यल्पवादित्यर्थः॥ विपक्षेबाधकमाह॥
स्याधातव्यिति॥ युगलेष्ववर्तमानगुणत्वव दृशिवेनन्यादित्यर्थः॥ कार्यकारणादिसद्धीविरोधमाशंक्याह॥
तस्मादिति॥ जगन्मिथ्यात्वस्तुक्तानन्नुतिमिथ्यात्वंनदृष्टान्तनाह॥ जगदिति॥ कारणयोःकल्पितत्वेनिर्युक्तिकेनि
रूपमाणेवाचाह॥ कारकादिरिति॥ कान्तर्दिजन्मादिवनीतगतिस्त्रामादाकृतीति॥ दृश्यमानाःस्फुरिति॥ शावा॥ अ
तएवप्रतिविदंविगीतकमाष्टुत्रिरित्याह॥ ननेति॥ प्रासंगिकं परिसमाप्य सर्वेषां णादृश्यत्वं चाणं ग्राह्यार्थमाह॥
वाणादिनि॥ इदं तावद्दृश्यो केमनसा सदृबुद्धितत्वं अथवा गुणइत्येवं कुपलिंगेवाणेत्राक्ष्मित्यर्थः॥ कथं
सत्त्वदर्शत्वमधमत्मादितेदनुतेषांबकुंचारचावालाकावस्थेदइति॥ शरीरावखेदात् इत्यर्थः॥ सर्वलोकाद्
यस्यार्थमाह॥ जरायुजेति॥ रोजौयुजांडुइस्वेदजोद्भिज्जनेदारित्यर्थः॥ दवाइत्यस्यार्थमाह॥ नथेति॥ बकुत्त
दवेस्पृहयति॥ तपीति॥ आदित्यादयोधातुभेवकुरादिरूपेणमाधारणाः॥ साधारणास्वाधिदैविकामानित्य
र्थः॥ हूतानिस्पृहयानतदात्मनास्थितानांकार्यत्वाद्धोतिकत्वंवाणादीनामित्याह॥ हूतानामिति॥ सर्वएतआत्मान

इति माध्यंदिनपाठस्यार्थमाह। व्याप्नोति। अग्निविस्फुलिंगन्यायेनांशांशित्वेदाद्यात्मनो नानात्वं दृष्टांतात्‌ [illegible]वं
यथेति। स्वतएवात्मनो घटादिवत्कृत्स्नं किं न स्यादत आह। प्राणादीति। एतेन हेतुतन्त्रः सत्तुछायद्योपाधिकजन्मभङ्गे ने
रित्यर्थः। परस्य प्राणाद्युपाधिनिर्मुक्तस्य त्विति सावफलितमाह। यस्मादिति। तस्य नित्यादेरर्थमाह। नस्येति। वाक्यार्थं रूपस्ये
तियावत्तत्त्वं वस्तु न त्वत्वान्तिपदार्थोयमुपनिषदिति तस्य फलान्तरमाह। उपासनमिति। उपनिषद्विद्यायाः मुक्तिफलत्व
मुदाहरणेनाह। ब्रह्मेति। यथा ब्रह्मविद्याप्रकरणे श्रुतं सर्वमुपासनं न तु त्यक्तिफलं तथेदमपीति बादरिरित्यर्थः। उ
कार्थं दृष्टांतेन साधयति। गार्ग्यादौ हेतेनेति। आदिपदेनातिदृष्टं भुलाति बजायेवेनं प्रमुक्तिरनन्ति दृष्टं करोतीत्या
दिसंग्रहः। तादर्थ्यं पूर्णमीमांसागत्वेनस्थितत्वेन यनोपजीविगार्ग्यादिहृतं चरण यनद्वारेण दर्शपूर्णमासनियोगं च साध्यत
द्वारेण स्वर्गं साधयदेवं पशुज्ञानार्थत्वेन तत्तत्त्वपञ्चोपजीवितं ब्राह्मणपंचद्वारेण ज्ञानं ब्रह्मध्येयवफलान्तराद्वा
दुपासनं शुद्धिद्वाराधीमानमित्यर्थः। प्राणादिवेनसत्यमित्यादेरर्थमाह। सत्यस्येति। तस्यार्थसंक्षेपमाह। नामेति।
अज्ञानवाक्तुबाह्यलक्षणोनान्तरब्राह्मणग्रन्थसंगमयत्पृच्छेति। उक्तिसंगतिमुरीकृत्य कस्येयमुपनिषदित्याह। काम
मिति। विचारप्रयोजकसंदेहमुक्त्वा फलमाह। पालीति। बालकवद्वयंतच्छिष्यामुक्तिहेतुवादत्वादाह। ब्रह्मेति। द्वि
तीयपादस्य फलमाह। अथेति। सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वं त्याय्यं मुक्तिबालाबालसौपनिषदादेवास्तु त्वाह। तिन्नेति। प्रथ
स्त्र २ मसूत्रोक्तेः दोषानिरासाय वा। अर्थोकनापि साधनान्तराद्वा गादेकत्वस्य तिविरोधइत्यर्थः। कल्पान्तरमसूत्रप्रवृत्ति
क्षिपति। ब्रह्मणइति। ब्रह्मणोपनिषत्त्वं कस्यापि विना विचारमायागाढत्वे विशेषानुपलंभात्संदेहहेतुविचा

× सूत्रान्तरस्य कार्यहितत्वं वेधसादेन दृष्टमित्यत आह । अवादीनीत्यादि । इत्यर्थः । ईश्वरनिरासं निगमयति । एवमिति । न सत्तां प्रतिजानीत । शास्त्रमिति । ५

सा५

र अप्यायात् तु क इति फलितमाह । इति संवदेत् । विचारयन्सूत्रं पठयति । ननु इत्यादि तमाह । पालीति । अध्यसन । अत्र
त वा न्नास्य एव कारणं चेत् श्रुत्या कं न जीवस्य चेत्यत आह । ब्रह्मेति । तस्माज्जीवस्यैव न त्वकारणमित्याद
तमिति । जगत्कारणं वा ब्रह्म लिंगान्नादेव यास्यमत आह । संसारीति । आत्मावदमित्यादौ ग्रन्थे । ग्रन्थः॥ तत्र
र च जीवानुवादेन ब्रह्म उपचेत्को । स एव लोकः । अत्राह । इदं नरमाह । वृद्धा तदिति । अवस्थाध
कानु५ यत्तु पंक्तिवासं प्रवृद्धं यस्य परत्वाद् ब्रह्म लोजगद्धेतुत्वमिति शंकते । अवस्थान्तरेति । दूषयति । नति
कर्ता संसारी वा न्नादत्त मानेति । ईश्वराद्भ्रान्ता अन्यत्र ईश्वराश्रूपनिमित्तादन्यत्र नैव मिस्पृक्तास॥ विशिष्टस्य
धनत्व तथान्ययात्म्यत्वे किं न स्यादत आह । आत्मत्वमिति । जगत्कर्तृरीत्या अनात्ववाद संवादमाह । सांख्यादय इति । ई
श्वरस्यानन्यत्वाद्देशं हि स्वामात्म्यमादिरतिस्य व स्मदादि संग्रह मित्यादि युक्तिनिरस्यर्थः॥ जीव जगत् वार्ता
नुपपत्त्यापारोगी कार्य इति शंकते । संसारिरूपोपीति । श्रुतिविरोधं न दूषयति । नतीं शास्त्रं नाव भूदादर नित यः
सर्वज्ञ इति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति श्रुत्यवष्टंभेन तत्र जगत्कर्ता माह । सप्तवति । एव
वा४ मेतस्मादात्मन इति ब्रह्मत श्रुति विरोधं वादयति । संसारिणीति । एषा तदीय आकाश इयाकाशशब्दे रू४
न श्रद्धन्त परस्मैवात्राह आदि निपरामर्शान्मैवमित्याह । एवमिति । आकाशशब्दस्य भूत विषयत्वात् द्वाम
एवा व दृष्टान्तामत आह । वृत्तीत्येति । दुर्बलवकरणेन कथं बलवत् भूतत्वं बालनमत आह । अश्रुतेन रति । विशु
दि२ चांसमान्यनाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वयोगान्नक्षत्रा काविहस्य तारा आहासा आकाश इति श्रुत्यं नरमाह । अथावर श्पूद

४ आकाशशब्दस्य भूताकाशवाचित्वाद्धृदयं नरमाह । नविकारत्वेऽनन्तीन । दिसंसारीस्यादाकाशशब्दात् । स्यादहं जगदिति । परिज्ञानमात्रेयदोषः ।२

ति । अहरहर्वब्रह्मगच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न वेदंती स यथा सोम्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठंत एवं ह वै तत्सर्वं पर आ
त्मनि संप्रतिष्ठत इति वचनात्तो जीवस्य ब्रह्मात्मना मा दृश्य मादित्यर्थः । यन्तु आत्मसामर्थ्यासि मारिणो जगकर्तृत्वमिति ॥
ति न वाहन शंकीति । जीवस्य जगत्कर्तृत्वादि सामर्थ्यमिथ्यायकं न शास्त्रालोकसिद्धार्थानुवादेन संगतिमात्र गमक
त्वादित्यर्थः । एवं स्तुतिस्तुक्ति सिद्धशास्त्रस्य यस्तत्रापि यस्तु पनिषदिति सिद्धांत ... निरासायनयाय रन्ते दंडूष यति पर
स्यारति फलितमाह । तद्हमिति । तन्हि मा ईशः कथम न चाहामक्रमेति रिति ब्रह्मात्मनो नारेक्या नावतत्वमादिवाक्यानां ॥
का गतिरन्चाह । ब्रह्मात्मेति । विपक्षे दोषमाह । नेनेति । परस्य जीवात्मना प्रवेश प्रतिपादकां वाक्यानि उदाहरति ॥ ।
प्रुरइति । अयमात्मा ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यान्न तयोरैक्यं एकत्व पक्षे दोषांतरमुक्तरूपं वदयति यदेति । स्तुकमि ॥
त्याद्यह । ब्रह्मात्मेति । एकत्व पक्षे दोषमाह । व्येति । संसारिणो नन्यब्रह्मणो संसारित्वे संसारित्वात्तिमनस्यापि स्वतए
वस्तुकर्मा चाउपदिदशानर्थक्यमित्यर्थः । अविकदशीय परिहारमाह । एवमिति । नामवाद । स्वाद्दृष्टेति । कथं न
दितस्य कार्यत्वविवेशो न्वाह । विकारेति । जीवस्य ब्रह्मविकारित्वे विकारब्रह्मणो रन्तेदाउक्तादानैषापत्तिरन्वाह । वि
शांतेनास्मेति । वस्तुवाजीवस्यतिन्नातिन्नत्वोपगमलानमाहायनेति । तिन्नातिन्नत्वमकस्याद नमन्चाह । नाशयेति
चैतेनात्तदर्स्तदिवदोषस्योक्तत्वादित्यर्थः । एकदेशिमतं दूषयति । दत्तादीति । अविशादवफलत्वेनाप्रतिपाद्यत्वाद
हादिविशिष्टं जीवं लोके सिद्धमनूद्यतस्य ब्रह्मत्वमतयप्राप्तिफलं प्रतिपाद्यं आता जीवब्रह्मणोर्न विरुद्धत्वमित्यर्थः ।
जीवस्य ब्रह्मविकारत्वनिरासायविकल्पयति । विज्ञानात्मनइति । विकल्पं स्पष्टयति । नानेति । अनकदृशसमाहार

स्त्रिलराशिशिवस्यारानकद्रव्याण्येववापरस्परापन्नाणिपरस्मादेकादशोविज्ञानात्मत्वेनपरिणमतइतिभावः।
दृष्टांतेननतस्फुटयति।विज्ञानात्मेति।कल्पांतरमाह।संस्थानेति।यथापुरुषस्यपूर्वावस्थानुपमर्देनाकशन
स्वादिपरिणामा।यथावाल्हितद्रूपरादिविकारस्तथापुरुषस्यपूर्वावस्थास्यैकादशास्थोजीवाख्याविकारोजनक
र्मेनपरःपरिणामतइत्यर्थः।अतएवकल्पांतरमन्यमात्मसूनवमत्वादाहायेनइति।आद्यंदूषयति।तिन्न
ति।समुद्रस्याववस्तुत्वासमुद्धितांभिन्नत्वादेकंवस्तनस्याद्दित्यर्थः।एकजातीयत्वादेकत्वंस्यादत्राह।एकजातीतिद्वि
तीयपक्षंनिराकर्तुमनुवदति।नित्यश्चेति।ननानाद्रव्यसमाहारानापिद्रव्याणिमिथ्यापन्नाणि।किंतुद्रव्यांतु
संसृष्टेषुएकोऽवयवीसमभवत्।ततःपरस्मादेकादशविकाराजीवइत्यर्थः।अत्रचदूषणमाह।वयंस्यपीति।दोषेणो
शीनाङ्गुष्टेवैफलितमाह।संसारितेति।द्वितीयंव्याख्याह।निर्वाषेति।श्रुतिमुदाहरति।नेति।नजायतेम्रिय
तेवाविपश्चिन्नायंकुतश्चिन्नबभूवकश्चिदित्यादिश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः।नकेवलंचरमएवागमविरुद्धो॥
ऽप्यपीत्याह।आदिश्चोहीति।अविकारायशुद्धायनित्यायपरमात्मने।सदैकरूपरूपायविष्णुवपत्नविष्णुवे
अजोनित्यःशाश्वतःअविकार्योयमुच्यतइत्यादीन्युदाहार्याणीत्याह।चादीति।कूटस्थंब्रह्मविकारत्वेजी
वस्यस्वर्गादिगमनंनस्यादित्याह।निश्चयेपंशानावलनायोगादित्याह।संसारेति।दृष्टांतेनगतिंशंकतेवि

॥वपा०२ शुकमितिनास्यति।दूषयति।पीति।दृष्टांतेननुस्पष्टयति।वारिणइति।संसारित्वंस्वीकृत्याक्तंनदेवनशुक्र

मित्याह।अस्वकारत्वेति।कानेदिंसंसारवतीत्तर्गोनिरिरित्रांतिरित्याह।स्वप्नेति।नहिजीवोनांग्रसवद...वं. २०७

किं न स्यादत्राह। स्थास्नुष्विति। आदद्दिनः। कंटकादिविद्धस्येति शेषः। श्रुत्या परस्य परिणामिवादे ज्जीवस्यो[...]दंक्या
दृश्योक्तवाच्छास्त्रादवनिश्चयापरत्वोपपत्तेर्नेत्याशङ्क्याह। अत्रादोषइति। बाधकं शास्त्रं न कारकमिति परिहरति।
नैवमिति। किं न तत्राप्यमत्राह। ज्ञानतो। किमर्थं नर्दिष्टवत्तत्राह। अप्रवृत्तेरिति। लोकसिद्धदृष्टान्तानुवादेन तदनुग्र
हाणेन वगतबोधनोर्थं प्रवृत्तमित्यर्थः। उक्तं न्यायमन्यत्रातिदिशति। एवमिति। वाक्यात्मानां तरविरुद्धानवगतो दृष्टां
तमाहात्विति। ज्ञीतइति। वदस्यानपेक्षमानत्वान्मानांतरविरुद्धबाधकत्वमत्राह। मानांतरेति। वदस्थमानांतरान
पेक्षत्वन्तुपपत्त्याज्ञानदपि नास्तीत्याह। तथेति। शास्त्रस्य मानांतराविरुद्धबाधकत्वे फलितमाह। लोकेति। लोक
सिद्धन्याया विस्फुलिंगादिदृष्टान्ताः। तैरस्मादिवन परस्यांशित्वादि न कल्पनीयं निष्फलत्वादि श्रुतिविरोधादित्यर्थः।
विष्फलिंगादिदृष्टांतैरंशित्वादेरविवक्षितत्वे किं विवक्षितमत्राह। विस्फुलिंगानीत्यादिवाक्यानामैक्यपरत्वे हेतुमा
ह। उपक्रममिति। तद्दर्शयति। व्राह्मनेति। यथा प्रतिज्ञानुसारेणेतियावत्। तातत्त्ववादित्तिद्देतुत्तिष्ठत्यर्थः। एक्यपरत्वं वद
तां न द्यास्वाद्गुणामेवविप्रतिपन्नमात्राह। सर्वेति। किं न तत्स्यादत्राह। तद्विधीति। अर्थांतरपरत्वं प्रमाणप्रयोजन
हीनत्वाच्च न कल्प्यमित्याह। नचेति। वदांतानामैक्यपरत्वं न क्लेषवं स्पष्टयादिवाक्यानामप्यत्र द्रविडाचार्यप्रणीतामा
ख्यायिकां प्रणयत्याह। वक्तनइति। तामेव नारयति। यथाहीति। राजसुतासौ पितृस्थां प्रकृत्याचरकांता विप्रुकोत्वाद्ध
व्याधीति। आदावपयातादित्यर्थः। पूर्वसंस्कारादजातादमिति कांतानस्थूतवानत्राह। धस्तराजत्वेति। विपरीततया व
नयातित्त्रुतस्यपूर्वसंस्काराभित्तिन्नाव मिथ्याधीर्वध्यस्तिारवन स्यादत्राह। श्रुत्वेति। तद्दितद्देवव्याधत्वं न स्यादत्राह।

केवलेति।देवत्तावादेव तर्हि राजत्वस्मृत्यत्तावान्न तस्य कदाचिदपि व्याधत्वपरित्यागो जातोहमुक्तत्वनिवृत्तिरिति।आग
मादुपदेशादित्यर्थः।राजत्वगतोहं त्वं तरमाहाप्ररेशेति।नास्ति त्वं व्याधः राजसूनुस्त्वमसीति बोधयेदित्यर्थः।उ
पदेशफलमाहाभ्यस्येति।राजत्वव्याप्तो व्यापारान्नपेक्ष्य वेदनेनुमाहास्मादिति।दार्ष्टीतिकमाह तथेति।अनात्मन्यात्म
धीफलमाहासायमिति।संसारित्वं प्रदर्श्याचार्यरूपमाहासंसारेति।अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थद्वयशोधनद्वारा
वाक्यार्थं बोधयेदित्यर्थः।गुरूपदेशफलमाह सम्यग्ज्ञानेति।ब्रह्मैवेत्येवकारेण ब्रह्मप्राप्तौ न कर्माद्यपेक्ष
त्यक्तं मत्वाहत्तमाहापश्यमिति।कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता इति स्मृतेरस्ति मुक्तौ कर्मणामुपयोगो नाहाज्ञानेति
इत्यादिस्तु विविधक्रियाफलसेवनात् ज्ञानान्तं मुक्तिश्रुतिविषयत्वाद्विचार्यर्थः।स्पष्टयादिश्रुतेर्ज्ञानार्थत्वात्।नो शिवादिवि
वर्द्धिनमित्यकास्थूलादिवाक्यविरोधात्।नो शिवादिविवर्तेत्याहासेति।किं नावद्यदिति।तदाह यदनन्यदितम
मिति।तस्मात् स्पष्टादयो ज्ञानार्था एवेत्याहालोकेति।अशेषाशिवादिनिराशमार्थमिकरूपमपेक्ष्यं।ब्रह्मसावयवं उ
पादानत्वात् मृदादिवदित्याशंक्य तदंशिवादिकं स्वाभाविकं औपाधिकं वा।आद्ये प्रत्याहानारतेति।द्वितीयमंगीकरो
ति।कल्पितेति।औपाधिकस्य मिथ्यात्वादित्यर्थः।तस्मात् शास्त्रामकत्वं प्रसिद्धरेति।ह्नत्त्वज्ञादिस्वेदकल्पनफलं द्वितिम मि४
तान्नुसारणाद्धकर्मेति।व्यतिरेकद्वारेण स्वतिपादयन्नोत्कात्म्यति।आदेन मातकर्मकांडविरोधसुज्ञाज्ञानकांडे
ऐनमाहास्वतइति।पुनरुक्तिमाशंक्य परिहारस्तेदनपरिहरति।इत्येवमिति।आदिपादेन नियोगपरत्वसंशयदः॥
किं तद्ब्रयारपिकोडयोः प्रामाण्यमिति ह्यज्ञानकांडस्यैव वा नाद्येइत्याहापरस्परतेति।द्वितीयं दूषयति।सा[illegible]॥ २०८

६ अमिकाहादिवदिति ----

नकांडयोः प्रामाण्ये त्वयैव निरस्तं स्यादित्याह। कामेति परं आहायदीति। एवं नरमाहात्मानां नरतेति प्रत्यक्षा...र्थः

द्यादित्यर्थः। स्वोपजीव्यशिष्याचार्यादितद्विरोधत्वादेतद्वचसाममात्वमित्याहापीति। सिद्धांतयति। ज्ञानकांडफलहामना नतिर

पन्नत्वदोषमित्यक्तं स्मारयत्यर्थः। फलवत्त्वं विवृणोति। ब्रह्मेति। अनन्यत्वदोषत्वं कुर्वोक्तं मत्वाह। वस्त्विति। संबंधग्रंथ इत्यर्थः।

त्वदंतमात्वं वक्तुं मानामानलक्षणमाह। स्वप्रमायेति। मानलक्षणस्य प्रकृतोपयोगप्रश्नपूर्वकमाह। किंचेति। उपनि

षत्प्रमां करोति न वा द्यं प्रत्याह। स्वप्रमेय इति। अतः प्रमाजनकत्वात् अन्यथा माननाकृत इत्यन्वयः। द्वितीयं दूषयति।

न चेदिति। उदाहरणेन तत्स्पष्टयति। नाग्निरिति। अबाधकत्वेन मानत्वात् विषयस्तु मर्थत्वे नामात्वमित्यन्यथाह। प्रमाणेति मिह

आत्माधीनसत्तास्फुरणत्वात् प्रमाणादीनामित्यर्थः। प्रत्यक्षादिविरोधनिराकरणाय विकल्पयति। किमिति। आद्यम

नूद्य दूषयति। मानांतराणेति। संवाद एकविषयत्वं अस्मिन् काले अनुवादतादोषो न विरोध इत्यर्थः। द्वितीयं दूषय

ति। तन्नेति। तत्त्वमादिवाक्यस्य स्वार्थविरुद्धबोधकत्वादप्रमत्वमाह। नात्वेति। लौकिकं वैदिकं च वाक्यं प्रमां करोति न करो

तीति प्रमां तत्स्वविषयं निश्चयं कुर्वद्व्यवहारतो मानं दृश्यत इत्यर्थः। एकवाक्यस्य विरुद्धार्थबोधकत्वमनूद्यत इति शं

कते। अग्निरिति। इदं वाक्यमेकं द्वयं वा। उत्तरयत्रापि न विरुद्धबोधकतेत्याह। नेति। यदेकं वाक्यं तदोक्तस्यानुवादन

शीतोग्निरबोधत इत्याह। अन्यद्येति। शीतोग्नेरसंतत्वात्कथमनूद्यविधिरित्याह। संतवतीति। अन्यरूपसत्त्वमित्थमप्य

विरोधमाह। शीतवद्देति। शीतोग्निः संतवतीत्यक्तं कार्कसावितिनमाह। ज्ञोग्निरइति। विद्धत्वं द्वादि दिव्याग्निरोशि

रत्वात। एकवाक्याविरोधत्वात्प्रमुक्तो वाक्यान्तदतमाह। तन्नेति। वाक्यस्यैकत्वे विरोधत्वात्प्रमुक्तमनूद्यैकवा

क्व अग्निशब्दो द्विर्वदति। स्यान्न कार्थं चेपि तमाहा। कार्थ्य इति। अग्निरुष्णः शीतश्चेत्येकं अग्नेरुष्णत्वं शीतत्वं च बोधइ
ति। न च तदापि न विरोधो मानसिद्धत्वादित्यर्थः। मानांतरेण विरोधः स्यादत आह। मानांतरात्प्रतीति। तन्नार्थे नास्ति नार्थे
न वा न विरोध इत्यर्थः। एकवाक्यत्वान्नानार्थं च मन्वुक्तमित्याह। स्यात्पिण्डेति। वाक्यविदां न्यायमाहाद्येति। आद्ये कत्वा
देकं वाक्यं साकांक्षं विहितांगत्वादिति सूत्रादित्यर्थः। उक्तत्वाद्यस्य प्रकृतोपयोगं वदन् दृष्टांतमाह। एवं एकं वाक्यमने
कं भवति विकल्पाद्यं प्रत्याह। एकमिति। द्वितीयं दूषयति। वाक्येति। स्वपरार्थविधानकत्वाद् भावस्युपनिषदां मतमाह। ना
पीति। स्वार्थः स्वविषयः स्वफलं वाद्यं प्रत्याह। मा भूदिति। द्वितीयं दूषयति। निराकारेति। परार्थविद्यातं परिहरति। निषेध
तीति। सैव स्वस्वावाक्यस्य स्वार्थपरत्वे कर्मवाक्यस्यामान्यादबोधकत्वमन्यथा बोधकत्वं वा नाद्य इत्याह। नवेति। कर्मवा
क्यान्यः स्वार्थे प्रथममेव नान्यद्युत मानांतावादत्वाह। वाक्यशास्त्रेति। कर्मवाक्यं न प्रमाद्धेतु मानांतरापह्नुतवि
षयत्वाद् अग्निः शीत इति वाक्यवत्। न चाद्वैतसिद्धिरद्वैतविषयवेदांतैः प्रत्याहारेति शंकते। विषयेति। प्रत्यक्षवि २६
रोधे न प्रत्याख्यानेति। कर्मशास्त्रस्य मानत्वे कर्मतत्सत्यत्वादद्वैतहानिरित्याह। यथेति। सुखदुःखनिवृत्ति
फलार्थिनो लोकसिद्धसाधनान्यपाद्ययसंबंधमात्रं कर्मशास्त्रं व्यनक्ति न तु कर्मतत्सत्यत्वादौ व्याप्रियत इत्यर्थः। अत्र
दृष्टांतमाहायाथ्येति। काम्यकर्मसु प्रवृत्तं शास्त्रमज्ञातसंबंधगमकं कामतत्फलतदुपायानां भाध्य कविदपि सत्य
त्वादि न ब्रूते। तथा नित्याग्निहोत्रादावपीत्यर्थः। तेषां सत्यत्वानुक्तौ प्रवृत्तिर्न स्यादत्वाह। नवेति। काम्यकर्मसु फ
लरागात्प्रवृत्तावपि न नित्येषु शास्त्रप्रवृत्तिः फलरागाभावादित्याशंक्य तत्रापि रागमूला प्रवृत्तिरित्यत्र [illegible] २०८

कामंतदइति।श्रुतिरपिमानमित्याह।सत्यमिति।कामंतावत्कर्मणांतावद्भुक्तिप्रतिपादकमथाकामयमान॥
दिवाक्यमप्युदाहरन्कामयमानइत्थेति।अकुर्वन्नितिपदंज्ञानिनाकामस्यापिस्वरते।कथमकामोकुर्वन्नुच्यतेत्रा
ह।सर्वत्रेति।अधिकारांवधिपुरुषंसंबंधादिश्रुणेतावत्कर्तृत्वंकामिनाद्दश्यप्रवृत्तिवश्यंतावत्कर्मशास्त्रस्याच्यथाबो
धकत्वमितिकल्पांतरमपिनिरस्तमित्याह।नइति।यद्युक्तंरागादेःप्रवृत्तिरितितदयुक्तंशास्त्रस्यप्रवर्तकत्वादित
त्याह।नतु।किंनहिंशास्त्रंकुर्यादित्यादाह।इति।शास्त्रस्याप्रवर्तकत्वेदृष्टांतरमाह।पीति।शास्त्रस्यप्रकाशकत्वेदृष्टांतेन
स्फुटयति।साध्यति।बाधकमेवशास्त्रंरागादेःप्रवृत्तिरित्युक्तंनिगमयति।तस्मिन्निति।प्रकृतमुपसंहरति।विधी
ति।तत्त्वानत्वविषयत्वेनव्यवस्थितत्वादित्यर्थः।स्वमतेसर्वविरोधनिरासेनोपनिषदांस्वार्थपरत्वमुक्तंस्त्रसेणानि
षन्नन्यायेनद्रढयितुंनार्किकमतआह।केचिदिति।ऐक्यशास्त्रार्थमिति।शास्त्राणिप्रत्यक्षादीनिप्रमिथोविरुद्धानी
त्यर्थः।प्रत्यक्षशास्त्रयप्रत्यक्षेणविरोधमाह।श्रोत्रेति।अनुमानविरोधमाह।तक्षादीति।इदमिदमितियावत्।तच्चखंड
खंडत्वोत्तिन्नाधिकरणाविरुद्धधर्मवाञ्छीतोक्तम्वदित्यर्थः।आगमविरोधमाह।तत्रेति।एवंमतांतरविरोधादकत्वासि
१९४ द्धिरितिप्राप्तेपरिहरति।त्रापास्तेति।तत्रोक्तंविरुध्यतेतदद्वितीयत्वंवानत्राद्यंदृष्टांतेनव्याचष्टे।किमिति।द्वितीयंप्र॥
त्याह।समदिति।अथाताद्यावृत्तेरर्थांतरप्रतियोगिकान्तावमात्रायाअन्योन्याभावरूपायाइत्यर्थः।वर्मकंडि
कायांनिराकरिष्यतेत्वत्तेदइत्याह।द्वितेति।अनुमानादूनविरोधमस्तुवदति।यत्त्रेति।आक्षिपति।भिन्नाइति।आश्र
यात्तदसिद्धा।प्राकमुखादीनांविरुद्धत्वमेवासिद्धमितितावत्।क्षिप्तमपिदृष्टंमत्वापरआह।दृष्टइति।दूषयति॥

एतावतेति। आक्षिपति। सिद्धमिति। अनुक्तिं पूरयति। अनन्यतेति। आत्मनः स्वप्रकाशस्यानुमानागम्यत्वाच्च तद्भेदा
नुमेयः पराश्यान गम्यत्वेनात्मनापपत्तेरित्यर्थः। आत्मातिलिंगकत्वे इत्यत्र तात्पर्यार्थं दर्शयति। अनुमानेति। पर
आह। अनुमीनेति। दाहेति। देहादिबुद्धिपर्यन्तस्याचेतनत्वादात्मनश्च केवलस्याविकारित्वात्प्रत्येकं कर्तृत्वायो
गाद्देहादिविशिष्टोऽनुमानात्मेत्यर्थः॥ बहूनां कारकचक्रकल्पनागौरवादेकस्यैव कर्तृत्वे देहस्य क्रियाकर्तृत्वं स्यादत्रा
ह। नृरिति। आत्मकर्तृकानुमानादात्मातद्भसिद्धिरित्यर्थः॥ दूषयति। नूरिसाधनेति। अनेनैवाहेतुनात्मनो देहा न५
दावृत्तिकैकस्यानिकानास्यादित्यर्थः॥ बहूनां नानास्पृष्टत्वयात्मादीनामिति। आत्मादीनामवान्तरव्यापारवतामेककारक
त्वाद्धनुमाक्रियाकर्तृणां प्रत्येकमवान्तरव्यापारोऽस्ति न चात्मव्यापारस्यानेकाकारकसाध्यत्वात्तावद्बहूनां देहानाम
चानेकान्तिकनात्मातिरिक्तानेकाकारकसाध्यत्वेऽनवस्थानात्तत्कारकव्यापारस्य कारकान्तरपातात्तस्मादात्म
न एवानेकतास्यादेवं देहादेरपीत्यर्थः॥ अनुमानस्य क्रियावान्ततः कर्तृत्वान्तरव्यापाराच्चाद्धानुमनेति। आ
त्मवद्देहादेरनेकत्वं स्पष्टयति। कारीराति। परकीयदेहत्वं निरस्यापद्मसति एवमिति। यद्यप्यनत्परिजिहीर्षयावा
न्तरव्यापारस्यानेककारकसाध्यत्वं न स्यात् तदा क्रियावाद्धातान्हत्वानेकांतिकात्स्यादाशुणेति। कारकाणामे
ण२ मवान्तरव्यापारागुणक्रिया इदानीं जननमर्यर्करणं प्रतिनियमादित्यादि सांख्यदृतान्तरपक्षधर्मनामाशापरे
तिजननादीनां देहधर्मत्वात्तेरात्मनेदानुमानेव्यधिकरणसिद्धिरित्यर्थः॥ सांख्यस्यात्मनाधर्मित्वापगमात्सि
सिद्धान्तविरोधापीत्याह। धर्मीति। परपक्षं प्रतिक्षिपन् स्वपक्षमाधनमाह। कात्मेति। विवादपदानित्रारी [illegible] ५१

व१ वाद्यात्मनोभोगायतनानि जीवच्छरीरवानुत्पत्तिवादिशरीरवदित्यर्थः। उक्तन्यायमत्र चायाजयति। तथे[...]
वादपदेन्द्रियाणि उत्पत्तिवादित्यागसाधनानि इन्द्रियवानुत्पत्तिवादींद्रियवत् एवं मनआदावप्यनुगमयति। पुनर
प्यात्मनस्तदानुमानप्रत्यक्षविरोधमाह। प्रायदर्शनेति। प्रत्यक्षस्य दृश्यति। आत्मेति। सर्वेदाऽहमसोहमिकोऽहमस्मिक
इत्यात्मैक्यमनुभूयत इत्यर्थः। फलितमाहानुमानादिति। एवं प्रत्यगात्मत्वब्रह्मणः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषदि
ति सिद्धं ब्राह्म[...]विचारणस्य वधनाडक्कापि संगतिरत्र उक्तमसमर्थ्यति सं[...]यतो वक्तुं तन्माह। जगदिति। ब्रह्मान
दं वाणीति। प्रतिज्ञाय जगज्जन्मादिहेतुत्वेन प्रतिपादितमित्यर्थः। ब्रह्मणः प्रतिपादितत्वे किमुत्तरब्राह्मणेना
चाह। तस्येति। समुदायसंगतिमुक्त्वानंतरब्राह्मणसंगतिमाह। स्पृहीति। सुर्वेधाणाइति प्रथमाकचाणविंता
दावित्यर्थः। कतर्हि लोकादर्शितं क्रियात तत्राह नेतनइति। प्राणादेः किं यथात्म्य इति द्वितीयेधमत्रमिति। कुत इ
त्यत आह। आनंदीति। प्रनीवान्यज्ञानातिरिक्तमिति। ब्राह्मणः। कानाम प्रत्यूयमान प्राणव्याख्यानामाह। प्राणाइति
२ व्याख्याने स्फुटयति। प्राणेनेति। ब्राह्मणमवतार्येत्यमित्यतः प्राकनं वित्तजातं त्याजेति। त्याह वाइत्यारभ्यस
दमृतं वदित्यंतं किं परं धनहारणप्रश्नवाक्यमयं वा व्याख्यासुप्रतिवचनमित्यर्थः। तस्येदमवाधनमित्याद
रर्थमाह। शरीरइति। प्राणस्याशिष्टत्वं कथमत्राह। विषयादिति। द्विषपाना प्राहुद्युश्रा ह्यर्थमाह। शीर्षण्योति
वी२ इदमवधानमिति कृदहस्याधाधीन वृत्तमुक्तमत्राह। शरीरमिति। देहस्याधानं चेत् कथं तं तरमाह। शारीरति
स्थापादौ प्राणायत्त करणानां कार्यासामर्थ्याद्देहनिष्ठ प्राणाश्रितानां न सामर्थ्यात्प्राणस्याधानं शरीरमि।

यर्थः॥ दृढवीर्यं व्याधानत्वे शिरस्सः प्रत्याधानत्वं कातावाह॥ व्रतीति॥ प्राणपदार्थमाह॥ अवेति॥ कथं तस्य सूक्ष्मत्वं म
चाह॥ बलेति॥ अत्र मानमाह॥ बल्येति॥ यद्यादृढमबलं भावनीवा समादम्मिवा वंमाप्नोतित दाप्राण उत्को मनीति
बलतावद्य प्राणोत्क्रांतिर्विविच्यत इत्यर्थः॥ प्राणशब्दस्यार्थांतरमाह॥ ब्रह्मेति॥ किंचिद्रूढं च पंचाद्यर्थः॥ अनं
दाम यस्यार्थं वक्तुं अनंतस्य परिणाममाह॥ ज--ति॥ कथमनंतं वैष्ट्य दामत्वमिति तदाह॥ दृढमिति॥ रसादीवि
टचरमांसादिरूढान्तं अनंतस्य दामत्वमनवच्छिन्नतिरेकास्यामाह॥ दामिति॥ व्यतिरेको न्याय अन्वयः॥ सिद्धास्त्वाम
लाइत्यादस्तात्पर्यमाह॥ वर्षोव्याधानतेति॥ कथं तद्रूपासनं किंचित्फलमत्राह॥ पासनइति॥ रुद्रादिशब्देः
प्रसिद्धदेवतायत्तस्यात्मप्राणरुद्रादिशब्दाइत्याह॥ सर्वमिति॥ श्लोकस्थादेवताविषयत्वात्तद्विषयत्वमेवरु
दिशब्दानामित्याह॥ दक्षिणीति॥ वसुषिरुद्रादिगणास्योक्तत्वादिंद्रियसंबंधात्तस्य कारणग्राममवतीतस्त
द्विषयः श्लोको न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यर्थः॥ विश्वरूपयशःशब्दयोरर्थमाह॥ विश्वरूपमिति॥ ततः
श्रोत्रादिकरणजातं यस्मात्तद्देव विश्वरूपं शब्दादिविविधानीतीरइति॥ विश्वरूपशब्दितानां करणानां ऋषि
शब्दवाच्यत्वमित्यर्थः॥ तेषां स्पंदात्मकत्वात् ऋषित्वं शब्दादिस्थानत्वात्तद्वाच्यमम्यात्मत्वमिति तात्पर्यं॥ क्रदत्तमाह॥
द्वाक्कानेति॥ वागष्टमी यज्ञकर्म हमन्त्र विरुद्धमनहमवेनस्यादक्रियाह॥ वक्त्रेति॥ अत्रत्वेन सप्तमीव
कृत्वेन वाष्टमी यर्थः॥ देधं माधयति॥ वसेति॥ रसवदनमत्वस्य कियानत्र रसज्ञानं तस्य ति का कार्यत्वात
इमाविल्यादस्तात्पर्यमाह॥ विशिष्टेति॥ सर्वाख्यत्यादरर्थमाह॥ सर्वस्येति॥ सर्वात्मत्वेनैव सर्वमस्यान ... १११
र्थबाधकत्वादित्यर्थः॥ तस्येत्यादरर्थमाह॥

विध्वंसतरत्नरूपमाह । स्वरूपमिति । हृदयमेव वाऽलक्षणरूपं हृदयमित्यर्थः । कथमानन्दरूपत्वमित्यत आह आनन्दतिरूपत्वमिति विशेषणात् ज्ञायत इत्यर्थः ॥

हृदयमुत्तरं वा क्वचिन्मत्वाद्यात्मनेति । यदुपासकस्य तत्तोत्र्यं न नु दृश्यतोऽकारात्यामवत्यर्थः ॥ गाशिष्टब्राह्मणं ॥ ...॥
मुत्रुविप्रमस्तु ॥ संगतिं वक्तुं हृत्तमाह प्राणेति । सत्यस्य सत्यं ब्रह्मनिरूपयितुं ब्राह्मणारंभः पदार्थान आदौ दृश्यादिर्वा
रूपं वा किंहृद्वा वेत्यादिनेत्यत्राह प्राणा इति । वननमवमवतनन वं वा तत्पौ स्वरूपं वक्तुं तस्य त्वं च निरूपयितुमनंतरं
वाक्यमित्यर्थः । तेषाम च स्वरूपं सत्यत्वं च कथं निर्धार्यते ब्रह्मणो रूपद्वयप्रतिपादकत्वादित्याह पंचेति । प्राणानामिति
दोषः । ब्रह्मनः ब्रह्मनिरूपणे प्राणनिरूपणस्य कथमुपयोग इत्याह मूर्त्तोपाधीति । द्वयादिरूपास्यां ब्रह्मनिरूप्यमित्यर्थः
श्रुत्यादिवद्रूपे किं न स्यादित्याह । वासनेमिति । वस्तुत अर्थे ता वस्तुतः । अध्यस्तमात्मकं स्वरूपं स्वरूपं विकमित्यकं तत्राध्यस्तं कि
मित्यमित्याह । विद्धेति । कारणत्वोपाधिरज्ञानं जीवत्वोपाधिरंतःकरणं च विवर्तस्य मात्रोपाधित्वादकामवद्रूपमित्यर्थः । तथापि
ज्ञानतत्साधनेन्द्रिययोरूपान्तरवात्तद्रूपदृष्टिविरोध इत्याह । तद्वतीति । यथा स्थूलस्य सूक्ष्मदेहयो रूपान्तरत्वं तथा ज्ञानादे
रपि किं न स्यादित्याह । तथ्यमिति । अन्तर्यामित्वात् न स्वरूपान्तरूपोत्तरत्वसुक्रूपत्वादत्वान्तर्यामीति । अध्यस्तरूपमुपसंह
रति एकमिति । अधुना वास्तवरूपमाह । सत्यमिति । नत्वा वास्तवं वेदहेतुमादाय आह नेति । अजाव यज्ञात्वमिथ्यात्वं किं
न स्यादित्याह नवाकेति । वाच्यत्वे मिथ्यात्वमध्यायाकमित्यर्थः । सत्यत्वाहाय च व मपीत्यत आह न प्राणेति । इंद्रियाद्य
संबंधादित्यर्थः । तर्हि तद्वन्नमोपायात्ता वाद्यमवमेनत्यस्यात्तुमर्थत्वमत्राह नापेक्षितमेवादीति । स्वात्मा परात्मकमित्यर्थः ॥
विमतं दृश्यं वस्तु वाध्यं दृश्यत्वादित्याह । तामेति । अनात्मत्वं दृश्यत्वमध्यासकं अन्तः सावित्र्यं जगादव शुक्तिरजतवत्कल्पि
तमित्यर्थः । फलितमाह । नातः इति । एवं नान्तर्यामिका द्वब्रह्मणो रूपे इति पदानामर्थमाह । यदिति । वाचमाहर्थमानावध

॥ द्वितीयवादिनामूर्त्तवादीनां मिथोद्वन्द्वसुद्भावमुपसंहरति द्वविति। अमूर्त्तवादीनां। ते मिथः संगतिं निगमयति॥२२
रणायति। द्व एवति कथमवधारणं व द्वयमात्रमस्वादिविशेषणविपक्षाद्वाह। समुच्चितइति। विशिष्टेऽइति
यावत् अमूर्त्तममूर्त्तमिवावतिनाथमनुकं अमूर्त्तविवक्षविवकारासावादवाह। वावति। अमूर्त्तविवक्षेववश
हेना द्वेतेवतिवावच्छेदीमवधारणार्थमाकृष्य मूर्त्तामिवचेति नाप्यतिद्दितमित्यर्थः। मूर्त्तं वा मूर्त्तं वक्ष
पदिश्यमलींवामूर्त्तं वत्तपदेशात्मर्त्यवादीनि पुत्तामूर्त्तीयादरवविशेषणानीत्याशंक्याह। विद्यांवदिति। द्व
त्रुमाह। वित्तोप्यति। मूर्त्तादिविशेषणेविशेष्ये स्वस्वरूपादृष्यादवत्याशंक्याह। विज्ञानेति। व्यमूर्त्तश्चेति
यावता। अथेति इत्युनंतरं व वहुस्येत्यर्थः। द्व तु माह। वरश्येति। तस्माद्गमनोष्यत्वेनाग्निंतस्यत्वेस्तणःव मर्९
यमत्वेर्दादित्यर्थः। रूपिवृस्तणोरस्य वा द्वदेत ह्यानिरनाह। कृस्रेति। अनु यइत्यर्थः। मूर्त्तादिशाद्वानामर्थमा पदइया
ताएवादीति। पूर्वमनातंव स्तमूर्त्तामूर्त्तादिधर्मेविशेषस्य युक्तेन इदानी मूर्त्तवपंमूर्त्तद्वय माशद्विशेष्यामित्याद
इतिनिरितिति। मूर्त्तावादीनां र्वं विशेषणत्वं बुवन्नुक्तमप्यष्ययति। मूर्त्तमिति। इदानी मूर्त्तविशेषणानांक्रमेणाद्वद्वे मर्९
नुमस्तावमाह। मूर्त्तवादिति। संभवति विपरीतक्रमेणतेषांद्वद्वदेतुमस्तावमाह। सोपारस्य वादिति। मच्चादिति
यावता उक्तनयं मूर्त्तवादिषु यो यायति। अमूर्त्तवादिति। नवापिच्छक्रमंदर्शयति। द्वन्द्वतनइत्यायति। मूर्त्तादि
सुवाम्येतरस्यासावपरिशिष्टानामपिमवमित्यवगमकमात्ता तइति। तदन्तमूर्त्तमित्यादरर्थमाह। तयारिति
मूर्त्तत्रयधर्मवत्तुहस्य कथंसंतावाधाह। मूर्त्तमिति। तस्येतास्यत्यादरर्थमाह। वत्वविशेषणवेति। वत्वस्य
यविशिष्टहत्वयस्य मंडलंकार्यंनेकेकस्यनाप्येकेकविशेषणवन्तइतिसूचं वयत्तुमनस्याप्यतिद्धेः॥२१२

कवचनं च यथार्थं द्योतयन्नीतिन्यायादित्यर्थः॥ य एष एतत्प्रतीच्यर्थमाह सर्वस्येति मन्त्रमूलं च यत्कार्यं च तद्वि
माहाव तु स्वाद्यति मूर्तमस्य स्थितं सदति विशिष्टं प्रणायामादित्यर्थः॥ एष इत्यर्थमाह यद्दृत्तिः सत्तादीयच दिशाद्य
र्थमाह वा ज्ञुलोमिति सन्तस्थाम्य तन्त्र ज्ञुलोमिति मध्ये स्वन्तु क्रान्तो मूर्त्यादीनां नयाणामु पलक्षणमित्यर्थः॥ एष इत्यर्थाय
हीतं मंडलं वितन्नासमर्थं वा तादृश्याप्तिः करणस्थानवादस्य तथा मिश्रार्थः॥ स्वतन्त्रयकार्य चैतयार मध्ये मंडलं नहि निजो
रसो निवर्त्ते वनिस्तुतिस्तेजः आप्रपर्यायर मध्याष्टस्य च कुला मम्ले मंडले प्रयोगावादिपदस्यापि किं न स्याद त्राह्यम
र्थादिति धाधाम्यं प्रतिपादयति प्रक्लिन्नमिति मंडलस्य मारञ्चविद्व स्यासिद्धि माह सार इति॥ य एष एतस्मिन्मंडले इ
त्यादस्माय येमाहा मंडलेति॥ हिरण्यगर्भस्य मूर्तिहृदयमाशिव्य हेतुमाह हृदिस्येति इत्यवाच्याकाशर सद्याह
कलिंगेति कथाष्टो हिरण्यगर्भवचनस्य त्याचो व्याकाशायोर्हेतुप्रसंगे नयाः समप्रधानतयात्यर्थः॥ त्रयस्थ तीत्या
दरर्थमाह वाच्याकावेति नाष्यकारमतस्तु क्रामन्तर्व्यपं च मतमाह हृगस्तेति॥ हेतुमाह कारणमिति॥ नाप्याहे
षरसत्राष्टन वाच्याकाशकारणमुच्यते॥ तत्र कारणत्वं हिरण्यगर्भस्य नतस्येव नाष्यस्येत्यर्थः॥ तस्य कारणत्वं
कर्ता गत्वाय स्यादिति॥ स्व कर्म द्वारा तस्य कारणत्वं नाप्याही कथ्यतइस्या वा तु तत्ति श्रुत्या कारणे को कि हृदरे॥
तमाह द्वाध्याय तिनामवन्मूर्ध्नं दर्शयति एतस्मिन्निति॥ अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा परिस्फुटा विज्ञाना नमयमागत
इत्यर्थः॥ हृत्स्य च कारणमुक्तं तस्य मूर्तद्वय कारणत्वमाह तस्येति॥ मूर्तद्वयाहृत्वापि मूर्तानां तत्पाने तसी
कर्मणो वयात कवाचमित रस्यानोगावाहारवस्थस्येति॥ आकाशमुत्याद्य तकर्मिकाशस्थं स्तवनितदवस्थ

श्च कर्मणो मरुत्कार्यं वाच्यमात्मा नास्ति न स्यात्ततः कार्यमिति क्रमेण भूतपंचकनिष्पत्तिरित्यर्थः। वह्नतमुप
संहरति। कर्मणेति। किमत्र मानं तत्राह। मेधायेति। मेधया तपसा जनयदित्यत्र तत्क्रमस्योषडगकार
णत्वमित्यर्थः। अस्तु वस्तु तत् किं स्यात्तत्राह। न्यायेनेति। श्रोतायं न्यायेन निर्मूलइत्याह। तस्येति। दूषयति
नेतदिति। असाध्यपक्षे हेतुः सूत्तरसंदर्शयति। द्रुतेति। विषयोक्तं कथं परिहर्तुमत आह मत्राह। सूत्रेयासिति
सूत्तरसत्वेनाप्यत्र तन्मंडलं दृष्टीनं अस्मत्सूत्तरस्माविज्ञानस्य वेतन्न मनः करणं दृष्टं तत्सामार्थ्यमित्यर्थः। तत्र
नयदाहादोषमाह। विरुद्धेति। सूत्तरस्मग्राह्येनापि वितनन्स्य वद्वरणो मंडलापन्नस्य यदुणान्न विषयस्येमि
ति शंकते। अथेति। मंडलस्यावतमन कार्यं वाच्यं तन्न वैविध्यस्य कार्यस्यावतनतयाद्दसत्यापि मनतां तंतिवि
यद शेषणमर्थक्यमिति दूषयति। अयुक्तमिति। हि चक्षुरस्य कारणत्वं दूषयति। नदीति। यत्तु पुरुषो मंडलाध
नियद रो विज्ञानात्मेति तत्राह। मंडले कुंडिगानेकास्थानवं कुंडादिकरणत्वं मंडलेपि तस्यैव स्थितिरित्यर्थः।
वाशेषकारणमित्यत्र युक्तं युक्तेत स्यात्कुत इत्यत आह। तालइति। मंडलाधारस्यावतनत्वनस्तु रूपश
स्वयमात्मान्स्यादिति शंकते। तत्तानस्थिति। विरोधात्तावत्वनि जानीतात्। नेतदिति। दर्शनमस्वात्मत्राह। एता
न२ नितीति वालेश कायवत्राह दर्शयति। सुमितिरस्ति नालोवनास्तु चक्षुःश्रोत्रवडिकाघ्राणेवाकमानारूपान
नास्तु रूपानेकलिंगात्मकं पुरुषमक्षुवन्नित्यादि वाक्याद वतनानधिवितस्य त्वौ दर्शयति। यथा। मधु कृष्णो न-
रसमयइत्यादिश्रुतिरप्यत्र मानमित्याह। संविकाशेति। पत्राद्यो पदेकस्मादित्सर्वसूक्ष्म्यादिकोशइत्यर्थः। पं

हं भवति द्विप्रत्ययं पि देवतमित्यर्थः । नातः पर्यंमाह । धम्मेति । अथाधर्मत्वमित्याद्यर्थमाह । नूतिति । हृदयाकाश-
स्थाणाञ्च यदन्यत्तद्द्रव्यमूर्त्तमित्यर्थः । न च समनइत्याद्यर्थमाह । वत्थुरिति । हेतुमाह । विशेषणेनेति । आदिग्रहणवस्तु-
विशेषणेनेति । आदिग्रहणवस्तुनूर्वा साक्षिणी वा विशादिति । श्रुतदेकव्यापकं तत्र वस्तुविशेषतां क्षिनमित्यर्थः । स्व-
आत्ममाननमाह । वथामिति । मावयमासंस्कृतिविश्ववारासवथामावरूणामिता । अवतिरितिमंचोदकावयवनू-
तो तत्र थमस्त्रत्यां द्विहिरसमवाह्ययोग्यो आदि त्यर्थः । अश्वस्वितनमासिक्तस्यरक्तुपीएवत्थाममवनइति चास्त्रण २५
मपि तदस्तुगुणं हष्यनइत्याद्याह । शब्दादिति । श्रोत्रविनागमुक्तात्तर्द्दपरमतमडच्छमाह । मूर्त्तेति । इत्यावक्तमा-
त्रस्पइत्यर्थः । हेतुमाह । रूपादिति । व्रह्मणा द्रव्यवार्थमूर्त्तादिरूपमुष्ट्यात तदद्रव्यं च मध्यस्थाधिदेवतायारूक्ते
मूर्त्तादिलक्षणेन न सिध्यति । मूर्त्तकारणस्या मूर्त्ती तत्वादित्यर्थः । यथोक्तलक्षणच्छाकोमादाव संनवाद्याव्याहतम-
नैयाद्यमित्याह । रावतीति । मूर्त्ती मूर्त्तलक्षणस्य मूतपंचाकस्तुरवस्था संतावपितादवयवी स्वं श्रुतस्यागायागादत्राह । व्या-
पीति । परिच्छिन्नविषयइत्यव्यापकलक्षणविषयइतियावत् । तत्कृतहिलक्षणं स्यादत्राह । नावतीति । श्रोत्रवित्तागस्थि-
तइति यावत् । एतन्न स्पृश्यतीति । आकाशेति । अमूर्त्तलक्षणमव्याप्तमनमात्रविषयं मूर्त्तलक्षणं पृथिवीमात्रविष-
यमित्यर्थः । सलिलानलाद्यामूर्त्तलक्षणं पवनगगनयोरमूर्त्तलक्षणं तस्य स्यामवतिनच्याह । तावारिति ।
मध्यवर्त्तिषु मूर्त्तामूर्त्तद्रव्यवहारानावाक्कथं ग्रोणमपिलक्षणमत्राह । मूर्त्तेति । उपसंहारति । स्मरखेति । एवमाह
यं तत्त्वपंचमतस्थक्कास्तुतिच्या रख्या मन्तुसंधात्ता । याययमिति । अनुमानाद्र्यतिश्चायागच्छनइत्याह । वीर्यविदि

त्॥ विमतं विशेषवद्दक्षिणं गत्वा तद्दक्षिणपाणिवदित्यर्थः। तस्याद्दृश्यादेः संगत्यर्थं वृत्तमाह। पिंडेति। संग
तिमाक्षाथेति। अमूर्त्तरसांतःकरणस्थेवरागादिर्वासनेति वदितुसूत्रं वाक्यमित्यर्थः। तत्रादृत्तमाह। अमू
र्त्तेति। मूर्त्तादिविषयज्ञानस्यांतःकरणेनैव संबंधत्वात् वासना तन्निष्ठेत्यर्थः। रागादेरात्मनिर्दिष्टत्वं कथ
मत्राह। वासनात्मनेति। आत्मधर्मत्वं अंतःकरणाविवेककृतात् रागीत्यादिभ्रमस्तेनेत्यर्थः। बाधस्तावत्कथं
तर्हि भ्रांतिरत्राह। ज्ञानेक्रिति। रागादयो नात्मनिष्ठा नानाचाक्षुनपीतादिवदित्यर्थः। बुद्धेरात्मभ्रांत्यास्याद
त्वपरभ्रांतिलिंगमाह। एतावदिति। अंतःकरणमहंवृत्तिविशिष्टस्वरमरंगुरंरागाद्यास्पदमात्मानात्पृ
तियत्रविज्ञानवादिनामात्मेत्यर्थः। तार्किकभ्रांतिमप्याह्यति। आत्मन इति। विशेषविकादयोपि यत्रभ्रांता
इति संबंधः। सांख्यभ्रांतिमाह। त्रिगुणमिति। नांतःकरणमेवात्मा किंतु तदतिरिक्तः कूटस्थः सर्वगतः प्र
कार्य आत्मा तत्प्रागर्थ्यमिदमंतःकरणं प्रवर्त्तत इत्यर्थः। संघ इति तत्र पंचक्रियाव्रकुमाह। पीति। तस्य
दृत्यादेः संगत्यर्थं यथातित्वृत्तं संकीर्त्तनं तद्दर्शयति। यावानिति। आत्मोपाधित्वेनात्तिमत्तं कार्यज्ञानमत्या
ङतंत्रं मत्स्यशक्त्वाच्यमितावदवयन्मूर्तामूर्त्तविज्ञानगनव्याख्यानमित्यर्थः। प्राणादेसत्यमित्युक्तं तत्राह॥ कृवाकथं
मत्स्यत्वमुच्यते तत्राह। प्राणानामिति। सत्यशब्दवाच्यानां कार्यत्वादित्यर्थः। तत्रादृत्तं पठति। कथमिति तमा
हायतइति। एकादशप्राणाः मुख्यप्राणवतद्विकलकरणाधीवापाधयः खतानामरूपहीनाः सत्यशब्दस्र
तकार्यं चाज्ञामरूपवंतोनिर्दिशाय प्राणो विसत्यमितिद्यपदेशादती संवृत्तादित्यर्थः। दत्तानुवादत्तपसं

२१४

हरति॥ तद्दुव्येति॥ सच्चस्य सत्त्वमित्यत्र षष्ठ्यां न सत्त्वं व्याप्तिं तं सर्वं च्युत्वा तस्मात् प्राक्तनस्तु यास्त्कुदीक्त
नमित्यर्थः॥ अन्यतरनिर्णयादर्थिकान्यतरस्य निर्णय इति न दृष्टश्चापत्र मन्यथो तच्छ्यापनिश्चिय च संगा
दत्वाह॥ व्याविद्धेति॥ सत्त्वरासस्यारत्तत्त्वत्यास्मानायद्रूपं तदिदानी षातानवगतत्वात्स्वतिपादनीयमित्यर्थः॥
सत्त्वरासेनिष्फलमाहातत्वेति॥ देवतिकास्वमी विज्ञानात्मन इति जीवोपाधिस्तु नात्र मीवागादयादत्वनाधि
ष्ठितार्थ इत्यर्थः॥ तत्तदकृतत्वेनिहन्तिं व्यपदिशयति॥ यत इति॥ नामरूपादिविस्तागच्छन्तं रूपं कोपाधिवात्तस्य चात्मनः कृष २५
कृतत्वात् अयं विनागगानकृतत्व इत्यर्थः॥ तुमिकांतत्वानास्यत्यास्वतारयति॥ सं तत्त्वाधेति॥ तत्र वाक्येनसत्य
रात्वाध्याहृतस्यात्मनात्रूपस्तुच्यत इत्यर्थः॥ जीवानां मात्मकस्येदं रूपमित्यनिश्चयः सर्वविज्ञापास्त्रावादत्वादात्मत्वे
षामिति॥ यस्मान्नं रूपं तत्स्याद्धस्तुच्यत इति संगतिमाहे॥ नास्यति॥ परमात्मरूपेव्यक्तव्यं विज्ञानात्मरूपापए
न्यासासंगताचाहाणुम इति॥ द्विवाव्रह्माणो रूपे इत्यादिना कमित्यर्थः॥ कीदृशमत्र जीवनां रूपमुच्यत इत्या
शंक्याह॥ तोतिकमित्यादावानति॥ किं न दित्याशंक्य दृष्टांतश्रुतिमुपादत्तार्थेति॥ आननक्रियाक्यन दृशिद्रष्टरूपर
कव स्त्रादिवन्नानाविधरागादिमुदायात्मकं सर्वजीवसाधारणं रूपं निर्दिश्यत इत्यर्थः॥ उपसंहरति॥ तस्यति॥
रूपयति॥ तदुक्तमिति॥ अयं संबंधेन्यायापगतन्यायाययथानिधीयत इत्यर्थः॥ यत्तुवासनापचयात्मकं तद्रूप
मित्युक्तं तत्राह तुष्यादीति॥ आत्मानवासनाश्रयोऽस्य वाद्रूपादिवदित्यर्थः॥ किंतु नन्पायनापिवतीवा
वासनासंबंधस्तावमाहा अद्यपीति॥ आत्मानावासनारव्यद्रूपं अत्तिवंतितंवानाद्यऽत्पाहावासनेति॥ कपा

लवद्यथास्मद्घटकपालाद्याकारास्तवतीतियावत्। आत्मांतरातवृक्षणथात्मानानात्सदकंनदितिद्यर्थःस्या
न२ दित्यर्थः॥ द्वितीयोवासनासंबंधतावादिसाहानहीति। विषयत्वाविज्ञाषेपिश्रोत्रकरणकज्ञानरूपवासनयोः विघर
स्वरूपेणविषयत्वेपिमिथोविषयविषयत्वाभावाछब्दज्ञानरूपवासनयानत्योतवितस्त्वविषयत्वादसंग
त्वाद्यकृतावासनासंगतिरित्यर्थः। हटस्थवाबनतसंबंधइत्याह। षड्डिति। आत्मानावासनं। निरस्यतद्रू
पत्वस्यापांवनुतिकवंदूषयति। त्र्रतेति। प्रमाणविरुद्धत्वकाद्वीपरविरोधमाह। मूर्तेति। नचेतस्यामव
स्थायामित्यत्रजीवात्ताक्तावागादस्यावाविज्ञानात्मनावादेवतिकाइतिविनागानिवर्तनइत्युक्तं। तन्नि
वृत्तोवासनाविनागानस्थादाश्रयात्तावादतः स्वोक्तिविरोधइत्यर्थः। तदीयसंबंधनिरस्यप्रक्रियांरचयि
त्वेत्यत्रमूर्तितातदीयकल्पनामाक्षारचयतीति। नामवाद। मूर्तेति। मूर्तामूर्तात्मकोराशिरधमःपरमात्म
त्माराशिरुत्तमइत्यर्थः। राशयेनरमाह। मध्यमइति। कृत्वाज्ञानसहवासनाज्ञानकर्मसमुदायराशिर्मध्यमः
प्रयोजकत्वादकः। मूर्तामूर्तेरात्मांसवद्वत्तामूर्तेराशिशिः साधनमतोज्ञानकर्मणोःप्रयोजकइत्यर्थः।
तदीयकल्पनांतरमाह। नार्किकेरिति। कथमितितदाह। यमिति। अयुथाकल्पनामेवाह। गंधइति। वास
नादीनांलिंगगतत्वेथात्मधर्मत्वमविरुद्धंसंयोगादिवद्तत्वधर्मवादत्वाह। वासनेति। निर्गुणस्यवा
सनादियुएयोगाव्याह। तावाह। निर्गुणोपीति। केनांद्यानतर्हि नार्किकमतानुसारित्वमत्वाह। ननश्व
तोलिंगगतासमवायाडकराशि रात्मनिकेनक्रमेणस्यादत्वाह। द्वैत। तरासंःसकाशात्तालिंगंगवानसंब २२५
द्वि

तार्किकवि
ता०१२

ताम्रति

घस्तदात्मानमगादित्यर्थः॥ तु सारणार्थमेव तदीयप्रक्रियां स्मरमाको अविद्याशक्तिस्तामसी परस्मादुच्छितात् विज्ञानात्
निष्क्रांत निवर्त्ततां क्षीणस्याज्ञानाश्रयत्वापगमेन तार्किकवित्तमाराधयेतीत्यर्थः। परस्मादुच्छितात् विद्यानामेव वाश्रि
त्यनाद्यकारणादन्यत्र कार्यस्थित्याद्यागादत्राह्याथति। प्रायोत्तकौ प्रारं तःकरणधर्मा नैयासांख्यसिद्धांतानुसारि
वस्तुत्वमिदानीं अविद्याया अनात्मधर्मीत्वात्तापितद्वाहानात्मति। अनुवर्त्ततीति परस्मैपदमपि ऋषशादि यथा नृष्ट
कादशधर्मो नत्वन्यस्य धर्मः॥ तथा विद्यानपरस्यधर्म इति वदंता विद्याय अनात्मधर्मीत्वात्तया कापिलमर्चयंतीत्यर्थः॥ दूष
यति। नेवमिति। परस्य विकारित्वं शिवेऽजीवत्वं च विकारत्वं नास्त्कुलादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः। हृद्विचारत्येन तदुक्तमि
त्याह। तुरेति। तदेव स्पष्टयति। सकलवदिति। तर्हि परस्मादन्यऐव जीवोऽस्तु तत्राह। द्वितीयं कुरुस्पतीति। तत्त्वमादिश्रुतिवि
रोध इत्यर्थः। परांशो लिंगोपाधिरात्मेति शंकते। अथेति। लिंगोपाधिलिंगात्ताविनाऽवस्त्व प्रक्रियाविरोधं न इत्युपयति। लिंगा   नेनिट
त्तावपि लिंगस्था वासना जीवतिष्ठतीति दर्शनासिद्धिरित्यर्थः॥ अदयचे वाऽसज्जातीयावेतान्यवासनाकृत इत्यादेवुक्त
मत्रानुसंधयमित्याह। न्यायइति। वासनाश्रयत्वं निराकृत्य परस्मादविद्यातोऽज्ञानं वेति वयादोऽज्ञानं वेति। अनुपपत्तिं
स्फारयति। अनिर्मोक्षइति। अविद्यायाः परविकारित्वपरं संसारीस्यादविद्यावतः संसारित्वादता विमुक्तस्थितो न मोक्षो
न चाविद्यानश्यतीति। नन्वनावपरापरतावप्रसंगात्तकारणे स्थितिकार्यस्यायं तनाशायोगादित्यर्थः। लिंगविद्यायागपि तद्वा
सनाजीवतिष्ठतीत्यक्तं दूषयति। वास्यपतीति। इतश्चात्माना न वासनाश्रयत्वमित्याह। सामंजस्यानतीति। श्रुतीरुदाहरति। का
मइति। उक्तश्रुतिगतमनादिकृदयादिशब्दानामात्मवचनत्वादात्मनिमनाद्ययोगात्कामादिजन्मविवर्द्धिमित्यर्थः। तदा श्रुता

द्विती । कल्पनात्मनः कामाद्याश्रयत्वविषयेति शेषः । श्रुतीनामर्थैतरपरत्वात्तावदेवं तरमाद्याश्रयमिति । वासना
श्रयत्वं निरस्य राशित्रयकल्पनां निराचष्टे । राशीति । अत्र चरूपोपपत्त्या सवाक्य इति यावत् । तद्धेवाव ति द्वित्वावधारण
विरोध इत्यर्थः । वस्त्वाद्याश्य नत्समभित्यत्राह । द्वेइति । राशित्रयकल्पनायां जीवस्य रूपिमाध्यैतत्तो वा रूपमाध्यव
ति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । ब्रह्मेति । रूपिमाद्यं जीवो न तावत् कल्पनायां ब्रह्मैकदेशस्तु तस्य जीवस्य देहरूपमइति श्रुत्या न
वितथमित्यर्थः । अंशागतरूपं तद्वारा अंशिन एवेति ब्रह्मणो रूपइति न विरोध इत्यत्राह । विज्ञानात्मेति । अवस्थावाय ॥
द्विशि त्रित्रयकल्पनायां प्रोनीतद्वा विज्ञानात्मरूपमंशिनः परस्य रूपइति श्रुतिरवद्यादिनिसंबंधात्तत्वाद्यं वं श्रुतं ता
त्पर्यवृत्तिः । को दोषो वा तत्राह । देवस्येति । रूपइति वचनवाधकत्वावधारणे वचनस्य युक्तमित्यर्थः । वासनाया जीवरूपत्वा
त् मूर्तामूर्ते द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति घोकात् । मतइति । दूषयति । नादेति । इदं च व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाण
स्य परस्य मूर्तामूर्ते रूपे इत्युक्तिः स्वस्तु का वासनानामपि जीवद्वारा ब्रह्मणि संबंधप्रसंगादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥
वासनानामिति । विज्ञानात्मद्वारा विक्रियमाणस्येति कल्पितमसमित्यर्थः । जीवः परस्माद्भिन्नं तरं पर एव वा । द्यो
जीवद्वारा परस्य परिणामोन युक्त इत्याह । आवश्यक इति । द्वितीये न वा पसिद्धांत इत्याह । आवश्यकं तरमिति । वशाद्दू
ष्यादित्यर्थः । तस्माज्जीवस्य कामाद्याश्रयत्वं राशित्रयरक्षकं न कल्प्यमित्युपसंहरति । आविष्ट्रिकीर्षुनिरिति । प
रमतं निरस्य स्वमतं तत्स्यादित्यत्र न तच्छद्धार्थमाह । आदाकिण इति । तस्याद्दृश्यत्वेन तत्पादन लिंगं दृष्टत्वात् दहिणिणे क
न्तित्वधामेयएषइत्युपादिदेवचनतास्यैव घटते न चादित्यर्थः । घटते न चाहिंगपादहजीवस्यापि पाति पषवाकयघटे

तत्वासएवतत्संपादनगृह्यनामितिचेत्कं।ताजीवन्निर्मुक्तीमूर्त्तिरूपब्रह्मात्मनाविवर्द्धितत्वाज्जीवस्यनवासनारूप
त्वमितिपरिहरति।नेत्वमिति।तस्मादेनं।करणमेवत्वामनारूपीत्याह।करणेति।कर्तृत्वाद्यशेषवासनाश्रयमाहिवा
दात्मनानानरूपित्वमित्याह।वासनेति।अत्रैवमाहेवंतरमाह।मादाराजनमिति।नायंजीवस्थ्यादृशः।किंतुनटस्थब्रह्म
णइत्याह।न्यस्यति।मएवनेति।त्यन्याममतिपक्षांतआत्मपुरश्रुतस्त्वास्येवायमादृशानतटस्थेत्यर्थः।अथ्यादृश
स्यात्मविषयत्वंदेवंतरमाह।आयमत्विति।जीवस्यब्रह्मत्वनप्रतिपादनमयुक्तं।पश्यगब्रह्मणोर्त्तहादत्याह।पाणीति।जी
वपरत्वादेवाक्यांतरविरोधमाह।नस्यादिति।फलितमाह।करणेति।कर्तृत्वादिवासनानांलिंगस्थत्वेकथंतस्मांहिणिकु
र्तृत्वादिधीरित्याह।वासनाइति।अंतरणंरक्तपत्तादिकंश्रुतिस्थमाह।रजनपदार्थमाह।मंत्राराजनमिति।यथाकुसुंभं
वह्निशिखमहारजनमित्यपीतिनामवासनाकोसुत्तंमाह।राजनंकिंनस्यादित्याह।इंद्रगोपेति।वाक्यविवक्षितमा
ह।पीतमिति।यथापांडुपिवकमित्यस्यार्थमाह।ईषदिति।आदिपदनकंबलादिसंग्रहः।यथेंद्रगोपइत्यस्यार्थमाह
इंद्रेति।वासनावैचित्र्यकाहेतुरिति।वित्तसत्वादिगुणवैचित्र्यमित्याह।राजसइति।कविद्गुणोद्रेकनिमित्तेसतीति।
यथाग्निर्विरित्यादरर्थमाह।अग्निरिति।अंत्यवासनाविशिष्टस्यात्मोपास्तिविधयर्थंतस्यव्यपेक्षवासनाफिरएपगर्त्तंपर
मेश्वराद्युत्पद्यमानस्यतववनीमाह।हिरण्यगर्भेति।सत्त्वादित्यादिफलवाक्यार्थमाह।तइति।यथामाहारजनमित्या
दौहष्टांतपक्षेकैर्वासनाअपिनावश्यइत्याशंक्याहानादिरिति।उपलक्षणमात्रमुदाहरणमित्याह।उदाहृतिरि
ति।नानादवमपश्यति।प्रकारेति।याहहावेत्रिणमितिपारत्वासत्यस्येतिपष्ठंतंसत्यस्यव्याख्यातंप्रथमांतसत्यस्याख्यानाया

थातइत्यादिवाक्यमित्याह। निःशेषेति। अथातःशब्दार्थमाह। यतइति। मूर्त्तामूर्त्तेतिव्याख्यानंतरं वस्त्वंतरं किंविकस्मा
न्नत्याक्रियातोनत्वाह। मूर्त्तेति। आदेशशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह। कर्मणीति। आदिश्यतइत्यादेशो ब्रह्मस्वादि
श्यतनेत्यादेशात्वाननीतिपदद्वयमादिष्टिरादेशोज्ञानमित्यर्थः। [illegible] कथंतद्धीसाधनत्वमतआह। वकत्वादि
ति। शंकितानानतीति। अध्यस्तस्याविद्यातत्कार्यनिषेधद्वाराल्लक्षणयाधिष्ठानधीदत्वाद्वादिति परिहरति। पृच्छेति। त
द्धिनिषेधेन सद्वितीयताशंका दत्वाह। प्रत्यगिति। तत्कार्यस्यापि निरासः। किंतदज्ञानं नकार्यं वर्तितद्वाह। मूलाज्ञानेति।
मूलकारणमस्यकार्यं नमध्यवर्त्तित्वसर्वं निषेधामित्यर्थः। नवाक्यतमाह। मानेति। उक्तत्वयादिति। रत्नेण वस्तुनानव
त्वापंदर्शयित्वमध्यवर्त्तिसर्वं विशेषातानिर्दिशतिनामेति। ब्रह्मज्ञापयितुमुपक्रांतं तन्निषेधमात्रेत्वं किंयातत्र
न्नःप्रतिज्ञाहानिरत्वाह। त्वादेरिति। सर्वस्यास्यनिषेधेन कारणास्तेनप्रत्यक्षात्र विषयेण ब्रह्मतत्वं गम्यतइत्य
र्थः। निषेध्यवापकाभावादवाप्तनिषेधेनशुक्ताचाह। उपप्रदर्शकइति। ब्रह्मणि नामादेः प्रतिषेधादस्यत्वतदव
स्थितरात्दलविराधत्वाह। रूप्यमिति। घात्प्रतिषिद्धस्यपटस्य घटाधर्मिणोन्यत्रावस्थानं दृष्टं एवमिहापीतितत्रा
ह। घटइति। स्वरूपेण निषेधादित्यर्थः। प्रस्तातनेपरीत्यमाहापरमार्थादिति। मात्राक्षवं नामादीनामसिद्धमत्राह
निषेधानामिति। प्रतीचःप्रस्तनिषेधेपिनब्रह्मसिद्धिस्तद्वर्पकपदाता वादाता निषेधावेयर्थ्यमत्राह नेतिशब्द
ता इतिशब्दसमर्पितनिषेधावधिभूतात्मातत्वप्रमाणाविषयसिद्धत्वाननतिज्ञाहसमर्प्यत्वादित्याह। सदिति। मूर्त्तादेः
सत्ताप्रतीतिप्रदंस्वप्रकाशं प्रत्यग्रूपमिति शाब्देन नस्य निषेधइत्यर्थः। ननुयस्मिविद्वात्मनः सामर्थ्यात्सर्वनिषेधकः।

चैतन्यस्य कथं प्रतिषेधः स्यात्तत्राह। निषेधतीति। आत्मबलान्न चेद्धेतुं निषेधति वनात्मनोः सद्भावात्तावानेकदा विद्यापिहितेन
ज्ञायादित्याशंक्याविद्यामात्राकारविज्ञानेन वाक्योत्थेन सर्वं स्वप्नप्रज्ञस्य स्वयमेवावशिष्यत इत्याह। विज्ञानेति। विद्या
मानानर्थप्रतिषेध्यमित्युक्तं किं तदिति तदाह। प्रत्यगिति। निषेधफलमाह। अविचारितेति। निर्वीतिलीयत इत्यर्थः॥ का
र्यकारणप्रपंचस्य परमार्थत्वान्निषेधासिद्धिरित्याह। आपद्यतीति। कारणापह्नुत्या कार्यापह्नुत्या च ज्ञानेन नादेवनोऽत्र॥
मितियावत्तावद्विधिस्त्वं हिताहितनिषेधस्तु स्वनक्रत्तस्तदुपादानमाह। शब्देति। प्रमयवाक्येष्वपि हितनिमित्तवदुमन्त्राहा। प्र
माणेनेति। नास्त्येव तत्त्वमित्यात्माह। स्वतइति। ननितितनीति निषेधद्वयं वीप्सा तद्रूपेणाह। तमाहामानेति। अयमाभ
मामानानिधानविषयोऽविद्यावस्थायां ग्राह्य त्वरविषय सर्वविद्यानाशापादनया वेस्वरूपावस्थानेन लक्षितेनावस्थिति
रोधनेन निवर्त्तितेन तदर्थं वीप्सेत्यर्थः॥ निषेधस्य निषेधान्तरापत्ता वादवस्थितेरहेतविरोधमाह। निरस्तेति। निषेध
प्रमाश्रयस्य प्रमातुरनिषेधात्तद्धेतविरोधतावस्थामित्याह। प्रमातृत्वेति। निषेधस्यानावपर्यवसानादतावस्थितो
राद्धेतदाह। निरस्ताहं ज्ञाननेतिया ज्ञातेनायमात्मा तत्स्वयं क्रियायेत्याकांक्षापरमवीप्साश्रयक्रियाज्ञानयोरविषयत्व
स्वालि विद्वान्निष्ठामिकं गच्छतीत्यर्थः॥ तूलाद्यज्ञानात्तस्य बद्धेदतसमात् ब्रह्मनिष्ठानर्थकमित्याशंक्याधिष्ठान
चधीरवबाधिकेत्ययच द्रष्टांतमाह। रज्ज्विति। वीप्साया फलांतरमाह। यद्वदिति। वीप्सानेगीकारदोषमाह। नेनेति। अदि
तो मूर्त्तामूर्त्तनिषेधनवाक्यापह्नुत्याऽखिलव्यपदेश्यस्य निषेधात् किंचिदवरुद्धं व्यपदेश्यमवब्रह्मेति नाका॥
स्यादित्यर्थः॥ श्रुत्यनिष्टवाक्यस्यादित्याह। यदीति। न साधयति साक्षादिति। प्रमितवस्तुतलादोपमितघटादिप्रतिषेधवत्
×निषेध्यमिति आत्मानात्मवाक्तावन्निषेधार्थं वीप्सेत्याह। नेतीति। आकांक्षानिवृत्तेश्चैवमित्याह। ज्ञानवृत्तितानघ नन्वित्रुपुस्तीतांस्पति
वीप्सामात्रेण कथमाकांक्षानिवृत्तिरित्याह। पर्ह इति॥

त्रि

तिषिद्धनरयोर्द्वैमिव प्रतिषेधयोगिना स्वरूपेण प्रद्योतमित ब्रह्मणि नाद्वैतजगत्प्रतिषेधशून्यं निषेधं ब्रह्मणो मा
नात्तावानस्यास्य भूमा प्रविषयस्य निषेधादित्यर्थः ॥ अस्तु शून्यत्वनिषेधवमनात्मादेश इति ब्रह्मण आदेश इत्यक्तो

तरु

स्यमानु निषेधे येन प्रतिपादकादेशाप्रवृत्त्यर्थः ॥ वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वफलितमाह ॥ निषेधेति ॥ माहिम्ना स्वरूपेणेति
स्वाषां तु ३ इत्यत्कोशमांतं निषिद्धमपि तु नरस्रावद्वन्दुद्वीकरवदत्राह ॥ यथेति ॥ रूपेण वदति ॥ श्रोत्रस्य समव
यादित्यर्थः ॥ मा कारणस्य जगतां निह निरस्येति वसंगादाशंक्याह ॥ नान्यदिति ॥ वीप्साश्रयणेन वृंतात्माह ॥ अनन्य ॥
ति उपसंहरति ॥ नेतीति ॥ प्रतिज्ञानाववादरूक्तवस्तुनः सिद्धिरवमानुवत्राह ॥ उनार्थमिति ॥ निषेधफलमु
पसंहरति ॥ परागिति ॥ एवं नान्यमकारमतस्तु पपाद्य नेतीत्यस्य विश्वमुखनबोधकत्वमार्थांतरमाह ॥ व्यतिरे
कस्येति ॥ आदेशात्के तुरेव ब्रह्मणो मूर्तादिव्यतिरेकसिद्धिरित्यर्थः ॥ किमार्थोयमादेशात्राह ॥ साक्षादिति ॥
आत्मनो ब्रह्मत्वबोधायेत्यर्थः ॥ मूर्तादिप्रपंचनिषेधमात्रार्थोयमादेशः ॥ किं न स्यादत आह ॥ न निषेध इति ॥ ल ॥
क्षणयावमर्थप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ॥ निषेधपरत्वादोषमाह ॥ ब्रह्मण इति ॥ व्यतिरेकस्य संसिद्धिरित्यक्तं नसि
द्धिरत्राह ॥ षष्ठीति ॥ द्वा ब्रह्मण इति षष्ठ्यंके रित्यर्थः ॥ यत्तु पारिशेष्यान्नव्यतिरेकार्थत्वेति तत्राह ॥ नेति ॥ द्वैत
दव ब्रह्मतादात्म्यनिषेधविशेषान्मूर्तादिव्यतिरिक्तब्रह्मसिद्धिरित्यक्तं षष्ठ्येव तु सिद्धे पारिशेष्यानवकाशादि
त्यर्थः ॥ निषेधपरत्वे दोषांतरमाह ॥ वाक्यनेति ॥ मांतरसिद्धस्य निषेधायोगाद्व्यतिरेकपरत्वस्य निरस्तत्वाच्च ब्रह्म
त्वमसिद्धमर्थमादेश इत्यर्थः ॥ परिगलितमूर्तादिनिषेधनिष्ठत्वे ब्रह्मोपदेशो न स्यादित्याह ॥ निषेधेति ॥ व्यतिरेक

पक्कापिन

यत्निमित्तकत्वहेतुमात्रपरं वाक्यं विवक्षितं व्यासिद्धिरित्याह । आत्मनेति । पक्षद्वयसाधारण्यदोषमाह । न तस्येति । पारि
ताण्यं धागवत्तिसत्वस्थैतन्निःसनीयत्वेऽवृत्तसिद्धिस्तथानन्नीति वाक्यं व्याख्येयमित्याह । अथेति । व्याख्यान्तरकारं वक्तुं म
थंनिरूप्यादाधागवन्निषेधव्यतिरेकव्याप्तिवृत्तिर्याधात्मविशेषानां वड्पादशादिमित्याह । वनाश्यतिरेकादेत्तुमा
दा । अन्यथान्यत्तेति निषेधत्वहेतुमाह । स्वहृत्पोति । वाक्यार्थं वक्तुं नमयेनप्रतीवालक्षणार्थं तयोः साद्धिमाह । न च संबंधद
र्शनान्नाह । यथेति । अनात्मसाधकत्वस्यात्रात्मनाविकारितावाच्यविचारिततेति । आत्मनःस्वतासिद्धत्वं साधयतीत्या
तिराहितेति । आत्मानापिवस्तुवाङ्तावासावात्मकत्वकथनं साधकत्वैतात्राह । नावेति । समाधकानन्तराधीनसिद्धिः साधक
त्वादीपवदित्यनवस्थेयात्राह । तानन्येति । आत्मसिद्धिमात्रापेक्षानाश्रीतिफलितमाह । तत्रेति । इदानीं मन्यर्थस्य च मर्थ
स्थलक्षणत्वमाह । त्वमाबाद्रिरिति । मन्त्रवृत्तिर्यस्मिन्निति नञ्वृत्तिरसावात्स्वसाधकमन्तत्वं लक्षयतीत्यात्तातन्तीत्य
त्वनञ्पदं च मर्थबाधकमित्यर्थः । सास्यादवबाध्याबाध्यत्वं किं न स्यादत्याह । विवक्षितेत्यादिना । तद्धत्ववहार्याहत्वं तत्र विविक्ते
चात्रमानादेरात्मनिबाधकत्वेनानुवृत्तिरित्यर्थः । विवक्षयादिनित्यत्वमिद्धिं परिहरति । अविद्येति । अनन्यमानत्वं
ज्ञातावादोन्नदिति । तेन ककमत्तुवदमङ्केति नञ्पदस्य व्यसिद्धिः स्वमहिम्नेव स्वतः प्रयोगात्मान नञर्थ इत्फन
मित्यर्थः । इति शब्दत्वानवीति सामानाधिकरण्यस्य तात्पर्यमाह । तात्स्यति । इति शब्दस्तदर्थपरत्वेन तच्छमनञर्थस्य
साक्षिणो ब्रह्मत्वज्ञानायानन्तिवं ब्रह्मेति समानाधिकृतं वाक्यं मोच्यते । मान्नस्तुच नञ्यर्थः । जीवस्य परिच्छिन्नत्वाक
थंब्रह्मत्वं चावाधिमात्राह । तमेति । अविद्यादत्तदात्मैव मध्यकं चेविविवक्षयाद्रवात्राह । प्रयोगेति । नञत्ययनमत्वादिति वाक्यामवत्ता

रयितुं वादयथाद्देशमिति। सूत्रशेषत्वमाह। सूक इति। नयत्वाद्विघ्नातपरङ्घ्य स्रुक्तविधिमुखेनाप्याद्देशेनावाद

यशाषर त्वाद्धाद्विद्विकृतमिति। तनीयविशेषनिषेधश्च विधिविस्तारेण विविस्तु रखनाबाधनमित्यर्थः। निषेधद्वारापि

नि३ नाद्वयबोधनेषूक्तादित्वन्ता सद्वितीयवादत्वाद्। नि हत्वि स्वेति। निनत्वस्याक्तियुयोदेत्रमादाथ्यावत्तति। उ

त्वादरातमात्रत्वाश्च यमेवादेशाङ्गत्वात्। गणेति। अथ यमेवादेशोत्सुकेङ्ङकपसरति। अतिरीधति। अथेत्या

दोषश्चं तस्यपशास्त्रार्थमाह। सूतेति। जगतः सत्यशास्त्रार्थेव सत्यशास्त्रार्थस्यानकार्थतास्यात्। तत्रलोपिवत्रथमां

तसत्यशब्दत्वात्त्वादत्वाह। निर्दिश्यस्येति। लूल्होकेति। अधिष्ठानसत्तयाध्यस्तस्य सवेदसं। तमाह। तत्सर्वं तदि

ति। तत्तेवसर्वस्यात्मत्वात्त्वफलितमाह। नेयइति। सूक्तोसत्वविदिवर्मनासूक्तादिरूपेणपश्चात्तस्य सत्यशास्त्र

तिश्चयमालोच्यतयाद्वारावस्थमार्थस्तुयमानमित्यर्थवत्यः। व्याख्यानयोः त्रस्मसत्तयासत्वगमकमाह। तस्वतिस

र्वस्य ब्रह्ममात्रत्वात्तत्रस्वतः हविर्नोन्यपतिरित्यर्थः। तत्रामस्वत्रप्रयोगः किमर्थ्यमाह। वापदस्यायति। कार्यविषय

नोमन्नवस्तस्यपदस्योनर्थकस्वाभ्यानंतनिर्दिश्यादर्शनादिति शंकतानविनेति। कार्यकारणोर्यापाधिविषयं तदपी

ङार त्विपरिहरति। कार्येति। कार्यकारणविलक्षणमपि नानानंतानंतादिशब्दप्रयोगास्तीत्यत्वाह। रूपेति। सोपाधि

कब्रह्मतिगृहीतसंबंधपदं निरूपाधिकेलक्षयतीत्यर्थः॥ ७॥ द्वितीयब्राह्मणं॥ संमतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति

आत्मेति। ब्रह्मतत्त्वं ब्रह्मणीकपकथ्यपूर्णवाक्यपर्यालोयंश्यामुक्तिफलविद्यामुक्ता तथाख्यानायथसं वत्तर्थ २१९

×तद्रूपत्वमसत्यशब्दप्रयोगद्दयर्थः। पश्चाच्छ्रूंतमयपदार्थानुवादनवधमातरमस्यपदार्थमाह। मूर्चेति। जगतो विश्वरूपेण

ना

॥ मध्यममविशेषाहमा॥ ७ ॥ इति ७॥

स्याद्वा विद्यर्थः॥ विद्यांगत्वेन संन्यासविधानार्थमिदं ब्राह्मणमिति संगतिं वक्तुं ज्ञानान्मुक्तिसिद्धोपरिपाठीमाह॥ नि
त्य इति श्रुतबुद्धेः संसारदोषधीः स्यादित्यर्थः॥ ततः॥ वाक्यं स्यादत आह विरक्त इति॥ वैराग्यफले संसारजिहासा तत्फलं न
साधनानुष्ठानार्थिता स्यात्सा संसारिता॥ ततः किं स्यादत आह त्यक्तेति॥ उक्तविशेषणवतः सर्वेषणानिवृत्तिः स्यादित्यर्थः॥ वि
विदिषासंन्यासिनां सकृदनुष्ठितं श्रवणादेः किं स्यादत आह यतीति॥ तद्धीफलमाह॥ वसेदिति॥ मुक्तरवृत्तानाविवादनि
श्चयमित्यत आह विमुक्त इति॥ प्रतिबंधनिवृत्तौ मुक्त्यपवारइत्यर्थः॥ त्यायत्तुक्ता सति न श्रुत स्यागः स्वतएव तिन संन्या
सविधानार्थमिदं ब्राह्मणमारब्धमिति वत्तु संन्यासस्वरूपविधित्वेयर्थ्यं तस्य ज्ञानांगत्वे तिविकल्प्याद्यमंगीकरोति॥ तीया
वदिति॥ द्वितीयं प्रत्याह॥ ब्रह्मेति॥ ब्राह्मणस्योर्थान्तरं वक्तुं पूर्वब्राह्मणार्थमनुवदति॥ ब्रह्मविद्येति॥ मैत्रेयीब्राह्मणनि
रस्तशंकमाह॥ नत्विति॥ श्रुतिन्नेतिन्नमस्तावनिष्ठत्वेयर्थः॥ अतत्दोषमाह यदीति॥ अस्तावनिष्टं चेद्दूषयति॥ अस्ताव
ति॥ स्तनीदरस्तावनिष्ठावेत श्रुब्राह्मणेनान्यथात्वेन संयागविश्वगसंततावादद्वे तत्फानिरित्यर्थः॥ मा भूदिति॥ नु स्वयंव
स्थित न आहानतीति॥ तदपहं प्रतिक्षिपति॥ विविच्यत इति॥ तदुपपादनाय स्थूलक्षणमाह॥ व्याहृतमिति॥ द्वितीयं त
दूषयित्वा ब्रह्मानन्तस्यादतो न लक्षणसिद्धिरिति शंकां तत्याति॥ जीवे ब्रह्मणि॥ वाद्येवद्वयमाह॥ यतीति॥ द्वितीय
मालंबते॥ संसारिण इति॥ जीवो ब्रह्म जीवाद्ब्रह्मणोतिन्ना अतिन्नास्तमत आह॥ संसारीति॥ ब्राह्मतिन्नशंपा॥ द्वितीयं दू
षयति॥ नाम्नोतीति॥ प्रत्यग्ब्रह्मणोरात्यदपि नु ब्रह्मणः संसारः तस्यात न निरस्त चादित्योहा संसारात्मेति॥ एतदुत्तरं॥ जा
अन्वयव्यतिरे त्वेन ब्राह्मणमवतारयति॥ अव्ययव्यतिरकेत्तवापरिहारेण सर्वमात्मेति वाक्यास्वरुप्राप्तं जगदिति वक्तुं उत्तरोर्थं
थश्चारब्ध इत्यतस्मात्तस्मान्नाकदोषइत्यर्थः॥ ब्राह्मणस्यार्थान्तरमाह॥ सर्वमिति॥ अनात्मनिरासनतदर्थः॥ शाधि॥ तत्स्थ

संसिद्धिविषयत्वमाहुर्योग्यपुरुषश्चैवपदार्थौविधिस्तुखेतिकथमाननोच्यतइत्यर्थः।विधिनारणब्राह्मणमवतारय
तिनतीतिपूर्वसंन्यासस्यज्ञानांगत्वंविधात्रीब्राह्मणाःसंतुकृतामिदानींज्ञानस्यसंन्यासेनसमुच्चयविधाना
यारंतइत्याहसत्यपीति।अत्रलिंगमाहानिरस्तेति।अतोज्ञानसंन्याससमुच्चयान्मुक्तिरित्यर्थः।अत्रस्मृतिमुदा
हरति।त्यागइति।नस्वामात्पार्थंतन्मूलमुक्तिमाह।मुक्तिश्चेति।प्रमाणमिति।प्रमेयमुपसंहरति।संन्यस्तेति।क
णश्रुतिस्मृतिविरोधात्संन्यासानुपपत्तेःकर्मसमुच्चयायाऽऽह।ब्रह्मचर्यादिति।विधिविरोधेअर्थवादस्मृत्यो
र्नस्वार्थमात्रमित्यर्थः।कर्मानधिकृतानांतत्रसंन्यासविधानंयदाकुस्मात्त्वेवशक्यतांवक्तुंयत्रैधर्यावादोनरा।। ये ९
रहस्थत्वंनशक्नोतिकर्तुंतेषामयंविधिरितितत्राह।तथात्वेति।अथपुनरव्रतीवाव्रतीवास्नातकोवेत्यादिना
गृह्यागवानधिकारिणांसंन्यासविधानान्नब्रह्मचर्यादवेतिवाक्यमनधिकृतविषयमित्यर्थः।उक्तात्पादनादिवि
धिविरोधात्तुसंन्यासोपपत्तिरत्राह।तरति।सर्वत्यागस्तुरःसरज्ञानस्यमुक्तिहेतुत्वेश्रुतिमुदाहरति।इममि
ति।किंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमात्मायंलोकइतिवाक्यायंलोकइत्यस्यार्थमाह।न्यस्यादीति।नवैकेनक्ष
मुक्तिरत्राह।माहेति।ज्ञानमात्रमितिकर्मनिपदंतत्यागपुरःसरमित्यर्थः।एतदितित्यागस्यज्ञानहेतुत्वेस्मृति
माह।प्रवृत्तीति।क्रमसंन्यासविषयमिदंवाक्यमित्याशंकाऽऽह।तावितिरिति।ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यपिरामाहा
अश्रमांतरप्रवृत्तिःस्यादत्राह।नमिति।ब्रह्मचर्यादेवसादिस्मृतत्योपिस्मृतिमूलत्वंतावित्येतदस्याहस्तुतयइति।ज्ञा
नसंज्ञासमसमुच्चयाविधानायब्राह्मणमित्येकार्थांतरमाह।गुरुख्याति।तदर्थस्यचमर्थानिष्ठतागतब्राह्मणानांका
ज्ञानेनचमर्थस्यतदर्थस्यानर्थनिष्ठतामुख्यत्यइत्यर्थः।ब्राह्मणद्वयस्यापदार्थद्वयप्रतिपादकत्वंवाक्यार्थः।केना ५२०

स्य तदुक्तं तत्राह । तन्न इति । नादत्त द्रव्याणि पूर्वमित्यादिवाक्यानामर्थः । एवं मानकथासंगतिमुक्त्वा संन्यासस्य ज्ञानांगत्वं ब्रा
ह्मणो मवतारयति । प्रव्रज्य गृही । तामेव यीतिद्वाभ्यां वेच्यसंगार्थी तं विरक्तस्य निरपेक्षं च प्राप्ते रित्याह । तावदिति । मातरं पित
रं तावर्यो वृत्त्यानुवृत्त्यादोधूननानं सर्वाननुमोदयित्वा ये वाऽस्य पर्णिज स्नानं सर्वाननपूर्व वन्तुतीता वैश्वानरीमिष्टिं कृत्वा
सर्वस्वं दद्यादिति कोषीतकिश्रुत्या विद्यर्थः । उ हाय निर्यादेरथमाह । ग्रामे निति द्वितीन त्यादरर्थं व कुर्युपस्कारा ति
मुक्तमिति कर्त्तव्यं मायतिज्ञापः । दूरं त्यादरथमाह । नुज्ञातइति । पारिव्राज्याहूर्त तथाऽऽह व्यवित्ता गां तऽएव कारिष्यतः कि
मेवमुक्तमृषिणेत्याह । निश्चेति । तार्थो वृत्तत्वं दामसश्च व यस्ते निर्धनाः स्मृता यं ते समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद्धन
मितिनारदवाक्यादित्यर्थः । मे नाम विकीर्णोपस्तवापि लिखितमेवं च्छाहा स्वबानिति । वित्ताग्रेड्वेवं संन्यासः कार्य इ
नि ८ तिमनित्यामास्तीत्याह । ह ति विश्विरिति । तानरूपानि वृत्तिः संवित्सत्य संन्यासं दितिशास्त्रं नियामकं इत्यर्थः ॥
सात्त्वा वाक्ये तदव तारयति । मुक्तमिति । हितकरं मुक्ति साधनं धनं व्रियान्नादंर्ति तत्साधनस्य व एव दा व नधिकारा
इत्याह । मोक्तावृत्तावति । यन्निय स्यार्थमाह । तगवदिति । सर्वा पृथिवी याद्विवास्येसा रत्नेति । वित्तं मुक्तिसाधनं नव
ति पृश्न वद्व्रतोः पृथिवी पूर्णवित्तसाध्यकर्मणेत्यादिना श्रुमसंगतमित्यत आह । सत्वेति । नत्वीत्यादरर्थमाह । ब्र
ति ३ यात् । विधनस्य फलांतरमप्यस्ति कस्मादुच्यते यथा वयादि नयत्याह । वित्तं वदिति । तस्यार्थमाह । दुर्यजत्येति । श्रुमत
व मुक्तानश्याव र्थमाह । विहति । मुक्तेः कर्मफलत्व विरोधात्ताबाधीमात्र साध्यत्व मयुक्तमिति शंका ताकृतइति । वि
रोधं दर्शयन्नाविध्व रति । नकर्मिति । किमहं तानन्कपालं तबीजमा विष्कर्तुं सा मा न्यन्यायमाह । स्वतावादिति । उ सर्व ॥

स्यापवादं स्वविषये संत्तावयति। नूनमिति। यदि हारवरराज्ञत्त्वदृष्टारव प्रज्ञादिद्ध्येति न्यायाच्चमं शुक्राऽऽदितमुस
त्वेवश्चश्च नतच्चाहानुरक्तामिति। दीयमानविच्चमावस्य साधनमिति तदाहानाकामाक्तिनिरूप्य यत्नाद्विना दि ।वर
ति। एवं वसुपालं त्वमनाकीर्णचपतिं वशीकृत्यानुनयनाद्दा। यदीति। तथाविधेवित्तं मामपि नास्तीत्याह। यदीति
यदिति। तस्मादित्तादस्यविंत्तस्याकोतिशायायानुदमेव प्रार्थ्यत इत्याह। नादिरिति। फलितमाह। नन्तिति। सप
त्नावात्रयस्य तात्पर्यमाह। संसारेति। प्रियावत्यादस्तात्पर्यमाह। स्त्रीणामिति। इदं हि स्त्रीणां श्रुतिं वाक्यं यद्भर्ता
रं वयं च कुलवरं ना। पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा। पतिलोकमभीप्संती नाचरेत्किंचिदप्रियमिति स्मृ
तेरित्यर्थः। अर्धो वा एक आत्मनो यत्पतिरिति श्रुतेर्मम स्वदृढव्रताच्च येन प्रतिकूलकरणप्रसक्तिरत्याहामारूमिति।
हात्रुमनिष्टत्वे निमित्तमाह। वियोगमिति। वनिताकुलतिलकत्वेनाऽऽत्तिमत्तापार्श्वेऽपि नतेसदृशीति स्मृतिं कुर्व
न्नाह। तिस्त्रोऽद्धेति। व्याख्यास्यामीत्यादरर्थमाह। यतइति। यतः सूक्ष्मार्थं तदाक्यमतएकायचित्ताः श्रुतिरित्याह। नि
दिध्यासस्वेति। न वाऽऽश्रर पत्करित्यादिकमवतारयितुं मविरक्तस्यानधिकारमाह। ब्रह्मेति। दृष्टेन दृष्टवत्त्वात्वासं ।एप
साराद्वत्तावैराग्यसिद्धिः। किंतु नरश्रुत्याचाह। वैराग्येति। धर्मेत्यागवासनाबलादस्मिन्न केऽप्यकर्मत्तिमुक्तसत्वस्ये
व वैराग्यसिद्धिरित्यर्थः। किमात्मेत्याह। वैराग्यदृढमिति। दृढयितुं वादीति विशेषः। कर्मणां शुद्धिसाधनत्वं केन प्रकारे
णेत्याह। यस्मिन्निति। यच्चत्वयोदितफलं त्वत्तिष्ठंगमस्तु स्मिन्निरादरा। निस्पृहमनीश्वरा पीणधियाग्निहोत्राहादिक
मनुष्ठायासिद्धविशेषाणां स्यफलमर्थयात मुमुक्षुर्नेवतीत्यर्थः। अस्तुषितकर्मणो पि शुश्रूषानन्तवतो कर्मठानां

।मात्ते द्वेषदर्शनादित्याह किमिति। अत्र कष्टाद्दीनत्वस्वरार्थं कर्मेत्तद्वन्निहड्जन्मनिजन्मांतरत्वा तदाप्नोतीत्यर्थः। शुद्धबुद्धे
रपि न संसारवैराग्यमेतत्वाविबुधमद्यानंदत्तागादत्याहानीत्येति वुद्धौ वंतःकरणे सुखसाधनात्वसानायासदुःखात्तु
वृत्तिस्तावदेव वानादितत्त्वकं दुःखं विरुद्धसुखमल्पमत्त्व वर्तते दुःखं न हामनत्याः इत्यधीयाततः सुखस्यानुत्क
वात दुःखात्त्वविधिवाग्गानित्यवाच्चानित्यत्वाद्यासारः संसार इति विराग्यापपत्तिरित्यर्थः। सुखदुःखहेत्वोरनवस्थित
त्व वैराग्यसिद्धिरित्याह शीतमिति। दुःखहेतुधर्माधर्मयोरुरुज्जवस्यानियतकालत्वादित्यर्थः। शास्त्रादिविषयाणां प्रिय
त्वस्यानवस्थितत्वमित्याह शाश्वत्सन्तीति। अनात्मनो प्रियत्वाद्धेतोरमाह स्वत इति। कथं तर्हि प्रियत्वमनात्माह प्रय
जतीति। किं तदात्मप्रकारित्वमिति तत्त्वनीतिहेतुत्वमित्याह जाग्रदादिरिति। आत्मनोपि प्रियत्वमनवस्थितं वस्तुवा
विशेषादत्याह नकस्मांचिदिति। न च व्यतिरेकदृष्टांतमाह प्रिय इति। अत्रापि स्यानात्मनोऽनात्मनो दोषत्वेनापि प्रिय
त्वहेतुकं अन्यस्यानाव विरोधादित्याह स्वत इति। बंधकी वश्य आत्मनः स्वतः प्रियत्वसाधनफलमाह निर्दिष्टं कीति।
विषयसुखतत्साधनयोरनवस्थितत्वव्यासवाक्यं प्रमाणमित्याह क्षयतीति। शीतलमल्पमित्यत्र सुखं कृतः। दुःखहेतु
त्वमुक्तं इदानीं सुखस्यापि दुःखहेतुत्वं वैराग्यार्थमाह न तदिति। विषयसुखस्य दुःखहेतुत्वे किं फलमत आह॥
वेवदिति। सुखानुशायी रागो न विषयसुखादपानं शक्याः इत्याह सांसारिकेति। अनात्मनो विद्या... एवं यत्नानुक्तं
न दृष्टांतेनाह स्वङ्गीति। आत्मज्ञानादेव फलहेतुत्वात्तदनात्मानं द्विचात्मन्यवधीतिं कुर्यादित्याह सर्वेति। अनवाश
यत्वमतिप्रियात्वेन च समर्थवादात्मन्यववीतिमनुविततत्याह यस्येति। अनात्मनो प्रियादात्मातरत्तमथ चानूनवीतिक
चितत्वाह प्रियापीति। उत्कृष्टयेत्तु तत्वं मानयतीत्यन्दर्शहिति। आत्मन्यपादिमात्तमर्थं च धीरनाडिकासाकाद्येर्थः। अनात्म

स्तु वैराग्यं कुर्यादिति प्रकरणार्थमुपसंहरति। आनन्देति। विरागधीहेतुत्वं व्यतिरेकमुखेनाह। हाकारकादिति। अन्वाय
नापि तत्साधयति। मार्देति। न वा स्वरूपपंक्तिरित्यारत्नामा वा च्चारदृष्टव्य अतः। प्राक्तनायेत्याख्यानतः। इदानीं द्वष्
ध्यावाक्यमनात्मपदार्थमात्मात्मेति। आत्मनि प्रत्यक्षत्वे दिक्कं दर्शनं मानमिति द्रष्टव्यपादविवर्द्धितं तु मित्यर्थः। तत्त्वमा
नं विहितमात्मनो ब्रह्मत्वबोधकमिति विधिवादिनां मतं कश्चिदाक्षिपति। आत्मेति। स्वतःसिद्धं न विधायति भावः।
विधिवाद्याह। श्रावणेति। ब्रह्मत्वधीरप्राप्ता विधीयत इत्यर्थः। ब्रह्मात्मनि ज्ञाते क्षुत्तृडित्यादि समितां नीद्रष्टेति। आश्रावक

वा मन।

णादौ ज्ञातेऽपि विधित्वेदास्यात्त्वं रूतेन न तथा तद्दानावादित्यर्थः। न दत्तावसाधयुक्तेति। नामादीनि प्राणान्तानि न
वान्फ पञ्चश्रुपाणकमनन तिलंघ्य पूर्वपूर्वोपदृत्या उत्तरोत्तरमहत्त्वमुक्तानां तेषां स्वरूपं भूमाख्यानं मानं मुक्तवती
भूमात्त्वविजिज्ञासितव्य इत्याद्या श्रुतिरित्यर्थः। कोसौ भूमा तमाह। यत्रेति। यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणो
ति नान्यद्विजानाति स भूमेति। भूमलक्षणमुक्त्वा प्राणादावतिव्याप्तिर न आक्षाय्येति। अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो

२५

त्यन्यद्विजानाति तदल्पमिति लक्षणमित्यर्थः। ब्रह्मस्वधियाद्ध मत्तिमान बाधश्च न ज्ञातत्वाद्विधियोग्य इत्याहाथात
इति। अथ यातोऽहंकारादेश इत्यहमात्मचे परात्मा का अयं हंकारस्यापि बाधमदर्शितायामस्य आत्मादेश इत्यनेनेत्यर्थः।
निषिध्यमानात्मरूपेदहाद्यात्मत्वं निरस्येत्यर्थः। आत्मज्ञानादखिलफलावाप्तेश्च न विध्यवकाश इत्याह। नाविद्धत्वामि
ति। छांदोग्योपनिषदर्थं सर्वोपनिषत्संवादमाह। सर्वास्विति। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्याद्यास्वित्यर्थः। बृ
हदारण्यकसंवादं दर्शयति। तत्रापीति। तु दाहृतश्रुतेस्तात्पर्यमाह। तावतेति। ब्रह्मलिंगात्तविधिविरहेत्यादिनात
द्वहेश्ययोगाद्विध्यसंतवात्परिशेषाद्वाक्ये कात्मज्ञानं विधेयं वाच्यं अत इत्येवमादानेति। अवक्लितमनाः स्वा

फ॥ द्वेषवतीत्वान्नु तत्त्वे मनः प्रत्यगात्मनात्म्य मात्मानं वा न पश्यनीति येन विधिः स्यात् कश्चिन्नात्मा श्रुतिवाक्यमनाः स्वा
त्मानं पश्यन्निवात्मानं पश्यन्त्यतो लौकिकात्मधिया विधिसिद्धत्वान्न विधिरित्यर्थः॥ ज्ञानस्याविधेयत्वे कस्य विधेयत्वमिति
त्वदात्मानात्मविवेचनस्येत्याह स्वातंत्र्यमिति॥ हेतुमाह वाक्यार्थेति नन्वहो ज्ञानो वाक्यार्थधीप्रतिबंधपदार्थज्ञानध्वंसद्य
र्थः॥ पदार्थधीवत् वाक्यार्थधियापत्त्याद्यादिनेव सिद्धत्वात्कार्याविधेयत्वमत्राह एवमिति॥ एकात्म्यान्नुयायी त्या याद्दृक्कं
ट्टिकायास्तु कस्तेन ज्ञानपदार्थाधिकारीत्यर्थः॥ पदार्थधिया वाक्यार्थधीदत्तावत्ताद्यकारसंगतिमाह नित्यतेति॥ वा
क्यार्थधीहेतुपदार्थधियः स्वतःसिद्धत्वान्नवयाद्यपेक्ष्यत्वाशंक्याह प्रत्यमिति॥ आत्मा श्रुरा प्रत्यज्ञात्वात्मन्वानात्मप्रा
ख्यान्यनाविद्याकार्यादिवद्याद्यात्मत्वेनात्मानमज्ञासीदित्यर्थः॥ फलितमाह नात्मतइति॥ अथ यत्वं पदार्थज्ञानानंतरमित्य
र्थः॥ आत्मानात्मविवेचनविधिरित्येतदिदानीं वाक्यार्थज्ञानानुज्ञानज्ञापनं विधिः स्वीक्रियतामित्याह ज्ञातेति॥ वद
न्ति मतान्तरे त्यतइति विधिरयमेवान्वयादिव्यापारपीति वकारार्थः॥ वाक्यार्थधिया विधेयत्वात्ताविपि स्वरूपज्ञानस्य वि
धेयत्वं स्यादित्याशंक्य तन्निरासाय सामान्यन्यायं स दृष्टान्तमाह नित्यमिति॥ दार्ष्टान्तिकेयाजयति स्यादीति॥ यस्य घ
टादिवद्रूपत्यादि स्वाता नास्ति यस्य चक्षुरादिवद्रूपाधितापि न विद्यातन्तदात्मवस्तु स्वतःसिद्धमिति न विधेयम
मित्यर्थः॥ कृतदृशिविधिरिति क्रियायामिलत्ति संबंधयाह्यात्यस्मादविति॥ आत्मतत्त्वज्ञानयोरविधेयत्वे हेवं तरमाह
कार्यमिति घटादिकार्यं स्वकारणतंत्रं आकाशमाकाशमन्यकार्यं घटादि पटकारणं नापेक्षतात तस्माद्दात्मस्वरूपम
कार्यं वा तज्ज्ञानमन्यकार्यं वृद्धिधिनापेक्षतइत्यर्थः॥ आत्मधियां प्रमाणवस्तुपारतंत्र्यादन्यकार्यत्वं साधयति सर्वमि

तो।उपसंहरति। अतइति। अवृयादित्यत्रादिपदार्थं विशदयति। श्रवणमिति। सर्व्वेदिलक्षणस्वरूपज्ञानस्याऽवि
ध्येयत्वेदेवं तरमाह। विनिश्चेति। आत्मप्रमाणादेस्तत्र कल्पितत्वात्तत्राधिष्ठानत्वेनात्मस्फुरणात्त्वेन विधेयमि
त्याह। प्रमाणमिति। प्रमाणादेः कल्पितत्वं व्यभिचारित्वेन साधयति। नानेति। व्यभिचारित्वस्यैतन्न्यव्यभिचा
रमाशंक्याह। अव्यभिचारीति। प्रतीत्यर्थकं स्वरूपज्ञानमव्यभिचारीत्यर्थः। स्वरूपादि। स्वरूपधियाऽप्यव्यभिचारा
स्तीत्यत्राह। मात्रादीति। नसाधकत्वादित्यर्थः। विद्रूपस्येदात्मा न तज्ज्ञानं सदास्फूर्त्तिः श्रवणादिविधानमर्थवन्मता
तोत्पन्नमिति। प्रमात्र्याद्युपयत्नान्मात्राद्युपरिच्छेदाभिमानोत्तरकालोत्पत्तेस्तन श्रवणादिज्ञानानामुत्पन्नत्वेऽपू
८१ वैमित्यर्थः। आत्मज्ञानस्य सदासिद्धत्वधीः कस्मादत्राह। कस्मादुत्पन्नइति। प्रमात्र्यादिसंबंधकृतपरिच्छेदाभिमा
ननिरासवत्मॅनित्यर्थः। स्वरूपज्ञानं व्यभिचारित्वान्न च स्वमाणज्ञानवदत्राह। स्वमात्रादिकेति। ज्ञाताज्ञातधसाध
कत्वात व्यभिचारित्वमित्यर्थः। आत्मादृष्टस्य दृश्यस्य विधिपरत्वं निरस्तं ज्ञानदृश्यता प्रतीयमानार्थं निराकर्त्तुं
दर्शयत्यात्मेति। दूषयति। याच्यति। ग्राह्यग्राहकैरात्मनि मात्रादिवितागज्ञानं ज्ञातं मिथ्येत्यर्थः। न मिथ्यात्वोपपाद
नायत्वादिमनुमाह। प्रामाणमिति। यथार्थबोधकं प्रमाणमन्यथाबोधकिं न मानमित्यर्थः। किमतः प्रकृतस्याद
त्राह। प्रमात्विति। अद्वयात्मनिद्वैतधीर्मिथ्येत्यर्थः। अत्वेवदद्वैतं तरमाह। प्रत्ययगिति। प्रत्ययगवधीः प्रत्यग्धीः
वितन्यत्वगम्यत्वादात्मनोऽत्तादानमियद् इत्यर्थः। यदस्याऽनात्मत्वमध्यस्तत्वान्न दृश्यत्वादत्राह। प्रमादीति। अतान
ज्ञात्मत्वानगम्यत्वमित्याह। विनिन्नेति। यदितगम्यत्वं तदा प्रत्यक्त्वं विषयत्वं विधेयत्वापद्धीगम्यत्वं वाऽयोग्या ११२

श्रिनः किं यावद्विषयत्वं वा नाद्य इत्याशङ्काह नचेति। द्वितीयं दूषयति। नचेति। नान्योऽतोऽस्ति श्रुत्येति यावत्। नाद इत्यत्र वमंगीकृ
त्याभ्याह नचेति। मम चाद्वीपायाद्विरित्यर्थः। अगत्यावेदाषांतरमाह क्रियतेति। विधयज्ञानमपि स्वाश्रितं च द्वितीयमनर्थ
कयमित्याह तदाह्नरिति। स्वैकमेव दृष्टेः स्वाधीनतया सदा सिद्धरित्यर्थः। न सदा सिद्धत्वं स्वात्मनो विधायकशास्त्रापेक्ष
चादिति। ननु किं संसारिणो धीविधेया संसारिणो वा नाद्य इत्याह संसारीति। द्वितीयमपवदति। तदन्यस्येति। संसायी
त्मनो लोकसिद्धत्वाद्यन्न विधिविधायस्त्याह द्रष्टेति। द्रष्टुरन्यात्मत्वमात्मनो लौकिकसिद्धत्वादाह द्रष्टुरिति। तिन्न
स्यात्मत्वादित्यर्थः। आत्मनो लोकसिद्धत्वेऽपि तं नरमाह नचेति। संसारस्य च सिद्धपरतंत्रत्वात्तदाश्रयत्वेनात्मा
प्रसिद्ध इत्यर्थः। संसारस्य बुद्धिधर्मत्वान्न तदाश्रयत्वेनात्मसिद्धिरिति कापिलमतं च आह नचेति। किंचात्मज्ञान
स्य विधिर्नियमः परिसंख्या वा नाद्य इति समाह। अत्र नेत्यत इति। नियम्याप्रेरित्यर्थः। दृष्टो तत्तेनेव दूषयति
नानेति। नियम्यावृत्तिरवपरिशिष्टकत्वाद्वयं निरस्तमित्याह। यतइति। सिद्धस्यात्मनोऽत्याग्यत्वात्तन्निषेधवाक्यस्यसा
पेक्षतापातात् विधिरङ्गीकार्य इति शंकते। कामेति। ब्रह्मात्मत्वस्य रूपादिहीनत्वस्य च द्रष्टुर्विषयत्वात्तन्निषेधवाक्य
मनपेक्षमिति परिहरति। नेत्यमिति। एकात्मस्य नास्तित्वश्रुतिमयथं मा नाद्युत्तावाद् चाहाकारकेति। श्रुतिरथ
कोऽसदेन मा नाप्यच्युते यत्ता नसदन्यस्य नमेव यमित्यर्थः। वस्तु परत्वेऽपि न प्रामाण्यमपपत्रां तत्त्वपि ब्रह्मात्म
ना ज्ञा व धायकत्वं तु विधेः बंधधर्माथी विधिरष्टत्वे स्वादेहा मुकेति। अतान नतङ्ग मायविधिरित्यर्थः। अज्ञाननिहतिस
विधितज्ज्ञानफलमत्वात्त विधीति। कायंच ममावं प्रताज्ञाननिहत्तो मामर्थ्यमित्यर्थः। कस्मात्तदिति न ब्रह्मात्मत्वमित्याह

यथेति। विधयज्ञानस्य यागादिवन्मात्र मत्वा मा एवपरिहृत्यमुमानवप्रमाणं करिष्यतीत्यर्थो हा। नियाद्य॥
स्येति। यत्तु वस्तुपरत्ववाक्यस्य सापेक्षत्वादमानत्वमिति तन्नाह। विधेरिति। अपौरुषेयत्वं सामर्थ्यादनी द्रियत्वा
धकत्वाच्च यथार्थत्वस्य मानं तरायोग्यं सिद्धवाक्ये वेदवाक्यात्वादीति। अससाधनं स्वविषयमानान्तरदृष्टं तद्रूपादिहीन
त्वादिति यावत्। असत्वादिति विधिमिति तात्वा। सिद्धार्थविधिमात्रमात्रं गीकारान्नियोगत्वमात्रस्य संबंधत्वं प्रथमनि
रस्तत्वादिष्टसाधनत्वमेवत्वमात्रमितिप्रसंगादाह। तस्मादिति। विधिवाक्यं सिद्धमात्रं मानत्वादनादृत्य तस्माशंक्या
तुपलंतविरोधमाह। माध्येति। सिद्धवस्तुनि विधिरमात्वादेवतरमाह। कार्यस्येति। यत्रक्रियान्नंतगावना
तु ज्ञानं तत्र विधिरतान सिद्धविधिमात्रमिथ्यार्थः। फलितमाह। विरहइति। नत्वमादिवचसापेक्षमतिधा
त्वात्समरिसीरादिवाक्यवदित्यनुमानबलमन्वोकतो। सापेक्षत्वादिति। विपक्षेपदानां मिथ्या संदेहयत्तु पपत्तिरित्या
शंकमानाति। समाधत्ते। नेति। विपक्षबाधपरिहृत्यत्र कृतत्वयोगमानान्तरगम्यार्थत्वमुपाधिरित्याहासरिदि
ति। नत्वमन्यथासमागतः। नस्मात्स्वयद्यदन्यथा कथं न केवलवाक्यागम्यः। फलतीरसंसर्यार्थइत्यर्थः। तत्व
मादपाथमितरागम्य अतिधानत्वात्सरिसीराद्यर्थवदित्याशंक्यानात्मत्वमुपाधिरित्याह। सर्वेति। किंचावदाना
त्वात्मानं अपौरुषेयवाक्यवाक्यादिवाक्यवदिति नस्वतिपक्षनामाह। पौरुषेयतान वाग्निर्हिमस्य स्तेषज
मित्यादौ व्यत्तिचार। अकर्मत्वकरणप्रतिताव न द्दत्ताविशेषणा द्बाधितानवगत निश्चितिकरणत्वाबत्वात्
तीडियति। निगमयति। सिद्धेति। परं केवलमिति यावत। अबाधितानवगतनिश्चयहेतुत्वमसिद्धमत्राह।

२५२

२२४

५

प्रमिति विपक्षे विधिवाक्यस्याप्रमाणत्वप्रसक्तिर्बाधइत्यादावेवं वदेदिति ॥ वदतां नाः स्वार्थेमानं अपौरुषेयं वाक्यं वा

न द्वी समर्थं वा इत्यत्र वदित्यादौ स्वर्गशक्तिरिति ॥ प्रत्यक्षस्याविषये दिव्यसमवेतनुमादिसंतत्वा तस्मात्पदस्य च नन्निष्ठत्व

मामत्रात्तानापीति ॥ अस्मदाद्यप्रत्यक्षमपि ब्रह्म योगिप्रत्यक्षगम्यमिति नित्रवाह ॥ योगीति ॥ अविषयत्वं कुतो नाचाह ॥ नती

ति ॥ प्रत्यक्षानुमानयोरात्ममात्रत्वादात्मान नद्विषयइत्यर्थः ॥ अनुमानाविषयत्वादेवं तरमाह ॥ प्रत्यक्ष इति ॥ इदानीं

तनानाम प्रत्यक्षमपि ब्रह्मतद्गोचरवर्तिनां प्रत्यक्षं तदीय प्रत्यक्षत्वस्यातिशयवत्त्वाद् इत्याह ॥ यदिति ॥ विमतं न ब्रह्म

विषयं इंद्रियत्वात् अस्मदादींद्रियवदित्यर्थः ॥ यत्तु नदीद्रियस्यातिशयवत्त्वादित्युक्तं तत्राह ॥ यावदिति ॥ अतिशयं वदा

द्योग्यविषयत्वेन स्वरूपयात्रकत्वप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ एवं ब्रह्मणो योगिप्रत्यक्षाद्यविषयत्वमुपपाद्य फलितमाह

योगीति ॥ प्रमाणमपि ब्रह्मणीति शेषः ॥ प्रत्यक्षाद्यविषयत्वे पि विध्येकप्रमाणकत्वं धर्मवत् किं न स्यादित्याह ॥ स्यादिति ॥

किंचाब्रह्मणः सिद्धत्वान्मानान्तरविषयत्वप्रसक्तिपरिहाराय ज्ञानविधिः स्वीक्रियते तेन तद्विधिप्रगामपि वीरमिस्या

दासत्तावान इति ॥ एवं तत्त्वमादिरनपेक्षत्वमुक्त्वा विधरव मात्पेक्षतामाह ॥ नामसमीक्ष्येति ॥ विधेरधिकारिणा तु म

ध्यानशक्तिमपेक्ष्य वर्तितं तमाह ॥ पाक इति ॥ यथा ऽस्य लांछुपयदिति विक्लित्तयोग्यपुरुषस्य तु निष्टुकं

स्वशक्तिमनपेक्ष्य न पक्तुमिच्छति ॥ किंतु स्वशक्त्यपेक्षया तत्पाकसंतापमात्रवृत्तत्वपर्यायतीफल सामर्थ्यादेह

स्यर्थीप्रवर्ततन तथासर्वत्र विधिविषये धिकारिशक्तिः सहकारिणीत्यर्थः ॥ फलितमाह ॥ एवं वदिति ॥ शक्तिमाप

दस्त्वादनपेक्षत्वत्वातिरिच्यर्थः ॥ तत्रमादावप्यधिकारिशक्त्यपेक्षत्वमधिकारिणः प्रमितिजनकोपविह इति न्यायाद

त्रादानति। नावनापेक्षत्वं विधेरधिकमित्यर्थः। नादवस्पृष्टयतीनतावनोत्तरमितिकरणशक्तिसाप्य॥
क्षत्वं मांतरापेक्षत्वं च मनसाधिकं न नियोगगम्यं शक्तियद्दाय मांतरस्यावध्यं तावदित्यर्थः। उपसंहरन्मननेऽति॥
तद्दिसंगतिज्ञानानापेक्षापि न स्यादत्रादानिधानति। विधेयज्ञानस्य प्रमेयत्वेन प्रमेयासाधके वाश्रवण
ज्ञानं विधेयमित्यादाज्ञाननेति। प्रमातृस्थाकर्तृतं त्रायाविदग्निज्ञानवदित्यर्थः। प्रमेयकर्तृका प्रमाणवस्तुप
रजंबितियावन्नामयमिदिः प्रमाकार्यं वा नाप्रमा साध्यस्य च दृष्टांतमाह नवतिति प्रत्यग्ब्रह्मत्वदनिवृत्ति
सिद्धौ वा द्यप्रयाहा बुद्ध्याण इति। साधनं नियोग इत्यर्थः। द्वितीयं दूषय
कल्पितानां वृधियधी फलमिति वाक्ये दूः कल्पितातोऽसिद्धौ वाद्यप्रयाहा। ब्रह्मण इति। ... विधेयफलम त्रादानवतिति। विधियधी साधनानावपिति॥ धी
ति। अनवच्छिन्नतात्तदोपादानाविद्या द्वितिस्तद्विविधेयफलमत्रादानवतिति। विधेयधी साधनानावपिति॥
यानवितवंधवतिबंधकाता वा दृत्रादानवापीति। न ह्यस्य दर्वे किमपि साध्यं स्यादितिशंकानिरासायसाध्य
स्वरूपमाह। साध्यंवतिति। विधीयमानज्ञानस्यापिततामन्यतमसाध्यं स्यादित्रादा प्रमाणात्मतिति। अनुद्यमा
नस्याविद्यानिवर्त्तकत्वादन्यासविधिरित्राहा नात्मेति। तद्धि स्वरूपज्ञानं विधीयतामत्रादाकिंसामान्येति। आ
त्मनोसाधारणरूपज्ञानमुक्तं हृतिद्युक्तमित्यर्थः। दिवनपेक्षत्वे साधयतिस्थात्विति किं च ब्रह्मणेजिज्ञासा
विधिज्ञीनिना वा द्विश्रवणादौ यागादौ वा आद्यमंगीकृत्य वरमेव त्वाहा प्रयगितिनावनाविरुद्धं योगा द्युत
धानं च ब्रह्मजिज्ञासोमुक्तफलरागात्तावाङ्गुच्छय सिद्धवाक्यमनवनीयथर्थः। द्वितीयं दूषयति। कार्यतितानहेतुक्ति
रासिद्धानदविराधनविद्यादयादन्त्रादानवतिति। ज्ञानादवाज्ञानाद्धानपितकार्यनित्यविज्ञीनात्मानमहत्राहा॥ ११५

४

संसारेति। लोष्टादर्शादिमं सर्पं इवाविद्यायाः स्वकारणसंसर्गान्नाश इति। तन्निवृत्त्यर्थमभ्यासापेक्षा नाज्ञानावृति
अज्ञाननिवृत्तेरात्ममात्रत्वादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह गम्यतेति वृत्तिरूपज्ञानस्य स्वरूपापेक्षं बलेन ज्ञाननिवर्तकत्वात्तत्त्व बोर
रूपबोधापेक्षया निर्धूमज्ञाननिवृत्तिर्विद्वदनुभवसिद्ध इत्यर्थः। एवं चैतेनात्मकं विधिनिरस्याज्ञानज्ञापनं मङ्गलकृत्सुप
संहरति। अज्ञातेति। द्विविधा विद्या आत्माद्विका विरूपकार तत्राद्यादिकाया ज्ञानमात्रात्तन्नश्यन्तावपि इतरस्या निवृत्ति
र्विहितज्ञानादित्यत्राह। आद्विविधावेति। आश्रयविषयत्वे कोऽपि दकान्तावादादिकेवा विद्येत्यर्थः। दृष्टान्तेनैतत्स्पष्टयति। अध्य
स्यतीति। इहात्मनीति यावत्। आत्माच्छादकाज्ञानादन्यद्भूतगकारणमज्ञानं एकम्यादिकरणं वाच्यामादत्याह दृष्टयन्तीति। इं
द्रोमायाभिर्मायाः ते बहूनि विद्यादिति इत्यगविद्येव तत्कारणं गच्छत इत्यर्थः। आत्मनो मुक्तिर्वैज्ञानाभ्यासादित्य
भ्यासविधिरत्राज्ञानावनेति। यथा घटादर्घटादिवं भावताविकेवा ततनततज्ज्ञानाभ्यासापेक्षमेव मित्यर्थः। किंच सविषय
साकारं वत्ताद्याहि ज्ञानमश्नुस्यात्तद्विपरीतत्वात्मज्ञानस्याभ्यासं संभवान्न विधिरित्याह ज्ञानवेति। नावकाभ्यास
कर्तनस्वरूपत्वादविषयत्वमरूपमिति निषेधान्नाकारत्वमित्यर्थः। किंच विषयरूपादिगुणविशेषनिषेधादात्म
नः अव्ययत्वं च परस्तेति रस्तमिति च संगादाह। मैंति। तद्व्याप्तेति। दुःखादरूपादिरहितस्यापि मानं व्ययत्वं वदात्म स ४
नापीयत्राह। दुःखादि विदेवेति। स्वप्रकाशत्वादन्यथानात्मनात्मादित्यर्थः। विद्धिमज्ञानात्माभ्यासमलिनं मानो मुक्तिसा
धनमात्ताविधिरित्यत्राह। हातावलतेति। तद्धितावोपादानं निमित्तं वा नाद्युः माद्दानस्येति। द्वितीयं च आह तमिति।
ज्ञन्ममात्रेणाविद्याध्वंसनं स्वकार्येति। अतु मतं निमित्तत्वेन संबंधः। द्वितीयमपवदति। ज्ञानेति। तु ... मात्रेण ज्ञा

नैस्याज्ञाननिवृत्त्यसामर्थ्यादित्याशंक्याहात्मेति। धीजन्ममात्रेणाविद्याध्वंसस्तत्त्यार्थकाश्रवणं न विरोधी
दृष्टमाहासम्यगिति। कार्यान्वयविषयत्वात्प्रवृत्त्यंके वेदांतविधिरन्यरूपयइत्याशंक्य संबंधादात्मबंकेन निराक
रणमनुसंबंधयमित्याहान्वयमिति। अवकेसादावशंक्यमानविधिप्रकारइतियावत्तासर्वेप्रकारविधिर॥
तावदृष्टवाश्रुतः कागतिस्तामाह सर्वमिति। यतानविधिसमन्वाताः सर्वस्यात्ममात्रत्वाबाधकमित्यर्थः॥ श्रोतव्यइ
त्यस्यतात्पर्यमाह सर्वेति द्रष्टव्यइतिमानफलदर्शनप्रतीतोतत्साधनत्वेनसर्वमानप्रमाकोवेदांतानामवा
न्तरहेतुत्वप्रतिपादनायश्रोतव्यवाक्यमित्यर्थः। अस्येवार्थांतरमाह दर्शनस्येति। किं तद्ववणमितितत्राहाश्रु
तीति। श्रुत्यादिलिंगैर्वेदांतानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्यनिरूपणं श्रवणमित्यर्थः॥ मंतव्य इत्युक्तात्पर्यमाहागममिति। आ
ध्येतव्यादिविद्दृष्टत्वान्निर्द्धनस्थमिथ्यात्वोपपादनं मननं विधीयतइत्यर्थः॥ वेदांतानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्यनिरूपणम
त्युक्तेउपासनादिनियोगपरत्वाद्वत्राहावस्त्विति। मननं नकोनिनन्धी केउत्वं निषातत्वकीणमिति रापतनये
तिनिषेधमद्वत्राहावादेति। तस्य कृत्वा प्रयोगस्तमाह यावदिति। तत्पद मद्रूपतितत्वंपदवाच्यं देहाद्यहंका
रांतर्वितवातिरिक्तकूटस्थप्रत्यगुरूत्वेनन्यतथातत्पदवाच्यमपिप्रधानाद्यतिरिक्तमपरोक्षं निरतिशयानंदप्रत्य
गनूतमित्येवं विधवाच्यवाचकनियाम तर्कस्यव्यापारइत्यर्थः। निदिध्यासनपदार्थमाह परासनेति। मानारथादि
व्यापारनिरोधपूर्वविशिष्टाधिकारिणोयत्नसाध्यतइतिसजातीयप्रत्ययप्रवाहोपरायततबाधइत्यर्थः। निदिध्यासना
प्रत्यासः किमाद्योत्राह दूर्दयारिति। नामवाबधिमाह श्रवणेति। अहं ब्रह्मास्मीतिज्ञानं विज्ञानीयप्रत्ययानंतरितंया

षड्स्वध्यात तावच्छ्रवणमननयोरनुष्ठेयत्वमित्यर्थः। अपरोक्षब्रह्मधीरवनिदिध्यासनमिति नित्यनिश्चयफलज्ञानो म२
त्पत्तिपर्यन्तमित्यर्थः। दर्शनादेः क्रममाह तत्र गमादिति। सा गादधीन विदाहितवाश्रयाजकज्ञानमादो जायते तदनन्तरमा
गमाचार्यमुखाच्छ्रवणमनुतिष्ठति ततो मतिं मननमनुतिष्ठति ततो मतेरनन्तरं शास्त्राचार्यमनोशास्त्राचार्यो श्रवणमा
त्मामननं तयोश्रवणमननयोः समागतश्रवणमननायाः परिपूर्णानुष्ठानात् ध्यानेनमि रन्तवतिति विनार श्राव्याजकमापान दर्श
नमसंतावना विपरीततावनोति वनवाद् स्थिरमिव स्थितं तयोः श्रवणमननयोर्निरन्तरं ब्रह्मनन्मिरे निदिध्यासनात्तिद्धं
तवतीत्यर्थः। अपरोक्षधी निदिध्यासनमिति पाठक्रमः मुक्त्वाध्यानेन निदिध्यासनमित्यत्रापि तमाहे प्रतिपत्तिरिति। अर्थश
ना१ ब्दकृतस्य मतस्य ध्यानानन्तरं साक्षात्कारो ज्ञानीत्यर्थः। वाक्यादुत्पन्नज्ञानस्य श्रवणाद्युपयोगात्तवनु वणादितोज्ञानोत्पत्तावपि
एतदनुष्ठेयमापद्येत स्यादत्राह तात्पर्यतोति ब्रह्मात्मानुष्ठितवातिरिक्तं न बोध्यतीत्यर्थः। यद्युक्तो विरितं तदेव तत्राह एक्यमितिनि
यमात्माकेतानामवापकृमिति मत्राह साध्यति ब्रह्मधीः सापेक्षे वेदिकार्थधीवाच्यधीर्मधीव दित्याशंक्य मात्राद्यनुपमर्द्द नै२
ञादिपस्माप नजायमानधीव स्तुपाधिरित्याह तन्निन्नेति। एकोनत्तिन्नामूलज्ञानात्तदकमात्रादिके अनात्मधियामात्राद्यनुपमर्द्दनात्य
त्तिं दर्शयति। आत्मात्मेति। उपाधिः साधनव्याप्तिं परिहरन्नात्मधियामात्राद्युपमर्द्दकत्वमाहात्मेति। वाक्यादिमानेऽस्फक
वादोपनिषदेव मात्मानात्स्यादत्राह पदार्थेति। प्रालनादिलिंगादात्मा गम्यतद्दस्यत्राहात्मेति। वाक्यजज्ञानस्यात्ममात्र
विषयात्वे तेन पश्यत्स्यरूपत्मोहानि निर्विघ्नदर्शनं स्यादितिशंकतानन्वितिति। तस्या विद्याध्वस्तवान्ने मित्याहनाय॥
मितिसर्वस्यात्ममात्रत्वफलितमादायमहातीउक्ता हेतुं स्पष्टयति। तत्त्यागेति। आत्मनद्वत्वाद्युक्तवादवाक्यदर्शनादीन्॥

स्वशब्देनानूद्य निदिध्यासनस्य विज्ञानमाहेत्यनुवाद इति प्राप्यं दृष्टस्यानुवाद इति दर्शनादिमध्ये इति शेषः ॥ श्रुति ॥ निर
प्रायमाह ध्यानेति ॥ चित्तनिरोधो निदिध्यासनमिति शंकावारणार्थमित्यर्थः ॥ दिध्यासितव्य इति ज्ञानस्य आदनिदिध्या
=नर सितव्यतामसाधयत्त्वं निरस्तं स्यादत आह ॥ विज्ञानेति ॥ चित्तनिरोधस्य धीसाधनत्वेन विधेयत्वं बंधयथा द्वार ॥
श्रुतत्वं तत्त्वालोकमित्याह पिशुनमाचाथ्य तं मादृशादित्य च धीसाधनत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ एतौ चाद्यपरिहारौ निदिध्यास
नशब्दस्य धीविषयत्वे दृष्टान्तो ज्ञातावाक्यावबोधवलादिज्ञानमेव निदिध्यासनं स्मृतमित्याह ॥ स्वार्थमिति ॥ धीफल
विमुक्तिरनित्या स्यादत आह वेदान्तेति ॥ न कार्यस्याज्ञानस्य धीबाध्यस्यात्मानानात्ववादाद्वैतहानिरत आह यन इति ॥ अत
नात्त्व इत्यर्थः ॥ तथापि कल्पितस्य कथमात्मानत्वमत आह आत्मेति ॥ चित्तं वा जडं वा चस्वतः सिद्धः कल्पितस्याधि
ष्ठानं तत्त्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मज्ञानस्य घटाज्ञानवद्विनाश्यत्वादद्वैतहानिरत आह तज्ज्ञानेति ॥ अविद्यादशायां ज्ञा
तृत्वादीत्यर्थः ॥ ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वान्न्यूनवादाद्वैतव्याघात इत्यत आह नान्येति ॥ व्यवहारत्वेन वृत्तिव्याप्त्योऽपि विद्याविव
र्तैकदृश्यत्वार्थः ॥ सर्वस्यात्मानत्वमिति तर्कितमिति तत्त्वमिति तत्त्वमस्यादिवाक्यमित्यनवाद इत्यत आह ज्ञानेति ॥ स्व
तः सर्वस्यात्ममात्रत्वादिति यावत् ॥ नाब्रह्मत्वं परादादित्यादर्शनात्पर्यमावात्मेति ॥ स्वयंप्रकाशादित्यर्थः ॥ निषेधस्या ॥
वांतरफलमाह समुस्तेति ॥ ब्रह्मत्वः कार्यकारणरूपवान्नत्तदात्तदमिषधकृत्स्नाद्यत आह कार्येति ॥ कार्यादिरूपमा ॥
थ्य२ विद्यकत्वादिद्वयाबाधमित्यर्थः ॥ अत्र मानमाह श्रुतेति ॥ अपूर्वादिवाक्योक्त ब्रह्मलीनत्वार्थः ॥ उक्तार्थवाक्यांतरमाह तत्रानेति ॥
न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चिदिति श्रुतिरित्यर्थः ॥ श्रुत्यर्थोक्तमन्तन्मूलस्मृतिमुदाहरति ॥ न

दि ४
ब्रल ५

यमिति।नसन्तन्नासदिति।मूर्त्तामूर्त्तविलक्षणमित्यर्थः।तात्पर्यलिंगंफलवत्त्वमाह।यामामिति।देवकीनंदनस्यागोपा
लबालतदीयवचनानादरणीयमित्यत आह।विविदिति।ब्राह्मण्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वा हृदयार्थमाह।तावतीति।ब्रह्मेति।ज्ञातिरितिना
ऽथमयुक्तंमुख्यस्यागकारणत्वादित्यत आह।ब्रह्मेति।पराकरणेनिमित्तमाह।यदस्तीति।कुतस्तत्पराकरणीयमत आह।कि
वक्त्या इति।मिथ्यादृष्टेर्निराकरणीयायाश्चात्वयासवाक्यस्यदृढहरति।किंतनेति।यत्रात्मतत्त्वंनजानातिसयदिजाम्पा॥
दिसत्त्वयावृत्त्यदहेत्याद्यात्मनाज्ञानात्पतापराधस्यदत्तावृत्तिःसह्येत्यादिजातिजडंमिथ्यादृष्टिपराकृयोदित्यर्थः।तद्वि
ज्ञात्पादेर्नाचादृष्टेनतंगात्याह।सर्वेदिति।फलफलकत्वमित्यर्थः।सकारणस्यविश्वस्यात्ममात्रत्वात्तव्यधियाबाधानस्पादि
त्यत आह।तरिमिति।ब्रह्मगदृयानंदब्रह्माकारग्रहणानज्ञानेसकारणेजगदात्माज्ञानजसान्तासंतानःकरणाश्रयंवस्तुब
लाद्दीनबाधनइत्यर्थः।कालादेरनात्मानात्मरूपत्वादेतन्नमेयबलवत्त्वाज्ञानबाधकता।किंनस्यादित्यत आह।तदयमिति।प्र
यगविद्योत्थवद्रूपात्तिजात्याद्वैतास्वदनात्वोतन्नमेयबलात्तावदृत्यर्थः।ज्ञानस्यबाधकत्वेतयोजकमज्ञानजत्वंन
दनात्मानापित्तल्पमत आह।नबाध्यति।अतोनमेयबलमेवप्रयोजकमित्यर्थः।ज्ञानस्याज्ञानबाधकत्वेदृष्टान्तंनरमा
द्दानया।रिति।वासेमिकंपरिस्माप्यब्रह्मतमित्यादेस्तात्पर्यार्थमुपसंहरति।आत्मानमिति।यथादर्शनमिथ्येतत
स्फुटयति।संसरतीति।इदंब्रह्मेत्यादेरांकामाह।तत्पादितत्वादिति।इतिशाब्दानाकृपकारपरामर्शः।उत्तरावेन
वाक्यमवतारयति।इत्यतइति।तदर्थमाह।प्रत्यक्षेनेति।सयथाऽङ्कुत्तरित्यादेस्तात्पर्यमाह।बोधमिति।इदंसर्वंय
दमात्मात्वेवप्रत्ययत्वादिविरोधमाशंक्याता।नामेति।निष्पातनवादहेवंनरमाह।व्याप्तिवारिवेति।तस्यमाणपितः

व्यभिचारी विधिसाधकबाधकश्चाध्यस्तइत्यर्थः। उक्तार्थं वा कंठेनोपपादयति। पश्यतीति। दृष्टांतस्य सामान्यविशेषकत्वाद्दार्ष्टांति
कमपि तस्य सूक्तो तन्निरासार्थं सामान्यविशेषतां निरावष्टे विशेषैरिति। सामान्यान्वयवद्युक्ता विशेषाणां सामान्य
न तदात्मसंबंधात् नैवं सामान्यस्य विशेषस्तदंशे अविशेषत्वादविशेषादृष्टत्वादतः सामान्यधिया न सामान्यग्र
हः सामान्यस्य बाधविहीनत्वेन विशेषत्वादसामान्यत्वादित्यर्थः। विशेषाणां सामान्यध्यस्तत्वादधिष्ठानसामान्यस्य
विशेषैरस्तादानमुक्तश्चेतात्तदेवस्यादित्याशंक्याह विशेषैरिति। तिन्नस्यन सामान्यस्पृमित्यर्थः। नित्यमेकमनेक २५
सुसमवेतं सामान्यमिति लक्षणाद्भिन्नस्यापि सामान्यत्वमतआह विशेषत्वादिति। व्याप्यव्यापकयोर्व्यक्तिसामान्ययो
र्व्यतिरेकेत्वंतरेण विनाव्याप्तिः समवायसंबंधात्तस्मादतातिन्नयारथ्थमहिषवत्सामान्यविशेषतावासंत्तवात्तकल्पितता
साविच्यर्थः। अर्थक्रियाकारित्वान्न कल्पितइतिचेत्तत्राह द्विधेति। वानाः। अन्यानन्त्यो विकल्पाद्यं दूषयति। उपेयेति। आ त्वेतिष्ठ
स्य८ त्मव[illegible]ताडडान सिद्ध्यतिपरतः सिद्धिर्दुर्निरूपेत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याहानत्वेति। अत्रात्मनात्र न सिद्धेर्ध्यस्यपदता
द्वेत्वादित्यर्थः। तृतीयं दूषयति। नानवयानेति। स्वत्यगतत्तदनापि न सिध्यति पराक्रादातादृग्गिरात्मादृगात्मन्यध्यस्त
इत्यर्थः। तर्ह्यात्मानासंगः अधिष्ठानत्वादज्जुवदत्याह उपयगिति। उद्वस्तुपाधिरित्यर्थः। नर्ह्यनात्मान कल्पितः
स्वतेत्र वा तत्रात्मवदत्याहानापीति। तर्ह्यात्मनानात्मव्यतिरेकादवश्यत्वमत्याहानात्मेति। अयंसंगव्वस्तुपसंहर
तिपरागिति। कुल्पितत्वादित्यर्थः। ग्रासंगिकं द्विवामहतं दुंदुत्तिशद्वयदादनुमाहादुंदुमीति। विशेषव्यतिरा
रेकेमाधयस्काह्येति। व्यभिचारीति। विशेषेषु सामान्याव्यतिचारफलमाहादुंदुत्तिध्वनीति। दुंदुत्तेर्हन्यमानस्येतिस्तु १२८

स्त्र

त्नोऽधुनि विशेषणमप्युक्तं मानात्वादिति शंकते । इंदुं इतीति । वाक्यशेषात्वेष्टमित्याह । इंदुत्तरितेति । नहिं इंदुत्तिश
श्रितकाष्ठयत्नोक्तपूर्वविशेषयाद्रस्तयात्तदादित्यर्थः । उद्दाहृत वाक्यशेषार्थमाह । इंदुत्तिस्थितेति । इंदुन्यायात्तस्याविशेषस्या
र्थमाह । तरीति । कोऽस्मौत्तर्योऽशानड इति तमाह । वीरादीति । वीरस्तयानकादिरससहितः संग्रामादिभूमिगत इंदु इति धुनि वि
शेषइत्यर्थः । दृष्टांतं व्याख्याय दार्ष्टांतिकमाह । पलाधिस्त्वीति । अत्र तु न वस्तुसर्वत्रायत्तिरोऽतिरोकि फलमत्राह । भवमिति । अ
नात्मनः कल्पितत्वे साधकत्वायोगात्कथं तदुत्तानात्मसिद्धिरत्राह । स्वयमिति । यथा नात्मसिद्धावदेवं नतरमत्विनेवात्मनः ।
सिद्धिवित्यर्थः । तर्हि नात्मसाधकमात्मातिरिक्तमिवतिनत्राह । तदपीति । अनात्मसाधकं च मात्ररूपमात्मान्ये क्व न मान्त
मित्यर्थः । न ह्यात्मापरिणामांतःकरणतापन्न एवात्मानं साधयेद्विशेषादत्राह । कर्तृत्वेति । कूटस्थदृष्टमात्रं वं कथं कर्तृ
वाद्यन्वयितात्राह । सर्वं तदिति । सर्वस्यात्ममात्रं चेद्दार्ष्टांतिकस्यैकत्वात्केन दृष्टांतेन सिद्धं इंदुत्तरीं इंदुन्यायेन स्यचा
स्यादिति चेद्बहूनां दृष्टांतानां युक्तौ किं फलमित्याह । दार्ष्टांतिकेति । फलमाह । ऐक्येति । तत्र घनक्तिमात्रसामान्यमिति न
ता सामान्यब्रह्मणि सर्वेषु लयप्रदर्शनार्थमानकदृष्टांत इत्यर्थः । लयक्रमं दर्शयितुं दृष्टांतं च यत्नो दार्ष्टांतिकत्रायत्नोच
यमाह । महासामान्येति । तत्तत्कानां विशेषलोन्नूतस्तु सामान्यविशेषरूपपश्चत्वानुभूतानां चकार । तस्यापि कार्यकार
णविलक्षणब्रह्मणि लयप्रदर्शनार्थमनकदृष्टांतोक्तिरित्यर्थः । सर्वस्य ब्रह्मणस्तदं दृष्टांतोक्तं यत्तयासाधयति । सब्रव्ये
ति । उगतामेन सदात्मत्वं बाधनसमतानाम् । अत्र सवापांतात्नाप्यमादवापत्तौऽक्र वादित्यर्थः । मतासामान्याश्रयत्वात्किरंगी
कार्यानास्ता ब्रह्मीति । संबंधात्तावाद सामान्यमित्यर्थः । तत्पदार्थस्यापदयव मसंगवेवानाकाव मर्थस्यापितदार्थक्यसिद्धाय

ले४

तस्य हा यथेति। उक्तं विशदयति। सामान्येति। मूलाद्युनक्ति संबंधस्तत्तो ह्युत्ते विलक्षणे च यागनुनावेलयेथ्यर्थः। सू
वेहू चैतस्यान्तरात्तरस्मिन्नलक्षैकेत्याह उभा सास्तृदन्नातेति। एतन्मूलात्व नच्छेदागसूत्र्यर्थमाह। नामादीति। स
याप्यत्वाद दृष्टनात्तु वादनसंगतिमाह। दृष्टांतेति। स्थितिकाल सर्वस्यु त्वाच मुक्तं उत्पत्तिकालपुनर्ईश्वतइत्योदा
स्थितीति। तात्पर्यमुक्त्वा अक्षरार्थमाह। धूमेति। दार्ष्टांतिकमाह। प्राणेति। वाक्यस्य नान्ययांनरवक्तु बाह्यति। एकृति
एकस्यो ब्रह्मतातो नस्य क्तीनामेकं दृष्टांतेन त्विन्नु आनीयघटादीनामश्व च महिषवादो श्रुता नामादिस्मिन् [illegible] उक्तो
मात्मानेकमित्यर्थः। तद्दूत्तरत्वेन दृष्टांतवाक्यं व्याचष्टे। धूमादीति। नामादीनां मिथ्यात्वदमुपपत्त्या [illegible]।
त्वाह। बाधेति। त्वितन्मुमात्र वाचनातप्रामिथ्यात्वदइत्यर्थः। नामादेरात्मेवतत्त्वमित्यत्राह तुमाह। कार्येति। अविलक्ष
णमथ्यात्वात्तमनुगतमिति यावत्। तु गइसनायां फलमस्तीवदन्नाकामवंनास्तित्वस्ति। पूर्वपक्षे विरोधाद्दक्षु
यात्तच्छारिमात्वमसारित्व मन्यथायुक्तामेवदकर्तृत्वमित्युतदुत्तरत्वेनापिनाह वाक्यायोजयति। वाथेति। तश्च
स्तितपदव्यावृत्त्यंशिकमाह। अ्रान्तयतइति। विद्वद्वाक्यानां कार्यत्वेन श्रुत्यादिवाक्यवदमाणान्तेरात्मनः। श्रोतव्य चाने
त्यर्थः। वाक्यमिवतारयति। दयास्येति। परिहारं विशदयति। अवयवेनेति। ननानृहनियद्धं विद्यमानस्यैव कूपाका
तवदीश्वरादनित्यावर्णवानित्यं च ममावव्यापादकं वक्तुरागादोनकुस्थश्रातातिचातिस्यात्वेनीपितुं वचो वस्ताद॥
द्दुवंत्वार्थप्रवृत्तैस्तधीपूर्वकवातावादतानेमर्गिकार्थो। दैश्यश्राह्य च मेवं प्रवृद्धस्यानाविक्रवाक्तुस्यादिवाक्ता
शुद्धिवस्तावामात्यमित्याह। बुद्धिवदिति। नत्वामानपफलमाह। सर्वथेति। विद्द्नियद्धं माह। द्दरणमाह। नादि

इ नीर २

गप ॥मदुक्ता नासीद

२२८

वि

तोईश्वरः कर्त्तेत्यादीश्वरात्माकारवादानिराकारविरसिमिवदित्यर्थः ॥ कारणरूपेणनिश्चयं घटादेरपि तुल्यमित्या

शंक्याह कृतातिशयमाहापरइति परमात्मवस्तुतिरात्मानं नरं संसारिणमात्मना द्वयब्रह्मरूपेण विनिपात्य कारण

त्वकं जगद्बाधितं वाद्वयब्रह्मात्मनावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ नयथ्येत्यादिवाक्यस्यार्थेनिरमाहावदतीति जगन्मिथ्या चेत्तद्वेदमति

त्वदस्यापि मिथ्यात्वान्मिथ्याभूतवेदमात्वाशंकानिरासार्थमित्यर्थः ॥ तदमात्वमबाधकत्वं मिथ्याबाधकत्वं वात्तुमर्थ्यशदि

त्यवानतावद्वाग्यइयमित्यादेनस्तुकमिति ॥ अबाधितानवगतनिश्चयज्ञानात्पत्तकस्तुत्त्वसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ नतूमित्यी २५

दाप्तुमर्थस्येति सर्वस्य वस्वावेदात्तावादमात्वमितिवि किं विद्याद्यात्यागसर्वं जईवानाद्यानुत्तत्वविरोधमित्यहता

स्ताणयः यंत्रत्याह सत्त्वेति यथा मृदादिरूपाः घटादिविवर्तानां सत्तामनुपयान्नवति ॥ एवं प्रमाणमपि स्वापपायार्थे निश्चिता

सत्यानवत्त्वप्रमाणमित्यर्थः ॥ सर्वंख्यामवंस्तुतोनैसर्गिकमुक्तं तस्य समन्यत्यादिना वेदविषयेष्टथ्युत्पत्तिवचने

नापवाद्यसूत्रनावात्मिथ्यात्वशंकाच त्राह नान्वेति इमावदइति मा स्माहद्वं गृहीवाइदं सर्वं यदयमात्मेति षष्ठ

श्रवणान्नाकापवादइत्यर्थः ॥ वेदस्याबुद्धिपूर्वकात्वबालादिवाक्यवदमात्वमत्राह बालेति बालोन्मत्तोक्तिसमानव

देदस्यासुक्तोइष्टवणवत्कुमपनपामहेनियत्सुखाहर्शनस्वपरार्थंवादित्यादिनातं चांतरपरिकृतवादस्माति

रपि संबंधग्रंथादारत्यतन्मावक्ष्यमाणितवादित्यर्थः ॥ यहायुदइत्यादेरर्थमाह कांचदादीति अबुद्धिपूर्वकंवस्तुते

नेवत्तसिद्धेतिहासानिदिर्नगृह्यतइत्याह वृसिद्धेस्तुति ॥ अतिधेयसूक्ष्मणिनोन्यतत्र अतिधानात्स्पवदन्मात्कोको

हेतुरितिवदर्थसिद्धत्वादित्याहांतिधायति ॥ एवं तात्पर्यकारोक्तमर्थं प्रदर्श्य वार्तिकलक्षणमिथ्यार्थमाक्षिपतिमं

त्वतीयस्मान्मेत्रवस्रात्तत्स्थापि वेदत्वं फलमत्रिर विशिष्टातस्माद्वत्तु विधमेवजानामवुनग्रात्वामित्यर्थः॥ इतिहा
सादिशब्दस्यार्थांतरमाह। यथेति। अबाधितैसमलोकवसिद्धिस्यागलाकावदाधिकरणत्वंमादित्यर्थः॥ मगादिशब्द
सेनिधनादितिहासादिशास्त्राणामपि वेदवचनत्वमाशंक्य मेनिषेधर्वलवल्लिंगमाह। इतिहासेति। बिलत्स्वस्मृना
द्वादामामयंवनरिष्यतीति नदीयार्थे इतिहासादिनावदार्थनिश्चयेवेदत्वमापद्येतमिति विपरीतमापन्न
अत्राह्नितिहासेति। व्याख्यात्वाक्यत्वाद्वादितिहासादनोतीद्रियार्थेस्वातंत्र्यमित्यर्थः॥ वेदमूलत्वेनेवतत्वा
मात्तपमृत्यधिकरणन्यायंलिंगमाह। प्रत्यक्षेति। प्रसिद्धेति। व्यासादिप्रत्यक्षंकथंतन्मूलव्यासादिकर्तृस्मृतिरत्राह॥
न्या० नावतीदृश्यरागिसितन्मूलत्वेनात्यन्नव्यासादिबुद्धावाविर्भूतमित्यर्थः॥ परएववाव्यासादिरूपेणत्तुरागणादिकर्त्तृ
तिनाच्छेवकारणत्वंसाधयति। कारणत्वमिति। ब्रह्मैवव्यासादिरूपेणतत्कारणमित्युपदेष्टंतमाह। बीजमिति। अत्र
कुराह्याममनापत्रकांडयप्ररूनानामिति। गोपाः। हेतुमाहाद्यंतरयोरिति। एवंब्रह्मैवकारणमित्यर्थः। यथा [illegible]
द्वाद्वमानेतथापिशरणादित्तरपमस्तुकिंवदमूलत्वेनात्राह। नवतीति। अमाद्यद्वहनोमिथ्यात्वात्ज्ञातमश्रायादीना
मनावादित्यर्थः॥ वाक्यमानेनचाह्नदष्टमोतरमापद्यत्वमत्राह। प्रामाण्यमिति। अबाधितात्ज्ञानेधीहेतुत्वनवदृ
मात्वदृष्टांतमाह। स्वापादेरिति। मयाद्यत्वादद्दृष्टानुवादनमंगतिमाह। वज्ञाननेति। तद्दा किंवाकरोति। विनिनतेति। ए
वमित्यादिदार्ष्टांतिकवाक्यार्थमाह। स्वशब्दादीति। विषयज्ञानामिंद्रियेषुलयस्तेषांमनसितच्चबुद्धौतस्याःस्वश्रमा
णाह्यवहरूहृयाकारणात्मनिलयइत्यर्थः॥ असाधारणालयेवकुंसुप्त्यादौ सर्वप्राणिनां साधारणोलयउक्तइत्या

१४

॥ या नि ॥

ऽहेपइति।असाधारणइतिदोषः।स्वात्ताविकासोऽस्थूलयेदृष्टांतसुखनस्पृश्यति।अद्भिरितिपूर्वेस्पर्शादिशब्देन
द्विषड्ज्ञानमुक्तमिदानींविषयाएवपृथ्व्यांतद्रस्याह।स्पर्शोतिविषयाणांस्वग्राहकेंद्रियस्थूलयइंद्रियाणांमनसिमनसोबु
द्धौबुद्धेःकारणइत्यर्थः।भूतानांलयप्रदर्शनार्थंलयाक्षागवत्स्वामाह।गंधादीति।गंधश्चैस्पर्शरूपरसशब्दानांसंहतिःस्थि
र्थः।रसांतानांवत्स्नसंहतिर्जलेत्यः।स्पर्शशब्दयोरकात्मकंशब्दात्मकमित्यर्थः।गुणसंहतिर्वभूतानांकिमर्थमुक्तमित्
तिचेदत्राह।मूर्तेति।कारणद्गुणानांशक्तिराविर्भवतिःसेवभूतामूर्तेकभूतानामनिव्यक्तिस्तत्त्वयएवतेषांलयइति
वक्तुमित्यर्थः।कीदृशोलयइत्यत्राह।संहतेति।कारणमनालयइतिदोषः।अनतिद्यक्तकार्यस्यकारणसंस्थालया
नतुतार्किकवत्स्थानलयंवदित्यर्थः।गुणलयएवभूतानांतलयइत्याशंक्यगुणास्तदुपलक्षणार्थाःअन्यथामेवलि
यासिद्धिरित्याह।तन्विति।अभ्रता।अत्रभूतानांमध्येरूतीयारूपंशब्दवायोरत्सापिलक्षितःपंचमःशब्दादिक्रमापे
क्ष्यागंधस्तदुपलक्षयंतइत्यर्थः।भूम्यादीनांगुणसंहतिरूपत्वेकथमवांतरत्नदोषेचाह।तद्गुणेरिति।गुणास्त
दाद्भूतत्वदइत्यर्थः।उक्तमन्यत्रालेदिशति।तत्र्येति।स्पर्शादीनामविवेकगुणस्यानकवंभूम्यादिभूतात्वावबक्तुवच
नमित्यर्थः।नतस्पर्शस्यनानत्वंदर्शयति।पृथिवीति।पिच्छिलादवःस्पर्शाद्यात्मविश्वस्यानेकात्मकत्वाकथमेकरसवल्ल
णस्तत्कारणत्वाच्छाह।धूमेति।कथमस्यपरिणामस्यसिद्धिरत्राह।ज्ञानेति।घ्राणादींद्रियसंयोगात्परिणामगद्भूतस्य
स्पर्शादिज्ञानात्तत्रवति।इंद्रियजज्ञानानामिथ्यात्वीत्यर्थः।तज्ज्ञानंकुतःसिद्धमितितिनत्वाद्भूतवादियात्।स्पर्शेति।तत्तज्ज्ञानंस्व
प्रकाशंनसाक्षिवद्यमत्राह।स्पर्शादीति।एवंप्रलयाक्षागवत्सात्सुक्ताज्ञानस्यनयासहप्रतीकपसंहारक्रममाह।ज्ञाती
ऽतेति।चगादींद्रियजंज्ञानमत्स्यंतस्थूलीभूतंयदासविषयंमनसासुखतमनोमात्रमितिनिह्नूयततनदास्थूलनासाम

स्वरूपं सूक्ष्मं तवतीत्यर्थः॥ तस्तु नः पाप संक्लियत्तत्राह॥ न तत्तावीति बुद्धिसंयोगं बुद्धिमात्रमिति निरूप्य माणं सूक्ष्म
न रं मनस्तोपि बुद्धेः सूक्ष्मत्वादित्यर्थः॥ मा च बुद्धि सर्वदेहव्यापिनी त्याह॥ यावदिति॥ नो बुद्धिमात्रा वस्तः कारणम
त्मा वा णशक्तिताः आदत्त इत्याह॥ चेतन्यतीति॥ कारणं च प्रत्यङ्मा विलीयत इत्यर्थः॥ स्वात्ता विकल्पत्वात् कार्यकारणप्र
पंचस्य प्रतीविलयेपि न तस्य संसारिणः संसारिबुद्ध्या [illegible] मत्राह॥ कंटकेति॥ देहव्यापित्वं वा कंटकेवेदनादित्या
गात् देहविक्रियातो धर्माधर्मनिमित्तं सुखदुःखं स्यादित्यर्थः॥ देहसमवायित्वे कथमत्र धर्मेत्यधीरत्राह॥ देहेति॥
अंतःकरणे बाधा भवति देहतादात्म्याध्यासाद्देहगं बुद्धावध्यस्यत इत्यर्थः॥ तदेव स्पष्टयति॥ तद्धेति॥ अप्रतीत
स्य विशेषणत्वायोगात् तदा तद्विवरव प्रमाणत्ता वा कथं बुद्धिं विशिंष्यादत्राह॥ नस्येति॥ दुःखजन्मना समकालं न
ष्या वच्छिन्नत्वविशेषणतयाना बुद्धिवृत्तिर्जायत इत्यर्थः॥ कासौ वृत्तिरिति न माह——दुःखविशिष्टा वृत्तिरद
मित्येवं रूपा वृत्तिमदंतःकरणं बोधरूपं विशिनष्टि तद्दुःखविशिष्टस्वापमात्मनि मात्रा संजीवात्मा स्वगतदुः
खगतदुःखं न विशिनष्टि भवात्तास्तः स्वगतदुःखमाश्लिष्टेति समर्पयतीत्येवमध्यस्तः संसारित्वमित्यर्थः॥ दुःख
दृ रंतःकरणपरिणामवि पिदेहयोग एवन्मात्तः पादमा वेदनत्वं तु तवाव दिके कदेशगं दुःखमिति केमिति
दृष्टं वं सुखदुःखादिपरिणाम म मयएवाहंवृत्त्य इत्युक्तं कालांतरपि न्ना वादत्राह॥ न वदिति॥ ते सिमा
त्ति न बुद्धेरहंवृत्त्यदर्शनादित्यर्थः॥ कंटकादिजनित दुःखस्य देहावयवद्वारा बुद्धिसंबंधस्तु त्वाद्यत्तिमानं जनि
मित न दुःखस्यापि तथास्यादत्राह॥ […] तिमानात्ता वा चतुत्र न त्र विषय्ये ममाति मानवतोतःकरणस्य वदुःख
मित्यर्थः॥ तद्धि दुःखाः देहत्वाद तिमानः परमार्थो चाह॥ मिमानादिति॥ पूर्वे विषयत नद्विष या मिद्रिय मूलयामक

२४

दर्शितमात्मनो क्षापरमरार्थ्यं नेत्वक्तुं सामान्यमप्यायमाहानकार्यमिति प्रज्ञानत्याजयति। त्वगिति। अनेना घ्राणक
हेतुं विशदयति। कार्यं वादिति। इंद्रियाणां विषयकार्यवात् तान्प्रत्यनुपादानत्वादित्यर्थः। फलितमाहानस्मादिति। स
र्वेषां गंधानां मित्यनगंधग्राहकार्थमाह। गंधेति। ग्राह्यादिगुणेसेहति रूपस्कूल पृथिवीत्यर्थः। गंधस्यानेकविधस्य महत्वो
गंधावाइंद्रियत्वेतस्माहापर्शेति। गंधस्यानेकत्वं प्रकटयति। गंधइति। गुणानां नूनानामपचयापचयवशादनेकप्रकुं
त्वं रसादिष्वादिशति। रसेति। त्वगादेरेक सामान्यं इति आत्वेंद्रियाणां विषयकार्यत्वमसंक्षेत साधयति। असाधारणमिति। ग्राह्य
रतप्रामाण्यं वं ग्राह्यसजातीयारब्धत्वं इंद्रियांग्राह्य समानजातीयारब्धं प्रकाशकत्वाद्दीपवदित्यर्थः। साधारणं इंद्रियना
नत्वज्ञाविशेषणानुमानमाहाम्नप्याह्यतिस्तरज्ञास्तेजसं रूपादिषुरूपास्यैवव्याहकत्वाद्दीपवत् रसनमाप्यं रसादिषुर
सस्यैवव्याहकत्वादास्यादकवत्। घ्राणं पार्थिवं गंधादिषु गंधस्यैवव्यंजकत्वात् घृतादिवत् त्वगिंद्रियं वायवीयं स्प॥
र्शादिषु स्पर्शस्यैवव्यंजकत्वात् व्यंजनवायुवदित्यर्थः। विपक्षेबाधकाभावादप्रयोजकोहेतुरित्याशंकाहानत्वदिति।
चक्षुरादीनां तेजसादित्वाभावे नियमेन रूपादिव्यंजकत्वं न स्यात् तथा चतो वरुपग्रहणमित्यर्थः। प्रकारांतरेणापि
विपक्षे बाधकमाह नत्वदर्थेति। मानाभुग्धा सर्वार्थग्राहकत्वादेकमाहामाद्रिति। सर्वेद्रियाणां तोतिकत्वमु
क्तानेषां सामान्यं रूपमाहाच्चगादीति। कर्मेंद्रियाणां साधारणं रूपमाह। घ्राणइति। तत्रामयी वाकहस्तौ बलकर्मेंद्रि
याधिष्ठिता वायवीयो। पायुर्गधवान् पार्थिवः। प्रजननमाप्यं स्निग्धत्वात् पादेपरिशेषान्नात्तसोत्तेषां किमाहा॥
किमतो साधारणं रूपं घ्राणइत्यर्थः। किमर्थानींद्रियाणीति मचाह। शब्दादीति। केनप्रकाशनीनीत्यत्रियं तत

स १

नी

४२

चाह। यथोक्तेति। अंतःकरणत्वाविशेषे मनो बुद्धिश्चित्तमिति कथमत्राह संकल्पेति। चक्षुरादिनियमेन रूप
दिविषयत्वमसिद्धं न रागान्नत्यश्च शब्दस्पर्शतकत्वानुपादनहास्तेन्द्रियव्यापारस्य कारणाभस्तेन च पादव्यापा
रनिषेधात्तेर चाह संकल्पेति। यो यथेति करणानां नियत विषयत्वनिरवात्मनो तामसिद्धेर्दर्शनमुक्ति। किम
र्थं चाह दोषमिति। जगदात्मनः संसारिणः करणाश्रयत्वेन दहमस्थितिरित्यर्थः। करणानां तेतिकत्व साधनफ
लमाह एवंविधेति। तत्रोपसिद्धांता त्रयातिरिक्त करणापगमादन्याह मूलेति। सर्वस्य ब्रह्मण्येव फलयं कथं
घटादेः उक्तादिलयसिद्धिरत्राह मृदादिष्विति। मृदाद्यापन्नमूलकरणघटादिलयकाले मृदादीनां च यत्कृणा
नुपलंसा तेषां च घटादिलयइतिलोकस्याविवेकाद्रुमइत्यर्थः। सर्वस्य कार्यस्य मूलकारणे लयइत्युक्तार्थे
श्रुतिमवं सर्वेषां स्पर्शानामित्यादिकां योजयति। एवमिति। इदानीं कर्मेंद्रियतद्विषयाणां कथं प्राणे लयइ
त्यत्राह वदनादेरिति। वदनादीनां कर्मेंद्रियाणां च वदनवादि सामान्यस्य लयस्तेषां च सामान्यानां प्राणे
स्थ परस्मिन्नित्यर्थः। इंद्रियतदर्थानां च प्राणद्वारा परस्मिन्नलयं वक्तुं प्राणात्मवं धीन्द्रियाणामाह। परस्येति।
प्राणात्मकपरिस्पंदस्य बुद्धींद्रियेषु सत्वे किं फलतीत्यत आह सर्वोपीति। परस्पंदात्मक चाक्षुदींद्रियाणां प्राणा
त्मकत्वेन प्रमाणमाह दंतेति। दंतास्येव सर्वेरूपस मायतिश्रुतिरित्यर्थः। ज्ञानेन्द्रियाणां प्राणात्मकत्वे वाक्यां
तरमाह पर्शेति। स यथा स्तूह्यः पद्वीशशंकून्संवृहेदेवमितरान्प्राणान्समवृदिर्दहीति पादबंधन
कीलसून्सशंकून्युगपद्वत्त्राज्ञात्पोश्व संवृत्य त्यादयति। एवं प्राणावागादीनिति श्रुयत इत्यर्थः। प्राणानां मुख्य

प्राणवृत्तिश्चेत्यर्थं न रमा हो पीतेति प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीति श्रुतेः प्राणवृत्तिश्चमिंद्रियाणामित्यर्थः तस्मा
दीन्द्रियाणां प्राणे लयं प्राणस्य परस्मिन्निति फलितमाह स देव इति कस्मिन्नहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्र
तिष्ठते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतिस्थात्मानमित्यर्थः अस्याध्यं न कलयत्यानाय सर्वप्राणि साधारणे
प्राणे तल्लयं इत्याशंक्याह साधारण इति समानप्राप्तिकारणं तस्य पंचमांतत्तिधानाद्वाक्यविशेषात् साधारणलय
इत्यर्थः कथं पंचमांत कारणं तल्लयोक्तिरित्याह प्राणानिति मुख्यावस्थापन्नस्यात्मनेः सम्भूतेति तदात्मस्वरूपसे इत्यर्थः यश्च
श्रुतेरित्यर्थः नात्र कारणवाचकः आख्यास्तीत्यत्राह निरुक्तमिति प्राणादीन्समायात्मानं त न च प्रावस्थस्थितं तस्य कार्यां
नुसारेणैव मुक्तमित्यर्थः न हि तदवाम्नुवाम्नायेत च न त्वादा स्कंधोदिति निरुक्तमिति कारणसु केवलानुगतिकार्या
वस्थमस्य क्रममदिति श्रुतं वेतत्समित्यर्थः तत्र कारणोक्तावपि तु मदनलयोक्तिरित्याह यत इति पंचमांतोक्तवा
क्यप्रामवश्चिकांश्चाप्रसंगात् वाक्यव्याख्यानमुखवदति प्राण इति समानस्यास्यापि प्राणादिरपश्च वन् वृत्तिविशे
षार्थत्वमित्यत्राह कारणात्मनेति स्वाश्रुवं प्रादेशान्तवाक्याथस्तथापि प्रसूतं किं स्यादत्राह सर्वेति प्राकृतलयस्य सर्व
कार्यलयोक्तिरयुक्ता प्राज्ञः कारणं बध्नाति मूलकारणस्य बुद्धिवृत्तिप्रज्ञाव्युत्पत्तिधानादत्राह प्राज्ञानेति आ
त्मा चेतनात्मा मायागात कारणस्य प्राज्ञश्च कारणात्मानात्तदादछेनज्ञानिरत्राह यन्निमित्तमिति इंद्रियादि तच्छेत्र जड
वृत्तीनामतडाबाधसंबंधस्यामात्रमित्यर्थः प्रत्यगज्ञानं तचेजगत एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावचनं मानमित्या
ह्यास्य यस्मिन्निति प्रासतलयेबुद्ध्यादिलयस्य क्रमाक्षिपति नविति कारणलयस्येहस्यापि स्मृत्या सुखतानुक्तोऽ

त८

×याप्यातीन हास्यथादरथमाहो६

३२

इति

त्र्यं दृश्यो न्यपरिहरति। स्वगोचारे ति। मननविधिविस्तरमुपसंहरति। एवमिति। यथामंतव्य एवंप्रागुक्तसंबंधात्तकथ
मित्यत्राह। आत्मेति। चलाया। एकोऽस्तिम तामुतकतयत्रसाधारण्णादत्राह। मातादिकइति। धीपूर्वलयात स्वात्मावि
कलयस्यकोविरोधोत्राह। ग्रान्तीति। यतस्तानंतत्स्वातिकालयइत्यमावनात्यं तिकइति। योऽयंरूढतलणः
सताविसरइत्यर्थः। स्थैर्यंत कलयंदर्शन्नुत्तरमुत्तिमवतारयति। अनीतेति। सयाप्येत्यादिदृष्टांततात्पर्यमाह
यत्कौष्ठ्येति। कार्यकारणप्रपंचस्यव विलयं ग्रपवती विसमयगज्ञानाद्विलयायथोक्तवस्तुत स्वतिपादनाय
यर्थ। तदृष्टांतार्थमाह। विलीनस्येति। पूर्ववदित्येत हिदृष्टांतेति। समुद्रेति। यत्तायतइत्यादरथमाह। सदीत ति
दृष्टांतवाक्यार्थविशदयं खिल्यत्वमिनितमाह। मामुद्रइति। किमिदं खिल्यत्वं तदाह। संभिन्नेति। मिथःस्वाव
यवानांसंहृष्टतयाहार्दुं खिल्यत्वमित्यर्थः। खिल्यास्यापत्तिहेतुमुक्तोनाशाद्रमाह। सोयमिति। तदुःसंप॥
र्कायद्रुदकं खिल्यरूपेणपरिणतं तत्तदुदकं तत्र त्तोविरोधिनीवह्नति स्तोप्राप्यत्यर्थः। किं विजहातीति तत्रा
हातत्रइति। कादिन्यं निवर्ततइतिशेषः। एतद्विशदयति। काठिन्येति। काठिन्यादृत्राततः संपर्केश्चस्तोकविस्तृकत्वं
स्वहारारवि त्यस्याविधिं सद्व्यर्थः। किं तर्हि तिष्ठतीति स्थारजलमावत्याह। यत्तदवेति। तेजसावयवानां पार्थिवांश्चा
वयवसहिता तो खिला हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति। तत्र आदीति। दार्ष्टांतिकवाक्यार्थमाह। एवमिति। ए
तद्वाक्यस्थदमास्यप्रतीकं कारणादिविकृतं वास्तवंरूपमुद्यातद्व्यर्थः। मंडूतपदायारथमाह। यावत्तेति। महादिना
दियाक्यविवक्षितमाह। वास्तवमिति। महदिश्चादिरूपस्येतिशेषः। अनंतायो रपदार्थमाह। कारणेत्युक्तेनास्थापिकत्व

२२२

×भूतशब्दस्य महाभूतेष्वप्रसिद्धेर्न परम्परया ब्रह्मत्वमविद्यात्मकं तमित्यत्राह कार्यात्मेति। भूतकारणमविद्या भूतशब्देनोच्यत इत्यर्थः॥

मनन्तपादनकारणत्वनिषेधे चाह कारणस्य तथेति। विज्ञानघनार्थमाह ज्ञायन्त इति। महदित्यादि पदार्थव्याख्या
येवाक्यार्थधीफलमाह ब्रह्मवाहेति महदित्यादिवाक्यादेकात्म्यं ज्ञात्वा तद्रूपावस्थितस्य संगतिर्विनिवर्तेत कार्यकारण
स्य जगद्विनिवर्तत इत्यर्थः। तन्निवृत्तिफलमाह कार्येति। एतेभ्यो भूतेभ्य इत्यादेस्तात्पर्यमाह तज्ज इति। समस्तानाम
गवस्थानानामयन इत्यर्थः। ब्रह्मवत्त्ववत्समस्तकार्यकारणत्वमविद्याकृतमिति रहस्यं तत्त्वमाह परइति। कास्य पदर
विद्याकृतत्वे किंफलमत्राहायत इति। संसारानर्थनिवृत्तिरवद्यत्वाद्विद्यमानापि न फलमित्याशंक्याह। तस्मि[illegible]ति। भूत
शब्दार्थोपवादेन समुच्छायत्यस्यार्थमाह प्रविचारितेति। कार्यकारणत्वरूपं समुच्छायत्येव तत इत्यर्थः। रूपविशद
यति। अविद्येति। कार्यकारणत्वमात्मनः आत्यन्तिकं स्वतः कस्मात्तस्यात्ताविकमत्राह कार्येति। न केवलमविद्यैव वक्तव्या
पत्तौ कारणमात्मनाम समविशिष्टा विद्या कार्यत्वस्यादीनामपि तदुपाधित्वादित्याह स्वात्मनासेरिति। तस्य समुच्छानं केन
क्रमेणत्याप्यदिति तत्राह तमइति। तमो ज्ञानं न विद्यत्येवं विधं मिथ्याज्ञानं रूपविवतमात्मतदुत्क समुच्छानं कारातीय
र्थः। ब्राह्मत्वादिसमुच्छानकोहेतुरत्राह विद्येति। आदिपदेन मंत्रत्वादिसंग्रहः। यथा बुद्धिवृत्तिसंबंधात ज्ञातृत्वा
दिकमवमिंद्रियवृत्तियोगात् कर्तृत्वादिकमात्मनः कल्पितमित्याह आत्मेति। ब्राह्मत्वादिपूर्वकं दुःखित्वादिकं तत्पू
र्वकं वा ब्राह्मत्वादिति न विना विशेषानवगमादत्राह दुःखीति। अन्यसंगत्या व्याख्यानान्यथात्वमसकृत्स्व तावदि
रोधश्च दत्राह तन्मानिति। स हेतुसमुच्छानक्रमसुक्त्वा तत्फलमुपसंहरति। त्रयमिति। ज्ञानात्मागवस्थामुक्त्वा तान्यवे
त्पादरर्थमाहाय यथावस्थितेति। न विद्यादयमात्रादविद्याध्वस्तिरत्यामापदत्वादत्राह स्वरूपेति। व्यायागमनयास

क्रियामितियावत्‌ विद्यात्रयोगानपेक्षातमोदं त्रीयप्रकाशकत्वाद्दीपवदित्याह। योगश्चितित्रसात्मेत्यज्ञाना
दज्ञाननिवृत्तौ तादेक्यं वास्तमिति ब्रह्मणः परार्थ्यमात्मनः संसारित्वं वनस्यादत्राह। स्मादेहेति। अज्ञानतत्कार्यया
र्थ्य आश्रयः सत्रय्यगात्मा प्रज्ञानसमन्वयात्‌ ब्रह्मेति परार्थ्यमतत्वदित्यर्थः। ब्रह्मात्मनोरन्यान्य तादात्म्यस्या
साविकत्वे किं किं फलमिति चेत्‌ ज्ञानमात्रात्‌ ब्रह्मताप्राप्तिरित्याह। आत्मनइति। नन्वेच्य संज्ञास्तीत्यस्यार्थमाहास
र्वमिति। आत्मज्ञानं नित्यमनित्यं वा। आद्येन केनापि संसारः द्वितीये तज्ज्ञानविषयत्वादात्मनो जडत्वमत्राह
सादेति। कारणादिज्ञानात्स्यात्‌ सूर्द्धवस्वरूपज्ञानं तावन्न ज्ञेयापत्तिरित्यर्थः। आत्मज्ञानस्य नित्यत्वेविकारणा
दिज्ञानं जन्यं वत्‌ आत्मज्ञानान्नसर्वस्य द्वैयच्च सिद्धिरत्राह। पास्तेति। निर्गतात्मोषात्तदृष्टः प्रतीवा यदा कार्या
दित्तदवद्रूपं तज्ज्ञानानेव निर्गतात्मा प्रविशेषज्ञानेनेव ततज्ञानेतावन्मात्रचादित्यर्थः। तर्हिंज्ञगता विसत्यत्वा
न बाधत्वमत्राह। तद्धेतुफलेति। एकत्वं साधयतीत्यर्थः। गितिः। सर्वस्यात्ममात्रत्वेघटादिज्ञानानेव निर्गतात्मज्ञाना
न्न बाधत्वमतत्राह। निर्गतेनस
पित्रसज्ञानसिद्धः। किं वा कार्यज्ञानान्यत्राह। आयातेति। ज्ञानं तरस्याकारेतरस्यादिर्वादात्मनि
र्वज्ञानमत्राह। दृष्टिमात्रेति। नन्वेच्य संज्ञेति साद्योवात्स्यादस्मात्सर्वमात्मसंज्ञेति। किं तस्त्वाद्यमिति तत्राह। विज्ञा
नेति। बाह्यं परिहरति। अविरुद्धमिति। कथमविरुद्धमुक्तमिति तत्राह। विज्ञानेति। नन्वेच्य संज्ञास्तीत्यविद्यातत्कार्य
नाशस्तत्वज्ञानानाक्रान्तनान्यत्र सद्भावप्रसक्तो ननिवृत्त्यर्थं विज्ञानत्वमुक्तं। अतत्रात्ममात्रतया परिशिष्टं जग
तस्यातं त्वलस्वरूपवदितिविषयत्तदानविरुद्धार्थमित्यर्थः। विशेषज्ञानेन तत्वज्ञानबाध्यं ज्ञानं वा स्वरूपज्ञानवत्‌ २३४
+दात्मज्ञानस्यतदयाहिवा५

दित्याशंक्याज्ञत्वमुपाधिरितितावनाह॥ विशेषेति॥ सर्वस्य निरूपणमेव ब्रह्मणोपि साध्यादविशेषादित्यन्वयाद्॥
यत्त्विति॥ मध्ये अत्र त्वत्वेन सर्वनिवृत्तिमात्रं किंवा न तस्य निवृत्तिरित्यर्थः॥ वर्सितार्थं श्रुत्याऽऽरूढं करोतीति ममिति॥ अलमि
यस्यार्थमाह॥ कार्येति॥ यच्चाहीत्यादरर्थमाह॥ यावत्विति॥ स्वरूपज्ञानाद्धि तत्दर्शीत्यर्थः॥ आधीनमधीत्सर्वकवान अनात्मधियं
द्धेतदर्शिनानात्माज्ञानं तत्क्रमेणाह॥ यत्नेज्ञानेति॥ अविद्याकार्यदेहद्वयविशिष्टात्मविदित्यर्थः॥ दिशब्दार्थमाह॥ विद्वत्तेनायु
स्मादज्ञानकार्यत्वं तद्धेरमिथ्याशिनाकं नवितत्स्यतत्स्मादज्ञानेविनाद्धेतधीर्नस्यादितिद्धतोहीतिपदमित्यर्थः॥ समर्थ
दृष्टांतनाह॥ सत्वइति॥ यथार्थबोधकं मानं अयथार्थबोधकविद्युतिमवस्थायामविद्यास्वनावात्ततमितिप्रति
पादनायदिशब्दइत्यर्थः॥ कथंदिशब्दस्यैवंविधार्थः॥ द्योतकत्वमवं क्लेति॥ द्धेनादिपदार्थमाह॥ नमिति॥ स्वनाद्धेतवद्भाय
द्धेतमित्यर्थः॥ विदुषापिद्धेतदर्शनात्ततत्तुल्यत्वमत्राह॥ नत्वति॥ आत्मव्यतिरेकेणाद्धेतानावाऽडपमार्थं वंइवशब्दस्या
युक्तमितिवादयति॥ नत्विति॥ आकाशादिव्यतिरेकेण द्विशेन संतिमानानातावातथाप्याकाशं दिग्गित्तवातीति व्याप्या
गदर्शनादविरोधइतिपरिद्धरति॥ नतिपूर्वस्यां दिशाकाशं विशदमिति प्रत्यामात्यार्त्तेदस्पाशंक्यैकस्यापमानो
पमयत्तावद्दृष्टांतंनरमाह॥ रामेति॥ गगनेगगनाकारं सागरःसागरापमइति पूर्वार्द्धमायामिद्धंवाद्धेतमुपमानमित्या
हाद्धेतादिति॥ मायाविनापद्दर्शितद्धेतमिवस्वाविद्ययानिर्मितद्धेतमात्मात्तवतीत्यर्थः॥ मायामिद्धानवकथंदृष्टांतत्वा
हा॥ साधयति॥ इंद्रजालवस्वप्नं स्वप्नवदितियथासथापीत्यर्थः॥ उक्तमेवार्थं लोकव्यवहारं साधयति॥ मिथ्येति॥ मिथ्यार्थ
स्यादेशांतराहोमवासत्यस्येवदृष्टांतत्वमत्राह॥ मिथ्यात्वादिति॥ यत्तदीत्यादिवाक्यस्य परमनतिरासपरत्वमिति

॥ २७

त५

तात्पर्यमेतिरमाह। समस्तेति। तात्पर्यं स्फुटीकर्तुं राशिव्याचष्टे। तस्यामिति। वाक्यमचासंगतार्थं करणानुक्तेरत्याह। घ्रा
त्वेति। घ्राणेंद्रियं तस्य विषयसंबंधापरके हत्वानर्थकारणमार्थापपत्तिरित्यर्थः। घ्राणेन जिघ्रतीत्यक्तेऽपि न फ
लसिद्धिस्तदाविपदत्ता वादन्त्वाह। जिघ्रतीति। तदितर इतरं परस्थानीयादिषु पूर्वोक्तन्यायमतिदिशति। तत्रास्य यर
त्ति यत्र हीत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति। यस्मिन्निति। अविद्याकार्यं चफलं दर्शयित्वा के विशदयति। क्रियेति। एत
त्त्वाद्दृतत्वात् समस्तोपायेऽपि तत्त्वे चहीत्यादिना व्याख्यातमिदानीमद्वैतमित्यादिव्याख्यानार्थं यत्र वास्यत्यादि
वाक्यमित्याह। विज्ञानेति। अस्य तात्पर्यमाह। यत्रेति। आत्मनोऽज्ञस्येति षष्ठी मतमेवाभ्यर्थ्य आत्मनि हि यत्र सर्वमा
त्मैवाभूत् तत्र शास्त्राचार्यप्रमाणादनुपपन्नश्च गम्यावामस्य विज्ञानस्यानवकाशकरदीति संक्षिप्त निखिलाविद्या
ककर्तृकं करणेन किं कर्म जिघ्रेत् तदुपपन्नयः। विद्या हास्यापि तासमानं द्वैतं परमार्थसदिति चेन्नाह। षष्ठ
त्ति। नहि किमवशिष्यते तत्राह। व्याकृतेति। निःसामान्यं विशेषमिति वस्तुस्व व्यवहारहेतुप्रकाशरूपस्वभ
अप५ नुभितमित्यर्थः। नास्य विज्ञानघनत्वं ग्राहकादिविनाभावे न सिद्धेरत्याह। ग्राहकेति। तावच्च सुं तत्वादि कर्त्र
कोऽसौ तद्धेतुरित्यत्राह। आत्मेति। मात्रक्रियानंदत्वादपि फलसिद्धेरत्याह। नतरणेति। फलितं निगमयति। सोयतद
तिसुखविप्लवयत्यारभ्य संसारस्य पुनरुत्पत्तिरिति मुक्तेरपि नश्वरतावत्येति मतं न सिद्धिरित्यत्राह। तथा
पीति। कारणानावादित्यर्थः। यत्नत्वादर्थमाह। ज्ञानेति। ईदृशी ग्राहकादिविनाभावेनीत्यर्थः। अस्मिन्नर्थे वाक्यं
त्याजयति ग्राहकादीति। आत्मवदात्मनापि सुप्तः। सिद्धमात्माधीनानन्दसिद्धिरत्याह। येनेति। किं तु नान्यथा २३५

मुपसंहरति। यात्मकादीति। आत्मवंदेनात्मानापि स्वतं साक्षिणोनस्यावतंस्यात्तावादविद्यावस्थायाम
प्यात्मनियाद्दकेदितद्धीनोस्ति किं पुनर्विद्यावस्थायामित्यर्थः। विज्ञानारमित्यादेरर्थमाह। बाधारमिति। केनवि
ज्ञानीयादित्यत आह। पर्वीतंस्य स्पृयच्य विचारितमिति। ब्रह्मणाऽर्थमुपसंहरति। यत इति॥ ७॥ चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ७॥ मंग
लादीनि मंगलमध्यानि मंगलान्तानि चशास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवंतीति न्यायान्मध्येपि
मंगलमाचरति। नम इति। साधारणादसाधारणाद्ध्यानविघ्नं तत्र यस्मात्साः माधारणात् ज्ञानात्रयः सर्वात्मनि त्वात्मा
नं बाधयितुं शीलमस्य तस्मै नम इतियावत्। तेन मंगलोरत्तमनुदर्शयति। प्रत्ययमिति। ऊतस्तत्ज्ञानं तावदत्तेहा। हतवा
पीति। श्रवणादिरूपमाह। आत्मवानं इति। हे चक्षुविशदयति। विश्वसामान्येति। इदानीं वृत्ते वर्तिष्यमाणसंगतिमा
कांक्षते। नबीजाशंकानवकाशमाक्षिपति। कुतइति। समाधत्ते। आपएवेति। मनसवाक्यादिविशेषः। हेत्वसिद्ध्याशंकां
साधयति। निःसामान्येति। स्थितिकालजगतः विश्वसामान्यवमप्युक्तंविता निःसामान्याविशेषत्वात्कथं वात्म
नोजगदुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मनः कूटस्थत्वादित्यर्थः। अस्यार्थस्य केवलहेतुसाध्यत्वासावादृष्टोपाराए
णस्तुत्यार्थं स्वार्थस्य विवक्षितत्वात्तदसिद्धिर्न दोषायेति परिहरति। एकात्म्येति। लोकवर्तिकशास्त्रवदितिया
वत्। दृष्टेनाविवक्षितत्वेपि व्रसएपज्ञातविश्वमान्यादिमंतत्वात् दोषः नदृष्टदसिद्ध्यादेः साधितत्वादित्याह। विद्व
त्वमिति। विश्वसामान्यादेः साधितत्वेप्यसिद्धिशंकातावाक्रिमतेनब्राह्मणेनाचाह। नकपाय्यति। अयं पुरुषोजाय
मानइत्यादौ चनिदहमात्मापत्तिप्रलयश्रुतेरात्मत्तत्वसक्तोतन्निहत्यर्थमिदं ब्राह्मणमिति प्रकारांतरेण

द्रु

संगतिमाह। व्रतिदृह्नमिति। कथमेकत्वोक्तिरत्राह। प्रकार्येति। तादतनुपपत्तिरूपार्थापत्तिसिद्धमेकात्मकमि
त्यर्थः। इदं सर्वं मात्मेति प्रतिज्ञानेन चविज्ञामान्यविद्वत्स्यन्ति विस्वलयोरव्याप्तेरुक्तो मधुब्राह्मणेन प्रति
ज्ञानगमुंइत्याह। प्रतिज्ञायेति। द्वैतनां निगमनार्थ्यमारग्नुइत्याह। प्रतिज्ञानार्थेति। श्रवणादिचयं प्रक्र
म्य श्रवणमननेव्याख्यानं निदिध्यासनं व्याख्यातुमिदं ब्राह्मणमिति तद्रूपेव मतं मनूद्य दूषयति। निदिध्या
सनेति। श्रनुक्तं स्पष्टयति। श्रुतइति। श्रवणमनन फलं वाक्यार्थज्ञानं निदिध्यासनं ध्यानमित्यर्थः। स्वनिमा
तत्वं स्पष्टयति। शास्त्रेति। अतो ग्रंथविभागकरणमयुक्तमिति निगमयति। निदिध्यासनेति। परमतं निरस्य
यमित्यादिग्रंथारंभे। क्रियेति। अथाइत्यादेरर्थमाह। पृथिव्येति। भूतानां पृथिवीरूपत्वे हेतुमाह। पार्थिवानी
ति। भूतानां पृथिव्याश्च कार्यकरणत्वफलितमाह। भूतानामिति। सर्वेषामात्मकृत्वं तात्पर्यं वं कर्तृत्वं कार्यत्वं वावि
शेषमिति कनकिमुक्तमित्यनिश्चयादबाधकत्वं वाक्यस्याह। तात्पर्यलेति। कार्यत्वावतिज्ञाय। कथामकृ
त्वविरुद्धरूपाचायात्राह। वर्तनेति। पृथिव्यादेरवर्तनांश प्राधान्यात्कार्यत्वादिवयैवर्तनांश प्राधान्यात्र
कृत्वमित्यर्थः। मिथ्यावस्तु द्वैतमष्टव फल निगमयति। सर्वेषामिति। यथा मूलकारणं सर्वात्मकं एवमर्थ स
र्वात्मकं श्रुतोतत्तदानास्तितेन सर्वं सर्वात्मकमिति निगमनं युक्तमित्यर्थः। स्थूलोदाहस्य कार्यत्वादिवस्तुष्ट
य सुत्र्वालिंगस्य नदनुमुन्नरवाक्यमित्याह। मलेत्यादिना वत्तुधर्मस्क्रियप्यति तात्पर्ये तुका दूराथमाह। स्पानि
निमधुमाह्नेनाचकिमुक्तमिति वर्तनात्तान्यवादिवस्तुष्टयमित्याह। मादेति। नार्हि नोक्तनिगमनमर्थोत्तरत्वाद॥

स्य यत्वादेवमिति। इदं सर्वं यदयमात्मेति यत्सर्वस्यात्मत्वमुक्तं तस्मिन्निदं सर्वं सर्वस्य कारणत्वेन सर्वात्मत्वादित्यर्थः। यस्याय
मध्यात्ममिति। अस्यार्थमाह अध्यात्ममिति। अयमेवेत्यादेरर्थमाह कार्येति। आत्मा चतुष्टयस्य स्वरूपमिति कथं तत्रता
त्स्वार्थस्याविनागच्छतद्धि लक्षणपादत्वादाह चतुष्टयेति। आत्मविवर्तत्वेन तदर्थो वा चतुष्टयस्यात्मानात्मकानन्यत्वमित्य
र्थः। अयं वा ह्यस्यार्थमाह व्ययकायेति। सामानाधिकरण्येन विवक्षितमाह। अयमेवेति। स्वशब्दार्थं दर्शयति। स पृथिव्यादिष्वि।
ति। व्यायमित्यत्र तदयमित्यत्र नन्तरनुक्तमित्यत्राह। यमित्यस्येति। अयमित्येककेकायमित्याकांक्षायां तत्पूरकं व्याययमिति व्याप्यमित्यर्थः।
सामानाधिकरण्यस्य नीलोत्पलवदखण्डार्थनिरासार्थं विना संसर्गमात्रविषयत्वायोपपत्तेर्न चतुष्टयस्य चतुष्टयत्वतानादे।
वेति। केवलशब्दार्थमाह धावत्वेति। विध्वंतारणवितततता। प्रकृतेति। अयमिति संनिर्दिष्टं चतुष्टयं स इतिमिति यी ब्रह्मण
इष्टत्वेन च रूतत्वात्मायतन इत्यर्थः। ब्राह्मणात्तदा ह्यकार्थात्तदङ्स्याशंक्याह। स एवेति। आत्मवा चारष्टइस्मा ज्ञायः
स एवायं चतुर्यात्मचयर्थः। इदममृतमित्यस्यार्थमाह। यावतिएतावदारखल्वमृतत्वमिति यदात्मतत्त्वमनुतत्त्वनोक्तं तदेव
च५ दं चतुष्टयमिति शेषः। इदं ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह। ब्रह्मेतीति। मूर्तामूर्तब्राह्मणेनेतीति निर्दिष्टाशेषद्वैतयद्ब्रह्मोक्तं तदेवेदं चतुष्टय
मित्यर्थः। इदं सर्वमित्यस्यार्थमाह सर्वमिति। तस्मात्सर्वमभवदिति धीफलाव्यवनोक्तं ब्रह्ममात्रं चतुष्टयमित्यर्थः। इदममृत
मित्यादेरर्थमुपसंहरति। पृथिवीमिति। प्रथममपर्यायार्थमिमा आपः सर्वेषामित्यादिपर्यायान्तरघतिदिशति। उ
त्तरपर्यायेति। अथ धर्म इत्याद्यर्थकथनाय वृत्तमनुवदति। पृथिव्यादीनीति। उक्तानि पंचोक्तानि तेषां मेशाश्रवाशरीरादयः
सूत्रांशास्त्रतत्त्वाशरीरधारास्तूतानांशारीरादीनां च मूर्तयः स्वरूपभूताः चामिवष्टवांशाइत्यर्थः। धर्मेत्यस्यार्थमाह। यथोक्ता

इति। धर्मशास्त्रैकगम्यश्चापरोक्षः कथमयमिति निर्दिश्यमान इदमिति शंकामपाकर्तुं तस्य कार्यमाह। तस्येति। अस्तु वस्तु
त किं स्यादत आह। तत्कार्यत्वेति। अनेकस्तु नानेकधर्मशाक्षान्नामर्थः तत्र इदं वक्तुं यमस्मिं धर्म इत्यत्र धर्मः पृथिव्याद्यारंभकाय
श्चायमध्यात्ममित्यत्र धर्मः शारीराद्यारंभक इत्याहासाधारण इति। कस्तत्र्ययं धर्म इत्यत्र विवक्षितोऽत आह। साधारणेनोक्तस
य समष्टिरिति हिरण्यगर्भपूर्वं समस्तजगदारंभकमित्यर्थः। तस्य साधारणाकारमाह। यदिति। असाधारणरूपमाह। अध्या
त्ममिति। योऽयं धर्मः सत्यं वै तदिति धर्मस्याचारभेदादिदं सत्यमिति पुनरुक्तमत आह। तथेति। तदेव धर्मरूपमाचाररूपे
ण वर्तमानं लोकमिथ्यामर्यादाव्यवस्थापकं सत्यमित्यर्थः। तदिति तस्यापि हि विधिं धर्मेव द्वाद्यमन्यथा धर्मं वा सिद्धरत आह
साधारणेति। यथायमस्मिन्नसत्य इत्यत्र सामान्यरूपं यथायमध्यात्मं मान्य इत्यत्र विशेषरूपमिदं सत्यमित्यत्र मिलि
तं याह्यमित्यर्थः। इदं मानुषमित्यस्यार्थमाह। धर्मेति। शारीरहृदयं मनुष्यादिजातिषु कं मानुषमित्यर्थः। मानुषमिति वि
शेषणा कथं सर्वजातिसमन्वितं च मत आह। मनुष्येति। इदं मानुषमित्येवं मनुष्यजातग्रहणमित्यन्वयः। सर्ववदिति। सा
धारणादित्येव न धर्मवदित्यर्थः। अयमात्मेत्यस्यार्थमाह। पृथिवीति। इदं पृथिव्यारभ्य विराट् सूत्रावयवा निर्दिष्टाः इदा
नीं अवयवी निर्दिश्यत इत्यर्थः। अत्रापि तदवयवानामेव मधुत्वं किं नाच्यतामत आह। हिरण्यगर्भेति। प्रथमांत अात्मश
ब्दो विराड्वाची सन्मुख्यं तत्त्वदं तर्गतलिंगवाचीति विवक्षितम्। अयमात्मेति। मयथा अयमात्मेति कस्यात्राभिधानमिति वेत
न्यानामरूपजीवस्यात आह। कार्यति। सर्वा अयमात्मा वादस्तात्पर्यमाह। यस्मिन्निति। सोऽत्रात्मतिद्येषां विज्ञानात्मनां ब्रह्म
णि तादात्म्येन प्रावेशात् तस्यैकोऽविरुद्धरूपवाद आह। ब्रह्मेति। विज्ञानात्मनि ब्रह्मणि निश्चायेन स्थितस्य विद्यान कार्यो

वी ५

"वर्त्तत"

संस्पर्शादिविरुद्धमेकं इत्यर्थः॥ अयमित्यस्यार्थमाह॥ यो मावितिा य एवं प्रवृत्तस्स इदानीं विद्यया ब्रह्मत्वं गतः इत्यर्थः॥ वार्त्तिकत्र
यार्थं संक्षिप्याचष्टे अस्तीति॥ उक्तार्थं वाक्यमवतारयति॥ अपूर्वेति॥ नञ्‌ न राजत्वार्थमाह॥ राजतीति॥ अधिपतिरात्मस्थत्वं तद्‌द्वन्‌
रूक्तार्थमाह॥ नान्योस्तीति॥ नद्वयस्थेत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ नद्वयमिति॥ नदक्षरार्थमाह॥ चाक्रेति॥ दृष्टांतवाक्यस्य नत्वेदृशं पदं व्याख्यां दर्श
यति॥ व्याख्यातव्यं न इति॥ कथमन्यथा व्याख्यानमत्राह॥ एकीक्रियत इति॥ एवं ध्यानात् किं स्यादत्राह॥ नानेति॥ एकत्वमापन्नोऽपि ध्यातो वा
म्यादिति नेत्याह॥ नामिति॥ क इति यदत्राह॥ निश्चियतेति॥ तदीयप्रक्रियां तरेमाह॥ प्रत्यक्षमिति॥ एतद्ब्रह्माख्यं वाक्यमिष्टं लक्ष्
तं सर्वप्राणिनां हृदयस्थितं त्वत्तः किमिति सर्वेर्नो दृष्टं यत आह॥ संबाधादिति॥ निगमयति॥ विश्वानरेति॥ आक्षिप्य
हरति॥ दृष्टांतसामर्थ्यादात्मनो भिन्नानि द्वैतत्वसिद्धेरस्मत्कल्पना दूरात्॥ त्रिविधेति यत्राह॥ सामर्थ्यादिति॥ यद्यपि दृष्टांतेन
सामर्थ्याद्‌दृष्टद्विष्टार्थोऽनातितथाप्यत्र प्रकरणेन शास्त्रविपदानां वा दृष्ट्वादिवाक्यविरोधश्च न ब्रह्मणः समस्तद्यस्त्र
त्वविवक्षायां दृष्टांत इत्यर्थः॥ कल्पकात्तानाश्चानेयं कल्पनायुक्तेत्याह॥ प्रमाणवंतीति॥ एवंविधार्थस्य श्रुतत्वान्न कल्पकाप
ह्नोत्याह॥ यथोक्तेति॥ यदुक्तं निदिध्यासनादिति तदयुक्तं न शास्त्रविपदात्तावा ~~पूर्वादिवाक्यविरोधा~~ दित्याह॥ ज्ञानेति॥ दृ

"त्वाधं"

ष्टांतगतार्थस्यात्मन्यदार्ष्टांतिके को ऽसौ आत्ममात्रं वृश्रुतेश्च न समस्तादिकल्पनयाऽदानात्तीति॥ यत्तु रज्जुनाश्रिस्थानीयत्वनीवि
रक्तान्निमिस्थानीयदेहात्मकत्वात्तस्य सादेवतादिजगद्रवद्रूपिणेमिति तत्राह॥ समर्पितत्वमिति॥ नद्दतदित्यादिप्राधान्यवाक्य
विरोधाच्च न समस्तादिरूपत्वमित्याह॥ अतिरेति॥ इतश्च न समस्तादिरूपं ब्रह्मेत्याह॥ आपेति॥ ब्रह्मतावाप्तफलत्वाद्‌ उपासनस्याव्याप्य
त्वयत्वेसमस्तादित्वात्फलप्रत्यन्यथोपासनायोगादत्राह॥ अज्ञानेति॥ उपास्यस्य ब्रह्मत्वनिराकरणात्‌ पाद्यंतदित्यादि॥

यद्यावत्तौ ऽकुरात्मत्वनिरूपणस्य च मयि विरुद्धमित्याशंक्य श्रुत्यर्थमाहोपासीतेति। नाहं कर्त्र उपासितान्हं कर्त्रपासिक्रियया
प्रमितियावत्तब्राह्मणापासनमिविशिष्टविन्न श्रूयत इत्यत्राहास्यातद्वितीति। ज्ञाननियोगस्य निरस्तत्वात् कथं नहि रत्वा
रजइति। विद्यासाधनशुद्धिविधानमनंतरदिश्यर्थः। शुद्धपरत्वावार्थकस्य कथं विधिश्च मन्त्राहायाहेति। एकात्म्यनिश्चिता
विद्याकारतत्यर्थः। पूर्ववार्त्तिकार्थं च प्रसंहरति एवं इति। परमहत्वनिरासं निगमयति नावकेति। किं तदपि विवृद्धिनंतरस
हानवदिति। नादेतद्ब्रह्मपूर्वमित्यस्यार्थो ननु दृष्टान्तवाक्येन विवक्षित इत्यर्थः। तस्मात्तत्सर्वमभवदिति विद्याफलस्य
कृतीयतं दत्वाप संक्रियत इत्यर्थः। नरमाहात्तदाकुरिति। इदं वेत्तु दिश्याद्यवत्तारयितु युक्तमनुवदत्याल्मेति। या
स्वविषयात्तविद्यानपरिपूर्णस्याहासमाप्तेति। तदेतन्नरस्य यथाविषयार्थमित्याहायाथात्म्येति। आख्यायिकार्थः कइत्यत्राहा
ख्यायिकार्थमिति। मंत्रो वक्ष्यमाणो मंत्रास्यानं तदर्थं कथनेन फलमाहश्रुतीति। कथं श्रुतिरितितामाहवाक्यानीति। वि
धंनतरणश्रुतिमाहमहतेति। श्रुत्यंतरमाहानिःश्वासितमिति श्रुतिप्रकारस्तुक्ताख्यायिकार्थं मंत्रास्यामिद्युतत्तस्य
ति। आदर्शवर्णनाद्यारिति। प्रवर्ग्यप्रथमाध्यायिकार्थमाहश्रुतेरर्थं दर्शयन्नाख्यायिकार्थं संक्षिप्याहाश्विभ्यामित्यादि
नासंतायंतिय तात्पर्यमाहायतएवमिति। आख्यायिकार्थमाह इदमिति। यत्तत्स्वर्ग्यप्रकरणे मधुसूचितं नया
क्तीसतं तदिदमेव यदिदं पृथिव्यादिनोक्तमित्यर्थः। कथं प्रकरणे तारमधुसूचितमत आहा दध्यङ्ङिति। आ
त्थामित्यादिब्राह्मणोक्तितः श्रूयते प्रथमे ध्यायेव मधुब्राह्मणं इत्यर्थः। तर्हितेन गतार्थत्वात्किमनेन मधुब्राह्म
णेनानन्याहनहितायदात्मज्ञानसाधनं मधुब्राह्मणं ब्राह्मणोऽश्विभ्यां प्रवर्ग्यसन्निधावपके ह्यवचनादतादेव

म२
प्रमात्रनि ४

इयमित्यादिनास्फुटमुक्तमित्यर्थः॥ तादनद्विरित्यादेरर्थमाह॥ अथर्वणोरिति॥ आर्षं क्रमिरनन्तकमपष्ठान्नवाव्र
वीतनत्वकर्मा तिधीयत इत्यर्थः॥ नज्ञामित्यादेरर्थमाह॥ विश्वतामीति॥ अथर्वेत्यादेरर्थमाह॥ दधीच इति॥ वाङ्मि
त्यादेरर्थमाह॥ द्विविधं दृष्टमपि आश्रयार्थमाह॥ प्रापरतेति॥ अपि शब्दार्थमाह॥ न केवलमिति॥ खर इत्यादिमन्त्रद्वयमवतारयि
तुमुक्तमनुवदति॥ इत्याद्येकार्थः॥ किमिति मन्त्रद्वयमपसंक्रियत इत्याह॥ नववमितीति॥ फलान्तरमाह॥ श्रुतीति॥ मन्त्रप्रदानियो
वृष्टौ खुर इति॥ सर्वाद्यादिकमाकांक्षाखुरः सरमवतारयति॥ कस्मादिति॥ अन्तरार्थमाह॥ पुरा षाढमिति॥ आश्रसाधय
नाव्वेनात्तदशंकापरिहारत्वेनोत्तरं वाक्यमवतारयति॥ परिक्षेति॥ अनंतषाण्यतत्वाववेनानानाजगतो ध्यानवफ
लमाह॥ पूर्णत्वादिति॥ पूर्णः पूर्णत्वहेतुमाह॥ वाक्षेति॥ ब्रह्मानन्दमेवोत्तरमुदाहरति॥ यस्मादिति॥ तत्तु वदिन्याह॥
किंकारणत्वेन पूर्णत्वप्रसक्तावप्याह॥ तान्मनुगतवस्तुसिद्धिरित्याह॥ हृतमिति॥ व्यतिरकाहा रापतघ्नाक्तिनष्काम्नी
ति॥ द्वितीयमन्त्रमावाप्त्वारूपमिति॥ इंद्रियइत्यादेरर्थमाह॥ मायान्तिरिति॥ बकुवचनस्य किंफलमित्याह॥ वचयगितीति॥ यदि
वेत्युक्तं स्पष्टयितुमाकांक्षामाह॥ कात्यायनेति॥ शुक्लादित्यादिनात द्वयं तइत्याह॥ हेतुरिति॥ आत्मज्ञानात्यागेन्द्रिय
संबंधधीद्वारा बकुत्तवचननिमित्तमित्यर्थः॥ इन्द्रियसंबंधस्याज्ञानजत्वं दर्शनमाह॥ अजइति॥ हरयः ज्ञातस्यादेरर्थ
कं दिव्यानीति॥ अयं विहरयमित्यनदर्थमाह॥ नान्य इति॥ अज्ञानकार्यत्वादिन्द्रियादेरज्ञानमात्रत्वं कथं आत्ममात्रत्वमित्याह
यामवतीति॥ आत्मनाविद्यया दृश्यादिना वकल्पानदृष्टान्तमाह॥ नामेति॥ मव्रह्मणे यथा नामरूपादिजगदात्मना व्यथगात्मा
कल्पित इति॥ अवोचाममेवंदृष्टादिनाविनापि कल्पित इत्यर्थः॥ तस्मात्तन्मात्रत्वंमर्वश्चोक्तमुपसंहरति॥ तदेतदिति॥ तान

दत्त ब्रह्मन्नित्यादेस्तात्पर्यमाह। निःशेषेति। कोऽसौ सारस्तमाह। ज्ञानमिति। तदाह। ब्राह्मेति। सर्वस्य ब्रह्मत्वं ज्ञानफ
लमिति। कथं तस्य ब्रह्मत्वमत आह। ज्ञानादिति। ज्ञानात्प्रत्तः प्रागपि सर्वं ब्रह्मैव न सर्वस्य ब्रह्मत्वं ज्ञानसाध्यमित्य
र्थः। अपूर्वादिपदार्थमाह। अपूर्वमिति। अरंधत्त इदं ब्राह्ममत्तावद् इति वित्तागा कूटस्थं ब्रह्म वर्तीति तत्तिन्नमिति शंकां निरा
साध्योत्तरं वाक्यमित्याह। मात्मन इति। ब्रह्मात्मनोरात्यन्त्यैक्याबाधनफलमाह। परोक्षेति। तयोः परमार्थत्वात् कथं
निवृत्तिरत आह। तत्त्वमिति। तस्माद्ज्ञाननिवृत्तौ निर्विशेषात्मप्रतिपत्तिरित्याह। तत्त्वेति। सर्वानुभूरित्यादेरर्थमाह
सर्वेऽति। परस्य सर्वत्वमस्तु तत्त्ववत्वं तु कुतो नेत्याह। कार्त्स्न्यादिति। मधुब्राह्मणं॥५॥ वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह। स्तुत्यर्थमि
ति। महद्भिः परमपुमर्थसाधनत्वेन स्वीकृतत्वान्महात्मागयं विद्येति स्तुत्यर्थः। फलांतरमाह। जपइति।
वंशब्राह्मणमोत्राब्रह्मविद्यार्थिना जपसेवाषत्याद्यत इत्यर्थः। अर्थांतरमाह। शमनीति। मधुब्राह्मणेन
संबंधं दर्शयन्नर्थांतरमाह। गृह्येति। वेदात्मनो ग्राह्यैक्यज्ञानमत्रशासनं तद्यपरस्य प्रतिपत्त्यर्थं वंशब्राह्म
णमित्यर्थः। ब्राह्मणस्य वंशप्रतिपादकत्वमस्तु उक्तक्रमविरोधस्तत्राह। यादिति। पौतिमाष्यादारभ्य तद्दादिवदारभ्य
ब्रह्ममूलपर्यंतो वंशो ब्रह्मणैव प्रतिपत्त्यर्थमुच्यत इत्यर्थः। स्वयंभुवि विशेषणकृत्यमाह। नित्यानेति। हिरण्यगर्भस्य
ब्रह्मणोऽस्मदादीनामिव नान्यकृतत्वं किंतु स्वातंत्र्यविकमिति प्रतिपत्त्ये विशेषणमित्यर्थः। हृहृक्ति पूर्वकं नमःशि
क्षार्थमाह। यस्मादिति। इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्योनयानंदपूज्यपादशिष्येण भगवदानंदज्ञानेन कृ
तायां श्रीमद्वार्त्तिकटीकायां न्यायकल्पलतिकायां षष्ठोऽध्यायः॥६॥ ६॥ ॥६॥ नमो गौरीशाय॥ वृत्तं सं

२२५

कीर्त्तिसंगतिमाह॥ समाप्तइति॥ कांडगार्थइतिशेषः॥ मधुकांडस्यार्थं मुनिकांडस्य कृतान्ताचाह॥ याज्ञवल्कीयमिति॥ आ
गमप्रधानं मधुकांडं प्रमाणान्तरग्राहकतर्कप्रधानं मुनिकांडमिति तदानन्तर्यमित्यर्थः॥ एवं पुनरुक्तिपरिहारपिनदर्श
नाद्योदयतीति॥ नन्विति॥ उक्तमेव परिहारमाह॥ एकार्थत्वपीति॥ मधुकांडेपि युक्तयः संतीत्यवाह॥ आगमेति॥ युक्तिसापेक्ष
त्वादागमस्यत्वात्तच्चविरोधेचाह॥ नत्वति॥ अर्थान्तरत्वादप्रमाणत्वादिति यावत्॥ यतस्तातानिरूप्यमाणयुक्तीनामि
त्यन्वयाद्युक्तीनामन्वयप्रमाणत्वेन तत्प्रधानमुनिकांडादर्थनिश्चयान्न स्यादत्राह॥ सर्वेति॥ प्रमाणानि तर्कविविक्त
मर्थं यथाभूतमधिगमयंतीत्यादिना वर्णितमित्यर्थः॥ विषयत्वतदाह न सापेक्षत्वमाह॥ पदार्थेति॥ वेदवाक्यं युक्ति
सापेक्षमर्थनिर्णायकं वा वाक्यं प्रमाणं वा नदीतीरफलवाक्यवदित्याशंक्यापौरुषेयत्वमुपाधिरित्याह॥ अपौरुषेयेति॥
अनाप्तसंबंधसंदेहनिरासायउक्तं प्रणीतेति॥ तर्कापेक्षावदस्य पुनरपौरुषेयस्य तात्पर्यनिर्णये तर्कापेक्षायान
स्वार्थप्रमितावित्यर्थः॥ प्रत्यगात्मैक्यवाक्यस्य तर्कापेक्षा पदार्थे वा नाद्य इत्याह॥ प्रत्यगादीति॥ द्वितीयं दूषयति॥ यथे
तिपदार्थं वाक्यार्थानपेक्षत्वं त्वदुक्तमाह॥ अस्तु नामेति॥ प्रत्यगात्मत्वानवगमात् पदार्थद्वाय कल्पितकर्तृत्वादिवि
स्यार्थ शेषरूपत्वंस्वतावनिरासायापन्न्यमानयुक्तीनामेव तत्त्वोपयोगात्पदार्थे नागमापेक्षेत्यर्थः॥ वेदस्य तु बुध्य
नाराधेनार्थबाधकत्वादस्ति तर्कापेक्षेत्याह॥ आगमस्येति॥ पौरुषेयीमपेक्षावस्तुनानुवर्तते न क्षणिकवादेरपि व
स्तुत्वापातात् अतोनिजसिद्धमेव ब्रह्मैक्यं विवादाबाधयेदित्यर्थः॥ आगमप्रधानं मधुकांड इदं तु तर्कप्रधान
मितिविवक्षायुपपन्नात्तुनरुक्तिं दुष्परिहरतिवादयति॥ नन्विति॥ उत्पत्त्यानन्तर्यमप्यपिगुणप्रधानतावन

उनरुक्तं परिहरति। नेति। एवं पुनरुक्तिपरिहारेऽपि किमर्थं मुक्त्योश्चाह। मुक्तीति। निगमयति। मुक्त्योरिति १२
एवं कांडत्रयमुक्त्वा पंचमषष्ठाध्यायार्थं तद्द्वयमाह। जल्पेति। जयपराजयप्रधानं जल्पमाश्रित्य पंचमे तत्त्वं नि
र्णीयते तत्त्वं धीफलवादमाश्रित्य षष्ठ इत्यर्थः। ब्राह्मणसंगतिमाह। लोकेत्यादि। आद्यब्राह्मणोक्तोपासनाशेषत्व
९४ मत्र लिंगमित्याह। दर्शनस्येति। न केवलमाद्यब्राह्मणस्यैव पूर्वसंगतिः अपि त्वन्येषामपीत्याह। नात्रेति। द्वितीय
ब्राह्मणप्रवृत्त्यं विहितमुक्तीनां मधुकांडोक्ततत्त्वमादिपदार्थनिर्णयकत्वादित्यर्थः। संगतिमुक्त्वा पदानि व्याचष्टे। आद्य
यदिदमिति। कोऽसौ मृत्युस्तमाह। परिच्छिदिति। रागमुक्तमज्ञानं ब्रह्म तद्विद्यादित्तद्वातिजनकं मृत्युरित्यर्थः। आद्य
पक्षे तात्पर्यमाह। केनेति। मृत्युनाशहेतोरवश्यंतां विवक्षुराह। यस्मादिति। परिहारमाह। दोषत्वेति। जल्प
स्यैव मुनिर्णयपरत्वानावाकुत्तो मा वचाश्रिता त आह। वाक्येति। महाजनपरिगृहीतं जल्पस्यापि निर्णयपरत्व
मित्यर्थः। होत्वाद्वि वाक्यमवतारितं व्याचष्टे। जयमानस्येति। देताघजमानवाक्येन तत्त्वयमग्निरूपेणाध्यानं हो।
क्तनामसाधनमित्यर्थः। समुक्तिरित्यादेरर्थमाह। नंतेति। मुक्त्यतिमुक्त्योः स्वरूपमाह। मुखादिति। ज्ञानहीनं पुण्य
८ कर्मास्तु रसाधनं देवं हिरण्यगर्तोपासनं एवं विधास्तुरर्थे साधनादेवं विधादेव साधनात्प्रमुक्तिरास्तु रसाधनफला
द्वैवसाधनफलाप्तिरतिमुक्तिरित्यर्थः। ब्रह्मतावत् एव मुक्तिरतिमुक्तिश्च किंन स्यादित्याह। यथ्योक्तेति। फलांतरार्थमि
ति। नत्याह। नेति। इत्तमन्तव्यो न रवाक्यतात्पर्यमाह। मुखादिति। कालस्य मृत्युत्वं उक्तं तत्राह। वायेति। नदीनतस्थ १५०
पूर्वं

पूर्वकालस्य नमस्कृत्य वमन्त्राह। वयोमावस्मात्तरितिफलितमाह। तस्मादिति। समुदायेनार्थमुक्त्वा उत्तरकण्डिकायार
थीत्तदं वक्तुमुपक्रमते। कालश्चेति। प्रथमप्रश्नस्याद्यो वैराच विषयत्वामाह। प्रज्ञापयन इति। अथ युस्तुलोक्यादिपरिहा
रार्थमाह। ध्यात्ममिति। यजमानस्य वक्तुरध ऽस्त्रीश्वा तयामादित्यरूपेणाध्यासयन्यजमानमध्वर्युर्मोचयतीत्यर्थः। नकिव
लं यजमानं मोचयति स्वयं तन्नइत्याह। त्वमिति। आत्मत्वाक्षन यजमानत्व्यात समयजमानावयव:। सूर्यश्चक्षुरध्वर्युश्चाह
माहित्याएवेति ध्यायन्नध्वर्युर्मुच्यत इत्यर्थः। यदिदं सर्वं पूर्वीक्षत्यादि प्रश्नस्य ब्रह्मणविंजामननमावाङ्गणातिमाध्यंदिनपाठ
प्रतिवचनं तस्यार्थमाह। काल इति। कालपावायुत्वास्मा कालान्मुक्तिरुच्यत इति तत्राहेतुमाह। ज्ञात्मेति। उदितानुदितवृत्तस्य
त्तादनद्यवस्थितत्वात्कथं विरुद्धध्यानमुच्यत इति नशंकनीयमित्याह। मन इति। मानात्वज्ञानं वद्रूपेणावस्थिता मुक्तिमा
धनमित्यर्थः। वृत्तमनूद्य यदिदमंतरिक्षमित्याद्युत्तरं रयति। कर्मन इति। प्रश्नविषयं स्पष्टयति। सार्येति। साधनप्रश्न
त्वमाह। यन इति। अनारंभणमिति हेतोर्निषेधनं यत इत्यर्थः। आदत्य ग्रहणाविषयायायं प्रश्न इति तत्रैवं प्रपंचमनतिरा
करोति। नविति। गंतरिक्षेणाकेनेति प्रश्नाकंवरानुपपत्यागंधर्वारीरस्यासोमित्रैव असवायुरन्तवदित्यादिश्रुत्या र
सिद्धत्वान्न न तद्विषयः प्रश्न इत्यर्थः। ब्रह्मण इत्यादिपरिहारार्थमाह। मन इति। यजमानस्य मनोधियज्ञं ब्रह्मात्वेन तदुत्तयं
चंद्ररूपेण हृष्टं ब्रह्मलोकाप्तिकरमित्यर्थः। यजमानस्य प्राणोधियज्ञमुक्तानाव वायुरूपेण दृष्टोसौ लोकाप्तिहेतुः। माध्यं
दिनपाठ इत्याह। ध्यात्ममिति। उद्गीथोपासनं यजमानस्वामिकं न यजमानकर्म तद्रूपो यजमानस्वामिकस्य कर्तृकथ्वमुक्तेः
उद्गीथब्राह्मणे न च हेतुमाह। यजमानेति। किं तदित्येतत्रमिति स्मृत्युवर्णप्रतिषेधाज्ञानमित्याह। संतावत इति। उत्तरव
क्यस्थितिशाक्यार्थमाह। इतीमानीति। इतिश्चाष्टद्युतिपातस्यैवमर्थत्वाद्यथा वागादीनामिति मात्रः एवमनुक्तं वागादीनां

मतिमोक्षो दृष्टव्य इत्यर्थः ॥ अतिदशं विशदयति । अधिदेवेति । चक्षुरादीनामधिदेवता वाय्वादित्यादिनोक्तेति मुक्ति-
रित्यर्थः ॥ उक्तोपासनत्रये विवाक्यार्थसंपुदित्वं संपत्पदार्थमाह । फलवदिति । महता मश्वमेधादीनां कर्त्रैचा-
दिसामान्यात् क्वाप्यल्पीयः स्वग्निहोत्रादिषु संपत्तिः संपद्यते । अग्निहोत्रादिकर्मनाश्वमेधादिमयात्क्रियत इति
ध्यानमित्यर्थः ॥ फलस्यैव वचति नाथं यावताह । यदीवति । संपदामफलं वा तल्लक्षणं कर्तव्यमित्याह । संपदिति । अ-
नुध्यातादेर्द्धनादेरित्यर्थः मित्यर्थः ॥ महतोऽश्वमेधादिफलस्य कथमल्पसंपदा प्राप्तिरित्याह । नातिनार इति । नात्यर्थे-
पदार्थमाह । तिसृत्तिरिति । यत्किंचिदंश्याणमृद्धिमस्यार्थमाह । त्रैलोक्येति । लोकाः तत् परदयस्त्रयः । उलोकानुवा
काद्याभ्यासस्य रूपेण व्रीपतिस्तोनेन संख्यासामान्येन लोकत्रयं उत्तरवाक्यादौ संपाद्य प्राणरूपसंवेदयती-
त्यर्थः ॥ लोकोपासनं श्लोकजयादुतां कथं प्राणरूपत्याचाह । सर्वेति । आदवतो कामत्वयादौ कर्मफलसंपदः
कृतराविवक्षितास्त्वाह । फलवतेति । न सामान्यं प्रकटयति । दीप्तिरिति । अनंतावमनइत्यादेरर्थमाह । इत्यानंसा-
दिति । स्तोत्रीयाः स्तोत्त्यनीयत्वात् स्तोत्रीयस्यार्थमाह । तिस्र इति । कनमास्ताइत्यादिग्रन्थार्थमाह । गीतइति । प्रा-
णेत्यत्वादेरर्थमाह । प्राणेति । पृथिवीलोकामावयादेरर्थमाह । जयइति । आदिपदेन प्रथमध्यमोत्तमवयस्काः
प्रथमं ब्राह्मणं ॥ ३ ॥ हत्तं संक्षिप्य चितिरब्राह्मणमवतारयति । मृत्योरिति । उपास्तिफलस्यापि मृत्युव्याप्तत्व प्रतिप-
त्तार्थब्राह्मणारंतइत्यर्थः ॥ यदवधारणार्थं ब्राह्मणं तन्मृत्युरूपं स्पष्टयति । किमिति । इंद्रियविषयात्मकं नदित्याहाय-
तनेति । यस्तेति यत्तया वाक्यं रूपमचाहाधिभूततेति । क्रियाकारकफलात्मकपरिछेदात्मा कार्यशगादिग्रह्यतिक्लिष्टि-
यविषयरूपो मा विष्यर्थः । अपरिछिन्नात्मा दित्यादेरवहिरण्यगर्भता तत्पर्ययस्तत्वमित्याशंक्य प्राप्तत्यक्तंस्मार यथ

यमप

२५२

ति॥ इनोऽस्य कस्येति। अस्मादिति वक्ष्यमाणस्य यत्तत्वे विसमुच्चयफलस्य तदयं सत्त्वादानर्थक्यं ब्रह्मधियेत्याह फलं वेति
फलितमाहानंद इति। पाताद्धिरण्यगर्भोपनियंत्रान्तःकरणस्यानमोहःस्मस्मात्तनज्ञानोमाहेत्यर्थः यतितत्वमिच्यथीत
त्पमादिमवाक्स्तत्रय्यबद्धवस्तुकं इदानीमिंद्रियवृत्त्यस्तत्वात् बंधहूपच माह ज्ञानतिति। स्मितं बद्धमिति यावत्तनु प
पादयति। वागिति। संगतिमुक्त्वा श्रुतिं व्याख्यातुं मनस्मरन्वाग्येयइ ध्येयादिना ग्रहाणामतिग्रहाणां ववत्तु संप्राह्य
कति ग्रहा इति प्रश्ने कथमेष वाक्तिध्यानमत्राह वागादय इति। अविविक्तितं चोदन्तु माह अतिमो द इति। अतो विशे
षानवगमाध्यक्ते प्रश्नयति वचनमित्याह नविद्म इति। अथ ग्राह्याद्धेत्यर्थः। यस्मात् पूर्ववाक्चक्षुघ्राणमनसां
ग्रहाणां नामरूपगंधकामानो वातिग्रहाणां सामान्यज्ञातत्वमित्यर्थः। प्राणो वै ग्रह इत्यादरर्थे माह ग्रहा इति। प
रस्परबद्धत्वं दृष्टांतमाह पानानतिः। अपानवायुप्रेरित गंध यथा घ्राणेंद्रियवशं याति तथा रूपाद्यपि तन्न
दत्तद्रूपवायुप्रेरितं चक्षुरादियशं श्च प्राणादिवायुत्तादेः सहरूपादिवशं गच्छंतीत्यर्थः। यत्कृतं तंनीति ग्रहाणामपि क
र्मविषयाणामतिग्रहत्वमत्राह गंधादीति। यदिदं सर्वं मृत्योरित्याद्यर्थमाहान्नायमिति। अग्निर्वै मृत्युः स रिच्छ्यव
कं सर्वप्राणिहरमृत्युक्त्वाद्दृष्टाद्भुत वादनेत्याह न कश्चिदिति। अस्तु प्रस्तुते किं स्यादित्याह मृत्योरपीति। अहं ब्रह्मा
स्मीति ज्ञानं सकारणग्रहातिग्रहमृत्योरपि मृत्युत्वमित्यर्थः। तथापि कथं ब्रह्मधीर्मृत्योर्मृत्युरित्याशंक्याह स्मादिप
दृश्यार्थं तिरमाहानिरिति। तु न ब्रह्मसद्वितमथ्या रूत मापइ स्पच्छतां कारणयं कोनाम मृत्युरत्राह प्रत्यगि॥
ति। ब्रह्मधियो निवर्तकमस्ति वदं नवच्छा नास्तिव्वत्या सद्वितीयत्वमत्राह निरूपणधीति। ज्ञानं स्वकारणाज्ञान
निवर्तकं वा स्वनाशजन्मना स्वात्मानेव स्वयांमेव निवर्तयेदतो नानवस्थेत्यर्थः। यमदंडादीनां मृत्युत्वपक्षमिद्विवराध

ज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वमाह नान्य इति। ज्ञानपदमध्याहृत्य मुक्तिपदमनुक्तं व्याख्यातुमत्राह यथोक्तेति। अपत्रुनरिति फलश्रु
तिरस्मिन्नादृत्युपत्यात नान्यार्थतेति न अद्वैतमाह नन्विति। न तु रात्रेरिति। एवंविधात्मबोधमतियतां मुक्तिर्नास्तीत्यर्थः। ६२
यत्रायत्र पुरुष इत्यादेस्तात्पर्यमाह समस्तेति। तदेव स्पष्टार्थमाह सम्यगिति। पश्यन्तीत्यायमाह ज्ञानाविति। न।
ति। हेत्वावृत्त्यस्यार्थमाह सात्विति। न साधयति अक्रोधात्मेति। उक्तोऽस्तु तावत्कथं स्मृतिः स्यादत्राह यादिति। देहवि
मपि कामनादिर्हृदयं निरन्वयाः सोपादाना इत्यर्थः। ज्ञानादूर्ध्वं निरन्वयनाशत्वे स्थूलमेवव्यतिरेको वात्मनः। प्राणादि
नाशादित्याह नावयमिति। अविव्यस्यार्थमाह ध्वस्तेति। कारणसंसर्गेच्छानाशत्वा कथं देहाविद्यकमत्रा
ज्ञानस्वकारणेति। समुच्छयतीत्यादेर्यावत्तस्यार्थमाह उक्तामेतीति। उक्तोऽयं तावन्न जीवन्मुक्तमरणं तावत्सा
धीतदेहस्य वा आद्यमंगीकारातीति। देहस्थेति। अत्र प्रमाणमाह जीवतीति। जीवापतं वाव किल देहं किलायं जीवो इतिन
न म्रियत इति श्रुतेर्न जायते म्रियते वा कदाचिन्निषेधाच्च इत्यर्थः। जीवमरणं तावत् मुक्तिमाह यदीति। न
द्वितीयानुत्तवविरोधादिप्याह यत इति। किमनेन जहातीत्यस्यार्थमाह प्राणस्येति। प्रयोजकः कामादिरा
दिपदेन प्रत्ययोऽस्वीकारः। आद्यदोषमाह प्राप्तेति। द्वितीयं लातं दर्शयति प्रयोजकेति। नाममेत्यस्यार्थ
माह किमितीति। तत्तात्पर्यमाह न किंचिदिति। प्रसिद्धं स्फोरयतीति नाममिति। अनेन तं विनानमित्यस्यार्थमाह
स्फूर्तिः। तदेव प्रसिद्धं भावयत्यात्मविदस्तु इष्टानामानवस्थाने पिपर इष्टावामदोवाक्यः श्रुको मुर
मुक्तदृतिद्य व्यवहारदर्शनात्तदापरे नाम्नो नित्यत्वमित्यर्थः। यत्राद्येत्यादेस्तात्पर्यमाह दृष्टव्यारिति। किमे
नमित्यादिवाक्यं व्याख्याते यत्रास्येत्यादेस्तात्पर्यं वाक्यं इदानीं नर्दं प्रपंचमतमाह विश्वानरेति। अत्र कि २५२

किमनेनमिथ्यादावितियावत्प्रथमसमुच्चयानुष्ठानासम्प्रत्यायकादद्वयनाशोपिनस्युक्तश्चेत्किंत्वातावर्तीतत्वादना
मितिनामाविशिष्टाचसाधारणसंसारान्मुक्तौतरालेअविद्यामात्रव्यवधानस्तिष्ठतीत्यर्थः॥कामादेर्दुष्ट्यादर्शना
शाकाहेतुरत्वाहोछिनत्तीतितस्यांतरालयस्थस्यद्रुतातामुक्तिरत्वाद्वादेततीतिब्रह्मधियातत्वाविर्विघ्येत्यथाहेनंकाला
लइत्याछिंदिरायातनामित्यादिस्तुविद्याधिकारिणमंतरात्तावॐसमर्थयंस्तछेषांफलषदिद्यात्तित्वाषचेननिवर्त्ययहा
यात्मकमृत्पवयातकनिर्द्धारणार्थायावव्याद्रिरित्यर्थः॥आत्मानामवलोकमित्यादावध्यार्थस्यनिरस्तंवात्सुनर्नीनिरा
क्रियतइत्याशावतीनहिनदनुवादोपिनकार्याविपर्थ्यादित्वाहवाह्यतीनाष्याकेदूषणंपिष्टपेषणवद्यस्मात्तस्मात्
दूषणंकथंचनकथमपिनब्रूमातावष्यानुपात्तमपूर्वमिवदूषणंतत्तृषिपवेत्स्वादाषाव्रतानवगतंतज्ञाप्याचवब्रूमइत्यर्थः॥
मदपूर्वदूषणंवक्तुमुत्तरग्रंथावतारयात्तत्तृषिपंवदविनिपूर्वपक्षमाह॥द्वेतेति॥आद्यसमुच्चयानुष्ठानोत्सर्वसंसा
राछेदाद्दूताह्वापादानतूनमात्रस्वीकारणीनद्वेत्तुरस्मीत्यर्थः॥तथाप्याछेनबुद्धिसिद्धायकद्दोलवभ्यारेतंसंतावाभुम
थेति॥अतानज्ञानार्थस्तदारंतइतिनिगमयति॥आद्वेततीति॥हीसमिद्धांतमाह॥उपपन्नेति॥छेताछेतापास्मोरर्थस्त
दानूद्वयच्छ्रहेतापासनादमिद्धंतदर्थः॥कद्दोलवभ्यारंतइत्यर्थः॥किंतनाद्वेतापासनफलमितिनदाहसंमतिात्रं
तःसफलंद्वैतापासनमितित्राषा॥तूनानामुपादानंदद्दारंतकत्तृनानौयदाणकारणमित्यर्थः॥वाद्यसमुच्चयफ
लंनिगमयति॥सएषइति॥कामकर्मवासनानांसकार्याणांध्वस्तिरित्यर्थः॥कामादिसर्वसकार्यंनिहृत्वंतवद्वैतापास
नावेयर्थ्यमितिशंकते॥सर्वंवादिति॥नह्युविज्ञानात्मनःपरस्मात्परिछेदकाज्ञानवशोष्मदयोपास्यतिवत्समिति

परिहरतीति नदिति। कर्मादिकार्यातिरिक्तेण विद्याकार्यतावात्र तन्निवृत्तिफलमित्याशंक्याकर्मादेः कार्यं वितजते।
कर्मेति। स्वफलारंभकस्याश्रयत्वं सोविकारापादककर्मवस्तुतोऽपरिच्छिन्नविदात्मनि परिच्छेदमियत्ताशक्तित
मारोप्य कर्त्राद्यात्मनावस्थानं कल्पयति तत्परिच्छेदकारणमज्ञानमित्यर्थः॥ किं तदज्ञानमिति तत्स्वरूपमाह। सैवे
ति। परिच्छेदकाज्ञानावस्थानपि वस्तुतोऽपास्ति सामर्थ्यामर्वसंसारानुसक्तं किमिच्छेनोपास्या चाह। निवृत्तेति
त्याम् अविद्यायां ब्रह्मणो विरक्तचेन हेतावस्थेचासंसारावस्त्वस्यर्थः। तस्य प्रलयः कर्त्तव्य इत्यनवसितार्थमेव
वाक्यं ब्रवर्त्तन इति फलितमाह। यन इति। परवाक्यसमुच्चयावष्ठानात्वागिवेत्यर्थः। हेतावेनहष्ट्वामीहं फल
वायोच्यत कथं तत्वाः कार्यं तदात आह। एकवाक्यत्वमिति। हित्तहष्टिफलावस्थस्याहेतदष्ठावधिकारादित्यर्थः॥
द्वितापास्त्वरशोषफलसंसारनिवृत्तिफलं वा कथं तदवस्थोन्यत्राधिक्रियतां तत्रार्थं चादन्त्वाह। माऽहतिति। अविद्या
स्तुदृढे वनिखिलस्यमर्थसिद्धः। किमपवेत्तापासनमत्राह। परिच्छेदं हीति। परितःछेदात्तदापाद्य कार्यस्यतत्त्व
शरक अनिवृत्तं कर्मणो विकर्त्त्वि मासंगश्चेत्यर्थः॥ मोऽहध्यंसा नकार्यपरिच्छेदनिहत्वोत्तुंसो ब्रह्मभूतत्वात् किंका
मादिनिवृत्त्याचाह। तद्दति। त्रयाणामपि निवृत्तौ गवृत्तिवात्रिदंडविहितं तवत्यरस्परवबद्धौ निवृत्त्यातात्यमित्यर्थः।
अनिवृत्तकामकर्मणो विद्यानधिकाराच्च तन्निवृत्तमस्मात्तवितव्यमित्याह। नान्वेति। समस्तद्यस्मात्केमकामित्यादितवृंथ्य
पं वाक्यपूर्वपक्षः समस्ताः कस्मान्नोच्यत चाह। त्यादीति। पूर्वपाद्याक्तोवकदूषणेत्तुमस्वल्पमिवदूषणमुच्यते
ग्रंथविस्तरत्तयादित्यर्थः। किंतद्दूषणमत्राह। स्वरीति। स्वरूपाव्याअहेतिरस्माद्येवात्मयद्यकामयतत्तत्स्नज

तइत्यादिवाक्यैः नानिव्यावर्त्याणि तत्रेश्वरं प्रवेश्यास्यापरस्य निरस्तत्वात्कथं प्रथमस्य मुख्यत्वस्य फलं द्वितीयस्य तइत्यर्थः॥
उक्ताज्जगज्जन्म कथं वर्तनदृष्ट्यायान्यथा श्रुतिविरोधश्चात्राह कारणादिति॥ अव्याकृतादिनावनवस्थितमतमतं प्र
रूपकर्मणा ब्रह्मादिरूपेण जन्यतइत्यर्थः॥ जन्मकारणमुक्त्वा तदन्वयं प्रतिपादयति॥ तत्र वृत्ति उक्तरीत्यान्वेष्टेष्ट
सतीति यावत्॥ तु मृष्टानन्तात्त्वागनियमवत्तन्मृष्टेरनियमादन्वयानुपपत्तिरत्राह॥ नित्यमिति॥ सुरूपावा स्वरूपति
रिवाक्यमनमानमित्याह॥ तानीति॥ हीयमाणकर्मणो कथमसुरूवः कथं वातिन वान्नस्याहित्युवमत्राह॥ प्रवि
तौ कर्मेत्ति॥ फलं ततः स्वसजातीयरागादिदृति प्रवाहरूपेण निमित्तं कर्मेत्यर्थः॥ तथापि कथमन्वयो त्राह॥ तत्त्वेनि
त्तागरागादत्तिनवस्टप्तिरितिस्थितसनीत्यर्थः॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ दीयं तइति॥ तनमात्रं कार्यकार
णादित्तावनपरिणतइत्यर्थः॥ ब्रह्मज्ञानादापषसंसारनिवृत्तिश्रुतेः कथमस्यान्वयो त्राह॥ परस्मादिति॥ एक॥
स्मिन्मुक्तेप्यन्यः संसरति जीवत्त्वत्देकश्चाविद्यकत्वान्नाद्वेन विरोधः। नाप्यनन्तजीवानामनन्ततानीतकल्पेषु मुक्ते
रिदानीं संसारानुपलंतोतीनकल्पानन्तेपि वर्त्तमानादिकल्पवज्जीवान्तरसंभवादिति॥ वः॥ उगतातां विज्ञानात्मसु
मात्वतज्ज्ञानसाधनत्वं न तु तस्य एव मीश्वरकार्यं वा दत्राह॥ विज्ञानात्मेति॥ अत्र मानमाह॥ श्रूयत इति॥ धियाधिये
तिवाक्येनेत्यर्थः॥ तं गां तरमाह॥ आदेवेति॥ प्रधिप्येत्वेन मिथ्यात्वश्रुतिर्हिरण्यगर्भोपासकस्य तत्त्वात्प्रिमा हननत
जयमित्यर्थः॥ नन्वेदं न ह्हीतिव्याकृताव्याकृतसामानाधिकरण्यश्रुतेर्जगदन्वयोमानं र्त्वयाह॥ इदमिति॥ विक्रिया
मात्रमतित्यक्रमात्वं जन्मेत्यर्थः॥ अस्माद्येवात्मना यद्यदिति श्रुतिरपि जगदन्वयमानमित्याह॥ यद्यदिति॥ ब्र॥

मिर

ल्पस्थितानविद्यादीनांजगतोपिनित्यत्वमित्यर्थः। सूत्रप्राश्यापितन्नृत्यमानानात्तावात आद्यसमुत्वाद्यानादल्प
यनिहत्तिफलइत्युक्तमेहरति। २ कृत्स्नानित्ततागास्मवैयानजगतःकृत्योपकृतानिरोतिमानैतंश्रूयारत्राहायके
नायाइति। श्रुत्वा। यत्स्वियंसत्तिमेविज्ञातीतिज्ञेषमुपासनानुष्ठानेव्यर्थमितित्तावः। कृतस्त्वर्दिवन्मानपिकृ
त्स्नजगन्निवृत्तिरत्राह। वरुणगिति। सुमर्थःसाधनमितियावतकर्मकेवल्यकारणमिष्ठमितिवनसत्यंपरंप
रायानमात्मादत्रमानमाहातामनमिति। ज्ञाननिवृर्त्तिवाद्यकर्मणांनमात्मसाधनत्तयाहानिद्यनइति। नार्हिधा
रब्धकर्मणामपिविद्योदयसमकालंनिवृत्तिःसद्यःशरीरपानप्रसंगानआहातोगति। अनारब्धफलंकर्मनात्म
धीबाधंकर्मचादारब्धकर्मवदित्याशंक्यश्रुतिविरोधेनदूषयति। अत्तावादिति। ऊन्मारस्येतियावत। ज्ञानानक
र्मकृत्यस्वीकारात्तागादपिततृदृयःस्वीकार्यःश्रुतनचाविद्याधार्दिर्यो॑ह। ज्ञातेति। यत्तुविद्यापरिच्छेत्रीतिनत्रकि
मर्थंहलमविद्याऽन्यथायंहलंवा। प्रथमंप्रत्याह। परिश्रीति। द्वितीयंदूषयति। नावति। कथंतर्हिपरिच्छेदकंज्ञा
नस्येत्याह। सनइति। असङ्गत्वादकचानमानस्यकिंसनइतिवाज्ञापत्तानाचाद। नविति। अथामात्यवसंगा
दकारकत्वंकिंनस्यपरिच्छेदकत्वंयथार्थबोधकत्वमित्याह। मेद्यति। एवंविधपरिच्छेदकत्वंज्ञानस्येवाज्ञाना।
स्यापिकिंनस्यादत्राह। यथावस्त्विति। अयहणाद्यथार्थबोधकात्वतद्बोधंसमर्थसुक्तंवद्धत्वानयथाप्र
नायोःसदात्मावाज्ञानात्मानर्थक्यमित्यर्थः। आत्मकार्यप्रपंचनिवृत्त्यर्थेचात्मशास्त्रानर्थक्यमित्याशंक्यजडप्रपं
चस्याजाडादानत्वमुक्तमस्मुक्तमित्याह। ऽऽऽ८८। नात्मेति। नर्हविद्याकार्यनिवृत्त्यर्थःशास्त्रारंभोमुत्तचा

भा० ८

७१८

वं६

यर

हापरमात्मन इति। परस्मादात्मनो विद्या सद्यातनाविद्याकार्यकामकर्मणी इति तत्वलोपगमाह विद्याकार्यं
जगदित्यनन्वयमेव कृतमित्यर्थः। नैव नष्टामविद्यां कामकर्मणी जनयत इति नेत्याह नावेति। सुष्मासं
सूतमृतहस्त्यादि कृत्तिमं यथा जनयतीति द्यतिरेकः दृष्टो नं अविद्यायाः कारणहीनत्वान्नजननेत्यर्थः। त्रु
त्नतत्कारेणमस्तीत्यत्राह नावेति न दृष्टाया अश्व्यं नासत्वादित्यर्थः। चं बंधादिति आकाशात्पुष्पानावादिति
यावता ब्रह्मणस्तत्कारणाभावदोषमाह ब्रह्मेति कारणमन्वयत्व कार्येच्छा नांशीजवादृश्यं ननाशो नवदत्रा
हा। अंशेति केति। उपायानुष्ठानवेयर्थ्यं नमस्तुतावस्यस्वत एव नाशादित्यर्थः। कामकर्मणोरविद्याजनकत्वा
त्तावदहेतुं नरमाह नावदिति। यथा नाविद्यायां फलानन्तर्यं क्वचित्: एवमस्त्वादातपि मानानांदित्यर्थः। मातृन्त — का
र्हे विद्यानाशः कामादिनाशाद्वस्तुमर्थं सिद्धेरत्राह कामेति। आदिपदनतकार्यसंग्रहः। विरोधं च
कटयितुं नेति निवाक्यं द्याख्यां नदीयां दर्शयति। नेति नेति पदार्थमुक्ता वाक्यार्थमाह तावानिति नेति
तावनादि इदं तत्रु परं ब्रह्मादृश्यः इदंतेन नापदिश्यत इत्यर्थः। ख्याख्यामन्हद्विरोधमाशंकते नमिति

या४

वाक्या ब्रह्मपूर्णत्वावगतज्ञानसंभ्रमस्येति। हेतुनानात्वा पिनद्या हानापीति। हेतुमाह नष्ट इति। समस्तद्यत्तवा
दंर्वीतद्याक्कासो विनद्युकृइत्याह। सीतेति। श्रुतिविरोधाद्वदवाद्येपदः साधीयानित्याह। पूर्वादिति॥

निर

आत्मधियार्व्वदनिवर्तकत्वात्व मडुष्टेत्याह नावेति। कुंसाद: सामान्य विज्ञानाद्यात्मनानात्तरहस्यवदा
मनापि दृष्टोसाधमादा नाम्नावेति। समस्त्वासनप्रपंचस्य स्वे नरमाह नावदिति। आत्मनि विज्ञातसर्वमि

द्वं विज्ञानमिति विवृतिशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः। आदिपदान्नेकामेवाद्वितीयमित्यादिसंग्रहः। समस्तस्य स्वर्गस्य सु
निमात्तमुक्तमानान्तिकमस्तीति तत्त्वीकाराचाह। नत्वेति। न घाहुलिंगाद्यनावादित्यर्थः। भ्रममूलो यत्पहू
२१ रूपसंहतिसमस्तेति। किं च। समस्तस्य सत्वस्य सोपासनाभावनत्सुक्ता ताहृद्दज्ञानाद्योगादित्याहामुनीति।
नि४ व्यस्तनां गावगीमे गीरूप्या प्याह। सर्वेषिति। इयत्तापरिच्छेदादित्यर्थः। यदुक्तमात्मनीति वाक्ये सर्वमा
त्मत्वमानमिति। तद्युक्तं सर्वस्यात्ममात्रत्वात्तावेषिप ननूज्ञानस्यात इद्धसंज्ञानानन्तधर्मज्ञानाद्वादि
प्रिग्राशंक्याह। दवेति। एकधीगम्यत्वाद्विराधेमिथ्यात्वात्। नथापेति। द्वष्टयापद्भ्याससवासानानान्मे दर्शी
न विधानात्कथं समस्तस्य स्तोपास्ते रसंतत्वोपादानमिति। किं तर्हि विधीयते तत्राह। स्यादेति। इदं ब्रह्मसत्तापा
दिनालोकसिद्धत्वेनमहपूर्तमनूद्यतत्स्यात्ममात्रत्वादात्मनो दर्शनाय गालोचनइत्यर्थः। एतदात्म्यमिदं स
यत्वनि६ र्वमित्यादावुक्तमाय मतिदिशात। तर्हि कर्मवाक्यं वैधब्रह्मवाक्यमपि नित्यागमपरमित्याशंक्य कर्मवाक्य
स्यापि मोतरागोपरमाध्यसाधनसंबंधपरत्वमित्याह। साध्येति। योगादिसूहूपपरत्वं नाप्य वादस्तु
किं से बंधपरत्वेनात्राह। तदाद्येविति। योगादिस्वरूपस्य मोतरग्राहकत्वादित्यर्थः। अनात्मानुवादनात्म
त्वावाध्यत्वेघटादिवद्नात्मत्वमित्यत्राह। भवेति। तदाकारवृत्तिवरा। विद्याव्यावर्तकत्वाच्छ्रुतिप्रामा
ण्यान्न घटादिवद्विषयतयाव्याधकत्वादित्यर्थः। ज्ञानकर्मणां समुच्चयेनाकोवल्ये विनियोगमेवा
वगतइति तर्हि प्रपंचनस्य यच्छ्युदुक्तं न स्वयावामं स्वितेति। इत्यनीवी। नियावताव करमात्मनचा॥

र्थं व्रतिपत्तिसोकार्यार्थं संक्षिप्याहापारति। हविविद्यावदितत्येषु रावेवा पारावक्ते विद्याविद्येत्र्यनकी
र्त्तितत्वान त्राविद्याकर्मतमावसायिवाहिद्यावाक्यवाक्यार्थे धीर्वेस्मवसायिवादित्यर्थः। सहशाक्षार्थं मं
त्वात्तरनागार्थं रमनुवाक्यनदर्शयति। तपइति। धीकर्मणोरुपायोपेयतावनसाहित्यं निश्रेयसकरमि
त्युक्तं। तपसाकर्मरूपाविद्ययाकल्मषं हंति। मृत्युं हंति विद्यामृतमश्नुते मुक्तिं यातीत्यर्थः। यत्त्वंतरालाव

चि५ स्थ्यधीतियोगाभ्युक्ताविस्तुतं नचाह। धर्मेति। आत्ममनन्त्याधिकारं दृष्ट्वादिद्याहितेषणां संरक्षता ना ३

यातत्रचाह। यादीति। तत्त्वैपवाद्रूवितदोषिस्नेहदोषत्वेनावगतेस्नत्पसंपूतिद्धेयतात्यापात्तद्दोषा
त्वाकोद्दिष्टमाहास्तु विस्ताष्टति। विचारं परिसमाप्य वक्तनमनुसंधात्त यहेति। पूर्वत्वषुरुषशास्त्रेर्विज्ञानुक
इत्यनंतरवाक्यविसर्गत्वाच्यते संनिधेरिसार्थक्यलिंगान संनिधिर्बाध्यत इत्याह। कामेति। अस्मित्ति सर्व
नामसामर्थ्यात्स्वरूपव्याप्तेः संनिहितविष्णुविष्ट्वाम्यतीत्याह। वक्तनायाइति। अयमित्यश्वेति वचनक्ति
त्तदासर्वनामप्रसिद्धमात्रालंबनमित्यर्थः। यत्वसादरर्थमाह। यत्वेति। वागादिश्चक्षार्थमाह। अस्यादीति
इंद्रियाण्येव वागादिशब्दैर्नायंता नत्तपुंसात्ताक्षाधिष्ठिताःकरणानामातावागादिशब्दाइत्यर्थः। तत्तागार्थीदि
याणांतोगदहता। कर्मणिसतिकोसावत्ययोत्राह। पुंसइति। नहिदेहं नरश्राहत्तागानस्याकरणानामु
पसंकृतवादत्राह। पुंसोदादिति। आकाशमात्मेत्यत्रात्मशब्दार्थमाह। क्रदीति। मुख्यछायाग्राहदेहमाह। आ

त्रा५ कामेति। आत्मानात्मनाकासेलायाक्रमुख्यात्मानात्मनाकाशानस्वरूतिवेनसद्योगात्कायमितिप्रस्त

त्रा१

२।१ विषयश्चाचनश्चेत्यर्थः।। जीवस्य सत्त्वर्दं कुलिंगमाश्रियान आश्रयत्वानुपपत्तिरित्यत आह। धिषणेति
तिलिंगस्याधिष्ठातृ विशुद्धकस्मानो वांगाहत्वाचावा ज्ञोगाहेतुभूतनाश्रतत्वाधायक इत्यर्थः।। तथ भवाक्यव्या यर
करोति विवादाहेति। तत्रैव विशदयति। किमिति। सांख्यमतं गविद्या कारणेकेन विदिति। इदं न दर्शयन्निर्द्दि
ष्टविशेषणवस्तुरूपाण्णनि तथा वनां। मीमांसकमिन माह। कर्मेति। सांख्यमतं माह। गुणानिति। नैयायिका॥
म५ दिमतमाह। ईश्वरमिति। ज्योतिर्विदांनमतमाह। कालमिति। दैवताकांडवादिनां मतमाह। दैवमिति। लोकाय
तमतमाह। यदृच्छामिति। योगाचाररहस्यमाह। सततिमिति। माध्यमिकसिद्धांतमाह। शून्यमिति। जीवका॥
र्यचिवादिनां मतमाह। नागमिति। आहरत्यादेरर्थमाह। पक्षानिति। नावितावित्रीकुतदृति यावता आ
द८ वामित्वयादेरर्थमाह। साधारण्येनेति। एतेषु के रागादिदुष्टत्वं संगादन्नाह। विद्वदिति। विद्या हेत्वे ब्राह्म
णमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मा लं पालय स्थानं दानमानितेव मा दागापाय मा स्व वधि तदेम स्मि वि
द्यया मा दुर्विधात्न विद्या मूषपरवपत ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रिया विद्यया वा विद्यामः
यः प्राहतानि नीथो निषत्मेमतिश्रुतेर्दुःकानस्तु विदिरित्यर्थः।। विद्विष्याव रस्थ त्यार्थमाह। वायारितिनना वि४
नदित्यादेरर्थमाह। मजनदृति। व्यापकज्ञानस्य साधारणार्थीनानातानि गमिनं किं वृत्राक्यपरिहारस्तु रुषी
नरवाद्युतयान वाह। नवेति। दवं नरमाह। परिशिष्टानिति। मजनादुःक्षत्र परिशिष्टप्रश्नान्य पियदिष्या
करोतन्द्रा। स्पाकितयकारणं नवन्न तयेत्यर्थः। तो द्वयादोरर्थमाह। साधुनिति। तादयदुःवचतुरित्येनपा २४६
।ग्री१

५९

वाद्ये। सतत्त्वानीति। आरभ्याविकाता पशुश्रुत्यस्तुलं स्वदेवतानिति शायमाह। स्मादिति। आत्मनः स्वमहिमप्र
तिष्ठस्याप्यव्यवचनमप्युक्तमनस्त्राद् अकामेति। यत्तु कारणात्मना मे तीति नत्वाह। संसारतीति। गुणोदरात्माश्र
यत्वं प्रत्याह। विकल्पादिति। नापि मीमांसकमतं युक्तमित्याह। न कर्मेति। तर्हि किं हिरण्यगर्भोऽत्ति तावदाश्रयत्वा आह।
नवृतीति। मानात्तवादित्यर्थः। यदि विज्ञानमित्यादि दूषयति। नचेश्वर इति। देहवियोगमात्रेणेश्वरत्वासि
द्धेराप्यानर्थक्यमित्यर्थः। दोषान्तरमाह। स्त्रातेति। इत्यादिदेवबन्धनकर्मकालाश्रयः संसरतीति शंकते। दे
वेति। मीमांसकपक्षवत्तुर्थं नखाक्षमा चेद्देवं वतनं वाद्धं दूषयति। नवमिति। द्वितीयं शंकते। सदेवताकमिति। दू
षयति। प्रवृत्तिरिति। ईश्वरस्य वैषम्यादिदोषमतिदिशति। नियम इति। कर्मणो नैश्चर्यात्केवलं कर्माश्रयः स्यादि
त्याह। नवेति। नवकारस्य तु कैमुत्यहेतुं स्पष्टयति। मायेति। प्रवृत्तिकालादिज्ञानं न संभवतीति तन्मानात्तावादित्यर्थः।
यक्षातिव्याप्तत्वदोषं स्पष्टयति। मायेति। एकैकस्य मन्युविनष्टस्वयोग्यकत्वायोगे कथं तन्निर्धारणमित्याशंक्य कर्म
प्रधानं कालादितु तत्पक्षस्य प्रवर्तकमिति स्वमतमाह। यत इति। एतद्दूषयितुं मतं निरस्यमतान्तरं निरस्यति। देहइ
ति। हगादि वाक्ष्यः स्वतावद्वावकाः। न तु स्वतावत्स्वप्रवर्तकत्वं नियतत्वहेतूपादानवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः। विज्ञान॥
स्कंधाश्रयकर्मसंस्कारवशस्य विज्ञानस्कंधस्य प्रवर्तकमिति योगाचारमतं प्रत्याह। संतातो भवतीति। संतानी लक्ष्यते
न वस्तितत्वाद्विज्ञानादेः क्षणिकत्वादित्यर्थः। एतत्तमेव स्पष्टयति। न कामेति। पूर्वस्कंधस्योत्तरस्कंधरूपेण परिणा
मिवनाशाकर्मणः स्कंधाश्रयत्वापपातेः फलहेतुत्वमित्यत्राह। नभवतीति। परिणामानंगीकारात्तत्स्थायित्वापत्ते

श्चविज्ञानादरित्यर्थः॥ अनाश्रितं कार्मफलं प्रयच्छेदित्यत्राह॥ निश्चितमिति॥ इहलोके कर्मनष्टप्रगल्भो कृतः इह
लोके वंहृष्यति॥ नावति॥ कर्माश्रयस्वार्थं स्कंधातिरिक्तस्था श्या स्मान्तीत्यत्राह॥ नवस्कंधेति॥ भूत्वा वादं हृष्य
पयति॥ अनारंतस्थेति॥ तत्र यत्तावनशास्त्रानारता पानात्थ्या यंत्र पंचउपलश्यति तथाभूयो पुलस्त्यो माना
तावाद्याशु कंशृङ्गुमित्यर्थः॥ स्वमतमुपसंहरति॥ यतइति॥ युक्तिमात्रामतत्र श्रोतमत्राह॥ कार्मिति॥ कामेव
नास्तिकथं तत्त्वधाश्रुमत्राह॥ सतीति॥ जगद्विचित्र्यार्थं विचित्रं कर्मस्वीकार्यमित्यर्थः॥ विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाना
मथ्यत्रहितुत्वमुक्तं कथमत्र कर्ममात्रमुच्यतेत्राह॥ कर्मग्राह्येति॥ इत्युमाह॥ इहेति॥ कर्मादित्यत्र्यस्यार्थमा
इवमिति॥ अथयदित्यादिव्याचष्टे॥ कारणानामिति॥ कारणत्वमविशिष्टं कथं तत्र प्रसमात्रमत्राह॥ कारणत्वे
ति॥ तस्याधर्मं कृत्वा त्राह॥ वक्ष्यतीति॥ अवापिविहितुमाह॥ क्रियाप्रतीति॥ पुण्य इत्यादेरर्थमाह॥ यस्मा
दिति॥ ॥ द्वितीयं ब्राह्मणं॥ संगतिकथनायवृत्तं संकीर्तयति॥ संसारादिति॥ जीवन्मुक्तानामन्येषां च मृति
कालादूर्ध्वं यत्र स्मात्येपि मुक्तानां न देहग्रहणमन्येषां तद्ग्रहणमित्यत्र कारणं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायरू
पमुक्तमित्यर्थः॥ उक्तं संक्षिपत्याह॥ यावदिति॥ कर्मसंसारप्रयोजकमुक्तमित्यर्थः॥ संगतिमाह॥ किंतनीति॥ विद्वत्कर्म
फलपरिमाणानन्त्यार्थं ब्राह्मणारंभ इत्यर्थः॥ उक्तमेवविवृणोति॥ कर्मफलं सोमिरत्तवदिमादिना कृमिस्पाशंक
तत्कोद्यांति पूर्वमुत्तरकार्थमाह॥ साधारण्येति॥ समष्टिव्यष्टिरूपेण द्विधा कर्मफलं तत्रान्नं रंडप्यापि मा
रत्तवदित्यादिना कंबहिर्यापिकथनायेदं ब्राह्मणमित्यर्थः॥ तदपि प्रत्यक्षरत्याम्नातावतिदृश्यक्रमं तत्राह

संसारइति।कःपुनरसौनरकोऽर्थोदर्शितोभवतितत्राह।वयमिति।साध्यंसर्वमज्ञानकार्यमेवयस्मिन्नव्र
स्तणेतिधनादरसाधारणविषयमित्विरित्यर्थः।अविद्याकार्यत्वेनास्तोफलमादेतास्यामिति।तुल्यकर्मफ
त्वेवात्रब्राह्मणःस्वविद्याकार्येजीवात्मा।कथंसर्वसाध्यमज्ञानकार्यत्वेनविधर्हितंमत्राह।नूनमिति।ब्र
ह्महत्याश्वमेधयोर्नपरंतुल्यपापत्वादितिस्मृतेः।कर्मतुल्यंकर्मणामश्वमेधमहानपापंपकर्मणांब्राह्म
णवधमश्वमेधादित्यर्थः।एवमपिफलमस्मिन्ब्राह्मणःकातानायतत्राह।पापस्येति।३।कर्मफलस्योक्तीथब्राह्म
णादेर्मिश्रवादनार्थेवदनात्मयांतावास्थानोदितामितत्राचाचानन्यूयतइतिवक्तुंपापकर्मणांब्रह्मवधमुद्दा
मित्यर्कमित्यर्थः।फलंचाविशेषादस्वमेधफलेप्यादरोनकार्यस्तत्राह।परमिति।वैदिककर्मसाध्यंसर्वंसंसा
रइत्यर्थंवास्तणमित्यक्कापकारांतरेणावतारयतिव्दंभूमिकांकारोति।निशास्वेति।भूमिकांकृत्वाकोऽत्रर
व्विनावतारयति।अत्रपार्थश्चेति।कथंअकानिवृत्तिरत्राह।ज्ञानेति।ज्ञानमहितमस्किकर्मसंसारफलमेव
ति।नकुमिदंशास्त्रेणेव्हनमित्यर्थः।एवंनावतारस्यक्तिसंसारस्याविद्याकार्यत्वात्कथंकर्मकार्यत्वमत्राहाव
यगिति।अविद्यैवकर्मादिरूपेणविवर्तनइत्यर्थः।स्वमतस्तुइतयविचारयतत्पूर्वपक्षमाह।नितानीतति।वि
द्येनंधीमहितमितिमावत्संबंधहेतोःकर्मणंकथंमुक्तिफलत्वमत्राह।बंधनिति।यथाकेवलंदधिविषादिकं
रोगमरणादिफलमपिशर्कराभस्मादियुक्तंतुष्टिजीवनादिकरोत्येवंकेवलंकर्मानित्यफलमपिधीयुक्तंनि
त्यमादकफलमित्यर्थः।मिहांतयतीस्मकेति।अनारब्धवामोक्षमितितात्पर्यंचातिरिकदाराचाकाराति।आ

रसश्चेति। यथोदितं धीसहितं कर्मफलं चमितिस्यावता ज्ञानवत्कर्मणोपि नवेत्तुं चैवं वैदिकसाधनं चादनं॥
आह। ब्रह्मेति। ज्ञानात्मनः प्रागपि जगतः संसारिणो ब्रह्मात्मत्वा दृष्टं नासिद्धिरित्यर्थः। इतोपि मुक्तिर्न कर्म
फले नथा दि। ब्रह्यय स्तुस्याता मुक्ते अविद्ययावद्ध मुतघातो बद्धकर्मादिसाधनान्मुच्यतन्नाह्य मंगीकरा
तियदीति। ज्ञानादज्ञानत्वानादित्यर्थः। अनादित्वान्निवृत्तमनुपपन्नादितीयं दूषयति। नन्विति। ज्ञानं हेतुता॥
ऽस्य कचात मुक्तिर्ज्ञानसाध्येत्यत्राह। विद्येति। स्वकार्याववस्तुनिव्यात्कः स्वात्ताविकत्वा ध्वजकत्वे तथ तुक्त
मत्राह। ज्ञानेति। आरसोमादेश्वीरात ज्ञानफलमित्यर्थः। अज्ञानातिरिक्ते मुक्तिद्य वधायकत्व मस्तिन
तन्निवृत्तिर्धीसहितकर्मणस्त्वत्राह। नावेति। मुक्तिस्वरूपपर्यालोचनयापि न मुक्तेः कर्मकार्यत्वमिस्यादा॥
विद्येति। अज्ञाननिवृत्तिरेव धीकर्मसमुच्चयास्यादत्राह। नमस्येति। नहि केवलकर्मसाध्या मुक्तिरित्यन
आह। निर्ज्ञातेति। न मुक्तेस्तत्कार्यत्वमितित्राह। उक्तं व्यनक्ति। उत्पत्तीति। एवं ममपि किं चित्कार्यस्यादत्रा
ह। नानत्वेति वस्तुसामिमत्तमत्वात्सुक्तेः कर्मफलत्वमत्राह। नावेति। कर्मकार्यत्वायमात्मानित्यापिष्यादत्रा
हा विद्येति। मात्रात्थ्यानमुक्तेः व्यवधानरसंतवादत्राह। तत्सत्यति। परिस्फुतमपि वाद्यंदोषान्तरानित्यसिस
यानुवदति। विनाशीति। उक्तेविनागेहष्टांतं नव्यक्ति। स्मृत्वेति। दूषयति। आमालेति। धीसहितकर्मसाध्यत्वेमु
क्ते रागमातिरिक्तमानानास्वप्यागम एव मानमित्यत्राह। उक्तेति। विषदध्यादयथादिमंत्रादिमुक्तेकार्य
तरकरत्वेन्वयादिमानमस्तिन वस्तुक्ते त्यत्वादिकर्मादिति। ताराकणकार्यातरात्स्वानामितिर्मान मागमापि

नास्तीत्यर्थः। किं वा प्रमाणज्ञानेन समुच्चय उपासनेन वा द्वितीयज्ञानकर्मसमुच्चयात्तावद्वक्तुमुपास्तेऽज्ञानवाना
वमामाध्येति। पारलौकिक इति। शेषः। प्रत्यया २ इति रूपसाध्ये उपास्ते कर्मैव साधनफलमाह। काम्येनमिति। क
र्मणः समुच्चितस्य वा मुक्तिहेतुत्वेनागमास्तीत्यतं नहि मांतरं स्यादित्याह। साध्येति। पारलौकिक इति। शेषः। पाय
पामसोममृता अमृतामित्यादिरागमोमानं छान्दत्याह। मुक्तेश्चेति। न ह्यकर्मस्त्विति परमित्यर्थः। मुक्तिर्न कर्मजाऽवि
द्याध्वस्तिवाक्षत्वाच्च विद्याध्वस्तिवदित्याह। ज्ञानेनेति। तमस्य ज्ञानमस्फुरितं न मोक्षं ज्ञातुमुजगादिज्ञानमिवेत्यर्थः॥
अज्ञानकार्यत्वात्कर्मणा अज्ञाननिवर्त्तकं स्वतज्ञानमपि न तं निवर्त्तयत्तत्कार्यत्वादित्याह। विद्येति। वस्तुतिसारत्वे
कर्मणो विस्मातन अविद्याकार्यत्वादित्याह। नोत्मेति। अप्रमाणत्वादित्यर्थः। ज्ञानं न वस्तु तु सारि अविद्याकार्यत्वात्क
र्मवदित्याह। स्वत इति। कर्मणो वस्तुबलात्तावत्पयज्ञानादेस्त्वदस्तिज्ञानवदाकारतजनादनः संसारध्वस्तिः स्यात्॥
दित्याह। अज्ञानादीति। अज्ञानमिथ्याज्ञानसंशयानां वितन्याकारत्वेपि सम्यग्ज्ञानोदयात्साकसहेतुर्बंधध्वं
सो मिथ्यात्वबुद्ध्यादिनश्यते प्रमाणकार्यत्वादध्यस्तबंधस्येत्यर्थः। प्रकृतमुपसंहरति। कर्मेति। न हि विविदिषा
वाक्यविरोध इत्याह। विद्येति। चित्तशुद्धिद्वारेत्यर्थः। मुक्तिः साध्याकर्मफलं स्यात्तफलत्वात्स्वर्गवदित्याशंक्य विक
प३
ल्पयति। मुक्ताविति। मतद्वयं प्रस्तुत्य ध्यानविकल्पत्वं भज्यास्यात्मकदिति। मुक्तिरिति वा। पा। उक्तविकल्पमसत्राहिश्च
ति। एकादीति। एकस्य वा बहूनां वा सर्वस्य वा गवादेः क्षिणीयामुक्तिरित्यर्थः। अनुष्ठानकर्मस्वतविकल्पांत॥
राण्याह। कास्मिंदिति। प्रमाणज्ञानेन कर्मणां समुच्चय इति प्राकृन कल्पांतरमादाय त्रिधा विकल्पयति। तत्रेषां वा।

तिा धी कर्मणोः सम प्राधान्यं कर्मणो गुणत्वं द्विधा यः प्राधान्यं विपरीतं भवति ता वः। ब्रीहिशाठेनां यवत्यागस्तामायाविक
ल्पे नापूर्वं हेतुत्ववदग्निहोत्रादीनामेकैकं मुक्तिहेतुरित्याद्यकल्पमनूद्यापवदति। एकैकमिति। उक्तं तं गम
युत्रातिदिशति। त्यागइति। ब्राह्मणो वृहस्पतिसवनेत्यादि वमितो कुत्र त्यागान्युक्तो वसंत वसंत ज्यो
तिष्टोममिति। तत्र यत्र त्यागत्वे यथा अन्तक त्यागमतया वस्त्रीवं दर्शपूर्णमासास्यामिति मतं सरूव त्यागमं
तत्र यथा मेवं दक्षिणायामपीत्यर्थः। कल्पांतरमुत्थापयति। अथेति। दूषयति। एकैकर्म्यमिति। कात्यवतिक
ल्पं प्रयात्याद्यइति। अशक्तेदयफलत्वेपि मुक्तफलमविरुद्धं संयोगत्तदादन्वाह। तत्पामिमिति। तद्धि गोदोहन
त्यायेनात यफलत्वमन्वाह। नत्वेनि। हेतुमाह। तत्पामिमि। दर्शपूर्णमासौ तु तात्पर्येण नत्वमस्ति नापः प्रणायदिति
त्वमितं स्वर्ग्यसाधनमंगस्य प्रधानफलेन फलवत्त्वात फलान्तराद्धेतुत्वाच्च तत्र गोदोहनेन पशुकामस्य प्रण
यदिति पशुफलाद्धेतुत्वं स्वमिनमिति प्रधानफलकमाशंक्य तत्र विधानात्फलद्वयं नात्र तथा त्वमिति
रित्यर्थः। सर्वविवित्यादि कल्पचतुष्टयं व्याचष्टे। सर्वे वितिा धर्ममीमांसायां कर्मत्वदर्शन मप्रामाण्यस्याविस्य
र्थः। इदानीं सर्वविकल्पसाधारणदोषमाह। माध्युतिा। न केवलं मानानावास्य विरोधोपीत्याह। सांसीध्युतिा
[illegible]ति। न तावेति। न तत्र दक्षिणायंति नाविद्वांसस्तपस्विनः। विद्यया तदारोहंति यत्र कामाः परागताः।
वेदाहमेतं पुरुषं महांतमित्यादि श्रुति विरोध इत्यर्थः। न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानित्यादि वाक्यविरोधमा
हा नतिा श्रु[illegible] यं तरमुदाहरति। क्र यीतिा समुच्चयं प्रत्याह। असमुच्चयपक्षे तिा अन्तरत्रापि वसंगानिराकर

२४८

तं वक्ष्यामः। इदानीं नातिविस्तरात् संक्षेपतो निराकुर्म इत्यर्थः॥ धीकर्मणोरंगांगित्वेन समुच्चयं प्रत्याह। तासं निष
द्धेति। कर्मणां शुद्धिद्वारा धीसाधनत्वादित्यर्थः॥ समप्राधान्येन समुच्चयं दूषयति। बाध्येति। पंचाशुः सिंह बाध्य
बाधकत्वमेकैकदेशावं च मा प्रत्यक्षस्य यथा तदसिद्धेरत्राह। बाध्यबाधकता त्वेव नेति। बाध्यबाधकत्वं समदृष्टां तमा
ह। प्रत्ययेति। समुच्चयायोगादेवं नरमाह। व्रजित्वेति। कर्तृत्वादेरज्ञानकार्यत्वाद्ज्ञानमध्यसंतत्वादित्यर्थः॥ समुच्च
यासंभवं दृष्टांतेन साधयति। तु हि सत्तीति। दार्ष्टांतिकमाह। विदेहइति। बीनसंदेहं सूक्ष्मदेहादीन इतियावत।
अहंकर्माधिकारे न समुच्चयाय धिकारइत्याह। नाम्नेति। ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीतेति वचनविरोधान्न समुच्चयो।
निरासावृत्त इत्यनिवर्त्तान वचविरोधात्मज्ञानं कर्मांगमुच्यते। केवलात्मज्ञानं वा प्राधान्यमंगीकरोति। स्मृण इति द्वि

॥ न७

तीयमसंतत्वे प्रत्याह। स्थाणोरिति। तत्वज्ञानस्य कर्मांगत्वमेवं नरमाह। पदार्थइति। प्रधानमत्रीति प्रधानादित्यर्थः।
ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वे च दृष्टं स्यात नत्वेतत्तज्ञानिनां प्रज्ञानकार्यदर्शनादत्राह। अज्ञानमिति। तथापि कर्मणां
ज्ञानांगत्वं किं न स्यादत्राह। विपन्नेति। त्रिधापि समुच्चयासंतत्वे युक्त्यंतरमाह। वृत्तीति। ब्रह्मज्ञानं न तदज्ञान
विरोधिज्ञानत्वात ज्ञानांतरवदित्याशंक्याह। सतदिति। ब्रह्मानुन्नत्वेन रव समुपाधिरित्यर्थः॥ समुच्चयनिरासं
निगमयति। सर्वथेति। मया तावासु पसंकुच्य मानानातावासु पसंहरति। नमानमिति। समुच्चितरिति विशेषा
केवलकर्मणां हेतुत्वमानमंगीकृतमत्राह। नयादीति। नित्यकर्मफलवद्विहितत्वाकाम्यकर्मवदिति। किंतु
परिशेषात्सुक्तिफलत्वं तिशंकातः। स्त्रीति। अस्त्ववसंगे प्रसक्त प्रतिषेधं च निराकरोति। नावेति। कर्मणा विरल

कइतिश्रुतेरस्वकरणत्वादित्यर्थः॥ विश्वजिता श्रुतफलत्वेपि काम्यत्वं नित्यत्वं वेति वीक्षायां रूढिनिरागी षष्ठो राग
श्यो करत्वान्नित्यत्वेन तदनावान्नित्यत्वादेवेति फलव्यवस्थितो व कुफलकल्पनायामनेकफलकल्पनमावश्य
कमित्यकश्चेवकल्प्यत्वात्॥ सः स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति सर्वकामाधिकारीकल्पितः तथानि
येषपिष्यादत्राह॥ विश्वजिदिति॥ विश्वजितीव नित्यकर्मत्वस्यादिफलोद्भूतो नसामर्थ्यमितिसंबंधः॥
यावज्जीवं जुहुयादिति जीवनविशिष्टनित्यात्यत्वान्नास्वर्गकामकल्पनानावादित्यर्थः॥ पुरुषेष्टफलं वि
नाविधःप्रवृत्ते विपक्षेन बाधकमित्यत्राह॥ पुरुषार्थइति॥ अत्र सतीतिपदं विधेर्न फलापेक्षा स्वार्थमात्रप्रमा
पकत्वात्॥ तुं प्रवृत्तिर्विहितत्वात्त्वादेव स्यादत्राह॥ ऽखवति॥ विधिसामर्थ्यान्नित्यकर्मणां मुक्तिफलत्वं तद
र्थसामर्थ्याभावानाद्य इत्याह॥ नैवमिति॥ यावज्जीवादिश्रुतेर्नित्यकर्मणो मुक्तेरप्युद्देशेपि फलेन लक्ष्यते किमु
मं ६ मुक्तिस्त्वफलत्वसामर्थ्याभिवानावाच्चाविपदानावाश्रवणादर्थापत्तेश्च निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः॥ समा
नात्वावपि मुक्तिफलकल्पस्रुपादयत्वादत्राह॥ प्रमाणेति॥ काम्यादिष्यागादवाद्यप्राप्तेर्नित्यानुष्ठानप्रत्य
वायानुदयाद्वर्तमानदेहपातदेहांतरप्रत्यायकानावा मुक्तिफलत्वं कल्प्यतेऽत्राह॥ प्रमासत्येति॥ मुत्र
हामपेक्ष्य यावज्जीवश्रुतेः स्वार्थप्रमापकत्वान्नतदकल्पनं निर्मूलं माचाह॥ श्रुतेति॥ वाक्यसामर्थ्येन व्याव
स्यप्रत्ययवाच्यता पापनिवृत्तिरादिपदार्थः॥ अर्थापत्तेरन्यथासिद्धिं अनिष्टनिरासस्यापि फलत्वप्रसिद्धः
नस्यैष्टप्राप्तिरवफलमित्यर्थः॥ अर्थापत्तेरन्यथाप्कृतिश्चक्वार्थ्यत्वोपपत्तिमाह॥ नवतेति॥ विश्वजिद्दत्त २५०

तो॰

सामर्थ्यमित्युक्तं दूषयति। अन्यथेति। प्रत्यवायपरिहारातिरिक्तफलकल्पनेऽपि बाधकान्तरमाह। काम्येति॥
निष्कामफलमिति यावत्। तमादिस्वरूपतु नष्टस्वर्गवत्साध्यस्य फलत्वान्नियमवदविरुद्धं अग्निहोत्रादि
ति शंकते। मतं इति। दूषयति। प्रतिज्ञातेति। प्रतिज्ञातार्थं स्पष्टयति। आरभ्यमाणेति। एवमपि न प्रतिज्ञा
विरोधः फलवत्त्वस्यानिरासादित्याह। आरभ्यमिति। किंचाकर्मादित्यत्वं मुक्तेर्मुख्यमयुक्तं वा प्रथमं प्रत्याह। मु
क्तिश्रुतिः। निवृत्तिः सुखमिति यावत्। द्वितीयमुत्थापयति। आद्येति। दूषयति। तन्निवमिति। कर्मणोऽपि बन्धननि
वर्तकत्वान्मुक्तिसाधकत्वं विनापवर्गेऽनाश्रवणादित्याह। नदसुत्वादिति। बन्धननिवर्तकत्वात्ताबादित्यर्थः। निगम
यति। बन्धनेति। कर्ममुक्तिविवधनिरासविदिक सा तु ज्ञानवदितिवत्। किं तदज्ञाना दर्शदज्ञानं वा।
नाद्य इत्याह। नावतीति। द्वितीयं दूषयति। नेति। कर्मणो विद्यानिवर्तकत्वात्ताभ्यां विरोधं न तदिति। विरोधत्वात्ताव
कर्माज्ञाननिवर्तकं स्यादिति शंकते। मननमिति। किं तदन्वयव्यतिरेकसिद्धं सामर्थ्यमदृष्टं वा इति विकल्प्याद्यं
दूषयति। नेति। कर्मणो विद्यानिवर्तकत्वात्तावदज्ञानस्यापि तन्न स्यादविरोधादित्याह। ज्ञानमिति। आद्यकल्प
निरासं निगमयति। विरुद्धेति। द्वितीयमुत्थापयति। कर्मण इति। दूषयति। ज्ञानेनेति। दृष्टसम्भवे दृष्टकल्पनमित्य
प्रदृष्टं तमाह। तथापीति। दृष्टेति कमाद्धानवदिति। बलात्मानं विनेति यावत्। केवलकर्मणो मुक्तावसामर्थ्ये
विधीमसूचितत्वस्यान्यथादवविद्यया करोतीति श्रुतेरित्याह। कर्मेति। सेति। नित्यकर्मणामदृष्टसामर्थ्यं किल स्व
न मीमांसकानुयायाद्याह। कोऽपि वेति। कर्मनिर्धारितविरुद्धं तत् किंवा कल्प्यमित्यस्य चयः। एतत्स्पष्टयति। नानेति। अज्ञ

५२

जनकं कार्यत्वादकमित्यावत् कल्पांतरमाह। किं त्विति। विचारफलं निर्णयमाह। यद्यपीति। न्यायं दर्शयिति
ष्यवश्यमिति। कर्मावादनान्तर्पेपत्या मुक्तिफलवात्तत्त्वाद्यात कल्पांतरमाह। कथमयं निर्णय इत्यत आह
र्थापत्तेश्चेति। केवलार्थापत्तेर्मुक्तिफलत्वासाधकत्वेपि पारिशेष्यसहितायाः तत्साधकत्वमिति शंकते
नित्यश्चेति। कथमयं ध्यासंतत्वेन पारिशेष्यमत आह। मा भूदिति। दूषयति। नैवमिति। फलत्रयस्यानंत्य
मुपपादयति। दुःखमिति। पुरुषस्यानंत्यात् तद्विषयं यानंत्यं तस्यानंतत्वादानंत्यमेव काम्यतात आह। देशेति। काम्येष्टे
ति। काम्ययागस्य चादिष्टं इत्यादियावत्। इष्टाविति विद्धेत्वं तरमाह। व्रतिष्ठालीति। फलितमाह। पारिशेष्यमिति
इष्टाफलविदिहनामाने तपि कर्मफलस्य सर्वस्य तुल्यत्वात् मुक्तेश्च कर्मफलत्वेन परिशेषत्वाद्यस्य कंपारि॥
शेष्यमित्यत आह। नत्विति। स्वर्गादिश्च कर्मफलस्य विलक्षणत्वान्मोक्षस्य परिशिष्टत्वमत आह। नित्यत्विति
तथापि कर्मफलत्वातावत्तावपीतियावत् पारिशेष्यनिराकरणं निगमयति। नित्यकामेति। परिशे
षासिद्धौ तदपेक्षार्थापत्तिरप्यसिद्धेति फलितमाह। नार्थापत्तिरिति। मोक्षस्यापि वस्तु समीक्ष्य न मात्र
न कर्मफलत्वमिष्यते आत्मात्म्यादरिति। इहवदंतइतियावत् एतद्धि हलोन्नात्याख्यावदिति। श्रुत्यादिहा॥
त्यादिर्निश्चयवसमाख्याबलात्तत्फले नापि नित्यनत्तवितव्यमिति शंकते। नित्यश्चेति। कर्मत्वसमाख्या श्रु
त्येणपरिहरति। नैवमिति। जीवनादिनिमित्ते विलक्षणाकाम्ये विलक्षणफलत्वं नित्यस्यापीति कते॥
विलक्षणमिति। निनावता मुक्तिफलत्वमित्याह। ननित्येतत्स्पष्टयति। स्वामेति। यद्याहिता

२५१

ग्नेरग्निर्गृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति गृहदाहं निमित्तं कृत्य क्षामवत्येव विधीय
ते यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति हविरार्तिं निमित्तीकृत्य निर्वापो विधीयत इ
त्यनुद्यते स्म कोऽन्नशुद्धो नीति । तदनादिनिमित्ताद्दाहामूर्त्तत्राहादिनिमित्तोपि क्षामवत्यादिरितरकर्मसाम्यान्न
मुक्तिफलस्तथा नित्यकर्मापीत्यर्थः । इतरकर्मविलक्षणेऽपि नित्यकर्मणो न मोक्षहेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह नदी
तीकृत एतदत्राहारम्भादीति । व्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनाह सामर्थ्यमिति । धीशुद्धकं कर्म च विशिष्टकार्यारम्भ
कमित्युक्तं । मा भूद्विवक्षया तद्दूषयति कामेति । स्वर्गादरवत्तुष्मीमन्यतमस्मिन्नारम्भकमित्यर्थः । ज्ञानसंयुक्तक
कर्मणो विशिष्टफलत्वमानमाह यदेवेति । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती
ति वचनादित्यर्थः । श्रुत्यन्तरमाह देवेति । तदाकुरितरूपकर्मणो देवयाजी श्रेयानात्मयाजीत्यादिवाक्याद्वाक्यस्थ क
र्तृदेवयाजिनः सकाशादात्मशुद्ध्यर्थं कर्त्रे आत्मयाजी नस्य विशिष्यत इत्यर्थः । श्रूयत इत्यर्थः । वेदाभ्यासस्तपो
ज्ञानमिन्द्रियाणां च संयमः । अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परमित्यादिकामोपदिश्य सर्वभूतस्थमात्मानं स
र्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छतीति ब्रुवता धीशुद्धककर्मणो मुक्तिहेतुत्वमुक्तमवादमनुने
ति । आत्मधीविशिष्टफलत्वं न श्रूयत इत्यर्थः । तद्वाक्यस्यार्थान्तरमाह यदि वेति । कर्मत्ति संस्कृतबुद्धेः ज्ञानात्मादृ
द्विहान्नभूतत्वं गत्वा कर्मीन्नप्यत इत्यर्थः । एतत्स्वपं च यस्यात्मेति । संस्कृतमनः कस्मिन्कार्ये विनियोग इत्याह मुमु
क्षूणां कर्मणो हिरण्यगर्भादिफलाभिधानाच्च न मुक्तिफलत्वमित्याह ब्रह्मेति । ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमे

५ निष्टाविंश

ववउत्तमोमात्रिकीमनांपंगतिर्मोक्षुर्मनीषिण इतिवाक्यादित्यर्थः। किंच पूर्वतं वृद्धिविधं कर्मत्वेदिकं इहवामुत्रवाका
म्यं प्रवृत्तमतिधीयतानिष्कामंज्ञानपूर्वं चनिवृत्तमिदं कीर्त्यते प्रवृत्तं कर्मसंसिद्धदेवानामेति सार्ष्टितामितिकर्म
फलश्रुतेर्देवनासदृशोश्वर्यप्राप्तिश्रुतिरितिफलसमुच्चयानुष्ठायिनानिवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पंच वै ति
भूतान्यत्ययश्चोक्तत्वात न मुक्तिफलत्वमाह वदेवति। भूतान्यत्येति पाठमोहएवोच्यत इति वदन्नाह तान्यनीति
च्चविपश्चितः आमुनेतिज्ञाइत्यर्थः। तस्माद्भूतान्यप्येवपापं न चार्थवादत्वं मध्यमपक्षेत्याधृतरता थ स्त्री ख्येय
त्वप्रसक्तावाह स्पष्टेति। उत्तराग्रंथ कर्मफलस्य संसारस्य प्रदर्शनायेत्वत्यादिरित्यर्थः। विचारविषदितवाक्षिम
रणमपिस्यादितिपूर्वोक्तसंबंधंस्मारयति। यथ्यात्स्येति इहलार्त्तेनामवाह्मण इति यावत् स्वर्गापवर्गानुपयुक्ता
यत्राप द्विविधस्य कर्मलोकव्याप्तिः कस्मादित्युत्तराह ब्रह्मोदादिति। संसारशब्दार्थोयमित्यर्थः। ब्राह्मणेनात्पर्यस्य च्छात्तुज्ञुनात्रव २।९
त्रिनारव्यायिकानात्पर्यमाह विपाप्मेति। तेयदस्यादर्थमाह लोकानामिति। भुवनकोपरिमाणमित्यर्थः। पारि
च्छिन्नशाहनाश्वमेधयाजिनामत्तिधानकोनावः तमाह प्रसिद्धेति। एकायेवात्या व्रश्नसिद्धेस्त्रिरुक्तेयनर्थकमत्रा
हा पारिच्छिन्नाइति विभागमवाह प्रश्नार्थेति। आद्योक्तिंगधिर्वप्रश्नार्थाद्वितीयानदनुवादनवरूक्तार्थातृतीया
याइवलयं प्रतिप्रश्नार्थेति विभागः। द्वात्रिंशानमित्यादरर्थमाह नाक्षिति। अयंलोकइत्यक्तशाद्धार्थमाह द्वात्रिंशादि
गिति। इतायामइति यावत। किंतल्लोकस्वरूपं तदाह शरीरमिति। इयानिति कथंतदवयवव्याप्यादरधिकव्याप्तिरत्राह
व्याहीति। अयंलोकमाह लोकादिति। तंसमंतमित्यादरर्थमाह पर्येतीति। नामित्यादरर्थमाह समुद्र इति। द्विगुण २५२

संवादमाह ॥

संवादमाह । यमिति । यथा कुः अंडस्थाद्य समंतान्नु संनिविष्टोऽमृतो दधिः ॥ समंतादनन्तायनधार्यमाणः सतिष्ठतीति तद्धा
वतीत्याद्यवतारयितुं पातनिकामाह । ब्रह्मोऽडेति कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतोऽवसमावृतं तद्वदावरणपयसामेवया
ऽंडसंवरनमिति पुराणे अंडाद्बहिर्व्याप्तानादधिः स्मर्यते कथं तत्संवादोऽत्राह ग्रथितेति । तासमंतमित्यादिश्रुताविच्यर्थः ।
कर्मसामान्यादृष्टकादिस्मृत्यनुमानादनुमितप्रत्यक्षश्रुत्योरतुल्यबलाया विरोधे विकल्पायोगात् ह्वायारमाचमित्य
चाह विरोध इति । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽनुमानानुदयात् बहिरुद्धस्मृतिर्ग्रंतिमिलीवज्ञ्अडुंवरीसर्वाविषयितत्वाति स्मृतिरोडुं
वरीस्मृत्योर्ज्ञायते इति विरोधः यथेत्यर्थः ॥ अश्वमेधक्रतुनामंडाद्बहिर्गमिनमार्गकथनं ब्रह्मतं नदनुपपत्योगिभुवनकोशपरि
माणं कस्मादुच्यते त्राह । व्याख्यति । मार्गकथनत्वाषत्वेन तदुपवर्णनमित्यर्थः ॥ कलांतरमाह । यथोक्तेति । ततः अम्नानंतरमिति
यावत् उत्तरवाक्यमवतारयितुं हृत्तमनुवदति । अस्तीति । तद्यावतीत्यादरर्थमाह । तमिति । किं तद्भूत इत्यं यदुपमीयते त्राह । क
पालेति । समुद्रात्परतोऽडकपालद्युतिराकलनादृत्राद्या संतुवादित्यर्थः ॥ तानिंद्र इत्यादरर्थमाह । तुनेति । विराट्पुरुषाया
रत्युनरत्यस्तु पर्शवमित्याह । विद्यते । अद्वनुमाद्धसमिति । अर्चिरादिद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा इमंदनामंडसामीप्यं प्रापनामंडा
द्बहिर्नयनसामर्थ्यं तयोरेवत्यर्थः ॥ वायवे वायच्छदित्यनधाकरोति । एवमिति । अग्निपदार्थमाह । अश्वमेधेति । किं तदपूर्वं त
दाह । वायुत्वप्रनोमिति । तावायुरित्यादस्तात्पर्यमाह । अनंतरमिति । अपूर्वकौवकार्यस्तुयुतइतार्थः ॥ अहरालिमावत्स्थापारि
स्थितानिति । एवमित्यादरर्थं वक्तुं पातनिकमाह । अश्वमेधमखेति । एवमिवावेसवायुमित्यादरर्थमाह । भूवेति । पुरातना
श्वमेधयाजिनो यत्र तत्रगमयामासेत्यक्तं क्रतेषां स्थितिरिति विवाषा । वागनुक्ताः नयाश्नुया यतइत्यर्थः । हृत्तमाह । वा

७५

श्र॥मिति। ज्यायस्त्वाद्वाद्यतुरवाद्युतद्दृत्यर्थः। तस्मादित्यादेरर्थमाह यत इति। अर्थं इत्यौत व्याप्तिः समष्टिर्वेदितयोर्व्याप्तियुके
वलान्तव्याप्तिर्व्यतिरिक्तत्वार्थो निरमाह। व्याप्तिरिति। एतेन तस्य प्रयतिन सामाद्योति। अयोगव्यवच्छेद एवकारार्थः। किं न
स्यादत्राह नन्वति। ब्राह्मणतात्पर्यं संक्षिप्योपसंहरति। अयमात्मेति। अपपुनर्मृत्कमित्यादेरर्थमाह। समष्टीति। तृतीयं
ब्राह्मणं॥ ३॥ वृत्तं संकीर्तयन्ब्राह्मणतात्पर्यमाह। कात्येति। पुरायेण्यो ध्यय इति व्याप इत्यर्थः। उपस्त ब्राह्मणतात्पर्यं व
कुंवृत्तमनुद्रवति। पुण्येति। पुष्यंतः। प्रमाता संसारी विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञायुक्तोऽपि हितः। कर्मफले संसारणवति। वाक्रमि
त्यर्थः। इदानीं ब्राह्मणमवतारयति। मुमुक्षुरिति। प्रमाद्वसाक्षी संसारान्मुमुक्षुरूपस्त ब्राह्मणे निर्धार्यत इत्यर्थः। तं नि॥
धारणस्य कार्यं विवृत्त्यमाह। आददहति। स्थूलदहातिरिक्तकर्तृत्वाद्यधारप्रमातृसिद्धर्थमेव ब्राह्मणं किं न स्यादत्राह। नवि
द्यादिति। कर्मकांडसिद्धत्वादित्यर्थः। फलितमाह। कर्त्रिति। यो यत्कामयते तत्साधनमनुतिष्ठतीति न्यायान्मुमुक्षोरधि
कारिणः सिद्धत्वात्किं तच्चिंतयाचाह। विषय इति। मुमुक्षुत्वं कस्येति चिंत्यत इत्यर्थः। किं ब्रह्मण उपादरात उत ब्रह्मणोऽ
ति विकल्पयति। ब्रह्मणो वेति। आद्यं प्रत्याह। ब्रह्मवस्यति। द्वितीयं दूषयति। उपादत्वेति। पक्षद्वयमयुक्तमित्याहास
र्वस्येति। समाधत्ते। अहंचेदेति। ब्रह्मैव विद्यापाधिविद्याधिकारीत्यर्थः। संगतिमुक्त्वाक्षरार्थमाह। यद्विज्ञानेनेति। षष्ठ
ष्ठ्यविशेष्यसमर्पकत्वं विशेषणं केन समर्पितेत्याह। साक्षादिति। सर्वांतरात्मं साक्षादित्यादिकं विशेषणं वा विविशि
ष्टार्थबाधकत्वान्न द्वारकपदानामित्यर्थः। साक्षादित्यादेः स्वतंत्रार्थत्वान्न यत्पदार्थविशेषणार्थत्वमित्याह यदिसा
दीति। साक्षात्त्वार्थमाह। साक्षादिति। तद्धिमानमप्रत्यक्षत्वमात्मनः यथा कर्णयायिकाः तत्राह। मनसइ

ति॥ अनुग्रहणमिति पदं अपरोक्षादित्यस्यार्थमाह॥ यदि वेति॥ वक्ष्यमाणेन विकल्पः॥ साक्षात्संपादनपक्षे दर्शनकर्तृनिरपेक्षमर्थ
मपरोक्षादिफलकमित्यर्थः॥ यदि वेति सूचितं विकल्पांतरमाह॥ दृष्टेति॥ दृष्टौ द्वितीयं वा तं लोके तत्त्वप्रत्ययदृष्ट्यसिद्धस्य
द्वारणाद्यर्थः॥ तन्निषेधफलमाह॥ दृष्टदर्शनेति॥ कथमनंतफलं स्यादित्याह॥ दृष्टेति॥ ब्रह्मपदस्यावर्त्यमाह॥ एकमि॥
ति॥ यद्यप्येकं वधानं विशेषार्थं तदेकरूपमपरोक्षेकरसं प्रतीतं तथापि समष्टिव्यष्टिवा द्वयवत्संदेहः॥ एवेति नावः॥ नद्वत्र
विद्वन् ब्रह्मपदमवतार्य यावत्ते यत इति एतस्य द्वयं वाच्यं ब्रह्मपदेन विशेष्यत इत्यर्थः॥ ब्रह्मपदार्थे यदुच्यते तद्ध कस्मादा॥
त्मेति विशिष्यते तत्राह॥ तमर्थमिति॥ सर्वांतरविशेषणस्यावृत्तिमाह॥ सजातीयेति॥ आत्मांतरादनात्मनश्च व्यावृत्तमसंग
वात्तदसंसार्यपरिछिन्नं यस्य दवाच्यमाप्तमित्यर्थः॥ एतदुत्तरत्र न नदवतारयति॥ य इति॥ सर्वांतरत्वेपि परिछिन्नत्वं
तदवस्थमत्राह॥ सर्वेषामिति॥ हेतुमाह॥ स्वगतादिति॥ सर्वप्राणिनां कृत्स्नानां स्वागतरूपच्चवदनात्मनां प्रत्यग्धाचमवानाप
रेकरूपमतोधिष्ठानप्रत्यगनुसारेण द्वितानवद्योपान्न परिच्छेद इत्यर्थः॥ कुतोऽत्र सर्वांतरत्वमेवात्राह॥ प्रत्यगिति॥ यदि
त्यादिवाक्यस्यार्थांतरमाह॥ यदिति॥ सर्वांतरत्वमात्मविशेषणं इतरत्तु ब्रह्मविशेषणमित्यर्थः॥ अस्मिन्पक्षे साक्षादित्यादेरर्थ
माह॥ साक्षादिति॥ मुख्यस्वरूपत्वं यद्यव्यवधानवत्त्वयोः प्रतीत्यवसंततवाक्येऽर्थे ब्रह्मविशेषणत्वमत्राह॥ तिद्वयमिति॥ तथापि
तद्द्वयं ब्रह्मणि विशेषणमुक्तमित्यर्थः॥ सर्वविकारेणवासर्वांतरत्वं ब्रह्मणि संतायमानं कथमात्मनो विशेषणमत्राह॥
तथेति॥ यद्यपि ब्रह्मण्येव संतायमानं तथाप्यात्मसंस्थिततरं तरां वैत्मनि विशेषणत्वेन स्थितं तस्मात्तेन विशेष्यत इत्यर्थः॥
वित्यासेन विशेषणं किंफलमिति तदाह॥ य इति॥ यस्मात्साक्षादित्यादेर्थे आत्मत्वादेश्चैकवाक्यत्वे सति द्वैतादिनिरासेन
वाक्यात्पूर्ववस्तुसिद्धिरतो व्यत्यासेन विशेषणमित्यर्थः॥ साक्षादित्यादिसर्वं सर्वस्याविशेषणमिति मतांतरमाह॥ मथ

अस्य८
विशे१०

इति। परस्परं बाधकत्वेन वसेवं धादित्यर्थः। सर्वेषां बाधान्वये कथं मिथो विशेषणत्वमत आहेकेति। अखंडार्थेति पूर्वादि
त्यर्थः। तदेवाखंडार्थत्वं कथमित्यत आह। पात्रेति। परस्परापराधीनार्थान्यनियामकत्वं च न स्वविरुद्धार्थहान
तः स्वविशेष्यब्रह्मविरुद्धपरार्द्धत्वादित्यागना खंडलक्ष्यतीत्यर्थः। तर्हि गंगापदलक्षणीरस्य गंगात्वं ब्रह्मणोपि व३
तत्पदत्वादिन स्यादत आह। स्वार्थेति। त्यागस्यागलक्षणायत्यर्थः। अखंडसिद्धिरिति शेषः। ते खंडज्ञानमध्यासापर्यंफ
लवत्त्वात् उपासनज्ञानवदित्यत आह। त्वदिति। साक्षादित्यादेरखंडार्थबाधकत्वं केन क्रमेण स्यादत आह। मामानाधि
करण्येति। अतो वाक्यान्मुमुक्षुरिति शेषः। साक्षादित्यादेरर्थांतरमाह। सर्वार्थमिति। साक्षादित्यत एव विशेषणं
इतरः। सर्वं विशेष्यमित्यर्थः। ब्रह्मात्मसर्वांतराविशेष्यौ साक्षादपरोक्षादिति विशेषणद्वयमिति मानांतरमाह
परोक्षान्तमिति। आत्मसर्वांतरो विशेष्यो विशेषणमितरत्सर्वमिति कल्पांतरमाह। ब्रह्मांतं वेति। अनेकानर्थ
न्यदर्शकत्वेषामुपादेयत्वेत्यत आह। यदिति। साक्षादपरोक्षात्तद्ब्रह्मणो विशेषणे आत्मसर्वांतरो च ब्रह्मणए
वविशेषणे साक्षात् श्रुतीनां वाक्यात् ब्रह्मविशेषणतया संबंधात् ब्रह्मातिरिक्तस्य विशेष्यत्वेनाश्रवणादित्यर्थः।
परार्द्धं यत्वक्तं ब्रह्म कथं साक्षादिति विशेष्यमत आह। यदिति। ब्रह्मणस्तस्येति शेषः। अपरार्द्धं साधयति। अद्वा
न्तेति। द्वैतस्य सत्त्वात् कथमव्यावृत्तानानुगतत्वमत आह। सर्वेति। अध्यक्षादिसिद्धद्वैतनिषेधिश्रुत्या दात्मनापि नि
षेधे आह। परमार्थमिति। अतो निषेधावधिरात्मा विशिष्यत इत्यर्थः। ब्रह्मणो व्यावृत्तानानुगतत्वे कस्यान्वयादीत्या
त आह। व्यतिरेकेति। तर्हि कारणत्वप्रतिषेधद्विद्यानत्संबंधश्च्यो सद्वितीयत्वमत आह। कारणत्वेति। निषेधावधेर्नि
षेधदन्यवादाद्वैतविरोधमत आह। तावदिति। तमित्यादेरर्थमाह। यश्चेति। ब्रह्मात्मतद्दृश्यप्रत्ययदृश्वा कथमित्यत अश्नो

त्वाह। सामानाधिकरण्येति। अर्थात्तादपि नाम ब्रह्मैक्यादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यादत आह। मिथ इति। ब्रह्मार्थस्य कथमात्म
नि पर्यवसानमत आह। ब्रह्मेति। अनात्मानो घटवदब्रह्मत्वादित्यर्थः। आत्मार्थस्यापि ब्रह्मपर्यवसानदृढमाह। आत्मा
पीति। अनीश्वरस्य लोष्टतुल्यत्वादित्यर्थः। ब्रह्मात्मार्थयोरन्योन्यावसानत्वे मुक्त्यात्तत्फलमाह। विद्वापणेति। अतो
वाक्यादसंसर्गैकात्म्यं तत्तदसंसर्गहीना खंडधीः स्यादित्यर्थः। ब्रह्मात्मनोरैक्यादात्मनः सद्वितीयत्वं ब्रह्मणः परोक्षत्वं
च कथं प्रसिद्धं स्यादत आह। ब्रह्मणोपीति। अज्ञानजत्वेपि विरुद्धधर्मकयोरैक्यसिद्धिरत आह। तमस इति। ज्ञानं ज्ञान
स्य निवर्त्तकं नाब्रह्मणत्वादत आह। स्वयमिति। प्रश्नवाक्यं व्याख्याय वक्तुरुक्तेरर्थमाह। चलिधायेति। एषत्रष्ट्रस्येषय
स्वार्थत्वादनकस्य तथात्वाद्विशेषकार्थेन्द्रियदौष्ठ्यात्मेति। अत्र तात्पर्यमाह। विवक्षितेति। सर्वान्तरत्वस्य विशेषणत्वाvi
धानात्साक्षाद्वाद्यविवक्षितमत आह। सर्वेति। न आत्मेति पदद्वयार्थमाह। द्रोलीति। प्रतिदेहं साक्षित्वात्कथं नस्य ब्र
ह्मात्वमेमत आह। मान्विति। आत्मनोपागमापायवत्त्वात्कथं तत्साक्षित्वमत आह। द्यत्विचार इति। आत्मा नात्मनो व्यतिचा
रित्वाद्व्यतिचारित्वान्तत्तदद्र इति। ननु सत्यमविद्यावस्थायां विद्यावस्थोत्या मिथ्या हासात्वादिति। अन्नमवदनात्मापि
तत्साद्दर्शनायोग्यात्मत्वादत आह। प्रत्यगिति। अविद्यादेरात्ममात्रत्वं कुतः सिद्धमत आह। त्मन इति। संगतार्थेदगर्त्तवा
त्संबंधित्वादसिद्धिरत आह। प्रत्यक्त्वायेति। व्यतिरेकेक्रूपस्य व्यावृत्तात्मन इति यावत्। तत्र्यन्वयस्यान्वयाद्वाह। विराधादि
ति। आतान्वयव्यतिरेकात्ताव परिहारेणात्ममात्रं द्रगादितिनिगमयति। व्यतिरेकोपीति। कतम इत्यादस्तात्पर्यमा
ह। तावतीति। संसवमेवाह। अपिंडात इति। अंतःप्रज्ञ स्वरूपवर्णनया घलान्त्यादिपत्फक्तिनात्पर्यमाह। याज्ञवल्क्योपीति।।

म५

साक्षाद्बोधयितुं लिंगानपेक्षतया बोधयतां कापि व्याख्याचाह। प्राणेनेति। अनुमानेन चमर्थं विशे
ष्य तच्च ब्रह्म वक्ष्यामीति मत्वैवमुक्तवाननन्तु लिंगगम्यं वामोपनिषदस्येत्यर्थः॥ तात्पर्यमुक्त्वा स्वरार्थ
माह। सुखमिति। अप्रमाणइति पदं प्राणनादेः कथमात्मलिंगत्वं वस्तुगादरपितमेतन्नादत्त्वाह। सुप्तइति।
प्राणनादिक्रियया कथं प्राणादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धिरत आह। नाम्नेवेइति। देहादेरनात्मवेद्वि च तरमा
ह। हृदयचादिति। आत्मनः प्राणनादिक्रियाकर्तृत्वे प्राणादिसहतत्वं सक्रियत्वं च स्यादत्राह। प्राणादी॥
ति। अकर्त्रेवेति पदं कार्यकारणव्यतिरिक्तस्थिदात्मेव नास्ति कथं कूटस्थत्वादितद्धर्मः स्यादत्राह। लाक
इति। व्याप्तिमुक्त्वा पक्षधर्मत्वमनुमानं च दर्शयति। देहेति। देहादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्वि
का प्रवर्तनवत्त्वाच्चासंमतवदित्यर्थः। यथा विभूयादित्यादेरर्थमाह। प्रतिज्ञायेति। यदेवमादो
दि शिष्यादेरर्थमाह। यथा प्रतिज्ञामिति। न दृष्टेरित्यादेस्तात्पर्यमाह। यथेति। यथा ब्रह्म मेव तत्रात्म
त्वादिना विषयतयैवात्माश्रियान विषयतयेत्यसक्त्युक्तेवं तु विषयतया ज्ञातुमिच्छसि तत्र स्वयुक्त
मित्यर्थः। अविषयतयात्र यद्धेतुमाह। कृतेति। अविषयत्वोदयपतइति व्याघातं चाह। ब्रवीति। ज्ञाना
ज्ञानसाधककर्तृस्थात्तत्त्वात्मनाऽस्मनः सिद्धिर्न व्याघातइत्यर्थः। अविषयत्वेप्यात्मा विषयीक्रियतइति
शंकोत्तरत्वेनैव स्वस्थानाद्यादित्यादि तात्पर्यमवतारयति। अप्रमेयं हीति। किं तद्वस्तुस्थानात्रेत्तदाहाद
स्यादत्र श्रुति। माद्दिव्यालोकिकमाहिवसक्रियमाणादीनि। अकारकादिरूपत्वाद्धेतुमाह। कार्येति। एवंविधस्य

× भ्रमाचार्यादरव्यतिरेकेनन्तत्साक्षित्वं वास्तवं तद्धननस्यापनस्यवाना घटादाह कूटस्थेति धर्मं वं भिन्नसक्रियघटसाक्षिर्थः ४

कारण ६

कथं साक्षित्वमनाद्येनादिति नत्त्वात्संबंधादसंगत्वविरोधोनादान्तत्वाभावेति कारणत्वादिवत्साक्षित्वमपि
पारमार्थिकमित्यनाह कूटस्थेति पूर्वकालसत्वं कारणत्वं पारमार्थिकमिति नत्याह कारणत्वमिति मायाद
विशिष्टस्यैव कारणत्वादित्याह आश्रितेति उपादानत्वं नावता उपादेयसंबंधाभ्यासापने जडमज्ञानमनुगमय
मित्यर्थः पूर्वद्वितीयं दूषयति नस्मिनिति विनाशेन मव्यतिरिक्ताभावासाक्षित्वमेवनष्टादनादेरतत्साक्षि
तिविदन्तासस्य कार्यकारणसंबंधसतिसंगतत्वाश्रिदान्तामानुपपत्तेर्यासाक्षित्वमित्यर्थः भ्रमावादेनन्तुत्वव
दवघ्वंतदसौनावस्य भ्रमयवादवादभ्रमावादीति साक्षित्वमन्तर्यामित्वं कार्यकार्यसानान्तविद्यासनमनाह
नत्वेति भ्रमावादरज्ञानमुपादानं धर्मादिनिमित्तमित्यर्थः भ्रमावादशिवनदान्मसंबंधस्थापि धर्मकार्यत्वमि
तिनत्याह बुधादेरिति नहि घटाद्याकारिताएतादिनिनत्याह घटादीति नानाविधवस्तुस्वात्माख्याक्तिप्रसं
गादात्मानानस्यासंबध्यमानबुद्धिस्वरूपमाह त्वमात्रेति परमार्थदृष्टितो लौकिकदृष्टिविषयतावत्त्व
फलस्यावेलक्षण्यसुक्तास्वरूपतापि नदाह कृणेति इयं दृष्टिस्वतः सिद्धा दृष्टवादात्मदृष्टिवद्वात्वान्नविधर्म
मत्वात्तादात्म्यनि व्याप्यव्यापकवीनावाक्रेदः स्यादत आह कार्यतेति अध्यस्ताधिष्ठानतादात्म्यं मुख्या व्याप्ति
श्चदसुख्याकुत्वन्यनश्राहादेवाति लौकिकदृष्टेरपि परमार्थत्वात् तदंशाहदृष्टेर्त्तिन्नवानन्याएिमुख्यव्याप्ति

ना२ र्वाक्रभ्रमादीति यतामुख्यशान्वाप्तिरित्याह परमार्थेति व्याप्तेर्वक्ष्यायोगव्यवच्छेदान्नमुक्तालौकिकदृष्टि
विषयव्याप्तिवदात्मव्याप्तिरात्मव्याप्त्ररव्यतिरेकादवादाधार्मेति आत्मात्मसआत्मव्याप्तिरितियावता भ्रमा

धर्म ६

ण फलानुत्तवातिरेकेण स्वरूपेणैव नव एव भास्ति इत्युच्युपलं नादित्वाशंक्यानुत्तत्वेन साधयति । निष्क्रियद्र
ता स्वात्पत्वेन त्यानावाकथं वेत्तनत्वमिति चेदत्राह । नावदिति । सुखादिबलाभिति तन्याह । सुखादेरिति
ज्ञेनो सिषमिति यद्दज्ञानसाक्षित्वेन भासते तत्राह । विदनामेति । कुतो मातृसिद्धिरत्राह । सविदिति । वि
तन्त्रुविदाख्या मा ज्ञाने मातृसिद्धिरित्यर्थः । किंलक्षणो मानानन्दाह । स्मृतीति । स्मृत्याद्याश्रयो मातेत्यर्थः ।
मातुर्लक्षणमुक्त्वा ज्ञानं लक्षयति । स्मरणेति । हृदयस्थज्ञानाधीनसिद्धिकत्वाद्धृदयलक्षणमाह । वित्तिजड
ति । वस्तुस्वत्वावं व्यपंचयितुं मानफललक्षणमाह । संविदिति । आत्मास्फुरतीत्यादिना आत्मादिविशेषणेय
दात्मनि स्फुरणं न स्फलमित्यर्थः । एतच्चेत्तुष्टयं स्वतः सिद्धमित्यत्राह । कर्तृत्वमिति । फलमपीति द्रष्टव्यं मा
नादेः साक्षिवेद्यत्वात् क्षिफलमाह । व्यतिरेकेणेति । धीकर्त्रात्मेति मीमांसकादयो धीरिति बोद्धादयस्तदी
तिवार्ता । कोतो न माद्या मात्राह । योदृतं तत्तेति । साक्षित्वानेति । कर्तृनात्मन्तत्यर्थः । कूटस्थ्यात्मनाक
र्त्रादिप्रयोगादष्टुकर्त्रादेः स्वीकारमहृदयवन्मत्राह । व्यवयमिति । सुखादेर्द्राधान्येन कर्तृत्वं करणत्व
कर्मतास्वत्वावं सप्राधान्येनोक्तत्वं स्वतां कोटस्थ्यमित्यर्थः । उक्तवस्तुस्वात्तन्याद्यं कुत इति चेदत्राह । व्या
हतत्वेति । किं न चास्तिद्धिर्नतत्राह । स्वमहिम्नेति । जडाजडत्वान्न स्वतः सिद्धतिनावतावोवच्यवस्तु नेति ज
न्तनात्मनोऽनुतवतिथमात् तदुक्तं यमात्मनानिराकृतं तस्मान्न कूटस्थबोध आत्मा तत्रान्यकल्पितमित्यर्थः ।
स्वतः सिद्धस्य त्यागतावादयः स्वतः परतोवायतो न सिद्ध्यंति तस्मान्न ज्ञानं मिथ्येत्याह । तस्मादिति । आ

दि२

ज१

मा १

त्मनः कार्यत्वेऽपि विज्ञानत्वाज्जडत्वमत्राह ज्ञातेति। अज्ञातं वस्तु घटादिकं मानव्याप्यं मेयं न तु तन्निवर्तिनी निवृत्तिधि
द्धकार्यकारणमात्मवस्त्वित्यर्थः। कार्यत्वात्तावपि कारणतात्मनः स्यादत्राह हेतोरिति। स्वापदत्तु सिद्धेः का
र्यसिद्धस्य धागात्मनः सिद्धत्वादित्यर्थः। संविदवनास्तिकुतस्तस्याः कारणत्वादिराहित्यं सति धर्मिणि धर्मा
श्रितत्वं नइति श्यायादत्राह शून्यस्येति। शून्यस्य साधकोऽन्यो न स्यात्तत्वकृत्यं जडमजडं वा आद्येन साहमात्विकं
त्वदिति स्वप्रकाशं स्यादतस्य संज्ञाविप्रतिपत्तिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति साक्षीति। असाक्षी स्वबुद्धिः कदीनोपिस्मसाप
प्रकाशत्वासिद्धेरित्यर्थः। एवं तावत्तावसाधकत्वेन साधितानुतत्त्वविनागनिराकरणाय न स्यात्वेरकात्तत्र माह।
दाहृतेति। ननु चैकत्वं वास्तवं न रकल्पितमिति विवेकः कारणत्वं साधयति श्रुतितइति। लिंगात्मकविज्ञानतनस
र्वविताना नुपपत्तिरूपं दृष्टत्वं जडसिद्धनुपपत्तिं साक्षित्वेन प्रमाणयति। प्रत्यगिति। साक्षिणोऽन्यसिद्धत्वे स्यादन
वस्थावादसाक्षीत्वेति तस्य कर्तृत्वमविद्यारूढं तं दर्शयति यथोक्तेति। दुःखित्वं वक्तुं भूमिकां करोति मातरीति। वि
षयसुखं स्वाद्यपि दुःखमेवेति मत्वा दुःखित्वं प्रपंचयति। सुखीति। कारणत्वादेः कल्पितत्वादकस्यात्मत्वमित्यर्थः। आ
त्मनो व्यवहारकालकारणादिनावनसिद्धावपि स्वापादौ कथं तत्सिद्धिरत्राह प्रमाणेति। परामर्शसिद्धं सोषुप्ता
ज्ञानमन्यथानुपपत्त्या स्वप्रकाशात्मनि मानमित्यर्थः। आत्मनि मानानपगमनतादृदृन तत्त्वविनष्यमत्राह। मेयेति। कथं
तत्थलत्वमोतज्ञानफलादन्त्रचोपगमादन आदृहमिति कल्पितमित्यर्थः। स्वप्रत्त्वादात्मनः स्वतएवाज्ञाननिव
र्तकत्वात्किं स्योतद्ध्यात्राह प्रमाणेति। सर्वेषां व्यवहारस्यानुत्तवद्वर्तकत्वाज्ञानेऽतो मानं विनाज्ञाननिवर्तकं॥

तू १

इत्याह्लाकेति। स्वज्ञानादित्वत्वं साधयति। अविचारितेति। तत्फलमाह तदिति। नहि पूर्वेनाद्वय इति नचाह
तिन्नेति। दृशाद्यपेक्षा वा कथमद्वयत्वमत्राह नेति। कश्चनहि दृशाद्यपेक्षानामन इत्याह तदाद्येति। स्व
नात्मानादृश्याद्यपेक्षो वस्तुत्वादात्मवदित्याशंक्य बाधस्वरूपाधिरित्याह कारकादीति। क्रियाफलस्य
कल्पितत्वेपि क्रियाकारकयोः परमार्थतत्त्वमात्र वस्त्विति। वस्तुधीनापि विद्याच्छेद्यमानाः विद्यानिव
र्त्यकत्वमाह कारकाणीति। तज्ज्ञानं केवलात्माश्रयमिति नष्टविकारित्वमाशंक्याह प्रमात्रिति। ज्ञानं फ
लानुमेयत्वात्तसाक्षिवेद्यमितिमतं दूषयति। प्रमात्रव्यवधानेनेति। मातामानं च साक्षिवेद्यमित्यर्थः।
प्रतितिरस्तु मानज्ञानेनेसिद्धनीतिदोषः। मानसिद्धेसिद्धत्वे दोषमाह मात्रेतरेति। वस्तुस्वातात्म्यमंचा।
प्रपंचयितुं व्यवहारावस्थायां प्रमाणप्रक्रियामाह प्रमात्रिति। प्रमातुरिति। आद्यः कार्यकल्पो यथा ता
त्वानिर्विकारस्य कारणत्वायोगात्तेन प्रमात्रेति ज्ञायते न च प्रमातृरूपं ज्ञानकारणं स्यात् विज्ञानमतिश
यो यस्य तद्धि ज्ञानातिशयं प्रमात्रपि प्रमातृरूपमपि कारणत्वानेनतरं विज्ञानातिशयं सिद्धं तदनंतरं
मानं निश्चयतत्फलमितरस्के तत्वतीत्यर्थः। उक्तज्ञानतत्फलयोः कीदृगाकारस्तमाह मयेति। यथा घटा
यमिति घटाकारवान्निश्चयस्तथा बाह्यामेय प्रधानतया धीर्वर्तते तन्त्राधान्येन मतिधीरमाधारत्वाद्यर्थ
त्वायं घटाकारामिति घटाद्यर्थाकारा तत्र वर्तीति मामीतस्फलाया सुखाकारा नेत्यर्थः। कदा बाह्यार्थप्रधानत्वं धि
यस्तदाह मानेति। यदा मानं स्वफलनिश्चये व्याप्रियते तदुत्पादयितितदातन्मानेनतत्कर्त्री माता तद्भूता

नामस्थितिरर्थं मय्युपसर्जनीं मय्यप्रवणं त्वविति मेयविच्छिन्नतया फलस्योत्पादादित्यर्थः॥ कस्मिन्काले विषय
स्याबाधकत्वं बुद्धेश्च बाधकत्वमित्याशंक्याह प्रमाणेति मानं विषयनिश्चयं समुत्पाद्य स्वाश्रये वासनामाधाय सं॥
स्कारात्मनातिष्ठति तदात्मनाच्छिन्नमदृष्टाकृष्टोधितं मय्युपसर्जनं मय्येति मेयोपसर्जनं स्मृतिरूपेणास्थाय

भाथ४

ति तस्मात्स्मृतिकाले र्थस्य गुणत्वं बुद्धेः प्राधान्यमित्यर्थः॥ एवं प्रमाणप्रक्रियया माहेन विरोधाभावात्तदुत्सारा
दिति सवृत्तिकमंतःकरणं स्वमात्मानं रूढमहान्तुत्तवप्रमादमासाद्य तत्कर्वच्यदालंबनतां याति तन्याश्रयतां
बुडेत्तदज्ञानविलसितं वानत्वेनच्छमेव सवृत्तिकांतःकरणस्यालंबनत्वं तं कार्यकरणस्यौ व्रूपं वनैस्याल्लं

ह॰ ८०

बनमाश्रयोतानाद्वैतसौनिरित्यर्थः॥ मेत्युपसर्जनेति वदानां स्मृतेरथोपगमादयमिदं तानालिंगि
न बाह्यार्थस्य कवादवाह ग्रावेति व्यापारः स्मात्तेडतिज्ञेषः॥ स विषयानुत्तवः संस्कारजन्या स्मृतिः स विष

पा॰१८

त्येवतार्थतः स्मात्तोपापारानार्थानुमारीत्यर्थः॥ स्मृतेर्वोव्या। ह्यार्थि सूक्ष्माच्च ज्ञानं वा विशेषानात्मानमपि तच्छु
द्धेच्छादवाह मत्येति विषयसंबंधस्याकृज्ञानृवार्थज्ञानाश्रितं तत्ववति मानन्वूतं ज्ञानं ज्ञातृवस्तु तत्कृतच्वादतः
प्रमाणवस्तुबलोत्पन्नं सार्थमेवेतित्ताव॥ तर्हि स्मृतेरपि नार्थशून्यत्वमनुत्पत्तिवतान्नानोदवाह वासनेति
प्रनुत्तवकाले बाह्यार्थालंबनं वासनावलत्तावासनारूपेण यतज्ञानं मातो बुद्धौ स्थितं च्यवहस्पादिवशात्
स्मृत्यात्मनाज्ञानं तावन्नागोचरं विषयसंस्कारागोचरं बहिर्वस्तु वातिवाह्यविषयमिवतत्वति स्मृतेरर्थोबु
द्धावपसंहृत्यावार्हिरेवमिथ्यानामतडस्यर्थः॥ वस्तुस्वामाव्यादित्यस्यार्थे मुपसंहरति स्वापाकेति मा॥ भीता

मा ही न दोषयुक्त्या तस्मा चैऽसगदत्वानस्वनः सिद्धि निरस्तं तं स्वतासिद्धात्मत्व निश्चयन मन्नूपण स्थितं न
न वृनीयर्थः॥ लौकिकस्वासाविकरूपेण द्रष्टिरित्यादि व्याख्यानेन द्रष्टिद्वयं विविच्य दर्शितं करणेति स्वा
भाविक दृष्टि मादा तस्याश्चेति न नित्यत्वं कुतो न्वादकार्यत्वा घटादिषु सम्यक्तत्वं न विदातासा न हा यात ना
पि ने श्यति यथ वं बुद्धि तस्य स्याय श्रुमसु न तत्र विद्रातासा जायते न नश्यति विज्ञेया तु विद्रातासम्ब नित्य त्वमि
त्यर्थः॥ न्वे तः करणवृत्तिज्ञा न रूपा ऽनित्ये ति विज्ञा प णा न्व हृत्त्वं न र छ्ति यच्च सिद्धं स्यादत्राह दृश्यमितावु
द्धिविषयसंबंधवशात् संबंधोऽस्य नित्य स्याद त्राह स्वाभाविकी ति आत्मदृष्टेर्नित्यत्वे कथं न चानित्य यथा द
धीरत्वा गौ पाधीति॥ बुद्धेरात्मान्यैक्या ध्यासात् तु स्नेह्यु तन्वा नासे न निकाश्रयचं च्च नित्यदृष्टसंपर्के कौ तु
रत्वा द्वाबुधीति॥ उपाश्रयेरूपाधिरिति रितियावत्॥ आत्मदृष्टिः स्वत एव नित्या वाच्या वा द्यु वन्न रूपा श्रयवशा
दत्वा ह कश्चिदिति॥ आत्म द्रष्टिरनित्या दृष्टिचासं मत व दि ति वन्न ऽजड स्वोपाधेरिव्याह नदूत्मनेति न दृष्टेरि
त्यादि वाक्यतात्पर्यं वर्व्याख्या या त्र रा लि ङ्गा त द्रष्टे द्रष्टेरि ति विरोधादित्यर्थः॥ विराधं व्यनक्ति दिदृक्षित नि॥
दृष्टे दृष्टा यापारपर्यालोचनया या हा दृष्टुरीति॥ दृष्टि रूप स्यात्मना बुद्धितद्वृत्तिमात्रिद्ध विषयस्यापि॥
साक्षित्वात्मा न तन्नी कृ त्वा त्वा हा नेति॥ द्रष्टुर्दर्शन स्यापि वरा नित्यर्थः॥ कर्तृ चं तर्हि पारमार्थिकमत्राह कार
कत्वमिति च्च विद्या स बंधतूत्त्त ते प ता चै वं वास्तवं स्यादत्राह कारकमिति॥ यथा पारमार्थिकर्तृत्वान वि
षयं न स्यात्, न ह्येकात्म्य वस्तुतानाविद्योत्पत्त पाराश्चद्वि त्यर्थः॥ आत्मना विषय वा तावन द्रष्टेरिता॥

१७

९९२

२५९

रित्यादिप

हि। परमात्मन इति। दिश्रुत्यर्थोयथावान स्फुरितं। यन नागास्फदत ज्यारण्य यवस्तुषानत्रूपेति। टानव हं विपश्यतितदे
व वस्तु वं विद्वानिदं यदि रसुपासतातायन्मन साममनुइति। इत्यादिश्रुत्यंतरसंवादमाह। ख्यानेति। तस्मिगमेयती यवमि
ति। आत्मानाविषयत्वयुक्तिमाह। एतदिति। अज्ञाननष्टेव्रमात्रादिनात्माहङ्ख्यातस्थितत्वानाद्यः। प्रमात्रादरविद्याका
र्यत्वादित्यर्थः द्वितीयद्रूषयति। क्रियतहितारिति। कल्पितप्रमात्रादिहतारज्ञानत्याबाधयानेकात्म्यंहदुःखं॥
लि।५ कामज्ञानादेनत्वादित्यर्थः॥ तोकिकस्वात्मा विकत्वनदृष्टीदवानदृष्टे ख्यास्वायत्तत्वप्रपंचयोख्यास्वामनुवदति जि।५
दृष्टीति। तत्मत्लननदृष्टेरित्यादरथमाह। दृष्टेरिति। विमतं नकर्तृविषयंक्रियात्वात्कर्मेत्यर्थः॥ पदानामन्वयमु वहृ६
क्त्वापद्यार्थमाह। दृष्टेरिति। त्वति। घटवत क्रियमाणे दृष्टेः कर्मत्वेषष्ठीत्वेधयमित्यर्थः॥ प्रा षष्ठीकिंनस्यादत्राह॥
नेति। क्रियमाणायांदृष्टो कर्षरूपण्याद्यर्थं तिरस्य बहिरंगत्वंयतइत्यर्थः॥ द्रष्टारमित्यत्र तृत्वार्थमाह। दृष्टीति। धुंगदे
वावितिकर्तरितद्विधानादित्यर्थः॥ फलितमाह। नयतइति। द्वितीयार्थमाह। कर्मेति। क्रियमाणदृष्टेरीप्सिततमेवा
कर्तुरीप्सिततमत्वात्कर्मत्वात्कर्मणिद्वितीयाविधानादित्यर्थः॥ किंतर्हिकरणं कर्तृत्वापारस्य करणत्वात्तत्राह। न
न्वितिस्वतंत्रः कर्तेति लक्षणान्नात्मनकर्तृत्वं साधयति। विज्ञानेति। दृष्टेः क्रियात्वेन वितत्वंतत्फलेनेतितदाह।
फलमिति। दृष्टा विषयत्वमात्मनः स्पष्टयितुं कर्तृत्वेन युगपदुक्तं दर्शयति। साधनात्वेनेति। कर्तुः क्रियायांगुणत्वेना
न्वयेफलित्वेनप्राधान्येनस्यादिराधादत्राह। क्रियेति। कस्यापीत्यनत्वकटयति। स्वामिनइति। जीवः स्वामी अन्य
स्तदुपाधिर्मतानासंतासत्त्वघ्याख्यास्वाया रत्यंतरस्यरूपाद्यपलब्धिः फलमित्यर्थः॥ कर्मत्वेचेवावाच्यंनद्विशदयति॥

कर्मेति। संबंधनफलकं ज्ञानं क्रियाघटादिविषयानात्मविषयमित्यर्थः। उक्तव्यवस्थालौल्यं फलितमाह। तत्र
ति। एतदाक्षिपति। व्याख्यानमिति। अङ्कुरानुपपत्तिं दर्शयति। यथेति। चक्षुर्विशेषणस्य दृष्टिकर्तृत्वे संतत्वं स्प
ष्टयति। मादादिति। दृष्टिकर्त्तारमधिकृत्य न दृष्टेरित्यादि प्रत्यक्षे प्रवृत्तत्वे यस्मादित्यादिवचनानुसारित्वं स्या
दित्यर्थः। चक्षुर्वाक्ये परस्यापि विवक्षितत्वाद्यथा व्याख्यायां विशेषणाया गावादा। कुतस्त्वदिति। यत्तु दृष्टेरिति षष्ठीक
र्मणीति तत्स्याद्वा न भवति। द्रष्टृकर्तृकदृष्टेर्दृष्ट्यन्तरं तद्व्यवहारं नास्तीत्यर्थः। द्रष्टुर्दृष्टेरन्तरवद्दृष्टेरपनादृष्टिरथा

२६

दत्वादाह। द्रष्टुश्चेति। दृष्टेर्दृष्ट्यन्तरस्य द्रष्टुरिदं दृष्ट्यन्तरस्याप्यगमबाधकमाह। न दृष्टेरिति फलितमाह। दृष्ट्यन्तरायणेति
यत्तु दृष्टिकर्तृत्वमित्यादि तद्दूषयति। नत्वेति। दृष्टिकर्तृविषयकायां दृष्टेर्ज्ञानावत सिसिद्धेर्दृष्टेरिति न वाच्यमि
त्यर्थः। अविवक्षितत्वं तरमाह। मदिति। नीलोत्पलयोर्यथा तिवारिवान्नीलनात्पलस्य विशेष्यत्वेऽपि दृष्टेर्द्रष्टृविशेष्या

वि५

त्पलयोरप्यतिवारान्दृष्टेरिति विशेषणमनर्थकमित्यर्थः। अनर्थकस्यापि तस्य पाठः प्रमादादर्थवादत्वाद्वान
त्वावानन भवति। यत्तु दृष्टेर्घटादिविषयत्वमेव नात्मविषयत्वमिति तत्राह। दृष्टीति। द्रष्टुरथाह्यं बुवतः
स्ववचनविरोधापीत्याह। अमेत्येति। एवं परपक्षं प्रतिक्षिप्य तात्पर्यार्थं नित्यस्याद्यार्थमाह। यथोक्तादिति। अन्य
दितिविशेषणलब्धार्थमाह। एतदिति। अतः शब्दार्थस्यार्थान्तरमाह। हृदिकिरिति। द्व्रतं स्पष्टयिष्यकाकृति।
वत्वर्थं ब्राह्मणे। संगतिं वक्तुं वृत्तमाह। दादाविति। ब्राह्मणत्रयेण मन्त्रयोक्तं संसाररज्जुं तुरीयेण विद्याधिका
रीमुमुक्षुरित्यर्थः। इदानीं संगतिमाह। संसारेति। संन्यासिकमदाय्यतत्त्वमक्षज्ञाननिवर्तक

ज्ञानस्यैव वक्तव्यत्वादित्याह। सत्येनेति। विडुषालक्षणेत्यादि विविदिषा विद्यासाधनत्वासंख्यामोपवाच्यइत्यर्थः। प्रमाण
फलज्ञानसाधनत्वं संन्यासस्य न युक्तं मानान्तरवादत्वादाह। प्रवृत्तीति। वाक्यान्तरमप्यत्र प्रसिद्धमेवेति भावः। स्वात्मनो
संगतिमुक्त्वा तत्त्वप्रपंचनमिमतां वक्तुं तदीयपूर्वपक्षमाह। यस्त्वेति। पुनरुक्तिपरिहारं शंकते। प्रच्छिन्नेति। दूषयति। नेव
मिति। एकार्थत्वस्य कर्तृत्वादापि प्रश्नस्यैकयानयोः इत्युत्तरदृष्टत्वान्मनात्यत्वादिविप्रयुक्तित्तदा स्वप्नकर्तृत्वादान
पुनरुक्तिपरिहारायेत्यर्थः। अस्तु पुनरुक्तमेवेति विभिन्नत्वादाह। पुनरुक्तमिति। कर्तृत्वादात्पुनरुक्तिपरिहारान्तावदे
वेतरमाह। नावतेति। अपौरुषेयश्रुतौ वाक्यस्य प्रष्टुत्तदानावाद्यापरापितं नाद्भेदनवास्तत्वपुनरुक्तिपरिहाराययोगादि
त्यर्थः। तदीयसिद्धान्तमाह। सामानेति। अर्थतिद्दं दर्शयति। कहेत्यादि। तयोर्तदादित्यर्थः। तित्रातिभिन्नत्वमुक्तं मानान्तरा॥ ग्रु १
वादत्वादाह। एकादश इति। उत्तरार्थे यत्र प्रश्नवाक्ये तत्त्वयोस्तपन्यायादित्यर्थः। उत्तरये चधर्मव्यत्वासोपन्यामाहनयोरन्ते
दएत्वच्यत्वादात्मिथ्य इति। यद्युपि धर्मव्यत्वासोक्तिः। अथापि यथायोगमाश्चेयमित्यर्थः। तद्दर्शयति। यदिति। कहोलवा
क्यपरमात्मधर्मत्वेनोक्तं सर्वान्तरत्वं विज्ञानात्मधर्मत्वान्नामवगमिष्यतीति तयोरकस्मिन्प्रकरणेत्तिधानादित्यर्थः। इमं
न्यायमन्यत्रयोजयति। शोकेति। योति ब्राह्मणे शोकाद्यतीतत्वं स्वप्रकाशत्वं च विज्ञानात्मधर्मत्वेनोक्तमपि पौवमिकं प
रं ब्रह्म गमिष्यतीति तद्धर्मतया तेनैव संबंधादित्यर्थः। प्रश्नयोरर्थात्तदमुक्त्वा पंचमाद्यषष्ठकहोलप्रकरणेनैकवाक्य
त्वमाह। पंचमेति। योति ब्राह्मणादुक्तषस्तप्रकरणेनैकवाक्यत्वमन्वादाद्यष्ठेवेति। प्रश्नयोरर्थात्तदर्किंगकमितितदाह -
उपन्यासमइति। तन्मतमुपसंहृत्य सिद्धान्तं संभावयतीति। यावदुक्तइति। ब्राह्मणद्वयस्यान्नार्थत्वं पक्षोक्तिर्विरुद्धमित्याह

× शकतीति गम्भस्य कथ यथ्याविशानहेतुकं तत्कारणमन्तःकरणमिदानीमाह सर्वेति। आलम्बनतया रथलिदानुपपत्तिं दर्शयन्नाह गौण इति ३

वस्तुकेरितिा न केवलं वत्स्कक्तेरव वश्यो क्तेरपीत्याह वश्येति। जीवब्रह्मरायारविह्नितत्वेप्यकस्मिंदाह तत्कृतत्तदादनयो
स्तिन्नार्थना त्वाह एकत्वेति। अहमित्येकाकारात्म वचयस्यानेकार्थत्वस्यादमावमित्यर्थः॥ एकोदेवइत्यादिश्रुतिविरा
धाच्च नात्मत्तदइत्याह नाप्येति। तत्वे व वायुक्तानुमानं स्मारयति। वृचयर वासेकयज्ञानार्थावदातरेत विराधाच्चनतयोर्तं
दइत्याह। घृथ्येति। लिंगान्तरमाह। अनिर्मोक्षेति। ब्रह्मणावृमोक्षोप्येतयोर्त्तदनस्यादित्यर्थः। नाविकत्तदानाविदह्वं त
रमीनावमाह। कुश्नेति। सायाप्लप केकस्वपास्तेन सत्वादारुस्नोही त्यादिनिषेधः॥ आत्मात्तदनिरामसर्वसंगाहनात्मतदं॥
निरावष्टावस्थिति। कथं तर्हि द्विपतीति रवाह। वस्तुहत्तेति। फलितमाह। एकइति। एकतरविषयइत्यर्थः॥ तर्हि द्विना वश्यस्य
क्तो निमेधं धिरवाह। किंचिदिति। तमेव विराधमाह। उपदेशस्येति। अस्य वश्यार्थं च कट यति। बुध्यं नादिति। द्वितीयव
वश्यविषयं ब्रह्मैव यति। अश्लायति। काहालवश्यस्युतिघायां तरमाह। यथा वश्यमिति। वस्यक्तेरयथा वश्यत्वं कथमत्वाह
साक्षादिति। फलितमाह। असंतापादिति। एष इत्यादिनाः सजस्वस्यक्तवाकुतस्यैस्य संतापा वाह। एवइति। तस्माद
कामवात्मनत्वं तद्विषयं वश्यद्वयमिति स्थितत्वादयति। नविति। वश्यविषयोर्विरुद्धर्मकत्वं कल्पितत्वान्नवास्तवत्तद
साधकमिति परिहरति। ननेषइति। संस्कारस्य कल्पितत्वं कुतो त्वाह। इहदिति। कल्पितो ताकल्पितायातरेकत्वाविराधे
दृष्टांतमाह। रविहिति। दार्ष्टांतिकमाह। तद्वदिति। मुक्तत्वं च सितत्वं त्वतीति ज्ञात्वाधायं यो वक्तृतंनिगमयति। एवमिति॥
तिंसंसारास्योपाधिकत्वे सत्यव स्तुपाधिस्यात्मत्वाच्चे वघटादस्वह्वोपिरितिशंकते। नामेति। तस्मात्वाकादावइतिश्रुति
विराधइत्याह। तोनादेति। मृत्विकाराणां नदतिरेकेणासत्ववत्नामरूपप्रपंचस्यादिनाविद्यासंसारस्य तन्मात्रत्वाश्चस्यायथ्यसत्यं॥

सकलनिर

ष २६

विशद

२९

॥२९॥

गधीबाध्यत्वान्नेति परिहरति। नैवमिति। परिहारं स्पष्टयति। अध्ययनमात्रेति नादाहरणमात्रादर्थसिद्धिः मानफ
लत्वात्तस्यास्तत्राह। यदात्वेति। किं तत्सुरोक्तमिति तदाह। विचारितेति। एतमर्थं दृष्टांतेनाह। यथेति। मीयंत इति मा ना
तापत्तिर्नीलनलत्वादिति स्थितिरित्यर्थः। दार्ष्टांतिकमाह। तथेति। अत्रैव दृष्टांतांतरमाह। गारुडिकेनेति। मंत्रराशु तस्या
तीक्ष्णपक्षिनाव समुद्रादकमग्निवज्ज्ञातेति। तथात्माविद्ययास्तिमितः। शौर्यत इत्यर्थः॥ अज्ञानस्याविरोधनलसरूपस्य विरो
यस्तेनत्योत्पद्यमानज्ञानबाध्यत्वायोगादनिर्मोक्ष इत्याशंक्याह। बाध्य इति। अस्मिन्नर्थे संवादकं प्रमाणयितुमाह। ग५
स्वतावतीनघाक्यफलमाह। मोहेति। किं तद्वाक्यमिति तदाह। यान्निशेति। अविदुषां निशेव ब्रह्मावस्था तत्र विद्वान् जाग
र्त्ति यच्चाविद्यायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति सा ब्रह्मविदो नत्तातिविद्ययाध्वं मादित्यर्थः। उपसंहरति। ज्ञानेनेति। ज्ञानमप्य॥
स्याहं ब्रह्मेति प्रत्ययवत्सारान्यस्य ज्ञानमपेक्ष्येत्युक्तं ज्ञानिनोपि सर्वस्य व्यवहारदर्शनादत्राह। उत्पन्नेति। अशनायादि
संसारस्य कल्पितत्वं प्रतिपाद्य परमपदं तं निगमयति। एकात्मेति। प्रश्नमिव तात्पर्यतः क्रिमादत्ता प्रमाय्यति। अ
त्रैव पूर्वं ब्रह्मणोक्तं वस्तूक्तं विविनियावतः। अशनायाद्यतीतस्वरूपविवक्षया द्वितीयप्रश्न इति। तात्पर्यमित्येतमाह।
निः। आचष्टे। वस्तूक्तिमिवनारयति। सनमिति। यो अशनायामत्यादस्तात्पर्यमाहयइति। सहेतुसंसारनिर्मुक्ता त्मेत्य ग४
र्थः। संप्रति तदक्षरार्थमाह। अशनायेति। कासो तद्धेतुस्तमाह। व्याकादिति। संगाद्भिंजायत कमिति स्मृतेरासंगका
र्यो लोकत्रष्टिकेनकामाद अशनायापिपासे भवत इत्यर्थः। पदानामन्वयमाह। त्मेति। यो अशनायादिलक्षणान्नस्ति
स आत्मेति संबंध इत्यर्थः। अतिपदस्य क्रियार्थत्वादात्मनकर्तृ कोटस्थ्यहानिरत्राह। नक्रियेति। अविवक्षितक्रिय
न्द्यो१

धी२

स्य क्रियापादस्य चव्योगानुपपत्तिरित्यत्राह। दोषमिति। श्लोकमिमस्यार्थमाह। अशनायतीति। शोकमिच्छतीति संबंधमुक्त्वा
क्षरार्थमाह। श्लोकाश्चेति। कामइत्यर्थः। मोहात्स्वयं नतत्स्वरूपं चाह। मोहेनवेति। विषयापहृतिश्चेति। मेष्ठ विशदय
तीत्यतइति। अनानात्मकइतिपदं अज्ञानकार्यमिथ्यात्वमाह इत्यर्थः। अशनायापिपासइतिसमासोक्तो। हेतुमा
ह। सर्वेचेति। श्लोकमोहयोरसमासोक्तिनिमित्तमाह। समासेनेति। जरामृत्युपदार्थमाह। जरेति। केषांमितध
र्मिणामाह। प्राणेति। अशनायादरात्मधर्मत्वान्नप्राणादिधर्मतां चाह। अशनायादीति। कथं तर्हि वस्तुस्थिताहंपिपा
मितइतिप्रतीतिरत्राह। आयतइति। सम्यग्ज्ञानादूर्ध्वं नपि तत्त्वाभासः कारणसंसर्गएवकारणनाशस्यान्यत्र तथा चद
र्शनाच्चाह। आयइति। स्वापादौ तत्स्थितिरुद्भवेन तत्त्वे यथादित्यर्थः। कीदृग्वास्तर्हि स्थितन्नाह। नकारणेति। तथाशनाया॥
दिकारणं नकारणं न निषेधस्तमं नारणकार्यनिषेधासिद्धिरित्यर्थः। तस्मादशनायादिवाध्रेन नकारणलक्षणत
इत्याह। अशनायतीति संसर्गात्मानिवृत्तिश्च कारणसंसृगमतीत्य वर्तनशीलत्वात्कारणान्वयस्य ध्वस्तत्वान्नतः
कारणनाशात्कार्यातिगतिरित्यर्थः। कामानिमित्तमज्ञानं मानासमुपादानमित्यत्र मृत्फानेवेदमावृतमासीद
शनायथाशनायाहिमृत्युरिति वाक्यांतरसंवादमाह। मृत्युनेति। कोसौमूलकरणं मृत्युरिति तमाह। विचारिते
ति। ईश्वरस्याविनाशात्तत्कार्यस्याशनायादेस्तिकमाउपपत्तिरत्राह। तत्त्वयोगिति। आत्मधियाविद्याबाधकत्वे सदा
तद्बाधःस्यात्। ताञ्चनात्मधियामात्मधीपूर्वकत्वात्तात्रात्मेति। पूर्वस्वमाधयितुमात्मतत्त्वहेतुहेतुमद्भावेनाह। आय
स्मादिति। श्रोत्मधियाविद्याबाधेपिबंधस्याध्वस्तेरपुनर्थनाच्चाह। भावमिति। अविद्याध्वस्तावशनायाद्युतीनचनश्च

गितिसविशेषश्च मात्मनो त्यागो निर्विशेषश्चेत्किंफलमित्यत आह त्यागीति। अज्ञानादिना मूलकारणेन सह दृश्यज्ञानकार्यस्य
त्यागवाक्यादिना यद्दृश्यत्यागाह। ज्ञानेति। अतएवकेवलमुपादाय सर्वेति। अज्ञानाद्यादिज्ञानमुक्तविराजो यद्देहतदर्थ्ययास्य
र्वेसंसारात्ययसिद्धरित्यर्थः॥ अत्र श्रोतलिंगमाह ध्यात्मेति। वागादरूपाद्यात्मकच्चेमोग्निरत्नवदिस्यादिना समानं चान्तकारण
त्ययाकार्यात्ययपादयुक्तस्यादात्मविद्याप्रकरणे हेतुर्दृष्टः ध्वस्त्याकार्यध्वस्तिप्रतिपन्नार्थमुक्तत्वादित्यर्थः॥ न केवलमु
द्धोथोपास्तारतत्फलं अन्यासामपि विद्याप्रकरणोक्तानां क्रमेण मुक्तिफलातत्त्वाह सर्वाणीति। प्रासंगिकं परिसमाप्यात्म
त्योनाशयनादिसंबंधत्वाबाह्ये चेतरमाह त्वनीवइति। अज्ञानाद्यादीनां मिथ्यानपेक्षाणामेकवाक्यापात्तच्च मसुक्तमि
त्यत्राह द्विविति यस्मात्कारणाद्यायानः सूत्रात्ययः तस्माद्धिराजद्वंद्वयदृप अज्ञानादि वाक्यं हातुमाह त्वमन्यवत्पूर्वचत्पराख्यमि
त्यर्थः॥ ज्ञेकोत्तरत्वोन न द्वेष्ट्यकुशलमिति। आनंदवर्द्धेति। ज्ञानसुखादरिव शोकादिशान्मस्वानाद्यंश्रांकानि इत्यर्थः॥ मिर्दवा
क्यमित्यर्थः॥ शोकादः कानानाम्धर्मातति वदविद्यानावत्तविवादित्याह यस्मिन्निति। अज्ञानाद्यादरनात्मधर्मीच फलि
तमाह अज्ञानाद्यादिकानिति। एवं विधत्वविदः संन्यासं वक्तुमुक्तार्थमुपसंहरति परमात्मेति। नत्वसंन्यासिनमुत्तरवा
क्यायाऽनयादर्शयति। एनमिति। कर्मठायतिक्रीवरत्नीति ज्ञाषः। किमर्थमवास्थान ब्राह्मणग्रहणमित्यत्राह अधिकारी
ति प्रदर्शितत्वाध्यकारीय व्याख्यानमाक्षिपति। त्रयाणामिति। ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादिवाक्यस्य वर्णमात्रविषयत्वात
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति स्मृतेस्तु गृहीनसमानत्वश्रुतलिंगानबाधसिद्धये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्ययाः॥
रपि संन्यासाधिकारस्तदा ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थमित्यर्थः॥ विद्वत्संन्यासस्य विषयवान्नाधिकारी विरक्तो विविदिषु

यत्र ब्रह्मैक्यमात्राकारस्येष्टत्वादित्यत्र नियमात्तावदेवं तरमाह॥ कर्मेति॥ कृताकृतादिति संबंधः॥ कुत इत्यत आहोपं
स्पृश्यतीति॥ वयमिति॥ यस्य यस्य ब्राह्मणस्य कृत्रियादेर्वा ज्ञानमुत्पद्यते इत्यर्थः॥ त्रिवर्णिकस्य संन्यासाधिकारस्यासम
र्थत्वाद्ब्राह्मणग्रहणमित्याशंक्य गत्यंतरमाह॥ एवं वेति॥ योगभ्रष्टाफलावाप्त्या ब्राह्मण उच्यते वा क्षत्रियस्तत्त्वतीतरि॥
इत्यर्थः॥ एतं वेतमात्मानमित्यत्रात्मस्वरूपं संसारादिमुक्तं विवक्षितमिति वक्तुं संसारस्वरूपमाह॥ प्राणेति॥ अज्ञानाद्या
दरनंतस्य संसारस्य तदनुवादानर्थक्यात्॥ संसार इति विस्तारेणोक्तं संक्षिप्याह॥ कारणमिति॥ संसारं प्रदर्शित
द्विलक्षणं ब्रह्मात्मानं दर्शयति॥ न हि रूढेति॥ आत्मपदार्थमुक्त्वा नमामानाधिकारण्यार्थमाह॥ एतमिति॥ तत्त्वज्ञाना॥
किंतु वर्तत इति वाच्यं ज्ञानमित्याह॥ नमिति॥ कृतिष्ठतीत्याक्षेपः॥ एतं तमित्यत्र किं विशेष्यं किं वा विशेषणमिति न त्वाह॥ दोषस्त्विति॥
विपरीतस्य तावदनुमाह॥ एवमिति॥ विशेषणविशेष्यत्वावस्फुरगमासंभवयोगात्मकएव वाक्यार्थो नीलोत्पलवदन्वाह॥
घाटेति॥ कादाचित्कस्य विशेषणत्वादेवं तरमाह॥ मानादिति॥ उपनिषत्प्रश्नविषयस्य मानाद्वादजीवनस्य कादा
चित्कप्रत्यक्षप्रतिपाद्य ब्रह्मणस्त्रानायादिनिषेधेन प्रतीतेरित्यर्थः॥ कादाचित्कप्रत्यक्षमिति मनपेक्ष्य षत्रात्मायः॥
प्राणनेति तत्र वाच्यार्थस्य प्रतिपादनात्त कादाचित्को विशेषणमत्राह॥ नानाव्यिति॥ वदिवा व्यवच्छेद्यत्वं न त्याय यथा
श्रुतिपौर्वापर्ये विपरीत्येन वर्तितसंदेहनिरासायाह॥ पौर्वापर्यमिति॥ विधर्मेन्यासे पाठक्रमेणपौर्वापर्येविविदिषा॥
संन्यासे विपरीत्येनत्यर्थः॥ यथाश्रुतिपौर्वापर्ये वदनं श्रवणेनानंतवति॥ विधिमाह॥ पूर्वमिति॥ आहुविंजा॥ कात्मा
नति॥ वाक्यार्थधीबलात्कृत्स्नानं यदा तदा कृत्स्नानमविधेयं अधिकार्यंतावादित्यर्थः॥ अस्मिन्वाक्ये मननविधानाभावा

त्रि

कथं तादर्थ्येन संन्यासविधिरत्याह। विधायी हीति। वाक्ये न तिष्ठसे दित्यादौ प्राया जकस्तान वतः संन्यासिनो मनना
दिविधानात्तदुद्देशेनात्र संन्यासविधिरविरुद्ध इत्यर्थः। कल्पांतरेपि संन्याससत्त्वधीसाधनत्वमाह। फलत्वायतेति।
विद्वत्संन्यासस्य मननादिद्वारा वाक्यार्थधीहेतुत्वमुक्तं तत्र तस्मा ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्येत्यादिवाक्यं मानयतीति वि
दित्वेति। विविदिषुसंन्यासस्य श्रवणादिद्वारा धीहेतुत्वं फलस्थानसाधनत्वेन फलत्वेन तत्र मानाभावेन तस्मादेवं विद्वा
न् इत्यादिकमुदाहरति। तस्मादिति। विद्वद्विविदिषुसंन्यासस्य धीसाधनत्वमनेनोपदिष्टमित्याह। दासेन्यासेति।
तस्मात्संन्यासस्य सर्वाणि कर्माण्यत्यजन्। बाधनत्वाह। वाऽविद्यां विहायेत्यवधारणं हि सः। परमं पदमिति सा द्योऽ इत्यर्थः। तत्राप्यो
ज्ञ कदाचिन्नाकस्मात्संन्यासमेवानुष्ठेयमित्याह। ज्ञानेति। श्रुतिषु पूर्ण ब्रह्म प्रणाली ह्यर्थमाह। शुद्धवेति। वित्तैषणे त्यत्र वि
त्तशब्दार्थमाह। पुरुषार्थायेति। यज्ञवादिकं प्रयोगमनुष्ठानं प्रेम विश्वपुरुषार्थं कर्तुं समसमर्थं तद्वित्तमित्यर्थः। वि
त्तशब्दानापाप्ति मपि गृहीत्वा ततः फलस्थानेऽहं तरातावादिति सर्वं प्रपंचमतमात्रं स्यादिति। अग्र धीवला।
धः फलानंतापासनाबलान्नस्य स्वरूपलाभमात्रेण तु समर्थो साधकत्वादात्। गवादिरिव नतापि फलस्थानमित्यर्थः। त
से प्रदानाद्विदिकारकपरिज्ञानसुपासनाज्ञानं च वित्तशब्देन गृह्यते इत्याह। च पुगिति। मंत्रस्य यथा उपयोगस्त्वेन
वित्तत्वं तथा देवताज्ञानस्याप्याकृति। ज्ञानचादित्यर्थः। वित्तशब्दस्यार्थांतरे वक्तुं प्रसिद्धमेव वित्तं प्रागुक्तमाश्रि
त्याह। नान्मानमिति। कर्मार्थत्वेपि कथमर्थांतरत्वं वित्तस्येत्याह। तत्वितीयता। वित्तं विना कर्मलोकसाधनं नेमामि
घ्रातीति लोकयहणनसिद्धिरतो लोकग्रहणेन लोकसाधनवित्तस्य ग्रहादत्र नित्यकर्मवित्तमुच्यामग्र

मि२

श्रैय्यथापुनरुक्तिःस्यादित्यर्थः।लोकेषणावाक्यार्थमाह।धताानत्रिलोकानिति।एषणात्रयाद्युत्थानं॥

कादेहत्रयस्त्वाह।यतइति।आत्मज्ञानेनिषणस्याव्युत्थानप्रयोजकंविदुषोपिकाममस्तावादत्वाह।अज्ञा

नति।अविद्याध्यासोकामानावाकर्मोनावड्यासस्यप्रचयुति।यदज्ञानादिति।ज्ञानस्यव्युत्थानप्रयोजक॥

त४ विकथमविदुषांसंन्यासमास्तेस्याचिंस्तत्वाह।जिज्ञासुरिति।अज्ञस्या।यदपिविरक्तसंन्यासमज्ञानप्राप्ति

रित्यर्थः।प्रयोजकज्ञानस्यव्युत्थानहेतुत्वे।धीतमांगवदानीमार्वेषांनदस्तीतिकर्मण्यात्रनिरधिकारंस्या

दत्वाह।यस्मिन्निति।उत्तमयत्रमानमाह।रूरुत्स्सोरिति।विरक्तेनानुष्ठेयंव्युत्थानंकिंनसहा।न्याय्यामिति।एव

णानिरूपंल्हवानविरुद्धतयास्थितिर्व्युत्थानमित्युक्ते अत्रवालोकप्रसिद्धिमाह।मामनइति।अथस्ति॥

शावर्धमित्यत्वतिक्त्वाराह्नपरमुद्देमटत्रिविविक्तिनाइत्याह।त्रिरूप्येति।यथाज्ञानरूपमात्रधारानि॥

श्रेयोनिष्परियदहत्यादिश्रुतिरित्यर्थः।निष्कामत्वमुपपादयति।एषलेति।तवन्कामइति।अशेषं।अनात्मका

मानावप्यानंदरागात्तत्साधनानुष्ठानंस्यादत्वाह।आनंदादिति।नहिदुःखवर्जितामयानन्निवारणायप्रयत्नेदृश्य॥

त्वाह।विरोधादिति।नहीशाज्ञानायाहिनिकारणंनकार्यमित्यत्वाह।बुभुक्षेति।हेतुनिवृत्त्याशोकादिनिवृ

त्रिमुक्ताज्ञाकादेर्मिथ्यात्वात्त्वबाधात्तत्वाह।निरपेलेति।याद्दृश्यत्वात्स्यादृश्यात्यर्थमाह।फलार्थिनितुरुष

विशेषणायारत्तदमितियावतत्प्रविषणायाविशेषणात्येकत्वंक्रांतात्वाह।यतइति।हेतुहेतुमद्भावादित्य

र्थः।साधनत्वसाम्याच्चतयोरैक्यमित्याह।साधनत्वेति।फलार्थिषणायेकत्वप्रसिद्धार्थमित्युक्तंदर्शयति।

साध्येति। उसे ह्येतदस्यार्थमाह। स्वमहिम्नेति। तस्मादन्येद इत्थं कथ्यन इत्यर्थः। एवं विशेषणद्वयस्य बुद्धिध
र्मत्वात्तत्संबंधवतीति। कामहेतुरवास पाप्मेति। एषणानामज्ञानकार्यत्वात्कोऽर्थः किं फलमत आह। ब्रह्मेति। विदुषोऽपि
नि२ साधेषणास्यागानर्हं युक्तः कर्मणो मुक्तिहेतुत्वादिति फल्गुज्ञानासिद्धिरत्राह। तत्त्वेति। सिद्धस्य वा प्रत्यस्य स्वत्र्यादिरि
तिशेषः। सिद्धस्य साधनानपेक्षत्वादित्याह। सार्वेति। मुक्तेरकर्मतीफलत्वेऽपि ज्ञानस्य न तत्फलत्वात्कर्मसायागान
युक्तोवाच्यापीति। किमत्र प्रमाणमत आह। तस्मादिति। त्यागस्य धीहेतुत्वेन केवलं दृष्टादरेण्यकामेवमानं वा॥
कांतरमाप्यस्तीत्याह। प्रव्रजंतीति। तान्यदाहरति। त्यक्तेश्वेति। उक्तश्रुतस्मार्तार्थमाह। इतिनाह्वेति। श्रुत्यंतरमाह
परांवीति। नन्वित्री कैयकश्रुतिमुदाहरति। वेदांतेति। धीहेतुत्वेन त्यागज्ञानमात्रेमानमुक्तः कर्मत्यागज्ञानं न तदाह। ब्रह्म
चर्यमिति। धीसाधनत्वेन त्यागज्ञानवाच्यक्रमत्यागज्ञानं श्रुत्याकस्मादुच्यते तत्राह। यद्यात्मेति। रागादिप्राबल्यसामर्थ्या
दाश्रमत्रयवासिनियमः स्यादविरक्तस्य न्यासानधिकारात्तु तस्मादाश्रमांतरस्थित्वा विहितानुष्ठानमत्याश्रममस
मुक्षयः संन्यासमर्थमुपपन्नः स्यादित्यर्थः। तदुपपत्तिं स्पष्टयति। वानप्रस्थेति। उदाहृतश्रुतेरर्थवादशंका
परिहारार्थं तदर्थं नियोजकस्मृतिमुदाहरति। कषायमिति। क्रमसमुच्चयाय वाक्यांतरमप्यस्तीत्याह। तथेति।
गृहस्थाश्रमकाममस्तु गृहस्थाश्रममावसेत्तावानप्रस्थाश्रमे वापि चतुर्थे त्विच्छयात्मन इति मार्कंडेयपुराणे
इदानीमक्रमसंन्यासधीसाधनमानमाह। ब्रह्मचर्येति। अधिकारित्वेदन विकल्पेनेति। उक्तं स्पष्टयति। वि
कल्पोऽयमिति। संन्यासस्य ब्रह्मचर्येण समुच्चयः एको द्वितीयस्तु ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्याभ्यां ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवान

प्रस्थैव स्मृतीयइत्यर्थः॥ इदानीं आश्रममात्रधीसाधानत्वं वस्तुत्वंतरमाह। परीत्येति। धीसाधनत्वेनश्रौतः सं॥
न्यासाक्षकृत्योयेमचोद्यतेतस्मात्तौ वितिसंदिह्यमंप्रतिश्रोता श्रद्धानइत्याह। सर्वेति। त्रिदंडेन यतिष्ठे
तन्यादिस्मृतिप्रसिद्धन्यासोपिदृष्ट स्नानामविज्ञाषाद्त्याह। मुंडइति। त्रिदंडसंन्यासो प्रमप्रमूलइत्यर्थः॥ विद
विरुद्धं स्मृतिवचनमप्रमाणमितिं डिमिनिनाष्कं विराधेचनपेक्षं छ्रादित्यात्तत्वाह। नायिकर्जेति। त्रिदंडधा
रणस्यनस्यागस्यव स्मरणात्परस्परविराधाद्प्रामाण्यं न तस्मात्तदित्याह। विगीतेति। स्तलिकबाधविधि
सर्वस्याशून्यताविधि——इत्यर्थः॥ किंचत्रिदंडादिविषयास्मृतिर्जीवनमात्रफलाचार्वाकस्मृतिवद्दृष्ट
मात्रफलत्वाद्प्रमाणमित्याह। दृष्टार्थेति। कवितर्कातिः कविलोनां कचियुक्तिविकल्पनं वृत्तित्ताकारण
त्वेन निराकर्तुं न शक्यत इत्यकतत्रात्पादिमूलत्वं प्रत्यकृष्क्रतिविराधात्त्रिदंडस्मृतेरत्ताप्यप्रामाण्यमि
त्याह। दृष्टकारणेति। सर्वत्रकर्मकारणत्वेन फलस्यप्रसिद्धं कथं त्यागस्यधीहेतुत्वमत्याह। क्रियमाण
नीति। कर्मनिवृत्तेरनात्मकायाकथंफलहेतुत्वमित्याशंक्यश्रुत्यक्तार्थे द्रढिम्ने स्मृतिमुदाहरति। न॥
त्यति। अदृष्टविगीतत्वाद्यनावादित्यर्थः॥ आपस्तंबोक्तेर्थे वामवाक्यंप्रमाणयति। यदेति। संन्यासस्यधी
साधनं प्रमाणयति। नैष्कर्म्येति। कर्मानधिकृतोधर्मविशेषायं संन्यासइत्याह। नत्येति। अताधिकृतविषय
इत्यनाशंक्यार्थः॥ नित्यकर्मणां प्रादिसत्वात्कर्मणैवहि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादिस्मृतेश्चयु
क्तिहेतुत्वमाशंक्य अवाह। सप्तसादीति। सर्वेदेनावांसर्वकर्मत्याग इतियावत्। नहिविविदिषावाक्यविरा

दिर

११६४

वा०

षोडुषारिरः स्यादत्रादाय स्थितिः। व्युत्थायेति संन्यासविधानं भिक्षाचर्यं च चरंतीति तद्धर्मविधानमिति यदुक्तं ग०२०
तापष्ठकारेस्त च वच्च कर्यपर्यसृष्ट्यर्थं तरान्तडुतस्य मिद्धरिस्पाद्दा स स्थिति। हृह दार ण्याकेम कुसंन्यासविधिनी
स्तीतिवदन्नाहातिष्ठासेदिति। आत्मधियां कर्मत्तफलात्यां विरुद्धत्वाच्च तत्त्यागो विधीयत इत्याह। तसाध्यनिएन
तपारिव्राज्यमिति यावत्। तस्मादित्यादिवाक्यार्थमाह। व्युत्थायेति। कर्मालिमंत्रस्य श्रवणाद्युत्तरतिष्ठेदित्यर्थः। पांडि
त्यं वा नक्तिो पदार्थेनि। आदौ पदार्थधीस्ततः पदार्थयोर्विज्ञापणविज्ञाष्ठात्वनसंगतिरनंतरं चीतिति विरुद्धं
राकर्तृत्वादिनिरामस्तातावाक्यस्य स्वार्थबाधनमित्युक्तं त्रुत्रिविधं ज्ञानं पांडित्यमित्यर्थः। निर्विद्येत्यनघाक
रानि। एके कस्पेति। एतत्त्रिविधज्ञानं कामणे कृनवता बालकं कर्तृसामर्थ्यमित्यर्थः। बाल्येनत्यादस्तात्पर्यमा
ह। बाल्यं चेति। कृतपांडित्योक्तमपदार्थादिविषयत्रिविधस्वयद्यतिरकाज्ञानबलनावं यथासंतवंनीचा
तिष्ठासेदित्यर्थः। बाल्यपदार्थं विवृणोति। अद्वितीयेति। आत्मधीरक्षया ब्रह्मनिष्ठत्व बहुश्रुधीरक्षयोरप्या
त्मनिष्ठतत्त्वाद्दा। नाद्येति। ब्रह्मात्माथीयारान्याश्रुपर्येव मायिवमशुक्तं। सर्वत्र वाक्यार्थस्य संमयत्र्यात्मकत्वाद
त्वाद्वेत्याकाश्यादितिः संमारनिर्मुक्तं हष्यादिसाक्षिणो रकरूपत्वादित्यर्थः। त्रिविधज्ञानस्य पांडित्यशद्धार्थत्वं प्रसि
द्धनावादस्युक्तमिमाशंक्यनाम निर्वचनेनापपादयति। पंडितिति। अधीनरेवेवदं तस्य नततउत्पन्नं विचारप्रयो
जकज्ञानं पंडा तद्वान्पंडित इत्यर्थः। आत्मस्फक्तनियोगविषयं स्पष्टयति। यद्विति। पंडितस्य कर्मपांडिसंब
त्रिविधज्ञानं तत्प्रयोजककज्ञामानी नियाल्प इत्यर्थः। अस्फक्तनियोज्यं दर्शयन्नप्राहेति। वाक्यार्थमाह। शास्त्र

डि

ति। पांडित्यं निरवशेषेण वेद्यमित्यर्थः। बाल्यशब्दार्थमाह। ज्ञानेति। अथ मुनिरित्यादेरर्थमाह। नामेति। पाण्डित्यादित्र
यमेवात्र विधीयते न संन्यासः तथा च तस्मिन्सति वृथा कस्मादित्युक्तमेव हृदि स्थित्वा शंक्याह। नेति। अशेषमिति।
आत्मसंबोधमुद्दिश्य तत्साधनं सर्वं कुर्यादिति विधीयत इत्यर्थः। बाल्यमेव विधीयतां नान्यत्र विधिश्रुते
रित्याह। सर्वत्रेति। पांडित्यं न तिष्ठासमानो न तिष्ठासदिति सर्वत्र विधिनासंबंधस्तुल्य इत्यर्थः। पां
डित्यपदस्यार्थांतरं वक्तुं पीठिकां विधत्ते। प्राप्तेनेति। उपस्तत्त्वश्रुत्यर्थस्य ज्ञानसाधनं पांडित्यमित्याह। स्थितेति।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धीस्थपदार्थशोधनमित्यर्थः। अस्मिन्पक्षे किं बाल्यं तदाह। तथेति। तत्पदार्थशोध
नं बाल्यमित्यर्थः। किं तत्त्वमर्थशुद्धिरूपमत आह। नान्यथेति। तदर्थस्य त्वमर्थनिष्ठत्वात्त्वमर्थस्या
पि तन्निष्ठत्वं कुतस्त्यमत आह। द्वितीयेति। एवं पांडित्यबाल्याभ्यां मननं विधेयमित्युक्त्वा मुनिपदस्यार्थांतर
माह। विरोधफलेति। विरुद्धार्थयोः परस्परमद्वितीयत्वं चायान्निहंतो। किं स्यादत आह। अखंडेति। वाक्यादखंडा
र्थसिद्धिक्रमं दर्शयति। सामानाधिकरण्यमिति। विमतं नाखंडार्थं वाक्यत्वात् नीलोत्पलादिवाक्यवदित्याशं
२।४ क्य व्यभिचारमाह। सामानाधिकरण्यादेरिति। विरुद्धांशत्यागेनाखंडसिद्धौ न कोऽमावात्मानात्मत्वं तिष्ठ
दत आह। विद्वानिति। अन्यत्रानावश्यकत्वं तदात्मवत्त्वापतत्स्यादिति न संगच्छ विरोधमत आह। आत्मेति। उ
क्तानुवादेनाथ ब्राह्मण इत्यस्यार्थमाह। समाप्येति। पदार्थद्वयसंगति बाल्यपांडित्यद्वयं सम्यागिति यावत्फ
लं प्रकटयति। तदिति। आतिविषय ब्राह्मणः कथमेवं विधार्थे चमत आह। मामिति। स ब्राह्मणः केन स्या २६५

किं चाक्षस्याद्धिपार्थेशंकां वारयति। केनेति। ब्राह्मणपाद्हेतुर्वेदज्ञानस्यासिद्धत्वात्त्वस्यानुपपत्तिरित्यत
आह। ज्ञानेति। तद्धि यज्ञादेर्मुक्तिहेतुत्वविषयः प्रश्नो मुनानुयायाज्ञादीति साधनं मुक्ताविति विशेषः। वस्तु
तो मा श्रमाणाकृतमनसुक्तिरितिस्पष्टेन इत्यत्राह। वस्तुसोमिति। विदुषः परमहंसाश्रमा मोक्षहेतु
श्च दाश्रमांतरमपि तथा स्यादविशेषादत्राह। नवेति। कृतार्थोपि राक्षज्ञानी व्रायाः उकज्ञानवान्कृतार्
थी। तद्धि त्वापायं न प्रश्नः इत्यत्राह। पृष्ठ इति। येनेत्यादि प्रश्नफलकित्तात्पर्यमाह। प्रश्नेति। येन साधनेना॥
सुत्पन्नविद्यानिर्व्यापारः स्ते न ब्राह्मणपलानतइत्यर्थः॥ किं तदिति तदाह। उक्तेति। सर्वव्यापारापरमात्मकं निष्क
र्मज्ञानादन्यत्तेन नानेव सुत्वा ब्राह्मणा न त्वति तत्र साधनं सर्वकर्मनिरासात्तालक्ष्यान्तस्य ब्राह्मण
पतिसाधनत्वात्तन साक्षूष्याद्गुतयोर्विनिर्व्यापारत्वाविशेषाद्धेतुफलयोरेक्यरूपस्य न्यायस्याद्विय
र्थः। संन्यासस्य धीहेतुत्वं स्मृतिमानयति। स्मृतत्योपीति। संख्यानां तत्त्वदर्शिनां ज्ञानयोगेन निर्व्यापार
रूपानिष्कर्म्येणनिष्ठेति तस्य धीद्वारा मुक्तिहेतुत्वमित्यर्थः। व्यासवाक्यमुदाहरति। मादिति। स्मृतत्योपी
त्यादिशब्दस्मृतवितश्रुतिमाह। ज्ञात्वेति। उपसंहरति। सर्वकर्मेति। संन्यासेन ब्राह्मणपलातइत्यर्थः। केनस्य
स्यार्थीतरमाह। केनेति। ज्ञानातिरिक्तसाधनहेपइत्यर्थः। येनेत्यादेरर्थमाह। साधनानेति। खशादिद्व॥
हारात्मारुषं वयथाकाशमविशेषं एवमग्निहोत्राद्यनुष्ठानात्मा रुषूवाकेवल्यास्येकरूपत्वात् साधनं तदर्थं
नानुष्ठेयमित्यर्थः। सर्वोनब्राह्मणइत्यादेरर्थांतरमाह। अथवेति। मुक्तस्य लक्षणं। केनेति। एतस्यानइत्य

र्थः॥ येनेत्यादेरर्थमाह यावानिति॥ सुकस्य सुक एवलक्षणं नान्यदित्यर्थः॥ सुकस्य लक्षणं तरश्मैमस्तीति
वेत्ता॥ किं तच्छमादिरूपं संसारतावि वा नान्य इत्याह यादृश इति॥ शमादीनां बुध्यादिधर्मत्वादि दुःखाभावादृढ हृदय
तद्धर्मोतिक्तीनत्वादित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह सार्वेति॥ हेतुमाह आवद्धेति॥ तस्मात् सुकं एवलक्षणमित्या — सम्सुकर
मुध — ह यावानिति॥ व्यापकत्वाच्च न सुकलक्षणं तत्पाह सुसुखादिरिति॥ अतोन्यदार्त्तमित्यस्य तात्पर्यमाह आत्मन
इति॥ अहूरार्थकथयत्ता तद् इति॥ पंचमं ब्राह्मणं॥ ७॥ पूर्वं ब्राह्मणायां रात्मनः प्रतिज्ञा न सर्वांतरत्व प्रतिपाद
नात्वात्तरब्राह्मणत्रयमिति संगतिमाह यद् इति॥ साक्षादित्याग न सर्वांतरत्वमवकृता॥ निर्णीय तत
त्राह विज्ञाबलस्येति॥ सर्वांतर विनिर्णीतो सर्वस्य निर्णयः स्यादतः सर्वांतरत्वं कमिति विचार्यत इत्य — ४७
र्थः॥ सर्वांतरत्वादि विद्योशनायत्यानैदिनानिर्णीनमित्याह अशनायेति॥ अमम्यक्तं कृतेत्याह
क्षित्यादरिति॥ अशनायादिनिषेधात्मनो हि निषेधसिद्धं निर्णीनमवनवमतन्त्रमाह बुबुदेतिन
त्वं प्रश्नः किं मूलइति वक्तुं लोकसिद्धव्याप्तिमाह यथा—॥ दृष्टथिव्याव्याप्तिं गंपरिहरति॥ एवमिति॥ व्याप्ति
मुक्त्वा तन्मूलप्रश्नमाह एतदिति॥ लिंगइत्यक्त्वा सुमांदर्शयति॥ उत्ततीति॥ आप्याद्यथा व्यापकत्वादवनिश्च
तत्स्वव्यापके किमिति प्रश्नमाह तत्क्रिरिति॥ उत्तरपर्याषं पूर्ववदृष्टव्यमित्याह एवमिति॥ आकाशपश्रुति — ६२
श्रुतरस्नावितिवृक्कवंनवायावितिन चाह पार्थिवेति॥ आग्नेरिधनादिनं त्वचामृतं तच्छलाकनविद्यो॥
निवाप्यतिवायाविकक्तमित्यर्थः॥ उत्तरोत्तरलपूर्वपूर्वव्याप्यत्वे हेतुमाह स्वस्मातिति॥ तस्मादा — २६६

रारस्यात्मां तानां मध्ये पूर्वं पूर्वं त्यागेनोत्तरोत्तरस्य श्रुत्वादिकमित्यर्थः॥ अंतरिक्षादावप्येकस्मिन्नेव
वकुवतनप्रत्यालोकाहेतुरित्याह। रंतांकेति। रथियादीनामिंद्रांतानां नामांतर्भावेनाप्युक्तानां लोकालोक
पर्वतीरालोकांतव र्तिव्यावत्तयांतरविशेषमाह। द्वाविंश्यादिति। तासां चान्योन्यव्यापकत्वे प्रागुक्तहेतुं स्मार
यति। स्थूलेति। प्रजापतिलोकस्थितिस्य च प्रजापतिपदार्थमाह। प्रजापतिरिति। ब्रह्मलोकस्थितिस्य स्थार्थमाह
तस्येति। उत्तरप्रश्नार्थमुक्तं संक्षिप्यानुवदति। तादनादिति। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोकाइति प्रश्नविषयं दर्शय
ति। समष्टीति। इत्यात्मविषयायं प्रश्न इति तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यं योजयितुं स्थानोइति। अनुमानप्रश्नविषयमतीत्य
मानाधीरित्युक्तं तत्र हेतुमस्यानुमानप्रश्नविषयातीतत्वं दर्शयन्नुमतिप्रश्नशास्त्रार्थमाह। विते। अस्येति। अस्य॥
स्यागमिकगम्यत्वादागमनप्रश्नं तु वितनुत मतिक्रम्य वर्त्तत इत्यतिप्रश्नानुमत्यर्थः॥ कस्तस्याविषयत्वेनाह्वाया
नमिति। प्रश्नमर्हतीत्यतिप्रश्न्यां तर्वीन्दिदेवना सुत्वादेवतात्वनतिप्राप्त्यर्थः॥ अनुमानस्यापि मानत्वात्तेन प्रश्न
किं न स्यादित्याह। नामिति। देवताया विप्राधादनुमानत्वाय थवानुमानान्नापराधाष्ठीत्याह। स्थूलानीति। स्थूलत्वम
प्यनुमेयं देवताया दृत्याह। विंत्यति। अप्रमाणत्वं स्थूलत्वप्रयोजकमित्यर्थः॥ अत्र लिंगमाह। तस्मादिति। उपसंह
रति। प्राणोयमिति॥ षष्ठं ब्राह्मणं॥६॥ अन्नामयत्वनिषेधसत्यागमानेव इच्छतीति ब्राह्मणसंगतिमाह। यदिति।
न केवलं सूत्रामवतन्त्रियंतारं कारणात्मानं वपृष्टवानित्याह। तद्यति। आख्यायिकातात्पर्यमाह। सूत्रेति। सूत्रो
तयोमिस्वरूपमागमादेवमयाज्ञानमित्यर्थः॥ सब्रह्मविदिस्यादो ब्रह्मादिपदार्थमाह। ब्रह्मेति। सत्तु तं विदित्वेनेत॥

व्याचष्टे। ब्रह्मादीनीति। ईशायत्तानि ईश्वरेण नियमितानीति यावत्। सन्ध्यात्मविदित्याद्यर्थमाह। सूत्रेणेति।
उक्तं संक्षिप्याह। सूत्रेति। आख्यायिकासूत्रस्यागमैकगम्यत्वं सूच्यते न तर्काद्धेतुरत्वाह। अस्य तरतीत्य
तिष्ठन्नस्य चासर्वांतरत्वाच्चेत्यर्थः। वायुत्वेगोत्तमस्य च वायुपदार्थं वक्तुं भूमिकां करोति। सर्वेति। सर्वप्राणि
साधारणं कर्म यजमानावस्थ सूत्रेण निष्पादितं सामान्यविशेषात्मकं कर्मापूर्वं यजमानफलदानाय॥
न५ त्रिवृत्कृतं तत्स्वलयकालसूत्रात्मना परिच्छिन्नं यद्दात्मनाच्छिन्नं स्थूलकारणे तिष्ठतीत्यर्थः। प्रलये वायात्मना
परिच्छिन्नमिति किंविशिष्टत्वाह। नाक्मानमिति। वाक्याः कर्महेतुत्वात्तदाश्रितं स्वरूपं लक्षतइत्यर्थः। सूक्ष्म
ध्रस्मुतं किं स्यादत्राह। साधारणात्मेति। सामान्यविशेषात्मकस्य कर्मणां याधारको वायुस्तं वायुं तत्साधार
णं कर्मवत्स्वाविनात्प्रत्यवायुकर्माणि मानीद्दत्त्वज्ञो वायुत्वाद्धेनाच्यतइत्यर्थः। तत्सूत्रमित्यंतदर्थमाह।
सएषइति। अयं वलोक इत्याद्यर्थमाह। अनेनेति। सर्वाणीत्यादिव्याचष्टे। विष्टं तकमिति। किं तदाकाशव
तच्छिन्नमिति तदाह। यद्दिति। आवहादयइति। आवहप्रवहनिवहसंवहोद्वहाइत्यर्थः। वायुतत्त्वस्य सर्व
धारकत्वे हेतुमाह। वासनानां त्वेति। वाक्यार्थमुपसंहरति। यतइति। तस्माल्लिंगानामित्यादेस्तात्पर्यमाह।
नाच्छेति। लिंगावगमेगानां स्वव्यापारसामर्थ्यं कुत इत्याह। वायुनेति। तात्पर्यमुक्तोक्तार्थमाह। वायुनेव
तिकिमाकुरिति तदाह। यथ्येति। न पूर्ववदित्यत्तत्स्यं रयति। वायुनेति। यतो यदांगानि प्राणेन धृतानि तदा शृद्धु
स्तु८ कर्मण्यानि कर्मसाधुत्ट्तानि तच्च साधुरिति यस्यस्यायानताष्यादानीमथ्यांगानि यतानां स्मृतागनवाणे

स्वत्वाद्धरित्यर्थः॥ त्वमिद्धिं निगमयति। यस्येति। एवमेवेत्यादेरर्थमाह। सम्यगिति। ममात्मानमित्यन्वयः।
यः पृथिव्यामित्यादि समुदायतात्पर्यमाह। सूत्रादिति। अनन्तरवाक्यार्थमाह। तिष्ठन्निति। सर्वेष्वपि पृथिव्यां
स्थितत्वादिति यावत् ब्रह्मत्वादित्यर्थः॥ पृथिव्या अन्तर इत्यन्तस्य तात्पर्यमाह। अन्तर इति। यमित्यादेर्व्याख्यानमाह। पृथि॥
वीति। अन्तर्यामीति विशेषः॥ यं पृथिवी न वेदेत्यस्य तात्पर्यमाह। सूत्रेणेति। व्याख्यानं तात्पर्यं वाक्यानां याजयति। पृथि
वीत्यपीति। यस्येत्यादिना व्याख्यानमाह। हितावितिति। परिहारस्य नवाक्यमवतारयति। नियमितिति। तत्तत्स्य पश्यति। स्वा
कार्येति। अन्तर्यामी स्वात्माविकादन्तर्वानन्त्वतनवान्। पृथिवीदेवतावत् अत्राहार्यं तर्यामीति। न तस्य कार्यकरणं च
विद्युतइति श्रुतेरित्यर्थः॥ यः पृथिवीमित्यादिवाक्ये स्वकार्येति। स्वदृष्टान्तमेव पृथिवीं प्रविश्य तत्त्वलक्षविशे
षणेनेत्यर्थः॥ स्वतात्कार्यकारणस्यापि नियन्तुर्नियामवत्त्वमयुक्तं विरोधमदर्शयाह। अदाहकापीति। दृष्टान्ते कर्तादार्ष्टा
न्तिकयोर्जयति। ज्ञानेत्वमिति। नियन्तृत्वाज्ञादिवत् स्वत एवेत्यादिस्यत्राह। स्वतन्त्रेति। सोपाधिकस्यान्तर्या
मित्वमुक्तं अयुक्तं युक्तं सुदृष्टेव वादिस्तिरं तर्यामित्वं कल्पनामित्याशंक्य तत्कल्पनमपि सोपाधिकविषयमित्याह। वासु
देवेति। वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धात्मना पञ्चरात्रे उपासनाविरण्यगर्भी यायायोगास्ते कर्मविपाकाद्याये
रपरामृष्टं पुरुषविशेषमीश्वरसूत्रनिरतिशयं सर्वज्ञं सर्वबीजं सर्वेषां गुरुमुपासते माहेश्वरागमनिरुक्तं नपर
त्वाममाहेश्वरं ध्यायन्तीति। नैयायिकादयो जगत्कर्तारं सर्वज्ञमित्यर्थः॥ अत्र व्याससंमतिमाह। तल्लेति। तद्द
क्ये पठति। नारायणइति। कथं नहि कारणत्वं अशानहारत्वाहांड इमिति। अन्तर्यामित्वो नारायणस्य युक्तं न घ्यन

मस्त्क्रियायां विनियोगमाह। तस्मै नम इति। तदाह्कृतस्मृतौ। वचश्च श्रुतिमूलत्वमाह। एतमेवेति। सहस्रशीर्षं दे
वं विश्वाख्यं विश्वसंभवं। विश्वं नारायणं देवं अक्षरं परमं पदमित्यादिमंत्राणां तर्यामिणमुद्दिश्य विधिं निरू
ढा तद्दृश्यर्थः। सोपाधिकस्य नियंतृत्वमुपपादितमुपसंहरति। वस्तुगिरिति। यथा सर्वज्ञत्वादिकं स्वात्मा विवे
एवं नियंतृत्वमपीत्याह। सर्वज्ञ इति। प्रासंगिकं परिसमाप्य श्रुतिव्याख्यामनुसंधत्ते। स एष इति। यस्तेजसि
तिष्ठन्नित्यत्र तेजः शब्देन प्रकाशमात्रं गृह्यते। यस्तेजो न वेद इत्यत्र तदधिष्ठातृदेवतेत्याह। तेजसि
ति। यस्तमसि तिष्ठन्नित्यत्रापि तमः शब्देनांधकारो गृह्यते। न वेदेति तदधिष्ठातृदेवतमित्याह। एवमिति। य
आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यंदिनपाठस्तत्रात्मशब्देन जीवो गृह्यत इत्याह। द्वितीयस्मिन्निति। यः प्राणे इत्यादेर
र्थमाह। देवतेति। प्राणशब्देन घ्राणं गृह्यते। अंतर्यामिस्वरूपविषयरूपमविषय एवेति। भवतिपादयि
तुमहं दृष्टोऽद्रष्टेत्यादिवाक्यमित्याह। पृथिवीति। अंतर्यामिणोऽविषयत्वं हेतुमाह। दृष्टेति। द्रष्टादेरर्थोऽर्थ
मर्थाद्दृश्यत्वं नांतर्यामिण आसूच्याच्यन नतस्मात् नान्योऽस्तीत्यादावाह। नान्योऽत इति। अवीरुणाद् दृष्टं तरमाह। रू
पादीति। रूपादिधीसाक्षीभूतोंतरत्वात्वन पृथिव्यादिना साक्षी ग्राह्य इत्यर्थः। शब्दादिविषयग्रहणहीनत्वात्स्वरू
पत्वाद् दृष्टं तरात्मावाच्यनमास्ति ग्राह्य इत्याह। मामागावरति। नियच्छतिहं त्वज्ञानियंतुरीश्वरस्याप्यत्वादा
तद्धानिरत्याह। वाह्ये रिति। तदात्मा व कस्य ज्ञानकर्तृत्व मत्राह। अनुद्योत इति। कथं तर्हि तस्य निर्विशेषत्व
मत्राह। आवत्तेति। कर्तृत्वमाध्विवक्षदासनविद्यातुरखंडवस्तुरूपेण बोधत इत्यर्थः। संसारादित्या॥

संबंधश्चेतमंमारतकारणयोः पृथगवस्थानं स्यादत आह कार्येति॥ दं सर्वमित्यादिवाक्यादित्यर्थः॥
मान्यास्त्विरोहस्यादतान्तर्यमादाह पृथिव्यादश्चेति दृष्टृय्यय पृथुपेवछ्यो तर्यामिमात्रेव कथं नद्वृद प्रतिज्ञानमिसौ त्रा २
हाद्घ इति। परमथ्थेहि छांतन साधयति। मामिति। सवित्तुः साधारण्येपि मां प्रत्येवाद्यमत्तिमुख इति सम
साधारण्येन संज्ञावत्त्वयत्रियथा तथाद्वितीयमनंत्वकारमज्ञानाकलुषं तीत्यर्थः॥ दाढ्र्यंति कं स्पष्टयति। दृष्टि
रिति। सप्तमं ब्राह्मणं॥७॥ अयं तर्यामिस्वरूपं पूर्वब्राह्मणे निर्णीतं तच्च सोपाधिवात्तज्ज्ञानस्य रूपार्थ इति नि नो ४
रूपाधिकाक्षरप्रतिपादनायाक्षरब्राह्मणमिति संगतिमाह वाचा नायादीति। सोपाधिकस्यानिर्णीतत्वाद्विस्मृतं
ग्राह्यार्थः॥ सर्वांतरत्वाख्यानं त्र्याख्यायां तरान्ता वाक्यमुत्तरब्राह्मणेनिमाशांक्याकं स्पष्टयति। यदूर्ध्व
ति। गोतमेनांतर्यामिणो व्यापकत्वकथनात्तरमपि पृष्टमेव स्याचाह। ओतमिति। ततत्याः स्वरूप
मात्रं पृष्टं न तु व्याप्यव्यापकताल तः सूत्रस्याव्याकृतं तत्र बाह्यारं तत्र्योवं गार्गी पृच्छतीत्यर्थः॥ यदूर्ध्वमि
त्यादेरत्तरार्थमाह। विदद्गति। न तु सूत्रात्मकं सर्वं कस्मिन्नोतं च प्रोतं चेति संबंधः॥ ऊर्ध्वदिशइत्यत्तत्वेद
शगनार्थं वमुक्तात्तदृशविषयत्वेमर्थान्तरमाह। ऊर्ध्वमिति। भूतादिपदार्थमाह। भूतमिति। भवाद्भूत
इति प्रयोक्तिग्रहणं किमर्थमत्राह। ऽयास्त्रत इति। सूत्रस्य जगतां आश्रयत्वाणाथ्यो पृष्टत्यात सर्ववर्तमान
कालं अतीतानागतकालयोर्वेति संविहानं प्रस्याह। सूत्रवदिति। सूत्रवदर्विकनस्य सूत्राश्रयत्ववृत्तमानका॥
लामिवं व्यपसिषतस्तुक्तवादादायोमतुद्धिदर्शनात् सूत्रस्यापितदाश्रयत्वं वर्त्तमानकालस्सिद्धं अत्रानव

ष्टंवाप्नुवन्तीति विवदन्तं प्रत्यग्विशदयति ४

र्त्तमानकाले तदाश्रयः विषयः प्रपञ्च इत्यर्थः। तस्येतः व्याप्नुयात् इदं जगत् एवास्ता वा कथं सदाश्रयत्वम्प्र

त्याह। जगच्चेति। अनित्यत्वेन रूपमनत्युमिति वदन्नाह। व्यक्तिराप्नुतामेतदेव व्यक्ताव्यपिद्यन्तेनिरवच्छिन्नेदम्

ग२ नीयत्वाह। नित्यव्यक्तेनेति। वर्त्तमानकालयोरपि सदेव जगदित्यर्थः। कालान्तरे तदाश्रयविषयप्रपञ्चो

पपत्तिमुक्त्वा तदर्थं स्पष्टं तावदिखरूपमनुवदति। अनीतेति। वर्त्तमानकाले येन सूत्रात्मना जगतः

सत्ताविधृता तेन सदेव जगत् अतीतानागतकालयोरपि सदेव जगदित्यर्थः। तत्फलितं तस्य यमात

त्वकत्वादीनि तदर्थं स्पष्टयति। आदीति। अज्ञातं बुद्ध्याकारं राशी बाधं सम्बन्धं जगतप्र

श्रितं नष्टमित्यर्थः। न व्याधिराधिव्याप्ताविनात्तदवसकेविवक्षितामित्याह। यावदीति। अज्ञा

तसन्मात्रत्वं जगतः साधयितुं कल्पितत्वमनाह। व्यतिरेकमिति। अनात्मकवानानिः स्वरूपत्वप्र

साक्तिरिति यावत्। तदयोगात् जडाजडयोर्विरुद्धयोः संबंधादित्यर्थः। नाप्यनादोरनादिताद्भावादिति

म४ त्याषां सत्त्वादेवजं तत्त्वमिति फलितमाह। सदिति। स्थितिकालसन्मात्रं नकालान्तर इत्याह। सद

दावतिष्ठ पञ्च सर्वाश्रयत्वे तादवनत्वेन नमः परमसत्त्यास्य प्राह। व्योमेति। जगतां निधिरिति स

र्त्तिवज्जगत्कारण मुक्तं तदनुक्तं ज्ञानकारस्य वाज्जगतां त्वाह। सर्वेति। सर्वशक्तिः सर्वकारणं तन्ना

नकारणं कार्यमिति नियमः प्रतिकारकव्यापारव्यतिरेकात् ज्ञानकारकोपगमेनवच्छाना

दित्यर्थः। सतां तावसतेति। सतां याः सत्तारूपायानकारणतेत्याह। नानेति। प्रत्यग्यार्थे स्तावातत्प्र २६९

बिर

नावस्थानत्वाविति विधानादित्यर्थः॥ अयथार्थो नावं प्रकटयति॥ नन्विमदर्थ्यतावान्नावच्छन्नत्वमुक्ता
न्यायमाहापीति॥ तर्कस्य पूर्वपक्षपर्यवसानं परिहर्तुं इदं न दत्तु ग्राह्यमानमाह॥ सदन्येति॥ आकाशान दोषत्वा
ख्यातं तेषु च आकाशशब्देनानुमानं च स्वविवक्षितमित्यकेन तृतीयपंचम्या आकाशशब्देनाध्याहृत्य तमादाय ततो॥
न्यं रतमंतर्यामिणं कल्पयन्तः परमात्मा नास्ति तद्वीरमिति वदंति तान्प्रत्याह॥ आकाशवदात्मेति॥ मसूत्रस्य
जगतः आंतरत्वात् इमाकाशं श्रुतं तत्त्वाज्ञानान्म ग्रहणं तु स्यात् तनावच्छा मात्रपरिग्रहणो नापि भूताकाश
यदृश्यर्थः॥ आकाशशब्दस्य भूताकाशे शक्तत्वात् पि योगवृत्त्या ज्ञानात्मप्रतिपादकत्वश्रुत्येन रमादाक
शइति॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता यद्यपि भूताकाशं किं न स्यादत आह॥ कारणत्वेति॥ यथाका
शादं तर्यामिणोन्यत्वमिति तत्राह॥ जगदिति॥ आदिपदेन प्रवेशसंग्रहः॥ कारणं तर्यामिणोरत्त्वदश्रु
तं तरसंवादमाह॥ एष इति॥ एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति श्रु
यत इत्यर्थः॥ कल्पितमाह॥ नात इति॥ कस्मिन्नु खल्वाप इत्याद्यारभ्यारं तपदार्थेष्वव्याहृतत्वाच्छावाच्चनात्र
त्तदकस्यामापपत्तिरित्याह॥ अक्षरेति॥ अस्मिन् ब्राह्मणे त्रयः व्याहृतपदानां अपर्यवश्रुता व्याहृतमा
कृष्यांतर्यामिव्याहृताक्षराणां तादात्म्यमित्याह॥ न द्विदमिति॥ जगतां व्याकृतमेव नाव्याहृतत्वमत्राह॥
तस्येति॥ तत्राव्याहृतस्य स्वशब्दादि श्रुतेः कथं तत्र जगत्प्रद्याहृतत्वमुक्तमत्राह॥ सर्वशब्देति॥ सर्वस्य वशी
सर्वस्येशान इत्यादिनोक्तनियंतृत्वमेतं वेदान्तवचनानतिवद्धत्वश्रुतेरज्ञातत्वमानीतवीमीकारणम॥

ध्यात्मनमित्यर्थः॥ कर्मादेर्जगत्कारणत्वानंतर्यामी जगत्कारणमित्याह॥ विद्येति॥ नं विद्याकर्मणी समवा
यात्तत्पूर्वप्रज्ञावतिष्ठेत विद्यादीनां निमित्तत्वात्तूपादानमविद्यैव जगत इत्यर्थः॥ तदुपपादयति॥
ति॥ अविचारितेति॥ कर्मादेरज्ञानाधीनत्वं कथं कर्त्रादिकारकाधीनत्वमित्याह॥ कामेति॥ न केवलं ज
न्मकाले कारकाधीनतयानुष्ठानमात्रमुपात्तं किंतु स्थितिकालेपीत्याह॥ प्रयागेति॥ अतः कर्मणः कार॥
काधीनत्वमित्यर्थः॥ कर्मप्रधानतया कर्मात्मकं जगदिदानीमपि कारणात्मना तिष्ठति॥ स्वापादावपि तथै
वावस्थानं कथं स्वप्नेप्रलयादिष्ववस्थारात्याह॥ सप्रयोगेति॥ सर्वः कर्मराशिः कारकैः सह ज्ञानशक्ति
स्थूलरूपः प्रतीच्यवतिष्ठते ततः स्वापादिव्यवहार इत्यर्थः॥ स्वापादौ सूक्ष्मरूपेण प्रतीचि जगदवस्थितं चेत्
किमिति पूर्ववत्तन्नज्ञायते तत्राह॥ प्रत्यगिति॥ प्रमाणप्रलीनत्वादित्यर्थः॥ नास्त्येव तर्हि मानाभाववादत्रा
हानापीति॥ अनुत्तवसिद्धत्वादित्यर्थः॥ सकार्याज्ञानस्यात्मस्थस्य तदा तदा दात्मवान्नेति ननु तीति प्र
तिपाद्यवं स्यादत्राह॥ नावेति॥ कारणस्यानतिानतीति वाक्येन निषिध्यत्वादित्यर्थः॥ सकार्यानवबाधः
प्रत्यगात्मस्थाश्चेत् स्वापादाविदानीमिव गृह्येत केवलानुभववैद्यत्वादत्राह॥ विशेषेति॥ अहं इत्यना
वाग्विकल्पकानुभवानावपि निर्विकल्पकानुभवास्तीत्यर्थः॥ कारणादिनिषेधवादात्मानात्म्यस्यादत्रा
हि र हानुवादीति॥ मतिमात्रासे प्रत्यग्ज्ञानेनमृत्वां नकार्येति यत्प्राप्तं तदुपयान्नियंतृतौ कारणव्यपदेशो नाध्यायति
नवास्तवोनादइत्यर्थः॥ प्रतीचः स्वप्रकाशवादनुत्तं नवाज्ञानमत आह॥ स्वात्मेति॥ अनुत्तवसिद्धत्वादित्यर्थः॥ २१०

विदात्मन्यज्ञानस्य सिद्धिप्रकारमाहावृत्तीति। अत्र दृष्टांतमाह। स्वप्नेति। अज्ञानस्यात्मस्वमात्रत्वेद्यत्वे
स्वापादावप्यवस्थानदर्शनं प्रबोधितदर्शनं वेति प्रवर्तकाज्ञाताचाह। मूढेति। अहं इति ना वा ता वा त्वां द्युवस्थ
त्यर्थः॥ एवमज्ञानं प्रमाध्यतत्फलमाह। साध्यमिति। मानामानवबाधकस्य कारणत्वं नियंत्रत्वं वसिद्धमित्यर्थः॥
कारणस्य कार्यानुमेयत्वात्कथं मान्त्रिविद्यया मुक्तिमत्राह। नपारादिति। प्रश्नतां श्वेतमाह। पूर्वं दिषा शास्त्रं तत्पुर्व
तां॥ खुरनिष्पषणाहं चास्त्रात्तोऽस्माधावतीति धीः। पुराणायाथ्यर्थः॥ अदमहद् इत्यनुतत्त्वसिद्धाज्ञानविशिष्टत्वेत॥
नि ६
स्य स्यकारणत्वनियंतृत्वं वकिं फलितं तदाह। यं तृत्वेति। प्रतीवाऽरुरसंपत्तो हेतुमाह। कूटस्थेति। प्रासंगिकं
परिसमाप्य यद्भूर्भिमित्यादि द्वितीयं गार्ग्यवचनं तृतीयप्रश्नविषयमित्याशंक्याह। प्रश्नेति। द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामु
पोदस्थामिति प्रतिज्ञानानादित्यर्थः॥ दृष्टं एवं तर्हि किमिति पृच्छते त्राह। प्रावेति उक्तप्रत्याकारवपूर्वार्थदार्ढ्यं सं
तावात्पुनः प्रश्नानर्थक्यमत्राह। उत्क्रमिति। परायत्तप्रबोधस्य ग्रहाविष्टविन्नस्यापि पारवश्यात्रूपादपूर्वाक्ष्योक्ति
संतवान्नतावन्मात्रेणार्थदार्ढ्यसिद्धिरित्यर्थः॥ द्वाभ्यां प्रतिज्ञातत्वात्प्रश्नांतरमित्युक्तं प्रावेवहेवं तरमाहोव
ति। प्रत्यक्षकावाकाशएवेत्ये कैवकारेणाश्रवणादित्यर्थः॥ कथं पूर्वेणाषचं तदाह। किमिति। पृथिव्यादिवत्सू
त्रस्यानकत्वलयां किंचाकाशएवतिज्ञापनाश्रयप्रश्नइत्यर्थः॥ कस्मिन्नु खल्वाकाशइति प्रश्नतात्पर्यमा
हामाहेति। पूर्वप्रश्नानामपि तथा त्वाक्किमयं विरोधात्तत्राह। सूत्रादीति। निश्रमाणकमसम्यग्धीगम्य इ
त्यर्थः॥ विवक्षितं तात्पर्यमुक्त्वा सूत्रलतात्पर्यमाह। सूत्रमिति। सूत्राकाशयोर्दृष्टांतेन वा हेतुमाह। अपिवदिति।

उ२

णारक्षाबलात्तद्धक्तिस्वद्विप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानं न वक्तिस्वदप्रतिपत्तिर्नियहस्थानं त्वेन त तयथा ये
नं द्वैष्यामीत्सत्तिवाध्नयमत्वावाक्यस्यार्थमाह। तावतीति। नियहव्ययपरिहारणप्रत्कक्कवानित्यर्थः॥
न युक्तं दर्शयन्त्यु तदिति। अग्रप्रमाणत्वात्वकथं मिद्धिरत्याह। यसात्तादिति। अरहरस्य स्वतं सिद्धावु
त्हेतुमाह। व्याहतमिति। विसंक्षाद्यो क्तो न साधयति। तस्मादिति। न सैछद्यार्थमाह। सात्सादिति। युक्ति
रस्य स्वतः कहोलब्राह्मणोक्तं न त्पदार्थमीसी स्वत्पदानाच्य नइत्यर्थः॥ तषस्तवश्चात्तिहितस्त्रुमर्थएतत्प
दानाच्य नइत्याह। वच्यहेति। वच्युगहरस्य संनिस्वतत्वकुंतादिवदिदं न यानिर्देशाःस्यादत्याह। प्रत्य
क्केकेति। लौकिकःप्रमाचादिरप्यानरप्रत्यद्वेकप्रमाणाकानुनत्वेकगम्पाघटादिवन्निर्दिष्टं स्वशा॥
क्यायायग्यचात्वयगात्माविदं तदिति। बाधयितुं नशक्यइति। किंतुवाच्यमित्यर्थः॥ अहरपदार्थमाहा स्व
सादिति। अहरमित्यतमर्थमाह। कार्यैति। आत्मापिकारणंपरिणामित्वादत्याह। हानेति। ब्रह्मणइति। अ
वाच्याक्तोविप्रतिपत्तिरनुक्तावप्रतिपत्तिस्वापराधस्तद्भपनुत्यर्थमित्यर्थः॥ स्वाज्ञानापरोक्तियदणंस्याद
त्याह। नात्मेति। वदंतीत्यस्यतात्पर्यमाह। निर्दिश्यचेति। ब्राह्मणाइति। वक्तुं विज्ञापणरुत्पमाह। तावदिति। अ
त्वायुक्तंब्राह्मणग्रहणमिति। ज्ञापावाक्यंयाजयति। धस्तेति। फलपर्यवमायिनामित्यहरस्यतुमर्थवमु॥
कंअवहेतुमाह। नएनदिति। सुखमाहाकोरत्वात्सुमर्थक्तं तंइत्यर्थः॥ शंकोत्तरत्वनामूलपदंव्याचष्टाते
षामिति। उत्तरपदव्याचष्टेमाह। हरंइति। यत एवंशंकतिज्ञापा॥ अरूवमित्यादरथसिद्धपमाहापरिमा॥ २५१

णाति॥ अस्थूलमित्यादेरेनर्थः अप्रसक्तनिषेधापर्युदासावतिविकल्पयति॥ अप्रसक्तेति॥ आद्ये स्थूलाद्यनावनि
षेध्यं स्याद्वाक्यमित्याह॥ स्थूलेति॥ द्वितीये दृष्टविरोधः स्थूलादीनामहंकारादुष्टत्वादित्याह॥ पर्युदास इति॥ आद्यं दोषं परिह
रति॥ स्थूलेति॥ द्वितीयेपि न दोष इत्याह॥ पर्युदासेपीति॥ उपार्थ्यविषयस्थं नहि स्यात्सर्वज्ञत्वानीत्यस्याग्नीषोमीयवि
धिनापवादं दर्शनादहंकारस्थूलाद्यपवादायतदृश्यमपि विषयो वा त्यान युक्तो दृष्टविरोधादिति शंकते॥ दृष्टेति॥
अशनात्मनि प्राप्तं स्थूलादि शनात्मनि निषिध्यते इति परिहरति॥ उपार्थ्येति॥ दृष्टान्तेन साधयति॥ अभ्यस्तेति॥ अ॥
स्थूलादिवाक्यस्यार्थान्तरमाह॥ यद्वेति॥ स्थूलादिजगतो ब्रह्मत्वप्रतिपादकं वाक्यं न निषेधपरं नापि पर्युदासार्थ
मित्यर्थः॥ अज्ञानबाधपरत्वं वाक्यस्यार्थान्तरमाह॥ स्थूलादीति॥ नञो निषेध एवार्थो वाच्यः मुख्यत्वादिति मन्वानो वाद
यति॥ द्विनीति॥ अयानन्तानंत महत्त्वादिधर्मेणानं निषिध्यते नामत्वाह॥ तदिति॥ यदिदं सर्वमित्यादिना द्वैत्यादेः सर्वस्या
त्मत्वतिरोक्त्या सत्त्वनिश्चयान्न तत्र स्थूलादिनिषेध इत्यर्थः॥ अङ्गीकारे तर्हि तं निषेधमस्तु नेत्याह॥ तस्येति॥ अप्रसक्ते
किं पुनर्न्यायेनाह॥ अपीति॥ असत्तावं द्वैत्यादवगीतेत्यादोषाः एकदेशमत निषेधार्थत्वेन वाक्यतात्पर्यमाह॥ सम॥
स्तेति॥ पुनरप्यर्थान्तरमाह॥ व्यक्तेति॥ यदिदं सर्वमित्यादिना स्थूलादीनां व्यक्तावस्था निषिद्धा सत्त्वावस्था स्थूलादिवा
क्येन निषिध्यत इति विवेकाय इत्यर्थः॥ कारणनिषेधफलमाह॥ एवं चेति॥ पुनरपि विषयान्तरमाह॥ नवेति॥ नेति प्रोत्ना॥
वाक्येन स्थूलानिषेधस्य सिद्धत्वादित्यर्थः॥ किं परं तर्हि वाक्यं तत्राह॥ तन्निषेधेति॥ स्थूलादिनिषेधमाश्रित्य प्रतीति वि
ब्रह्मत्वबोधकं वाक्यमित्यर्थः॥ एतत्स्मारयति॥ स्थूलादीति॥ अनावृतनिष्ठं वाक्यस्य ब्रह्मणः सद्वितीयत्वं ब्रह्मणः॥

स्या०८

स्थूलादेरन्यत्वादित्यादिदोषाभावः फलतीत्याह सर्वेषामिति। आनन्तीति वाक्यवदस्यापि विधिमुखेन बोधकत्वं द्रष्टव्य
मित्याह। आनन्तीति। वाक्यस्यानेकधा तात्पर्यमुक्त्वा स्थूलादिपरिमाणनिषेधाभ्यन्दस्य निषेधपरत्वमाह। स्थूलादीति। द्र
तरपदार्थानां द्रव्याश्रयत्वान्निषेधे सर्वनिषेधः सिध्यतीति फलमाह। सर्वथेति। कर्मणेति। द्वेषः। अङ्गपदं च स
र्वनिषेधः किं न स्यादत आह। विशेषेति। एकदा सर्वनिषेधस्यायोगादित्यर्थः। न दर्शनं तद्वदत आह। पूर्वेति। वाक्य
मवर्त्तिच सामर्थ्यादित्यर्थः। पूर्वस्मिन्प्रतिषिद्धे द्वस्यपार्श्वं स्पष्टयति। अस्थौल्यादीति। अलोहितपदव्यावर्त्य
मात्वादिस्यतीति पदमवतारयति। नेवमिति। अस्नेहादिपदव्यावर्त्त्यार्थानाह। पामिति। सर्वंहृत्तमाह। सर्वान्तर
त्वा। पूनतद्धर्मनिषेधादशेषविशेषहीनं ब्रह्मागम्यनइत्यर्थः। असंगपदं शंकान्तरत्वेन व्याचष्टे। अश्रि
ति। अचक्षुष्कमित्यादेरर्थमाह। नापीति। विज्ञानलक्षणमागन्तुकज्ञानरूपमित्यर्थः। अवतारितप्राणप
दं व्याकरोति। कारणेति। प्रतीचिस्थौल्यादिनिषेधतद्विपरीतधर्मप्रसक्तेः सविशेषत्वं प्रतीचीत्याशंक्याह। दार
मिति। विधर्मिदृष्टान्तेन निस्साधयति। अप्राणेति। उक्तत्वेन प्रकाशात्मकत्वेन चक्षीनादिकमित्यर्थः। सा
धर्म्मिदृष्टान्तेनापि सर्वविरोधिरूपमाविष्करोति। मानीत्विति। सर्वनिषेधवद्रूपे सोपपत्तिकं दर्शयति। कू
टस्थेति। अमुखमित्यत्र मुखशब्दार्थमाह। द्वारमिति। छिद्रत्वेन विवक्षितमुखशब्दप्रयोगादित्यर्थः।
अकृतमानामन्तवः कुतो वाह। मात्रादीति। न तदश्नातीत्यादेरव्यापकत्वं द्वितीयेन व्याप्यत्वं निषिध्य
तद्वित्तिनास्यार्थमाह। व्याप्येति। सकारणप्रपञ्चनिषेधशून्यमनापत्तिरिति शंकते। निषिद्धमिति। निषेधा

ब्रौ० १

वाधरहस्यरश्मस्यान्यशून्यत्वमस्याहाषड्ढिंशेत्वेति। इदं तदिति विशेषणतात्रमिन मपि सामान्यतामित्वादेशादि
व्यवहितार्थवदस्याहाविंत्वदिति। यत्र कदाचिन्न तं न तदस्तीति काबुतइत्यर्थः। त्रमितस्यास्ति चं नवापाद्यमनुमिता ह
रस्यासत्वं वाद्यमंगीकारातिं। सिद्धेति। द्वितीयं दूषयति। तथावति। हेत्वापत्तिं स्पष्टयति। तावति। उत्तयविलक्षणं
वादत्रूरस्यैवाश्रमस्य यावृपिजन्मी यात घटादिन व्यवहारस्तीत स्मानिर कल्पनमित्यर्थः। उक्तौत्तरत्वं प्रकटयति। मा
नानावेवति। श्रुवमर्वथमालानामत्तावत्त्वदमदिनि व्यतिरेकानाव निश्चयेन मानाघ्यात तथ्याथानात्र स्मामा
नाद्यन्तावमाङ्गीस्वतःसिद्धोस्तीत्यर्थः। मानस्वतावालोचनयापिमानानावत्वत्सुमत्तानानिवर्तेद इत्याह। सर्वैहीति।
त्रमालागशृत्वैवसत्वसुपेत्यापाहाब नादीति। धर्मिमाप्रेहनिषेधानुपपत्त्या हूरमत्वसिद्धिरित्यर्थः। सर्वशून्य
वादीन साधकं स्वतःसिद्धमिच्छसीति न वाद्यं स्मादिष्टसिद्धेर्द्वितीये तदनिष्टापपत्तिरित्याह। स्वमहिम्नेति। मित्यत्ताव
त्तथा सामा मानानावस्तेनमेयानावेन समः सिद्धस्वातासिद्धाविव्यर्थः। मोत्वादेरात्मत्व प्रवृत्तेरात्मनः स्वप्रतत्व
चनानावइत्याह। मामयेति। आत्मामायावस्तुवा हूटवदस्याह। स्वतइति। माकार्यं संविदरमिति यावत्। अत्र सं।।
विदात्मत्वस्तुपाधिरित्यर्थः। अत्रहूगास्ति वर्वत्तनास्तित्वमपि स्वतएव सिद्धेदत्याह। नास्तीति। अत्रहूगास्तित्वं स्वतःसिद्धं
ननइत्तावइत्यत्र दृष्टांतमाह। कंतइति। कंतोमानुसंगतां प्रकाशइति प्रकाशः। कं नयद्वदाराप्यातानेवं नानुप्र
काशात्मकं संबंधनानारम्य कंताद्यपद्योतयत्यर्थः। दार्ष्टांतिकमाह। स्वतइति। तावानात्मा स्वतावग।।
तिसंबंधात्स्वप्रत्तात्मसंबंधादित्यर्थः। फलितमाह। तइति। स्कुलाद्यत्तावस्थाबाधेनानुपगमाकाविरोषस्त

तस्वतुपगमस्यादत्याहात्कइति॥ विद्यादयास्वाङ्गिरस्त्वयनाशानंगीकारान्नत्पद्दत्वविशइत्यर्थः॥ मूलादिनिष्टास्
वात्ममः सवितीयत्वमत्याहानान्यादिति॥ अशाननिष्टत्तेरात्ममात्रत्वमदातननवापत्तिरत्याह॥ कार्येति॥ घटातात्र
युसुदनगायत्रपियथानमदाननवमित्यर्थः॥ आत्मानाज्ञानदीनः सावीवाकुंतवदितिरिवनसाचवंवायुवंस
दृष्टांतसाधनविकलः॥ कादाचित्कमस्तित्वं वनुद्धिवसिद्धिरित्याह॥ नाश्चेति॥ नत्योर्ताचासावेत्यारनुत्तवेस्मि
द्धिरित्यर्थः॥ सकारणस्युजगतोनुत्तवमात्रत्वेनदाश्रयत्वबनीतिविराधमत्याह॥ सत्वं वित्ति॥ सनु घटः॥
स्फुरतीतिमिथ्यासिद्धिरित्यर्थः॥ वक्ष्यमाणानुमानविषयाहृरस्यापकथं स्वतः सिद्धिरत्याह॥ तंयतइ
ति॥ अपरान्हाहृरतिप्रतिपन्नत्वाबाद्धिरुक्तिरनुमानात्केर्निष्ठनइत्यर्थः॥ कृतर्हितदनुमानं व
च्यात्तत्याह॥ यतोविप्रतिपद्यंतइति॥ तर्हिकारणमंतर्यामिणामशारदिति नत्याह॥ इमितद्धेतो॥
कारणात्मनः सोपाधिकत्वादितुवासकस्मात्प्रतिपद्यंतत्याह॥ तुमानेनेति॥ कारणमिवलक्ष्यमाण
२५ मर्हत्वादित्यर्थः॥ एतत्स्युबाइत्यादेरस्हरार्थमाह॥ एतस्यूति॥ तत्रदृष्टांनमाह॥ यथासनइति॥ विवद
तानुमानंविशदयति॥ विवादेति॥ सूर्येत्यादो विवदनानुमानमाह॥ सूर्येति॥ अस्मादनुमानाद्विधा
रकसिद्धावपिनांतर्यामिसिद्धिरित्यत्याह॥ सूर्याचंद्रमासाविति॥ द्यावापृथिव्याविस्यत्व प्रतिपाद्यात्तुमा
३२ नमाह॥ आंतलवदिति॥ विपक्षेबाधकमाह॥ ावतनावदिति॥ देवताचाचेतनावचं स्यात्तेत्यचेतनायार ३३२
श्रितनद्यवस्थानियंतृरहितानवस्थादित्यर्थः॥ बाधकांतरमाह॥ संयुक्तत्वादिति॥ संयुक्तत्यारविनाशानवस्थानं

४मानमाह। लोकस्मिन्निति। फलितमाह। स्वभाववमिति॥ निमेषाद्यनादरेणाह। निमेषादीति। स्वलिंग कस्य पुंस्त्वं।१

४ नियंच्च तावत स्यादित्यत्रानुसर्वतदजडहस्यतीति यावता कालोयं न पूर्वकः कल्पयितव्यात संमन्तवदित्यर्थः॥
प्राप्योनाइत्यादरर्थमाहे। नियतीतातति। विमतानियं न पूर्वकानियनप्रवृत्तिवात्तदा मप्रवृत्तिचहित्यर्थः॥ ददताम
नुष्ठा इत्यादरर्थमाहाङ्गरवति। अप्रसिद्ध इति पदं दातास्वयमेव वा प्रतिग्रहीता वा दानक्रिया वा तत्र क्वद्यं वा फ
लं दास्यतिकि मीश्वरेणत्याहादाविति। तिनष्टानां फलदानृत्वाशक्तोप्रशंमादर्थानाप्रफलादात्र तहितृतियमिन्यर्थः॥
समयागितप्रमाणशास्त्रुतनत स्पष्टयति। दानादीति। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। शास्त्रीति। कर्मजन्यापूर्वान्फलमि
द्धनेतदर्थमीश्वरापेक्षेत्याह। नापीति। अधिष्ठात्रीश्वरस्यान्यमपूर्वं न कल्प्यं तत्राव मानाता वादित्यर्थः॥ ईश्वरा।
पिफलदाताउन कल्प्यः मानाभावाविनाशादित्याशंकापरिहरति। नियंत्रिति। फलि कर्मणः कालांतरीयफलसा
धनत्वादिष्टमुपपन्नापूर्वसिद्धिः कथं मानाभावो त्याह। अर्थापत्तेरिति। अपूर्वव्यतिरेकेण फलस्योपपत्तिं प्रकट
यति। सव्यादिति। विरुद्धतानुमाने दृष्टांतसाधनविरहं परिहरति। सेवायाश्चेति। अनुमानमाह। दानत्यागतिदा
नादिक्रियावत्तानन्दीयमानफलत्वेपि वहितफलक्रियात्वात सेवादिवदित्यर्थः॥ दानादिफलांतरानन्दीयमानत्वे व
५४ हितकर्मफलत्वात्सेवाफलवदित्याह। दानादीति। ईश्वरत्वानयोगादिफलदातामुरूपत्वात्तदहमिवत्याशंक्य स्मृति
विरोधमाह। सार्वतिति। तद्धी हाक्यं पठति। यतइति। सेवाफलस्य सेव्यादेश्वपिनयामादिफलमीश्वरात्सिद्धो
तावारत्याह। पीति। अपन्यायं स्पष्टयति। लोकेति। दृष्टंसेवायां धर्माच्चुनसव्यात्फलप्रापकेत्वमामध्योन्नियावन्न
गौरवादपिनापूर्वं फलहेतुत्वं नकल्प्यमित्याह। कल्पनेति। तदर्थं विघ्नशनि। कल्प्य इति। ईशांकल्प्योनापू॥

वीमित्याह। सत्यादिति। अपूर्वस्य फलदातृत्ववत् स्वरूपमपि विमानमित्याह। नापीति। कल्पनागौरवं विशदयति। अपु
वीमिति। स्वमतलाघवमाह। दृष्टविति। यद्वा मानं देवाद्यपादरर्थमाह। दृष्टवाश्रुतेति। वर्तमानं निरुद्धवत्ति नजिन
मीश्वरायत्तमित्यर्थः। इतश्चाहरमसीत्याह। यदृशा नादिति। ज्ञानाच्च यास्त्युति श्रेषः। कर्मणो मुक्तिर्ज्ञानादिति
शंकते। नन्विति। दूषयति। नेति। मुक्तिः फलत्वात् कर्मफलत्वमनुमीयतामेवाह। यथात्वेति। कर्मणो न मुक्ति
रित्युक्तान्तर्र्वाक्यमवतारयति। मंत्रवदिति। वाक्यार्थमाह। दारेति। न कर्मणा मनित्यफलत्वमहत्वरा।।
ज्ञानादित्यर्थः। परिशेषात्तद्धितीया मुक्तिहेतुर्वादर्हरामृष्टत्वमित्याह। तथात्वेति। कार्यकारणविलक्षण
रहानिष्टोसर्वब्रह्मएवस्फुरित्याह। सर्वेइति। अन्विति। विवृणोत्याह। सत्यात्वेति। बंधप्रविद्या कार्यत्वात स्वप्न
वदिति तर्कितार्थं श्रुतिमनुनिरूपति। यावादिति। अस्य राज्ञानाद्बंध इत्युक्तेरर्थात्तज्ज्ञानात् मुक्तिरिति सिद्ध
मर्थमाह। दूरमिति। सब्राह्मणश्रेष्ठइत्यस्यार्थमाह। अन्विति। मुक्तो न ब्राह्मणः फलावस्थ्यत्वास्वयमेव दिश्य।।
त्वाह। सर्वज्ञइति। तद्वारेतदित्याद्यंतात्पर्यमाह। द्वयत्वेति। कल्पितत्वरादिनिषेधनतदाधाराद्वरस्यैवहे
यथार्थमित्यर्थः। ईश्वरादेर्न कल्पितत्वं मानाभावात् तन्निषेधोवाचा रतदिति। तात्पर्यमुक्त्वा पदार्थमाह।
मागावदेति। नमासिद्धत्वन्नास्यैवाचाह। अन्तावस्थेति। कल्पितस्वप्नभावौ वान्नातावदित्यर्थः। कोटस्थ्यमाह
तिरत्वाह। कूटस्थेति। धीकर्तृत्वान्नावहत्वे तं दर्शयति। नतेति। नान्योदित्याद्यंतात्पर्यमाह। वक्तेति। फलि
तमाह। विज्ञायानेति। तत्त्वेन गिरा जडनिरासात् नान्यदित्यादिना चाजडनिरासादित्यर्थः। एतस्मिन्निसा

न

२५४

दिति५

दरर्थमाह। एतस्मिन्निति। तर्ह्यदःरथ्यस्य सविशेषं ब्राह्मिरचाद्यादरमिति। एक लवं साधयति। सर्वस्येति। नता
वदहरणासंगृहीतमर्थांतरमस्ति सर्वस्य तन्मात्रत्वान्नापितदात्मत्तया सर्वं वर्त्तते तद्धिया बाधितत्वादित्यर्थः॥ उ
क्तं संक्षिप्याह। नात्येतीति। सर्वस्याक्षरमात्रत्वं प्रतिपाद्य तत्फलं निगमयति। नान्यदतस्त्विति॥८॥ अष्टमब्राह्मणं॥ ब्रा
ह्मणत्रायस्य सर्वांतरत्वनिर्धारणानन्तर्यात्साक्षादादिकं निश्चित्य मुखतस्तन्निश्चित्यर्थमिदं ब्राह्मणमिति संगतिः॥
माह स्त्रवादीति। शाकल्यः पृथिव्यामित्यादौ तदादत्ति प्राणसमानशाष्टाश्च महद्यतादवालं साक्षान्निर्धार्यत इत्यर्थः॥ स्य५
तन्निर्धारणोपायमाह। नियम्यतीति। स्त्रवादिकार्यप्रपंचसंक्षेपद्वारेत्यर्थः। कूटस्थाद्वयप्रतीत्या नियंतृत्वमस्तुक्तमत्रा
ह। विदितेति। सा ता सा विद्योपाधि ब्रह्म कारणे नियंतृत्ववती स्फुटमुक्तं प्राणं तद्देवाग्याप्युतीत्यादौ प्राणस्य कारणत्वश्रु
तेरित्याशंक्य प्राणब्रह्मणोरन्तरमाह। कतमइति। अत्र प्रमाणमाह। सइति। स ब्रह्मेत्यादि त्यादवद्तइति सशब्देन। य८
प्रकृतप्राणमाकृष्य तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः। अन्वरस्यैव कारणत्वोपि कनकैलमेण तदन्तरं नियंतृत्वं।
देवानतयोमीति। उक्तेनीत्या मानामा विद्योपहितकारणं नियन्तृत्वेन स्थितं प्राणादेवतां प्रथमं नियच्छतीति पश्चा
त्स्त्राद्यात्मना स्थित्वा सर्वं जगन्नियमतीत्यर्थः। अंतर्यामिणा नियम्यमानप्राणादेवताः किंसत्त्वमिति तदाह। ना
नात्वेति। इति देवसंख्यानिशाकल्यप्रश्नं प्रदर्शनस्यासंदर्शयति। तस्माद्इति। संहर्त्ता नियंता संक्षाप्ये प्रियपक्षस्तत्रसंबं निरे
धाभिसंधित्यर्थं कतिदेवाइत्याध्राङीदित्यर्थः। सादृशादरथ्यमाह। देवेति। किंसंबंधिनी साहा देवाइति। देवसंख्यानिवेद
कानि मंत्रपदानि निविसंज्ञकानि तत्प्रयावंता देवास्तावं तएवेत्यर्थः। देवतानां दशकस्मिंन्त्वं नत्त्वोवावाहासो सुरिति॥

तद्

यं१०

×तस्य प्राणमात्रत्वेन यश्च स्याद्देकथं वक्तव्यत्वाक्रिरत्राह नंत्यमिति। कस्मैव स्यादिना पृच्छमान संक्षेपस्याकाः विधिरिति नमाह यय। स्त्रिंशदिति। प्राणपर्यन्तः संहारस्येत्यर्थः॥

देवतास्तदा प्राण एवेति प्रतिज्ञेत्यर्थः॥ संक्षिप्यमाणविकासावधिमाह। त्रातिलोम्येनेति। अन्नं तदेव पर्यन्तमित्य

र्थः॥ कतमास्तत्रय स्त्रिंशदित्यादेरर्थं संक्षेपमाह। कतम इति। वसवो न्यन्या वयो प्राणादवतेति तदेकमाह निरञ्जाह। सं

×क्षेपतेति। कथमस्यादीनां वस्तुत्वमिति तदाह। आयुरिति। स्तनयित्नुरित्यादेरर्थमाह। इन्द्र इति। अन्नानि पशुशब्दस्यार्थ

माह। वीर्यमिति। एतद्वीत्यादेरर्थमाह। अन्नादिषिति। इम एव त्रयो लोका इत्येतद्व्याख्यानाभिरति। अन्नं वस्त्यादर

र्थमाह। अन्नमिति। नदित्यादेस्तात्पर्यमाह। एकत्वादिति। यदस्मिन्निति प्रतिक्रितात्पर्यमाह। एकेति। द्विवसंख्यायाः सकाश

द्वाविंशकत्वसंख्येवास्मिन् संख्यान्तरं। अतोध्यर्द्धस्तेमया न संख्याविवक्षयोक्तः। किंतु यौगिककार्यविवक्षयावं

स्तद्व्याख्यानस्य वसीति सोपपत्तिसंप्रवक्तव्यानिमर्थः॥ संख्ययाध्यर्द्धत्वमुत्साय सुपपादयति। वायुर्वेति। इदानीम

ध्यर्द्धशब्दस्य योगार्थमाह। ऋद्धिमिति। संख्याप्रकरणादध्यर्द्धशब्देनापि संख्यैवाच्यते। नाचाह। संख्येति। साकल्यात्ति

प्रायो यं संख्याविषयाविदात्ति प्रायेण यौगिकार्थ एवेति। तावाःयोगं दर्शयन्नाह। अन्नेति। एतदरय केप्राणाद्या

न्नात्यत्रेति चेद्योक्तसिध्यर्थमात्रानन्दं समस्तुत प्राण इत्येवं प्रकाराकृति रुच्यात स्येव मध्यर्द्धशब्दस्यापि व्याख्यातिरि॥

रित्यर्थः॥ प्राणपदार्थमाह। जनिमदिति। स ब्रह्मेत्यादेरर्थमाह। तरणादिति। परोक्षोक्तो किंफलं तदाह। साक्षादि

ति। पृथिव्यावस्थादिकमवतारयितुमुक्तमनुवदति। कारणेत्विति। प्राणस्यानन्तत्वेदत्वमुक्तं वदन्ध्यानावाप्त॥

क्त इति पुनरुक्तिः स्यादत्राह। पृथिति। ध्यानस्योकार्थं संक्षेपाक्तिरित्यर्थः॥ एतद्विशदयति। अन्नं तातेति। पृथिवी॥

स्यादेरर्थमाह। पृथिवीति। कथमालोकस्तत्राह। वा॰ तच्छेति मानाश्रोत्ति रित्यादि माचश्चेमनश्चेति। पृथिव्यावस्था॥ श्रु५

×वस्त्विति। दर्शमइयादेरर्थमाह। पुरुष इति। कथमघंरूह्वमत्राह। रादयन्त इति। एतद्वीयादेरर्थमाह। आददानाइति। किं नु स्थि। निकारणं नदाह। १२

ला६
श्री ५

दरर्थं संरूपमाह । स्थितीति । सर्वस्य चैतद्विशदयत्या धर्मात्मिकस्येति । त्याद्येवेतमित्यादि व्याकरोति । तथेति । एवका
रवच्छेदं दर्शयति । नन्विति । वादत्यादेरर्थमाह । इयतेति । पार्थिवे । शामाहद्ये मांमादित्यय स्म्यात्तवति । साधा
त्माभिमानवानुदव इति संबंधः । कामाविति नमाद्द । पृथिवीति । शारीरपदार्थं स्पष्टयति । लोमेति । स एष इत्यादेरर्थमा
हा । मइति वदीशी ग्रंप्रच्छेति यावन तस्यत्यादेरर्थमाह । तस्येति । देवतापदार्थमाह । यत इति । अमृतशब्दार्थमाह । यो विदि
ति कथमिदममृतशरीरस्य हेतुरत्राह । रसादिति । अमृतशब्दार्थांतरमाह । अन्य इति । उक्तं न्यायमन्यत्रातिदिश
ति । उत्तरग्रंथेति । कामएवेत्यादेरर्थमाह । सावेति । यः कामायतनात्तादेवष्टष्टः स कामवासनारूपविशेषायतनवानि
स्य७ त्यर्थः । रूपाण्येव यस्यायतनवानित्यर्थः । मित्यन्तयत्रास्त्रिन त्रविनागमाद्दा । शुक्लादीनीति । अत्र रूपायतनस्य विशेषा
यतनमादित्यमंडलं देवता चक्षुरित्यावेदा । सावित्र इति । उक्तं स्पष्टयति । रूपेति । सामान्यात्मरूपायतनांसविद्भंसे
उर्ते विशेषायतनां सत्यशब्दितकारणाधिष्ठेयवानित्यर्थः । सामान्यायतने विशेषायतनेन कारणावत्तित्रयं सर्वत्र
त्मयमित्यर्थः । आकाशायतनादेव स्य प्रतिश्रवलस्य कंस्या चेविशेषायतनं कारणं वदिश्च इत्याह । प्रतिश्रवणेति ।
उत्तरपर्यायतमः सात्होधकारा विशेषायतनं स्थायाह्तानं देवता च मृत्युरित्याह । अधकारमति मृत्युस्यस्तस्य मृतावज्ञान ॥
बाकुल्यादित्यर्थः । द्वितीयरूपायतनदेवस्य विशेषायतनमादर्शादि देवता च प्राण इत्याह । रूपेति । सामान्योदका
यतनस्यतरसाकाहिस्थं विशेषोदकं विशेषायतनं कारणं वरुणरीरांकं तत्रकमित्याह । सामान्येति । अद्वमाहाव
रूपादिति मूत्रवाला हिता द्यान्मतोदकादपरम संघातोत्तवतीत्यर्थः । रेत आयतनस्य विशेषायतनं पुत्रस्तस्य प्रजा

पतिं कारणं प्रजापतिश्चेत्यर्थमाह। शुक्रेति। शाकल्येति। हेत्वाद्यवसायादस्मात्तात्पर्यं वक्तुं वृत्तमाह। यावदिति। नस्यता
त्पर्यमाह। वयस्येमिति। तस्यैव तात्पर्यं तरमाह। श्रुतिनिर्दिष्टत्वादेवेति। कारूप्याद् उमाह। मयीति। चामित्यादेर
र्थमाह। मर्षयामिति। जिनकोधारात तत्वतो ब्रह्मविद्धेष्टा तु नयप्राप्तिरवनास्ती तिवदेवाह। प्रतीतिनिर्मथना
२४ मिति। याज्ञवल्क्येत्यादिकमवतारयितुमपेक्षितमाह। विषय इति। शाकल्यवाक्यात्तिप्रायमाह। ब्राह्मणेरिति।
ब्राह्मणानामित्यादेरर्थमाह। अंगारेति। उत्तरवाक्यतात्पर्यमाह। दिगिति। अदृष्टध्यानाण्यस्थोपासनमुक्ता तस्यैव पंच
धात्वदेवोपासनं वक्तुं श्रुयमारंभ इत्यर्थः। तात्पर्यमुक्तकथासंगतिमेवाह। काविति। दिग्भावेदनमुक्तं त
दुपाधिदेवस्य वक्तव्यत्वादेवाह। सदेवेति। किंदेवतामित्यादेरर्थमाह। सदेव इति। आदित्यदेवत इत्यस्या
र्थमाह। चक्षुरिति। चक्षुषीत्यादेरर्थमाह। सवितेति। चक्षुषो रूपप्रतिष्ठात्वं हेतुमाह। रूपेति। मनो बुध्या रूपया कल्पि २०
तेन दारकश्चानातावान्नत्राते कोतिकत्वमन्त्राह। अत्रोयेति। घायामित्युपचोक्तन्यायादक्षणायामित्यादो दृष्टव्य इत्याह
ए इति। घायामित्यादि वाक्ये नामरूपकर्मात्मकं जगदेवापसंहृतं हृदय इति विवक्षितमाह। घायामिति। दिकुत्र।
य इत्युच्यते हि तद्यदर्शयति। केवलमिति। उपसंहरति। एवमिति। अस्मिन्नप्रकरणे मनःसंहारश्रवणात् कथं हृदये सर्वो
पसंहाराचाह। सामर्थ्यादिति। रूपरसगंधशब्दस्पर्शसंज्ञविषयपंचकं मनोविकल्पितं अतो मनस उपसंहारात्तावत
द्विकल्पितानां रूपाद्युपसंहारानाद्युपपत्ति रूपसामर्थ्यान्मनाप्युपसंहृतं दृष्टव्यमित्यर्थः। उत्तरवाक्यतात्पर्यमाह। निः ३१६
श्लोषमिति। नानात्वं धृत्वाकस्मिन्नु हृदयमित्येतद्याचष्टे। सर्वेति। प्रश्नोक्तितात्पर्यमाह। प्रश्नकेइति। हृदयशरीरसंसरः।

यायोरन्योन्यप्रतिष्ठत्वं ग्रथ्नत्ययक्तवात्तस्मान्तु पपन्निरिति तावत्॥ अक्रूहृदयपादन नामाद्याध्यरव दृढिक्विकशाक्षेन कृदध्याध्य

रान्निधीयत इत्यत्राह॥ हस्तिकेति॥ मूर्तस्वर्त्स्याद्यर्थ इति तं वक्तुं संज्ञान्तं तावदाह॥ आप्रकदात्तत्वेति॥ अत्र हनिलीयत इति विगृह्य

क्विपतिष्ठपिन्नात साधनं कृताबकुलमिति सामासे संज्ञायां कं निति किनि प्रत्यये वनिजित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वासंज्ञा

यथ॥ उदाहरति॥ विदध्वदिति॥ तदहतः कर्मणि क्तप्रत्यये घञ्चादिकवत्रीक्षेत्रतविशाक्षोपपादगतिरनंतर इति पूर्वप

प्रकृतिस्वरणाद्युदात्ता विदध्वशब्दः संज्ञाशाक्षिकप्रसिद्धर्थाथ्यर्थ॥ नामकत्वादयति॥ ख्येती सूत्तमीति॥ यत्वेतदित्यादस्तात्प

त्पर्यमाह॥ मन्त्र इति॥ धातिरकमुखेन तदुपपादयति॥ यदीति॥ सिद्धमर्थं निगमयति॥ मन्त्रेति॥ वुन सिंहव्याकरणप्रत्ययेन

पालकत्वनान्यान्यप्रतिष्ठत्वं यथेत्यर्थः॥ अन्यान्यसंश्रयत्वं स्पष्टयति॥ नन्वेति॥ न केवलं मत्रशरीरयोरन्योन्यसंश्रय

त्वं संहननानां सर्वेषामेतत्तुल्यमित्याह॥ नदीति॥ कस्मिन्नुच्चंवत्यादरर्थमाह॥ कार्यवादिति॥ प्राणइत्यादरर्थमाह॥ ह्यावेति॥

निगमयति॥ एवमिति॥ सूत्रस्यात्मामूलकारणमित्यर्थः॥ दहादीनामन्योन्यसंहतानां प्रवृत्तौ किं प्रयोज कं किं च फल

मिति तदाह॥ आदहेति॥ स एष इत्यादस्मात्पर्यमाह॥ सकारणमिति॥ यथोदितमष्टक्षपंचधात्वाक्कमिति याच ता॥ आकल्पनापृ

ष्टमहं रयाज्ञवल्क्यः कस्मात्प्रतिवक्तीत्यत्राह॥ विद्वायेति॥ ननीतिवाक्येन किं प्रतिपाद्यमत्राह॥ प्रश्नासमन इति॥ आत्मावि

विशेषनिषाधनं दृष्टिमात्रं प्रतिपाद्यात तत्राथात आदेशाइत्यादिवाक्यांतरसंवादमाह॥ स एष इति॥ व्रहसवाक्येन युक्तया

त्मशब्द इत्याह॥ नवेति॥ परिहरति॥ नेष इति॥ अगृह्यादिपदार्थमाह॥ ग्राह्यत्वमिति॥ आरणोंद्रोचिल्यं अविन्नस्यं विशदयति॥ नि

रविद्य इति॥ सकार्यविद्याधस्तिफलमाह॥ कार्येति॥ एतान्यष्टाविंशादः प्राकृनग्रंथेन संगत्यातावमाशंक्याह॥ श्रुतिरिति॥ ग्र

कस्त्र २ लि ४ ८२ लिंग ७ धार

ष्टुरत्ति प्रायं प्रकटयति। धनमिति। अब्रह्मिष्ठस्येति पदं एतान्य प्राचित्यतः आक्तनं श्रोतं वाक्येन प्रश्नवाक्यमित्यक्षात्वास
एष इत्यारभ्यैव प्रश्नवाक्यं वाख्विताह। स एष इति। कस्मिंन्नुर्वर्ती चेत्यादौ वाक्यसमाप्तिद्योतक इति आख्यात्विने चमत्वा
स्तीयर्थः। अब्रह्मिष्ठत्वसिद्ध्यर्थं प्रश्नतात्पर्यांतरमाह। समासेति। प्रष्टुरन्ति प्रायमाहोकात्मन्निति। कृत्तो यमत्विष्वा
त्याव गता वाह्दापीति। पूर्वोत्तरग्रन्थत्वारख्वंडान्नजि मेबंधः। अष्टाविंश्यादिपदार्थमाह। अष्टाविति। पृथिव्यादीनीत्या
दिपादनकामरूपाकाशतमउदकरूपारत्सोयह। अग्निहृदयस्त्वष्टयेवर्चुर्दयं श्रोत्रं चक्षुरिति लोकाष्टकं। अमृतं स्त्री
सत्यं दिशो मृत्युररुर्वरुणः प्रजापतिरिति देवताष्टकं। अष्टौ पुरुषा इत्यस्यार्थमाह। शारीरेति। शारीर — काममयादि
त्यपुरुषश्चेति श्रुतेश्छायामयादर्शं पुरुषा पुरुषप्रत्यं चमयाः शारीरप्रकृतयः। मयस्थानित्यादेस्तात्पर्यमाह। स
र्व एवेति। एतन्न वेदविदुषः शाकल्यस्य कथमब्रह्मिष्ठत्वमुक्तमत आह। प्रत्यगिति। आत्मनो हेतुफलरूपत्वाकथम
विद्येवेत्यक्तमत आह। स्वात्मेति। निरूढेत्यादेरर्थमाह। यदीति। कार्यतां नीचावेतन स्कुष्ट्यति। विनष्टेति। अस्मका
मदिस्यार्थमाह। वस्त्विति। एवंविधं पुरुषं पृच्छामीत्याह। तमिति। अपनिषदपदव्याख्येति माह। स्वेवेति। पदार्थमुक्त्वा
वाक्यार्थमाह। तं त्वेति। वेदित्यादेरर्थमाह। नत्वदिति। तदित्यादेरर्थमाह। शूकालेति। वदन्वाविशेषात्पूर्वकांडस्यात्म
प्रतिपादकत्वं किं न स्यादत आह। कर्मकांडादिति। तानन्त्तकादृत्तमेव कार्यार्थं च दर्शयति। नक्षिरार्त्विति। अशनायाद्य
नीताद्वितीयब्रह्मावगमस्य कर्मप्रावर्त्तकत्वादित्यर्थः। अत एव धी कर्मसमुच्चयोपि निरस्त इति प्रसंगादाह। प्रत्यगिति।
कर्मवस्तधियाप्युगपद्योगापि प्रासाषादौ कर्मसच्चात्तादितकालादन्यत्र ज्ञानान्यामास्रमुक्ष यएवेतिपरमतमवनारय

तिनास्य याहि ... तिकियाद रकादेवताः सा कान्यन विनिवतः शाकल्यस्य कथमाम्यानेवगमसंगताद्याह। ४

तं४

४ भार

त्पपरशात्मा एतन्निरावहेदवस्थितिज्ञानं वस्तुतत्त्वं यस्मात्तस्मात्क्रियावस्तु कर्तृत्वं कर्मराधयथावै कर्तृत्वं चव्वंन
ज्ञतिपद्यतइत्यर्थः॥ हो॥ ज्ञानमपि पुंतत्त्वमेव वस्तुरूपप्रस्मितरस्यतनयादिदर्शनादयदृष्टेरत्राहो ब्रह्मधीः क्रियामस्तुस्वया
हीधीर्वातउपासनवदित्याह यदिति॥ उपासनस्यकर्मणा साधनविकल्पो दृष्टांतइत्यर्थः॥ ज्ञानमपिपुंतंत्वमेववस्तुरूप
स्मितरस्यतनयादिदर्शनादयदृष्टेरत्राह वस्तुवृत्तेति॥ इंद्रियसंप्रयोगादिधीसामग्र्यां पुंसः स्वातंत्र्यातज्ज्ञा
नस्यप्रमाणवस्तुतंत्रत्वं घटितेत्यादिनाध्यात्मीत्यर्थः॥ प्रासंगिकं परिसमाप्य तस्मात्स्त्रापवादीस्यादितिवाक्यं तात्पर्यकारोपा
त्तं याकरास्तु पवादिनतीतिरस्कृत्वेति यावता एवंविदपी स्फक्तं विचादयति दृष्टेति॥ उपपादो वाक्यार्थं परित्तवांसन
कर्तव्य इति निगमयति तस्मादिति॥ अपिक्षोस्येत्यादस्तात्पर्यमाह परलोकिकेति॥ अन्वरार्थमाह परिमाविलइ
ति॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादेरर्थं कमानुराधनतात्पर्यमाह नात्मेति॥ इदानीं ततः प्राक्तनग्रंथसंगतिमाह मूलंव
ति॥ अन्नंः कारणाद्युत्तरग्रंथइत्यर्थः॥ मूलं त्वतिवाश्य सूचिततात्पर्यांतरमाह स्वानतापीति॥ यथा वृक्षस्येत्यादे॥
स्तात्पर्यमाह साधर्म्यइति॥ यद्वृक्षइत्यादेस्तात्पर्यमाह बीजादिति॥ रेतसइत्यादेरर्थमाह रेतइति॥ सर्वस्मिन्जगति
प्रलीनेतत्कारणप्रश्नादर्वागजगत्कारणं भवाय्यमित्यर्थः॥ धानारुहइत्यादेरर्थमाहापीति॥ नहश्यतत्वेतनास्यावति
नतस्पष्टत्वमत्राह धानेति॥ स्वतावत्वादस्योनिरस्तत्वादित्यर्थः॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतारंवगच्छेद्वा तत्किंतत्व
स्नेनात्राह यद्येति॥ छिन्नवनस्यातांकुवित्रीजं विनाजन्मदर्शनान्निबीजामत्सौ कस्मात्नजायतामत्राह वृक्षइति
वृक्षत्वेधर्म्यमुपसंहरति मूलादिति॥ तद्धदित्यक्तमाहात्रवं प्रकटयति नन्विति॥ यत्समूलमित्यादेरर्थमाह सबीज
ति वृक्षोद्यं कार्यं सकारणमुक्तं ननत्त्वादेवं जगदपि सहकारणेन बाधितं नतत्त्वदबाधितं तावदा वतिनकारणेवा

नि१ यमित्यर्थः॥ ज्ञात एव तत्त्वस्यार्थमाह। मनमिति। हृष्यो न तत्स्पृहयति। प्रवादेति। इदानीं सिद्धांतयति। ज्ञातइति। नथापि
न बीजं पश्यद्यं स्वसावादमतवारत्याह। हानिर्बीजस्येति। विज्ञानमित्यादि ब्राह्मणानां प्रतिवचनमित्याशंक्याह। तु॥
स्पृष्टमिति। पंडुरवं पतति वक्तुं चाप्यायागाकस्य इदं वचनमत्याह। दृष्टमिति। दत्तानुवादनं तस्यानात्यर्थं स्पष्टय
ति। साक्षादिति। निषेधमुखेन च निर्धारितस्य पुनर्विधिमुखेन निर्धारणार्थमिदं वाक्यमित्यर्थः॥ विज्ञानपदा
र्थमाह। विज्ञानमिति। तर्हि कारकादीनामसत्वाद्विज्ञानमनन्यमाह। आनंदेति। कूटस्थत्वे तस्य स्थानत्वात्कथं विज्ञान
शब्दार्थत्वमत्याह। ज्ञानावस्थेति। इतस्थकूटस्थत्वे तस्य मस्ती याष्टे नावदिति। कार्यकारणप्रपंचारोपमूलत्वादित्य
र्थः॥ अत्र चलिंगमाह। तद्धृतीय तां कूटस्थत्वे तस्य तन्मात्रेव सर्वत्र तएव कूटस्थानु तवात्मानमनूद्यतादात्म्यं
प्राण प्रतिपद्यते इत्यर्थः॥ विज्ञानपदसमानाधिकृतानंदपदार्थमाह। नततिति। दुःखासंस्पृष्टसुखमानंदनाच्यते
न दुःखनिवृत्तिमात्रमित्यर्थः॥ अत्र च मानमाह। यतेति। एष एव परम आनंद इत्यादेः। तत्सुखमिति वस्तुत
पद१० रानंदात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः॥ विषयसुखमानंद प्रतिपत्तिप्रायात्स्यादित्याह। विषयेति। ब्रह्मशब्दार्थमाह। व्या
प्तेति। तदानंदात्मकं वितस्य ब्रह्मत्वाच्यत इत्यर्थः॥ ब्रह्मणः कूटस्थत्वे तान्यकरसत्वे कथं कारणत्वादिकम्॥
त्याह। मायेति। रातिरित्यादेरर्थमाह। दृष्टेति। ब्रह्मणः कर्मफलदातृत्वमयुक्तमयुक्तं कर्मण एव तद्धेतुत्वा
दित्याह। स्मिन्निति। तिष्ठमानस्येत्यादेरर्थं वक्तुं युक्तमनुवदति। एवमिति। तदर्थमाह। निविष्टस्येति। समाप्ति
रित्येकानपरायणत्वमयुक्तमवो हेतुमाह। दानमिति। ब्रह्म तद्विदां रातिदा कथं परायणं चेत्याह। तद्विद इति॥ २१७
क [illegible] परायणं विदुषस्तादात्म्यान्न तिकथमर्थे विज्ञासंपरायणशब्दस्यैकार्थत्वादित्याह। यदेति। उत्तयवि
घ

धपरायत्तत्त्वमुपसंहरति। तस्मादिति। संविदानंदात्मकं ब्रह्मेत्युक्तार्थे दृढिम्ने विचारयन् विषयशुद्धिं कारयति। लि

ब्रह्मणीति। न केवलमविवक्षितब्रह्मविशेषणत्वेनानंदशब्दः श्रूयते किंतु श्रुतं तारपीत्याह। विशेषणतयेति। वि

षयं प्रदर्श्य संदेहबीजमाह। नन्विति। विद्यानंदशब्दयोर्ब्रह्मविशेषणत्वेन श्रुतेरित्यर्थः। अन्यत्रापीत्युक्तं श्रु

त्यंतरमुदाहरति। आनंद इति। विचार्यांश विषयमित्युक्त्वा तं विचार्यं संदर्शयति। संविदेव इति। पूर्वपक्षयति। ब्रह्मणीति

विचारमाक्षिपति। संविद्येति। श्रुतिविप्रपात्तविचारा कर्तव्य इति परिहरति। नेति। कथं विरुद्धार्थश्रुतिदर्शनम

त्राह। अविप्रमाणेनेति। प्रमाणविषयं श्रवणं विविच्य दर्शयति। यद्वेति। ब्रह्मणि संविदानंदशब्दप्रयोगात्तदा वि

विषयत्वश्रुतेश्च श्रुतिविप्रतिपत्तिरित्यर्थः। वादिविप्रतिपत्तिश्च विचार्यं चेत्याह। नित्यानंदमिति। मुक्तो सुखम

यव ८ स्ति नास्तीति वादिविप्रतिपत्तेश्च संशय इत्यर्थः। व्रीहिभिर्यजेत वाक्यवद्विरुद्धार्थश्रुतेर्विकल्पेन न तत्त्वजिज्ञासोर्विचार

णेत्याह। विकल्पेति। मोक्षस्य सुखत्वबुद्धिमावश्यकत्वे न च वं द्रूपविप्रतिपत्तेश्च विचारः कार्य इत्याह। वादीति। एवं सबीज

फलं विचारमुक्त्वा पूर्वपक्षयति। संविद्येति। सिद्धांती वादयति। नन्विति। क्रियाया अनेककारकसाध्यत्वमपि वि

पि ४ ज्ञानस्य किमायातमत आह। विज्ञानस्येति। ब्रह्मणो द्वयत्वश्रुतिप्रामाण्यादानंदविषयं ज्ञानमुपपन्नमिति परिहरति

न २ नेत्य इति। न विज्ञानमानंदविषयज्ञानमाह। किं तु व्यतिरेकमिति। सिद्धांती पर्युनयुक्ते नन्विति। हेतुमाह। प्रत्यर्थि

नीति। ब्रह्मणो विषयत्वं वदतां स्थूलादिवाक्यविरोधः स्यादित्यर्थः। अद्वितीये विषयविषयिभावं वदतां यास्य याल्लक

त्वात्तदयाहि प्रत्यक्षविरोधश्च नानंदविषयं विज्ञानं ब्रह्म इत्याह। प्रमांतरानि। किं प्रमानं बाधकं कारकं वा आद्यं प्र॥

स्याद्वायेऽडकत्वादिति।स्रोत्त्वेन आगवत्सिद्धं विषयं अविषयं वाबाधायन्नानत्र ब्रह्मानंदं त्वय्यस्तूतं कथं विषयत
याबाधयेतु इत्यर्थः॥द्वितीयं प्रत्याहाकारकाञ्चपीति।अ माध्यं ब्रह्मरूपं तथासिद्धानंदश्च न साध्यं कथं कुर्यात
तस्मान्नानंदावद्य इत्यर्थः॥पूर्वं वा आहानन्विति।आनंदस्यावद्यत्वं मनुत्तवसिद्धं त्वर्थः।तान वत्वैस्य द्वादिवि
रोधं आनंदस्यावद्यत्व इत्यर्थः॥सिद्धांतयति।ननदिति।ब्रह्मानंदस्य मुक्तेन वेद्यत्वं चेद्ब्रह्मणा वा न तावन्मुक्तेन।
धीकारणतावादित्यर्थः॥धीदत्तरत्तुरादित्यतिरेकेण वानंदमनुत्तवती यशक्याद्वाकारणादीति।अस्मद्वा
द्दरवित्तथा य संगादित्यर्थः॥किं चामुक्तो ब्रह्मणः अन्यो वानंदमनुत्तवति।यद्याद्यस्तत्वाह।नथेति।उक्त
दोषसमुच्चयार्थस्तथा राष्टु॥द्वितीयदोषं वक्तुमनुवदति।यदीति।ब्रह्म नित्यं सदानंदात्मकं आत्मानमात्म
नानित्यमवजानीयाद्यदीति।संबंधस्त्वदत्तुवादएव पूर्ववादिना।तिमतं मुक्तस्य ब्रह्मात्तदंहष्टांतेन दर्शय
ति।जलइति।तत्तस्मादानंदात्मकं ब्रह्म मनागपीषदपि विज्ञानायानंदात्तत्तवार्थकारणमणेरूतइति
यदीत्यर्थः॥दूषयति।ननदिति।मुक्तो ब्रह्मापि नानंदं विन्नीत नित्यादकत्वे विषयविषयितावानुपपत्तेरि
त्यर्थः॥तर्हि संसारी तदानंदमनुत्तावदत्वाहानवेति।मुक्तसंसारिणोरैक्यांमुक्तवदितरस्यापि ब्रह्मत्वा
कर्मकर्तृविरोधान्न ब्रह्मानंदं वेद्यत्वं तत्त्यर्थः।उपसंहरति।मुक्तइति।मुक्तो ब्रह्मणोन्यो द्वानंदमनुत्तवत्त
विषयविषयितावापपत्तेरितिशेषः।ब्रह्मेति।अपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मत्वं तत्कुदनस्यादिति दूषयति ब्रह्मत्व
मिति।किंच नतु ज्ञानमागेत्तु वर्तितत्वं वानाद्यं।स्मृतिविरोधश्चादित्याह।प्रत्यग्वेति।वचनं मेन रमाद्दो स्त्रीति।नद्यथा

नर

२११

प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्त इत्यादिवाक्यं यद्वै तन्न पश्यतीत्यादिवमात्रादित्तं दं निषेधतीत्यर्थः॥ स्तुत्यं
तरविरोधं निगमयति॥ नतीति॥ ब्रह्मविदानंदमप्नुते भवति नित्येन स्वरूपज्ञानेनेति परिशिष्टकल्पनया वाच्यवि
ज्ञानेति॥ विज्ञानानंदादिपदसामानाधिकरण्यात् विज्ञानानंदयोर्बिंबात्तदन परस्परात्तदानंदविष
यं ब्रह्मणः स्वरूपज्ञानमिति न वाक्यं वक्तुमित्यर्थः॥ किं च ब्रह्मण एव ज्ञाने नान्यार्थज्ञानेस्तानवा यदि न तत्राह॥ ज्ञा
नेति॥ ब्रह्मकदाचिद्दृष्टीनं भवत्यनुभावयति॥ यदि तदा ब्रह्मानंदं वदतीति विशेषणं स्यात् अन्यथा स्यादित्यर्थः॥ ज्ञा
यमपवदत्स्वज्ञानेति॥ का तर्हि विज्ञानमानंदमित्यादिवाक्यस्य गतिरित्यविषयतया तद्बोधकत्वमित्याह॥ तस्मा
(न ७) दिति॥ यत्तु जक्षणादिश्रुतेरानंदावाद्य इति चाह॥ जक्षदिति॥ यथा सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुख
मिति सर्वात्मतायाः तथा चापि सर्वात्मनया स्तुतिः सूयते इत्यर्थः॥ तथापि जक्षणादिनिर्वाहः कथमित्याह
त्यागीति॥ विदुषः सर्वात्मत्वान्नारकादिदुःखप्राप्त्या मुक्ते च स्तुमर्थ्यतिशंकाता मतमिति॥ दुःखित्वादविद्यावि (न १)
लासत्वादविद्याध्वस्तावत्तु प्रपत्तिरिति परिहरति॥ नैवमिति॥ नामरूपादिविलसितादहंद्वयसंपर्कत्वतवांति
नमितः दुःखित्वाद्यध्यासहेतुतस्यात्मनि दुःखित्वादिप्रतीतिरित्यर्थः॥ एकात्म्यवादे बंधाभावादिविस्तागमश्रुति
वाक्यपं स्यादत्राह॥ विषयेति॥ संविदकरसं ब्रह्म विज्ञानानंदवाक्यप्रतिपाद्यमित्युक्तमयुक्तं सर्वत्र वाक्या
र्थस्य संसर्गात्मकत्वादत्राह॥ नंदेति॥ लक्षणयाखंडपर्यवसितं वाक्यमित्यर्थः॥ ब्रह्मानंदस्य परमत्वं साधयति॥ (स्प २)
नत्यादिति॥ आनंदस्तावत्कर्मफलत्वात्कार्यं नत्वाप्यानंदांतरं रागादिद्वारेणाप्यनीनतत्वाल्लौकिककार्यका

रणहरूपानंदस्य परमानंदो निष्ठेत्यर्थः॥ आत्मानंदः साध्यत्वानंदश्चातस्मं मतवदन्यावहासाधानतिष्ठानामोदि
पदानामेकार्थत्वेन पर्यायत्वमित्याशंक्याव्यवस्थितत्वादपर्यायत्वमितित्तद्दर्शयति॥ न जडमिति॥ ब्रह्मा
नंदस्यासाध्यत्वमुक्तं तं तरं दर्शयन् ब्राह्मणार्थमुपसंहरत्यानंदत्ति॥ छ॥ छ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि
व्राजकाचार्यानंदपूज्यपादशिष्यानानंदपूर्णमुनीन्द्रविरचितायांसुरेश्वरवार्त्तिकटीकायां पंच
माध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं समाप्तं॥ छ॥ श्री॥ छ॥ श्री॥ छ॥ श्रीः॥ छ॥ श्रीः॥ छ॥ श्रीः॥ छ॥ श्रीः॥ छ॥ छ॥ श्री॥ छ॥
एकदन्ताय नमो विनायकाय॥ अविघ्नमस्तु॥ स्वस्ति समस्तस्य व्यस्तस्य समस्तकं॥ निस्तरंगमसुखमस्ते
म सं श्रित नं श्रुतिसमस्तकं॥ यो रस्याधस्यात्मनः संबंधार्थं वृत्तमनुद्रवत्यानंदमिति॥ वक्ष्यति दानंदं ब्रह्म
तज्ज्ञस्य परापराजयप्रधानजल्पन्यायेन निर्णीतमित्यर्थः॥ षष्ठार्थमाह॥ सां च तमिति॥ न च धीप्रध
नवादस्तु तथा गुरुशिष्यसंबंधक्रमेण वागादिदेवतास्वादिक्षु हृदि प्रतिष्ठा गतिर्धीयमाना तत्र विश्वासः
स्यादिति षष्ठारंभ इत्यर्थः॥ तात्पर्यमुक्त्वा पदार्थं वित्तजन्ता मोचकं दृश्यस्य तात्पर्यमाह॥ त्याग्यति॥ अथेत्यादे
रर्थमाह॥ कल्पमिति॥ क्रमेणं दर्शनत्याग्यमित्यर्थः॥ तं दृष्ट्वादेरर्थमाह॥ पश्यन्निति॥ स्व दत्तार्थनिसृष्टफलाः॥
न्यश्चात्मतां पूर्वातथा सूत्ररवत्कुमित्यर्थः॥ किंविद्वियार्थं गमनमिच्छंतो याज्ञवल्क्यं शिष्या जनकाद्यगुरु
रित्याकृत्यान्निराकरोति॥ धनार्थमिति॥ गार्गी च ब्राह्मणस्य विद्यार्थं कश्यशिष्यत्वं दृष्टमचाह॥ नहीति॥
त [illegible] णयादीश्वरं विवत्पयोगरुमार्थसिद्ध्य इति स्मृतिरनापदि द्विजो धीमवगमनमित्यर्थः॥ २८०

सामध्येति। उत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह। स्वमहिम्नेति। अनापदीति विशेषणतात्पर्यमाह। नान्यथेति। अत्र षडाचार्यब्राह्म
णे कस्मिंश्चिदंशे याज्ञवल्क्येति संबोधितस्य गुरुत्वेपि शिष्यत्वमविरुद्धमित्याह। याज्ञवल्क्यस्येति। तच्छृणवामेति श्रु
तस्य स्मृतिशेषत्वप्रतीतिरित्याह। जनकस्येति। सर्वत्र श्रोतव्याः प्रश्नादिपरत्वादित्यर्थः। पशून्नस्वं तानिति सामा एंव३
नाधिकरण्यादेवं तच्छब्दः पशुविशेषणमित्याशंक्याह। एवानिति। हेतुमाह। त्रयमिति। पशुविशेषणं त्वदे
कमेव दृष्टमिन्द्रत्रयमिति वाक्यशेषाभिधानच्छादित्यर्थः। अत एव नवाक्षस्य प्रश्नविशेषणत्वं फलितमाह। येवे
मिति। उत्तरमिति वदतो निश्चयमाह। तद्वेचिति। प्रश्नकथनं हेतुः पशुग्रहणं हेतुमदिति प्रतिपादनायोत्त
रमित्युक्तमित्यर्थः। उत्तरमिति साधारणप्रयोग कथमयं हेतुहेतुमद्भावावगत्या इत्याह। छामीति। हेतुहे
तुमत्त्वेन गुणप्रधानत्वात्तावद्द्वयोरपि प्राधान्यान च्छोकमस्त्वित्याश्चत्यादिछामीत्येव कृत्स्नं न च्छापदं वृ॥
दानमित्यर्थः। ब्रह्मणि सत्त्व वाक्यशाखार्थमाह। वागिति। वागवायतनमित्यादरर्थमाह। तथेति। प्रज्ञेत्यनंतरस्यार्थ
सू५ माह। नामेति। दर्शवत्त्वत्यादेरर्थमाह। करणेति। प्रथमपर्याये क्वच तु दृष्टं सर्वपर्यायेषूपास्यत्वेन दृष्टत्वमि
त्याह। देवतेति। मात्रमानित्यादेस्तात्पर्यमाह। मात्रमानितीति। वागादिब्रह्मवादिनोरेलिनिप्रवृत्तीनां समुच्चये वि
वृतिपदार्थमिव वदतो हीत्यादिकमपीत्याह। समन्वितेति। तथा च श्रेयस्मादिति। एकपादित्यादेरर्थमाह। नविदिति
मवाङ्यादरर्थमाह। मुक्तमिति। एवमुक्तो याज्ञवल्क्यस्तदाह। वागिति। वागवायतनमित्यादरर्थमुक्तमन्यार्थमनु
स्मा१ वदति। वागावृत्तिवाख्र्णाः ब्रह्मोपनिषत्तिस्रः इतिगत्वावक्ष्यति। प्रश्नेति। अत्र तिन्ने साह। स्वयमिति। वाग्ब्रूणः कथं॥ स्मा१

च्छाचमितिशंकोत्तरत्वेन वाचित्स्यादिकमवतारयति। कुतइति। नच्यात वाचेत्यादिशेषः॥ यस्मादेवं विशिष्टा
वाक् कस्मात्तत्र ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्याशयतइति। वागेवायतनं वक्तुरवायतननमितिविराट्स्पृहयात्। वाग्वेब्र
ह्मचतुर्वेदब्रह्मेति सर्वंच स्वचात्माकाशः प्रतिष्ठितेति सर्वत्रांतर्यामीति विज्ञानमुपास्त्यर्थमाह। विराडिति। ए
वं विराडादिष्वदृष्टफलमाह। कारणेति। नेकशावच्छिन्नमिदमुपासनं किंतु कार्यकारणाख्यं सर्वं जगदुपास्य
मित्यर्थः॥ एतमिति दृष्टफलं दर्शयन्नदृष्टफलमुपन्यस्यति विज्ञानमाह। नमिति। य एवमिति विद्याफल
त्याः संगतिरुच्यतइत्याह। विधानमिति। दर्शयन्नुपन्यस्य तात्पर्यान्तरमाह। आदवइति। यथा ब्रह्मधी। सत्तामात्रेण
फलहेतुर्न तथेयं देवताधीरस्याः संविनत्यर्थः॥ अन्ये तुक्तं तात्पर्यमसारणनाद्रत्यानुलोम्यमित्याह। नाचेति।
संनवानादर्वेदितावस्य साधनवत्त्वातिदेशः॥ देवानितिवक्तव्यवचनतात्पर्यमाह। श्रुतिवाक्यमिति। षष्ठेसु
पर्यायेष्वपासनानामकामवतिसंघातनयित्वं वक्तुवचनमित्यर्थः॥ देवताब्रह्मधियोर्न्तकाले लक्ष्यैकरूप
मधिकारिद्वारा विशिष्टाराति। आगमीति। फलद्वारा प्याह। नाचानेति। चारीनागास्परत्वं फलस्य संसवायं स्वतंत्र
रूपमाह। तत्याहीति। ब्रह्मत्वावस्थतज्ञानात्वाकस्मिन्नवमानमाह। ब्राह्मेति। इहस्मात्प्रादरर्थमाह। तदस्तेष
न त्वमिति। विशेषं तं नार्थमत्र वा दक्षिणेन याज्ञवल्क्य समस्तित्र रातिप्राणइतियाज्ञवल्क्यस्य हृदयतेकिरित्यर्थः॥ उ
न कस्मात्समपगत्तु शिष्टेत्वातद्दत्ता दक्षिणायाताइतिवादयति। नन्विति। मुक्तिदेवात्मज्ञानमस्मात्। स्वितुरिष्टा॥
सं [illegible] नुशासनं नामादित्याह। नामेति। आत्मधियान्तुशासनत्वाह २०१

उमाह। यस्मिन्निति। अनात्मधियात्रांतिवाच्चात्मधीरवफलहेतुरनुशासनमित्याहायतइति। तस्यामहा
नामेवव क्तव्यं किमित्युपासनस्युक्तमितिचेदुपासनानां कर्मणां च शुद्धिद्वारात्मधीहेतुत्वादित्याहात्मेति॥ अथ
मं ब्राह्मणं॥ उक्तोपास्तिसाध्यज्ञानार्थं ब्राह्मणमवतारयन्नासनाङ्गनकथ्योऽज्ञानहेतुमाहानुशिष्येति। कथमिति
तदाह। यथोक्तेति। ब्राह्मणार्थं संक्षेपमाह। उपासनानामिति। विद्याप्रकारणस्थोपास्तीनां तद्द्वारा मुक्तिहेतुत्वमान
ना यतइत्यर्थः॥ कृत्वादित्यादरर्थमाह। कवादिति। यथा वेद इत्येतद्यावच्छात्रायथेति। एवमिवत्यादरर्थमाह। तथापि वति
साधनसंपन्नस्य साध्यमात्रे किमिति पृच्छा तत्राह। गीतीति। साध्यमात्रं सिद्धत्वान्न पृष्टत्वं किं पृच्छ्यते साध्यविशेषइ
तिमत्वेतइत्यादरर्थमाह। धामेति। नाहमित्यादिविवक्षितमाह। सर्वस्येति। गंतव्योविशेषतो वगतत्वात्तस्य प्रश्नवृत्त
ध्यक्तोरनुपपत्तिरितिचोदयति। नन्विति। उपासनानां देवतावाप्तिफलं ब्रह्मतावच्छप्रश्नानाख्यानत्वाद्युक्तमिनिनोक्तं।
राज्ञा ज्ञातं त्वतिन तद्विषयः प्रश्नः किंतु ब्रह्मतावविषयइतिपरिहरति। नेषइति। उपास्तीनामुपास्यात्मिमात्रफल
त्वं किंनस्यादित्याशंक्याहदेवतेति। प्रमाणमाहोपासनानीति। प्रत्यक्तिमपि समाधत्ते राज्ञस्त्विति। इतइत्यादिकं व्याख्या
यत्तत्तर्त्वप्रपंचमत आह। अन्यइति। ब्रह्मविदोऽजनकस्यगतिविज्ञातं प्रतिप्रश्नानुपपत्तिरत्याह। साक्षादिति। सिद्धां
तीप्रश्नमाक्षिपति परमात्मेति। तत्त्वप्रपंचः परिहरति। गतिरिति। एवमर्थं गतिविज्ञानानार्थं एवमुपाख्यातं। तक गमि
ष्यतीत्येवं प्रश्नमित्यर्थः॥ गतिविषयः प्रश्नइत्ययुक्तं प्रतिवचनगतरनुपलंभादत आह। श्रुतावितिप्रोषाकृदयाहृ
र्दनादुच्चरतीत्यत्र गतिवचनस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः॥ नाहमित्यादरर्थमकादशमुक्तमाह। गतीति। तमनमुपसंहर

तीति व्याचष्टे न इति। आक्षिपति श्रुतेति। यत्तु ज्ञानागंतव्यं ब्रह्मज्ञानान्नातिगतिमवनज्ञो नातीति तं प्रत्याह। ब्राह्मेति
एवमर्थमिमप्रश्नान्तमुक्तं दूषयति। गत्यर्थ इति। क्वेति प्रश्नो केन युद्धहष्टचादित्यर्थः। ब्रह्मात्मैक्यवचनविरोधश्च ब्र
ह्मविदां न गतिरित्युक्तं यतस्मात्त्वादिभिन्नानदन्यस्य तदात्मत्वं द्धितुं स्फारयति। गतीति। तुत प्रोन प्रकारमीरयत्याह
ह्मेति। एवं क्रमेण पूर्वदेशप्राप्तं सुर्वतन्मात्रं वात्तच्छिदा न गतिरित्याह। स्वार्थेति। वचनानंतरविरोधाच्च नात्मविदां गति
रित्याह। ब्रह्मेति। युक्तितोपि ब्रह्मत्वयोगं साधयति। क्रियेति। इतश्च न गतिरित्याह। नेति। न तस्य प्राणा इत्यादिनाग
तिनिषेधश्चर्वमात्मेत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः। ब्रह्मात्मानान्तरविद्यामात्रं प्रबंधनाच्च न गतिरित्याह। तमइति। एवं
परपक्षे प्रतिक्षिप्य श्रुतिव्याख्यानमनुसंधत्ते। ध्यात्मेति। नाहमित्यादेरर्थमाह। नेति। देवता वाप्निक्रमेण गंतव्या
न वगामि हेतुमाह। देवनावाप्नोति। अथेत्यादेरर्थमाह। स्फुकवंनमिति। गमिष्यसीत्युक्तं गतः प्राकृतिषिद्धवा
दत्वाह। विद्येति। स्वात्नाविकं स्वास्थ्यं हृरादिप्रति बद्धं तद्गमप्राप्तमित्यपन्ते तद्यथेत्यर्थः। कथं तर्हि गतिशास्त्रप्र
योग इति गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादित्याह। ज्ञात इति। अत्तयं वेजनकप्राप्तोसीति तथा वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। अथेत्या
दिनागंतव्यर्लिंगं प्रतिज्ञानो विनाकिमितिजागरितायुक्तिरित्याशंक्य नादर्थ्येनतिमच्चाजाग्रद्दत्तिमानेनं विश्वं दर्शये
तीधर्मेतामति। आयतनं प्रतिष्ठोपनिषद्धक्केइत्यर्थः। इंधनशक्षार्थमाहेंधनइति। स्थूलार्थस्तत्ता कृत्वन जागरस्फुर
नीत्यर्थः। दक्षिणेद्वलीति विशेषणं किमर्थमत्राह। श्रुत्येति। न केवलं प्रोनातिज्ञायाहृत्सपीत्यावेगंगवति फलमा
बहुलाकूचवति। एतन्निमित्तार्थे स्यार्थमाह। दक्षिणइति। इंधसंनमित्यादियाकारांतेति। धर्मेति। पारारूढविद्यादेरित्यादर

ग४
गप५

ग६
ग३
५८२

र्थमाह। परोक्षेति। तस्मादिंद्रोनाम्नैव वक्तत इत्यर्थः। द्वितीयपरोक्षार्थमाह परोक्षनामेति। देवतानां परोक्षनाम प्रिय॥
त्वकोक्ति प्रायमाह मामामिवेति। प्रत्यक्षद्विष इत्यस्यार्थमाह प्रत्यक्षेति। अथैतदित्यादेरर्थमाहान्यस्येति। तोक्तो
ऽपरूपेण विभागकथनं किमर्थमुपास्यर्थमित्याहोक्तस्येति। स्वतएवानयोर्नेदः किं तस्यादत आह नानयोरिति। तयो
रेषइत्यादेरर्थमाह द्वयोरिति। अथैनयोरित्यादेरर्थमाहान्नमिति। स एव लोहितपिंडोन्नकनाडीच्छिद्रवकुलत्वा
ज्जालकवत्स्थितिरुत्तामसमानः प्रावरणं तयोरित्याह मिथ इति। अथैनयोरेषेत्यादेरर्थमाह तयोरिति। यथा केश इ
त्यादेस्तात्पर्यमाहानस्येति। विभवतेजसयोरन्नविद्यापार्थमित्यर्थः। तदङ्गार्थमाह नाड्य इति। केशस्य सहस्रधा
विभागाद्यागात्तदकन्नागमस्य कथमुपमा चमत्राहानापममिति। इडाद्यास्ता साधारणी मूर्द्धन्यनाडी प्रसृतस्य कथं नासौना
ड्य इति बहूक्तिरत्राहायमिति। यदाकुः एकानत्रिंशाज्जरूणि तथा नवशतानि चाषष्टिं वा शाद्धिजानीयाच्छिराडीं धमनि
संज्ञिता इति तासां हितत्वं साधयति शास्त्रेति। देवताऽङ्गिकृयालिदेवतात्मानमेनां करणमित्यर्थः। एतानीतिरित्यादेर
र्थमाह श्रुतिस्मृत्यानीति। अन्यमत्रेविधापरिणमति तत्र पूर्वोक्तं सूक्ष्ममतदन्नक्रान्तिर्नाडीस्थितिर्हृदंवयाध्रुव
द्वयोक्तादेवताया आप्नोतीत्यर्थः। देवतापादादितत्कृियाणामेव तर्हि तत्कृत्वं स्यादत आह सर्वास्विति। सुस्तागार्थवरं
निवसुंसाविक्रियास्यादत आह स्वविदामासेति। सवुत्तागः किंकारण इत्यत आह सोपीति। एतानीतिरित्यारत्यास्मा
च्छारीरादात्मन इत्यन्तं दंतद्वयंव्याख्यानत्यर्थः। एवं तात्पर्यमुक्त्वा पदार्थमाह प्रविविक्तेति। प्रविविक्ततर
आहारायस्य सप्रविविक्त तगाहाराल्लिंगात्मा तत्र प्रविविक्ततराख्यान्नांशः प्राणादेवताऽङ्गिदियाणि तर्प्ययन्लिं

गमनःकरणंप्राप्नोतिस आहारस्तस्य लिंगस्येतिविग्रहवाक्यगतषष्ठ्यानिर्दिश्यत इत्यर्थः॥तस्मादित्यादेर
र्थमाह।हीयमानादिति।स्थूलदेहाच्चकथंप्रविविक्ताहारत्वंतत्राह।आहारमादिरिति।लिंगस्यप्रविविक्ततराहा
रत्वफलितमाह।यतइति।तस्यसूक्ष्मत्वगमकमाह।यत्नादिति।सूक्ष्मइति।प्रविविक्ताहारतरइवेववतिवा
क्यगतमिवशब्दंव्याख्यातुंव्यावर्त्यमाह।वचनमर्थकमिति।मतांतरंदर्शयन्वावस्यति।लिंगात्माप्रविवि
क्ताहारतरइवैवेतिवधार्येततस्योपमामिवशब्दंमन्यंतेयथाखलुबाह्यस्यपिंडस्योपचयार्थमाहारा
स्तथास्यापीत्यतस्मात्सामान्यात्प्रविविक्ताहारइवभवतीवशब्दउपमेत्यर्थः॥सिद्धांतंदर्शयतिवार्थीवेति।लिंगा॥
त्माप्रविविक्ताहारतरइवएवनप्रविविक्ताहारतरएवकारणवदित्यर्थः।एतत्साधयति।लिंगाहारादिति।उक्त
लिंगस्यसर्वजगद्व्याप्तित्वंप्रपंचातिमतांआहयांदर्शयति॥कदाचिदिति।नकेवलमियामवद्देवतातरमपे
वमित्याह।यायतीति।करणमिति।गोलकादिस्थानंदेवताइतींद्रियाण्युक्तानिसर्वेंद्रियाणांसर्वदेहव्यापि
त्वरूपादिज्ञानंसर्वेंद्रियकार्यंस्यादितिनक्षमतेकिंचिकस्यप्राधान्यस्यपृथुगुणत्वमितिविशेषमाहातव
तीवाचंवदंतीसर्वेप्राणाअनुवदंतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः।इंद्रियांतरस्यानुक्तेस्तथमेवक्रमइत्याहाना
२३ डीवद्धिति।यथाकेशइत्यत्रहृदयबंधनत्वेननाड्युक्तास्तस्यसंगताश्चहृदयानाडीबद्धत्वेनोक्ता॥
स्वपासनंस्मारयत्यवंभवतीति।हृदयबंधनत्वेनप्रसृतास्तुनाडीष्वाहारात्तेषुवप्रजापत्यात्मकाग्निशुक्लवा
त्वेष्टकादृष्टिःकार्यायावंतोनाडीच्छिद्रास्तावंतःप्रजापतयःसंवत्सरात्मन्यइत्यर्केरित्यर्थः॥प्रसंगोक्तं॥

पास्तिमुक्त्वा प्रकृतदेवताव्याप्तिं प्रपंचयति। प्रतिनागमितेति। वस्तुनः स्वत्वस्थेतियावत्समात्रत्वादित्याता।
त्मातारिति संबंधः। देवताव्याप्तिं निगमयति। विज्ञातेति। समष्टिव्यष्टित्वेन स्थितत्वार्थः। देवताव्याप्तिमुक्त्वा ना
डीनां व्याप्तिं दर्शयति। याथेति। नाडीनां बहिर्देहव्याप्तिं दर्शयति। प्राथेति। मुक्त्वा नदन्तिमानिहेत्वत्र नाडी ३२
द्वारेण व्याप्तिमाहाधिभूतेति। आध्यात्मिकस्य नाडीवदाधिदैविकस्यापि विराजो नाडीस्थानीयरश्मिद्वारे
ण व्याप्तिमाह। नाड्युइति। निगमयत्याध्यात्मिकस्येति। एवमादयोपरप्रक्रियामुक्त्वा विश्वादीनां स्वरूपकथन
स्यात्मज्ञानार्थत्वं क्रममाहाध्यात्मिकमिति। उक्तव्याप्तिद्वाराध्यात्मपरिच्छेदमध्यादिदेवतास्वरूपसंकुसता
अपि विराडात्मनित्वमपि स्वात्वस्त्वंचं कारणाकारणं च निर्विकाषात्मन्यपसंहारादिसेत रथं विश्वादीनां स्व
रूपकथनं व्याप्तिकथनं त्वत्यर्थः। विश्वस्य तैजसे संहारप्रकारं प्रकटयत्यध्यात्मेति। हृदयनाडीस्थीरश्मि
स्थिश्च परस्परात्मभूतात्तीरविस्थं हृदयस्थं च लिंगामकत्वेन जानीयात्। तातारविं हन्मध्यगं हिरण्यगर्भ
मात्मानं विविकबुद्ध्या रश्मिद्वारा गच्छेदित्यर्थः। करणार्थोऽन्तीया तदनंतरं विंबकीकारणमव्यक्तं गच्छेतीसा
हानन्तइति। प्रतिपत्तिमोकार्यार्थमुक्तक्रमं संक्षिपति। विश्वानरादिति। विश्वादित्रयावत् हिरण्यगर्भं प्रत्यस्या
ध्यात्मापरिच्छेदानिवर्ततइतिशेषः। प्राणवाक्यार्थमाहाप्राणशाश्वानति। यदर्थमुपसंहाराक्रम उक्तस्तद्दिशनी
माद्द्वा कार्याणामिति। कारणं प्राज्ञस्य विड्रूपं स्वरूपं दर्शयति। मा स्वाप्यरिति। विश्वातैजसप्राज्ञतुरीयाणामन्य
तमस्यापिनात्रप्रतीतिरित्याशंक्यान्यस्य चाभीदिमित्याद्यवतारयति। निर्विताणमिति। अध्यात्मादिपरिच्छिन्ना

चाणो। सर्वस्तु दृष्टिस्थिता विदुषस्तस्य परिच्छेदनासाद्दृश्यार्चं संहृत्तान्ता स्वात्मपर्यायाक्तचाणे मूलकारणे लीयत
कारणं च ब्रह्मगात्म निवृत्तीवइत्यर्थः। ब्रह्मगात्मन एव कारणत्वात्कथं तच्च कारणोपसंहार इत्याह यस्मात्की
ति ब्रह्मगात्मनः कार्यकारणविलक्षणस्य फलितमाह। तानन्तीति। अर्चिरादिगत्या ब्रह्म प्राप्नोर्न्न क्रमेण मोपप
त्तिरित्यत्राह। एव इति। एकात्म्यज्ञानद्वारा तस्मात्तत्पय इत्यर्थः। अर्चिरादिकेव गतिः परविदां पि किं न स्यादत्राह॥
तात्मवाहिति। अत्तयमित्यादेरर्थमाह। व्याप्नोतीति। यद्धेतुः कइति तमाह। तयदेतुरिति। नन्ततः किमिदं तता
त्तवनीत्यादाय तइति। आत्मविदां गतिर्नेत्येच्चेदमपि लिंगमित्याह। प्राप्नोमीति। अनयंचागच्छनादिति वदता
त्तिप्राप्यमाह। ज्ञानेति। अमन्वानान्यां दक्षिणमित्यर्थः। एतस्य प्रष्टयति। उत्क्रितति। पूर्वं प्राप्नोमीत्यक्तक्रेति॥
र्नास्मीत्युक्तं तत्त्वेवहवं तरमाह। यश्रुति। नैशानस्याज्ञान प्रसिद्धिं विनापदेशांतरगत्यायत्तं फलमस्ती॥ २८
तिवर्त्तमाननिर्देशात्तगम्यतइत्यर्थः। अन्तयं चागछन्तादित्यलक्षणाक्षिप्त्यानयस्येति। तत्र्व प्रपंचोक्तपरिहा
रमाह। ध्यश्रुतेति। नम्यपरोक्षज्ञाननिवेफलितमाह। साक्षादिति। यो ह्येधनिनाधनिनः करोति स एव तुर
तरधन इति न्यायादत्तयदानुयोगकं वल्क्षणं प्राप्तमेवानयमत्राह। नवीति। मुक्तस्यानुच्छासनायाया
गादित्यर्थः। तानेवोक्तपरिहारमाह। यदिवेति। आसंति किमुक्तं साधनानां तारणाशीर्वादिना तच्चैनवामि
तिनिगमयति। एवमिति। दूषयति। नविति। अन्यायथ्यं चंप्रकटयति। प्राप्नोमीति। एतद्विशदयति। नन्तुज्ञानानन्ति
चनीतां ब्रह्मतावस्थारमिकवानत्तज्ञानादज्ञानदस्मतिराकरणं तस्मात्साक्षात्करणं तच्चेत्यावानास्यातानमा

घनांतरापेक्षेत्यर्थः। अज्ञाननिवर्त्तकमपरोक्षज्ञानं न तस्यास्तीत्युक्तं दूषयति। शङ्केति। याज्ञवल्क्यस्यात्मसा
क्षात्कारात्वावजनकनावदयसीति वक्तुमयुक्तवाचास्ति मायाकारइत्याह। तत्वमिति। दहनन्यान्तु नवचाद्वदय
सीत्युक्ते जनकस्यसाक्षात्करणमस्तीत्यवगम्यते तानेवयाज्ञवल्क्यस्याप्यपि तदनुमीयत इत्यर्थः। अपरोक्षेवमुनिष
ए०४ रोक्षज्ञानस्य भ्रांतित्वाशंकावार्याः साक्षात्कृतब्रह्मत्वास्यसाधारति। यत्तुदहपाताइदं ब्रह्मणि लयोद्वितीयामा
त्मश्रामा मनीयइति तत्राह। साक्षात्कृतत्तिषरमंतं निरस्य स्वमंतं निगमयति। ह्यानेति। समानं यपर्यंतं ज्ञानं ज्ञातमि
तिज्ञापनायेव मुक्तवानित्यर्थः। मुक्त्यसाधनांतरमुपपद्यं तत्वमिति यदुक्तं तत्स्यात्माह। साक्षादिति। इमं विदेह
इत्यादेरर्थमाहत्तवानिति। भ्रांतिदृष्टोनदुक्तं न तत्वदृष्टोपतिनदत्ति पायमाह। मामति। सर्वस्यात्मत्वे कथम
हं ममेति धीविरोधादत्राह। ममिति। इति द्वितीयं ब्राह्मणं॥२॥ तुरीयब्रह्मदृष्ट्यार्थाद्धा वा तानयवाक्यमु प्र०८
त्तरब्राह्मणेन तस्याशंक्य तदर्थं वक्तुं तृतीयार्थमनुवदति। नामेति। बुद्ध्यनुप्रविष्टईश्वरो रात्रसेवमापन्नतत्व
थ०५ स्तत्वमश्यंतीत्याविवक्षयार्थः। वस्तु धूंध्याया क्रममनुवदति। तदविद्येति। मधुकांडार्थमुक्त्वा मुनिकांडार्थमनुवदत्या
गमादिति। षष्ठप्रवृत्तिमाह। वादेति। वृत्तमदृष्टोत्तरब्राह्मणसंबंधमाविधत्ति। उक्तत्स्थद्दुनरुक्तिः। पिष्टपेषण
वदनर्थक्यं केर्थिकत्यत्राह। विसेवादेति। नित्यतास्थिरता एकात्मनित्यताकूटस्थनित्यता ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वा
ख्यायिकातात्पर्यमाह। विद्याया इति। आदिपदनादाक्रादियित्वा। स्तुत्यार्थं वतिशेषाउजनकेहेत्यादेरर्थमाहया
ज्ञवल्क्येति। दर्शनयोग्यकालज्ञानानंतर्यमथेत्युक्तेच्यते। सामानिगवदि थइस्यस्यार्थः इतिरमाह। संवदिष्य

तस्मतिा। न वदिष्य इमं वदिष्य इति पक्षद्वयमुक्तं[म] तत्राद्य व्याख्यानजनकं नष्टं सर्वेषु निर्वदतीति तदयुक्तं श्रवणादर्थाद्
विवक्षुरिति। द्वितीयपक्षे कोऽहेतुरत्राह देनानेति। किंत्विति। रयं तु रूपइत्याख्यायिकाया यमानजनकयाज्ञवल्क्यसं
वाद एवाहेतुरित्यर्थः। व्याख्यान्तरमाह किंत्विति पादयम् तदाह दाराजेति। पूर्वव्याख्याने प्यासाधुत्वं साधयति। न वदिष्य इति। अत्र
कामप्रश्नोदत्तस्तत्रैव किमित्यात्मतत्त्वं न पृष्टवाने पूर्वं जनकाः शीयाज्ञवल्क्यो पि किमिति न निःसीतवान्। तत्राह तेनापादी
५ द्वि तीति। तत्राग्निहोत्रप्रकरणे वरप्रदानादनेनतरं न पृष्टवान्न प्रत्युक्तवानिति चेत् तत्राह तुक्ति विद्यार्थं कर्माविरुद्धत्वा
दित्यर्थः। विद्यायाः कर्मापेक्षत्वात् न तद्विरोधश्चाद्येव्यान्यत्राविति फलेन पक्षत्वेतमाह स्मृपेति। स्मृतिरक्तहस्तमाह।
दाक्षवददिति। तद्विज्ञानमपि काले तु प्राप्तमप्रणातानि वेव द्वैतित्यर्थः। किंज्योतिरिति प्रश्नमवतारयितुं स्थूलसूक्ष्मंविधत्ते।
व्यवहर्तुमिति। दहान्यायतत्त्वबहारादिवत् न वाक्षोऽप्यवदित्यर्थः। इदमनास्वतनवं पृथिव्यादीन्द्रियव्यवहर्तृ देहादत्राह
पृथिव्यादीति। मुखादिसोन्नवत्राह देहस्यचेतनत्वमाशंक्याह तस्मात्वेति। स्वयंज्योतिरन्तु ग्रहादित्यर्थः। स्थूलसूक्ष्मविधमयप्र
श्नमवतारयति यन्न इति पुरुषशब्दार्थमाह। करणानीति। कार्यकरणसंघातः पुरुषो विवक्षित इत्यर्थः। आसनादिक्रियायाः
ना४ पीठादिवत्सिद्धं किंज्योतिषा त्राह पीठेति। प्रश्नवाक्यं व्याकरोति। किंस्वावयवतिसंघातव्यतिरिक्तज्योतिषा ताद्व्यतिरिक्ते उ४
नेति प्रश्नार्थः। आद्ये लोकोक्तं द्वितीये काहानिरिति पृच्छति। किं वेति। लोनादिकं दर्शयति। प्रश्नेति। प्रथमकल्पस्ता
संप्रपेत्येति नायारिति। व्याप्तिग्रहकाले तु प्रहृत्तव्यतिरिक्तज्योतिषा व्याप्तिर्गृहीता वत्ता सायचेन्नसत्वादो पुंप्रहत्तिरवृ
दृश्यात न ज्योतिस्तत्रापि व्यतिरिक्तमेव ज्योतिरनुमीयत इति सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयानुवादेन तत्र हानिमाहाथे २६५

ति। जागरव्यवहारस्यान्तिरं ज्योतिषा व्याप्तिर्यादृशस्वप्नादौ तादृशस्यानुमानादृष्टान्तवादापत्तिरित्यर्थः। व्याप्तिग्रहका-
ले ज्योतिषः त्विन्नत्वमत्विन्नत्वं वा न निश्चितमिति चाशक्यते। अनुमानानापि तन्निश्चयो यान स्यात्संदिग्धासिद्धेश्चाहाना रित्य-
र्थः। व्यतिरिक्तज्योतिषः स्वप्नादावादित्यायातिरिति प्रत्यक्तिरपि तद्विषयत्वादात्मा वति। राज्ञो गुणदोषज्ञानं तौ। कोशोऽव- न२
र्थ स्वनुमानमपि कोशलात स्वत एव व्यतिरिक्तज्योतिरनुमानसंतवास्वप्नविषयर्थमिति वादयति। नन्विति। व्याप्यव्यापकभावं-
यस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्ज्ञानिस्येनेकेन शक्यावगमत्वमिति मुनिनापि मवितव्यमिति परिहरति। सत्यमिति। सूक्ष्मत्वं साधयति। ब- पि६
हूनामिति लिंगलिंगिसंबंधस्य सूक्ष्मत्वे मनुवाक्यसंवादमाह। सूक्ष्मेति। दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिचक्षते। त्र्यवरा वापि वृत्त-
स्था तं धर्मं परिन्नावायदिति मनुना सूक्ष्मार्थनिर्णीय कुलस्यापि पुरुषांतरापेक्षत्वादेवात्कमित्यर्थः। किं वेदानीमनियामक-
दिपरीक्षणे सूक्ष्मदृष्ट्यायापेक्षितलिंगलिंगिसंबंधस्य तु ज्ञानेनात्मा द्रवतामाह। व्याप्येक्षितेत्यति। जनकादेरविवक्षितत्वादनुमानत्मा-
नाशु त्यास्वार्थप्रतिपादनादानविरोध इत्याह। याज्ञवल्क्येति। प्रत्यक्तितात्पर्यमुक्त्वा न दक्षरार्थमाह। बृहदिति। आदित्येनेवभा-
दरर्थमाह। दाहेति। दहत्यावयवाश्चेति तेषां संघातश्च तेषां जातिश्च संस्थानं विलीनानां समस्तानां क्रियादेशकालोदात्तश्च।।
यं तं संत्विनं स्वरूपात्संदवन्नद्धि लक्षणं देहादि पतितयाग्निकान्योन्यानाव वहारस्व रं स्वपति षुज्ञातीयनिरापेक्षत्वं व्यवहारं प्रथ-
मं यज्ञानारब्धं ज्योतिस्तेनत्यर्थः। बाह्यज्योतिषे व्यवहारसिद्धो विवक्षितात्मा ज्योतिषा सिद्धिरित्यचाहाम यथाऽइति। ज्योतिर्द-
यं विविच्य दर्शयति। प्रत्ययिति। माध्यवर्तेत इति पूर्वोणावयः। पुरुषशाक्षिनं बुद्ध्यादेरादिसाक्षिज्योतिरापेक्षात्वं कोऽहमित्येति-
कद्दशा शंकाकं पुरुषं विज्ञानं मिमादति। बाह्यज्योतिरापेक्षत्वं मस्ता। त्यब वहारायोगादिति शेषः। आत्मज्योतिः परिशुद्धय

४५

यास्तु त्वग्निस्याह। तद्विरुद्धेति। आदित्येनैव त्यादित्य चाक्षुषा उपरि श्रूयमाणेवकारेण ज्योतिरंतरवारणानादित्याति
रिक्तानुग्राहकज्योतिरस्तीत्युक्त्वाह। आदित्यादिति। अनुग्राह्यादनुग्राहकज्योतिषो विलक्षण्यावधारणार्थमुक्त्वादित्यर्थः॥
आदित्यावधारणार्थमिव किंन स्यादत्राह। आदित्येति। आदित्यावधारणं तावन्नस्मिन्नस्मितपिण्डज्योतिरंतरणमना
दिसिद्धं उत्तरग्रंथानस्यादत्राह। दृष्टेति। एवकारस्यार्थांतरमाह। त्मेति। आत्मज्योतिषां सर्वेषां सर्वकत्वात्तद्वादित्या
दिरूपेण प्रत्यासमकेनादित्यादिकं तमेव तं तमनुभातिसर्वमिति श्रुतेरित्यर्थः॥ आत्मज्योतिरवधारणार्थत्वे पूर्ववाक्ये
रव तस्मिन्देहे रात्मेवास्य ज्योतिरित्यादिवाक्यानर्थक्यमत्राह। रवीति। अतः पर्यायवत्तुष्टया[illegible]रित्यर्थः॥ एवकारं व्याख्याया
स्मृइत्यादस्तात्पर्यमाह। ज्योतिषइति। आसदनाद्यकेकद्युतिवारदद्ध्या ग्रंथात्तावद्यनुग्राहकज्योतिष्ठ एकरूपावस्था
नादनुग्राह्यादनुग्राहकज्योतिरसंतविलक्षणमित्यर्थः॥ आदित्याद्यनेकवाक्योपन्यासोव्यर्थ एकेनैव व्याप्तिग्रहदत्राह

हा० ८

रूयमेवेति। दार्ढ्यार्थंतःकरणव्यापारद्रूपलिंगस्यव्यतिरिक्तज्योतिषाविनानावस्थिरीकरणार्थमित्यर्थः॥ अस्तमि
त इत्यादरर्थमाह। दिसानेति। व्रक्ष्यक्तेरर्थमाह। वंद्रमाइति॥ अग्निरेवस्यार्थमाह। तस्येति। मण्यादिज्योतिषामपि
तावाहादित्यादित्रयस्यैवाभिधानमयुक्तं अत्राह। आदित्यादीति। ज्योतिःकार्यसमन्वयात धीडतकवादित्यर्थः॥ विषयांतराणा
मपि अवर्तकवाकथं ग्राह्यस्येवयाह। वाह। स्पर्शादीति। प्रत्यक्षमिद्धजडप्रकाशादवेतुं प्रवृत्तेः पपत्तोनजडप्रकाशाः
कत्वयोगोरवादत्राह। वाक्येति। तमेनरणयवहारासिद्धेरित्यर्थः॥ अजडज्योतिर्विविक्त्यांतरप्रश्न इत्याह। सर्वविधि
तावसिद्धज्योतिरस्तावद्यावद्वृत्तिः। माविनेव ज्योतिषास्यादत्राह। सर्वेति। जडज्योतिरस्तावद्वृत्तिरवनास्तीत्यत्राह।

×। बाधस्य संबंधस्यानाविकाद्या द्वा धस्य द्रव्य इत्व स्य तत्त्वज्ञानरूपादि व दित्य आह। याच्य निनि। तद्धट जडं। बाधमपीति द्वावः। बाधस्य ६

सं० ६

। वस्तु १

स्मृतीति। पूर्ववज्ज्ञायतीत्यर्थः। अनुमानमूलत्वान्निमाह रितिरिति। व्यवहारस्य संहतज्योतिरधीनत्वमादित्यादिनिमित्तव्यव
हारदृष्टमित्यर्थः। आदित्यादिप्रकाशस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे कमेदश्रेयति। तत्त्वादीति। प्रमात्रादिरित्यादिपदेन प्रमाणग्रहणात् कर्त्रादि
ति क्रियाग्रहणात् प्रकाशानुगृहीतं द्वियस्य वस्तु घृयादिसंनिकर्षास्वमामिद्धिर्वा प्रवृत्तिसिद्धिरतश्च कर्तृक्रियात्फलसि
द्धिरित्यर्थः। बाह्यज्योतिरभावदृश्यमानप्रवृत्तज्योतिरन्तरपूर्वकत्वमुपपाद्य फलितमाह। कृत्स्नेति। अजडं बुद्धेर्बाधं विनाज
गतां सिद्धत्वात्तेन तवितत्यमित्याह। अंतेति। अजडप्रकाशात्वपि बुद्ध्यादेस्तेन संबंधासावान्न प्रवृत्तिसिद्धिरित्याह। नामतीति। ज
डप्रकाशत्वं ज्ञाताहं तु कृतास्थानाविकाः। जडप्रकाशसंबंध इत्यर्थः। अन्तदृष्टांतमाह। अंतस्थेति। कार्यकरणसंघातस्य देह
धर्मत्वाभावप्यनुग्राहकत्वादादित्यादिवद्धिकारित्वं स्यादिति कूटस्थबाधमरमिद्धिरस्त्वाह। कारकेति। तान्यादित्यादीनीति। कि
याभस्तत्वात्प्रकाशमनुग्रहं कुर्वंति न तु तिष्ठतः पुंसोऽधिकारस्तत्त्वागतिर्यथानुग्रहं कारोति। तद्वदित्यर्थः। गतिविद्धिकारस्य
रानुग्राहकत्वं किं न स्यादत आह। अंतकानामिति। जडज्योतिषो विकारमंतरेणानुग्राहकत्वमुक्त्वादर्शीतिकमाह। नमेति। ज
डज्योतिषोऽनुग्राहकत्वमस्फपगम्योक्तं तदनुग्राहकत्वमेव नास्मात्मज्योतिरेव एवानुग्राहकत्वादित्याह। ताश्चादिष्विति। प्र
संगिकं हित्वा त्म ज्योतिः स्वप्नावत्पुंव्यापारस्य लिंगत्वं प्रकृतमनुसृत्याह। पुंव्यापृतिरिति। पुंव्यापारस्य व्यतिरिक्तज्योतिषो विना
भावादित्यर्थः। वायुक्तमविनाभावं स्मारयति। जायदिति। तन्निगमयत्यत्वमिति। किं तदुक्तलक्षणत्वं तदाह। वित्तिश्चेति। अ
नुमानमाह। लिंगमिति। तादृगसंहतः। विमताव्यवहाराः संहतज्योतिनिबंधना व्यवहारत्वात्संमतवदित्यर्थः। अनुमाने
न व्यतिरिक्तज्योतिषोऽसिद्धत्वे शंकानायां वावीति प्रश्नोऽनपुपन्नत इत्यत आह। लिंगादिति। प्रश्नस्य स्पष्टयति। शांतेष्विति। आत्म

×

३१ नःसर्वं तत्त्वौ विषयत्वात्तद्विषयत्वस्यानुपपत्तिरत्राह सर्वेति । अज्ञानस्याप्यात्माश्रयाधाराकाना कथमज्ञानादयात्मविषयाः प्र
श्नोत्तरमाह यत्त्वसादादिति । तर्हि विद्यासंबंधः परमार्थ इत्यसंगत्वहानिरत्राह स्वत इति । अविद्यासंबंधस्य मिथ्यात्वेनु ॥
क्तं उत्तरमाह । निःसंगस्येति । वस्तुतात्पर्यमाह स इति । आत्मपदार्थमाहात्मेति । आत्मनः स्वप्रकाशत्वे स्यात्स्वप्रकाशत्वमस्या क २
द्वि ४ त्पृतीय इति । उक्तस्य दृश्यत्वेन मिथ्यात्वादात्माद्वय इत्याह तद इति । आत्मनः सामान्यविशेषरूपत्वात्कथमद्वयत्वमत्रा
ह न सामान्यमिति । हेतुमाह न ह्यात्मनादिति । न ह्यसामान्यादः कल्पितस्यात्माधिष्ठानत्वादित्यर्थः । तमाधयतीना
विद्येति । आत्मानात्माबाधमात्राच्च तदतिरिक्तद्व्यातिरतावात्स्वधर्मानुपपत्तिरिति शंकां परिहर्तुं प्रायुक्तं प्रपंचय
त्याध्यात्मिकस्येति । जागर इति । व्याप्ताः । उक्तं न्यायं स्वप्नादो व्याजयति स्वप्नादीति । मननमिप्रकाशानुमतावदृष्ट
वादोद्धेतुमाह मननेति । उक्तमेवार्थं स्मारयत्यात्मेति । स्वप्नादो वासनारूपा बुद्धिरात्मज्योतिषादीपितास्वव्य
वहारं करोतीत्यर्थः । कोसौ बुद्धिव्यापारस्तत्राह प्रत्यक्षादीति । स्वप्नकालीनाः सर्वाः स्मृतयो बुद्धिव्यापार इत्यर्थः ॥
कथमात्मानिर्व्यापारस्य दनुग्राहकः स्यादत्राहात्मेति । आत्मसत्त्वप्रकाशकत्वेमानमाह यथेति । इच्छादबुद्धि ॥
कार्यविना विद्यानादेतुः स्यान्न कारणं तारतम्येवंलोवनिरपिरूढवादत्राह नानेति । औज्ञानछेछादिहेतुत्व
त्वेंत दर्शादंशादात्मानात्मानुग्राहकत्वमितिफलितमाह । नान्वादिवदिति । आदित्यादिसक्रांदिनकडातिच संबंध
न दनुग्राहकत्वपिनात्मानाबुध्याद्यनुग्राहकत्वं तातात्संत विलक्षणस्यात्तनासंबंधस्तदत्राहानुग्राह्येति । अनु
ग्राहकत्वंनाममात्रेवंतकूटस्थस्यात्मानानुपपन्नमत्राह विदानेति । रूपादिविषयान्तदादिंद्रियत्तदवद्ग ॥ २५१

द्विरुपा३

स्यान्तरासाक्षिकं तेदं दृश्यत्वादाह दृश्यत्वादिति। यथा द्रष्टृणां वेदपि दृश्यात्तद एवं दृश्यत्वे दपि न साक्षिके दृश्य
र्थः। वासंमिकं परिच्छिन्न विदानामात्त वृत्तिरेव साक्षितेति मत्वा तां साधयति। कारणेति। बुद्धेर्विदानात्मस्व विकथ
मात्मनः स्वप्रभादिसाक्षित्वं विषयात्मना रसंबंधदत्वाहु विषयइति। विषयः स्वाकारेण बुद्धात्तु प्रतिष्ठ स्तथा
त्मापीत्येवं विधसंबंधादात्मनाविषयमात्रोपि दृश्यर्थः। घटादेर्विदित्वात्तु बुध्वा तु प्रत्वपारागोणनेएवमात्मनापीत्य
हस्वानासवदति। यथानासो बुद्धावाकाशोनाघटादावेवमात्मा बुद्धावन्तु गतइत्यर्थः। उक्तनीत्या विद्यादरात्मवृ
द्धेचैव दात्मवसंबंधे पि परमार्थः स्यादित्याद त्यापीति बुद्धेश्चिदात्मसे कारणबाह्याकारणवसंबंधस्तीत्यक
दृष्टांतेन साधयति। यथेति। बुद्धिवृत्तिज्ञानादित्यादिपूकाशात्मसंबंधे घटेव सत्येव घटादेर्व्यवहारयोग्यत्वा
वासेवं बुद्धादावाकारद्वयसंबंधे सत्येव व्यवहारयोग्यत्वमित्यर्थः। दार्ष्टांतिकं स्पष्टयति। विद्यातीतेन सि
द्धातीयत्वाद्देतुमाह। कोटस्थ्यादिति। विषयस्य वृत्तिद्वारा बुद्धिर्योत्ति चिद्विदानात्मस व्याप्तिरूप इत्यर्थः। एवमत्र
यात्मकेवमापाद्यात्मपदार्थमेव स्पष्टयत्यात्मनि। प्राणपिंडादिंद्रियादेस्तद्देशोगुस्तमसमुदायात्तस्यपिंडाद
र्मोत्पत्तितस्यां संबंधात्तदङ्गः तद्गुणकर्मत्वां च विलक्षणायार्थः। सावात्मेत्यर्थः। तस्यजडत्वे तिषेकथमत आह ज्ञानादी
ति। आत्मनः स्वप्रकाशत्वमयुक्तं प्रत्यक्षादिविषयत्वादत आह। तदग्राह्येति। सद्रूपस्य जडत्वान्नतेनाग्राह्यत
इत्यर्थः। आत्मांतरगोचरात्वे नैसमत्वादितयाह। तार्थयति। बाह्याविषयत्वादत्वेतरमाह। शास्त्रादीति। लिंगागम्यत्व
युक्तिमादर्शांतरेति। मानमप्रत्यक्षागोचरत्वे युक्तिमाह। नावेति। मोदादिवद्दृश्यत्वानावादेतांकरणतद्वृ॥

× सर्वज्ञत्वमाहात्मिति फलितमाह। ब्रह्मादीति। एवं बुद्धिनेयायपुत्र विदानात्सथ्यानिष्ठुपपादनेन श्रुतिसंगमयति एवमात्मनि। विदानात्मसथ्यामि ६

त्विः साधकत्वाच्चेत्यर्थः॥ ऽदृष्टं ज्योतिकैर्न्नौतिकमनुयादकत्वादादिव्युवदिति न्नोतिकत्वानन्तस्य स्वप्रकाशत्वमत्रा
दानादित्यर्थः। घटसदाद्यविषयत्वादादित्यादित्यात्तकत्वाजित्यर्थः। वितमनुयात्स्य सजातीयं ज्योतिष्ठासादिस्य
वदेत्याद्याश्रयात्विति। विमतममस्मानागोचरत्वाच्छब्दापूर्वं गवदित्याशंक्याह। अनवतिि। स्वप्रकाशत्वया।प
रोद्मात्तु तवसुतैवविरोध इत्यर्थः। सर्वप्राणिनिष्टान्तर्यामित्वयात्तृरात्मनां सत्त्वमेव मैत्वमन्यथा न
दसत्वापत्तेरित्याह। नत्याह्विति। मानयोग्यस्य नकरणसत्यनुपलंतादसत्वं शशशृंगादेरात्मनस्तद
योग्यत्वान्नासत्त्वमित्यर्थः। आत्मानयोग्योऽवस्तुत्वात् घटवदिति। वन्नानात्मत्वोपाधिरित्याह। मानत्वि
नयं तद्धि सर्वप्रत्ययविषयत्वं ब्रह्मणो वा ह्यात्मा वा दीति। कार्यविच्छिन्नरूपेण सर्वप्रत्ययविषयत्वं न तु विवत्च्छ
मात्रमस्येत्यर्थः। एवं स्वप्रकाशत्वमात्मज्योतिषां प्रसाध्य मनेवसादेरर्थमादोत्मिति। वामनोऽप्रका
शयदिसतमात्प्रत्ययघटइति। आत्मनः स्वप्रकाशत्वं देहादिव्यतिरिक्तत्वं च ब्रह्मात्मत्वाद्सिद्ध्यर्थं चयोद्य
त्वतन्नप्युक्तेकर्तृत्वादिधर्मयोगादत्राह। आत्मेति। स्वप्रकाशस्य कर्तृत्वादिसंबंधे न मानगत्य इत्यर्थः। यस्त्रा
त्मासवंतिरइतिवाक्यात्वात्मानानकर्तृत्वादिरित्याह। नानवदिति। एवं मतिवत्वीमादिवाक्यगम्यं ब्रह्मात्मत्वमुप तथ
त्मर पन्नमित्याह। आत्मेति। नित्यमुक्तब्रह्मात्वमात्मानो यदुक्तं तदाक्षिपति। नविति। वितनय–स्याद्दधर्मत्वेन
देहादेरिवात्मत्वादित्यर्थः। तत्त्वमादिश्रुतिसिद्धमात्मनो मुक्तब्रह्मस्वरूपत्वमत्राह। पत्याह्वणेति। कर्तृत्वा
दिगोचरादहं प्रत्ययविरोधादित्यर्थः। नित्यात्मावितनयस्यकथं दकधर्मत्वमत्राह। तथादीति। क्लिस्या॥ २८८

दीनां प्रत्येकं चेतन्यानां भावे पि देहाकारसंहतानां तु भवति । कंबुकनागवल्लीपत्रादीनां प्रत्येकं मदशक्त्य-
भावे पि संहतानां तज्जनकत्वं यथेत्यर्थः । चेतन्यस्यादेहधर्मत्वे मानमाह दृश्यत इति । रूपादेः प्रत्यक्षविषयस्यादृ-
ष्टत्वात् इदमाह मनुष्यो नन्दति दुःखी भवतीति भावमाह ज्ञानं भवति । सर्पादिकाः सर्पादिवद्देहधर्मत्वे चेतन्य मितियद्रूपं तत्र बाद-
यति नन्विति । रूपादीनां देहधर्मा विलक्षणे तयोर्धर्मधर्मिभावो नास्ति न तथा देहचेतन्ययोरतः कथं धर्मध-
र्मिता भावस्यैत्यर्थः । चेतन्यस्यादेहधर्मत्वे नानाविधं [illegible] तु रमाह जडेति । धर्मत्वे प्रयोजक जडत्वानाभाव एव न धर्म-
त्वाभावः । किं च कधीविषयत्वाभावाच्चेतन्याद्यादेहायतिरेके । विरुद्धयोरकधीविषयत्वाभावहेतुमाह विरुद्ध-
त्वेति । विरोधित्वादित्यर्थः । स विरुद्धोपार तत्वयाहिमान विरोधनपरो नतु प्रविश्य रतीति नवमिति । इदम-
निदं बुद्धिगम्ययोर्विरोधः कथं धर्मधर्मिभावमिति वा इयति नन्विति दृष्टांतान्तरं दूषयति यथेति । रूप-
कादादेर्म विकारत्वा [illegible] तथापि न [illegible] पृथगिव [illegible] विषयीयर्थे इत्यर्थः । दार्ष्टांति-
कमाह तथेति । चेतन्यमपि भूतकार्यत्वादन्यत्रालब्धात्मक मप्यदेहमात्मत्वादिशब्दप्रत्ययानां स्वतंत्रवदाल-
म्बनं तु वस्तुतो देहधर्म एवेत्यर्थः । चेतन्यस्यादेहधर्मत्वे रूपादिवन्मृतावप्युपलब्धिरिति प्रसंगात्तदेहधर्मत्वमि-
विर ति शंकाता चेतन्यमिति । संयोगवदयावद्द्रव्यभावित्वान्नायं प्रसंग इति परिहरति नेत्युक्तेति वायवंति-
शौबलेन शंकाता श्रुतेति । [illegible] रूपादिरूपं श्रुतादाहात्तिद्यातेति तथापि [illegible]
त्माद्देहभिन्न यदेह [illegible] चेतन्य [illegible] देहधर्मस्यान्यादेहगतावन संधानायायाग [illegible] रेतक [illegible]

५१

देहैक्याच्चावेतनस्य च्युतिरकाद्दाद्दनात्मेत्यर्थः॥ परः परिहरति॥ देहांतरेति॥ यथा बालदेहविशिष्टचे
तन्यो स्थितमिव यौवनशरीरं भूत्वा संदैककालन्यवं जाग्रद्देहविशिष्टचेतन्यान्वितं स्वप्नदेहनिर्माणात्प
त्तिज्ञोपपत्तिरित्यर्थः॥ प्रत्यभिज्ञामात्र मुपोद्घात्याक्ता तदपि नास्ति स्याद्वानावतिः स्वप्नदेहस्य मिथ्यात्वेन
तस्यावेतनस्य मिथ्यात्वात् स्वप्रत्यभिज्ञाप्रतिरित्यर्थः॥ पूर्वजन्मनिश्रु जोहमिदानीं ब्राह्मणइति जातिस्मृति
मतादेहद्वयाद्यव्याप्तं तन्नान्येषामपि तथात्वमिति शंकतो॥ जातीति॥ नहि देहद्वयात्मा स्यात्स्व
दात्वणमिति॥ कश्चिद्विद्यस्मिन्वादशेश स्वप्नेतं वुणमासीद्देहमयतस्यादशब्रणस्मृक्तमव शरीरं त
स्य जन्मान्तरत्ववतीति देहद्वंद्वए वात्मा नित्यत्वादित्यर्थः॥ किंवा जातिस्मृतिरात्मानां ध्रुवत्वं साधयतीप
श्च प्रत्यभिज्ञा वा न तावत्स्मृतिरन्यमात्मानं द्वितीयं शंकते॥ अस्मर्तितस्मृतौ तत् न स्मृति॥ दूषयति॥ स्वानंति॥ यः स्तुपूर्वं २८
मोहमिति प्रत्यभिज्ञेत्येयमपि चांतिरित्यर्थः॥ कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावात्स्वमाणमिव प्रवृत्ति
हि नाशे स्यादा॥ पूर्वं वदति॥ यदि प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यं मिथ्यात्वं तर्हि पूर्वं वस्त्र स्वप्न व्यथा स्वप्नजाग्रच्चेत
न्यविशिष्टं देहांतरं भूतान्यारेत्त नइति प्रत्यभिज्ञा देहात्मवादिन एवं सशल्यदेहांतरं तकं भूतानि तद
वशरीरं तथा विशल्यमारत्त तइति देहात्मवादिना प्रत्यभिज्ञोपपत्तिरित्यर्थः॥ पूर्वं देहस्य शल्या
तस्मीकृतः कथं प्रत्यभिज्ञा त्वाद्दानानीति॥ यथा नवमशल्यदेहारंतकं भूतेषु प्रत्यभिज्ञा तथा ममत
दारंभाद्देहपि प्रत्यभिज्ञा नस्मात्स्वप्रत्यभिज्ञया नदा देहातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः॥ देहस्यात्मत्वं प्रतिपाद्य॥ १८८

सिद्धांतिनोक्तदोषमनूद्य दूषयति। यद्वेति। आदित्यादिलयेन रवेर्दीपवियातिषामनावात यावद्धारकार
णत्वेन देहाद्यतिरिक्तं साधितं तदपि तेतोतिकमित्यर्थः। तत्र व्यभिचारं वारयितुं व्याप्तिमाह। उपकारीति। यतः शब्दश्रो
त्रवार्त्तिकस्थानां शब्दं न संबंधः। यदुपकारि तदुकार्यं सजातीयमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। शशशृंगादि
त्वाक्रांतिति विमतं देहादिसजातीयमनुपकारकत्वाद्दीपवदित्यनुमानं तस्मादात्मन इति। आत्मज्योतिषो देहादिसजातीयत्व
मुक्त्वा नैतिकत्वं साधयति। नेतिकस्येति। न सजातीयं नान्नाकं किंतु त्वातिकमेव। आत्मज्योतिर्नैतिकत्वं
उकत्वाद्दीपवदित्यर्थः। विमतं स देहादिसजातीयमंतस्थत्वादतींद्रियत्वात्मादिवदिति व्यतिरेकणांशे कात
नचेति। विपक्षे बाधकानुपपत्तिमाह। यद्यदिति। अनंतरस्थं भवति विज्ञाषः। विरुद्धतयाहेतु दयं व्यसाहामेव
मिति। विरुद्धानैकांतिकत्वाद्विपक्षसंबंधो दोषद्वययोजकांशः समद्व्यानेकांतिकद्दृष्टांतं वक्तुमादीति
देहं तस्थानि नापि वक्तुराद्यियाह्याणि तवामक्कोलकादितान्यत्वस्वीकारात्तथापि देहसजातीयानीत्य
नैकांतिकत्वमित्यर्थः। विमतमादित्यादिसजातीयत्वानुमानास्यकरणसमत्वमाह। आदित्यादीति। अनुमान
प्रामाण्यमप्याह। उक्तं तदपीनास्तीत्याह। विज्ञाषितेति। पर्वतस्थाग्निमितिः साध्यमग्निमात्रं वा द्वितीयदृष्टांत साध्यविरहा
द्वितीयसिद्धसाधनं धूमवत्वमपि धूमसंयोगित्वं वा तदग्निनिवर्त्यतिवारा धूमसमवायित्वं वा तदसिद्धिरित्यादि प
दार्थः। अनुमानमप्रमाणमस्तु प्रकृते किं हीयत इत्यवाह। अनुमानेति। तत्त्वानुमानेन प्रमाणमित्यर्थः। अंतस्थ
त्वादिहेतावविरुद्धत्वं सत्प्रतिपक्षत्वं वा। आत्मवृत्यहेतु विरुद्धकालात्ययापदिष्टत्वमाह। प्रत्यक्षेति। देहदृष्टास्व

मा२

दृश्यादृश्योद्भूतत्वादुष्टदृष्टवदत्राह दर्शनेति। दर्शनेन दृष्टान्तेनेति कर्त्राकृतत्वसिद्धिपक्षे स्वापादो दर्श
नक्रियाप्रसक्तिरित्यत दर्शनादिक्रियेति। दर्शनस्यादर्शनादर्शनस्वतन्त्रत्व इति परिहरति नेषइति। का
दाचित्कत्वस्वतन्त्रत्वमपुत्क्रमत्वाहानास्वारति। स्वेच्छानुरूपेण स्वेच्छादिनस्वतन्त्रत्वा कादाचित्कत्वाद
त्राह। दर्शनेतरइति। वस्तुत्वात्तु रगादिः शृंगाद्युत्तमियं स्याविच्यर्थः। पदार्थस्वतन्त्रत्वस्येव नानावाकथं दृ
ष्टदर्शनादिस्वतन्त्रत्वात्राह न वेति। प्रत्यादिरूपत्वादिनस्वतन्त्रत्वाधर्मादिकार्यत्वादिति शंकते त्वाली
ति। धर्मादिः उत्पत्त्यादिस्वतन्त्रत्वान वानस्वतन्त्रत्वात्प्रत्यादिरवोऽत्यादिस्वतन्त्रत्वं किं न स्यादस्वतन्त्रत्वं धर्मा
द्येतरं कल्पमिति परिहरति नैवमिति। तत्कल्पनमपि स्यादिति शंकते तत्रापीति। प्रत्यक्षैवमान॥
त्वान्तरविषयत्वाद्धर्मादेरसिद्धिरित्याह नैवमिति। धर्माद्येतरस्वीकारादोषान्तरमाह धर्मेति। तद
प्यस्तीति वदन्नाह नावेति। पूर्वपक्षमुपसंहरति तदलमिति। देहस्यैवात्मत्वात्तदद्भुतात्मकल्पनया
लमित्यर्थः। किं विस्वमाणमस्वरूपगताद्भिः स्वव्रतः कूटस्थ आत्मास्वरूपगतत्व इति सिद्धान्तयति। सर्वे
ति। सर्वज्ञास्वतन्त्रत्वांस्वान्ति मताज्ञानत्वादिसिद्धिर्यत्स्वसादान्तरत्वानुतत्वस्यात्तावा कथमित्यर्थः। यत्तु स्व
त्वकृविरोधादेकात्मासिद्धिरिति तत्राह प्रत्यक्षेणेति। अनुत्तवातिरिक्तविषयात्तावादित्यर्थः। त
दतिरिक्तविषयात्तावं वक्तुं मानलक्षणमाह सर्ववीर्येति। वस्तुक्त च प्रत्यक्षनक्षत्रेणानामस्मज्ञानत्वसाध
कानावाद्विषयासिद्धेरित्याह षडकेति। निष्यानुत्तचानरूपनामविषयस्याज्ञानत्वं सर्वकानावस्तु

पा१ प्रपादयतीत्याशंक्याह । प्रमाणेति । प्रमाणत्वेनाकर्मतया जनकस्य विषयस्येत्यर्थः । ननु करणान्तरेण प्रमाणस्यानुपपत्तिं
वक्तुं विकल्पयति । स्वत इति । न यथापि दोषं प्रति ज्ञानीत प्रमाणानामिति । दहाद्दोषेषु स्वतः सिद्धिप्रमा यर
ण्यानुपपत्तिं वक्तुं कल्पयति प्रमाणानीति । द्वितीयदोषं विशदयति । स्वत इति । स्वत्वात् सिद्धस्य स्वरूपं मादरस
८४ वादस्यापि स्वत्वात् सिद्धमसाद्यवति । न प्रमाविषयत्वमित्यर्थः । अप्रमाता प्रमेयत्वे स्वप्रकाशत्वाहात्मेव स्व
प्रकाशत्वादितिनस्यादत आह । प्रमाणेति । किं वा मानानामयथार्थतेत्यादानदोषाद्दूषयति । नापीति । द्वितीयम
नुवदति । यदीति । मानातिरिक्तमानोपत्तेः प्रागमितमज्ञानं देल प्रतिपन्नं यद्यस्तीत्यनुवादः । तदापि मानं
कं१) बाधकं का रूंवाछमेमीकराति । मानेति । किं तु नापहुनसिद्धतिज्ञानात्यत्वः प्रागनवगतसाधकाना
वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नचेति । दितमाहा बुद्धेति । एवं परमतमानानुपपत्तिमुक्त्वा स्वमतेननुपप
या स्त्रिमाहामानेति । निर्धानुसवसिद्धाज्ञानस्य शुक्तिकादिकं बाधयतीत्यर्थः । शुक्तिरूप्यमज्ञानात्मनः प्राग दिए
स्तीत्यत आह । शुक्ताविति । शुक्तिसुराहरताजडपिमानवृत्तिरिष्टास्यादत आह । नातिराकेति । जडस्य कल्पि
तस्य मानायोग्यत्वात्तद्विषयत्वेनानुत्तावोः स्फापयदित्यर्थः । किंत्वतातमानसंबंधजत्वात् ततः प्राक्कसि
द्वावति विकल्पयति । किमिति । उत यथापि तथात्वं साधकानुत्तवाऽस्फापयोरज्ञात्सादकस्याभावादि
त्यर्थः । ज्ञानस्यावाधकत्वमपि विषयसंबंधकार्यं प्रागेवसिद्धत्वात्सर्वथापि तत्साधकत्वेनानुतत्वा स्वीकार्य
इत्याहा । बाधेति । विषयेयज्ञानत्वसाधत्वेनानुत्तवोऽस्फापयदित्याह । नार्थीति । रूप्यतदतिरूपमर्थस्त

प

स्यानधिगतत्वं श्रोत्रादितानसिद्धं ती तस्यार्थज्ञानत्वाद्धेतुत्वादित्यर्थः॥ अर्थस्यानधिगतत्वं मानकार्यत्वान्न
तज्ज्ञायत इत्यत्राह मानेति॥ अज्ञातत्वस्य मानकार्यत्वाभावे फलितमाह नैवमत इति॥ अवबुद्धतज्ज्ञानातज्ज्ञान
वदित्यर्थः॥ कृतत्वसिद्धेतदज्ञानत्वसिद्धिरित्याह नावेति॥ अनादितेर्विषयतयानत्र विष्टं समानं तावत्प्रमाण
यत्रताहृत्रविदककरमवस्मगात्मेवाज्ञानत्वज्ञातत्वयोः साधक इत्यर्थः॥ एतत्साधयति नहीति॥ अज्ञात
घटादघाटाज्ञात इति घटविशिष्टमज्ञातत्वं नत्रत्यक्यावगमं नापिज्ञाततदातत्वाज्ञानत्वष्ठ्यातावाद्वालान्तु
नवगच्छमज्ञातत्वादिकमित्यर्थः॥ किंत्वमानादज्ञातत्वसिद्धौ मानान्तनिवृत्तिर्नस्यादित्यादावप्रमाणत्वेनेति॥ अ
ज्ञातत्वादरत्वुत्तत्वसिद्धमनुतावानेवसाधयति साक्षीति॥ मानद्वयमोमानविषयीकृतघटादौ मतिदेवद
त्ताघटं जानामीति मासाक्ष्यादीनां रूपं याच्ययात तद्वदेषां साक्ष्यादीनां मानव्यापारत्यागज्ञातत्वुतावादत्या

तस्मात

स्येतिनुतत्वसिद्धमवाज्ञातत्वमित्यर्थः॥ अत्रेव द्युत्तयनंतरमाह प्रमाणेति॥ इदानीं त्वावगतः सप्र

तुः

गेनवगत इति मानव्यापाराद्वर्द्धमनुसंधानमृतवादेवसिद्ध्यतिनात्य इत्यर्थः॥ अज्ञातत्वादिसाधकानु

तथ

तावमानंवर्तीतात्वजडत्वेनत्ववदनुतवा सत्त्वमत्राह प्रायशीति॥ मानं विनावत्तवसिद्धौ॥ किं माननात्ना॥

तर

द्वावमिति॥ स्वप्रत्वादज्ञानमनुतावतुपपन्नत्वात्प्राह वद्भाव्येति॥ तर्हि प्रमितिर्वाज्ञानतिवर्तिकेति
किंवस्तुनात्राह प्रमाणेति॥ बाधयद्वाबुद्धिबुद्धी द्विवारबाधज्ञाननिवर्त्तकानकेवलवाक्याळ्ळडड
वतिरित्यर्थः॥ एवमज्ञातत्वस्यानुतत्वादनात्मसिद्धरज्ञातार्थप्रत्यक्षमित्येतावता कृत्स्नानुत्तावास्फापय

त॰४

इति फलितमाह। प्रत्यक्षेति। अज्ञानत्वादिसाधकानुवृत्तवत्त्वेपि देह एवात्मेति व्यवहारादावाह। आगादीति। वचनादि
कर्तृशब्दादिकरणगोचरविशिष्टः स्फुलोदाहाममायमिति वृत्तीवात्तदानानुवृत्तवान्न तथात्मत्वमित्यर्थः। न॥
हि स्फुरादह आत्मेति व्यवहारमाह। आचादीति। शब्दादिबुद्धिकर्त्री मानाबुद्ध्यानाद्युःखादिविशिष्टा वृत्तीवात्तदनोऽज्ञ
मा साक्षादनुवृत्तवानेव गोप्यत्वः खादिपरिणामिनमाक्षित्तदध्यानुवृत्तवसिद्धत्वादृतानन्तस्यात्मत्वमित्यर्थः॥
एवमात्मनादेहद्वयावलम्बनमुक्तानया संसारित्वस्तत्वबाधकवाक्यप्रत्यक्षविरुद्धमिति यदुक्तं तत्स्वरूपा
हानन्येति। देह आत्मेति वा लोका बुद्धिरिति बौद्धाऽहंकर्तेति तार्किकास्तत्कथमुक्तात्मसिद्धिरत्राह। लोकायत
प्रत्येति। प्रत्यक्षं मानमिष्टद्धिरुक्तानुवृत्तवाक्यात् यत्वादित्यर्थः। नित्यानुवृत्तवत्त्वादेतत्त्वं तरमाह। प्रमाणेति। मा॥
नादित्ते दृश्यमानेनादिगच्छत्वमनवस्थानादिति तत्साधकानुवृत्तत्वसिद्धिरित्यर्थः। मात्रादिवित्तागः। सिद्ध्ये
कथमनुवृत्तत्वाद्व्यावृत्तालोकात्मत्वमिति विहृदनुवृत्तवादित्यर्थः। स्वयंज्योतिरित्युक्तं साधकवादीपवादृग्य॥
वानुमानादत्राह। मायेति। अनात्मत्वं व्यवहारप्रयोजकमित्यर्थः। स्वप्रकाशत्वमनुवृत्तत्वस्य न प्रत्यक्षं प्रत्युषा
तरसंवेदनवदिदं योगस्य चादत्राह। दाह्येति। संप्रपश्ये स्फुरणत्वातु घटवद्बुद्धिवृत्तिगत्यत्वं स्वीकृतं स्याद
त्राह। बुद्धिरिति। प्रमातृज्ञानानेवस्वन्नादिसिद्धं किं नित्यानुवृत्तत्वं नात्राह। अङ्कुरादीति। स्वतन्त्रस्तत्त्वयोः प्रमा
त्रादस्तावादनुवृत्तवादेवतयोः सिद्धिरित्यर्थः। मानमेयसंबंधमानफलमात्रसंबंधसाधकत्वं नापि नित्या
नुवृत्तत्वेप्रकाशयदित्याह। प्रमाणमिति। इदं मानतोनेवसिध्यति किं नित्यावृत्तत्वं नात्राह। मानस्येति। तस्य मेय॥
×प्रत्ययदादिसाधकाऽनुगतवाच्छन्नयापिनिनस्यात्मत्वं मानापावादत्राह। प्रदीपयेति। जडस्यानामद्वादित्यर्थः॥६

६ बा॰४

×

मात्रविषयत्वेपिफलस्यामयनिष्ठत्वाद्रूपादिवत्स्वमाणगछत्वमत्राह। फलं चेति। अन्यथाघटादेरप्यात्मत्वा॥
त्मसंगादित्यर्थः॥ फलाश्रयत्वेपि मात्रात्मेयत्वे काह्लानिरत्राह। तच्छदेहमिति। यत्र घटादौ विषयइतिशेषः
मेयत्वफलाश्रयत्वयोर्नैकत्व दृष्टमित्यित्यर्थः॥ मात्रादरमयवात्तसाधकान्तरं वास्त्यपेयइति फलितमा
ह। एवं सतीति। तद्धसाधकान्तरं तत्त्वस्य दीपवदनिश्चयत्वात्तस्यात्मात्वेऽनिरूपत्वं मात्मनो त्राह। अन्यतिवादि
ष्वेति। तावतावसाधकान्तरत्वानिश्चयार्थः॥ उक्तमुपसंहरति एवमिति। अहं मनुष्यइति सामानाधिकर॥
ण्यात्वेतन्यं देहधर्मइत्युक्तमनुवदति। यच्चेति। दूषणं दर्शयति। चैतन्यमिति। अहंरूपस्यात्वेतनस्य देहध
र्मत्वे देहमनुष्यइत्यत्र वसर्वो देह वतीतिस्यादसौ मनुष्य इतिम स्यात्वेतनस्य साधारणत्वादहं वस्यय मात्रग
गस्यात्वाद्यथा स्वदेहेहं घटोव्वीति धीरहमाकारवृत्यथाशुक्त धर्मविशिष्टपुरुषस्तथायमितिसर्वत्र धीरवस
वदेहैष्वहमिति धीः स्यान्नत्वेवं तस्माच्चादेहधर्मचैतन्यमित्यर्थः॥ तर्हि स्वदेहवत्परदेहेष्वहं धीरवपरस्यैव
त्राह। समवर्तते हीति। अहमारख्यात्वेतन्यं यत्र देहे समवर्तते तस्यैव देहस्य तद्धेतत्त्वमहमितिय…
स्य देहस्य चैतन्यावेतन्यस्य तत्वेतन्यं सात्मा स्वनत्वावेतन्य विशिष्टस्य कार्यांतरं तस्यद्धं नस्यादित्यर्थः॥ यदि
तावत्तत्राह। करणेति। पूर्ववद्व्यातिपूर्वसंभाव्य न गृहीतस्वदेहचक्षुरादिव्यापारमंतरेणादेहेधीर्नवति॥
तथादेहांतरेष्वपिविनाकरणव्यापारमहंधीः स्यान्नतुतथातते ज्ञानमस्ति तस्मान्नदेहधर्मश्चैतन्यमित्य
र्थः॥ विरोधश्चतन्नतद्धर्मइत्याह। नचेति। अहं धीविषयत्वे चैतन्यमिदंधीविषयादेहविशेषणं न संवति। तत्र यद्रूपरा

कविरोधमदित्यर्थः॥ विरोधमेव न तद्धर्म्मेऽस्याह नन्वेति। अहंधीविषयो चैतन्यमिदंधीविषयाद्देहो दार्ष्टान्तिकं लिंग
मयति। कायस्यापि देहोऽहं सुखी दुःख्यात्मत्वेऽपि चैतन्यस्य देहधर्मत्वशंका स्यादपि यदाहंत्वेन तदा चैतन्यस्य न देहधर्मत्व
शंकापि नास्तीत्याह किंचेति। एतत्पूरकरयति। विशेष्यमिति। अहमाद्यं चैतन्यमहंबुद्धिविषयतया भासमानं
देहे चैतन्यं न विशेष्यमपि विशेष्यत्वेन ज्ञातमपि नाज्ञातधर्म्मान्तरेणज्ञातं न विशेषितं विशेषचैतन्यं चैतन्यम
न्यत्र विशेष्ययादा कथं स्यात् तद्विशेष्यमाणनिष्ठत्वाद्विशेष्याद्देहविशेषयान्त्य अत्यागादत्तानकस्यचिद्धर्मस्तु त॥
न्यमित्यर्थः॥ चैतन्यस्य देहधर्मत्वानावहं चेतरमाह। विशेषणेति। ननु एकधीयाह्योर्वं चैतन्यस्याविषयत्वादित्यर्थः॥

त७ देहस्यात्मत्वप्रसिद्धस्त्वे चैतन्यस्य न तद्धर्मत्वमाह। विरुद्धेति। चैतन्यस्याविषयत्वमसिद्धमदं मन्तुर्य्यं देहेऽन्यच्चैतन्य
स्य च त्ययोत्पातरत्वाह। मातारमिति। आत्मनः प्रत्यक्षसिद्धतां च कथं तत्सिद्धिरत्वाह। साधारणेति। घटादिव

५५१ द्व्यातिरिक्तज्ञानात्तसिद्धीति किं च स्वप्रकाशस्येत्यर्थः॥ चैतन्यस्य स्वतंत्रत्वाह देहस्य जडस्य परतंत्रत्वाद्धर्मि
धर्म्मत्वमाह। स्वार्थमिति। कथं चैतन्यं स्वतंत्रमत्वाह। नन्वेति। सर्वस्य चैतन्यविषयत्वान्न किंचिच्चैतन्यसाधकमि

प्र ति स्वतंत्रत्वात्स्वतंत्रमित्यर्थः॥ तथापि घटादिकं चैतन्यमित्यत्वाह। अर्थाभवति। घटादिकस्य चाद्यत्वेन स्वा
नादित्यर्थः॥ चैतन्यस्य स्वातंत्र्यादविशेषणत्वेऽपि परतंत्रत्वाद्देहस्य तद्विशेषणं स्यादत्वाह। स्वप्रकाशेति। यद्यु
क्तवकादिसामग्र्यं चैतन्यस्यैकं तदवुकमित्याह। परिहार्येति। दृष्टान्तं च कमिदं स्वास्तिकमित्यादि विप्रमाणमस्ती
ति स्वस्तिकादि दृष्ट्यग्रहा ब्रह्मरा युत्यात चैतन्यस्य स्वप्रकाशस्याविषयत्वान्न तथामानमस्तीति न तत्साम्यं॥

मित्यर्थः॥ चैतन्यं मदशक्तिवदित्युक्तं दूषयति। भूतत्यश्चेति। तादृशात्र्यस्मात्तावादित्यर्थः॥ नन्वेनुमेयस्या
दिति। अन्वयव्यतिरेकव्याप्तत्वादित्यादौ भूतेति। स्वापादावनुवृत्तत्वमचेतनत्वादित्यर्थः। संसारेत्र्मामानक॥ व
वारमहं मृतः पुनर्जात इत्यनुवृत्तत्वाच्चैतन्यस्य जन्मादिमत्त्वमत्राह। मृतोस्मीति। कुतइत्युक्ताह रूपं स्पष्टय
तिजाड्यादिति। चैतन्यात्तावन्न कार्य्य। यतिजडत्वानापि चैतन्यं स्वभागतावादिकाले स्वयमनवाच्चैतन्यमा
लतदन्तावादित्यर्थः॥ स्वप्नदर्शस्य मिथ्यात्वात्तद्वच्चैतन्यमपि मिथ्येति प्रत्यन्तिशानुपपत्तिरित्युक्तं दूषय
ति। नापीति। स्व प्नदृश्यमेव बाध्यते न दर्शनमित्यर्थः॥ मृतिकाले वाय्योरपक्रमाच्चैतन्यनाशः इत्युक्तं प्रत्या
लावाय्योरिति। यथाकथं चित्तमित्युपगमे भूतसंघातस्यात्मत्वासिद्धिरित्याह। चितेरिति। किंवा चैतन्य
देहयोस्तीतिकत्वाविशेषाद्वायारूपकामस्थितिर्वागितिर्वाससमास्यादित्याह। तुल्यमिति। स्वप्नादेहो मिथ्या
तियदुक्तं तद्भूतकार्य्यानुपपन्नमित्याह। जायदिति। किंवा स्वप्नदेहस्सत्यो मिथ्या वा स्यात् न यथापि व्यतिरिक्तात्म
सिद्धिः स्वप्नजायद्देहव्यतिचारपिचैतन्याव्यत्तिवारादित्याह। सर्वभावेति। प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति
यत्तु देहात्मवादिना प्रजातिस्मृतिप्रत्यन्तिज्ञासंभवाद्देहप्रवात्मेति तत्राह। दशेति। देहजातप्रत्यन्ति
ज्ञानस्याद्देहव्यतिक्रमात्तदादित्यर्थः॥ स्वपादूतदुपपत्तिमाह। स्मार्त्तरीति। अतीतजातिस्मर्त्ता देहादिव्यतिरिक्तः
प्रत्यन्तिज्ञानादित्यर्थः॥ यत्तु याह्यसजातीयमात्माव्यतिरिक्तं न दूषयत्यनुयाह्येति। अनुमापगमपिसाध्यं दु
र्वचमित्याह। सजातीयेति। समानजात्याकांतत्वं सजातीयत्वं तत्पापमान्यद्वसाध्यतेवाक्तव्यमित्यर्थः॥ बाह्यमहद्यद्दय २।८

षयतीयदीति। द्वितीयमुपवदति। सानिकाचानतिप्रोतिकादेकव्यक्तौजातिकाद्यातिर्व्यक्तिरनुग्राहकायदीय
ता। तदा तस्याद्यातिर्व्यक्तेश्चक्षुरादीनामिकायादेहेपिनावाक्षीस्यादित्यादिज्योतिरपेक्षानस्यादित्यर्थः। यद्यपनु
ग्राह्य इहोक्तं तस्मादात्यातिर्व्यक्तिरस्तितथापितदतिरिक्तवा आत्मात्यातिर्व्यक्तिरनुग्राहिका तथा दर्शनादितिशंकते। वि

दि४ ज्ञायषश्चेति दूषयति नानुग्राह्यत्वे इति। देहस्यानुग्राह्यत्वे चाददित्यादेरनुग्राहकत्वादनुग्राह्यत्वानुग्राहकत्वजाति
तत्वान्नजातीयत्वंतेतिकत्वेनमाज्ञानाद्यवस्तुत्वादिनात्वज्ञातपि नत्रमममित्यर्थः। एवमादित्यादेरनुग्राह्याद्विजातीय
त्वेपिघादाननहस्तातसाध्यविरहश्चमुक्तोमृत्स्तनुमानमादेहादेहादिति। किंचसजातीयमुपकारकत्वेनव्याप्तमनु
ता। उपकारकत्वंसजातीयत्वेनानतिविकल्प्याद्यं दूषयति नानुग्राह्यमिति। द्वितीयं दूषयति सजातीयेति। साध्यव्या

या॰ पकंसाधनंव्याप्यमितिनियमादेवं विकल्पानुपदेहेपि पृथिव्यादिनागानां पार्थिवादिनागोउपकारान्नास्ति वि
जातीयस्योपकारकत्वमित्यत आह। विजातीयेति। उपकारकत्वस्य सजातीयत्वेनव्याप्तत्वादविवेतरमादेहाना
वापीति। चोरादेर्नावस्यगमानादित्वेनचादित्यर्थः। अन्नावस्थादेश्चान्नयाप्तिनगाचाद। पार्थिवैरिति। तथापि
विजातीयानामानाकर्षं संबन्धोपकारकत्वानावाद कस्मिन्देहेनुयदेहदेहनामादित्यादीनामात्मज्योतिश्चक्षुरवि
नष्ट सजातीयत्वेनाचावाद्विरितिपावककदृतिचाषां पार्थिवाग्नियोगादेहस्थताग्निशमनं प्रसिद्धं नियमनिराक
रणंनिगमयति। सजातीयेति। आत्मज्योतिषानुग्राह्यविजातीयत्वंतस्मात्तत्वातीन्द्रियत्वादेहतुहृद्यंतस्य चक्षुरा।।
दित्रिरातेकांत्वं पराक्रमत्तुवदति। प्राप्येति। दूषयति। चापीति। चक्षुरादीनांधर्मंतत्वानादित्यर्थः। आत्मज्योतिषः

पक्षत्वात्कथंवह्न्यादेर्धर्मित्वंनपरिहारान्नाहामैंद्रियस्येति।किंज्योतिरवायवंतुरूपदृशत्वात्सेंद्रियाद्देहस्य
सुरूपदृशाछिन्नानकस्यानुयाह्यात्वानुमानाद्विजातीयत्वस्यसाध्यत्वादिंद्रियाणांसाध्यविशेषणत्वेनविशिष्टध
र्मितत्तावइत्यर्थः।तथापिनत्रसाध्यसत्तावादानैकांतिकत्वमत्राहानन्वेति।हष्टांतत्राप्यव्यभिचारादाहरणत्वा
त्वेतियावत्।अन्यथाकेवलान्वयिमात्रस्यान्वयिव्यतिरेकिणाधूमवत्त्वादश्नुनेगप्रसंगादितियौवैतानाव॥ अ
नुमानप्रामाण्यंतुराकेनिराकरोति।लिंगस्येति।दूषणंतावत्अनुमानप्रामाण्यबाधकंस्यादितियावत्
तन्मात्रत्वग्रहणस्पष्टविषयत्वानसाधकानुमानप्रामाण्यबाधान्नोत्तरप्रामाण्येतस्माध्यानुमानाप्रामाण्यासिद्धे
रित्यर्थः।कथंतद्विदोषसमाधिरत्राह।सामान्येति।व्याप्तःपक्षधर्मोहेतुः।तत्रसामान्यविशेषरूपंसाध्यते
ध्याप तत्रव्याप्तःसामान्यविषयत्वादनुगमःपक्षधर्मतायाविशेषसाधकत्वान्नसिद्धसाधनतापीत्यर्थः॥ अपिच
गोलकमात्रमिंद्रियंतत्कृतशक्तिरूपंवा॥ आद्ये॥ जात्यंधादीनांगोलकाघ्राननेत्रतामतिंद्रियत्वानद्वितीय
त्वस्यापिविषयत्वात्तत्साधकानुमानेस्वीकार्येमित्याहानावेति।चैतन्यसाधकत्वेनाप्यैछअनुमानेग्राह्यमि
त्याहाग्राहकेति।अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदेहधर्मत्वंचैतन्यस्योपष्टंभ्यत्पादानावेति।अनुमानानंगीकारे
बाधकांतरंवक्तुनावबाधकंस्मारयत्यनुमानेति।तदमात्वेनाप्यनुगमंतस्यरूपादिमद्विषयत्वादनुमा
नातसिद्धोस्वोक्तिविरोधश्चेत्यर्थः॥ अनुमानाप्रामाण्येपानस्तोजनादिप्रवृत्त्युच्छेदाद्वनमात्रंस्वीकार्यमित्या
हावदितिमहाकाव्यांतरस्यवाधोमनवत्नीसहमायपारंसंबावदाराथंवाक्यवाक्याकुवंतदपिनस्यादत्तु

मानानंगीकारादित्याह। वामिति। अनुमानविशेषमात्रमापाद्य सर्वव्यापितत्त्वमापद्यते। विवादेति। ख
ण्डितस्य नास्वरज्ञानात्मस्वरूपं स्वभावतः फलं दूषयति। खण्डयति। तत्रानित्यत्वमस्मान्प्रति सिद्धसाध्यं नादीन्मतेऽनीया
ह्यातावतिति। किं वा नित्यत्वेबंधे मानाभावः स्वातन्त्र्यमिथ्यात्मानोऽनन्तरानिष्टेरिंद्रियाणां तावानेव संबंधः इत्याद्याह। नावति।
अफलवती। शाखवति ब्रह्मलक्षणान्यावधीरितिनिशेकान्ताश्चेति। मेयास्तावस्य प्रत्यक्षं स्वीकृत्य दूषयति। प्रत्यक्षेति।
मात्राह्यस्तावस्य प्रत्यक्षादसिद्धं साधकमनुमानं स्वीकार्यमित्याशंक्य प्रमाणान्तरेति। यत्स्वरूपमितिशेषः। अदर्शनात्
कादाचित्कत्वाभिमिति द्विबुद्धा तस्य स्वभाववत्तावादवंतरमाह। व्यावर्ततेइति। निःस्वभावत्वप्रसंगादित्यर्थः। स्व
भाववादसिद्धार्थं धर्मादिः फलदातृत्वं स्वभाव इति सिद्धांतनाप्यनुपपन्नमित्याक्रमनुवदति। धर्मादिरिति। अत्र वस्तु
मितिधर्मिनिप्रमाणं व्यक्तयति। क्रियातइति। श्रुतिक्रियातो धर्मफलं सुखं निंदाक्रियातोऽधर्मफलं दुःखमनुभवं
त्तवति। नवस्तुत्वादरवतत्फले क्रियमाणस्य सुखादिजनकत्वात्तथापि धर्माद्यंतरापदेशं धर्मादिः फ
लदातृत्वमनवस्थानादित्याह। यथाधर्मादिः फलदातृत्वं स्वभावस्तथादृष्टस्यापि तन्यमपि स्वभावइत्यर्थः। ननु व्यर्थ
वैमोदिदृष्टांतात्तावद्दमात्रानंगीकारादितिपरिहरत्यागाममिति। धर्मादिकमंगीकृत्य मत्याद्याशंक्य नमितिशंकातात्पर्यं
ति। नहि विवदमानं त्वमपि स्वीकार्यमिति प्रत्याहादिति। विवदमानमाल्पमंगीकर्मइति विवदत्वादित्याह। मानं तरतीति दहना
द्यग्नेः स्वभावइत्यर्थे नवदहनादिकार्यं स्वभावस्तत्कृत्वक्रियां नाद्यस्तस्य विनाशित्वात् क्रिरवावदत्वादाह दग्धवादी
ति। प्रत्यक्षेण शंकेरसिद्धेर्मतिरस्वीकारमिद्धांतविराधइत्यर्थः। प्रमाणेव वादायाताः प्रवादः। कनवार्थस्य तइति। या

याद्यनुमानमात्रमभीष्टमिति भावः। आह मदरूपगर्भ इति। लिंगशास्त्रादि आमाल्येद्दहाति रक्तात्मादिसिद्धिरित्यर्थः। प्रा
मातस्वीकारात्त्वा॥ स्वामयमात्मादिकमपि स्वीकुर्वन्नेव त्याह चेदिति। धर्मी दधर्मीतरस्वीकार। मवश्यं चेति यदुक्तं
तन्निराकरोत्यनवस्थेति। वटशामाल्येनानवस्थादाघाटदृष्टपरंपराचादनादित्वात्स्वयमर्थः॥ अनवस्थ चादिह
त्रसिन्नर्थे निगमयति। देहादीति। आत्मानो देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्देवं तु र माह दर्शनादीति। देहस्य दृष्टविदद्ये
वार्थस्य स्मृतो दर्शनेन स्याच्चक्षुष्मता दृष्टेऽर्थे घटादिदृष्टः सञ्चुनर्वच कुस्मयेतनवड दृष्टस्मृचोर्नैदान्सहदृष्टि
स्पाप्यागादतादृष्टादेहाद्यतिरिक्तइत्यर्थः। देवं तरमाह स्वप्नेवेति। तत्र दृष्टस्पर्शनामवनास्ति कुतस्त्व
लाकुतात्मसिद्धिरत्याह वाह्येति। जायत्स्वप्नयोः कार्यमेकरूपं त्रमामत्याप्य करूपतिकथमादित्याद्यता वात्रा
हामामयेति। कालादित्तदासामग्रीत्तदा सिद्ध इत्यर्थः। इत्थं देहादिव्यतिरिक्तो दृष्टेत्याहोत्वा ततिः। एवं तस्व
प्नजाग्रद्द्रष्टारत्तदा फलतीत्याह स्वप्नदृष्टस्येव दर्शनादिनाप्यार्थमुक्तमुपसंहरति। स्मृतोवेति। देहस्य दृष्टस्व
स्मृतोस्वप्नेन दृष्टस्यो व दर्शनेन स्यात् व्याप्तितस्माद्देहो न दृष्टा। मतिसंबंधा॥ एवं देहस्यानात्मत्वमुक्त्वेन्द्रिया॥
णां तदाह तस्थिरत्व इति। एतदेव व्यनक्तियमिति। मनस एवं शाच्युक्तानुसंबंधानापपत्तिस्तस्यवात्मत्वमिति
शंकते। भवतिसंधानेति। मार्गानानात्मविषयचाध्यवदिति परिहरति। नेवमिति। असिद्धेत्वादिहत्तुरित्याह। शाक्षा
दीति। वकुरादिप्रवृत्तिनिमित्तरूपादिरहितेन मनः कथं तुक्तवदानुष्ठायताचाह नावनि। असिद्धाद्धतुरित्यादि
देहादेर्बुद्ध्यंतस्यानात्मत्वं दृश्यत्वेन साधयन्नेवं तितात्यग्यचंबवति। इदमनिदं बुद्धावद्यत्वनविरुद्धत्वाचनत्वा॥

संदेहस्यात्र तावत्वयंरूपेणेति। पूर्वपक्षदूषणमुपसंहरति अलमिति। देहेहंबुद्ध्युत्पत्तेर्देह एवात्मा प्रत्यक्षमेवमानमि
त्ययं वादश्शुष्कतर्कोक्तो वा ह्यात्मानं दृष्टपे तस्य दूषणोक्तिरवलयमान्यानि दूषणानि विद्यमानान्येवानाश्रित्य गौर
वादित्यर्थः। किं पुनः कारणं तत्र दात्मेति। प्रत्यक्षप्रवृत्तिमूलविरोधं वक्तुं लोकप्रसिद्धिं दर्शयति देहादीनीति। तथापि कथं प्र
वृत्तेरित्याशंक्य तदुपपादनायाक्रमवदतीत्युपापारस्येति। इदानीं विरोधमाहात्मेवति। भोगात्मातिरिक्त
स्यातिं प्रवर्तकमित्यकिदानीमात्मस्यातिं प्रवर्तकमित्यकविरोध इत्यर्थः। प्रश्नबीजं विरोधमाक्षिपति अर्थांतर
मिति आत्मेवत्वादावात्मशास्त्रेन देहस्य देहपूर्वापरविरोधः स्यात्स्वर्वेदहातिरिक्तस्यातिंपादुव्यापारस्य संबंधे
क्तरिदानीं तदुक्तिन्नेन तदुक्तो रात्मशास्त्रेनार्थांतरस्वीकारविरोधेनास्तीत्यर्थः। संशयबीजं विरोधं समादधत्यात्म
ति लोकप्रसिद्धौ ह्यात्मा देहादिरात्मशास्त्रेनापानइतिराजामन्यत इति सा वा। आत्मशास्त्रस्यानकार्थत्वात्सत्त्वे बहूनाम
कस्य निर्धारणार्थं प्रत्यय प्रयोगं लिंगमाहाइत्यमसितिति। अतः पृच्छतीत्याहाकतमइति। एवं पृष्टः किंकृतवानत्रा
ह इति स्पष्टइति। व्यतिरिक्तात्मख्यातिः समर्थनार्थं प्रायुक्तं जडाजडख्यातित्वात् रज्जुयाहकप्रकारं स्मारयति तावा
दीतिन्नरूलसारादिदशेषु नत्र गोलकादिदर्शाष्टित्यर्थः। तावाद्यनुगृहीतवक्षुरादिद्वाराबुद्धेः प्रकाशात्पादथ
जडख्यातिषः कथमनुयादकत्वमत्राहामन इति। आत्मशास्त्रस्य लोके स्मिन्निप्रायुक्तं प्रपंचयति पिंड इति वि
द्धिं विना वधिः प्रायज्ञ इत्यर्थः। संघातस्यख्यातिर्द्वय माध्यवायुक्त प्रवृत्तिरयुक्ता प्रयोजनातावादत्राहा बाह्यतिके
नद्वारणख्यातिषारूपकारत्वं तदाहातावादीति बाह्यख्यातिं संबंधाधर्मादिकृतआत्मख्यातिः संबंधः स्वानाविक

इत्यत्रात्मवाधिकविवक्षयानुवदति। धर्मेति। तदधिकमाहाद्देहेति। गोलकादिस्थानेऽन्वाद्यनुग्रह आत्मज्यो
तिरनुग्रहः। सकलादृष्टधर्मादावाविग्यर्थः। आत्मनोऽनुग्राहकत्वं सर्वत्रासकत्वं मानमाहात्तावतीति। अनु
ग्राहकात्मवदनुग्राह्यमपि नित्यमेव तयोः परस्परं संबद्धत्वादित्यादौ। अनुस्थानुचेत्यवेति। प्रयोजकधर्मादे
रनित्यत्वात्तेन प्रयोजकेन प्रयोज्यं देहादिकमनित्यमित्यर्थः॥ ज्योतिर्द्वयस्य प्रवर्तकत्वं स्वप्ने प्रवृत्तिर्नस्या
द्बाह्यज्योतिरत्नावादित्याद्यबाह्येति। एवं लोकायतविचारव्यवहितं सर्वस्मा रथेचाद्यायमित्यादिवाक्यस्यार्थमा
हेत्याहेति। आत्मज्योतिरवनास्मि मानान्तावाक्यस्य व्यतिरेकः। माधुतेत्याहा स्वयमिति। साक्षिपर्यन्तः प्रमाताद्य
र्थः। स्वयं प्रमाणकत्वात्मप्रमाणकत्वस्य सर्वसाधकत्वादितो नाप्रवाह इत्यर्थः॥ कथं सर्वसाधकत्वं तदाहात्राव
तीतसिद्धिक्रममाहात्तदा तत्रसेति। प्रमाणादिरित्यत्रादिपदार्थमुपदिशति प्रमाणेति। प्रमाता प्रत्यगात्मनिया
वगतिः स्वरूपभूताऽवसानात्प्रमाता तत्र रागादि प्रमाणं तत्फलं वान्तव वेद्यमित्यर्थः॥ फलस्योपाधि
कत्वं साधयति। प्रत्यगिति। वितन्यानां सः प्रथमं बुद्धिस्थो नत्र तनं तरं घटाद्याकारपरिणतबुद्धिस्थः प्रमाण
फलमुच्यात्ततः फलमुपहितमित्यर्थः॥ वितन्याकारस्य बुद्धिस्थत्वे बुद्धिः कथं तिष्ठतीयत्याह बुद्धिरिति। प्रसं
गागतं परिसमाप्याप्रयोयमित्यवपदार्थमाह यदिति। प्राकृतिमात्मा यन्तत्र स्वात्मत्यक्तं तत्प्रमा
णमाहापरोक्षीति। स्वप्रत्यक्षत्वसिद्धत्वादयमित्यथ तदत्यक्तमत्र दृष्टान्तमाह। कुत्रेति दृष्टान्तं स्पष्टयति। घटे
तीदार्ष्टान्तिकमाहात्मेति। आत्मवितन्यस्य व्याप्तिरारिवा कथमात्मा स्वप्रयोजाह्वानामाकारति। स्वरूपावितन्यस्यी
मानफलस्य स्वप्रकाशवाक्यमनुनवविद्य त्रुमवाद यत इति। उपहितवितन्यस्य फलवादत्तेनव गम्यान्यापपत्तेरित्यर्थः॥ ६

वृत्तित्वाद्यानात्मसाधकमव्यभिचारीत्यर्थः। आत्मनां स्वरूपज्ञानेन नमिद्धत्वादयमित्यपदेश इति फलितमाह। यतइ
ति ज्ञानांतरवेद्यत्वस्यानात्मत्वापत्तेश्च स्वप्रकाश इत्यादि। तदात्मेति। तदन्यत्क्षकचात्तज्ञानज्ञेयात्मकमनात्मज्ञानमिश्र
मित्याशयं कार्यविद्योदयात्प्रागविद्यारचितरूपमात्मपितद्वत्तरकालमात्ममात्रंमित्यादिनाह। पापास्तेति। अपास्तान्यप्रपंचपटं॥
टथास्त्रवतितथेति क्रियाविशेषणमात्मस्वरूपमामीत्युक्तं स्वदात्मैवस्यादित्यन्वयः। अयमित्यक्षेघटादरात्मत्वमक्ति
स्तद्वारणार्थं विज्ञानमयपदमित्याहायमिति। घटादिव्यावृत्यर्थ्यं देहस्यात्मत्वप्रसक्तिरत आह। विज्ञानेति। विज्ञानपदा
र्थमाह। विज्ञानमिति। मयडर्थमाह। बुद्ध्युपाधीति। बुद्धेस्तदुपाधित्वं साधयति। बुद्धीति। तत्र वेदेवेनरमाह। दृष्टत्वादी
ति। चक्षुरादिदृष्टिरपि युक्तस्य दृष्टत्वाद्धेतुत्वात्तस्येत्यात्मा विशिष्यतां किं बुद्ध्यैव विशिष्यत इति तत्राह। सर्वार्थग्रा
हकत्वादित्याहात्मेति। मयडर्थः प्राधान्यार्थो वा सुक्त्वा प्राचुर्यार्थं च माह। विज्ञानेति। मयट्प्राचुर्यार्थः। प्राचुर्यार्थे इत्य
र्थः। विज्ञानमयो विज्ञानाकारस्तस्मद्रूपाद् इति माहस्यार्थौ मौ वामयडित्याहायावानिति। स्तुत्वर्थो विज्ञानमिति याव
न्मयडर्थे विकल्पमुक्त्वा बुद्धेस्तचक्षुरादिदृष्ट्यादिभ्यः प्राधान्यात्तेनैव वात्मा विशिष्यते तेन चक्षुरादिव्यतिरिक्तमुपसंहरति॥
ति। सर्वार्थेति। यस्मात्सर्वार्थं यद्वदत एव बुद्धिस्तस्मादित्यर्थः। विज्ञप्तिर्विज्ञानं परमात्मा न च विकाराजीवात्ता वि॥
कारार्थो मयडिति तत्रैवं पंचमतं दूषयति। आवक्रेरिति। विज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ मयटो न विकारार्थत्वमिति
तेरावाक्यवाक्यवचनविरोधस्तथा जीवस्य संसारस्य परमात्मनि प्रसक्तिश्चेत्यर्थः। परस्य सर्वविकारप्रतिषेधश्च
जीवानन्तद्धिकार्यस्यादात्मनश्चेति। जीवस्य परविकारित्वानावाहृत्वं तरमाह। हानिर्मोक्षेति। विकारपक्षे विकारस्य॥

तै॰ ५

ख॰ ३

२१

कारणापत्तिर्मोक्षः स्यात्ततः सम्यग्दोषाननुरूपत्वेन तन्निर्मोक्ष इत्यर्थः। उपसंहरति। मयेति। जीवस्यापरविकारत्वं
कल्पितमकल्पितं वेति विकल्प्याद्यमनीकरोति। यदि वेति। पृथिवीमय इत्यादिना यार्थव करण विज्ञानमय
इत्यस्य त्वान्नद्वितीय इत्याह। विज्ञानेति। कथं विज्ञानमयपदार्थनिर्णयार्थं प्रयोगात शास्तुसरणमत्राह। संदिह्य
कि४ मान इति। अन्यत्रापि विकारेत्वपदस्य तीत्यत्र नाकेवमित्युपक्रमे संदिग्धो यं जनपदार्थस्तं ज्ञात्वेहतमिति शेषा
निश्चितस्तथा पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति पुरोडाशमात्रं चतुर्धाकरणवाक्यमकार्थं संबंधि
नाशा स्वांतरीयणाग्नेयं चतुर्धा करोतीति विशेषविषयवता निश्चितार्थे नाग्नेय एव पुरोडाशोत्र व स्थाप्य
ते तथेहापि वाक्यशेष निश्चितप्रायोगान्निर्णय इत्यर्थः। परस्य निर्विकारस्य जीवाविकारान्तर्मुक्त इति श्रुत्या
य८ वार्थे निर्णय इत्याह। नायादेति। स्रुवेणावद्यतीति स्वधितिना ऽवद्यति हस्तेनावद्यतीत्यत्र स्रुवादीनां सर्वावदानेषु
श्रुवि नियोगादनियमो वा समर्थ्यालोचनया स्रुवस्वधिति हस्तानां यथाक्रमं द्रवमांससंहतद्रव्यावदानेषु
नियमो भवति संदेहे विनियोगाविशेषादनियम प्राप्ते विनियोगस्यानुष्ठानार्थत्वात्तस्य सामर्थ्याधीनत्वात्त
दनुरोधेन व्यवस्थापाजाश्रया सामर्थ्यमिति स्थितं तद्वदिहापीति तावा। विज्ञानपदमयं व्याख्या यः प्राणेष्वित्यस्या
र्थमाहाहादहाहेति। बाह्ये। इंद्रियाणि वा यवस्थेति। वदाह्न्यर्थः।। स्पष्टार्थमाहात त्स्य इति। अवधारण सुपपादय
ति। प्राणेष्विति। तत्र रपदं शंकोत्तर त्वेनावतारयति। मननमिति। कृच्छ्र यावत्प्राकृदिनि। तं तं शष्टना त्पर्यमाह।।
हृदीति। अत्रात्मशब्दस्यानेकार्थत्वासंदेहात्तं न प्रश्नं वै स्य कीदृगत्र निर्णयो ज्ञाता त्वाह। देवतेति। प्रत्याक्तन्यवनीता

हेतुमाहायाहाकतेति। आत्मनो बुद्ध्यादिसाक्षित्वमयुक्तं जन्मादिमत्वादित्याशंक्याह नित्यत्वादिति। न तथात्मनः कस्यचिदात्मनो
जनिर्वा नश्यन्नष्टो वा नेक्ष्यते वा न जायमानः स्वरूपेणारूढस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः। स्वरूपेण जन्मादिकं किं न स्यादित्याह
गमेति। ज्योतिःशब्दमवतार्य तत्पदं तदिति विशेषणाद्व्याख्याति हृद्यन्तर्ज्योतिरिति सकलकार्याद्धेतुमाह परागिति। अपरा
क्षापनीयत्वमित्यर्थः। ज्योतिःपदं व्याख्याय तस्मादाहाकारणमिति। ज्योतिःशब्दस्य नान्यार्थतां दर्शयितुमाह व्याख्यायमिति। आत्मनैवायं
२५ ज्योतिषास्ते इति यत्तत्कान्तं वस्तु तत्तदादित्यवाय्वादिना क्रमिति प्रतिपादनाय चज्योतिर्ग्रहणमित्यर्थः। कारण॥
व्यावृत्त्यर्थं ज्योतिर्ग्रहणमित्युक्तं किं तत्कारणं तदाहापादानं हीति। कथं तद्वाच्यत्तिरत्राह सदिति। अहंकर्तेति नाम
मान प्रतीतः कथमुक्तं ज्योतिष्ट्वमत्राह वस्तुवृत्तेनेति। ज्योतिरात्मादिपदानामपर्यायत्वात्कथमात्मनस्तन्मात्रत्व
मत्राह ज्योतिरिति। स्वार्थत्वे हेतुमाह बुद्ध्यादीति। स्वार्थत्वमुपपाद्य स्वप्रकाशत्वमुपपादयति अस्य बुद्ध्यादी
ति स्वयं साक्षिकः स्वप्रकाश इत्यर्थः। व्याख्यायमित्यादिवाक्यार्थं व्याख्यातं संक्षिप्य दर्शयन्नाहेति। कार्यकरणसंघातस्था
ते ज्योतिषाया तच्चे लिंगमाहावतानापीति। आत्मज्योतिर्व्यपत्वादितिशेषः। सर्वाविनावकत्वे प्रमाणमाह बुद्ध्यादिष्वि
ति विद्युपदहेतुत्वमुक्तं छादकत्वमाहापीति। प्रतीत्वाज्ञानसंबंधस्य क्रियायाम्यादत्राहायनिमित्तत्वतीति तदज्ञानं केन सि
ह्यदत्राह तदात्मेति। उत्पत्तिस्थितिसंगानां बीजमिति संबंधः। साक्षित्वस्य वस्तुवादज्ञाननिमित्तमयुक्तमित्यत्राह कूट
स्थ इति। कूटस्थानुसत्वसंशयात्तमसः सिद्धिर्न स्यादिति संबंधादत्राह विचारितेति। तमसि सिध्यदिति शेषः। तमस आत्म
२२ साक्षिकत्वमयुक्तमाह निःसाक्षिक इति। तस्यात्मनः केवलस्य वाज्ञानसाक्षित्वं तत्किम् अर्थमज्ञानान्तरापगाममवस्थानाद
×याप्यतिनस्य सर्वचिदाभासकत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति। आत्मच्छायमिति। ज्ञयगज्ञानमित्युक्तं किं तदज्ञानमत्राह। ५

त्याहा तथेति। अज्ञानस्य स्वपरमनिर्वाहकत्वान्न किंचिदनिष्टमित्यर्थः। कारणत्वादज्ञानकार्यत्वमुक्तमुपसंहरत्ये
श्वयमिति। तस्मादेवं यो दावज्ञानेन न त्ववितव्यमिति फलितमाहात्मेति। साक्षित्वादराविद्यकत्वमुपसंहृत्य बुद्ध्यादिवि
षयांतायन्मात्विकइत्युक्तमुपसंहरति। वितन्वेति। वितन्वस्मादासर्वसिद्धोसर्वजडस्यात्मज्योति। से बंधाद्विशेषा
कुलोहं वृत्तिविशिष्टबुद्धावत्र प्रथममात्मबुद्धिः सर्वव्याप्तिनाम त्याहा स्वकारणेति। वितन्या नाम स्य कार्येध्यासप्र
थमत्वादित्यर्थः। अज्ञानाध्यासमज्ञात्वा तारस्वामेव बुद्ध्यध्यासमद्योक्तं स्पष्टयति। कारणेति। तदेतरषामध्यासः कनकमे
लोतितमाहाविदितेति। अतः स्वात्मन्यस्तध्यस्तगांधर्वनासकत्वमात्मनइति फलितमाहाद्वमिति। हेतुमाहासोस्य
स्येति। ततः पूर्वोक्तक्रमादित्यर्थः। आत्मनः सर्वावासकत्वनित्यानित्यानां त्वतनश्वेतनानामेकात्वकृतोत्येन सूर्यस्य
पतितत्वं तसदृकृत्यादिवाकांदेव मानयति निस्यइति। ज्योतिरंतं वा कुंचा रव्यायतु रूपव्याप्तार्थमाहात्मनीति। उक्त
शीता सर्वविनासकात्मनि बुद्ध्यात्वनबुद्धेस कारणवपं वक्तुया सम्पूर्णवास्तुरूपव्यात्मेत्यर्थः। ज्ञानादज्ञानमात्रनिवृत्तेर
निवृत्तं उगत्स्यथगवतिष्ठतते कथं पूर्णत्वमत्याहात्मेति। उक्तं सदृष्टांतमाहास्वगिति। वस्तुरूपपदार्थमुपसंहरन्न्या
ह्याहत्तेति। आत्मैवनास्ति मानाना वा कथं तद्धर्मा। वस्तुरूपत्वंइमाशंक्यनमावमानत्वेन पूर्वोक्तात्तु यैंयदसारय
ति। सदूपावपीति। ज्ञानरतांत्वादः सत्त्वपिज्ञाद्याद ज्ञ ज्योतिरनात्वसत्यापि तन्नालं प्रामवत्वकाशात्वितु मि
त्यर्थः। ज्योतिष्ठाविशेषाद्दादित्यादिकं ज्योतिरंतरनिरपेक्षं स्वतं किं किं न स्यादित्याहादकादरिति। फलितं नि
गमयति। स्वार्थेति। तस्य सर्वोत्तासकत्वं श्रुत्यंतरमाहायदिति। यादतहृदयं मनस्विन संज्ञानं तज्ञानमिति श्रुत्यं।

×शाक्यं तत इत्यग्रस्य वाक्यस्य तात्पर्यं निरमाह। कथं त्वेति ष्यानमुनास्यापि संसारित्वमज्ञानादिति

तरं हृन्मनसोः संविदवत्तामितत्वात्संविन्मात्रत्वं प्रतिपादयदात्मज्योतिषः सर्वावत्तासकत्वं द्योतयतीत्यर्थः॥
आत्मात्वेन प्रवर्तकमात्मज्योतिरस्तीसाक्षाह्यालीति। कथमसंगस्य सर्वावत्तासकत्वमत्राह। सावीति। स समानइत्यादि
वाक्यमवतारयितुमाह। यत्सुपीति। अशक्यत्वाद्धेतुमाहात्मनि। वाक्यमवतारयति। स तत इति। यतः स्वप्ने दर्शयितुर्वक्तु
सुत्तरार्थं यस्येत्यर्थः॥ संबंधांतरमाह। ज्योतिस्येति। लिंगात्सूक्ष्मादेहादितियावाद्देहाद्यतिरिक्तस्य शुद्धिं प्रतिपाद
नाद्यानंतरं वाक्यमित्यर्थः॥ एवमर्थं सेन्द्रूपसुक्ता वाक्यं योजयति। स्वयंज्योतिरिति। समानश्लोकार्थमाह। समानइति। एकः
सेन्नतुसंचरतीति संबंधः। एकत्वाद्धेतुमाह। ज्ञानेति। नादेकं केन तिमाकांक्षं वचनमनर्थकमित्यत्राह। कानतीति। त
त्यर्थादितिशेषः। आत्मनो बुद्ध्यैक्यमानमाह। सधीरिति। सा विद्ययैक्यं चेमामान्यत्राष्टेनोक्तं तत्र किंफलमित्यत
आह। विचारितेति। कारणात्वं मास्थिरत्वं निर्यत्नत्वं तत्फलमित्यर्थः॥ स्वदोषतः स्वच्छत्वादिधर्मादिति यावत्। अज्ञानसं
बंधवदात्मनस्तत्कार्यसंबंधेनापेक्षा ज्ञानादेव कारणादि सिद्धेरत्राह। ध्यायतीति। ध्यानादिकार्यं पश्यतइति शा
नेध्यानादिकार्यं तत्रास्य तदुपहितस्येत्यर्थः॥ तदात्तासेकवर्तीनतेन स्फुरतीति। लेलायतीति। अज्ञानस्यात्तासद्वारल
कूटस्थात्मैक्यमित्यर्थः॥ कूटस्थात्मना कारणस्यैक्यात्कूटस्थात्मनः कारणत्वमुक्तं तस्य कार्यैः संबंधोप्यविद्याद्वार
कइत्याह। सस्वकार्यैरिति। कार्यकारणप्रतीवामिथ्यासंगतिमुक्तां विशिनष्टि। प्रतीरइति। तन्नतयोः संगतिरपि
नाहस्त्रीतिनमाह। नयोरिति। यथाप्रत्यक्षदृष्टं क्षिपति तथाकार्यकारणप्रतीवासंबंधात्तइत्यर्थः॥ न हि त
दपसक्तिरत्वादानामवादिति। फलितमाह। नसामान्यमिति। आत्मनो सामान्यविशेषत्वेपि जडस्य सामान्यादि

वेवास्तवमित्यत्राह॥नात्मनस्त्रिवृतिः॥व्यतिरक्तं इति तदधीनत्वादिति यावत्॥सू॰ वैसमानत्वापक्षाप्येकम् अर्थद्वयच्चा
तस्यार्थान्तरमाह॥किंतु न विनिमज्जमानं वेवास्तवमिति येनात्मसाह॥यत्न इति॥तस्मात्सत्त्वनो संबंधो विद्युत् इति फलि
तमाह॥आत्मेति॥दृष्टान्तेनेतरव्याप्तेर्यत्प्रकारकेति॥तस्यास्तथात्वप्रतीतावपुरुषधियः इति समानत्वं कथं कल्पितत्वं ॥२॥ स्व॥
त्राह॥रूपस्थेति॥चलगगनज्ञानमात्रामेसमति ज्ञातीचतत्त्वेऽपि रूपधर्मत्वध्योऽहमित्यादिता दात्म्यं चात इत्युक्ते समानस्थैवस्य
कल्पितत्वमित्यर्थः॥जडप्रकाशानीलादिसंगतावन्यथा तावादात्म्यानापि स्यादन्यथा तावात्राह॥विकारिणइ
ति॥आत्मनापरिणामिवं कुतो त्राह॥परिणामो व्हीति॥अविद्यातत्कार्यपरिणामस्य सदात्मप्रकाशत्वचाऽदात्मनः प
रिणामविशेषप्राप्तिर्न युक्ता द्रष्टृदृश्यत्वायोगादतोऽसौ कूटस्थ एवेत्यर्थः॥बुद्धिसाक्षिणः प्रकाशरूपं विशे
षवत्परिणामित्वमविशिष्टस्यादत्राह॥सुखीति॥तथा मतिपरिणाममनुगमात्परिणामस्यापि
कारान्वितिरकात्सुदुर्लभः परिणामोऽव्ययस्यादित्यर्थः॥परिणामिनःसाक्षित्वानुपपत्तिं प्रकटयति॥नत्वेइति॥प्रमा
तुःपरिणामे स्वीकृतस्यात्मनः परिणामाना सूक्ष्मकं मिदानीं तस्यापि परिणामा मिथ्येत्याह॥परिणामेति॥रीतादरि
वमातुःपरिणामः किं न स्यादत्राह॥लौकिकस्येति॥तथाभूतस्यानथाभूतत्वं वान्यथात्वावानमंतवतीत्यर्थः॥
समानत्वं वस्य कल्पितत्वं निगमयति॥धीसाक्षितेति॥मामानशाक्षेन मूलकारणं वाच्यं तदस्याह॥समान इति॥अत्र
गमकमाह॥आकारलेति॥उक्तो लोकावित्यादिना सर्वकार्यात्मत्वमुच्यमानमुपपन्नं स्यादित्यर्थः॥तर्हि कार्यकार
णायाः परमार्थत्वकार्येत्यत्राह॥प्रपञ्चेति॥कार्यकारणयोरन्यान्यापेक्षाधीजन्यत्वात्कल्पितत्वमित्यर्थः॥तर्हि का

ग्राप्तिः

×विघातकार्यस्य ५

८२

यीकारणविलक्षणात्मवतीतरस्वयम्यतिरेकाभ्यां सिद्धेर्वाक्यवैयर्थ्यमित्याहान्वयेति॥ कारणादेरवस्तुत्वा
दात्मानादृश्यत्वानुपादरसंसवाह्याक्या दुःवाद्वयमिद्धिमिरित्यर्थः॥ नत्वन्वयादिना पदार्थविवाकोपिनसिद्ध्येर
त्याह नश्वतीयतः कारणादिकल्पितमतः कल्पितान्वयाद्विषयत्वात्मानात्मग्रमाणफलत्वानान्वयादि॥ वं ३
फलमिस्याशयः॥ उत्तो लोकाविसादरर्थमाहा मनमानइति॥ संपरणं स्पृश्यति॥ दहतीनमत्वं तद्व्यवाहर्तुमाह॥ का
र्येति॥ बुद्ध्यादिस्थं संसारित्वं कथमात्मनि स्यादात्मसद्धारा तत्त्वारोप्यत इत्याह कार्येति॥ ध्यायतीवेत्यादेः यातनिका मा
हात्मेत्त्वहतीति॥ किमत्तिधीयातनयदा क्रियेतीतिनदृष्टार्थमाह ध्यायतीवेति॥ ध्यानस्य विज्ञापितत्वाका मादिष्वं
तरणां वस्तुत्वमित्याहानिःशेषेति॥ ध्यानादरनात्मधर्मत्वं दृश्यत्वेन साधयति॥ ध्यानेति॥ ध्यात्वादहेश्यचमसिद्धं स्वप्र
काशत्वादित्याहावाक्तुरिति॥ कूटस्थमात्मिणो बोधादः मात्रावृपितसंबोध्यस्याणितनसंबंधस्यादित्याह सर्वस्येति॥
संबंधस्तावक कथं साक्षित्वमाहाकेति॥ एकस्मिन्कूटस्थे वेतनान्यः विघातकार्यस्य विदात्मस्थवस्थितत्वात्तदंशसा
क्षिणौ काश्रयत्वसंगातमुक्तं साक्षित्वमित्यर्थः॥ अज्ञानावेतन्यप्रतिबिंबस्याहत्तुवृत्तेयहिंवद्भूतावेतन्यं स्पस्वरू
पाणेवसाक्षित्वं किंनस्यादित्याहानवितीति॥ वेतन्याभासस्यापि वास्तवसंगतिर्नास्ति किंतु वास्तवं वेतन्यस्वरूपस्यत
दसत्वमित्याह कूटस्थेति॥ ध्यायतीत्यस्यार्थमनुषीलाषात विदानामेति॥ इवशब्दार्थमाह व्यंगेति॥ मिथ्यात्वं दृष्टांतेन
साधयत्स्वेति॥ मत्रात्रृतः भावयत्वादस्त्रसंबंधास्तदुमीलापिकत्वमसंगबुद्धितदुमोदाषोत्याह ध्यानेति॥ इव
शब्दार्थं निगमयति तस्मादिति॥ विद्ददतुरत्वात्मनि सुखादिमिति संसारं गावररत्यरत्याहात्ममात्रेति॥ सप्रतिस॥

समानइत्यादिवाक्यस्य तत्त्वंपदव्याख्यामुपादयंदर्शयति। ससमानेति। तद्व्याख्यांस्पष्टयितुं तदीयपूर्वप
दमाह। धीमनइति। एकादशेन्द्रियाण्यादित्यादिज्योतीरनुगृहीतानि विलक्षणानि यद्यपि तथापि मिथः संभूय
कारीणीत्यर्थः॥ विलक्षणानां संभूयकारित्वे कोहेतुरिति। दकादहस्मिन्तस्तेनसमाहृश्यमित्याह। विलक्षणाना १८२
स्प४ मिति। तेषां संभूयकारित्वेनोक्तत्वसंकरः स्यादित्यत्राह। मौलक्षण्यपीति। पूर्वपक्षं निगमयति। बुद्ध्यादीति। तदी
यसिद्धांतमाह। प्रपन्नस्त्विति। बुद्ध्याद्यव्यतिरकवाकानि समपरं समसमानइत्यादिवाक्यमित्यर्थः। तद्व्याचष्टे। समान
इति। कथमेतावतात्मव्यतिरिक्तसिद्धिरत्राह। बुद्ध्यादीति। उभयोरपि लोकयोर्भूतेऽस्मिनुशयाविष्टोषाडुन्नयन्त्री
पि युगपद्योगप्रसंगइत्यर्थः। अत्रायंशंकावाऽभवति यदेतावाननभवति तदतिरिक्तमस्तीति फलितमाह। तन्ना
वतीति वाक्यार्थमुपसंहरति। पर्यायेणेति। करणानां भोक्तृत्वं निराकृत्य तदनुग्राहकाग्न्यादिदेवतानां तदाशं
कत्वनिराकरोति। देवतेति। देवतानां भोक्तृत्वस्वातन्त्र्येण स्यात्तदाध्यात्मपरिच्छेदं स्फुरकाधिदैविकात्मनास्थित
रित्यर्थः। देवतानामपि भोक्तृत्वे दोषान्तरमाह। ऐश्वर्याणामिति। अत्रैवयुक्त्यंतरमाह। बहुत्वादिति। देवतानां क
र्मपारतंत्र्यात्योगात्मतद्भोगाद्भोगव्यवस्थेत्यर्थः। करणसमुदायस्य देवतासमुदायस्य वा भोक्तृत्वं प्रत्याह
स्वार्थेति। तस्यजात्याद्यात्मनः स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः। तत्त्वंपदव्याख्यामुक्त्वाध्यायतीत्यादिवाक्यस्य तदिष्टतात्पर्यं
माहात्मिश्चनकेति। संसारस्य दृश्यत्वेन मिथ्यात्वमुक्त्वा तच्चवाक्यं योजयति। बुद्धिस्थ इति। भोगतस्थानीरस्थता
कृपुरुंगतिदर्शनपिनात्मनि तद्दर्शनं तत्कथमाह। धीगतसंसारोपलब्धिंतैरत्याह। नटस्केति। तन्नृत्यकव ३००

युक्तत्वात्स्वप्नयुक्तत्वात्स्वात्मन्यपि तामारोपयन्नहं गच्छामीति दर्शनादित्यर्थः॥ दृष्टांतानुवादेन दार्ष्टांतिकमा॥
ह। पथेति। पृथक् पश्येत्स्वगतत्वेनेव पश्येदित्यर्थः॥ तद्धि स्वगतत्वमवस्थानादिकं स्यात्तद्बोधवादित्यत्राह। तटस्थेनरवदि
ति। नो स्पष्टस्य संयुक्तसमवायान्न्योगस्यादिदर्शनान्नात्मनि तदारोपइत्याशंक्य तटस्थेनरवदित्येकं स्पष्टयति। नो
वयुक्तेति। दृष्टांतायाह्यहमपि यामीति भ्रांतो यथा नो तत्वज्ञानं हेतुरेवं बुध्यात्मानारविविक्यात्मनि संसारस्त्वो
ते। द्देतुरिति। मत्वा दृष्टांतमुपसंहरति। नो सत्वेति। संसारस्य मिथ्यात्वमुक्त्वात्मनाद्युपादिव्यतिरेकोद्देवंत
रमाह। भावितत्वेति। उपसंहरति। निःशेषेति। संसारस्य मिथ्यात्वानुवादेन तत्फलमाह। साक्षीति। सहि स्वप्नइत्या
दिकमवतारयितुंवादयति। कुतइति। बुधाविबुध्यालोकसंचरणमात्मानो ननुस्मृतो लोकसंचरणमात्मनि हि वादि
त्यनुकृतोवगम्यतइत्यर्थः॥ सहीति वाक्यार्थमवगम्यत इत्याह। सदीति। सइत्यस्यार्थमाह। सइति। स्वप्नो नृत्वेति स्व
प्नदृष्टेनात्मोच्यात तत्कथमत्राह। प्रत्यङ्गिति। एनमर्थं दृष्टांतेनाह। बुधीति। लोकपदार्थमाह। मयीति। जाग्र
दृतिमानंदेत्वात्स्वप्नाच्चोत्थांगतस्य किंफलमितितदाह। त्वात्मानिति। असंगस्याविकारिणः कथं सोगकर्तृत्वमत्राह॥
धर्मादीति। किंचाज्ञानाद्धेत्वर्थेइत्युक्तं तस्मिन्फलमाह। जाग्रदिति। मृत्योरूपाली च च मृत्युरज्ञानार्थमाह। कालेति। नित्य
स्यात्मनोविद्यातिरिक्तादेतोरपि मरणमस्तीत्यत्राह। स्वतइति। अविद्यैव मृत्युरित्युक्तं द्वेवं तरमाह। प्राणेति। न
तस्य प्राणा उत्क्रामंतीति ज्ञानिनो मृतिनिषेधश्रुत्या विद्यैवमृत्युरित्यर्थः॥ रूपशब्दार्थमाह। रूपतइति। अविद्यामृ
त्युरित्युक्तमिदानीं तत्कार्यमपि मृत्युरित्यत्राह। विषमत्वमिति। अज्ञानात्मजातत्वान्मृत्युरूपदेहेत्वंतरमाह। कोह

मिति। अज्ञानस्य मृत्सोरनात्मस्वरूपवादनात्मा मृत्स्नेरित्यर्थः॥ रूपशब्देन कार्यकारणमुच्यते इत्युक्तं तत्र हेतु
माहानदीति। अहमादिकार्यकारणसंघातेन मृत्स्नोपलक्ष्म एव मृत्स्नो रूपमित्यर्थः॥ वस्तुतवाक्यार्थं नि

स्तू२

गमयत्यतिक्रामतीति। निद्राजागरितास्वप्नप्रावस्थाकालेनानित्ययौ जानितयतस्तस्मान्निर्मलः स्फुटस्मृत्युच्यर्थः॥ अत
त्राद्वायस्मादर्थः॥ नित्यशुद्धात्मनां सिद्धत्वे किमुत्तरग्रंथेनेत्याशंक्य पूर्वपक्षनिरासेन दृढीकरणार्थत्व
तरग्रंथस्य इत्याहासीति। पूर्वपक्षं प्रपंचयति। न विविति। यः प्रागुपपादितस्त्वया आत्मनो धीव्यतिरिक्तश्चात्मा नाव
हेतुमाहातमत्रस्वड़ति। प्रत्यक्षमनुमानेन दृष्टमवस्तुगतानां मानेन तयोरन्यतरेणापि तदप्रतीबुद्धि
व्यतिरिक्तो नास्तीत्यर्थः॥ प्रत्यक्षेनावं विशदयति। पूर्वेति। यथैकस्मिन्संतानेन पूर्वज्ञानानिरस्कणज्ञानां
तरं तत्तुल्यकालं न प्रत्यक्षं तथात्माधीव्यतिरिक्तो न प्रत्यक्ष इत्यर्थः॥ धीरनात्मा दृश्यत्वात घटवदित्यनुमानु॥
मानान्नयिद्धिरिति व न्नात्बुद्धिः प्राक्परित्ता हानावति। अनुमानेन धीव्यतिरिक्तासिद्धो तस्य धुवत्वादिह
तात्मारितमित्याहासतीति। रूपालोकयोः विविकवद्बुध्यमानाः रविविकाद्रूपालोकाव्यारिवृतयोर
पित्तदृष्टफलं समसमानवाक्य इत्याशंक्याह। वागतिं। रूपालोकयोः संसृष्टयोः सादृश्यादकचत्रांतिकार॥
णात्तायाविविकग्रहादत्तेदधीर्वस्तुतात्तदइतियत्नफलं चादृष्टफलप्रयतनइत्यर्थः॥ युक्तं च प्रकटयति। भागा॥
ति। तस्मं बंधात्नाया रूपालोकयोर्मिथः संसर्गोद्धितिभावतत्कथं नर्द्धितयोरात्तद्बुद्धिरवादहामादृश्यतस्वि
ति। बुद्ध्यात्मानास्तुत्तदमानात्वावाद्बुद्धिसमानवैवोतांतदः परमार्थ इत्यादयुक्तमित्यर्थः॥ बुद्धिगतयास्या

उप१

कारः स्वातिरिक्तग्राह्यो ग्राह्यत्वान्घटवदित्याशंक्याध्यक्षविरोधमाह धीरिति। फलितमुपसंहरति। नातद्
ति। पूर्वं योग्यव्यंजकयोगात्तदिमन्यकपगम्योक्तमिदानीं तायारपि तेन दानास्तीस्यादाहायथेति। परमार्थे। नातेदानावहे
माह वनामात्मकइति। यतः मालोकाघटः कृत्स्नमात्रं तिष्ठत्यनन्यायात्तदिस्य इग्र्ग्रेहत्वादन्नेद एव यथार्थः। क्षणिके
वेकथं स्थिरस्यैव धीरत्वादाहान्यानपेक्षेति। अन्योदृष्टांतानसंमतइत्यर्थः। एवं बाह्यार्थवादिसौत्रांतिकादिमतंनङ्क्षा॥
यितं इदानीं विज्ञानवादिमतं दूषयति। विज्ञानेति। कथं तर्हि व्यवहारा तत्राह। कृतेति। तथापि ग्रहणधीव्यतिरिक्तात्मा
नुमानस्य किं हीयते तत्वादेवं त्वेति। एतस्य ग्राह्यग्राहकत्वायोगाद्भेदेन नवितथत्वाद्दृष्टांतं न सिद्धिरतत्राह नानस्येति॥
ग्राह्यग्राहकत्वावस्यकल्पितत्वात्स्वरसतंगुरु ज्ञानमात्रं परमार्थ इत्यर्थः। ग्राह्यग्राहकत्वच्छकल्पितत्वं तेरिष्टमि॥
ति कुतोवगतमिति कीर्तिवार्तिकादिष्याह त्रिनापीति। योगाचारमतमुक्त्वा माध्यमिकमतमाह तस्यापीति। द्व
माह। मलवदिति। द्वयस्य कल्पितत्वाद्द्वये विज्ञानात्तु पपन्ने ज्ञानमपि मांद्गतमसस्वकात्रानत्राक्तिरूपा विद्यामय
मतः कल्पितमित्यर्थः। धीमतत्वात्यपि धीव्यतिरिक्तात्मैत्मानास्तिमानानात्वादिसूत्रके मागामायथोक्तात्मनिमानमि
त्याशंक्याहात्मेति। आदिपदान्नित्यत्वादिग्रहः। आत्मप्रमाणत्वात् न शागमस्य नाध्यक्षेणानुमानेन वा संवादा
स्तिनस्वतः प्रामाण्यं तन्मानानात्त्वादित्यर्थः। अदं प्रत्यक्षेन देहादिव्यतिरिक्तात्मसिद्धिरित्यत आह नापीति॥
वक्ष्यमाणक्षणिकत्वानुमानविरोधाच्च न तत्त्ववदिष्टात्मसिद्धिरित्याहानुमानेति। प्रत्यभिज्ञायाः नित्यत्वावग
मात्रं क्षणिकस्य वितत्क्षणिकत्वादाह प्रमानरति बाधितबलवत्त्वात् अनुमानस्यानन्यथोपपद्यमानत्वाभास्य

×अस्य क्षणिकार्थनिसंवादादवश्यमाणक्षणिकत्वानुमानानवसंवादात् क्षणवाद एव साधुरित्यर्थः सर्वस्य

निबंधनत्वेनान्यथापपद्यमानत्वस्य तज्ज्ञानहेतुत्वाधत्वादिति इत्यर्थः॥ क्षणवादादपि मानहीना मानविरुद्धत्वे
त्य त्वाद्वाप्यत्वस्येति॥ प्रत्यक्षं वर्तमानं बाधयद् वर्तमाननाशात् वृत्तं बाधयतीति नस्य क्षणभंगस्थायित्व
व्यवहारात् अथ भवाद्धकल्पनेति॥ कल्पनया स्थायित्वव्यवहारः स्थायित्वे मानानां वाद्कल्पनया क्षणिकत्व
व्यवहारस्तत्र मानतावादित्यर्थः॥ सर्वक्षणिकत्वसंबंधमोक्षानुगतस्य कस्याता वान्मोक्षानुपपत्तिरत्रा
हा सर्वेति॥ सकलसंसारक्षणानां निरन्वयतानाशोद संसारिक्षणीनो वा तादृशो मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः॥
ग्राह्यग्राहकत्वस्य हं घटं जानामीति प्रत्यक्षसिद्धत्वान्मिथ्यात्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति शंकानां
ग्राह्येति॥ प्रत्यक्षेणेदं न मानं संवादात्तावादित्याशंक्यानुमानसंवादमाह ग्राह्यादीति॥ यद्गृह्यते तद्ग्राह
कादन्यद्यथा वस्त्रं ग्राह्यात्स्वयं धीरित्यनुमानसिद्धमित्यर्थः॥ इदं नीलमिदं पीतमिति विज्ञानस्यैव ग्रा
ह्यग्राहकत्वेन नानात्वं कथं तद्ग्राह्यग्राहकस्येति॥ पिंडितं दर्शयति वार्य प्रवृत्तित्वे इत्यर्थः॥ तादृ तत्पारानिरा
कुर्वन्ति॥ ज्ञाननेति॥ प्रत्यक्षं द्विधा निर्विकल्पकं सविकल्पं वा तत्र निर्विकल्पे प्रत्यक्षे ग्राहके ज्ञानात्ताद
ननसिद्धिस्तस्य ग्राह्यस्य नीलपीतादेः सिद्धत्वे तस्मिन्ने वज्ञानधर्मस्यादपरं ग्राह्यस्य ग्राहकात्तदा रू
पे सविकल्पकप्रत्यक्षे सिध्यति न कश्चिदपि तद्विज्ञाने सविकल्पकं व स्वाश्रित्यमज्ञायते नातद्ग्रामि
थ्यात्वमित्यर्थः॥ निर्विकल्पके ग्राह्यस्य ज्ञानात्ताद नसिद्धिः कथमिति तान्समुपादयति॥ ग्राह्यतेति॥ नन्निर्विक
ल्पकं नीलादिज्ञानं ग्राह्यस्य नीलादग्राहकमित्यवं न तथा तत्किंचनीलमितस्वपीतमित्येवं वायनस्तज्ज्ञानस्तो

रख्यं ४

ज्ञानात्भेदेनैव निर्विकल्पग्राह्यसिद्धिरित्यर्थः॥ सविकल्पकस्य त्वेग्राह्यग्राहकात्तदसिद्धिरित्युक्तं तर्हि तत्तद्ग्रा:
पारमार्थ्ये सविकल्पकस्य प्रमाणत्वादि स्यादाह नाभिन्नेति॥ प्रकाशिकरसेदूणत्वं युज्ञानत्वं तदव्रतीत प्रत्तदस्य
सविकल्पकेन ग्रहान्मिथ्यात्वमित्यर्थः॥ तर्हि विज्ञानस्य किं तद्मिथ्यारूपमत आह संदृष्टस्येति॥ ग्राह्यग्राहकत्व॥
ग्राह्यकस्य स्वरसतं युरारवं समग्ररूपं निर्विकल्पकवच्चगम्यमित्यर्थः॥ न च स्वसंवेदनत्वे स्वात्मनि क्रिया॥
विरोधेनादिस्त्रोपादानत्वलक्षणजडवैलक्षण्येन स्वरूपाद्यर्थं प्रकाशस्वतावश्यजायमानस्य ज्ञानस्य ह्यसं
दृष्टस्य वस्वसंवेदनत्वव्यवस्थापनादित्याह॥ विज्ञानं जडरूपस्त्वोपाहत्वमुपजायत इत्यमेवात्मसंविज्ञ्रिरस्य
स्य जडरूपतेति॥ ग्राह्यादिरूपं मिथ्या स्वरसतं युरं स्वरूपं सत्यमित्ययं विज्ञानवादिमातन्त्र्युक्तं॥ स
वेद्यधीमात्र वादितिवादयति॥ नान्विति॥ हेतुं स्पष्टयति॥ ज्ञानेति॥ यथा ज्ञानरूपं पारमार्थिकमेवं तद्दृति॥
रिक्तघटादिरूपमपि पारमार्थिकमस्तु पक्षलाद्यबाधकाभावादित्यर्थः॥ किं च घटादिग्राह्यं मिथ्येति ज्ञानं तावत्॥
त्पारमार्थिकं तज्ज्ञात्वे घटादि मिथ्यावस्तुतो तत्तन्मतेत्वं वाद्ये ज्ञानार्थीत्त दादित्यत्ति संसौधयाहृदमिति॥
ग्राह्यज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पो घटादिवास्तार्थप्रतीतासतो नो न्नविकल्प्याद्दोषइति शंकते॥ विकल्पस्य
दिति दूषयति॥ नेति॥ विकल्पोयं च ग्राह्यघटादेर्मिथ्यात्वस्वीकारादन्यथा ग्राह्यस्वविषाणादि विकल्पवत्तद्घटादि॥
नोदकाहरणादिव्यवहारायोगात् ज्ञानामिथ्यावादन्यागतिः॥ प्रपंचस्यनास्ति सत्त्वानिष्ठेरित्यर्थः॥ स्वाध्ययिने ग्राहकम
न स्फुपगच्छतः सुगतस्य ये मिथ्यामिथ्येति विज्ञानासिद्धिरित्याह॥ मिथ्येति॥ परः परिहरति॥ नेवमिति॥ बाधे

क२

त४

न३

मिथ्यात्वेप्याशंक्यानकोनमिरत्वमित्यर्थः। बाह्यार्थवादिनोपपादादेव मिथ्यात्वज्ञानाजकमित्याह। बाह्यस्येति
२२ ज्ञानातिरिक्तत्वनत्वांतरजनादेर्युयादानुपादानबाधान्नग्राहकस्थिरनत्यर्थः। पुनरपि मिरुंतीत्यायति
नत्विति। त्वांमर्ध्यग्राहकवैशिष्ट्यबाधकज्ञानकालेनष्टत्वाकथंतस्यरजतात्यर्थमिथ्यात्वंसिद्ध्येदित्यर्थः। स
माधानानेवमिति। बाध्यान्मिथ्यात्वस्यपारेरिष्टत्वात्वनानुपपन्नातस्याह। बाह्येति। बाधान्मिथ्यात्वंस्थिरस्य
त्वन्याशंक्याह। स्थिरस्येति। एकमेतननिपतितत्वय्याणांकल्पितकत्वंमिथ्यातातनापित्वांनिसिद्धिरजता
द्बाधकज्ञानकालेमिथ्यात्वसिद्धिरित्याशयः। पूर्वपक्षमुपसंहरन्नीत्यादीति। क्षणिकाः सर्वसंस्काराः स्व
२७ स्थिराणांकुतःक्रियाः। भूतिर्येषांक्रियासैवकारकंसैवचोच्यतइत्यादिरादिपदार्थः। दूषणंसंतावयति। वि
तीयिकेति। मोत्वांनिकावेनापिकल्योगाचारमध्यमिकाशून्यवादबोधास्तत्वाद्योबाह्यार्थवादिनातयामत
मात्रेदूष्यतइत्याहाबाह्येति। यदनुमानानावातबुध्येरितिक्षोनास्मात्मतितन्निराकर्तुंबाह्यवादस्यानु
पपत्तिंदर्शयति। स्वात्मेति। विज्ञानावत्तास्योपिदीपादित्यादिः स्वात्मनाऽवत्तास्यतत्तुंत्तादिशुमालोकस्त्वज्ञ
स्यापिस्वेनावत्तास्यातनालोकांतरमपेक्षतेनचघटादेरपिस्वात्मावत्तावैस्यवादतिरिक्तात्मासिद्धिरित्या
दरमुक्तत्वमुच्यतइत्यर्थः। कथंपक्षोन्यायरांधेदितामाहास्वात्मावत्तास्यइति। मालोकइतिशेषः। स्वतत्तास्य
व्यपेक्षत्वाद्भुन्नातिरिक्तावत्तास्यातनत्वाप्तिंनावदाहातमसीति। मालोकोघटइतिविशेषादर्शनान्तनस्या
तिरिक्तावत्तास्यत्वमत्वाह। संप्लिष्टयोरिति। व्याप्तिंनिगमयत्यतन्यवेद्यामावतिनातविशेषणस्यसमीहणादि

संबंधः। एवमपि धीः स्वातिरिक्तावत्तास्पास्ववत्तास्पवात घटवदित्यनुमानमशक्यं दीपव्यभिचारादिति
वारयति नन्विति परिहरति नन्विति घटादित्यालोकस्यजडत्वमविशिष्टमतो घटवदालोकः स्वात्मानं प्रका
शयतीत्यर्थः। घटदृष्टान्तेन विप्रतिपन्नं प्रत्येतत्र साध्यस्याधर्मसिद्धत्वादित्याह घटेति। दृष्टान्तिकमाह व्यतिरि
क्तेति। आलोकस्यापि व्यतिरिक्तधीग्राह्यत्वप्रत्यक्षसिद्धमित्याह तत्रेति। व्याप्तिसिद्धौ किं फलितमितिदर्शन
दाहादाविवेति। दीपस्य स्वेतरवत्तास्यात्वपि स्वेतरणेवत्तास्पवात्तावातु व्यभिचारादुर्वार इति शंकते नन्विति
स्वेतानयमित्यन्वयः। परिहरति यन्नेति। दीपस्य स्वातासनात्प्रागसत्ता विज्ञाषस्योत्तरकालसम्बन्धेन स्वा॥ स्प ६
त्मा सावसकत्वं प्रयुक्तं न च दीपस्वस्मादन्यस्माद्वा तावत्पव्याप्त्या गीविज्ञाषां स्वातो दीपः स्वात्मानं नामयतीति
व्यतिरिक्तमित्यर्थः। दृष्टश्च दीपान स्वावत्तास्य इत्याह दीपस्येति तस्मान्न स्वात्मास्यात निजाषांत स्मात्परा
क्तरसाधुत्वं युक्तमित्याह दीपोयमिति। अत्र स्वत्वाद्वापायुक्तं हेतुमाह प्रागिति। एतद्व्यतिरेकदृष्टान्तेन वि
त्रादयति। प्रदीपेति। दीपस्य विज्ञेषांतरानादपि स्वसमन्निधिसंनिधिरूपा विज्ञाषास्तीत्यत्राहात्मवादिति
दीपस्य दीपांतरनाम्न च वधुद्धरपि बुध्यत रनास्य वान्नन वदति मतान्तमसिद्धिरत्राहालोकाग्नीति। फलितमनु
पसंहरति यतइति। अस्वत्वात्मनरघटादिवदित्यर्थः। नास्य त्वदितार व्यतिचार सिद्धावनुमानांतरमपि
संनवतीत्याह। विज्ञानमपीति। विज्ञाने विजातीय याद्येवं जकत्वां वंद्रवदित्यर्थः। तस्य त्वदितारव्यतिचारा
विज्ञानं स्वातिरिक्तयादकयायाद्याद्याहीपवदिति प्रानुत्तानुमानार्थं निगमयति संविद्रूपन इति। विज्ञान

×कस्यचन निर्णीयाथ्र आह। तत्त्वेति। विज्ञानस्याथ्र्यावेतन्य ग्राह्य निश्चयादीपादो तथा दृष्टवादयथादृष्टवादियथैः।२

२१ स्याप्रकाशत्वमनुत्तत्वेन साधयति। संशयेति। स्वतो परोक्षवादत्वयमनुत्तत्वः स्यादित्याशंका स्वे। तं ग्राके
त्वतिपाययति तुं विमृशति। विदिति। विज्ञानस्य यास्वत्व मविगीतमित्यर्थः। एवमपि कथं त्वदिष्टानसिद्धिर
त्रा दोषाभावकेति। ज्ञानस्य स्वातिरिक्तग्राह्यत्व मानुमानतत्फलानां मानात्स्यादिति शंकते। नन्विति। समाधत्ते
नेति। दृष्टं तु इष्टं छेत्तुं [?] नइति। नमोन्हा यन्नश्यति। दृष्टं स्य दृश्यति। स्वत इति। स्वस्मात्स्फुरणस्य बाधा स्वतो स्वम
५५ मात्रादीनां स्वस्फुरत्व नीतिनेमा त्राद्यंतरो विशेषाद्वलोकवद्वतानानवस्थामाहिम्ना स्वप्रकाशस्य सा
धकांतरानपेक्षत्वादित्यर्थः। अविद्यापूर्वेफ्कते हेतुं साधयति। स्वमहिम्नेति। स्वस्यस्फुटस्य बाधस्य।
ना कास्त्र महिमा तेन वेद्यादकादिन सिद्धेत्त दाया हकं याहकांतरग्रहणे ग्रहणांतरापलं फलांतरा
नमिद्धा दृति शयानावादित्यर्थः। ग्राहकाद्यनवस्थां परिहृत्य करणानवस्था मुद्भावयति। नन्विति
चक्षुरादिकरणकं ज्ञानमन्यनत्र ग्रावन्नस्य करणांतरं वाच्यं तस्यापि ज्ञानस्यान्यत्र यत्करणांत
रं वाच्यमित्यनवस्थेत्यर्थः। परिहरति। नियमेति। तदसावः क्लानानुपलं नादित्याह। ग्राह्येति। नियमा
तिरिक्तकरणस्येति बाधः। नियमानुपलब्धिव्यतिरेकदृष्टांतनाह। ग्राह्यग्राहकेति। घटान ज्ञाति
कं दीपाख्यकरणघटनत्वाया। ग यथापेक्षते। एवं सर्वत्र ग्राह्यग्राहके संगतो करणांतरं नाक्य नियं
मेव तस्य स्वभावो विद्यादित्यर्थः। स्वभावविशेषेण कथं नियमनं। गाथा चाह। घटस्येति। अन
वस्था तावदपसरति। तस्मादिति। मात्रादिवत्तु दृश्यातिरिक्तौस्त साक्षा मानास्ति मानानानादित्यर्थः॥ २०४

याह्लकादीति। अनुत्ताववित्रतिपन्नं बूत्साह। व्यत्वादिति। आतानन्तत्रवित्रतिपत्त्यमित्यर्थः। व्यवहारमकामव
प्रमाणमंगीकुर्वाणं प्रत्याह। लोकायतिकेनातद्धि मानसिद्धत्वात्कडत्वादिप्रसक्तिरित्याह। अनंतरात्मेति। बाह्यार्थवादिपक्षे प्रवनि
रूपेण बुद्धिव्यतिरिक्तात्मानं प्रमाध्यायोगाचारमतमवतारयति। बाह्येति। प्रत्यवस्थानं प्रकटयति। नान्येति। बा॥
ह्यार्थस्तावमानानावादित्याह। विज्ञानव्यतिरेकेणेति। व्यतिरेकमानानात्ताववदत्यानिराकपितदंत्तावमनुसोनन्त्रा
हायद्वीति। जाग्रद्वस्तुननचातो। विज्ञानाद्भिन्नं नव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वात्स्वप्नदृष्टवदित्यर्थः। दृष्टांतमा॥
ध्यतावमाशंक्याह। स्वप्नेति। अनुमानांतरमाह। जाग्रदिति। बाह्यघटाद्यस्तावपि प्रत्यगात्मा ज्ञानव्यतिरिक्तो धीसाध्य
तीत्यतत्राह। एवमिति। धीःस्वातिरिक्तदृश्या दृश्यत्वाद्दीपवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिरित्याह। बाह्येति। सिद्धांतयति। स्वप्नेति। तार॥
ति। व्ययापिव्यतिरिक्तार्थापगमाद्दृष्टांतासाकमस्मेवनावतज्ज्ञानातिरिक्तोर्थोस्तिवाता पिदृष्टांतानाचाप्रवष्ट्यज्ञानमा
त्वे वेदुःसाधं स्यादित्यर्थः। कथं विज्ञानवादिनावस्थंतरमनुपगतमितिनत्राह। धीमानादिति। नाताज्ञानादपरं जायस्वप्न
दिकं यथाप्रतीतं स्वीकृत्य जाग्रदादिवस्तु ज्ञानमात्रवदमिति धीमामनाप्रमाध्यधीरेवमानं धीमानं प्रमाध्यं तस्मात्स्वमात्रत्वं
दिदृष्टं मिथ्येति। तयाग्रातनकिंज्ञानस्येव तन्मात्रत्वं मिथ्यात्वं वा साध्यते नाद्यस्य मिथ्यात्वं तदस्मातिरिक्तमित्यर्थः। बाह्य
स्य मिथ्यात्वम मसचमता नकिं ज्ञानस्येव तन्मात्रत्वं) तदस्तीस्वत्राह। नावावति। ज्ञानवज्ज्ञसमानबाह्यार्थनिरासेज्ञा
नस्यापिनिरसांत्स्यादित्यर्थः। व्यवहारांगत्वेन बाह्यार्थस्यानवतारूपगमाच्चनतदपजापहसाह। पीति। अमदुपा
लंत्तायं मयानथानत्यपगमादितिशंकते। सर्वस्येति। यद्यह ज्ञाने व्यतिरिक्तं वक्तुमर्थांतरं वच्छेदनं तन्मात्रं मिथ्या।

थी ४

लोकधी

धी ५

×प्रमाणमिति मयापीति शेषः। ल्पादिमानमादायामात्यति। न्वयव्यतिरेकाननुपपत्तिरित्यत्तत्तांत्तदमानमित्यर्थः।२

विकल्पोयमर्थीष्ठ कात्मता यद्व्रुति। घटादिज्ञातृज्ञानामपर्यायत्वं चैवं मेयामानमेयात्तदावश्यात्स्फापयइतिप
रिहरति। ज्ञानमिति किं वाज्ञानार्थयोरत्तेदत्वयामानं वाच्यं मया तद्भेदमेत्तत्रात्तदमानं नास्तीति तावेनादमान॥ ×
व्यापारात व्यागवज्ञानार्थः स्वीकार्यश्चथामान वरस्यायोगादतोपि ज्ञानार्थोत्तर इत्यादो पादिमंतीति ज्ञानार्थोत्तद
मापाद्याज्ञेवार्थसाधुको कुत्वोस्फापयामानानत्तदसिद्धिरित्यादानवतिमानानत्तदसिद्धोदवंतरमाद। प्रमाणमे
ति नित्यानुत्तवसिध्यंगतयामामेयत्तेदां प्राक्साधितां मनयुक्तेएकस्मिन्नवज्ञातत रत्नावामानमेयत्वायोगाद्बा॥
व्याथो सिद्धिरित्यत्राहानस्वरूपइति पूर्वंप्रतिज्ञायां दत्तमादा सर्वदेति तत्तरत्नादत्तमादा बाधश्चेति अत्र्यायाज्ञ
नादत्तदात्तदावानाद्या मानमेयत्वव्यवस्थायोगान्नेतरस्वद्धेदापत्तेरित्यर्थः॥ किं च नीलादिरूपत्वामेयत्वं धीरूप
स्यमात्रमिति वदता मामेयात्तदएवात्तत्वावायुक्तत्वेष्टः स्यादतन एकं न सिध्यतीत्यादा प्रमाणमिति अपद्ध
तइत्यपाद्धेक्यमिति यावद्यवहारावस्थायां नीलाद्याकारश्चाकारि विज्ञानस्य वास्तदोस्तीमाशंक्यादाकारेति।
अस्मन्नाक्षांतसिद्धिरित्यर्थः। ज्ञानार्थत्तदपि न तेच विशिष्टात्मसिद्धिरित्यत्रादाप्रमेति नीलतज्ज्ञानसंबंधाबाधक।
कारा का प्रत्यगात्मास्वीकार्यइत्यर्थः॥ नीलतद्धियोरकाशित्वमंशांशित्वं वाकार्यकारणत्वं वा मामेयसंगति। नीमसावज्ञी
लेरः नात्तदं सिध्यतीति न साक्षीकस्योत्रादाकार्यैति मुखदर्पणयोरंतं उपट दर्पणयोश्च मामेयत्वादर्शनादसो
न्येव मामेयसंगतिरिति तत्साधकसाक्षिणात्तवितथमित्यर्थः॥ मामेयायारत्तदादोषां तरमाद्मानति।
मानामेयायारत्तदनाशएवमानमित्यक्तं स्यात्तदामामेयत्तावासिद्धिरकच संबंधस्तावादित्यर्थः। एकत्रत्ता॥ ३०५

न२

तज्ज्ञावानुपपत्तिं स्पष्टयति। मानमेयत्वं स्यादिति। इदेति। तत्रेति तज्ज्ञानं गृह्यते साध्यसाधनयोरैक्ये साध्य
स्य साध्यत्वं साधनस्य साधनत्वं धनत्वं च न स्यादतोपि न मानमेययोरत्ते दइत्याह। कस्मिन्निति। मानमेययोरन्ते
दादाषांतरमाह। फलानामिति। धीव्यतिरेकेण वृत्तिवाद्यादस्वयांगीकाराच्च न बाह्यार्थापलाप इत्याह। विज्ञानेति च॥
तिवादितसिद्धांतादर्द्धीमात्रत्वेन स्वीकारात व्यतिरेकासिद्धेश्चाह। ज्ञानेति। इष्टत्वेपि ज्ञानात्तदंः स्यादत्राह। प्रति
वाद्यर्थादीति। आत्मत्वेनात्मीयत्वेन वा योगइष्टं वं न स्यादित्यर्थः। फलितमाह। तन्नेति। संज्ञावद्रूपं ध्रुवमिति या
वर्त्किं चादवदन्नसंतानेन यइदन्नसंतानस्यानुमेयत्वं सर्वज्ञज्ञानेनासर्वज्ञज्ञानां च ग्राह्यत्वं चाव्यपेतत्वं ग्राह्यत्वादि
क्षुत्सकत्तदस्य तथापि सिद्धस्त दृष्टांतान्नीलादस्तत्ज्ञानग्राह्यत्तदानुमेयइत्याह। संततीति। आदिपादन घतिवा
द्यादिस्वीकारः। फलितमाह। विज्ञानेति। विमतं बुद्ध्यातिनं ग्राह्यत्वात्स्वप्नदृष्टवदित्यनुमनुवदति। नन्विति। दृष्टांतं
साधयति। जाग्रदर्थवत्स्वप्नार्थो नास्ति धीमात्रत्वादित्यर्थः। स्वप्नार्थो ज्ञानाद्भेदेनानुभूयते न वा यद्याद्यस्तत्राह। विज्ञानमि
ति। ज्ञानवत्संवेदनरवदिति यावत्। द्वितीयमनुवदति। ज्ञानस्येति। दूषयति। परमार्थेति। ज्ञानात्तिन्नत्वात्स्वप्नार्थस्य जाग्र
दर्थवदपलापो न स्यादित्यर्थः। धीव्यतिरेकेणानुभूयमानार्थस्य न सर्वेषां तिगावररजतादिबहिष्ट्ववदित्यत्राह॥
विज्ञानेति। ज्ञानातिरेकेणानुभूयमानघटादेरविवयथा विकल्पयतो सर्वथा बाह्यापलापो न युक्त इत्यर्थः॥
जाग्रतज्ञानार्थस्यापि व्यतिरेकेपि न स्वप्नेज्ञानातिरिक्तोर्थोस्तीत्यत्राह। स्वप्नेति। अनुभवा स्वप्ने बाह्यार्थानंगीकारादृ
ष्टंदर्शयति। यदस्त्विति। ज्ञानात्स्वार्थस्यानंदस्युपेयत न दृष्टांतेनानुयत्वाद्भेदार्थस्यानुमीयत इत्याह। ज्ञा

नुमिति
ते। ८

नादिति। अतिशयान्तेदइति यावत् धीकालएव घटादिदृष्टेरन्यदा चादृष्टेर्धीव्यतिरेकेण सत्त्वं नास्तीतिशंकते। तद
न्यथेति। अतिप्रसंगनप्रमादाल्लक्षणेति। पूर्वपक्षस्योत्तरक्षणे तस्य च पूर्वक्षणेन्तु पलंभात क्षणिकज्ञानप्रसदि
तिरूप्यापत्तिरित्यर्थः॥ स्वकालस्वान्तान्यदानुपलंभात्तत्राप्यसत्त्वस्वीकारबाधकाभावादाह मत इति प्रति॥
ज्ञात्तुमशक्यत्वादत्तुमाह तथेति। दशादिवित्तागनबाह्यार्थे हाष्टेश्च न नदपलापइमादाह अश्रेति। बाह्या
र्थापलापेनन्निषेधेपि नस्याद्यन्तावद्यन्तावधीनसिद्धिकत्वादिस्याशयवानाह। विज्ञानेति। अस्यार्थो यथा
नास्यार्थानपेक्षसिद्धिरेवं नास्यार्थोपि मदर्थानपेक्षसिद्धिरितिवन्नानुत्तवविरोधादिस्याह। स्वार्थवदिति।
फलितमाह। यथेति। अस्यनान्तार्थयोरसिद्धिर्नीदोषाय स्वरमतं गुरमविरतोदयं विज्ञानमात्रं तत्त्वमिति।
स्वीकारादत्राह। स्वर्थेति। कथं संवीमवोसिद्धिरस्यार्थादिन्याव न विज्ञानतद्धर्मक्षणिकत्वादिसिद्धेरत्राह। स्वार्थ
व्यतिरेकेणेति। ब्राह्मणादेरन्यस्य ब्राह्मणत्वाद्यत्तावदस्यार्थादन्यस्य नास्तित्वमित्यर्थः। तस्माद्बाह्यार्थः सि
द्धः स्वीकार्य इत्युक्ते तत्र च यदंतविनाविनाशितस्वतिक्षणविनाशियथादीपांतविंतविनाशीनि च ज्ञानक्षयात्म
कानि इत्यालीतिशंकते। प्रतिक्षणेति। पूर्वापरविनाशविकल्पकालकलावच्छितिलक्षणं क्षणिकत्वं दीपादौ
संमतमित्याशंक्याह। वैधर्म्येणेति। यान प्रतिक्षणविनाशीस्यांतविनाशीयथाप्रतिसंख्यानिरोधध्वंसेन॥
वांतेन विनाशीनि इत्यालीत्यर्थः॥ निराकरोत्यनुमानेति। प्रतिक्षणविनाशित्वमिति प्रतिज्ञार्थासिद्धिः प्रतिशा
स्त्रातीतयोरावृत्तिवीप्सयोः प्रमाणतासत्त्वाद्यवस्यक्षणिकत्वात्फपगमादित्यर्थः॥ आवृत्तस्य सत्त्वं वक्तुं नत्त्वरूप

म २

३०६

माहानाकेति। एकजातीयानेकव्यापारानुगते कद्व्याश्रयावृत्तिर्लोके प्रसिद्धा यथा पचति रूपं तं स्वेव इसेकजा
तीयानेकत्तुजव्यापारानुगतेकावेचाश्रयानुजेक्रियावृत्तिरेवं नाशक्रियावृत्तिर्बोधयन्नानेत्यनद्यर्थः॥ दृतुमा
हानिर्व्यापार इति। वीप्सापिन संतवतीति वक्तुं तस्वरूपमाह नानेति। नानार्थवदनशीलशब्दानां यथार्थवाच्या या
मनदृश वृद्धादयः। तेषां युगपत्क्रियया गुणेन वा व्याप्तिर्वीप्सा यथा वृक्षं परिषिंचति पर्जन्य इति वृक्षाणां तद्॥
शस्य त्वान्न क्रियया युगपद्व्याप्तिर्थो यावत्ग्रामो ग्रामो रमणीय इति ग्रामाणां नाहशस्य वयुगपद्रमणीयगुणे
नव्याप्तिर्नैवं नाशक्रियया नकद्व्याणां युगपद्व्याप्तिस्तन्मते तस्मिन् क्रियागुणयोरनंगीकारात्तस्मात्पचतिरूपणवि
नाभिद्व्यमिति प्रतिज्ञार्थासिद्धिरित्यर्थः। अर्थानां क्षणिकत्वेपि कर्तृक्रियागुणगुणिसादृश्याद्वृत्तिर्वीप्सापप
त्तिं शंकते। कश्चिदिति। यथा त्वत्पक्षे तेदपि भूयो ब्राह्मणं भुंजन इति प्रयोगानन्दि पूर्वकाले भुक्तेवोत्तरका
लेपि भुंजानत्वतथाचापीत्यर्थः। दूषयति नन्विति। भूयो भुंजन इति वदत्राप्यपवारास्यादितिवेदत्राह भुक्तस्येति
भुक्त्वाग्निं विनोपचरितानि रथ्युक्तो याथ्येवमुपचरिता वृत्तिर्वीप्सयोर्मुख्यनदत्तावनुपपत्तिरित्यर्थः। तर्हि मुख्या वृ॥
त्तिर्वीप्से स्यातामत्राह स्फुटमिति। अक्षिराणां क्रियाकुलं भूतिर्येषां क्रियासेवकारकावेवाच्यत इत्यादिपदार्थः॥
नावानां क्षणिकत्वं प्रमाणबाधं बाढं वीरनिरमिसन्तुरपगतनिहानिरत्राह क्षणिका इति। वीप्सावृत्तिः बाधादन्यत इत्य
र्थः। क्षणिकानीति प्रतिज्ञान विरुध्यात क्षणसंबंधीनीति विवक्षितत्वादिति शंकते। अथेति। दूषयति। सिद्धेति। सिद्धसा
ध्यवं साधयति। स्थिरस्येति। क्षणेतिरानावस्य क्षणिकशब्दार्थबाधकसिद्धसाध्यतेति शंकते। क्षणिकेति। दूषयति। स्फ

कवा६

य२

×विरुद्धायास्त्विति। क्षणिकत्वाद्धस्यार्थं निरस्य ज्ञापयति। आयतीति। अज्ञातस्य नाशोदाषमाह॥ ९

एतनार्थेति। सज्ज्ञालक्षणे स्वसंविदितत्वेदनान्तकार्थो वा नाम प्रकाशात्याद्याक्षणेन तारतद्रूपगामेमि सिद्धो नासिद्धिरित्य-
र्थः। सितिज्ञावस्वरूपपर्यालोचनयापि न दृष्टपदप्रतिपादयति। यक्तेनेति। क्षणे नाशित्वं क्षणिकत्वं विवक्षितं मत्तान्ना-
केदाषद्धतिशंकते। ...यदीति। दूषयति। स्यादिति। एतद्यनक्ति यतइति। उत्पन्न क्षणे नाशित्वं क्षणिकत्वं तत्क-
थं सिद्धसाध्यमितिशंकते। उत्पद्येति। आक्षिपति। मात्रेति। एकोपाधिस्तावत्तावत्समयइत्यर्थः। अस्त्विति स्वदत्वाद-
तनष्टेति। तावत्तावत्ताया विरोधे। विरोधश्चेत्वापि निरासत्वं द्वितीयमित्यसत्त्वमित्यर्थः। उत्पन्नताया विरुद्धत्वे द्वि-
घांतरमाहोत यापीति। अज्ञाना निश्यंतीति प्रतिज्ञार्थानुपपत्तिरज्ञानस्यासत्त्वादसत्तो नाशायागादित्यर्थः। किंचपद-
र्थो नाम सर्वो कारणानाशोज्ञातस्वस्सान्नवानोनाशो निष्फलप्रयासाक्तेति। अज्ञातानि नश्यंतीति प्रतिज्ञावां विरुद्धार्थ-
सत्तानाशकर्तृत्वायोगादित्याह। प्रतिज्ञेति। ज्ञायमानस्य नाशं दूषयति। नश्यंतीति। उत्पन्नतासत्तासंबंधित्वात्तद्विप-
रीतत्वान्नाशसंभवइत्यर्थः। उत्पन्नस्य द्वितीयक्षणे नाश इति क्षणिकत्वमिति स्वाभिमतपक्षमालंबनात्। अथेति। दूषयति। तिष्ठत्विति
क्षणमिति। तत्प्रकारं दर्शयति। यएवेति। उक्तप्रैव्यप्रत्यभिज्ञया क्षणिकद्वयसंबंधिकालानि रूपाहा। क्षणेति। घटादि
ज्ञानमुत्पन्ना दिक्रियादीनमादिमध्यंम नविकल्परहितस्वानि विकल्पकत्वयाद्धेनाथानुभूयमानत्वादितिशंकते॥
मनमितियदाह संप्रज्ञातनंतिद्यांतस्वातार्थाः परमार्थिकाः रूपामकमनकं वा तत्र बुद्धरूपञ्चवइति। अत्र दूष-
णमाहाहत्विति। प्रतिज्ञेण विनाशीनीति प्रतिज्ञातविनाशित्वादिति हेतु रनयोर्विरोधः स्याद्विज्ञानस्य नाशादिही-
नइत्यर्थः। नहीति विनाशयेएवक्षणिकत्वमितिशंकते। मनमितिदूषयितुं विकल्पयति। कायमिति। अत्र तत्राद्दस्य
त्वे

ररर

—न९ ×

क्षणमध्ये वा विच्छेदापत्तेर्माह क्षणेति । परित्यक्तैकक्षणिवर्त्तित्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः ॥ द्वितीयं दूषयति । क्षणान्तर इति ॥
क्षणस्य बहिर्निमित्तक्षणान्तरं तत्र वृत्ते क्षणवर्त्तिज्ञानस्यातत्त्वान्नाशो न युक्त इत्यर्थः ॥ इदं तु साधयन् स्फुटतरयति । उत्तरक्ष-
णावधिध्वस्ति उत्तरक्षणावधिध्वस्तिः तस्यामित्यर्थः । अथोत्तरत्वास्ति तत्राह दोषेष्वेवति । किं वा तन्नाशश्चेदं न स्यादिमध्यमए
क्षत्वादंशत्रयवाक्क्षणिकत्वानिनिरंशत्वव्याघातश्चेत्याह दीति । घटादिप्रवाहवर्त्तमानाघटादध्येदाकर्षण(?)नाशं क्षणि-
कत्वमित्याशंक्याह । संतलोवति । कार्यस्यानिश्चयत्वस्वीकारादित्यर्थः ॥ किं वा न वा सदुत्पद्यते । सहायघ्यादृष्टत्वादाहा मत-
श्चेति । श्रमहद्विज्ञानस्योत्पत्तावसत्त्वनाशज्ञानस्यापि नाशो सत्त्वज्ञानाद्यारात्तदाद्युत्पन्नन्तरकालेज्ञानस्य नाशाद्वेतरक ॥
स्य नाशद्वयं स्यात्तथा नाशद्वयसंबंधित्वात्तज्ज्ञानस्य स्थायित्वं स्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयमनूद्य दूषयति । आहानादिति । सत्त्वास-
त्त्वयोः संबंधादित्यर्थः । घटादौ क्षणिकत्वमनुमलातिघातादृष्टं मिव प्रागपि नाशो घट इति धीः स्यात् । नाशविशेषादिति
विशेषं व दं तं स्थायिवादिनं प्रति पूर्ववाद्याह । दोषाद्य इति । प्राक्तननाशस्यात्यत्वान्न तत्र नष्टव्यवहारं तस्य मदत्वान्नतत्त्वे
व्यवहार इत्यर्थः । दूषयति । विशेषेति । वृत्तेः संतानिनाशेपि संतानस्य नाशान्तावाद्धूर्वं संतानस्यापि नाशादस्ति विशेष इत्याह ॥
तास्यति प्रवाहेसावपि घटस्योत्तरत्र नष्टत्वाविशेषात्तद्व्यवहारस्यानन्तरविशेषाश्रयत्वमतावच्च विरोधादित्यर्थः ॥ ना ॥
शसंबंधदीनस्य क्षणिकत्वं न संबंधिनो वा नाशः । प्रतिसंख्यानिरोधस्यापि स्वसंगात्वद्वितीयानीयासंतत्वादित्याहामत्त
मेर्थीति । सरसंतंयुरत्वादितरादिपदार्थः ॥ एककालीनयोः संबंधस्य नाशत्वे योगिनोर्न्तिनकालत्वादसंबंध इत्यर्थः ॥ स्वं
तन्नाशं क्षणिकत्वमिति कल्पे क्षणिकत्वानुमानस्यानुत्थानमेव साध्यस्यासंतत्वनायस्वत्वादिति दोषान्तरं दर्शयि

२४

द४

त२

न्ति२

उमादृ नवेति। क्षणाना यदि स्वदनुवसारदेउमादृा क्षणांतरमिति। नात्रा अक्षणांतरत्वाविचेनासिनोर्तत्र सत्वान्न
क्षणिकत्वमन्यथा नात्रा संबंधासिद्धिरित्यर्थः॥ मध्ये तदनवकाशादुत्पादा क्षणेति। द्वयस्य परिहार्सिक क्षण
वृत्तित्वादित्यर्थः॥ द्वयुतन्नाशायार्त्तिन्नकालत्वे संबंधासिद्धिरित्युक्तं मुक्तंध नस्यानीतत्वेपि धनीदव दत्तइति
तत्संबंधदर्शनादितिशंकाता धनीति। तदस्या स्वीयार्थे तद्धनित्वनावितिवर्त्तमानकालसंस्पृष्टे च तयविधिविरा
धात्स्वायागास्ता सद्धनिपरिहरति। नेति। वर्त्तमानग्रहणस्य कालसंबंधमात्रोपलक्षणत्वान्न लक्षणविराधइतिशं
कातास्त्रिकालेति। निर्गमितालक्षणानयुक्तेतिषष्ठ्यादा तादर्थ्येति। प्रतिज्ञार्थानिरूपणेणा द्वन्नमाना नुष्ठानमु
क्ता प्रसत्तिज्ञानविराधश्च तदाद्या प्रत्यक्षेणेति। प्रत्यतिज्ञा स्थायित्वं साधयन्ननुमानेक्षणिकत्वं तस्मादिक
स्मिन्नधर्मिणि विरुद्धाव्यभिचारात्रुतयाः प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा सममित्यत्राव्याप्त्यादृ इति। अतुल्यबलत्वादि
त्यर्थः॥ अंतनाशः क्षणिकत्वमितिमतमत्र त्याधिकमुक्ताजातस्य कदाचिन्नाशात् क्षणिकत्वमिति मतमधिकृत्य वि
वक्षयानुद्यद्दूषयति। सिद्धसाध्यत्वमिति। तदधिकमाद्यार्थक्रियेति। जन्मादिरादिशब्दार्थः॥ किंतदर्थक्रियादिलिंगं
कथंवा तद्विराधश्चाद्या शाल्यादीनि। शाल्यादरानयनतदर्थगमनादिरूपार्थक्रियालिंगनानन्यथा सिद्धेन
चदिष्टस्य क्षणिकत्वानुमानस्य विराधादप्रामाण्यमित्यर्थः॥ क्षणिकस्यापि शाल्याहरणादिकर्तृत्वोपपत्तेर्न लिंगविरा
धानुमानस्यात्राहानमेतनेति। असत्त्वादित्यर्थः॥ यथादीपार्चिषां क्षणिकानांतेरं तार्येण जन्मतार्थप्रकाश
कत्वात्मेवं क्षणिकेष्वीवंः संततयाजायमानेः शाल्याहरणंक्रियतइतिशंकातां संतानेति। एवमपिनक्षणिकत्वमदुष्ट

२पि१

३०७

व२

णासंबंधित्वेन तावानामनुसंधानविराधमदित्यादावित्यन्वेति। दृष्टांतं विघटयति। प्रबंधेनेति। यथागमनाद
यां सतिमेव संतत्या जायमानाया मात्राप्तिं कुर्वंति तथाग्नेः स्थितानि न दुर्मो वालाः प्रवाहरूपेण वर्त्तमाना दाहादिक्रि
लो२ यां कुर्युरिति युक्तमित्यर्थः। तस्मात्प्रागुक्तादुदाहरणमयुक्तमित्यादाद्दीपादिवदिति। अतः क्षणिकत्वानुमानमयुक्तमि
तिशेषः। कथमसंतावानाद्। क्षणिकत्वे इति। कथं हेतुविरुद्धत्व। किमनुत्पन्नस्य हेतुत्व मुत स्थितो वोत्पद्यमानस्य वा
नश्यतो वा स्वलक्षणे स्थितस्य वा संतत्या जायमानस्य वा तत्र कल्पत्रयं निराकृतिनानुत्पन्नस्येति तुरीयप्रस्ताद्धा कर्म क्षय ५
ति। पंचमं प्रस्तावात् हेतुत्वमिति। स्वलक्षणे स्थितं न त्वेव कार्यं कुर्यादुत्तरक्षणे वा नाद्यो ऽनंगीकारान्न। द्वितीयेऽपि
यावता कार्यं जन्म तिष्ठति। न वा न त्वानन्तकारणं तिष्ठति स्वतत्क्षणवादहानिरित्यर्थः॥ संतत्या जायमानस्येति। मनुवद मत)
ति विनाशेति। फलहेतु प्रबंधनजातं पुनर्नाशिक्रियया वा स्वं नश्यतीत्येवं संतत्या कार्यपर्यंत द्व्यस्थितो क्ष
णिकत्वादिकं मुख्यं स्यादित्यर्थः। संततिं निराकुर्वन्नुपस्थापयति संतानेति। कथं तदनुपपत्तिरिति मत्र संतानशब्दं का
रके ब्रूते। तावं वाद्य कर्त्तरि वाऽपादाने वाधिकरणे वा कर्म वा संप्रदाने वेति विकल्प्याद्यमप्रस्तावाद्। संतनोती
ति न स्य कर्तुः क्षणस्यैकत्वान्नाशित्वाच्चनचदिष्टसंतानसिद्धिरित्यर्थः॥ पक्षे न रागिप्रतिक्षिपति। नापीति। यथोक्तेनेति
एकत्वनाशित्वानन्त्यर्थः। तावपक्षमादत्ते। संतान इति। संततिः संतान इति नावन्त्यात्मवदित्यर्थः। दूषयति। तत्त्वितार
ता२ मिति। न त्विस्थितावतास्थिरः क्षणिको वा नाद्य इत्यादाहानावति। स्थिरस्यालात्तहेतुमाह। न विनाशीति। द्वितीयं दूषय
ति। नित्यमिति। न त्वित्तुः क्षणिकात्वनात्वस्य नियामनतदधीनस्यापि क्षणिकत्वात् सूत्रलात्मनां संतानिनामनेरंतर्यात्॥

× कितसंतानस्य च विसभागोद्यमथ एकबुद्ध्युपसमथर्थिस्त्वत्पादनस्यादित्याह भावीनि। सर्वस्य क्षणिकत्वादित्यर्थः॥ इतरथा संतानान
न्तरमुक्तं इत्याह नानीतानि। संतानिनाम कस्मिंश्चाप्युदादावप्यभावानि पीलिकासंतानवत् तदाश्रयसंतानानुपपत्तिरित्यर्थः॥ २

× प्रतिसत्ताम एवं संतानप्रतिसत्ता स इति स्वात्स्फुपगमक्षानिरित्यर्थः॥ विरोधं तरणं दूषयितुं विकल्पयति संतानि
त्यथेति द्विधा तिन्नातिन्न इत्यर्थः॥ संतानिनां क्षणिकत्वात् तदतिन्नः संतानोपि तथा दिसाध्यं प्रत्याह॥ तद इति — स्था २
संतानिवसंतानिनोपि स्वतंत्रः परमार्थश्चस्यादिति द्वितीयं दूषयति स्थास्नुरिति॥ अस्नूतथ काहानिरुच्चाहा का॥
र्येति। संतानिनामकसंतानाक्षणानां भित्तिः कार्यकारणत्वं च दृष्टं न सिध्येत्। तदसंतानिनां संतानां तारष्ठिविक
संतानातराहायायोगादित्यर्थः॥ तृतीयं प्रत्यावष्टे। तिन्नेति। संतानस्य संतानिभ्यो तिन्नाद् इति निरस्य संतानिनां सता
नाद्भेदादिविकल्पनिरसनीयमित्याह। संतानिनामिति। तद संतानस्वातंत्र्याद्यापत्तिरतेव क्षणिकत्वं तत्त — नि ६
द्भेदे पसिद्धांतक्षत्यर्थः॥ संतानस्यावाच्यत्वान्नोक्तावद्यमिति शंकाते। वाच्यमिति। दूषयति। नत्रमिति। कथम — ऊ ७
१न७ संतावाच्याद्धान्यति। संतानस्य संतानिभ्यो मावृत्यत्त्वेन्यान्यनव्यविवावाच्यत्वं युक्तमित्यर्थः॥ नच्च त्वे संतानवदात्म
त्वमन्यात्वेन्यत्वादवाच्यत्वे संतानिवद्ध्यपि तथा। एवमात्मनस्त्वे स्यादवाच्यत्वमचात्हावाच्यमिति। तदात्तदमत्तेशात्त॥
ऽाप दोशावष्टात्तनावाच्यत्वं तादृदोशावष्टात्तनवाच्यचषंक्तिस्यात् दोसे नावाच्यं तदितत्त्ववाच्यं स्यादित्यर्थः॥ अत्रेवाद
धान्तरमादेयान्तवायाश्चेति। किं च संततिरूपं वाच्यमवाच्यं वा किमर्थं कल्प्यत इति प्रश्ने तद्वाच्यमित्यादर्ति तस्य वा — वाच्यं विति ४
च्यत्वादनुमाहा पतावतिः॥ शिष्यबुद्धौ प्रतिवादिबुद्धौ वसमारोपयष्टुं इत्थंभव स्यान्नकल्पितं चेमित्यर्थः॥ किंनुनन्या
यनावाच्यत्वं निरस्यति नावतीति। तत्तुत्ततानावः प्रतिसंख्यानिरोधः स्वानाविका प्रतिसंख्यानिरोधश्चेत्र इत्या
नावस्थाकाशइत्यवमतावानामवस्तुनामवदाष्टवाच्यत्वं वावच्छात तत्क्रमात् संतानस्य वस्तुनो वाच्यं न स्यादित्यर्थः॥ ३०९

अवाच्यत्वं संततिस्वतामैवत्वान्नपर्यनुयोगायोग्यमिति शंकते। तद्रूपमिति। दूषयति नेवमिति। असाधारणं स्वरू
पं न साधारणमवाच्यत्वं तु परमात्मवादैरपि त्वयेष्यत इत्यर्थः। आदि पादनबाह्यार्थसंग्रहः। अवाच्यत्वस्य साधारणत्व
नास्वरूपत्वादन्यस्वरूपं वाच्यमिति फलितमाह तद्रूतिः। अवाच्यमस्येव स्वरूपं नान्यस्येति साधारण्यमसिद्धमिति शं
कते। अथेति। अनिष्टं वक्तुं सिद्धमर्थमाह। उक्तमिति। किमतो वाहान तस्येति। स्वरूपवत्ता वाच्यत्वमप्युक्तमित्यर्थः। किं चास
ततिर्नित्या अनित्या वा द्वेधाप्यनुपपत्तिरित्याह। तथेति। न तावदनित्यः संतानो व्युत्पत्तिज्ञानस्वतिक्षणध्वंसितया संता २५
नाद्ययोगान्नित्यत्वपक्षं दूषयति। संतानस्येति। संततेर्नित्यत्वे सजातीयसंततिरहमित्येवंरूपानेकार्थकल्पितसदा॥
स्यादिति संततारं संक्रमणानामपि सदा भावः स्यात्। ततः। साहित्यसत्तागमे ततिःक्रमाणां नाम विद्धिदृष्टातनिरंतरा
त्वात्तिष्ठतन न तावदतथानुष्ठितमोक्षसाधनस्यापि संतानाच्छेदामुक्तिर्न स्यादित्यर्थः। किं च संतानसंतन्सत्वान ताव
दाद्यः स्यादेतानित्यत्वेति। असमत्वेन तदसिद्धिरिति संतानदूषणमुपसंहरति। फलेनेति। फलहेतु संबंधेन जायमा
नानां शाल्याद्यानं कारणं कर्तृत्वमित्येतत्संतान निराकरणेन निरस्तमित्याह। फलेति। तद्वाधनाद्विषाधर्मा धर्मिणी यत्र
दृष्टौ तत्क्षणिकत्वमर्थक्रियाकारित्वं चांगीकृत्य प्रवेषमुक्तमिदानीमंगीकारं हित्वा दूषयति। यश्चेति। साधनार्थेन समान
त्वात्सत्वस्य तुल्यत्वादिति यावत्। तदुपपादयत्यर्थक्रियेति। तदेवं क्रमाद्धेतुतात्तानानुत्पन्नस्य हेतुत्वमित्यादावुक्तादिहेतारिति
यावत्। तथापि क्षणिकत्वानावा उक्ता च हा। क्षणिकत्वमिति। यन च ज्ञजिज्ञाविराधान इत्यर्थः। एवमर्थक्रियानुपपत्ति
विरुद्धं क्षणिकत्वानुमानमित्युक्तमिदानीमनुपपद्यमानं द्यात्वादिति परोक्तं तं क्षणिकत्वानुयाहकमनुवदत्यालोक

त्रिपिंडध्वंसः कारणं घटः कार्यं पिंडमनुपमृद्य घटोऽनुत्पादादिति ताव्यापारककालत्वं मदिष्टमित्यर्थः॥ दूषयति॥ तुल्यं नवहि॥
ति। यथा तुलाकोघोरककालतायां हेतुफलत्वं समक्रेरस्तु कामनदित्यर्थः॥ भिन्नकालवर्त्तिनोः कार्यकारणदर्शनाद्वेन
स्तु कामनदित्याह। तुनकेतितत्रापि कालादिनाऽसिद्धव्यमाह। नावुदिति। किंस्वेककालीनाया रहेतुफलत्वं तत्रापी
ष्टमित्याह। न वतीति। वेनानैकान्त्यानयो बीजांकुरयोरेकक्षणे संनाशपगमासंभवात् रस्थैंगवदहेतुफलत्वस्ये
ष्टत्वादित्यर्थः॥ किंच घटादिकं मृदादेः परिणाम स्वरूपं वा नो न तथापि मिमं सर्वश्यादाह। न विकार इति। अर्थेन क
रणत्वे भिन्नत्वे कार्यकारणयोरिष्टे वदन्नाह। सत्त्वादिति। सत्त्वशब्दवाच्यात्पूर्वक्षणवर्त्तिपटाकारणत्वे नास्ति मतान्तु
त्तरक्षणमवर्त्तीतस्मिन्नतति पतितः पूर्वस्तकार्योत्तिमतस्मिन्नतसंतरपतितघटवदद्युतननिःसत्त्वाविशेषादिति॥ क्षणस्थितिः स्या
अन्ततसंतरपतितानावस्तु स्वहेतुफलतावानतावदित्यर्थः॥ अस्तु नहि परिणामवादस्त्वाह। नापीति। क्षणिकत्वे तं
गादित्यर्थः॥ अयं तत्तिन्नयोस्तर्हि पूर्वापरभावनियमाभावेन रंसवादानविस्थतीत्याह। नेति। यथा अंकुरालोमृ
दादिसंपन्नाघटमारतनतस्थिरत्वात्तथाक्षणिकः कार्यक्षणे कारणस्यासत्त्वात्कार्यस्यापि शशशृंगवदसत्त्वात्॥
कारादित्यर्थः॥ परस्य दूषणमपसिद्धांतमाह। नह्ययमिति। संघातवादित्वादित्यर्थः॥ दोषांतरान्निबंधनयन्नु क्षणिकमतिगम
यतीत्याहुरिति। यस्मनु तत् क्षणिकं यथा जलधरः। सं नश्यामी तावाऽस्मत्सर्वं सद्रूपं वदपक्षधर्मत्वादिति। नियाकारित्वं
वदन्निवदन स्वरूपार्थक्रियाकारित्वे शशशृंगादरपीति तत्र व्यक्तिचारो सत्त्वव्याप्तत्वं वदान्यान्याश्रयादसिद्धिरित्या
दिनी इत्यर्थः॥ किंच समर्थस्याधीमात्रत्वे प्रमाणस्यापि तावदस्त्याह। नवतीति। शून्यवादेऽपि सर्वशून्यत्वेन प्रमाणतावैव॥

त्र४

२१

स्र१ दिग्प्रत्यक्षत्वासिद्धिरित्यतिदिशति। अन्यत्वमिति। एकस्य ग्राह्यग्राहकत्वं विज्ञानस्य न युक्तमिति प्रसंगात् मीमांस
कं प्रत्याह। अहमिति। इदंरूपेण ग्राह्यत्वं बाधरूपेण ग्राहकत्वम् अत एकस्यापि ग्राह्यग्राहकत्वोपपत्तिरत्राह। एषेति। अंश
योरेव ग्राह्यग्राहकत्वम् उतांशिनां ग्राह्यानेकस्य ग्राह्यग्राहकत्वं द्वितीयं कर्मकर्तृविरोध इत्यर्थः। पुनरपि बौद्धपक्ष
दूषणमनुसंधत्ते। क्षणेति। प्रत्यभिज्ञास्मरणाद्बाधकमोक्षानुष्ठानमोक्षाद्यसंभव इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञासंतत्वं स्पष्टयति॥
पूर्वेति। तत्तन्त्वादित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानवस्त्वैक्यसाधिकात् देशकालादिभेदनादेव दत्ताद्वित्तदृष्टांतरित्यत आह। तत्तद इ॥
तिकालादिभेद तत्तद्दायदि नामगम्यते तथापि स एवायमित्येकत्वपलक्षितैक्यमनुभूयत इत्यर्थः। वस्तुतः प्रत्यभिज्ञानस्यान्यथाप
पत्तिं शंकते। सादृश्यादिति। दूषयति। नेतदिति। क्रतो मेत्त्वोच्चात्॥ सादृश्येति। भूयोवयवसामान्ययोगः सादृश्यं तच्च वे
ध्वक्षणिकत्वेन स्यादित्यर्थः। किंच तरमाह। नापीति। इदानीं दृष्टांतं विघटयति। सादृश्यादिति। एतत्साधयति। नहीति। किंच
यौं तस्य सादृश्यास्त्वप्रत्यभिज्ञातात्वं तस्य नाध्यास्वीकारात् नतरइ॥ साह। ग्रांतस्येति। तस्मादन्यत्वं तत्र प्रत्यभिज्ञा जातिनिबंध
नेति फलितमाह। केतितथापि घटादिप्रत्यभिज्ञात्वं तिद्वाख्सादृश्याद्युपपद्यत इत्यत्राह। वस्तुत्वेति बाधनाबादत्वा
तमित्यर्थः। क्षणिकत्वानुमानबाधितत्वात् उक्तमित्यत्राह। दोषमवेति। अबाधनादुत्तमाह। वस्तलक्षणेति। अबाधितविष
यत्वस्यापि लिंगांगत्वादित्यर्थः। नाप्यनेकार्थदर्शनं स्वतोप्यनदधिकविषयानुवदति। विज्ञातेति। अधिकं दर्शयति॥
पूर्वेति। क्षणिकत्वसादृश्यासिद्धोदचं तरमाह। स्वरूपेति। ज्ञानं स्वप्रकाशत्वात् स्वग्रहणमात्मापद्युक्तं स्वस्यापि जन्मना
शे। न साधयति। नापि सादृश्यमन्यापेक्षत्वात् नापि सादृश्यमन्याविषयत्वात् न समस्तत्वात् तस्य दृष्टसादृश्याद्यसिद्धिरित्य

र्थः॥ तदा वदमिति ज्ञानस्यानुभूतविषयस्य स्मृतिवन्नाप्रमाणत्वान्न स्थिरवस्तुसाधकत्वमित्याहानवेति। अनुभू
तिर्न साधयति। वस्त्विति। विमतमनुभावानवगतविषयधीत्वात्संमतवदित्यर्थः। विशदयति नीलेति। एवमपि स्मा
हृश्यो ऽभवन्न मिथ्याधीत्वात् साधकत्वमित्याह मिथ इति। विलक्षणरूपत्वाद्वैलक्षण्यादिति यावत्। एतद्विशदयति। असाधा
रणेति। किं च क्षणिकवादिनो ऽप्यपदेशो ऽपि न युज्यत इत्याह तन्नेति। पदार्थानां व्यपदेष्टुः क्षणिकत्वे ऽपि व्यपदेशः किं
नस्यादित्याह तदमिति। व्यपदेशकाले तदभावादित्युत्तमाह अशक्तेति। पूर्वपक्षं द्वारा तत्रास्त्येव दृष्टा व्यपदेष्टा क्षणेनापि संबं
धनात्मा मात्रा भावादित्याह तारेति। पूर्वक्षणस्येति शेषः॥ व्यपदेष्टुर्व्यपदेशलक्षणसंबंधमात्रं किमनेनेत्याह। व्यपदेष्टुरिति। त
र्हि व्यपदेष्टा स्थिरास्त्विति। तदित्याह तदिति। एकस्मै नतिपतितं ज्ञानं स्वेनादृष्टमपि व्यपदेष्टुमर्हतीत्यत्राहाजाती
ति। अदृष्टं सादृश्यप्रत्ययवत् तद्व्यपदेशो ऽपि स्यादित्याह। सादृश्येति। उपसंहरति। प्रमाणेति। स्वसिद्धान्तस्य निर्मूल
त्वेन हेयत्वं तेषामेव संमतमित्याह तथेति। बाह्यार्थविज्ञानमात्रशून्यवादानां मिथो विरुद्धानां स्वीकारादित्य
र्थः॥ विज्ञानं विनश्यत् स्वगतरूपादिवासनया ऽन्तरं विज्ञानं संक्रम्य नश्यतीति तदीयकल्पनान्तरं निरस्यति। निरा
धेति। क्षणिकवादादोषान्तरमाह कृतेति। अनन्तस्थायी स्वीकार्यः स्यादित्याह तस्मादिति। अकृताभ्यागमादिपरिहारं शंक
ते। यस्मिन्निति। यत्र धीसंतानविच्यवं दनादि कर्म वासनादिना न त्रैव तत्फलं यथा केस्मिन्कार्पासबीजे रक्तद्रव्य
णवासिते तत्कार्ये रक्तवानुवृत्तिर्वत्रापीत्यर्थः॥ अकृताभ्यागमादिपरिहारार्यईं तद्दूषयति। तस्मिन्निति। तत्साध
यति। संतानीति। ज्ञानातिरिक्तकर्तृत्वात् परमार्थसंतानस्याप्रमाणिकत्वे ऽपि कल्पितत्वात् सावस्थितं न क्षणिकज्ञानानां

स्मिन्न

कर्तृत्वाद्युत्तिसंतानमितिशंकातामानतिदूषयति॥दोषोक्तीति॥संततिलाघवच ननेनेव स्तुमिद्धांतानसिद्ध्यतीत्यर्थः॥
दृष्टांतं विघटयति॥कार्प्यमिति॥स्थिरा रक्तवामेनानच स्वाकारकार्यकर्त्रीन क्षणिका॥तानास्मो तदृष्टांत इत्यर्थः॥उदाहर
णांतरमाह पुनर्नशंकते॥मिथ्येति॥यथाश्रृंखलाघटकानां मिथ्यो तिन्नानामपि मिथः संबंधः कार्यकरत्वं च दृष्टमेवं स्वल
क्षणानां क्षणिकत्वेपि म्यपदेशाद्युपपत्तिरित्यर्थः॥दूषयति॥नतदिति॥क्षणिकत्वकानि साधयति॥क्षणेति॥मध्यवर्तिक्षण
स्य पूर्वोत्तरकालवर्तिक्षणसंबंधस्थायित्वप्रसक्तिरित्यर्थः॥तर्हि संबंध एवमाभूदित्याह॥मामिति॥यत्तु ज्ञानस्य सुखदुःखा
दिधर्मित्वं तस्य स्यादित्याह॥ज्ञानस्येति॥मृत्तोसिद्धस्य तरस्य तम्यार्थकत्वनावादित्यर्थः॥ज्ञानस्य स्वच्छेकरूपत्वमसिद्धं सुखाद्यं
शवत्वादित्याह॥नत्वति॥यथादाडिमादिफलमानकरसमनुभूयते तानेवं ज्ञानस्यानिकरूत्वमिष्टमित्यर्थः॥तत्र वदत्वेतरमा
ह॥पुरामयत्वेति॥दृश्यत्वाद्वित्यर्थः॥दृष्टांतासिद्धिं चोदयति॥ज्ञानमात्रमिति॥यत्तज्ज्ञानं तस्मातिरिक्तार्थशून्यं यथास्वप्नज्ञानं॥
ज्ञानं चेदं तथा यतज्ज्ञातं ततज्ज्ञानात्तिन्नं यथा स्वप्नस्याद्यर्थो ज्ञातं चेदमित्यनुमानाद्बाह्यार्थानावान्यपृथुबुध्नादिरूप
वदित्युक्तमित्यर्थः॥सर्वस्य ज्ञानमात्रत्वप्रतिज्ञादृत्तुदृष्टांतानामविशेषादनुमानानुत्थानमिति दूषयति॥नेति॥
ति॥प्रत्यक्षविरुद्धकालात्ययापदिष्टत्वमाहापरोक्षत्वेति॥प्रत्यक्षस्य चांतत्वाद्बाधकत्वमत्याह॥चांतत्वेति॥तत्त्वबाह्यार्थो॥
क्षितियावत्कारणदोषानावादित्यर्थः॥निर्विकल्पकप्रत्यक्षं मानं न सविकल्पकं सविकल्पकं चात्तद्गृहीतग्राहि ज्ञानेन निर्वि
कल्पकं न कथं प्रत्यक्षविरोध इत्याह॥विन्नेति॥शब्दरूपितं ज्ञानं सविकल्पकं तद्रहितं निर्विकल्पकमिति मत निर्विक॥
ल्पकमेव नास्ति ज्ञानमात्रस्य शब्दरूपित्वाद्बालादीनामपि मानशब्दरूपितं ज्ञानमस्मादादिज्ञानवद्वक्तु वा तथावि

४२

१६६

धकस्या
स७ १

ध निर्विकल्पकेन तदर्थस्यात्तरमते इदं वा साधयति। निर्विकल्पकं च तेंगादतस्तद्दृष्टा दर्थराशोऽज्ञानिमानत्वासिद्धेर्न तदनु
मानानुग्राहकमित्यर्थः। यत्तु तदयाह सविकल्पकस्यामानत्वान्मानवाधकत्वमिति तत्राह। दूरइति। अबाध्यत्वा
न्मानमित्यर्थः। ज्ञानस्य दुःखेन स्वता वद्रूफलंस्वतावदंडुमाह। दुःखादीति। स्वतावविद्यागांसंतत्वादित्यर्थः। अ
संतत्वं साधयति। यत इति। शुद्धस्य स्वात्ताविकाशुणः शुक्लत्वं द्रव्यांतरगुणस्य कारणे संक्रियमाणेप गच्छति गुणां
तरैव रक्तत्वमुत्पद्यते। तथाविज्ञानस्य च तद्विधत्ताव नापकर्षाद्दुःखापगमो विशुद्धिश्चोत्पद्यत इति तन्मतमनुव
दति। स्वात्ताविकेति। आत्माकर्त्रादिरूपश्चेदिसादौ स्वत्तावस्थितत द्विनाशो न संतत्वतील्फक्तमिति परिहरति॥
सम्यगिति किं वा शुद्धस्य शुक्लत्वं न स्वतावः शुद्धस्य सत्यपि विद्युत्पमानत्वान्मलवदिता न शुद्धगुणो दृष्टांत इत्याह।
वियोगाद्वेति। किं वा शोक्लस्य शुद्धस्वाभाविकत्वेऽपि स दृष्टांतत्वं तस्य द्रव्यांतरगुणाच्छादितस्य नाशात्तावादित्याह।
द्रव्यांतरेति। किं वाज्ञानस्याग्राह्यग्राहकत्वं मलवदिष्फ्यमानमप्यशुक्तमित्याह। दृश्यात्वेति। अन्यसंपर्कादागत॥
स्य मलत्वप्रसिद्धेस्तस्मात्तज्ञानादन्यस्यानिष्टेश्चेत्यर्थः। मुक्त्युदकैयकल्पनापि च मानेन युक्तेत्याह। फलेति।
फलिनं विना फलानुपपत्तौ दृष्टांतमाह। शाल्येति। दार्ष्टांतिकमाह। तेनेति। वस्तुना द्वितीयत्वेऽपि समानमतदिति
शंकातात्सवदिति। आत्मनां पूर्णत्वेऽपि क्रियाकारकत्वं तदस्या विद्यामयत्वात्तस्मान्मतेन किंचिदनुपपन्नमित्याह। ना
विद्युति। नह्यविद्यानिवर्तकपरमार्थोपायस्य स्वीकार्यत्वात्स्वस्य वा सिद्धिरित्याह। अनुरूपार्थेति। अन्यथा हि तन्मयस्य
मिति यावत्। कूटस्थाद्वयं वस्तु नास्ति मानात्ता वादत्वादित्याह। अनुमानानेति। विमाता व्यवहारा संदेहनयाति। मा[illegible]ध्यध्याय च॥

हारत्वादादित्यादिसाध्यव्यवहारवद्वह्न्यनुमानात्कथं तस्मिन्द्विर्विशेषानुगमात्तावादिदोषदुष्टत्वादत्राहानाव
ति। अनुमानलक्षणाधिकरणवाचाप्यनदुष्टमितिवक्तुं त[illegible]स्वरूपमाहासादिति। व्याप्यव्यापकयोः सहोपलंभजन्य
संस्कारवतः पश्चाद्व्याप्यदर्शनाद्व्यापकधीः सानुमा सा चमानं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरंतर्गतइत्यर्थः। संतत्वास्तु व्यभि
चारस्य वन्नहीत्यव्यभिचारिणो गमकत्वमुक्तं नत्वावादयइति। नन्विति। धूमादेरप्यादित्तिरव्यभिचारी संबंधो गमकः।
व्यभिचारस्थलेनसहचारसहोपलंभमात्रेणसिद्धमिति। यथापिद्वत्वचो सहचारसहदृष्टवतान्यतरदर्शनेन्यतरधीर्नजायते।
तोव्यापकात्तादव्याप्यात्तावा व्यतिरेकाद्वयवतद्धयइत्यर्थः। परमाणुः वत्याद्भामस्यवात घटवद्दिक्पादिकेवलान्व॥
यीयिनामानत्वात्किंव्यतिरेकज्ञाननतावाहाष्विति। सहोपलंभेनमात्रेणात्वनुमाधीर्यद्यनुमाविषयेशंकानजायेत॥
ज्ञानाशंकनाव्यभिचारःप्रार्थनीयइत्यर्थः। सहोपलंभेनसंस्कारवतःसाशंकानस्यादितिवेदत्वाहासादिति। पिद्वुचादे
सहोपलंभेपिव्यभिचारदर्शनात्संभयत्वाद्वावपितच्छंकास्यादेवतिनकेवलान्वयिमानमित्यर्थः। नवनुमाशंकान
व्यभिचारनिबंधनेतिस्वदत्वाहाक्षिपइति। फलितमाहानदाशंकेति। एवंपूर्वपक्षयित्वासिद्धांतयति साध्येति। कथमिति
सूचितंविकल्प्यंविशदयति ज्ञानेति। व्यापकाग्निज्ञानकारणानां साकल्येनादयमत्यग्न्यनुपलब्ध्यास्यनावंबुध्यातन॥
व्यापकानावालिंगनधूमानावाज्ञायतऽनाग्निनुपलब्धिमात्रेणाग्न्यानावंबुध्यातनधूमानावाज्ञायतइत्यर्थः। आद्य
मनुवदति यदीति। मानकारणेसत्युपलब्धिप्राप्तस्यसाध्यस्याग्नेरनावंबुद्धातनधूमानावाज्ञानंयदीत्यर्थः। दूष
यतितदति। चाक्षुषावरीयंऽद्रस्थावरीपादावपस्यनावालिंगनधूमात्तावाज्ञानव्याः स्यात्नावेवमिघातनवास्य

नार

त्वावांवह्निमात्वस्यापियोग्यानुपलब्धिगम्यत्वादित्यर्थः। प्रत्यक्षयोग्यत्वाद्यादौ साध्यतावः प्रत्यक्षगम्यो नानुप
लब्धिगम्योऽतः साध्यतावच्छेदकमात्राभावस्यानुपलब्धिगम्य इति वक्तुमशक्यमिति शंकते। प्रत्यक्षेति। दूषयति। सिद्ध
वादिति। तत्र साध्यतावच्छेदकमात्रावत्त्वापि प्रत्यक्षेणैव सिद्धत्वात् साध्यतावा लिंगेन धूमतावच्छेदकमानेन व्यर्थमित्यर्थः।
द्वितीयं दूषयति। बाधित्यकादाविति। बाधित्यकादः पर्वतापरितागरूतः। यद्यपि बैपलब्धिमात्रेणाग्न्यतावधीसत्त्वा।
दाधित्यकादावग्न्यनुपलब्धिमात्रात्मवानचास्यतावधूमतावाभासानुद्धृदर्पितत्वात्परितागधूमान दृश्यत तथा
प्यतीथे देशवर्तिनाग्नेरग्रहणात्तत्तावनिश्चयादग्नेतावपि धूमः स्यादनुपलभ्यमानत्वादिति व्यतिरेकासिद्धि
रित्यर्थः। न च व्यतिरेकः प्रत्यक्षगम्यो न वा पक्षतावत्र व्याप्यतावानुमानगम्य इति वाच्यं साध्यतावच्छेदकतार।
तावपरिमार्गेणामित्यक्तत्वादिति इष्टत्वं एवं सिद्धान्तिना व्यतिरेकनिरासं तत्पराच्छिन्नं निराकरोति यदीति
यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसे दृष्टत्वादन्वयांकुतानन्स्यादिति शंकते। तानन्केमिति। महानसधूमाग्न्योरन्वयमंगीक
रोत्युपपावति। अनंगीकृतो त्वामावाधित्यकेति। तत्राधित्यकेण सहानुपलंभादनुपलंभमात्रेण च वा तावसाधकत्वा
द्धूममपि दृष्टेऽपि नाग्निसंबंधस्तत्त्वसिद्धेदित्यर्थः। बाधित्यकादौ दृश्यमानधूमादग्निनिश्चयश्चेदत्राह। धूममिति। अयं
धूमाग्निव्यतिचारी विशिष्टधूमत्वात् अत्राग्निनिष्ठधूमोपलंभवदिति व्यतिचारस्वतीत्यानाग्निनिश्चय इत्यर्थः। एवं वाशिंनि
रास्त्यानुमेयार्थं निराकर्तुमुपक्रमते इदमिति इदानुमानव्यवहारः। च पर्वतादौ किमग्निमात्रमनुमेयविशेषपर्वता
दिविशिष्टो वा नाद्यः। संबंधविशिष्टसंबंधमाचेवतिविकल्पाति आद्य। कल्पद्वयं निराकरोति। नागिरिति। न द्वितीयानन्तु। २१२

प:१

गमातत्तुरीयं प्रस्तावनावतीति फलितमाह तस्मादिति। सिद्धांतयत्यत्रेति। किं तद प्रामाण्यमनुमानेमानस्य संदिग्धत्वं मि
थ्यात्वं वैतेनुत्पत्तिर्वा योग्यत्वं वा तावाचानिष्फलत्वं वा नाद्य इत्याह। मदालसेति। कल्पानराणि निराकरोति। लिंगादिति।। प२
संबंधमात्रस्यागमकत्वादविनाभावस्य तु निरूपचाश्मामयीदुःसंपादत्वाद्दाज्ञानमिति। एवं संप्रत्यारब्धे। सर्वथेति। यथैव
एवमतः स्वप्रामाण्यन्यायेनानुमानज्ञानस्य प्रामाण्यं यावत्ताबाधकेन पश्यामः तावत्केनवार्यतइत्याह। तस्मादितिय
नुमयासंतत्वादमात्रमिति तत्त्वाद्दादिति। तस्यानुमानं प्रामाण्यघ्यापक्षत्वमानं तदपक्षत्वमानं तस्यासंतत्वादनुमा
नानंगीकारजीवनादरपि दुर्घटत्वादित्यर्थः। तत्रव्यवहारतूमाविति यावत्ता अनुमानज्ञानस्यासत्त्वमात्रणामान
त्वमिति मानिति प्रतिज्ञामात्रेणतदसिद्धेर्हेतुर्वचनानर्थक्यमिति शंकते। त्वादिति। गृहीनसंगतिकात्राप्तज्ञायमान।।
ज्ञानस्य बाधकाभावप्रामाण्यमिति प्रामवतिपरिहरति। बाढमिति। प्रतिज्ञार्थप्रतीतिविशेषादर्शनादिसंशयकारणेन
तते दृश्यात तत्त्वप्रतिसावाधीकंचेनिरवद्यंस्वतं प्रमाजनकमित्यर्थः। क्व तर्हि हेतूपन्यासोपयोगोऽत्वाद्धेतुरूपादीति। वक्तृश्रोतृ
करणविषयाद्भाषात्वेत्यन्तिवारादिशंक्यानन्वयव्यतिरेकवल्लिंगवचनस्योपकारातीत्यर्थः। फलितमुपसंहरति। स्तन्न
इति। संदेहनिवारणद्वारेणान्वयादेरुपयोगानज्ञानात्स्वतोऽवितर्कं कुर्यात्स तर्हि हेतुवचनमन्वयादेरबोधे रंगीकृतं दू
षयति। संदेहेति। प्रतिज्ञावचनादेव साध्यप्रतीतः स्वतोवानुपलब्धिकारणानां संदेहनिर्मयात्तिरस्कं प्रयोजनं ना
स्तीति तदर्थमित्यर्थः। कथं स्वतोवादिवेद्यस्यमविनाभूतस्य गमकत्वादविनाभावमित्यर्थवाच्यस्वतोवादरिति शं
कते। विनाभावेति। स्वतोवादेरविनाभावाद्यौवकीर्त्तिवार्त्तिकमर्थतः कीर्तयति। त्रिपत्तेति। पक्षधर्मस्य दर्शन।।

व्याप्तो हेतुस्त्रिविधे वस्ता।। अविनाभावनियमाद्धेत्वा नासाम्यतापरः इति स्वभावस्याविनाभूतत्वमविनाभूतस्य
स्वभावत्वं वा वतिविकल्प्याद्ये दूषयति स्वभावादिति वृक्षो यच्छिंशपाया दिति वदग्निरयमुष्णत्वादित्यपि स्यान्न तावेतद्धु
क्तमादित्यर्थः व्यत्तिवारादित्यर्थः।। द्वितीयं दूषयति स्वभावश्चेति धूमस्याग्निस्वभावत्वापत्तिरित्यर्थः।। स्वभावस्याविनाभावे स्फु
टयन्नाह व्याप्तियद्युक्ता व्यस्त्वभावाद्वृक्षात्मत्वाग्निस्तथापि न तस्य तेनाविना भूतत्वमादित्यव्यत्तिवारान्नापि स्पर्शा।।
मात्रस्य तत्स्वभावत्वं क्रियात्वादित्याप कर्त्रादित्यर्थः।। तदुक्तवादः स्वभावत्वमसिद्धमानकार्थवृत्तित्वादिति शंकाता मनमि।।
ति अत्र बाधकमाह धवादाविति शिंशपाया वृक्षत्वे स्वभावस्तु त्याच्यात तद्भावादाव व्यस्तीति शिंशपाया वृक्षत्वं स्वभा।।
वो न तावदित्यर्थः।। न चाद्वृक्षत्वे शिंशपायां स्वभावो न त्वन्यत्राहाति शिंशाप्यतीयत्र शिंशपात्वं तत्र वृक्षत्वमिति व्याप्तिर्दे
ता वृक्षस्वभावत्वे शिंशपा तिव्वदंगीकारान्न सिद्धेदित्यर्थः।। अनकार्थावृत्तित्त्वरस्वभावस्वात्तु बाधकान्तरमाह।।

वाप्य

ऋणिकत्वमिति स्वभावत्वाभावाद्दृक्षणिकत्वस्यापादि साध्यादेतुत्वं न स्यादित्यर्थः।। तदाहेतुत्वं प्रकरयति ऋणिकत्व

मिति विप्रतिपन्नतावानाग्नि नाभूतिकवाधुरववदित्यत्र ऋणिकधर्मिकास्यैवान कस्यवाद्यसति सपक्षेऽसति तद
भावशाद्धेतोरसाधारणानैकान्तिकान्न द्वितीये ऋणिकत्वामकस्यैव न मतं किंचानकरत्वा दस्वभावत्वनाह

३५

तुः स्यादित्यर्थः।। सत्ताव स्त्वगमकत्वे निरस्य कार्यस्य तन्निरावष्टोऽपरिति।। अग्निरिवधूर्वस्य वे धूमस्फुरणाद्युत्तरोत्तर
धूमस्फुरणस्वभावादज्ञायातः।। तो धूमवत्त्वादग्निमत्त्वं पर्वते तस्य न साधयितुं शक्यं धूमकार्यस्याग्निना व्याप्तत्वात्तावादित्यर्थः
सिंहावलोकितन्यायात् स्वभावत्वं द्विदोषान्तरविवक्षुर्व्याकमत्तु वदति अवीदीति दोषान्तरमाह अन्यतोगोदृष्टिषष्ठीष्व

३१५

प२

तावच्छिन्नाविनाभावनियमः। इति स्वतावच्छेदकस्पर्शस्य सलिलादौ सत्त्वादित्यर्थः। अविनाभूतत्वं स्वतावच्छेदकत्वं च कार्य-
स्यापि स्वतावत्तापत्तिरिक्तमात्रे वा दोषान्तरमाह। किं चेति। स्वतावादस्तुनाविनाभूतत्वसिद्धिर्मोक्षे को दोषो वाह। विप-
क्षेति। अव्याप्तिवारणाय स्वतावच्छेदकत्वे दोषान्तरमाह। तथ्येति। स्वतावच्छेदकेनाविनाभावस्य या साध्यत्ते तेन दोषान्तरमाह।
ग्नेश्चेति। वाच्याः छस्वार्थ्ये धूमस्याग्निकार्यस्यापि तत्स्वतावतास्यादव्याप्तिवारणस्य सत्त्वात्तत्र स्वतावकार्यैदृग्व्याप्तं स्वनि-
वर्त्तेतेत्यर्थः। स्वतावच्छेदकत्वे विशेषतां निरस्य कार्यत्वं निरस्यति। कार्यत्वपीति। धूमादरूपादिकार्यत्वेऽपि न कार्य-
त्वाकारेण गमकत्वं व्यभिचारादित्यर्थः। कार्यस्यागमकत्वे कथं कार्यलिंगाकारेणानुमानमत आह। कार्यत्वादिति। लिंग-
स्याविनाभावरूपेणानुमानबुद्धौ प्रयोजकं न कार्यत्वादीत्यर्थः। कथमन्यथा तयोः सत्तारूपतरस्य प्रयोजकत्वं निर्णेया-
त्वादानाकेति। कार्यत्वादेरप्रयोजकत्वेऽपि तत्त्वदर्शनं तरमाहापदेति। अयं हेतुत्तिकादयादौ हिण्फद्या मत्वाहेतुत्तिकाद-
यत्वादतीति हेतुत्तिकादयवदित्यत्र हेतुत्तिकादयादौ हिण्फद्यामानिते स्वतावाप्यापि कार्यत्वं तस्मात्स्वतावाद्धूय-
जकमित्यर्थः। कृतस्तर्हि हेतुत्तिकादयस्य लिंगत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह। हेतुत्तिकादित्यादिति। अत्र व्याप्यनतरमात्त्वतो
लिंगविशेषः। एतादृशमपि द्वयं यत्प्रकार्यत्वेति। हेतुत्तिकादयस्य स्वतावाच्छेदनपरत्वफलिनमाह। आयतनइति। किं च स्वता-
वच्छेदगमकत्वं स्वशब्दस्यात्मवचनस्यात्मीयवचनाभावाद्यद्यत्त्वादाहानात्मनीति। स्वशब्दस्यात्मवचनत्वे गमकत्वे
मकस्यैवावृत्तेस्यादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। स्वतावइति। आत्मानाव्यापकस्य स्वीयेत्यापाद्यव्याप्यत्वा कार्यस्यैति। आ-
त्मीयवाचकत्वे धूमस्यापि स्वतावत्त्वं स्यादित्यर्थः। दोषान्तरं विवक्षायां क्रमस्तु वदति। किमिति। द्वितीये स्पष्टयति। स्वता-

वइति आत्मना व्यापकस्य स्वीयाव्याप्योत्तावः स्वभावइत्यर्थः॥ आद्यं व्यनक्ति स एव वेति। अत्राक्रमवद्दूषणमाह
नदृतिा दोषान्तरमाह तथा वेति पक्षधर्मत्वासिद्धावनुमानाप्रवृत्तिरित्यर्थः॥ द्वितीयानुवादेन तत्र दोषमाह तथे
ति। स्वभावकार्ययोर्गमकत्वं निरस्यानुपलब्धिं निरस्यति संविन्नीति। यथा घटेनस्य विदार्त्तेदा तत्त्वन्मातनास्मि

व४

सत्त्वमनुपलब्धिरेवस्तुव्याप्यनालक्षणेति स्वीकारात्तथा तदत्तावत्वोरविनात्तदेवेति। यायात्तदाहतं संविदत्ताव
लिङ्गेन नमेयात्तावानानुमेयइत्यर्थः। न स्वभावकार्यानुपलब्धीनां गमकत्वं मध्यमामालिकमिति लोकसिद्धकार्यस्वभा
वापादानेनाक्रमिदानीं बोधयक्तियामिद्धस्वभावादरगमकत्वमनुच्यतइत्यर्थीत्तदं उत्तरग्रन्थग्रहदर्शयन्नवा॥
मिति। तदात्म्यं स्वभावस्तदुत्पत्तिः कार्यमिति यावत्। एष सुगतसमयः। आपादविशिष्टं वस्तुगमकं वापादरएवं वा
गम्यो गमकस्तुतिनत्वापादस्यैव गमकत्वपक्षदोषमाहान्यति। अशिंशपात्वावृत्तिः। सैशिंशपात्वाश्रयार्थे विरुद्धव्यावृत्ति
र्वृक्षशब्दार्थस्तत्र शब्दार्थभूतायारपोहव्यावृत्तिनं चाहेतुत्वेनात्तिमतापोहञ्छादेतुत्वेनात्तिमतापोहस्वभावत्वं नयुक्तं
नापितकार्यत्वमपोहस्यावस्तुनानर्थक्रियाकारित्वादित्यर्थः॥ अपोहञ्छगम्यगमकत्वपक्षं विशदयितुं तदीयस्थिति॥
तिमाहावृक्ष इति। शिंशपावृक्षश्चरवदिरावृक्षोधवावृक्षइत्यादिप्रयोगवृक्षव्यक्तित्वेनात्तिमतधवादिषु वृक्षार्थ
विवेककरूपं प्रतीयतत्तनुगतत्तावानां गीकारादित्यर्थः॥ उक्तमन्यत्वोजयत्यशिंशपेति। शिंशपाशब्देन शिंशपाव्यक्ति
व्यशिंशपापोहात्मकं रूपमुच्यतइत्यर्थः॥ किमात्तत्वाहातवेति। अत्र वृक्षघटाद्यपोहवृक्षशब्दसंगतिरवमशिंशपा
पोहेशिंशपाशब्दस्यसंगतिरित्यर्थः॥ संगतिग्रहफलमाहावृक्षोयमिति। ततः शंकेतग्रहादिति यावत्। सविकल्पप्रत्यक्षा

दयंच वद्वारान संगतिग्रहादशायांशाब्देति वा च्यारोपण संबंधज्ञानं तेनेव सर्वेत्र सविकल्पकोत्पत्तिरतानाग्रही
तसंगतिकस्य वृद्धोयमित्यादिः सविकल्पकधीरतः संबंधज्ञानहान्येवेत्यर्थः ॥ संबंधस्यापाद्ययोर्गम्यगमकत्वं दर्शयति शा
ब्दार्थेति लिंगानुमानशाब्दार्थविनात्ति मतयोरापाद्यामेध्येऽशांशपापापाद्यस्य गमकत्व मत्तहापापाद्यस्य गम्यत्वमित्य
र्थः ॥ तथा सत्तावादः कथं गमकत्वमत्राह स्वसत्तावतीति सत्तावांलिंगनसत्तावत्कार्यलिंगनकारणं गम्यत इत्यर्थः ॥ नि
राकार्यंवदर्थनिराकरातिनतद्वतीनतयाह्यितान्या सत्तावकार्यांसांग्राह्यत्वनापितिमतेतत्सत्तावादोचस्तु
नितत्तांसत्तावादलिंगादिज्ञानेनात्पद्यते ऽतनइत्यत्राह स्वसत्तावावतीति सत्तावकार्यत्यारेपाद्यत्वविकल्पमात्रवे
नावस्तुत्वान्नगमकत्वमित्यर्थः ॥ अंशेशापाद्यापादस्य वस्तुस्पर्शित्वं वा कुमकत्वं स्यादत्राह नवस्तुस्पृगिति ॥ आपाद्या
नस्वयं वस्तुनापि वस्तुनस्पर्शी शाब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पवादतां शेषशपादिशाब्दा एव संतोपाद्यांश
ब्दार्थतया कथं गम्यगमकाः न वस्तुरित्यर्थः ॥ किंचापाद्यानामसत्तावांसत्ता वस्तुतवन प्रत्यक्षोनुमेयश्च स्वीकारात्तत्रबा

स्व ५ धकमाह स्वसत्तावतीति अर्थं सत्तावकार्यसिद्धिरनुमानासिद्धसत्तावादरनुमासिद्धिरितीतरेतराश्रय इत्यर्थः ॥ शिंश
पाशब्दार्थस्य वृक्षशब्दार्थगमकत्वात्तावस्तुत्वंनरमाह शिंशपेति ॥ अतान स्वसत्तावद्गमकत्वमिति शेषः ॥ अशि
त्रापाव्यावृत्तरवृक्षव्यावृत्तिसत्तावत्तावमत्तिधयाधूमव्यावृत्तरनग्निव्यावृत्तिकार्यंचातावमाह पीति धूमवान्कु
रग्निच्युक्तिकार्यत्वाद्वाधूमव्यावृत्तिरग्निकार्येनतत्वतीत्याहानपृक्तेरिति ॥ अतान सत्तावादगमकत्वमित्यर्थः ॥ अस्तु
तोह्यापाद्यवतागम्यगमकत्वमितिशंकांनात्येतिदूषयतिवयक्तेमिति ॥ अपाद्यविष्टस्य गमकत्वमानेवायंमानादन

वग तस्याहेतोः पक्षधर्मत्व सपक्ष व्याहत्या न्मकवैरूप्या सिद्धिरित्यर्थः। अथान्यापादकवदिष्यादि पूर्वपक्षांशं विश
दयत्यशिष्टापत्तिः। एवं गम्यगमकत्वयोः स्वरूपमुक्तं कथं नाथ्यामेष्यगमकत्वे व्याप्यहाचाहाशिष्टापत्तिवृत्त्यात्मन्तिान॥
दवान्यापादकविशिष्टमिति यावत्। तावकत्वमित्यादि सिद्धान्तत्तागं विवृणोति स्वपक्षेति। अशिष्टापत्तिवृत्तिविशिष्टाशि
ष्टापावस्तु तागमकात्वपि विशेषणत्वनाशिष्टापत्तिवृत्तिः स्वमतेस्वाङ्गम्यतदनुमानादेतिविकल्पयत्यशिष्टापत्ति।
आद्यं दूषयति प्रत्यक्षेणेति। तत्र सद्विषयत्वादनावस्थानुमयत्वस्वीकारेवायात्यर्थः। अशिष्टापत्तिवृत्तिमा॥
ष्टिलिंगात्तावान्न द्वितीयः स्यादाहालिंगेति। अशिष्टापत्तिवृत्तेः शाब्दगम्यत्वमानात्तावासिद्धस्यादाप्रलयस्यात्मद्रष्टिति। सं
बंधग्रहाप्रदशब्दस्य बोधकत्वात्शब्दस्यार्थेन संबंधसिद्ध्यर्थं प्रमाणेनावाच्यपूर्वोक्तविकल्पादोषात्वात् काशाचाद
नादिमदिति। शाब्दविशिष्टापत्तिवृत्तिस्वीकारसिद्धान्तविरोधः स्यादिति दूषयति। सिध्यतीति। कथमप्रसिद्धान्तोत्राप्रि
वमिति। प्रत्यक्षमनुमानेनच द्वयमेव प्रमाणमिति नियमाच्छब्दलिंगत्वेनाशिष्टापत्तिवृत्तिबाधकः स्यादित्यर्थः॥
अयमप्यस्मदुपगमप्रतिविदचादेनस्वतावइति स्वतावादिविद्यातिरिक्तशब्दस्यलिंगत्वविशेषवचविनानाव
इति प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः। प्रतिज्ञात्यागस्य नियद्वंतदंगीकारापत्त्योपपादयति प्रतिज्ञार्थश्चेति। शब्दस्य पृथ
क्प्रमाणत्वस्वीकारांशेकतानवेति। अशिष्टापत्त्यावृत्ति विशिष्टं वस्तुगम्यात तस्माद्वावगतादवृत्त्यार्थमतिरवृत्ते निवृत्ति
विशिष्टेवृत्त्यार्थधीः स्यादित्यर्थः। बोधमतशिष्टापत्तिवृत्तिर्नावानावोवेति विकल्पमत्तिसध्यत्वदूषयत्यशो॥
द्यापत्तिनानावन्नवस्तुध्यावशिष्टापाशाद्यादनवगतस्मेगानापन्नावइस्यादनानावइतिवन्मातस्त्रपत्त्वगम्यत्वा॥

दत्तावस्यज्ञाक्षाक्रम्यमाननिवृत्तिर्नोत्तावद्यनुपपत्त्यर्थः। एवमपोहविशिष्टस्यागमकत्वं निराकृतमिदानीमनुपलब्धेर्गम
कत्वं विधेनतारणं निराकर्तुमितिमनमुच्छापयति शिंशपाशपतिज्ञितज्ञपानुपलब्धिरन्यथाहृत्तिरूपचादत्तावस्तम्भाधीमामस्यांस
त्वांशिंशपाविषयज्ञानानुदयस्तदन्तावमानेनतथानातातावानतज्ञानकारणसतिवृत्तविषयज्ञानानुदयाद्दृस्तानावाविमि
श्लाताज्ञानातावस्यधूमवह्निमगत्वं मेयान्तावगमकत्वापपत्तिरित्यर्थः। दृष्टुस्यानुपलब्धीति ज्ञानात्तावातज्ञयातावस्याश
क्यावगमत्वमुपपादयितुं प्रायुक्तदोषमवतावदाहकइति। मेयाभावात्तावायात्तेहासेन्तवाङ्मयेगमकत्वमवृत्तमि
त्यर्थः॥ तदिदं परः साधयतीतान्न्विति। मेयानान्तावायात्तेदृष्टलोकसिद्धत्वं स्वीकृत्य मातामस्तमिति। सानुपलब्धिः किमु
पलब्धान्तावनसिद्धा किं नत्तान्यतउपलब्धिरेवसिद्धेति विकल्पार्थः। अत्रत्वं बुद्धिरूपत्वादाद्यं दूषयति। घटादिति। ससामती
त्वोपलब्धिनस्वान्तावं साधयति। तावात्तावायारककालानवस्थानादित्यर्थः। उपलब्धिस्तदासिद्धेनोपलब्धौ नतारणेति
दृष्टं स्वाद्विपिनानुपलब्धिरनुपलब्धौ नतारणमिथ्यानवस्थानासत्मनावदत्वाद्धामातावास्यति अस्मिन्नयातावत्॥
मानत्वेनास्तिमतस्यमेमावस्यमानानातावद्रूपानुपलब्धिरनुभूतितएवसिद्धमानानावद्यडवस्यसाधकत्वायोगातद्य
टाद्यन्तावासंविद्वलाद्वसिद्धातिमानुभूतिरवानुपलब्ध्याक्या मानानावोमेयानावमानमिति। सिद्धोद्यतेतस्यानो
त्वाद्यनुभूतिरवनाता वातिरकानुपलम्भनादित्यर्थः। मामेयानावयोरनुभूतिमात्रत्वे किं स्यादित्यत्र इति किंवति॥
फलितमाहाभ्यत्विति। एततस्मादृष्टस्योपलब्धीति विनापलब्धमनुपलब्धिमन्तरेण मानानावान्मयानावः सिद्ध
इदितदामानुपलब्ध्यन्तावोनवतूत्र मामानावास्यादोमानावामेयानावमानं चायोच्यतो नानापलब्ध्या विना॥

मामयात्मत्वसिद्धिः तस्मात्कूटस्थात्मतत्त्वावगमपक्षोक्तदोषशक्य न इत्यर्थः॥ अन्नु तत्त्वं विनामामयात्मत्वसिद्धोदोषमा

दायदीति वक्तव्यं दूषणमस्ति किं तत्राह॥ किं हूतमिति॥ यद्यात्मवृत्तिरनिष्टा तदा मामयात्मत्वहेतोर्विरुद्धं किं दू

तं किम् जडात्मात्वापरं के[illegible] केवलजडं भवति दृष्टान्तम इत्यर्थः॥ किमत्रानिष्टं निरटंकि तत्र चात्मोपलब्धीति॥ मानाद्यात्मा

त्वोपलब्धं न कालेतद् त्वात्मसाधकात्मतत्त्वस्य वान्त्वविर्भावाद्वाच्या दृशं तत्त्वगम्यात्तत्त्वविराधःस्यादित्यर्थः॥ न केव

लं ममुत्मावएवात्मतत्त्वमसिद्ध[illegible] सर्वं जगदनुत्तत्त्वसिद्धमित्याह॥ किं वेति॥ अनुपदर्शलभ्येरत्मावधीदत्तत्वं निरस्यात्मत्वत

वादे रागमकवस्तुपसंहर[illegible] तिनतावदात्मेति॥ अपाद्यत्वामिथ्यात्त्विनन्वात स्वतावःकार्यकरणतावस्था नत्तु

क्तोत्तिन्नवादवाकेवलत्मावत्यारपि समनत्युक्तोत एव वादत्पाद विशिष्टत्योरपितदनुपपत्तिरित्यर्थः॥ स्वमेतमुप

संहरति॥ नासदिति॥ असत्पारमार्थिकं जगन्मात्माव्यतिरेकेण नास्तित ह्यतिरेकेनिः स्वरूपत्वेन व्यवहारविरा

धात सत्त्वासमनात्वितमसदत्तिनं तत्त्वकल्पितं तन्न भवति सति परमार्थवस्तुनि त्रमसदेतावात्मतात्म्येनात्मत्वापिन

व्यवहारविराधादसमादेवमाच्छेदमित्यादिरागमामानमित्यर्थः॥ सदद्वयच्छ साधकात्मावादसिद्धिः शून्यशे

षतास्यादत्राह॥ यद्यपीति॥ असद्यथा सति पर्यवसितमेवं सदपि संवित्तो पर्यवसितं गच्छतां तादनत्र्यात्मत्वपक्षे

ण्याद्यमात्मा ब्रह्मसर्वानुभूतिरित्यनुत्तविकरमत्रवश्कृतरित्यर्थः॥ निरामम नुसंधानन भवति॥ संबंधच्यात्तदाप्लवा

दृहासेत्तवस्यत्तरात्कवात्मतावादरसंतवइत्यर्थः॥ तदा संतवेहणांतनाद्यात्मजीति॥ यथात्माक्रमप्रावमार्गेणय

थामप्रीदित्तदादिष्टुप्रेणत्तुर्वेवनमिवस्तुकेन्यायमार्गेण जगदत्मतत्त्वं कुर्वन्नमितियावत्तात्मनिरस्तदिगंबरादिम

म॰ ९

३४१

तस्मज्ञावातकथमद्वयमिद्धांतसिद्धिरत्याहो वमिति। आगमानुगृहीतानुत्तवविराधक इत्यर्थः। बाह्यार्थवा
दविज्ञानवैशिष्ट्याद्वस्वनिरस्तशून्यवादोनिराकार्यतया प्राप्तं कातानिराक्रियत तच्चान्तस्वोत्क्रेयति। कृत्स्नवस्तुनः शू
न्यवादिनानिराचिकीर्षयानयमुपात्तस्त्वात्क्रियवा पकृतः सर्वसमिदितिप्रतिपादकप्रमाणसद्भावसद्वाद्यो विराधक
दताविषयप्रत्ता निराकरणानिर्द्देत्वा दित्यर्थः। इष्टं सुगतसमयनिरस्य प्रवृत्तश्रुतिव्याख्यामनुसरति। न मूलसव
इति। शरीरेंद्रियाण्यात्मानान स्वरूपेनापिधर्मा इत्युक्तमत्रावृत्तरूपान्तरवाक्यानामुच्यत इत्यर्थः। एवं नास्त्यर्थमुक्त्वा तद्यास्या
मारसतोस्त्व भइति। जायमानइत्यस्यैकघटादिवदात्मजन्मतिशंकानिरासार्थं शरीरमितिवाक्यमित्याह। शरीरमिति। एतद्विश
मोहादिति। अज्ञानात्स्वपूर्वोपात्तादेहाल्लिंगात्मनाप्राणाख्योपाधिनाक्रांत इत्यर्थः। मरणमप्युपाधुक्रमणादिवसा दयन्ति। ६
द्वानहेतिविशेषावधारणार्थइत्याह। संपद्यमानइति। पाप्मत्तिरिदपच पाप्मशब्दार्थमाह। पाप्मानिति। धर्माधर्मौत्तागव
मानौचपाप्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः। धर्मस्यकथंपाप्मशब्देन ग्रहणमत आह। ब्रह्मादीनामिति। जिहासितत्वेहेतुमा
ह। दुःखवति। पाप्मशब्देन धर्माधर्मग्रहणमुक्त्वा तत्कार्यशरीरादिकमुच्यत इत्याह। कार्यमिति। तस्माच्छरीरंकरणादि
कंचपाप्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः। संसृज्यत इत्यस्यार्थमाह। तान्विमिति। तद्धाद्वानात्मानि मानःसंसर्ग इत्यर्थः। उत्क्र
मत्क्रामन्नित्यादेरर्थमाह। द्वादतिति। अपघ्नताव्ययः कूटस्थ इत्यर्थः। स्वप्नस्फुरज्ञानं तत्कार्यंज्ञानं विनेव्यज्यतिवे
दज्ञानमपितत्वैवत्यजदव्याह। जहातीति। सवा इत्यादिवाक्यार्थमुक्त्वान्तरवास्यैरुपसंहारं हृष्टांतं निगमयति
पाप्मादीति। पाप्मादिप्रकृतकस्यदेहादेः स्वीकारत्यागात्मा मित्यर्थः। सर्वमिति कमाहापरलोकेति। कमसंवाद

वा१

फलमाहायतइति।दक्षादिव्यतिरिक्तो यात्मा तद्धर्मं नित्यत्वाद्याहानदीति।तद्विशेषणत्वेतादृहविशेषणत्वा
दितियावत्।देहद्वयतद्धर्मसंबंधाभावात्कथमहं सुखीत्यादिसंबंधधीरत्याहात्तिमानिकइति।श्रविशेषण
इतिपदं।तस्य इत्यादिवाक्यार्थमाह।नचेति।लोकांतरासंभवं साधयति।स्वर्गेति।आशंकामाक्षिपति आत्मस्या

प२

दिति।यथेहलोकः प्रत्यक्षसिद्धः तथापरलोकस्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः।शंकां समर्पयते प्रसंगेति।प्रतीचं
संविश्वात्तु तत्राख्यप्रत्यक्षं तत्प्रमाणकमस्तित्वमिहलोकपरलोकयोरत्र विवक्षितं स्वप्नादहवन्नाध्यमानकं
प्रत्यक्षं च परलोकेनास्ति तस्मात्सो नास्तीत्याशंक्य प्रत्यक्षेणैव तत्रप्रमर्थनार्थमुत्तरग्रंथ इत्यर्थः।शिकां
समर्पयति।प्रत्यगिति।श्रयं तात्पर्यकारीयासंबंधतत्त्वप्रपंचो वा कोन्यो नास्तीत्याहात्मपर इति।तदीयवृत्तं संकीर्तनमाह।
त्मेति।तस्य त्वादेस्तृतीयसंबंधमाह।स्वानानेति।इदं सूचितत्रयं तस्येति वाक्यस्य नविधिना वक्ष्यति तन्न हि ध्यान॥
सुच्यमानं स्मृतिविषयत्वार्थः।एवं संगीतत्त्वमितितत्संबंधमाह।स्वप्नेनेति।यं चेति वाक्यं योजनयात्तागत्यमीदृशं
यतीदमिति।चकारार्थमाह।स्वप्नइति।उक्तानुवादेनतस्य त्वादेरर्थमाह।ताबीति।संध्यमित्यादेर्निरस्यशंका
माह।नचेति।देहद्वयव्यतिरिक्तस्वप्नादेहनावात्कथमवधारणमित्यर्थः।परिहरति।नेति।तात्पर्यकारमत
मुक्त्वा श्रुतेरर्थांतरमाह।संध्यमिति।द्वयोः पूरणं तृतीयमिति पूरणप्रत्ययस्तीयाहतीयस्त्रो संप्रसारणं
चेति विधीयते।तेनां पूरणप्रत्ययश्रवणात्संध्यत्वोक्त्यानस्थानांतरनिराकरणायेत्यर्थः।नह्युभयधारणविरोधे
चाहायविति।स्वप्नस्थानांतरत्वे वाक्यान्वयं मानयति तस्मिन्निति।उत्तरवाक्यमवतारयितुं पूर्वोक्तोवायमत्र

सीतिर

वदति। स्वप्नेति। वाक्यं प्रमाणत्वेनावतारयत्यस्मिन्निति। वासनादिपदार्थमुक्तं स्पष्टयति तत्रातेति। बाल्यावस्थाया
मतीतजन्मविषयः स्वप्नान्तवर्तीत्यर्थः। आद्यवयसमीति विशेषणमयुक्तं त्योनावस्थायामपि दृष्टत्वरचाह। मध्य इति। पर
लोकविषयस्वप्नदर्शनं कदा स्यादित्याह। प्रियास्विति। स्वप्नस्थानं मध्यमित्युक्तं तत्संबंधचार्थं वर्त्तमानदेहमित्यादिनापि
द्वितीयाकांक्षायां किमतीतादेहायुत्पत्स्यतत्वाचीविषयत्वाह। उक्तयादिति। अथेमादस्मात्प्रयमाह। स्वुरवनेति। अथशाक्ष
र्थमाह। स्वप्नेति। एतावाद्यमात्यावतइत्यर्थः। यथाक्रमायमित्याह्यवतारयत्यत इति। आक्रमशब्दार्थमाह। यानेति।
कोसावाक्रमस्तमाह। याहगिति। विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञावाक्रमस्त्वन्नामा यथाक्रमइत्यर्थः। तमाक्रममित्यादेरर्थं वक्तु
मुक्तमनुवदति यथेति। तमित्यादेरर्थमाह। परलोकेति। उक्तं विशदयति। पाप्मन इति। पाप्मशब्देन तत्कार्यग्रहणं कु
तो वाह। आगमादिति। न फलदर्शनं किं तत्र मवाह। धामेति। स्वप्नसुखदुःदर्शनेनापि परलोकस्य प्रत्यक्षत्वं च सिद्धिरित्याह
हजन्मनीति। तस्येत्यादेरर्थमुपसंहरति। संध्यतीति। मया वक्ष्यादिनाख्यातं यावहितत्समनुवदति। उक्तमिति। लि
गतः स्वप्नादिगतवासनादिव्यवहारादित्यर्थः। आदित्यादिबाह्यप्रकाशरहितस्थानप्रदर्शनायोत्तरवाक्यमित्युक्तं त
रवाक्यतात्पर्यमाह आचार्यादीति। अथोत्तरमाह। स्वयमिति। संबंधहृदयस्यार्थं संप्रपतत्ता दर्शयति। मइति। एवं तास
र्येत्युक्तार्थमाह। यावतीति। स्वपितिशब्देन सुषुप्तिः उच्यत इत्यशङ्का प्रकृतानुसारेण स्वप्न उच्यत इत्याह। आय इति।
अस्येत्यादिव्याख्यावसरे प्रहृत्तमिति। सर्ववचं कथमस्याचाह। जुहावादीति। देहोत्ताक्षुद्यादिसंहतिःकार्त्तनि यावत्। सर्वं स
र्वेषु कार्यं स्यादित्यादि। यो द्विमधुब्राह्मणोक्तन्यायेनोक्तं प्रकटयति। तत्स्वमिति। सर्ववानित्यस्यार्थोत्तरमाह। धात्विति॥

×विहत्यस्यार्थमाह स्वात्मेति कर्मधृत्क्षोद्देहादपसर्पणं कथमस्याह। नाद्यादीति। तस्मात्परं पश्यादेहपाताहुरात्मेति आचः नस्मादि
हन्यत्कथ्यात। इति वाक्यनाथः। स्वयं निर्मायेत्यत्र व्याख्या। निर्मीयतीत्स्वयमिति विशेषणमित्यर्थः॥२
मात्रादिमित्यादरर्थमाह। सर्वविदित इति। तत्कृतं दृष्टान्तत्वस्य स्वयत्वं धात्मादीति। अयं वार्थो व्याख्युपपादित इत्याह। धियतीति।
स्वयमिति विशेषणफलमाह। स्वयमेवेति। अस्यात्मनो देवपातवदवनानां कर्तृत्वं कथं कानिरासार्थं स्वयमिति विश
षणमित्यर्थः। स्वप्नस्य लोकमेव वासनापि कारणमित्याशयपास्तेति। तावन्नाकारणत्वं विशदयति। निर्मातव्यइति। तावना
प्राधान्यं कर्मणः स्वप्नविवक्षितमित्यर्थः। निर्मीयतीति कथं कूटस्थस्य कर्तृत्वोक्तिरत्राहापततीति। स्वेन भासेति ताः शब्दार्थ
माह। जायत इति। जायद्विषयवासनांतःकरणाश्रयातास्वित्यर्थः। स्वेनेति विशेषणव्यावृत्त्यं चर्मामाह बुद्ध्यादीति। स्वेन त्व
त्ति धीबुद्ध्यादिजन्यजायद्वासनासंभ्रमकाशास्वापन्नप्रत्यक्षिवेदनेत्यभिरूतातासो व्याप्त्यर्थे माद्भिप्रसगात्मना॥
त्तिव्याक्ति स्तमस्यास्ति वेनात्मनः स्वयं ज्योतिष्टसाधनादित्यर्थः। स्वेन तासस्वेन ज्योतिषेति स्वशब्दयोरपुनरुक्तार्थमा
हास्वया ष्टादिति। सामर्थ्यं दर्शयति। परार्थ्येति। तासमत्त्रा लीयत्वाज्ज्योतिषश्चात्मत्वादित्यर्थः। कथं ज्योतिरात्माज्जवा
रत्नाह। स्वयमिति। प्रस्विपतीत्यत्र वनघावद्यो निःखापयति। वासनात्मकोंतःकारगतवासनाराशिसाक्षित्वमात्मनः॥
स्वापद स्पर्थः। स्वेन ज्योतिषेत्यस्यार्थं प्रपंचयति। वीततिस्वेनावासेत्यस्यार्थं विवृणोति। मात्विति। वासनाराशिसाक्षि
त्वे स्वापकृत्कतं साधयति। अमान्तवादिकेनादृष्टान्तानेन द्विशदयति। मातारमिति। ईदृतत्वेन करणेन न वितय
५३ मत्राह। स्वमिति। करातीत्यक्तवात् कर्तृत्वं स्यादित्याशायां न भान्निधत्ववृत्ति। एवमपि ससंग एव वासनराशिसाधक
त्वादवाह। ज्योतिषेति। वासनानामात्मसंबंधेनात्मना वासना संबंध इत्यर्थः। आत्मना विक्रियातावदारापि
तेव दृष्टान्ततिवकुमविक्रियात्वदृष्टान्तमाहायपतीति। जासः कुलीन इति यावत्। दार्ष्टान्तिकमाह। निःशापयति। सा॥ ३२८

पा२
की२

ज्ञिणोपि प्रकाशार्थक्रियास्तीति चेत्तमां किं स्वप्रकाशार्थान्यप्रकाशार्थो वा नाद्यः सप्रत्तत्वादित्याहानतिाद्दितीर्थस्या
ह्वोपचारादिति वासनावासिसाक्षिवं स्वास्योपपन्नइत्यपसंहरति यदीति चृतीयार्थमाहाछिमिति कूटस्थचत्वात्ज्ञाती
निरात्मना स्वीयवासना रागिसाक्षित्वेन तिष्ठतीत्यर्थः । कर्तृकरणार्थत्वान्तावदत्त माह सामग्रीति कर्तृत्वादेर विवक्षि
तत्वं किं विवक्षितमत्राहात्मन इति । अत्रायमिसादरर्थमाह तावादीति स्वकेस्य जातिरन्तावासिद्धोमनाड्योयेति नि
वादत्राहनाद्यत्वेति स्वकारणाज्ञातप्रसंगात्मानं विज्ञाय स्वतंत्रतया मनोनतिष्ठत्यत आत्माधीनस्थितिवाद्दात्मेव
तस्साधकानं तदात्मसाधकं मनः पराधीनत्वेन जडत्वादित्यर्थः । उपात्तज्ञाग्रहामना बलादात्मसिद्ध्युपपत्तेः कथं स्वप्रका
शत्वमिति वादयतिनत्विति स्वप्नेमात्वापादानं स्वीकृत्य समानैधात्मत्यमिति नकेवलं विषयत्वेन तासमानस्यमा
त्रादानस्यस्व यंज्यातिष्ट्वबाधकत्वात्तावं साधकत्वमपीत्याहाल स्मिन्निति नतत्र रथ्या स्यादिकमेवनारयितुं वादय
तिनत्विति परिहरति नतद्दिति एतत्साधयन्नात्मेति तत्कार्थ्यवाक्यमवनारयन्नाविशिष्किकीर्षुरिति कथमात्माविशुद्धः
स्वप्नाद्यवस्था संबंध इत्याह कामेति आनः स्वयंज्योतिष्ट्वज्ञात्मानान विद्वन्यत इत्याह कूटस्थेति कूटस्थस्य कथंसा
क्षित्वमत्राह चिदातत्वेति चेतन्यातासव्याप्तजायद्वासनावलात स्वप्ने साक्षित्वमित्यर्थः । स्वप्न प्रत्तत्वसिद्धसाक्षित्वा
सिद्धिः स्वप्रत्तत्वमेवासिद्धं स्वप्ने नाहानदिति बुद्ध्यादिज्योतिषां स्वप्नवासनातिरिक्तबाधककर्मादीनामन्तावाद्वासनाति
रिक्तबुद्ध्यादीनामत्तामनतः सिद्धानुपपत्तेरात्मातत्रस्वेनैवसिद्ध इत्यर्थः । बुद्ध्यादेरत्तावस्वप्नं केन क्रियात इत्याह ॥
जायदिति स्थूलानीर्थानां वासनात्मना स्थितो प्रकाशतः कैश्चाऽत्राह नाड्इति आत्मनारथ्यादिकं चेत्वाकवलस्यैवरथ्या ॥

यंश्र १

६ ०
५ ८

ते १

याश्रयत्वमित्याशंक्याविद्योपहितस्य कर्तृत्वात्तस्यैवाश्रयत्वमित्याह। करणमिति। कार्यमेत कार्यमिदमिति यावत्। ए
साधयति। कार्येति। अज्ञानात्मा जगदधिष्ठानचात्मकर्तृत्वमिति फलितमाह। सर्वस्येति। स्विदस्य कथमवस्थासे वे
क्षेनाह। विद्यायेति। न तावत्सारं कृशर्थमाह। रथाइति। आदिपदार्थमाह। विद्येति। गमनादिक्रिया साधकेन रथाद्य।
नाव प्रतिपादकवाक्यस्याकांक्षितमं वंधिरत्वाह। कर्मदृति। मनत्वानंदानंदसादरर्थमाह। नाकमेति। आनंदादिपदा
नामर्थात्तद्दर्शयमाह। ह्लादाइति। विशांतइच्यस्यार्थं कथयति। पल्लवलाश्विति। स्वजातनिर्मायतिव कर्तृत्वात्केस्त
द्वास्तव मिथ्यत्वाह। विदात्तति। अज्ञानप्रतीवस्तुतनानासव्याप्तिबुध्यादिकारकाद्भूतजायदासनादेतत्वादित्य
र्थः। स्वप्नस्यैष मिथ्यात्वं किं पुनर्न्योयमाह। विचारितेति। सद्वीत्यादि यावत्स्थोरथादीति। जाग्रदद्यादिसंस्काराधारबु
द्धिपरिणामकर्मकमोहत्वात्वादित्यर्थः। अकर्तावदात्मान कर्म कृत्तविरोधाद्वाह। कर्तुरिति। अन्यः कर्ता स्यादत्रा
ह। तदनास्येति। आत्मानोरथादिकर्तृत्वमप्युक्तं स्वप्नवदुपादानत्वस्माद्। करणस्य कुठारतायादत्वाह। स्व
प्नेति। तद्दिशागाररथाद्युपादानोदासवाकर्तृत्वंवास्तवमत्वाह। नास्तीति। तस्मात्सात्त्विकमेवात्मनां कर्तृत्वमि
तिफलितमाह। तात्वादिति। सदिकात्तत्वत्वक्षिशाब्दार्थमाह। क्रियेति। तन्निमित्तमप्यमीयं प्रयुगज्ञानेन बुध्यादिसंग
तिनिमित्तं यद्धर्मादिकर्तृत्वं संवृत्तं तस्य स्वप्नरथादिप्रतिपादकवासनाद्वहुत्वं प्रतिपादनायद्विशब्द इत्यर्थः॥ तादतइ
त्यादरर्थमाह। स्वयमिति। स्वप्नेनेत्यादिव्याकरोति। स्वप्नवत्त्वेति। विद्वत्तनिश्चयस्यैकत्वमिति यावत्। आत्मनःस्वत्व प्र
माणो स्वप्नत्वेऽकाहत्वरत्वाह। स्वप्नइति। शुक्लवादाय तस्मान्निवाकशीतीमाननसे बाधं दर्शयति। यालीदीति। घ्राणा॥ ३४०

×तेनैतु ज न न दृ विज्ञं इति पाठः २

दीतियावतात्तु नरित्यादरर्थमाह। ब्रह्मणेति। कथमास्यैकदेशत्वमत्राह। पर्यायेणेति। तुरायणाख्येऽरुष्मद्वीपायनादि
त्तिरितियावत्। तायदाकुर्वे एकं पदं तान्निपतिसलिलादौ हंस मुच्चरन्नमत्वकुद् खिदत्याद नमृत्कनौमृत्तं त्तावदिति मय
टो विकारार्थत्वात् विज्ञानकार्यमस्येत्यत्राह। हिरण्मयमिति। हिरण्मयःपौरुषएकहंसइतिमाध्यंदिनपाठस्यार्थमाह। पर
स्यतीति। माह्निवं मोदत्वं ग्रामयत्वं कारणत्वं च पौरुषेन तज्ज्ञानकार्यत्वाद्यित्यर्थः। पुरुषइतिकाण्वपाठस्यार्थमाह। पूरणा
दिति। एक एव गच्छतीत्येकहंसइत्यस्यार्थमिदानीमेकहंसपदस्यार्थान्तरमाह। ज्ञानानन्तीति विकल्पानां दहन्ते दादिनिया
वतात् दुक्तं ज्ञानेन गतं कालानां न वानां मंचयेन वा शक्रीराणामजस्या कुर्दृसवं पारदर्शन इति प्राणेनेत्यादरर्थमाह
प्राणेनेति। कथं बहिश्चरणमत्राह। नाडीरिति। महीयन इत्यादरर्थमाह। कर्मणेति। स्वप्नान्तर इत्यादरर्थमाह। कामेति
उत वस्त्रीतिरित्यादिव्याचष्टे। नमोऽर्थ इति। आराममित्यादरर्थमाह। आराममिति। तन्नायनमित्यादेस्तात्पर्यमाह। बुधादी
ति। नदस्तुरार्थमाह। सुप्तमिति। कारणं दर्शयति। प्रबोधेति। नाड्यन्तरप्रवेशोऽस्तु किं मनुज्ञासनेनात्राह। नाडीति। दा
षं विशदयति। यथेति। अंधबाधिर्यादिप्राप्तित्यर्थः। तस्माल्लोकप्रसिद्धिमेव ब्राह्मणवादेस्योद्दृष्टेतिरिक्तत्वमात्म
नःसिद्धमित्याह। दादृतीति। नतं पश्यति कश्चनेतिमंत्रस्यागपूर्वमव्याख्याततत्वादिदानीं व्याख्यातयत्माधीतीति तस्य प्रत्यक्षयो
ग्यवादर्शनेन तागध्यपातातादत्राह। प्रत्यक्षेति। अनुक्रोशं प्रकारमीरयति प्रत्यक्षतममिति। अथो खल्वित्यादेः पू
र्वेण संगतिमाह। स्वयंज्योतिष्टमिति। मयत्र प्रस्वपितीत्यादिनास्वयंज्योतिष्ट्वमुक्तं तस्याप्यात्वाख्वित्यादि पूर्वपक्षइत्य
र्थः। मयत्र च्यनःप्राग्वदेवं दृष्टमित्याह। सयत्रेति। संगतिमुक्त्वापदार्थमाह। स्वप्नस्थेति। वाक्यतांप्रतिज्ञायतदतिशेषं।

द्धेतुवाक्यार्थं व्यनक्ति जाग्रदिति। तत्र तद्धेतुमाह स्वप्न इति। नात्मानमेव केवलमवगच्छति विषयानपि तानवेक्षत इ
त्याह। जाग्रदिति। उक्तार्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति। अपूर्वमिति। यथा देशाद्देशान्तरं गतः पूर्वं मुग्धादिकं पश्य
त्येवं पश्यत्यत्र तथा। तस्माज्जाग्रदेव स्वप्न इत्यर्थः। एतद्दूषयति। त्यवमिति। कथमयुक्तत्वमत्राह। युक्तिमदिति। न तत्र र
था इत्यादिनेति शेषः। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति वाक्यं सिद्धान्तत्वेनावतारयत्यत्रेति। उक्तं वक्ष्यमाणं न्यायं स्मा
रयति न जाग्रदिति। अत ऊर्ध्वमित्यस्यावतारयितुं वृत्तमनुवदति स्वयमिति। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति न तत्र रथा अ
तिक्रामति मृत्यो रूपाणीत्यादिवाक्यादित्यर्थः। उत्तरवाक्यतात्पर्यमाह। कामादय इति। कामादेरस्वभावत्वोक्त्यर्थमुत्तर॥
वाक्यमित्यर्थः। अन्वेष्यार्थान्तरमाह। दृष्टमिति। साध्यमोक्षविषयप्रश्न इत्यर्थः। देहद्वयव्यतिरिक्तात्मस्वयंज्योतिष्ट्वमा
धानेनैवमुक्तेऽसिद्धत्वात्तदर्थप्रश्नानुपपत्तिरत्राह। स्वयंज्योतिष्ट्वमिति। अंगनिर्णयादेवांगनिर्णयोऽपि स्यादत्राह।
तावतीति। कामादिप्रविवेकार्थमिदं वाक्यमिति प्रथममपन्द्रमाश्रित्याह। संगतेति। किमर्थं कामादिप्रविवेकः क्रियते तत्राह।
कामादीति। व्यतिरेकमुखेनैतदुपपादयति कामेति। कामादेरनात्मधर्मत्वेऽपि न तस्य विवेकार्थमुत्तरं वाक्यमिति
कामिति मृत्यो रूपाणीत्यत्रेव सिद्धत्वादत्राह। रूपाणीति। एवं तात्पर्यमुक्त्वा वितनजातमादति। अतः स्वयंज्योतिष्ट्वनि
र्णयादित्यर्थः। स्वप्नांशो विशिष्टश्चेत्कथं दक्षिणादानमत्राह। सहस्रेति। प्रमुक्तेरुत्तरार्थमाह। स्वयंज्योतिरिति। सं
प्रसादपदनस्यापाको निमित्तमाह। पापामिति। पुनरपि स्वप्नबुद्धस्य संप्रसादमादर्शाद्यवाच्यत्वाद्धेतुमाह। तावतीति। क्षणमिति।
विशेषणकृत्यमाह। जाग्रदिति। संप्रसादं प्रदर्श्य तदन्तिमानि पाङ्गं दर्शयति। केवलेति। कारणान्तराभावाद्धेतुमाह। तस्मादिति।

स्वोपाधिकृतान्तस्थानादित्यर्थः॥ अनंतरवाक्यतात्पर्यमाह॥ कथमिति॥ तदहरार्थमाह॥ स्वप्नेति॥ ग्राह्ये प्रसीदतीत्यन्तःकर
णसंबंधः॥ एवकारेण कथंकर्तृत्ववारणं॥ स्वाप्नेति॥ जाग्रतीव क्रियानिष्पन्नेरित्याशंक्य दृष्टांतं विघटयत्यस्येति॥ दार्ष्टांतिकवै
षम्यमाह॥ स्वाप्नविति॥ पुण्यापापगिरा तत्फलमुच्यत इत्युक्ते तत्रादितमाह॥ पुण्येति॥ कार्यकरणवतकरणान्वितं यस्मा
त्तस्मादित्यर्थः॥ रत्वसादरथमुपसंहरति॥ स्वाप्नेति॥ पुनरित्यस्यार्थमाह॥ पुरापीति॥ संप्रसादात्विनः स्थानात्स्थानांतरं स्वप्ना
ख्यमनेकवारं गत इति पुनरित्यस्यार्थः॥ प्रतियुक्तेत्यर्थः॥ प्रतिशब्दार्थं वक्तुमापदितमाह॥ नुलोद्यमिति॥ एवमित्यत न्य
नत्युक्तानति॥ जागरास्वप्नं ततास्वापं यातीत्युक्तवानित्यर्थः॥ प्रतिशब्दार्थमाह॥ तदिति॥ प्रतियोगिनिशब्दार्थमाह॥ प्रति ६
स्थानमिति॥ प्रतिन्यायमित्यस्यावयवार्थमाह॥ यथार्थ इति॥ यथानुलोमेन सुप्तिगतिस्तथा प्रतिलोमेन स्वप्नगतिस्थि
र्थः॥ आयपदार्थमाह॥ अयनमिति॥ इण गतावित्यस्माद्धातोर्भावे घञि विहिते एकारस्य ऐकारः यो रिति इयादेशे इणो यो रस्लाप स
यकारविशिष्टे वान्निणितीनीकारणं स्येकारस्य घआदेशे सत्यां वा यवायावइत्यायादेशे कृते आय इति रूपनिष्पत्ति
रित्यर्थः॥ स्वप्नांतरत्वाप्रतियोगिनि बुद्धांतायागच्छतीति माध्यंदिनपाठस्तस्यार्थमाह॥ श्रोत्रादीति॥ एतस्य दृष्टत्वमात्रतो स्व
प्नदृश्यमात्रवस्तु रादिकरणादर्शनाद्यायायानिरासी जाग्रद्देहगता गोलकादिलक्षणा नामवयानि स्वप्नाववतिपद्यत इत्य
एव ३ र्थः॥ इदानीं कार्यपाठस्यार्थमाह॥ वायतिजाग्रदवस्थायां स्वप्नस्वर्यीयजाग्रद्देहगतागोलकादिस्थानादिंद्रियमात्रास
न मात्मोनात्वनंतत्रचास्वप्नाः सुप्त्वा संप्रसादं गतस्ताएवेंद्रियमात्राः संप्रसादकारणरूपेणावस्थिता वासनात्मकत
य स्वाप्नीयानि वासनानिर्मितशरीराण्युपपद्यतेत्गोलकादिलक्षणानि वासनानि प्रपद्यत इत्यर्थः॥ पुनरपि माध्यंदिनपाठ॥

तुमारणाद्दावनीति। परार्थसुक्काबाक्यार्थमाहायस्मादिति। अतोयातागालयादिस्थानादिंद्रियमात्रा आहाय
स्वप्नेष्टनवानामानव्रताचेवगालकादिस्थानेजायद्दृगतेःवेतन्यानास्येःसदेंद्रियमात्राथत्तद्रूप्यर्थः॥ वा॥
क्यार्थसुपसंदरतियातेति। सयत्नात्रस्मादरर्थमाहसस्मात्मेति। अनन्वागतइत्यादरर्थमाह। तेननमिति
पश्यतीतिज्ञानकर्तृत्वोक्तेश्चुंडालादिदर्शनहेतुनानावयस्यादत्राह। सुत्तेति। पुण्यापुण्यक्रियातत्फल
यो। साक्षित्वात्पश्यतीस्फुच्यातेननुकर्तृत्वादित्यर्थः। अनन्वागतइतिप्रतिज्ञा। संगादीतिहेतुरिति। तज्जान
तानेति। असंगइतिप्रतिज्ञेति। विष्ठांतरमाह। प्रतिज्ञार्थइति। अस्मिन्पक्षेनन्वागतत्वाकंदहेतुरित्याहाय दे
ति। कोत्रसाधीयान्पक्षोत्राह। सासंगत्वगत्वेति। कामादिमत्त्वमात्रं कस्मादियं श्रुतिःप्रवृत्तातस्मादसंगा॥
इतिप्रतिज्ञैववेद्युक्तेत्यर्थः। अनन्वागतत्वस्यासंगत्वप्रतिहेतुत्वेहिशाङ्खोलिंगमित्याह। नन्वागतइतीयस्मात्स्व
प्नदृष्टेनपुण्यादिमास्थानांतरगातान्नसंबध्यतेतस्मादसंगावस्थात्रायमीत्यर्थः। कुतस्तस्यानन्वागतत्वमत्रा
हानकामेति। क्रियाणांव्यतिरेकदृष्टांतेनदर्शयतिनदीति। स्वप्नदृष्टेनानन्वयव्यतिरेकदृष्टांनोपपादयति
यदीति। स्वाप्ननकारानीतिवेनकर्तृत्वादिप्रतीतेःकागतिरत्राह। पातलि। स्वप्नक्रियायावासनामात्रत्वफलि
नमाह। फालति। हेतुंविशदयति। नकारातीति। स्वप्नार्थमिथ्यात्वदृढंतरमाह। तद्वदिति। फलितंनिगमयति। प्र
सद्गिति। स्वाप्नानकरोतिवितर्कथंस्वप्नकृतकर्मनिमित्तंप्रायश्चित्तमुच्यतेस्वप्नांतेद्वियदाबेल्यास्त्रियंदृष्ट्वाह
तद्वहिप्रायश्चित्तंतत्तस्यैकंप्राणायामात्सुषाद्वडाहानिर्देत्राह। स्वाप्नेति। स्वप्नेद्वियाथाराङ्नास्यानिगतिद्वातत्रि २२२

४का॥ इति कर्तृत्वस्य मिथ्यात्वादेवं तरमात्तृत्वं तस्मात्कर्तृत्वमिव कर्तृत्वमपि नाविवेकं किं न स्यादत्र आह॥११ छंदि॥

मित्तं घायथिति विघमनं न निर्विषयमित्यर्थः॥ जागरदृश्यमानत्वाच्च तद्विधत्वमित्याह स्वप्नस्वकं न मिति॥ अनवाग
तस्नेन त्वादः स्वकीयया ख्यामुद्गात् तर्हि प्रपंच माख्यां दर्शयत्य केति॥ कथं तेषां ख्याने तदाह नवागतेति॥ असंगवाक्य
निरस्य शंकामाह नन्विति॥ कर्मणो नाविफलदाता॥ उपवयापवयोर्वलीति यावत् कामस्यकर्महूलत्वं साधयत्य कामस्य
तिकामिनानुष्ठितकर्मणः फलदत्त्वादात्मनः कामसंबंधो वास्तवइत्यर्थः॥ एतदुत्तरत्वेन वाक्यमवतारयति नेत्यस्य॥
नि॥ असंगत्वं कुतो वाद्या यमिति॥ न ह्यतो संसवात कामाधारस्य मनसो मवादित्यर्थः॥ स्वप्नबाह्येंद्रियापरमपि म
नास्तीति वदन्नाह यस्तुमिति॥ अतिमन्नका मात्तावदेवं तरमाह बहिरिति॥ देहसंबंधानावा कामकर्मो नावाच्चे

त्यर्थः॥ स्वप्नस्य मिथ्यात्वेन न च कामस्याह स्वप्नेति॥ तदा रव्यानप्रकारमाह ज्ञानइति॥ ज्ञानमिवती वशः स्वप्नस्थ ज्ञाना
वत्तत इत्यर्थः॥ स्वप्नादहादिस्फूर्तिमिथ्या स्वप्नदृष्टित्वात् स्वप्नरथादिस्फूर्तिवदित्याह रथादरिति॥ तथापि कथं स्वप्न
कामप्रविवेकाच्चाह रथेति॥ असंगपदस्यार्थान्तरं तत्त्वंप्रपंचातिमत माह॥ कोटस्थ्यमिति॥ कूटस्थवाकर्तृत्वनिरास
पिफलित्वमात्मनो नास्तीति वदन्नाह क्रियतेति॥ तस्मान्न फलत्वमिति शेषः॥ कोटस्थ्यमाक्षिपति॥ कूटस्थवाद्येन वितीस्व
प्नकर्तृत्वं वामनाश्रयत्वान्न वास्तवमित्याह नेवमिति॥ किंतु नन्वायाने तस्माधयतीतत्स्वके ति॥ मोदं नरस्यावेतन्यातो
सदारामाक्षिवाम वस्तान्नत्वमित्यर्थः॥ कानतेर्हि मदि कर्तृत्वश्रुतगतिरत्राह कर्त्रादीति॥ पुरा जागरितइति यावत्॥ वाक्या
कर्तृत्वाभिधानव पिस्फुरत्यात् तस्मिन्विशंकातनन्विति॥ निखिलेकर्मात्मनः कामापसूक्यासुखादिफलदानायवर्ततेतत्कथं
तस्य कर्तृत्वं पारमार्थिकं न स्यादित्यर्थः॥ परिहरति कामिमिति॥ हेतुमाह स्वावानिति॥ यदृक्षां कामवासना कर्मसहकारि

त्ती कर्मगुणाः कर्मपरतंत्रास्मतीत्यस्माच्छ्लोकमात्मानं तावद्यतिस्वं न संस्करोति नतु तावतात्मधर्मं इत्यर्थः॥ एतन्मर्थं
दृष्टांतेन स्पष्टयति त्युच्यते कथं तथा स्मनि तद्ज्ञान मध्यमादित्या दात्मेति कर्मणो निर्गुणतां बुद्धात् कथं तावनात द्
णस्याद्दृश्याद्गमन्नाविति कर्मणः सात्विको फलदानत्वापकारणचात तावनायाः कर्मतं चोतातां नेहूपादिवत्तदाश्रं॥ क्रि३
यद्वादाश्रयस्त्वं तः करणमित्यर्थः॥ नवत्तु तावना कर्मगुणः कर्मचात्मगुणो वाद्य कर्मणापीति बुधादिकारकस्थमिव
कर्मनात्मस्थितमित्यर्थः॥ मरणे बुधादिकारकाणां स्यात कथं तच्च तस्थचे कर्मणो वाद्यप्रयाणेति प्रयोगशाश्रि
तस्थूलसुधादिद्धायेस्तस्मन्नावस्थितं बुधाद्याश्रितमेव कर्मकेर्मनात्माश्रितमित्यर्थः॥ तावनागुणे वैकर्मतोर नात्मगु
णा चेफलितमाहास्स तावन्नमिति कामकर्मणच विविक फलस्तु पसंहरति न स्मादिति यस्मात्क्वामानात्मधर्मः तस्मात्क
र्मगुणस्य कामोपकरणस्य कर्मस्तुस्यो नःकरणाश्रितस्य स्वप्नावस्थायां साक्ष्येवात्मेत्यर्थः॥ किंचा कामानात्मधर्मादृ
श्यत्वाद्रूपवद्विपक्षे बाधकमाहासंगइति॥ आत्मनि सर्वकामनिर्मुक्तत्व प्रसिद्धवन्निर्दिशोपिश्रुत्यनइत्याकोपं वति॥
यतः स्वाप्नकामास्तावारतः कर्मतावइत्युप संहरति न कर्मेति॥ एवं तर्हेज्ञ पंवमतमादयं द्रष्टुं चात्मनमनुपसंहर
तिनायमितिस्वज्ञे परमार्थकर्त्रे वानावप्रायुक्तादत्ते स्मारयति नानेति॥ असंगावग्रत्तयेतर माहसूत्रेति॥ संप्रसा
दे रत्वा चरित्वादि यथा क्रूरस्यासं गृह्यवाचाद यतिस्तुस्तु इति स्वाप्नेवादिनयुक्ते द्वितीयदर्शना तावाचदतावप्यनन्त
द्वितीयमस्ति नवाह्येकिंचनाव्ददति वाक्यादित्यर्थः॥ रचाम्बन इति संबंधेन सप्रमादइतिशंक नास्त्वनइतिश्रुत्य॥
ति॥ नेतिनेतिस्वाप्नरचादिकिंवत् सयन्नत्राके वित्यस्य वयनन्वागतस्तेनेति तिन सुहस्वाप्नकृतस्य स्वप्नद्रष्टुसंबंधा|

दित्यर्थः॥ दृष्टांतानेतत्साधयतीयथेति॥ स्वप्नस्थ्यः समाधिं दर्शयतीत्यचमिति सुप्तावैरूप्यं चारिच्चा अदृष्ट्वैव सुप्तेऽपि एवं भवति प
दाच्छेदनकश्चिद्दोषः इत्यर्थः॥ वाक्यस्याखायानुपपत्त्याहूषयति॥ सयदिति॥ सयत्तत्र किंचित्पश्यतीत्येवं तथा पदाच्छेदा दर्शदोषा दित्यर्थः॥
किंचित्तत्वतिस्वापपरामर्शात स्वापपिस्वाप्न दृष्टौ व्याख्याधाराराध्य राजव्यादिपदं च्छिंदतो वा वाक्यत्राषनविरुध्यत इति परिहरंनी॥
त्याह॥ दृष्टिमिति॥ आनंदभुगिति वचनात् सुखादित्वागः स्वापपीत्याह॥ स्तीति॥ कर्मक्षयस्वापस्तत्र कथं कर्मफलोपभोगाच्चाह॥
स्वारीति॥ प्राज्ञात्मनाच्छित स्थानदीयानं गत्ता गा स्तिएतस्योवानंदस्थ्यत्यादिस्मुतरतस्तदापदूयाररत्याधारापइत्यर्थः॥ अवस्था
त्रयस्य जीवधर्मत्वात् कथं सुप्तावेश्वरत्वागा चाह॥ सर्वेति॥ सर्वकारणत्वादीश्वरावस्था श्रय मात्मीयात्वनमन्यातित स्वात्व
श्वगात्मनाच्छितो जीवस्तदानंदात्तोभीत्यर्थः॥ स्वापे दृष्ट्याध्याराप्यतावत सुषुप्तियाघातइत्याशंक्य परिहारांतरमाह॥
कार्यंति॥ स्वापाद्धच्छित स्य स्वापसिध्यापद्भयातत्र रत्यादिकीर्तनमित्यर्थः॥ सुषुप्ता द्धच्छितस्य स्वापसिद्धपराद्धत्वात सय
तत्र किंचित्पश्यतीत्यनुपपन्नमत्याह॥ कार्यस्येति॥ सुप्तिर्नामाज्ञानं जाग्रत्स्वप्नद्वयं प्रकारणं तच्च जाग्रदादिकार्यमपरा
द्धमिति तत्त्याप कपश्यगज्ञानस्य परार्द्धमित्यर्थः॥ एवं परिहारांतासमुच्चका सैनी सत्संज्ञा सम्यक्परिहारमाह॥ यदिवेति॥ सं
प्रसादरत्वत्यादिनत्र एयात किंतु स्वप्नएवातानेताभ्या द्यामित्यर्थः॥ स्वप्नस्तत्तुतादिना स्वप्नावस्थायां उत्पादनत्वागतत्व
हानिरत्याह॥ स्वप्नायारिति॥ स्वप्नात प्राज्ञं गतः प्राज्ञात्स्वप्नं गच्छतीति तन प्राज्ञादतितः स्वप्नायार्दिष्टेन प्राज्ञजागरइवानन्वागत
इत्यर्थः॥ सुषुप्तेनस्वसंबंधादित्यादिवाद्यस्य परिहारांतरमाह॥ चेषेति॥ जाग्रदादीनां माध्यपश्यकं जाग्रदादिस्तादनत्वविवि
ध्यकल्पनात स्वप्नजाग्रत्स्वप्नावस्थावैस्तुप्तावव रत्यादरादाषनास्यादित्यर्थः॥ जागरितस्यात्वेविध्यं तावदाह॥ कार्येति॥

आदिपदान्मेयामयमह। शुक्तिरजतादिधीर्जाग्रत्स्वप्न इत्यर्थः। स्वप्नावैविध्यं दर्शयति। सुप्तोपीति। स्वप्नः स्वप्नात्मकः
स्वप्नाबाधाय यं पश्यति स स्वप्न इत्यर्थः। सुषुप्तिं विधाविनजात सुषुप्तं त्वति। जाग्रत्स्वप्नौ मुग्धावस्थ इति यावत् तावत्कोवे
विधमुपक्ष्हातापयोगमाह। त्रिविधत्वादिति। संप्रसादरत्वं सादक्षात्सयतीति रमाह। दृष्टांत इति। एतद्विशदयति
यथेति। प्रकरणार्थमुपसंहरति। यत इति। स वा एष एतस्मिन्स्वप्न इत्यादिकमवतारयितुं त्वाद्यस्य संगत्वादि

दैति। स इ यत्र मृतायत्र कामम्मिथुनः। स्वप्नकामश्च द्रष्टत्वात् कामासंगयोः पर्यायत्वान्नासंगत इत्यर्थः। एतस्म
रिक्षारत्वात्ते र्वा कयमवतारयति। यथेति। स हि स्वप्नो बुद्ध्यादिना स्वप्नोपन्यासस्य पौनरुक्त्यं शंकते। पुनरि
ति अर्थात्तदापपत्तेर्नैवमित्याह। बुद्धांतादरिति। यथा जाग्रत्सुप्तयोः पुनरुपन्यासोऽर्थात्तदा तथा स्वप्नस्याप्य
सकृत्तदुक्तिरविरुद्धा स हि स्वप्नो बुद्धत्वच्च स्वप्नोपन्यास आत्मनः कार्यकारणव्यतिरेकार्थः। स यत्र स्वपितीत्या
दौ तदुपन्यास आत्मनः स्वप्रकाशत्वार्थः। संप्रसादरत्वयत्र कर्मप्रविविक्तार्थं कामप्रविविक्तार्थं चाव इत्यर्थात्तदा
न पुनक्तेनैव पुनरुक्तिरित्यर्थः। स्वप्नात्स्वापप्राप्तिमक्रममनुवदति। निशायामिमामिति। तेजसीमवस्थां स्वप्नावस्थामि
ति यावत्। सा च सुषुप्तिं प्रधानं दृष्टवाद्यो मह इति। पुरीतति पुरीतत्प्रभृतिराब्रह्मात्मना स्थित इत्यर्थः। ब्रह्मस्वरूपेण॥
स्थितस्य पुनः कवाना वस्थांतरं प्राप्तिरवाद्यानत्वति। अपरा स्वप्नावस्था मायिया स्फुरित्फलके स्वप्नं गतः किं करोतीति त्व
द्वाह। तावानतीति। न स्मात्स्वप्नोनृषत्यर्थः। तन्निष्ठ्यात्वादुदेवेन रमाह। गतावितिः। स्वाप्नद्रूरतरगंगातीरादि पश्यति
यदिदं दाकं पश्यति घालविया गमूतिः। स्यान्न तमुत्क्रौनं प्राणाभूकामनीतिप्युत्तरतस्य स्यासादिदर्शनं नस्यादि

र्थः॥ न केवलं योग्यादेशकालाभावात्तन्मिथ्यात्वं किंतु स्वप्नप्रपंचः सर्वोपीत्यादावपि तदुक्तमित्याह यावदिति॥ स्वप्न
मिथ्यात्वफलितमाह तस्मादिति॥ स वा एष एतस्मिन् बुद्धांत इत्यादेस्तात्पर्यमाह संगत्वादिति॥ जागरितस्य परमार्थत्वान्न चक
र्तृत्वादि पारमार्थिकमित्यत्राह सदिति॥ मिथ्यात्वमसत्वं तत्वादन्तं तरमाह ज्ञानेति॥ अविद्याकार्यत्वात्कूडत्वात्प्राणएकत्वाद्वय
र्थः॥ स्वप्नादावसंगत्वमुक्त्वा संप्रसाद इति किंतु तन्न्यायेनाह नित्यसंगइति॥ बुद्धांतदृष्टांतेनैव दाक्षिपति॥ न विनिति॥ नचापिक
र्तृत्वं नवाधिकंपति॥ स्तवमितिपरिहरति॥ नेयमिति॥ कर्त्रादीनां विरूतासः व्याप्तकर्त्रादिमाक्त्रिचमित्यर्थः॥ ज्ञातमानमाहात्म
नेति॥ तन्मूलस्मृतिरप्यस्तीत्याह वदेति॥ न ह्याकमुदाहरति॥ नादित्यादिति॥ महामत्स्यवाक्यस्य संगतिं वक्तुं वृत्तमनुवद
ति॥ स्वप्नेति॥ विवेकादुत्तमाह॥ न्यायान्यतीति॥ मत्स्यवाक्यमवतारयति यथेति॥ मत्स्यविशेषणकृत्यमाह स्वातंत्र्येति॥ दृष्टां
तार्थं व्याचष्टे याय इति॥ उक्तमेव स्पष्टयति कूलाभ्यामिति॥ दार्ष्टांतिकं दर्शयति जायदिति॥ कथमसंगत्वं देहद्वयास्पर्शात्म॥
वादत्वाह युगपदिति॥ जायत्स्वप्नदेहारंभकं कर्म नमाचारणाम सुनयं वा विद्यादि इत्यर्थः॥ महामत्स्यवाक्यस्य तात्पर्यकारीय व्या
ख्यातं दर्शितमिदानीं तस्य तत्प्रपंचस्यात्मसंबंधमाह असंबंधमिति॥ महामत्स्यस्येति॥ दीर्घस्य नयनवाक्योत्तन्महामत्स्या दिवा
क्यमनद्भुतसंवितकालानावकुर्वीति॥ कृतरसेदतेच्छसंबंधाध्यायथागतव्यं स्वप्नदर्शिनस्तथोपयत इत्यर्थः॥ अवद्यायासंबंधं
वक्तुं तदीयवृत्तानुवादं करोति॥ बाह्यमिति॥ दृष्ट्वै मत्स्यवक्ष्यमाणसंबंधोपयोगितयाविद्यावृत्तमाह अविद्येति॥ आत्म
नो विज्ञानं चैतन्यं तदाश्रितात्मविद्या नान्याश्रिता सा चाविनत्य मन्यथा कुर्वीतज्ञ व्यतिष्ठत इत्यर्थः॥ किं तस्याः कार्यं तदाह॥ मि
थ्येति॥ चैतन्यात्मना मिथ्याज्ञानं करोतीत्यर्थः॥ एतद्विशदयस्य विद्येति॥ तदेवं नयमविद्याय स्वंबुध्यादिकरणद्वारणश॥

तीर

ज्ञा५
स्प५

क्षादि वचरणं च रूपं स्थूली तावं गच्छतीत्यर्थः। अविद्यावृत्तं निगमयति। स्थूलीभूतेति। स्वकार्यं बुध्यादिकारणाविद्या
व स्थूलीतावं गता विज्ञानस्य विषयप्रकाशनस्य हेतुत्वं वाच्यं वं वेतन्यमविद्या चोत्तयं मिथोबद्धमात्मनो बहिर्नाना
मुखं विनिर्गच्छतीत्यर्थः। अविद्यावृत्तं व्याख्याय वृत्तसंकीर्तनेनः पुरासरबुत्तरग्रंथसंगतिमाह। स्वयमिति। कर्मप्र
विवेकस्य कृतत्वात्किमविद्याविवेकेनाचाद्दाह। कर्मणेति। कर्माविद्याविवेकान्मुक्तिरित्यर्थः। तर्हि कर्माविद्याविवेक
दवकृतार्थत्वात् पूर्वेनोक्ता संगति विवेकवैयर्थ्यमिति चेत्। न तस्यानर्थहेतुत्वात्तद्विवेकस्य कार्यत्वादित्या
ह। रूपादीति। रागस्यात्ताच्छरंजकत्वे निश्चपि कृतानर्थहेतुत्वमत्राह। विज्ञानमिति। तमेव विषयप्रवरणमासंग
मनुसृत्याविनश्यमात्मानं निर्गत्य विषयाधीनं सुखदुःखाद्यनर्थकलुषितं नचतीत्यर्थः। पूर्वोक्तं तन्मस्याविद्यायावि
षयप्रावण्यमुक्तमिदानीमासंगनाशंतः। नां स्वोक्तिविरोधश्चाह। संगतिरागविद्ययोर्मिथोबद्धत्वेन तन्नबद्ध
मनर्थहेतुत्वं वेद्यथैः। अनर्थहेतुपरित्यागतत्वाच्छमिच्युक्त लोकसंवादमाह। प्रसिद्धमिति। कामाविद्याविवेकक
र्तव्यत्वं निगमयति। निरासंगस्येति। अविद्याविवेकादेव केवल्यं स्यात् किं कामविवेकेनेत्याह। स्यादिति। अविद्या
प्रविवेकार्थोत्तरग्रंथपरिमाणं दर्शयति। तद्यथेति। स्त्रीब्राह्मणं नद्यर्थाधिदयया स्त्रिया संपरिष्वक्त इत्यादिवाक्यं
श्येनादिवाक्यमविद्याविवेकार्थमित्यर्थः। इत्थं संगतिमुक्त्वा श्येन वाक्यं व्याचष्टे। स्वप्नेति। तथापि कथमत्राविद्यादि
वेकसिद्धिरत्राह। कामेति। पूर्वपरूमुपसंहरन्नव वहूपणं संतावयतीति। आवद्दृत इति। नस्पष्टत्वमुपपाद्य
व आत्मेति। विषयादिकमात्मातिरिक्तमस्यातो विनागाः पपत्तिरत्राह। विषयेति। विषयादेराविद्यत्वाद्दर्शनं तथात्मनो

उ६

दर

३२५

बशार

रुद्धं विराधकदात्मेव वस्तु नान्यदित्यर्थः। तस्माद्विषयेंद्रियद्वारकामादेरात्मसंगतिरुक्तानुपपन्नेत्याह। असंग॥
स्येति। न त्वेवं विद्यादात्मनि रागसंगतिरत आह। नापीति। हेतुमाह। मिथ्याज्ञानमिति। भ्रममात्रादित्याह। दर्शनस्येत्यर्थः॥
अविद्यत्वात्मज्ञानं विज्ञानसंस्थितत्वकत्वं व स्यादात्मेति। तस्या अविद्याया योगः प्रातीतिकस्त्वेन विरोधाप्रामाणिको न युक्तो
ऽप्रामाणिकाविद्यासंबंधप्रमाणविरोधादित्यर्थः। यद्वा संसारे त्वमविद्या विरुद्धस्यास्तु इति तत्राह। निःस्वभावेति। कथं तर्हि
व यापि वेतन्याश्रयमज्ञानमिथ्यात्वं चाह। प्रत्यगिति। कामादेरनात्मधर्मत्वप्रतिपादनफलमाह। मैवं। जायदिति। स्थानत्र
येकमसंचाराज्जागरादौ कामादिविवेकाकुद्वत्वमर्थस्य ब्रह्मात्मरूपवाक्यार्थत्वापरत्वे पदार्थधीकार्यं चाह। वाक्यार्थधियो॥
नस्तदर्थविवेकः। कियत इत्यर्थः। जाग्रदादि स्थानेकमाकमात्यामात्मसंचरणप्रतिपादकं वाक्यं स्वार्थपरमेवन का
मादिविवेकद्वारा तच्च मादिशेषमत्राह। जायस्वप्नेति। संचरणवदात्मनो ब्रह्मत्वमपि सिद्धत्वात् न रयोग्यमित्येतत
यरत्वं तच्च मादरत्राह। कामेति। वाक्यैकमेयत्वं साधयत्यात्मन इति। महामम स्यादिवाक्यादिस्त्रीब्राह्मणानग्रंथस्य
पराक्तसंगतिं निरस्य महामनस्य वाक्यस्य तदीय व्याख्यानं दर्शयति। महामनस्येति। ब्रात्मनःस्त्रज्ञादौ कामादिविवेक
ह दृष्टांतं ताताष्यकारैर्व्याख्यातं तत्स्वरूपं चोमन्यथा व्याख्यातत्वं तदित्यर्थः। तद्व्याख्यानं दर्शयितुं विवृणोति। विज्ञानमिति
पूर्वपक्षमाह। विज्ञानं ततोतिकमिति। (सूत्र) दृष्टांतेनानेन साधयति। यथेति। हेतुसंगतज्ञीयत इति शेषः। तद्विशदय॥
ति। बुद्धीति। संवित्ज्ञानविशेषस्यावेतन्यात्मकस्यज्ञानस्य विज्ञाप्यचात्मा स्पृष्टमसत्वादित्यर्थः। तस्यान्तेति कावफ
लितमाह। तानाथेति। लोकायतमनं निराकरोति। त्यक्त्वं मितिपरिहारं स्पष्टयति। व्यतिरिक्त इति। प्रसंगस्य फलमाशंक्या

न४

×मवादप्लिङ्गपाङ्गागप्राप्तिः समानतिरं कतो व्यापित्वादिति । देहस्यात्माचादेहद्वायद्युगपद्भागवद्देहातिरिक्तात्मनो ॥ २

हा क्रमवृत्तेरिति । सिद्धान्तफलितमाह नास्येति । अस्मिन्नर्थे वाक्यमवतारयति अस्येति । दृष्टान्तवाक्यं व्याचष्टे । क्रमेणेति ॥
मेवारस्थानात्व्यतिरिक्त इति शेषः । दार्ष्टान्तिकमाह नमस्येति । देहव्यतिरिक्तोपि तत्संगः ३ तत्र देहव्यापित्वादात्मन इत्य
र्थः । यदि देहव्यतिरिक्तात्मनः क्रमत्यागावश्यतं तर्हि तत्र चाहेत्रवोच्य स एव देहात्मवादः स्यादिति मत्वाह देत्तेइ
ति कस्यहेति । अत्रावसरादेवतात्मवाद्याह देवतेति । आदित्यादिदेवदेवतानां कर्तृत्वेत्ताकेच स्वीकारेणाग्र
न्थादेहयोः क्रमत्यागस्यात् देवतानामैश्वर्ययोगादित्यर्थः । देवतावादेप्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्याह तत्रापीति । देव
तायाः ज्ञानेच्छप्रयत्नोत्कधर्मादिप्रयत्नस्य क्रमत्वाविवादात्क्रमइतिशंकते । अत्रसंत्तवादिति । दूषयति नेति । परिला
रं प्रकटयति पादेति । स्वपक्षसिद्धिं दर्शयितुं देवतापक्षेऽरनुपपत्तिमाह सर्वावेति । धर्मादिप्रयत्नात्पक्ष्याद्देह
न८ यत्त्यागक्रमः कर्मपरतन्त्रात्मात्मनः स्याद्देवतानामीश्वरत्वेनकर्मपारतन्त्र्याभावादित्यर्थः । किंचेदि यावधिष्ठातृत्वेन
देवतानां त्यागः इन्द्रियाणां स्वव्वेनिवृत्तचानेदेवतानोच्छ्च मित्याह धिष्ठेयेति । फलितमाह तहि इति । देहाद
यतयोः क्रमत्यागायोगादात्मनां क्रमत्ताविधर्मोद्यपेक्षया तस्मंतवक्ता ग्रन्थेन देहव्यातिरिक्तोनोक्तात्मा
सिद्ध इत्यर्थः । वित्तोरात्मनायुगपद्देहद्वयप्रयत्नसंत्तवात्तदयोगपद्यहेतुनास्तीत्यवाहात्मन इति । त्याग ॥
ज्ञानकर्तृतां प्रतिप्रत्योजकधर्मादिप्रयत्नस्यत्योपद्यासंनवाद्धर्मादिप्रयत्नक्रमस्यज्ञानादिकार्यैकमात्रगम्यत्वा
दित्यर्थः । परिपाट्याक्रामणदृष्टत्वादनुमितत्वात् (ग) तस्मादात्मनोदेहद्वयदृतिः क्रमत्यागादिसिद्धिरितिनिष्कृ
तमित्यक्षरार्थः । स्यादेतद्देतिरिक्तात्मास्तित्वेनदेवकृतः सिद्धमत्वाहयोगपद्येति । ज्ञानक्रमः क्रमादिकर्तृत्वे

कः क्रियाक्रमैश्चाछिदिदिक्रियाक्रमवदिति कर्तृत्वमित्यतो मददृष्टाद्विनिघ्नतः क्रमेणैताड इष्टव्याश्च एवं यथा गंधर्वसादिभुः ॥
ष्टादेवदत्तस्तातात्तिन्नोविपक्षे दृष्टिक्रमानस्यादित्यर्थः । देवतानां नोक्तं च निरासार्थं नस्वन्नावस्थायो व्यापारास्तीफकेन
चादृतुमाहानारतिादाहतुयादकाव्वनुष्ठितानांस्वापरमाणकालयोः स्वकीयस्थानगमनान्नव्यापारास्निंवायुप्यनी
त्यादिश्रुतरित्यर्थः । स्वापादेवतापरमस्वीकृत्यदृष्टांतबलेन त्राकनामतमिति । मृतोर्मस्थानंगताश्चपि पुनर्देहारंत
यथानुयदंकुर्वंतीत्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह । तद्वदिति । परिहारमवतारयतीत्येवमिति । परिहारं स्पष्टयति । लिंगमिति । करणा
नीति । सप्तदशलिंगाख्याकार्यस्यस्वापेप्रलीनत्वान्नादेवतानां कार्यकरत्वमित्यर्थः । इममर्थं दृष्टांतेन साधयति । करणानीति
तदाकरणानामतावं कुतोत्राह । सुषुप्तेवतिप्राणेतर्हिवागप्येतीत्यादिकयाश्रुत्येत्यर्थः । स्वप्नेदेवतानांव्यापारात्तावाङ्गोकृ
विशेषनास्तीत्याह । यतइति । स्वप्नेप्यात्मनादेहसंबंधादेवताव्यापारःस्यादत्राह । सुषुप्तइति । स्थूलदेहसंबंधात्तावेवहिंकु
र्यायादितिवाक्याङ्गुनइत्यर्थः । परमतंनिरस्य स्वमतमुपसंहरति । नातइति । देवताव्यापारापरामदृतुमाहानिरनुय
हमिति । प्रत्यगवधीः । प्रत्यग्गीतवस्तुसंश्रयमाहिविवद्दमित्यर्थः । एवंमहामस्यवाक्यस्य तर्हिप्रपंचव्याख्यांकानवादेहा
नवादिनिराकरणस्वीकृत्यदेवतायास्तोत्रंवमाशंक्ययन्निरस्तंतदनुक्रमिसाह । एषस्कंधवति । आदिसादश्नीतिकेने
देहात्मवादएवम्यादात्तोतिकावस्वपक्षेएवस्यादातादेवतात्तांकृचमाशंक्यतन्निराकार्यमित्यर्थः । स्वयनवाक्यस्य
ताध्यकारीयसंगनिवर्कुंवृत्तमनुवदतिम । न्यपतिकिंतफलंतदाह । मृत्फरूपमिति । कामकर्मसहितादेहाधारामव
चमिाद्धः कथंमृत्फवमस्य आह । तास्यामिति । विलक्षणस्यापितस्याघातकवशात्पुनस्तदादानं स्यादत्राह । नाथ्यवति

(margin: एर? गउ स्व४; म९)

सचायाडाकादेर्हृदयस्यात्मसंबंधतावफलितमाह॥ विद्यानीति। हृत्तासुवादं निगमयतीत्यक्रमिति। समुदायार्थं सुखवति
पत्र्यर्थं संक्षिप्याह। तापौर्वापर्यमिति। सवाक्ययं तु रूपात् ज्ञायमानइत्यारस्य महत्त्ववाक्यपर्यंतानांपौर्वापर्यमिति संक्षान
केरिहृदहृदयविविवकः क्वचिकर्मविविवकः क्वचिकामविविवक इत्ययमर्थसमुदायागम्यतइत्यर्थः॥ एतेः सर्वैनिमु॥
क्ताविति कर्त्रवाक्यदर्शितइत्युत्तरवाक्यप्रतिपाद्यागिवेनाह। पास्तेति। एतत्साधयति। सासंगच्छेति। तस्मात्ज्ञागरि
तविषयश्रीहैवाक्यं प्रायुक्तरूपात्मानप्र(हे)तीयतइत्यर्थः॥ स्वप्नवाक्ये तदर्दितमिद्धिरत्राह। स्वप्नेति। तदेसुप्त
वाक्यतत्रिमिद्धिनत्याह। संप्रसादइति। एवमुत्तरवाक्यप्रतिपाद्यागिस्थलशुद्धिं विधायतद्वनारयति। तदिति॥
सर्वकार्यकारणकर्मादिनिर्मुक्तमात्मानोरूपंतद्वाक्यस्येतदात्मकाममित्याहि। तुंजीत्यत्र्यदर्शयिष्यतीति तच्चार्थं दृष्टां
तत्र्यतइत्यर्थः॥ विस्तरणोक्तं संक्षिप्याह। स्वतइति। निद्राबुद्ध्यादिकंरूपमेकत्रपिंडीकृत्याधस्तात्तोपपादितं मित्य
र्थः॥ तदृष्टार्थं यस्येनवाक्यमित्यत्तांसंगतिंस्पष्टयति। तद्यथेति। साष्टकारीयसंगतिं। तत्र माह। स्वाप्नेति। दृष्टांता
मदाम स्याख्याइत्यर्थः॥ श्येनस्तुपर्सपदायारर्थमाह। श्येनइति। दृष्टांतवाक्यार्थमाह। श्येनस्वांतइति। दार्ष्टांतिकमा
ह। नायतीति। अंतायथावतीत्यस्यार्थमाह। ब्राह्मेति। अंतत्राक्षनकुस्नयद्दले किंतु वानात्तरविशेषणद्वयद्वयमत
इत्याह। नायतीति। स्वप्नविशेषणेन केवजायन्निवृत्ते नर्पूकिं वानत्यादिविशेषणं वयर्थमत्राह। सुप्त इति। तथापि जाग्रत्र
मनिषेधस्य सुप्तक्तं कामस्येवनिषेधमद्वाह। नकंचनेति। हि नदर्शननिषेधद्वाराकामानिषिध्यतइत्यर्थः। प्रथम
विशेषणस्यार्थांतरमाह। स्वाप्नेति। द्वितीयविशेषणस्यार्थांतरमाह। केइत्याइति। नकंचनस्वप्नं पश्यतीत्यत्रकं च
ण

नाए

नठ

त्मेति विशेषणादुक्तेनेदं सिद्धिरित्यर्थः॥ ननु चाव सथास्वयाः स्वप्नादृत्यादिवाक्यं वैकैकस्थानं स्यात् विधानादनमान
मित्याह॥ ननु इति॥ अस्तु चेद्विधं वस्तु तत्किं स्यादत आह॥ न चेति॥ कामं सं स्वप्नशास्त्रत्वं जाग्रत्स्वप्नयोः श्रुत्या यदाह न घोषां
सर्वानर्थकारणत्वान्निषेधेन विवक्षितत्वार्थः॥ एतदेव विशदयति॥ स्वप्नमिति॥ कामं नन्वं चानन्त्यात्सर्वं जाग्रन्निषेधनमि
त्यपि दृष्टवं विशेषणार्थमुक्तं नाम धावतीव स्या यं स्पृशति जायदिति॥ तत्पदार्थं ब्रह्म गच्छतीति शेषः॥ संहतप
देहदृष्टान्तेन जगतः स्वात्मनो मायाविद्यायामवस्थानं विवक्षितमित्याह॥ अविद्यायामिति॥ संहतपदृष्टान्तेन विवक्षितमाह॥
संहत्य यावेति॥ ऋग्यन्ता यथा नीरु आत्मानं धारयति तथा संसारीव तन्यान्तासं प्रत्यक्षिदात्मज्ञानं स्वोपादानं बुध्यप संदा
रमतिनद्रुपद्धितः पृथक् मो शक्तः श्रुद्ध बुद्धादिरूपायप्रसंगात्मानं स्वात्मानं धियात इति विंबाभा जीवा विवक्षा॥
स्वात्मनाति स्थितीत्यर्थः॥ इममर्थं दृष्टान्तेनाह॥ बुध्याद इति॥ शुद्धा बुद्धस्तमितिति श्रुतौ विशेषणादवस्थान्तरताताद स्यात्
त्वाह॥ अविद्यावानिति॥ तत्त्वविद्यानिवृत्तिरूपमेवात्मानात्मस्वतनास्या दत्वादाह॥ प्रत्यगात्मस्वात्मनेति॥ अविद्ययात्मेव प्रत्यारख्या
नः किं न स्यादत आह॥ प्रत्यगात्मविचिति॥ नाविद्यात्मानं निरस्यति स्वात्मनं व्योम स्वरूपत्वाद्भावा दित्यर्थः॥ असंगस्यात्मनोनाऽवि
द्यानिवर्तकत्वं तदसंबंधादत्वाह॥ विद्येति॥ असंगासंबंधत इति वाहतत्मनन्दवादाविद्यायाचेति॥ स्वतानिःस्वरूप॥
वा द्वात्मनासंबंधुमिच्छतीत्यर्थः॥ तस्यात्मानांसंगघदा निरत्वादात्मेति॥ तत्संबंधस्य मिथ्यात्वमुक्तिमाह॥ निःसंगस्येति॥
दृष्टान्तेन तत्स्पष्टयति॥ प्रत्यगात्मत्वातेति॥ संबंधस्य कल्पितन उपसंहरत्यविचारितेति॥ न कल्पितच फलमाह॥ वंसेतीमि
अनात्मवदात्मापि वाध्यत इति नेत्याह॥ प्रत्यगिति॥ स्वकाशादवयवाच्च नात्मा बाध्यत इत्यर्थः॥ न ह्येनात्मादिमबाध्यश्चा

ये॰

त्माश्रयचाद्दात्मसुखवदत्याह। निःसंबंधेति। आत्मेव संसारं नात्मा मिथ्येति स्थित सर्वं प्रपंचमतमपि निरैमित्याह
ममस्वेति। द्वितीयवस्तु निमित्तानुत्तावादित्यु माहात्मेति। तत्र प्रत्यक्षादिकं मानमितिशंकाता तदितिज्ञातानात्तःश्रा
तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणंनानाहि मानमिति यविनाशनावादित्याह। मिवमिति। अनुभवमिहानात्मस्वीकारपि तस्या
त्मसंबंधेनात्माहेतुः। कोरस्थानाविद्यातस्याःपरमार्थकार्ये हेतुचादिति मत्वाहास्त्विति। उपसंहरति ममस्ते॥
 ति। इत्सनीतदीयस्येनवाकयवारव्यांदर्शयितुमाहास्यति। आत्मानाविज्ञानावेतनंडाययाहृशीयं मिथ्याज्ञानं तृव्याः
करश्च वत्तद्धितविषयेप्रसृतं नातीत्यर्थः। आत्मविज्ञानस्याहितसंबंधिकिंस्यात्तत्राह। तत्त्वेति। ज्ञानस्याहितसंबंधे
सति शुत्ताशुतं कर्मापिपीयात तस्याकामतावतस्यानामित्यर्थः॥ कर्मणः सकाशात्सर्वप्रवृत्तिहाताः। कामस्यात्य
तावत्पिनतातानि फल तावानस्याह। यथेति। कर्मणो सावनानिष्पन्नविज्ञावनातः कर्मजायते सैव तावनाकर्म
फलं प्रयच्छतीत्यर्थः॥ तावनातः फलप्राप्तावात्मनो ज्ञातृत्वं लात इत्याह। नायति। जाग्रत्स्वप्नादिविषयोपयोगभा
मनात्स्वप्नप्रपंचनिष्पादयतीत्याह। वासनेति। जाग्रद्भावनया प्रप्रवाप्तिपदार्थसर्गेपि कथं तदस्तुत्तावाचाह॥
परिच्छेदानेति। आत्मानाज्ञानं विषयपरिच्छिन्नं करातीत्यर्थः। इत्थमाह। विज्ञानेति। अर्थोपलब्धिं विनाकर्मफलोप
लोगाद्योगात्तद्धि क्रियात्तांवतिज्ञानानुविधायनीत्यर्थः॥ विज्ञानप्रज्ञार्थमाह। विज्ञानमिति। मिथ्याज्ञानस्यायथार्थत्वाद्धि
बाध्यात्मनेति तत्राह। मेति। दृश्यबाह्यमतिविज्ञानस्य न परिच्छेदसामर्थ्यात् बाह्यार्थो नापलपनीय इत्यर्थः॥ एवं
बाह्यार्थमुपपाद्य कामस्यानात्मत्वे चानिवारित्वे हेतुमाह। काम इति। यः कामः सबाधस्य एवव्याप्तत्वस्वत्यर्थः॥

कोऽस्मक मोविद्यानां कार्यं त्तदमाह ब्रायाद्धीति। नायनाकामां पुरुषं प्रवर्त्तयति कमोऽस्य सुखादि विकारं कार्यं मिथ्याज्ञा नि
नेविपरीतयद्वाय नवतीत्यर्थः। तर्हि कामादीनामनापद्धिचां मिथः संबंधेन स्यादत आह कामेति। अन्योन्यापेक्षयान्वका
र्यकारणादित्यर्थः। कथं तर्हि तेषां कार्यत्वं तदाह नावतीति। आग्रम्य भावुका सुप्तिं दर्शयति। संप्रमादेति। कर्मादनिषं
दत्वादत्र तु विशदयति। ब्रायाद्यपेति। सुषुप्तावात्मानां निर्विशेषज्ञानात्वादत्र तु माह विद्यापीति। शास्त्रनीतिसंबंधः। उक्तार्थे दृष्टांते
नाह दात्यूति। तत्र श्रुतौ भीतिमवतारयत्यवमिति। स्वापकामादिकं नास्तीति तत्त्वमित्यर्थः। तत्रैव पूर्वव्याख्या सुपसंहरती
त्यवमिति। तद्व्याख्यानत्वात् एषं संतावयति। नवेति। कामादर्वे सुवत्स्वापे निवृत्त्यनुपपत्तिरवश्रुतसमभ्यस्तवस्तुसिद्धिरि
ति तावत्। नाडीखंडस्य संगतिं वक्तुं वृत्तं संकीर्त्तयात्यत दिति। पूर्णांतरमपि स्वप्नादिगतं कर्तृत्वादिविशिष्टस्यात्मा तावत्काम
वास्यां यद्यात्मा तावत्पथेति। कर्तृत्वादिहेतुरविद्यात्मनः स्वात्मा नाविकीनावति विवरयतु सुत्तरवाक्यमित्याह यावदेकमिति
अविद्यात्मनः स्वात्मावानावति नाचविचार्यते किंतु मामादिरनादिर्वेति परीक्ष्यते। कामकर्मादिवदागंतुकमिति नाथ्य
कोऽयं तर निर्द्धारयन्नाह नवेति। अतः पूर्वोक्त एव विचारः स्यादात्मेति। नाडीवाक्यस्यार्थांतरमाह विद्येति। यदात्मनः
सोऽस्य स्वरूपं तस्य प्रच्यावकृत्वादविद्यापारस्या विद्याकार्यस्य प्रपंचनाद्वान्तरारंभ इत्यर्थः। अविद्याकार्यं दर्शयितुमिष्टं वर्त्तते
वाचयतां यत्र्यो नाडीपन्नामाचाह नाडीति। नाडीपन्नामस्य नास्यर्थांतरमाह यद्वेति। हेतु तरणेन तद्विशारयत्य विद्येति। व
छोऽध्यायस्य वर्थसंगतिं सुज्ञात्कद्रार्थमाह मावाउति। अन्येति पश्चार्थसंबंधमाह पकार्षेति। कर्मज्ञानफलस्यापकार्षोत्कर्षो
नाडीद्वारा नवतीति। नाडीमतीयारस्यार्थः। यात्यत्वादर्थमाह सहस्येति। शुक्लस्य स्यादस्तानार्थमाह नानेति। नाडीनां सु॥

क्रोधादिरूपान्तरसम्पूर्णत्वेऽपि किमात्मनः स्यादत आह। तास्विति। अत्र रसगतरूपत्तजननमात्मनः। केन द्वारेण। किमर्थं च तदित्य
त आह। रसमिति। तद्भञ्जनं लिङ्गद्वारेणात्मात्तागार्थमित्यर्थः। चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यादावेव च नाडीनां शुक्लत्वाद्पुनरुक्तार्थ्यामित्याय
त आह। योग्यति। धीपरिणामस्य ज्ञानस्य रागादेर्विकारः स्वापमं कोवस्तया उक्तार्थं चतुर्थेनाशुपन्यासस्येत्यर्थः। कृ
र्धे ब्रह्मणे तदुपन्यासफलमाह। ईदवत्तेति। अत्र च नाशुक्लिप्रयोजनमाह। नाकुरिति। कामकर्मादेरात्मरूपत्वात् कथं त
द्धिवकात आह। न विज्ञानेति। तद्बोधामवृत्तिमात्र कथं तर्ह्यात्मनि कामादिधीरत आह। स्वात्मेति। चेतन्यामसात्मनोरू
पमित्यभुक्तं तदस्यापि न तद्रूपत्वादत आह। विज्ञानेति। न तद्बोधानुवृत्तिमानन्त्यमाधयर्य्य ध्यात्मेति। यतोतः करणरू
नमात्मानात्ति न च मनसस्तद्रूपमतः करणमिवत्याह। लिङ्गमिति। कर्तृत्वादिवदात्मनात्तद्रूपं वास्तवं किं न स्यादत आह। क
र्मेति। याद्विकर्माच्छवासनान्ता लिङ्गास्थेव धर्मतया रूपं तद्गतात्तद्रूपवदित्यर्थः। तल्लिङ्गस्थूलदेहवत्कस्मान्नोपल
भ्यत इत्यत आह। लिङ्गं त्विति। लिङ्गस्यापि तनत्वात्कथं शब्दादिविषयरूपत्तजननमत आह। स्वामीति। हेतुद्वयं धर्माधर्मवशादित्य
र्थः। किमर्थं लिङ्गस्य तद्रूपत्तजननमत आह। तातेति। हेतुमाह। चेतन्येति। बुद्धिस्थचेतन्याकारत्वात्तद्द्वारा विषयान्तागं
स्यादित्यर्थः। यद्यात्मेव विषयरूपं गृह्णाति न लिङ्गमत आह। नानात्मेति। न स्वतो विषयरूपं गृह्णातीत्यर्थः। तस्माल्लिङ्ग
द्वारेणात्मनः कर्त्रादिरूपत्तजननमित्याह। विज्ञानेति। लिङ्गद्वारात्मनो विक्रियावत्तस्य मा स्वतः स्यादत आह। लिङ्गस्य
ति। अधिदेवाधिदेहस्य लिङ्गस्येत्यर्थः। तस्यान्तरं स्थितिरित्यत आह। तुरियेति। अनमाहेनातिरिति। एतदाश्रवदास्वचति तस्मा
सा। त्श्रुतिविकारं तरश्वेव न वति तस्माद्यदाननात्तमन्निता स्वरूपं तीनादिश्रुतिः रसस्य लिङ्गस्थितिकरत्वं दर्शयतीत्यर्थः। ३२९

अन्नरसस्य किं कारणमिति तत्राह। सोपीति। उक्तान्तकरस्वच्छ कथं प्रादुर्भावो वाच्य तदहय तइति। यस्मादन्नविकाराद्रसाद्
उविनाप्यद्धातत स्माज्ञाताज्ञातः। सोपि धान्नन सरतीत्यर्थः। रसस्य धावद्वसरणात् किं स्यादिति रक्तादिरूपतज्जेन मिस्यादिम
न्विति तथात्मनः किमायातमित्याशंक्य तद्दर्शयितुं लिंगं रसस्थरक्तादिरूपं ततात नाडीस्थतयाततत्तुल्याश्रयवादि॥
 त्याह तमितिलिंगमस्यतद्रूपापत्तावात्मनः स्वापादौ स्वस्तादद्दानां सधारारक्तादिदृष्टिरदृष्टवशात्स्यादित्याह आत्मनइतिक
र्मवशाद्विषयदर्शने वततविषयस्य सत्यत्वं स्यादत्राह आत्मनीति। आतामिथ्येति शेषः। सर्वस्य मिथ्यात्वे घटादि सत्यं शुक्तिरूप्या
दिमिथ्येति विभागो न स्यादत्राह मात्येति। मिथ्याभूतजगत आत्मतास्य वादद्वैतविरोधश्चात्राह वितत्त्वतावति। अत्रास्त्रा
त लिंगमाह विज्ञाततति। एवं जागरितस्य मिथ्यात्वमुक्तं अथ पात्रेनमित्यादेस्तात्पर्यमाह मिथ्येति। धातुरूपानुराधीरा
सो रक्तादिमतीरुक्तं प्रपंचयति। शुक्लमिति। श्लेष्मतू पात्तवातपित्तयोरुपसर्जनत्वेन त्योगंस्फुटुक्तमन्नंनाडी स्थंयुक्तंस्या
 दित्यर्थः। मिलमित्यस्यार्थः। कृष्णमितिवाथ तस्य तूयस्थद्रष्टव्यैति संबंधः। किमत्र मानमिति वेद्यशास्त्रमित्याह पयवमादीनि॥
आदिपदेन वाता नीलादिसामान्यनीलादिरूपसामान्यं रससृष्ट्यातत्थादस्तुशुक्ता॥ अन्नरूणाः सिरा वातवह्ना नीलाः पि
त्तंवहाः सिराः अस्तृग्वहास्तु गौरा क्षिप्यो गौर्यः स्लेष्मवाहाः सिराइति। शुक्लस्य स्यादस्तात्पर्यमेवं प्रपंचितमिदानीमथ यात्
त्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं प्रपंचयितुमाहाथेति। किं तत्कार्यमिति तद्दर्शयति। जगदिति। अविद्यया निर्मीयते इति संबंधः। अथ
त्योन्यामित्या रत्या विद्याकार्यं प्रपंचितं किमुत्तरवाक्यनाचाह विद्यायाइति। जाग्रच्च विद्याविद्युतिस्त्रात्राकास्त्रा॥
मादत्त्व विद्याकार्यमेनेकधावाचतइत्यर्थः। अविद्याया एकवाक्यत्वात्तदत्राह स्वकार्येति। स्वत एव ताद्रूदः किं नस्या

दत्वाद। लिंगादीति। अथैत्वाद स्तात्पर्यमुक्त्वा न्यार्थे लिंगस्यत्ता यज्ञपणावस्थानमाह। तदिति। वासनाश्रयत्वादित्युमाह।
स्वच्छेति। तस्यैवं स्वभावत्वे सदा तथात्वप्रसक्तौ स्वापादावपि तत्स्यादिति। स्यादित्याह। धर्मादीति। जाग्रत्ताग दादृष्टजन्य
कान्त ३ रथादिज्ञानाकारापतमसितादिपौरुषविशिष्टं कामाद्यात्मकं लिंगमात्मानाविषयत्वेन तानीत्यर्थः। अन्यार्थमि
त्यतत्केन तदन्यद्दर्शयतात्त्वमिति। अथयावत्स्यादर्थमाह। आयति। इवशब्दार्थमाह। मृषेति। मिथ्यात्वादित्युमाह। नास्ती
ति। हस्तीवत्वादर्थमाह। धर्मीति। यादवत्वादिवाक्यतात्पर्यमाह। मिथ्यात्वेति। तदकूरार्थमाह। जायदिति। असंता
यमानमविद्यायासंतानायमानइत्यर्थः। असंतावदित्युमाह। नाविद्येति। आत्मज्ञानत्वेन तरनिवृत्तेरित्यर्थः। जाग्रदय
मिति नयग्रहणतात्पर्यमाह। तथैवेति। तस्मादूयर्थंग्रहणमित्यर्थः। हेतुमाह। यतइति। स्वप्नवाक्यसर्वस्वभूतं
तात्पर्यार्थमाह। तदिति। जाग्रत्तागवदकर्मफलवासनास्तिव्यक्ता[illegible]स्वप्नइत्यर्थः। जाग्रद्भोगदकर्मणो जागरस्तु
केवलं वासनानां स्वप्ने न फलत्वात्तागन निवृत्तवादुष्ठितकर्मानुष्ठानेनस्यात्कारणत्वावादित्याह। यदीति। स्व
प्नभुक्तागमभावजाग्रद्वासनाफलंदत्वाकृतार्थायद्यपितथापिस्नुनर्जागरत्तिनवंकर्मायोजयति। जाग्रद्वासना
यां स्वप्नत्तागकर्मांतरात्पत्ति। हेतुत्वादित्यर्थः। फलितंनिगमयत्फलतीति। आत्मस्थकर्तृत्वादरपिकर्मद्वारासे
वप्रायाद्विकत्वात्। तावानिति। कियेतावनानामनत्वाह। वेसतीति। संस्कारात्तावानित्यर्थः। तावनाधीस्थेयस्कं॥
दृष्टांतनसाधयत्यानेति। कलैर्त्वाद रात्मनिस्वातात्विकत्वानन्तत्वव्याक्रीतावानयत्राकाविद्येति। कृतिम
ग्नयाकर्तृत्वमात्मनोनाविद्यात्वाह। नवेति। दृष्टांतानेनसाधयति। रजइति। तुषारनीहारशब्दयोरर्थद्विमत

मिवारकत्वं नार्थ इत्यादावदृष्टस्याद्दृष्टांतं साधयति। धार्मेति तस्मात्मा ताविद्याद्वारा वासनात्यागात् आत्मन इत्याह। तेन
न्यतिकर्तृत्वादरविद्यावत्सुत्वं तरमाह। स्वामिनीति। अहमित्यवाच्योऽर्थ इदस्य परमार्थवान्न स्वामित्वमविद्याकृतमत्याह।
दर्शेति। संसारस्य मिथ्यात्वादेवं तरमाह। वासनेति। विविधवासनया रंजितं ज्ञानमेव नाकरणं यच्च सविदानासो वा मनो
वा कर्तृत्वादिरूपया सादेकस्मिन्नधिकरणे तिष्ठतीति संसारी नवनीतकल्पक इत्यर्थः। तावनानामात्मधर्मत्वान्नोनाकरणा
स्वितत्वमत्याह। तावानति। अथ यावन्नमित्यादरर्थस्तु पसंदरति। वक्तानति। अथ यत्र एवं त्यादवश्चवत्यादत्तात्तु
त्ववण पूर्वं तात्पर्यमाह। कार्यमिति। कार्यताप्रकृष्यमाणायाइति संबंधः। तात्पर्यमित्याचापदानिश्चावरोदवादीति। अह
सवेदमित्याकं। ए दरर्थमाह। यथ स्तेति। अहमिदं शक्ष्यामि। रर्थमाह। अहमिति फलकथन पुरःसरं वाक्यार्थमाह। विद्यायां
इति। एवं मति तस्मात्सर्वमति धायुक्तस्तु उपपन्नं स्यादित्यं हो सर्वइति। स्मास्यत्यादरर्थमाह। पास्यति। दवचादिना विद्या
रुतं धीफलवाडुक्तस्तवाचाचाह। दवइति। तस्मात्सर्वश्च चिन्मात्रमवक्रियाफलं देवतादिरविद्याफलमिति दृष्टांत
नाह। घ्रंतीवति। हननादिवदहमात्वदमित्यूर्द्दपि मिथ्यैव स्वप्नदृष्टवाद्चाह। अहमिति। अवशस्तानावाद्यथार्थवाव
यर्थः। जागरद्दृष्टादहाद्यात्मचवस्वप्नेति दृष्टं सर्वात्मत्वं मृषेयच्चाह। बाधइति। जाग्रतिमिथ्याज्ञानवानत्र त्राकवला॥
त्मेव विद्याफलभूता वर्त्तत इत्यर्थः॥ अहमात्मेत्यादिवाक्यार्थमधिकविवक्षयानुवदति। यावदिति। अत्र कस्य किं॥
विशेषण मित्यांशे काह मा विशेषणेन तदं विशेष्यत इत्याह। शरीरांतमिति। विशेषणविशेष्यत्वेन पदार्थज्ञानस्यकाला
पायागस्तमाह। वाच्यति। अतः सामानाधिकरण्यादनंतरं पदार्थयोर्ज्ञानायारिदवाक्यमात्मनि ज्ञानं जनयदित्यर्थः॥ ६

२५

तन्नशान्न किं फलं तदाह। बाधेति। नाविद्यानिवृत्तिमात्रं फलं संसारमपि तस्यां स्वापादावनर्थत्वादत आह। ज्ञानादि॥
ति। एवं विद्याफलं दर्शितमुपसंहरति। स इति। अधिकविवक्षायामत्र मन्त्राद्याधिकमाह संप्रसाद इति। विद्याकार्यम॥
विद्याकार्यैव प्रत्यक्त्वान्न भवति संप्रसादः। सोदय इत्यर्थः। तद्दिनवागात्मा ध्येयश्च मन्त्रादिक इति। प्रवस्थाहृये
प्रहृदय इत्यर्थः। महावाक्यादक्षरात्मेति धीजो यन्नद्वक्तस्मक्रमप्रयुक्तमनात्मनोऽनाद्यदादो प्रतीतिरत आह। विचारि
तेति। व्युत्तिचारित्वादनात्मा मिथ्यात्वान्नाद्वैतविरोध इत्यर्थः। आत्मनोऽपि व्यात्तिचारित्वान्मिथ्यात्वमाशंक्याह व्य
त्तिचारीति। फलितं प्रमाणेन निगमयति। सत्यमिति। सोऽस्तु तत्तु तवाभिप्रेतमित्यर्थः। प्रासंगिकं परिसमापयति॥
छेदवाक्यसंगतिं वक्तुं पृच्छति मन्तुवदत्यविद्येति। मानानां ज्ञातं प्राणिस्फक्तवादात्मनि मानमवीकात्तस्य सर्वस्या रा२
दत आह। नात्मेति। जडवस्तु मानत्वान्न हि प्रत्यक्षादितस्संमतः प्रागात्मन्यप्रमाणमित्यर्थः। ततउपपादयति। विद्रूपे
रिति। यदि तेरात्मानमिध्यति तर्हि तेषां स्वतो जडत्वादजडा बाधकारत्वासावतेरनात्मानमिध्यादित्यर्थः॥ वि
द्रूपेः प्रत्यक्षादित्तिरपि सिद्धानासापरमार्थ्यं स्यादत आह। नात्मापीति। आतो नाद्वैतविरोध इत्यर्थः॥ द्वैतस्य तस्य तिवाध्यः ५
तर्हि शून्यत्वान्मानमयव्यवहारविरोधमत आह। आययदिति। प्रासंगिकमद्वैतविरोधं परिहरत्प्रकृतं तद्वृत्तानुवाद
मनुवर्तयति। सर्वोऽस्मीति। स्वप्नावस्थायां दर्शितत्वात्तन्न सर्वत्वाविमिथ्यत्वमत आह। पास्यति। प्राप्तप्रदर्शितसर्वत्वा
वस्था स्वाप्नत्वे छेदवाक्येनोद्य मानत्वात्तच्च मथ्यत्वमित्याशंक्य नेति। निरविद्या मिथ्याधीरहितेत्यर्थः। सर्वात्मतावस्था
स्वाप्नापि दर्शिता च किमिति छेदवाक्येनात आह। नाप्तेति। अतिछेदवाक्यपदानिव्याकुर्वीण छेदपदार्थमाह। छेद इ॥ २३१

[कार] ×यो मिति॥ पर्यंतरायकमनुष्ठानमाध्यमित्यर्थः॥ स्त्रीवाक्यसंगतिवक्तुं वृत्तमनुवदति॥ कामेति॥ संगतत्फकर्थंचोदयति॥ छंडितेः॥

ति॥ सांतांछंदरात्राष्ट्रस्यगायच्यादिवाविवेष्ययमकारांता कामवाचीनकं वनकाममिति कामस्य प्रसुतवर्त्तस्यो
द्यकर्मवादिपाप्मश्चात्रनमदपाठांवेत्यर्थः॥ नद्र्यतिछंदमिति वाच्येनातिछंदाइतिदीर्घः॥ प्रयो कात्यात्राह॥ विहति
रिति॥ अपहतपाप्मस्य च पाप्मपदार्थमाह॥ पाप्मेति॥ पापादंपापकर्मादिमिति प्रसिद्धेरात्मकथमपहतपाप्मा चाह॥
पपतति॥ कारकत्वादिहेतुं प्रत्यगनवबोधपोताय स्माश्चापेतकारकत्वादिति॥ हेतुमस्त्यात्मनोज्ञानतो हेतराछा
दितत्वात्मप्रत्यगात्माधर्माधर्मादिपाप्मातो धर्मादिसंबंधप्रापज्ञानकार्यत्वात्मनारूपं धर्मादिरहितमावेत्यर्थः॥ अतएव
वाह्यर्यतदित्याह॥ तावति॥ अतिछंदवाक्यार्थधीफलमाह॥ वास्तावानिति॥ आत्मातिरिक्तस्य वा वारंतणमावत्वं यतइति है
तुमुक्तेर्थं दर्शयति॥ स्वयमिति॥ वितन्यस्य कादाचित्कत्वाशंका न युक्ता बीजानावादत्राह॥ यस्मादिति॥ विशेषधीः स्वा
पनिषिध्यात स्वरूपधीर्वान द्वितीया॥ स्वापादिपरामर्शविराधादित्याह॥ तदिति॥ प्रत्यमांगीक्रियात स्वापविशेषधी
हेतुरज्ञानं नास्ति यस्मादित्याह॥ यतइति॥ यच्चविशेषधीस्तत्वाज्ञानमित्यन्वये मानमाह॥ यत्रेति॥ तद्धितिरेकमानं
दर्शयति॥ यत्रविति॥ स्वापजीवस्य बुद्धेर्व्याच विशेषज्ञानानावइत्यादेर्वचमिति संबंधः॥ अयमर्थः॥ स्त्रीवाक्यतो
यतइत्यादेः॥ स्त्रीविशेषणस्यार्थमाह॥ वतइति॥ व्यतिरेकद्वारेन साधयति॥ द्विष्ठायामिति॥ वाक्यं व्याचष्टे॥ नीवति॥ न
वदति संबंधः॥ श्लिष्टावयवयोः ज्ञातयोरज्ञानसाम्यात् पुमानेककस्माद्धिशिष्टइति प्राधान्यादिति मत्वाह॥ इ
तिति॥ अज्ञानध्याने सर्गिकत्वादेवं विशेषणानर्थकमित्यत्राह॥ परिष्वंगादिति॥ दार्ष्टांतिकमाह॥ नमइति॥ परिष्व
क्तस्य यथानविशेषधीस्तद्वन्निवृत्ताज्ञानतकार्यस्य न विशेषज्ञानमित्यस्मिन्नर्थेवाक्यं योजयति॥ कार्येति॥ प्राज्ञे

नात्मना परिच्छिन्न एकत्वं गतः कर्तृत्वादिविशेषं न पश्यतीत्यर्थः॥ निर्विशेषब्रह्मणैकत्वं कथं स्यादात्मनो जीवस्य सिद्धस्वभा
दात्मस्विनीति ज्ञायस्वभावात्मा गदकर्मदृग्यदात्मानिमानित्यमात्मानां निवर्तयेत्तमेवं तमस्तीति न त्वतिक्रान्तं तमस्क
नेरणकर्मित्यर्थः॥ नित्यमस्कत्वं ज्ञाता चाहं विद्यते अज्ञानतः कार्ययोरन्योन्यमेव संबंधेनामनित्यर्थः॥ अविद्यान॥
कार्यस्थत्वेतन्यात्मसंबंधदात्मनस्तु तदा राविद्यादिसंबंधोपि स्यादिति चेन्नेत्याह स्थात्मनस्तेनाथ संबंधादि
त्यादात्मेति कार्यकारपरिणताज्ञानसंबंधतावात्तद्वत्तं न पश्यतीति फलितमाद्दृष्टं दृष्टेति। नावान्माचात्मकत्वतद्
व्यतद्विशद्यतिविज्ञानेति उक्तार्थश्रुतिंगमयति यस्मादिति स्वापेन विशेषधीरिति विशेषणोदयश्च विशेषधी
रस्तीति सविशेषत्वमात्मनो चाहं क्रियतेति नर्दिकं क्रियाकारकवस्तुस्वीकाराद्दष्टतद्धानिरचादनात्मेति एतत्साधयति
सर्वमिति ज्ञत्वती वाहुरूपेणावस्थमाणमन्वयव्यतिरकाभ्यां वपरिहारणाच्छनिरापन्नं सत्स्वयमेव संपद्यात तस्मा
दात्मातिरिक्तं नास्तीत्यर्थः सर्ववस्तुपरापस्य मीदृतं कथमज्ञानापन्नायत्स्वरूपमचाहंपद्धिकं विनिष्ठुपपादनप्रका
रमाह त्वमतदितीति किं तर्हि परमार्थवस्तु तदा दात्तरीति स्वापविशेषज्ञानाभावसच्चतिच्छेद्दवाक्यो कुंयुक्तमितिनि
गमयति यस्मादिति सुप्तो विशेषज्ञानाधर्मं तावपि परामर्शसिद्धस्वरूपज्ञानं तु रूपकवमितिकपसंदृरति कामति
वितन्यस्मादात्मेव तस्माज्ञमार्थदिवदृज्ञानधर्मतया गंतुकं नभवतीत्यर्थः॥ चेतत्यच्च ज्ञानवाकर्चाद्युत्तमावि॥
नीर तागवचात्तस्यात्मत्वकथमात्मनाद्विष्वमचात्मचादिति विशेषज्ञानस्य मात्रादित्तदाप्तद्वान्नावे तन्मस्ये
तीत्यविज्ञानपि स्वस्मिन्त्वदं न पश्यतीति किं तु विद्यामिति किं तु नन्वायमाद्वा नपास्मिति ज्ञात्वादित्तद्दृष्टं का २३२

मू

गतिस्तामाह। विंदेतेति। प्रतिछंदवाक्यार्थं स्थिरीकर्तुं मामकामिमित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह। निरविद्वंति। किम
र्थं तत्कुर्यादित्यपेक्षायामाह। सर्वेति। निरुपाधिप्रत्यग्रूपब्रह्म पुमर्थवाम्पूटीकियत इत्यर्थः। आत्मकामादिपदतात्पर्यमा
ह। आत्मनइति। कामशब्दार्थमाह। पुमर्थ इति। आप्तः कामो येन स आत्मकाम इति निरुक्ते रात्मानंदानंदः स्यादवा
प्त इति। स्वरूपतायनिरोधः। पुमर्थ इति। स्वोदाम मयुकामइत्यात्मनः कामसंबंधश्रुते चापितदर्थोति वयुयाह। सं
प्राप्तेति। अयमात्मा वदाप्तकामादिपदनस्वरूपसुखं तु। स्वामसृष्टविरक्तितामतदनुराधेन सद्यकामादिवाक्यानयंपर
विषयत्वादित्यर्थः। हेतुमाह। समामात्रमिति। कुतः तदवाह। नान्वेति। आप्तकामत्वमुपपादयितुं लोकप्रसिद्धिमा
ह। सुखवेति। तावतापत्नांतं किमिदमत आह। संविदिति। सुखमाद्याकारस्य लौकिकस्य ब्रह्मसाध्यत्वपि प्रत्यक्तस्सु
खमावदनात्मस्वरूपमतश्च आप्तकाममित्यर्थः। आप्तकामपदनिर्वचनं शेकामा हाकामेति। स्वरूपानंदयाप्तकामत्वमि
त्याह। तएवतइति। हेतुमाह। आत्मेति। नहि रण्यगर्भवदाप्तकामत्वं आत्मनोपरिच्छिन्नत्वाद्यस्तीति। रकारणेव परिहारेण ममा
त्र वानी वं अवस्थ यर्थः। अकाममित्यस्यार्थमाह। समस्तेति। चकारावरत्याप्तकामत्वमुपयार्थः। वक्ष्यमाणेवतुं पुनरु
क्तिमाह। यस्मादिति। समस्तवस्तुनि रागवक्काम धर्मिश्च निराकार्थमपीदमतानः पुनरुक्तमित्याह। त्यति। शोकातरशब्द
स्यार्थमाह। कामादीति। पुत्रः प्रत्यगात्मा शोकादिहीनस्त्वमित्याद्यादीन वादित्यर्थः। स्वापेइज्ञानकार्यत्वा नाना
ज्ञानघ्ना याशंक्याशोकमात्मनोऽतःकरणस्थत्वं तदस्साक्षी। अविदेवति। हेतुमाह। स्वत्वादिति। शोकपदार्थत्वस्य गुणत्वम्
मुतिविनि रकणस्थित्वाया गादित्यर्थः। तदिति। शोकवदिति वक्तव्यमत आह। स्वपदेति। गुणवचनत्वान्मतुपालुक्यक

ति४

वइति वचनादित्यर्थः। तस्माच्छोकवद्वस्तुनीनं ब्राह्मणस्त्कं स्यादित्यादि। शोकेति। शोकांतरशब्दस्यार्थांतरमाह। शो

२२ कास्यति। अथ शोकांतमिति माध्यंदिनपाठस्यार्थमाह। शोकांतरमिति। निर्वचनमाह। शोकादिति। शोकांतरशब्दस्या

र्थांतरमाह। शोकेति। ईश्वरः शोकायोग्यत्वाद्वशोकस्ततोऽन्यत्वादाह्मवस्तु शोकांतरमित्यर्थः। शोकपुनरपि कान्य

पावस्यार्थांतरमाह। यद्वेति। शोकेति स्करणाशोकांतरं ब्राह्मेत्यर्थः। शोककारणसंबंधरहितो कतिरस्कारानवु

क्तइत्याशंक्यार्थांतरमाह। शोकादरिति। तदिशोकांतरमिति निर्देशः स्यादत्वाह। छादसीति। शोककारहीनव

माधयत्य विद्येति। किं तद्वस्तुनो हन्तं तदाह। स्वतइति। अत्र व्यपितत्वादत्वात्स्वरूपमाह। यतइति। नात्र यंत्र

कोहरार्थमाह। जन्येति। जन्यस्य तु च स्य कारणं धर्मादिस्तेन संबंधन्यिता पुत्रयो। कार्यकारणसंगतिर्जन्य

हवसंबंधस्त्वापधिताप्यपित त्यर्थः। स्तुत्वाधर्मादेसंबंधमाधय्येत्तुं कर्तृत्वादेराविद्यत्वमाह। विद्येति। सुखा

व्यक्ताज्ञाना तावत्फलिनमाह। विद्यायामिति। सुखादस्थायामपि विशेषणादर्थादपि तु त्वादि संबंधः स्याद

त्वाह। संगादामिति। अत्र वास्तन इत्यादसात्स्वरूपमाह। तदुक्तमिति। स्तन शास्त्रार्थमाह। विद्येति। वारमाद्यवाविम्मे

नशक्नोत्कार्थत्वाहत्तु माह। बहुणोति। स्त्रतिलोमान शणांकृता यदणमनन्त्राह। प्रतिलामिति। यद्वाह। अ

नर त्यागवस्थकृतावद्वोऽध्याधर्मान्तणं ब्रातिलोम्यनजावंत शूद्रादपमादास्वयइति तु गर्हेऽन्यास्तुत्वं तावू णर

णघुस्तत्वे निधिमावेणकथं स्तनपदस्याज्ञानं हेतु स्तुवर्णदारिविषयत्वलानावाह। विरिष्ठेति। सागावदाव

धायीतृणइत्यर्थः। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यो निषादो जात्या स्तुतस्मात्कृत्वियायांजाता पुल्कसइतिम ३३२

त्मनइति । वयनइर्इत्विशायमइति वदनन्यार्थत्वात्तद्धितस्यात्तप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ सर्वत्राहतुमाहानिकृष्टे
ति । श्रमणइत्यादेस्तात्पर्यमाह नाथेति । श्रवणमस्यादिगंबरकृदत्वात्तत्त्विहत्यर्थमाह परिव्राडिति । आश्रमद्वयग्र
हणं परिशिष्टाश्रमद्वयस्यकर्मणामुपलक्षणमित्याह वार्णीति । आदिपादेन जातपुत्रत्वादिग्रहः ॥ स्वापेऽस्तु न मेवं ॥
धसत्त्वेपि संबंधेन गुणिस्फरित्वं चोदाहासवमिति । अनन्वागतमित्यादेस्तात्पर्यमाह पुण्येति । अज्ञानसंबंधसाव
नकर्मानन्वयादसंबंधइत्यर्थः ॥ तस्माधयति परमिति । अतएवमर्वसंबंधसत्तावइत्याह पितृप्रवति । अनन्वागतत्वा
द्येशोकात्तरत्वनापिव्याकरोति जीवतीति परिहारं तथावाक्यमवतारयति । अतिधीयतइति पुण्यापुण्यसंबं
धसत्तावादहुतं दृष्टेति । कृतइति । एतदुक्तं तरत्वनवाक्यमवतारयति । कृदास्येति कामादीनामात्मगुणत्वा कथं न द
तिकामाचाह हृदयस्येवेति । कामाद्यसंबंधेपिकर्मसंबंधः किं न स्यादत्राह पुण्येति । स्वापेवासनारूपेष्ट्रत्तदृष्टि पापुण्या
सुषुप्तेनापिनास्येतावानन्वागतमित्यर्थः । स्वाप्नमनः सङ्गावाकर्मणो वासनामात्रेण संबंधित्वमसिद्धमत्राह कारणत्वमि
ति । स्वप्नेमनसंस्वरूपेणानवस्थानात्तागान स्यादत्राह वासनेति । किंचाकृतावस्थात्रयेप्यात्मनावस्तुतोविद्याकि
हिसंबंधो नास्तीत्याह स्वात्मसेति । यद्वितं न पश्यतीत्यादिवाक्यस्य संगतिं वक्तुं हत्तं संकीर्तयति विज्ञान्यमिति । उक्त
परिहारं स्पष्टयति विज्ञातेति । परिणताविद्यानावादिति यावत्तान पुनः कामकर्मवत्त्वेनन्यमिति । शेषः । वेतनाद्या
मत्वाद्वा मुपलब्धिः किं न स्यादत्राह साधितंवर्तति । वचनादयतिरुद्दीति । विननस्यास्ति नाववेन त्यागानस्यात्स्वरूप ॥ त्मर
त्यागात्यागान्न स्माचितंतज्ञानात्मस्वरूपं नापितदमीपायवाहस्तु वदितिजडएवात्मनः यर्थः । किं चादित्यानप्रकाशतइति

वत्स्वयंज्योतिर्न पश्यतीति व्याहतमित्याशपीति। स्वयंज्योतिषो विप्लुत्या तेदादर्शनमित्यादेः कार्यादितिद्रष्टव्यत्यानेकां॥
तिकेतति। तस्याध्यक्षकादुपलब्धिस्वीकारमतीत्यर्थः। तदुपपादयति। यत इति। लाष्टादोवेतन्यस्यानावपन्तु
पलब्धिर्दृष्टेरेकत्वाच्च न तस्यायोगकत्वमवापकत्वादित्यर्थः। परिहारवाक्यमवतारयति। यच्छेति। से वतित्सर्वथ
(संबंधं) पंचोक्तं दर्शयति। तथेति। तदर्थं तदीयवृत्तानुवादं दर्शयन्नशोकेति। सर्वं संसारिनिर्मुक्तावेतस्यात्मना स्वभावा
(५) त्मवितिष्ठत इत्येतत्कमित्यर्थः। उक्तानुवादकश्रुतिमादत्ते। यत्र इति। एकादशीपरिहरति। उक्तमिति। आदित्यादि
वाक्यज्योतिरन्तावत्स्वयंज्योतिष्ट्वं व्यवहारलिंगेन साधितमित्यर्थः। तुनथादयति। नन्विति। विशेषज्ञानं सर्वमवि
(१(स्त्रि)) द्याकार्यमिति श्रयोक्तं न तु तावेतस्य वक्तृत्वात्। अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति तदपि ज्ञानं विशेषज्ञानमेव एतमेव ज्ञानमा (त्य॰)
त्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं तवास्तिमतं विशेषज्ञानानां च स्वप्ने दृश्यात्तत्स्वयंज्योतिरात्मा स्वापेवतिष्ठत इति कथं सि
द्धवदनुवाद इत्यर्थः। परिहरति। नेतदिति। यद्यपि सर्वोऽस्मीति ज्ञानं विशेषज्ञानं तथापि नाविद्याप्रकृपात्ये
व अविद्यापकृपात्यं च ज्ञानं निवर्त्तेत सुषुप्तावानन्तरं तस्मात्स्वयंज्योतिष्ट्वं नात्मनः स्वापेवस्थानं युक्तमि
त्यर्थः। किं तदविद्यापकृत्यातिज्ञानं तदाहानानावेति। तस्मात्तं स्वापे निवर्त्तत इति शेषः। अहमेवेति ज्ञानस्यापकृ (विद्या)
पातित्वहेतुमाहापतिपकृमिति। अन्तस्थस्वापेपीत्यर्थः। फलितमाहानादेतदिति। मिथ्यामानान्तद्दर्शनादिनु
(वर) मानमितियोंत स्वप्रकाशावेतन्यात्मा स्वापेस्थितस्त्व न किं विदेवदिषमिति कथमुस्थितस्य संबंधानुसंधान
चाहाविशेषेति। कर्तृत्वादिविशेषज्ञानानामुत्पत्तिरवात्मनस्तत्त्वासंबोधः। स्वयं च ह मावद मिस्येदंलक्षणज्ञानेना (३३४)

तिष्ठत इत्यर्थः॥ व्यासंगिकं बाध्यं परिहृत्य इत्ता स्वुद्भवणमुपसंहरति॥ सुषुप्तेति॥ ऐक्यरूपेण सुप्तावात्मा तिष्ठतीत्युक्त
मित्यर्थः॥ अनुवादयति॥ नात्रेति॥ ज्ञानाभावस्य आत्मानात्मपरिज्ञानं कथमित्यर्थः॥ स्त्री ब्राह्मणेनेत्यादिरिद्ध्यैतमिति शंकानेवहत्या
दृष्ट्वादिति प्रसिद्धहरति॥ नेत्तदिति॥ स्त्रीत्वंपुंस्त्वादिगम्याधीकारणत्वकुरादिषु सम्बन्धमनस्कतया तत्त्वमात्माविशेषानवगतिरिफत्तेमि
त्यर्थः॥ स्वापप्रितास्थवोऽ्याशंक्याहाहंदत्तुनरिति॥ नात्र विशेषधीकारणानिमस्याताविशेषाणानं समीरूणप्राप्तिरस्ति आ
त्मसिद्धिस्तु न करणायत्ता निर्विकल्पकबोधरूपेण तिष्ठतीति॥ स्वीकारादन्त आत्मानबोधरूपाव सत्त्वातस्सा बाधा कथ॥
ष्यादित्यर्थः॥ तस्माज्जड एवेति निगमयति॥ नमइति॥ सिद्धान्तयति॥ नेवमिति॥ वदसिद्धं तथ्यात्मस्वयंज्योतिष्ट्वान्नस्थित
त्वा चनजडइत्याह सिद्धान्तयतीति॥ नदृष्टेर्गवादवदन्नृष्ट आत्मा सुप्तावितिशंकते॥ प्रदीपवदिति॥ दूषयति॥ प्रत्यक्त्विति॥ ज्ञा
नइति॥ प्रत्यक्त्विज्ञानस्य दृश्यति॥ यत इति॥ सतर्हितदाकीदृशोतआह॥ ममास्तीति॥ प्रत्यक्त्विशाया अंतचानंतरायकस्य सिद्धि

श०६

रिति॥ वत्त्वबाधत्ता वादित्याथाह॥ नाजाकृमिति॥ न केवलं प्रत्यक्त्विज्ञानान्निश्चयं श्रुतितापीत्याह॥ स्वप्नमिति॥ फलितं
निगमयति॥ स्वयमिति॥ विद्रूपस्य स्वदात्मा सुप्तावात्मानमनन्यस्वरूपता विवक्षितिं निवाद्यान्तरावन यद्वेतदितिवाक्यमवता
रयति॥ यद्वेति॥ परकीयसंबंधस्तत्पराकरिष्यति स्वकीयसंबंधरूपाणि॥ यो यजुर्वित्तुमुक्तमनुवदति॥ स्वतावदिति॥ सका
र्यमज्ञानं कार्यरूपं तेन तत्र भवतद्रूपमिति साधितमित्यर्थः॥ अज्ञानस्य स्वतावज्ञातावकामादिसंबंधवदात्मनतत्संबं
धोपिस्यादिस्यादत्राह॥ नादीति॥ अविद्याया अनादित्वादित्यर्थः॥ यद्वेतदित्यादिवाक्यस्यार्थं नरमाह॥ हानेति॥ अ
हं ध्यक्तृत्वादिकामात्मनि मन्यमानाच्छाभ्रवार्पणं तु घात्वनुष्ठितकर्मसालिन मलस्य विरक्तस्य तत्त्वसुखो किं विषयं

ज्ञानमुपदिश्य तदृष्ट्याकांक्षायां स्वात्मसर्वसंसारनिर्मुक्तमात्मतत्त्वं सिद्धं तद्विपर्ययं ज्ञानमुपदिश्यत इति प्रतिपादनाय
यद्धि नश्यतीत्यादिवाक्यमित्यर्थः। यत्तु स्वयंज्योतिर्न पश्यतीति व्याहतमिति तत्राह न पश्यतीति। द्वयोर्विरोधमनेक
प३ श्रुतेर्दृश्यन्न पश्यतीति कूटस्थाद्वयबोधात्मनावस्थानस्यावधिवद्धितत्वान्न विरोध इत्यर्थः। विरोधं परिहृत्य यद्वै तन्न पश्य
तीत्यस्यार्थमाहात्मादीति। तन्नित्यं परिहरति न पश्यतीति पश्यन्नावच्छेदकं स्वापधीकारणवत्तुराद्यं तावदिति शंकते
न पश्येदित्यवतिप्रमात्रादिप्रकरणात्पद्ज्ञानमात्मिति परिहरति नन्वदिति। स्वापपि पश्यतीति वत् संज्ञव करणा
पी६ नीत्यत्राह स्वापेति अपसुप्तासुप्तानन्तिवाकशीतीति श्रुताविद्यर्थः। अविरोधं निगमयति नत्वादिना पश्यन्नित्यस्य
द्दष्टृत्वेनात्तरवाक्यमतारयति पश्यन्निति स्वरूपानुतत्वेनात्मसिद्धो दृश्यमाकामायति अज्ञानमात्मिन्वा चात्म
नः स्वरूपत्वेतान्यनिवसिद्धिरित्याह प्रमात्रादीति। तात्पर्यमुक्त्वा नहीत्यादरक्षरार्थमाह यस्मादिति बुद्धिदृष्टिया
वर्तयितुं विशिनष्टि यथेति। दृष्टत्वेन साधयति नाशेति। नाशाद स्वप्रकाशत्वान्न साधकोतरात्पश्यति तत्राह नाशा
दीति द्रष्टुरिति षष्ठीनिर्देशात् गुणगुणित्वेन संबंधमाशंक्याह द्रष्टुरिति विमतानात्मस्वभावादृष्टित्वात घटदृ
ष्टिवदत्राहात्मेति अविनश्वरीनाशानाम्नो नाशत्याय च मुक्तानुमानस्योपाधिरित्यर्थः। इयमपि नाशत्योपाधि दृष्टि
वादवाहागामेति न केवलं प्रमातृतावाता तावसाधकवादात्मावेतन्यस्यनित्यत्वं किंतु जगतावातावसाधकोव्ययात्॥ वार
सत्स्यात्वति प्रकारान्तरेणावादयति नत्विति सादसंप्रकटयति कर्त्रिति कार्यश्चात्रैव वनादविनाशो न हि वचनं॥
यातितारास्तिकिमिववचनेनत्कर्यादितिशंकातानन्विति मानान्तरविरुद्धवचनमपि न बोधायदन्यथांतः॥ ३३५
फिर

णामविंददित्यादिः स्वार्थमात्रप्रसक्तिरित्याहानेवमितिलोकसिद्धपदार्थमादायतत्संबंधमात्रबोधकत्वा
दित्युक्तमाह। सिद्धस्येति। द्रष्ट्रात्मत्वेन कूटस्थत्वाबाधमानस्य विवक्षितत्वेन दृष्टिकर्तृत्वविवक्षितत्वान्नविरोधइतिप
रिहरति। नेषइति। द्रष्टुर्दृष्टिरिति सामानाधिकरण्ये षष्ठ्या विवक्षितत्वात्। इतरथात्मनदृष्टेर्नलोपइत्याह। दर्शितइति
चक्षुरादिदर्शितायामिथ्यात्मादृष्टिकारीद्रष्टास्वमानातस्तत्तदाश्रितदृष्टेश्चाचस्त्वापादोलापः प्रत्यग्गमसत्त्वमाहिको
ता। नित्यदृष्टिकर्तृसाधकात्मदृष्टेर्नविनाशइत्यर्थः। आत्मदृष्टेः कूटस्थत्वेकृताचाह। व्यातीति। विमतकर्ता द्रष्टृत्वा
त्त्वमात्रवदित्याशंक्याह। दृष्टिरावतीति। कार्यत्वाद्यद्यस्य कारणंसंसर्गरूपत्वादात्मदृष्टेः कारणहीनत्वात्कथंनाशःस्या
दित्याह। परिलोपादीति। कलितमाहानातइति। परिलोपामतीतिशेषः। अज्ञानवन्निरन्वयनाशःस्यादत्राह। नापीति
कार्यकारणविलक्षणत्वान्नित्यत्वमित्याशयः। नावव्यतिरेकेणान्तावच्छानावाश्चात्मदृष्टेर्नलोपइत्याह। नावस्थेति॥
आत्मदृष्टेर्नित्यत्वप्रसिद्धेत्यतरमाह। नखल्विति। पश्यन्नितिशब्देनतस्यद्रष्टुरितिदर्शनंतस्य चश्रवणात् दृष्टेःकार्यत्वं
नकूटस्थत्वमितिशंकातात्पर्यमाह। इति। धातुप्रत्ययार्थयोःस्वाप्यसंतवात कूटस्थेवदृष्टिरित्याहानेवमिति। कादाचित्क
दृष्टित्वकाक्षी। स्वापस्त्वावसाधयति। नहीति। घ्राणंतर्हिवागप्यतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। अत्रचाबाधयति। कर्त्रीदीति। मा
दृष्टांतंसमाधत्ते। यावदिति। दृष्टेःकार्यत्वंनिराकर्तुंकुर्वत्कारकमकुर्वद्वेति विकल्प्याद्यंप्रत्याह। स्वतावदिति। कुतेनश्रुति
शयंकृतइति। कुर्वद्रूपस्य कार्यरूपातिशयवत्त्ववकार्यस्यापि कार्यांतरप्रसक्तिरागंतुकत्वाविशेषादित्यनवस्थे
त्यर्थः। कुर्वद्रूपस्यागंतुकत्वमेवकुतोत्राह। व्यागिति। द्वितीयमदूषयति। शक्तिमदिति। शक्तिवन्नशक्यस्यसमवात
ति

वरि

नत्वं शक्तिसाध्यत्वादत्राह । नमिथ्य इति । शक्तिमत्पदार्थासंतत्वेस्तु कथं तस्मादाह । शक्तीनामिति । किंच क्रिया कार्या कार्यत्वा
त्वाकार्यत्वादोषमाह । क्रियायाश्चेति । क्रियायां कृतः कारकत्वादित्यर्थः । फलांतरं प्रतिक्षिपति । कार्यत्वेति । क्रिया
तत्फलत्वान्मिथ्यात्वबुद्धेर्वेनरूपो वोपियमानात्मावाद्य न कार्यकारणस्यात्राह । क्रियेति । कार्यकारणतावच्छेत्वस्यापि
स्वीकारात्समः । पत्तुनयायोगात्राह । विद्येति । आत्मानात्मसंबंधस्थापत्त्यत्वाततत्कर्तृत्ववदन्यत्रापि वास्त्ववमवत
दस्तु किमविद्ययेत्यत्राह । यत्वेति । अविद्यावस्थायां देहद्वयसंबंधयदात्मनः कर्तृत्वं तदविद्यात्मकाम न वा
त्त्ववमित्यर्थः । कर्तृत्वादिज्ञानं च मम स्वदात्मधीरपि तथा स्याधीत्वादत्राह । यत्त्वेति । स्तुज्ञानाकारैव नास्ति कथं तज्ज्ञा
नस्य यथार्थताऽत्राह । जायदिति । आत्मसिद्धेरविद्यानपेक्षत्वेऽनात्मसिद्धिरपि तथा स्यादित्यत्राह । रज्ज्विति । आ
त्मानात्मनात्मवत्कल्पितत्वमित्यत्राह । कल्पनेति । आत्मवदनात्माप्यकल्पितः स्यादित्यत्राह । कल्पितनइति । आत्मा
त्तिव्यतिरेकीत्यत्राह । आत्मन इति । यतः स्वप्रवृत्तं नात्मानात्मव्यतिरेकात् न आत्मसिद्धावनाविद्यापेक्षत्वादाह । यत
इति । तथापि स्वयमेव स्वात्मानमर्थं वा प्रकाशयतः कथं कूटस्थत्वमित्याशंक्य दृष्टांतमाह । प्रकाशयतीति । आ
त्मप्रकाशनेन निर्विकारस्यापि सवितुरन्यप्रकाशने कर्तृत्वान्निर्विकारत्वात्मनः स्वपरप्रकाशनेनेदमुदाह
रणमित्याशंक्याह । आबाध्येति । घटादिसंनिधौ प्रकाशत्वात्तदसंनिधौ प्रकाशत्वात् कथं कूटस्थत्वमित्याशंक्य दृ
ष्टांतमाह । आयाथ्येति । दार्ष्टांतिकमाह । नप्रकाशयतीति । मणयादिप्रकाशस्यात्वेन स्वपरप्रकाशनेन निर्विकारत्ववदात्म
तोप्यात्मानात्मप्रकाशनेन निर्विकारत्वमित्यर्थः । विनाकारकत्वं प्रकाशकत्वं गौणं न मुख्यमित्याह । नत्वेति । अम

न्मो ६

[illegible]स्तु खव्याख्यातावादिदमवस्तुत्वमित्यर्थः। उक्तं विस्मृत्य परिचोदयति। नन्विति। कादाविकक्रियां विनापि सवि
ताप्रकाशयस्याकाशं माभूदिति कर्तृत्वजं तत्प्रयोजेगदर्शनान्नैवमित्याह। नतीति। प्रकाशात्मनां सवित्रादीनां कर्तृत्वं वि
नाप्रकाशकत्वप्रात्मनानन्तथात्वमप्रकाशरूपत्वादिति शंकातां। नन्विति। श्रुतिः। इदं सिद्धमात्मनः चैतन्यप्रकाशात्मत्व
मिति परिहरति। नैवमिति। प्रमाणादिसिध्यनुपपत्त्यात्मनां स्वयंज्योतिष्ट्वं साधयति। प्रत्यक्षमिति। ~~प्रत्यक्ष~~मिति। आ
त्मनः सर्वावभासकत्ववाक्यान्तरमप्यस्तीत्याह। अपीति। तस्मात्कूटस्थदृष्टित्वेनाव आत्मेत्यर्थः। अत्र त्रयरूपविरोधमाह
साक्षादिति परिहरति। नैवमिति। उत्पत्तिविभक्तिपि[illegible]नावाप्रसिद्धमात्मनः कूटस्थदृष्टित्वमित्यर्थः। न पश्यामी
यत्तु तत्वस्थकथं तत्साधकत्वमत आह। पश्यामीत्यस्येति। ज्ञानानावस्थायत्तु तावाप्रसिद्धरात्माकूटस्थदृष्टिरित्यर्थः। दृ
तश्चात्मदृष्टिर्नित्यत्वा। क्षयवादिति। मिथ्यात्वं किमिति सर्वेनोत्पद्यात जाग्रच्च्यप्यात्मदृष्टिरत्वादत्तिदृष्टेति। स्वस्थे
स्वेपानिषामिति। दृष्टेर्नित्यत्वं साधितमुपसंहरति। यतइति। आत्मदृष्टेर्नित्यात्वे किंफलितं तदाह। नाथ्यतीति। स्वत्वह
त्तुमात्रांत दृष्टेरिति। स्वप्न तत्प्रदात्मा कस्मात्स्वापमवमन्यं च न जानातीत्यादिवाद्यस्यापि कूटस्थानुत्तवादवसिद्धेरात्म॥
दृष्टिर्नित्यत्यर्थः। दृष्टेर्लोपानावं स्वापदृष्टान्तेन साधयति। पश्यामीति। वीक्षते स्वापइतिशेषः। आत्माजागरपश्यति॥
त्वन्मात्रत्वकारकत्वं न दृष्टिसंबंधांस्यात्तत्राह। पश्यन्निति। नहीत्यश्रुतिस्यात्तमुपसंहरत्यात्मदृष्टिरिति। दृढ्तुवा
क्यार्थं संगृह्य प्रतिज्ञार्थं व्यपेदयति। यायासेति। अकारकत्वं दृष्टान्तेन साधयति। दृश्याय्येति। यथा प्रमाता त्वं म
त्तेर्धियामात्मानं जानन्नपि घटादिदृष्ट्यर्थिनावफलत्तान् पश्यतीत्युच्यते। तथा कूटस्थदृष्टिरात्मानं पश्यन्न

विद्व[illegible]यस्मादंकारादरत्नावास्थापन पश्यतीत्फचयतइत्यर्थः॥ क्रियाकारकविलक्षणं वस्तु पश्यन्नित्यानानात्म
मित्याद्य वस्तुन्निति। कुतएतदिति वाक्याशेषादित्याह ग्राहकेति पश्यन्विति तन्न पश्यतीत्यत्र न पश्यति शब्दार्थमा
ह प्रतीचीति। नपश्यत्यत्र न चायं अनुवादकमिति त्रायाकचा नान्यत्र कूटस्थदृष्टिसाधकत्वमिति तन्मां नान्तरं वाच्यं॥
तन्नास्तीति विवादयति नन्विति। कूटस्थबोधकएवाध्यक्षादिकं मानं तात्स्येव ज्ञानत्वाद्दातानितत्त्वाद्य सेनवइति प
रिहरत्येकाम्यमिति। एकात्मज्ञानं नवर्त्तते किमज्ञानाद्भिन्नमभिन्नं वा। आद्यज्ञानस्य स्वातंत्र्यं द्वितीयज्ञानवदेकात्म्य
स्याधीवाध्यता स्यादत्राह स्वतः सिद्धेति। यातः ज्ञानस्य तत्त्वान्यत्वा स्यामनि वचित्व मातान किंविद वद्य मित्याह नान
त्वति स्वपक्षादोषं समाधाय परपक्षे तदासंजयति मन्तइति। तत्प्रमाणनावादिना द्वैतमस्मत्पक्षोक्तं दोषं त्रि
वधुक्तं द्वितितिरिक्तान्त्वज्ञानत्व साधकानुतन्वानत्फपगमात प्रमाणवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः॥ घटादेरपिम
यत्वाकथमेकात्म्यमवामयमत्राह एकात्म्येति। त यंतसंदोह नात्यर्थगावरेकात्म्यानुपपत्यातस्येवामयत्वमित्य
र्थः॥ एवं प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रमातृवदात्मनापि दर्शनादर्शनव्यवहारः किंनस्यादित्याशंक्याह साधनानामि
ति। पश्यन्नित्यादिवाक्ये निदर्शनादर्शनात्केरयुक्तत्वाद्धेतुमाह दृश्यत्वेति। आत्मनोत्फलरूपत्वेन स्वच्छन्नित्य वक्तव्यं
नपश्यतीति कस्मादुच्यते तत्राह यतइति। यस्मात्कूटस्थदृष्टिरात्मा तस्मान्न पश्यन्नित्यके प्राप्तधीकर्तृत्वनिराकरणा
र्थं नपश्यतीत्फचयतइत्यर्थः॥ उत्तरस्य पूर्वव्याख्याने त्वद्व्यापारकार्थत्वं सिद्धमित्याह पश्यन्निति। दृश्यत्वेन पश्यती॥ २२२
ति माध्यंदिन पाठस्यार्थमाह यत्रेति। मातृमानत्वाकारपि द्रष्टृत्वाद्धेतुमाह प्रमाणेति। प्रमात्रादेः प्रमात्रा

हेत्वन्तराभावात् कथमन्याधीनासिद्धिरित्याशंकास्वप्रकाशात्तन्याश्रयादित्याह। प्राच्य इत्येवेति। प्रमायाश्चात्म
नापि द्रष्टव्यत्वापत्तिरत्राह। द्रष्टादरिति। प्रकरणव्याख्यातादिवेत्यर्थः। पश्यन्न पश्यतीत्यादिपादद्वयपि विवृणोति तं माध
रणार्थमाह। दर्शनेति। इहस्थोपारस्थायामिति यावत्। इष्ट इति विशेषणेन समाह। न्यायेनेति। जाग्रत्स्वप्नयोः। पश्यन्न प
श्यतीति तादनात्मज्योतिर्वदनयेत्यर्थः। स्वापे पश्यन्नेव न पश्यतीत्युक्तं चद्धेतुमाह। वितरितिन। सर्वं वस्तौ तरप्र
तीरं कर्तृकारकवं स्वीकृतं स्यादत्राह। न पश्यतीत्ययेति। स्वापे द्रष्टा तन जाग्रत्स्वप्नयोरात्मनानि विशेषं वस्तु जाग्र
ग्रदादिदृष्टातन सुप्तावात्मानानाशात्तावं साधयति। विलयेत्येति। प्रकारकत्वं द्रष्टा रक्तस्यात्मनिसदसत्वादित्यर्थः॥
पश्यन्न पश्यतीति प्रतिज्ञावाक्यं व्याख्याय हेतुवाक्यस्यार्थमाह। नदीति। एकानेव हेतुना प्रतिज्ञार्थसिद्धेर्यर्थः॥
हेत्वन्तरमाह। द्विप्रकार इति। तदेव विशदयति। निरस्य इति। विकाराकृतं कार्यं कारणं संसर्गरूपनाशाद्धाति
श्री ९ यावत। अविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मेति वचनार्थनाशद्वयं निरस्तत्वात्किमिति पुनरिह तन्निषेधः। तो य ९
त्राह। विनाशीति। आत्मरूपेकोरन्ध्ररूपप्रतिज्ञार्थे नाशद्वयाभावे हेतुमिदृष्टेतदेवात्र ज्ञातमित्यर्थः। स
र्वोच्छित्तिरूपान्वयनाशद्वयाभावे हेतुमाह। मात्रेति। द्विप्रकारोरनाशोऽत्तावत्फलितमाह। पश्यन्निति। पश्य
न्न पश्यन्नित्याग्रामाक्रिया न नानापञ्चमानत्वात् स्वात्मत्वमितिफल्यांतरमाह। पश्यन्नित्यादिना नदीति प्रतिज्ञावा
क्यमविनाशत्वादिति हेतूक्तिरिति विपरिणतेन दीति। दृष्टेर्विनश्यत्वाविनाशित्वादिति माधव विशिष्टो हेतु
रत्राह। विनाशिनीति। विनेष्टुं मामर्थ्याभावात् हेतुर्विनाशाभावं साधय इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण विपरिणामयति इदृजेति॥

प्रयन्नितिप्रतिज्ञा न पश्यतीतिप्रथमप्रतिज्ञा हेतुर्न पश्यतीतीति द्वितीया प्रतिज्ञा हेतुरविनाशित्वादितिविभाग इत्यर्थः॥ यद्वा पश्यन्निति प्रतिज्ञायां हेतुद्वयं न पश्यतीति प्रतिज्ञायामपि हेतुद्वयं नयमिति विभागांतरमाह॥ द्वावेति॥ आत्मा हेतुत्वं संगृह्य स्थितानां दृष्टिरूपत्वमात्मनो विनाशाभावस्थार्थे मिथ्यात्वविद्यातात॥ प्रतिज्ञाद्वय हेतुद्वयं व्याख्याय मित्यर्थः॥ नत्वित्यादिवाक्यशेषः॥ कात्तरत्वेनावतारयति पश्यन्निति॥ न तु तद्वितीयमस्तीत्यस्य॥ संतात्पर्थमाह॥ पुरति॥ कारकात्मकस्यात्र मात्रस्वरूपस्यामादजवाद्धेतुमाहात्मनश्चेति॥ संद्वियस्मात्तामकरणं प्रमा तृरूपं स्वागारोरिः शब्दादिविषयेषु स्थितमितिस्वापातपाम तावत्तदपि नास्तीत्यर्थः॥ अविवादेचेतरमाह॥ सजाती यतिं चक्षुरादिकरणेनाप्रेरितमात्मनः प्रमातृरूपधर्मादि हेतुकं स्वापकरणस्य कर्मणश्चात्ता वान्निवर्त्तत इत्यर्थः॥ सुप्तो प्रमातृरूपात्ताव स्तुत्यं तरमाह॥ तामोत्तादिति॥ द्वितीयं प्रमातृरूपं मानामादज्ञानादुत्पद्यते कार्यं वा तत्स्वापे प्रमे तमसोऽरतिवृक्तिवामातृस्वमन्यं थं नतिष्ठत्क मित्यर्थः॥ अन्यश शब्दार्थमाह॥ तातान्यदिति॥ आत्मनोऽतिरिक्तशब्दा दिज्ञानं नास्तीत्यर्थः॥ वित्तक्तपदार्थमाह॥ विभक्तमिति॥ शब्दादिविषयजातमपि नास्तीत्यर्थः॥ स्वापे मात्रादिवत्याता वं किं पुनर्न्यायेन साधयति॥ स्वाप्नेपीति॥ उक्तात्मनि मात्रादित्रयातावदपि तद्व्यतिरिक्तात्मनः स्वात्मदर्शित्वकारकत्व मिध्याताह॥ स्तुत्य प्रश्नति॥ को दृष्ट्वादात्मा यद्यपि मात्राद्यभावमात्मानं च न पश्यति तथापि स्वापे पारास्तिकात्वे यत्रा द्यापीति॥ अन्यस्य जडस्य दर्शनकर्त्त्वाभिमातत्यर्थः॥ एतद्विशयेति॥ द्वितीयति शब्दादिद्वितीयदर्शनसमर्थं प्रमा तृरूपंद्वितीयशब्दितं स्वापेनास्तितद्धेतुस्तु ताज्ञानानावादित्यर्थः॥ द्वितीयशब्दस्यार्थांतरमाह॥ विद्यावदिति॥

८२

मंत.५

३२७

सत्तासमज्ञानंद्वितीयमित्यत आह। सादिति। कूटस्थबोधमात्रत्वादात्मनस्तदतिरिक्तं सत्तासमज्ञानंद्वितीयमित्यर्थः।
सर्वथाविद्यातत्कार्ययोश्चस्वापेनास्तीत्याह। तदात्म्यमिति। विरोधिनि जडाजडयोर्विरोधस्यादिष्टत्वात्परस्परंकार्यकारणनिषु
क्तत्वान्नद्वितीयसंगतिरित्यर्थः। स्वापेनिखिलकार्ययोपिकारणाज्ञानसत्वात्कथंतत्सुप्तिनिषेधेनाह। वितर्कमिति। अहमज्ञ
इत्युक्तिविनागनत्वासमानमज्ञानमस्तीतिव्यवहितायस्तुस्वानंदत्वावान्नास्तीत्युच्यत इत्यर्थः। प्राज्ञत्वनिष्ठतयात्वासमानत्वादज्ञान
स्थेप्राज्ञवनास्तीतिव्यवहारान्नविरुद्ध इति फलितमाह। त्वमहति। मात्वासाज्ञानस्थद्वितीयशब्दार्थत्वंनवाक्यार्थमाह। कूटस्थेति
अविद्यानिषेधनात्मनः सद्वितीयात्वमित्यत्राह। विद्यादिरिति। स्वज्ञानप्रतिनामस्यकदाचित्कत्वाद्ज्ञानस्यज्ञानबाध्यत्वकार्ये च
स्तुपचारादतः कार्यस्याज्ञानस्यसत्वेपि कारणमात्मैवेत्यर्थः। उक्तार्थंदृष्टांतेनाह। अज्ञानादिति। प्रासंगिकंहित्वाश्रुतिव्याख्यामनुसं
धत्ते। नद्विति। स्वापेद्वितीयाभाववदनुमाह। संविदिति। तमोऽस्तिद्वितीयंमाभूत्तमोद्वितीयमितिनस्यादाह। जन्यत इति। अनिर्वा
च्यत्वादित्यर्थः। कार्यस्यापिद्वितीयत्वाभाववस्तुत्वंसाधयति। कार्यस्येति। एतस्मिन्नेवंविवक्षितत्वाच्छ्रुत्यांयत इत्याह। यत इति। यस्य
श्रयेदिग्वानन्वमाताय त इत्याह। यदिति। तस्मान्मिथ्यानन्नाश्रयेत्वंचाह। तत्त्वेनेति। दृष्टानिविध्याततावदात्मैवनिषिद्धंस्या
दात्मन एवेदंदृष्टत्वादित्याह। श्रोत्रादीति। तर्हिब्रह्मात्मादेरात्मनानात्ववादद्वैतहानिरित्याह। नामेति। परएवाविद्यासंबंध
तबुद्ध्यादेः कारणंबुद्ध्यंतादृष्टादहंतांकर्तृत्वंतत्कृतवादिसंमारवाभ्नातादात्म्येतविरोध इत्यर्थः। बुद्ध्यादिसमवायिकार
णोऽज्ञानंस्वापेप्यस्तीतिबुद्ध्यादिरपिस्यादित्याशंक्यानिमित्ताभावादत्वावमाह। बुध्यादेश्चेति। मात्रादिकमज्ञानंस्वापेगच्छ
तितद्ज्ञानंकेवलिज्ञानात्विनिमित्तसंगत्वविरोधित्वादाह। नामान्वय इति। तर्हिबुध्यादिसंयोगादसंगत्वंनिरस्तमाह। ह

तं भवति। पुनरपि श्रुतिव्याख्यामनुवर्त्तयति। बुध्यं तस्येति। स्वापः ज्ञानात्तास्वप्नोपि न पश्यतीत्यत्रनत्यर्थः। स्वकारण
ध्वंसीत्ययाध्वस्तो बुध्यमादनिरन्वयध्वंसमात्। पुनरुक्तानंतरमाद्दत्वाह। दृष्टेर्वादीति। स्वाप्नप्रदत्ततावन्वनंतं परिणताज्ञानानावान्ति
वायमित्यर्थः। प्रमाणनिराकरणे किंफलमिति संबंधनिराकरणमित्याह। घ्नेष्विति। मा चादः संबंधः स्वस्व तु तावनाव
फलमादाना विष्टतेति। यद्वि तन्न पश्यतीत्यादरर्थमुपसंहरति। दृष्टदर्शनेति। यादृतन्न जिघ्रतीत्यादावुक्रमतिदिशति
तारथेति। सर्वेषु पंचमतस्तु छापयय्यन्यइति। प्रागुक्ततदीयसंबंधत्वात्किं पूर्ववंस्मारयति। निरस्येति। जडत्वादिपूर्वे
पदान्तो। स्वयंज्योतिष्ट्वादिपरिहाराक्षेत्यि। क्रमान्निरस्येत्यर्थः। ज्योतिर्मांचितयास्थानं दृढयति। माधयित्वेति। स्वाप्नस्य
ज्योतिर्मयत्ववनस्थानं याज्ञवल्क्योऽगाविच्यत्वयाहृतस्तुक्तायद्दाहेतद्विद्याद्यवतारयति। अथेति। अवतारितवाक्यस्य
कथं तदीयव्याख्यानमवाह। नव्याख्यानमिति। नद्विशदयति। यदिति। अथ स्वप्न पश्यन्नात्मानुस्तौ न पश्यतीत्वान्तथाप्य
वणादवादास्त्वमिति। कथं न दर्शनपश्यतीतिश्रुतिरवाह। विशेषवदिति। अतो न पश्यतीति श्रुविशेषा। ह्नत्तानुवादनो
त्तरवाक्यमवतारयति। पश्यन्निति। नहीत्यादिवाक्यं पश्यन्न पश्यतीत्यस्य व्याख्यानमिति पक्षे स्तुकरं। याज्ञ स्यतु नित्यादेन
वीतिदृष्टुपदस्यार्थमाह। दृष्टेति। रूपादर्बुद्धिविषयस्य दृष्टुकर्त्ता द्रष्टा च तदस्यार्थः। यदास्य कर्त्तृत्वं कारणाभोक्तृत्या
पन्नेतदनंतरं चक्षुरादिद्वाराविज्ञानं घटादिगावरंस्याविस्याह। विज्ञानंवति नाकवल्लज्ञानस्य वात्माकर्त्ता ज्ञानफलसंवे
दनपेक्ष्याभीत्याहात वापीति। धिवावृत्तरात्मकर्त्तृत्वं कशब्दादिविषयज्ञानानशब्दादिग्राहत्याद कर्पोत्यथमहत्तक्रिया ३३९
रूपज्ञानात्घटादिविषयाक्रियांतरस्य संवेदनाख्यफलस्यान्तेतो न भिन्नपि जीवादृष्टइत्यर्थः। बुद्धारबहविसामर्थ्या

वा१

कथमात्मानादृष्टिकर्तृत्वमत्राह। दृकशक्तिरिति। शब्दादिविषयज्ञानसंवेदनकर्तृत्वसामर्थ्यमात्माश्रितं जडस्य तदयो
गादित्यर्थः। तस्मात् ज्ञानसंवेदनाख्यक्रियानाधारं शब्दवाच्याविज्ञानात्मकर्तृका विज्ञानात्माश्रितं जडस्य तदयोगादित्यर्थः।
श्रितेत्वसादृ। कीयति। दृष्टुर्दृष्टेरिति पदद्वयं व्याख्यानमवशिष्टं व्याचष्टे। तस्या इति। द्रष्टुर्धर्मो व्यपदिष्टे नाशः। किं न॥
घादत्राह। गुणीति। यावद्धर्मित्वावच्छिद्यत्यर्थः। गुणस्य यावत् द्रव्यत्वाविद्धफलमाह। यत इति। आत्मनाम्नादेव दृष्टिस्त
दिन पश्यतीति शंकां तामतमिति दूषयति। ननु इति। उक्तार्थवाक्यमवतारयत्युत तत्त्वमिति। द्रष्टुर्विनाशे हेतुं दृष्टिति नविन
सार्वति श्यतीति तमाद्यो। किं चात्मनः स्वातिरिक्तेन नाशः स्वेनैव वा नाद्य इत्याह। अयानन्तेति। न हि द्रष्टुर्नाशो विनागतः। नाशनाशकत्वदात्मा
वादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। नावत इति। आत्मनः स्वतः परतश्च नाशानीवफलितमाह। द्रष्टुरिति। दृष्टेर्नित्यत्वे किं फलमिति
तत्राह। निद्य इति। पश्यन्निति प्रतिज्ञां साधयित्वा न पश्यतीति प्रतिज्ञासाधनीयात्तरवाक्यमित्याह। वमिति। यदि पश्यन्नेवात्मा
कथं न पश्यतीत्याश्यत इति तद्यावत्तीशंकामाह। न पश्यतीति। तदुत्तरत्वेन वाक्यमवतारयति। याथेति। नहि न पश्यती
ति कथं तत्राह। नत्विति। द्रष्टव्यासंत्तवान्न पश्यतीत्युत दाक्षिपति। नन्विति। समाधत्ते। द्रष्टव्यमिति। यथोदितं स्विन्नात्मा
कब्राह्मेवजगदिति ब्रावत। एतादृवस्पष्टयति। यदीति। वियदादिविरक्तं जगदिविरक्तं ब्रह्मणा मुक्तो विरक्तस्य द्रष्टव्य
तानाविरक्तस्य तस्मान्सुप्ते द्रष्टव्यं नास्तीत्यर्थः। प्रतिज्ञाद्वयमुपसंहरति। पश्यन्निति। एतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति। हलन्निति
उपन्यस्ततदीयव्याख्यानाद्यपंसंतावयति। व्याख्यानमिति। द्रष्टत्वं स्पष्टयति। यथावति। आत्मनः कृत्स्नसाधनतानाश्च
व्याख्यानस्य द्रष्टव्यं नाविरक्तस्य तस्मात् सुप्तो द्रष्टव्यं नास्तीत्यर्थः। वमुक्तमित्यर्थः। दूषणं विशदयितुं तन्मतमनु॥

वदति। पश्यन्नीति। वाक्यं नरवाख्यामनुवदति। नावति। पश्यन्नित्यात्मानो दृष्टिरूपनोक्तान कर्तृतावतिविकल्याद्यं घता
हा। पश्यान्नावति। आत्मानो दृष्टिरूपत्वात्को दृष्टिरात्मा कर्तृक्रिया न स्याद्विरोधादित्यर्थः। अथ द्रष्टुः क्रियोवाच्यते।
त द्युत स्याविनाशाऽवश्यंतावी तदाह। द्रष्टुरिति। विद्यमाना दृष्टिरूपत्वाद्यातः। ता न नाशइति तच्चाह। अद्भुतेति। याव।
द्धर्मितादिवान दृष्टिर्नविनश्यतीत्यर्थः। दृषयति। द्रष्टावति। न हि द्रष्टुरित्यादिवचनात कार्यमपि नित्यमिति शंकते
कार्यस्येति। कृते कस्य नित्यत्वं बाधयेत्कुयद्धि नाद्यायत्कृतकं न तन्नित्यमिति न्याय विरोधात्तद्वितीयउकठारादिव
दप्रामाण्यमित्यर्थः। प्रमाणस्य बाधकत्वं तत्कारकत्वस्यापित्तावात् कुर्यं प्रमाणत्वं कारकं स्योदच्चाह। प्रमाणमि म१
ति। मानसंबंधस्यागवसिवं द्वस्य बाधकं मोनमित्यत कुतो चाह। विंगति। विद्यमानविषयस्य यापद्धत्वात् घटदी
ति। मान संवेधस्यागवसिवं द्वस्य बाधकं मोनमित्यत
पादेत्तथा दृष्टावादिति शेषः। वा कस्य कार्यनित्यबाधकत्वात्तावद्धेतुस्यष्टयत्यनुमानेति। पश्यन्न पश्यतीत्यत्र प
दार्थद्वयमुक्तमित्यतदपयुक्तमित्याह। द्वाविति। अन्वयविधानादेतुमाह। पश्यतीति। सुप्तो ज्ञानोत्तावधस्यापत्ति न१
न्तदवस्थावादेन पश्यन्नित्यत्र हि धीयतः। ता न पदार्थद्वयसंगतवइत्यर्थः। पश्यन्नित्यत्र च व्याख्यानं न पश्यतीत्यातापि
न पदार्थद्वयमस्तीत्याह। पश्यन्निति। द्रष्टा दृष्टि कारीत्यत्र रूपयितुं विकल्पयति। किमिति। आद्यं प्रत्याह। न तावदिति
आत्मातिरिक्तवस्तुना वाचनास्य दृष्टिकर्त्रीतत्वा दाह। क्रियेति। अतं करणोत्पन्नशब्दादिविषयस्य दृष्टात्मस्येत्यर्थ
युक्तमित्याह। बुद्धीति। यत्तु क्रियां न स्यात्तिर्हिं दृत्तो दाह्यतिसंवदनकर्तृत्वमुक्तं तत्प्रत्याह। ताज्ञानुमिति। बुद्धिहृत्ति २ध।
व्याप्तार्थस्य विदानासव्यासत्त्वंस्ताह्वं न नस्फल कर्तृत्वमित्यर्थः। शब्दादिविषयस्य विदाकारत्वस्यादात्मानाविकाराः।

नतिदृष्टांतमाह। मणेरिति। दृष्टांतांतरमुपपादयन्नाह। शिशिकमादाहरकत्वादीति। सर्वत्र मण्यादौ विनियावत आ ८

त्मगुणत्वादात्मकर्तृकं ज्ञानं यावत्तद्द्रव्यभावीस्कक्तं व्यतिचारलक्ष्मयति। गुणीति। अग्निदाहवदिति दृष्टांतं विघटयेय॥

तथेरिति। गुणश्च यावद्द्रव्यभावत्वपि दृष्टेन तथात्वं क्रियावादिमाह। गुणीति। अमुक्कियादृष्टं तथापि मननश्यय मङ्क्

नायोगादचाह। कारकाणामिति। अस्वत्वायथा संतवनं च तथा स्तुतत्वान्तवनं क्रियास्वभावा न कुतानिश्चा तश्चार्थः॥

दृष्टेर्गुणत्वक्रियात्वव्ययावद्द्रव्यत्वाविवं नास्तीति निगमयति। यावदिति। सुखादि सर्वविशेषकारनिषेधन्नात्माना ज ५

ज्ञानादिकर्तृतत्वाह। जानातीति। किं वज्ञानकर्तृत्वा विदर्थविवक्षितस्वद्ानज्ञानाश्च वानित्यत्वं किंतु अद्युरपीमाह। दष्टु॥

श्वेति। अवतः क्रियानाव कर्तृर नावइत्यर्थः। क्रियाकारकयोः मायेकल्पनकल्पितत्वा वानानात्वायारत्वयदणमित्याह। अ

मात्वणेति। यथापेरुक्तं सस्फुटिकलोहित्यवकल्पितं यत्पारमार्थिकं न तदन्यापोह्यमात्मवदित्यर्थः। स्वापेरुक्तं च क

ल्पितत्वमयात्सत विचारादात्मकत्वानाचाच्य तदित्याह। नेति। आदिपदनसिद्धासिद्ध्योर्यदा॥ यवदितात क्रिविस्मृ

तिरपिस्याहिति संक्षिप्य दर्शयति। नासतइति। मतासनश्वानपेक्षत्वकस्य सापेक्षत्वमचाह। शक्तीति। मायया॥

तत्कशक्त्यात्मनाखितं तदेतुमामाद्यजायत इत्यर्थः। मतः सदसतात्मत्वात्तावं दृष्टांतमाह। निश्चमिति। विमतं का

र्यं मिथ्याज्ञानाशवत्वाद्रज्जुभुजंगवदित्याह। तत्वावबोधविति। उक्तादिप्तारत्नानिध्वस्तिवारमाशक्याह। तत्वलीतिश॥

त्यात्मनाखितस्यापि सदासत्वानापेक्षास्यादचाह। शक्तीति। आर्तवानां पुष्पादीनां योग्यवसंतादापेक्षा॥

जायमानस्यैव मध्यव्यतिरेकसिद्धं न स्वरूपापलापलपितुं शक्यमित्यर्थः। संक्षिप्तं न्यायं निगमयति। कार्यमिति। द

ष्टिकारित्वात द्रष्टेति कल्पं निरस्य दृश्यात्मकं वा किं वस्तु द्रष्टेति द्वितीयकल्पं परिशेषसिद्धं निगमयति। वस्तु त्वितीन
न्तु तद्वितीयमित्यादिवाक्यव्याख्यानं तदीयमनुवदति। निसीतमितिति। नह्रीत्यादिवाक्यार्थानुवादनं विनाशित्वताश्य न२
तिनपश्यतीति। तदवशं कोत्तरार्द्धं नस्पष्टयति। द्रष्टुरिति। अविनाशित्वादित्यन्तोक्तन्यायानुवादनवाक्यं व्या॥
जयति। पश्यन्निति। उपसंहरति। विशेषयति। एतन्निराकरोतीति। व्याख्येति। द्रष्टव्यस्य शब्दादरस्तावतु पश्यन्नय
त्मानं पश्यतीतीयं व्याख्यानस्य क्ताद्रष्टव्यात्तावि दृष्टेर्द्रष्टुरसंतवात् दत्तावतयातावस्थन्तदा तथा। स्वापेप्रन्वय कृतास्य
न्नद्वितयाय यथा सुषुप्तावनेवच्युतात तत्काले तस्माद्द्रष्टव्यात्तावद्दृष्टेर्द्रष्टुरसंतत्वइत्यर्थः। द्रष्टव्यात्तावपि सातारवा
वच्युतत्वतितावदत्राहातमसीति। यथांधकारस्थितः पुमान्रूपादिकं न जानन्नप्यंधकारं ततज्ज्ञानं न तु द्रष्टारमात्मा
नं च विविक्ततां जानाति तथा सुप्तिस्थोप्यात्माशब्दाद्यपेक्षयापि सुप्तमंधकारस्थानीयां तस्मिंदुंतद्रष्टारं च विविच्य
जानीयादित्यर्थः। विविक्तज्ञानानात्तावफलितमाद्वातत इति। ततः शब्दार्थं स्पष्टयति। आहोकेति। निषेधाद्वातार
नुपलब्धेर्दृष्टेर्द्रष्टुरपि तुल्यत्वादित्यर्थः। तावाता वादीति। उक्तनाशपरिणामादि निरासादिति। यावता द्रष्टव्या
त्तावान्नपश्यतीत्य्यपरकीयवाद्यपरिहारावचवदति। नन्विति। परिहारं स्पष्टयति। बाढमिति। सदेपि द्रष्ट
व्यमत्यंततात्तदात्तावा सुषुप्तो न पश्यतीत्यर्थः। निराकरोति। नात्यंतमिति। सिन्नातिन्नवादत्यंततत्ताद जन्मन्नायार
पिनास्यातां सुषुप्तिगतमत्यंत विशेषणमयुक्तमित्यर्थः। किंत्वदमस्माद्वित्तक्तमवित्तक्तमिति। तद्वादिना सुप्त उद्धा१
तनाद्वैतवादिनस्त्वत्वाद्वावित्तक्तमिति। त्तिन्नात्तिन्नाद्वैतवादित्वान्ममानात्तदोषप्रसंगश्चाहैव यदीति। उक्तामक

स्यात्तिन्नास्तित्वमितियावत्॥ अविनक्तपादनविनागादन्यदुच्यातनत्तदात्तात्वातानाक्तदाषइत्यत्राहापक्षुरिति॥
संसर्गविषयनिषेधविषयवोनज इत्यर्थः॥ इतश्चात्तदात्तदपक्षो संगतइत्याहान्यदिति॥ सर्वस्यत्तिन्नास्तित्वस्वीकारसा
मर्थ्यादुद्यद्वितक्तं द्वितीयमित्याद्विशष्ठानां पर्यायतस्यादित्यद्वितागादविनक्तशष्ठानाद्यनइत्युक्तमित्यर्थः॥ नवाप्य
तत्वाद्यं समानमित्यत्राहासमदिति॥ अपोनरुक्तंयवक्तुं द्वितीयपदार्थमाहाद्वष्टमइति॥ दृष्टियोप्या दृष्टव्याख्यायिविद्यातनका॥
योथ्याख्या द्वितीयपदार्थइत्यर्थः॥ तस्याद्यशाष्टनापुनरुक्तत्वमाहान्यइति॥ आत्मानानन्यद्य कथंमिथोन्यत्वमत्राहापरमा
र्थेति॥ धर्मिणिघटादावविनक्तपिधर्मादीनांगुणादीनां मिथोविनक्तत्वंयथात्तहदधिष्ठानात्मन्यत्तिन्नपितदविद्याविजृंहित
तस्यपरस्परविनक्तत्वमित्यर्थः॥ फलितमाहाहवमिति॥ विधंतरमणदृष्टव्यादर्थमाहा मान्यइति॥ मात्रादिसमस्तजगतद्व
ष्टद्यमुच्यातत्तष्यप्रतीत्यावलक्षण्यातकलितत्वनवेलक्षण्यमन्यशाष्टवाद्यं प्रमातृज्ञानयाद्यानांपरस्परत्तदावि
नक्तपदार्थातापुनरुक्तिरित्यर्थः॥ परस्यापियण्याक्तहेतुबलात्पोनरुक्तंयसमानंसर्वत्त्यत्तिन्नास्तित्ववादत्राहाद्वैत
ति॥ इत्थंतर्तृप्रपंचव्याख्यायत्याख्यायस्वयाख्यामनुसंदधानो यद्वैतन्नजिघ्रतीत्यादिषु वथमवाक्योक्तमितिदिष्टमे
वानुवदति॥ सर्वेति॥ सर्वपर्यायवस्तुबाधकरसंवस्तुविवक्षितंतावकथंदृष्टिप्रस्तुतादिक्रियात्तदधीरत्राहाद्दर्शनतति॥ मा
मिथ्येयत्राहतुमाहामहिति॥ द्विंत्यकमिति॥ एततज्ञानादोकर्तृत्वमित्रियाविनि आत्मनःसत्वादित्तदृश्यत्वमानमाहाविं॥
दिनादिति॥ व्रतिपर्यायंदर्शनादित्तदृधीमृषितिस्त्वमतस्तुक्का तर्तृप्रपंचमेतमाहाहस्तुरिति॥ द्वाष्टास्वरूपकेवाकथं॥
तवकर्तृत्वमत्राहाद्दृष्टिरिति॥ किंतत्फलंतदाहाफलमिति॥ उक्तंपर्यायांतरस्यातिदिशति॥ वाच्यकमिति॥ एततज्ञानादोक

नैत्वमिति यावत्। आत्माकोटस्थ्यसु तत्र तत्रोक्तस्वामनाचदूषणं वाच्यमित्यादाऽऽदेति। किं चास्तु शब्दविषयामेतद्वाक्यं तत्रक
रणाद्यत्ता वा न कथं द्रष्टादिक्रिया कर्तृत्वमित्याह। कारकादरिति। कारकादिरहितत्वश्रुतेः कथं ज्ञायते न चायात्मनि।
कर्तृत्वादिधीरत्रोद्दाकारकेति। तथेद्यन्तश्च्यत्नद्विशदयति। कर्थ्वितिफलितमुपसंहरच्चैकेति। यावेत्तन्नरमयतीत्य
नेतरः स यच्चेतन्न रमयतीति वाच्यं विजानन्वि तन्न रमयतीति माध्यंदिनपाठं च करणविरुद्धइतिशंकता। यत्त्विति।
एवं वदतो वाक्यस्यानिर्यायमाकालनिषद्धति। द्रष्टादिशक्तिमत्त्वनिरासार्थमेव मुक्तिरित्यर्थः। तन्निराकरणफलमाह।
यत इति। वाक्यशेषश्च सर्वपर्यायेषु कूटस्थत्वाविरवविवक्षितत्याह। तस्माच्चेति। द्रष्टादिक्रियेव द्रष्टादिशब्दवा
च्या किं न स्यादाशंक्याविनाशित्वादिस्यादिनिषधविरोधदित्याह। वास्त्विति। चक्षुरादीनां साधारणकरणं मनो बुद्धि
श्चातो द्रष्ट्यादः प्रवृत्तिस्वप्रतिराकरणत्यादृश्यं तत्राता वा न कथं तयोश्चक्षुरादिभ्यः पृथङ्निर्देशो। यावेत्तन्न मनुत
यावेत्तन्न विजानातीति तत्राह। नान्योऽतोऽस्तीति। श्रुतीतादिहाने रागादिवृत्तिश्च ख्यातेत्यर्णात्रास्तीति पृथक्कथनमित्य
र्थः। यावेत्तन्न पश्यतीत्यादेः स्वपरव्याख्याने तत्र गुणदोषौ वदर्शितौ विदानीं स्वपक्षे निश्चयार्थं विचारमारभते। तादद
तेतिदादृप्रकाशी स्यादयो धर्मा वक्तोर्विना न्तिवाः परस्परं त्तिनात्स्थिवं किमात्मधर्मा द्रष्ट्राद्यः। चतीत्वात्तिनात्तिनाम
ध्यात्तिनाश्च किं विकामवान्मवस्तु स्वाविद्याकृता पाधिक्तदा दानकथं न वतीत्यर्थः। पूर्वपक्षमाह। दृति। आत्मनः स्वतोऽनि
त्यात्तित्वात्त्वमानमाहात्तदति। आत्मानात्तिनाऽनित्यं वस्तुत्वनानुमेयमित्यर्थः। किंतु वादिनं केनापि शक्यानुमानी
मित्यत्राह। पतति। स्वपादृद्दष्टान्तविशदयावत्केति। स्वंडादोगाच्चामकं तच्च मान्यादिमत्त्विरर्थः। स्वविशेषेत्तिनात्तिः।

न्नांतरात्यान्यंत्तिन्नात्यांशैश्चेनत्रिन्नात्तिन्नानवत्तदात्वाद सामान्यविशेषामिथो विरोधिन इत्यर्थः ॥ अविरोधं साधय
ति ॥ नाव ति ॥ अस्तु स्थूलपदार्थानां भिन्नाभिन्नत्वं मानकाम्यवादात्मन स्तु सूक्ष्मत्वात्कथं तदुपपत्तिरत्याह ॥ स्थूलेष्विति ॥ तथा
सं तावन्नं स्थापयति ॥ नानात्वेति ॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ सिद्धांतयति ॥ कथं केति ॥ तुच्छत्वमुपपादयितुं तत्तदा धर्म
स्वरूपं भवति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ नेत्यादिति ॥ द्वितीयं दूषयति ॥ न भवतीति ॥ स्वरूपप्रदेशस्य स्वयमनवस्थितियोग्यत्वाद्वा त्रित्वश्यते(?) त्र४
षा ॥ स्यादेकासिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ स्वरूपात्वेति ॥ स्वरूपादन्यस्यानि स्वरूपचानन्तत्वात्तदा कल्पितं स्यादित्यर्थः ॥
किंच सामान्यविशेषयोर्भिन्नत्वमभिन्नत्वं वाद्यनत्तिनाभिन्नत्वं मतं तत्सद्वादापत्तिरिति मत्वाद्वा साधारणेति ॥ नानावि
शेषादिति यावत ॥ द्वितीयमुत्थापयति ॥ तपीति ॥ अपि शब्दः सामान्यमपि रूपविशेषमित्यर्थः ॥ दूषयति ॥ विशेषेति ॥ अपि ॥
शब्दाद्विशेषोपीत्यर्थः ॥ सामान्यविशेषयोर्भिन्नाभिन्नत्वमभिन्नत्वं भवतीति विकल्प्याद्यं सामान्यं व्यक्तिभ्यो भिन्नमभि
न्नं भवति विकल्पयति ॥ भिन्नं भवति ॥ आद्यं प्रत्याह ॥ तदेति ॥ अत्र दृष्टेतमएव शेषः ॥ किंच तत्तदात्त द्विनाभिन्नोभिन्नो वा द्वि त्रा ॥
॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ तदेति ॥ दूषयति ॥ धर्मेति ॥ द्रष्टुर्दृष्टिर्भिन्नाभिन्नत्वं मिथो भिन्नत्वमिति यदुक्तं तत्र तद्दोशमाश्रित्य दूषयत्या
त्मेति ॥ एकात्मा भिन्नत्वान्मिथो तत्तादात्म्यादित्यर्थः ॥ आत्मैकं साधयति ॥ स्वयमिति ॥ आत्मा शब्दस्य स्वरूपार्थत्वाद्यत ॥
आत्मा त्तिद्यत सस्यनिः स्वरूपत्वापातान्नात्माकुतश्चिद्यावर्तत इत्यर्थः ॥ का तर्हि तद्भेदबुद्धिगतिरत्याह ॥ नानात्मेति ॥ वा
वृत्तिरनात्मात्तिजनासदाविद्याजन्य इत्यर्थः ॥ उक्तानीत्या द्रष्ट्रादीनामात्मधर्मत्वाभाव त्वात्तच्चं स्यादिति क्रिशात्मतंगम
त्याशंक्याह ॥ न भवति ॥ किंचावन्न यावस्थितं तद्वयानि स्वतान्तुमानानां द्रष्ट्रादरात्मत्वमित्यर्थः ॥ स्यात्तु तद्र्वितं ॥ करणधर्मत्व

रेदृष्टत्वादरात्मवत्तद्धर्मत्वायोरत्यागादत्वाह। धर्मेतिरस्येति। किंचासत्वादिसमस्तधर्मवदाकाशादिव्यक्तमथात्मध
र्मत्वेनैतादात्म्यादात्मात्तदादिदं व्यस्तमदासमस्तमिति विशेषासिद्धिरित्यादौ। व्यस्तोऽस्तीति। धर्मेति रात्स्वरूपगामव
तिज्ञात्वानिरित्यत्युक्तमुक्तमंतःकरणाश्रितेः समस्तादिधामे शत्मनो विशेषा वैवाप्यपत्ते रत्वाह। धर्मेतीतरति॥
समस्तव्यस्तपक्षे श्रुतिविरुद्धश्चेत्याह। ज्ञानतीति। श्रुतवाक्यानामिति संबंधः। आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदमित्यादि
विरोधाच्च न समस्तव्यस्तात्त्याह। कल्प्यत इति। तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिश्रुतेश्चेत्यर्थः॥ किंच॥
वस्तुन स्वरूपात्तदा स्वरूपाद्द्वा द्यमसत्वं दूषयति। व्यावर्तत इति। स्वरूपाद्व्यावर्तते त्वदन्वाप्तस्य स्वरूपेणाश्र
येगवत्तत्वादित्यर्थः॥ अथ पक्षे ह्यात्मदासकिमान्यान्यातावा पृथक्त्वं वाद्यपक्षे निषेधकं विधायकं वा तत्त्वत
द्वानाद्युईत्याह। मानमिति। तस्य द्वयस्य तत्त्वलं ज्ञातमसत्ताप्रसक्तिरित्यर्थः॥ द्वितीयपि निषेधपूर्वको विधि
त्वा १ रित्यनंगीकारात्तदासिद्धेनाद्विनविरोधइति द्रष्टव्यं। नतीयेनिषेधपूर्वकाविधिस्तन्पूर्वका निषेधस्तु गपड (?)
नयंवाद्यंदूषयत्तघटेति। द्रव्यमात्रोनवमिति वस्तुग्रहणं विना निषेधकत्वाभावादित्यर्थः॥ नद्रुपपादयति। स्वपू
त ४ सिद्धेति। प्रतियोगिज्ञानं विनाकार्यचाज्ञानाभावधीरित्यर्थः॥ विधिपूर्वो निषेधोऽपि न युक्त इत्याह। न्यान्यतीति। धर्म्या
दिज्ञानेमतिज्ञादशानेततत्त्वतज्ज्ञानमितान्योन्याश्रयादित्यर्थः॥ निषेधपूर्वकविधावप्यन्योन्याश्रयतामाह॥
घटेति। निषेधपूर्वकविधौ दोषांतरमाव घटवाद्वेति। अन्यान्याभावं गृहीत्वा वस्तु ग्राह्यं प्रमाणबाध्य सिद्धि न (?) उथउ
शपिमयासिद्धिमाह। भावेति। प्रतियोगिज्ञाथवमत्ताववस्थ्यत्ताद्दुःस्वमपडपैतयन्पिनिरस्तः॥ संप्रतिपक्षकं॥
हि२

नत्वपृथग

ग्र॰ तदद्ध्ये तन्निरसितुमुपक्रमते। पृथक्त्वमिति। तदुपपादनाय विकल्पयति। पृथग्गुण इति। तदाख्याः पृथक्त्वगुणस्ततः स्व
गुणिनोऽन्यस्तोऽगुणं तरस्तोऽगुणं तरस्य पृथगव पृथग्भावा पृथग पृथग्वा अपृथग्गुणाच्च पृथक्व अपृथक्व पृथग् पृथग्वा ९२
त गुणागुणिनश्च मिथः। पृथग पृथक पृथग पृथगपृथग्भावे इत्यर्थः॥ दूषयति न तिन तात् पृथक्त्वे पृथक्त्वे न वस्तुनाद पृथक्त्वे वस्तुमात्रवात्
पृथक्त्वापृथक्त्वयो विरोधात्तदसिद्धिरित्यर्थः॥ किंच पृथक्त्वविशिष्टे पृथक्त्वस्य वृत्तिरपृथक्त्वविशिष्टे वा नाद्यः तत्राश्रयाद्दि
त्वप्रसंगान्न द्वितीयो विरोधादित्याह। पृथक्त्वेति। एवं तर्हि पृथक्त्वगुणः स्वतंत्र इत्याशंक्याह। धारतंत्र्येति। किंच पृथक्त्वे पृथक्त्वगुणो
स्ति न वा आद्ये दृष्टव्यवच्च प्रसंगात् द्वितीये दोषमाह। असंतितिरिति। तस्मान्निरूप्यमाणे तदस्यासंभवात् इदं धीत्रीतिरित्यर्थः॥ तत्र
सापेक्षत्वेन निरपेक्षत्वात्तदनेन बाधाच्च मिथ्यात्वमित्याह। अनापेक्षमिति। तदस्य मिथ्यात्वादवं तरमाह। पृथगिति। तद्गुणान्त
त्वं कर्म सामान्यं च व्याहतं त्वायाच्यते तस्य द्रव्यादर्त्तदृष्टा वृत्तस्य स्वातान् विकल्पमपृथक्त्वेति स्वरूपत्वेनांतरंग॥
वाद्वलीयान् धर्मत्वेन बहिरंगं तदमात्तादा बाधत इत्यर्थः॥ अनुत्तव विरोधान्नात्तदस्य मिथ्यात्वमितिशंकते। तथेति। अ
नुत्तवस्यत्वांतित्वेनाप्युपपत्तेनोच्छेतस्तु यन्नु गृहीतस्तु क्तिबाधकत्वमित्याह। आमेवमिति। किं वा घटस्यात्तदा किं
घटानुत्तवात्मिथ्येद घटविषयानुत्तवा नानाद्य इत्याह। निकेति। घटानुत्तवो घटमवसाधयति नात्तदमतानेकानु
त्तावनन घटमात्रानुत्तवनात्तदसिद्धिरित्यर्थः॥ द्वितीयं दूषयति। त्रिनेति। अनुत्तवांतरण तस्मापेक्ष्य घटानुत्तवेनवा
नात्तदसिद्धिरनुत्तवांतरस्य घटानुत्तवानेकविषयत्वेन तद्धदसाधकत्वाद न्यविषयत्वेन तस्य घटासंबंधात घटसंबंधात्त
द्बाधनाशक्तिरित्यर्थः॥ नासामिस्फकवाद त्रुटीनां मिथ्यात्तदवदनुत्तावात्तदा किंनस्यादत्राह। आकस्मादिति। एवमस्मि॥

त्तैत्तत्वेनावदनुनवस्वरूपस्यस्वप्नादेदानगम्यत्वादनुत्तवांतरस्यापिस्वात्मनिस्वापेक्षयात्तदानगम्यत्वएवा
न्याश्रयापेक्षयापिसनसिध्यत्यन्यान्याश्रयादेवमन्नाद्रूतिसदस्यवर्तुवर्वेवानुत्तवात्तदस्यव्यक्तिवारिवेनव नर
मिथ्यात्वमित्यर्थः॥ किंवानुभूतिःस्वयामुवात्मात्तदंसाधयदनुभूयंतरंवाद्यस्वापेक्षायेवस्वात्तदंगात्वरत्यदमा
णदृश्यावानाद्यइत्याह॥ नेति॥ अनुत्तवांतारणानुनवत्तदसिद्धिःइषयति॥ स्वरूपेति॥ त्तदस्याप्योद्याप्यसिद्धिः
स्वरूपेवीक्यादनुत्तवांतरमपिनतदीरूत्तइत्यर्थः॥ अन्यापेक्षत्येतिपक्षंप्रतिक्षिपति॥ नापीति॥ निमित्तसप्तमी अ
न्यप्रतियोगिनिनिमित्तमपित्तदंनसाधयेदन्यान्याश्रयादित्यर्थः॥ शुक्तिरूपात्तदर्यताद्रूद्धियाबाधदृष्टेःस
म१ र्वत्रवस्तुप्रतिपन्नात्ॐदापश्चात्तावित्तद्धियाबाधान्मिथ्यास्यादत्राह॥ नावेति॥ आत्तदंनाद्यिरवंतीधीनेत्तदाद्ये
षस्वनदृष्टामतिन्यायादत्तदधीरूपजीव्यवाद्धलीयसीत्यर्थः॥ बुद्धिदृयानुरोधनत्ताद्युकानकत्वंघटादरितिवन
किंद्वित्वादबुद्धिर्घटादिविषयस्तस्मृाहावाद्यंप्रत्याह॥ द्वित्वादीति॥ एकोघटइत्येकात्वनसिद्धिर्घटद्वयादिबु
द्धिर्जायमानामिथ्येतिनतयात्तिन्नात्तिनात्मकत्वमित्यर्थः॥ द्वितीयंदूषति॥ समूहस्येति॥ समूहस्यापेक्षयातस्यत्तिन्ना
त्तिन्नत्वेपिनामात्वकानकात्मकत्वंतन्नानानावाद्यादिबुद्धिमात्रस्यापसिद्धिरित्यर्थः॥ एकैकघटानुत्तवसं॥
स्कारप्रस्तुतस्मृतिकृत्कघटसमूहमाधिकत्यनाह॥ स्मृतेरिति॥ किंवासमूहोमिथ्यासत्यावेतिविकल्प्याद्यंप्र
त्याह॥ नावदिति॥ समूहोहिनामकधीरकैकपदार्थव्यतिरिक्तसमूहानुपलभ्यनसमूहहासिद्यावत्कथंतस्यान ३४४
करमतत्यर्थः॥ द्वितीयंप्रत्याह॥ सत्यात्वेपीति॥ एकःसमूहइतिप्रतीतेर्नतस्यानकात्मकात्तत्यर्थः॥ फलितंनिगम

५

यथाहेतातीति समुद्रदेसमुद्वहित्युवाख्यादिधीर्न स्यात्तेषामेकैकत्वात्। तान्नतिन्नान्तिन्नात्मकं वस्त्वित्यर्थः॥ द्वि
तीयं दूषयति समुद्रहस्यति। उक्तं ताद्यर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् मतएव तत्तदापि सिद्धा कथं निराक्रियत इत्यत आह। यदीति
उक्तं त्वादः प्रत्यक्षत्वापि नात्तदस्य प्रत्यक्षत्वं तातान्यत्वादित्यर्थः। घटादिर्व्यावृत्तिर्घटादिरन्यत्वं तद्धर्मत्वादतं
शोक्यादिवत्तद्वाह के प्रत्यक्षविषयप्रत्यक्षविषयातिशेकत्। प्रत्यक्षेति आक्षिपति धर्मीति तत्तद्द्रव्यधर्मिवि
धर्मिमात्रत्वं स्यादशक्यत्वधर्मत्वायोगात् तत्त्वान्यानन्यत्ववाधापत्त्याद्यातादतो धर्मिसिद्धिरेव तत्तद्धर्मिसिद्धिर्मात्र
कधर्मविषया। तानत्तदसिद्धिरित्यर्थः। एतदुपपादयति धर्मिबुद्धेरिति धर्मधर्मिणोर्देशतः कालतो वस्तु
तश्चात्तदानावाधर्मिज्ञानान्तरज्ञानान्तरं धर्मेषु धीफलस्य संवेदनस्य च धर्मधर्मिणोरेकत्वात्तदासिद्ध्यर्थः। म
तएकत्वान्मात्रवाच्यसर्वत्वात्तदाऽत्र। तद्वादः। मत्तत्वमिति। कुतएतदत्राह। मातावर्तिविदीनत्वं समतमत्तियाक्त
विकल्पितं वित्तत्वाच्चाद्रज्जुसर्पवत् तत्त्वविगीतात्तदामिथ्यात्तद्वाच्यं तद्वदित्यर्थः॥ मातानावांमन्नातत्कथं
नावानामकत्वमत्राह। तत्त्वत्यर्थेति। प्रातिपादिकार्थमातानाम्नः प्रत्ययार्थोन्नावामन्नावपदार्थयोः पर्यायत्वा
दतत्तस्य नावाव्रतत्त्वेविति विदतस्तद्वितः प्रत्ययार्थ एवम्यादित्यर्थः। उड्डीयमति कल्पितत्वादत्वं तरमाह॥
मतीति समवुद्धावव्यतिरेकं स्वांघटादिबुद्धिर्व्यत्ति वर्तते तस्माद्धिमतं मिथ्या व्यतिचारित्वाद्रज्जुसर्पवदित्यर्थः। मति
व्यतिचारात घटादाः माता त्तदागम्यात् नतु कात्तित्तत्वमत्राह। व्यञ्छिनादीति मातावा द्वत्तघटादीनामनावा॥
त्मकत्वान्नतेप्रत्ययस्यादिनागम्यं तत्तात्वामालिकूत्कल्पितत्वमित्यर्थः॥ व्यतिचारित्वे मातापि समन्नितिवान्न॥
गे

स्याद्वा। सदिति। सदसदा उक्तेत्यादेरव्यभिचारित्वमकल्पितत्वं च स्याद्वादाद्व्यभिचारीति। सदाहेतं साधयति। कि
ञ्चायति। सत्ता वस्तुच्छायस्थितं वस्तु सत्तावता सत्तावं च नाप्नोति यस्मात्तस्मादात्मना सत्ताविना वस्तुनः सत्ता
वार्थक्रियापि न कार्यं चयर्थः। कथं तर्हि उक्तेत्यादि स्तुमधीरवाद्वा। सत्सिद्धिमिति। अधिष्ठानसत्तावतीत्यपेक्षया
उक्तेत्यादीनां सत्तावतीति सत्त्वात्तिमानस्य ह्यर्थः। अत्रतावापि ग्रंथस्य सादिगमयचात्परमार्थः। किंतु तावत्स्वत्वाद्वा प्र
त्याख्यातानि। प्रोत्साह्य मेयात्तावस्थ ग्रंथस्य वस्तुप्रयमानानावस्थितत्रिरवाषा। काममिति। घटादित्ति दा संज्ञाकोत्त
दाडकादरणादिकार्यीत्तदाहतुलवादि रूपत्तदाद्यसत्त्वं। तिन्नं कथं तदहयसवाद्वा। कार्यमिति। यथादवदत्ता
दिष्ठतीतादिकालसंबंधिषु बालायुवास्थविरः पितात्रातत्यादि संज्ञा रूपकार्यं तदपि नातत्ति ह्यंत तथाध
टादिषु नानारूपादिमत्स्वपि नलदां सन्मात्रवाचात्तषामित्यर्थः। धर्मधर्मिणोरत्तेदस्वीकारेण धर्मिधीरव धर्मधीः॥
स्यादित्यक्रमधस्वादवाडुनात्तदपदेमत्वध्यरूपयस्माध्यति। किंवा तावद्योरत्तावद्यो वा विरुद्धयोरविरुद्धयो
र्वा धर्मधर्मित्वमिति विकल्पाक्रमेण दूषयति। नेति। विरुद्धयोस्तद्योगा रसत्तित्विरवहेतुः। किंच उक्तंतस्मावदे
कत्वद्य पटादालदं। किंचैवस्तुरूपेणोतावस्तुरूपेणेति विकल्प्याद्यं घसादानिर्त्तदकास्यति। वस्तुरूपेणेति ह्य
मानउक्तेनद्य यावृत्तियोगीस्वेनादिस्तस्या वस्तुत्वं धर्मिमात्रं सद्व द्वितीयमितिमस्य रूमिद्धिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषय
ति। वस्तुरूपमिति। अवस्तुरूपेणयाता व्यावृत्तिरन्यव्यावृत्तियोगरूपामवि वस्तु तस्मिन्नेव वस्तुनि सर्वं प्रमाणमित्य
र्थः। किंच या हस्सवृत्ती वस्तुनः स्यातामवस्तुना वा द्वितीयेत त्योरवस्तुस्पर्शादद्वितीवं वस्तु स्यादाद्यं घसा

हा व्यावृत्तिरिति। वस्तुन एवावदन्तु वृत्तिव्यावृत्ती तद्भिन्नयोरवस्तुत्वं वाये वा किं पक्ष्यावस्तुनस्तयोः पृथक्कर
णादनावस्त्वद्वयमित्यर्थः। किंच व्यावृत्तज्ञानस्योक्तत्वाविषयः स्तनादिव्यावृत्तिविशिष्टमुक्तत्वावितिविकल्पयति। व्या
वृत्त इति। व्याहेरूषयति। अव्यावृत्तत्वेति। उक्तं तस्य स्वरूपाणेकत्वानुगतविराधादित्यर्थः। द्वितीयं व्याहानापीति। स्त
उक्तं स्तनादिविशिष्टव्यावृत्त्या उक्तं तस्य निर्विशेषणत्वात् सर्वस्योक्तविशेषणत्वस्य संगात् ञ्चातः व्यावृत्तसन्मात्रं
वस्त्वित्यर्थः। स्तनादिविशिष्टव्याहात्तां उक्तं समंबंधत्वाद विशेषणत्वं दृष्टान्तमाह। नहीति। एतमाधयत्याम्यति पर
स्यान्ताव इति षष्ठ्यान्तयोः संबंधवतीति पटान्तावस्था परनिष्ठत्वामेव उक्तं न घटनिष्ठत्वं मानान्तावादन्यथा पटान्तावदिति
धीव्यापारयोर्मिथ्यात्वं स्यादित्यर्थः। इदं जातमिदं नष्टमिति प्रसिद्धे तेद सिद्धिस्त्वाहान्तावति। नावान्तावो जन्मना
शो सदसतान्तरनुपन्नत्वात् कल्पितावित्यर्थः। नावान्तावयोर्धर्मधर्मित्वं न मिद्धत्वात् कथं कल्पितत्वमत आह। नानयो
रिति सर्वस्य सन्मात्रत्वात्तदानावयोर्न संत्वइत्याहा सर्वइति। सत्तांव्यावृत्ताना अथवं स्पष्टयति। निरात्रात्तेति।
टापस सर्वस्य सर्वं दृष्टान्तमाहानन्तावदिति। यथा घाकाशानन्तामावं एवं सद्विषोजगत सन्मात्रमित्यर्थः। सर्वस्मैव के शाप
यस्तु समादिस्य व्रह्मारावाहान्तावति। सर्वस्य सन्मात्रत्वमति यत घटादितम्भूपावस्थिता गगन साधर्व्वयाति नान्य
थासत्तासमतावा सत्या द्वयायोगात् तस्मादुस्समादिकल्पितमित्यर्थः। किंवानन्तावस्य वस्तुत्वमवस्तुत्वं वाद्यदोषमाहा
वस्तुत्वं तरादिति। वस्तुनावस्तु तराप्रकाशाव्यावृत्तिर्यदीष्यते तदावस्तुर्विधन्नावस्यापि वस्तुवा घटादिवस्तुनः सकाशा
व्यावृत्तिरस्तु निवारकानावादन्ता घटादिनावस्य वस्तुविधन्नावा स्पष्टत्वादद्वयत्वं स्यादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याहावस

स्त्विति। अत्र नाभावप्रत्यक्षत्वात्तेद्दृश्यात्तावान्नावत्तदन्यादद्वयं यस्मिन्नित्यर्थः। किं वात्तदात्तदवादिना रूपेण तावद्रूपेणावाच्छिन्नाव
दस्य पदादरात्तदङ्ख्यातेन त्वाद्ध्वंस्याद्वा घट इति तन्नातिप्रसङ्गमन्वयासाध्यं सर्वं नाव रूपेण घटाद्यभावो नेति॥
त्वत्र घटमात्रं ततन्मग्नं वृत्तमिति तिन्नत्तदसिद्धिर्माना नावादित्यर्थः। अत्र नावमानानन्तरात्तरा नावादाः सिद्धरत्नाव रू
पेण घटस्यापदादिव्यापकत्ततिद्वितीयं प्रत्याद्वाबाधकमिति। माना नावस्याबाधकत्वात्तावामेया नावमानत्वम
प्युक्तमित्यर्थः। माना नावस्यामेया नावाबाधकत्वमत्रापेत्यत्तं गंतत्र ति। मेयेति। मेया नावामाना नावश्च यत्ना
वत्तदानास्वातो मेया नावमानमस्ति तन्माना नावपितदस्येवति तत्वादिकेति। एकमित्येकत्वच यया ह्य
मेकं वस्तु यातः सायमिति घट्युत्तिशाया ह्यो वैकं स्यान्नानावस्यात्त यमस्ति तस्मादेकामप्युक्तमेकत्वश्च नावात्व॥
नात्ता वाध्यत्वाद्यागादित्यर्थः। माना नावांस्यामत्ता वेक्यासिद्धिरित्याचादर्शनेति। अत्र नावाने कइस्तु नवामी
त्यर्थः। स्यात्तर्हि नावत्तदः प्रतियोगित्तदात्तत्वादानेति। एकस्मिन् क्षणे नावानावयोरत्ता वान्नायोर्विरुद्धत्वाच्च नावा
नात्ता वस्य विशेषणमतः प्रतियोगित्तदासिद्धेरत्ता वात्तदानास्तीत्यर्थः। अमत एव नावस्यात्ता वविशेषणत्वान्नैक
कालसंबंधप्रयोगात्रात्राहायदीति। अत्र संबंधस्य विशेषणत्वं मर्वेति। मर्वस्य धर्मस्यादित्यर्थः। न केवलं नावात्ता वयो
धर्मधर्मित्वान्नावः किंतु न कयोश्चिदपीत्यात इति। एवमनावंतिराकृत्यात्तदनिराकरणमनुसंधात्तनात्मानेति। मं
न वस्तुत्वस्मान्वयंत्तियात माएरूपाद्वस्य नाश्यन्यस्मादन्यस्यात्तदाकल्पनो विना परस्पराश्रयादातात्तदानावाके
यामकानकात्मकत्वमित्यर्थः। किं वा सर्वं वस्तुस्वाताः तिन्नमन्यापरूयात्तद्रसुक्तत्वान्नातादालत्यातत्यान्याश्रयादि ३४९

॥ध०प्र० ६

दित्यादावत इति। धर्मप्रतियोगिनो द्वयोरपि स्वतोऽनृतत्वेदा सत्प्रतियोगिनो धर्मिणं कथं त्विद्यादित्याह तत्त्वयोरि।

ति। ॐ नादित्तदाषगमपि समवेतमविरुद्धमित्याह। विशेषणेति। तद्धि विशेषणविशेष्यतावस्वीकारात्तस्मात्तदमा

पेक्ष्य वा दृष्टतविरोध इति। न तस्य कल्पितत्वादित्याह। विशेषणमिति। विशेष्याद्धि विशेषणं पृथगन्यत्वेदिति संबंधः॥ किं

वा तत्पयोरेकधीगम्यत्वं युगपदुत्पन्नानेकधीगम्यत्वं वा नाद्योऽयं तत्तिन्नयोर्दिमवद्धि धायारिवेकाकार ज्ञानविषयत्वा

द्योगादित्याह। अनेकेति। नापि द्वितीय इत्याह। ज्ञानभेदेति। तस्माद्धि विशेषणविशेष्यत्वेन तासमानुपपत्तेः कल्पितत्वमि

त्यर्थः। प्रत्यक्षादिमानसिद्धप्रपंचस्य कथं मिथ्यात्वमत आह। प्रमिति। ज्ञानस्यानात्मनात्मविषयसंबंधात प्रामाण्यात्मनामस

त्यस्य स्वाकारसमर्पकतया विषयस्य लाभात्। विषयलाभमात्रे प्रमाणस्य निरपेक्षत्वात्तत्त्वनिश्चायकत्वं नास्तीत्यर्थः॥ किं

२५८ वा व्यसितिवारित्वादनात्मानारञ्जकसर्पवत्कल्पितत्वं मानफलं जडत्वाजडाजडत्योरसंबंधान्न मानविषयत्वमित्याह। विरा

धीति। इतश्चानात्मा कल्पित इत्याह। सर्वमिति। स्वरूपमात्रानुसारेण सर्वमन्यानपेक्षं सत्स्वात्मवं च सर्वस्यात्ममात्रत्वा

त्तदन्यन्मिथ्येत्यर्थः। सर्वस्यात्ममात्रत्वं साधयति। यदिति। अजडत्वं स्वतंत्रत्वात् जडस्य तदर्थत्वेन तत्तद्विना गायोगात्तन्मा

त्रत्वमित्यर्थः। सर्वस्यात्ममात्रत्वे हेत्वंतरमाह। साधारणेति। प्रतीयमानमात्रविशेषत्वेनाकल्पितत्वाद्न्यस्य सामान्यवि॥

य३ शेषात्मकत्वेनान्यानपेक्षस्य कल्पितत्वादात्ममात्रत्वमित्यर्थः। विषसिद्धिमपेक्ष्य चाहात्मसिद्धिरात्मनापि कल्पितत्वं स्या

दत आह। दृष्टत्वादिति। विषयज्ञानस्यात्मविषयत्वानावमानमाह। श्रुतीति। अन्यदेव तद्विदितादिति श्रुतेर्जगतामयत्वमि

ति वक्तव्यमसिद्धस्य तथात्वादित्याह। नात इति। स्थूलादिवाक्ये रितिशेषः। आत्मानो विषयधीग्राह्यत्वानाव॥

वाक्यांतरमाह। मनुत इति। ननिनितीत्याशेषनिषेधकृन्मशेषत्वमाशंक्याह। द्रष्टुरिति। मातुरपि साक्षित्वेन स्थि
तमद्वात्मनियद्रष्ट्रादिजन्मनाशादिसाक्षात्स्वतीयतस्तेसाक्षीस्वतात्त्विदकरमइत्यर्थः। उपनिषत्स्वकोशपत्वाना
त्वतत्त्वमादरमात्वं तस्वकाश्यत्वजडत्वे ब्रह्मात्मनानाचाह। तदेतदिति। निवर्त्तकत्वेनावदोनमानत्वमित्यर्थः। ब्रह्म
ण्णाविदार्थत्वाद्धर्मवद्विषयत्वयासिद्धिः किंन स्यादत्राह। ब्रह्मेति। एवमात्मानानानिरएक्कसिद्धवमुक्तानस्मिन्न
वाधिष्ठानाद्धेतत्त्वकाल्पितत्वेसाधयति। घटइति। घटोस्ति घटोनास्तीत्यादिवाक्येरधिगतस्तावज्ञाधिगम्यात
वाक्यावेफल्याद्वानधिगतातुतवामानगम्योन्त्यनेस्यानधिगतत्वायायागादनुत्तावन्यद्धयस्तमित्यर्थः। अत
।वि०७ स्वुतं तरमाह। मात्वादीति। प्रतीवैस्त्वचत्व्यव्यत्तिवारादितरस्यव्यत्तिचारादात्मनिव्यत्तिचारिजगत्कल्पितमित्य
र्थः। इहनह्विशद्यति। मात्विति। मात्रादेर्व्यत्तिचारिणोव्यत्तिचारिप्रतीत्यात्थ्यत्वमित्यमाह। संविदइति। जडंकल्पि
तंसाधयति। संविदिति। अस्तिनास्तीतिव्यवतीयमाने संविद्देशकालादिभिस्तदनवच्छिन्नात्माध्यातावतद्दृश्ययोः
संयोगादिवास्तवसंबंधायोगाद्दृगात्मत्वाध्यस्तंदृश्यमित्यर्थः। जडस्यसंविन्मात्रत्वमुक्त्वात्वंप्रमाय्रकपलत्वा
स्तीति। उत्पादयादिमत्वात्संविदोपिकल्पितत्वमत्राह। कत्वादीति। मात्रादिव्यापारात्पूर्वंमात्रादेःसंविन्मात्रत्वा
त्संविन्मानमित्यादिविनाशानावात्कार्यकारणाद्यात्स्वादीनातत्पारजन्मनाफलवदावरतीत्यर्थः। सक्रि
यस्यवडादरधिष्ठानत्वदर्शनादक्रियस्यात्मनःकथंजगत्किंदधिष्ठानत्वमतआह। क्रियपीति। नहीधिष्ठान
त्वाजडत्वंस्यादत्राह। ज्ञानमिति। संविज्ञानानात्वोसन्मात्रत्वेनापकृत्तंतदपिसच्चस्त्रीकार्यावगत्यात्मनापकृ

त्मखंडात्मनातिष्ठतीयर्थः। तथापि शक्त्यावदधिष्ठानत्वे परिछिन्नतास्यादत आह। दिगिति। सर्वस्याविद्याध्यस्तत्वे ध्व
स्ताविद्यस्य कथं द्वैतप्रतीतिरित्यत आह। स्वप्नेति। तत्त्वात्तदनुमानस्य साध्यसत्त्वमुपपादितमुपसंहरत्यागमादिति। किं
चामानांतरसिद्धत्वे तन्नातिन्नत्वस्याज्ञानानावदप्रमाणकतास्यादित्यत आह। मानांतरगाद्येति। अनुवादत्वं साधयति। प्रमांत
रेति। श्रुत्यैव तर्हि तन्नातिन्नं ब्रह्मगम्यतामत आह। प्रमांतरविरुद्धमिति। अस्थूलादिप्रधानवाक्यविरोधात् श्रुत्यादि
वाक्यावष्टंभावादात्मानात्मनो भिन्नाभिन्नत्वं न शक्यं प्रममित्यर्थः॥ मानांतरविरुद्धं नत्वं साधयतीत्यत्र दृष्टमाह। स्वागारे
ति। मानस्य स्वागारमात्रप्रकाशनसामर्थ्ये दृष्टांतमाह। श्रोत्रादीति। स्वार्थेषु मानानामैश्वर्यात्तेषां व्यवस्थितत्वान्न
मानांतरविरुद्धं श्रुतिर्गोचरयतीति फलितमाह। नातइति। यद्वैतद्वित्यादिवाक्यं तन्नात्मिन्नत्वमानं साधयतीत्युक्तमि
त्याशंक्याह। तन्नात्मन्नेति। तन्नाभिन्नार्थादिर्थेति रपरत्वं विपरिष्टस्याद्यादितदपरतानत्याह। दृष्ट्यादीति। तन्नातिन्नत्व
स्यात्तदद्य वानावतद्वाक्यं प्रतिपादकं किं तर्हि प्रतिपादयतितदाह। किं त्विति। स्वापदृष्टेरविनाशप्रदर्शनाय वाक्य
मित्यर्थः॥ विनाशानावे दृष्टांतेन साधयति। स्वप्नेति। अविनश्वरीति पदं स्वापपि दृष्टिरिष्टा त्वयेत्यर्थं तच्छ्रुतजायस्वप्नासं
को विशेषोत्याह। नावेति। सुषुप्तौ दृष्टेरविनाशात् तु माह। कामादीति। दृष्टेरविनाशित्वं कथं तत्रजन्मादिधीरत आह॥
नावेति। उपाधिकी जन्मादिधीरित्यत्र दृष्टांतमाह। मणिरिति। दृष्टेरविनाशित्वं श्रुत्यंतरं दर्शयति। सत्यमिति। यत्तु पर
पक्षेन दृष्टांत इति तत्र किमकस्यानकरूपत्वान्नंप्रांत मिथ्यत्वदृष्टांतानावः किं वा वस्तुकरूपमिथ्यात्वं विकल्प्याद्यं प्रत्या
ह। दृष्टांतश्चेति। दृष्टांतानावं स्वपक्षपरिहृत्य परपक्षे तमाह। प्रतितेति। द्वितीयं प्रत्याह। दृष्टांततेति। किं तद्दितिनदाह

भिन्नेति। तदा तदा व्यारम्भदर्शनसंकरस्वीकारादसंकीर्णत्वं तदा तावत्कथं दृष्टांतसिद्धिस्तत्राह। अवश्यमिति। विप॥
न्नदंड्डमादेकार्थ्यमिति। भिन्नाभिन्नशब्दयोरभिन्नार्थत्वं सुपपन्नं दूषणमुक्तमिदानीमभिन्नार्थत्वं वच्चयानेष्यत इ॥
त्याह। भिन्नेति। तयोर्भिन्नार्थत्वेपि न तदवृत्तिविरोधात्तदा। किंतु देर्थेतदादर्थेतिरमवंवतयोरेकत्र संतत्वस्य
तत्रआद्यागात्तिधानेति। द्वंद्वप्रसिद्धिविरोधश्चेदित्यर्थः। भिन्नाभिन्नत्वं सर्वमित्यत्र तत्त्वगां तरमाह। सावेति। असाधारणव
स्तुनो घटादेरन्यादित्तेदा तदापगमात् सर्वात्मत्वप्राप्तावतावत्प्रमाणं निर्विषयं न सिध्येदित्यर्थः। तदा तदा वा
दिनो यवहारात्तु दृश्यत्याह। सर्वैरिति। देवेव वहारश्च दत्तदा निवृत्तिरपि स्यादिमत्वाक्के साधयत्यकिमिति। तस्मा
दृष्ट्यादिभिन्नाभिन्नमित्ययुक्तमित्यर्थः। दृष्ट्यादेर्भिन्नाभिन्नत्वं नावहेत्वंतरमाह। दृष्ट्यादीति। दृढ उं संक्षिप्याह। प्रसिद्धि
तइति। दृष्ट्यादिशब्दानां ज्ञानमात्रवाचित्वप्रसिद्धिं प्रकटयति। पवेति। श्रुतिरप्यभिन्नार्थमानमित्याह। आयतनेति। लोका
रूपादिकं ज्ञानादिति तदा तनात्मावेतात्पानच्यर्थः। आत्मनं रूरग्रंथोवाच्य न दृष्ट्यादिस्तदइत्याह। लावकइति। कथमका
रकत्वं दृष्ट्यादीन्हि तवोत्तत्राह। गच्छतइति। धियापीहितइति संबंधः। दार्ष्टांतिकं स्पष्टयति। दृष्ट्यादीति। किंच किंच्या
तिरयं पुरुषः स्फपत्रमात्रतंस्थावेतद्योतयाति। शब्दोविचाइति च। ये वाक्ये वादात्मनो दृष्ट्यादिक्रियावत्वोक्तौ पू
र्वापरविरोधः स्यादित्याह। किमिति। एकरूपाद्युदात्मकथं दृष्टेत्वादिनानारूपधीरात्मनीति तत्राह। मादृति। यथा
स्वच्छस्फटिकोलक्तकसंहितमुपाधिमपेक्ष्य लौहित्यादिना ह्यानकरूपतां याति तथेत्यर्थः। वस्तुतः प्रकाशरहितस्फुटि
कादेरोपाधिकरूपस्वीकारेपि प्रकृष्टप्रकाशस्यात्मनो नतत्स्वीकार इत्याह। रक्तादीति। यथा स्थूलसूक्ष्मभिन्नाभिन्नत्वं॥

त्व६ ना४ नि२ ३४८

सूक्ष्मेष्वपीक्षकं दूषयति॥ निरंशत्वाद्भिति॥ निरवयवस्यात्मनोऽन्नात्मिन्नानवदर्शतातात्त्वादित्यादाह नाचेति॥ गाचादोसाध्यवि
षतिपत्तिरित्यर्थः॥ एवमात्मनात्मिन्नात्मिन्नत्वं निरस्य दृक्शक्तिश्च स्वरूपेण रूपरूपेण चपरिणमत एवं श्रवणादिशक्ति
रपीति तदीयकल्पनांतरं भिन्नाभिन्नत्वनिरासन्यायेन निरस्तमित्याह॥ इत्यादीति॥ आत्मनि शक्तिसंतावनापि ना॥
वा ४ स्तिमानानात्वादित्याह॥ कार्येति॥ आत्मनि शक्तिर्नास्ति वत्प्रधानादावव जगज्जन्मादिशक्तिरिति तस्यैव कारण
तत्वाशंक्य प्रकृति प्रत्यायार्थीया॥ शक्तिशक्तिमतोरात्तदोत्तदावतिविकल्पाद्यं प्रत्याह॥ शक्तीति॥ किं वा शक्तिमानि
तिमत्व प्रत्ययश्च शक्तिरेवार्थः॥ नतान्योवति विकल्पयति॥ प्रकृतीति॥ शक्तिमत्कारणमिति सिद्धांतविरोध
नाद्यं दूषयति॥ पाद्धति॥ द्वितीयं प्रत्याह॥ तदादिति॥ व यापि शक्तिस्वीकारात तत्रात्तदात्तदविकल्पतादोष प्रसंगस्तु
ल्यएवत्यचाहात्मेति॥ कथमन्यथा शक्तिवादानुपपत्तिरिति तत्र किं शक्तिशक्तिमतोर्मिथो॥ योगप्रत्यकं न शक्ति
रस्तिविद्यातत्वाद्यादोषमाह॥ शक्तमिति॥ द्वितीयमुत्थापयति॥ शक्तयइति॥ दूषयति॥ नत्वेति॥ एतेन प्रकृति प्रत्य
यार्थीयात्तदपक्षयोर्निरस्तएवपरपक्षं प्रतिक्षिप्य स्वपक्षमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ यद्वेतन्न पश्यतीत्यादिकं कू
टस्थात्मपरं व्याख्याय यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यवतारयितुं वादयति॥ नन्विति॥ आत्मनानाविशेषदृष्टिस्त्वौ नावत्वजा
यदादोविशेषधीर्नस्यादित्यर्थः॥ विशेषज्ञानमेवात्मस्वनावइत्याशंक्याह॥ विशेषेति॥ स्वापे विशेषधीप्रसंगइत्यर्थः॥
आस्यान्तरत्वेन वाक्यमवतारयति॥ तिधीयत इति॥ वा कथ्यावाप्तं आ यदिति॥ अविद्यावशान्द्वितीयदर्शनेफलितं॥
माह॥ विशेषेति॥ द्वितीयदर्शनस्याविद्याकार्यत्वश्रुत्यंतरं संवादमाह॥ छांदोग्यति॥ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणो॥

तिनान्यद्विजानातीत्यस्यार्थवादत्वशंकामपाकर्तुमाह। नत्वावृत्तेति। सादवस्थापन्नस्यात्मस्वरूपसंहारादात्माद्वय
वस्तुपक्षमापसंहारस्यातेवैकरूप्यात्प्रतीतमित्यर्थः। यत्वेत्यादिवाक्यव्याख्यामाचयी ब्राह्मणेषु प्रपंचितत्वा॥
दत्वसंक्षेपतः क्रियत इत्याह। मिसत्वयीति। सलिलएक इत्यादेस्तात्पर्यमाह। यदिति। सलिलपदार्थं वक्तुमुपाद्या
तेकाराद्यविद्येति। सर्वस्यात्मभावावादतुमाह। नाविद्यामिति। अविद्यासंबंधस्य वस्तुत्वाभावे निवृत्तिरयुक्ता चाह
स्वतइति। तस्मादविद्याध्वस्तौ सर्वस्यात्ममात्रत्वात्सलिलवच्छुद्ध इत्याह। तस्मादिति। एकपदार्थमाह। नारणे
ति। एतद्विशदयति। नकुपिंडेति। सलिलैकपदयोरर्थान्तरमाह। सजातीयेति। एकपदमात्मत्वदनिरामा
र्थमित्यर्थः। एकशब्दस्य संख्यागुणवाचित्वाद्गुणे गुणे संबंधादद्वेतदानिरर्थाद्वे। केति। एकशब्दस्य द्वितीयनि
षेधार्थत्वे तस्य संख्यावाचित्वप्रसिद्धिविरोधमाह। सदिति। अद्वैत इत्यस्यार्थमाह। प्रत्यगिति। द्रष्टेति पदच्छेदः
किं नस्यादित्याह। यत्वेति। अद्वैतपदार्थमाह। यस्मादिति। अविद्यातत्कार्ययोनावपि न्यातोतत्त्वदा किं नस्यादित्याह
।२।५ नहीति। अद्वैतपदस्यावयवार्थमाह। द्विधेति। द्वैतनिषेधश्च कथं स्यादितिवत् तत्कारणनिषेधादित्याह।
द्विधाविधेति। सदृशान्तमितिशेषः। सलिलादिवाक्यादद्वितीयत्वं प्रतिपाद्य समस्तव्यस्तवादिनां तद्विरोधमा
हा। तदिति। तेषामसत्त्वं प्रकटयति। मिथ इति। आत्मधर्मत्वदृष्ट्यादीनामन्योन्यात्तदासिद्धेर्नात्मधर्मत्वमित्यर्थः।
आत्मदृश्यत्वासत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमित्याह। धर्मेति। सलिलादिवाक्यार्थस्तुवादेनृत्तद्वादिनां तद्विरोधं निगमयति। अद्व २४९
तेति। आत्मानात्मानौ तिन्नानिनत्वा संतत्वं दृष्टान्तनाह। तमस इति। एषब्रह्मलोक इत्यादेस्तात्पर्यमाह। तदिति। एषधा॥

ग्नदार

प्सार्थमाह। चरमिति। ब्रह्मपदार्थमाह। व्यावृत्तेति। कमलासनादिव्यावृत्त्यर्थमाह। मुख्येति। लोकपदार्थमाह। तस्ये
ति। अवयवार्थमुक्त्वा ब्रह्मलोकशब्दस्य समासार्थमाह। कर्मेति। ब्रह्मलोकशब्दाभ्यां तच्च मर्थाया रूक्तत्वादित्यर्थः॥ निषा
दस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षस्तु न्यायषष्ठीसमासः किं न स्यादित्याह। नवेति। तत्र समर्थयोरविनाभावान्नदीयपूर्वपक्षन्याय॥
द्योगात्कर्मधारय एवेत्यर्थः॥ अवैवरवस्तुत्वं तरमाह। श्रुतं वेति। लोक इति प्रथमाविभक्तिः श्रुता। ब्रह्मशब्दस्य तु स
विभक्तिविभक्त्यपेक्षस्य समानजातीयविभक्तिं कल्पयति न षष्ठीमिति श्रुतामकविभक्तिं च श्रुत्वेनाश्रुतं कल्प
ना गौरवात्षष्ठीविभक्तिकल्पकाभावात्तु तत्प्रथमाविभक्त्यैव निराकांक्षज्ञानादयाच्च कर्मधारय एव यास्त्विह इत्यर्थः॥
(६०) षष्ठीकल्पने च चतुर्थ्यादिविकल्पनापि न स्यादित्युपसंहरति। षष्ठ्यादीति। तत्त्वमसीत्यत्र या वाक्यवृत्तिः सा च इह नेत्याह॥
समानाधिकरण्याद्वेति। ब्रह्मलोकशब्दयोरेकार्थत्वं पर्यायत्वमानकार्थत्वेनाखण्डार्थत्वमित्यत्राह। ब्रह्मेति। यावत्त्वं
त्वदाद पर्यायत्वं लक्षणया खण्डनिष्ठत्वमित्यर्थः॥ लक्षणाफलमाह। मुख्यमिति। मुख्येऽर्थे श्रुतिमाह। न हीति। ब्रह्मात्मना
त्विक्यब्रह्मणः पराक्त्वमात्मनः संसारित्वं च कथमत आह। नयोरिति। फलितमुपसंहरत्यत इति। माद्रुहेतु ब्रह्मज्ञा
नायेषइत्यादिवाक्यमिति तात्पर्यं संक्षिपत्यत इति। सषोडशत्वादस्तात्पर्यमाह। एतेनेति। एषइत्यादिवाक्यं श्रुतत्वे
वनं नप्रवृत्तिवक्त्रोरित्यादौ ब्रह्मलोकायेति। एषइत्यादिकमवतारयितुमाह। वशादिति। एषेत्यस्य परमागतिरित्यस्यार्थ
माह। विज्ञानेति। किं व्यतिरिक्तपक्षस्य याथात्म्यं वा किं वा मतिहितं तदस्यात्मनं परमागतिर्न कर्मफलमि
त्यर्थः॥ परमा संपदित्यस्यार्थमाह। संपत्विति। परमो लोक इत्यस्यार्थमाह। एषोऽस्येति। कथमसाधनत्वं कर्मफलात्

केवलस्येत्यत्राह। ब्रह्मलोकेति। ब्रह्मलोक इति लोकश्रुतेर्लोकस्य कर्मसाध्यत्वमुक्तं। कर्मफलत्वमाह। लोकेति।
१०१२ तत्प्राप्तिवत्कर्मसाध्यानन्त्याह। न कामेति। परमश्चानंद इत्यस्यार्थमाह। नंद इति। विषयानंदानामपि परमत्वात्क
थं तेनात्मानंदो विवक्ष्यत इत्यत्राह। विषयेति। तर्हि सुखत्वादात्मसुखस्यापि न परत्वं विषयसुखवदित्यत्राह। के
वलेति। आत्मसुखस्य निरतिशयत्वादुत्तरवाक्यतात्पर्यतइत्याहानंद इति। तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यं व्याचष्टे
व्यतस्येति। अतो ब्रह्मानंदस्य परमत्वं युक्तमित्याह। एष इति। आनंदस्याद्वयत्वात्कथं तस्य मात्रोपपत्तिरत्राह। अन्ये
पीति। मायामनुष्याणामित्यादेस्तात्पर्यमाह। सन्मात्रेति। स्वरूपेति संबंधः। एतद्विधादयस्फुटतरेति। तात्पर्य
मुक्त्वाक्षरार्थमाह। मानुष्याणामिति। मानुष्याणामिति। अवयवैः समृद्धिं स्फुटयति। समर्थेति। समृद्धपदार्थमाह
संपन्नेति। राद्धसमृद्धपदयोरर्थं निगमयति। बाह्येरिति। अन्येषामधिपतिरित्येतद्व्याचष्टे। तथेति। सार्व
रित्यादेरर्थमाह। मानुष्यकेणेति। मानुष्यकैरिति विशेषणकृत्यमाह। सार्वैरिति। मनुष्याणामित्यादेरर्थमाह
न५ नंद इति। अथ ये शतमित्यादेरर्थमाह। यातत्(?)कृतइति। आत्मस्वरूपपरमात्मानंदावबाधस्य परश्रुतिरि ध५
त्ययुक्तमुक्तं मनुष्यानंदादारभ्य ब्रह्मलोकपर्यंतं कर्मफलसुखविशेषास्य वपरमत्वादत्राह। यद्यपीति। विष
ख३ यिकसुखस्य बाधनाधीनत्वादाद्यंतवत्त्वाद्विषमिश्रमधुपानसुखवद्दुःखात्मकत्वादात्मसुखामेव परमित्यर्थः। त
स्मादात्मसुखनिर्धारणार्थमावदं वाक्यमिति फलितमाह। तस्मादिति। सर्वस्यापि सुखस्यात्मत्वात् सार्वत्रामा
पक्षमंद्विरल्पगतानंदपर्यंतमुत्तरोत्तरशतगुणत्वकाहेतुरितितमाह। तारतम्यादिति। किं तदुपायेतारतम्यंत ३५०

जि २

दाह। यावदिति। स्तुहिता रतश्च स्तुपायता रतस्याधीनं सुखाता रतश्च त्र्यायोऽभिप्रेत स्मृतिरकहारामाधयति।
यावद्यावदितिशेषः। तल्लोकानामित्यस्यार्थमाह। पितृलोकइति। कोसौ पितृलोक इति गतिगतस्यायारत्तदोपचारे
ण नमाह। य इति। तत्र मानुषानंदाः शतं स एकोस्मिन्नलोक आनंद इति निगमयइति मनुष्यैति। अथायशतमि
मादिवाक्य सूक्तन्यायमिति दिशात्फत्तारश्चितिः। ये शतं गंधर्वलोक आनंदाः स एकाः देवलोक आनंद इति माध्यं
दिनपाठः देवलोकशब्दार्थमाह। नक्षत्रेति। पूर्वं मार्गी ब्राह्मण इति यावत्। आजानदेवशब्दार्थमाह। स्मार्गस्येति
मनुष्यादिसृष्टेर्जन्मावधिरुक्त्वा ततः प्राणिगिच्यर्थः। तेषामानंदाधिक्यहेतुमाह। व्यापीनीति। अश्वे वादर्श्वेतरमाह। नान
ति। आविद्यावृजिनपदयोरर्थमाह। आवृत्तिरिति। आविद्य शाब्दनार्थधीरपि स्पृश्य तदर्थ्यर्थः। अकामहतपदार्थ
माह। आजानेति। अजानदेवानंदात प्राक्तनानंदेषु विरक्तस्य हारात्यात्तरानंदे प्रजा तत्र स्रोत्रा कामहतशब्देनोच्य
तइत्यर्थः। उक्तविशेषणविशिष्टस्य मनुष्यदेहवर्तमानस्यैव यत्सुखं तदाजानदेवानंदेन सममिति विशेष
णफलमाह। आजानदेवेति। त्रयाणामपि विशेषणं साधनत्वश्रुतेः। आविद्यवादीनां तुल्यसुखाकर्षहेतुत्वमित्यत्रा
ह। आद्येति। मनुष्यदेहवर्तमानस्याकामहतत्वाकर्षतिसुखाकर्षः। आवियत्वावृजिनत्वयोमनुष्यानंदादारच्छब्रह्मा
नंदांतेषु तुल्यत्वादित्यर्थः। अकामहतत्वस्यापि सर्वत्र तुल्यत्वमाशंक्याह। कामेति। एतद्विशदयति। सर्वेति। फलितमाह।
कामेति। अकामहतत्वस्येतरस्यास्तु च्छृष्टत्वं साधितमुपसंहरति। साधनत्वमिति। अकामहतशब्देन ब्रह्मज्ञानं विवक्ष्यते
आविद्यावृजिनशब्दाभ्यां कर्मोक्ता ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मानुष्यत्वाक्यं मनुष्येत्यादिति। अत्र सपर्यायिदकामहतशब्देन कर्ष्ट

त्वादिनिवर्तकज्ञानस्याविवक्षितत्वान्न समुच्चय इत्यर्थः। पूर्वोक्ताद्धेतोरपि न समुच्चय इत्याह। समुच्चयेति। श्रो
कर त्रियत्वाद्वृजिनत्वाद्यायामोक्षादर्वाङ् न सुखसाधनत्वाच्च न मुक्तिसाधनत्वमित्याह। साधनत्वमिति। तत्त्वका
महत्तत्त्वस्याथर्वाक्तिन सुखसाधनत्वान्नामोक्षसाधनत्वमत्वाद्द्वाकाममिति। अकामहतस्याकर्षापकर्षम
द नुष त्वाद्दृष्टं तदर्वाचीनसुखहेतुरुत्कृष्टं ज्ञानात्मकत्वान्मोक्षसाधनं तस्मान्न समुच्चयान्मुक्तिरित्यर्थः। य
च श्रोत्रियत्वादरमवर्णं तत्त्वापितस्याविवक्षितत्वमित्यत्रमानमाह। युवेति। साधुयुवेत्यत्रादुर्जिनत्वमधमपक्ष
इति श्रोत्रियत्वमित्यत्र तथा पूर्वन्तमिष्टपि युवा स्यात् साधुयुवाध्यापक इति श्रुतमातावेरुपुषु तन्नोक्तं तत्त्वापिद्र
ष्टत्वमित्यर्थः। प्रजापतिलोकब्रह्मलोकशब्दयोरर्थान्तरं दर्शयति। विराडिति। आत्येष एवस्यादरर्थेव
कुमाहाननुइति। आत्मसुखमनुगुणानानावानतद्दवनिरतिशयमित्यर्थः। तत्कृतावगम्यात् त्वाहा ननति॥
अनुमातुं व्याप्तिमाहाधृस्तेति। सुखाकर्षतोरतम्यं कचिद्विश्रांतं तरतमत्वाच्चात्परिमाणेनारतम्यवदि
त्यनुमीयत इत्यर्थः। एवं तत्रमानमुक्त्वा परमात्वहेतुमाहाययेति। एषोऽस्य परम आनंद इत्यानन्नगता
न४ थमाध्येष एव परमानंद इति वाक्यमिति भावे तु न दत्तप मंदारार्थत्वादित्याह। होषाप्येति। आत्मसुखम्
त्तुमेयत्वेन पराहत्वादत्तमर्थत्वमत्वाहा। विज्ञानेति। आत्मसुखमप्येवपरमत्वमसुक्तं हिरण्यगर्भानंद
स्यापि परमत्वाद्दत्वाहा काममिति। आत्मसुखस्य परमत्ववाक्यांतरमवतारयितुमाह। न यावतीति। तस्य
कामसुखादादरति। यावेति। तदीयवाक्यांतरमाहा यत इति। एष इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह। सलिलादीति। ए

व२

पद्रस्मलोकःसंग्रहादिति।हा वासंवात्य तत्पर्यंत वाक्यानत्यर्थः। सोहमित्यादेरर्थमाह। प्रश्नेति। मुक्तिफलज्ञानार्थी
प्रश्नेतिसीतपितान्निर्णयात प्रागिवसंप्रज्ञानार्थं राजपुनःपृष्टवानित्यर्थः। अत्र चाहमित्यादेरर्थमाह। याज्ञवल्क्योपीति
अस्माभिर्यमित्युदेतु।।किंनद्यादत आह। सर्वज्ञत्वादिति। उत्तरज्ञानान्नत्वमित्यर्थः।। किंतर्हि तत्प्रकारणमत्राह
कारणंविनितितदनुपीठिकामाह। विवक्षुमिति। पृष्टत्तु राजा याज्ञवल्क्यः किमन्युत्तरं दत्तवानत्राह। प्रत्याख्योयादी
ति। नर्हितत्कृतनिर्णयप्रकृतोत्तनयज्ञाद्विरत्राह। निगीतपीति। निरोधकरणाद्युमाह। कामेति। सर्वस्वापरैःतत्र
ब्रिरेवनीतिाहेतुरित्युपसंहरतीत्यष्टकति। परमकारुणिकनमुनिनानीवानर्थोहवविद्याधंमिज्ञानंदयमतकुतो
नयकारणमत्राह। मस्त्रदिति। मेधावीतिश्रुतरथमाह। मेधावीति। मोहदेतज्ञानध्वसाकल्पेनाक्तवेकिमर्थपुनः
प्रश्नइतिशंकतान्त्रिति। अनिसीतंदर्शयनप्रश्नंसमर्थयते। स्वप्नेति। जायमानसंसौरऽहल्लोकपरलोकसंसार
रूपसंसारस्याहृष्टांतइत्यर्थः। तथापिकथंप्राप्ताछानमत्राह। तस्यति। प्रश्नार्थस्यसंसाररूपस्यवक्तव्यत्वमिष्टत्वा
दित्यर्थः। दार्ष्टांतिकबंधकथनार्थमुत्तराग्रंथसमुदायतात्पर्यमुक्तमिदानीमपरमनुक्तंदर्शयति। दृष्टांतस्येति। को
सोदाष्टीतिकार्थमाह। आत्मेति। पाहृदृष्टांतछायादाष्टीतिकाविशिष्टत्वप्रत्यर्थमथाकामयमानइत्यादिवाक्यमि
तिफलितमाह। पाशास्यति। अथहायनिसीतपिनप्रश्नोपरमः प्रष्टव्यांतरस्तावादत्राहालोकइति। स्वप्नबुद्धांतसंचारस्या
दिनोक्तमर्थंसंक्षिप्याह। संगइति। यथामहामत्स्योनदीकूलककमाक्रमरतितथात्माकामादितिरस्पृष्टोपिजायस्वप्नोरहतं
वासंचरतुसंचरति। तथास्यलोकद्वयसंचाररूपः संसारः। स्वाहत्रांमविभित्तरावाच्यइत्युत्तराग्रंथस्यार्थः। तर्हिसंसारप्रकर

लोनाप्ते किमथाकामयमान इत्यादिना चाहा बंध इति। एवं संदर्शनात्सर्वमुक्त्वा स वा एष इत्यादेस्तात्पर्यमाहाग्र
य इति। बुद्धान्तस्वेत्यादिना स्वप्ने प्रावशतात्मा जागरावस्थामिदानीं न तथ्यासंसारप्रदर्शनार्थं स्वप्ने तस्य स्व
ष्टे दर्शीपि मशाक्यत्वादित्यर्थः। स वा अस्मादः प्रावीक्षा विरुद्धमर्थान्तरमाहाहानंद इति। यदा स्वप्नान्तदेशेन सुषुप्तं
गृहीतं तदामहामस्य वाक्यमारभ्याद्विष एव परमेश्वरानंद इत्येनदेतन्नद्विषयमतश्चप्रतिज्ञार्थं नार्थस्य निग
मनार्थमितद्वाक्यमस्मिन्नपि पाल्कु सुषुप्ताक्षागरापत्तिर्विवक्षिता। यथा संसारत्यागाकथनादित्यर्थः। किंत
प्रतिज्ञातं तदाहा बुद्धेति। प्रतिज्ञातार्थान्तरमाहातिकारक इति। अयस्वन्नायारिवाविनष्टदृष्टत्वं स्वापपीतिय
द्वितादिनत्र यथा क्रतथा सुषुप्तावि वमाचादिद्वैतरहितत्वे अयम्प्वप्नयारपीति तावाक्रमित्यर्थः। प्रतिज्ञातसु
क्रातन्निगमनार्थं वमस्यशर्दशीयतीत्येवमिति। सुषुप्तावष्टतवन्नष्टादेशान्तरंगतावतिशंकानिरामार्थं किंनस्या
दवाहान विवति। स वा एष इत्यादेः सुषुप्तान्तात्यग्नेतस्य तात्पर्यमुक्त्वा ब्राह्मणासिपन्यतात्पर्यमाहाजन इति। एवमे
त्वेतस्यार्थमाहा सुप्तादिति। देहाद्देहान्तरापत्तिरवाच्यता किं दृष्टान्तेनाचाह सुरवति। संसारप्रकरणे विवक्षि
तार्थं संसारप्रकोरंभो तुःसुषुप्तिपन्नार्थं देहाद्देहान्तरापत्तो दृष्टान्त उत्पत इत्यर्थः। दृष्टान्तवाक्यार्थमाहानाने
ति। शाकटिकस्य शाकटपदपातिव्रतकथं तेनाधिष्ठितत्वमाहानम इति। एवमिमवच्यस्यार्थमाहा दृष्टान्ततिदार्ष्टी
तिकमंतंकरणमेवदेहान्तरं गच्छतीत्यर्थः। कथमिति तदर्शयति। बुद्धेति। आविवकिंनतिष्ठेदत्राहा विमुक्तमिति।
यादकादिविमुक्तमात्मना सुखदुःखापत्तामार्थंकर्मादिवहितं गच्छतीत्यर्थः। शारीरशाष्टेनात्मग्रहादित्येगम

३५२

हणमवुक्रमवाह। शारीर इति। वाङ्मनेत्यस्यार्थमाह। वाङ्मनेनेति। सूत्रात्मनु दशाक्षार्थं कथयति। वद्यग्न्यस्य
ति। वद्यग्न्यीत्यन्नानामशुस्तस्योऽन्तःकरणव्याप्तिमन्वामापितनव्यापृदवच्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह। नाविति।
अन्तःकरणादिव्यापारस्यात्माधीनत्वमित्युक्तं चादित्याह। घा के इति। वुद्ध्यादिव्यापारस्यामाख्यानस्र्वं कवित्स्युमंत
रमयस्तीत्याह। आत्मानमिति। कथं लिंगे गच्छतीत्यत्राह। ममेति। विवधावद्रनातैकाद्रित्याहि बकुत्रकाशाकारश
हाकुर्वन्लिंगात्मायातीत्यर्थः। किमतिघत्यस्मिद्वमधिं श्रुतिरनुवदति। तत्राह। तदिदमिति। कथंतदस्तुवादमा
त्रणावेरोग्यसिद्धिरत्राह। ममेत्रितिति। यत्वत्तादिवाक्यार्थमाह। कस्मिन्निति। प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह। दानेति। यत्र
मृतावुदानवायुप्रबलतातदाधिक्कुमित्वं पुमातनवृतीति। तदेवद्रहादित्यादिशक्ष्यकरणपूर्वलिंगस्यागमनं नवतीत्यर्थः।
इन्द्रियस्थामित्वं किं निमित्तमित्यत्राह। पिंड इति। यथोक्तघतिपत्रं प्रकटयत्याणिमानमिति। उरायत्याद्दरथं प्रपंच
यति। जरायति। तथैवाच्यत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह। प्रथेति। तात्पर्यमुक्ता मुञ्चाति वा कथयाउयत्याप्तमिति। उराय
व्याहरथं प्रपंरयति। बंधनशब्दार्थमाह। संतरति। धिकरणमुत्सत्त्वा हं संवा बंधनमित्यर्थः। ननु फलस्य पातादि
त्युमाह। वृन्तादिति। रसस्य पातादहेतुत्वं साधयति। लोके घमिति। अवलहूतिपदं इहानीपाते दर्शयति। गुरुत्वादिति
वकुद्दष्टान्तोपादानस्य तात्पर्यमाह। नानेति। फलपातस्यानानादिहेतुत्वं कथमत्राह। देवतादिति। दृष्टान्तवक्तुना वा
७२
शक्षानामुच्चारणे दार्ष्टान्तिकं मरणे नियतादेतुकमिति प्रतिपादनायेत्याह। वकुप्रकार इति। मरणस्यानियतदे
तुकत्वमनुसवेनाह। व ऽदवरिति। एवमवायं तु रूप इत्यादिसंहीतिके व्याचष्टे। यायति। चतुर्गसां संप्रमुच्यत

इति संबंधः। पुरुषशंकार्थमाह। लिंगमिति। अंगशंकार्थमाह। श्रोत्रेति। ननु श्रोत्रादींद्रियस्थानं गोलकरूपमंगशब्दे
नाच्यतां तस्य च हेतुमाह। तत्रेति। आगमादरप्रकोरसो हेतुस्थितिहेतुः। प्रकोपात हेतुलिंगस्य स्थितो को
हेतुरत्राद्वांगस्येति। अन्तरस्य तत्र हेतुर्वक्तुं त्वेपुक्तमित्याह। त्वमिति। तस्य वपकस्य पातहेतुतामाह। जरा
दीति। उक्तेर्थे श्रुतिप्रदर्शयन्नाह। गुह इति। संप्रसुप्यत इत्यत्रोपसर्गद्वयार्थमाह। उपसर्ग इति। एकीतावं स्पष्ट॥
यति। याग्नीति। प्रकर्षं दर्शयति। स्वमन इति। स्वत्त्वे स्थानात करणसंहृति। प्राणावशेषामरणादेव स्वदेवतनक
रणनिस्थानत्वात्। सं— क्रियेते तां स्वस्थानापदयामरणोकरणोपसंहृति। प्रकर्षइत्यर्थः। पुनःशंकार्थमाह। त्वदं
तरादिति। दृष्टांतानेतत्स्पष्टयति। स्वप्नादिति। इदानीं पूर्वविपरीतमाह। बाह्यादिति। यथा दृष्टांतरंगतए
तप वं जाग्रद्देहाश्च प्रादेहं प्रपद्यते इत्यर्थः। प्रतिशंकार्थमायं स्मारयति। यथा नात्वेति। मएवाएषएतस्मिन्संप्रसादइ
त्यत्र दृष्टांतप्रतिस्थाययथास्थायाद्युक्तो तथैव दार्ष्टीति किं पिप्रतिपर्व्याक्त्यर्थः। तदेव विशदयति। प्रति तप
त्यानीति। यथा दृष्टांतप्रतियोगिशब्देन यथास्थानमित्युक्तं तथा दार्ष्टीति किं पिस्ता ज्ञात्वामित्यर्थः। पदा
थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। श्रुतमिति। प्राणात्युत्स्यार्थमाह। आदर्दांतरमिति। हृत्तर्ज्मिप्रापच्चान्यतावश्यं ददांतरं
एक्तानीत्यर्थः। मुक्तैरर्वाक् प्राणवियोगेनावातकथं प्राणात्येत्युक्तमत्राह। प्राणेति। इन्द्रियाणामुत्क्रांतादिस्था
नप्रस्थापयितुं ददांतरस्येदृशस्य च हेतुमाह। स्थानमिति। तद्यथा राजानमित्यादिकमवतारयितुं वादयति। प्रा
णेति। प्राय बीजमाह। शरीरमिति। स्पृक्तादहस्याद्दांतरं कर्तुं स्वयमसामर्थ्यापि किं चिद्दृश्यस्त स्थानीयाद्दांतरं॥ २५३

२५

ष्टव्याप्नुतीदं इत्यत्राह न नावतीति। एतत्परिहारत्वेनोत्तरं कृत्तं स्वयमसामर्थ्ये वाक्यमवतारयति नीत्यस्थेति। यत्वस्य तु
स्मस्थानीयानस्तीति तत्राह ब्रह्मेति। इन्द्रियादिप्राणिजातस्य कर्मोपात्तत्वात्तत्स्थानीयत्वमित्युक्ते किं तत्कर्मे
ति तद्विशदयति श्रुतेवेति। श्रुतकर्मानुरूपतः प्राक्तनधीकर्मवासनानुसारीति यावत्। उक्तार्थे दृष्टान्तश्रुतिमवतार
यति तत्रेति। मृत्तद्यादहंतानरः सृदृक्समज्ञायाः संतीर्येइति यावत्। पदानि विभजते यथेति। आयातं बुद्धेति संबंधः। उपदार्थ
माह यइति। जातितइति ब्राह्मणादिषत्यानुसन्न इत्यर्थः। उभयोः प्रत्युत्तम इत्यनयोः प्योनरूत्यमाशंक्याप्रवृत्तिविशेषाद
र्थोत्तदमाहेनइति। दृष्टान्तार्थं निगमयति तत इति। एवमित्यादेरर्थमाह यथेति। जीवं प्रकृत्य तस्मिन्ब्रह्मशब्दप्रयोग
को निमित्ताय इति तमाह विज्ञानेति। जीव ब्रह्मशब्दस्य तात्पर्यं तरमाह कथमिति। एवं हेवं विदमित्यत्र वेविधिरित्यर्थमाह॥
नुवाद इति। मरणस्य सर्वसाधारणत्वादुक्तं न विदुषो वदितिन विधिः। किं तु दद्दान्तापादानार्थमनुक्रमणं लोकमिदमहदृष्ट
त इत्यर्थः। अनुवादाद्विधिः श्रेयान् फलवत्वादित्यत्राह एवमिति। यथाशास्त्रमनुक्रान्तमवगाता ज्ञानावेराग्यस्य सर्वाणि भूता
नि प्रतीदं तर इति फलश्रुतार्वंचिवं विधीयत इत्यर्थः। श्रुतत्राह्यार्थमाह करतेति। यथा राजानं प्रत्ययासं तमित्यादेव्याख्या शं
कमाह कोहेवमिति। दृष्टान्तरार्थो किं न गच्छंतीत्य गच्छंतीति किम्स्वतं चात्र नाम कर्मप्रेरिता गच्छंतीत्यर्थः। आत्मकर्मप्रेरिता ग
च्छंतीति निर्मिज्ञं दृष्टान्तश्रुतिमवतारयति तमर्थमिति। दार्ष्टान्तिकं दर्शयति तदतीति। प्राणा समायंतीति संबंधः। दृष्टान्तं स्पष्टयति
यथ्यति। दार्ष्टान्तिकमाह प्राणा इति। यत्र तदित्यादेरर्थमाह यदेति। तृतीयं ब्राह्मणं॥ ग्रन्थसंसारासंख्यास्य दृष्टान्त
स्येहलोकपरलोकसंचारः संसाररोदार्ष्टान्तिक स्वापदृष्टान्तस्यमाहो दार्ष्टान्तिकः। तत्र संसाररूपदार्ष्टान्तिकस्य वर्णि

तत्रासमर्किपुनरत्र स्यात पुनरुक्तेरपुक्तवादलाघवाद्वाकामयमानइत्याद्यवारब्धव्यमित्याशंक्याहायनइति। उक्तोंति
विदः संवरणमुक्तमिदानीमविशेषेण वक्तुं ब्राह्मणमारब्धमित्यर्थः॥ विधिपदस्य संगतिमुक्त्वानुवादपदस्तामाहस्व
करणानामिति। तयोर्विरुद्धविद्दुपोर्दीव ज्ञाणयोर्वित्यर्थः। सर्वब्राह्मणं संसारविषयमित्याशंक्याह। संसारस्येति।
तादवसक्तो मकर्मणीतीति श्लोकपर्यंतग्रंथेन संसारो वर्ण्यते नोत्तरेणेत्यर्थः॥ ग्रंथविशेषकथनार्थेवादारंगस्य
न पुनरुक्तिरित्युक्तमिदानीं विराधांतरेण तत्रमाधिमाह॥ यं स इति॥ विस्तरप्रकारमाह॥ तदिति। दृष्टांततापा
दानमादिपदार्थः। एवंतात्पर्यमुक्त्वोत्तरार्थत्वाख्यामारभतावञ्चातति॥ अवस्थांतरान्यत्यार्थमाह यइति काथ्यं
प्रापय्य संसारमिव यातितदेनं प्राणाः समायंतीति संबंधः॥ नत्विति समानकर्तृकक्रिययोः पूर्वकालार्थल्यपांप्रवणा ×२
कथं प्रापय्येत्युक्तमत्राह यदिवति। दादत्वादात्माधर्मादित्यर्थः। उक्तोनुवादनोत्तरेण संबंधमाह॥ दौर्बल्यमिति
संसारमिवेति कथं संमूढएवति नेत्याह॥ वाधतेति॥ अविवक्षुचवंतरमाह॥ संमोहेति इवशब्दार्थमुपसंहरदर दति काथ्य
तिसंमादशब्दार्थमाह॥ कीतीति॥ पूर्वं ममूलाज्ञानं संमोहशब्देनोक्तमिदानीमशक्तिरितिभेदाकरणधर्मस्याशंक्येरात्मा
न्यधर्मसं दृष्टांतनाह॥ दाहेति॥ अत्येनमित्यादिकं वृत्तानुवादनावतारयति॥ बाहुल्येति॥ दृशी अत्तु नव सिद्धेरिति यावत्
न३ कासावांतरी वृत्तिस्तामाह॥ हृदिति॥ तस्या यइतिशेषः॥ प्रदार्थमाह॥ आशेति॥ अत्तिसमासेयं ती च्यवापसर्यवयार्थमाह॥ नीति
करणानां सामास्ये नात्मगमनं स्वाश्रयगोलकादो स्थितानामयत्नादास्वाश्रयत्य इति। सएताइत्याद्याकांक्षापूर्वकम
वतारयतिकथमिति॥ यथात्मानेकरणानिगच्छंतितथोत्तरवाक्यनायात इत्यर्थः॥ तात्पर्यमुक्त्वावाक्यंयोजयति॥ सइति॥

ततोऽहङ्काराःकरणान्यादायप्रदायगच्छतीतिशेषः।तज्जोमात्रादानकर्तृत्वमात्मनःकीदृङ्मितितद्दर्शयन्स्फुटयते
तिकरणानामात्मनिस्थायानुसारित्वमिवात्मनस्तदादानकर्तृत्वमितिस्फुटंस्फुटयतिआकूतमितिसर्वेषुगुणेष्वाद्यादि
करणेष्वनात्मनोऽधिष्ठानाद्यादानवदत्रापिप्रसिद्धमेवादानकर्तृत्वंकिंनस्यादत्राहतदितितद्धिमात्रइत्यस्यार्थमाहनामीयं
नद्यतीतितज्ज्ञःशब्दार्थमाहसर्वमितिसर्वेषुगुणेष्वाद्यादिकरणात्मनापरिणतःशब्दाद्यर्थप्रकाशकइत्यर्थःकापिलमत
मुक्तापसोऽन्तरमाहपित्तेतिअग्निरिवशरीरपित्तान्तर्गतःकुपितोऽकुपितःप्रसूताप्रसूतानिकरोतीतितदीयप्रसिद्धिमत्र
प्रमाणयतीत्यर्थःवमितिपित्तधातुकार्यत्वंमत्रकार्यत्वंवाकरणानामर्थप्रकाशकत्वात्सिद्धंप्रकाशकत्वमानमाहाय
दितिएवंपूर्वपक्षयित्वासिद्धान्तयतिनेतिकिञ्चिदितितज्ज्ञःशब्देनभूतपञ्चकमुच्यतेतत्कार्यमिन्द्रियजातंनेतिक
प्रकाशकत्वाद्दीपवदित्यर्थःकरणानांनेतिकत्वंवाक्यशेषेणसाधयतिस्फुरन्तीतिएतच्चोत्पत्तौसमस्तुछायाच्चनू
तशास्त्रेणनेतिककार्यंकरणानामुपादानमित्यर्थःनेतिकवादेवदृगाद्यात्मशक्तयइत्यत्रतन्निरस्तमित्याहनानातइति
एतच्चइत्यत्रस्थूलदेहस्येवप्रत्यग्नइन्द्रियाणांग्रहणमत्राहलिङ्गमितिसूक्ष्मदृशालिङ्गाकारपरिणतभूतपञ्चकंस्मृत्यात
तत्कार्यमिन्द्रियजातंमाविशीमतेत्रभूतशब्देनोच्यतेभूतनाशेनान्यवानुविनश्यतीतिजीवस्यापिनाशःश्रुतेरित्यर्थः
स्थूलदेहनाशेऽपिजीवोनश्यतीत्यत्राहपिण्डेतिसूक्ष्मशरीरंदेहंगृहीत्वास्थितिमत्त्वादित्यर्थःअतःमाविशींलिङ्गंनत्वा
स्यतइतिफलितमाहआविद्यतिकरणानांनेतिकात्वंवाकथंनरमाहमात्रेतिमात्रासंसर्गस्यसुप्तत्वतीतिवस्यते
भूतत्वोमात्राअस्यसमस्तछायेतिपूर्वेचविवक्षितंनचभूतमात्मज्ञोमात्रास्तोत्तिहेतवस्त्यर्थःलिङ्गान्तरमाहविज्ञा

२१

नानीति। विज्ञानमादायां तर्कदायशेत इति करणानां तु नमात्रं तत्कविज्ञानमात्रं वस्तु कमित्यर्थः। किं वा स्थूलोकस्य
माचामपादाय स्वपितीति ज्ञास्तणाकार्थः शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमित्यादिमंत्रणापिन्नकाश्यत तोचापिस्व
त्रि३ त्वकरणाकारणानां तोति कथं विवक्षितमित्यत आहाद्येति। एषां वाक्यानां तोतिकार्थविषयत्वं संदिग्धमत आह समष्टिति।
सर्वत्र आत्मातिरिक्तस्यैतत्तोतिकमात्रत्वादित्यर्थः। इतानां यज्ञमां परिणामकरणमस्तु दायाख्यः सोचातङ्गोमात्र
४ स्तुच्यत इति कलितमाह तानइति। कथं करणानां तोतिकत्वमात्मविकारत्वादत्वादेन्द्रियाणीति। अतोन्यदार्तं नजाय
तइत्यादिमिपधात्वित्यर्थः। अत्र वादध्वेतरमाह। जन्मादीति। तस्यात्मनोन्यदवपरमार्थता विकारिजगत्कारणस्या
ना० १ दत्वाहानवतीति। आत्मनोन्यस्य विकारात्ताव कथं जगज्जन्मादिसिद्धिरत आह स्वतइति। अविद्यावृत्तेवात्मनः कारणत्वम
न्यथात्मकारणवादविरोधादत आहात्मेति। ब्राह्मेव तद्ग एव तिवदत्याप्यत्तोतिकं तजइति शंकां तु पाकुर्वन्नुपसंह
रतीति। तजइति। करणानां तोतिकत्वं पाकपतिपादितं तवस्याहास्वयमिति। करणानां तोतिकत्वं मुक्ताश्रुतिव्याख्या
ननुसंधत्ते ताइति। हृदयप्रवेशानंतरमिंद्रियग्रहणमित्याशंक्याहात्यादद्दानइति। क्रियाद्वयोगपद्ये हेतुं ऋच्छ य५
तिकथमिति। सप्तदशके लिंगापाधिवादात्मना लिंगापसंहारविकासाववापसंहारविकोसोनस्वतातोया
पारद्वयात्तावान्न क्रमापन्हेत्याहात एवत इति। वार्त्तिकान्यायमतद्विशदयति। विशेषतीति। दृष्टांतातनेत आधय
तीसैंधववति। लिंगापरिहृतस्य तदनुमारिवेप्याहानादिकर्तृत्वतान्यथावाह्यर्थे तस्य लिंगान्तुविधानमत आह सइ ३५५
तीविन्यासासमस्तकार्त्तव्यर्थः। वन्हुरादिकरणं लिंगशक्तिते यदा हृदयमंतःकरणं प्रविशति तदा तदुपाधि।

वावात्मापि तत्र प्रविष्ट एवेत्याह । आक्रमदिति । हृदयशाष्क्ष्यर्थमाह । तद्यथेति । एवं शास्त्रार्थमाहेवेति । स्वप्नस्वापयोर्निवृत्तिं
दर्शयितुं तयोः स्वरूपमाह । विशेषेणेति । स्वप्नस्थो जाग्रद्वासनाश्रयनाडीविशेषद्वारा वासनाविशेषाननुभवतीत्यर्थः ।
स्वापस्वरूपमाह । पुरीतदिति । स्वप्नकर्मक्षयादन्तःकरणं प्राप्य प्राणसंज्ञाज्ञातब्रह्मतां गतस्तप्तलोहदाववह्निवत्स्वम
संदहत्येतत्तया नासम्न व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । भृतिकालतातावैलक्षण्यमाह । हन्विति । लिंगस्य सर्वोपाध्युपसंहारे तदुपहित
स्यात्मनोपि तथात्वं स्यादित्याह । विशेषत्स्य इति । एवकारार्थमुपसंहरत्य वदध्वइति । स्वप्नादाविव सुप्तोपि किं इति रात्मनो
मा भूदिति मन्यते यस्मादतइत्यर्थः । हृदयमावत्यादरर्थं निगमयति । सामान्येनेति । मयावत्यादहं ज्ञानुवादपूर्वकं ना
त्पर्यमाह । विधिरिति । करणानामादानप्रकार उक्तो भूतोत्राक्षाय ज्ञानदेहत्वं व्यज्यतइत्यर्थः । तात्पर्यमुक्त्वाक्षरार्थमाह
साधारणेति । सर्वं चैतन्यं सुप्तानां रश्मिवत्सुषिरूपादिशानार्थक्रमोऽपि । तद्यथा । शांसवाक्रूपग्राह्ये नोपतइत्यर्थः । सर्वेधम्
रणस्य वाक्पावदुमाह । काममिति । परावित्यादरर्थमाह । सइति । साक्षिवाक्यस्याह । कोशशब्दादित्यमेव गच्छति । स्वप्नाया
डकेनोक्तकर्मक्षयस्येत्यर्थः । पर्यावर्तनं चानुग्रहनिवृत्तिरवसादान्निरवीभुग्रहमिति । अनुग्राहकस्यादित्यांशस्यावपि
वक्षुषाद्रूपधीदत्तवाद्भोगः स्यादित्यत्राह । रूपादिति । चक्षुरपि गोलकाल्लानाहृदयदेशस्थमेतं करणंगच्छतीत्यर्थः । द
वताकरणयोरादित्यलिंगमैगमनमुक्त्वासुपसंहरति । चाक्षुषइति । अथास्य पश्यइत्यस्यार्थमाह । पश्यति । चाक्षुषक्रमज्ञानव
त्योऽकं नाक्यनापात्र घ्राणादिष्वनुपात्तकरणान्तरेष्वप्यतिदिशति । एवमिति । मृताबालस्ना विषयज्ञानदत्तं तरमाह ॥
वर्तनावदिति । आवर्तनस्याव न नाधिष्ठानं विना प्रवृत्त्यायोगान्मरणकालावेनन्यधिष्ठानत्वान्तावाकार्यकरण ।

ब्रुक्ते

त्यारब्धवृत्तिमित्यर्थः। एकोनवतीत्यादराकांक्षापूर्वकं तात्पर्यं दर्शयति। अपरान्तेति। वाक्यं योजयति। एकोनवतीति। न
२यर पश्यतीत्यस्यार्थमाह। न्यासिष्यामिति। इत्याकृतिरित्यस्यार्थमाहाथेति। मरणकाले कस्यचिद्रूपज्ञानात्तावः अथ मंतव
तिकस्यचिच्छिद्रादिज्ञानात्तावत्तत्राकोदन्नं तमाह। करणइति। योगपद्यमेवकरणे क्रमणादिरस्तु किं क्रमविशेषचिंत
येतित्तत्राह। तत्रावमाशैत्यादा। कस्मिंश्चिदिति। वायुरादिवृत्तिनिरोधस्तु तदनुयाहको क्रमणान्मानाभ्युपगमस्तु न इति नि
रोधस्तदनुयाहको क्रमणात्तावद्व्याह। यदति। किं न तु नलिंगन मनोबुद्धिरवतयोरुक्तं तिगम्यतत्राह। केवल
ति। एकोनवतीत्यादर्थमाह। दोषमिति। तस्यादेतस्य त्यादर्थं वक्तुं वृत्तमाह। कमिति। इदानीमुत्तरवाक्यतात्पर्य
माहाप्यति। अरिष्टानियाचाष्टातस्येति। रुग्ध्वाणोपसंहृतिं दर्शयति। मर्वेष्विति। हृदयाप्रद्योतान कारणमा
हासएषइति। कर्मवशात्त्वविदेहविषयज्ञानात्तावपितस्मिन्नात्मानि मानिकाले तु रत्राह। कर्मणो वृत्तिः संस्कृताश
पकरणमप्यत्ताविदेहविषयज्ञानमुत्पन्नस्याश्रयादेव जातनसहेताविदेहे तादात्म्यं नीयते कर्मणा नाविदेहकर्मणो नए
वशात्ज्ञानमहमित्यवजायते न घटादिज्ञानवदित्यर्थः। त्वाविदेहन्नानात्तिमाना। किं करातितदाह। पश्चादिति। त्वाविदेहे
तथात्तिमानां त्वत्तिरथुकादेव तावादित्यत्राह। नावीति। स्तुतः प्राग्वषण्मासादारभ्य नाविदेहेह अहमस्मीति धी[illegible]
ह्युतइति। तस्मिन्नंभ्युरुत्यवाक्ये नदोषतावद्योतनमित्यर्थः। एवमसहायस्यापि कर्मणास्त्वेतुत्वं संतवतीत्युक्त्वाकरण
मंतारणत्तानात्वत्तिस्वमवृष्टात्तेन माधयति। मावेति। यथा स्वप्ने संस्कारद्वारेण स्वेनतामास्वेनाव्यातिषावकरणं
विनाव्यातिर्वासनाज्ञानमुक्तं तथास्मृतिकाले पि हृदयाद्योतनं सुक्रमित्यर्थः। तानत्यादेस्तात्पर्यमाह। प्रद्योतनेति। ३५६

एतत्प्रकरणतात्पर्यमाह। माद्युतिति। एवं तात्पर्यमुक्त्वाक्षरार्थव्याख्यानमनुवर्त्तयन्नात्मेति। वक्तुरेवेति। उक्तविकल्प
स्य फलमाह। आदित्येति। न केवलमत्र हिं नयत इत्युक्तमत्राह। तमाह। लिंगावेति। लोहमयभूरूवमात्युमतीत्यगच्छेदपिनवति दन्या
नद्यर्था। तमुक्त्वा नमित्यादरर्थमाह। कामं तद्इति। उक्तमणक्रम मात्क्षिपति। नन्विति। क्रमस्याविवक्षितत्वान्मैवमित्याह॥
नेति। तदविवक्षा हेतुमाह। प्रयाजवदिति। पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यमुत्तरोत्तरान्तरस्य गुणत्वमित्यत्र विवक्षितत्वादित्यर्थः। विव
क्षितं प्रकटयति। हीति। सविज्ञानहत्या ध्रुवतारयित्तुं पूर्वं प्रज्ञा ख्यातावना। विशेषणं प्रयोजकत्वमाह। विज्ञानेति। कथं तावता
प्राधान्यमत्राह। तारयति। तावता बाला स्त्र्याणां क्रान्तावपि जीवस्य किमायातं तदाह। मनेति। रूढाव संस्कृतकरणस्य कथं नावि
दहज्ञानं स्यादत्राह। यथाकर्मेति। संज्ञानमेवाप्नवक्रामतीति माध्यंदिनपाठमनुव्याकर्तुं कामाह। नन्विति। तदुत्तरान्ननवाक्रम
वतारयति। प्रवत्तिरेति। पाठद्वयस्य शंकेत्या उत्तरयत्र प्रत्युत्तिज्ञात्मकामवज्ञानं संज्ञाने सं विज्ञानमिति। विशुत इत्यर्थः॥ किं तत्स्व॥
त्पत्तिज्ञानमत्राह। पूर्वमिति। एवं नाविदहविप यशीज्ञानवान्दहान्निक्रामतीत्याह। सतथेति। स एष प्रज्ञा सविज्ञानो भवतीति माध्यं
दिनपाठा मिति तन्निरस्य शंकामाह। हृदायति। वाक्यमवतारयति। तस्यैति। किं तद्वाक्यं तदाह। स इति। तस्यार्थमाह। संस्कृतेति
देहाद्युत्क्रान्ताविवेतनवान्प्रावनादिवशान्मार्गादिज्ञानवानुत्तवतीत्यर्थः। तद्वादहादिधीः स्वतएव स्यात् किं कर्मादिनात्रा॥
हा विशेषयति। स्वातंत्र्यासेनरवादहेतुमाह। तत्तत्सदहति। उक्तार्थे प्रमाणमाह। नाथेति। पाठद्वयेऽपि वाक्यार्थमुपसंहरति। तमिति
श्रतः मैकमवशादितिपाठवत् यस्मात्कर्मस्थूलागतिन्तस्मान्मृत्तिकाले पुंस्त्वनादेहविषयज्ञानार्थं प्रयत्नमेव विवेकिमित्तरत्तु
ष्टेयमित्याहतद्यन्त इति। यागेऽस्थितवृत्तिनिराधस्य तदंगयमनियमादिश्चपुनः पुनः कार्यइत्यर्थः। पुत्रपास्य व्यानुष्ठेयत्व

लिंगांतरमाह। सर्वेति। सर्वस्य शास्त्रस्य श्रुतकर्मविधायित्वेनाश्रुतकर्मनिषेधित्वेनारंभो महानिह व्यवहारक्रमो दृश्यते सोपि
स्मृतिकाले स्वातंत्र्यार्थं तुल्योपरयकार्यतां दर्शयतीत्यर्थः। तथा नरकोपायत्वनिषेधश्रुतरर्थमेव शास्त्रेण क्रियत इत्याहात
थेति। तस्मात्तत्कालस्वातंत्र्यार्थं श्रुतमेव कर्तव्यं नाश्रुतमिति प्रकरणार्थमुपसंहरत्यपुनावानिति। तं विद्येत्यादिवाक्यस्यावृ॥
त्तिशंकामाह। मात्वेति। इहलोकांतरनिर्माणइतियावत् मात्रृत्वो कांतरनिर्माणकारणं किमतोत्राह। थेति। विनैव कारणं लो
कांतरगमनं स्यात् कानाहानिरत्राह। नुत्पमन इति। कार्यस्य तु पपन्नाकारणं तत्पनामित्यर्थः। कवस्य लिंगस्य गत्यादिहेतुत्वात् किं
हेत्वंतरणात्राह। लिंगेति। सूक्ष्मलिंगांस इति संबंधः। लिंगं ज्ञाना यस्य स लिंगमानीः तस्य तिपर लोकं निर्माणानि कारणं वकुं
तं विद्येत्यादिवाक्यमित्युत्तिसंधमयतस्यार्थमाह। तइति। विद्याशब्दार्थमाह। विज्ञानमिति। धीमात्रं विद्येत्यर्थः। ज्ञानत्वादात्म
ज्ञानमपि विद्याशब्दग्राह्यमित्याह। संसारेति। बंधहेतुकर्मादिमदपागत बंधप्रत्याय्यकं ज्ञानमेव विवक्षितमिति निगम
यति। संसारकारणमिति। कर्मशब्देन व्यापारमात्रं गृह्यत इत्याह। वामिति। समन्वारातात इत्यस्यार्थमाह। विज्ञानमिति। धी
मात्रं विद्येत्यर्थः। न्वारात्ततेइति। अनुशब्दार्थमाह। गच्छंतमिति। गमनक्रियायां किमस्य साधनमत्राह। गमनेति। पूर्वप्र
ज्ञां व्याचष्टे। कर्मणइति। कृतः मात्तिनि युज्यते त्राह। पूर्वेति। उपात्तकर्माद्भूवीदेतुत्यामृतिकाले पूर्वप्रज्ञाभिव्यज्यत इ
त्यर्थः। पूर्वप्रज्ञापदस्यार्थांतरमाह। संमोमिति। मृतपूर्वं विद्याकर्मणोरवस्थानस्य संस्कारस्य तुकत्वात् संस्कारस्य बाध
न्मनित्यर्थः। धीकर्मणोः संस्कारात्मना॥ त्यो॥ सिद्धेति। समासमहेतु सुक्तार्ल्वं तरमाह। समासानति। त्वान्यान्यकारण
त्वं स्पष्टयति। पूर्वेति। धीकर्मणोः पूर्वप्रज्ञाहेतुत्वाविशेषात् पूर्वप्रज्ञाया विद्याकर्मणोश्च मिथः कार्यकारणत्वात्॥

× षण्मासमति भाविदहविषयज्ञानं षण्मासाहारस्य अनिंद्यकं पूर्वप्राज्ञ इत्यर्थः। विद्याकर्मणोः समासमनन्को पूर्वप्रज्ञायाः प्रथक्कार
णत्वाहतुमाहा। इसमार्येति। २

रा७ ×

२५७

कार्यकारणयोर्वर्गीया द्युक्तं द्वैराध्यकरणमित्यर्थः। तथ्यौ तयोश्च मिथो द्वन्द्वाविशेषात कथं पूर्वप्रश्नाद्याध॥
न्यमन्त्रोह कमणइति त्रयाणां कार्यविशेषं दर्शयति। परिछिन्नेति॥ तद्यथा तृणजलायुकेत्यादिवाक्यमवतारयितुं वि
कल्पयति। नानेति। वादिविप्रतिपत्तेः संदेहे दर्शनरूपेण कपक्षमाह। पक्षेति। देवतावादिमतमाह। तिवाहिकेति। देव
तायनदाहनविशिष्टं जीवं लोकांतरं नयति सज्ञातिवाहिकादेहस्तेनत्यर्थः॥ कापिलादिमतमाह। विकासेति॥ ना
स्तिकमतमाह। किमिति। उपनिषत्सिद्धांतमाह। किंचेति। विमुक्तिकाले जीवनकालेत्यर्थः॥ एतद्विकल्पेषु सिद्धां॥
तमाह। ईमितिः शरीरितिः। सिद्धांते प्रकृतयस्तनाताः इति। कृतादाद्युपरिछेदात्मेह शरीरस्य विसर्जकोमूर्कमादेनिबंधनह स्थ१
ग्रवमम सुविहितात्यादिश्रुतं प्रमाणयतीति श्रुतीतिनित केवलपरिछेदविकासात्वकर्माधीनो करणानामतिसोद्वैश्च
र्यादिकमविकर्माद्यधीनमित्याह। स्वातंत्र्यमिति। आणिमा लघिमा गरिमा महिमा प्राप्तिरवशि शित्वं वशित्वं सयत्र
कामावसायित्वं त आणिमादिकं करणानामनादिरप्यगनेस्य परिछेदाधर्मादिकृतश्च तदिच्छतएवानंत्यंधात ब्रह्मत्वम
र्वं नेताइति श्रुतश्च त आशंक्याह। समवादरितिः। करणानामधिदैविकरूपेणानंतत्समाध्यात्मिकात्मना परिछिन्नत्वमुक्त्वा
तदृष्टांतं श्रुतिमवतारयतीममितितेष्वा वाष्टान्तरणइति। एवामेवायमात्मनादरयमाह यथेति॥ तद्ध्याप्यशास्त्रारी
त्याद्यवतारयितुं वृत्तमनुद्रवति। जलूकावदिति। तथा वस्तेशंकामाह। तावतेति। आत्मनस्त्वं च च तदेहांतरारंभात॥
किंतु पादानमस्ति न वा नावश्यकर्यासिद्धिरस्तीति वक्तव्याच्यमित्यर्थः। पंचभूतपंचकमेव तदुपादानमिति। तत्राह पंच
श्यतीति। नित्यानां पातामेव भूतपंचकं द्वर्वदृष्टिवादानपमार्दनाच्छमन्यं देहमारभतात्तदुक्तान्यद्दन्यद्भूतपंचकमन्यमन्यं

दद्दमारत्तनइत्यर्थः॥ निसोपात्तामवत्तदारंतुकमित्येतमर्थं द्दष्टांतेन श्रुतिर्दर्शयतीत्याहतिद्दष्टांतेति॥ तां व्या॥

चष्टे॥पिशाम्कारीति॥ मुष्टीतिकमाहतिद्दष्टांतेति॥ क्रियामालादर्दनवचात कथंनुवतरचमचाहापन्हातेति तम्य स्या२

चर भूतपंचकमय्यकार्यंनमपद्य तस्मादपि नवंद्दं तरष्याद्दानं तदिहे श्रुत्सा नवं तरखाच्य तरत्यर्थः॥ निसोपात्तामवत्तु

तपंचकमारंतकमित्येतन्मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणेप्युक्तमित्याह॥ नित्यमिति॥ यद्यस्थूलपंचपतपतीति च स्थूलादाह्ना लक्ष्मातया

ये दृष्टिणो द्वन्दनएपएतस्मिन्मंडलइतिच सूक्ष्मादहालक्षित त्वच मतात्यष रमप्यहस्थात्य षरमइतिच दद्दद्य

स्य सूतकार्यंवमुक्तं नपतिदद्दमनदत्य दारंतकमुक्तं तस्मान्निसोपात्तामवारंतकं विवक्षितमित्यर्थः॥ इत॥

पंचकंदद्दापादानंत्वाकिंतन्निमित्तमत्राहापश्चाद्धोति॥ पित्र्यमित्यादेरर्थमाह॥ पिचादीति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमा

ह॥ पित्र्यादिलोकभवेति॥ सवाक्य यमात्मत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ नन्विति॥ एतत्स्वकरयति॥ यद्यपीति॥ वास्त्रवावास्नवंवद्द

पनिरूपयिकिंस्यात मवाविदार्थं निरूपितःस्यादित्याह॥ तदिति॥ सविशद्व्या रथमाह॥ संसारीति॥ आत्मपदार्थमाह॥

नात्मेति॥ अनन्यमोनत्वंमाधयति॥ यदिति॥ अविद्यातत्कार्यनिर्मुक्तः कूटस्थबोध आत्मेत्यर्थः॥ अयंशब्दार्थमाह॥

च४ यत्तिसारइति॥ अयं त्रिचार्द्दिमात्वेन कथं तत्राये शद्ध प्रयोग त्राह॥ प्रसक्त्येति॥ जगद्भावानावमाहिन्विप॥

रिछेदःस्यादत्राह॥ निःशेषेति॥ कृतएतदत्राह॥ माधरणेति॥ सकाशात्मनि जगदध्यस्य माचात्मनःपरिच्छिन्नत्वमि

त्यर्थः॥ कल्पितत्वं माधयति॥ नहीति॥ दद्दमाहात्मनइति॥ आत्मव्यतिरेकेण जगत्सिद्ध्ययोगादित्यर्थः॥ मत्ता प्रतीत्यो २५८

निरपेक्षश्चाहात्माजगद्व्यतिरिक्तइतितत्राह॥ नाचेति॥ आत्मव्यतिरेकेण जगतःसिद्धिनाव द्दष्टांतमाह॥ स्व

जीति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जगन्न सिध्यतीति वदन्नाव मुखेन सिध्येदित्याह। नाव्यक्तादिति। नन्वीति। श्रुतत्वादन्नावनि
ष्ठात्वस्येत्याह। श्रुतत्वादिति। जगन्निषेधाश्रयमित्यर्थः। नावनिषेधमात्रमथ्यादेत्तद्नावनिष्ठत्वसिद्धिरित्याह। नावतीति। क-
तएतदित्याह। सोऽन्विच्छिन्नुपपत्ति। श्रुतस्तथोपलम्भात्। श्रुतिर्बलीयस्त्वादित्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जगतः सिद्धमनुवद-
ति। प्रत्यस्यायतीति। आत्मानं विज्ञायनात्मा स्वातंत्र्येण न सिध्यतीति निःस्वरूपत्वप्रसक्तेर्नाप्यात्माभिन्नतया तत्सिद्धिर्भे-
दत्वादित्यर्थः। अत्र मानमाह। प्रत्यावृत्त इति। आत्मा ब्राह्मणस्यार्थमाह। पूर्ववदिति। अथात हृत्तानन्तगत ब्रह्मणः प्रत्य-
ग्मात्वे कथं तायाः परास्य सहितीयत्वधीरित्याह। प्रत्यक्ष्यमिति। तादात्म्यं जगत्पदार्थपर्यालोचनयोपपादयत्यथा-
हतेति। संसारित्वस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेनाह। स्मानपीति। एवं वाक्यार्थमुक्त्वा तद्धीफलमाह। तत इति। विज्ञानमय इत्यादिना-
त्यर्थमाह। यथाक्रतीति। एतादवस्थस्य स्यात्मेति। विज्ञानादिसंबंधस्याविद्याकार्यत्वफलितमाह। यत इति। बंधमेवं
धस्याकार्यत्वमभ्युक्तं मानात्तावदित्याह। विद्येति। मुक्तिफलज्ञानार्थत्वं नावद्दांतत्त्वहृत्तिरपि बंधस्यारं स्तत्वं साधयती
त्याह। यदीति। प्राणमय इत्यस्यार्थमाह। प्राणेति। यस्मादात्मनः प्राणो जायत इत्यस्मात् प्राणमसृजत इति श्रुतेः स प्राण।।
स्य प्राणोपि मात्स्याणोस्मीति मिथ्याभिमानात्प्राणनादिक्रियां प्राप्नोतीत्यर्थः। तदनंतरमेतत्करणोत्पत्तौ तन्मयो-
न वतीत्याह। तत इति। परिस्पंदमेतारणं विज्ञानादिमयत्वाद्वा गात्प्राणमयत्वानंतरमित्यर्थः। बुद्धिर्मनस्तत्र बुद्धिवृ-
त्तीनामनुत्कज्ञानेन्द्रियाणामुपलक्षणं प्राणवृत्तीनां कर्मेन्द्रियाणां चात्त्वक्षुरादिमयत्वं वा त्मानाद् इष्टव्यमित्याह। म-
नस इति। कथं बुद्धिप्राणवृत्तिवत् मिन्द्रियाणामात्मधर्मत्वादित्याह। चक्षुरिति। आनानात्म धर्मत्वमितिशेषः। कारण

चेविविच्य दर्शयति। कर्मेति। प्राणएव बुद्धिलक्षणविकारात्तु चाश्रोचादः सविषयस्याद तुर्द्धितस्य मनसः उदितत्वा
दित्याह। मनएवेति। प्राणादेरात्मकार्यत्वस्यादात्मनो विकारित्वमित्यत आह। नास्त्यस्तेति। एतस्यकरणप्रचितम
यत्तदर्थमाह। स्वयाथात्म्यवति। मयटो विकारार्थत्वेऽपि न विरोधइत्याह। विज्ञाततेति। विकारावामयेऽर्थो ज्ञातात्मनां
कारणत्वं वकार्यत्वे च विरोधादित्यर्थः। परस्य कारणत्वं दृष्टान्तेनाह। संपादयइति। प्रधानादीनां जगत्कारणत्वा
त्रात्मकार्यं जगदित्याह। नहीति। परस्य जगत्कारणत्वमुक्त्वा तत्फलमाह। प्राणादीति। परएव प्राणादिकमुत्पाद्य त
द्रूपेण स्थित्वा तद्वृत्तीनामिंद्रियाणां च कारणमित्यर्थः। चक्षुर्मय इत्यादेरर्थमाह। चक्षुष इति। यथा प्राणादेः प्रा
णादिरूपस्थानात प्राणादिमयस्तथा चक्षुषश्च चक्षुषि स्थानाच्चक्षुर्मय इत्यर्थः। प्राणादिमयत्वस्य स्थानाविकत्वान्नावि
द्याकार्यत्वमत आह। सविज्ञानेति। मोहजमात्मत्वेन मन्वानस्तन्मयत्वमात्मनीत्यर्थः। पृथिवीमय इत्यादेरर्थमाह। समासे॥
ताय यथात्मा प्राणादिमयतां गच्छति तद्वदविद्यया पृथिवीमादावाक्यान्तरमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति। तानि विराडा
त्मनेत्येकं स्थूलामनात्मानमात्मत्वेन मन्यमानात्तन्मयत्वं गच्छतीत्यर्थः। यद्वासमनामथाम् तं प्रदृत्य स्थूलत्वादेतत्यर्थः॥
वाक्यान्तरमवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति। लिंगेति। विज्ञानमय इत्यारभ्य पृथिवीमय इत्यंतेन सूक्ष्मस्थूलदेहमयत्वमुक्तं त
तत्रास्य काममय इत्यतः प्राक्तनेन स्थूलदेहमयत्वं तत्र सूक्ष्मस्तादहं प्राधानं स्थूलो गुणभूत इत्यर्थः। काममय इत्यादेस्ता॥
त्पर्यमाह। कार्यारिति। आत्मनो देहद्वयाद्विरित्यर्थः। वाक्यार्थमाह। काममिति। इदंमयादोमय इति सिद्धोपणनानाकार्यका
रणमयत्वात्क्वोतात्पर्यमाह। यदैतेइति। यावंतां प्रव्यापाराः शास्त्रनाशोत्तनात्मकास्तावत्यो रागादिवासनेत्यर्थः॥

२७

२
व्रपप

किमतोवाहत्वेवमिति। तासामानंत्यात्प्रत्येकंवक्तुमशक्यत्वादिदंमयइत्यादिनासंक्षेपेणोक्तमेवतइत्यर्थः। नात्म
येसुक्तोक्तार्थमाह इदमिति। श्रुत्वाश्रुत्वा पारं सर्वोपीदमिति सत्यात् इदं इति तत्कारणं युगादिष्विदं इत्यर्थः। स्वात्मन्युक्तं पु
रुषांतरप्यतिदिशति। इदंमयानेति। यात्येकस्य स्वगतरागादिप्रयुक्तं कर्मानुष्ठानवसिद्धं तथा पुरुषांतरपि श्रुत्वादिव्यापा
रद्दष्टांतनद्वतं रागाद्यनुमयामित्यर्थः। आत्मनीदंमयस्यादिदंमायेनतथाहेगृहीतत्वादिति स्वादाह धर्मेति। सर्वंमयपदार्थमा
ह कामेति। अकामात्क्रोधादित्रिनियोगात्पुमान्धर्ममयःस्यादेवंकामात्क्रोधादित्रियोगादधर्ममयइति धर्मोधर्ममयोनुत्वा
सर्वमयःस्यादित्यर्थः। धर्मादिव्यतिरेकेण सर्वमयत्वाप्रपात् धर्मोधर्ममयोनुत्वत्यनुक्तमर्थमाह धर्मेति। तद्यदिदंनित्य
घनेतरवाक्यस्थबुद्धिस्थत्वात्तदर्थमुक्तमनुवदत्यदोमयत्वमिति। इदंमयादिवाक्यार्थंनिगमयति। नावेनातीति। तस्मा
दिदंमयादोमयइतिसंक्षेपात्युक्तइत्यर्थः। असंगाद्वयात्मनःप्राणादिमयत्वंहेतुंपृच्छति। किमिति। अविद्याकर
णचरणोभसारणेप्राणादिमयत्वमितिमत्वोत्तरमाह पुमानिति। करणंचरणंआहात्योरपुनरुक्तमर्थमाह करणमि
ति। साधुकारीत्यादरर्थमाह साध्विति। साधुकर्तुंशीलमस्येतिसाधुकारीतिताच्छीलिकप्रत्ययश्रुतरसक्तस्तुएवपापा
नुष्ठानात्तत्फलप्राप्तिशंकापरिहारायआत्तरंवाक्यमित्याह साधादीति। ताच्छील्यादर्थेविहितणिनिप्रत्ययश्रुतरित्यर्थः।
परिहारार्थस्यधृयति। नावेनानीतसंधुष्ठानात्त्रिविधंयर्थमवाह। फलेति। यथाकारीत्यारस्याथोखल्वाहुरित्यतांश्रा
क्तनवाक्यतात्पर्यार्थमाह कामेति। कारणंस्पष्टयति। धर्मेति। अत्रमानमाह तदिति। विधिप्रतिषेधनोदने
त्यर्थः। कर्मणःसंसारप्रायोजकत्वेफलितमाह कामेवेति। दयमुपादयेत्विविच्यदर्शयति। कामेति। अयंवाअयमुखल्वे

प१

ऽव्याकृतेरिवाक्यनव्यावर्तीपूर्वस्य इदयित्तुशंकामुत्थापयति। संसारेति। विद्याकर्मपूर्वविज्ञानां संसारे ज्ञाविशेषण
हेतुत्वश्रुतेर्न कर्मप्राधान्यमित्यर्थः। इदं चैवादीसमाधत्ते। यद्यपीति। व्याजकत्वमात्रेण कथं प्राधान्यमत्राह। व्याजक
मिति। कर्मप्राधान्यमानमाह। पुण्येति। यथोक्तेन व्याजकेनेत्यर्थः। उक्तपक्षानुवादेन सिद्धांतवाक्यमवतार
यति। कर्मेति। अथो खल्वाकुरित्यस्यार्थमाह। अथ खल्विति। तुर्यमर्थं मयचान्न कर्मसंसारस्य प्राधान्येन व्याज
कं किंतु काम एव प्राधान्येन तस्य व्याजकमित्यर्थः। सर्वमयत्वे काममय एव प्राधानमिति चाह तुं पृष्ठति। कृतइति। हेतुप
रत्वेन काममय एवेत्यादिकं व्याचष्टे। यतइति। अतः कामसंसारस्य प्राधान्येन व्याजकस्यार्थः। एतदृष्टांतेनाह। व्या
व्याजकेति। कामव्याजक्यत्वइतियावत्। स यथाकृतं पुण्योपेतुण्येनेत्यादिशेषः। तदिति कामस्य प्राधान्येन व्याजका॥
त्वमितियावत्। व्याजकानां पर्यवमानभूमित्वेन कामस्य विवक्षितत्वादज्ञानं संसारमूलमिति सिद्धांतविराध
इत्याशंक्याह। व्याजकत्वइति। अज्ञानस्य कामकारणत्वमुपपादयन्नाह। तिआत्मन्यनपासमस्तु खात्मनेति संबंधः। आत्म
न एवं स्तुतावत्वविकथं कामादेरविद्याकार्यत्वमत्राह। स्वतइति। अज्ञानं कामादिकारणत्वेन वाक्येन श्रुतं कथं। सि
द्धवत्स्यातत्राह। ज्ञातमिति। किमतस्तत्वसिद्धमितिप्रत्यगज्ञानस्य कामादिकारणत्वमित्याह। व्याजकत्वइति। सर्वप्र
माणानामज्ञातवस्तुविषयत्वात्कुतेरात्मनि मानत्वात्स्वप्रत्यगज्ञानमंचाश्रुतमपि मानप्रवृत्तिहेतुत्वादर्थ विवक्षित
मित्यर्थः। तव्हि प्रामाण्यं तत्त्वबुद्धेः स्यान्नतदेवास्तीत्यत्राह। सार्वधामिति। श्रुतःप्रमाणत्वादतत्सिद्धमित्याह। तस्मादि
ति। प्रत्यगज्ञानस्य संसारहेतुत्वफलितमाह। यइति। स यथेत्यादेस्तात्पर्यमाह। वागिति। पुण्यापुण्यव्याजगहेतुत्वेनो

त्वर

नति

व५

३६०

कृत्वा कथं कामस्य प्रवृत्तिमूलत्वमत्राह। सर्वस्येति। एतद्व्यतिरेकमुखेनोपपादयत्यकामस्येति। नहि कश्चित्क्षणम
पि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति स्मृतेरकामस्यापि क्रिया भातीत्यत्राह। नित्यफलमिति। अत्र लिंगमाह। पराधतीति। अबुद्धिपूर्वेत्यु
रितल्पप्रायश्चित्तस्मृतेरित्यर्थः। अनुत्तवमाश्रित्याह। कामेइति। आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयतेत्यादिश्रुति
मत्र प्रमाणयत्यात्मेति। कामपदार्थमाह। कामइति। कामस्य किंकारणमत्राह। संगतीति। अत्र मानमाह। ध्यायत इति। नन
कर्तुर्नवतीत्यादेरर्थं वक्तुमाह। तुमइति। विषयास्त्वासङ्गकामहेतुः कार्यमाह। कामितादिति। तादरूविवे लिंगमाहनि
राकर्त्तुमिति। कर्तुपदार्थं वक्तुं पातनिकां करोति तमाहोत्यत्वमिति। यत्कर्तुरित्यादेरर्थमाह। कर्त्तनेति। इति संक्षेपतइत्यस्यार्थ
महायदिति। कर्मैव शास्त्रकर्ता फलमाप्नोतीत्ययुक्तमहत्त्वपरपर्यायापूर्वस्य फलहेतुत्वादत्राह। पूर्वमिति। तदपइत्यादेस्ता
त्पर्यमाह। पुमानिति। श्रुत्वा शास्त्रणरूपायति यावतामेवत्सागं बाचाष्टां तादावति। अस्यात्पर्यं च विषयमनः सक्तं तु भूताति
लाषेस्यात्तच्चैव तददिदं लिंगं निषिक्तातानेकीभूते आत्मा तात्वे वविषयथ्ययाती। कामकार्यभूतकर्मणा सह तत्परतेंचां
संसरतीत्यर्थः। लिंगशब्दार्थमाह। सूक्ष्मइति। आत्मेत्युक्तं कर्तृकर्मछवादसंगत्वात्सर्वगतत्वाच्चाह। स्वात्मेति। आत्मना॥
लिंगभावे तन्मात्मा मद्वारा व्रतीवः सक्त वात्तद्गमनमात्मन्यारोप्यत यथा जलपात्रगमनं तच्छादित्यइत्यर्थः। श्रुतिरपि
स्वतो गमनं निषेधतीत्याह। ध्यायतीति। लिंगो वा विवेनोक्त तदितिशब्दस्यार्थान्तरमाह। तदिति। यत्र स्वर्गादिफले मनो
निषक्तमभूत्तात्तिलाषं तदेव सक्त आत्मा तात्वाद्भूतात्तिलाषस्मादेव गच्छतीत्यर्थः। पूर्वव्याख्यानादस्य व्याख्यानस्य प्रकृतो
पयोगमाह। दृष्टयदेवमाह। कामेति। मानायत्तोऽभूतात्तिलाषमिति युक्तमात्मधर्मत्वादत्तिलाषादरत्वाह। कामादयइति। कामः सं॥

कल्पइति| कीर्तिता इति यावत्| तदात्ममानिन इत्यत्तस्य स्पष्टयति| लिंगमिति| सक्तः किं करोतीति तदाह| सक्तः सन्निति|
व्याख्यातमंत्रातिज्ञायमाह| मन इति| लिंगं मन इत्यस्यार्थमाह| लिंगमिति| लिंगं मन इत्यत्र लिंगमिति मनोऽन्त
ण्यातसप्तदशात्मलिंगस्य मनःप्रधानत्वादित्यर्थः| मन एव वा लिंगं तेनात्मानो लिंग्यमानत्वादित्याह| यदिवेति|
तन्मायायत्वस्यादित्तास्थं नाव रक्षा निश्चयानति| उक्तं संक्षिप्याह| तिकामेति| प्राप्येत्यादेरर्थमाह| कर्मण इति| अ
कोऽस्यापूर्वकं तस्मादित्यादेरर्थमाह| फलेति| अस्मै लोकायेत्यतद्व्याचष्टे| अस्मा इति| उक्तं वैराग्यार्थमुपसंहर
तीत्येवमिति| हेतुदर्शितानात्मानुक्तं सम्प्रत्ययस्तन्निज्ञातित्वाः इति तु शङ्कायारर्थमाह| नीरुक्तेति| उक्तं दर्शयत्येवमि
ति| एवदानुकंपस्य प्रत्ययस्मादिति| इतिशब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थं शार्थं च मुक्त्वा तदुपसंहारार्थमाह| इति कामेति| उप
संहरतार्थं विशदयत्येवमिति| अथाकामयमान इत्यस्यावतारः| यितुं वृत्तं संकीर्तयत्यथेति| यापि स्तु रूपदृष्टां
तत्कामादिहीनं रूपं सोऽस्तु संमुक्तिदृष्टान्तत्वनमिति| छंदादिवाक्येन प्रपंचितमित्यर्थः| उत्तरवाक्यमवतारयति||
लोकायेति| अथाकामयमान इत्याद्यवतार्य अथशब्दार्थमाह| अथशब्द इति| उक्तमान्त्यस्य कामस्य यातं त्वात काम
स्य यस्य पूर्ववृत्तत्वेन हेतुत्वमथशब्दार्थ इत्यर्थः| एतमाध्यति| कामस्येवेति| संसारस्य कामान्वयव्यतिरेकवेत्त्वादि
त्यर्थः| अकामयमानत्वं कथं स्यादित्याह| नर इति| कुतः दिकामहेतुरज्ञानमित्याह| भूत इति| तस्मान्मुक्तो वा कामहे
तुत्वादकामयमानत्वं न सुप्तावित्यर्थः| विपर्यये प्रवर्तते यस्य आप्तमिति| स्वरूपावाप्त्या दरज्ञानजत्वं हेतुमाह| स्वमे
ति| कामस्यात्मा हेतुत्वमुक्तं न वाह्यवेतरमाह| व स्थितिः| कामस्य कियावाद ज्ञानहेतुककर्त्रधीनत्वादेवि||

ध्याकार्यत्वमित्यर्थः॥ ज्ञानस्यापि साधनत्वात कर्त्रधीनत्वं किं स्यादित्याह॥ कारकाणीति॥ अस्यासापेक्षां वारयति॥ जन्म
नेवेति॥ कामस्यामाह मूलत्वफलितमाह॥ यत इति॥ स्वयमकामयमानत्वे हेतुमुक्त्वा श्रुत्युक्तं दर्शयितुमाह॥ कुत इति॥
पूर्वस्यावाक्यस्य वक्तुरुक्तिर्यो काम इति वचनमित्यर्थः॥ अकामपदार्थमाह॥ कामा इति॥ बहिःशब्दादौ दृष्टानुश्रविकादृष्टि
श्रुतिपूर्वका इत्यर्थः॥ कामानां त्यागहेतुमाह॥ यस्मेति॥ विषयाणां वाक्येनोक्तानां वाच्य इत्यर्थः॥ ज्ञानिनः कामानां त्यागे दृष्टान्तेनाह॥ क्रि
यमाण इति॥ शास्त्रनिबन्धसादृश्येन क्रियमाणः कामा यस्मिन्कवादीनुत्पादयति तथा ज्ञानवैराग्यादिना बाध्यमानाः के
वल्यात्मना तिष्ठतीत्यर्थः॥ अकामयमानत्वे कामत्वं हेतुः कामत्वे निष्कामत्वं हेतुरिति निष्कामपदार्थमाह॥ प्रयोजकेति॥ श
ब्दादिविषयवासनाः प्रतिग्रहशब्दिताः आत्मा तासां तु करणात्कृताः स्थूलकामहेतुत्वाच्च कामशब्दवाच्यास्ता निर्गता यस्मा
त्स निष्काम इत्यर्थः॥ अकाम इति बाह्यानां कामानां निरासो निष्काम इत्यान्तराणामिति विवेकः॥ तेषां मिथः कार्यकारण
त्वमित्युपेत्य तत्र हेतुमाह॥ बाह्यानामिति॥ अज्ञानस्य च्छुक्तेः फलमाह॥ तदुच्छिन्नाविति॥ आप्तकामपदार्थमाह॥ आप्ता इति॥ तद
ति॥ तन्निवृत्तिकारणं सम्यग्ज्ञानमाप्तकामादिवाक्योक्तमित्याह॥ तदुच्छिन्नाविति॥ आप्तकामपदार्थमाह॥ आप्ता इति॥
पशुपुत्रादिसाधनानि सुखानि तत्साधनव्यतिरेकेण स्वतो वर्तत्वयेन विदुषा ज्ञानिसोन्यायाप्तकाम उच्यत इत्यर्थः॥ साध
नाधीनं सुखं साधनं विना फलस्याप्राप्तः इति व्याहतमन्त्राह॥ फलत इति॥ इतरानंदानां परमानन्दैकदेशत्वाद्विदुषश्चानं॥
दात्मब्रह्मात्मत्वादंतरणसाधनं तत्त्वात्प्राप्तिरित्यर्थः॥ ब्रह्मणः परमानंदत्वे श्रुतिमाह॥ मानुषेति॥ आप्तकामायेन स
र्वाप्तकाम इति सुखात्मनानां तदवतीतः सुखस्य तत्त्वेणत्वमित्याह॥ कामीति॥ आत्मकामत्वे आप्तकामत्वं हेतुरि

ध्या ५
२६

त्याहात्मैवाभूदिति। शब्दादिप्रपंचस्य ज्ञानादात्ममात्रत्वात्तत्साधनसुखस्याप्यात्मव्यतिरेकेणाभावादाप्तकामत्वमित्यर्थः
आप्तकामत्वमाप्तकामत्वहेतुरात्मकामत्वं निष्कामत्वं तदकामत्वं तस्मादकामयमानस्य मुक्तिरित्याशयेनाह
वाक्येति। कामादीनामज्ञानकार्यत्वाद्बाध्यत्वमाह यत्रत्विति। ज्ञानावस्थायां ज्ञानादित्येदानावसाक्षाद्धेतुमेनमा
हायत्रत्विति। आत्मरूपप्रकरणत्वात्कास्येति। व्यवहारानावपि कामः स्यादित्याशंक्याह विजानीतेति विदुषोऽद्वैतदर्शना
नावान्न कामः इत्यर्थः। अथाकामयमान इत्यादिवाक्यार्थं हेतुहेतुमद्भावेनोक्तमुपसंहरतीत्येवमिति। वादिविप्रतिप
त्तेः केयं मुक्तिरिति संदिहानं प्रत्याह संसारेति। ज्ञानादविद्यातत्कार्यध्वान्तो ब्रह्मात्मरूपेणावस्थानं मुक्तिरित्यर्थः। न
त्वमानत्वं नन्तत्स्यत्यादिवाक्यमवतारयति। नेति। ब्रह्मसात्मनावस्थानरूपं मोक्षमुत्तरवाक्यद्वयं प्रतिपादयतीत्य
र्थः। वाक्यं व्याचष्टे यावदिति। प्राणानामुत्क्रमणं वा ज्ञानाद्ब्रह्मविदो नोच्यते किंतु मनुष्यादमिति वदद्ब्रह्मेति
हृदयप्रस्यैवतः। मत्यापि संधस्य तत्परस्युग्रहोंदिष्टतप्रवृत्तस्य चेत्यर्थः। अत्रहेतुमाह। स्थितीति। प्रतिज्ञार्थमुप
संहरति। यतइति। अत्र दृष्टांतमाह। रक्षितिरक्तुं तदस्फक्तेहेतुं मत्स्ययति स्थितीति। आविवेकसमयनीयं तइत्तिमा
धं। दितपाठः स्तस्यार्थमाह। विद्येति। उपमर्योर्थमाह समितिमम वनीयंयं तदस्यार्थमाह। वनीयेनइति। अन्व
यव्यतिरेकाभ्यां परिहारेण प्राणानामात्ममात्रतयावस्थानमुक्तमुपपादयति। प्रत्यगिति। प्राणाभ्यां तैवानावात्म
नानवस्थितिरित्युक्तमन्वमानमाह। ताद्वात्म्यमिति। सर्वस्यात्ममात्रत्वं साधकात्मावादात्मानमित्युपदत्तादिति वा।
स्थितिं। अत्रहेयवस्तुस्वप्रकाशमित्यर्थः। तस्यैव ज्ञानेनचेन्नस्यादवाह। ज्ञानेनेति। तर्हि ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः प्रागात्मा॥

न४

भि॰

गा॰ ५

३६२

नः सद्धितीयत्वमत्राह॥ प्रत्यमिति॥ सदाज्ञानादनिर्वृत्तत्वान्नद्वितहानिरित्यर्थः॥ अत्र लिंगमाह॥ य तइति॥ स्वतानिर॥
विद्यस्य वातिनासिका॥ विद्यानिवृत्तिरिष्यत्र मानमाह॥ कठवल्लीति॥ इयमपि श्रुतिर्मुक्तस्यैव मुक्तिं वदतीत्याह॥ तापीति॥
ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यथाश्रुतिस्तदेवश्रुतं तर प्रमितं श्रवणमनननिदिध्यासनविशिष्टं वदति॥ तद्धा॥ पि श्रुत्यंतरव
व्हा४ न्मुक्तस्यैव मुक्तिमित्यर्थः॥ रामादिति॥ विशिष्टश्रवणादिविषयीकृतवस्तु प्रतिपादकश्रुत्या ज्ञानात्तत्तो॥ योगविब्रह्मैव
सन्नात्मा ब्रह्माप्येतीति प्रतिपाद्यतावता पुनरुक्तिः स्यात ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति सूचितमफलब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मते
त्र वाणीत्यादिना प्रतिपादितत्वादत्राह॥ ब्राह्मेति॥ उपसंक्रियमाणं वक्तुमुपक्रमर्थांतरमत्र वदति॥ यायमिति॥ यस्माच्चदय
थायान्यादवतामित्यादावत्नात तत्त्ववांसेमारन्तुमिगतः प्रकृतः॥ सोयं सयश्चायमात्मा बल्यं इत्यादिना व्याख्यामिइत्यर्थः॥ इ
दानीमुपसंक्रियमाणं वदन्वाक्यं योजयति॥ य तइति॥ माहनिरात्कृतरात्मानान्यत्र माशंक्याह॥ नान्यदिति॥ अवगत्या
स्वरूपं प्रकटयति॥ यस्मादिति॥ आत्मनः स्वतः प्रवृद्धमुक्तस्वत्तावत्वे कथं ज्ञानान्मुक्तिरुच्यत इत्याह॥ मुक्तं नवति॥ उक्तात्मरू
पसंदेहनिरासार्थमाह॥ विरिति॥ किमत्रशपथेनात्मतत्त्वस्य विशेषिकादिति रात्म विद्धिसाधितत्वादिस्याशंक्यतेषां द्रू
ढत्वमात्मविरुद्धरूपात्तुवादनाह॥ यद्दति॥ जीवन्नेव विद्वान्मुक्तः सन्मुच्यत इत्यमुक्तं विदुषापि दृष्टत्वमस्यैव मुक्तेरत्राह॥ नतस्ये
ति॥ ज्ञानताज्ञानस्य निरस्तत्वान्मृतस्य विदुषो मुक्तिवादिन्ना दृष्टस्याद्यर्थः॥ विशेषाभावे ब्रह्माप्येतीति कथमत्राह॥ विचारितति॥
एवं कल्पनायां ब्रह्माप्तेरूपचरितत्वादत्यास्यैव ज्ञानाद्ब्रह्मप्राप्तिमुख्या स्यादत्राह॥ तस्यैति॥ स्यादेतिर्नित्यत्वमितिवदत्राह॥ पर
ति॥ हनक स्यापिनित्यत्वादप नित्या महिमा ब्राह्मणस्येतिश्रुतेर विरोधमत्राह॥ न्या नाविकादिति॥ स्याची नाविक विशेषलोकस्य

सुमस्वतावाद्यावत्स्यात्स्वताविकापि मोक्षः कर्मसाध्यः स्यादत आहाल्पेति । आत्मरोहस्य स्वाभाविकामवद्बलनव्यापारेण मा
ध्यातत तद्वस्तुक्तेरपि कार्यत्वतिशंकाता बलानतीति निराकरोति नोपलभ्यत इति परिहारं घटयति बलानतीति नाव्याप्तस्याप्रयोग्यत्वा
दः साध्यत्वं स्वरूपाप्रत्याग्यापचारतः साध्यवादात्मरस्य सुखं सामग्रवधानमंतवादित्यर्थः ॥ आत्मानाव्रमनावस्यस्वप्रकाश
दःसाध्यत्वं स्वरूपाप्रत्याग्यापचारतः साध्यवादात्मरस्य वेल स्वरूपमाह नातिव्रजकेति । आत्मनो स्वादिकमुदाहरणमुक्तेविघटयत्यात्मरि
वान्नकमादि नातिव्यक्तिः साध्यतिवेल स्वरूपमाह नातिव्रजकेति । आत्मनो स्वादिकमुदाहरणमुक्तेविघटयत्यात्मरि
वान्नकमादि नातिव्यक्तिः साध्यतिवेलचंनामीसाह्यपीति । मात्म कर्मोदिनानित्यक्तिहृपमपगातती चर्थः ॥ आत्मनिस्वता
ति । मिज्ञातिव्याप्तिमंगीकृत्यापि कार्यत्वं नास्तीसाहापीति । मात्म कर्मोदिनानित्यक्तिहृपमपगातती त्यर्थः ॥ आत्मनिस्वता
वास्या स्वाद्यादः स्वरूपाप्रत्या व्यक्तिवेलनादिमाध्यतिस्वीकृत्यमोक्षे व्यक्तिर्न साध्यत्वं फलं सुखस्वरूपाप्रत्यय वाग्याप्रज्ञा
याप्यो स्वाद्यादिव्यक्तिः किन्तु नावदत्राहातिव्यक्तिश्चेति तद्विमथनादिना वक्तिव्यक्तिव्यवहारः कथमत्राह वास्तवीतिवक्तिः ॥
स्वरूपानुमारिलीतवोत्स्याद्यादिव्यक्तिर्नेनवतिकिंतु मथनादिजन्याभासात्यर्थः ॥ बलनादिव्यापारादेः स्यादिजन्यय
तवाग्रत एवतिकथं नियमात्राहकालेति । आस्वादरम्निस्वतावत्रानावान्मात्रस्य स्वाताविकवेनासोहसंतरति
शंकते नतवदिति वस्तुनः स्वाताविकाधर्मास्तिनवतिविकल्प्याद्यं प्रत्याह यदिति । द्वितीयं दूषयति नवतीति स्वतालब्धा
त्मकस्येव वस्तुतरणसंबंधादित्यर्थः ॥ ब्रह्मसत्ताया मामाह्नो बंधध्वंसमस्ति वें कसाध्यस्य मोक्षेत्राहवाद्य निगडेति । यतस्य
तस्य वदमाता गगनकुसुमवदतिरिक्तेहेतुनिरूपानन्निवृत्तिरितिमत्राहानिवृत्तिमात्रमिति ब्रह्मातिरिक्तेन संबंध
नावाच्चनतद्ध्वंसो मुक्तिरित्यालोकमिति ब्रह्मातिरिक्तवस्तुनाविक्ष तत्त्वयाहकमुक्तिरपुक्तेत्याह प्रतीतइतिकीदृ
शस्तदिमाह्न आहामोक्षइति तस्यतिबंधकोविद्याध्वस्तोनत्वव्यवहारदृष्टांतमाहासर्पादीतिरज्ज्वानिस्तनिवृत्तएवम

त्पौरुषज्ञाननिवृत्तौ निवृत्त इत्यत्र उपचर्यते तन्न यानित्यसिद्धो मोक्षो विद्याध्वस्तो उपचर्यते तत्काले मोक्षव्यवहा
रादित्यर्थः। आत्मानान्नत्स्नत्ता वा मुक्तिः प्रसक्तसुखकं विषयसुखज्ञानातिरिक्तया नित्यसुखज्ञानयो र्विषयविषयिभ्या
नातिव्यक्तिः मुक्तिरिति तां सर्वज्ञात्मगमादन्वाहाव्यवितिः अतिव्यक्तिरूपत्तिः प्रकाशज्ञात्वतिविकल्पयति ते रितिातेः
रिक्षिनाद्यामात्म सुखज्ञानात्यत्तौ तस्यानित्यत्वापातादिति मत्वा द्वितीयांशं कर्ता प्रसिद्ध इति लोकघटादर्शनविष
यत्व मतिव्यक्तिरवामानंदादरित्यर्थः। किमात्मना विद्यमानस्यानन्दादरविद्यमानस्य वा तिविकल्पयतिविज्ञानेना।
ति आद्यमनूद्य दूषयति व्यक्तिरिति यद्यसुखकद्यतदुक्तये व्यज्यते तत्स्यात्स्वरूपतया नित्यव्यक्तेर्वान्मुक्तौ ज्ञानादिविशु
नश्यतिविशिष्य वाक्यं व्यर्थमित्यर्थः। बंधव्यवधाना आत्मुक्तेः सन एवानन्दादनीतिव्यक्तिरिव्यत्राहास्वात्मतिः एतस्त्वक
टयति स्वरूपसुखादनन्दस्तत्वं व्यवधानं स्वरूपत्व विरोधादवास्तवं तु तस्मिन्नाशांत तत्तदानसिध्यादित्यर्थः। विद्य
मानस्यानंदादरत्तिव्यक्तावसकार्यवादिनो संगोनरमाहास्वसिद्धांततिः एतद्विशदयति व्यज्यत इति अपसिद्ध
तं स्फुटयत्यारंतितावं विद्यमानानंदादरत्तिव्यक्तिकल्पं निरस्यकल्पांतरं प्रांशाहासतश्चेति अयुक्तिं साधयति
योनातिः किंरव्यक्तेः आत्मत्वसमत्वमैवकारणेन कर्मादिना कार्येनानमात्तत्वादाननेतिव्यक्तो दोषांतरं कुं विकल्प
यति सुखनिः आद्यं प्रत्याहानतिः एकत्र विषयविषयित्वायोगात् ज्ञानालंबनतानस्यादित्यर्थः। द्वितीयं मनूद्य
दूषयत्यथेतिः तादात्म्यादियवधानप्रसंगात घटादिवन्निश्यत्वानात् ज्ञानांतरमानंदः यद्वादिवाच्यमतस्येश्वमु
क्तावपिशरीरादिमत्त्वप्रसक्तिरित्यर्थः। ज्ञानानंदयानात्यं तत्तदात्तदावाकितु त्तदात्तदाविस्तत्रादानदिति॥

तयोर्निर्ज्ञातिन्नाद्यमानानावार्थघटादावपित्तदस्यात्रामालिकत्वमाहात्तदिति।स्वार्थपरिछेदार्थेतद्यव्यावृत्ति मु२
मत्त्ववृत्तिंवणावरयतीत्यत्राहास्वमयत्ति।जन्ममात्रव्यापाराधीःस्वार्थस्यव्यावृत्तिमत्त्ववृत्तिसंयवानसाधाय
दित्यर्थः।सुखस्यात्तिव्यक्तिमस्यपगम्यज्ञानस्यतांनिरावाह।तिव्यक्तिरिति।ज्ञानव्यक्तेःस्वयमेवमानंज्ञानोत
रंखतिविकल्प्याद्यप्रत्याद्दाप्रमाणानामिति।मानान्तमयस्याद्यवादित्यर्थः।द्वितीयेप्रत्याहानवति।दृष्टमान
स्यामयत्वमितिशेषः।।किंवाज्ञानात्सुखव्यक्तिरनित्यानित्यावाद्यमुक्तौसानस्यात्ततकालेज्ञानहेत्वाभावोदित्या
ताए६ शयवानाहात्तिव्यक्तिरिति।सुखेवस्तावोव्यवधानध्वस्तोतद्व्यक्तिरित्यत्राकान्तराद्येति।वव्यवधर्वमुक्तेज्ञानाते
दनिवृत्तेस्तन्निवर्त्तकमाधनांतरमिष्यंतदत्तावेनतिव्यक्तिरवसुखस्यस्यर्थी।व्यक्तेरनित्यत्वेदेशादिवा
वधानसंतवाद्यतिरवनस्यादिफकंनित्यत्वेमुक्तो।वगपितस्यसंगमइतिकल्प्यांतरंप्रत्याहोपलब्धीतिव्यव
धानस्यानतिव्यक्तेरितियावतज्ज्ञानतिव्यक्तसंततफलितमाहेवंत्वमिति।विपक्षेदोषमापातः।तिव्यक्तिरिति
मुक्तावगातुकज्ञानात्सुखव्यक्तिःस्यादत्राहान्यथेति।किंचज्ञानसुखयोरकाश्रयत्वविषयविषयित्वान
स्यादुपरमादिवदित्याहनापीति।किंचनित्यत्तिव्यक्तज्ञानस्यसुखसहपादाश्रुरातत्वेचइस्यात्तद्विपरीतस्यात्स्मिन्पक्षे २व४
त्तदसंस्पृश्यादित्याह।सुखादीति।इष्टएवतयोर्भेदइतिवदत्राहापरात्मेति।प्रमाणोनावाचनैनात्मात्तदर
लाधात्मेति।चात्मनमप्रत्तवात्तत्विदमानानावादात्मानाप्रत्तनावामोहामदामिद्दत्यर्थः।निर्विशेषब्र २६४
ह्मनावस्यमोदश्वममहमानश्चोदयतिनन्विति।मोहस्यनिर्विशेषब्रेप्यविद्यातकनिवर्तकत्वनाशोत्र।

सा२

मर्थवदितिपरिहरति॥नात्मेति॥आत्मनिमुक्तस्य विशेषार्थाशाम्यारंत्त॥किंनस्यादत्राह॥मुक्तेति॥शास्त्रस्यतन्त्रयो
रर्थवत्त्वंनिगमयुमुपशोषति॥आत्मानानिर्विशेषत्वमसिद्धमविद्यातिष्टस्यनिवृत्तिर्नतविशेषमत्वादितिशंके॥ने
ऽघ्यति॥कल्पितेति॥विनिपरिहरति॥नैवमिति॥एतस्मष्टयस्याविद्येति॥विध्वंतारणमविशेषत्वमुक्तापयति॥आत्मने
इति॥मोहककर्तृत्वंनजनिकत्वंनदाश्रयत्वंवतिविकल्प्याद्यंप्रत्याहनैवमिति॥एतद्विशदयन्नन्नगति॥द्वितीयं दूषयति॥
विषयत्वेति॥अविद्यादेरात्माश्रयत्वेदृश्यत्वानुपपत्तिरन्यथात्मानापिस्यादित्यापत्तेरित्यर्थः॥अविद्यादेरात्मद॥
श्यत्वंदृष्टांतनाह्यग्राहकेति॥विमतमाधामोदृश्यत्वाद्रूपादिवदित्युक्तेर्थेप्रयोगविवक्षयाह॥ज्ञातत्वेति॥तस्माद्दृष्टि
तक्षानेनज्ञानेसुखोस्मीतिप्रतीतरत॥आहानदोति॥तदनावहेतुमाहासामान्यानेति॥तन्तत्याहरितियावत॥वि
रोधास्येनतदाश्रयत्वमित्याह॥तस्मिन्निति॥अविद्यादेरात्माश्रयत्वंनापहृतुंशक्यमनुत्तववविरोधादितिशंक॥ते॥न
जातइति॥किंमानासांतःकरणस्यतदाश्रयत्वेप्रतीयते॥तस्माद्धिःणोवाद्यंप्रत्याह॥वीक्ष्यइति॥एतस्पष्टयति॥वृद्धि
ति॥द्वितीयंदूषयति॥मूढेति॥लोकप्रसिद्धिरपिमाहिणोविद्याद्यनावमानमित्याह॥लोकापीति॥अज्ञानादेरनाधर्मत्वं
तगवद्वाक्येनसाधयति॥मत्तान्तेति॥मद्वाक्त्नतान्यहंकारस्यारत्येततत्कृत्वंसमासेनसविकारस्युदाहृतमित्संतना
विद्याकार्यस्यदुःखस्यपृथक्कृत्सत्सेव्योक्तस्यकारणशानस्यापितदर्मेवंबंधद्व्यर्थः॥आत्मदृश्यत्वादात्मधर्मत्वाना
त्वपितद्वाक्यमाहाय्यथेति॥नचेवक्ष्यतिसंवादमाह॥ज्योतिषामिति॥आत्मनोपिदृश्यत्वादृश्यस्यतद्धर्मत्वमाशंक्याह
स्वयमिति॥द्रष्टृत्वेनशस्त्रावाचनात्मानादृश्यात्स्याह॥नान्यइति॥आत्मानानिर्विशेषत्वंब्रह्मरूपमेइरति॥यतइति॥

एवं स्वपक्षमुपसंहृत्य परपक्षमनुवदति। यत्त्विति। मोहं न गवः शोचामीति तरति शोकमात्मविदित्यादिकमज्ञानात्के
वलज्ञानान्मोक्ष इति प्रतिपादकं वाक्यमर्थवादत्वादमानमतश्चात्मज्ञानाङ्गधर्मात्माद्यादिविज्ञानगः परमार्थ इत्यर्थः। परेष्ट
मुक्तेस्तत्र तत्र निरस्तत्वान्न दूषयस्तदर्थं यतितव्यमित्याह। स्फुटेति। ग्रायुक्तेदृषणमनाहत्यदृष्टस्मशान्तं दूषयतीति। यं२
स्मात्मानेवमिति। परमतनिरासेनोक्तं वाक्यार्थं निगमयति। ब्रह्मेति। उपचारनिमित्तमाह। तद्विद्येति। नाविदुषा
स्थितं तस्य चेदृह्यमाह। विद्येति। ब्राह्मणीकार्थमं चोपितवती माहात्म्यतदिति। ब्राह्मणार्थस्यान्ते नेवद्दन्वातस्य नेम
त्वणा चाह। यथेति। तेनेवदृष्टेपि मन्दमति दार्ढ्यार्थं मंत्रोक्तिरित्यर्थः। यदन्त्यादिमन्त्रार्थमाह। ब्रह्मेति। तदामृतानन्तवतीति
संबंधः॥ नत्वज्ञानस्यापि रागादिदर्शनान्नाज्ञाननिवृत्तौ कामनिवृत्तिरत आह। कार्याणामिति। तद्दर्शने बाधितानुवृत्तेस्य
र्थः। सर्वशब्दविशेषणानर्थक्यं स्यादयति। यदीति। कामसंस्काराणामपि ज्ञानान्निवृत्त्यर्थं विशेषणमिति परिहरति। ज्ञायदि
ति। प्रश्नवादस्तु माह। कामेति। हृदिश्रिता इति विशेषणं कामानामंतःकरणधर्मत्वप्रतिपत्त्यर्थमित्याह। हृदीति। तानेवगता
र्थवाद्यधर्मिदिमितिवदन्नाह। हृदंस्वेति। कामाः मुच्यंत इति प्रतिज्ञार्थस्य हृदिश्रिताद्धेतुवचनमित्यर्थः। स्वांतःकरणधर्मी॥
स्य रहस्तु तु जं गाद् ज्ञाननिवृत्तेः कथमंतःकरणगतत्वं कामानां विदुषः कामनिवृत्तौ हेतुरत आह। विद्यायाश्चेति। यस्मात्त्व
वेवाद्दमित्यत्र वागादिष्ठुपंजगदविद्यामयमुक्तं तस्मादविद्याध्वस्तान्तःकरणधर्मा तदाश्रितकामानां सर्वथा नि
वृत्तिरिति रिति ज्ञाना कामध्वस्तो हृदिश्रितत्वहेतुवचनं युक्तमित्यर्थः। कामानिवृत्तावपि कार्यानिरस्थिते ज्ञानिनोपि न २६५
मुक्तिरत आह। निःशेषेति। कामहेतुकर्म्वाकर्मादिः कामनिवृत्तौ विद्वत्पन्नदपि निवर्तत इत्यर्थः। कामबन्धस्यानेकार्थत्वा॥

कस्यजनिमद्धेतुत्वं तत्राह बाधिता इति कामनं कामइत्युक्तं ततः करणस्य रागादिवासनाः कामशब्दिता इत्यर्थः॥
ज्ञानात्कामध्वस्तो स्मृतिमपि प्रमाणयति ॥ वेदव्यासोपीति तद्वाक्यमनुवदति विषया इति रसो रागः मेत्रास्यायशब्द
र्थमाह द्वेत्वर्थेति ॥ हृदिश्रिता इति द्वित्वर्थश्रूयन्त तत्राहिस्यर्थः॥ अत्र तस्यार्थमाह ब्रह्मेति ज्ञानसमकालमेव ब्रह्म
प्राप्नोति हेतुमाह सम्यगिति॥ जन्मारब्धस्य बंधस्य हेतुधर्मादिस्तस्य कारणमज्ञानं तच्छ निवर्तकत्वात् ब्रह्मज्ञानं ज
न्मबंधस्यापि हेतिरिति ॥ ज्ञानकाल एव जन्मबंधोपि नश्यतीत्यर्थः॥ निखिलकामनिवृत्तो विदुषो मुक्तिरित्येवमर्थं मं
त्रं व्याख्याय तत्रैव पंचव्याख्याप्रस्तौति यथोक्तादिति कथमन्यथा व्याख्यानमिति तदाह ॥ यथेति ॥ संसाराधम इति याव — स्कां
त् परमात्मैव तमवतायेव्याकरोति ॥ प्राज्ञादिति ॥ न दामत्वोमृतो नवतीति संबंध ॥ आत्माश्रयाश्चेत्करणाश्रया॥
[?]८ श्चकामा संतीति तत्राकथं निवृत्तिरिति तत्राह ॥ कामा इति ॥ विशेषणं तदद्वाक्यं व्याजयति ॥ हृदीति ॥ हृदयशब्दार्थमाह॥
हृदयमिति ॥ कथमकस्यानकार्थेचमैवेमत्राह ॥ हृच्छेति ॥ कामपदार्थमाह ॥ कामा इति ॥ मूर्त्तामूर्त्त ब्राह्मणे माहारज
[?]९ नमित्यादि दृष्टांतेनोक्तः करणाश्रु विषयवासना श्रुतास्मिंमंत्र गृह्यं तइत्यर्थः॥ तच्च वासनात्मकं रूपं हृच्छ ज्ञस्वांत
रंगं स्वरूपमित्याह ॥ प्राज्ञस्येति ॥ काम त्वाविशेषादेतेः करणस्य कामानामप्यात्मरूपतत्वं तत्राह ॥ हृदयेति ॥ बुद्धिस्थस्य
ल कामानामात्मस्थश्रुत्रे कामप्रहेतुत्वमाह ॥ हृदयाश्रयीति ॥ ननु बुद्धिस्थ कामात्मस्थ कामाद्धेतुत्वं प्रस्तुतं किं स्यादि
त्याह तत इति ॥ आत्माश्रयाः कामानन निवर्तेत न तर्हि मुक्तिर्न स्यादिच्छामस्येव मोक्षोपदेशादत्राह ॥ मानाधारेति ॥ माना
गतकामवत्तादात्मस्थकामा समर्ति दृष्टांतेनाह ॥ बीजस्थस्येति ॥ गोदृष्टिवीमितियावत् मानाधारात्मकत्वन्नाय ॥

दिकामास्त्वर्द्धिकिमिति हृदि श्रिता इति । तानेव विशेष्यं तत्राह हृदयायनेति । विशेषणानां कार्येण कामव्यक्तिविशेषकार्य
स्य हृदयदृष्टत्वेनेत्यर्थः । कामपदार्थं प्रपञ्चयन् वाक्यार्थमाह हृदीति । कामसंदेहध्वंसायपि प्र स्तत्राप्यर्थंसाध
नांतरमस्ति वा मित्याशंक्याह विद्येति । अज्ञानमूलमिथ्याज्ञानादिगणेनेत्यर्थः । आत्मनिष्ठा ताविककामनिवृत्ति ॥
र्नास्तीति कृत्वा वगतमत्राह तमकामेति । अत एवात्मयो या वृत्तिर्नास्तीत्याह तावतेति । आत्मातिरिक्तान्न कामस्य
आत्मव्यावृत्तिः स्यादीमलादानिर्मल्यादिगुणादिख तितत्राह संसर्ग इति । आत्मनाः स्वर्द्दिकेः समैह संसर्ग एव विव
क्तो स्यात्तामत्राह मिथ्येति । मनागतकामप्रतियोगिकसंसर्ग एव विविक्तकार किं फलं तदाह तानेवेति । नि
सोहीस्त्राप्येतदुक्तमत्राह त्यक्तस्यागिति । शोकप्रवृत्तिरेव तत्रोक्तानकामनिवृत्तिस्तत्राह शोकेति । हृदयस्ये
तितत्रत्वविशेषणस्यापि कृत्यमुक्तन्यायेन दृष्टव्यमित्याह न्याय इति । विशेषं नावयन्नूर्वपदमुपसंहरतीति ॥
श्रीमदिति । हृदि श्रिता इति विशेषणादात्माश्रयकामाः संतीत्युक्तं तत्कथमस्त्यवद्वाक्यचमित्याशंक्याह तदर्थमनु ॥
क्तमनुवदति सर्वेति । आत्मेत्युपासीतेति सूचितविद्यायास्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति श्रुतस्त्रह्मसत्तावेफलमु
क्तं ; यथा यो न्यां देवतामिति सविद्यां सूचयित्वा तत्फलमपि श्रुतिरस्मान्प्रति प्राहेत्यर्थः । किं तदविद्याफलं तदाहाका
र्येति । अन्योसावन्योहमस्मीत्यज्ञात तद्दर्शनमविद्याकार्यमुक्तं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव सारस्याधमय
स्यावेदयथ्यामित्याशंक्य तत्स्वरूपं चार्थत्वेनार्थवच्चमाह समाधेरिति । इदं प्रकरणद्वयं पिकामानामात्माश्रयत्व
स्य कथं वेद वाक्यं च तत्राह तस्मादिति । अथ योन्यामित्यविद्यासूत्रव्याख्यानप्रस्तावे कामां संकल्प इत्यादिवाक्य

यार

३६६

नकामानां मनोधर्मत्वोक्तेस्तेषामात्मधर्मत्वं वदद्बाह्यमित्यर्थः। वाक्यांतरालोचनयापि कामानामनात्मधर्मतामा
हायास्तत्स्येति। तद्धेदमित्युच्याज्ञातप्रतीचानामरूपकर्मात्मना व्याकरणमविद्याकृतमुक्तं कामाद्यं नामरूपानुवर्ति
ना। तानकेवलोऽश्रयाऽस्यार्थः। किंच तद्धेदमिति यदज्ञातमप्यब्रह्मसगुणनामाद्यात्मना व्याकरणसूत्रं तदथायान्यामि
त्यादिनाऽनूद्य ब्रह्म वा इदमग्र आसीदकमेवेत्यादिना व्याख्यायांतता विद्यापदेवाकार्यमात्रस्य नकामादेरात्मधर्म
त्वादाह। मामनेति। एवं श्रुतिपौर्वापर्यप्रतिसंधानेन कामादेरनात्मधर्मत्वं प्रतिपाद्य तस्याधर्मत्वदर्शनं सर्ववदद्विराध
दनादरणीयमित्याह। कणनुमिति। किंच कामादेरूपेतत्त्वाविज्ञानिकर्मणि वाऽध्याद्यनात्मधर्मत्वं दर्शितमित्यर्थः। द्वितीये
प्रत्याह। रूपस्यानात्मधर्मवादित्वात्तद्याविदिति। एतद्धि सर्वेषां रूपाणि बिभर्तीति श्रुत्या रूपमात्रस्य मनोधर्मत्वं दर्शित
मित्यर्थः। द्वितीये प्रत्याह। प्रकाशोपीति। तद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्तीति श्रुत्या नाममात्रस्याप्युपर्युक्तमित्यर्थः। इति
त्थाप्याह। प्रकाशोपीति। क्रियत इति। एतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्तीति कर्ममात्रस्य प्राणधर्मत्वमुक्तमित्यर्थः। कामादेर्नाम
रूपक्रियाव्यतिरिक्तत्वाद्रूपादेरनात्मधर्मत्वे रागादेरात्मगुणत्वमितस्याह। निश्चितमिति। विज्ञातं तं विजिज्ञास्यमविज्ञात
मत एवेत्यादिश्रुत्या सर्वस्य त्रय्यंतर्गतत्वमुक्तमित्यर्थः। तृतीयालोचनयासिद्धं निगमयति। यतऽइति। शाकल्यब्राह्मणे
प्यात्मनः कामाद्याश्रयत्वं निराकृतमित्याह। तथेति। किंदेवतास्यां प्राच्यां दिश्यसीत्युपक्रम्य हृदय इत्येतन्मनोदेः कृत्स्नस्य हृद
याधिकरणत्वोक्तेर्नात्मधर्मता कामादेरित्यर्थः। कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमित्यारभ्यैतानष्टावायतनानीत्यस्मात्प्राक्तनसं
दर्भालोचनयामपि नात्मधर्मता कामादेरित्याह। समानइति। व्यतिरिक्तनिषेधवाक्यावष्टंभेनापि कामादेरात्म

व

धर्मतानात्मीत्याह। काचयेति। यत्तुहृदयस्थकामग्रन्थ्यात्मस्थकामो व्यतिरिक्त इति तस्य त्याज्यत्वं दर्शयति। न केवलमात्मस्थ
कामात्यतिरिक्तस्तर्वं श्रुतिविरुद्धत्वाद्दानतीति। कुर्वन्ब्राह्मणो विशेषापादनयात्र त्यागात्मोक्तः स एव ब्रह्मेति ब्रह्मि
णापुत्रयत्नः तस्मस्यकामाश्रयत्वं ब्रह्मणत्वयविरुद्धमित्यर्थः। तत्वेवमुक्तं नरमात्मकियतीति। मुव्यापारालिंगनादिदृष्ट
दिदृष्टोऽतनवात्मनादहृदयव्यतिरिक्तत्वेन प्रतिपादनान्न कामादिसंसर्ग इत्यर्थः। इतश्चात्मानानकामादिसंबंध
इत्याह। व्यतिरिक्तस्येति। दहृदयात्मकोऽत्राध्यात्मादित्तेदाद्यतिरिक्तस्य स वा एष एतस्मिन्संप्रसाद इत्यादिनाव
स्थात्रयसंचारेण कामादिराहित्यप्रतिपादनान्नात्मनः कामाद्याश्रयत्वमित्यर्थः। आत्मनि कामाद्यतावदेवं तरमा
हाय्वतइति। उदाहृतश्रुतीनां विवक्षितं निगमयत्यात्मेति। हृदिश्रिता इति विशेषणादात्माश्रयाः कामाः संतीति शं
कतो विशेषणस्येति। यथा माध्यन्न पश्यति स्फुरुदक्षिणेनादला पश्यति तथा नैष्ठाततथाहृतश्रिता निव
र्तंत इति सिध्यतीत्यर्थः। दूषयति नेति। उक्तं विशदयति। प्रतिज्ञातेति। दृश्वर्थं स्पष्टयति। सर्वेषामिति। ब्रह्मविदः कामा
निवर्तंत इति प्रतिज्ञायामज्ञानां तुस्थाश्रयत्वात्तत्कामानामज्ञानध्वस्तोधंसादिति दृश्वर्थं विशेषणमित्यर्थः। विशे
नार्थ षणस्यार्थमितरमात्ता नाश्रितेति। लब्धसाधकाः कामास्तावद्दृहृदयमाश्रयंते तेनालब्धमत्ताकास्तान्व्यावर्तयितुं हृदिश्रि
ता इति विशेषणमित्यर्थः। किमर्थमेवं लब्धमत्ताकातिशेषं तत्राह। तत्वेति विषयदोषदर्शनादिना लब्धसत्ताकका
मनिवृत्त्वो महानयत्नः कर्तव्य इति प्रतिपादनायेत्यर्थः। आश्रयांतरापेक्षयाविशेषणं किं न स्यादित्याशंक्याह नाश्रयेति। हृ
त्रमादानहीति। विधांतरत्त विशेषणरूपमाह। वेत्ति। प्रितिकाम्य इति वा काम्यतेऽनेनेति वा कामनमिति वा काम॥ २८॥

शास्त्रस्यानर्थक्यात्तन्नासावच्युतत्वात्तस्माद्विशेषोक्तिं दिविष्ठितानेन वरेणानापद्यद् दिविष्ठिताइति विशेषणं सर्वेच्छानि
वृत्तो मुक्तिर्नास्थेति प्रतिपादनायेत्यर्थः॥ आत्मनः कामाश्रयत्ववाक्योत्तरविरोधमाहातिछेदाइति छेदः शक्षे
नगायच्चादियत्तान्नविरोधश्चोदनावेति किंवात्मनः कामादियोगश्चोदिमानमागमोवानाद्य इत्याहात्मनश्च
तिप्रत्यक्षाद्यगोचरत्वादात्मन इत्यर्थः॥ द्वितीयं शंकते सर्वेति सर्वकामः सर्वगंध इत्यादिकं नात्मनः कामाश्रयत्व
मानं वाक्यान्तरविरोधं दर्शयन्नाह तन्नेति तुल्यबलयोर्विरोधे विकल्पः स्यादत्राह वस्तुनोपीति विकल्पो हि दोषवान्न
कश्चिदपि युक्तः व्रीहियवादौ तु गत्यन्तराभावादाश्रित इत्यपि शब्दार्थः॥ सर्वकामा इति छेदवाक्ययोस्तु तुल्यबलत्वेपी
त्यत्र न वस्तुनि विकल्प इत्युक्तमथा तुल्यबलत्वं वक्तुं छांदोग्यवाक्यार्थमाह सर्वहीति अथ हृदयं ब्रह्मप्रतिमायतनं द
र्शनत्वात्तद्वत्तदनवाचेति मैथुक्तिरुक्तेत्यर्थः॥ शांत उपासीतेत्यत आत्मानं आह क्रियेति यावता ब्रह्मा हृदयं ततः कि
यादितेदहीनं तस्मात्संन्यासमिति शमादियुक्तस्तदात्मानं ध्यायेदित्यर्थः॥ सर्वमित्यादेरर्थं निगमयति तदिति अ
य खलु क्रतुमयः पुरुष इत्याद्यवतारयत्युक्तेति स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्यार्थमाह ब्रह्मेति शांत उपासीतेति वाक्याद
स्यापि विशेषाचाह मनोमयेति मनोमयत्वादिगुणकस्सोपाधिकात्मध्यानमत्र विधीयत इत्यर्थः॥ हेतुमाह सहीति
सर्वमित्यादिवाक्यं वस्तुपरं न तत्र कामसंबंधः श्रूयते अथेत्यादि तु क्रियापरं न तच्च कामसंश्रुतिरिति समुदायार्थः॥ एता
वतापि प्रकृतं किं सिद्धमत्राहात इति तस्य शरीरतिछेदवाक्येनात्मपरसर्वकामवाक्यबाध इत्यर्थः॥ वाक्ययोर्विकल्पान्नावस्तु
पसंहरति विकल्पोत्रेति वस्तुपरदहरवाक्ये तद्रूपमेसमत्ताः कामा इत्यात्मनः कामसंबंधश्रवणात् रतिछेदवाक्यस्य॥

सत्यकामवाक्यस्य च तुल्यबलत्वाद्विकल्पो द्वयोरप्रामाण्यं वा स्यादाशंक्याह नेति। न तद्वाक्यं वस्तुपरं वस्तुपास्तिविधि
परत्वाद्वस्तुपरत्वेपि न कामसंबंधप्रतिपादकं कामानाम् असत्त्वनिराकरणपरत्वादथवा ब्रह्मोपासनस्य वि
धिस्मिन्नत्वादुपास्यस्तुतिपरं न कामसंबंधप्रतिपादनपरं सर्वथाप्यतुल्यबलत्वादस्यातिछेदवाक्येन बाध॥
वे
स्तुक्त इत्यर्थः॥ किंचकृतात्मनि कामसंबंधतावसतीदं वाक्यमुपपन्नमित्याह संस्यात्मनीति। आत्मनि कामसंबंध
तावदहत्वंतरमाह निषिध्यत इति। म यथा कामो न वतीति श्रुतं कदाचिदपि मा ह्रोन स्यादित्यर्थः॥ आत्मनस्ते
कामानां संसारहेतुत्वात्तावन्मुक्तिः स्यादिति शंकते मतमिति। तह्यात्मनि कामस्थितिर्न किल्पानिष्फलत्वाद
त्राह किमर्थेति। निष्फलत्वं प्रकटयति न कश्चिदिति। न मुक्तिरिदं वेनिराधानापि संबंधाहेतुत्वमनिष्टेरित्यर्थः॥ उ१
निष्फलत्वमात्वेणो सत्वमुपन्यस्य नृणादरण्यसत्वप्रसक्ते स्तत्वाहोप्रमाणेति। चमस्थलादिश्रुतिविराधसदनाभि
हिवादितिर्गुणवाक्यत्वादिस्मृतिविराधश्चैनात्मनि कामसत्त्वस्याहा कामादीनामिति। फलितमुपसंहरति। कामे
ति। निर्मूलकल्पनानकार्येश्चैनदृसंवादमाह प्रमाणवंतीति। आत्मनि कामे संबंधानकल्प्यात प्रत्यक्षमु
विरुद्धत्वात्स्याहनत्वति। अहं कामीति प्रतीतिवकामसंबंधस्य लोकप्रसिद्धत्वान्नतन्न श्रुतं प्रामाण्यमित्य
र्थः॥ आत्मनि कामसंबंधस्यानर्थत्वादज्ञे यद्वेपकपासनार्थं कामसंबंधउच्यतइत्याशंक्याह नवेति। व्यतिरकेहष्टांत
माह सर्वेति। हत्तुमाह श्रुतेरिति। आत्मकामादिवाक्यस्य वस्तुपरत्वादित्यर्थः॥ वेशेषिकादिन्यायसिद्धत्वादात्म ३६८
नः कामयोगित्वं संगीकार्यमिति शंकते नाकणादेति। इच्छाद्वेषयत्नकर्त्वदाष्टिना गुणत्वाद्रूपादिवदिति धर्मिमात्र

सिद्धोपरिशेषादात्मनस्तदाश्रयत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ कामः संकल्प इत्यादिश्रुत्या कामादीनां धर्म्यंतरवनीतः परिशेषासि
ध्यादूषयति॥ श्रुतेरिति॥ यदा सर्वप्रमुच्यंत श्रम्हलं नेति नेतीत्यादिवाक्यविरोधाच्च करणस्तु मनस्तु पश्यमित्यादात
त्मिषाध्येति॥ श्रुतियुक्तिव्यतिरिक्तमात्मनः कामाश्रयत्वे न मानमस्तीत्याह नत्वति॥ स्वतःसिद्धचमानांकुतः सिद्धिमत्वा
दा मानमानतिमातुरवात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात्म एवात्मा न तत्साक्षी॥ तिनत्वाहा यइति॥ क्षुधादितावातावत्साक्ष्येवात्मत्स्यर्थः॥
अत एव न तस्य कामादिबंध इति फलितमाह॥ कामिनमिति॥ उक्तन्यायं दुःखादिष्वतिदिशति॥ शत्वमिति॥ मनोधर्मत्वा
त्तु कामादेः नात्मधर्मत्वमित्याह॥ छादेरिति॥ आग्नेरिष्ठोष्ण्यच्छायामलगतत्वविज्ञस्थ्यात्मगतता स्यादत्राह॥ छादीति॥
विरोधात्वनेच्छादेरात्मधर्मतेत्याह॥ त्वयमिति॥ एषधीविषयत्वात्तावात्वनात्मधर्मत्वमिच्छादेरित्याह॥ केति॥ किंचात
स्यात्मधर्मित्वं याह॥ काधार्मिणो न्यानन्यो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह॥ नापीति॥ द्वितीयं दूषयति॥ ग्राहकेति॥ स्वंशतः स्वग्रा
ह्यत्वापत्तेरित्यर्थः॥ आत्मनः स्वधर्मग्राहकत्वात्तावं दृष्टांतेन साधयति॥ चक्षुरिति॥ किंच कामादिधर्मित्वे जडत्स्यादजड
श्चावाद्यमंगीकरात्त्यात्मेति॥ वाशब्दो विकल्पार्थः॥ द्वितीयं दूषयति॥ दृष्टांतेति॥ दृश्यत्वविरोधादित्यर्थः॥ जडस्य कामाद्याश्र
यत्वांगीकारहेतुमाह॥ आवृतान्विति॥ श्रुत्यादिस्वप्ने कामादिरहितात्मरूपाभ्यासात्वाच्च कामादेर्नात्मधर्मतेत्याह॥ दोष
कां२ ननिति॥ तत्त्वे वाह चंतंत्वं कुद्रुमिविधत्त्वात्स्वयमिति॥ अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेरात्मनो रौद्राद्यजगदां
ध्यप्रसंगमाशंक्याह आत्मनः स्वप्रकाशत्वात्सिद्धिरित्यर्थः॥ किमतस्तत्राह॥ कामादीति॥ सा स्वप्रकाशना कामाद्याश्रयत्वे॥

बाधितास्यादित्यर्थः। किंच तार्किकैः कामादय आत्मनामान्यत्र मिष्टं तादृकविज्ञानं मनसः वेविज्ञानश्रुतिबाधितमित्या
ह। तथेति कामादन्यात्मधर्मा वृद्धत्वं तरमाद्या भावा इति तार्किकमतनिरासं निगमयत्यथ काम्यस्येति यत॥
खंडत्वज्ञानतश्च अर्थः। विशेषणबलादात्माश्रयत्वं कामानामिति प्रस्फत्तमपिवाद्यमधिकविवद्धं यान्तु वदति
हृदीति। आत्माश्रितविनागार्थमित्याशंक्य कं स्मारयति। हृद्यनाश्रितेति। अव्यावर्त्यं विनापि विशेषणं संभव
तीति विवक्षितमधिकं दर्शयति। मूर्त्तमिति विशेषणस्य अव्यावर्त्तकत्वनियमे हेतुत्वं विशेषणानां मूर्त्तवादी
नामपि तस्य सत्त्वात् मूर्त्तवादि शिष्टहृत्याद्यास्ति च प्रसक्तेस्तेषाम मूर्त्ताकाशादिव्यावर्तकत्वेनापप्राप्तोपरक्त
तथनाश्रितकामव्यावर्त्तकविशेषणावपत्तेर्न विशेषणसामर्थ्यादात्मनि कामादिसिद्धेरित्यर्थः। विशेषणस्याव्या
वर्त्तकत्वनियमानावद्धत्वेतरमाद्यवलम्बनेति यत्तु कामादिवास्मनयात्मा वास्यत इति तत्स्वत्वाद्वा वास्य इति
आज्ञातं कामाद्याश्रयस्तु धर्मजडत्वादित्यर्थः। परमात्मानाविजातीयत्वेनाध्यासात् वृपिजीवांसजातीयत्वा
स्युतत्याशंक्याह। प्रत्यगिति। तदा आस्य तदा सकाममित्यादिश्रुतिविराधश्च नात्मनि कामादयः संतीत्याह
निःशेषेति। निःशेषेति। कामादिः प्राज्ञस्येतरं रूपमित्यत्तं तदपयुक्तं कामादिरहितस्य तस्य रूपत्वादित्याह॥
तवाइति। स्तुवचनविराधश्च नात्मनः कामाद्याश्रयतेति वक्तुं तदीयप्रक्रियां हृत्तीमूर्तब्राह्मणस्था मनुवदति
पीतेति। कर्मकार्येः कर्मकार्यमनात्मकरूपेत्यर्थः। वासनायोगादनिर्देश्यस्य निर्देशपत्वं कथमित्या॥

य५

२६९

शि

शंकां तस्याः स्थूलरूपतामाह । भावनेति । प्रवृत्तिविरक्तिभावनविजृंभमाणा चेत्तत्त्वेति कस्थूलत्वं यातीत्यर्थः
भावनायाः स्थूलतामुक्त्वा तस्या आत्मव्यवहारहेतुतामाह । मूर्तेति । आदिपदात्कर्मसंग्रहः । हीयमाणा सूक्ष्मतां ग
च्छतीति यावत् । भावनाख्योपाधिसंबंधादात्मनो बहुरूपदृष्टांतेनाह । भावनेति । तदीयप्रक्रियामुपसंहरति । तादृगिति
राशित्रयकल्पनेन मादृशा दृष्टार्थः । तस्यैतस्य पुरुषस्य सादिना वासनारूपाक्तिप्रसंगादात्मनि कामादिसंबंध
स्योपाधिकत्वोक्त्या तस्यात्मनाविकारत्वोक्तिर्विरुद्धेत्यर्थः । किंच मूर्तामूर्ते बाह्यले राशित्रयं प्रकल्प्य कर्मराशिद्वैशद्ये
नात्मापीति गृहीतस्त्वत्र दोषमाह । कामेति । ननु तानतीति कर्मराश्यंतर्गतात्मनो निषेधान्न कामाद्याश्रयत्वेन स्थिते
रित्यर्थः । कामाद्याश्रयस्यात्मनः परमात्मनाध्यस्तकल्पितस्य निषेधेपि न सूक्ष्मतास्यात् परमात्मनः स्थितेरितिशं
कां । परमार्थेति । दृष्टांतपक्षं प्रमाणाह । स्थूलेति । स्थूलकामानां कल्पितात्माश्रयत्वेपि सूक्ष्मकामानां परमात्माश्रयत्वा
कथमित्याशंक्य परिहारमाह । शक्तीति । आत्मनोकारणत्वमसिद्धं परस्यैव कारणत्वादित्याह । नानात्वेति । स्थूलादिवा
क्यनाशोपनिषिद्धश्चनात्मनः कामादिसंबंध इत्याह । स्थूलादीनामिति । परमतनिरासमुपसंहरत्यात्मेति । त
द्युत्थेसादिवाक्यनिरस्यत्वाशंकामाह । एवमिति । बाधितस्यापि प्राणेषूदादिवर्त्तितत्वं किमितिश्रवणं तदर्थसं
बंध इत्यर्थः । ब्रह्मधीफलत्वं वा यद्वैपूर्वं वा देहसंबंधस्तावद्दर्शयति । सर्पेति । देहादावर्तमानस्य तत्र सम्यक्त्वा
द्यन्नाद्यविवेकादतुरित्याह । वर्तमानानामपीति । आत्मीयत्वबुद्ध्या तावावाकुत्ताच्चाह । पष्ठीति । एवं तात्पर्यमुक्त्वा [illegible]
ऽर्थमाह । हीनेति । विदेहस्यापि निर्मोकदृष्टांतः सव्याख्यातः सेप्रातिविडषां सम्यग्दृष्टांतः सव्याख्यायतः

इत्याहाहिनिर्मोकेति। विदुष इति शेषः। दृष्टांतं व्याचष्टे। बिल इति। नाडु रुध्यत इत्येतन्न्याय्यति। नाहमिति। दार्ष्टां-
तिकमाहेवमिति। उक्तानुवादनात्पथ्यतामुवतारयति। श्रुतीति। इत्यात्म सर्पनिर्मोकयोः पृथक्स्थितिर्दर्शना-
द्दार्ष्टांतिके विदेहानं स्थितिस्मानात्तदनस्थितिः स्यादन्यथा नग्नवात्यागाद्वाहाहिनिर्मोकयोरिति। दार्ष्टांति-
कपि ममत्वादिसंबंधनिषिध्यते नेदनस्थितिर्न विवक्षितेत्यर्थः। नहि बद्धायां देहे माहाबध्यानतिस्यात्स्व-
धनवादाच्चाहात्यागधीति न्यायधीतिवाद्यपरिज्ञाथ शास्त्रार्थमाहादेवार्थेविति। देहं प्रकटयतिम का-
रणात्स्यति। साविद्यादेहस्य नष्टत्वादित्यर्थः। देहसंबंधस्य कर्मादिकृतत्वाविद्याकार्यत्वात्तावान्नज्ञानबाध्यता
चाहा स्वगिति। देहसंबंधस्याविद्याध्वस्तवेफलमाहा स्वगिति। विदुषापि देहसंबंधान्नाविद्याकल्पितो माव-
चाहा स्वतइति। विदुन न्यायेन तन्माधयति। कल्पितानतीकल्पितानति। अथा यमनस्थिकाशरीर इति मा॥
धं देहिनपाठनस्थिकशब्दार्थमाहा नस्थिकेति। काव्यपाठनर्दिस्थूलदेहनिषेधस्तावस्तत्राह मूर्त्तेति। काव्यपाठ
मृतनशाब्दनवास्थूलदेहनिवारणमित्याहा याद्वृति। अपनीत प्राणस्य विदुषो न प्राणशब्दं श्रुक्तमित्यवाहा माद्वि॥ण
इति त्राणब्रह्मशब्दयोः सामानाधिकरण्येनैक्यबोधफलमाहा साक्षिणां मद्वितीयत्वमिति। न केवलं मद्वितीयत्वा
दिशोनान्निवृत्तिरस्यदपि निवर्त्तत इत्याहा नामामेति। सकारणं सर्वं निषिध्यत इत्यर्थः। प्राणो ब्रह्मैत्यक्त्वा तज एवे त्वेक॥
केमत्वा त्तिवाय माहा ब्रह्मेति। ब्रह्मात्मनोरैक्यं कथं तद्भेदधीरत्वाहा यावत्पेति। मानिवदन्तित्वादिवाह्यत्वाद्यदमा
नित्यादंत्तिवाह शब्दानामेकार्थपर्यवसायित्वमित्यर्थः। तज एवेत्यवधारणं संसर्गनिषेधमर्थस्फुटयति। ब्रह्मेति॥

×मनमिति

वति। एवकारस्तात्पर्यमुक्त्वाऽर्थेत्यादिवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति। सार्वेति। अवचारद्रुमाहाय स्मादिति। कार्यशे

षाताविपिकृत्ताचाह। नन्वमिति। अनर्थव्रातनिदानाज्ञाननिरासादवाप्यमिद्धेनेकृतोनाक्तव्यमित्यर्थः। सोह

मित्यादस्तात्पर्यमाह। कामेति। कामव्रश्नोमाद्यार्थोऽनकायमुनिनादत्तोवरः। समाप्यश्वेतसहस्रदानं कथं सर्व

स्वदानस्य मुक्तवादितिशंकातानन्विति। सर्वदानप्राप्तोसहस्रदानादत्तं स्वमूल्येन कं दर्शयति। श्रुतामेवविद्यां

श्लोकैः श्रातुमिच्छन्नपिगुरुदक्षिणायां कथं दत्तवानित्याह। शुश्रूषेति। तल्लिंगत्वं स्पष्टयति। सर्वस्वमिति। एकद

शमतेनिगमयतीत्यतस्मादिति। तानेतद्युक्तमित्याह। नतदिति। एवं कल्पनायां श्रुतिव्यामाण्यं नस्यादित्यर्थः। एतस्य

टयति। श्रुताविति। अध्यनानमित्युद्वावाचाप्यस्य प्रतिपादनं व्याजापोरुषेयत्वेन युक्तमित्यर्थः। न केवलं वाजो क्वाव

व्यामाण्यप्रसंगः स्वमूल्यपरिहारायोगाद्दोषान्तरमाह। संतवाप्रतिवादनीसांयुक्तस्य संश्या सम्यसंतवादित्यर्थः। श

मादरपिज्ञानमाध्यात्विनप्रागवुक्तस्य संतवान्नोक्तविद्यापक्षया सहस्रदानमित्याह। प्रागिति। अर्थशेषमिहाफ॥

लितमाह। यतइति। संन्यासश्मादर्विद्यास्तुत्यर्थवादप्रतिपाद्यत्वे कथमर्थशेषसंतवाचाह। नापीति। संन्यास

विधायकत्वात्कमादिवाधवक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। अर्थशेषमावितत्सर्वमित्यादिस्तुर्वविद्याचं नस्वाकं तस्माउक्त

दैएव सहस्रदानहेतुरिति शंकातानन्विति। परिहरत्यदोषइतितत्रत्ववं पृच्छति। कुतइति। तमाह। यतइ॥

ति। तामेवस्फुटयति। विद्यामाहात्म्यादिति। ज्ञानादन्यस्य माहात्म्यसाधनत्वाभावात्संन्यासमालसंन्यासादर्शनसाधन

त्वं विवक्षितं माहात्म्यं ति नाक्तवानित्यर्थः। इतश्च न संन्यासमाहात्म्यसाधनमित्याह। मुक्तस्येति। संन्यासस्य मु

×तामेवस्फुटयति७

१५१

किं च तत्त्वे मुक्ते नापि मोक्षत्वं न स्यात् साधनाभावादित्यर्थः॥ मुक्तो न संन्यासमुपेक्षते तदर्थं वा इत्याशंक्य स्वरू
पनि॥ मुक्तानस्वरूपस्य संन्यासोपदेशस्य विशेषणं केशापरमात्मकस्वरूपवान् मुक्तेष्ठ मुमुक्षुणापी साध
नावनापद्धिता साक्षात्कृत ब्रह्मणाधीबलादर्थ वास्तु तुत्र विविधमस्य साधनतयांतरंगत्वादित रस्य फलत्वा
तासा निराकार्येत्यर्थः॥ विद्वत्संन्यासस्यापि संन्यासस्यादविद्वत्सं न्यासवद्विविधत्वान्न फलत्वमत्रा॥
हानतो विद्वत्संन्यासस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नाशपूर्वक्रियावद्विविधत्वमित्यर्थः॥ लाभानिकत्र स्मृतत्वमान
श्रुरितिश्रुतो र विद्वत्संन्यासापि ज्ञानवन्मोक्षहेतुरित्याशंक्याह॥ नावति नान्यः पंथा इत्यादिश्रुतिविरा
मादित्यर्थः॥ उक्तमर्थमुपसंहरति॥ प्रागिति ब्रह्मस्वेत्यर्थः॥ एवं सदृशत्वज्ञानमात्रादपवर्गो वतात्पर्यमु
क्रोमत्राणां तात्पर्यमाह॥ क्रतीत्र अथा कामयमान इत्यादिब्राह्मणेन यादत्यादिमंत्रेण च ज्ञानादेव मुक्ति
रिति संक्षिप्तोर्थो मित्वेः सपंचित इत्यर्थः॥ एवं तात्पर्यमुक्त्वा पदार्थमाह॥ सामुरिति॥ निततो वितरं इति माध्यं
दिनपाठस्यार्थमाह॥ तरंतीति॥ मोक्षह इत्यस्यार्थमाह॥ नामिति॥ अस्मे न व इति पदे अनुवितो मध्यतस्यार्थ
माह॥ शान्त्रेति॥ मयेवेति कथमवधारणं ब्रह्मवदनस्य ब्रह्मणोपि लब्धत्वादचोक्षिप्यादिति ब्रह्मविद्ब्रह्मणे
त्ति हानावः कुतोत्याह॥ प्रागिति॥ तानत्यादरर्थमाह॥ ततनति॥ आत्मविदपमुक्तमात्मब्रह्मणोरन्तदर्शनात्तत्याह
त्मिवति॥ अविद्यातत्कार्यनाशात् स्वात्मत्वब्रह्मणः परमानंद सएवाचे स्वर्ग इत्यर्थः॥ स्वर्यकामायजेतेत्यत्र
प्रदेशान्तद्दाः स्वर्यःस एवाचापि लोकशब्दः स्वर्योगार्थत्वादाह॥ स्वर्यकामेति॥ परानंद एवान्तत्वाफपाधिपरिछिन्ना

१५४

२५१

×वितत पुराणत्वाद्व्याख्यायार्थमाह॥

स्वर्गशाद्गेनोच्यत इत्यर्थः। तर्हि स्वर्ग्यवाक्यवाक्यकर्मसाध्यत्वं मुक्तेस्तत्राह। कर्मभिरिति। सोपाधिकस्वर्गस्य क
र्मसाध्यत्वं निरुपाधिकस्य ज्ञानगम्यत्वमित्यर्थः। अयमपि सोपाधिकस्वर्गत्वां शमतवद्दित्यत्राह परमानंद इति। अ
ता निरुपाधिकस्य ज्ञानगम्यत्वादित्यर्थः। इतइत्यादरर्थमाह तइति। मुक्त्या मुच्यंत इत्युक्तं देहपातानंतरं ताविद्या॥
न्माहस्येति तत्राह। दहतीति करणमंगतिः। अविद्यास्तृवादिप्राप्तिरिति यावत् नादशादिप्य वध्यानां मोहस्यादेहपात
व्यपाहेति तत्राह। मुक्ताविति। दूर्वश्रुतिवशात्तदपेक्षामोहस्य त्यत आह। ब्रह्मेति। तस्मिन्नित्यादि पूर्वपरस्य ता
त्पर्यमाह। माह्विति। विविधकल्पनं दर्शयति। शुक्लमिति। लोहितं वत्य चवकारार्थमाह। यथेति। शाल्यपि मधुरस्वरा
दिरूपेण बहुविधस्तदात्मकं ब्रह्म तत्परस्पर्शोपि मृदुकठिनादिरूपेणानेकधा तदात्मकं ब्रह्म तथा नरसोपि म
धुराद्यात्मकस्तदात्मकं ब्रह्मेति। कचित्तस्य ब्रह्मणोनेकरसत्वान्न स्वाभिमार्यादिरूपेणाद्यो न ज्ञानमिति तावच
त्र तदोषं संतापयत्यविद्येति। उक्तमर्थं दृष्टांतेन साधयत्येकमिति। ज्ञात्वैवमनं गजहदिर्मानविराधमिमि॥
थाश्रुतं ब्रह्मेत्यादिकल्पना प्रोतत्वान्न तथ्येत्यादि तत्राह। स्थूलेति। अस्मिन्नर्थे मंत्रागममवतारयति। यस्मिन्नि
विहितानुष्ठाननिबर्हितकल्मषायां स्वाधिकारीतन गुरूपदेशामैनंतरमखंडब्रह्मात्मना। माहं ब्रह्मज्ञानमा
त्रलिंग इत्यर्थः। ब्रह्मातिरिक्तेनाधिकारिणा ज्ञानमात्रोपलब्धोन ब्रह्मात्मना तत्राह। यावाहंतेति। आत्मना ब्रह्म॥
तिरिक्तरूपानावफलितमाह। यत इति। ब्रह्मणोतिरिक्तायायां कर्त्रादिकारकार्थवान्न ब्रह्मरूपेणेति व्याख्येयमत्रा
हा ब्रह्मणेति। अमेनवंमाष्टयति। क्रियतेति। यामानो ब्रह्मात्तदादशानादपि कर्त्रादिं मात्रं नमस्याहत्रारु॥

ब्रह्मात्मनोरिति। आत्मनि स्वप्रकाशतया वर्तिपन्ने तत्स्वतिपत्तिपूर्वकं सर्वस्य जडस्य स्फुरणं तत्कथं तदाबाधदनर्थप्राप्ति
रज्ञाद्धा तथावेति। ब्रह्मात्मनारात्तादसतीति यावत्। अखंडद्वयात्माकारज्ञानाद्धाऽज्ञानमारूढानान्यस्मादित्यर्थः। एवमित्यादि॥
व्याख्याने ताननन्तादिवाचाष्टानन्तेति। तस्मात्त्राब्रह्मविन्मुक्तिं तां गिच्छत्यर्थः। उपपत्तिं न सह्येत स्याथमाह। ब्राह्मेति। कथं उपपत्त्या॥
ज्ञाने उसम्वायाधीसाधनत्वमचाह। उपपत्तेति। तेजसत्वस्य तुर्हित्वं स्फुरयितुं तेजश्श्लोकार्थमाह। तद्गांशष्टेनेति। शुद्धांतःक
रणस्तेन सहस्यार्थः। शुद्धसत्वस्य ज्ञानात्स्यान्तो मानमाह। ज्ञानमिति। पापक्षयए ...वकृतः स्यापि तत्रापि तेन मनुव...
पगतोग्गार्तेरिति। आविवत्तगवसंवादमाह। योगिन इति। उपपन्नं ब्रह्म शुद्धबुद्धेरर्थसिद्धवानेजग्रहणमनर्थ...
मिस्याशंक्यार्थान्तरमाह। योगीवेति। प्रत्याहृतेंद्रियस्य ज्ञानान्यत्तो नगवन्मतेमाह। सर्वेति। शुद्धबुद्धिज्ञानोप
त्तामुक्तश्रुतिमुपसंहरति। आत्मेवमिति। श्रुतीरुदाहरति। यस्मिन्निति। प्राणेषु तेषु सर्वमातं प्रजानीयस्मिन्विशुद्धे वि
भवत्येष आत्मेति बुद्धिशुद्धधीसाधनं गमयति। आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वसिद्धौ ध्रुवा स्मृतिरिति तामनंतवदानुव
वानानत्यादिवाक्यान्तरं च तत्वेवावदाहरति। मामिति। स्मृतिस्तेचधीरिति यावत्। उपपत्तिविद्याद्ब्रह्मविन्नेदेतमुक्तामा॥
नोतरमाह। प्रसिद्धेति। यो ब्रह्मवित्तेन गच्छति स उपपत्तेरसत्वेति। तां स्यां ब्रह्मविन्मूयतइत्यर्थः। ताननन्तादित्य
व्याख्यानमुक्त्वा परव्याख्यानमनुवदति। इति। समुच्चयप्रकारमीरयितुं पदयोरर्थमाह। उपपत्तेरिति। सत्तुहव
मिदानीमाह। ब्राह्मेति। क्रियायोगया धीसाधनत्वमवनतया मुक्तौ सत्वबायाल्लिन्नफलचाद्वित्यवाताप्र...
मिति। अयाहाणोदंडानां संहतामवयथाद्विग्रहोकरणसामर्थ्यमित्यर्थः। योगी हि रण्यगर्भोस्तुपासनमष्टाद्य...

योगशास्त्रप्रसिद्धस्तस्य कर्मणाथ ज्ञानेन मद्‌कर्मसमुच्चयः साध्यते अकर्मसमुच्चयो वेति विकल्प्याद्यमंगीकरो
करोति। समुच्चयस्वेति। द्वितीयं दूषयति। मायेति। संबंधग्रंथादावुक्तेत्यर्थः। तत्र मानस्य संत्तवादित्यत स्फुटयितुं॥
कर्मणां साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावमानमाह। श्रुत्येति। नत्वापिधीमात्रस्य मुक्तिहेतुत्वं विविक्तमदृष्टतायास्तथा
वादत्वाह। भाजेति। नमस्कारादिकैः कर्मभिरेव कर्मातमितियावत्‌ क्रियायायोगयोगा रणसमुच्चयः किं न स्यादत्वाह।
निराशिषमिति। अक्षीणेंद्रियाणां स्वामिनं जितेंद्रियमित्यर्थः। क्षीणकर्माणं नित्यकर्मरहितमिति यावत्‌ क्रि
यायोगयोर्वित्तसक्त्यर्थत्वात्तयोगानमुक्तोतत्र आह। नेनादृशमिति। पुरुषार्थत्वं तु दृष्टस्य साधनवित्तागमारण
स्वनकर्मादिर्मोक्षहेतुत्वमिश्रा हार्थस्येति। उदाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमाह। नेनादृशमिमित्यवमिति। अधं
तमइत्यादिमंत्रतात्पर्यमाह। लोकात्येति। अंधं तमासाविशेषणेन तत्माह। तम इति महामोहेनाभिस्वांध
तमसानामादिपादनग्रहणे एवं विशेषणोरुतत्समस्तकाम्यं व्याख्यातं अंधमिति। कर्मफलरागिणां संसारप्राप्ति
८५ र्विरक्तानां देहरोक्षपामकानां चाह। विरक्ता इति। अविरिक्ताः कर्मिणस्तामसं देहं गृह्णतीति विरक्तास्तु
पामिकाराज्ञसमिति तावत्‌। अंधं तमः प्रविशंति येऽसंभूतिमुपासत इति मांध्यंदिनपाठस्यार्थमाह। संभूतीति॥
ततो भूय इत्यादेरर्थमाह। तत इति। अविद्यायामित्येतत्स्फुटयति। निमादाविति। विद्यापदार्थमाह। ग्राम्येति
लौकिकत्वदेहाहिनिद्रायामपि वैदिककर्मानुष्ठानानुक्तो नविराध इत्याशंक्य विद्याशब्देन कर्मकांडमुच्यत
इत्याह। कामेति। विद्यार्थे शास्त्रार्थस्तु क्तावाक्यार्थमाह। विशंतीति। अज्ञानस्यैकत्वात्कथं भूयस्त्वमत्रोच्यत्वाह। मिथ्ये

ति॥ अविद्यारतानां तार्किकाणामीश्वरकारणिनाम विवेको बकृतरा मीमांसकानां तु निरीश्वराणां बकृतमाऽऽद्वि
वेक इत्यर्थः॥ उत्तरमंत्रतात्पर्यमाह॥ यदीति॥ दोषं वक्तटयत्र नानेदिति॥ आध्यात्मिकादिदुःखबकुलमात्म
ज्ञानप्रतिकूलं न तत्कृतीत्यर्थः॥ अबुध इति विशेषणकृत्यमाह॥ मानमिति॥ न इत्ता संहरदिति संबंधः॥ विधीय
इति अत्र च ब्रह्मात्मनि ज्ञानहीनानां तस्यापि रुच्यत इत्यर्थः॥ आत्मज्ञानानानाववादोषदुक्त्वा न तज्ज्ञानलाभ उत्तरमं
त्रेणोच्यत इत्याह॥ आत्मानमिति॥ न दान्नं संहरदिति संबंधः॥ कथं ज्ञानन्न संहरदित्याशंक्याह॥ कथमिति॥ तच्चमस्या
दिवाक्यात्परमात्माहमिति जानन्नित्यर्थः॥ किमित्यादेरर्थमाह॥ किमिच्छन्निति॥ किमिच्छिन्नित्यस्यार्थं विवृणोति
सार्वतीकस्य त्याज्यबीजमाह॥ वत्सामिति॥ शरीरमनुसंहरदित्यस्यार्थमाह॥ [illegible]मिति॥ शरीरतिाकिमत्र क
थमचाह॥ निःसंगस्येति॥ शरीरमनुसंज्वरदिति माध्यंदिनपाठार्थमाह॥ नूयइति॥ यस्येत्यादिमंत्रस्यार्थमाह
शास्त्रेति॥ येन परमात्मावगतः साक्षात्कृत इत्यर्थः॥ संदेहशब्दार्थमाह॥ अन्नेति॥ संदिग्धत उपचीयत इत्यर्थः॥ क
थं तर्हि श्रातोप्रकारः प्राणामायाग्नावादोसादपइति कथं देहस्य गहनत्वमोचाह॥ आध्यात्मिकेति॥ गुणत्रयध्यानत्वेना
ध्यात्मिकाद्यर्थानां पृथक्करणायोग्यत्वेनास्मिन्न देहे संश्लेषादपगहन इत्यर्थः॥ प्रविष्ट इत्यादेरर्थमाह॥ संदे
हमतीकथं ब्रह्मविदो हित्वी यच्छ विश्वकर्तृत्वं न त्वाह॥ प्रत्यगिति॥ ज्ञानफले सर्वस्यां न तावद्विदुषा सर्वकृतमि
त्युच्यत इत्यर्थः॥ सहीत्यादेस्तात्पर्यमाह॥ सहीति॥ ज्ञानेन सर्वस्याकरणात्सर्वकृत्त्वमुच्यत इत्यर्थः॥ तस्येत्यादे
रर्थमाह॥ लोकइति॥ विदुषः परमात्मस्वरूपमित्यर्थः॥ विश्वकृदित्यादेरर्थात्तरमाह॥ नीशेषेति॥ अत्र इद्य

व५

३१२

विश्वरूपेपि विष्णुपस्तकृतावान स विश्वरूपदिति यपदेशो न स्यादत आह। हीति। दर्शितेति। स हीति हि शब्दप्रयोगाद्देवं वर्थं वा वि॥
द्वानवाविद्यादशायां विश्वरूपदित्यर्थः। तस्य सादरर्थमाहानास्यति। विदुषः स आत्मत्यर्थः। तस्यात्ता कइत्फक्तोर्त्तदा
शंकास्यात्तन्निवृत्त्यर्थं सइत्यादिवाक्यमित्याह। तदिति। उत्तरमंत्रस्यार्थमाह। नैतस्येति। हभवति। नावत्यादर्थमाह।
नावदिति। बहुवचनानापकान्येकवचनप्रयोगश्चात्मनि बहुवचनस्य वैकल्पिकत्वादिति द्रष्टव्यो। विनष्टांकर्त्ते
वेमुक्ताकर्मवेवास्यादित्याह। विनष्टिमिति। अवादीतिपदं विनष्टेर्ध्वंसरूपत्वात्कथं सद्रूपत्वमत आह। विनष्टिरितिम
हतीविनष्टिरितिसामानाधिकरण्याद्विच्छेदविवक्षितेत्यर्थः। य एतद्विदुरितित्यतोऽयपादस्य प्रथमपादव्याख्यानत्वं॥
न्नतनपुनरुक्तिरित्याह। नाक्तेति। उत्तरार्द्धेनश्रत्यतिसंबंधः। द्वितीयपादव्याख्याने तृतीयपादइतिमवामेचार्थंमु
पसंहरति। आत्मैवेति। यादित्यादिमंत्रार्थमाह। ब्रह्मास्मीति। तदा न विजुगुप्सत इति संबंधः। ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाहिश्व
रति। परस्य प्रत्यक्षेनाप्तस्तद्भेदभ्रमनिवृत्तेरात्मनिष्ठतया प्रतिपन्नस्येभिन्नत्व वस्यकदामानजुगुप्सतइत्यर्थः॥
चतुर्थपादंस्पष्टयति। जुगुप्सितिमिति। ईश्वरात्तदाद्विडुपास्तया ता वशंक्येतेतरमाह। यत इति। गुप्तिशष्टस्यार्थंनिरमा
हानावति। यस्मादित्यादिमंत्रतात्पर्यमाह। निरापेति। आत्मस्तटस्थवसिध्यर्थं वाक्यमित्यभ्यादेतदद्यूराथे
माह। वीमिति। किंत्वा कालस्यापेक्ष्यथाता वः परमात्मरूपनस्यस्य कथंतन्निमित्तो न्यथाता वइत्याह। कालस्येति।
आहतस्य सर्वसंकल्पासत्वविन्नं निवशायत। सत्वविन्नंसमावश्यत ततः कालं जारानत्वदितिस्मृत्यनुमितअ
नाविस्यर्थः। परमात्मा मुक्तिरित्यक्तं तदुपपादयेति। नावेति। उभयपंचस्य परमात्मानु चसिग्र्यार्थाय स्मिन्निव्या॥

त्यादिमंत्रेण जगद्वृद्धिस्थानत्वं परस्य विवक्षितं न त्वानंदादिब्रह्मत्वं विवक्षितमिति मत्वा नंदर्थमाह। गंधर्वादि इति।
प्राणादयो वाक्यशेषादिति सूत्रार्थमालोच्य मतांतरमाह। पंचेति। प्राणस्य प्राणमित्यादिवाक्यशेषमाश्रि-
त्येनेरन्नमपि पठ्यते काण्वेस्तु नैवं कथं तत्र पंचसंख्यापूरणमत आह। ज्योतिति नामाव स्यादरर्थमाह। तमे-
वेति। किमन्यत इति नेत्याह। कार्येति। हेतुफलात्मकं जगदात्मत्वेन जानंतीत्यर्थः। विद्वानित्यादेरर्थमाह। वध्य-
स्तेति। स्वयममृतो विद्वानमृतं ब्रह्मस्यादस्तुतिरित्यर्थः। प्राणस्येत्यादेस्तात्पर्यमाह। यत इति। यथावत्पदार्थ-
विदो वाक्यार्थधीर्भवतीति तथा प्राणस्येत्यादिमंत्रो दर्शनीय इत्यर्थः। प्राणादेः प्राणादित्वमात्मकृतमित्युक्ते-
स्वाताविकवादेत्याह। निरपेक्षेति। प्राणस्य प्राणमिति वाक्यं युक्तमिति शेषः। किंवाऽनात्मनो जडस्य स्वतःसिद्धेः।
स्वतःसिद्धात्मापेक्षा सिद्धिरिति प्राणादीनां प्राणत्वं तत्कृतमित्याह। नात्मेति। आत्मनो निरपेक्षत्वमसिद्धं वि-
षयसंविदाश्रयत्वेन सिद्धेरित्याह। आत्मनस्त्विति। तर्ह्यात्मनोऽसंगत्वहानिरनात्मसाधकत्वेन तत्संबंधादत्याहाऽस-
ङ्ग इति। संगतः कल्पितत्वफलमाह। तत्त्वज्ञानादिति। संगतः कल्पितत्वादनात्मनः स्वतंत्रता स्यादिति तत्राह। का-
र्यीति। उक्तं गार्गीब्राह्मण इति शेषः। उत्तरमंत्रतात्पर्यमाह। नास्येति। श्रवणादिसंस्कृतं मनो ब्रह्मधीसाध-
नमित्यर्थः। एवकारार्थमाह। वदंश्चेति। किं चात्मज्ञाने मनसः साधनत्वं नास्मातिः साधनीयं सर्वज्ञानसाधारण-
करणत्वेन मनसः परैरपीष्टत्वादित्याह। आत्मेति। मनोऽनाधीनत्वदात्मसिद्धेरात्मनोऽजडत्वं स्यादित्याह। प्रत्यगि-
ता बुद्धितद्धर्मयोः स्वरूपज्ञानमात्रेण विषीदितात्मसंख्यास्यत्वात्तद्बुद्ध्यादिसाधकत्वादात्मनो नजडत्वमित्यर्थः। न

३१४

केवलं तु ग्यादः स्वरूपत्वेन न तत्र सदातननष्ठिदानींता सा। किंतु सर्वोच्छेदात्मेति। अतः संस्तवादिति संबंधः। सर्वस्यात्मा
द्व २ न्तरितत्वमस्तिमज्ञानादेस्तदंतावादित्याह। अज्ञानादावपीति। न ह्यथात्मा दात्मसत्ताया एव सत्वादित्यर्थः। मननमत्रात्माहृ
त्मा ३ तिर्नित्यात्वेदनाहृतिरपि तथेपि तिनित्यात्माहृतिरिति विशेषणं व्यर्थमत्याह। धर्मेति। शाब्दादर्मनसां दृष्टत्थकृतावा
दित्यर्थः। अज्ञानादेस्त्विद्रूपत्वे नावार्यंतइत्यत्तुक्तं सर्वसाधकत्वेन स्वप्रकाशात्मन्यज्ञानाद्योगादत्याह। यद्यपीति। अ
हमात्मामामहं न जानामीत्यनुत्तत्वसिद्धमात्मन्यज्ञानमित्यर्थः। उपसंहरत्यनात्मेति। आत्मस्थमज्ञानं स्वरूपज्ञाना
न्निवर्त्तेत ज्ञानांतराद्वा नाद्यो नित्यनिवृत्तिप्रसंगात् श्रवणादिवैयर्थ्याच्च नांतराज्ञानांतरस्य जडत्वेनाविरोधित्वा
दिति तत्राह। तदन्नस्यति। अस्ताचार्यप्रसादादहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिः प्रवृत्तिः उदीर्यते। तदुपाधित्वेन स्वरूपज्ञान
मेवात्मद्योतनस्यैव वृत्तिफलकारूढस्याविद्यानिवर्तकत्वात् जडस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं नापि सदाज्ञाननिवृत्ति
रप्रसंगस्थ्यर्थः। मननात्सत्यादर्थं निगमयति। प्रसादादिति। नाहंत्यादेर्वा वृत्तेन्निगमयति। प्रसादादिति। ना
हंत्यादव्यावर्त्यशंकामाह। दृश्यं बत्तिपरिहरति। मेवमिति। निषेधवाक्यार्थं निगमयति दर्शयति। नाहमिति। त॥
स्मान्नेक्षित प्रसक्तिरिति शेषः। निषेधे विशदयत्यज्ञानादेरिति। अज्ञानादेर्वस्तुनः सकाशात्परमार्थात्तद्दानरू
त्वं साधयति। संग्रागिति। नानात्वेति। अपामालिकप्रतियोगित्तद्बाधाप्रामाणिकत्वादित्यर्थः। अज्ञातंप्रस
यवस्तुनानात्मतामन्नवनीरूफक्वं विशदयति। सम्यगिति। अज्ञानबाधसिद्धत्वादित्यर्थः। ज्ञानस्याज्ञातस्य वाने
सद्दैवंनारक्कथंत्तदग्राप्रत्यक्षादिविषयत्वमित्याशंक्य निषेधस्तु खनविधिस्तु खनवा प्रत्यक्षादित्तदं बाधय

× द्धिनीयंदृश्यत्ति। मायानानीवस्तुमात्राबाधानननिवमानास्याप्रदृत्योन्नात्तदाबाधकात्तत्यर्थः।२

तीतिविकल्पाद्यं व्रत्याह। मायेति। घटो न सवतिपट इति परनिवृत्तिद्वारा प्रमाणस्य भयबोधकत्वे व्यावर्त्तो घटादि
ष्वपि तदन्यव्यावृत्तिप्रसंगादनवस्थापातान्ननिषेधमुखारामान प्रवृत्तिरित्यर्थः। आत्मानात्मानात्मन्यत्त दावृत्तदा
श्यन प्रत्यक्षस्याह। एवमवस्तुत्वादित्याह। व्यावृत्तेश्चेति। प्रत्यक्षादिमानपंचकस्य तदबोधकत्वे ष्टानात्मान्ते सिद्धि ना३
रित्यर्थः। नाहा नावेति। व्याख्यातु पलक्षेरात्मावमात्रविषयत्वाद्धर्मित्र तियागिष्वशर्मात्तावान्नत। द्विशिष्टत्तदबोध
कत्वमित्यर्थः। तर्ह्यनात्मवस्यामृषत्वमंगीकृतं स्यादत्राह। नावृति। अनात्मवस्यानात्मवमानगम्यत्वं त्वनन्ततदात्मावस्या
पितनग्राह्यत्वमच्छपगंतव्यं नावधमेवादनात्मवस्यनवतर्कं यथा प्रत्यक्षेणानात्मावात्मवग्राह्य। नोस्पेवमन्तावे
नापि प्रत्यक्षस्य व्यावृत्तिमात्रबोधकत्वान्न तदबाधकतत्यर्थः। प्रत्यक्षेणात्मावयोंहात कथं न तत्तदसिद्धिरि
त्यत्राह। प्रत्यक्षस्येति। अनुवृत्तिविषयसंबंधव्यावृत्तिविषयांतरसंबंधेन तद्विद्वां विषायेत्योत्तदं वृत्त निवप्र
त्तर त्यक्षेण न पश्यत्येव तदाकारकत्वान्नात्मावाप्यपिमानांतरणानवस्थानान्दतः प्रत्यक्षस्य विषयात्तदासिद्धेर्न तद्धृ
साधकतत्त्वर्थः। कानर्हित्तदवतीतगेतिरिति चेत् तितत्त्वाह। यत इति। मृत्योरित्यादरर्थमाह। ज्ञानेति। मृत्यक्ष
दृश्यस्यार्थोत्तदात्मावमाशंक्याह। मृत्यकारिति। यतः प्रत्यगज्ञानादिति यावत् संप्रतिवाक्यं त्याजयतो मिथ्येति
इवशब्दार्थमाह। पूर्वमिति। ज्ञानात्प्रागूर्ध्वं ज्ञानवद्वर्त्तमानं प्राक्नानिव यः पश्यति स संसारीत्यर्थः। एकाध
त्यादरर्थमाह। बह्विति। एकधाशब्दार्थमाह। केनेति। एवंप्राप्नो तार्थस्य त्त्रार्थकाथमाह। समस्तेति। अत्रैव ३।११५
लिंगमाह। आम्रो नादिति। वाक्या च्छज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकत्वेन मानेन तु वस्तुबाधकात्वोवानसत्तिप्रस्तावामयत्व

त्रुच्यत इत्यादेः तदिति। मृत्स्फादेस्तु कर्मत्वं प्रवर्तिनामर्मन इत्यर्थमाह। मृत्स्फ इति। मृत्स्फ एवाहेतुः मृत्स्फादेस्तु एकज्ञानमित्य
र्थः। एवकारार्थमाह। का ध्वेति। मकारेणावपर्त्तसा मिथ्यात्वमवधारणान गम्यत इत्यर्थः। द्वैतमिथ्यात्वेवाक्यान्तरमुदा
हरति। यावदिति। एकधाद्रष्टव्यमिति पदाया मिथ्या विरोधमाह। एकधावदिति। द्रष्टव्यमप्रमेयमिति विरुद्ध इत्याह।
प्रमेयमिति। परिहरति। निषेध इति। एकधावैकवर्थं द्रष्टव्यमित्यस्य परिहारं प्रागुक्तं स्मारयति। प्रमात्वादेरिति। प्रमा
त्वाद्युपाधेर्नाविद्याकृतत्वान्न विद्योत्पत्तावेकधात्व विरोध इत्यर्थः। द्वितीयविरोधं संप्रति समाधत्ते। मेयत्वेति। आ
त्मनः स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानाविशेषत्वात् द्रष्टव्यनिर्देशस्तु वात्मगताज्ञाननिवृत्त्य पेक्षया प्रपत्तेर्न विरोध इत्यर्थः॥
आत्मा मानगम्यो वेदार्थत्वाद्धर्मवदित्यत्र [illegible]ति। इडत्व मुपाधिरित्यर्थः। आमेयत्वे द्रष्टव्यमिति मानविष
यत्वोक्तिविरोधश्चाह। फलात्मनेति। स्वप्रतिप्रवृत्तं मानं स्वप्रतात्मानं बोधयति न विषयतयेत्यर्थः। मानफल
स्य मानाविषयत्वे दृष्टान्तेन साधयति। नरावितिः ८ दिक्रियावृत्त्येवनवतिनतु तत्फलादेधीना वत् तथेयापीत्यर्थः।
कथं तर्ह्यौपनिषदत्वमात्मन आह। गमापीति। आत्मनो प्रमेयत्वेदत्वं नरमाहात्म्य इति। सिद्धासिद्धो नीवा नार
त्यारिति यावत् इत्यथुनामयत्वमित्याह। ज्ञानेति। यथा वद्धपाया ग्राह्यग्राहकत्वस्तुनयोनैतिकत्वादेवं विषय
ते तज्ञानयाश्वपि ग्राह्यग्राहकत्वं स्यात् द्वयोरविद्योपादानेवान्नेवमात्मनो ज्ञानग्राह्यत्व मकार्यकोगुणत्वादि
त्यर्थः। षष्ठ्यादिशब्दप्रवृत्ति हेतूनामात्मसंत वाचनशाब्दज्ञानविषयत्वमात्मन इत्याह। शाब्देति। आत्मा द्रष्टव्यादि
त्वदवान् द्रष्टव्यत्वात् घटवदिति पुनरपि द्रष्टव्यावैकधामकाध्वेति विरोधमाशंक्याह। प्रत्यगिति। अनात्मवत्तु॥

व्या ४

पाधिस्तस्य साधनान्याप्तिमाह । यत्वेति । यामवेक्ष्य वस्तुतस्तत्तन लक्ष्यत इति श्रुतेर्मोक्षादिनेदानास्तीत्यर्थः । एवमपर
मात्मायमेव मुमुक्षुभिर्मामयं प्रत्यक्षेन प्रतिपद्यतामि मन्तुं शक्नोति मतेन न तथा ज्ञातुं शक्य इति श्रुत्यर्थः । तथापि म
यत्वमात्मनास्तीकार्यमानसिद्धस्येव सर्ववादस्य तथा सर्वोपपातादत्राह मानेनेति । आत्मा मानाद्येत्येवं वस्तुत्वात् घट
वदत्राह मात्रमानेनेति । तत्त्वमादर्विद्यानिवर्तकत्वेति जनकत्वान्मानत्वमित्याशयः । ज्ञानोत्पन्नज्ञाननिवृत्त्योः पौ
र्वापर्यस्यानिष्ठितिवान्नाज्ञाननिवृत्तमानफलतेत्यत्राह यामेति । कार्यकारणयोः पूर्वापरीभावाव्यवस्थित
इत्यर्थः । कुत्र तर्हि तत्त्वायं स्यादत्राह । क्रियायामिति । जात्यादिरहितानामप्य गृहीतसंगतिशब्दाद् विद्योत्पत्ति
रमुक्ते साशंका गृहीतसंगतिकस्य बाधकत्वं दृष्टान्तमाह पीतेति । शङ्खाद्बुध्यत इव तत्संबंधमपि बुद्ध एव ॥
मत्राह गृहीत्वेति । दार्ष्टान्तिकं स्पष्टयति शब्देति । अत्र न चागन संगतिशंखादिशब्दश्रवणेपि बाधदर्शनादित्यर्थो
विरज इत्यन्तानतद्व्याख्यातुं रजःशब्दार्थमाह धर्मेति । आकाशशब्दार्थमाह सर्वगेति । पर इत्यस्यार्थमाह जनि
मदिति । अजादिशब्दव्यावर्त्यमाह स्मादिति । महत्त्वविशेषणे युक्तिमाह व्याप्तत्वेनेति । तमिवाप्तादरर्थमाह ध्रुवस
ज्ञायतीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नन्मूलश्रुतावपदार्थद्वयं विज्ञाय वाक्यार्थज्ञानं कुर्यादिति विज्ञायेत्यादिवा
क्यव्याख्यायत्तन्नैवं पूर्वव्याख्यां दर्शयतीत्याहेति । अथान्यथा व्याख्यानं दर्शयितुं तदीयवाक्यं दर्शयति । ज्ञातायां
इति विज्ञायेति ल्यबन्तशब्देन निष्पन्नं ज्ञानं गृहीत्वा मनसस्य प्रज्ञां कुर्वीतेति तिङ्गुना करणेकथंस्य त्वा यन्त इ
त्यर्थः । परिहरस्फुटयति इति । विज्ञायेत्यनुवानानुवाद्य ज्ञानमुच्यते प्रज्ञेति शाब्दज्ञानात्सामर्थ्यं ब्रह्म

साक्षात्करणं आत्मानविक्षेपेषणमित्यर्थः॥ शाब्दादहं ब्रह्मेति ज्ञानस्योत्पन्नत्वात् किं साक्षात्करणेनेत्यत आहात॥
स्मिन्निति। शाब्दीप्रज्ञा साक्षात्करणे सति फलपर्यन्तास्यादित्यर्थः॥ उक्तमर्थं श्रुत्यारूढं करोतीत्यत तदिति
मनसैवानुद्रष्टव्यमिति शब्दस्य बोधनप्रकारमुक्त्वा विज्ञायेति वाक्यं श्रुत्यावतारितमित्यर्थः॥ कथं मन॥
सस्यादिनामानत्वमुक्तमिति तद्दर्शयितुं तदीयपूर्वपक्षं दर्शयति। माचादीति। एतस्य परिहारत्वेन मनस
त्वादियाराष्ट्र द्रष्टव्यमिति। उपनिषदस्यामानामानसप्रत्यक्षमप्युक्तमिति शंकते। कथमिति। परिहरत्य
वेति। उपनिषदस्य मानत्वं सा द्रष्टव्यत्वयथा न विरोधस्तथा वाक्यबोधनप्रकारमुच्यत इत्यर्थः॥ एतद्वि
शदयति। तत्त्वमिति। आचार्येण तत्त्वमस्यादिवाक्यं प्रयुक्तं मुमुक्षुणा श्रोत्रेण गृह्यते तस्य गृहीतस्य स्व
रवर्णपदच्छेदप्राक्तीनामानुपूर्वीसार्थ्येनात्मादिना वाच्यवाचकसंगतिरूपा प्रतितागतसाकस्वरवर्णादिविशे
षिनावर्णादिः प्रथममध्यमादिप्रविभक्तक्रमवर्तीया सा मनसा कल्प्यात केवलमनोगम्येत्यर्थः॥ शब्दार्थ
योः संगतिरनुमानगम्या कथं मानसीत्यत आह। स्वानतोति। शक्तिग्रहणकाले ऽनुमयापि संगति। शब्दार्थ
प्रतिपत्तिकाले स्मर्यमाणैवेति केवलमनोगम्यत्वं तत्र इत्यर्थः॥ संगतिस्मृतिपूर्वकं शब्दादर्थं जायमान
मानसप्रत्ययस्यार्थाकारतामाह। नावनीति। बाह्यार्थसंबंधाद्विशिष्टस्तद्रूपस्तदाकार इत्यर्थः॥ प्रत्ययवदा
त्मापदार्थमयोऽन्नवतीत्याह। प्रत्ययश्चेति। तादात्म्यात् मनसैक्यात् नैध्यमात्रदात्मकप्रत्ययात्तदादित्यर्थः॥
प्रत्ययस्य बोधत्वात्कथं मानसत्वं मत्राह। मन इति। सामान्येनात्मनः प्रत्ययद्वारार्थमयत्वमुक्ता॥

विशिष्टाद्देवतादिविषयज्ञाने सति तदुपासनात्तन्मयत्वात्तवतीत्याह । तत्वेति । तस्मिन्नात्मनि धीसारबाह्यार्थम
यत्र सति यथा स्वात्मना देवताविषयः प्रत्ययः श्रोतनिमित्तकृतायास्तस्याः स मनस्यवावतिष्ठते ता यथाबा
ह्यप्रत्ययात्मना मात्तन्मयत्वं तथा देवताप्रत्ययात्मा सैद्यं तन्मयात्तवतीत्यर्थः । इन्द्रादिदेवतामयत्वं स्तुक्तु
रूपमयत्वमाह । द्वैतेति । हिरण्यगर्भप्रतिपादककाच्छास्त्राद्दहं हिरण्यगर्भोऽस्मीति यदा पश्यति तदा तस्य बुद्धि
रूपे ज्ञानमस्तीत्याभात्तत्वतीत्यर्थः । किं ततः स्यादत्राह । सर्वलिङ्गेति । तादेवमुत्पन्नविज्ञानस्तदुपासनात्तन्मयो
रूपत्वाद्धिरण्यगर्भो बोधादिशब्दवाच्यस्थितात्तवतीत्यर्थः । एतामवस्थां प्राप्तस्य ब्रह्ममयत्वमाह । अथेति ।
यदा तत्त्वमस्यादिवाक्यादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपद्यते तदाधियादेवतादिमयानिरूपाणि केमणस्तद्धक्षाशुद्धं सं
सारविनिर्मुक्तं रूपं पश्यति तन्मयः एवं तवतीत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानाभ्यासान्मनोनाशरूपे लयेऽपि मनसः स्थितत्वा
न्नाद्वयं ब्रह्मेत्यत्राह । तन्मन इति । स्वकार्येण सहमाना ब्रह्मणि लीयते इत्यर्थः । मनसि लयं गते केवलं शुद्धमव
तिष्ठते इत्याह । परमिति । केवलमद्वैतं शुद्धं संसारमलास्पृष्टमित्यर्थः । मनोलये दृष्टान्तमन्यत्वयति ।
दैत्यमिति । विलीनमनसि निर्वृतिशयानंदावस्थाविद्वद्वत्नुतनवसिद्धिति नोपायागशास्त्रं प्रसिद्धादर्शयति
मनसीति । पुनरपि मनोलयं दृष्टान्तेनाह । हमाविति । किं चान्यत्रापि विषयध्वंसे मनसे सन्मयत्वं निगच्छति
एवमात्मनि धृतस्यापि तन्मयत्वं प्रक्रमिष्यादितरात्तिति । मनसि ब्रह्मणि लीनेऽपि नमस्तु कं संसारिणः स्थितत्
वादित्यत्राह । मनइति । तत्रकादत्तुरिसा शर्वधीक्रमेसमस्तद्धयइत्याह । यथेति । नादहत्यादिरम्तात्पर्यी ।

नि४

२७१

माद। नद्वितीयफलावस्थमद्वितीयब्रह्मरूपमस्तिप्रेत्येत्यर्थः॥ मननमेवध्यानादिसमुदायतात्पर्येनिगमयति। सुक्ती
ति। कासावितित माह। मननमिति। प्रथमार्थेतस्मिं अद्वितीयं ब्रह्माहमस्मीत्येवं दृढप्रत्ययामानसायंसमामा॥
ह्लिप्यायइत्यर्थः। दृढत्वं तुपयस्यमानसत्वमात्मरूपत्वादत्राह। कथमिति। दृढप्रत्ययायाजन्मादिमत्वात्रात्मरूपमिति।
मानसमेवेत्यर्थः। क्रियते कालं तु नत्त्ववृत्तिरितितत्राह। मान्विति। यावत्सर्वविषयाणामत्यन्तमावदत्तुवर्तनइति। तात्पर्यर्थः। वि
षयेषु दोषेषु प्रत्यायवशीलेविषयानुगतावेतन्यमद्वितीयात्मनावतिष्ठतइत्याह। तमनीति। पुरुषोत्सहामात्रमू
लत्वादनादरणीयमित्यत्राह। वमिति। यथोक्तार्थमस्ति प्रेत्यमननमाद्रष्टव्यमितिश्रुत्योक्तमित्यर्थः। तदर्थमाह। मन
समिति। कामणादवतामत्त्राप्तपरिपाट्यत्यर्थः। ध्रुवमित्यादेरर्थमाह। कोटस्थ्यादिति। अग्रडइत्यादियाजयत्यजस्ति
तामेवत्यादियावाद्यातमिति। नास्तु ध्यानध्यादिमित्यर्थमाह। द्वितेति। एकत्ववानकव्याचारानामो। कादोषोत्राह। ब्रह्मा॥
नाविति। किंतर्हिकुर्यादित्याह। किंविति। अनुरूपणंमनेतवयन्यपरमततुपसंहरति। श्रीमभिदितिनद्वितीयव्याख्या
ननावदुपादर्याशंदर्शयति। मननामेति। तदंगीकारादेतुमाह। तत्विति। मननसांद्वत्यश्रीसाधनत्वमस्माद्वितिमतं
वुद्धपतंतानदोषइत्यर्थः। शब्दस्याबाधनप्रकारात्प्यमादंगीकृतएवत्तूयात्कइतिमापिनद्रष्टनीत्याह। प्र
माणेति। स्वनांगीकृतं तर्हि प्रपंचाकेशब्दव्यापारं सापस्कारं प्रपंचयति। शाब्देति। यदाश्रवणेनशब्दविषयंज्ञानं॥
जायते। तदातज्ज्ञानेशब्दप्रधानंतवति। प्रत्ययज्ञानेकर्मकारकस्यप्रधानत्वात्तदनेनरंशाब्दः स्वार्थसंबंधस्मर॥
णापरूपयास्वव्यापारक्रमणस्वार्थविषयज्ञानप्रधानतांगच्छतिज्ञानंप्रतिगुणत्वात्तावत्करणत्वेनज्ञानजने

कत्वादित्यर्थः॥ शब्दप्रधानं विज्ञानं मात्रं वा यतो गुरा ज्ञायत इत्येतत्स्पष्टयति। वर्णैरिति। प्रमातुः शब्दः श्रोत्रसंबंध
रूपाख्यापाराद्वाक्याकारं ज्ञानमुत्पन्नं वाक्यप्रमाणं वाक्यरूपाज्ज्ञातार्थगमकत्वादतो वाक्यस्य कर्मकारकत्वेन प्रधा
नत्वाच्छब्दप्रधानं तत्ज्ञानमित्यर्थः॥ स्वव्यापारक्रमादित्यादिनोक्तं प्रपंचयितुं दृष्टांतमाह। शब्देति। यथा श्रोत्राल्लि
ष्टज्ञानोत्पत्तिकाले शब्दस्य प्रधानता कर्मकारकत्वात ज्ञानसत्ताकाले ज्ञानस्य प्रधानता तत्प्रज्ञानं शब्दाप्तिर्न शब्दा
कारं शब्दे मानात्वेन स्थितमित्यर्थः॥ दार्ष्टांतिकमाह। प्रमायपीति। शब्दाद्यदा स्वार्थो ज्ञायते तदा ज्ञस्य घटादे
ज्ञानोत्पत्तिकाले प्रधानता पश्चात्प्रमेयव्यापारानंतरं ज्ञानव्याप्त्वानंतरं प्रज्ञानानुरंजनात्स्वविषये ण
प्रमात्रपरिणामनज्ञाने संबंधात प्रमातरि स्थितज्ञानं ज्ञानसत्ताकाले प्रमेयाद्यो गुणत्वं व्रजतीत्यर्थः॥ श
ब्दोत्पन्नज्ञानस्यार्थमानत्वादत्तुमाह। प्रमितेति। घटादर्मेयत्वादत्तुमाह। पूर्वेति। एवं विधज्ञानेन संगात
रर्थस्य मेयात त्यर्थः॥ शब्दतत्त्वमेयत्वाद्वायो रुक्तक्रियां मांतरतन्मेययोरिति दिशति। मायतीति। ज्ञानद्वैयविष
यप्रक्रियां प्रदर्श्य ज्ञानतः फलस्य विशेष्यत्वं दर्शयति। मेयमानानतीति। मेयस्य मानेन मानस्य प्रमायन
त्यागादुद्दिश्य तज्ज्ञानं फलस्य विशेषणत्वं गच्छतीत्यर्थः॥ एतद्विशदयति। तावन्मात्रेति। फलमात्रपर्यवसायि
वी मानस्य तत्स्थैर्यं फलमिति प्राकट्यापरपर्यायफलमानविशेषणत्वं यातीत्यर्थः॥ मानव्यापारमंगीकृतस्तु
पसंहरति। त्यजेदिति। तत्रैव प्रपंचक्रियामादयामुक्त्वा विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति प्रज्ञाकरणं [illegible]य इत्तदिति तदुक्तं
दूषयितुं विधिविषयमाह। व्यापार इति। मुमाकर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं यच्छक्यं तस्य विधेयत्वमित्यर्थः॥ प्रमा

णज्ञानस्यानवंस्वत्तावच्चाछेश्छादेवोत्पन्नेश्रुनविधयतत्पाहावस्थितिा॥ आह्लादवावडुत्पत्तिः किमितिश्रुतवाकात्स
वेनावगच्छतितत्राह॥ व्यापारइति॥ विविदिषावाक्येनवेदानुवचनादिरूपं नित्यंकर्ममेतव्यानिदध्यासितव्यइति
ध्यानरूपश्चव्यापारोविधीयते॥ तस्यतुबुद्धिशुद्धिद्वारणधीहेतुरिति॥ शुद्धान्तःकरणाः श्रुतवाक्यादिनात्मानमव
गच्छतीत्यर्थः॥ नद्वियावतज्ञानंकर्मणामनुष्ठेयत्वान्नसंन्यासिसिद्धिरितिप्रसंगादाशंक्याह॥ तमइति॥ आत्मसमीहे
णस्थ्यु॥ किंफलमितितदाह॥ तस्मिन्निति॥ ऋतत्रात्मातवतीतिशेषः॥ विदुषोपिप्रवृत्तिमत्त्वान्नऋततऋत्पतात आदाय
तइति॥ ऋततऋत्यस्यप्रवृत्तिमंतवालोकेत्वसिद्धिमाह॥ फलेति॥ यत्तुप्राइत्र्यात्मापिन्नाहात्मातत्मयत्वंनिगच्छती
तितत्रमातुः साक्षिणोवातन्मयत्वं आद्येकथमाह॥ पइत्या॥ द्रवामयतीति॥ द्वितीयंदूषयति॥ षष्ठीति॥ आत्मनःकूटस्था॥
संगात्वकथंतस्यकारणवादीमत्राह॥ एवंभूतापीति॥ मानाविनाशमन्वयविज्ञानात्माविलीयतइत्यक्तेनचज्ञानाद्याक्षे
त्पयोनाशाववतिविकल्प्याद्यंस्वीकरोति॥ मनइति॥ द्वितीयंप्रत्याह॥ ननाशइति॥ तत्तदातत्तदातावानामसंतत्वहेतु
माह॥ प्रत्यगिति॥ विपक्षबाधकंतदुपपादयति॥ विनाशइति॥ व्यतिरकेहृदयविरोधंदर्शयत्प्रपंचवाद्विनाश॥
स्यकारणसंसर्गरूपतयापुनर्बंधप्रसक्तेरित्यर्थः॥ विनाशाधिकमाह॥ ध्यानादीति॥ मुक्तिसाधनयोश्चतासानाशतदा
श्रितस्यध्यानादेर्मुक्तिसाधनस्याविनाशान्मुक्तिसिद्धध्यानादिवैयर्थ्यमित्यर्थः॥ स्वतासामानुत्पत्तिर्नाशइतिशंकते
राघयति॥ नानावस्थानतत्कारणमज्ञानमपितिष्ठेदितिदूषयति॥ कारणेनेति॥ मनोलयस्यालोहादिदृष्टांतेनमुक्तेविघट
यति॥ लोहादेरिति॥ विरोधिपार्थिवद्रव्यसंपर्कालोहादेः॥ सकारणप्रणावाप्रत्युतनत्वावस्तुनावः कोश्याय॥

मात्वरितं तद्धिकारत्वात्तस्मान्मनसोऽकारणब्रह्मना ... वन्नलोहादिदृष्टांत इत्यर्थः॥ ब्रह्मणोऽपि कारणत्वा

मकारणेति। परिणामब्रह्मवादिनः सर्वं जगत् ब्रह्मविवर्त्तः स्वकारण ... त्मना स्थितम

ल्लोहादिदृष्टांतापपत्तिरत्वाद।

तस्त कार्यं कदाचित्कारणत्वमतीत्य मुक्ते कारणमसर्वस्य कार्यविरोधनावादित्यर्थः। घटादेः कारणे स्थिते

प्रमितिद्धत्वा ब्रह्मलिस्थितस्य मनः प्रवृत्त ध्यानादिमानिवृत्तिम॥

पि मुशलादिप्रहारात्नाशकरणतावापात्या। प्रमिद्धत्वा ब्रह्मलिस्थितस्य मनः प्रवृत्त ध्यानादि मा निवृत्तिम॥

दावश्यस्यादत्वाद। कुलालेति। किं न कारणच्छेके बुधीवादिति राधना तु घटादर्नाशाच्छक्तिर्नेतु परमार्थतः का

येस्य कारणे नित्यं स्थितत्वादित्यर्थः। कारणप्राप्तिरूपायां मुक्तौ कामीपामनादरुक्तं मुक्त्या नु पायागक्रुत्वोप

त्यागः स्यात्तत्राह। रत्वमिति। ब्रह्मविदिषायामुपायगइत्यर्थः। मुक्तावुपायागः किं न स्यादत्राह। प्रवृत्तेति।

त्यत्त्यादिकर्मफलस्यात्तावादित्यर्थः। मुक्तेन रायाज्ञानस्यात्यस्य मानज्ञानानिवृत्ते रत्यासोपरूपणी त्यात्राह। प्र

त्वमिति। धीजन्ममात्रेण ज्ञानहानिलोकप्रसिद्धासाधयति नहीति। यथा यागः स्वर्गमाहत्वियति रकृणमा

धायुपनित्यत्वर्थः। मारुस्य ध्यानादिफलत्वान्नाज्ञानत्वावहितत्वं तत्राह। भावनेति। भावना यानि त्यव्यक्तकार्ये॥

केवलमपि नित्यमिति तत्राह। संसारीति। यस्मान्मुक्तेर्नभावनादिफलत्वमतानं भावनाद्रुस्ता दर्थ्यमित्यपसं

हरति। तस्मादिति। किं चौंसाधनत्वेन प्रशांकवीतेति भावना विधीयते न फलरुत्वेन वा नाच्छेद्यो हावाक्यान

ति हि तीयं प्रत्याहानिःशेषेति। रुतं तत्त्वात्त ध्यानादिकं मा एव हि तु इत्यर्थः। एतत्स्फुटयति। रुत मिति। किं वा ब्रह्मलि

बुद्धिप्रज्ञाकरणविधिरबुद्धेवाद्यं प्रत्याह। प्रत्यमिति। द्वितीयमेव दतिनत्वदिति निवर्त्तकत्वेन प्रामाण्यपिना॥

× नहु बोधकत्वेन श्रुतः प्रामाण्यादविधार्थसार्थं ध्यानविधिरिच्चेत्राह। स्वप्रामयहृतेति। १

३७९

ज्ञाननिवर्तकत्वं ब्रह्मगतपापादिनिवर्तकत्वादत्राह ज्ञानेति। ज्ञानस्य ज्ञानादिबाधकत्वात् तन्मात्रस्यैव बाधत्वात्
त्राह ज्ञानादीति। मानस्य बाधकत्वं साधयति बाध्यस्येति। दृष्टांतानेतत्स्पष्टयति। नादत्त इति। प्राज्ञो कुर्वीतेति न
ध्यानं विधीयते किंत्वपरोक्षज्ञानं मोक्षार्थमित्याशंक्याह ज्ञानावेति। अद्वैतज्ञानमप्रमाणमध्यक्षादिविरोधादित्यत आह॥
नत्वमानेति। स्वविषयस्पृक्त्वात् तन्मानानां न विमिथो विरोध इत्यर्थः॥ न वस्तुवानत्वमादमानांतरविरोधः सप्रा
मोलिकाः प्रमोलिकावाक्यं स्वीकृत्याद्यं प्रत्याह मानांतरेरिति। यत्तु सामान्यविशेषात्मके ब्रह्मणि सामान्यज्ञाने
विज्ञाय स्पष्टो विशेषज्ञानं प्रज्ञाशब्दिनाच्यत इति तदुक्तमित्याह ज्ञानावेति। ब्रह्मणो सामान्यविशेषचोदत्वं न रमा
ह सामान्यानेति। सामान्यविशेषात्मकं कार्यकारणात्मकं च परमार्थता ब्रह्मेत्यस्मिन्पक्षे प्रकृतैशाकरणवाक्य॥
व्याख्यानप्रत्युक्तमिदानीं अकार्यकारणो सामान्यविशेषं ब्रह्मेति स्वीकृत्य वा वस्यति श्रुतीनां तद्व्याख्यानमनु
वदत्यन्यदिति। अन्यथा व्याख्यानमिवाह तत्त्वमिति। विज्ञायेति निष्पन्नज्ञानात्ति ध्यानात् प्रज्ञां कुर्वीतेति प्रज्ञा
याः करणं न विधेयं कृतकरणायोगादिति शंकते नत्विति। अत्रापि मंडनादिमतपिरति यावत्समाधत्ते। ज
रोध त्वमिति। शब्दस्य परोक्षैव संसृष्टपरोक्षधीजननसामर्थ्यात् संसृष्टपरोक्षविषयाशाब्दीधीरस्तीत्यसंसृष्टापरोक्ष
ब्रह्मज्ञानस्य तदसंस्पर्शं साधयति ब्रह्मेति। अत्र सामान्यविशेषद्वंद्वे विधिरिति त्वाम्नविशेषणतेत्यर्थः॥ शाब्दज्ञा
नस्य वस्तुस्पर्शित्वा ज्ञानांतरस्य विधेयत्वमिति मत्वा शाब्दज्ञानस्य तदसंस्पर्शं साधयति ब्रह्मेति। अत्र सामान्य
विशेषवद्वस्तु यस्मात्तस्मात्त [illegible] ज्ञानं ब्रह्मस्पर्शीति संबंधः॥ वस्तु संस्पृष्टापरोक्षावशाब्दापितत्त्वेवज्ञाने

तद्वृत्तिमर्हसीत्यत आह। स्वभावत इति। असंस्पृष्टपराकृप्रमेयबलाधीनः स्वभावमतिक्रम्य तदाकारं भवितुमिति ज्ञान
कथं किं न स्यादत आह। स्वस्वभावमिति। असंसर्गेव ज्ञा कुर्वीत यत्न तदुत्पन्नस्य कटयत्नाद्ज्ञानस्य वस्तु संस्पर्श
त्वफलितमाह। लक्ष्येति। प्रज्ञायाः कार्यत्वे किं न तत्साधनं स्यादत आह। कानतीति। सान्निध्यसाधनत्वे धीरत्वादरूपि॥
सानत्वापत्तिरत आह। त्यात्यमिति। शाब्दज्ञानस्य क्षणिकत्वात्कथं प्रसाधतत्त्व आह। कानतीति। तस्मादिति। ज्ञाना
त्पा मनस्य साधनत्वेपि फलानां तावात्स्यज्ञाकरणं न विधेयमित्यत आह। एनाप्येवेति। न केवलमत्रैव साक्षा
कारसाधनत्वेन ध्यानविधिरन्यत्रापि तद्विधीयत इत्यत आह। साक्षादिति। नन्मतत्तुपसंहरतीत्यवमि॥
ति। आदिपदेन सविजिज्ञासितव्य इत्यादिसंग्रहः। सिद्धांतयत्यमतीति। परिहारं प्रकटयितुं मानलक्षणं करो॥
ति मानांतररीति। उक्तमानलक्षणस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति। ब्रह्मेति। यदि संस्पृष्ट, तया ब्रह्मस्वरूपावगतेन परोक्ष
थैव ग्राह्यं नासंस्पृष्टपराकृतयेत्यर्थः। उक्तमर्थं साधयितुं मुख्यमन्यायमाह। प्रमाणादिति। प्रकृतत्फलमा
हा। ब्रह्मेति। व्यतिरेकदंडेनापि न साधयति। प्रमाणतापीति। शब्दावगते ब्रह्मण्यन्यथात्वं न शक्यते किंतु शब्द
एव स्वज्ञातान संस्पृष्टपराकृतयादि बाधयति पश्चादन्यमापेक्षया यथा बाधयति। यथा चक्षुई रस्कैव
छंद्यं वस्तु विवा मामान्यन बाधयित्वा समीपगमनाद्यपेक्षया यथावद्बोधयेदेवमित्यत आह। नत्वति का
रकस्याय स्वभावो न बाधकस्येत्यर्थः। यत्तु वाक्यज्ञानस्य वस्तुस्पर्शानावादमानत्वमिति तदयुक्तमित्याह। न
प्रमातरेरिति। प्रमांतरगावरत्वं ब्रह्मणो गीकृत्यापि शाब्दज्ञानस्य मौर्ण्यमविकृतमित्याह। पीति। अखंडापरो ३००

मा १ रू

ब्रह्मरूपस्य मानं रागादेरप्येवं विशिष्टज्ञानं नाम मानं मानान्तरबाध्या रविद्योषादित्यर्थः॥ मानान्तरणा संसृष्टपराङ्मुखं ब्रह्मधीप्रद्वेषो
षां तेरमाह। मानान्तरणादिति। कुतो विधानैष्फल्यमत आह। प्रज्ञायास्त्विति। किंच तत्साक्षात्कृतं ज्ञानं न मानमप्रमाणाद्
न्या मा दुष्टं मान मिलनि विरुद्धं वा यायाश्चत इत्याह वाक्येति। शाब्दज्ञानस्यावस्तुस्पृष्टस्यास्या सामान्यज्ञानात्वान्निमे
गीहत्याद्यो सेव न युक्तेत्याह। न चेति। मिथ्याज्ञानात्यामाश्रमस्य ज्ञानात्वात्त्वलौकिकत्तु पलंतार्थे त्याह। संसारेति। मि
थ्याज्ञानात्यासस्य सम्यग्ज्ञानविरोधित्वाज्ज्ञानतस्य कार्यत्वमित्याह। सम्यगिति। मिथ्याज्ञानात्यासस्य सम्यग्धीजन
कत्वात्तावमानमाह। तावदिति। तद्धावं पठति। पूर्वमिति। शास्त्राचार्यप्रमाणाहितद्योतत्वात्तत्प्राक्तनुं सा मतिरनात्मविषया
यवृत्ता बहुकालनिमित्तसंस्कारदृढात्तेन विपरीतसंस्कारप्राबल्येन हेतुना तेषां मतिरन्यैः सतमखण्डब्रह्मरूपमा॥
त्मानं न गोचरयतीत्यर्थः॥ तथा न वचनासहत्वं तरमाह। परीक्ष्येति। यद्दृश्यं तस्य व्यतिरिक्तदृश्य मित्यादिविचारं कृत्वा
बुध्यादिनावात्ताव माक्षिणं न गृह्णाति विपर्ययादविचार्यैव बुध्यादिकामात्मत्वेन गृह्णाति कर्त्रीत्यात्मा विज्ञानात्म
तिविरुद्धपदैरपरायातावाधितश्रवणवचाच्च विपरीतं गृह्णाति विपर्ययपरवश्यादिरूपौ दोषप्रमादाद्वित्यर्थः॥ का॥
लितं निगमयति। नात इति। मिथ्याज्ञानात्यासम्यामोर्गधीहेतुत्वं श्रुतिबलादिति शंकते। नपि मिथ्येति। यद्यं ततोक्तज्ञानस्या
पि सम्यक्त्वे प्रज्ञां कुर्वीतेति विधिरनर्थकश्चा। मिथ्याज्ञानात्यासोपि सम्यग्धीहेतुरित्यर्थः॥ दूषयति। नेति। परिहारं प्रक
टयति। कार्येति। मानस्य मेयाधीनत्वान्न मिथ्याज्ञानात्यासादिजन्यत्वमित्यर्थः॥ मिथ्याधीसंततेः सम्यग्धीहेतुत्वानाव
हत्वं तरमाहापिचेति। अस्य माननहीछे प्रपाठकादशाष्ठे। मिथ्याज्ञानात्यामान्नदेवदृष्टं स्यात्न सम्यग्धीजात्म स

द्दाष्ट २

र्थः॥ मिथ्याज्ञानेनैवात्मा सम्यग्धीजन्मरूपार्थव्यतिरेकेण प्रज्ञाकरणवाक्यस्यार्थेनावाक्यत्वं व्याख्यातं तृतीयमिति चेत्तत्र
त्राह। तद्वदिति। अन्यथाव्याख्यानस्य दुष्टत्वान्न विधेर्न तरेणोत तद्व्याख्येयमित्यत्राह। तद्वा॥(?) व्याख्यानतइति। तत्र सिरच
सप्तम्यर्थे कथं तर्हि वाक्यं व्याख्येयमिति तत्राह। सतीति। एतदेव व्यनक्ति सर्वेति। अशेषविशेषप्रतिषेधेन ब्रह्मप्रति
पादकास्थूलादिवाक्याविरोधेनेन तद्वाक्यं मुख्यवृत्त्यालक्षणावृत्त्या वा व्याख्येयमित्यर्थः॥ तथा व्याख्याने वाक्यात्स्वप्रद
पदस्य यार्थमाख्यातिवाक्यैतीति। शब्दप्रमादादुत्पन्नं ज्ञानं विज्ञाय तस्क चात मियप्रमादादुत्पन्नप्रज्ञाशब्दवाच्यमि
त्यर्थः॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। शास्त्रेति। श्रुतशास्त्रोक्तविचारप्रयोजकाणां ज्ञाननाम संस्कृष्टपरोक्षज्ञानं सर्व
कोज्ञानिवर्तकं विचारद्वारेण पादायेदित्यर्थः॥ व्याख्यांतरमाह। विज्ञायेति। वाक्यादुत्पन्नज्ञानेनामयस्य व्याप्ति॥
विज्ञायेत्क अतमायनमा नव्याप्तिं प्रज्ञेत्कस्यतोतानज्ञानद्व्याशाकुत्यर्थः॥ मिथोमामयव्याप्तिः कस्मादुच्यत इत्या
ह। प्रमाणेति। बुद्धीद्धबाधस्याविद्यानिवर्तकत्वात्तज्ञानद्वययोर्मिथो व्याप्तौ युक्तिः स्यादित्यर्थः॥ मानेनेत्वमयव्या
प्याफलसिद्धेःकृतमित्येन मानव्याप्त्याचाह। प्रमावादीति। मेयमानव्याप्तेः प्रमात्रादिविनाशधृत्त्वावदोषदितहानि

सप५

रन्यवातद्ब्रह्मण्यस्त्वाह। मकारणस्येति। सर्वज्ञत्वमात्रत्वज्ञानकारणत्वावानं चज्ञानायो ग्रीं कथ्यतेन प्रमात्रादिनि

गा४

वृत्तिस्तत्राह। निद्रेति। यथास्वप्नदृष्टदृस्यादिर्मिथ्यापि बाधात्तोरेव मिथ्यात्वं नश्यत्यादधीदृश्यान्वयाप्यतितिरित्य
र्थः॥ वाक्यस्यार्थांतरमाह। शास्त्रेति। श्रवणादिविज्ञायेत्कल्प्यतकाव्यार्थधीः स्वाङ्गुतितिन श्रवणादिना वाक्यार्थज्ञानं कु
यादिति वाक्यार्थइत्यर्थः॥ शास्त्राचार्यमितरात्मप्रत्ययस्य वस्तुरूपान्नदमाह। शास्त्राचार्येति। वाक्यार्थबुद्धेःसत्रत्तदुक्सैः

३०१

वानन्यापेक्षत्वात्स्वातंत्र्यमित्यर्थः॥ किंलक्षणः प्रत्यगितिदर्शनदाह॥ आत्मेति॥ स्वप्रकाशत्वादात्मैव परमार्थो द्वयशून्यो
त्मनो दृश्यस्य मिथ्यात्वादित्यर्थः॥ पुनरपि वाक्यस्यार्थांतरमाह॥ यद्विवेति॥ आत्मा ब्रह्मत्वं विज्ञायतस्थ्यात ब्रह्म
णः प्रत्यक्त्वं च ज्ञेति तेनात्मना ब्रह्मत्वं विज्ञायात्मरूपेण ब्रह्मानुसंदधीतेत्यर्थः॥ कथमनयोरन्योन्यात्मत्वमत्राह वि
शेषणेति॥ तामेवत्ववधारणा तु प्रत्यक्त्वं ब्रह्मणो ज आत्मा महानित्यत्र महत्त्वविशेषणं दात्मनो ब्रह्मत्वं गम्यत इत्यर्थः॥ णो ४
अवधारणलक्षणं स्वरूपं च यत्स्याद्व्यावृत्तेति॥ महत्त्वविशिष्टेणमिद्धं विशदयत्स्य व्यावृत्तोऽनत्वमूर्तिः॥ तयाः स्वं परस्पर रोक्ता कथं न ५
त्तद्धीरत्राह॥ व्यावर्त्येति॥ एतत्स्वरूपं च यति॥ विरुध्यत इति॥ आत्मनो ब्रह्मत्वमद्वितीयत्वं विरुद्धमित्यत्राह॥ प्रत्यगिति
सा १ तथापि ब्रह्मणो न प्रत्यक्त्वं परोक्षधीविरोधादत्राह॥ तथेति॥ उक्तयोरविद्याकृतत्वफलमाह॥ सद्वितीयेति॥ ज्ञानस्या
त्यस्य मानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वात्तदुत्पन्नविज्ञायस्थ्यात नदस्यासः प्रज्ञाशास्त्रस्य चाह॥ कारकेति॥ अज्ञाननिवृत्ति
रसतीव दज्ञानस्थितिः स्यात् सतीवाद्वैतद्धानिरात्ममात्रत्वमस्तात् स्वसंगाचाह॥ नान्वयेति॥ घटत्वावलये
नान्यो तथापि नसदेवताविति न्यायादात्मैवाज्ञानहानिरित्यर्थः॥ दृष्टांतानेतत्स्पष्टयति॥ नान्यदिति॥ विध्वंतार
ण वाक्यं व्यावर्त्यो पदार्थेति॥ नत्वं पदार्थज्ञानं विज्ञायेत्स्यात् वाक्यार्थज्ञानं प्रज्ञेत्यर्थः॥ पदार्थविवेकस्तु संस्वातंत्र्यं
ब्र्ये ३ स्वरूपं चायति॥ तथापि वाक्यार्थबुद्धेः पुंतंत्रत्वात्स्वयं प्रज्ञां कुर्वीतेति विधीयतामत्राह॥ नत्विति॥ तत्साधयति॥ नानुप
त्तइति॥ पदार्थविवेकोपि न द्विष्टं तंत्रानस्या ब्रह्मविषयत्वान्नत्राह॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति॥ विवेकस्य क्रियात्वा
तत्र तु संस्वातंत्र्यमित्यर्थः॥ आत्मा द्रष्टव्य इति यथा वाक्यार्थधीविधिरेवमत्रापि स्यादत्राह॥ आत्मेति॥ पदार्थज्ञानवि॥

धिः किमर्थेत्याह वाक्यार्थेति । आत्मनो विविदिषया आत्मानं ज्ञात्वा वा वाक्यार्थधीसामर्थ्यात् भवति इति तमेवेत्यादिना पदा
र्थज्ञानविधिरित्यर्थः । पदार्थानवगम्य स्यान्तराय एवं साधयत्यनात्मेति कदा तर्हि समाजायत इत्याह नात्मन इति । वि
वेकस्य वाक्यार्थधीहेतुत्वं निगमयत्यात्मनीति । व्याख्यानान्तरमाहाथवेति ब्रह्मसाक्षात्करणं प्रज्ञा शाब्दितं तु मर्थ
त्विन प्रसिद्धमदृष्टं न किमात्मज्ञानेन कार्यमनात्मज्ञानेनु वेति विशेषमस्यात्मज्ञानेनेवेति नियमगम्यतः इत्य
र्थः । नियममेवाह । प्रज्ञामिति । स्वात्मानं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यत्र हेतुमाह । तत्त्वमिति । न चानात्मन इत्यत्र युक्ति
माह । तदप्येति । आत्मज्ञानेपि तत् तुल्यमित्यत आह । प्रत्यगिति । नियममुपपाद्य तत्फलमाह । विज्ञायेति ॥
यथा परिहार्येण विना धर्मार्थी यज्ञास्यस्तथा हेयत्वेनानात्मनोपि इष्टये बाह्यमेव त्यजुक्तमित्यत आह । ज्ञातादी ॥
ति । आत्मानात्मनोरनात्मनि विवदान्मति स्वस्मात्मस्वरूपमज्ञातमन्यथा ज्ञातं संदिग्धं भवति यस्मादात्मनि तु ज्ञाते
सर्वं ज्ञातमेव तस्मात्तामेव ज्ञात्वा प्रज्ञां कुर्वीतेत्यर्थः । आत्मन एवाद्वयत्वे मानमाह । सर्वमिति । सर्वमात्मा
नं पश्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति वाक्यमपीममर्थं ब्रूयादित्यर्थः । वाक्यस्यार्थान्तरमाह । निष्कर्मिके
ति । प्रज्ञां कुर्वीतेति निष्कर्मिकोक्तप्रज्ञायाः कर्मापेक्षायां न स्यात् कर्मविधानपरं वाक्यमित्यर्थः । आत्मैव
प्रज्ञायाः कर्मात्यन्ततत्परं वेदवाक्यं विज्ञायेत्यस्य कोऽर्थ इत्याह । विज्ञायेति । प्रज्ञां विज्ञानशाब्दं नानुध्यानमिति प्र
ज्ञाकर्मविना आत्मानं समर्पयतीत्यर्थः । अर्थान्तरमाह । प्रज्ञामिति च समर्थं ज्ञात्वा तं ब्रह्मत्वेन कुर्यादित्यर्थः । उ
क्तमर्थं विशदयतीममिति । एवमसंसृष्टापराद्ब्रह्मप्रतिपादकात्स्थूलादिवाक्याविरोधेन वाक्यं व्याख्या ॥

यद्वा विक्षेपद्वयमेवं सति नयात्म्यमिति फलितमाह । तच्चेति । पञ्चद्वयकदासेन वाक्यं व्याख्याय तत्र तूणक

स्वां २ दर्शिनां व्याकीर्तरमाह । संतापादिति । उक्तव्याख्याने पूरिदोषदर्शननासंतापादुक्तव्याख्यानादन्यथाव्या

ख्यामतद्वाक्यस्य तत्त्वं तदर्थः । उक्तव्याख्याने द्वयकथं दोषदर्शितत्साशंक्य प्राक्तनमतद्वयदोषमाह । अव

ॐ ४ दोतेति । वाक्यज्ञानं स्वार्थमविद्यानिवर्तकत्वेन यथावबोधाय दर्पोऽतद् प्रामाण्याद्दोतासंसृष्टापारादृष्टं ब्र पा ४

ह्म संसृष्टपारादृष्टं शक्षाकृष्यतद्दयमुक्तमित्यर्थः । सिद्धान्ता दर्शविशेषप्रदर्शनन तृतीयव्याख्यानादोषमाह

कृप बाधितेति । तत्त्वमादिवाक्यात्मकत्वाविद्यातत्कृतनिवर्तकत्वेनादावुत्पन्नेज्ञानं अनात्मज्ञानेन बाध्यात् तत्कार्यरा

गादिदर्शनादित्यर्थः । रागादिदर्शनं विशदयति विद्येति । न ह्यज्ञानस्य पुनरुत्पत्तिसंभवः कथं तत् ज्ञानस्य बा

ध्यत्वमिति तदर्थमज्ञानात्तदमाह ज्ञानेन मार्गिकीति । अविद्याविनाशस्य प्रत्यक्षतापायोगमाह । तत्त्वेति । अज्ञानता

विशेषादितरदपि ज्ञानबाध्यं स्यादत्राह । ज्ञानेन मार्गिकीवेति । ध्वस्तापत्तिरूनापीत्यर्थः । तस्मात्त्वज्ञानैर्विधेयेति

फलितमाह । यस्मादिति । कियन्तं कालं प्रवज्ञा कार्येत्यत्राह । तावदिति । ज्ञातात्मतत्त्वेनाप्यविद्याध्वंसार्थमस्या

मस्य कार्यत्वमानमाह । श्लोकार्थेति । श्लोकानां तात्पर्यमिति । आध्यात्मिकं शरीरादिबाह्येन्द्रियादिवाधिष्ठान

ब्रह्ममात्रं न तद्व्यतिरेकेणास्तीति निश्चित्य स्वयं ब्रह्मात्मना स्थितो ब्रह्मास्मीति ज्ञानपरः स्यादित्यर्थः ।

हितादेतथ्यप्रतिपादकवाक्यमुक्त्वा प्रत्यगप्रतिपादकमाह । आयदिति । आयसंबोधाय हितमित्यादिनो ॥

क्रोपायनिगृहीतं मनो यदा स्वात्मन्येव लीयते न च विषयेषु पुनर्विक्षिप्यते अनिंगनं निश्चलं अनात्मा
विषयाकारता सद्धीनं तदा ब्रह्मात्मना निष्पन्नं भवतीत्यर्थः॥ अस्य वाक्यमप्यत्रोदाहरति मनइति॥ कि
यंतं कालं मानानिरोधः कार्य इत्याह तावदिति पूर्वपक्षमुपसंहरतीति यावद्धृतइति॥ अविद्याद्वैवि
ध्यमनुपपन्नमाक्षिप यत्र त्वेति तदनुपपत्तिं स्पष्टयति यदिति॥ अज्ञानमिथ्याज्ञानसंशयरूपाविद्याया यदा॥
त्मन्यसाधारण्येन सिद्धान्तदृन्यस्य जडस्य तदाश्रयत्वायोगात् तत्रतीसाजि विज्ञाषत्वान्नेदायोगइत्य
र्थः॥ अविद्यात्तदात्ताववत्तदेवं तरमाहाज्ञातइति॥ अज्ञातस्याम ये वा दृष्टात्मनोऽज्ञातत्वासंतवादे कथं का॥ ना ९
त्म्यवादिनामात्मन एवाज्ञातत्वेनाम यत्वान्नाविद्यांतेदइत्यर्थः॥ नायं नियमो नात्मानात्मनात्मनोऽप्यज्ञात
त्वप्रतीतेरितिवत्तदज्ञातत्वमनात्मैव साधयति प्रमाणेवानाद्यास्जडत्वादित्याहाज्ञातइति॥ द्वितीये
वत्ताह नावतीत्युक्तिमात्रस्य जडस्यासाधकत्वात्मान सिद्धश्च बाधायोगाच्चेत्यर्थः॥ यथा तवात्माज्ञातत्वमा
मनासिद्धात्यवमनात्मज्ञा मम च मनात्मनासिद्धेदिति दृष्टांतबालनाशंक्याहा नवापीति॥ अज्ञातातु त्वं एवा
ज्ञाताज्ञातत्वसाधकत्वादितिफलितमाहातइति॥ आत्मन एवाज्ञानात्वप्यज्ञानाश्रयस्तातान्याचाहाबाध
ति॥ अज्ञानादिसाधक एव तदाश्रय इत्यर्थः॥ अचान्तत्वं प्रमाणयति संसाध्यतइति॥ अनुसत्वसिद्धस्य त
स्यानुत्तवातिरिक्ताश्रयत्वानावसाधयत्यज्ञायमान इति॥ एवं स्यात्मा विद्याकार्यत्वावनाज्ञातत्वमित्याहाज्ञा॥ २८२

तायाईमिति॥ शुक्त्यज्ञानविलासिवाद्रूप्यादेर्यथाज्ञातत्वं तथामायाविद्याद्रप्रीत्यर्थः॥ दृष्टांतं प्रकटयति॥ ज्ञानादिति॥
नतोन्यातारूप्यादन्यावनशुक्तिरिवयथाशुक्तेरविज्ञानत्वसति ज्ञानत्वमप्यसिद्धिस्तथारूप्यज्ञानाप्यारूपस्याज्ञा॥
न२ नत्वनासिद्धत्वान्नतच्चरूप्यधियोमात्वं नापि शुक्त्यावच्छिन्नदाकारत्वादित्यर्थः॥ रूप्यधियामेयासंतत्त्वफलमाहाय
न४ तइति॥ शुक्तेरज्ञानत्वान्निवर्तकत्वाद्रूप्यधियो नत्वापिमात्वमिति दृष्टांतनाहायथेति॥ अत्र शुक्तिकात्मनाशुक्त्याका
रत्वादित्यर्थः॥ रूप्यधीदृष्टांतनच्छिन्नादिप्रपंचधियोप्यमानत्वमाहायाथेवमिति॥ प्रत्यकज्ञानमेकं छित्वानात्मधि
यामेवासंतवादमात्वेऽज्ञयमित्यर्थः॥ प्रत्यज्ञानस्यमानत्वं साधयति॥ प्रत्यगिति॥ स्वप्रात्तप्योत्मनि अज्ञातत्वस्यानुत्त
वासिद्धत्वात्तन्निवर्तकत्वनज्ञानमात्वमित्यर्थः॥ स्वरूपज्ञानादवज्ञानानि हाक्तः किंवाक्यज्ञाननाताहावास्तवीति ऊ७
यथाशुक्तिकयान तदज्ञानं बाध्यते तथा न स्वरूपज्ञानेनाप्यन्यथातिप्रसंगादित्यर्थः॥ अनुतवस्याप्रमयाव
स्यादसत्वं प्रमयाव प्रमाताद्विवक्षडावनाज्ञातत्वात्तुपपत्तिरित्याहमाननेति॥ अनुवृत्तेः सुखादिसाधनत्वं त्व॥
तत्वतः सिद्धत्वात्किं माननाताहानावेति॥ वत्सकृतः पापकरकलितबिल्ववदित्यर्थः॥ अनुनवस्येवाज्ञातत्वमुक्त
मुपसंहरति प्रमाणेति॥ एवमित्यनुतवरूपइति विशेषणमयुक्तं परेरपि मयसिद्धेरंगीकृतत्वादित्याहानवमि
ति॥ परमात्ममानकार्यमपि नसंभवतीति मत्वा स्वमतनसंभवमाहनवेति॥ सर्वज्ञानप्रहाणतः किंकार्यमवशि॥
क्षार ष्यतइत्यर्थः॥ इतिसंबंधाः॥ आत्मनोऽत्वदज्ञाननिवृत्तौ कथं सर्वज्ञाननिवृत्तिरित्याहातत्वमिति॥ दृष्टानिष्टप्राप्ति परिह
रार्थं ब्रह्मविद्यारुपचिष्ठयमस्तीत्याशंक्याप्राप्त्यत्येति॥ आत्ममात्रस्याज्ञातत्वे प्रतिपादनेनाज्ञानादेविध्वनिरस्त॥

मिदानीं ध्वस्ताज्ञानस्य पुनरुद्भवात्तेन ज्ञानं बाध्यत इत्ययुक्तं द्रष्टव्यविद्येति। अविद्याया विद्याबाधकत्वं त॥
द्योः संबंधलोचनयाप्याह। विद्याविद्ययोरिति। अज्ञानेन ज्ञानं बाध्य इत्यतथ्यादृतमिति दृष्टांतेनाह। बाध्य॥
तिमानात्ताबाच्च ध्वस्तः। विद्यानबाधिकत्वमाह। विद्यमानेति। तुच्छत्वं ज्ञानस्याज्ञानेन नाशः। अनिसां न रमाह। विद्य
ख्४ यतीति। किं चानुष्टुस्यानस्यादृव नाबाच्य न पुनरुद्भव इत्याह। किं चेति। नष्टाज्ञानस्य पुनरुत्पत्तौ ब्रह्मण्येव कारणामि
त्यत्राह। ब्रह्मणीति। वृत्तावद्विद्यानजायत तद्वदनादिद्वानिवृत्तिरपि न स्यादित्यत्राह। नानादेरिति। उक्तं विशद
यत्यनादीति। तन्नाशस्य कारणसंसर्गत्वात्पुनरुद्भवः स्यात्तत्राह। शौतेति। एवं शीष्टे ज्ञाते संतानाया विधेयत्वं निरा न६
कृत्यालाकसिद्धांतमीमांसानावतीति। अस्तमयज्ञानध्वस्तिर्न कारणसंसर्गाद्ब्रह्मण्यसदादेस्तु वादित्यर्थः। यत्तु तावत
प्रवृत्तौ कुर्वीतेत्यादि तत्राह। अधीतज्ञं तानत्यो विधेयत्वं निराकुर्वन्गुरुमतं तदविधेयत्वमाह। आत्मेति। सर्वसंविदामा
त्माश्रयत्वादात्मनस्तदाश्रयत्वं न सिद्धरंगीकारादात्मसंबंधस्य संविदां स्वतः सिद्धेर्नात्मधीतसंतानत्या विधेय
त्वमित्यर्थः। न हि बाधेदृव्यबाधविशावात्मंशीति द्व्यांशानादं च त्वंइय च पक्षे विधेयत्वं स्यादत्राह। शोतेति। अज्ञदृ ३५
पस्य ज्ञानस्य मदात्मसंबंधमदाकापिले मते सर्वबुद्धौ वित्तस्य सामान्याद्धेतुचातद्बलादात्मधीसिद्धेर्नात्म॥
धीतसंतानाया विधेयत्वमित्यक्रममतिदिशत्या। नानादृष्टेंतरमाह। आत्मेति। मदासिद्धत्वमेवात्रापि प्रायाङ्कं
६२ आत्मानात्मपरिज्ञान इत्युक्तवादाद्धेतद्दानि स्नात्वाबुद्धोरिति। सर्वस्यान्ममाचान्वाहृत्वे न रमाह। विश्वतावमिति।
जगत्सत्तावतीत्तारात्ममात्राय तत्त्वादित्यर्थः॥ मनस्मानात्माकारत्तजनवदात्मैनाकारत्तजनस्याप्ययं उक्तवादः॥ ३०४

त्मधीसंतानस्य विधेयत्वमित्याशंक्याह धर्मेति। अनात्माकारत्तजनस्य धर्मादिकार्यत्वादागमंतुकत्वेपि चिदात्माकारवृ
त्त्यसदासिद्धत्वान्नात्मधीतसंतानस्याविधेयत्वमित्यर्थः। बुद्धिवृत्तीनां सदाचिद्याप्तिं दृष्टांतेनाह विषयदिति। संविदा॥

नयो ३

विनाधियापि विषये स्फुर्तिर्भातीत्युक्ता दार्ष्टांतिकं विशदयति शब्दादीति। फलितं निगमयति। यत इति। तत्तद्वृत्त्या
दिमात्रपूर्वस्यात्मात्तादनंतज्ञानस्यापात्मज्ञानत्वात्तस्मिन्न यत्नसिद्धन विधिरित्याह सार्वेषामिति। नहि वेशाबि
कादिमतेस्यैतात्तदादात्मज्ञानमप्राप्तं तया विधेयं स्यादित्याह नात्मेति। चार्वाकपक्षेप्यात्मधीतसंतानस्यानेविधेयत्वं सं
तवतीत्युक्तदृढीकरणार्थमाह कर्तव्यमिति। दृढ्हस्येति। अप्राप्ततावादपूर्वविध्यसंभवेप्यात्मज्ञानं नियमः परिसं
ख्या वास्यादित्याह नियम इति। तत्रानात्मज्ञानातावादमूलं कर्मकांडममानं तस्यादित्यर्थः। नियमपरिसंख्याविधिमुपक्ष
पगम्याक्षिपति इदानीं तयोरप्यात्मज्ञानेनसंभवइत्याह नावेति। उक्तयोर्नित्यप्राप्तोपरिसंख्यातयोः पाक्षिकप्राप्तौ॥
नियामानात्रविगानमात्मज्ञाने नित्यप्राप्तमिति नानयोरत्रसंभवइत्यर्थः। आत्माद्रष्टव्य इत्यत्राज्ञातज्ञापनाति
रिक्तासर्वप्रकारविधिर्निरस्तश्चाद्यनतश्चैतद्युस्तादाह कर्तव्यमिति। नत्वस्त्रुद्यार्थाबाधनं अज्ञातज्ञापनामवविधि॥
नीतिरात्रेतदर्थ्यर्थः। यथा कर्मकांडकर्तव्यताविधिरेवमिहापि स्यादिति। तत्रापि फलस्य कर्तव्यतानाविधीयते साध
नस्यवानान्तयथापीत्याह कर्तव्येति। अतात्रकर्मकांडपनवगतसाधनताबोधनइत्यर्थः। नियोगस्य प्रवर्तक

चितृ २

त्वेन प्रलिडादिशब्दस्येव प्रवर्तकत्वं स्यादित्याह प्रवृत्तिरिति। मयस्याशात्तनत्वात्शात्तनत्वनिबंधनेरागद्वेषा॥
त्यां प्रवृत्तिनिवृत्तीनांशाश्वादित्यर्थः। ज्ञानकांडप्रवर्तकविध्यसंभवादहं नरमाह कार्यादीति। याकाज्ञज्ञानानंतरं प्र

वर्तकासंतावनप्रवृत्तसंतत्वादित्यर्थः॥ज्ञानस्यात्स्यस्यमानस्याविद्यानिवर्तकत्वकत्वात्तज्ज्ञानोत्तरकालमपिप्रमा
त्रादिसत्त्वतास्यवृत्त्यापत्तेर्विधिरिति तत्राह॥ज्ञानेति॥ब्रह्मज्ञानं स्वार्थाबाधकं न दस्यासादज्ञाननिवृत्ते रस्ति विधेर
वकाशोत्राह॥प्रत्यगिति॥यथामात्रुरंगेतः कस्यैणस्य साक्षिविषयत्वान्मानं विना सिद्धिरेवमात्मापि विनैव मानं सिद्ध
७४ स्त्विन्मात्रत्वात्कुड्यादिसाक्षित्वात्तातोज्ञानमज्ञानानि वर्तकमवत्यर्थः॥आत्मनो बुद्ध्यादिसाक्षित्वे न संबंधादसंगत्व॥
विरोधमत्राह॥नात्मेति॥आत्मानात्मनोः संबंधस्याविद्यात्वेपरमार्थतो संबंधादात्मवदनात्मापि स्यात्तत्रेत्यणसि
द्धः स्यादत्राह॥बुद्ध्यादीति॥दृष्टांतेन नदं विशदयति॥स्वार्थमिति॥जगतो मिथ्यात्वेपि ब्रह्मणः संबंधः स्यादित्या॥
शंक्याकात द्विन्नमतिन्नमत्तावनिष्टं वदति कल्प्यादध्यस्तादष्टप्रथक्कुर्वती॥द्वितीयप्रतिज्ञायां हेतुमाह॥त्मत्वादि
ति॥हेतीयं प्रत्याह॥मानमिति॥मिथ्यार्थस्यात्मानात्मत्वादात्तदात्मत्वा नासिद्धेर्नवास्तवासंगत्वहा निरित्यर्थः॥
तर्हितदानदात्मावरहितात्मवदनात्मापितद्वहितत्वात्स्वतंत्रः सिद्धेदत्राह॥परमार्थेमिति॥अध्यस्तस्याधिष्ठानं॥
विनात्मावात्मावाद्यसिद्धिरदृष्टांतमाह॥कल्पितेति॥परमार्थप्रवेशादपरमार्थसिद्धिश्च तर्हि तत्तदद्दतिनत्यासक्त्याति
रकेणेति॥प्राप्नमतद्धितादात्राह॥स्वार्थस्येति॥जगतात्तदध्यात्मनः सिद्धोतत्वधीबाध्यत्वं सिद्धमिति फलितमा॥
ह॥सर्वमिति॥इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाक्यं प्रपंचस्य ब्रह्मात्तदाबाधकत्वान्नाबाधकमित्यत्राह॥तत्त्वेति॥अपूर्व
मनंतमपारमित्यादिवाक्यं तत्त्वबोधकमवान्तुबाधस्यावर्त्यमानस्याफलत्वात्तस्मिन्विधिसंभववइत्यत्राह॥बाधेपी
ति॥अत्रकारकोपीति संबंधात्तस्मान्न विधिरितिशेषः॥प्रवर्तकस्यैविधित्वात्तत्वेपि निषेधवादनास्यान्नत्राह॥वमिति॥

ज्ञानिनोपि द्वैतप्रतीतेः प्रवृत्तेः किं न स्यादत आह प्रत्यगिति। अविद्याया विद्याबाधितत्वादद्वैतधीरानात्मेत्यर्थः। न स्याज्ज्ञान
स्य तु न कृत्स्नसंन्नत्वं निगमयति नात इति। विदुषोपि रागादिहानेरविद्यासंतत्वात्तत्वाशंक्य बाधितस्य तस्यानुवृत्ते
र्नेत्याह रागादीति। इति सन्नम्यंतं पदं सद्बाधितस्य रागादेः पुनरबाधितास्या त्यादादस्ति विधिरित्यत आह बाध्यति
द्वैनाद्वैतबुद्ध्याबोध्यं बाधकत्वेन सच्छेदसंबंधाद्द्वैतधी बाधितस्याद्वैतदर्शनस्य न पुनर्बाधितस्योत्थानमित्य॥
र्थः। द्वैताद्वैतदृष्ट्योः सच्छेदयोगादित्युक्तमाह संबाधतेति। तर्हि द्वैतस्मृतिवद्द्वैतस्मृतेरप्यद्वैतसबाधिधिः प्रवर्ततामत आ
ह्यानवतीति। प्रामाणिकप्रतीतिमंतरेण न विधिरस्तीत्यर्थः। तर्हि स्मृतिद्वयस्याप्रमाणत्वाविशेषात् द्वैतस्मृतेर्बाध्यत्वे
नाद्वैतस्मृत्यासंबंध इति चेत्तत्राह नेति मतसंबंधामिति। अद्वैतस्मृतेरपि द्वैतस्मृत्याबाधोपपत्तेरत आह नावतीति। चांतिसं॥
स्कारजत्वात बाध्याद्वैतस्मृतिरद्वैतस्मृतिबोधिका प्रमाणधीसंस्कारजत्वादित्यर्थः। प्रत्यक्षादिविरोधाददद्वैतदृष्टेरमा
नत्वात्तत्स्मृतेः प्रमाणधीः संस्कारजत्वादित्यर्थः। प्रत्यक्षादिविरोधाद्द्वैतदृष्टेमसिद्धमित्यत आह मा वादीति। प्रज्ञायाः
साधनापह्नवात्तदापह्नितसाधनत्वात्सास्युष्टेय इत्यत आह दार्कीवतीति। विज्ञाय त्यादिवाक्यपरव्याख्यानिरासेन व्याख्या
नं नानुध्यायादित्यादेरर्थमाह अनात्मार्थध्यानस्यात्मधीविरोधित्वादित्यतो हानारित्यर्थः। बहुशब्दोत्तुवादइत्य
ह्याबहूनितिवाचइत्यादेरर्थमाह वाच इति। कुतस्तन्निषेध इत्यत आह प्रवृत्तेति। किं तर्हि तत्फलमिति तत्राह नावति।
ध्यानकाले बहून्ग्रंथान्साक्षान्न चिंतयेदिति तत्प्रपंचेरतत्ताख्यातेनन्निरस्यत्यक्तेति। प्रज्ञाकरणविधिनिराकरणं॥
न्यायत इत्यर्थः। विरक्तेन कर्मकांडस्थशास्त्रानुचिंतनमपि न कार्यमित्यत्रश्रुत्यंतरं प्रमाणयति। अमितात्यचमिति। नाम

विवेकं ज्ञानं च आत्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुः इत्यमिश्रेव ध्याय यथ आत्मानमिति तेषामोंकारनिष्ठत्वं दा
र्शयति यथा ॥ अत्र वक्ष्यमाणसंतरमाह ॥ तन्नु विवक्ति ॥ विवक्तीत्यादि । वाक्यवेदैकवचनस्यात् तविशेषणं वा मा न्योयत्तुषा स्वरामव
धाविशन्निति छेदो गच्छतिवत्वानुपपत्तेश्च यो त्यागवादोक्तकर्मत्याग इत्यर्थः ॥ इति शब्दार्थमाह ॥ एवमर्थ इति ॥ प्रवृ
त्तशब्दः ध्यानस्य मोक्षं प्रति कृत्स्नत्वादिति हेतुप्रतिपादक इति शब्द इत्यर्थः ॥ दिशा छन्न हेतोरुक्तत्वान्नतर्थमिति शि ६४
क्षापणं कृतत्वादाह ॥ मनवेति ॥ पूर्वोत्तरग्रंथसंगतिप्रतिपादयन्नामहत्तं संकीर्तयति ॥ सा हेतुका विति ॥ तदेवसर्को सदकर्म
णे लादिमे वोच्यासय व्याय मात्मा ब्रह्मेत्यादि ब्राह्मणो त्यावकामादिहेतुमद्विता बंधेहयवेनाक्तो यदा सर्वे
प्रमुच्यंत इत्यादि मंत्रेण या कामयमान इत्यादिब्राह्मणेन च विद्याहेतुको मोक्षो प्रक्त इत्यर्थः ॥ नानुध्यायाद्बहून्नि ॥
ति विशेषणाद् अल्पशब्दानां तन्त्रमादीनामत्यागं प्रवृत्तशब्दत्यागश्चोक्तस्तत्रवादयति ॥ नानुध्यायादिति ॥ उक्तयच्चहे
तुकथनाद्योत्तरं वाक्यमिति तदवतारयति ॥ शाब्दस्येति ॥ स वा एष महानज इत्यादिना त्मभूपात्मानुवादान्तत्त्व ॥
तिपादकोपनिषज्ज्ञानं न त्व वितत्यमिति तदृत्यागाद्धेतुरुच्यात ताम न मित्यादिना ब्रह्म विविदिषायां कर्मणो वि
नियोगाद्युत्सन्न विविदिषस्य कर्मसाधनत्वावात् प्रवृत्तशब्देनोपात्तकर्मकांडत्यागहेतुरुच्यत इत्यर्थः ॥ उत्तर
वाक्यस्य तात्पर्यांतरमाह ॥ यदि वेति ॥ नन्वशुद्धं ट्यित्तुं शंकमाह ॥ तिन्नेति ॥ कर्मविज्ञानकांडयोर्भिन्नवाक्यत्वान्मिथ
साध्यविषयतया मिथो विरोधाच्च नाशपात्रोपितेति शंकार्थः ॥ तदुत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति ॥ हेतुतामिति ॥ ८
यथा कर्मवाक्यानां कर्मशुद्धिद्वारा ज्ञानवाक्यशेषता न तथा प्रतिपादयितुमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ उक्तं संक्षिपते ॥ ३८६

दर्शयति। पूर्वमिति। तामनतमित्यादिनैव वाक्यार्थप्रतिपादनादनन्तरवाक्यस्यानेन तात्पर्यं स वा इत्यादिना कर्मकाण्ड
स्याक्षरीत्युक्तो न कांडद्वयशेषत्वान्निषेधनादित्यत्राह। वेदांतेति। स वा इत्यादिना वेदान्तप्रतिपाद्यमद्वैतं तामनतमित्या॥
दिना कर्मणां ज्ञानोत्पत्तौ विनियोगादनन्तरवाक्यस्यापि तत्तात्पर्यमविरुद्धमित्यर्थः। इदानीं मन्त्रमाधुनत्यतः प्राक्तनग्रं
थस्यावयवशस्तात्पर्यं दर्शयन्पदयोरर्थमाह। अपरामर्श इति। एषशब्दस्य तदतिधायकत्वमित्यत्राह। धुवतीवंश
ष्टुं वा शक्ताः पूर्वं परामृष्टमस्तत्त्वमेव शास्त्रेणोक्त इत्यर्थः। ध्यायमित्यादेस्तात्पर्यमाह। ध्यायतीति। सर्वस्य वशीत्यादेस्तात्पर्यं॥
माह। विशेषणेनेति। यथात्मानो ब्रह्मविशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि सर्वस्य वशीत्यादिविशेषणेन विशिष्टत्वार्थं वाक्यमि॥
त्यर्थः। आत्मनो ब्रह्मणो विशिष्टत्वार्थत्वे पदयोः सामानाधिकरण्यं तदर्थयोर्विशेषणविशिष्टत्वं केवलस्य ल
क्षत्वमित्यपेवं न च तदुक्तं ब्रह्मात्मनोर्विरोधादित्याशंक्याह। यद्वेति। अहं ब्रह्मास्मीति चोक्तमिहानुसंधेय
मित्यर्थः। मन्त्रमाधुनत्यादेस्तात्पर्यमाह। तूयानिति। आदित्यारूप इति वदन्भूतार्थवादोऽयमित्याशंक्य स्तुतिप्रका
रमाह। तदिति। मांतरप्राप्तिविरोधयोरभावाद्यथार्थस्तुतिरित्यर्थः। विशेषणविशिष्टवित्तागममाह। विशेषणेनेति। वि
शेषणेति। ईश्वरेण जीवस्य विशिष्टत्वफलमाह। यमिदिति। ईश्वरत्वेन विशेषणसामर्थ्यान्नाहंत्वत्कृष्टनियमश्च॥
निवृत्तिरित्यर्थः। तथापीश्वरत्वेनावस्थानान्निर्विशेषब्रह्मत्वासिद्धिरत्राह। शितव्येति। महदैश्वर्यं कुत्र गमित्यक्तदृष्टांतं॥
स्पष्टयति। घटेति। तथात्मनीत्यत्र हि शदयति। विरुद्धयोरिति। तत्त्वमर्थगतमद्वितीयत्वपारोक्ष्ययोर्यथा विरोधस्तद्वत्सं-
सर्गस्तथा प्रत्यक्त्वाद्वितीयत्वयोरेकत्वान्न संसर्ग इत्यर्थः। ग्रंथसंदर्भतात्पर्यमुक्त्वा पदार्थमुच्यानऽतानपौनरुक्त्यं॥

पि४

रंवर
८

पूर्वोत्तरयोः शंकनीयमित्यादे ~~…~~ दं पर्यायमिति। सृष्ट्यादीनां व्याख्यातत्वात्तथापि पुनरुक्तितादवस्थ्यमित्याशंक्याह न
वा इति। आकांक्षापूर्वकमाह कार्येति। जगज्जन्मादिहेतुत्वे किं फलमिति तत्राह द्वेचेति। सर्वात्मत्वेन फलमिदं सा
र्वज्ञ्यमित्यादावुक्तमित्यर्थः। सर्वस्येत्यादेरर्थमाह सर्वमिति। सर्वस्येशान इत्येतद्यावर्त्यमाह उदासीनस्येति। परि
हार्यतया वाक्यमवतार्य व्याचष्टे। नैवमिति। सर्वस्याधिपतिरित्येतत्तदाशंकोत्तरत्वेन व्याकरोति। ऊमारेति। आ
धिपत्यं विशदयन्नधिष्ठायेति। ~~…~~स्यो उत्पत्तिस्थितिसंहारप्रयोजकं त्रिविधमाधिपत्यमित्यर्थः। स न स्वादि
वाक्यं शंकापूर्वकमवतारयति धर्मेति। कर्मफलयोगाभावे हेतुमाह स्वकर्त्रिति। कर्तृत्वाभावं कृतत्वाद्याह कोट॥
स्यादिति। आत्मनः स्वतोऽनकारकत्वं किंच विद्यायत्पच प्रकृतिमाह स्फूलमिति। कार्यकारणत्ववतस्तस्वामित्वादि
संबंधं नरस्यापि कल्पितत्वमाह स्वस्वामित्वेति। अवमानमाह यत्र हीति। तर्हि कर्तृत्वादिधीरात्मनि कथमुत्पा
द्येत्यत आह उक्तार्थं वाक्यमवतारयति यत इति। कर्तृत्वाद्युत्तिमानहीनत्रादि ईश्वरस्य कर्मतत्फलबंधस्तावद्व्य
तिरेकदृष्टांतेनाह कृतकस्येति। बुद्ध्याद्युपाधिविशिष्टानात्मनास्यति यावत्तत्र विवक्षेत्वं नरमाह निर्हेतुत्वादि
ति। अविद्योपाधिकस्यादीश्वरस्याविद्यासंबंधस्य निर्हेतुत्वेन सदासिद्धत्वादित्यर्थः। कर्मतत्फलसंबंधस्तावं
निगमयति। न कार्यमिति। एतदित्यादेस्तात्पर्यमाह तत इति। सर्वस्येशान इति वाक्येनास्य पुनरुक्तिवादयत्येषद इति
अज्ञातस्यात्मनो विविदिषाविषयत्वप्रतिपादनायोच्यमानत्वादर्थवती पुनरुक्तिरिति परिहरति। वक्ष्यमाणेति॥
आत्मैवाज्ञातो विविदिषाविषय इत्युक्ते हरिशंकरादेरपि तत्त्वं तत्त्वादित्याह। ज्ञानइति। परिच्छिन्नत्वाहेडत्वास्य॥

साताहतोरित्यर्थः। जगत्कर्त्तृत्वादिसंबंधी कर्त्तृत्वाद्यलौकिककर्तृत्वादित्यनुमानात्कथं मानत्वादिश्रुतिरित्या-
शंकां तुनां कथनस्यार्थांतरमाह। साधारेति। हेतुं स्तुवंयति। धर्मेति। सर्वेशत्वं साधयति। सर्वस्येति। विशिष्टस्येशत्वे क-
र्मादित्यागोनात्मन इति भावः। सर्वेश्वरत्वाद्भूतस्वामित्वं सिद्धमिति मत्वा भूतपालपदार्थमाह। भूतानीति। कारणत्वे
कथं पालकत्वादत आह। कारणेनेति। भूताधिपतिरित्यस्यार्थांतरमाह। भूताधिपतीति। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे
भूतस्य जातः पतिरेक आसीदिति श्रुतिसिद्धः। सचाच परमात्मेव तत्त्वकरणत्वादित्यर्थः। एष लोकेश्वर एष लोकपा-
ल इति माध्यंदिनपाठस्यार्थमाह। इहेति। जगत्पालनादिकार्यस्येश्वरादन्यस्यायोगात् एव तदात्मना स्थितत्वात्तत्का-
र्यकारीत्यर्थः। एष सेतुरित्यादेस्तात्पर्यमाह। वर्णाश्रमेति। मर्यादास्थापक इति यावत् परमात्मन्यामवशा-
सिनानविष्यतीत्यत आह। लोकानामिति। असंकीर्यमाणेति पदं परमात्मनः सेतुत्वं साधयति। वर्णेति। वर्णधर्मैश्चाश्र-
मधर्माश्च धर्मा आश्रमधर्मा गुणधर्माः सामान्यधर्माश्चेति वर्णाश्रमादिहेतुका व्यवस्था इत्याह दृष्टांतेनासेतुत्वादृष्टव्यायोग-
निमित्तं विधारणं दर्शयति। यायत्येति। एषमित्यादेरर्थमाह। किमर्थमिति। असंत्तद्वायत्यतथा कारातिः असंतिन्नेति॥
यथोदिता वर्णाः पृथगादिलोकाश्चेत्यर्थः। फलायालंस्फयितिसंबंधः। इत्याकांक्षावियतइत्यध्याहारः। हृतात्त्ववादन
विविदिषा वा कामवतां नरयात्वमिति। अखिलमखंडे ब्रह्मात्मवस्तुसवा एष महानित्यादिकयाश्रुत्याभ्युत्त्वत्यर्थः। एवं ता-
त्पर्यमुक्त्वा तदक्षरार्थमाह। तमिति। इच्छायां रमणीयवस्तुदर्शनकार्यत्वेन लोकसिद्धत्वादात्मज्ञानेच्छापि तथेति वस्त्व-
त किंविदानुवचनान्नित्यत आह। स्नातत्वेनेति। आर्थिकमर्थांतरं दर्शयति। विविदियामिति। कर्मज्ञानकांडयोरक-

ग्या२

वाक्यं च ब्रह्मदर्शनप्रवृत्तेन येति तज्ज्ञानार्थत्वेन कर्मणां विनियोगश्रुत्यानिरस्तमित्यर्थः॥ किं च ज्ञानछायाउत्पे॥
साध्वात्तया ज्ञानस्य तुल्यत्वमेवमुक्तमित्याह यज्ञेनेति। विनियोगवाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह श्रुतस्सामाव इति
कर्मणां विविदिषामात्रहेतुत्वं न वेदनहेतुत्वमित्यत्र लिंगमाह दानेनेति। अहिंसा त्वेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहाय॥
मास्तदंतर्भूताः शमादय इत्यर्थः॥ ज्ञानेछासाधनत्वं कस्याधिकार इति सर्वेषामित्याह श्रुतस्मृतीति। यथाश्रुतीस्व
तद्विशदयति यथायोगमिति। बृहदारण्यके च विविदिषावाक्ये वेदानुवचनपदेन ब्रह्मयज्ञादिविधी

५६

यत इत्याह वेदेति। ब्राह्मणश्चात्रस्येव विविदिषायां वेदानुवचनादावधिकारान्न सर्वेषामत आह ब्राह्मणे
ति। क्रियापदस्य सर्वसाधनसंबद्धत्वं संबंधमहत्त्वं दर्शयति। विविदिषंतीति। अर्थान्तरमाह वेदानुवच
नेति। कर्मकांडेन विविदिषंतीत्यत्र लिंगमाह व्याख्यानायेति। नत्वेवं पवव्याख्यानं दर्शयति। प्रकाश्यमानमि
ति। मंत्रब्राह्मणात्मकवेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विविदिषंतीत्यर्थः। अस्मिन्पक्षे सकलवेदवाचीवेदानु
वचनशब्दस्तदेकदेशवाची स्यादिति दूषयति तेषामिति। तदन्यस्य प्रकाशं वैसाधयति विरहय्येति तद्धि त्व॥
द्विशब्दमुर्वेरहाम व वद इत्यादिवाक्यविरोधश्चाह साक्षादिति। अमार्हास्य काशकमपि प्रकाशकामत्वस्य
चाह तत्त्विति सामंशंकातां नत्विति द्वितीयव्याख्यानकर्मकांडस्यैव ग्रहादित्यर्थः। परिहरति मैवमिति। अ
मन्मात वेदराष्ट्रस्य सकलवेदवाचिनः कर्मकांडयज्ञानसाद्विषेण संकोचानुकोन स्पर्शत्ह इत्यर्थः॥ अ॥
स्तु वा द्वितीयव्याख्यानं दोषं प्रथमव्याख्यानेनादोष इत्याशापीति अस्मगमनद्वितीयव्याख्यानेस्यत्तिदोषापे

त्रे६०

न्यग्यर

व्याख्यानादेषां तरमाह। वक्ष्यमाण इति। वेदानुवचनशब्देन पारायणमुच्यत इति। मेतं निराकरोति। विवदंति
नित्यकर्मसाहचर्यादित्यर्थः। नित्यकर्मणामप्रमाणत्वान्नात्मप्रकाशकत्वमित्याशंक्याह। सिद्धिरिति। नित्यकर्मणां शुद्धि
द्वारा गुणमधीहेतुत्वमिति परिहरत्युच्यत इति। अत्र च श्रुतिस्मृतिवाक्यान्युदाहरतीदमिति। इद्धमानानां संस्क्रिय
तइ्मानानां गत्पुपधीयत इति। श्रोतं च वक्ष्यत्यर्थः। शुद्धबुद्धीरजन्मनि मानमात्मस्मिन्निति। आदिपदेन विशु
द्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इत्यादिं संग्रहातन्मूलश्रुतिमुदाहरति। ज्ञानमिति। कर्मणां शुद्धहे
तुत्वधायुक्तस्मृत्यनुवादेन स्मृत्यंतरमाह। यज्ञ इति। चत्वारिंशत्संस्काराः। संबंधयंत्युक्ता गुणास्तु संता ष्टे कार्य
णम्युत्पादयात्मानारं मांगल्यमहिंसाक्रमात्रूपा। कर्मणां शुद्धिकरत्वे श्रुत्यंतरमाह। गार्ल्सीरिति। बीजसंबंधाज्ज
न्तं संबंधवापतितं पापं तु सवनादिभिरधिकारिणां निवर्त्यत इत्यर्थः। अत्रैव वाक्यांतरमाह। स्वाध्यायान
ति। त्रैविद्येन स्वाध्यायोनित्यस्त्रयी विविदिषाद्वारा ज्ञानहेतुत्वं कर्मणामित्यत्र वादाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमा
ह। तत्त्वमिति। नित्यकर्मणां शुद्धिद्वारा ज्ञानहेतूनां मुक्तिसंबंधेपि कथं काम्यकर्मणां यज्ञानति साधारण
श्रुतिविनियुक्तानां तत्संबंध इत्याह। संसारेति। यदा श्रोतकाम्यकर्मणि जन्ममरणाद्यनर्थकारणानि ज्ञा
यांत तदा तेषु मुमुक्षोर्जिहासा स्यात्। ज्ञातजिहासश्च नित्यानुष्ठानाच्छुद्धधीर्विविदिषाद्वारा मुच्यत इति तेषां
अपि परंपरया तत्संबंध इत्यर्थः। एकपदेन निर्दिष्टत्वादुक्तविनियोगानां तु क इत्यत्राह। यज्ञेति। कर्मणां का॥
म्यत्वं विविदिषार्थत्वं च श्रुतमकस्मात्फलत्वात् संयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तविनियोगविरोधस्तावाद्भतय॥

सं१

ॐमविरुद्धमतश्च सार्वस्यां कामेत्यादौ दर्शपूर्णमासावित्यादौ त्याद्यपि समं जपस्यादित्यर्थः मद्दा याज्ञेश्च स्कदा
हरता यज्ञानतिव्याख्यात मिदानीं दानानन्ति अस्यार्थमाह दशा इति। चनार्वद्यो स्तनस्य दानस्य पुष्टि॥
दत्तुर्वं किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह बुद्धिरिति। दान सर्वं प्रतितिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदंतीत्यादिशा
स्त्रादित्यर्थः। तपःशब्दार्थमाह नियमादिति। शास्त्रमुदाहरति। विजिज्ञासमस्वेति। बाह्यानां करणानां॥
मेकात्म्यमत्र नापाविवक्षितमित्याशंक्य स्मृतिमुदाहरति। न प्रासति। भावे वस्मृत्यंतरमाह यदिति।
दुस्तरं नरकं दुःखं दुरापस्त्वर्यस्तु खंदु गंगं तु मशावयं सावित्तो मत्वादि दुष्करमश्वमेधादि अनाश
कशब्दार्थमाह नाशकं च इति। रागादिव्यतिरेकेण परिमितशास्त्रीयविषयसेवनमनाशकमित्यर्थः।

धा८

अत्रमानमाह रागेति। यद्वा प्रसिद्धमेव नाशनमनाशकमित्याह मृतं मिति। तस्य कथं विविदिषा
हेतुत्वमिति जन्मांतरत्याह व्रतागिति। अत्रमानमाह नकेति। जन्मांतरतद्धेतुत्वे स्मृत्यंतरमा
ह नाविरतेति। यज्ञादीनां नांतरतद्धेतुत्वेपि कथं विशिष्टमरणस्य तथात्वमित्यत्राह पृथूद
केति। आदिपादेन प्रयागादि ग्रहः ब्रह्मज्ञानं न मुच्यते प्रयागमरणेन त्वत्यादिस्मृतावित्यर्थः। अत
शानश्रवणादिसमर्थानामप्यधिकारः किं वा तदशक्तानामिति संदिहानं प्रत्याह साक्षादिति। प्रवचश्रव

नर

णादौ ज्ञानमुद्दिश्य प्रवृत्त यादिश्रुत्यास्तु मान्निशुज्यातत्र मामाप्यां मरणकारणमनशानं त्याज्
नर्थः। वेदानुवचनादि ज्ञानार्थं कर्मार्थं च ... मार्थं चोमाह नचेत्यो मिति। तत्र विनागमाह अस्मै

रैंह

यीततीति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा श्रद्धया नाशकेन मिस्मां । श्र
र्थ्यादिना प्राग्वृत्तिप्रायणं ब्रह्मचर्यतया तान्यनुक्तैवं तु थोश्र मस्याकेनयद्वा स्यादत्याह । तमेवेति । आश्रमाणां विविदिषो
द्वारा मुक्तिहेतुत्वमानमाह । सार्वपीतिा एतमेव विदित्वेत्यादरर्थमाह । यस्तमिति प्रत्यग्विविदिषुरात्मानमेव विदित्वा ।।
बाह्यानीन वनीत्यर्थः । आत्मज्ञस्य च मुनित्वे पितदात्मज्ञानमसंन्यासिनोऽपि स्यादित्याशंक्याह । पांडित्यमिति । श्रुक
र्मणामेव ज्ञानित्वमित्युक्ते ज्ञानिनापि मोक्षहेतुकर्मणामनुष्ठेयत्वादित्याह । त्यागास्यतीति । कर्मणां धीहेतुत्वे कर्मि
ण एव मुनित्वं बलादापतितमतमित्याशंक्याह । शमादीनीति । विद्यायामंतरंगसाधनं शमादि बहिरंगं कर्मेति । संन्यासि
नामेव ज्ञानमित्यर्थः । संन्यासिनो मुनित्वमयुक्तं निरंतरं नानाध्यानकव्यापारविष्टबुद्धित्वादित्याशंक्याह । मननादिति । इह
धारणार्थं मानत्वव्यापाराभावाडुपनिषदामद्वितीयपरत्वनिर्धारणात्मकामेव तदीयं वचनं कार्ममित्यर्थः । धीजन्ममात्रा
न मुनित्वं संस्कृष्टपराकाष्ठार्थं ज्ञाष्टज्ञानात्यासादपाराकृत्वाज्मुनित्वमस्य स्यादित्याह । ब्रह्मणेति । शक्षाआकाक्षरण फल
पा मेव ज्ञानमुक्तमध्यात तथाविधज्ञानलब्धो मुनित्वं तस्य फलरूपत्वादतः श्रेष्ठो ज्ञानात्याप्त्यासाद्धं मुनित्वमित्युक्त
मित्यर्थः । अनात्मज्ञानस्याज्ञानकार्यत्वेनात्मविदेव सर्वकर्मत्यागापपात्तरप्यात्मविदेव मुनित्वं न कर्मिणा इ
त्याह । तमेवेति । अवधारणे हेतुः सत्यज्ञानतिरस्कृत किं स्यादत्याह । सामर्थ्यादिति । ज्ञानस्याज्ञाननिरसनसाम
र्थ्यादित्यर्थः । हवं तरत्वनो तरवाक्यमवतारयति । किंचेति । प्रव्रजंतीति संबंधः । केनाप्युमिच्छंत इत्यत्राह । तमिति
केवव्रजंतीतितानाह । ब्रह्मणेति । अतः संन्यासादिति संबंधः । एवकारार्थमाह । तमिति । पारिव्राज्यस्य विरक्ता ।।

धिकारित्वेपि मोहस्य पारिव्राज्येन च कर्मणापि साध्यत्वमित्यत आह साधारणेति। न त्यागस्यैव विद्याधारा
मुक्तिहेतुत्वमुक्तं तत्र मात्रापरस्यापीति विरोधदृष्टान्तमाह। पूर्वेइति। त्यागस्यैव मोक्षसाधनत्वमानमाह
कइति। अपिशब्देन कर्मणां बाधं तत्र सैद्धं जं चरित्यादि मंत्रदर्शा व्रजन्ति शीलाः व्रजंति स्म कामिसानी मुक्तिप
लविद्यार्थिन स्विद्दंडिनः परमहंसम वृत्तिं कुर्वंतीत्यत तस्मिन्नर्थे वा कं यायाज्ञायति। प्रव्राजिन इति। कर्मणां ज्ञानो
स्मृतेः परमहंसस्य वृत्तिरनर्थेकस्याशंकया। तपरा चेति। परमहंसानामवज्ञानाधिकारलिंगमाह तानीति। मा
सइति। ब्रह्मा ब्रह्मादिपरं परादिब्रह्मलकप्रकालातानु वा एतान्यवाराणि परासीति वृहन्नानिमन्यादीनि निं॥ नपांसि
दिवान्यास एवात्यरेचयदिति सर्वकर्मत्यागस्य संत्वात तेस्यैव वाद्योतें रेव त्वं तु रंगत्वमित्यर्थः। विरोधं
साधयति। रागादीति। द्वंद्वद्वियाललोनैतिक चादात्मधी विरोधीनि तत्कार्यत्वात कर्माण्यपि तादृत्यर्थः। कर्म त्य
त्यागस्य धीहेतुत्वमुपमेदरत्यात्मेति। दृष्टांतान्तरमपश्यति। वतिसाध्यमिति। त्यागस्य परमेरवमर्थादिहेतुत्वे
कर्मविधिविषयत्वमप्याह। मंतावति। अविरक्तस्य ज्ञानासंतत्वमति शुद्धिद्वारा वैराग्यार्थं कर्माणि विधीयं
तइत्यर्थः। एतन्हि जादयति। रागादीति। अत्र प्रमाणमाह। नकर्मणामिति। एतद्धस्मेति वाक्य प्रश्नपूर्वकमव
तारयति। कातिआयइति। अनित्रतमर्थं प्रकटयत्यतनादिति। अर्थवादस्वरूपमेतदित्यादि वचसा तात्प
र्यतः पारिव्राज्यहेतुरुच्यत इत्यर्थः। नात्यर्थमुक्तपदानि व्याख्याय स्वादत छेष्टयोः संबंधमाह। तानीति। त्रणेप
तोऽन्वरए हानिव्याकारात्यतिरिक्तेति। प्रजाप्रवृत्तएषणा चायालक्षणार्थ इत्याहाति। स्तृणामिति। पदार्थं दर्शयं

त्वाविवक्षितमाहाध्रुवेति। किमित्यादिकमाकांक्षापूर्वकमादत्ते कस्मादिति। व्याकुर्वन्नाह तेंविशदयति

प्रजायते। येषामस्माकमात्मैव पुमर्थस्तेवयं प्रजादिना किं करिष्याम इत्युक्तमात्मलोकस्यापि साधनमि

च्छवादयन्नाहात्मन्नेवादिति। तद्वृत्तस्याद्विमदर्थस्यात्मफपगमादाह्व तद्धानिरवाह। यावति। तस्यात्मलानोपि लो॥

तत्त्वाश्रयादिलाततवदपुरुषार्थ इत्याशंक्यात्मज्ञानाशफलं तत्त्वमाहात्मेति तन्त्रहेतुमाह। सर्वेति। एतस्मै

तत्साधनात्प्रपद्याह तितवृतमीति। एषणा फलत्वात्पुमर्थस्यैवावाच्ह्रपोपपत्तिरित्याह तन्माह्यमिति। अविदुषा

मपीत्यज्ञस्यापि विरक्तस्यधीसाधनत्यागेऽधिकार इत्युक्ते तद्भिन्नस्य धीसाधनवेदष्टोतनाहात्मेति। यथा ब्रह्म विद्या

त्म ब्रह्मानुलोम्यनात्म ब्रह्मानुरूपत्वात्तत्प्राप्तिसाधनमेवमेषणात्यागोपि ब्रह्मविद्यानुरूपत्वात्तत्साधनमि

त्यर्थः। यदि विरक्तस्य विविदिषा कर्मत्यागो विधीयन्ते तर्हि त्यागवाक्ये विदुषोऽपि विधीयते इत्याशंक्याह एवमर्थमि

त्वादित्याह तस्मादिति। विदुषामेषणासंन्यासं वप्रपंचयति। सर्वमिति। ज्ञानिनामेषणात्यागो यज्ञसिद्ध इत्येतद्

द्योयति श्रुतिरित्याह तान् निश्चित्येति। ज्ञानिनामेषणासंन्यासं वह्रष्टांतमाह। यावदिति। दार्ष्टांतिकमाह। एवमिति

त्रयाणामेषणानां वाङ्मनःकायसाधनानां प्रवृत्तीनां विषयाश्रयादेहादिस्तस्य प्रत्यगधिष्ठानमात्मा तद्यथात्मज्ञा

निनामस्माकमितिसंबंधः। प्राप्तफलत्वाच्च न प्रवृत्तिरित्याह कृतार्थत्वाच्चेति। विदुषः प्रवृत्तिकारणाज्ञानाभावा

च्च न प्रवृत्तिरित्याह यदिति। क्रियाफलविलक्षणब्रह्मात्मनाष्ठितत्वाच्च विदुषां न प्रवृत्तिरित्याह सर्वदेति।

सदसतोरकर्मापेक्षत्वादात्मनश्च सत्त्वान्न कर्मापेक्षेत्याह नात्मन्यादीति। कस्य तर्हि कर्मापेक्षेत्याह निर्वाय

स्यस्याह। कर्मेति। एतस्य करणस्य तन्यन्नासादविति। तस्मादिवंविकिनां त्यागः सिद्ध इत्युपसंहरन् कतेति। तद॥
त्वादेशुत्वेषणा शास्त्रार्थमाह। शुत्वेति। शक्तेषणात्ता विधांतरेण प्रवृत्ताका विदेषणा शुत्वेषणेति म
तांतरमाह। यदिवेति। नहि शादस्यति। मनुष्येति। शुत्वात्यन्नादि उत्तरूनया मनुष्यलोक प्राप्ता विद
शुत्वलेवार्थं लोकाजय्य तइति शास्त्रा श्रुला स्त्रिमुद्दिश्या इत्याद्येषणा मास्मिन्वाक्ये शुत्वेषणो च
तइत्यर्थः॥ वित्तशास्त्रार्थमाह। देवेति। ब्रह्मज्ञानस्यापि ज्ञानवाद्दैवताज्ञानवद्वित्तं तत्तावमात्रे॥
याह। संसारेति। कस्य तर्हि वित्तशास्त्रेन ग्रहणमिति तदाह। यस्येति। गत्नीदरिव यथाहवनीया
दरित्यर्थः। आत्मज्ञानस्य संसारहेतुद्धं सिद्धमुक्तमनुवदति। कर्मेति। आत्मज्ञानस्य कर्मविरुद्धत्व
मसिद्धं तदंगत्वाद्र चाह। कर्मप्रकारणेति। विनियोजकानावा तज्ज्ञानस्य कर्मांगत्वानावपि प्रधा
नतया कर्मसंबंधः स्यादत आह स्वरूपेति। कविद्धेदिकालौकिकवत्येर्थः। ज्ञानस्य कर्मांगत्वानावद्व
तरमाह। तद्दिति। तस्माद्वित्तशास्त्रेनायं हान ब्रह्मविद्यात्यागइत्यर्थः। तहिपासनाज्ञानातिरिक्तं
संप्रदानादिकारक परिज्ञानमव वित्तशास्त्रवाच्यमित्याशंक्याह। दैवेति। लोकसाधनत्वाडुपास
नेकर्मवद्वित्तशास्त्रवाच्यमित्यर्थः। लोकेषणाया शाद्रेस्य पुनरुक्तिं शंकते। लोकेति। पुनरुक्तिरि
तिशेषः। तत्राहतुमाह। फलेति। लोकेषणाशाद्देन लोकसाधनस्य सर्वप्रकारकर्मणो ग्रहणादित्यर्थः॥
अर्थविशेषोक्त्या परिहरतीति। यद्वेति। वित्तशास्त्रेन नित्यकर्म तस्मानयद्वानन पुनरुक्तिरित्यर्थः॥ ॥१०॥२

शाद्दनविन्नेषणा ३

ाकेषणायाश्चार्थमाह। लोकेति। ससाधनं काम्यं कर्म लोकेषणेत्यर्थः। फलस्थानपदार्थमाह। कियदिति। इयं चे
ब्रह्मचर्यमित्यादिकं यस्मादित्यवमादीति पदार्थस्याव्याख्याने यद्यपि वाक्यतात्पर्यमाह। प्रव्राजिन इति। आत्म ६
लोकस्य कर्मसाध्यत्वादित्यत आह। तारित्यर्थः। प्रव्रजंतीति वर्तमाननिर्देशात्प्रव्राजिन इति। आत्मलोकस्य
कैन विधिरित्यत आह। प्रव्रजंतीति। एतच्चास्मिन्पाद्यर्थवादसंबंधत्वमलंकारस्वीकारेण विधिरित्यर्थः। अर्थवाद
स्यार्थवादान्वयः किं न स्यादत आह। नार्थवाद इति। कुत इत्यत आह। विधिनेति। साराद्यादित्यादिर्बर्हिषि रजतं न देय
मित्यादिविधिना संबंधदर्शनादित्यर्थः। फलिनमाह। अर्थवादेनेति। पारिव्राज्यस्य विधेयत्वादनंतरमाह। समा
नेति। विदित्वा फलस्थायेति विवक्षितज्ञानेन फलस्थानस्य समानकर्तृकत्वश्रवणात् फलस्थानमहितज्ञानेनस्य
त्वादिसाध्यफलादिनागौणात्मलोकफलाकेश्च पारिव्राज्यं विधेयमित्यर्थः। एतदेव विवादयति। विज्ञानेनेति। इ
तश्च फलस्थानं विधित्सितमित्यत आह। प्रव्रजंतीति। प्रव्राजिनः प्रव्रजंति फलस्थायन्ति ब्रह्मचर्यं चरेति विदित्वा मुनिर्भवतीति
त ५ तत्र तत्रात्मस्य मानामृत्यां पारिव्राज्यं विधेयमित्यर्थः। वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिना वाय्वर्थेनार्थवादेन देवतास्तुतिद्वारा
प्युवालं तच्छ्रूयते यथा। तथात्मलोकस्य दुष्करमपि पारिव्राज्यं कुर्वीतीत्यात्मलोकस्तुतिः। किं न स्यादत आह। प्राप्तवदिति
न लोकस्तुत्यर्थमिति संबंधाद्धिवं तरमाह। अर्थवाद इति। प्रधानुसंदर्शनेऽमासादास्वर्गाय द्विलोकायेत्याद्यर्थवाद
संबंधवत्सादेः पारिव्राज्यमाप्यतच्चास्मिन्त्याद्यर्थवादापेक्षितसंबंधमित्यर्थः। विधेयमेव पारिव्राज्यं स्तुत्यर्थं किं न स्याद
त आह। नापीति। विपक्षे दंडमाह। अथेति। किं नान्वेव विहितस्य पारिव्राज्यस्य लोकस्तुत्यर्थमन्यत्र विहितस्यावतिविक

लणाद्यं पूर्वस्मादाह कर्त्तव्यतेति । वचनाच्छ्रादादेव तस्य विधेयत्वमन्यस्तु त्यर्थः । त्वं वा वेति स्त्रीकारवाक्यान्तद्व्रमकोप्र
थमकल्पो न युक्त इत्यर्थः । अन्यच्च पारिव्राज्यविधिः कल्प्यत इति तदाचे वा सूक्त कल्प्यतामित्याह नावेति । प्रक्रा म्सो २
न्तनिगमयति लब्धीति । विधायापि संन्यासानधिकृतविषय इत्याशंक्याह तु कामेणेति । अनधिकृतानां मनुष्यय
तिध त्वेन त्वप्रतिपन्नत्वाभावमाधयति कर्त्तव्यानेति । यथा हृष्टाराहणमस्मिवाक्यकीणकुंडादेः कर्त्तव्येन प्रतीयते त
था पारिव्राज्यमपीत्यर्थः । फलितं निगमयति प्रव्रजेतेति । पारिव्राज्यस्य विधेयत्वमाक्षिपति नन्विति । विहन्न
प्रकरणादयं संन्यासो विदुषो वाऽस्या मनस्तु क्तो विद्याया ग्यत्वादविदुष इत्यर्थः । विद्वत्संन्यासो र्थसिद्धः प्रव्याज
कज्ञानिनो विधेय इति प्राप्तुक्तमिति परिहरति परिहारइति । एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्ये
ति गौतमस्मरणात् गृहस्थाश्रमस्यातिराकरणसमापितं ब्रह्मचर्यस्याश्रमान्तरं नास्तीत्याशंक्याह ब्रह्मचर्यमि
ति । अनुमानतः श्रुत्येनुमानलिंगभूतस्मृतिवाक्यादित्यर्थः । स्मृतरपि स्वतंत्रमानत्वाद्वेदकाश्रम्यसिद्धिरत्राह न
त्वति । धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यादिति जैमिनिसूत्रं मत्र प्रमाणं वेनोदाहरति धर्मस्येति । श्र
वेदस्यादेतत्त्वं दनादृरिति यावत् यथोक्तश्रुतेरनन्यापेक्षं मानत्वामेवं स्मृतेरप्यस्तु राख्व प्रमाणत्वाविशेषा
दत्राह वेदेति । निर्ग्रीथिकादिगैबराणां चश्म वदमानं स्यादित्यर्थः । यथा स्मृतेर्वेदापेक्षात द्वैध्वंदस्य स्मृत्वए
द्दो किं न स्यादत्राह नापीति । ब्रह्महत्याश्वमेधत्यां न परं तुल्य पापपत्याम्रित्यादि स्मृतिसिद्धार्थानुवादिनो
श्वमेधविधिब्रह्महत्यानिषेधवादनाया । कथं वेदस्य स्वातंत्र्यमत्राह स्मृत्यर्थस्येति । श्रपो रुषेयवा

×सावत्ति

ष्प्रमितार्थोक्तवादित्वं पौरुषेयवाक्यस्य युक्तं न विपरीतमित्यर्थः॥ स्मृतिः स्मरणा नापरुद्धं हष्टांतेनाह
तं न्यायादिति फलितमुपसंहरति॥ स्मृत्यर्थमिति॥ स एषानंतीसादयाव त्समाह॥ स्मावदिति॥ परिव्राड्येन दुर्व्यं
शीयन्परिहरति॥ उपालदइति॥ नादेवप्रकटयत्यस्यातितान्स्मात्कर्मनकुर्वंतीत्यर्थः॥ उत्तंतमसंबंधमुपपादयति॥
नित्यत्वादीति॥ कर्मकार्यासंतावाद्धेतुप्रतिपादकत्वेन वाक्यमवतारयति॥ तदिति॥ वर्णितप्रकारं दर्शयति॥ बध
स्तेति॥ तामेतमिति कर्मणां शुद्धौ विनियोगाच्च मुमुक्षुर्नैककर्मकार्यमित्याह॥ कर्मणो वेति॥ एतदेव किंतु नन्या
येनाह॥ विशुद्धावस्थानलक्षणा ज्ञाना नाद्दूर्ध्वं न किंचित्कार्यमस्तीति॥ न केवलमस्मिन्नेवार्थे य्यमर्थं तत्का किं
तु स्मृतीश्चाध्यायादारभ्याप्यत्तमित्याह॥ वमितिय स्मादयं मोक्षः स्वरूपावस्थानलक्षणस्ताज्ञानाद्दूर्ध्वं न किंचित्का
र्यमिति फलितमाह॥ यस्मादिति॥ ज्ञानफलकर्मफलानंतर्वा सज्ञानि नार्क्षत्तव्यमस्तीत्याह॥ तत्र मोह॥ तथावति
प्रमाणसिद्धमर्थं निगमयति॥ नातइति॥ एतमित्यादेरर्थमाह॥ यस्त्विति॥ प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्यमवतारयति॥ के
तइति॥ तदक्षरार्थमाह॥ नइति॥ अविविकत्वात्त्यागादरिश्चेत्यर्थः॥ इतिशब्दार्थमाह॥ त्यइति॥ अतः कल्याण
मित्यादेरर्थमाह॥ कृपितस्त्विति॥ एतस्मादविवेकादिति घावत् विदुषापि स्यात्तामत विविकिन्मादेतुरुकेः
त्याद्याशंक्याह॥ तानिति॥ धर्माधर्मायारात्मविज्ञंबंधत्तावादेतुमाह॥ कथमिति॥ पापमेवनापकारणेन पुण्यमु
खदत्तुवादश्चाह॥ नापायतिवा॥ सवाक्यमुदाहरति॥ तस्यति॥ माह॥ ख्यास्यति यावत् प्रश्नपूर्वकमुत्तरवाक्य
मवतारयति॥ नवाप्युतइति॥ तदक्षरार्थमाह॥ तइति॥ नेनमित्यादेरर्थमाह॥ तनमिति॥ उपपादितं वाक्यार्थमि

×महिमाग्निरो ष्टावन्निय म्श्च किमितिना पश्यत्यतो ह महिमेति । महिमा इति वा धाता ब्रह्मा नम्यो नव गमादिय पनीका हालक्षा ज्ञाणं ५

निगमयति । तु एवं स्वति । विद्याफलस्य कर्मणा परिच्छेदात्ता एवमेतं प्रमाणयति । न तस्येति । तादृतदित्यादस्मात्त्पर्या
र्थमाह सर्वेति । तद्ब्रह्मणस्तत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ मंत्रं व्याचष्टे । एष इति । ऋषि मंत्रदृष्टः । ऋषिप्रोक्तं हेतुमाह । ताव
तीमं चार्थं साक्षात्कारवानित्यर्थः । एष नित्य इति विशेषणं हेतुमाह । ब्राह्मणस्य इति । एवं व्यवस्थितं पूर्वस्य त्पर्यं तदर्थं
दर्थमाह । एष एवेति । न वर्द्धते इत्यादेरर्थमाह । स्यातीति । अर्थं तत्त्वमुपपादयति । तद्वीति । श्रेव ब्राह्मणेनाष्टेन ब्रा॥
ह्मणं ज्ञातियद्वर्णमाशंक्याह । स इति । आत्मना ब्रह्मत्वलक्षणेन ब्राह्मणयद्वर्णफलिनमाह । ब्राह्मण
ति । न स्वेत्यादेरर्थमाह । महिमेवमिति । तज्ज्ञं स्पष्टयति । तद्विदिति । त्वाध्येयः परस्तं विदित्वेत्यादिफलवादार्थ
वादं स्वादृश्यादित्यर्थः । सार्थं वाविधीनां कारवाक्यार्थपरिग्रहो विधेयत्वं स्यादित्याशंक्य पदशस्य स्यार्थं निरमा
ह । महिम्नो स्यति । पदार्थज्ञानं किमिति विधीयत इति वाक्यार्थधीर्दृत्त्वादित्याह । यत इति वाक्यार्थज्ञानां किं
फलमित्याशंक्याह । तत्रत्वनन मित्यादिमं त्रत्रागमवतारयति । फलमिति । तस्मादित्यादेस्तात्पर्यमाह । या॥
स्मादिति । एवं शाक्षार्थमाह । धर्मीति । आत्मधीफलं धर्मादिनिवृत्तिरित्येवं विदात्मज्ञानाधिकारीत्यर्थः । किं फ
लपरिज्ञानमात्रमधिकारित्वप्रयोजकं न साधनवत्तु इत्याशंक्य नस्याधिकारित्वप्रतिपादनादित्याह । शा
दिति । धर्मानिवृत्तिरात्मधीफलं यस्मात्तस्मात्स्वल्पवक्तव्यं वर्णधीः प्रत्यग्ज्ञानस्य जन्मानवि निष्युज्य न इत्कपरिसं
बंधः । वद्दिस्यकप्रावणाद्धेतुमाह । शान्तेति । अनुष्ठितसाधनानामपि रागादिप्रतिबंधाद्विविदिषानस्यादि
त्याह । विरक्त इति । वैराग्यवान् कृतात्मवेद चाह । संगुरुत इति । शुद्धिरपि कन द्वारेण वैराग्यकारणमिति

तदाहायाहिति। शुद्धबुद्धेः सांसारिकार्थेषु दोषदर्शनं स्यादित्यर्थः। दोषदर्शनात्पश्चाद्वैराग्यस्य कर्मत्या-
फलस्य तदित्याह त्याज्यमिति। सर्वकर्मसंन्यासिनां शमादिसाधनद्वारा शुद्धबुद्धेः वश्यत्वप्राप्तिमाह तारण इति। एवं वि-
शिष्टाधिकारिणं प्रति प्राप्तं तस्य विनियोगं दर्शयति। तस्य वश्यात्पदविन्मात्पवात्मानं पश्येदिति मंत्रब्राह्म-
णरूपवाक्यमावत्यर्थः। इदानीं वाक्यार्थं शुद्धमायामिति याव मंत्रब्राह्मणस्थां विशिष्टाधिकारिणं विनियोग
प्रकारं स्फोरयति एवमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां देहादरात्मानं निष्कृष्यात्मानं पूर्णब्रह्मात्मानमात्मनि प्रविशेदि-
त्यश्चावनयास्थितः पश्येदित्यर्थः। तस्मादेवं विदिति व्याख्यायशांतो दांत इति पदद्वयं व्याख्यानपाठक्रमसंग-
हं तु माह दांत इति। अनिष्टमनिष्टं जुहोति यावयूपवतीति बद्धा प्रथर्थ कामावलीयुत इत्यर्थः। कामावर्थं कमो-
प्रस्य बलीयस्त्वमित्याशंक्य शमादिशब्दानां साधारणार्थमाह क्रियेति। इदानीमसाधारणमर्थमाह बहिरि-
ति। शांतपदस्यापुनरुक्तमर्थमाह अंतःकरणेति। विषयानासमन्तुवह्नीत रागाः। कोत्रलैलानि वेंद्रियाणा-
मिति न्यायात् बहिःकरणानां विषयासंगत्यागमेतेषां नांतःकरणासंगत्यागात्योगात पाठक्रममनादृत्यार्थक्र-
मं आश्रित इत्याशयः। एवं शब्दबलादमादौ विहितानावदयति नन्विति। आपकानां वाह्निनाविधिनेतेषां प्रा-
प्तिरित्याशंक्याह कुत इति। प्राप्तिप्रतिपादनायाचतुर्विधमेव कर्म दर्शयति। प्रतिषिद्धमिति। चापलानि॥
मित्तिकं पदाग्राम्याणां हिंसा नामृष्यादिलेखनं वाकथामनावनाग्रमादर्थ्यप्राप्तिरित्याशंक्यानां विशदयितुं
मान्यषामप्राप्तिमाह। निषिद्धानामिति। तथापि काम्यमप्रिमन्वाह मुमुक्षोरिति। प्रतिषिद्धकाम्ययोरितवापल

निवृत्तिरपि विधिनिरपेक्षैवेत्यत आह नारजइति। विधिमंतरेण चापलनिवृत्तौ दृष्टांतमाह नपाणीति। न
पाणिपादचपलो नानेत्रचपलोऽजिह्मः। नचवाक्चपलश्चैवइति शिष्टस्य लक्षणम् इत्यादिस्मृतेर्नचात्राज
कज्ञाननिवृत्त्यापलानीत्यर्थः। यावज्जीवश्रुतिवोदितनित्यकर्मनिवृत्तिर्नविधिमंतरेणोत्पत्त्यत्राह नि
तास्येति। करणाकरणयोरनर्थकं चान्तन्निवृत्तिः सुतरां सिद्धेत्यर्थः। तर्हि तद्विधायकवाक्यस्यानर्थक्य
मेवस्यादित्याह एवमिति। विहितत्वादीश्वरार्पणबुद्ध्या कुर्वतइत्यर्थः। कीदृशीति सा त्यक्तिनामाह समारं
तितित्यक्त्या वा किंस्यादित्याह तिसंज्ञातेति। एवं बाह्यानां करणत्यागनिवृत्तिमर्थसिद्धमुपसंहरति
चाह्यइति। नकेवलं न्यायतः प्राप्तिः स्मृतितोऽपीत्याह यमानिति। शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणि
धानानि नियमाः। शमादीनां स्वरूपविधिर्निरस्यात तेषां धीवृत्तावेव न चाद्यं स्वीकरोतीति मत्यमिति। द्विती
यं प्रत्याह आम्नानामिति। साधनत्वमपि नविधेयं प्राप्तत्वादित्याह यथोक्तेति। शमादीनां विधेयत्वं निगमय
ति। निवृत्तीति वाचा। दृष्टवैकार्थः। उपरतश्रुतिनिवर्त्यशंकामाह नन्विति। किं यो नरवारणार्थोपरत
श्रुतिरित्यत आह बहिरिति परिहरति नेति। उपरतश्रुत्यर्थे तद्वक्तुं सामान्यन्यायमाह सर्वेति २४
स्वतः प्राप्तोऽतादाहरणमाह हिंसेति। न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेत
तत्परवादिविधिबाधकत्वं नास्तीत्यर्थः। मा हिंस्यादिति यावत्स्वविवक्षितं तदाहरणमाह द्विमिति
कविधित्रापोब्रह्मास्नातकर्मानुष्ठानकाले गुरोरपि न ब्रह्मकाष्ठानादि कार्यमित्यपवादस्मृतेर्यथा

×तत्र प्राप्तौ नावाच्छमाद्विषिनानित्यकर्मविधिबाधनास्तीत्यर्थः एतादेवविशदयति ॥ आसर्गिकामिनिष्ठानंतं स्याद्धानः स्यादितिसामान्य ।

× स्फकानविधिबाधस्तद्वदत्रापिसामान्येनिषेधयंतस्यापवादोयावज्जीवादिविधानंतस्मान्नसामान्य

विधिनाद विद्याषविधिबोधोविद्याषविधिनासामान्यस्येवबाध्यत्वादित्यर्थः॥ उत्सर्गस्यापवादस्यबाध्यत्वाना

वफलमुपसंहरतिनित्येति॥ उपरातरपिविधयत्वाद्यागादिवतकर्मत्वात्तद्वदवत्याउपत्वेस्यादि

सन्त्राह्दावतीति॥ तिष्ठतिस्वपिनीतिषत्रुपरतिरकार्मेवमुमुक्षोर्मरणपर्यंतमनुष्ठेयवाकामेत्फपर

सर्वप र्यतइत्यर्थः॥ उपरतश्चत्वाकर्मत्यागस्ययावज्जीवमनुष्ठेयतयाप्रतिपादनसामर्थ्यसिद्धमर्थमा

हानुष्ठेयत्वायेति॥ उपरतश्चेतिर्नित्यकर्मनिवर्तिकेफक्तंतत्रपरकीयत्वाद्यपरिहारप्रकारमाह

त्यावेति॥ बाह्यंदर्शयति॥ नित्यानामिति॥ यावज्जीवश्रुतिबाह्विनानांत्यागकोहेतुरितितमाह्वा

म्यादीति॥ नित्यान्यनुष्ठितानानमुमानाविक्षेपकाम्यादित्यागमात्रेणात्मधीसिद्धिरित्यत्राह्वानुत्वे॥

तीसमाधानविधानात्तद्विद्यार्थिनामनाविक्षेपद्वाराविरोधित्वात्तत्यागनत्तवितव्यमित्यर्थः॥ प

रोषांत्वाद्यमाक्षिपति॥ बाह्यस्येति॥ असंतवाहेतुमाह॥ श्रुत्येवेति॥ सर्वकर्मसंन्यासादर्शनसाध

नत्वेनश्रुत्याविहितत्वादग्निहोत्रादिवसाधनत्वस्यागमैकगम्यत्वाद्विक्षेपोमुवामावासर्वथात्वे

द्यसंतवात्परिहाराङ्गारामारितइत्यर्थः॥ दृष्टांतनितमपश्यितुमुक्तमनुवदति॥ नातइति॥ दृष्टां

तमाह॥ माध्येति॥ असंतवश्चोद्येतिन्नाषा॥ किमर्थंबाह्यमुत्क्षामितांपरिकृतमित्यत्राह॥ दावांतरति

मानाचाहपाहतुवादिशौत्यतन्मिन्नपरिहारबाह्यपूर्वोक्तविहितबाह्यांतरंत्वसमक्तंम्या

स्यैतस्य परिहारो वाच्य इत्यसंबोधस्तदुत्थाम तत्परिहारांतरं तदस्यार्थ॥ किं तत्रो द्योतरमिति तत्राह॥ य
दीति॥ विनिविक्षेपादृत्तेर्वा नित्यकर्मत्यागे त्रिदोटनाद्यपित्याज्यं न वेतुर्वा विशेषादित्यर्थः॥ त्रिदोट
नादेः श्रवणाद्यर्थत्वान्न निषेध इति विनतस्यापि त्याज्यत्वादित्याह॥ वदोतति॥ त्रिदोटनादरूपरत॥
याध कृत्यागोनवैवाच्य इति परिहरति॥ नेषइति॥ ज्ञानमंत्र प्रधानं तत्साधनं त्रिदोटनादीतरथा देह
पातप्रसंगात ज्ञानासिद्धेरेतत्स्वरूपसंपादनकाले विक्षेपोत्तवन्नपि न विराधायत्तुडिकालश्रम
वदित्यर्थः॥ इमामवस्थायं श्रवणादस्तवति दिशति॥ यत्पमिति॥ श्रवणादेः प्रधानार्थत्वात्तदुपरत॥
कृत्यानिषेधो नास्तीत्युक्तमिदानीं तस्य तत्यागप्रतिषेधेपि श्रवणादिना विनाज्ञानायोगात्तदनु
ष्ठेयामावस्थाह॥ समासितिमिति॥ तत्समाप्तिप्रयुक्तिनइत्येतत्स्वकटयति॥ प्रधानेति॥ श्रवणादि
नाविना प्रधानापादेशायोगात्तदुपादेशाएव त्रिदोटनाद्युपादेश इत्यर्थः॥ प्रधानांतरसाधनत्रिवि
द्युमत्फपादद्यमित्युक्तमिदानीं प्रधानविराधिविदतमपि त्याज्यमित्याह॥ शिखाषेति॥ फलत्वमासानि
मित्तिकात्तद्विकारा श्रुतिसंयोगात् ज्योतिष्टोमयदि राजसूयं विश्वं वा याजयत्ययदि सोमं बित्त
देयिषेत्याग्राधसत्तिनीराहृत्यसंपिष्य्यदधन्फन्तृ यत तस्मिन्तदेव प्रयच्छेन्नासोममभिविदत फलत्व म२
सं२ मसः॥ किंतद्विकारउत तज्याविकारइति संदेहे॥ किं फलत्वमसत्तद्वायदित्यर्थः॥ उत फलत्वमासनय त्रैमस्य
त्ततत्पर्थइति तमस्मिन्नदेव प्रयच्छेदिति श्रवणाद्यागसंबंधस्य वाश्रवणात्प्रकृतस्ययागास्पत
लि२

त्तिर्विश्वाहसोमावरुद्धत्वात्तत्र द्रव्यांतरविधानाद्यागांतरत्वाद्धर्मसौमैर्विकारातीति पूर्वपक्षः॥ ऽप्याविकारो नमस्
वासंस्कारस्य तदर्थत्वात्॥ यद्यपि श्रुत्या तल्लक्षणात्वयः। तथापि यागोद्देशेन द्रव्यसंस्कारार्थतयावगतत्वा
द्दक्षणस्य तत्संबंध एव फलवमसस्य यागसाधनत्वमंतरेणानुकल्प्यत इति यागार्थता कल्प्यते न त्वात्य व२
ति शिष्टगुणविराधकर्मांतरापत्तिः यागानुवादेन विधानान्न्याय्यं दोषाय यजतिचोदितस्य कर्मांतरत्व विराधे
श्चैतत्तु प्रकृतयागोद्देशत्वप्रतिपत्तिरूपतल्लक्षणात्वयस्य तत्संबंधरूपेणानुपपत्तेरन्यथा पूर्वशिष्टगुणवि
राधेन तावेद्गुणांतरनिवेशाकल्पाइति न दोषः॥ तदयमत्र वाक्यार्थः॥ यथाद्देशेन द्रोणसचति तथाक्र
यादिति श्रुतेनैवाधावनेनांग्या यागसंबंध एव विधीयते तल्लक्षणमपि सामकायीपत्त्या॥ ऽर्थवादमेत्रद्योतः
तिरोदांतिता तत्र यथा प्रधानायागानुराधनदोषनदं राउन्यादायाज्ञ कुर्वंति तमस्मै तदं पयच्छे
दिति साक्षाद्विहितमपि तथाचापि श्रवणादित्यागस्य प्रधानविद्या विराधित्वादकर्त्तव्यतेत्यर्थः॥ यद्वाद
विःशेषान्नेद्वयं नीति विहितत्वात्प्यश्चामधमसर्वपशुपरोडाशकर्मौशेषत्वेलक्षणेमरणप्रसंगाच्छेषत्वल
ना८ णस्य तावत्तु संधादिना वत्तुर्वोकरणाद्यनुराधनचसंकोचं कुर्वंत्यन्यथोत्तरकालीनत्वं गप्रसंगादि
त्यर्थः॥ विहितत्वाच्छेषत्वलक्षणत्यागश्च द्विहितश्रवणादित्यागोपि स्यादित्यचाह॥ वंनादथ्योदिति श्रवणा
दिसवलक्षणं कर्मशेषत्वलक्षणवचमंतांज्ञानार्थवादित्यर्थः॥ धीमाधनातिरक्तो शेषक्रियात्यागस्मृ
तिप्रमाणत्यतीयाः॥ काश्विदिति श्रवणादिपरःस्यार्थविदितिशेषः॥ जीवनात्फक्रुशाकपाऽस्फक्तचाक्र्व

ह्वा२

णाद्द स्त्यागइत्यासंक्षेपाद्वाकृतिः। उक्तविधयरर्थःफलं ज्ञानं तद्विषयात्साधनश्रवणादेः रन्याक्रियानिषि
ध्येत इत्यर्थः। तितिक्षुशब्दार्थमाह द्वंद्वेति। शीतोष्णादि द्वंद्व समाहितपदस्यापुनरुक्तार्थत्वं केशोनादिषदाक्रम
त्रुवदति। स्वातंत्र्यमिति। समाहितपदार्थमाह स्वातंत्र्यविति। मानारथादिप्रवृत्तिनिरोधः समाहितवाक्य
नाश्यत इत्यर्थः। अत्र स्मृतिमुदाहरति पिंडीकृत्येति। प्रसादाद्वारा पिंडीकरणं विदन्तुराधनश्रद्धालक्ष्णप
णात्सर्थः। धीसाधनत्वेनात्र विद्वत्तत्त्वमादाः सर्वोपनिषत्सेवादमाविष इति। नानिवदांतवाक्यान्फदाह

५१

रति। नाविरत इति। अशांतमानसो नात्मदर्शीतियावत्तक्वश्रुतिमुदाहृत्य श्रुत्यंतरमुदाहरति। मुक्ते
रिति। कर्मणामविवेकमूलत्वात्फलितमाहातइति। सर्वकर्मत्यागनज्ञानस्यैवादरणीयत्वादित्युमाहोत
त इति। अस्मिन्नेवार्थे कगवल्लीवाक्यमुदाहरति यच्छेदिति। ज्ञानानिश्रोत्रादिज्ञानेंद्रियाणि मनसामना
रूपतयासंकृतानि तन्नतनं महतावष्टं तत्तु ह्यावसंज्ञियं तद्बुद्धिश्च विषयव्यापारशून्यातिष्ठतिना
मवस्थांपरमगतसाधनमाकुरित्यर्थः। त्यागानुष्ठानफलं दर्शयति। अथमत इति। त्यागोमुख्यरूपमाह
त्यागादीति। सृष्टिसंहारान्तु संधानरूपत्वत यावृत्तिकरणं त्याग इत्यर्थः। वाक्यांतरमाह यच्छेदिति। वा
चावंतदुपलक्षितवाह्येन्द्रियाणि मनसि संहरेत तन्मनो ज्ञाने आत्मनि बुद्धौ संहरेत तज्ज्ञानं बुद्धिं
महति हिरण्यगर्भे संहरेत तं च हिरण्यगर्भं शांते आत्मन्यकार्यकरणरूपे परस्मिन्संहरेदित्यर्थः। उ शणे
त्रिषु तत्मूलकारणादज्ञानात्कैथं तस्मादनुष्ठानमितितदुपायमाह। जायतेति। जागरणोपायमाहदा॥

त्यत्तीवरान्नूनमानानार्थान्प्राप्य तत्त्वमादान्निष्ठितज्ञानं कुरु न यस्मात्कुरुस्य धर्त्ते ह्रतितीव्रासंसारगतिं।
निंदितात् दुर्गे जननमरणप्रबंधरूपं कचत्यो वदेति तस्मात्परिहारार्थेति।बाधात इत्यर्थः।धीसाधनत्वेन शमा
दिविधावाथ वेणश्रुतिमुदाहरति।नात्मानति।पश्यन्नीत्य केवलं कुर्याद्यथावं वाप्तं वस्तादहनानुवर्तितान्कुषति।दवे
रिंद्रियेरिति यावत्।शमादधीसाधनत्वप्रतिपादकवाक्यांतराण्यपि संतीत्याह।प्रतिष्ठा खमिति।शांतउपा
सीत तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यादीनीत्यर्थः।स्मृतीरुदाहरत्य नग्निरिति।अग्रामी विषयसुखहीनं अश्वरणः
तु रूपांतराश्रयहीन इति यावत्।सर्वत्यागवाक्यांतरमाह।त्यजतित्यागात्किं भवति तदाह।यत इति।निहत्वि
वत्तुमर्थसिद्धेः श्रवणाद्यपि न कार्यं स्यादत्राह।कोहमिति।देहादिषु मध्ये कोहं स्यां कस्य मातुः पितुर्वाहं सं
बंधी कोत्राहमागतः किमस्मतः सातावामवेमवाक्।संबंधी केन प्रकारेण वाहं स्यामिति प्रयोजनमिति
विचारप्रयोजकज्ञानवान्नावदित्यर्थः।आदि वमानुषवित्तस्याह यत्वेवाक्यमुदाहरति।नेताह्यशमितिशमा
दीनां श्रवणांगतया धीसाधनत्वेन स्पष्टवाक्यमुदाहरति।निवर्त्तेयित्वेति।व्यासवाक्यवन्मन्वादिवाक्यम
प्यत्रास्तीत्यकंकं इदयितुमाह।एवमिति।यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः।आत्मज्ञाने शमे च स्यादि
हाभ्यासे च यत्नवानिति मनुः।आरण्यनित्यस्य जितेंद्रियस्य सर्वेंद्रियप्रीतिनिवर्त्तकस्य।अध्यात्मविंतागत
मानसस्य ध्रुवा ह्यनावृत्तिरपेक्षकास्यति।विविधष्टः।विरक्तः सर्वकामेभ्यः पारिव्राज्यं समाश्रयेदिति विष्णुः॥
इदानीं श्रद्धादेर्हीनो विवित्वेति माध्यंदिनपाठस्यार्थं वक्तुं वादयति॥साधुस्येति।श्रद्धेव वित्तमास्येति श्रद्धावि

तत्राप्युन वित्तत्याग एवाच्यते तस्य कर्मत्यागानेवसिद्धत्वात्पुनरुक्तिरित्यर्थः॥ एतस्मिन्नर्थे वाक्यं व्याचष्टे परिहरति॥
नैवमिति॥ उदाहृतिविशेषाच्चानन्तर्यवस्त्रखंडादिपरिग्रहोपि मम च शरीरस्येति पादनपरमेतदतो न पुनरु
क्तिरित्यर्थः॥ अस्मिन्नर्थे वाक्यं व्याचष्टे अथेति सूत्रस्य यसौतादिरपि संबंधमाह॥ सूत्वेति कथमत्र शमादिर्वि
धेयत्वमिति पश्येदिति विधिसन्निधानादित्याह॥ विधि(शमा)नेति शमादिपदार्थोक्त्या व्याख्यातत्वात्कथनात्पर्य
माह॥ पाण्डित्यादीति॥ धीसाधनत्वेन प्रक्रांतश्रवणध्यानतापसंहृतमित्यर्थः॥ आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्य
स्य तात्पर्यमाह प्रागिति॥ तदात्मानमेवावेदिति वाक्यार्थज्ञानमुक्तं तस्येतिकर्तव्यतया तद्विधिप्रकारा
न्तरशमादिसंपन्नात्सूचार्वं पदार्थज्ञानी वाक्यार्थमनैसीकी तु तावदित्यपेक्ष्यत इत्यर्थः॥ विधिं स्पष्टयत्यन्वयेति॥ का
र्याणांपश्यतीति वर्तमाननिर्देशात्पदार्थज्ञानमपि विवक्षितमित्यत आह॥ विधीति॥ दृष्टव्याविवाक्यत्पदार्थज्ञा
नं प्राप्तमनूद्य विशेषणविषयो विधिरि(त्येवं)तिवर्तमाननिर्देशाकल्प्यत इत्यर्थः॥ अन्वयव्यतिरेकात्पावं
पदार्थधीपूर्विकावाक्यार्थधीरित्युक्तं अन्वयव्यतिरेकावंतरेणात्मानादृष्टधीसिद्धत्वात्तत्राहात्मेति॥ अना
त्मप्रधानं विशदयति विशेषत्वमिति॥ देहादावात्माभिमानत्वादित्यर्थः॥ तस्मादित्यादेरर्थमुपसंहृ
रति॥ दाहृतेति॥ तर्हि सांख्यवादानत्याह॥ मनीति॥ कल्पितत्वादित्यर्थः॥ सर्वमित्यादेरर्थमाह॥ सएष इति॥ तर्ह्या

५२ त्मनां सर्वं पंचवर्गमित्याह॥ विद्येति॥ ब्रह्मात्मैक्यधीफलमाह॥ नानुत्पन्नमिति॥ नेनमित्यादेस्तात्पर्यमाह॥ यं स
तिमधुकांडसूचितामु-- निकांडप्रपंचितत्वर्थः॥ तात्पर्यमुक्त्वा तदक्षरार्थमाह॥ कर्तृत्वेति॥ पाप्मानं विशेः॥

षणात्पापस्येवांतरणं न तुएष सेतुरित्याह पाप्मेति। अनिर्वृष्टं चंस्यष्टयति। दुःखवतीति न ह्यवैशरीरस्य
त्वादिश्रुतमतमित्यर्थः। सर्वे पाप्मानं न पतीत्यदाकौ हृष्टेवेकमवतारयति। नतपनीति ह्वेवाक्यार्थमाह।
कल्पिवेति। अस्मिन्नर्थेमानमाह स्वयमिति। वाक्यं दर्शयति याथेति। नेनं पाप्मानं पतीत्यस्यार्थमाह। संबंध
इति। उक्तार्थश्रुत्याहृदं कारोति। तादंतविति पाठक्रमाज्ञा विवक्षितइतिमवाने नं पाप्मानं नीत्येतदर्थम
नुवदति। नेनमिति। विपापइत्यादरर्थमाह। छ्यावृत्तेति। ब्रह्मैवलोको ब्रह्मलोकइति। त्वमिति। अविविकि
सशब्दार्थमाह। सर्वेति। ब्रह्मणइत्यादरर्थमाह देवमिति। ज्ञानात्यागपि ब्रह्मणएमस्यसिद्धवान्न तद्धि द्याफ
लमित्यत्राह एमामिति। गोएएवाज्ञापि ब्राह्मणानएप्पनइत्यत्राह जानाविति। ब्रह्मलोकपदद्वयोरर्थमाह
याहृत्तेति। ब्रह्मैवलोको ब्रह्मलोकइति विग्रहं सामपपत्तिकमाह त्यान्यति निषादानां स्थपतिरिति विग्र
हाययथागोरवान्नहृष्टस्तथा चापीत्यर्थः। स्थपतिस्तद्वाकर्मधारयग्रहणं हृदं तरमाह। श्रुतमिति। लोक
पदस्य प्रथमांत त्वायहृवाकुपिप्रथमाविनक्तिकल्पनमेवमान्निधायुक्तमित्यर्थः। हृदं ब्राह्मणएयस्य
तिज्ञानमत्तयावेजनकवाप्तसीतित दानानापसंक्षिप्यतइत्याह ब्राह्मेति। इतिहोवाचेत्यादरर्थमाह से
वमिति। साहमित्यादस्तात्पर्यमाह नुशिष्ट इति। विद्यादक्षिणात्वेन राज्यमात्मानं वदत्तवानित्यर्थः। अनुशु
पसेदरति। अद्वयात्मकाखंडाकारेतियावत् इतिकर्तव्यमंगमुपांगमत्रांशोष्टा नाच्यातनिःश्रेयसइत्ये
तच्च प्रयति। निःश्रेयसेति परमानंदप्राप्तावप्यनर्थनिरासार्थमन्यकर्तव्यमित्यत्राह सवेति। वायुतंज्ञाने

×वृत्तविद्यानि८

स१
उर
द्विप
गर

मंतत्फलं वानुद्योतरवाक्यतात्पर्यमाहाख्याख्यातइति॥ज्ञानःप्रत्यगात्मामुक्तयेस्यादज्ञानत एश्वर्यफलायेत दि२
द्वाप२ द्युत्तरवाक्यंनोच्यतइत्यर्थः॥पंचमोत्तरवाक्यनपुनरुक्तिंपरिहरन्नर्थांतरमाहापवर्गमितिकर्मफलोपसं
हारायपूर्ववाक्यज्ञानफलोपसंहारायोत्तरवाक्यमित्यर्थः॥संप्रतिपूर्ववाक्यस्यविनाशनार्थमाहामौनलिनिति
अन्नादश्राद्धार्थमाहानिःश्रावति॥अन्नादश्राद्धनमूलकारणस्याज्ञापकार्यसंदर्भंविवक्षितमित्यर्थः॥नदि
कार्यकारणयोःपारमार्थिकत्वमिथ्यात्वशंक्यनावाःकल्पितत्वेवक्तुंमायेत्युक्तानामाहाकारणइति॥अनुपयुक्तम
नापेक्षमितियावत्॥यास्योत्यापेक्षत्वफलमाहान्याख्येति॥वसुदानपदार्थमाहावस्विति॥उपकरणत्याग
साधनमित्यर्थः॥गुणद्वयविशिष्टोपासकस्यफलमाहान्नादइति॥एनमात्मानमन्यथापश्यतःफलमुक्तंयथाव
२५ त्पश्यतामोक्षफलमुच्यतइत्याहत्स्यवमिति॥एवंदर्शनानुसारिफलमित्यर्थः॥अत्रमानमाहातीयस्यति॥अ
स्मिन्नर्थेसवाएषइत्यादिवाक्यमवतारयति॥यथानचेत्विति॥अज्ञानमितिपदं॥अर्थांतरमाहाकांडइति॥ता
त्पर्यमुक्त्वाक्षरार्थमाहाविद्यावानिति॥मात्रार्थउक्तइत्यर्थः॥मृद्वादिसंस्थेति॥रस्यविग्रहोबकुत्वीदिव
ह्मसंगतोव्रह्मैक्यबुद्धिसाध्यामित्यर्थः॥एतद्विज्ञाद्यतिसवाइति॥ब्रह्मलोकंपरिप्रापितोजीवःससवाए
षइतिपरामृष्टइत्यर्थः॥महानितिपदार्थमाहामहानिति॥जीवस्यनब्रह्मणाविनाशत्वंमुक्तंतद्विरुद्धधर्मक
स्यनतोन्पचादिर्वादित्याहाब्रह्मेवेति॥ब्रह्मात्मनाशेक्यपरत्ववाक्यस्थलिंगमर्थापूर्वत्वंदर्शयतिप्र २५७
मोनरतिप्रवाधकफलानुवादेनाजइत्यादस्तात्पर्यमाहाह्मिति॥अजशब्दंव्याकरोति॥रक्षिति॥अजन्मनि

रामेण न तु रविकाराणां निरस्तत्वात्किमजर इत्यादिनेति वादयति। सार्वेति। अर्थादिन्तु रविकारोऽस्ति संस्वीकृत्य
समाधत्ते तथापीति। अजरपदार्थमाह कालेति। कालात्मना वाछेदा क्षराणां नेति कालेरजे वादित्यर्थः। इत्यादि
निषेधकपदानां वाक्यदात्मानास्माव त्यवाह। सर्वस्येति। अमरपदार्थमाह। परिणामास्येति। इदानिं निषे
स्मादमृतपदानां त्वविकाराविनाशाप्रतिषिद्धत्वस्माद्धृह स्थितं रविविमितिपरपरूपाया शाश्वानाच्यता नतु॥
न्निषेधात्मारात्याकथ्यन इत्यर्थः। अमरत्वं साधयति। नाशस्येति। नमजरादीनस्यापकृयायायोगादात्मारो
नापक्षीयतइत्यर्थः। अमृतपदस्य पुनरुक्तिशंकां वारयितुमंत्यविनाशनिषेधार्थइत्याह। परिणामेति। मृ
त्युकारणमंतं वा विरुश्यः। मर्थइतियावत। अविनाशी वा अक्षरयमात्मानुच्छित्तिधर्मेति श्रुत्यापिविकारत्वेहृदयं
निषिद्धमित्याह। अविनाशीति। अन्तयइत्यतदर्थमाह। कामेति। तयनिषेधनन कारणाविद्यानिषिद्धान्यथा का
र्यनिषेधायोगादिति मवाह। कारणास्येति। उत्तरपदमाशंकोत्तरत्वेनावतारयति। कुत इति। उत्तयंहिवि
ब्रह्मत्वादरर्थमाह। त्वमिति। यथोक्तेनान्वयादिना पदार्थविवेकेनेति यावत्। अत्यकंडिकार्थमुपसंह
रति। सर्वेति। व्रतगहयंब्रह्म निर्विकारं त्वकिमितिसृष्ट्यादिति भ्रान्त्या च्यन इत्यन्वाह। न्यसादीति। सृष्ट्यादेरा॥
त्मधीदृत्तुत्वहट्टांतमाह। कतीति। इयमकवादिसंख्या। रखाविना रवेषषधस्ताः। सैरव्यं यथवस्तुनः प्रतिप॥
त्तेरहृत्तुं स्याद्यथ्यत्यर्थः। दृष्टांतिकमाह। नपेति। नहसृष्ट्यादिपरमात्मन्यारोपितं तद्धीहेतुस्यादित्यर्थः।
रस्या संख्या संख्ययानां त्रयाणां पारमार्थिकत्वमिति दृष्टांतविषयमाशंक्याह। संख्ययात्वमिति। सं

रनि२

५मध

रवा। रख्यायोस्वगतसंख्यासंख्ययत्वं वानाध्यस्तं तथापि रैयाघट्रूपेणगमकत्वेन तद्ध्यस्तमेवत्यर्थः॥ एवं सृष्ट्या
दिब्रह्मात्मनाबाधकमित्याह यथेति सृष्ट्यादेरात्मधीहेतुत्वं प्रचरय्य दृष्टांतमाह॥ पाद्यतिदार्ष्टांतिकमाह त
थेति॥ प्रकृतमुपसंहरतीति कांडेति॥ ॥ ॥ प्रचतुर्थब्राह्मणं॥ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ शारीरब्राह्मणे बंधमाह
त४ त्याः सकारणाया मंत्रब्राह्मणाभ्यां प्रतिपादिता किमुत्तरब्राह्मणेनेत्याशंक्य नञ्संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति
निरधारीति याज्ञवल्कीयकांडानुवादमाह। जल्पेति संप्रति संगतिमाहार्थेति निगमनार्थमाह तथा चेति॥
हेतूक्त्वैपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति न्यायसूचमर्थं तत्रादरति। हेतूक्तिरिति वाक्य॥
स्य पंचावयवरूपानुमानस्येति यावत्॥ एवं कांडद्वयोपसंहारपरं मैत्रेयीब्राह्मणमित्युक्त्वा ससंन्यासो
ज्ञानोपसंहारार्थं वेदमित्यर्थं तिरमाह। ससंन्यासेति। चात्मधीः ससंन्यासा मुक्तिहेतुरिति मधुकांड
नोपदिष्टं मुनिकांडे पि जल्पकृत्याकांडद्वयं प्रतिपादितमित्यर्थः॥ तर्हि वादन्यायेन तत्त्वतिपत्त्यर्थ
मिदं ब्राह्मणमस्त्विति तत्राहात्मेति वादप्रवृत्त्याप्येतमेव लोकमिच्छंत इत्यादौ संन्यासो गमात्मज्ञानं स्तु॥
क्तिबीजमुक्तं तस्योपसंहारार्थमिदं वाक्यमित्यर्थः॥ तात्पर्योक्त्यनंतरं पदार्थोक्तिं प्रसक्तां वाह। व्याख्या
नत्वादिति॥ तर्हितः प्रवृत्फत्तरब्राह्मणव्याख्ययमित्याशंक्य पूर्वमित्यादेस्तात्पर्यमाह। ग्रहस्थेति। यागादि
रितिकर्मणो रूपसृष्ट्यर्थः॥ तत्र श्रुतिविनागमाहाथा ह इति। रुद्वेद इत्यारभ्येष्टमित्यंतं वाक्यानन्नामो
पसंहारस्तदारभ्यायं लोक इत्यतः प्राक्तनेन कर्मोपसंहारस्ततउपक्रम्य ह्रूपापसंहार इत्यर्थः॥ तर्हित २एएए

दस्यापौरुषेयत्वप्रसक्तिरित्याह सर्वमिति। यन्नमं नारण्यस्वप्नदृष्टिवदित्यर्थः॥ सर्वस्यात्मकार्यत्वे फलमाह।
नान्यतो ऽत इति कार्यस्य कारणातिरेकेण वाचारंभणत्वादिति यावत्॥ स यथा सैंधवघन इत्यादेरर्थमाहान्त
तर्बहिरिति। एतान्याह भूतेभ्य इत्यादेरर्थमाह स्वविकारेति। अतः शास्त्रस्यैवं त्र्योतन संबंधः॥ नान्यत्वादित्यादेरर्थमा
ह तद्वदिति। अविनाशीत्यादेरर्थमाह परिणामेति। मात्रासंसर्गस्त्वसत्त्ववतीति माध्यंदिनपाठस्यार्थमाह मात्रेति
जीवः कल्पित इत्यर्थः। विज्ञानघन एवात्सकरमत्र मनुक्तं ब्रह्म प्राप्य पायानामानकविधवा तब्रह्मणोऽयमादिव
१५६ दानकरसत्वात्तत्राह ब्राह्मेति। कथमुपपद्यस्यातत्राहावावात्राह नतीति। अत्र शारीरकं ब्राह्मणेन इति यावत् शास्त्र
वसितामित्वत्रयीब्राह्मणमित्यर्थः। एतावदित्यादेस्तात्पर्यमाह मूलेति। उक्तस्फुटीकरणं सदृकायेन्यतिनहोकं
ल्याऽऽयिल्वतावदिति। विजिज्ञासितस्यार्थमाह स्फुटेति। आत्मज्ञानं साधनांतरं नपेक्षं मुक्तिबीजमिति। वनायि
तुं पारिव्राज्यं रूप तत्वानित्यर्थः॥ अतिप्रायांतरमाह नकेवलमिति। रतो यो ध्यत्तिग्रांयास्तो त्पाह तावगम्य
५८१ त इति। धीकर्मणो विरोधित्वप्रतिपादनाय कर्माणि संत्यक्तवानित्यर्थः॥ विरोधमुपपादयति कामेति। कांडद्वयप्र
तिपाद्यार्थमुपसंहरत्येवमिति। सुमर्थसाधनमन्यथैव द्वित्रिंशत्कर्तव्यमस्तीत्याशंक्याह। तावानिति॥ छ॥ इति श्रीमत्प
रमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदपूज्यपादशिष्येणानंदपूर्णमुनिना विद्यासागरापरनामधेयेन विरचि
तायां बृहदारण्यकवार्त्तिकटीकायां न्यायकल्पलतिकायां बोधमयं॥ छ॥ ६०५ ब्राह्मणं मागणेनायं॥ वृत्तमन्वपसंग
तिमाहाममाप्तमिति। पूर्वेणानुक्तं वक्तव्यत्वेनावशिष्टमल्पं खिलं तदत्र नसंतत्वातितसाधनज्ञानस्याकृत्वा॥

तत्कर्मकांडानां ववक्तुं तांश्चागवातीतत्वादित्याशंक्याह। संतावितमिति। तथाविधिक्रियाविज्ञापो वस्थितइत्य
र्थः। संक्षिप्योक्तं गतत्वप्रपंचयति। अपात्तमिति। अखिलकांडार्थविज्ञादयति। स्वाधिकारस्येति। नान्यत्तं परं वाच्यानी पार
तिसंबंधः। वक्तव्यांतरमाह। नत्वथेति। आदिपादेनगत्वादिसंग्रहः। कांडारंतं मुक्त्वा वृत्तान्वादेन पूर्ववाक्य
तात्पर्यमाह। कार्यमिति। प्रपंचस्यात्मनि न तज्ज्ञानार्थकल्पितस्य ऋतकार्यविज्ञानापायोगात्तावातन्निषेध
र्थं पूर्ववाक्यमित्यर्थः। प्रपंचस्य ब्रह्मणि निषिद्धस्यान्यत्र सत्वपरिच्छिन्नत्वं तन्मात्रावस्य प्रपंचस्य शून्य
न६ त्वं परास्तधीविरासक्याह। व्यावृत्तमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तावपरिहारेण जगतो ब्रह्ममात्रत्वं फलित
माह। व्यावृत्तेति। तस्मात्पूर्वमिति वाक्यानां च्यमानं युक्तमित्यर्थः। ब्रह्मणः पूर्वत्वं हेत्वंतरमाह। ज्ञातेति। का
र्यकारणयोः पंचत्वेऽपि प्रधानतयास्थितं ब्रह्म सर्वस्थीतावारायस्मात्तस्मात्पूर्वमित्यर्थः। पूर्ववाक्यता
त्पर्यमुक्त्वा तदर्थमाह। गाच्चवदेति। अदःपदार्थमाह। अद इति। पराक्कारणमदृश्यतत्वस्य ब्रह्मत्वं विधी
एप५ यत इत्यर्थः। पूर्वमिदमित्यस्यार्थमाह। इदमिति। कार्यं ब्रह्मवत्कार्यमप्यदृश्यतत्वस्य ब्रह्मत्वं विधी ।बाप५
यत इत्यर्थः। पूर्णात्पूर्णमित्यादेरर्थमाह। कार्यमिति। कार्यकारणयोः रूपान्तरेण वस्तुव्यापारानानात्व
तदित्यर्थः। कार्यकारणविलक्षणमात्मानात्मज्ञानात्पूर्वं प्राक्कार्यकारणात्मकत्वमवपारमार्थि
कमित्याह। वस्तुवृत्तमिति। पूर्णस्य पूर्णमादायेत्यस्यार्थमाह। आदायेति। पूर्णमिदमित्यादिना कार्यनिषेधवाक्य
वाक्यमित्यर्थः। ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यादावागमवादत्वादित्यादौ धीनत्फलयोरुक्तिवात्तानं पुन ५००

रूक्तमित्यत्राप्याह। आत्मेति। तदुपपादयितुं ब्रह्मसंपादनं पूर्णमित्यादिवाक्यस्येकार्थमित्यर्थः॥ तामाहापी
त इति। तामेव स्वार्थं स्वसंविदानं तत्राहतुष्टिदकमिति। तत्रतत्पदवाच्यं ब्रह्म शाण्डिल्याचैक्मत्र पूर्णमदः इति वा
क्यानां क्रमिकत्वं न दोषाय न मिल्यादिना पूर्णमिदमित्यस्यैकार्थतामाह। तन्मय इति। बुद्धिमाच्छिद्य तन्मयं पूर्वं चात्म
शाष्टिन मंत्र पूर्णमिदमित्यस्य तद्यर्थः॥ अहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदित्यनेन पूर्णस्य त्वादरत्निनार्थ
तां दर्शयति। तामिति। आत्मब्रह्मणोरेकत्वज्ञानेन मुक्तं तदनुतत्वविरोधादत्राह। अहत्वेन इति। अखण्डार्थो वशिष्ठ
तद्यत्युक्तं लक्षणवाक्यस्य तदर्थोऽन्यपां वाक्यानां संसृष्ट इति कश्चित्तं सार्वविषमापाद्य एवत्ति कविदिति वा॥
दिनां स्थितरत्राह। नात्मदइति। तदादीनामात्मसंबंधस्याविद्यात्मत्वं दृष्टांतेनाह। स्वगिति। आपणादीनां क
ल्पितत्वमुक्त्वा तत्फलं दर्शयति। कार्येति। अज्ञानादज्ञानादिनिवृत्तोऽस्वात्मना विशिष्यते वित्त भागन्याहशः
तिसविशेषस्पादत्राह। यादृगिति। अत्र श्रुतिं प्रमाणयति। यादावति। तदमुत्र यदमुत्र तदन्विहेति। तत्र पाप॥
त्मकब्रह्मणोरकत्वबाधनात्मानात्मनाब्रह्मानपदां वशिष्टं तद्यर्थः॥ उडस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां परिहारेण त्मनिनि
र्धमेव विन्मात्रत्वापइत्यादा यादावति। आत्मनिज्ञाते सर्वं ज्ञातं तत्त्व तीत्यात्मज्ञानेन प्रपंचस्याभयत्वावगमात्कथं
ईशा० ३ तन्निषेधात्राह। आत्मेति। एवं स्वव्याख्यानमुक्त्वा परव्याख्यानं दर्शयत्यतएव मिति। अथ न्यथा व्याख्यानं दर्शयितुं तदीयसं
बंधं दर्शयति। पूर्णमिति। यत्रहीत्यादिवाक्यन संबंधं वक्तुकामस्तदर्थं वस्तुमाणप्रकारेण मुक्तात्मकल्पितत्वानि
त्यर्थः॥ पूर्णवाक्यान संबंधं वक्तुं यत्रहीत्यादिवाक्यस्य तेरुक्तार्थमाहाद्वितेति। कथं तिन्नात्तिन्न वावगमो

चाह। यत्त्वहीति। तदुक्तमर्थं वक्तुं तदीयाक्षेपं दर्शयति यदीति। नद्वयं प्रपंचस्य मिथ्यात्वमिष्टमिति त्वदुक्त्वाह।
अचलेति। साधनत्वादित्यर्थः। उक्ते दोषं जिहासया द्वैतस्य सत्यत्वं शंकते। स्यादिति। तत्र यास्तस्य मृष्टा। दिक्षते
मौत्वं सिद्धमिति। ताहाम्नाख्यानमिति। द्वैतस्य सत्यत्वे द्वैतमिथ्यास्यात् द्वयोर्वस्तुत्वविरोधादिति। दूषयति।
तन्नापीति। तदात्मकाणात्तरत्वेन मंत्रमवतारयति। तदिति। परिहारस्य श्रूयते। नकश्चिदिति। द्वयोरन्यतरस्य॥
कल्पितत्वं यथा नत्वतिनथाननमंत्रणीयत इत्यर्थः। तात्पर्यं तु श्लोकपूर्वसमदइत्यस्यार्थमाहादइति। पू
र्णत्वामवाह। व्यामवदिति। तदर्थं निगमयति। ब्रह्मणइति। पूर्णमिदमिति वाक्यं शंका पूर्वकं स्फुटयति। वक्ष्यमाणं तत्त्वं मित्युक्तं दि
ति। दोषनिषेधं विशदयति। व्याख्येति। तत्योरवस्थायाः समदोषमत्वादित्यर्थः। व्याहृ द्वैतस्य सदासत्त्वं पिद्वैत
स्य कथं तथात्वं मत्राह। पूर्णेति। अखंडब्रह्मात्वेनप्पादत्तदातकारणत्वकार्यं वास्तवमित्यर्थः। उक्तम
र्थं पूर्णमिदमिति श्रुत्यापप्पादयति। पूर्णानिति। यद्यत्तानातिरिच्यते तत्तदात्मकं यथा मृदानतिरिक्तो
घटो मृदात्मतिष्ठत्यापि कार्यस्य वस्तुत्वमाहाय दिति। अवस्थाद्वयस्य समत्वं कार्यकारणत्वं मवस्थान॥
स्यात् द्वैतात्मानेकरूपत्वादिति त्वादयत्ववंतहीति। एतदुत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति। नेत्यमिति॥
अद्वैतानुद्वैतस्य उत्पद्यमानात्वं नायाश्रीति। रकाव्यतिरेकाभ्यां रसिद्धेन त्वकल्पितत्वं स्यादितिशंकते। त
स्मादिति। उद्भवनेजन्मतदव तातातिरिक्तं वदित्यर्थः। एकादशीं दूषयति। नेतदिति। द्वैतमिथ्यात्वं तु
तानस्यादिति स्पष्ठति। कृतइति। एकादशीं हेतुमाह। यस्मादिति। द्वैतस्य कल्पितत्वेन केवलं दृष्टा

निः किं तु कर्मकाण्डमपि निर्विषयमप्रमाणं स्यादित्याह। तथेति। यथादर्शनं तासिद्धस्तथाविधितश्चेति संबंधः॥ अ-
स्त्विति वदन्नाह। पारमार्थ्यमिति। क्वचिद्द्वैतं क्वचिदद्वैतमिति यावत् ज्ञानकाण्डमप्यप्रमाणं स्यादिति ताचा। इतस्त्या-
नयं चास्तवमित्याह। पूर्ववन्नेति। द्वैताद्वैतात्मके ब्रह्मण्युत्पत्तिस्थितिलयेकालेषु परमार्थात्मावस्थाद्वयमपरिसज्जवर्त्ती-
त यस्मात्तस्मादप्यवस्थायै द्वैतमिथ्यात्वविनाशात् कथमनयोरन्तरालाद्वै पारमार्थिकमित्यर्थः॥ अवस्थाद्वयस्य
पूर्ववद्रूपेण मिथ्या॥ विनाशः कनकमुद्रादेरत्याह। कृतमिति। पूर्वस्योत्पत्त्यादिना प्रलययोरवस्थायामात्मन्यवस्था-
द्वयस्याविनाशेनावस्थानमुक्तमित्यर्थः॥ द्वैतावस्थायां प्रलये लीनत्वात् कथमनयोरन्तरालाद्याह। दंबतीमज्ज-
मनान्तरं गादिवस्त्वलयपि द्वैतमस्तीत्यर्थः॥ दृष्टान्तं स्पष्टयति। अयमिति। दृष्टान्तानुवादेन दार्ष्टान्तिकमाह। यथेति
समुद्रस्यात्मनायथार्मिरूपा प्रज्वलनादिवृत्तयायोगपद्यनानुवृत्तायंतं तथा देवदत्तादिकार्ककुंचद्रुमगपाद-
ताद्वृत्तीर्निरूपयद्दित्यर्थः॥ दार्ष्टान्तिकं विशदयति। तानिछंपति। प्राणेनावतिसूत्रात्मानं तियावत पिंडात्वनजरा-
युजादिदेहात्तादनेत्यर्थः॥ अंशतः प्रचलतादपि प्रचलितत्वं नामाद्यात्मानं तिड्ष्टयं अवस्थयोः। अमत्यवस्तुप-
संहरति। आनीतेति। नहि कार्यमिदं कारणमिदं पूर्वमिदमिति कथं तद्व्यवहारात्राह। कार्येति। सर्वद्वैताद्वै-
तयोः समस्तवंपूर्वं वंच्यत्यर्थः॥ द्वैतावस्थायामद्वैतावस्थायां वा निकेवपूर्वता किं तु सिद्धान्तयन्नाह। सर्वेति॥
अवस्थाद्वयोरवपूर्वतानावस्थावाता ब्रह्मणो कार्यकारणवादवत् आह। विनीवति। द्वैतस्य सत्यत्वफलित-
माद्वैतमितिमिथ्यावहानिमाद्ययदति। अस्तु तद्ग्रामाण्यं धीकांडप्रामाण्यात् तस्मादिष्टसिद्धस्त्वाहकदे

शास्त्रेति। विदस्यावदांतच्छेत्यर्थः॥ एवं कर्मवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिसिद्धमसत्यत्वं निगमयति स्वतश्च तद् इति। किं चाद्वै-
तमिथ्यात्वप्रत्यक्षादीनामपि प्रामाण्यस्तुनिरिस्यासाक्षादीनीति। नन्वेवं पंचमतमुपसंहरतीति विदतीाद्वै-
षयतीति न विति परिहारं स्यष्टयतीति न सुमदिति। आद्वैतबास्तस्कर्मयुर्ध्वद्वन्द्वशास्त्र स्यद्स्य ष्ट्या दिविरोधशा
स्त्रेणवाधापवादा कदा विद्वितं कदा विद्वितमितिविकल्पस्तयोरसंतत्ववादयं पाक्षानुपपन्नस्यर्थः॥ श्र
पवादासंततवंवक्तुं तत्रार्थापवादन्यायं दर्शयत्यहिंसन्निति। तीर्थेयागः श्नीषामीयपशुमालत्त नत्ति
विधिनाबाध्यतइत्यर्थः॥ दार्शीति कमादान तात्यति। नित्तगवादद्वयवादावल्पर्थः॥ विकल्पासंततवसाधय
तिविकल्पतिद्वितादिवतात्मूकल्पनानयुक्तेति। शेषाश्चत्वविकल्पानुपपत्तौ व्यतिरकदृष्टांतमाहषोड
शीतिवस्तुनिविकल्पानावाद्वेतुमाहावास्त्वितिकृत्रतद्विकल्पोचाहाकर्त्रितितस्फुटयति। यदितिकि
याविकल्पातनवास्त्वित्यर्थः॥ तद्दिद्विताद्वितावस्थायाः समुच्चयानविष्यतीत्यचाहापरस्यारति। श्चावेवस्तु
स्यंतरमाहाश्रुतीतिश्रुति विरोधं साधयन् पूर्वति। श्रुवंमनन्तरमनंतरं मत्येशानमनं तं ज्ञत्वा प्रज्ञा
नवनएवकामवाद्वितीयमित्यादीनि वाक्यानि ब्रह्मणोऽखंडत्वं दर्शयंतीत्यर्थः॥ तेषां स्वार्थेनप्रामाण्यं तथा
पास्तिविधिपरत्वात् द्वित्यचाहामात्रितितत्परत्वलिंगविरोधस्तुपास्तिपरत्वानुपपत्तौ स्वार्थपरत्वा नाव
सत्यमात्वामवस्याद्वित्यर्थः॥ इदानीं न्यायविरोधं दर्शयति नात्यति। उडस्यानित्यस्यसक्रियस्य त्रिन्नात्तिन्न
त्वकल्पनाद् शवैतद्र्यर्थः॥ आत्मनस्तद्विपरीतत्वान्न तत्कल्पना युक्तत्याहान विति। नाकवलं विद्रूपवा

क्रि३
८४
कच७

४५०२.

न४

द्विविराधेनित्यत्वविराधेपीत्याह। नित्यत्वं चेति। अनित्यत्वे विद्यात्मनोहि न सत्यत्वकल्पनावकाश इत्यर्थः। तमाहाक
ल्पनायाश्रुतिदाषांतरमाह। तत्रेति। उगतः सत्यत्वकल्पनावैयर्थ्यमुपपादयति। कर्मेति। पूर्वकांडप्रामा
ण्यार्थवयाज्ञगम्यत्वं कल्प्यते तन्न सिध्यत्यात्मनः नित्यत्वस्यार्थः। द्वैतेनाद्वैतं कल्पनस्य कथं न्यायविरुद्धं सम्रु दर
दृष्टांतेनापपादितं वादिनिवादयति। नकरीति। तदुक्तं दृष्टांतेन मावृत्यवस्यात्तदाह्यविराधसिद्धिमीमांसायां तु निर
वयवविराधदर्शितइतिपरिहरति। नइति। किं च ब्रह्मणातिन्नासिद्धमुपाद्यवार्थेऽय वार्थवानाद्यइत्याह।
नेति। ध्ययत्वात्तावंस्यष्टयति। षड्डिति। अध्ययत्वमंगीकृत्यापितस्य शास्त्रबाह्यत्वमाह। स्वतइति। द्वितीयं दूषय
ति। काधेति। वाद्यंतरमनुवदति। यद्वेति। कर्मकांडस्य वेदत्वागवात्तस्यामानार्थ्येवे ज्ञानकांडस्य प्रमानत्वं त
स्मात्कर्मकांडप्रामाण्यार्थं द्वैतसत्यमितियदुक्तमित्यर्थः। कर्मकांडस्य प्रामयत्याद्वैतं साध्यात्तस्य प्रामा
ण्यसिद्ध्यर्थीवतिविकल्प्य। प्रथमेत्याह। नहीति। आत्मनोज्ञात्वादिमत्वं प्रतीतान कर्मश्रुतेर्मोद्वं
तस्यात्तात्कसिद्धत्वादित्यर्थः। मांतरागावरसाध्यसाधनसंबंधविषयत्वेन प्रामाण्योपपत्तेर्नद्वितीयोपी
त्याह। प्रत्यक्षादीति। प्रत्यक्षादिसिद्धात्तदन्वयायाच्यत। श्रुतिसिद्धइति कर्मवादिनातत्कथमद्वितीयत्वमत्राह
त्यादेति। किं चास्वस्मादवस्वस्यात्तादान्यस्माद्वाता। तयथापीत्याह। नस्वतइति। स्वातात्तदातावादेतु माहाम
र्वस्यति। स्वस्मादत्तित्वबाद्वत्यापेक्षासिद्धेरित्यर्थः। नरैपरतइत्यत्राप्यिद्युक्तिमाह। नदन्यास्यति। तस्यान्य
त्वानष्टस्यापितदसंबंधात्प्रागात्तिप्रवादतित्वबाद्वत्यापेक्षासिद्धेरित्यर्थः। तदस्यकर्तुमशक्यवादि

न५

त्यर्थः। किं च घटः पटं तिं न घटात्मना स्थितं पटं तिष्ठा द्घटात्मना स्थितं न वर्तते विकल्पयति वस्थितिः। योगा

श्रो२ त्तदा तत्स्थितौ पपंचमी आत्तदं वा व्यावस्थितमित्यर्थः। आद्यमपवदति। योगाइति। विधर्म्यासावादकरूपत्वा

धर्मात्तदा स्थित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह। वितागपीति। घटपटयोर्वस्तु त्वात्मना एकरूपस्थितत्वादित्यर्थः।

किं च घटाद्भिन्नः पट इत्यत्र घटसंबंधात्तदा पटस्य तदसंबंधीवर्तते विकल्प्याद्यं प्रत्याह। दूषयत्यन्यदीया

पीति। अन्यसंबंधिनाप्यन्यधर्मविशिष्टादरपि पटादिधर्मत्वं स्यादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयितुं सामान्यन्याय

माद्वामावयति। किं माताचाहात्तदमिति। प्रतियोग्यसंबंधात्तदाप्रतीतं न हि विशिष्टताये वप्रतीतरित्यर्थः।

मा नूत्कृद्यस्यामयातति। वदंचाहामयादिति। किं वा तदा। साता तिन्नात्तिन्नो वाद्यमन्भाव चाभद्वतं स्यात

द्वितीयात्तदृस्यात्तदोंतर स्वीकार न वस्छेत्याह। मत इति। किं वा सदसाता तिद्यातमतावा वाद्यसद्वि

ती तीस्यान्न द्वितीयः सत्वोनेकरूपत्वादित्याह। नापीति। सतात्तदा सोत्तदस्य ऽनिरूपत्वस्तु कमस्तिता यतिद्वि

शति। यथेति। किं चाय स्य सांख्यस्य सर्वं सदेव यस्य द्विबोद्धस्य सर्वं शून्यमेव यस्य दिगंबरस्य सर्वं सु

द सदात्मकं तेषां तदा न सिध्यतीत्याह। सर्वमिति। तार्किकमत पित्तदा न सिध्यतीत्याह। नेति। किं च द्रव्य

द्व्याद्भिन्नमभिन्नं वा। द्यं प्रत्याह। द्रव्यादिति। द्वितीयं दूषयति। द्रव्यमवति। स्वतः परतो वा तदा न सिध्यती

त्यन्तं निगमयति। स्वतश्चेदिति। तदस्य प्रागववद्धुत्वा निरस्तत्वाचान्नाच नन्निरासः। प्रपंचयत पुनरुक्ति

प्रसंगादित्याह। तथ वमिति। आदिपादनं सित्तदा त्तिह वादिनः स्वपरमनविताना गानुपपत्यादि संग्रहः॥ ४०२

यत्तूक्तं विदुषामगत्वादित्यादिना तद्युक्तिनिरस्तमपि तोद्यमधिकविवक्षयानुवदत्यपि चेदिति। कर्मश्रुतेः प्र

माणत्वान्न विदामनामनानत्वमिति परिहरति तस्येति। अद्वैतमतं कथं तत्प्रामाण्यमत आह साध्येति। वेद

स्य लोकसिद्धत्वं साधयति पश्वापीति। तस्य मिथ्यात्वे कथं तदुपजीवनेन प्रवृत्तकर्मकांडप्रामाण्योप

पत्तिरत आह नावेति। तस्य मिथ्यात्वविद्भस्तज्ञानाभावात्तत्त्वमिथ्याबुद्धिताभावात् साध्यसाधनसंबंधकर्म

वाक्यप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः। अद्वैतकारादध्यासमवतामविद्यावस्थायामसंभावनापि तादनन्तवत्तेताज्ञानात्

प्राक्तदाश्रयणकर्मवाक्यप्रामाण्योपपत्तिरित्याह कस्मापितेति। यण प्राक्तत्तुल्लादतदुपजीव्यवाक्यस्य संबं

धविशेषपरत्वं विसंबंधस्य वस्तुवापत्तिरित्यत आह क्रियतेति। संतितो संश्लेषवस्तुतावत भ्रमत्वयद्रति याव

तकर्मशास्त्रप्रामाण्यमुपसंहरति लोकेति। दृष्टार्थकर्मत्रामेव प्रवर्त्तते वानिमाद्रूस्यापीष्टत्वा कर्मणेव॥

सिद्धिरित्यत आह सर्वतइति। तस्याधिकारिवान्मुक्तो न कर्मणामुपायाग इत्यर्थः। अधिकारिपर्यालोचनयोक

या५ मर्थं मुक्तिपर्यालोचनं फपपादयति तामामात्रेति। यथा मुक्तो ज्ञानाभ्यासात्पत्र तथा कर्माण्यप्रवृत्ति किंन

स्यादत आह स्वतइति। मुक्तेरकर्मफलत्वाद्वदिवंतरमाह। साध्यदीति। कथं विराध्यात्तत्संवान कर्मश्रुतर

शे३ त्नदोषेनाद्वितश्रुतः प्रामाण्योपपत्तेरत आह समास्वेति। विदुषां प्रवृत्त्यायोगे यथ विदुषां प्रवृत्तिरिति तदस्य

हा सर्वतिति। ब्राह्मणजातिमत्वात् बृहस्पतिसमवप्रवर्त्तेति तद्व्विद्याचाद्विजाति मत्वान्निवर्त्तेत तथा ब्राह्मणानु

४ सिद्धनिष्ठत्वेनेव साध्यमत्वना सिद्ध इति यावत् किं व ज्ञानकर्मकांडप्रामाण्यविराधाद्वैताद्वैतपक्षे॥ (तैः) विसमानध्यादाद्वैते

नि॥२॥

सेरस्तर

सुरां पिबेदिति निषेधविधेस्तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तीनस्यानां ब्राह्मणं चैतद्दितरजन्तीमन्त्रादित्यर्थः। हिताहितं ब्रह्म
विदः कर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्परिच्छेदादित्तिमानादित्यत्राह। न त्वति। श्रुतिपुराणोक्तपापनिषेदिति श्रुतिरास्तुरापारि
च्छेदात्तिमानइत्यर्थः। परमतनिरासं निगमयति तस्मादिति। पूर्ववाक्यपरंपराख्यानिरासेनाखंडार्थत
या व्याख्या यश्रुतिव्याख्यानुसंधानं प्रतिजानीते। ब्रह्मैतद्विति। केमित्यादिमन्त्रमवतारयन्त्यामिति। कुमतु
क्ति फलत्वान्नो विवक्षिताया मनुगुणं ब्रह्मज्ञानं विधीयते तत्त्वार्यं मन्त्रो ज्ञानसाधनं नन ब्राह्मणं न विनि
युक्तो ध्ययार्थप्रकाशनसामर्थ्यादित्यर्थः। एवं तात्पर्यमुक्त्वा मधुमुनिकांडार्थमनु वदति परस्येति। इदानीं न
त्वोक्तज्ञानसाधनत्वमस्य ध्यानस्य दर्शयति नास्यति। कस्य विशेष्यत्वं विशेषणत्वं वा कस्य यत्राह। ब्रह्मेति
ब्रह्मणा एवमस्य विशेष्यत्वं फलमाह्रे एव ब्रह्मशब्दस्यारकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरिति
उक्तः। सर्पो नीलमुत्पलमितिवत् ब्रह्मणा एवमस्य विशेष्यत्वफलमाह्रे एव ब्रह्मशब्दस्यारकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरिति
र्थः। ब्रह्मैतत्के निराकांक्षत्वात कथं विशेष्यत्वमत्राह प्रवृत्तिरिति सामान्यस्याशा विशेषस्तदकमात्रतया
स्थितत्न एवाननतिसंबंधः। तद्विशेषणफलमाह नाकान्तेति। अत्र मिथो विशेषणविशेष्यत्वात ब्रह्मणा एवस्य
विशेष्यत्वफलमाह नाप्येति। ब्रह्मणा एवस्य विशेष्यत्वान्महत्त्वसिद्धिरित्यर्थः। एवं द्विविधं पुराणं कार्यं च॥
तत्त्वकस्य ग्रहणमित्याकांक्षायामाह सामान्येति। इदानीकारणब्रह्मदृष्टिरोंकारकुर्त्तव्यात्तस्याह। यत्तदि
ति। ब्रह्मदृष्टेरोंकारत्वाद्वाचकत्वं तद्यथा प्रतिमानमाह नदिति। एतदालंबनं परं एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके
महीयत इति पादद्वयं एव वाचकमोंकारं प्रतीकत्वेन दृष्टिर्बाध्यत्वमानमुक्त्वा केवलवाचकत्वे नैवत

एरि

स्य ब्रह्मदृष्ट्याध्यवाद्ववपि तद्दाहेतानि ति। परं पुरुषमत्तिध्यायीत ति ज्ञेयं। वायुरमित्यादन्तार्थमाह। ताँ हि॥
यचादित्यि। ॐकार विशिष्टत्वनाकाशब्रह्मदृष्ट्यर्थं वा क्यमित्यर्थः। इति दृष्टान्तादरार्थमाह। खमिति। खमिहि। पूर्वकस्य
ति। पुराणमिति। अतीद्रयवस्यत्वनाकाशोपमिमानवाद्भुतायाः खशब्दं त्रेवोद्भूतयदृष्टिरोंकारस्य च्छयाकाशेऽर्थतीतां
विकल्पमाह। पुराणमिति। ॐकार प्रतीकस्तु तयविधं ब्रह्माध्ययमित्स्फ ज्ञानस्य प्रतीकवेदृष्टान्तेनालंबनतया
तिविष्णोरूपास्ति विषयत्वमिति शेषः। अकारादिवर्णांतरं विहाय किमित्योंकार एव ब्रह्मदृष्टिरध्यस्यत इत्याह नेति॥
दीयइति। अतिशायनसंनिहितत्वायेतममित्यर्थः। ॐकारस्य प्रतीकत्वपक्षं प्रतिपाद्य वाचकत्वपक्षं प्रतिपादयि
तुमाह। यद्वेति। ॐकारवाच्यत्वेन ध्यातं ब्रह्मशीघ्रं फलं प्रयच्छतीत्यर्थः। ॐकारवाच्यत्वेन ब्रह्माध्ययमित्यस्मिन्नर्थे
वाक्यमवतारयति। ॐकार इति। कथं। तस्य ब्रह्मत्वेनाध्येयस्य वेदत्वमिति तत्राह। वेदेति। अतिधानपक्षं प्रकट
यत्यतिधानतत्वेति। वादायमित्याद्यर्थं अंतरमाह। वेदइति। ॐकारब्रह्मदृष्टिविशेषार्थं वादइत्यर्थः। पुनरन्य
थोंतरमाह। ह्यीयेति। आदिपादन पत्नावप्रतिष्ठारहितैयद्वा। तदेवमाह। वेद्याइति। ॐकारहितवयीममाप्नातय
थाशंकुनत्यादिश्रुतरतावदद्वेतास्य तन्यर्थः। समाप्तिफलमाह। तस्मिन्निति॥७॥ अथमंत्राह्मणं॥ वृत्तानुवादानां
तरब्राह्मणतात्पर्यमाह। क्रमेति। दमादिहीनस्याप्यधिकारित्वात्कथं तस्य साधनत्वमित्यत्राह। दांतइति। तदेतत्र
विर यंसिद्धिदिव्यस्य विधां शेषः। प्राक्तनग्रंथस्य संगतिमाह। दमादीति॥८॥१॥ वृत्तानुवादानिषयत्रजापतिरित्यादे
रर्थमाह। ब्राह्मणेति। कोऽद्वयोनिरुपाधिकं ब्रह्मतात्पर्येण क्रमोंकारादमादयश्च पूर्वब्राह्मणयोरुपास्त्यंगत

यादृशीतास्तस्यैव ब्रह्मणः सोपाधिकस्य ध्यानं तादात्म्यस्य स्थैर्यमुत्तरा यं ग्रन्थस्यार्थः॥ एवं तात्पर्यमुक्त्वा पदार्थ
व्याख्यानमारभते। अथ इति। अथ आपतितरिक्तके इन्द्रादिदृष्टिविधिः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमथ इत्यादिरित्याह। सामान्यति
हृदयशब्दार्थमाह। कुड्मलेति। हृदयमिति संज्ञा हृदयगुणानामुपासनमुपास्यहृदयस्तुत्यर्थं नस्य कथं अथ अप
तित्वमिति तत्राह सर्वेति। हृदयस्य ब्रह्मत्वमापाद्य तत्फलमाह। यत इति। तदिदमादरार्थमाह। कृत्याय इति॥
हृदयमिति संज्ञा हृदयगुणानामुपासनमुपास्यहृदयस्तुत्यर्थमित्यतस्य थं॥॥ब्रह्मन्तर ब्रह्मणे नात्पर्यमा
दानस्यैवेति। अत्र तच्छब्दत्रयमस्ति तस्याद्यं नरूक्तार्थमाह। तच्छब्देनेति। आद्येन तच्छब्देन हृदयाख्यं ब्रह्म
य:७ परामृश्यतो तदुच्यात विध्यंतारण तिद्वितीय तच्छब्दः किं तदित्यकेनादवतिवक्ष्यमाणं मेतच्छब्देनोक्तं तदितितृ॥
तीयतच्छब्दस्यार्थः॥ सत्यादिपदार्थमाह। सत्येति। जयतीत्यादिफलश्रुतेरर्थमाह। याः काश्चिदिति॥ ॥ ध आप ए
वेदमित्यादेस्तात्पर्यमाह। क्रमिति। आप इति पदस्यार्थमाह। वय इति। इतराण्यपि वृन्तानि गृह्यन्त एवेत्यर्थः॥
अन्यनिवृत्त्यर्थमेव विशेषणं किं न स्यादत्राह। मन्त्रेति। कृयमानाः सामाद्या आपायद्यपि कर्मसमवायिन्य
स्तथाप्यन्तरकालं कथं तासां तथात्वं कर्मणां लौकिकत्वादित्यत्राह। प्रवृद्धेति। क्रियामात्रस्य प्रवृद्धे पात्रस्य का
लंसूक्ष्मेण रूपेण सर्वेतस्तस्थुरिति। अयोजनतात्पर्यमुक्त्वा वाक्यं याजयति। यावदिति। इति वाक्यशेषादतो यस्मा
तदुक्तं तस्मादाप एवेतीदं वाक्यमित्यर्थः॥ अव्ययपदार्थमाह। यइति। आप इति मूलकारणं विवक्षितं तावन्मात्रं
इगदाम्भोऽत्यन्तं वागित्यर्थः॥ ता आप इत्यादेरर्थमाह। सत्यमिति। सत्यपदार्थमाचष्टे। तदिदमिति। व्यक्तीना ४०५-

शं.८

वस्तु यदिदं बन्धुभिः तं जन्मेत्यर्थः। मृत्वाच्युत्वैस्य जन्म स्वीकारानात्माश्रुतेरिति सूत्रविरोध इदमुक्तो वाद श्रुत
तोसत्यं ब्रह्म तस्मैतत्र महद्वेदत्तु रित्याह। सत्यमिति। ब्रह्म प्रजापतिरित्यादरर्थमाह। सूर्यादीति। ब्रह्मादिरण्यग
र्भः। सूर्यादिकारणं विराजमिति यावत। सत्यं च महच्च प्रथमजं ज्ञानि सूत्र सिद्धानीति निगमयत्स्वमिति। तदेवाद
त्यादस्तात्पर्यमाह। यदहं चमिति। वाक्यं याचाष्टाद्वतीत्यति। नादन दित्याद रर्थमाह। तस्यापीति। मकारं कारया
रमृतत्वं कुतो वाह। सं सत्वरत इति। मध्यत इत्यादरर्थमाह। निरक्तमिति। सत्यं शुद्धं यामित्यादि फलवचना
र्थमाह। त्यत्र मिति। विदुषः सत्यात्मना स्थितो हेतुं कथ नायानेवमित्यादिवाक्यमित्याह। नेवमित्यादीति। तद्
तं सत्यमित्याद्यक्षर ब्राह्मण तात्पर्यमाह। संस्थानं वदिति। स्थानात्तदनादेव तान्नदाह्नु पास्ति तदहत्य चाह। ह
ति। स्थानात्तदानामात्तदपि सूत्र स्यादेवात्मवा दाको वापास्यत्यर्थः। तावता विस्यादरर्थमाह। प्रकार्योति। इतरत
र प्रतिष्ठितं वेस्य स्पृयति। अथात्मइति। वाङ्गुपाप्यादिसैत्यप्रतिष्ठितं इति ऋहृदयंराश्मिति रित्याद रर्थमाह। प्र
तिष्ठितावितिः। मयादत्वादस्तात्पर्यमाह। रिष्ठेति। उपास्ति प्रकरणे तदसंबद्धमित्यत्राह। प्रासंगिकमिति। वन्धु
रादिसत्पुरुषाक्तिप्रसंगादागतमित्यर्थः। अहरालिव्याकारात्फक्रमित्यन्नितिः। नेनमित्याद रर्थमाह। रश्मय
इति। यएषइत्यादस्तात्पर्यमाह। शरीरमिति। एवं ब्राह्मणांतनानाम्बमुक्त्वा व्याकृतिशरीरकल्याणकाले तमा
हातनास्य तिव्याहृति शरीरत्वेनापास्ति मिद्धिमित्यर्थः। नस्यापनिषदित्यादस्तात्पर्यमाह। नास्येति। अहर
हमिति पदद्वयनिष्पत्तिप्रकारमाह। हंतीति। हन्तृंमागत्यारित्यस्मादाहात्यागस्मादिदं निष्पन्नं॥

५४

परि

निष्पद्यतइत्यर्थः॥ नामद्वयविशिष्टोपास्तिफलमाह॥ पाप्मानमिति॥ मनानमयइत्यादिब्राह्मणांतरतात्पर्यमाह॥ नानाम
यइति॥ तदक्षरार्थविवरणे॥ निमनइति मनस्यहमित्यभिमानदर्शनादिति॥ तस्मिन्नित्यादेस्तात्पर्यमाह॥ त॥
स्मिन्नित्यादीति॥ वक्तृतानुध्यादिस्थानत्यागेनकुर्दयास्य विवक्षेत्यस्मिन्नर्थे हार्थेवाक्यार्थमित्यर्थः॥ हृदयस्य ब्रह्म
णः कथंश्रवणत्वमुच्यतेयथाव्रीहिर्वेत्यादिनत्यन्नाह॥ बुद्धीति॥ स्वनोनंतत्वमीशानत्वादिति साधकंमनसंज्ञानमनं
नमित्यादिवाक्यंसाधयति॥ मानादिति॥ उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह॥ विद्युदिति॥ तात्पर्यमुक्त्वाक्षरार्थमाह॥ विद्युद्ब्राह्म
ति॥ विदानतारखंडनाद्विद्युत्तब्रह्मापक्षपामकस्य पापखंडनाद्विद्युदितिमुक्तमित्यर्थः॥ तत्साधनार्थंतन्निष्पत्ति
माह॥ द्यतेरिति॥ दाप्खंडनेइत्यस्मान्निष्पन्नमित्यर्थः॥ फलवचनार्थमाह॥ तमइति॥ पाप्मानंतइतिसंबंधः॥ ब्रा
ह्मणांतरस्यतात्पर्यमाह॥ तस्याववति॥ तात्पर्यमुक्त्वापदार्थमाह॥ वाचमिति॥ वागिति॥ आदिपदनिर्देशाद्याषादि
संग्रहः॥ हेतुमाह॥ स्वाहाकारेति॥ तयाह्येतदेवाद्युपासनादहेतुमाह॥ त्रयीति॥ तस्येत्युक्तत्वान्नित्यादेः प्रश्नपू
र्वकंतात्पर्यमाह॥ कस्यइति॥ तस्याप्राणवत्सइत्यस्यार्थमाह॥ ऋषभइति॥ हेतुमाह॥ तस्मादिति॥ वाच्यापामरर॥
स्यप्राणाधीनत्वाद्वत्सप्राणोऽन्नत्वेत्यर्थः॥ मनोवत्सइत्यस्यार्थमाह॥ वाचमिति॥ वत्सवदनं प्रकटयति॥ यद्वदिति॥ उपा
सनफलमाह॥ यथोक्तेति॥ ब्राह्मणांतरतात्पर्यमाह॥ पास्मंतरमिति॥ यायमित्यादि विशेषणेनतत्त्वमाह॥ वे
श्वानरेति॥ तस्यत्वादर्थमाह॥ तस्यतिदृष्टान्तांकल्पेविधायययष्ठ्यश्रवणमित्यर्थः॥ तद्दर्शनापि॥ यागमा
र्गेऽरिष्टेति॥ उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह॥ गतिफलार्थमिति॥ यात्कारात्फक्रामतीति॥ तस्मिन्नतानुसादरर्थमाह॥ वा॥
पाक्षमितिप्रयाद्याद्दरर्थमाह॥

।६।

न्नायंतीति। विगच्छति च्छिद्रं प्रयच्छतीत्यर्थः। यथेत्यादरर्थमाह। कियदिति। सलोकमित्यादरर्थमाह। लोकमिति। हृद॥
याद्यपासनेषु फलस्यानन्त्वात्कथमिदं सावीपास्तिसंबंधीत्यत्राह। पूर्वोक्तेति। ब्रह्मोपासनं वक्ष्यमाणं स फलमु
क्ताकानि विदब्रह्मोपासनानि वक्ष्यमाणं ब्राह्मणमिति तत्संजयति। ऊर्ध्वादीति। विकिरन्नूर्ध्वं तपो वसत्किं वा रयति
यत्न४ न्याधीति। एतद्धे परमं तपोऽग्निरमित्यादरर्थमाह। निर्दहन्तीति। यमग्निं तमसावत्यादधतीत्यस्यार्थमाह। न्यादधतीति॥
लोकशास्त्रस्याविरोधात् सर्वेषामेकरूपफलमाशंक्याह। वितमिति। कंडिकात्रयार्थेण ब्रह्मोपासनान्तःकृत्वा ब्र
तब्रह्मोपासनविधायिब्राह्मणांतरतात्पर्यमाह। अन्नमिति। स्थिरमिति गुणद्वयविशिष्टान्नप्राणोपाधिब्रह्मोपास
नविधानाद्यान्तरस्यं थ इत्यर्थः। पदार्थमाह। अन्नमिति। ब्राह्मणाल्लिङ्गिवादित्यर्थः। मतांतरमाह। प्राण इति। ब्रह्म
णोऽविशेष्यवादित्यर्थः। यस्मादेवं तस्मादन्नप्राणौ परस्परं संबद्धौ ब्रह्मेत्याह। ब्रह्मत्वमिति। तद्धास्मेत्यादरर्थमाहान
दतदिति। किंस्विदित्यादरर्थमाह। किंस्विदिति। अन्नप्राणोपाधिविशिष्टब्रह्मोपासकः कृतार्थ इत्यर्थः। सह स्माह
व५ त्यादरर्थमाह। प्रातृणनिति। वदति। प्रथंकूल्मानिति पाठमाह। संसृत्यति। इत्यमात्मस्थत इति न हिमि थो मलनं सर्व
त्र व्यर्थं स्यादित्यत्राह। तस्मादिति। कथं न हिंसात्किमेव मन्योरिति पृच्छति। नवदिति। परमेव प्रतिपादनाया
न्तरं वाक्यमित्याह। प्रात्मकमिति। अन्नं वि वीत्यत ह्याकरोति। व्याख्यानायेति। व्याख्यानं दर्शयत्यन्न इति। रमि॥
त्यादस्यार्थमाह। प्राण इति। प्राणस्य परत्वं साधयति। विशंतीति। अन्नप्राणोपाधिब्रह्मोपासकेऽवं गुणद्व
यविशिष्टयोः परमत्वं स्यादित्याह। स्वतंत्र इति। गुणद्वयवामावोपासकस्य फलमित्याह। कालाकिरिति। एतस्य

श्रयति। विशंतीति। अनौपाधिब्राह्मोपासनमुक्त्वा ब्राह्मणं तरतात्पर्यमाह। आदीति। आदिपादनय
तु। सामऋचादिग्रहः। पदार्थव्याकरणं कर्म्मिति। प्राणमात्रं उपा उपास्यं कर्मतत्केतीवाह। चक्षुगछ्ठ
पयतीति तस्यादुःखं प्राणाइत्यर्थः। तद्वा स्माद्दिसा दिवाकरा तीवीरस्थेति यजुरित्यादरर्थमाह। यजुरुष्वेति॥
युक्तिमवग्रकवयति। युज्यंत इति। साममित्यादरर्थमाह। सामापीति। इदं त्रमित्यादि व्याचष्टे। स्वेवेति। अत्रा
पितृतंपे विशदयति। इत्लालितारिति। भूतं प्राणं विनात्राणं पिंडस्य तिष्ठष। उच्यद त्रमित्यादरर्थमाह। प्रा
नानीति। असो साध इति। यावत अत्र चं प्रमाणस्य माधयति। स एवेति। गायत्री ब्राह्मणसे गतिं वक्तुं तत
मनुवदति। क्रदयमिति। गायत्री ब्राह्मणतात्पर्यमाह। सर्वेति। सर्वात्मकगायत्र्युपाधिकब्राह्मोपास्ति॥
विधानाद्यात्तरारं तत्यर्थः। अन्येषां छंदसां सतामवगान गायत्र्युपाधिकब्राह्मोपासनापन्यास
हेतुमाह। दारेति। न ह्यक्षयो स्त्रवनं नग्नाङ्गायत्री तादृश्यः नावित्यर्थः। गायत्रीश्रेष्ठ्यं एवं तरमाह
द्वारफलेति। बह्वा ब्राह्मणानामधिकारस्थान्तरित्यर्थः। नान्यतोनान्यस्येति यावत्। किमतावगाय
त्रीप्राधान्यस्यादत आह ब्राह्मणत्स्येति। गायत्र्या ब्राह्मणमसृजतेति श्रुतेरित्यर्थः। संप्रत्युपासनकथना
यसंस्यासामान्ये थ्याचष्टत इत्यनेतरश्लोकतात्पर्यमाह। भूमिरिति। उपासनप्रकारं दर्शयत्युष्टाकेरावलि॥
गायत्र्याः। प्रथमेतस्य विश्ववीरेणियमितिपदं त्रैलोक्यात्मिनोनिविराडात्मनाध्येयमित्यर्थः॥ हृचे नरमाह
त्रैलोक्येति। भूमिरंतरिक्षं द्यौरित्यनत्रैलोक्यस्य विराजातिष्ठानमानन गायत्र्या यपदं संख्यासामा॥

स्यादकत्वं गच्छति। एवं च विराजो त्रिधानमिदं विराजा वाच्य वाचकत्वेन संगतिं वाच्य विराजात्मनोपास्यं वाच्य वाचकाया
रत्तदादित्यर्थः॥ उक्तमेवोपासनं स्पष्टयात्येवमिति उक्तरीत्या गायत्र्याः प्रथमपदं त्रैलोक्यं विराडत्तित्वं वाच्यवा
चकत्वेन संबंधं दतो विराडात्मनोपास्यमित्यर्थः॥ तदुपासकस्य फलमाह॥ विराडतेनेदिव फलं त्रैकरत्य त्यक्तैति
इदानीं फलांतरमाह॥ त्रिषुति॥ एतत्संकीर्त्तम्पुरःसरं तृत्वरत्यादत्यर्थमाह॥ रूपेति॥ एवमत्तिधानात्रिधयराशी
मिथो ब्राह्मो गायत्रीपदद्वयात्मनाक्तावुपासनार्थमित्याशय्यनाहा त्रिधायति॥ यावतीयं त्रयीत्यादत्यर्थमाह॥ त्र्युरव्या
ति॥ इदानीं प्राणइत्यादिवाक्यस्थी ऋगादेरिति॥ त्रत्वायजूंषि प्राणोपायइत्यादिपादद्वयस्य व्याख्या ह्रूमिरित्यादिवा॥
क्यव्याख्यानन समाता प्रतिपदं न व्याख्यायत इत्याहो व्याख्यतेति॥ इदानीं प्राणइत्यादिवाक्यस्य विवक्षितार्थमा
ह॥ कर्मेति॥ प्राणशब्दार्थमाह॥ विधृतेति॥ रिति॥ पूर्वयानामरूपो इति यावत त्रत्रमानमाहा मध्येति॥ तृतीयाध्यायप्रा॥
णोपानो व्यानउदानः समानोनन इत्यत्र सर्वं प्राण एवेत्युक्तादित्यर्थः॥ प्राणात्मनाऽतृतीयपादोपासकस्य फल
माह॥ प्राणेति॥ वाक्यत्रयेणनामरूपकर्मात्मकंजगङ्गायत्रीपादत्रयात्मनाक्कमित्यपसंहरत्यत्तिधयति॥ पादत्र
यात्मोक्तं नामरूपकर्मीति॥ रक्षणं जगदस्तीति॥ नत्याह॥ नावदिति॥ अथास्याइत्यादे स्तात्पर्यमाह॥ त्रिधयस्यति॥ सू
त्रात्मकथनाद्योन्तरारं तद्यर्थः॥ यद्विवउ र्थमित्यादे पूर्वेणापोनरुक्त्यं शंकनीयं तुरीयादिपदत्रयव्याख्यारूपत्वा
दित्यत्राह॥ यावपइति॥ रजं शब्दार्थमामाह॥ रागइति॥ नन्वपर्यायांतारणं स्पष्टयति॥ रंजनमिति॥ रजो ग्राह्यस्यार्थं तर
माह॥ भूतानीति॥ उपरीत्यादत्यर्थमाह॥ परीति॥ एवमित्यादत्यर्थमाह॥ श्रीयशसोस्यामिति॥ सर्वमुक्तं दव्यपइत्यत्रावाध्यमु
त्क्वायति॥ कामितत्रुं वीप्साविवक्षितार्थदर्शयन्परिहरति॥ नेषइति॥ सेषा गायत्रीत्यादत्यर्थमाह॥ व्याख्याते

यार्थं

ना५

ति। तद्धेतदित्यादेरर्थमाह। तदपीति। कथं वक्तुः सत्यमिति तदुपपादनाय तस्मादित्यादिवाक्यमित्याह। वक्तु
षइति। विज्ञावतंस्य दृश्यतीति दृष्टमिति। एवंविधवक्तृप्रदित्सं प्रतिष्ठितं इत्युपसंहरति चमिति। तद्वैसत्यमित्या
दर्थं प्रसंकीर्तनपूर्वकमाह। बलमिति। आदित्यमण्डलं द्वारा प्राणे प्रतिष्ठितं इत्युक्तं मिदानीं मादित्यस्याग्नित्वं प्राण
स्य इव मुपासनार्थमाह। इंद्राति। अननि रपि चक्रा शः काम्यामाह यावानिति। प्राणादिरुपा वस्ती नाम नापास्या
वग्निरितित्रिकारामात्रं प्राण इति पस्मिंद्रमात्रं विवक्षितमित्यर्थः। प्राणो वै बलमित्यादेस्तात्पर्यं मेतद्वा
एवाम्नाषत्यादेरर्थमाह। त्रिलोकीवतीति। सेषा गायत्री त्याध्यक्तं वेष्टितन तस्यर्थः। एवमित्यादेरर्थं तरमाह।
प्राणा इति। प्राणादित्यमात्रं गायत्री मत्वं मध्यमशरीर प्रतिष्ठितमित्यर्थः। सा हैषेत्यादेस्तात्पर्यमाह। मंजी
वनामिति। गायत्रीरूपा दीक्षरात्मा प्राणानाजीवनमित्यत नतत्त्वतिपादनाय साहेत्यादिवाक्यमित्यर्थः। तद्वाक्यं
याट व्याचष्टे। प्राणानिति। मनुसामवत्यादेरर्थमाह। पत्नीनाविति। पञ्चांपादस इतियावत सयस्माइत्यादेरर्थमाह
यस्मादिति। अनुतसा विद्यापि गायत्र्य च व्वत्यर्थः। एतन्महा त्वा त्वं विदितिः। सावित्री गायत्रीति सिद्धांतस्थि
तौ तां हैत्यादि शंकताषृर्वेपक्षं प्रदर्शयन् इत्याह। माणवकस्येति। आनतिं यावजउपनीतमिति। अन्नउक्तमित्यादेर
र्थमाह। तामनामिति। तन्नविद्वैष्टत्वमाह वर्यंदवश्यात्जनं श्रेष्ठं सर्वेषां मंतुरं नगांस्यधीमहीत्यनुष्टुबव
सावित्री माणवकाय वक्तव्या न तु चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीत्यर्थः। न तथेत्यादिवाक्यमुनुष्टुबिति।
श्रुतिरनुष्टुप्वाक्ता बाधः। माह। सरस्वतीवाद्धय माणवकाय वाच्यत्यर्थः। न तथेत्यादिमिदांतश्रुते ४०८

गा२

रथंतरमाहायस्येति। अत्र छंदश्छुक्तो सरस्वत्येव प्राणोतुं यच्छान्तो। सर्वं फलमतो। स्वसवात्ययथार्थीः सर्वंफ
लानि साधयति। यथोक्तायामिति भूमिरंतरिक्षमित्यादिनो या पासनमुक्ता यदिदित्यादिफलोक्तिनात्पर्यंव
कुं स्थूलशुद्धिविधानविज्ञानेति। जीवस्य स्वतावतः समष्टिव्यष्टिरूपाव मधुब्राह्मणोक्तं न्यायमाह। साधारणानीनि
उपासेनाद्दृष्टं जीवस्य समष्टिव्यष्टिरूपत्वेपि प्राक्दत्तावान्नतस्य तद्यस्त्राहानित्यक्तेरिति। तदुपासनवे यथ्य॥
मत्राह। त्तियक्तावितिउपासनोन्नरकालेनदत्तिमक्रिरप्रतिबद्धतिप्रतिपाद्यतत्फलमाह। देवमिति। इदानीं फ
लवचनस्याक्तार्थत्वं तात्पर्यमाह। रीन्तत्पति। सर्वस्यात्मीयत्वादिसर्थ्यः। तदुप्रतियाद्दादोषान्तावोक्तिः। किमर्थो
वाद्दर्शनस्येति। प्रतियद्दनिंदावाननयाजनाच्युतस्याद्। प्रतियद्दास्येति। निंदाविषयस्य निषेधव्वाद्दंवं व
धाः। सप्रतिग्रहा प्राप्तांकथंनिषिध्यातवाहाविद्वदिति। ॥ विद्वानदं विद्याफलाद्वन कोपि ममदोषोस्तीत्यत्तिमा
नाद्दसत्प्रतियद्दापि प्राप्तस्त्न निषेधार्थं निंदापपत्तिरित्यर्थः। दर्शनिस्य स्तुतिरियं न स्वपं चयक्तेति। कुत इत्यादे
स्तात्पर्यमाह। नावतीति। एवं विधप्रतियद्दासंत्तावसयइत्यादि कथमुपपन्नमत्राह। पीतिनम्मा। स्तुत्यर्थमिव प्र
तियद्दवचनमित्यर्थः। अत्र राथेमाह। नयइति। अथ यावतीयमित्यादरर्थमाह। यावतीति। चतुःपरिणावस्तु प्रति॥
ग्रहानसत्तवतीत्यत्राह। मंत्रावपीति। अथ स्यादित्यादेस्तात्पर्यमाह। तरिति। चतुर्थफले ज्ञाने पदस्यानंत्यात्तद्दू यो
नास्तीत्यत्तमत्राह। वंतरमाह। परिच्छिन्नानेति। सर्वं चापि जगतघटवत स्वयोदि नश्यतीति परिच्छिन्नघटादिना
परिछिन्नस्य स्वयीद रूपमानं दृष्टमतस्तुरीयपदज्ञानफलस्यानंतत्वं नस्यादित्ये दृष्टांतो नास्तीत्यर्थः। उपासना॥

×। त्रियात्मकपगामपि प्रतियाह्णनसत्त्वपादविज्ञानफलस्यानित्यशीयादांतरिति। प.पा.२

गा२

स्थानं तत्राणामृत्विफलत्वेऽस्त्वेवदुक्तं स्यान्न तथेत्यत्राह यं भवति। फलितं निगमयति सं तावत इति। ऋत्विक्षु तत्स्थाया
तर नास्तीत्याह वृत्तिरिति। ईस्यात् उपस्थानमित्यादेरर्थमाह उपस्थानमिति। मं च पदार्थमाह। कतीति चतुष्ट्वात्वगवा
दिवत मावयवत्वमित्यत आह चतुष्ट्वात्वं भवतीति न द्विषद्यु स इत्येतद्व्याचष्टे वाययतीति नम इत्यादेरर्थमाह मनन्ते
ऽस्मिन्निति। अस्मावाचाह अमित्यादेरर्थमाह शत्रुनामेति। अहमित्यपासितुरुक्तिरित्यर्थः। आदाम प्रापकोमासस्थहि गमा५
अहमिदं प्रापमिति मं च पदार्थमाह प्रथागुणेति। च याणां फनामिकं फलमत्ति अंधवाक्योपस्थानत्वमित्याह अस्ति
वारार्थ इति। अस्ति धानेकदश्यात्तया फलत्ववचनानामेकतामाक्तेत्यर्थः। स्वार्थोपस्थानकथं प्रायाक्तत्वमित्यत्रा
ह स्वार्थ इति। अहमदः प्रापमित्युपस्थानमेवावमानवायाज्यमित्यर्थः। एतद्धत्यादेस्तात्पर्यमाह तावदिति। अरु
ह्मातति। ईपदं दध्यद्दशेयं तत्वतिपादनात्यात्तरारत्तद्भ्यत्यर्थः। तवतज्ज्ञ यान्तरं तद्विनापि विद्यात्यस्यमाना फलायस्या
दित्यत आह कास्मीनेति। गायत्र्याः सर्वात्मकत्वेन ज्ञायुक्तत्वाद्यन्नरपि तदंतर्भूतत्वेन सिद्धत्वादवशिष्टं नास्ती॥
तिशंकतां सार्वेति। अग्निर्गायत्रीमुखत्वेनासिद्धत्वात्तद्विधानत्यात्तरायंत्य इति परिहरति। तन्मुखत्वेनेति। द
ग्धीभूता वद्धसीत्सनर्थकीर्तनं लिंगमाह मुखमिति। तस्या अग्निरेव मुखमित्यस्य तात्पर्यमाह अग्निखेति। यदिदं दह॥
त्यादिफलोक्तेस्तात्पर्यमाह फलेति। तार्थ्यं वंवेति। तस्या अग्निरित्यादिना गायत्र्यपास्तेः फलकाश्चीर्द्द्युर्दिदहत्यादिनो
चतर कैद्रत्यर्थः॥ तद्योजयति। यथा वा इति। अपि बद्भिर्व त्वात्त वशश्चार्थमाह दाहकत्वमिति। ह्यथ्रुदाहकायागादितिश
षः। दार्ष्टांतिकं दर्शयति एवमिति। आदित्योपस्थानं वंकुमुत्तरं वाक्यमिति तात्पर्यमाह यथेति। आदित्यस्याप्र ५००

ख्व२

स्तुतत्वात्कथं तदुपासनोक्तिरत्वाह। तुरीयमिति। मौआदित्यमागच्छतीति ब्रह्मलोकमार्गद्वारत्वेन गायत्र्या
श्रुत्यर्थपदं नूनमादित्यस्य प्रकृतत्वात्तदुपासनमुच्यत इत्यर्थः। तात्पर्यमुक्त्वाक्षरार्थमाह। हिरण्मयमिति। नत्वमित्यादेर।
र्थमाह। अपावृणु इति। सत्यधर्मायेत्यादेरर्थमाह। सत्याय इति। सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादिश्रुतरूपायात्मना स्थित
स्य धर्मस्य स्याऽस्यर्थः। पूषन्नित्यादेरर्थमाह। हे इति। यमादिपदानि व्याचष्टे। संयमादिति। व्यूह रश्मीनित्यादेरर्थमा
ह। रश्मीनिति। सत्यधर्मान्वियात समस्तब्रह्मणां धर्माणां सर्वज्ञत्वादीनां समष्टिं व्याहृत्य समस्तधर्मान्तिथ्योरूतं तद्वयं उपस्था

५६

मि तथा तवानपि सत्यरूपेण तस्य गात्मनाम धर्मो मामपि पश्येदित्यर्थः। योऽसावसौ पुरुष इत्यादेरर्थमाह। या सा।
विति। वायुरित्यादिकं व्याकरोति। देवतामिति। अथेत्यादेरर्थमाह। शरीरमिति। तस्मान्त विशेषणसामर्थ्यलब्धार्थ
माह। शरीरमिति। तस्मान्तमिति। वायुरित्यादिविशेषणाद्देवतान्तरणांशांशप्राप्तिर्नास्तीत्यत्राह। वायुरित्यादिक
मिति। अयमग्निर्वैश्वानर इत्यस्मिन्पठितं प्राणोपासनमुक्तमात्रायुरूपास्यत्वेन प्राप्तस्यापस्थानं प्रास्तोत्य।
न्नमिति। तमित्यादेस्तात्पर्यमुक्त्वाक्षरार्थमाह। सर्वस्येति। तत्र हेतुमाह। वातेति। अथ वरुण इत्यस्माद्धाता क्रि
येति क्लिपि न्तपुनः पुपिवकृत वाकारस्य संप्रसारणम् अतस्य स्तुत इति स्थितं पुनर्वाष्टु इति स्थितं नपुंसक वि वा।
कृ यास्मो रमादत्वात्वामिति रूपं तद्वतीत्यर्थः। सदवात इति यावत्। वाक्यं योजयति। नियोगं विशदयति। प्रकृष्टे।
ति। अस्मासतात्पर्यमाह। दारति। अग्ने नयेत्यादि व्याचष्टे। सुपथेति। विशिष्टानामिति वक्तव्ये वने व्यक्तिमदाति।
व्याचष्टे रायइत्यादेरर्थमाह। राय इति। युयोधीत्यादेरर्थमाह। कुटिलं वति। भूयिष्ठामित्यादेरर्थमाह। वयमिति। अ।

=मित

ध्यायार्थं निगमयति। मस्करीत्युक्ति। कनत्कातयं तापस्य वा र्त्तिं कांक्षिरिमत्वाद्दात्तावति। तद्वाःशंकराचार्यस्तन्नाम च तत्
स्तच्छिष्यस्य सुरेश्वराचार्यस्येत्यर्थः॥ ६॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनयानंदपूज्यपादशिष्येणानंदपू
र्णमुनीन्द्रेण विद्यासागरापरनामधेयेन विरचितायां सुरेश्वरवार्तिकटीकायां न्यायकल्पलतिकायां सप्तमोध्याय ६२
॥ ६॥ अध्याययोः संगतिमाह। समाप्त इति। मधुमुनिकांडयोः सप्तमाध्याये वाक्यकाण्डोपासनानि कर्मवद्वक्तव्य
संबंध ५ मित्यष्टमोध्याय आरभ्यत इत्यर्थः। अध्यायस्य साध्यं रणं तु क्त्वा ब्राह्मणस्य विशेषसंबंधं विधिस्मयाचोद
यति गायत्र्या इति ब्राह्मणं व्याख्यातुं वक्तुमाह ब्राह्मणं तन्नेत्याह त्वतिकासिद्धेत्विति माह। उपष्टुब्ध इति। न७
उपष्टंवादिविशिष्टब्राह्मणोपासनस्य गायत्र्युपास्तिशेषत्वं तत्त्वं चाह तानं तार्यति वायजादिपरित्यागेनैव गायत्र्या ब्रा
ह्मणव्याख्योपष्टंभादि इत्वेन केवलं संबध्यातेन। उपष्टंवादिविशिष्टोपासनस्य गायत्र्युपास्तिशेषत्वमित्यर्थः॥ कथ
तर्हि उपष्टंभादिब्राह्मणोपासनमिति सूत्रं तं च मन्त्रादावत्याह। पाश्चात्यं तरमिति। ब्राह्मणोपासनस्य गायत्र्युपास्तिशेषत्वा
मं५ तावदुक्तिं यत्कर्मशेषतास्यादिति शंकते। मथेति। ब्राह्मणावद्दिनो वदन्ति मामणि मथकर्मणि उपष्टंभाय स्वाहेत्यादयो
मंत्राः श्रूयन्ते तदर्थं नाम ब्राह्मणाशब्दनिर्दिष्टा तु ब्राह्मणोपास्ते मंथकर्मशेषत्वमित्यर्थः। इदानीं सिद्धांतयति। पृथग्वेति
वाशब्दः पक्षाव्यावर्तकः। ब्राह्मणोपासनस्यान्यत्फलमुक्तं कथं कर्मणोऽश्राव्यत्व आत्मानं द्वेषिता इत्यर्थः। ब्राह्मणो च्याष३
पासनस्यापि महत्त्वफलत्वान्नफलात्तदोत्रात् फलमिति। ब्राह्मणोपास्तेः स्ववाक्यगतफलेन निराकांक्षत्वान्नवा॥
क्वचिद्विशेषगतमहत्त्वं फलं ब्राह्मणोपासनाधिकृतस्य मंत्रकर्माधिकारहेतु तावन्मात्रमित्यर्थः॥ ब्राह्मणस्यावश्यं सा ४१०-

॥८८॥ धयति। तस्मिन्निति। गतिर्निर्वाणादारभ्यादौ प्राणस्य वृत्तिलाभाज्ज्येष्ठत्वे शास्त्रसंवादमाह शास्त्रेणेति। प्राणस्य जीव
नं वृत्तिर्वागादिभ्यः पूर्वमुक्तश्चेत्यर्थः। तस्यैव रूपमसामस्त्वादिश्रुत्या स्वेनासंख्यादिना च प्राणस्य ज्येष्ठत्वमित्यर्थः। तस्य श्रेष्ठ
त्वं सर्वश्रियत्वादित्याह श्रेष्ठश्चेति। तत्र मानमाह श्रेष्ठमिति। तदहमेव प्राण इत्यादिनेत्यर्थः। यो ह वै वसिष्ठामित्यादर
र्थमाह अस्मिन्निति। इहलोकपरलोकाभ्यां वासयिता विद्वांनानावाहृहांतरस्य प्राणानां अस्मिन्नादेहनियामकत्वाद्वागादि
कोपास्यमित्यर्थः। यो ह वै प्रतिष्ठामित्यादरर्थमाह श्रोत्रमिति। ज्ञानानां प्रतिष्ठा चक्षुः प्रधानं करणं तथात्मा च तत्र
प्रतिष्ठितो व्यायं दक्षिणेक्षन्नित्यादिश्रुतेरित्यर्थः। यो ह वै संपदमित्यादस्तात्पर्यमाह वाक्श्रीति। स्वव्यापारद्वारि
का पुरुषोत्तरव्यापारद्वारिका च संपच्छ्रोत्राधीनेत्यर्थः। यो ह वा आयतनमित्यादरर्थमाह मन इति। उच्चारणादिव्या
पारपूर्विकाः प्रवृत्तयो मनसि स्थिता वागादिव्यापारमूलं ध्यानं च मनसः कार्यमतो मन आयतनमित्यर्थः। यो ह वै
प्रजापतिमित्यस्यार्थमाह उपास्येति। उक्तोपासनानां तत्तत्फलानां तत्तद्वाक्यप्रत्येकस्यादित्याशंक्याह तदहमित्यादे
स्तात्पर्यमाह वृत्तीनामिति। इन्द्रियव्यापाराणां प्राणायत्तत्वात्प्राणशब्दानन्द्रियाणां व्यपदेशादिन्द्रियाणां मुख्यप्रा
णानन्यत्वात्तस्य च जीवादव्यतिरिक्तत्वात्तत्त्वान्नयाणे मुख्यप्राणः श्रेष्ठ इत्यर्थः। तस्यैवोपास्यत्वं तात्पर्यवतन
रषामतानवाक्यात्तदनुस्याश्रयनवाक्यं व्याकरोति प्राण इति। ब्रह्मगमनप्रयोजनमाह निर्गमयतीति यस्मिन्न
इत्यादस्तात्पर्यमाह यस्मिन्निति। लक्षणमात्राक्तोपयुक्तं तरमाह ज्ञानन्निति। तदहं राथ्यमाह उत्क्रान्त इति वा
क्यार्थोक्तामित्यादस्तात्पर्यमाह वायुरिति। तस्माद्वागादयः संचरगमनाद्यविवक्षितमित्यर्थः। अविवक्षितत्वं सा
धयति संहितानामिति। उपसंहरति प्राणेति। न्यायं विग्रहयति। यथेति। उक्तं स्पष्टयत्युत्क्रान्तेति। अथ प्राणः

त्यादेस्तात्पर्यमाहोत्क्रान्त इति॥ तद्धोत्तुमसिव इत्यादेरर्थमाह॥ मां स्मृत इति॥ अपराधनिरासः कान्तिमाह॥ आकरमिति ति
तः किं स्तौ न वं न इति तदाह॥ वदिति॥ किमन्नमित्यादेस्तात्पर्यमाह॥ किमिति॥ यदिदमित्यादेरर्थमाह॥ श्वभ्य इति॥ जीव॥
व्यतिरेकेण प्राणस्यात्ताकृत्वादेकस्मिन्देहे नकर्तोकृत्वं संगाचाह॥ जीव इति॥ आत्मेन्द्रियमनायुक्तं स्तात्कत्वाकृ॥
रिति श्रुतजीवस्यैत्तोकृत्वात्स्तद्वादन प्राणेनात्तोकेन रिंद्रियाणां प्राणाधिकरण्यश्रवणान्नात्तोकृत्तदृश्यर्थः॥ स्व॥
स्य प्राणस्य स्वातंत्र्यालिङ्गियाधारत्वं किं न स्यादत्राह॥ तन्मयाद्वीति॥ इंद्रियाप्रवृत्तिस्थितिलयानां ह्वित्तशाधीनत्वा
च्च न प्राणस्य करणस्वामित्वमित्यर्थः॥ विशिष्टप्राणोपासकस्य किं फलमिति तदाहैवंविदिति॥ यथा सर्वस्य नोक्ता
तथात्ताऽन्नस्यादत्राह नवनीति॥ तद्विद्वांस इत्यादेर्श्वविमर्शं कामाहाद्भिरिति॥ परिदधातीति श्रवणादपां पानं
शास्त्रं विदधातीति तस्मात्स्मात्तविमर्हीनादन्नाद्याद्यो नस्यात्स्यात्तावाक्यस्य विधायकमतद्वाक्यमित्यर्थः॥ आचामंती
तिवर्तमानापदेशानकथं विधिरित्याशंक्याप वमलकारादित्यादेहाशास्त्रमिति॥ किं चाशिवा वाचामदशिवा वामदि॥
ति छंदोदात्यविधिश्रुतेरत्रापि संस्वीकार्यः सर्वविदप्रस्य यन्नायादित्यादेहकोवेति॥ अत्रानुष्ठानविकल्पमाह॥ मंत्र
नाप णेति॥ अशर्याद्याराद्वीवाचमनममृतोपस्तरणमस्यमृतापिधानमसीति मंत्रवादित नित्यकः परे मंत्रहीनं प्रसि
द्धाचमनमपूर्वं विधीयत इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तयत्यन्नेति॥ यथा सर्वप्राणस्यान्नमिति धीरेव विधीयते तथाप्रा
यत्यार्थत्वेन वासत्वाचमनीयाम्बु वाससा दृष्टिर्विधीयत इत्यर्थः॥ प्राणविदः सर्वान्नमक्षणस्य विधानानु दृष्टांतासंप्र
तिपन्नो वाह॥ सत्येति॥ श्रीद्वितीयब्राह्मणसंगतिं वक्तुं खिलकांडार्थमनुवदति॥ यद्वेति॥ पुरस्तादुक्तेत्यनुक्तेव
क्तं खिलकांडं प्रवृत्तमित्यर्थः॥ अनुक्तं वक्तुं सप्तमांतोक्तमाह॥ सप्तमिति॥ किमतावता प्रस्तुतस्यादत्राह॥ मंतव्य॥ ५११

तिरक्ताः कं बलइत्यादौ विशेषणविशेष्ययोर्व्यत्ययेन वा विशेषणं द्रष्टव्यमित्यर्थः विशेषणसामर्थ्याद्विग
तानां पथां कथनायोत्तरं ब्राह्मणमिति फलितमाह सुपथेति कोऽसावर्थः किमर्थं वा कथ्यत इत्याह वैराग्यमेव वा
किं स्यादित्याह नाविरक्तस्येति मुक्ताः कर्मफलत्यागेन कर्मफलवैराग्यमधिकारिविशेषणमित्याह शक्नुवन्तीति कर्म
सो मुक्तत्वं वेद्यं तेनाह न कर्मणेति तत्र च स्मृतिमुदाहरति न तावदिति कर्मणां मुक्तिफलत्वात् तावदफलितमाह
तइति अज्ञानादृष्टान्मोक्षव्यवधानमस्तीति न चित्रं त्यागकर्मापीत्याह तमसइति तमोमात्रमित्यर्थः तमेव कर्मापि॥
शास्यादित्याह तामात्वरितिः सुपाथनि विशेषणं वा ज्ञानेन कर्माधिनिराकरणाय इदं ब्राह्मणमिति संबंधमुक्त्वा संबं
धांतरं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणे हुत्वा मनुवदतीत्याह विनेति षड्विधसूत्रं वा आदिस्वरूपं जगदग्निहोत्रवाक्ये पूर्वं परिणामा
त्मकं न जानामीति माहेत्यां प्राप्नोत्येवमित्यादि वाक्यं न याज्ञवल्क्यं प्रति जनको जनकोऽन्यथा प्रतिवचनार्थमाह
ति प्राप्नोति लोकं च युक्तेति यावद्दिवं न हि शादयति अश्रुतवेति अग्निहोत्रस्य कर्मणः फले च पंचधा ज्ञातायेति
ति सेवति तादेवजगदाधिस्येतत्राग्निहोत्रविधानाय ब्राह्मणमिति संबंधमाह तदेवेति एवं ब्राह्मणतात्पर्य
मुक्त्वा व्याख्यिकातात्पर्यमाह पंचवेति पंचस्थानं गत्वाग्निहोत्रशब्दप्रयोगं कथं तत्राह परिणामोऽहीति परिणामस्य
पाककार्यत्वात् पाकस्याग्निकार्यत्वात् द्युलोकादि पंचपदार्थानां देहपरिणामहेतुत्वादग्निशब्दत्वमित्यर्थः व्या
ख्यायिकाश्रुतिं व्याख्यातुमपेक्षितं पूरयति समाप्तेति कनातिप्राप्यणो मूर्ध्नि स्वानि निर्माह निकषतीति पंचा
लानामेव सताङ्गमनादृत्य माह प्रसिद्धेति ननु किमकारादित्याह पंचालेति तमिमादेरर्थमाह तमितिस्व

१

दि३

ग्रास्त्वत। तन्मार्गस्थं सन्मार्गेण नवो राज्ञेतिधर्मशास्त्रादित्यर्थः। कुमारा इत्यादेरर्थमाह। मंत्रयामासेति। अत्र त्रिशिखे
त्रित्यादेस्तात्पर्यमाह। दार्पेति। तदक्षरार्थमाह। त्रिशिखो मीति। दमित्यादेरर्थमाह। वादमिति। वक्ष्येत्यादेस्तात्प
र्यमाह। देवमिति। आद्यप्रश्नार्थमाह। त्रिविष्टपमिति। एतादेव विशदयति। यानतीति। ननीत्यस्यार्थमाह। चैत्य
ति। द्वितीयप्रश्नार्थमाह। वल्कमिति। यथासौ कौलाक इत्यस्यार्थमाह। त्रयद्विरिति। यतिष्ठा माक्रुत्यादेरर्थमाह॥
कुतायामिति। देवयानस्येत्यादेरर्थमाह। पर्यष्टक इति। कियंवतिपदिति इष्टापूर्त्तादिकं कर्म प्रतिपदित्यर्थः। अपि
हीत्यादेस्तात्पर्यमाह। ख्वान्सह इति मंत्रं व्याचष्टे॥ हुतमिति। इति मार्गद्वयप्राप्तिनियाम[illegible]माह। तात्यामिति॥
प्रश्नापरिज्ञानानन्तरं किं नु न वानप्राह। वदुक्तेदिति॥ अथैनमित्यादेस्तात्पर्यमाह। निधूनेति। अनादृत्य वसतिं॥
मित्यादिव्याचष्टे। क्रीत इति। तंहावाचेत्यस्यार्थमाह। प्राप्येति। इति वावेत्यादिवाक्यमुक्तवानित्यर्थः। इतिश
ष्टार्थमाह। नीति। वा को वा कोन प्रश्नवचनमष्टिदनालिंगन पित्राक्रमनुशासनं समरामीत्यर्थः। किलेत्यस्यार्थ॥
माहैमाह। ग्रामस्थादिति। प्रश्नसमुदाया ज्ञानलिंगनपित्राक्रमनुज्ञासनं गच्छतु इत्यर्थः। एतस्य पंचयति। वचन-
नंस्य ह्यति। तंमामिति। कथमित्यस्यार्थमाह। कथमिति। सूत्रकरणमाह। पंचेति। कतम इत्यस्यार्थमाह। प्रश्नार
ति। इम इत्यादिना प्रश्नानामेकादशमुक्तवानित्याह। प्रश्नेति। तथा न इत्यादेरर्थमाह। ब्राह्मणेति। अगतमिति प
दं प्रेहीत्यादेरर्थमाह। एहीति। नवानित्यस्यार्थमाह। यावेति। तस्मा इत्यादि व्याचष्टे समस्त्रं म इति। वरमित्याद
रर्थमाह। सत्त्वलक्षेति। सहोवाचेत्यादि व्याकरोति। ऋषिरिति। कामितार्थस्य विद्यालाभस्येति यावत्। वाक्यान्तरम

ष्टापनि ५

वतारयितुमापृच्छितमाह। स्वस्तीति। ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनं पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्तं विद्याद्ब्रह्मघ्नं
घातकमित्यत्र दोषोमात्र संदीदित्यर्थः। देवधिष्ण्यादर्थमाह। राजन्पीतिदेवएव वरं प्रार्थ्यमानेनाद्दीयतामन्नाह
नहीति। ब्राह्मण आह। मामतीति। नदत्तानान्मयादातुं इष्टमित्यत्राह। विज्ञायनइति। यमोत राद्यापवाकादि स्यर्थः। विद्या
मानाम यत्रुय स्वार्थं याच्यतामत्राह। नावतीति। वाह्यारित्यादर्थमाह। वाह्यारिति। सावगो नामत्यादस्यान्तर्यमाह।
देवमिति। अत्राहतुमाह। नीर्थीनति। शास्त्रोक्तमार्गेण तियावत् नातोब्राह्मणः किमकरादत्राह। शास्त्विति प्रतिलोम न६
मिस्यब्राह्मणो राजनेमुपगच्छेदत्राह। वावेति। नादेवमप्यप्यति सहेति। उपायनमुपगन्तं। उत्तरवाक्यतात्पर्यमाह।
सापराधमिति। वा कथा वा हाः। मानइति। अस्मान पराधिनामावं मंस्था यथा पूर्वंपि तामहा ममइ्वोनिपितामहान
न८ पराधिना नामन्यूतथा त्वानपि नमन्यतामस्मान पराधिनइत्यर्थः। इयं विद्यादित्यादस्यान्तर्यमाह। वदिति। नामिस्या
दिवाकरात्यवमिति। असोलाकाग्निरिति चतुर्थस्य प्रथम निर्णयादत्तुं घच्छत्यसावितित नमाह। पुश्नस्यति। घा
न१० धानंसाधयत्यस्वरिति। नदत्त्वरार्थमाह। स्वर्गतइति। तस्य द्युलोकस्याग्निपरिणामात्वादनुमाह। यतइति तसाधयस
स्वर्दति। अग्निर्हात्वप्रकरणपर्यालोचनयापि द्युलोकादग्निवमाहाकुहूलारिति। तस्याख्यास्येनं स्पष्टयत्यधम
त्वावतीति। आहवनीयाद्याग्नेरधस्तादिरूपणार्व स्थानं तत्र षट्प्रश्नीय ग्रंथे व्याख्यायात सिवात्रपंचाग्नि दृष्टि वि
न११ धानायात्त्र हुतइत्यर्थः। उपासनप्रकारं स्पष्टयति। लोकइति। आदित्यादिष्टुममिदादिदृष्टिविधानादत्रमाह।
समनिर्मनादिति। अविदाग्नेनमहनिकार्यमित्याहाहरिति। तृत्वादत्तुं समिदर्थं तुवमाह। अनदति। त्यावतीति। दि

ङ्कवैगारदृष्टो धूमाद्दाहो न त्वाचेति रश्म्यादेर्दिक्षु धूमार्चिरंगारदृष्टीनां कार्यत्वादत्वं तस्माद्दाहानुमिदिति धूमार्चि
रंगाराणां समिकार्यत्वात् मभिप्रायः यथा तथा रश्म्यादीनां मूर्ध्निस्य कार्याणां न दाहश्च यत्वात्तेषु धूमादिदृष्टेः का
र्यत्वमित्यर्थः॥ एवमन्यादिदिक्षु विस्फुलिंग दृष्टो धूमाद्दाहवत्तन्न रतिज्ञुक्तमिति शाषः॥ केजुक्तमिति तन्नाहा तथा॥
स्त्रियादिति॥ अस्रैवमवएकादशरुद्राद्वादशमाइंद्रांश्च आपतिरित्यततच्च कर्मादिवशात्तदनावमापन्नाद्दा॥
तारइत्यर्थः॥ एतमर्थं दृष्टान्तनाह्वाजविगितिज्यातिश्चामादो यथा विज्ञामिषामासीत्तथा चलाकादिषु यजमा
नप्राणरूपेण स्थितादानारइत्यर्थः॥ अश्वारा श्चर्थमाहाकुलारिति॥ अश्वाकारणमग्निदात्ताकुलपूर्वं अश्वस्य
र्थः॥ अश्वाकुलः सोमाराज्ञामंतवतीत्याहान स्याश्चेति॥ चथमपर्यायार्थं सहित्याहाद्योरिति॥ तद्विशादयति सूत्॥
र्यइति॥ अश्वाशाष्टस्याथानिरमाहाश्रयातरिति॥ श्रिइं सेवायां श्रिइत्यस्मादन्यत्रापि दृश्यत इति क्विपि कृतेऽरू
स्यपितिकृतिज्ञगितिज्ञकृश्रित्विति स्थितेधा वर्थनिष्ठायामोणादिकधातुप्रत्ययइति अश्वेतिरूपमित्यर्थः॥ अ
द्वाश्रादित्यपपदं तद्रुपरिधाधातारातश्रोपसर्गइत्यकारप्रत्ययकृते सिद्धइति रूपमित्याहाद्धातावितिप्र
पंवाश्रयत्वात्याधकत्वाद्वापः॥ अद्विश्यर्थः॥ आवेवदत्वंतरमाहाद्रूपवितिआपः पुरुषवावो रूपा मस्तु कावदंती
त्यत्वादित्यर्थः॥ तस्यानिहहिसन्नुतिरित्यकं विशदयत्या तत्रूपमिति॥ तत्पापात्पद्मीणां शुक्लपात्वद्वीतर॥
णान्निरित्यर्थः॥ अत्र युक्तिमाहा परिणामोदीति॥ अश्वाकुलः सोमाममन्विरघुक्तावेदस्यांगारत्वेनयहातत्वंदु
ंगाराइति स्पृणातरिमाशंक्यत्वंदसोमयोर्तत्वंसाधयतंगाराइति॥ तादविशदयति त्वंद्रमाइति॥ वेदक

णावपाकेण समवादित्यर्थः।। तयोरंतरमाह। चंद्रमाः पत्नीरइति। तत्र रमार्यमाणां संवत्सर द्वारादि
त्यं गतानां चंद्रप्राप्तिर्दक्षिणायनगतानां संवत्सरप्राप्तिं निरस्य मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रमित्यादि स्मार्गो
दर्शित एवं चंद्रप्राप्तिरिति तयोर्वेदाः श्रुतर्मत इत्यर्थः। फलितं नियमयति सोमेति। मंडलांतर्वर्त्तिनः सोमस्यादव।।
तात्मनस्तस्माद्दर्शाङ्कमित्युपयोगित्याद्युगादविरुद्धमिति नावः। पितृलोकाच्चंद्रमसमासो मा राजत्यात्तदनिर्दिश्यात्वर्हि
किंनिबंधनात्राह। दर्शनेति। दर्शत्तदश्श्रुतिस्वरूपत्वादनत्याह। तिन्नेत्यति। धूमेत्यादिनादिसातत्याक्रोधमेद्धैवत्तद
नेति यावत्। अत्रात्तादनात्तदनवनिर्दिश्य इत्युपसंहरति। तस्मादिति। वैद्वितीयपर्यायं व्याचष्टे पर्जन्य इति। त
थैव वर्तिवर्षस्यादृस्यादिति यावत्। तत्रनीयमग्निं प्राप्नोतीति लोकस्मिन्निति। अयंलोक इत्यादरर्थमाह। लोक इ
ति। तथैव वर्तिपृथिवीसमिद्धूम्रानादव्यक्तकेतत्रादेतुमाह। रात्रिमिति। एतानि हीद्वा रात्रसमसोमृत्यो बित्यन
मत्यपारयन्तीतिश्श्रुतरात्रस्तमसृत्वावगमात्तस्य तमूर्ध्वंतमः छादयतिवृच्छायावृश्रुत इत्यर्थः।। चतुर्थाग्निमवतार
यति। पुरुषोवावेति। पुरुषो वा अग्निरित्यादि वाक्यशेषे पुरुष इति। योषा वा अग्निर्गौतमेत्यादरर्थमाह। योषिदिति।
यतिथ्यामिति प्रश्न एवं निर्सीत इत्याह। पंचम्यामिति। अग्निहोत्राहुतिसमवायिनामपां पर्यायाद्धृतादिरूपाणां तत्स्म
वात्कथं स्थूलत्वेन व्यवहारयोग्यत्वमत आह। पाकेन इति। स्थूलतामित्यनद्वि शब्दयति। अग्निरिति। [illegible]थेन म
न्नय इत्यादरर्थमाह। तस्मादिति। तस्याग्निरवसादरर्थमाह। यथेति। किमर्थमग्न्यवहरंतितत्राह। त्यजति। ता।।
म्या इत्यादरर्थमाह। दृक्वानमिति। तास्वरवर्षं विशेषकृत्यमाह। राजमसमिति। अन्यत्राकेवलकमिल्पफनयत्र॥

छि२

स्वर्ग इत्यर्थः॥ पुरुषस्याग्निः जन्यत्वे लोकत्रयसिद्धिं प्रमाणयतीत इति। समागत इत्यर्थः॥ वृत्तानुवादनोत्तरवाक्यसंगतिमाह
पंचम्यामिति। संगतिमुक्त्वा वाक्यं व्याजयतीति। तत्य इति। तत्य विदुः संन्तवतीति बहुवचनान्ति प्रायमाह। बहुकेरि
ति। त्रैवर्णिका गृहस्थ इत्यर्थः॥ एवं शब्दार्थमाह। ये चेति। अरण्यशब्देन वानप्रस्थगृहस्थेन द्विमाह। सेमिं ति। यता
वमीयहविणः श्रोतस्मार्तकर्मकारिणो। ये च वानप्रस्थास्ते च गृहस्थेन इत्यत्र हेतुमाह। नारण्यामिति। ब्रह्मचारी यदि रतद्वि

दि५

दुरिस्मानानेवगृहीतत्वादित्यर्थः॥ वनस्थस्य प्रधानसंन्तवतीस्वाहायतेति। आरण्यशब्देन ब्रह्मचारिणामप्युपदे
तं तरमाह। गृहस्थेति। पंचाग्निविद्यायां गृहस्थवानप्रस्थयोरवाकिकारात् बहुके श्रद्धिजानतयइति वर्णमात्रमं बहा

पि६

श्रममात्रग्रहणमयुक्तमतुक्तमित्यत आह। नारण्येति। य एतद्विदुरिति विशेषग्रहादित्यर्थः॥ यावता दो गृहस्थवनस्थ

मि६

ग्रहणं पूर्वपक्षत्वानाक्षेपात्तावुनवनस्थानां परमहंसातिरिक्तसंन्यासिनां च ग्रहणमत्र विवक्षितमित्याह। आस
श्रमस्येति। श्रद्धापूर्वकं मध्यब्रह्मोपासनं येषां पि गृहस्थादीनां तवति तथा पारण्यसंबंधाद्यति वनस्थयोरवात्र ग्र
हणमित्यर्थः॥ तत्य एवामतद्विदुरिति वर्णत्रयग्रह इति पुरस्तात् पूर्वपक्षउक्तः संभवति गृहस्थवनस्थयोरेव ग्रहणं॥
मित्याह। तत्य इति। पंचाग्नि दृष्टेरग्निहोत्रमुतिविनमतरविवक्षितत्वात् कथं गंतृनिरूपणमत्राह। नान्तरिति। अग्निहो
त्रसंबंधविनिनासो लोकाग्निरिति दृष्टेः सामान्यनाक्षत्पत्तं पंचाग्नीनिति पंचसंख्याश्रवणादग्निहोत्रशेषदर्शनस्य
टपृष्टोक्तस्य षडग्निसंबंधित्वादित्यर्थः॥ ये चामी अरण्यश्रद्धां सत्यमुपासत इत्यत्र परमहंसातिरिक्तयता॥

धा१८

गृहीत इत्युक्तं परमहंसस्याप्यरण्यसंबंधेन यहाद्वाह। त्रिलोकीति। देवलोकसाधनत्वस्यास्तीति तावत्सेसा

ताहदेवीति त्रिलोकीसाधनत्वागमानमाह प्रजायत इति पंचाग्निविद्यासन्निधिसेगतिः किमर्थं इति पद्यति तत्राह॥
पंचतीपंचाग्निवज्ञानरविधानार्थं चमित्यर्थः॥ अर्चिःशब्देनादेवता गृह्यतेत्वाह उमाहदद्वातेति॥ गतं प्रकृतत्वात्स
हतविद्यासंनिधेर्गतिपर्वत्वनार्चिःश्रुतिरित्यर्थः॥ अर्चिषोहरिस्यार्थमाह अर्चिरिति॥ अर्चिःशब्देन देवतायदादर्चं
तरमादागृह्यत इति॥ अर्चिरादिशब्देन देवतान गृह्यतां बहुपासकस्य फलप्राप्त्यसंत्वातं देहक्षिणायिनाशवपि
मरणसंत्वान्निष्फलस्यात गतिश्रुतिरित्यर्थः॥ अहरादिशब्दानां कालविशेषेरूढत्वाद्दिक्षिणापित्रीष्वस्य मरणार्थं
कालप्रतीक्षादर्शनानन्नदेवताग्रहणं युक्तमत्राह यद्यपीति॥ विप्रक्षेपमाह यथेति॥ गतिप्रकरणार्थमुपसंहरति॥
तस्मादिति पंचाग्न्युपासकानां गतिमुक्त्वा सत्यापाधिब्रह्मोपासकानां श्रद्धापूर्वनित्यानैमित्तिकानुष्ठानादुत्तरमार्ग
प्राप्तिमाह श्रद्धधाना इति॥ सत्यशब्देनयथार्थकथनं गृहीत्वा वाक्यस्यार्थांतरमाह ब्रह्मण इति॥ अर्चिषादहरित्या
द्वितीयं यावद्भातत इति॥ न ततो ब्रह्मलोकादात्यावृत्तिसंबंधः॥ विद्युतात्विद्युदाद्देवताधीनानितियावतां ब्रह्मलोकस्य
कृत्वातकथं बहुवचनमित्याशंक्यसाधनतारतम्यात्फलतारतम्यमितिबहुवचनोपपत्तिरित्याह ब्रह्मलोकेष्विति॥ त
त्रामित्यादरर्थमाह वृत्तिरिति॥ न पुनरावृत्तिरित्यासति क्वपुनरावृत्तिः श्रूयत इत्याशंक्य क्रममुक्तिपक्षमाह॥
कालमिति॥ यावदाभूतसंप्लवमित्यस्मिन् कल्पे गमककालगत्वमाह ममिति॥ पुनरावृत्तिरिभमाह तिघ्राकांतारवि
मोषणात्कल्पांतरेपावृत्तिः स्यान्निवारकत्तावादित्यर्थः॥ वृत्तानुवादननाथ्यपथ्ययत्नानत्यादस्त्वात्पर्यमाहादेव॥
यानइति॥ तात्पर्यमुक्त्वावाक्यं व्याचयति॥ देवादीति॥ सद्विजः॥ समत्यात्प्रतिपादितधानांसद्दृशादिमनादाद्याका
लावलक्षकलक्षणेनतियावन्नानतरंद्रमित्यादरर्थमाहा वं द्विति॥ ततन्न वीजावं व गच्छतीतिसंबंधः॥ तां स्तोत्रत्यादे॥

रर्थमाहायतइति हृष्टांतंस्पष्टयति। पक्षइति। वंदे प्राणानां देववर्त्तत्सु माणत्वं तस्माद्विरनर्थिकास्यात्तत्राह स्ता
गतीति तेषां यादत्वादिव्यावर्त्तयादति। एवमावत्यादरर्थमाह। वदीयत्ववदिति। अथ यए ताविल्पादहृत्तानुवा
दनार्थमाह। दक्षिणस्यतिमार्ग्रे परिज्ञाना तावपितस्मात्विसाधनानुष्ठानात्तत्स्मात्विं। किंन स्यादत्राह।ना॥
द्विबंतइति। कीटादिपदार्थमाह। गामायतिपंचप्रश्नानिर्सितयात्वेन प्रक्रांतस्तत्र चतुर्थ एव निर्णीतो ने
नास्तथा वक्ष्यतीयानप्राप्तिकथनप्राप्तावसरवाद्वेदत मित्याशंक्याह। यतिथ्यामिति। विप्रतिपद्यतेनाइ
ति प्रश्नो निर्णीतः। केचिन्मृममत्तिसंत्वदति। किं विदंहरिति कथानानन्यर्थी। इमं लोकं वृनरावर्त्ततइति त्र
स्यनिर्णयमाह। कात्वादिति। दवयानमद्यवापथ इत्यादि प्रश्नस्य निर्णीतत्वप्रकारमाह। दवयानं वति। अ
सौ लोक एवं वक्कृत्तिरित्यादि प्रश्ननिर्णयमाह। लोकेति। सिद्धमर्थं निगमयति। तस्वमिति। मंथब्राह्मण
तत्पर्यमाह। वित्तमिति। नादार्थ्येन वित्तार्थीत्वानन्यर्थी। उत्तरमंथब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह। पितुरिति। मु
मुक्षुं प्रतिशास्त्रारंतान्मुमुक्षोरस्मिन कर्मण्यधिकारइत्यत्राह। यःस्यादिति। तात्पर्यमुक्त्वाक्षरार्थमाह। सुपा
त्रुयामिति महच्छ्रेष्ठ्यस्यार्थांतरमाह। महत्वमिति। ऐश्वर्यमितियावत्। उदयन इत्यादेरर्थमाह। कालइ
ति। कर्मारंतात्माग्रेव कालादर्वाग्यत्वाद्रुतमाह। ब्रार्थनीयतइति कालादीनामस्मिन्कर्मणि समुच्च
यविकल्पो वतिसंदिहानं प्रत्याह। कालादीनामिति। कस्माद्वाविकारइति प्राणोपासकस्योक्त्याह। कर्म
णश्चेति। अग्निहोत्रादिविकल्पकारेरसुचितत्वमनलिंगमित्यर्थः। लिंगांतरमाह। यथाहवाइति। उप

सतवतीत्यत्र किं तदुपसत्तस्तु व्रतं गृह्यते तत्राह। त्वमीति। होत्र माह। मा वा घ्नेति। ऋ मा वा घ्या यां दीक्षि वाऽऽस्ति
श्च वं तरं तत्र त्वमित्याद्या नादिव्रतच्छयं माने रत्नी त्यर्थः। वमि दा एवोपसदः। किमि नगृह्यन्ते तत्राह। अग्निमिति। अस्य का
मणए एकाग्निसंबंधत्तासां वाता। षोतिष्टोमादो प्रवर्ग्यो होमि संबंध इत्यर्थः। उद्वं वरशाद्घ्या तां प्रपिबसि दत्तऽऽश्च हण
शेकां प्रस्याह। ताम्रमिति। सर्वविषध मित्यादरर्थमाह। ग्राघ्याणीति। व्रीहियवादीनिति यावत्। दाजाति। न्यून संख्या व वल्ला
द्युतनाधिक संख्य माह। दाराति। अश्व निवृत्ति फलपरिसंख्या नार्थं किं न घ्याद त्राह। त्वरीति। परिसंख्या यां श्रुतार्थसा
गांश्रुतार्थन्नूषित्वांश्चाप्रबाधश्चेति शाबरता श्वकारवाक्यादाता। व्रीहियश्च यवाश्च वागाधूमा अणव स्मृता। विथंगवाह
दाराश्च कोरदूषास वीणका। माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सुकलुष्ठका। आढकाश्चणकाश्चैव शष्या मासप्तदश स्मृता।
इत्येतासां अषधीनां ग्राम्याणां स्मृतयः स्मृता। विप्रा चिन्त्याकाश्चैव ग्राघ्यारण्याश्च उद्दीश इत्यादि स्मृतिमिद्धानियाल्ला
णीत्यर्थः। कंसइत्यादस्यात्यर्थमाह। कंसादीति। कंसाकारचमसाकारवा कुबर इति यावत्। नोद्धंब रच्चेविकल्प इत्यर्थः।
सर्वविषधमित्यादरर्थमाह। तंडुलानीति। परिमसुत्य इत्यादस्यात्यर्थमाह। त्वरीत्यादीति। दत्र संस्का रालेसुन स्तछोधनं
वार्थमत्राह। आलपनेति। अत्र दृष्टार्थतया कृतत्रोधानपि दाराला लपनादि कर्त्तव्यमिति कात्यायनवचनादित्यर्थः। आहते
त्यादरर्थमाह। पाकेति। स्वचाकनमर्थेतियावत्। नावा वेन इत्यादस्यात्यर्थमाह। ततो यावन्न इति। उपघ्नादो। उपघ्यायस्वा
हत्यादाविरत्यर्थः। अग्न्यादो। अग्नये त्यत्यादाविति यावत्। यावंत त्वं कथमत्ति मृशतीति तत्राह। त्वममसीति। त्यादिनेति। त
दर्थमाह। त्वममसीति। उक्ते मंत्रेत्याह। स्वानेति। तथापि केथमिकामवहिंस्रतां हेत्रियमाणं वत्याशंक्य कालत्त दाहि
त्याह। द्वावनि। उड्डीयसामनीति मंत्र वंधा। मंत्र व्याख्या मुपसंहरति। मंत्र इति। अथो नमित्यादस्य रर्थमाह। त्विति।

म्पोर
द्वौ

स्वाहद

निर
स्वान२
५८

गा यत्री प्रथमपादस्यार्थमाह। सवितुरिति। प्रथममधुमत्यर्थमाह। ऋतायत इति।

पदार्थं वक्तुमादौ तन्निष्पत्तिप्रकारमाह। आमंसीति। मनज्ञान इति धातोः। तारन्तु दात्तवाताम्नानपाद शाले व्याख्याया वकुलमि
तिथ्यताथेन पराम्नो पदमधुमिकवचनं सिपुद्‍िवादिवात्स्य निशान्तव्यत्ययेन वकुलं छंदसीऽति वा शपौ लुक्‌ नस्थाप
दांतस्य रुली यन्तुस्वार श्चार्द्र वेश्चा मंसीति। शम्तिनि ष्या दिनस्यर्थाः। तदर्थमाह। समनादिति। मंथ श्री शोणात्मना
सर्वज्ञ वस्तुर्मं महित इत्यस्यार्थमाह। यथेति। ह्री तस्यार्थमाह। मह्नीति। आमचमुपपादयत्। मामसीति। तदामर्वं
महत्वं वक्तुं तमित्याह। मेति। सहीत्यादिकमपि मंथ श्रुति। एवं तस्यार्थमाह। यस्मादिति। अथेनमा वार्यमतीत्यादे
रर्थमाह। धामेति। मंथ नक्षत्रप्रकारमाह। गायत्र्येति। तन्मंथे यथायामवतु इयं तवत्रियाकरणीयं मधुमत्यक्षरा
त्तिस्मस्तत्र प्रथमया सोगायत्र्याः प्रथमपादेन प्रथमर्के मंसहितेन द्वितीया द्वितीयर्के सहितं द्वितीयपादेन॥
तृतीया तृतीयर्कं सहितं तृतीयपादेन चतुर्थाः सर्वगायत्र्याः सर्वर्कसहितया तथा। गायत्री प्रतीयपादस्यार्थमा॥
ह। सवितुरिति। मधु प्रथमं मंत्रस्यार्थमाह। ऋतायत इति। गायत्री प्रथमपादं प्रथममधुमतीं प्रथमव्याहृतीं वाचा
येप्रथमया मंत्रस्य व्याहृत्या दाक्षिकमिति। इदानीं गायत्र्या द्वितीयपादस्यार्थमाह। वरेण्यमिति। सर्वो वित्यादेरर्थमा
ह। ममस्यामिति। केन मेत्वरणेति तमाह। हमवतीति। अथ तत्र आवाम्यस्यादेरर्थमाह। स्मार्तेमिति। उद्यानानस्या
देरर्थमाह। नामिरिति। एकवेंद्यस्य कव्यालार्थः प्रसिद्धानादे कथाक्षेत्रेति। अहमित्यादेरर्थमाह। दिशामिति॥
यथेतमित्यादेरर्थमाह। यथेति। नूंहितमित्यादेरर्थमाह। तंदिति। अपियएनं इत्यादेरर्थमाह। मंथमिति॥
प्रथमपर्यायव्याख्यानमुत्तरपर्याये षड्दिनिदिशति। याहमिति। वक्तारोऽहं बारान्तवतीत्यादव्याख्याख्याय प्र
प्रमक्ताहाह। वक्तुरइति। प्राणविदावित्नार्थिनामंथ कार्मा क्षतस्येव दिशि इत्युचाथिनाः प्रथमंथ स्त सत

देवास्पति। नमस्तिज इतियावत्। द्वितीयमधुमत्यर्थमाह। माधवीति। गायत्र्या तृतीयपादार्थमाह ... तृतीयमधुमत्यर्थमाह।

उ॰ ३
मं॰ ४
मा॰ २
त॰ ६
प्रथम
ति॰
सं॰ ४
स्वे॰ ५

प्रतिरक्तकरीत्याकर्मत्वसत्त्वात् इति चेन्न जातविभक्तेः सुपो धातुविति लुकाकृतेः समासाद्विशिष्टस्यैवोपस्थि
त्या विशिष्टोत्तरविभक्तेरेव तत्कृतत्वस्य तत्स्वीकारात्सर्वेत्याहुः अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नोरेव साधुत्वमि
ति सर्वादिसम्मतं अभावे स्वर्गं नामपदेन च विभक्तान्तामिति निरुक्तिविर्न तद्धुपयोगे इत्यादावपि लुप्तविभक्त्यन्तत्वं वि
भक्तिकोपस्थानतस्तत्पुरुषत्वस्य तत्पदे नपदेशात् तत्पुरुषस्थानमपि सुलभं राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेरेव विरह
विभक्तित्वं विशेषणविभक्तेरभेदार्थे तितु न पूर्वोक्तं आवश्यकविशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थे विप्रतिपत्तिरेव तत्र धातु
ग्रासनाभावात् समानविभक्तिकत्वं समानार्थकविभक्तिमत्त्वं तेन राज्ञः सुतस्य धनमित्यादौ न दोषः एकत्रैप
र्यां तत्स्वार्थत्वेनापरत्र स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात् समानवचनत्वसमानलिङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे वेदाः प्रमाण
मिति दोष्यामाः तेन तत्तुल्यं क्रिया चेत् श्रोत्रं हि पत्साम्प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ व्यभिचारात् एवं समानाधिकरणं तु पचन लिङ्गैके
एवेत्याहुः कर्मधारयविधायके विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणविशेष्यत्वे विषयता विशेषरूपेण विवि
न तु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदक

मानाभावा
...ख्या
...भावप्र
...क्ष्या १

ल१

षामिति। एतदृचं तच्चाक्ष्येन रतस्तुतिर्विवर्द्धितेत्यर्थः॥ एवं वै स्तुतस्तस्मा रतसा योग्यमाधारं कल्पितवानिति किम्

हृत्प्रजापतिरित्यादिना तत्त्वर्थमाह। प्रतिष्ठामिति। कोसावधारा इत्याह। स्त्रियमिति। पतिः स्वपत्नीवान्तत्त्वनामि

त्यत्रपत्नी ग्राह्येनोक्तो ग्रानरूपामित्यर्थः॥ सृष्ट्वा किं कृतवानित्याह सृष्ट्वेति। स्त्रियोपस्थं द्वारमध्ये वा तुष्टुष्टपितं

सवितवानित्यर्थः॥ तस्मादित्यादेरर्थमाह। पात्यति। स एतमित्यादेरर्थमाह। मामेति। अग्रामे [illegible]कर्म

गप णि वाजपेयकृद्भिः क्रियते तत्र तदंशं ग्रन्थतेति शिश्ने सोमाभिषवशिलाय लोष्ठिरथ्यस्यात पाषाणेन कठिनत्वसाम्य

मित्यर्थः॥ शिश्नस्य कठिनत्वं सम्पन्नं ग्रावाणमात्मन एव संस्तुदोपारयदित्यानिनाग्राह्यत इति उक्तार्थेवा कायाजय

ति। एवमिति। आत्मानं शिश्नं उदपारयद्रत्नस्तुरितवानित्यर्थः॥ कठिनेकृते किं कृतवानित्याह। प्रावमिति। यत्तादितस्या

कप श्चमाह। तथाचूतानिति। मिथुनं निष्पाद्य मैथुनेवाजपेयकल्पनाफलमाह। आत्मनइति। उपासनप्रकारं दर्शयति। परमा

मिति। उपस्थोपरि वेदिर्हविष्टिं लोमसुबर्हिर्दृष्टिः कायेति वर्मीप्रोषणीयतएतस्याभ्रसेनत्वरूपं वयति। वामेति। यथा सं॥ दिह

द्विप रक्षानलो तवृश्चादयति। य इति। अन्यं तत्र शेषरमेदृष्टि स्नातापृथ्वींगां सर्वंडाया मुखं पुष्टपणशाहृवाचयाप्ययाः फलं हृष्टिः॥ स्वप

कार्य इत्यर्थः॥ उपासनफलमाह। लोकइति। मिथुनकर्मणो वाजपेयेन साम्यज्ञानाद्वा कथं तत्संपादनामित्याशंक्य॥ कप

क्यादौ ज्ञानीति। मनुदशप्राजापत्यान्यश्वनाल उत्तइति तत्त्वतोदेशेन वाजपेयो ज्ञानि संपादितः। तसाम्यात्कामि

स्य विधीयते। स्वाराज्यसन्निवृत्तो उपवेनानादनाभ्रतिरकादित्यर्थः॥ तत्सामान्ये प्रकृतकर्मणो दर्शयति। परत मद्विति

य एवं विद्वानित्यादेरर्थमाह। स्वीणामिति। अथ य इत्यादेरर्थमाह। नेवमिति। एतदस्मविदित्यादेरर्थमाह। आमि

ऽस्पा८ युनति। एवंविधिमजानतां न केवलं स्तुरुत विनाशो ऽपि स्तुतमपीत्यर्थः। बकुचाइमित्यादेरर्थमाह। बकेन ८८
दितियस्तुत्रमत्रमूतिदत्तवाइतमो बकत्वमित्यर्थः। स्तुतेन तस्मिन् किं कार्यमित्यादा। हस्तेनेति। आलस्ये अतिमंत्रा
दा३ त्रादृमेनमंतिः। सएवमोत्रायरुहणस्यापीत्यर्थः। तुन मा मे त्विमित्यादेरर्थमाह। तुनरिति। नृगततरतस्तदिड्यश॥ हिर
ह्रितं मो मा गच्छ तुत जः त्वाह्रितं च विज्ञानं रातारूप एव बहिर्गतं मा मा गच्छ विच्यर्थः। नगर शाक्षार्थमाह। सोनाग्य॥
मिति। तदपि रातारूपेण बहिर्गतं मा मा गच्छ त्विच्यर्थः। अग्निश्च तदात्मना निर्गता मा मा त्वित्यादा। अग्निरिति। इज्ञा
द्यादवताश्च याधिस्या त्राक्षवाच्यास्तद्रूपेण निर्गतास्ताश्च मा मा गच्छेत्वित्यादा। स्तुकेतेरिति। तत्राधिस्तत्र मन्त्री
नामवाद्दवतां तरस्त्र कात्राकवाचदाश्रयवाच्चित्याशायनादा। एकावाकवादिति। अनामिकांगुष्ठाभ्यामित्यादेरर्थ
मादंगुष्ठेति। अत्र एत्यादेरर्थमाह। ईदकइति मच्चितजइत्यादिनित्यर्थः। मंत्रं व्याव ष्टोमयीति। तजेरा ह्रितं विज्ञानं
रातामयिस्यादिति। ज्ञावाजापदित्यर्थः। तजः। शाक्षवडुत्तरं विड्यादिशाक्षेपि स्तुरुत पर्यंतरातां विषयवंद्रष्ट
व्यमित्याहा। तथेति। श्रीर्देवा एषमित्यादेरर्थमाह। ज्ञानमिति। तस्याः श्रीवं साधयतायुगणाछेति। नस्मादित्यादेरर्थमा
स्ते ४ हा। वतुर्थ इति। मा त्वदित्यादेरर्थमाहा। पोमकेति। एवं प्रलोत्रितापि यदिना स्कपगच्छति तदादगाद्धिरामानाय॥
दित्यादा। तथापीति। शापमंत्रं दर्शयतीड्रियणेति। सत्तार्या येशापदानमात्मानानर्थोदुत्तवान्न कार्यमित्याशं॥
क्यवशानयानापायत्रकारायमित्याहा। शस्यामीति। मा त्वावात्मिश्रुनायापगच्छेन्नदा किं कर्थोदितवाचाहादया
दिति। शापं निवर्तयेदित्यर्थः। उक्तं विशदयतथेति। इड्रियणेत्यादिना मंत्रेणेत्यर्थः। सयामित्यादेरर्थमाह। तु॥

रूपेति॥ इमं वक्ष्यमाणमित्यर्थः॥ तस्य कस्याधिकार इति त्राणविदः श्रीमंथं कैथैर्हन्तवतां इत्यादौ केनि
ब्राह्मणे यदन्तं ड्यात तत्रापि स एवाधिकारी स्यादित्याह तारयेति॥ इममिष्टकविधिं दर्शयति॥ स्त्रीलक्षण इति॥ अपमंत्रार्थं
माह्वगादिति॥ आदिपदेन मांसादि ग्रह्यं॥ कृदयादिस्यादित्यर्थमाह॥ शुक्लमिति॥ नयति॥ हित्वा विहो धलिपशरता॥ इन
मिनियावत॥ अथ यामिस्यादित्यर्थमाह॥ माविनदिति॥ एवं कामएवन शुक्लं पुत्रात्स्यादिनस्य पुमर्थं वादत्राह॥ रूपेति॥ अविग्रा
ण्यत्यादित्यर्थमाह॥ प्राण्यति॥ पशुकर्मकाले प्रथमे स्वीय तुस्न्यु ब्राह्मणादीयस्त्रीत्वं वा पुं प्रवश्यति॥ नाष्ठिवे पश्चात्तानेवह
णा तदा नं कुर्यादित्यर्थः॥ ततः किमिदं तातानवतीत्याह॥ निषिक्तमिति॥ एवमत्ति संधाय तत्कर्म कुर्वन्नानन मंत्रेण तामभि मंत्रि
त्यादे प्रियलेति॥ तदर्थमाह॥ प्रियलेति॥ अथ यामेकं दधीत स्यादित्यर्थमाह॥ दधीतेति॥ स्वीयलिंगेन नदीयलिंगाद्र तत्रा
दायतस्तु त्वात्यत्ति समर्थं कृतमिति मवास्वकीयेन रतमासंकृतस्मिन्निक्षिपेत् तादत्तरपानने तत्स्पूर्वकं प्राणानं वक्ष्यमाण
मंत्रेण कुर्यादित्यर्थः॥ मंत्रमुदाहरति॥ प्रियेति॥ अथ यस्य स्यादित्यर्थमाह॥ यथेति॥ नात्र आरदिं मा विधीयात तदर्थिन उपा॥
द्या विधीयात द्वयनवादित्यर्थः॥ मदृष्टरार्थमाह॥ अथ यस्येति विशेषणार्थमाह॥ तदीति॥ आमपात्र इति पात्रस्यामवविशे
षणकृत्यमाह॥ आमपात्र इति॥ यो ऽथ वं स्य श्यति॥ यथेतिति दुरंतदृशीलमिति यावत॥ त्वतास्मा विदं कर्मकार्यमकाम्या
वति मे दिहानं प्रस्याह॥ अग्निमिति॥ आदिपदेन मपात्रसंबंधग्रह॥ प्रतिलोममित्यादेरर्थमाह॥ प्रतिलोममिति॥ हामप्रको
रमाह॥ आरास्यति॥ मेचार्थमाह॥ मामति॥ आदद इस स्योतफट्कारपर्यथादितां प्रतिलोमा वृता काथ्यत्यर्थः॥ इत्यादि प
हाप्यक्ति पूर्वं वा कार्यमाह॥ अग्रेनमिति॥ आसादि पदार्थमाह॥ प्रतीकुणं प्रकटयति॥ वागिति॥ मवा एष इत्यादेरर्थमाह॥

सर्वाइति तस्मात एवं विदि त्यादिवाक्यार्थमाह। निःशेषेति। दृष्टानुवादनार्थयस्य ज्ञो(यामि)मादि त्यादि वर्तानुवादेन
विधि ज्ञाप्रत्यादित्यादिवाक्यमवतारयति। यस्यैमितिकमेति। पशुकर्मद्वारा जारद्धमंगादन्तिवारदुःखापशुकर्मोपचार
न्निर्याः केचिद्दर्भो वायाग्नितितार्थेनारत्न इत्यर्थः। तात्पर्यमिङ्क्तवाक्यं व्याकुर्वयति। यस्यैति। वृषलादि पापकृता मुप
लक्षणमित्याहान्यावेति। अनुष्ठितद्रुतयात याव्रीहीनवद्यातायदितादमाविरावेति। पुत्रानामस्थुक्त्व्याख्यार्थमाह स्थु
लेइति। विदमितादरव्याख्येयत्वादित्रमाहानुव्याख्येयवनइति। अमुकटपदार्थमाह डीरति। ईश्वरशाह्व्याख्येयमा
ह। स्वतेत्रावेति। बुद्धितुः कीदृशी पांडित्यमिति तदाह दुद्धितेति। विजिगीतः समितिं गमइति शाहव्यार्थमाह। शिडिसीतद
ति। सर्वाश्वेदाननुब्रुवीत तस्यार्थमाह। वृक्षतायामिति। मांसोदिनमितस्यार्थमाह। तंडुलानिति। आहेतनादरर्थमा
ह। श्रोक्षेति। यदुक्ष्णो वृहं मांसंयदीतस्यमाषसमिति रखात्तथा पितन्नकर्तव्यमित्याह। अभिद्धीति। तदपि मासं स्वयंदद्यान्नयाद
मित्याह। यान्नेति। अमुणयइच्छेदाप्यइच्छेदिति सर्वत्रायत्राक्षेप्ति तस्यार्थमाह। यद्येति। तत्ताजननियमइति व्याख्याः॥ अथा
निधानदेत्यादरर्थमाह। रत्नेति। यस्मिन्दिनकामिनाग्नावसद्भूणं तस्मिन्नेवदिने श्रीस्यवद्यातादिमेस्कारइत्यर्थः॥ स्थाली
पाकाद्यातत्यत्राह दृष्ट्वर्थमाह स्थालीति। तायेव स्थालीपाकगतादृष्टानुकुलानीतिसंबंधः। खाउपसंस्कृतत्वसाधुपेदेत्यादेव मेस्का
रप्रवणाज्ञवादीनांसंस्काराणामनीत्यत्राह। क्षापदेत्विति। लदूणमिति। आर्थमित्यत्रादिश्रापत्नि सुतुष्टो वाइष्टयइसाद्दा दिश
ह्यत्यति। स्थालीपाकस्येत्यादरर्थमाह पदत्येति। अन्नायस्वाहेत्यादिस्थालीपाकमंतरेण पुनःपुनरावापस्थाने पूर्वान्तर्ने॥
माहुवावाहामः कर्तव्यइत्यर्थः। आघारादनंतरं कर्तव्यहोमसंख्यमाह। प्रधानेति। तदनंतरं स्विष्टकृमेतं समाहोमसंस्र-

५२

शिवारकत्वेनार्थस्तदाऽदृष्टव्यावृत्तं साधयति। धर्न्[illegible] ममृयं वरुणं कृषिश्चोञ्छिष्टाम वास्याः चयके[illegible]
त्विति। पृथ्वाल्पत्यादर्थमाह। पाणीव्रहास्येति। उदपात्रं पूरयित्वेत्याद्यर्थमाह। उदपात्रमिति। अर्थेसिद्धमर्थमतइत्ये
कथवनोतस्य बद्धार्थविषयं वेदज्ञायसंनद्यति। आथेनामन्त्रितेद्यतदमादर्थमाह। वं पाष्ठाप्यति। अत्र जिपति स्पष्टयस्य नीय
ति। स्वालिंगनमंत्रमाह। आमारूमिति। तावद्दीस्यादर्थमाह। ताविति। मा द्वत्यादर्थमाह। वं विति। उत्तरमंत्रस्था[illegible]र्थे
र्थ्यान्वि हापनमंत्रमवतारयति। मंत्रात्कीति। विहापयति विश्लेषयतीत्यर्थः। मंत्रेण विजिहीथामित्यादिनेति यावत्। द्यावा
पृथिवी इत्यस्यार्थमाह। उर्वीरिति। विरनामित्यादर्थमाह। मंत्रेणेति। महसिद्धयोनिः कथं कल्पतेत्याह। समर्थेन मि
ति। सालोत्यादनशक्तबाधनमिति यावत्। गर्तेविद्धिसिनीवालीत्यत्र ज्ञानीवालीपदार्थमाह। दर्शेति। सूर्याचंद्रमसावभि
नामित्यत्र गमकमाह। सूरश्मीति। हिरण्मयीत्यादर्थमाह। हिरण्मिति। नमित्यादि व्याचष्टे श्विनाविति। यच्छेत्यादर्थमाह
यच्छेति। अमाविस्यार्थमाह। आत्मेति। सोष्यंतीमित्यादर्थमाह। मंत्रेणेति। यथा वायुमित्यादि व्याकरोति। वायुरिति। म
हत्यादर्थमाह। गर्भमिति। आवतिनिपातार्थः। सुखयन्निति। इन्द्रस्यायमित्यादर्थमाह। वज्रइति। इन्द्रस्य विव
क्षितार्थमाह। बालश्चेति। जातेग्निमित्यादर्थमाह। जातइति। प्रसिद्धार्थमित्यस्याप्यपदार्थमाह। घृतमिति। घृतेदधि
च मिश्रीकृत्य कांस्ये सुवर्णनिधाय पृषदाज्यमुपहत्योपहृत्य वक्ष्यमाणमंत्रेर्जुहुयादित्यर्थः। कंमास्यप्राहामस्यापो नः शुना- प्रा
मुच्यतेत्याह। एणमुलिति। उपपूर्वस्य दंतरात्नीध्वनेण मुलवनिलमुलिक्षतेहोहोतलिनिप्तितिह्नकारस्य घकारः ह न
हेम्नाविम्लोरिति नकारस्य नकारश्चेत्कप व्रातमिति। रूपमित्यर्थः। वा व्यार्थमाह। उपहृत्येति। पृषदाज्यहोममंत्रार्थमा
ह। पृषदाज्यमिति। दार्षेति कमाहेवमिति। आम्या पमघामित्यस्यार्थमाह। संतनाविति। पश्चादः संततिप्रवादंमकरिष

ति। मीत्युत्तरग्रंथस्य व्याख्ययावाहतुमाहनेवेति। अथास्मदक्किणं कस्मै मित्यादेरर्थमाहाथेति यस्त्वमत्त नइत्यादेरर्थमा
हयेनत्वमत्त नइति। नात्यर्थेमुमुक्षुपदार्थमाहयायइति। यायाः कर्मफलं तेन न सहितः शेषेयइत्यर्थः। आसयेशाह स्याश्री
नरमाहयुदत्ति। मायाचूरि तस्यार्थमाह मायाचूरिति। सर्वप्राणिनां स्थितिहेतुर्वादसनूतस्त्वे त्वनइत्यर्थः। याराजधानस्य
तस्यार्थमाहाराजन्यमिति। वसुविदितस्यार्थमाहावसुनइति। सुदत्र इत्यस्यार्थमाहसूरीति। याजनत्वादेरर्थमाहायमनेति
एवंविधस्त्वनेममपुत्रस्यपानायमञ्ज्यो यास्त्वानिविशायस्वाहपानायेति। इलामीत्यादेरर्थमाह लामीति। वंशब्राह्म
णानामर्थं वक्तुं वृत्तमनुद्रवति। मंताविनमिति। अथ वंशः पूर्ववंशवत् खिलकांडस्येदं ताविं व्याहव्याविति। पूर्वकांड
योः पूर्वयोर्वंशौ नागिह्वहेतुमाह पूर्ववितिवृत्ति। उक्तं व्यपंचयति। पूर्वविरिति। मधुव्हयस्यागमसंप्रदायप्रतिपादनायेत्यथमो
वंशाइत्यर्थः। द्वितीयस्यार्थमाह। मधुकांडेति। कस्त्पनायस्यतर्कसंप्रदायप्रतिपादनायद्वितीयोवंशइत्यर्थः। तृतीयस्तु
वंशः सकलवेदांस्यमाहायंविति। किमर्थं वंशाचयकथनमत्राहाकेति। अध्ययनंतरर्थंज्ञानानुष्ठानं किंफलांगमपि पूरि
पूर्णं स्यादिति तत्कथनमित्यर्थः। वंशकथनस्यप्रयोजनांतरमाह सर्वज्ञानामिति। वंशचयनिबद्धाचार्यस्मरणात् ब्रह्म॥
धीः स्यादित्यर्थः। वरमर्थः। परब्रह्मात्मकादित्यरूपवंशस्य स्वीविशाषितवंक्रातां चाहात्वृद्धेति। ब्रह्मणिस्वयंत्वितिशाह्य।
ब्रह्मयाणाकाहेतुरिति तमाहान्यतइति। ब्रह्मणाण्याचार्यांतराययम्नवृमनुस्मयमित्याशंक्याहान्यपामिति। ब्रह्मशब्देन
सहोपाधिः परमात्माच्यतेन तस्याचार्यांतरमस्तीत्यर्थः। वेदनमयत्विमानमाह सर्वस्यति। ब्रह्मणोवदोपाधिविनमं
वत्तितत्वं नलहृदाहितस्तानिमृत्वाह। पारावतीति। ईश्वरस्यविदात्मनावस्थानफलितमाह। प्रतिपाद्येति। प्रसिद्धब्राह्मण॥
स्यापि ब्राह्मणवंके वल्यायाग्यवं नवदात्मवादिमाहव [illegible]वेति। वदामीति नामकरणं वेनमर्थं गमयति। सोऽयं

स्यामीति। पूर्वकैवंशाद्वेगन विज्ञाषांतरमाह। वाजीति। पंचदशा वाजिशाखानां तु सर्वासु पावक्रमेणा सुरा...
र्येति वंशाषियंः समानाङ्ग्यर्थः। आदित्यानीमानीसत्र यजुषामादित्येवंश्च संतद्वपपादयत्यादित्यनेति वंशानां न ह
शाखानां वादित्यत्वाल्लु चं तरमाह। वेदात्मन इति। किं च न केवलं वाजिशाखानां दित्यवतिष्ठवं सर्वास्येव त्वदस्य
तथा वाचादित्याह। संसृष्टमिति। सर्ववेदानामादित्यप्रतिष्ठत्वं साधयत्यस्मन्निति। श्रुणां तेत हिताश्विदाश्रेति
श्रामान्महर्षयालेत्तिरतपसा सर्वं मनुशातांस्वयं तुवत्यादिस्मृतेः। स्थितावदशूलान इत्यर्थः। विज्ञाद्य यस्या सुरा
यणा पूर्वकार्षियांः समाप्निपर्यंतं समानाइत्यक्तमिदानीं वाजिशाखावसान वंशानां साध्याशयमाह। विद्वि
द्यकानंतिष्ठंतइति विज्ञाषणक्रममाह। मौंजीवीति। इदं वार्त्तिका सूत्रं स्याति लातादिफलगतं। प्रणीत चान्नशि
ष्टानां स्वीकाराद्दीमित्याशंक्य लातादिफलोद्देशान्नरचितं किंतु नगवतो वासुदेवस्य सूत्रार्थमित्याहेः क्र
क्तेति। इक्तमाला एवंरूपवार्त्तिकवाक्यरूपा मालाविक्षवं पदंयातिताव्ययां। एकात्मवाक्यान्यवत्रविकचानि
विकसितानि कमलानि यस्यां सेकात्मवाक्यत्रविकचमला प्राआ। सूआ आगम मूलचासंतानिर्दोषान्यायां
एवंगंधमयस्यां सा नथा कमलानां कांडमंतरेण कल्पयितुमशक्यत्वादत्र कांडमाह। षडहे स्थितिः
कांडे स्थित्वा विषयमिति ब्रह्मात्मैकसाक्षात्कारां तत्फलं केवल्यं न चाप्नमापरमानंदश्च ह्रांतत्र सीदतीति फ
लमनताहत्रसूत्रानवस्या मालायादेत्स्वपदगामित्व दृष्टांतमाह। गंगावेति। शाम्बादावितांतपि युरुनम

कारस्य कार्यत्वात्तदर्थमाह। यदिति। तं वंदइत्यन्वयः। तदा संबध्यमानं यस्मदं दर्शयति। यस्त्वन्तेति। यस्य ब्रह्माद्य
ज्ञशासे खाद्यक्षिपरत्वात्। तस्मान्मध्यपेण। मानद्यक्तीनां शब्दनमुच्चारणं तादवषैते खरां श्रद्धाए कृत्रधस नामस
नीनत्वं खचकबंधनरज्जुर्यस्य तत्तथा। स्थैर्यमानुष्ठानदार्ढ्यं स्तं खचकबंधनरज्जुणा यस्य तत्स्थैर्य संसंतत्त्व
मुक्तु द्वाखिलनिष्ठ रूपर्यायन्तानुष्ठा। बाधमस्तं तं पीत्विति संबंधः। बाधप्रतिषेधस्य ज्ञानादिवाक्यप्रतिपाद्यपरमात्म॥
स्वनाव्वामित्यर्थः। यद्वा यत्स्वज्ञात्तदधिष्ठानादबाजलव्धिर्यस्य तद्यत्स्वज्ञानादधीतिनित्नपदं भगवता भाष्यकारस्य
ब्रह्मायं फिलनाष्यनुक्तरुक्तिनारूपवार्तिकप्रवर्णयनादात्मनिश्राङ्गामो दत्तैसंपरिहतैश्चद्वामात्रेणवार्ति
कं प्रणीतं नमस्तमर्थादित्याह। यामिति। काण्वोपनिषदानन्दपूर्वं प्रवृत्तिनिर्विहितत्वात्तत्त्वनिरवासाधरणगावर
रहितानादरणीयास्तु तरां तदीयं वार्त्तिकमित्याशंक्याह। स्मादिति। वदशिरसामित्यकात्मतात्पर्येण हन्तिमसमक्षुरूपार
परक्लिनतारेषांतदपरिज्ञानादतानविष्टपेषणमित्यर्थः। शंकाकरहन्तोत्सानस्वरप्रवृत्ततरराचकदर्शनान्तद्वाविं
नविदद्वादरणीयमत्राह। सज्जानेति। विशिष्टविशेषणविशिष्टमनुमुमुक्षूणां सज्ज्ञानां तेषां वाक्यनुत्यार्हकसवात्मसाक्षा
त्कारद्वारा परमानंदमुक्तिकरीमिति यावत्। हृदारण्यकवार्त्तिकादियमपि स्वबुध्यासूतवृत्तिवदुक्तफला स्यादत्राह
मुविमलामिति। वाक्यार्थनिर्णयपयुक्तश्रुतिलिंगादिप्रमाणबलप्रवृत्तामिति यावत्। एवं तं ग्रगर्नदमभिधाय नवं
गर्नवीमिति धातिनानेति। नानानयाः प्रहतकोद्यान्याप्रयान्योन्याश्रयप्रक्रमनवच्छायोधातां प्रतिबंदीवदितहन
गृहीतरणार्थानुमानचक्राराविशिष्टामिति यावत्। वं पदल्लद्या तत्तसदह [illegible]

...दिनतद्दू...नमल...च...पाद...वपदानेनवाकाय।साक्षोनतादवैयर्थ्यं...लीयपरा...

वादत्वाहादुस्त्वात्किंतिश्चाचार्यवान्पुरुषो वाद माहिश्यातात्दविनानकैरितियुक्तकैरपिविद्या...मेनग

ब...तएव विद्योदयो नान्यस्येति दर्शयन्पुनरपि गुरुं नमस्कुर्वन्नाथकारेणानुग्रावन नदीयां तवासिलासाहुस

तुम्ब...प्रयत्यानोलादिति एवं समन्तिमन्तिनास्कारणमाहृस्यं प्रदर्शयन्तो विशिष्टं दर्शयन्नारादितिपराप...

णामपरैयत्नस्वकाशितां।श्रीमन्महाबलंदेवं विंदगाकर्समंडनं॥ निखिलनिगमप्रसयार्थप्रसूनसमुत्...

भुरिमिवयोगुफांश्रुं नस्त्रनसुखांबुद्धिं प्रहसितमुखांभ्भरा स्फारस्फार सदपद्वतिस्वि भुवनमलं क्रयां...याप

त्योथियतीगिरं॥ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदपूज्यपादशिष्येणानंदपूर्णमुनीन्द्रेण

विद्यासागरापरनामधेयेन विरचितायां सुरेश्वरवार्त्तिकटीकायां न्यायकल्पलतिकायामष्टमोध्यायः समा

प्तः॥ ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ समाप्ता न्यायकल्पलतिका॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ हरि॥ स्वस्ति संवत ... [illegible]

का...वर्षे मार्गशीर्षमासे शुक्लपक्षे दशम्यां तिथौ गुरुदिने...पदनन्दवैतेतलकराना...धवलमंडलकराना

विरादपुरापरनामधेय श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्री श्रीमत ब्रह्मेन्द्राश्रम श्रीचरणचरणार्थक श्रीमद्राजेन्द्राश्रम

श्रीचरणमाव...मारसुतचि...राजाकस्याध्ययनार्थं नथापरापकेनतायरश्रीसुरेश्वरवार्त्तिकस्य टीका न्यायकल्पलता

विद्यासागरीयापरनामधेया ग्रन्थं नरहैनागरज्ञातीयमहंतीमसुतेन विष्णुनालिखिता॥ शुभमस्तु॥ सर्वजगतां॥ लस्व

कपाचकाया मस्तु॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ श्रीरस्तु॥ ॥ मंगलमस्तु॥ ॥कल्याणंच॥ ॥ ॥श्री॥ ॥

दि० आती आ ०।०।

3

४२